

ISSN 2010-9075

БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИНИҢ

ХАБАРШЫСЫ

БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА

4

НӨКИС 2024 НУКУС

**БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИНИҢ**

ХАБАРШЫСЫ

**БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ**

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

**КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА**

№ 4 (67)

2024

Каракалпакский госуниверситет им. Бердаха

Учредитель и издатель: Каракалпакский государственный университет им. Бердаха

Главный редактор: доктор технических наук РЕЙМОВ А. М.

Заместитель главного редактора: доктор географических наук ТУРДЫМАМБЕТОВ И.Р.

Ответственный редактор журнала: ТУРСЫНМУРАТОВ М.

Редакционная коллегия:

АБДИНАЗИМОВ Ш. – проф., доктор филологических наук, АБДУЛЛАЕВА М.Н. – доктор философских наук, АМЕТОВ Я. – проф., доктор биологических наук, БАЙМАНОВ К. – проф., доктор технических наук, БАЛЛИЕВА Р. – доктор исторических наук, БАБАДЖАНОВ Ф. – доц., кандидат филологических наук, БЕРДИМУРАТОВА А. – проф., доктор философских наук, ЖАРИМБЕТОВ К. – проф., доктор филологических наук, ЖОЛЛЫБЕКОВ Б. – проф., доктор географических наук, ЖУМАНОВ М.А. – проф., доктор биологических наук, ИСМАЙЛОВ К. А. – проф., доктор физико-математических наук, КОЩАНОВ Б. – проф., доктор исторических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ К.К. – проф., доктор физико-математических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ М.С. – проф. доктор филологических наук, КУТЫБАЕВА Е. – проф., доктор юридических наук, КАЙЫПБЕРГЕНОВ Б.Т. – доктор технических наук, МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М. – проф., доктор биологических наук, МАМБЕТНАЗАРОВ Б.С. – проф., доктор сельскохозяйственных наук, МАТКУРБАНОВ Р. – доктор юридических наук, МАТЧАНОВ А.Т. – проф., доктор биологических наук, МАШАРИПОВА Т. Ж., – доц. доктор филологических наук, МУМИНОВ Ф.А. – проф., доктор филологических наук, МУСАГАЛИЕВ А. Ж. – доктор экономических наук, РЕЙМОВА З.А. – проф., доктор юридических наук, СЕЙФУЛЛАЕВ Ж. – доктор физико-математических наук, ТАГАЕВ М.Б. – проф., доктор технических наук, ТИЛЕУМУРАТОВ Г. – доц., кандидат филологических наук, ТУРДЫБАЕВ К.К. – доктор филологических наук, УБАЙДУЛЛАЕВ Х. – проф., доктор экономических наук, УТЕБАЕВ Д., – доц. доктор физико-математических наук, УТЕУЛИЕВ Н.У. – проф., доктор физико-математических наук, УРАЗЫМБЕТОВ К.К. – проф., доктор филологических наук, УМАРОВА К. – доктор юридических наук, ХИКМАТОВ Ф. – проф., доктор географических наук.

Журнал издается с 2008 года

Выходит 4 раза в год на каракалпакском, узбекском, русском и английском языках

Адрес редакции: 230100, г. Нукус, ул. Ч. Абдирова, 1.

Телефон: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Редактор: Машарипова Т. Ж.

Корректор: Кайыпова Ф.Ж.

Компьютерная верстка: Сейдабуллаева Ф.

«Вестник Каракалпакского государственного университета им. Бердаха» Постановлениями Президиума ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5; 23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6) включен в перечень научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, для публикации основных научных результатов докторских диссертаций по научным направлениям История, Философия, Филология, Юридика, Педагогика, Психология, Экономика, Политология, Исламоведение.

Сдано в набор 10. 12. 2024. Подписано к печати 25. 12. 2024. Формат бумаги 60х84 1/8. Печать офсетная. Бум. л. 30,1. Уч.-изд. л. 20. Тираж 300. Цена договорная.

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха. г.Нукус, ул. Ч. Абдирова,1 Журнал зарегистрирован Каракалпакским агентством печати и информации. Регистрационный номер №01-051 от 31 октября 2008 г.

Отпечатано в ООО «Шабнам Омад Нур». г. Самарканд, ул. Зиёкорлар 1.

© Вестник Каракалпакского государственного университета им.Бердаха

Founder and publisher: Karakalpak State University named after Berdakh

Editor in Chief: Doctor of Technical Sciences REYMOV A. M.

Deputy Editor-in-Chief: Doctor of Geographical Sciences TURDYMAMBETOV I.R.

Responsible editor of the periodical: TURSUNMURATOV M.

Editorial team:

ABDINAZIMOV Sh. – prof., Doctor of Philology, ABDULLAEVA M.N. – Doctor of Philosophy, AMETOV I. – prof., Doctor of Biological Sciences, BAYMANOV K. – Prof., Doctor of Technical Sciences, BALLIEVA R. – Doctor of Historical Sciences, BABAJANOV F. – docent, PhD of Philological Sciences, BERDIMURATOV A. – Prof., Doctor of Philosophy, ZHARIMBETOV K. – Prof., Doctor of Philology, ZHOLLYBEKOV B. – Prof., Doctor of Geography, ZHUMANOV M.A. – Prof., Doctor of Biological Sciences, ISMAYLOV K.A. – prof., Doctor of physical and mathematical Sciences, KOSCHANOV B. – prof., Doctor of historical Sciences, KUDAYBERGENOV K. K. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, KUDAYBERGENOV M.S. – prof. Doctor of Philology, KUTYBAEVA E. – Prof., Doctor of Law, KAYPBERGENOV B.T. – Doctor of Technical Sciences, MAMBETULAEVA S.M. – Prof., Doctor of Biological Sciences, MAMBETNAZAROV B.S. – prof., Doctor of Agricultural Sciences, MATKURBANOV R. – Doctor of Law, MATCHANOV A.T. – prof., Doctor of Biological Sciences, MASHARIPOVA T. Zh. – docent. Doctor of Philology, MUMINOV F.A. – prof., Doctor of Philological Sciences, Musagaliyev A. Zh. – Doctor of Economics, REIMOVA.Z.A. – prof., Doctor of Law, SEIFULLAEV J. – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, TAGAYEV M.B. – prof., Doctor of Technical Sciences, TILEUMURATOV G. – docent, Candidate of Philological Sciences, TURDIBAEV K.K. – Doctor of Philological Sciences., UBAYDULLAYEV H. – prof., Doctor of economics, UTEBAEV D. – docent. Doctor of Physical and Mathematical Sciences, UTEULIEV N.U. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, URAZYMBETOV K.K. – prof., Doctor of Philology, UMAROVA K. – Doctor of Law, KHIKMATOV F. – prof., Doctor of Geographical Sciences.

Periodical has been published since 2008

Issued 4 times a year in Karakalpak, Uzbek, Russian and English

Editorial address: 230100, Nukus, st. Ch. Abdirov, 1.

Phone: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Editor: Masharipova T. Zh.

Proofreader: Kayipova F. Zh.

Computer layout: F. Seydabullaeva

"The Herald of Karakalpak State University named after Berdakh" is included in a list of scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of the Minister of the Republic of Uzbekistan for the publication of the main scientific results of doctoral dissertations in scientific areas History, Philosophy, Philology, Law, Pedagogy, Psychology, Economy, Political Science, Islamic Studies, by decrees of the Presidium of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan (20.03.2015 r., №214/2; 18. 11.2015 r., №218/5; 22.12.2015 r., №219/5; 23.12.2016 r., №232/5; 29.12.2016 r., №233/4; 29.03.2017 r., №239/5; 29.08.2017 r., №241/8; 28.12.2017 r., №247/6).

Delivered to the set 10. 12. 2024. Signed for printing 25. 12. 2024. Paper size 60x84 1/8. Offset printing. Paper sheet 30,1. Edu.pub. sheet 20. Circulation 300. Price is negotiable.

Karakalpak State University. Berdakh Nukus, st. Ch. Abdirova, 1

The periodical is registered by the Karakalpak Press and Information Agency.

Registration number №01-051 from October 31, 2008

Printed by «Shabnam Omad Nur» Ltd. Samarkand, Intellectuals 1.

УДК 517.9

ПОСТРОЕНИЕ РЕШЕНИЯ КВАЗИЛИНЕЙНОГО СВЯЗАННОГО УРАВНЕНИЯ ВАН-ДЕР ПОЛЯ-ДЮФФИНГА**Елгондиев К.К.***Каракалпакский государственный университет*

Уравнение вида

$$\frac{d^2x}{dt^2} + \omega^2 x = \mu(1-x^2) \frac{dx}{dt} + \lambda x^3, \quad (1)$$

где μ, λ являются некоторыми параметрами, называется уравнением Ван-дер Поля-Дюффинга [3, 4, 5].

При $\lambda = 0$ и $\mu = \varepsilon > 0$ малый параметр это уравнение называют квазилинейным уравнением Ван-дер Поля, а в случае, когда $\lambda = \varepsilon > 0$ и $\mu = 0$ квазилинейным уравнением Дюффинга. Эти случаи детально изучены с помощью асимптотических методов нелинейной механики в [1, 2].

В данной работе рассмотрена задача о существовании асимптотического решения уравнения (1) в предположении, что $\mu = \lambda = \varepsilon > 0$ малый параметр и колебательная система описывается квазилинейным дифференциальным уравнением

$$\frac{d^2x}{dt^2} + \omega^2 x = \varepsilon(1-x^2) \frac{dx}{dt} + \varepsilon x^3. \quad (2)$$

Уравнение (2) называем квазилинейным связанным уравнением Ван-дер Поля-Дюффинга.

При отсутствии малых возмущений, т.е. при $\varepsilon = 0$, колебания в системе будут чисто гармоническим

$$x(t) = a \cos \psi \quad (3)$$

с постоянной амплитудой и равномерно вращающимся фазовым углом:

$$\frac{da}{dt} = 0, \quad \frac{d\psi}{dt} = \omega \quad (\psi = \omega t + \varphi)$$

(амплитуда a и фаза φ колебания будут постоянными по времени величинами, зависящими от начальных условий).

Наличие нелинейного возмущения ($\varepsilon \neq 0$) приводит к появлению в решении уравнения (1) обертонов, обуславливает зависимость мгновенной частоты $\frac{d\psi}{dt}$ от амплитуды, а также может вызвать систематическое

увеличение и уменьшение амплитуды колебаний в зависимости от притока или поглощения энергии возмущающими силами $F(x, \frac{dx}{dt}) = \varepsilon(1-x^2) \frac{dx}{dt} + \varepsilon x^3$. Все эти эффекты возмущения исчезают в предельном случае

($\varepsilon = 0$).

Принимая все это во внимание, согласно [1], общее решение уравнения (2) будем искать в виде разложения

$$x = a \cos \psi + \sum_{k=1}^{\infty} \varepsilon^k u_k(a, \psi) \quad (4)$$

в котором $u_k(a, \psi)$, $k=1, 2, \dots$ являются периодическими функциями угла ψ с периодом 2π , а величины a и φ как функции времени определяются из системы дифференциальных уравнений:

$$\begin{cases} \frac{da}{dt} = \sum_{k=1}^{\infty} \varepsilon^k A_k(a) \\ \frac{d\psi}{dt} = \omega + \sum_{k=1}^{\infty} \varepsilon^k B_k(a) \end{cases} \quad (5)$$

Таким образом, задача построения общего решения уравнения (2) приводится к задаче подбора соответствующих выражений для функций

$u_k(a, \psi)$, $A_k(a)$, $B_k(a)$, $k=1, 2, \dots$ так чтобы выражение (4), в которое вместо a и ψ будут подставлены функции времени, определенные уравнениями (5), оказалась бы решением исходного квазилинейного уравнения (2).

Как только эта задача будет решена и будут найдены явные выражения для коэффициентов разложений, стоящих в правых частях (4) и (5), вопрос об интегрировании уравнения (2) сводится к задаче об интегрировании

системы уравнений (5) с разделяющимися переменными, допускающему исследование с помощью хорошо известных приемов.

Определение коэффициентов разложений (4) и (5) не представляет принципиальных затруднений, однако ввиду быстрого усложнения формул практически обычно находят лишь два-три первых члена и останавливаясь на этих членах стороят приближения первого второго и т.д. порядка. Практическая применимость метода определяется не свойствами сходимости рядов в (4),(5), а их асимптотическими свойствами при $\varepsilon \rightarrow 0$. Далее для однозначности определения коэффициентов разложений (3), (4) наложить на них условия отсутствия первой гармоники в выражениях $u_j(a, \psi)$, $j = 1, 2, \dots$, т.е. определяют эти периодические функции фазового угла так, чтобы выполнялись равенства

$$\int_0^{2\pi} u_j(a, \psi) \cos \psi d\psi = 0, \quad \int_0^{2\pi} u_j(a, \psi) \sin \psi d\psi = 0, \quad j = 1, 2, \dots \quad (6)$$

Принятие этих условия с физической точки зрения означает, что в качестве величины A выбирается полная амплитуда первой основной гармоники колебания.

Теперь для определения подходящих выражений для функций $u_k(a, \psi)$, $A_k(a)$, $B_k(a)$, $k = 1, 2, \dots$ с учетом условий (6) дифференцируем дважды правую часть (4) в силу системы (5) и подставляя результат дифференцирования в уравнение (2), получим

$$\begin{aligned} & \varepsilon \left(-2\omega A_1 \sin \psi - 2\omega a B_1 \cos \psi + \omega^2 \frac{\partial^2 u_1}{\partial \psi^2} + \omega^2 u_1 \right) + \\ & + \varepsilon^2 \left[\left(A_1 \frac{dA_1}{da} - a B_1^2 - 2\omega a B_2 \right) \cos \psi - \left(2\omega A_2 + 2A_1 B_1 + a A_1 \frac{dB_1}{da} \right) \sin \psi \right] + \\ & + \varepsilon^2 \left(2\omega A_1 \frac{\partial^2 u_1}{\partial a \partial \psi} + 2\omega B_1 \frac{\partial^2 u_1}{\partial \psi^2} + \omega^2 \frac{\partial^2 u_2}{\partial \psi^2} + \omega^2 u_2 \right) + \varepsilon^3 \dots = \\ & = \varepsilon \left(-a\omega \sin \psi + a^3 \omega \cos^2 \psi \sin \psi + a^3 \cos^3 \psi \right) + \varepsilon^2 \left(A_1 \cos \psi - a B_1 \sin \psi + \omega \frac{\partial u_1}{\partial \psi} - \right. \\ & \left. - a^2 A_1 \cos^3 \psi + a^3 B_1 \sin \psi \cos^2 \psi - a^2 \omega \cos^2 \psi \frac{\partial u_1}{\partial \psi} + (2a^2 \omega \sin \psi \cos \psi + 3a^2 \cos^2 \psi) u_1 \right). \end{aligned}$$

Теперь приравнявая коэффициенты при одинаковых степенях ε , а затем при одинаковых гармониках с учетом условия (6), имеем

$$A_1(a) = \frac{a}{2} - \frac{a^3}{3}, \quad B_1(a) = -\frac{3a^2}{8}. \quad (7)$$

Подставляя в систему (5) найденные выражения для A_1 и B_1 , получим систему

$$\begin{cases} \frac{da}{dt} = \varepsilon \left(\frac{a}{2} - \frac{a^3}{8} \right), \\ \frac{d\psi}{dt} = \omega - \varepsilon \frac{3a^2}{8}. \end{cases}$$

Решения этой системы, удовлетворяющее начальным условиям $a(0) = a_0$, $\psi(0) = \psi_0$ имеет вид

$$a(t) = \frac{2a_0 \exp\left(\frac{\varepsilon t}{\omega}\right)}{\sqrt{4 + a_0^2 \left(\exp\left(\frac{\varepsilon t}{\omega}\right) - 1 \right)}}, \quad \psi(t) = \psi_0 + \frac{3}{2} \ln \left| 1 + \frac{a_0^2}{4} \left(\exp\left(\frac{\varepsilon}{\omega} t\right) - 1 \right) \right|. \quad (8)$$

С помощью (8) асимптотическое решение уравнения (2) в первом приближении записываем в виде

$$x(t) = \frac{2a_0 \exp\left(\frac{\varepsilon t}{\omega}\right)}{\sqrt{4 + a^2 \left(\exp\left(\frac{\varepsilon t}{\omega}\right) - 1 \right)}} \cos \left(\omega t + \psi_0 + \frac{3}{2} \ln \left| 1 + \frac{a_0^2}{4} \left(\exp\left(\frac{\varepsilon}{\omega} t\right) - 1 \right) \right| \right)$$

Для получения улучшенного первого приближения решив уравнение

$$\frac{\partial^2 u_1}{\partial \psi^2} + u_1 = \frac{a^3}{4\omega} \sin 3\psi + \frac{a^3}{4\omega^2} \cos 3\psi$$

с помощью метода Фурье, имеем

$$u_1(a, \psi) = -\frac{a^3}{32\omega^2} \cos 3\psi - \frac{a^3}{32\omega} \sin 3\psi. \quad (9)$$

Асимптотическое решение уравнение (2) в улучшенном первом приближении записывается в виде $x(t) = a(t) \cos \psi(t) + \varepsilon u_1(a, \psi)$, где функций $a(t)$, $\psi(t)$, $u_1(a, \psi)$ определены формулами (8), (9) соответственно.

Следовательно доказана утверждение.

Теорема. Пусть функций $u_k(a, \psi)$, $k=1, 2, \dots$ 2π -периодичны по ψ , дважды непрерывно дифференцируемы по всем своим аргументам. Тогда при выполнении условия (6) асимптотическое решение уравнения (2) существует и в улучшенном первом приближении задается формулой $x(t) = a(t) \cos \psi(t) + \varepsilon u_1(a, \psi)$, где функций $a(t)$, $\psi(t)$, $u_1(a, \psi)$ представляются формулами (8), (9) соответственно.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боголюбов Н.Н., Митропольский Ю. А. Асимптотические методы в теории нелинейных колебаний. Москва. Наука, 1974. 440 с.
2. Митропольский Ю.А. Метод усреднения в нелинейной механике. Киев. Наукова думка, 1974. 440 с.
3. Кузнецов А. П., Станкевич Н.В., Тюрюкина Л. В. Связанные осцилляторы Ван-дер Поля-Дюффинга: Фазовая динамика и компьютерное моделирование // Известия вузов «ПНД», – 2008. Т. 16, №4. – С. 101-135.
4. Кандрашов Р.Е. К исследованию систем двух уравнений Дюффинга-Ван дер Поля // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2011, №4(5), – С. 2258-2259.
5. Новикова Е.Р. Осциллятор Ван-дер Поля-Дуффинга с эффектом эрдитарности // Вестник Краунц. Физико, математические науки, 2017, №2(18), – С. 65-75.
6. Елгондиев К.К., Роговченко Ю.В. О применении метода усреднения для исследования дифференциальных уравнений с импульсным воздействием: Сб. науч. тр. Ин-та математики АН УССР. “Асимптотические решения нелинейных уравнений с малым параметром”. – Киев, 1991. – С. 32–36.

Аннотация. Рассмотрена задача построения асимптотического решения квазилинейного связанного уравнения Ван-дер Поля-Дюффинга с помощью асимптотического метода Крылова-Боголюбова-Митропольского. Асимптотическое решение уравнения Ван-дер Поля-Дюффинга построено в первом и в улучшенном первом приближении к точному решению.

Ключевые слова: асимптотические методы, квазилинейные уравнения, малый параметр, порождающая система, приближения, улучшенные приближения, асимптотические решения.

an-der poll-dyuffing bog'langan kvazichiziqli tenglamasining echimini qurish

Annotatsiya. Van-der Poll-Dyuffing bog'langan kvazichiziqli tenglamasining asimptotik echimining mavjudligi masalasi echilgan va bunday echim Krilov-Bogoluybov asimptotik usuli erdamida qurilib tenglamaning aniq echimiga birinchi yaqshilangan yaqinlashushda ezilgan.

Kalit so'zlar: asimptoti usullar, kvazichiziqli tenglama, kichik parameter, doratuvchi sistema, yaqinlashish, yuaqshilangan yaqinlashish, asimptotik echim.

Abstract. The problem of constructing an asymptotic solution of the quasilinear coupled van der Pol-Duffing equation using the asymptotic Krylov-Bogolyubov-Mitropolsky method is considered. The asymptotic solution of the van der Pol-Duffing equation is constructed in the first and improved first approximations to the exact solution.

Keywords: asymptotic methods, quasilinear equations, small parameter, generating system, approximations, improved approximations, asymptotic solutions.

SANNIŇ PÚTIN HÁM BÓLSHEK BÓLEGI QATNASQAN TENLEMELERDI SHESHIW USILLARI

Satniyazova I.Q., Seypullaev J.X.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

“Matematika pání barshe anıq pánlerdiń tiykari.

*Bu lpándi jaqsı bilgen bala aqıllı, keń pikirleytuǵın
bolıp ósedi, qálegen tarawda tabıslı islep ketedi”.*

SH.M. MIRZIYOYEV

Ilim hám texnikanıń zamanagóy tarmaqlarınıń tez pát penen rawajlanıwı jámiyetimizdegi barlıq tarawlarǵa óziniń unamlı tásirin tiygizbekte. Bul tarawlardıń negizinde matematika iliminiń tutqan ornı ayırıqsha, yaǵnıy turmısta ushırasatuǵın hárqanday mäseleni matematikalıq tilge ótkeriw arqalı qoyılǵan mäseleni sheshiw ushın matematikalıq qurallardıń barlıq imkaniyatların qollaw múmkinshiligi kelip shıǵadı hám bul bir qansha qolaylı.

Sońǵı jıllarda Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tárepinen bilimlendiriw hám ilim tarawlarına úlken itibar qaratılmaqta. 2020-jıl 25-yanvar kúni Oliy Májiliske jollaǵan Múrájatnamasında hár jılı ilim hám texnikanıń bir

neshe baslı baǵdarların rawajlandırıw haqqında ayıtıp, mámleketimizde matematika 2020-jılǵaǵı baslı baǵdarlardın biri sıpatında belgilengen edi. Sonıń menen birge, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 7-maydaǵı №4708-sanlı “Matematika tarawında bilimlendiriw sapasın asırıw hám ilimiy izertlewlerdi rawajlandırıw boyınsha ilájlar haqqında” qararı menen mektep oqıwshıları arasında Al-Xorezmiy atındaǵı respublika hám aymalıq olimpiadalarǵı ótkerip barıw tapsırması belgilengen edi [1]. Bugini künde respublikamızda mektep oqıwshıları ushın matematika pání boyınsha olimpiadalar shólkemlestiriw, olardı ótkeriw hám joqarı mamán qánigelerdi tartqan halda oqıwshılardı olimpiadalarǵa tayarlaw ushın turaqlı jańa qadaǵalaw materialların islep shıǵıw, ótkerilgen olimpiadalar jeńimpazların xalıqaralıq olimpiadalarǵa tayarlaw hám qatnasıwın táminlew boyınsha birqansha jumıslar ámelge asırılmaqta.

Usıları inabatqa alıp, bul maqalada ziyrek oqıwshılardıń matematika pánine bolǵan qızıǵıwshılıǵın jáne de arttırıw hárqıylı quramalıqtaǵı standart emes máselelerdi sheshiw usılların úyretiw maqsetinde, matematikanıń áhmiyetli túsiniqleriniń biri bolǵan sannıń pútın hám bólshek bólegi qatnasqan teńlemelerdi sheshiw usılların qarastırıp ótemiz.

Meyli, bizge X haqıyqiy sanı berilgen bolsın.

1-anıqlama. Qálegen X haqıyqiy sanınıń **pútın bólegi** dep, usı sannan úlken bolmaǵan eń úlken pútın sanǵa ayıladı hám $[x]$ arqalı belgilenedi, yaǵnıy

$$[x] = \max \{n \in \mathbb{Z}, n \leq x\}.$$

1-mısal. $[6] = 6$, $[2.45] = 2$, $[\sqrt{5}] = 2$, $[-4,15] = -5$.

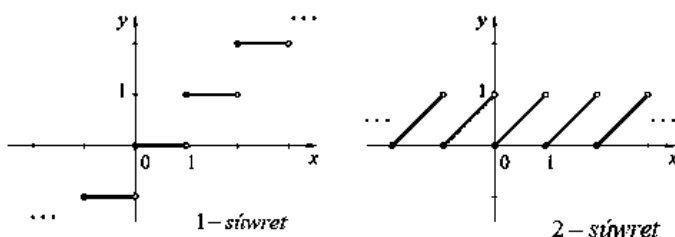
2-anıqlama. Qálegen X haqıyqiy sanınıń **bólshek bólegi** dep, usı san hám onıń pútın bóleginiń ayırmasına ayıladı hám $\{x\}$ arqalı belgilenedi, yaǵnıy $\{x\} = x - [x]$.

2-mısal. $\{10\} = 0$, $\{3,77\} = 0,77$, $\{-4,05\} = 0,95$.

Haqıyqiy sannıń pútın bólegi hám bólshek bóleginiń qásiyetlerin keltiremiz [2–6]:

- $\forall x \in \mathbb{R}$ ushın $x = [x] + \{x\}$.
- $\forall x \in \mathbb{R}$ ushın $0 \leq \{x\} < 1$.
- $\forall x \in \mathbb{R}$ hám $\forall n \in \mathbb{Z}$ ushın $[x+n] = [x] + n$.
- $\forall x \in \mathbb{R}$ hám $\forall n \in \mathbb{Z}$ ushın $\{x+n\} = \{x\}$.
- $\forall x_1, x_2, \dots, x_n \in \mathbb{R}$ ushın $[x_1] + [x_2] + \dots + [x_n] \leq [x_1 + x_2 + \dots + x_n]$.
- $\forall x \in \mathbb{R}$ hám $\forall n \in \mathbb{N}$ ushın $[nx] = [x] + \left[x + \frac{1}{n}\right] + \dots + \left[x + \frac{n-1}{n}\right]$ (**Ermit birdeyligi**).

Tómendegı súwretlerde haqıyqiy sannıń pútın bóleginiń (1-súwret) hám bólshek bóleginiń (2-súwret) grafikalıq kórinisleri keltirilgen.

1-mısal. Teńlemenı shehiń:

$$[x^2 - 5x] = x + 7$$

Sheshiliwi. Berilgen teńliktiń shep tárepindegi $[x^2 - 5x]$ anlatpa X tıń qálegen mánisinde pútın san ekenliginen, teńliktiń oń tárepindegi $x + 7$ sanınıń da pútın san ekenligi kelip shıǵadı. Sonlıqtan, x belgisiz pútın san boladı. Sonıń ushın, berilgen teńleme $x^2 - 5x = x + 7$ teńlemege teń kúshli boladı. Bunnan, $x^2 - 6x - 7 = 0$ teńligine iye bolamız. Bul teńlemenıń korenleri $x_1 = -1$ hám $x_2 = 7$ boladı.

Juwabı: $x_1 = -1$, $x_2 = 7$

2-mısal. Teńlemenı sheshiń:

$$\left[\frac{2x-1}{3}\right] = \frac{x-1}{2}.$$

Sheshiliwi. Dáslep, $y = \frac{x-1}{2}$ dep belgilep alamız. Onda $x = 2y + 1$ hám bunı berilgen teńlemege aparıp qo`ysaq, onda

$$\left[\frac{4y+1}{3} \right] = y$$

teńligine iye bolamız, bul jerde y pútin san.

Bunnan

$$\frac{4y+1}{3} - \left\{ \frac{4y+1}{3} \right\} = y, \quad \left\{ \frac{4y+1}{3} \right\} = \frac{4y+1}{3} - y$$

Sońǵı teńlikten hám sannıń bólshek bóleginiń anıqlamasınan paydalansaq tómendegi qos teńsizlikke iye bolamız:

$$0 \leq \frac{4y+1}{3} - y < 1,$$

yaǵnıy

$$-1 \leq y < 2.$$

Bunnan, y tiń pútin san ekenligin esapqa alsaq $y_1 = -1$, $y_2 = 0$ hám $y_3 = 1$ bolıwı kelip shıǵadı. Demek, $x = 2y + 1$ bolǵanlıqtan, $x_1 = -1$, $x_2 = 1$ hám $x_3 = 3$ boladı.

Juwabı: $x_1 = -1$, $x_2 = 1$, $x_3 = 3$.

3-mısal. Teńlemenı sheshiń:

$$[x] + [2x] = 3.$$

Sheshiliwi. Tómendegi úsh jaǵdaydı qaraştıramız.

1. Eger $[x] < 1$ bolsa, onda $[2x] < 2$ hám $[x] + [2x] < 3$ boladı. Sonlıqtan, berilgen teńlemede $x < 1$ bolǵanda teńlik orınlanbaydı. Demek, berilgen teńlemenıń korenleri $[1, \infty)$ intervalda bolıwı múmkin.

2. Eger $[x] = 1$ bolsa, onda berilgen teńlemeden $[2x] = 3 - [x] = 2$ bolıwı kelip shıǵadı. Sonlıqtan, $[x] = 1$ hám $[2x] = 2$ teńliklerden

$$\begin{cases} 1 \leq x < 2 \\ 2 \leq 2x < 3 \end{cases}$$

teńsizlikler sistemasına iye bolamız. Bul teńsizlikler sistemasınıń sheshimleri kópligi $1 \leq x < \frac{3}{2}$ boladı.

3. Eger $[x] > 1$ bolsa, onda $[2x] > 2$ hám $[x] + [2x] > 3$ boladı. Demek, berilgen teńleme $x \geq 2$ de korenlerge iye emes. Solay etip, berilgen teńlemenıń sheshimleri $1 \leq x < \frac{3}{2}$ teńsizlikti qanaatlandıratuǵın barlıq haqıyqıy sanlar boladı.

Juwabı: $1 \leq x < \frac{3}{2}$.

4-mısal. $[x] = 2\{x\} + 4$ teńlemenı sheshiń.

Sheshiliwi. Berilgen teńlemeden $\{x\} = \frac{[x]-4}{2}$ ekenligi belgili. Bunnan hám x sanınıń bólshek bóleginiń anıqlamasınan

$$0 \leq \frac{[x]-4}{2} < 1$$

teńsizligine iye bolamız. Bul teńsizlikti túrlendirsek $4 \leq [x] < 6$ teńsizligine iye bolamız. Bunnan hám $[x]$ pútin san ekenliginen, $[x_1] = 4$ hám $[x_2] = 5$ ekenligi kelip shıǵadı.

Tabılǵan $[x_1] = 4$ hám $[x_2] = 5$ mánislerdi berilgen teńlemege alıp barıp qoysaq, onda

$$\{x_1\} = \frac{[x_1]-4}{2} = 0 \quad \text{hám} \quad \{x_2\} = \frac{[x_2]-4}{2} = \frac{1}{2}.$$

Demek, (1) teńlikten, $x_1 = 4 + 0 = 4$ hám $x_2 = 5 + \frac{1}{2} = 5\frac{1}{2}$.

Juwabı: $x_1 = 4$, $x_2 = 5,5$.

5-mısal. $7x - 4[x] = 3\{x\} + 8$ teńlemenı sheshiń.

Sheshiliwi. $x = [x] + \{x\}$ ekenliginen, berilgen teńleme

$$7([x] + \{x\}) - 4[x] = 3\{x\} + 8,$$

yaǵnıy

$$\{x\} = \frac{8-3[x]}{4}$$

kóriniske keledi. Sonlıqtan, $0 \leq \frac{8-3[x]}{4} < 1$ boladı. Bunnan $\frac{4}{3} < [x] \leq \frac{8}{3}$ ekenligi kelip shıǵadı. Demek, anıqlama boyınsha $[x]=2$ teńlikke iye bolamız. Bunı $\{x\} = \frac{8-3[x]}{4}$ teńlikke qoysaq, onda $\{x\} = \frac{1}{2}$ ekenligi kelip shıǵadı. Sonlıqtan, $x = [x] + \{x\} = 2 + \frac{1}{2} = \frac{5}{2}$ berilgen teńlemenıń sheshimi boladı.

Juwbı: $x = 2,5$.

6-mısal. Teńlemenı sheshiń: $\{2\{3x\}\} = x$.

Sheshiliwi. Teńlemenıń shep tárepi bazı-bir sannıń bólshek bólegi bolǵanlıqtan, onıń oń tárepindegi X tıń mánisi $0 \leq x < 1$ ekenligi kelip shıǵadı. Tómendegi altı jaǵdaydı kórip shıǵamız.

1. Meyli $0 \leq x < \frac{1}{6}$ bolsın. Onda $0 \leq 3x < \frac{1}{2}$. Sonlıqtan, $\{3x\} = 3x$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x\} = 6x$. Bunnan, berilgen teńlemenı $4x = x$ kóriniste qaytadan jazıp alamız. Demek, $x_1 = 0$.

2. Meyli $\frac{1}{6} \leq x < \frac{1}{3}$ bolsın. Onda $\frac{1}{2} \leq 3x < 1$. Sonlıqtan, $\{3x\} = 3x$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x\}$. Bunnan, $1 \leq 6x < 2$ bolǵanda $\{6x\} = 6x - 1$ ekenligin esapqa alǵan halda berilgen teńlemenı $6x - 1 = x$ kórinisinde jazıp mımkin. Demek, $x_2 = \frac{1}{5}$ berilgen teńlemenıń sheshimi boladı.

3. Meyli $\frac{1}{3} \leq x < \frac{1}{2}$ bolsın. Onda $1 \leq 3x < \frac{3}{2}$. Sonlıqtan, $\{3x\} = 3x - 1$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x - 2\}$. Bunnan, $0 \leq 6x - 2 < 1$ bolǵanda $\{6x - 2\} = 6x - 2$ ekenligin esapqa alǵan halda berilgen teńlemenı $6x - 2 = x$ kóriniste qaytadan jazıp alamız. Lekin, bul teńlemenıń sheshimi $x = \frac{1}{2}$ qarastırılıp atırǵan $\frac{1}{3} \leq x < \frac{1}{2}$ intervalǵa tiyisli bolmaǵanlıqtan, berilgen teńleme $\frac{1}{3} \leq x < \frac{1}{2}$ intervalda sheshimge iye emes.

4. Meyli $\frac{1}{2} \leq x < \frac{2}{3}$ bolsın. Onda $\frac{3}{2} \leq 3x < 2$. Sonlıqtan, $\{3x\} = 3x - 1$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x - 2\}$. Bunnan, $1 \leq 6x - 2 < 2$ bolǵanda $\{6x - 2\} = 6x - 3$ ekenligin esapqa alǵan halda berilgen teńlemenı $6x - 3 = x$ kóriniste qaytadan jazıp alamız. Demek, $x_3 = \frac{3}{5}$ berilgen teńlemenıń sheshimi boladı.

5. Meyli $\frac{2}{3} \leq x < \frac{5}{6}$ bolsın. Onda $2 \leq 3x < \frac{5}{2}$ ekenliginen, $\{3x\} = 3x - 2$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x - 4\}$ boladı. Sonlıqtan, $0 \leq 6x - 4 < 1$ bolǵanda $\{6x - 4\} = 6x - 4$ ekenligin esapqa alǵan halda berilgen teńlemenı $6x - 4 = x$ kóriniste qaytadan jazıp alamız. Lekin, bul teńlemenıń sheshimi $x = \frac{4}{5}$ qarastırılıp atırǵan $\frac{2}{3} \leq x < \frac{5}{6}$ intervalǵa tiyisli bolmaǵanlıqtan, berilgen teńleme $\frac{2}{3} \leq x < \frac{5}{6}$ intervalda sheshimge iye emes.

6. Meyli $\frac{5}{6} \leq x < 1$ bolsın. Onda $\frac{5}{2} \leq 3x < 3$ ekenliginen, $\{3x\} = 3x - 2$ hám $\{2\{3x\}\} = \{6x - 4\}$ boladı. Sonlıqtan, $1 \leq 6x - 4 < 2$ bolǵanda $\{6x - 4\} = 6x - 5$ ekenligin esapqa alǵan halda berilgen teńlemenı $6x - 5 = x$ kóriniste qaytadan jazıp alamız. Lekin, bul teńlemenıń sheshimi $x = 1$ qarastırılıp atırǵan $\frac{5}{6} \leq x < 1$ intervalǵa tiyisli bolmaǵanlıqtan, berilgen teńleme $\frac{5}{6} \leq x < 1$ intervalda sheshimge iye emes.

Juwbı: $x_1 = 0$, $x_2 = \frac{1}{5}$, $x_3 = \frac{3}{5}$, $x_4 = \frac{4}{5}$.

7-mısal. Teńlemenı sheshiń: $x = \left[\frac{x}{2} \right] + \left[\frac{x+1}{2} \right]$.

Sheshiliwi. Berilgen teńlemenıń oń tarepindegi qosılısılar pútın mánislerdi qabıl etetuǵın bolǵanlıqtan, X pútın san bolıwı kerek. Bunnan berilgen teńlemenıń

$$[x] = \left[\frac{x}{2} \right] + \left[\frac{x+1}{2} \right], x \in Z$$

teńlemege teń kúshli ekenligi kelip shıǵadı. Bul teńlemede $x = 2y$ almasıp orınlasaq, onda

$$[2y] = [y] + \left[y + \frac{1}{2} \right], y \in \mathbb{Z}$$

Ermit birdeyliginiń dara jaǵdayına iye bolamız. Bul teńlemeniniń sheshimleri barlıq pütün sanlardan ibarat. Demek, berilgen teńlemeniniń de sheshimi barlıq pütün sanlar kópliginen ibarat boladı.

Juwapı: $x \in \mathbb{Z}$.

8-mısal. Teńlemenini sheshiń: $x^2 - 10[x] + 9 = 0$.

Sheshiliwi. Berilgen teńleme sheshimge iye bolıwı ushın $[x] > 0$ bolıwı kerek, sebebi, eger $[x] \leq 0$ bolsa teńliktiń shep tárepi óń san bolıp, teńleme sheshimge iye bolmay qaladı. Sonlıqtan, $[x] > 0$ bolǵanda

$$x^2 - 10x + 9 \leq 0.$$

teńsizlikten $1 \leq x \leq 9$ ekenligi kelip shıǵadı. Bunnan hám $x^2 + 9$ dıń 10 ǵa bólinetuǵın pütün san bolıwı kerek ekenliginen, teńlemeniniń $x = 1, x = \sqrt{61}, x = \sqrt{71}, x = 9$ sheshimleri bar ekenligi kelip shıǵadı.

Juwapı: 1, $\sqrt{61}$, $\sqrt{71}$, 9.

9-mısal. Teńlemenini sheshiń: $[x^2] = 2[x]$.

Sheshiliwi. Meyli $[x] = k$ hám $\{x\} = \alpha$ bolsın. Onda $x^2 \geq 0$ bolǵanlıqtan, $k \geq 0, \alpha \geq 0$ hám

$$[(k + \alpha)^2] = 2[k + \alpha].$$

Bunnan

$$[2k\alpha + \alpha^2] = 2k - k^2.$$

Bul teńlemeniniń shep tárepi teris emes ekenliginen, $2k - k^2 \geq 0$ boladı. Bunnan hám k pütün san bolǵanlıqtan, $k = 0, 1, 2$ ekenligi kelip shıǵadı.

Eger $k = 0$ bolsa, onda $[\alpha^2] = 0$ hám $0 \leq \alpha < 1$ ekenliginen, $0 \leq x < 1$ sheshimge iye bolamız.

Eger $k = 1$ bolsa, onda $[2\alpha + \alpha^2] = 1$. Bunnan, $1 \leq 2\alpha + \alpha^2 < 2$ hám $0 \leq \alpha < 1$ bolǵanlıqtan $\sqrt{2} - 1 \leq \alpha < 1$. Demek, $\sqrt{2} \leq x < 2$ ekenligi kelip shıǵadı.

Eger $k = 2$ bolsa, onda $[4\alpha + \alpha^2] = 0$. Bunnan, $0 \leq 4\alpha + \alpha^2 < 1$ hám $0 \leq \alpha < 1$ bolǵanlıqtan $0 \leq \alpha < \sqrt{5} - 2$. Demek, $2 \leq x < \sqrt{5}$ ekenligi kelip shıǵadı.

Juwapı: $0 \leq x \leq 1, \sqrt{2} \leq x < \sqrt{5}$.

10-mısal. Teńlemenini sheshiń: $[x]\{x\} = x - 1$.

Sheshiliwi. $x = [x] + \{x\}$ ekenliginen, berilge teńlemenini tómendegi kóriniste jazamız:

$$[x]\{x\} = [x] + \{x\} - 1.$$

Bunnan,

$$([x] - 1)(\{x\} - 1) = 0.$$

yaǵnıy $[x] = 1$ hám $\{x\} \neq 1$ ekenligi kelip shıǵadı. Demek, $1 \leq x < 2$.

Juwapı: $[1, 2)$.

ÁDEBIYATLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori. PQ-4708-son. 7 may 2020 yil.
2. Xu Jiagu. Lecture Notes on Mathematical Olympiad Courses. Vol. 6 Singapore: World Scientific, 2010. 178 p.
3. Vikaash Tiwari, V. Seshan. Pathfinder for Olympiad Mathematics. New York: Pearson Education, 2017. 700 p.
4. Romanian Mathematical Competitions 2008. Edited by R. Gologan and Dan Schwarz. Bucharest, Necozprest, 2008. 125 p.
5. Arthur Engel. Problem Solving Strategies. New York: Springer, 1998. 415 p.
6. Семенов И.Л. Антье и мантисса. Сборник задач с решениями. Москва: ИПМ им. М.В.Келдыша, 2015. 375 с.

Sonning butun va kasr qismi qatnashgan tenglamalarni yechish usullari

Annotaciya: Maqolada iqtidorli o'quvchilarning matematika faniga bo'lgan qiziqishini yanada orttirish, har xil murakkablikdagi nostandart masalalarni yechish usullarini o'rgatish maqsadida matematikaning ahamiyatli tushunchalaridan biri bo'lgan sonning butun va kasr qismi qatnashgan tenglamalarni yechish usullari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: sonning butun qismi, sonning kasr qismi, tenglama.

Методы решения уравнений с целой и дробной частями числа

Аннотация: В статье рассматриваются методы решения уравнений с целой и дробной частями числа, направленные на повышение интереса одарённых учащихся к математике и обучение их подходам к решению нестандартных задач различной сложности.

Ключевые слова: целая часть числа, дробная часть числа, уравнение.

Methods for solving equations with the integer and fractional parts of a number

Annotation: The paper considers methods for solving equations involving the integer and fractional parts of a number, aimed at increasing gifted students' interest in mathematics and teaching them approaches to solving non-standard problems of varying complexity.

Keywords: integer part of a number, fractional part of a number, equation.

INTEGRAL GEOMETRIYA MÁSELESINIŇ TUWRÍLAR SEMEYSTVASÍNDAGÍ MATEMATIKALÍQ MODELİ

^{1,2}Seidullaev A.K., ¹Narbaeva L.R., Yusupov M.A., Maksatov S.M.

¹*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,*

²*V. I. Romanovskiy atındaǵı Matematika institutınıń Qaraqalpaqstan bólimi.*

Integral geometriya X túrdegi funkciyalardı belgili bir M semeystvasınıń submanifoldları ústindegi integralları menen baylanıstıratuǵın ózgerislerdi úyreniw menen shuǵıllanadı. Zamanagóy matematikanıń usı aktual hám tez rawajlanıp atırǵan tarawı differenciallıq teńlemeler teoriyası hám matematikalıq fizika, geometriyalıq analiz benen baylanıslı bolıp, seysmikalıq izertlew mashqalaların matematikalıq jaqtan úyreniw, geofizikalıq hám aerokosmikalıq gúzetiw maǵlıwmatlarına túsindirme beriw hám sheshiwde kóplegen qollanbalarǵa iye. Jáne de integral geometriyada islep shıǵılǵan usıllar medicinalıq hám sanaat tomografiyası tarawındaǵı mashqalardı sheshiw ushin tiykar bolıp xızmet etedi.

Evklid keńisligindegi barlıq múmkin bolǵan giperplanlar boyınsha onıń belgili bir integrallarınan funkciyanı qayta dúziw máselesi Radonnıń jumısında kórip shıǵılǵan. Usı klassikalıq jumısta jup hám taq ólsheimli baslıqlar ushin anıq inversiya formulaları alınǵan, mashqalardı sheshiw usılları islep shıǵılǵan hám bul integral transformaciyanıń hár túrlik analogların kórip shıǵıw imkaniyatı kórsetilgen.

Integral geometriya problemalarında olardıń kompyuter tomografiyası problemaların sheshiw ushin áhmiyetin anıqlaw bóten qızıǵıwshılıq oyatadı. Kormaktıń ilmiy jumısı medicinada kompyuter tomografiyası usıllarınan paydalanıwǵa tiykar salǵan. Integral geometriya problemaları boyınsha alınǵan nátiyjelerge tiykarlanıp, tuwrılar semeystvası hám n ólshewli tegislikler ushin tiyisli tomografiya problemaların sheshiw ushin esaplaw effektiv algoritmları jaratıldı.

Kompyuter tomografiyasında hár túrli skanerlew sxemaların úyreniw zárurlıǵı sebepli Radon transformaciyası, usı menen bir qatarda, nur transformaciyası ushin hár túrli inversiya formulaları alınǵan.

Máseleniń qoyılıwı: Meyli $f(x, y)$ funkciya $L_H = \{(x, y) : x \in \mathbb{R}, y \in [0; H], H < \infty\}$ kesiminde anıqlanǵan bolsın. Onda tómendegi integral teńleme menen anıqlanǵan $u(x, y)$ funkciyanı tabıw talap etiledi:

$$\int_{\Gamma(x, y)} g(x, \xi) u(\xi, \eta) d\xi = f(x, y) \quad (1)$$

bul jerde integrallanıw iymekligi

$$\Gamma(x, y) = \left\{ (\xi, \eta) : x - \xi = (y - \eta) \tan \varphi, 0 \leq \xi \leq x, 0 \leq \eta \leq y \leq H, \varphi \in \left[0; \frac{\pi}{2} \right] \right\}.$$

Teorema 1. Meyli barlıq $(x, y) \in L_H$ ushin $f(x, y)$ funkciyasınıń salmaq funkciyası tómendegi kóriniske iye bolsın $g(x, y) = 1$. Onda máseleniń sheshiminiń inversiya formulasın tómendegishe boladı:

$$u(x, y) = \left(\frac{\partial}{\partial y} + \tan \varphi \frac{\partial}{\partial x} \right) f(x, y) \quad (2)$$

hám tómendegi teńsizlikti qanaatlandıradı:

$$\|u(x, y)\|_{L_2} \leq C_1 \|f(x, y)\|_{W_2^{1,1}}$$

bul jerde C_1 – turaqlı óń san.

Dálilleniwi. (2) teńlemenı tómendegi kóriniske keltiriw múmkin

$$\int_0^y u(x - h \tan \varphi, \eta) \tan \varphi d\eta = f(x, y) \quad (3)$$

bul jerde $h = y - \eta$. Birinshi ózgeriwshi boyınsha teńliktiń eki tárepinde Furye túrlendiriwin qollasaq, tómendegi kórinistegi teńlikke kelemiz:

$$\int_0^y u(\lambda, \eta) e^{-i \tan \varphi \eta \lambda} d\eta = f(\lambda, y) \quad (4)$$

bunda $u(\lambda, \eta) = \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-i\lambda x} u(x, \eta) dx$, $f(\lambda, y) = \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-i\lambda x} f(x, y) dx$ – bul sáykes X ózgeriwshisi boyınsha $u(x, y)$ hám $f(x, y)$ funkciyalarınń Furye túrlendiriwleri.

Endi (4) teńlikke y ózgeriwshisi boyınsha Laplas túrlendiriwin qollaymız:

$$\int_0^{\infty} e^{-py} \int_0^y u(\lambda, \eta) e^{-i \tan \varphi \eta \lambda} \tan \varphi d\eta dy = \int_0^{\infty} f(\lambda, y) e^{-py} dy$$

$t = y - \eta$ almastırıwın qollasaq:

$$\int_0^{\infty} e^{-pt} \int_0^{\infty} u(\lambda, \eta) d\eta \int_0^{\infty} e^{-(p+i \tan \varphi \lambda)t} \tan \varphi dt = \int_0^{\infty} e^{-py} f(\lambda, y) dy$$

Nátiyjede (3) teńleme tómendegi kóriniske keledi:

$$u(\lambda, p) I(\lambda, p) = f(\lambda, p) \quad (5)$$

$$\text{bul jerde } u(\lambda, p) = \int_0^{\infty} e^{-pt} u(\lambda, \eta) d\eta, \quad f(\lambda, p) = \int_0^{\infty} e^{-py} f(\lambda, y) dy, \quad I(\lambda, p) = \int_0^{\infty} e^{-(p+i \tan \varphi \lambda)t} \tan \varphi dt.$$

Aqırǵı teńlikti integrallaw nátiyjesinde tómendegi nátiyjege kelemiz:

$$I(\lambda, p) = \frac{\tan \varphi}{p + i \tan \varphi \lambda} \quad (6)$$

(6) nı esapqa alıp (5) mına kóriniste jazamız:

$$u(\lambda, p) = \frac{(p + i \tan \varphi \lambda)}{\tan \varphi} f(\lambda, p) \quad (7)$$

Endi (7) teńlemenı p ǵa qarata kerı Laplas túrlendiriwin hám keyin λ ǵa qarata kerı Furye túrlendiriwin qollap hám olardıń qásiyetlerin esapqa alıp tómendegi formulaǵa iye bolamız:

$$u(x, y) = \left(\frac{\partial}{\partial y} + \tan \varphi \frac{\partial}{\partial x} \right) \frac{f(x, y)}{\tan \varphi}$$

Nátiyjede biz tómendegi teńlikke kelemiz:

$$\|u(x, y)\|_{L_2}(L_H) = \left\| \left(\frac{\partial}{\partial y} + \tan \varphi \frac{\partial}{\partial x} \right) \frac{f(x, y)}{\tan \varphi} \right\|_{L_2}(L_H) \quad (8)$$

Laplas hám Furye túrlendiriwleriniń qásiyetlerinen hám (8) ni esapqa alsaq:

$$\|u(x, y)\|_{L_2} \leq C_1 \|f(x, y)\|_{W_2^{1,1}}$$

bunda C_1 – turaqlı óń san. □

Teorema 2. $f(x, y)$ funksiya barlıq $(x, y) \in L_H$ anıqlanǵan bolsın, sonday-aq tómendegi shártlerdi qanaatlansın:

- 1) $f(x, y)$ funksiya X argumenti boyınsha finitni;
- 2) $f(x, y)$ birinshi tartipli úzliksiz tuwındılarǵa iye;

$$3) \frac{\partial}{\partial x} f(x, y) \Big|_{y=0} = \frac{\partial}{\partial x} f(x, y) \Big|_{y=H} = 0.$$

(2) formula járdeminde anıqlanǵan X argumenti boyınsha finitni, eki márte úzliksiz differenciyanıwshı funkciyalar klasında (1) másele sheshimge iye.

Dáلیلeniwi. $f(x, y)$ funksiyaǵa qoyılǵan shártlerden kórinip turǵanıday, (2) ge X ózgeriwshisi boyınsha Furye túrlendiriwin hám y ózgeriwshisine Laplas túrlendiriwin qollaw múmkin. Furye hám Laplas túrlendiriwleriniń qásiyetlerinen paydalanıp, tómendegige iye bolamız:

$$u(\lambda, p) = \frac{(p + i \tan \varphi \lambda)}{\tan \varphi} f(\lambda, p)$$

yamasa

$$f(\lambda, p) = \frac{\tan \varphi}{p + i \tan \varphi \lambda} u(\lambda, p) \cdot$$

(6) formulani esapqa alsaq

$$f(\lambda, p) = I(\lambda, p) u(\lambda, p) \quad (9)$$

bunda $I(\lambda, p) = \int_0^{\infty} e^{-(p+i \tan \varphi \lambda)t} \tan \varphi dt \cdot$

(9) ga p o'zgeriwshige qarata kerlaplas turlendiriwin qollasaq to'mendegige iye bolamiz:

$$f(\lambda, y) = \int_0^y u(\lambda, \eta) e^{-i \tan \varphi h \lambda} \tan \varphi d\eta \cdot$$

Endi aqirgi te'nikke X o'zgeriwshisi boyinsha kerlapurye turlendiriwin qollaymiz:

$$f(x, y) = \int_0^y u(x - h \tan \varphi, \eta) d\eta \cdot \square$$

ADABIYATLAR

1. Лаврентьев М. М., Романов В. Г., Шишатский С. П. Некорректные задачи математической физики и анализа. М. : Наука, 1980. 286 с.
2. Djaykov G.M., Arziev A.D. Analytical reconstruction of functions from their integral data on a family of straight line segments with a weight function in the form of polynomial. Sci. Educ. Nukus, Uzbekistan 2, 197–202 (2021).
3. Uteuliev, N. U., Djaykov G.M., Seidullaev A.K. Numerical and analytical solutions of the integral geometry problem on the families of parabola and broken lines. *Karakalpak Scientific Journal* 3.2 (2020): 70-78.
4. Deans S. R. The Radon transform and some of its applications. – Courier Corporation, 2007.
5. Farman A. G., Scarfe W. C. The basics of maxillofacial cone beam computed tomography //Seminars in Orthodontics. – WB Saunders, 2009. – T. 15. – №. 1. – C. 2-13.

Integral geometriya masalasining to'g'ri chiziqlar oilasidagi matematik modeli

Rezyume: Maqolada to'g'ri chiziqlar oilasidagi integral ma'lumotlaridan obyektlarning ichki strukturalarni qayta tiklash masalasi ko'rib chiqilgan. Asosiy natijalardan biri inversiya formulasi olingan bo'lib, ushbu masala yechimining mavjudligi va yagonaligi haqidagi teoremlar isbotlangan.

Kalit so'zlar: to'g'ri chiziqlar oilasi, integral geometriya, tomografiya, integral tenglama, vazn funksiyasi.

Математическая модель задачи интегральной геометрии на семействе прямых

Резюме. В статье рассматривается проблема восстановления внутренней структуры объектов по целостным данным семейства прямых. Одним из основных результатов было получение формулы обращения и доказаны теоремы существования и единственности решения этой задачи.

Ключевые слова: семейство прямолинейных, интегральная геометрия, томография, интегральное уравнение, весовая функция.

Mathematical model of the integral geometry problem in the family of straight lines

Summary. The article examines the problem of restoring the internal structures of objects from integral data in the family of straight lines. One of the main results was that the inversion formula was obtained, and the theorems about the existence and uniqueness of the solution to this problem were proved.

Key words: family of straight lines, integral geometry, tomography, integral equation, weight function.

TABIIY TOSH MATERIALLARIN QURILISHDA QO'LLANISH

Nasurillaeva J. J.

Qoraqalpog' davlat universiteti

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldag'i PF-4947 sonli farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi"da keyingi besh yilda barcha sohalarida olib boriladigan islohatlarning aniq yo'nalishlari belgilab berilgan. Qurilish materiallari sanoatida ikkilamchi mineral xazira va chiqindilarni qayta ishlash orqali turli hil qurilish materiallarini olish qurilish sanoati iqtisodini ta'minlaydi va atrof muhitni muhofaza qilish omillaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi, Birlashgan millatlar tashkilotining rivojlanish Dasturi va Global ekologik fondning "Sotsial ob'ektlarining energiya samaradorligini oshirish" mavzusidagi qo'shma loyihasi asosida KMK 2.08.05-97, KMK 2.01.04-97, ShNK 2.08.02-09, KMK 2.01.18-2000, KMK 2.04.05-97, KMK 2.03.10-95 va KMK 2.08.04-04 kabi meyoriy hujjatlarga energiyani tejash bo'yicha majburiy talablar qo'yildi.[1.1]

Tabiiy resurslardan foydalanishga tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etish, tabiat majmualari yaxlitligini saqlab qolish, jonli tabiat ob'ektlarining yashash va o'sish muhiti buzilishiga yo'l qo'ymaslik, boshqa tabiiy resurslardan foydalanuvchilarning huquqlarini buzmaslik sha'rti bilan yo'l qo'yiladi.

Shuningdek, yer osti boyliklari va foydali qazilmalardan foydalanishning qator yangi shartlari kiritilgan: yer osti boyliklaridan va keng tarqalgan foydali qazilmalardan foydalanish sohasida belgilangan qoidalarga rioya etilsa; foydali qazilma konlarini ishga solish loyihalari bo'yicha, shuningdek mineral xomashyoni qazib olish va qayta ishlash korxonalarini qurish, rekonstruksiya qilish hamda kengaytirish loyihalari yuzasidan davlat ekologik ekspertizasi ijobiy xulosasi mavjud bo'lsa; yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqini beruvchi litsenziya mavjud bo'lsa yoki yer qa'ri uchastkalarini foydalanishga berish nazarda tutilgan mahsulot taqsimoti to'g'risidagi bitim mavjud bo'lsa; foydali qazilmalarning yuzasini olishda hosil bo'ladigan va sig'iradigan jinslar ag'darmalari, saqlagichlar, terrikonlar ularning atrof-muhitga eng kam darajada zararli ta'sir ko'rsatishi ta'minlangan holda joylashtirilsa. O'zbekiston Respublikasida keng ko'lamli qurilish ishlari olib borilishi munosabati bilan pardoqlash ishlari hajmi ortib bormoqda. Turar-joy binolari, jamoat va sanoat binolarini qurilishda pardoqlovchi materiallar sifatida tabiiy pardoqlash toshlardan qayta ishlangan plitalar, me'moriy mahsulotlar keng qo'llanib kelinmoqda. Tabiiy tosh mashhur va izlanadigan qurilish materiallari toifasiga kiradi. Mahsulotning ekologik tozaligi, uzoq muddatga xizmat qilish, tabiiy tuzilish, turli xil shakllar va ranglar uni keng ko'lamda qurilish, obodonlashtirish, yo'lak va yo'l chetlari, yo'l va platformalarni yotqizishda ishlatish imkonini beradi. Shuningdek bugungi kunda tabiiy pardoqlash tosh mahsulotlaridan binolarni bezatish uchun turli xil fasad tizimlarida faol foydalanilmoqda. Hozirgi kunda 101 ta tabiiy pardoqlash tosh marmar, granit, gabbro va h.k. konlari davlat zaxirasiga kiritilgan umumiy zaxirasi – 118,7 mln m³ bo'lib, shundan 51 ta kondan yoki 43% dan 50,9 mln m³ foydalanilib kelinmoqda. 2022 yilda tabiiy pardoqlash tosh konlaridan jami 209,0 mln m³ marmar, granit, gabbro va boshqalar qazib olingan. Bu 2021 yilga (131,5 mln m³) nisbatan 37 % ga ortganligini ko'rsatadi. Shuningdek bugungi kunda tabiiy pardoqlash tosh mahsulotlaridan binolarni bezatish uchun turli xil fasad tizimlarida faol foydalanilmoqda. Qurilish materiallari - binolar (inshootlar) qurish va ta'mirlashda ishlatiladigan tabiiy va sun'iy ashyolar hamda buyumlar. Umumiy ishlarga mo'ljallangan (mas, se-ment, beton, yog'och materiallar) va maxsus (mas, akustika materiallari, issiklik izolyatsiya materiallari, o'tga chidamli materiallar) xillari bor.[2.1]

Texnologik va ekspluatatsiya alomatlariga ko'ra quyidagi asosiy guruhlar bo'linadi. Tabiiy tosh materiallar — mexanik ishlov beriladigan tog' jinslari (qoplama plitalar, chaqiq tosh, shag'al va boshqalar). Keramik materiallar va buyumlar — tuproqli xom ashyolardan qoliplash, pishirish yo'li bilan tayyorlanadi (qarang Keramika, G'isht). Anorganik bog'lovchi moddalar — suv bilan aralashganda plastik bo'tqaga, keyin toshsimon holatga aylanadigan kukunsimon materiallar (sement, gips, ohak va boshqalar). Beton va qorishmalar — bog'lovchi moddalar, suv va to'ldirgichlar aralashmasidan olinadigan, ma'lum fizik-me-xanik va kimyoviy xossalarga ega bo'lgan tabiiy tosh materiallar. yirik o'lchamli yig'ma konstruksiyalar va buyumlar tayyorlashda yengil betonlar ishlatiladi. Konstruktiv elementlarning egilish va cho'zilishga mustahkamligini oshirish uchun beton po'lat armaturalar bilan birgalikda tayyorlanadi (qarang Temirbeton, Temir-beton konst-ruksiyalar). Metallardan qurilishda, asosan, po'lat prokatlar ishlatiladi. Po'latdan armaturalar, bino karkaslari (sinchlari), quvurlar, trubo-provodlar, yopma materiallar va boshqa tayyorlanadi. Shu bilan birga alyuminiy qotishmalaridan ham foydalaniladi. Issiklik izolyatsiya materiallari (mineral paxta, penobeton, asbest, penoshisha, fib-rolit va boshqalar) bino, inshoot, sanoat jihozlarining o'raladigan konst-ruksiyalari uchun, quvurlarning issiklik izolyatsiyasi uchun ishlatiladi. Organik bog'lovchi moddalar va gidroizolyatsiya materiallari — bitumlar, ruberoid, tol, asfalt-beton va boshqa Polimeryaarta sin-tetik polimerlar asosida tayyorlanadigan materiallarning katta guruhi kiradi. Ular pollarga to'shashda (li-noleum, relin va boshqalar), konstruksion va pardoqlash materiallari (shisha-plastlar, bezak plyonkalar), issiklik va tovush izolyatsiya materiallari (pe-noplasshlar, shishaplastlar) sifatida ishlatiladi. Lok va bo'yoqlar — bo'yadigan konstruksiya sirtida bezak va himoya qoplamasi hosil qiladi. Ular organik va anorganik bog'lovchi moddalar asosida tayyorlanadi. Bulardan tashqari Qurilish materiallariga shisha (oyna) va plastmassalar ham kiradi. O'zbekistonda Qurilish materiallaridan sog'tuproq, sement, alebastr, ganch, qum, shag'al, marmar va yog'och mavjud. Qurilish materiallari uchun Uzbekiston Respublikasi standartlarida jami 120 tadan ko'p standart qabul qilingan[3.1]

Natijalar. Tadqiqot mobaynida olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston hududida taxminan yuzdan ortiq mineral xomashyoni o'z ichiga olgan, binobarin bulardan oltin turi xalq xo'jaligida allaqachon foydalanilayotgan ko'pgina foydali qazilmalar kompleksi aniqlangan. O'zbekiston oltin, uran, mis, tabiiy gaz, volfram, kaliy tuzi, fosforitlar, kaolin kabi foydali qazilmalar zahirasi bo'yicha nafaqat MDH davlatlari o'rtasida, balki butun dunyoda yetakchi o'rin egallashi tasdiqlangan. Jumladan oltin zahirasi bo'yicha dunyoda to'rtinchi, uni qazib olish bo'yicha yettinchi, mis zaxirasi bo'yicha o'ninchi-o'n birinchi o'rinlarni, uran zahirasi bo'yicha yettinchi-sakkizinchi, qazib olishda o'n birinchi-o'n ikkinchi o'rinlarni egallashi qayd etilgan.[3.2]. Quyida mineral xomashyo zaxiralari nafaqat mavjud tog'-kon komplekslarida kelajakda qazib olish faoliyati muddatini uzaytiradi, balki ularning oltin, uran, mis, qo'rg'oshin, kumush, litiy, fosfor, kaliy tuzlari, qalay shpati, vollastonit, qishloq xo'jaligi ximiyaviy rudalari va boshqa bir qator foydali qazilmalarning yana qaytadan qazib olishni tashkil qilish va ularning quvvatini oshirishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Muhokama: Yer qatlamida joylashgan tog' jinslari geologik belgilariga ko'ra uch guruhga bo'linadi: magmatik (vulkandan otilib chiqqan) yoki birlamchi jinslar: cho'kindi yoki ikkilamchi jinslar: metamorf (shakli o'zgargan) jinslar.

Xaroratlar farqi katta bo'lganligidan, magma sovish jarayonida parchalanadi va natijada sochiluvchan donalardan tashkil topgan serg'ovak, amorf tuzilishli jinslar hosil bo'ladi. Bunday jinslar sochiluvchan yoki o'zaro sementlanib qolgan vulkan jinslari deb ataladi. Yer qatlamini tashkil etuvchi barcha tabiiy toshlar ma'danlardan (mineral) tashkil topgan. Tog' jinsining xususiyatlari asosan shu jinsning tarkibidagi minerallarning turiga,

miqdoriga va zarrachalarning o'zaro bog'lanish kuchiga bog'liq. Tabiiy pardozbop tog' jinslaridan zinapoya, pol yoki maydon yuzalarini qoplashda ularni ishqalanishga mustahkamligiga qarab tanlanadi.[4.1]

Xulosa: Qurilish materiallari sanoatida ikkilamchi mineral zaxira va chiqindilarni qayta ishlash orqali turli hil qurilish materiallarini olish qurilish sanoati iqtisodini ta'minlaydi va atrof muhitni muhofaza qilish omillaridan biri bolib, Keyingi yillarda qurilish materiallarini ishlab chiqarish sanoati sezilarli rivojlanib bormoqda. Ularning sifati yaxshilanib, turlarin ko'payttirib va zamonaviy texnologiyalar qo'llanish. Mamlakatimizning qurilish sanoatiga xorijiy investitsiyalarning jadal kirib kelishi natijasida turg'un va ekologik toza xomashyo materiallar va sanoat chiqindilari asosida turli hil qurilish materiallari va buyumlarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yish kerak.[1.3]

ADABIYOTLAR

- 1 S.R. MAJIDOV "TABIIY RESURLARNI QAZIB OLISH VA QAYTA ISHLASH" T.: 2021
- 2 Samig'ov N. A. "Qurilish materiallari va buyumlarini". Darslik. Toshkent. "Cho'lpon". 2013y. 319b.
- 3 Qosimov E. "Qurilish ashyolari". Darslik. T.: «Mehnat».—2004. - 512 b.
- 4 Samig'ov N.A., Xasanova M.K., Zokirov J.S., Komilov X.X. "Qurilish materiallari fanidan misol va masalalar to'plami". O'qituvchi. 2005. 146b.
- 5 Yormatov G'.Yo. va boshqalar. Hayot faoliyati xavfsizligi. -T.: "Aloqachi", 2009 yil. - 348 b.
- 6 Yormatov G'. Yo. va boshqalar. Hayot faoliyati xavfsizligi. O'quv qo'llanma. -T.: 2005.

Rezyume: Maqolada pardozbop qurilish materiallariga talab ortib borayotganligi bilan tavsiflanadi. Qurilish materiallarini ishlab shiqarish ushin ta'biy tosh materiallardan xom oshyo olish ushin qozip olinip qayta ishlov berilishi tahlil qilingan. Shuningdek, ilg'or ta'biy toshlarni qayta ishlash korxonalari tajribasini umumlashtirish muhimligi tahlillar asosida dalillangan.

Tayanch so'zlar: Ta'biy toshlar, qurilish materiallari, marmar, granit, iqtisodiy, samara, ikkilamchi resurs, mahalliy, chiqindilar, tannarx, foyda.

Использование натуральных каменных материалов в строительстве

Резюме. В статье описывается возрастающий спрос на декоративные строительные материалы, анализируется производство строительных материалов, добыча сырья из природных каменных материалов и их обработка. Также на основе анализа доказана важность обобщения опыта передовых предприятий по обработке природного камня.

Ключевые слова: Природные камни, строительные материалы, мрамор, гранит, экономичность, эффективность, вторичный ресурс, местный, отходы, себестоимость, прибыль.

Use of natural stone materials in construction

Summary The article describes the increasing demand for decorative construction materials. The production of construction materials and the extraction and processing of raw materials from natural stone materials are analyzed. Also, the importance of generalizing the experience of advanced natural stone processing enterprises is proved on the basis of analysis.

Key words: Natural stones, building materials, marble, granite, economic, efficiency, secondary resource, local, waste, cost, profit.

ÓRTKE SHÍDAMLÍ MATERIALLARDÍN EKSPLUATACION QÁSIYETLERIN JOQARÍLATÍW

¹Auezbaev R.M., ¹Taxirjanov N.K., ²Abdireymov R.G.

¹Tashkent mámleketlik transport universiteti

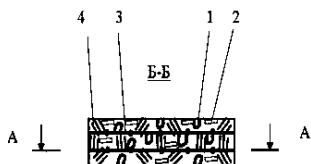
²Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studenti

Órtke shıdamlı materiallar bul – mineral shiyki ónimler tiykarında tayarlanatuǵın hám joqarı temperaturalı shárayatlarda óziniń funksional qásiyetlerin buzılıwırsız saqlap qala alıw qásiyeti menen ajralıp turıwshı materiallar bolıp esaplanadı. Bunday materiallar tiykarınan metallurgiya sanaatında yaǵnıy metallardı eritiw, qaynatıw hám quyıw protsesslerinde qollanıwshı pech konstrukciyalarında qollanıladı. Kópshilik órtke shıdamlı materiallar ápiwayı formada yaǵnıy kópshilik jaǵdayda tuwrımúyeshli parallelopiped kórinisinde islep shıǵarıladı. Bunıń tiykarǵı sebebi bunday forma futerovkalaw ushın universal forma bolıp esaplanadı [1, 4]. Órtke shıdamlı materiallar joqarı temperaturada bekkemligi, ximiyalıq inertligi menen ajralıp turadı. Órtke shıdamlı materiallar quramına qaray qattı eriytuǵın oksidler, silikatlar, karbidlar, nitridlar hám baridlardıń keramik aralaspaları bolıp esaplanadı. Órtke shıdamlı material retinde uglerod (koks, grafit) qollanıladı. Tiykarınan bular 1580 ° C den tómén bolmaǵan temperaturaǵa shıdamlı, metall emes materiallar bolıp, bunday materiallar joqarı temperaturaǵa shıdamlı materiallar kerek bolǵan hár qanday orınlarda qollanıladı [5].

Bul maqalada tiykarınan baylanıstırıwshılar járdeminde sinterlaw (спекания) usılı menen islep shıǵarılǵan órtke shıdamlı gerbishli konstrukciyalar izertlenedi. Bunday órtke shıdamlı gerbishler sanaatda joqarı temperaturada islewshı pechler, qızdırıw qazanları hám basqada joqarı temperaturalı energiya texnologiyaların qaplawda qollanıwı múmkin. Tiykarǵı órtke shıdamlı element bóleksheleri hám tiykarǵı element bóleksheleri arasında jaylasqan hám pısırıw usılı menen tayarlanǵan baylanıstırıwshı elementlerdi óz ishine alǵan ónim bolıp, bul ónimniń kemshilikleri tómendegishe: Baylanıstırıwshılardıń termikalıq qásiyetleri tiykarǵı órtke shıdamlı material menen birdey bolmaǵanlıǵınan temperaturanıń kóteriliwi hám túsiwi nátiyjesinde shof aralıqlarınıń jarılıwı hám bunıń nátiyjesinde ıssılıqtıń shıǵıp ketiwi gúzetiliwi múmkin. Bul kemshiliklerdiń ónimniń temperaturaǵa hám órtke shıdamlılıǵın asırıw máselesin sheshiwge qaratılǵan jetilistiriw arqalı aldǵı alındı.

1-súwrette gerbish konstrukciyasınıń boylama bóleginiń aldǵı kórinisi kórsetilgen. 2-súwrette joqarıdan qaralgandaǵı kesimi kórsetilgen. 1-4 elementlerdiń grafik súwreti, tordaǵı sımardıń aralıǵı 3 hám kesilgen sımardıń ólshemleri-4.

1-súwret. Boylama kesimdegı órtke shıdamlı gerbish. 1-tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń bólekleri, 2-baylanıstırıwshı, 3-joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan jasalǵan bekkemlewshı tor, 4-kesilgen oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan jasalǵan keńislikke baǵdarlangan talshıqlar.

Tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń 1-bólekleri gerbishtiń tiykarǵı qalıplesiwi ushın xızmet etedi. Olardıń islep shıǵarıw texnologiyası, ximiyalıq quramı hám bóleksheshe kólemi dástúriy bolıp, órtke shıdamlı gerbish markasına baylanıslı. Gerbish quramındaǵı bólekler 1 tiykarǵı ıssılıq aǵımın qabıl etedi [2].

Baylanıstırıwshılar arasındaǵı avtogeziv óz-ara tásirde táminlew ushın xızmet qıladı. Ápiwayı sinterlaw texnologiyasındaǵı baylanıstırıwshı quramı boyınsha boyınsha tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń bóleksheleri materialına jaqın biraq ol evtektetik yaǵnıy tez eriwsheń bolıp esaplanadı.

2-súwret. Órtke shıdamlı gerbishtiń kese-kesimi. 1-tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń bóleksheleri, 2-baylanıstırıwshı, oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan islengen bekkemlewshı tor, 4-kesilgen oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınıń keńislikke baǵdarlangan jipleri.

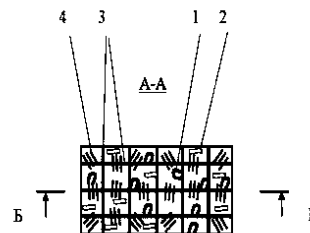
Tirkarınan sinterlaw protsessinde evtektik quramdaǵı baylanıstırıwshı joqarı temperatura hám sinterlaw (спекания) protsessinen keyin evtektik jaǵdaydan órtke shıdamlı komponent jaǵdayına ótedi. Quramnıń ózgeriwi baylanıstırıwshıdaǵı tiykarǵı elementtiń bóleksheleriniń joqarı temperaturada eriwı nátiyjesinde júz beredi.

Joqarı temperaturalı uglerod talshıqlı bekkemlewshı tor bul – joqarı temperaturalı ramka bolıp, bólekshelerdi tiykarǵı jaǵdayında uslap turadı hám qaytalap ısıtıw hám suwıtıw dáwirlerinde baylanıstırıwshıda mikro jarıqlar tarqalıwınıń gerbishtiń ıssılıq qarsılıǵına tásir etiwine jol qoymaydı.

Úlken bóleksheler tor (setka) tárepinen mexanikalıq tárizde uslap turılǵanlıǵı sebepli, bekkemlewshı tordan paydalanıw basqa ónimlerge salıstırǵanda kórip shıǵıp atırǵan gerbishtiń ıssılıqqa qarsılıǵın asıradı. Oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan keńislikke baǵdarlangan jipler gerbishtiń elementar kub kóleminde sıızqlı keńeyiwdiń tiykarǵı jónelisleri boylap teń jaylasqan. Jiplerdiń maqseti gerbish penen baylanısatuǵın gerbish júzesi boylap baylanıstırıwshınıń eriwı nátiyjesinde tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń tiykarınan kishi bólimleriniń bólekleniwiniń aldın alıw arqalı ápiwayı materiallarǵa qaraǵanda gerbishtiń órtke shıdamlılıǵın asırıw bolıp esaplanadı.

Bunday órtke shıdamlı gerbishler sanaat pechleri hám pisiriw qazanlarınıń jumıs shárayatında tómendegi tárizde isleydi. Pech yamasa qazan ishindegi temperatura artıwı menen gerbish qızadı hám onıń sıızqlı termal keńeyiwı júz beredi, bul uglerod jiplerinen islengen bekkemlewshı setka menen qaplanadı.

Janıw waqtında esaplangan maximal temperaturaǵa jetkende, pechtiń joqarı temperaturasınıń táseri nátiyjesinde gerbish júzesindegi baylanıstırıwshılardıń eriwı gúzetiliwi múmkin. Biraq ápiwayı materiallar menen salıstırǵanda órtke shıdamlı gerbishtiń bul modeliniń mexanikalıq bekkemliliǵı joqarı bolıp, joqarı temperaturalı uglerod talshıqları gerbishlerdi jarılıwdan (bólekleniwden) saqlaydı. Bul bolsa gerbishtiń órtke shıdamlılıǵın hám ekspluatatsion qásiyetlerin jaqsılaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Л.Бобров Теплоизоляционные материалы и конструкции. Учебник для средних профессионально-технических учебных заведений. —М.: ИНФРА-М., 2003. — 268 с.
2. Кучукбаев К.В., Гарайшина Э.Г. Энерго - и ресурсосберегающие аппараты и технологии. Вестник КТУ, 2013, №7, с 110-113
3. Кашеев И. Д., Ладыгичев М. Г., Гусовский В. Л. Каталог-справочник. Огнеупоры: материалы, изделия, свойства и применение. Книга 2. Москва: Теплоэнергетик, 2003. — 320 с.
4. Алленштейн Й. Огнеупорные материалы. Структура, свойства, испытания. Справочник/Перевод с немецкого. Под редакцией Г. Роучка, Х. Вутнау. — М.: Интермет Инжиниринг, 2010. — 392 с.
5. Халиков М.Ф., Азизов Б.М., Чепегин И.В. Исследование сочетанного действия повышенной температуры воздуха и вредных веществ. Вестник Казан. технол. ун-та. 2010, №7, с.99-109

Annotatsiya: Bul maqalada órtke shıdamlı materiallardıń fizika-mexanikalıq qásiyetleri, quramları, qollanıw tarawları hám olardıń ekspluatatsion qásiyetlerin joqarılatıw úyrenip shıǵılǵan.

Gilt sózler: órtke shıdamlı gerbish, futerovkalaw, uglerod, joqarı temperaturalı uglerod talshıǵı, baylanıstırıwshı.

Annotatsiya: Ushbu maqolada yong'inga chidamli materiallarning fizik-mexanik xususiyatlari, tuzilishi, qo'llanilishi va ularning ekspluatatsiya xususiyatlari o'rganilgan.

Kalit soʻzlar: Yong'inga chidamli g'isht, futerovkalash, uglerod, yuqori haroratli uglerod tolasi, bog'lovchi.

Аннотация: В данной статье изучены физико-механические свойства огнестойких материалов, структура, применение и их эксплуатационные характеристики.

Ключевые слова: огнеупорный кирпич, футеровка, углерод, высокотемпературное углеволокно, связующее.

UDK: 681.142:371.126

THE PEDAGOGICAL NECESSITY OF PROVIDING MODERN EDUCATION WITH THE HELP OF DIGITAL TECHNOLOGIES

¹Mamutova G.SH., ²Omarov T.M

¹Nukus davlat pedagogika instituti

²Qoraqalpoq davlat universiteti

Kirish. Bugun dunyoda yoshlarga zamonaviy ta'lim berish va bu orqali mamlakat barqaror rivojini ta'minlash asosiy muammolardan biriga aylandi. Shiddat bilan rivojlanib kechayotgan hozirgi davrda axborot olish va undan to'g'ri foydalanishni o'rganish yoshlar oldidagi asosiy maqsadga aylangani ayni haqiqat. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib boryapti va har bir sohada zamon bilan hamqadam odimlashni taqozo etmoqda. Axborot olish va foydalanish tezligi juda yiriklashgan hozirgi davrda ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish ta'lim sifatini oshirish va ijtimoiy faol yoshlarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Biz ilgari ta'lim dasturlarini an'anaviy usuli ya'ni ma'ruzani yirik hajmli kitoblar va qo'llanmalar orqali amalga oshirilgan shaklida olib borganmiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Endilikda zamonaviy ta'limni tashkil etishga to'sqinlik qiluvchi holatlar bartaraf etilayotgan bo'lsada quyidagilar xamon sohadagi ishlarni amalga oshirish jarayoniga salbiy ta'sir etib kelmoqda: o'qituvchilarning zamonaviy axborot kommunikatsion vositalar haqida kam ma'lumotga ega ekanligi; ta'lim muassasalarining zamonaviy ta'lim berishga mo'ljallangan vositalar bilan ta'minlanish holatining talab darajasida emasligi; zamonaviy ta'limni tashkil etishga yordam beradigan internet tarmog'ining yetib bormaganligi yoki tezlikning pastligi; o'quvchilar yoki talabalarining ta'limni tashkil etishning zamonaviy vositalariga ega emasligi va xakazo [7]. Ta'kidlash joiz bugungi kunda ta'limni axborot kommunikatsion vositalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Hozirgi vaqtda o'qituvchilarning katta qismi axborot kommunikatsiya vositalaridan proyektordan unumli foydalanishni bilsada qolgan zamonaviy texnologiyalar haqida kamroq bilimga egalar. Bu esa ta'limni tashkil etishda turli muammolarga olib kelishi mumkin. Raqamli texnologiyalar haqida gapirganda internet orqali tashkil etiladigan mailing lists, telnet, yuneset, e -minbar kabilar yuqori samara berishi bilan ajralib turishini yodga olish mumkin. Ko'pchilikka ma'lumki o'qitishning odatdagi an'anaviy usulida o'qituvchi faol o'quvchi tinglovchiga aylanadi.

Bunday hollarda ta'lim olish quruq yodlash va esda olib qolish uchun yo'nalgan bo'ladi. Bu esa o'z navbatida ta'lim sifatining u qadar yuqori bo'lishini ta'minlamagan. Hozirda ta'lim sifatini ko'tarishda ta'limni raqamlashtirish jarayoni boshlangan. Ta'lim tizimining hozirgi holati noan'anaviy ta'lim texnologiyalarining roli ortib borayotgani bilan tavsiflanadi. Ta'lim oluvchi tomonidan ularning yordami bilan bilimlarni o'zlashtirish an'anaviy texnologiyalarga qaraganda ancha tezdir. Ushbu texnologiyalar bilimlarni rivojlantirish, egallash va tarqatish xarakterini o'zgartiradi, o'rganilayotgan fanlarning mazmunini chuqurlashtirish va kengaytirish, uni tezda yangilash, samaraliroq o'qitish usullarini qo'llash, shuningdek, har bir kishi uchun ta'lim olish imkoniyatini sezilarli darajada kengaytirish imkonini beradi [6]. Raqamli texnologiyalar orqali ta'lim berilsa ta'lim oluvchilarga ta'lim olish usullari osonlashmoqda. Ushbu maqolani yozishda ta'lim-tarbiya jarayonining rivojlanish bosqichlarini o'rganish orqali zamonaviy ta'limning farqini va ahamiyatini tadqiq etish va bu tadqiqot natijalariga asosan xulosa chiqarishni maqsad qilganmiz.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bugungi kun auditoriyalari o'n yil, o'n besh yil avvalgilaridan juda katta farq qiladi va sinf xonalari kompyuterlar, iPad, planshetlar, smart-doskalar va boshqa turdagi ta'lim texnologiyalari bilan jihozlangan. Dunyoning boshqa joylarida bo'lgani kabi Respublikamizda ham raqamli avlodning yetti ekranli avlodi - televizor, kompyuter, planshet, tablet, fablet, smartfon va smartsoatlari paydo bo'lmoqda. Bunday zich raqamli muhitga ega bo'lish va u bilan doimiy o'zaro munosabat natijasida bugungi kun talabalarining fikrlashi va axborotlarga ishlov berish jarayonlari oldingi fikr yuritish va axborot jarayonlaridan tubdan farq qilmoqda. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan innovatsion ta'lim texnologiyalari va didaktik modellarni ommaviy va samarali qo'llash orqali ta'lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish zamon talabi hisoblanadi [8].

Shu bilan bir qatorda, ta'lim jarayonida tadqiqotga asoslangan yondashuvdan faol foydalanish lozim va bu bilan ilmiy tadqiqotda talabalarining ko'nikmalarini rivojlantirish va IT-kompetensiyaga asoslangan ijodiy qobiliyatlarini va ijodiy fikrlashlarini shakllantirish mumkin.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalari-ta'lim tizimidagi barcha muammolarga yechim emas, balki raqamli avlod uchun ma'ruzalar va seminarlarni ma'lumotlarga boy va interaktiv qilib amalga oshirish vositasidir. Shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, o'qituvchilar talabalarining ehtiyojlariga yo'naltirilgan interfaol o'quv jarayonida asosiy rolni saqlab qoladi [4]. O'qituvchining mahorati va talabalar oldidagi obro'sini va uning faoliyatining samaradorligi faqatgina o'qitadigan fanining mazmunidagi bilimlar darajasi va uning pedagogic qobiliyatiga emas, balki muayyan o'quv materialini to'plash,

qayta ishlash va o'qitish hamda bu bilimlarni o'qituvchining qanchalik zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash darajasiga bog'liq holda talabalar ongiga yetkazishi hisoblanadi.

Hozirgi kunda qaysi sohaga qaramaylik, har birida raqamli texnologiyalarni uchratamiz. Shunday ekan, talabalarni kelajak uchun yetuk mutaxassis qilib chiqarish uchun hozirdan ularga o'quv jarayonining o'zida ya'ni har bir o'quv mashg'ulotida pedagogik texnologiyalarni raqamli ravishda qo'llash usullarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Raqamli texnologiyalar joriy etilgan ta'lim tizimi vostilari rolini multimediyalar, kodoskop, kompyuter, noutbuk, internetga ulangan televizorlar, telefon liniyalar, smart doska, proyektorlar bajarib beradi. Bugun ular bilan ta'lim tizimining qurollantirilishi o'quvchilarga dars mashg'ulotlarini sifatli o'tilishini ta'minlaydi. Pandemiya sharoiti ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar qo'llanilishi yaxshi samara berishini isbotladi. Ta'lim beruvchilarga bunday vositalar bilan dars mashg'ulotlar o'tkazish ta'lim sifatini oshirishni ta'minlaydi. Onlayn darslarda raqamli texnologiyalar qo'llanilishi yaxshi samara berishi hammamizga ma'lum. Demak, raqamli ta'limda: xohlagan joyida va xohlagan vaqtda ta'lim olish imkoniga ega; internetdan axborot olish va undan foydalanish madaniyati shakllanadi; ta'lim tizimini yangi bosqichga ko'taradi; vaqt va mablag' sarfini keskin kamaytiradi; "raqamli dunyo"da yo'qolib qolmaslik va yaxshi ish topishda ustunliklarga ega bo'lishgi kabilar.

Bugun mamlakatimizning barcha xududlarida ham internet tezligi yetarli emas. Bu esa o'z navbatida raqamli ta'lim tizimiga o'tishga to'sqinlik qiladi. Buni bartaraf etish uchun esa hukumat darajasidagi katta ishlar amalga oshirish talab etiladi. Prezidentimizning Oliy Majlisga murojaatnomalarida ayni shu sohada ko'rsatmalar berilgani biz fikr yuritayotgan sohada sezilarli yuksalish yuz berishiga ishonitiradi. Wi-Fi zonalar IT parklar ochilishi raqamli ta'lim tizimini yuksalishiga xizmat qiladi [5].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rinda aytish joizki ta'limda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bir tomondan muayyan qiyinchiliklar va muammolarni keltirib chiqarsada boshqa tomondan turli yutuqlarni qo'lga kiritilishiga sabab bo'ladi. Bu jarayon induvidial salohiyatli o'quvchilarning yanada rivojlanishi holatida yaqqol namoyon bo'ladi. Ta'lim sohasida VR o'quvchilarning bilim olish uslubini o'zgartiradi. Sinf xonalarida VR dan foydalanish o'quvchilarga bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirish va qiyin tushunchalarni tasavvur qilish orqali o'rganishga yordam beradi. Xulosa sifatida aytish mumkinki raqamli texnologiyalarni turli sohalarga nafaqat ta'lim tizimiga joriy etilishi mamlakat ta'lim tizimini modernizatsiya qilishda katta rol o'ynaydi. Zamonaviy ta'limni tashkil etish va ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Грегг Б. «Производительность систем: Enterprise и Cloud», 2014.
2. https://koptelov.info/publikatsii/digital_technology
3. Bakiyeva, F., & Mirzahmedova, N. (2019). EFFICIENCY OF ONLINE TRAINING. Theoretical & Applied Science, (11), 56-58.
4. Bakiyeva, F. R., Primkulova, A. A., & Mirzahmedova, N. D. (2020). Smart And Development Of Modern Education.
5. Мирзахмедова, Н. Д. (2015). Применение макросов в программе Power Point для создания тестовых заданий. Наука, техника и образование, (4 (10)), 180-182.
6. Абдурахманова, Ш. А. (2017). Развитие педагогической науки в Республике Узбекистан. Молодой ученый, (1), 428-430.
7. Mirzahmedova, N. D. (2022). Raqamli texnologiyalarining ta'lim sohasida qo'llanilishi, 538-543.
8. Osimjon Nasimxon o'g'li Mahmudov. (2021). Zamonaviy ta'limni tashkil etishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati. 623-625.
9. Mamutova, G. S. (2022). Practical technological system for the development of information communicative competence of future teachers based on digital technologies. Neuroquantology, 2022, 1586.

Педагогическая необходимость предоставления современного образования с использованием цифровых технологий

Аннотация: Сегодня в мире одной из главных проблем стало предоставление молодежи современного образования и тем самым обеспечение устойчивого развития страны. Тот же факт, что получение информации и обучение ее правильному использованию стало основной целью молодых людей в нынешнюю эпоху бурного развития, и преимущества цифровых технологий дают понимание интернета вещей (Internet of Things, IT), дополненной реальности (AR), виртуальной реальности (Виртуальная реальность, VR).

Ключевые слова: цифровые технологии, современность, образовательные технологии, современное образование, образовательные учреждения, дополненная реальность (AR), виртуальная реальность (виртуальная реальность, VR)

Zamonaviy ta'limni raqamli texnologiyalar yordamida berishning pedagogik zarurati

Annotatsiya: Bugun dunyoda yoshlarga zamonaviy ta'lim berish va bu orqali mamlakat barqaror rivojini ta'minlash asosiy muammolardan biriga aylandi. Shiddat bilan rivojlanish kechayotgan hozirgi davrda axborot olish va undan to'g'ri foydalanishni o'rganish yoshlar oldidagi asosiy maqsadga aylangani ayni haqiqat va raqamli texnologiyasini ustunliklari narsalar interneti (Internet of Things, IT), kengaytirilgan haqiqat (AR), virtual haqiqat (Virtual haqiqat, VR) haqida tushuncha berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiya, zamonaviylik, ta'lim texnologiyalari, zamonaviy ta'lim, ta'lim muassasalari, kengaytirilgan haqiqat (AR), virtual haqiqat (Virtual haqiqat, VR)

Abstract: Today, one of the main problems in the world is to provide modern education to young people and ensure the sustainable development of the country through it. It is the same fact that in the current period of rapid development, the study of Information Retrieval and its correct use has become the main goal for young people, and the advantages of digital technology are given to the understanding of the Internet of Things (Internet of Things, IoT), augmented reality (AR), virtual reality (Virtual reality, VR).

Keywords: digital technology, modernity, educational technology, modern education, educational institutions, augmented reality (AR), virtual reality (Virtual reality, VR).

UDC 517.9

IMPULSLIQ TÁSIRGE IYE DIFFERENCIALLIQ TEŃLEMELER USHIN ÚSH TOCHKALI SHEGARALIQ MÁSELELERDI SHESHIWDIŃ IZBE IZ JUWICLASIWLAR USILI

Qurbanbaev Ó.O., Djakaeva K.D., Jamalov.Q.N

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Shegaralıq máselelerdi sheshiwde qollanılauǵın juwıq metodlardıń biri izbe-iz juwıqlasıwlardıń sanlı-analitikalıq usılı bolıp, bul usıl periodlı sheshimlerde dúziwde, shegaralıq máselelerdi, sonday-aq impulslıq tásirge iye shegaralıq máselelerdi juwıq sheshiwde keń qollanılauǵın usıllardıń biri bolıp tabıladı [1,2].

Bul maqalada impulslıq tásirge iye úsh tochkalı shegaralıq másele qarastırılıp, izbe-iz juwıqlasıwlardıń sanlı-analitikalıq usılı járdeminde bul shegaralıq máseleńiń sheshimi juwıq izertlenedi.

Meyli impulslıq tásirge iye

$$\frac{dx}{dt} = f(t, x), \quad t \neq t_i, \quad (1)$$

$$\Delta x|_{t=t_i} = x(t_i + 0) - x(t_i - 0) = h_i, \quad i = 1, 2, \dots, N \quad (2)$$

differentiallıq teńlemeninń úsh tochkalı

$$Ax(0) + Bx(\tau) + Cx(T) = d \quad (3)$$

shegaralıq shártin qanaatlandıratuǵın sheshimin juwıq dúziw máselesin qarastırayıq, bul jerde A, B, C hám d lar turaqlı sanlar hám sonıń menen birge $A + B \neq 0$, $A + B + C \neq 0$, $t_{i+1} - t_i = h = \text{const}$, $t_i \in (0; T)$, $\max |h_i| = H$.

Meyli $f(t, x)$ funkciyası

$$(t, x) \in [0, T] \times D \quad (4)$$

oblastında anıqlanǵan hám úziksiz, sonıń menen birge barlıq $t \in [0, T]$, $x, x', x'' \in D$ ushın bazı bir óń M sanı menen shegaralanǵan hám K sanı boyınsha Lipshic shártin qanaatlandırınsın:

$$|f(t, x)| \leq M, \quad |f(t, x'') - f(t, x')| \leq K|x'' - x'|. \quad (5)$$

Meyli tómendegi uyǵarıwlar orınlı bolsın:

$$1) \quad x_0(t, x_0, x_T) = \left(1 - \frac{t}{T}\right)x_0 + \frac{t}{T}x_T \quad \text{tochkası óziniń } \frac{T}{2}\left(M + \frac{H}{h}\right) \text{ dógeregi}$$

menen D kópliginde jatsın, bul jerde $x_0 = x(0)$, $x_T = x(T)$;

$$2) \quad \frac{KT}{\pi} \text{ sanı birden kishi bolsın.}$$

Bunday uyǵarıwlar orınlı bolǵan jaǵdayda (2) impulslıq shártti hám (3) úsh tochkalı shegaralıq shártti qanaatlandıratuǵın (1) teńlemenin sheshimine teń ólshewli umtılauǵın $x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 1, 2, \dots$ funkciyalar izbe-izligin dúziwge boladı. Bunıń ushın dáslep

$$\chi(t) = \begin{cases} 1, & t \geq 0, \\ 0, & t < 0 \end{cases}$$

formulası menen anıqlanatuǵın Xeysayda hám bul funkciya menen baylanıslı

$$\int_{-\infty}^t \delta(s - t_i) ds = \chi(t)$$

teńligin qanaatlandıratuǵın Dirak funkciyaların paydalanıp, berilgen (2) impulslıq tásirge iye (1) teńlemenin

$$\frac{dx}{dt} = f(t, x) + \sum_i h_i \delta(t - t_i)$$

kóriniste jazıp alamız. Endi (3) shegaralıq shártke túrlendiriw jasap, (1) teńlemenin

$$x(t) = x(0) + \int_0^t f(s, x(s)) ds$$

hám

$$x(t) = x(\tau) + \int_{\tau}^t f(s, x(s)) ds$$

kórinistegi sheshimlerin paydalanamız. Bulardıń birinshisin $t = \tau$ tochkada, al ekinshisin $t = T$ tochkada sáykes A hám C larǵa kóbeytip, kelip shıqqan

$$Ax(\tau) = Ax(0) + A \int_0^{\tau} f(s, x(s)) ds,$$

$$Cx(T) = Cx(\tau) + C \int_{\tau}^T f(s, x(s)) ds$$

teńliklerin bir birine qosıw arqalı

$$(A + C)x(\tau) = Ax(0) + Cx(T) + A \int_0^{\tau} f(s, x(s)) ds - C \int_{\tau}^T f(s, x(s)) ds$$

yamasa

$$Bx(\tau) = \frac{B}{A + C} (Ax(0) + Cx(T)) + \frac{AB}{A + C} \int_0^{\tau} f(s, x(s)) ds - \frac{BC}{A + C} \int_{\tau}^T f(s, x(s)) ds$$

teńligine iye bolamız. Onda

$$Ax(0) + Bx(\tau) + Cx(T) = \frac{A + B + C}{A + C} (Ax(0) + Cx(T)) + \frac{AB}{A + C} \int_0^{\tau} f(s, x(s)) ds - \frac{BC}{A + C} \int_{\tau}^T f(s, x(s)) ds = d$$

bolıp, bunnan

$$Ax(0) + Cx(T) = \frac{(A + C)d}{A + B + C} - \frac{B}{A + B + C} \left(A \int_0^{\tau} f(s, x(s)) ds - C \int_{\tau}^T f(s, x(s)) ds \right).$$

Bul eki tochkalı funkcionallı shegaralıq shárt bolıp, teńlik belgisiniń oń jaǵın $\psi(x(t))$ dep belgilesek, onda (3) shegaralıq shártti

$$Ax(0) + Cx(T) = \psi(x(t))$$

kóriniste jazıwǵa boladı. Solay etip, impulsıq tásirge iye (1)-(3) shegaralıq máseleńi oǵan teń kúshli bolǵan

$$\frac{dx}{dt} = f(t, x) + \sum_i h_i \delta(t - t_i), \quad (6)$$

$$Ax(0) + Cx(T) = \psi(x(t)) \quad (7)$$

kóriniske keltiremiz.

Endi

$$x_m(t, x_0, x_T) = x_0(t, x_0, x_T) + \int_0^t \left[f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) + \sum_i h_i \delta(s - t_i) - \frac{1}{T} \int_0^T \left(f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) + \sum_i h_i \delta(s - t_i) \right) ds \right] ds, \quad m = 1, 2, \dots$$

izbe-izligin qarastıramız. Dirak funkciyasınıń qásiyetin paydalanıp bunı tómendegishe jazıwǵa boladı:

$$x_m(t, x_0, x_T) = x_0(t, x_0, x_T) + \int_0^t \left(f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) - \frac{1}{T} \int_0^T f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) ds + \sum_{t_i < t} h_i - \frac{t}{T} \sum_{i=1}^N h_i \right) ds, \quad m = 1, 2, \dots \quad (8)$$

(8) formula menen anıqlanatuǵın $x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 0, 1, \dots$ funkciyalar izbe izligi

$$x_m(0, x_0, x_T) = x_0, \quad x_m(T, x_0, x_T) = x_T$$

shártlerin qanaatlandıradı.

$x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 0, 1, \dots$ funkciyalar izbe izliginiń jıyınalılıǵı haqqında tómendegi teorema orınlı.

Teorema 1. Meyli $f(t, x)$ funkciyası (4) oblastta anıqlanǵan hám úzliksiz funkciya bolıp, (5) shárt hám sonıń menen birge 1), 2) uyǵarıwlar orınlı bolsın.

Onda (8) formula menen anıqlanatuǵın $x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 0, 1, \dots$ funkciyalar izbe izligi $m \rightarrow \infty$ da (6) teńlemege teń kúshli bolǵan

$$x(t, x_0, x_T) = x_0(t, x_0, x_T) + \int_0^t \left(f(s, x(s, x_0, x_T)) - \frac{1}{T} \int_0^T f(s, x(s, x_0, x_T)) ds + \sum_{t_i < t} h_i - \frac{t}{T} \sum_{i=1}^N h_i \right) ds \quad (9)$$

integrallıq teńlemesiniń $x(0, x_0, x_T) = x_0$, $x(T, x_0, x_T) = x_T$ shegaralıq shártlerin qanaatlandıırıwshı sheshimi bolıp tabılatuǵın $x^*(t, x_0, x_T)$ funkciyasına teń ólsheimli umtıladı, sonıń menen birge dál $x^*(t, x_0, x_T)$ hám juwıq $x_m(t, x_0, x_T)$ sheshimler arasındaǵı qátelik barlıq $m = 1, 2, \dots$ ushın

$$|x^*(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T)| \leq \frac{\pi(Mh + H)}{h(\pi - KT)} \left(\frac{KT}{\pi} \right)^m \tilde{\alpha}_1(t) \quad (10)$$

teńsizligi menen bahalanadı, bul jerde $\tilde{\alpha}_1(t) = \frac{2\pi t}{3} \left(1 - \frac{t}{T} \right)$.

Dáلیلlew. Dáslep (8) formula menen anıqlanatuǵın $x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 0, 1, \dots$ funkciyalar izbe izliginiń D kópliginde jatatuǵınlıǵın kórsetemiz. (8) ni

$$x_m(t, x_0, x_T) = x_0(t, x_0, x_T) + \left(1 - \frac{t}{T} \right) \int_0^t f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) ds - \frac{t}{T} \int_t^T f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T)) ds + \left(1 - \frac{t}{T} \right) \sum_{t_i < t} h_i - \frac{t}{T} \sum_{t_i \geq t} h_i, \quad m = 1, 2, \dots \quad (11)$$

kóriniste jazıp alsaq, bunnan

$$|x_m(t, x_0, x_T) - x_0(t, x_0, x_T)| \leq \left(1 - \frac{t}{T} \right) \int_0^t |f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T))| ds + \frac{t}{T} \int_t^T |f(s, x_{m-1}(s, x_0, x_T))| ds + \left(1 - \frac{t}{T} \right) \sum_{t_i < t} |h_i| + \frac{t}{T} \sum_{t_i \geq t} |h_i|, \quad m = 1, 2, \dots$$

yamasa $f(t, x)$ funkciyasınıń M sanı menen shegaralanǵanlıǵın hám $\max |h_i| = H$ teńligin esapqa alsaq

$$\begin{aligned} |x_m(t, x_0, x_T) - x_0(t, x_0, x_T)| &\leq M \left[\left(1 - \frac{t}{T} \right) \int_0^t ds + \frac{t}{T} \int_t^T ds \right] + H \left[\left(1 - \frac{t}{T} \right) \sum_{t_i < t} 1 + \frac{t}{T} \sum_{t_i \geq t} 1 \right] \leq \\ &\leq M \alpha_1(t) + H \left[\left(1 - \frac{t}{T} \right) \frac{N+1}{T} t + \frac{t}{T} \frac{N+1}{T} (T-t) \right] = M \alpha_1(t) + \frac{H}{h} \alpha_1(t) = \\ &= \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_1(t) \leq \frac{T}{2} \left(M + \frac{H}{h} \right), \quad m = 1, 2, \dots \end{aligned} \quad (12)$$

boladı, bul jerde $|\alpha_1(t)| \leq \frac{T}{2}$ orınlı bolatuǵınlıǵı esapqa alınǵan.

Bunnan birinshi uǵarıw boyınsha $x_0(t, x_0, x_T) \in D$ ushın barlıq $x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 1, 2, \dots$ ler D kópliginde jatatuǵınlıǵı kelip shıǵadı.

Endi juwıq $x_m(t, x_0, x_T)$, $m = 1, 2, \dots$ sheshimler izbe izliginiń jıynaqlı bolıwın dálillew ushın $|x_{m+j}(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T)|$, $j \geq 1$ teńsizligin bahalaymız. (11) den kelip shıǵatuǵın

$$\begin{aligned} r_m(t) = |x_m(t, x_0, x_T) - x_{m-1}(t, x_0, x_T)| &\leq K \left[\left(1 - \frac{t}{T} \right) \int_0^t |x_{m-1}(t, x_0, x_T) - x_{m-2}(t, x_0, x_T)| ds + \right. \\ &\left. + \frac{t}{T} \int_t^T |x_{m-1}(t, x_0, x_T) - x_{m-2}(t, x_0, x_T)| ds \right] = K \left[\left(1 - \frac{t}{T} \right) \int_0^t r_{m-1}(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T r_{m-1}(s) ds \right] \end{aligned}$$

teńsizligin paydalansaq, onda (12) den

$$\begin{aligned} r_1(t) &\leq \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_1(t), \quad r_2(t) \leq K \left[\left(1 - \frac{t}{T} \right) \int_0^t r_1(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T r_1(s) ds \right] \leq \\ &\leq K \left[\left(1 - \frac{t}{T} \right) \int_0^t \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_1(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_1(s) ds \right] \leq \\ &\leq K \left(M + \frac{H}{h} \right) \left[\left(1 - \frac{t}{T} \right) \int_0^t \alpha_1(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T \alpha_1(s) ds \right] = K \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_2(t) \end{aligned}$$

kelip shıǵadı, bul jerde

$$\alpha_2(t) = \left(1 - \frac{t}{T} \right) \int_0^t \alpha_1(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T \alpha_1(s) ds, \quad \alpha_2(t) \leq \frac{T}{3} \alpha_1(t).$$

Bizge [2] den málim bolğan

$$\alpha_1(t) = \frac{\pi}{3} \tilde{\alpha}_1(t), \quad \alpha_2(t) = \frac{T}{\pi} \tilde{\alpha}_1(t), \quad \alpha_{m+1}(t) = \frac{T^m}{\pi^m} \tilde{\alpha}_1(t)$$

teńliklerin esapqa alaıp, processti dawam etsek

$$\begin{aligned} r_m(t) &\leq K \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t r_{m-1}(s) ds + \frac{t}{T} \int_t^T r_{m-1}(s) ds \right] \leq K^{m-1} \left(M + \frac{H}{h} \right) \alpha_{m-1}(t) = \\ &= K^{m-1} \left(M + \frac{H}{h} \right) \frac{T^{m-1}}{\pi^{m-1}} \tilde{\alpha}_1(t) = \left(\frac{KT}{\pi} \right)^{m-1} \left(M + \frac{H}{h} \right) \tilde{\alpha}_1(t) \end{aligned}$$

boladı, bul teńsizlik boyınsha

$$\left| x_{m+j}(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T) \right| \leq \sum_{i=1}^j \left| x_{m+i}(t, x_0, x_T) - x_{m+i-1}(t, x_0, x_T) \right| = \sum_{i=1}^j r_{m+i}(t)$$

qatnasınan

$$\begin{aligned} \left| x_{m+j}(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T) \right| &\leq \tilde{\alpha}_1(t) \left(M + \frac{H}{h} \right) \sum_{i=1}^j \left(\frac{KT}{\pi} \right)^{m+i-1} = \\ &= \tilde{\alpha}_1(t) \left(M + \frac{H}{h} \right) \left(\frac{KT}{\pi} \right)^m \sum_{i=1}^j \left(\frac{KT}{\pi} \right)^{i-1} \end{aligned} \quad (13)$$

kelip shıǵadı. Al bunnan $m \rightarrow \infty$ daǵı shegin alıp, $\frac{KT}{\pi} < 1$ ekenligin esapqa alsaq, $j \geq 1$ ushın

$$\lim_{m \rightarrow \infty} \left| x_{m+j}(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T) \right| = 0$$

shegine iye bolamız. Bunnan $m \rightarrow \infty$ da $x_m(t, x_0, x_T)$ funkciyalar izbe izliginiń dál sheshimge teń ólshemli umtılatusınlıǵı kelip shıǵadı

$$\lim_{m \rightarrow \infty} x_m(t, x_0, x_T) = x^*(t, x_0, x_T). \quad (14)$$

Eger (13) den $j \rightarrow \infty$ daǵı shegin alsaq hám

$$\lim_{m \rightarrow \infty} x_{m+j}(t, x_0, x_T) = x^*(t, x_0, x_T)$$

teńligin paydalansaq, onda

$$\begin{aligned} \left| x^*(t, x_0, x_T) - x_m(t, x_0, x_T) \right| &\leq \tilde{\alpha}_1(t) \left(M + \frac{H}{h} \right) \left(\frac{KT}{\pi} \right)^m \frac{\pi}{\pi - KT} = \\ &= \frac{\pi(Mh + H)}{h(\pi - KT)} \left(\frac{KT}{\pi} \right)^m \tilde{\alpha}_1(t) \end{aligned}$$

teńsizliginiń orınlı bolatusınlıǵın kóremiz. Al bul (10) kórinistegi juwıq sheshimniń qáteliginiń durıs ekenligin kórsetedi.

Eger (8) den $m \rightarrow \infty$ daǵı shegin alsaq hám (14) shekti paydalansaq, onda $x^*(t, x_0, x_T)$ shek funkciyasınıń (9) integrallıq teńlemeniniń sheshimi bolatusınlıǵı kelip shıǵadı. al $x_m(0, x_0, x_T) = x_0$, $x_m(T, x_0, x_T) = x_T$ shártleriniń orınlatusınlıǵı, qoyıp kóriw arqalı (8) den kelip shıǵadı. Onda bul funkciyalar izbe izliginiń shegide bul shártlerdi qanaatlandırap, keltirilgen nátiyjeler joqarıdaǵı teoremanıń durısılıǵın kórsetedi.

Eger $(x_0, x_T) = (x_0^*, x_T^*)$ tochkası tómendegi

$$\begin{cases} Ax_0 + Cx_T = \psi(x^*(t)), \\ \varphi(x_0, x_T) = 0 \end{cases} \quad (15)$$

algebraıq teńlemeler sistemasınıń sheshimi bolsa, onda $x^*(t, x_0^*, x_T^*)$ funkciyası impulslıq tásirge iye (1)-(3) shegaralıq máseleliń sheshimi boladı, bul jerde

$$\varphi(x_0, x_T) = x_T - x_0 - \int_0^T f(s, x^*(s, x_0, x_T)) ds - \sum_{i=1}^N h_i.$$

Haqıyqatında da $x^*(t, x_0, x_T)$ shek funkciyası

$$\frac{dx}{dt} = f(t, x) + \sum_i h_i \delta(t - t_i) + \frac{1}{T} \left(x_T - x_0 - \int_0^T f(s, x) ds \right) - \frac{1}{T} \sum_{i=1}^N h_i$$

teńlemenі qanaatlandıradı, al (15) boyınsha $(x_0, x_T) = (x_0^*, x_T^*)$ tochkada

$$\varphi(x_0^*, x_T^*) = x_T^* - x_0^* - \int_0^T f(s, x^*(s, x_0^*, x_T^*)) ds - \sum_{i=1}^N h_i = 0$$

bolǵanlıqtan, $x^*(t, x_0^*, x_T^*)$ funkciyası (2) impulslıq tásirge iye (1) teńlemenі qanaatlandıradı.

Endi $x^*(t, x_0^*, x_T^*)$ funkciyasın (7) shegaralıq shártke aparıp qoysaq

$$\begin{aligned} Ax_0^* + Cx_T^* &= \psi(x^*) = \frac{(A+C)d}{A+B+C} - \frac{B}{A+B+C} \left(A \int_0^T f(s, x^*(t, x_0^*, x_T^*)) ds - \right. \\ &\quad \left. - C \int_T^T f(s, x^*(t, x_0^*, x_T^*)) ds \right) = \frac{(A+C)d}{A+B+C} - \frac{B}{A+B+C} \left(A \int_0^T dx^* - C \int_T^T dx^* \right) = \\ &= \frac{(A+C)d}{A+B+C} - \frac{B}{A+B+C} (A(x_T^* - x_0^*) - C(x_T^* - x_T^*)) = \\ &= \frac{(A+C)d - B(A+C)x_T^* + B(Ax_0^* + Cx_T^*)}{A+B+C} = \frac{(A+C)(d - Bx_T^*) + B(d - Bx_T^*)}{A+B+C} = \\ &= \frac{(A+B+C)(d - Bx_T^*)}{A+B+C} = d - Bx_T^*, \end{aligned}$$

yaǵnıy

$$Ax_0^* + Cx_T^* = d - Bx_T^*$$

bolıp, bunnan $x^*(t, x_0^*, x_T^*)$ funkciyasınıń (3) shegaralıq shártti hám qanaatlandıratuǵınlıǵı kelip shıǵadı.

Juwmaqlap aytqanda, tómendegi teorema orınlı:

Teorema 2. Meyli birinshi teoremadaǵı shárt hám uǵarıwlar orınlı bolsın. Onda (9) integrallıq teńlemenіń sheshimi bolıp tabılatuǵın $x^*(t, x_0, x_T)$ funkciyası, impulslıq tásirge iye (1)-(3) shegaralıq máseleńiń hám sheshimi bolıwı ushın (15) sistema $(x_0, x_T) = (x_0^*, x_T^*)$ kórinistegi sheshimge iye bolıwı zárúrli hám jetkilikli.

Eger bul sheshim bar bolsa, onda $x^*(t) = x^*(t, x_0^*, x_T^*)$ funkciyası impulslıq tásirge iye (1)-(3) shegaralıq máseleńiń sheshimi bolıp, bul sheshim menen juwıq sheshim arasındaǵı qátelik (10) dan kelip shıǵatuǵın

$$\left| x^*(t, x_0^*, x_T^*) - x_m(t, x_0^*, x_T^*) \right| \leq \frac{\pi(Mh + H)}{h(\pi - KT)} \left(\frac{KT}{\pi} \right)^m \tilde{\alpha}_1(t)$$

teńsizligi menen bahalanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Самойленко А.М., Перестюк Н.А. Дифференциальные уравнения с импульсным воздействием. – Киев. “Вища школа”, 1987.
2. Самойленко А.М., Ронто Н.И. Численно-аналитические методы в теории краевых задач обыкновенных дифференциальных уравнений. – Киев. “Наукова думка”, 1992. стр.280.

Rezyume: Maqalada impuls tásirinde birinshi tártipli sıızıqlı birtekli differencial telemeler ushın úsh tochkalı shegaralıq máseleler kórip shıǵıldı.

Tayamsh sózler: Sıızıqlı birtekli differencial teleme, úsh tochkalı shegaralıq másele, impuls tásir

Rezyume: Maqolada impuls tasirida birinchi tartibli chiziqli birjinsli differentsial tenglamalar uchun uch nuqtali chegaraviy masalalar ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar : Chiziqli birjinsli diferentsial tenglama, uch nuqtali chegraviy masala, impuls tasiri

Резюме: В статье рассматриваются трехточечные краевые задачи для линейных однородных дифференциальных уравнений того же порядка, что и поле импульсов.

Ключевые слова: Линейное однородное дифференциальное уравнение, трехточечная краевая задача, импульсный эффект

Summary: In the article, three-point boundary value problems for linear homogeneous differential equations of linear order are considered.

Key words: Linear homogeneous differential equation, three-point boundary value problem, impulse effect

О ЯДРЕ ИНТЕГРАЛЬНОЙ ФОРМУЛЫ ПУАССОНА В МНОГОМЕРНОМ КОМПЛЕКСНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Курбанов Б.Т., Азизова Г., Садуллаев Ж., УтебаеваН.

Каракалпакский государственный университет

Многие задачи анализа, поставленные для единичного круга на плоскости, можно перенести на верхнюю полуплоскость при помощи преобразования Кэли

$$w = \frac{i(1+z)}{1-z}.$$

Два естественных обобщения единичного круга из комплексной плоскости $\mathbb{C}$ – шар и поликруг в $\mathbb{C}^n$ связаны с двумя во многом различными методами развития многомерного комплексного анализа на основе классической теории функций комплексного переменного. В поликруге доминирующей является структура прямого произведения, которая во многом определяет «покоординатные» методы исследования ([1]). В шаре ([2]) тоже естественно возникают хорошие интегральные представления, которые вместе с богатой группой автоморфизмов дают мощный аппарат исследования голоморфных функций. В настоящее время, в связи с более глубокими изучениями голоморфных функций в многомерных областях, возникла необходимость исследования задач голоморфного продолжения функций с границ и интегральных формул Бергмана, Коши-Сеге, Пуассона в неограниченных областях ([3-7]). Поэтому является актуальным нахождение многомерных аналогов формулы для реализации типа "единичный круг - верхняя полуплоскость". В этой статье мы выписываем конкретный вид ядра интегральной формулы Пуассона для неограниченной реализации единичного шара из $\mathbb{C}^n$.

1. Обобщение верхней полуплоскости в виде неограниченной реализации единичного шара из $\mathbb{C}^n$

Пусть D неограниченная область в $\mathbb{C}^n$ вида

$$D = \{u = (u_1, \dots, u_n) \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_1 > |u|^2\},$$

где $|u|^2 = |u_1|^2 + \dots + |u_n|^2$. Ее граница называется сферой Пуанкаре ([3],[9]):

$$\partial D = \{u \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_1 = |u|^2\}.$$

Мера Лебега на ∂D записывается следующим образом:

$$d\mu(u) = \left(\frac{i}{2}\right)^{n-1} dx_1 \wedge du' \wedge d\bar{u}',$$

где $x_1 = \operatorname{Re} u_1$, $du' = du_2 \wedge \dots \wedge du_n$, $d\bar{u}' = d\bar{u}_2 \wedge \dots \wedge d\bar{u}_n$.

Обозначим через B_n единичный шар в $\mathbb{C}^n$

$$B_n = \{z \in \mathbb{C}^n : |z|^2 = |z_1|^2 + \dots + |z_n|^2 < 1\},$$

а через S_n его границу

$$S_n = \{z \in \mathbb{C}^n : |z|^2 = 1\}.$$

Далее, через $\varphi = (\varphi_1, \dots, \varphi_n)$ обозначим преобразование $\mathbb{C}_z^n \rightarrow \mathbb{C}_u^n$, где

$$u_1 = \varphi_1(z) = \frac{i(1-z_1)}{1+z_1}, \quad u_k = \varphi_k(z) = \frac{z_k}{1+z_1}, \quad k = 2, \dots, n \quad (1)$$

Теорема 1. *Отображение φ является биголоморфным отображением шара B_n на область D .*

Доказательство. Пусть $z \in B_n$. Тогда, так как $|z_2|^2 + \dots + |z_n|^2 < 1 - |z_1|^2$, то

$$\frac{|z_2|^2}{|1+z_1|^2} + \dots + \frac{|z_n|^2}{|1+z_1|^2} < \frac{1-|z_1|^2}{|1+z_1|^2}.$$

Из (1) находим:

$$\operatorname{Im} u_1 = \frac{1-|z_1|^2}{|1+z_1|^2}, \quad |u_k|^2 = \frac{|z_k|^2}{|1+z_1|^2}, \quad k = 2, \dots, n.$$

Учитывая это, из последнего неравенства получаем, что $u \in D$. Из (5) видно, что существует обратное отображение φ^{-1} :

$$z_1 = \varphi_1^{-1}(u) = \frac{i-u_1}{i+u_1}, \quad z_k = \varphi_k^{-1}(u) = \frac{2iu_k}{i+u_1}, \quad k = 2, \dots, n. \quad (2)$$

Покажем, что оно отображает область D на B_n

Пусть $u \in D$. Имеем

$$\frac{|i+u_1|^2 - |i-u_1|^2}{4} > |u|^2.$$

Отсюда

$$\frac{|i+u_1|^2 - |i-u_1|^2}{|i+u_1|^2} > \frac{4|u|^2}{|i+u_1|^2}$$

и

$$\left| \frac{i-u_1}{i+u_1} \right|^2 + \left| \frac{2iu_2}{i+u_1} \right|^2 + \dots + \left| \frac{2iu_n}{i+u_1} \right|^2 < 1,$$

т.е. $|z_1|^2 + |z_2|^2 + \dots + |z_n|^2 < 1$. Значит $z \in B_n$.

Как известно (см. напр. [2]), автоморфизм φ_α единичного шара B_n

переставляющий точки a и $0 = 0, \dots, 0$ имеет явный вид:

$$\varphi_\alpha(z) = \frac{a - \langle z, \bar{a} \rangle \frac{a}{|a|^2} - \sqrt{1 - |a|^2} \left(z - \langle z, \bar{a} \rangle \frac{a}{|a|^2} \right)}{1 - \langle z, \bar{a} \rangle}$$

где $\langle z, \bar{a} \rangle = z_1 \bar{a}_1 + \dots + z_n \bar{a}_n$.

Используя отображения φ и φ_α мы можем выписать автоморфизм области D , переводящий точку $b = \varphi(a)$ в точку $I = (i, 0, \dots, 0)$, в виде композиций:

$$\psi_b = \varphi \circ \varphi_\alpha \circ \varphi^{-1}.$$

Если φ_U – унитарное преобразование единичного шара B_n , сохраняющий точку $0 = (0, \dots, 0)$, то $\psi_U = \varphi \circ \varphi_U \circ \varphi^{-1}$ определяет унитарное преобразование области D , сохраняющий точку $i = (i, 0, \dots, 0)$.

В [10] приведен конструктивный вид ядра Сеге для областей Зигеля 2-го рода и с помощью этого ядра определено ядро Пуассона для этих областей. Так как область D является областью Зигеля 2-го рода (см. [11]), мы можем выписать в явном виде ядра Сеге и Пуассона для области D .

Теорема 2. Ядро Сеге для области D имеет вид:

$$S(u, b) = \frac{c}{[i(b_1 - \bar{u}_1) + 2\langle b, \bar{u} \rangle]^n}, \quad (3)$$

$$\text{где } c = -\frac{2^{n-2}(n-1)!}{\pi^n}, \quad \langle b, \bar{u} \rangle' = b_2 \bar{u}_2 + \dots + b_n \bar{u}_n, \quad (u \in \partial D, b \in D)$$

Доказательство. Согласно [10], п.2, ядро Сеге для области D может быть найдено как значение интеграла:

$$S(u, b) = \frac{1}{2\pi} \int_{R_+} e^{-\alpha \rho(b, u)} (L(\alpha))^{-1} d\alpha,$$

где

$$R_+ = \{\alpha: \alpha \geq 0\}, \quad \rho(b, u) = \frac{b_1 - \bar{u}_1}{i} - 2\langle b, \bar{u} \rangle',$$

$$L(\alpha) = \left(\frac{i}{2} \right)^{n-1} \int_{\mathbb{C}^{n-1}} e^{-2\alpha |u|^2} du' \wedge d\bar{u}'$$

Так как

$$\int_{\mathbb{C}} e^{-2\alpha |z|^2} dz' \wedge d\bar{z}' = 2i \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-2\alpha y^2} dy \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-2\alpha x^2} dx = \frac{\pi i}{\alpha}, \quad z = x + iy \in \mathbb{C}$$

то, по теореме Фубини

$$L(\alpha) = \left(\frac{i}{2} \right)^{n-1} \left(\frac{\pi i}{\alpha} \right)^{n-1} = \left(-\frac{\pi}{2\alpha} \right)^{n-1}.$$

Тогда

$$S(u, b) = \frac{(-1)^{n-1} 2^{n-2}}{\pi^n} \int_0^{+\infty} e^{-\alpha \rho(b, u)} \alpha^{-1} d\alpha. \quad (4)$$

Повторным интегрированием по частям и из формулы Эйлера $e^{i\theta} = \cos \theta + i \sin \theta$, устанавливается, что первообразная функции $g(\alpha) = e^{-\alpha z} \alpha^{n-1}$ равна

$$G(\alpha) = \frac{(n-1)!}{z^n} e^{-\alpha z} + C,$$

где

$$G(\alpha) = -e^{-\alpha z} \left(\frac{\alpha^{n-1}}{z} + \frac{(n-1)\alpha^{n-2}}{z^2} + \dots + \frac{(n-1)!\alpha}{z^{n-1}} \right),$$

$$z = x + iy \in \mathbb{C}, C = \text{const.}$$

Отсюда

$$\int \alpha^{n-1} e^{-\alpha x} \cos \alpha y d\alpha = \operatorname{Re} G(\alpha) - \frac{(n-1)! e^{-\alpha x}}{|z|^n} \cos(\alpha y + n\theta),$$

$$\int \alpha^{n-1} e^{-\alpha x} \sin \alpha y d\alpha = -\operatorname{Im} G(\alpha) - \frac{(n-1)! e^{-\alpha x}}{|z|^n} \sin(\alpha y + n\theta),$$

где θ - аргумент числа z . Значит, если положим

$$\rho(b, u) = x + iy, \arg \rho(b, u) = \theta,$$

то

$$\begin{aligned} \int_0^{+\infty} \alpha^{n-1} e^{-\alpha \rho(b, u)} d\alpha &= \int_0^{+\infty} \alpha^{n-1} e^{-\alpha x} \cos \alpha y d\alpha - i \int_0^{+\infty} \alpha^{n-1} e^{-\alpha x} \sin \alpha y d\alpha = \\ &= \left[\operatorname{Re} G(\alpha) - \frac{(n-1)! e^{-\alpha x}}{|\rho(b, u)|^n} \cos(\alpha y + n\theta) \right] \Big|_0^{+\infty} + \\ &+ i \left[\operatorname{Im} G(\alpha) + \frac{(n-1)! e^{-\alpha x}}{|\rho(b, u)|^n} \sin(\alpha y + n\theta) \right] \Big|_0^{+\infty} = \\ &= \frac{(n-1)!}{|\rho(b, u)|^n} (\cos n\theta - i \sin n\theta) = \frac{(n-1)!}{\rho^n(b, u)} \end{aligned}$$

(нетрудно установить, что $\operatorname{Re} \rho(b, u) = x > 0$, поэтому несобственные интегралы в этих равенствах заведомо сходятся). Подставляя найденное в (4), мы получаем (3). Теорема доказана.

Ядро Пуассона $P: \bar{D} \rightarrow \mathbb{R}$ определяется следующим образом ([10]):

$$P(u, b) = \frac{|S(u, b)|^2}{S(b, b)}.$$

Значит, учитывая теорему 2, мы можем написать ядро Пуассона для области D в явном виде:

$$P(u, b) = \frac{c [i(b_1 - \bar{b}_1) + 2|b|^2]^n}{|i(u_1 - \bar{b}_1) + 2\langle b, \bar{u} \rangle|^{2n}}, \quad (5)$$

где c определяется как в теореме 2.

Как известно, в единичном шаре B_n инвариантное ядро Пуассона имеет вид (см.[2]):

$$\left(z, \bar{a} \right) = z_1 \bar{a}_1 + \dots + z_n \bar{a}_n, |a| < 1$$

а нормированная мера Лебега на S_n записывается следующим образом:

$$dm_n(z) = \frac{(n-1)!}{(2\pi i)^n} \sum_{j=1}^n (-1)^{j-1} \bar{z}_j d\bar{z}[j] \wedge dz$$

где $dz = dz_1 \wedge \dots \wedge dz_n$, получается из формы $\bar{d}z$ вычеркиванием дифференциала $\bar{d}z_j$.

В следующем утверждении рассмотрим преобразование ядра Пуассона при отображении φ . Пусть $u = \varphi(z)$, $b = \varphi(a)$.

Лемма 1. При отображении φ ядро Пуассона P_B и мера Лебега, dm_n примут вид:

$$1) P_B \varphi^{-1}(u), \varphi^{-1}(b) = c_p |i + u_1|^{2n} P(u, b), \quad \text{где } c_p = \frac{(-1)^{n-1} \pi^n}{2^{n-2} (n-1)!};$$

$$2) dm_n(\varphi^{-1}(n)) = \frac{c_m}{|i + n_1|^{2n}} d\mu(n), \quad \text{где } c_m = \frac{(-1)^{n^2+1} 2^{2n-2} (n-1)!}{\pi^n}.$$

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рудин У. *Теория функций в поликруге*. М: Мир, 1974.
2. Рудин У. *Теория функций в единичном шаре из $\mathbb{C}^n$* . М.: Мир, 1984.
3. Мысливец С.Г. *Граничная теорема Мореры на сфере Пуанкаре*//Комплексный анализ и дифференциальные операторы. Сб. научных трудов. Красноярск, КрасГУ, 2000. с.97-102.]
4. STEIN E.M. *Boundary behavior of holomorphic functions of several complex variables*. Princeton: Princeton Univ. Press. 1972.
5. Худайбергенов Г., Курбанов Б.Т. Об одной реализации классической области первого типа // Узбекский математический журнал, 2014, №1, С. 126-129.
6. Зигель К. *Автоморфные функции нескольких комплексных переменных*. М.:ИЛ,1954.
7. Владимиров В.С., Сергеев А.Г. *Комплексный анализ в трубе будущего*// Современные проблемы математики. Фундаментальные направления. М.: ВИНТИ. 1955. Т.8. С. 191-266.
8. Владимиров В.С. *Обобщенные функции в математической физике*. М.: Наука, 1979.
9. ШАБАТ Б.В. *Введение в комплексный анализ*. Ч. 2. М.: Наука, 3-е изд., 1985.
10. Koranyi A. *The Poisson integral for generalized half-planes and bounded symmetric domains*// Ann. Math. 1965. V. 82, N 2. P. 332-350.
11. Пятецкий—Папиро И.И. *Геометрия классических областей и теория автоморфных функций*. М.: Наука, 1961.

Kóp ólsheмли kompleks кеңіслікlerde puasson integral formulasi yadrosi haqqında

Annotaciya. Maqala kóp ólsheмли kompleks кеңіслікте birlik shardıń sheksiz realizaciyası ushın Puasson yadrosınıń ayırıqsha túrın tabıwǵa arnalǵan. Maqalada, sonıń menen birge, ekinshi túrdegi Siegel oblastında golomorf yadrolı integral formulanı qurıw talqılanadı.

Gilt sózler. Puankare sferası, bigolomorf sáwlelendiriw, Ziegel oblasti ushın Sege yadroları, Puasson yadroları, Lebeg ólsheми.

Ko'p o'lchamli kompleks fazoda puasson integral formulasi yadrosi haqida

Annotatsiya. Maqola ko'p o'lchamli kompleks fazoda birlik sharning cheksiz realizaciyasi uchun Puasson yadrosining o'ziga xos turini topishga bag'ishlangan. Maqolada, shuningdek, ikkinchi turdagi Siegel sohasida golomorf yadroli integral formulani qurish muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar. Puankare sferasi, bigolomorf akslantirish, Ziegel oblasti uchun Sege yadrolari, Puasson yadrolari, Lebeg o'lchovi.

О ядре интегральной формулы пуассона в многомерном комплексном пространстве

Аннотация. Статья посвящена нахождению конкретного вида ядра Пуассона для неограниченной реализации единичного шара в многомерном комплексном пространстве. Также в статье рассматривается построение интегральной формулы с голоморфным ядром в области Зигеля второго рода.

Ключевые слова. сфера Пуанкаре, биголоморфное отображение, ядра Сеге для областей Зигеля, ядра Пуассона, мера Лебега.

On the kernel of the poisson integral formula in multidimensional complex space

Annotation. The article is devoted to finding a specific type of Poisson kernel for an unbounded realization of a unit ball in a multidimensional complex space. The article also discusses the construction of an integral formula with a holomorphic kernel in the Siegel domain of the second kind.

Keywords. Poincaré sphere, biholomorphic mapping, Szego kernels for Siegel domains, Poisson kernels, Lebesgue measure.

UDK 517.947.5

TOLQIN TEŃLEMESI UŞHÍN BASLANGÍSH-SHEGARALÍQ MÁSELELERDI SHESHIWDÍN HÁR QÍYLI USULLARÍ HAQQÍŃDA

Tanirbergenov M.B., Sobitov S.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ulıwma alǵanda, baslangısh–shegaralıq máseleńiń sheshimin tabıw uzaq, quramalı esaplawlardı talap qıladı, sonıń ushın bunday mashqalardı jeńillestiriwshi Fur'e hám Laplas integrallıq túrlendiriwleri úlken áhmiyetke iye. Misalı, yarım shegaralangán tardıń terbelisi, yamasa yarım shegaralangán sterjendegi jıllılıq ótkizgishlik teńlemeleri ushın baslangısh–shegaralıq máselelerdi Fur'e hám Laplas túrlendiriwleri jolı menen sheshiw múmkin. Bunda keńislik ózgeriwshisi boyınsha belgisiz funkciyanıń Fur'e túrlendiriwi ushın ápiwayı differenciallıq teńlemege qoyılǵan máselege ótedi. Soń kerı Fur'e túrlendiriwinen paydalanıp «original funkciya tiklenedi». Fur'e túrlendiriwiniń yadrosı sıpatında sáykes tiykarǵı differenciallıq teńlemenin birtekli shegaralıq shártti qanaatlandırıwshı dara sheshimin alıw múmkin.

Maqalada bir qıylı másele bir birinen parıq etiwshı usıllar menen sheship kórsetilgen.

1–usul. Yarım kósherdegi $x \in (0; +\infty)$ tardıń erkin terbelis teńlemesi

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \Leftrightarrow u_{xx} - \frac{1}{a^2} u_{tt} = 0, \quad (1.1)$$

ushın mına shegaralıq shártler

$$u(x, t)|_{x=0} = \mu(t), \quad u(x, t)|_{x \rightarrow +\infty} = 0 \quad (1.2)$$

hám baslanğısh shártler menen

$$u(x, t)|_{t=0} = 0, \quad u_t(x, t)|_{t=0} = 0 \quad (1.3)$$

berilgen baslanğısh–shegaralıq máseleni qarastıramız hám onıń sheshimin bir neshe usıllardı birgelikte paydalanıw arqalı tabıwǵa kirisemiz. Bunda (1.2) shegaralıq shárt funkciyanıń ózine qarata berilgenlikten biz tuwrı **Sin–Fur’e** túrlendiriwin qollanamız.

Sheshimi. Endi, eger (1.1) teńlemenıń eki tárepinen tuwrı **Sin–Fur’e** túrlendiriwin alsaq, onda

$$2 \int_0^{+\infty} u_{xx}(x, t) \sin \lambda x dx = \frac{2}{a^2} \int_0^{+\infty} u_{tt}(x, t) \sin \lambda x dx. \quad (1.4)$$

Sońǵı teńlik integrallıq teńleme bolıp tabıladı.

Usınday qılıp, mına kórinistegi almastırıw jasaymız:

$$\bar{u}(\lambda, t) = 2 \int_0^{+\infty} u(x, t) \sin \lambda x dx. \quad (1.5)$$

Bunnan (1.4) teńliktiń oń tárepin mına kóriniste

$$\frac{1}{a^2} \cdot \frac{\partial^2}{\partial t^2} \left(2 \int_0^{+\infty} u(x, t) \sin \lambda x dx \right) = \frac{1}{a^2} \bar{u}_{tt}(\lambda, t), \quad (1.6)$$

qayta jazıp shıǵıw múmkin, al onıń shep tárepin eki márte izbe – iz bóleklep integrallaymız, yaǵnıy

$$\begin{aligned} 2 \int_0^{+\infty} u_{xx}(x, t) \sin \lambda x dx &= \left(\begin{matrix} p = \sin \lambda x, & dp = \lambda \cos \lambda x dx \\ dq = u_{xx}(x, t) dx, & q = u_x(x, t) \end{matrix} \right) = \\ &= 2 \left(u_x(x, t) \sin \lambda x \Big|_{x=0}^{+\infty} - \lambda \int_0^{+\infty} u_x(x, t) \cos \lambda x dx \right)_{(u_x(x, t)|_{x \rightarrow +\infty} = 0)} = \\ &= -2\lambda \int_0^{+\infty} u_x(x, t) \cos \lambda x dx = \left(\begin{matrix} p = \cos \lambda x, & dp = -\lambda \sin \lambda x dx \\ dq = u_x(x, t) dx, & q = u(x, t) \end{matrix} \right) = \\ &= -2\lambda \left(u(x, t) \cos \lambda x \Big|_{x=0}^{+\infty} + \lambda \int_0^{+\infty} u(x, t) \sin \lambda x dx \right)_{(u(x, t)|_{x \rightarrow +\infty} = 0)} = \\ &= 2\lambda \mu(t) - 2\lambda^2 \int_0^{+\infty} u(x, t) \sin \lambda x dx = 2\lambda \mu(t) - \lambda^2 \bar{u}(\lambda, t). \end{aligned}$$

Usılay etip, $\bar{u}(\lambda, t)$ – Fur’e sáwlelendiriwi ushın teńleme tómendegi kóriniste

$$\frac{1}{a^2} \bar{u}_{tt}(\lambda, t) + \lambda^2 \bar{u}(\lambda, t) = 2\lambda \mu(t) \quad (1.7)$$

boladı. Kelip shıqqan (1.7) differenciallıq teńlemenı Laplas túrlendiriwi arqalı sheshemiz. Bunıń ushın Laslas túrlendiriwiniń qásiyetlerinen paydalanamız:

$$f'(t) \doteq pF(p) - f(0), \quad f''(t) \doteq p^2 F(p) - pf(0) - f'(0).$$

Bunnan (1.7) teńleme tómendegi teńlemege

$$\frac{1}{a^2} [p^2 \bar{u}(\lambda, p) - p\bar{u}(\lambda, 0) - \bar{u}_t(\lambda, 0)] + \lambda^2 \bar{u}(\lambda, p) = 2\lambda \bar{\mu}(p)$$

teń kúshli boladı, bul jerde $\bar{u}(\lambda, p)$ – funkciyası $\bar{u}(\lambda, t)$ «original» funkciyasınıń Laplas túrlendiriwiniń sáwlelendiriwi bolıp tabıladı. Sáykes túrde, baslanğısh shártler hám

$$u(x, t)|_{t=0} = 0 \Rightarrow \bar{u}(\lambda, 0) = 0,$$

$$u_t(x, t)|_{t=0} = 0 \Rightarrow \bar{u}_t(\lambda, 0) = 0.$$

Bul mánislerden biz mına ápiwayı birinshi tártipli algebralıq teńlemege

$$p^2 \bar{u}(\lambda, p) + \lambda^2 a^2 \bar{u}(\lambda, p) = 2\lambda a^2 \bar{\mu}(p)$$

ıye bolamız, yaǵnıy

$$\bar{u}(\lambda, p) = \frac{2\lambda a^2 \bar{\mu}(p)}{p^2 + \lambda^2 a^2}. \quad (1.8)$$

Berilgen mäseleniń sheshimin keltirip shıǵarıw ushın endi kerı Laplas túrlendiriwi ańlatpasın tabıwımız zárúr. Bunıń ushın dáslep oramnıń qásiyetinen paydalanamız:

$$\int_0^t f(\tau) g(t-\tau) d\tau \doteq F(p)G(p). \quad (1.9)$$

$\bar{\mu}(p) \doteq \mu(t)$ hám $\sin \lambda t \doteq \frac{\lambda}{p^2 + \lambda^2}$ belgili formulalarǵa kóre

$$\frac{2\lambda a^2}{p^2 + \lambda^2 a^2} \doteq 2a \sin a\lambda t. \quad (1.10)$$

Usınday qılıp, (1.9) formula boyınsha

$$\bar{u}(\lambda, t) = 2a \int_0^t \mu(\tau) \sin a\lambda(t-\tau) d\tau. \quad (1.11)$$

Bunnan dáslep $\bar{u}(\lambda, t)$ nıń tuwrı $\sin$ —Fur'e túrlendiriwine ótemiz, soń kelip shıqqan qaytalanıwshı integralda integrallaw tártibin alıstıramız, yaǵnıy

$$\begin{aligned} u(x, t) &= \frac{2a}{\pi} \int_0^{+\infty} \sin \lambda x d\lambda \int_0^t \mu(\tau) \sin a\lambda(t-\tau) d\tau = \\ &= \frac{2a}{\pi} \int_0^t \mu(\tau) d\tau \int_0^{+\infty} \sin \lambda x \sin a\lambda(t-\tau) d\lambda. \end{aligned} \quad (1.12)$$

Sońǵı (1.12) daǵı ishki menshiksiz integraldı esaplaw ushın Diraktıń δ —funkciyasınan paydalanamız:

$$\delta(x - x_0) = \begin{cases} 0, & x \neq x_0, \\ +\infty, & x = x_0. \end{cases}$$

Bul funkciyanıń anıqlaması boyınsha

$$\int_a^b f(x) \delta(x - x_0) dx = \begin{cases} f(x_0), & x_0 \in [a, b], \\ 0, & x_0 \notin [a, b]. \end{cases}$$

Usı maǵlumatlarǵa tayanǵan halda, biz δ —funkciyanıń sáykes túrde tuwrı hám kerı $\sin$ —Fur'e túrlendiriwlerin formal túrde mına kóriniste

$$\begin{aligned} F(\lambda) &= 2 \int_0^{+\infty} \delta(x - x_0) \sin \lambda x dx = \sin \lambda x_0, \\ \delta(x - x_0) &= \frac{2}{\pi} \int_0^{+\infty} \sin \lambda x \sin \lambda x_0 d\lambda \end{aligned} \quad (1.13)$$

jazıwımız múmkin. (1.13) ǵa kóre (1.12) integraldı qayta jazıp shıǵamız:

$$\begin{aligned} u(x, t) &= a \int_0^t \mu(\tau) \delta[x - a(t-\tau)] d\tau = \\ &= a \int_0^t \mu(\tau) \delta[at - (at-x)] d\tau = \left(\begin{matrix} y = at \\ dy = a d\tau \end{matrix} \right) = \int_0^{at} \mu\left(\frac{y}{a}\right) \delta[y - (at-x)] dy = \\ &= \begin{cases} \mu\left(t - \frac{x}{a}\right), & at - x \in [0; at], \\ 0, & at - x \notin [0; at]. \end{cases} \end{aligned}$$

Biziń jaǵdayımızda, $x \in (0; +\infty)$ ekenliginen $at - x > 0$ hám $at - x > at$ den ekinshi shárt hár dayım orınlı boladı, yaǵnıy $x < at$.

Usınday qılıp, berilgen másele sheshimi

$$u(x, t) = \begin{cases} \mu\left(t - \frac{x}{a}\right), & x \leq at, \\ 0, & x > at. \end{cases}$$

Esletpе. Terbelis baslanǵısh impul's tásirinde waqıttıń ótiwi menen óziniń formasın ózǵertirmesten keńislikte taraladı. Bul sheshim matematikalıq fizikada keshigiwshi potencial dep ataladı.

2–usıl. (x, t) noqatlar tegisliginiń birinshi shereginde tómendegi máseleniń sheshimi tabılsın:

$$u_{tt} = a^2 u_{xx}, \quad x, t > 0, \quad (2.1)$$

$$u(0, t) = \mu(t), \quad t > 0, \quad (2.2)$$

$$u(x, 0) = u_t(x, 0) = 0, \quad x > 0. \quad (2.3)$$

Sheshimi. Máseleni sheshiw ushın dáslep x ózgeriwshisi boyınsha $\sin$ –Fur'e túrlendiriwinen paydalanamız:

$$\bar{u}(\lambda, t) = \sqrt{\frac{2}{\pi}} \int_0^{+\infty} u(x, t) \sin \lambda x dx. \quad (2.4)$$

Bunıń ushın (2.1) teńlemeniniń eki tárepiniń túrlendiriw yadrosına, yaǵnıy $\sqrt{\frac{2}{\pi}} \sin \lambda x$ qa kóbeytemiz, soń kelip shıqqan teńlikti x boyınsha 0 den $+\infty$ shekemgi aralıqta integrallaymız. Sonda teńliktiń shep tárepiniń qayta túrlengen kórinisi $\bar{u}_{tt}(\lambda, t)$ boladı, al oń tárepindegi integralǵa bóleklep integrallaw qádesin qollanamız, yaǵnıy

$$\begin{aligned} \bar{u}_{tt}(\lambda, t) &= a^2 \sqrt{\frac{2}{\pi}} \int_0^{+\infty} u_{xx}(x, t) \sin \lambda x dx = \\ &= a^2 \sqrt{\frac{2}{\pi}} \left(u_x(x, t) \sin \lambda x \Big|_{x=0}^{+\infty} - \lambda u(x, t) \cos \lambda x \Big|_{x=0}^{+\infty} - \lambda^2 \int_0^{+\infty} u(x, t) \sin \lambda x dx \right). \end{aligned}$$

Bunda $u(x, t)$ funkciyası hám onıń $u_x(x, t)$ tuwındısı $x \rightarrow +\infty$ da jeterli dárejede 0 ge tez umtılawshı funkciyalar dep esaplanadı. Gezeginde (2.2) shegaralıq shártke kóre $\bar{u}(\lambda, t)$ sáwlelendiriwine qarata mına

$$\bar{u}_{tt}(\lambda, t) = -a^2 \lambda^2 \bar{u}(\lambda, t) + a^2 \sqrt{\frac{2}{\pi}} \lambda \mu(t) \quad (2.5)$$

ápiwayı differenciallıq teńlemege iye bolamız, al (2.3) baslanǵısh shártlerdiń $\sin$ –Fur'e túrlendiriwinen sońǵı kórinisi

$$\bar{u}(\lambda, 0) = \bar{u}_t(\lambda, 0) = 0 \quad (2.6)$$

birteklı boladı.

Usınday qılıp, berilgen (2.1) – (2.3) másele Koshi máselesine qayta túrlendiriledi, bul jerde λ sanlı parametr bolıp tabıladı. Bizge belgili bolǵanınday, (2.5) teńlemeniniń (2.6) baslanǵısh shártlerdi qanaatlandırawshı sheshimi tómendegishe boladı:

$$\bar{u}(\lambda, t) = a \sqrt{\frac{2}{\pi}} \int_0^t \mu(\tau) \sin \lambda a(t - \tau) d\tau.$$

Bunnan keri $\sin$ –Fur'e túrlendiriwini boyınsha mına ańlatpaǵa

$$\begin{aligned} u(x, t) &= \sqrt{\frac{2}{\pi}} \int_0^{+\infty} \bar{u}(\lambda, t) \sin \lambda x d\lambda = \\ &= \frac{2a}{\pi} \int_0^{+\infty} \left(\int_0^t \mu(\tau) \sin \lambda x \cdot \sin \lambda a(t - \tau) d\tau \right) d\lambda = \\ &= \frac{2a}{\pi} \int_0^t \mu(\tau) d\tau \int_0^{+\infty} \sin \lambda x \cdot \sin \lambda a(t - \tau) d\lambda \end{aligned}$$

iye bolamız. Gezektegi ápiwaylastırıwlarıdı ámelge asırıw ushın dáslep ishki integraldı esaplaymız, yaǵnıy

$$\begin{aligned} &2 \int_0^{+\infty} \sin \lambda x \cdot \sin \lambda a(t - \tau) d\lambda = \\ &= \int_0^{+\infty} \cos \lambda [x - a(t - \tau)] d\lambda - \int_0^{+\infty} \cos \lambda [x + a(t - \tau)] d\lambda. \end{aligned}$$

Bunda δ – Dirak funksiyaşınıń integrallıq kórinisin esapqa alsaq, onda

$$\delta(x-x_0) = \frac{1}{\pi} \int_0^{+\infty} \cos \lambda(x-x_0) d\lambda,$$

Demek,

$$2 \int_0^{+\infty} \sin \lambda x \cdot \sin a\lambda(t-\tau) d\lambda = \pi[\delta(x-a(t-\tau)) - \delta(x+a(t-\tau))],$$

hám

$$\begin{aligned} u(x,t) &= a \int_0^t \mu(\tau) [\delta(x-a(t-\tau)) - \delta(x+a(t-\tau))] d\tau = \\ &= \int_0^{at} \mu\left(t - \frac{\xi}{a}\right) [\delta(x-\xi) - \delta(x+\xi)] d\xi. \end{aligned}$$

Juwmaǵında, $x > 0$ larda $\delta(x+\xi) \equiv 0$ ekenliginen másele sheshimi ushın sońǵı juwapqa iye bolamız:

$$u(x,t) = \int_0^{at} \mu\left(t - \frac{\xi}{a}\right) \delta(x-\xi) d\xi = \begin{cases} 0, & t < \frac{x}{a}, \\ \mu\left(t - \frac{x}{a}\right), & t > \frac{x}{a}. \end{cases}$$

3–usıl. Mina baslanǵısh–shegaralıq máseleńiń sheshimin tabıń:

$$u_{tt} = a^2 u_{xx}, \quad x > 0, \quad t > 0, \quad (3.1)$$

$$u|_{t=0} = u_0(x), \quad u_t|_{t=0} = 0, \quad (u_x - \beta u)|_{x=0} = 0, \quad (3.2)$$

$$u_0 \in C^2(x \geq 0), \quad u'_0(0) - \beta u_0(0) = 0, \quad (3.3)$$

bul jerde (3.3) baslanǵısh hám shegaralıq shártleriniń uyǵınlıǵı.

Sheshimi. Másele sheshimin tómendegi kóriniste izleyміз:

$$u(x,t) = f(x-at) + g(x+at). \quad (3.4)$$

Teńlemenіń bas xarakteristikası $x = at$ tuwrı sızıq bolǵanlıqtan izlenip atırǵan másele sheshimin $x > at$ hám $x < at$ zonalarda bólek tawıp alamız. Bunda $x > at$ zonadaǵı másele sheshimi Dálamber formulası boyınsha anıqlanadı hám ol mına kóriniste boladı:

$$u(x,t) = \frac{1}{2} [u_0(x+at) + u_0(x-at)]. \quad (3.5)$$

Endi máseleńiń $x < at$ zonadaǵı sheshimin qarastıramız. (3.4) degi $g(x+at)$ funksiyaşını mına kóriniske iye bolıwı anıq, yaǵnıy

$$g(x+at) = \frac{1}{2} u_0(x+at).$$

Bunnan paydalanıp (3.4) teńlikti qayta jazıp alawımız múmkin:

$$u(x,t) = f(x-at) + \frac{1}{2} u_0(x+at). \quad (3.6)$$

Endi (3.2) gi shegaralıq shártten paydalanamız. Sonda

$$u_x(x,t) = f'(x-at) + \frac{1}{2} u'_0(x+at), \quad f'(-at) + \frac{1}{2} u'_0(at) - \beta \cdot f(-at) - \frac{1}{2} \beta \cdot u_0(at) = 0. \quad (3.7)$$

Nátiyjede $-at = y$ almastırwdı orınlaǵannan soń (3.7) teńleme tómendegi ápiwayı birinshi tártipli differenciallıq teńlemege keledi:

$$f'(y) - \beta \cdot f(y) = \frac{1}{2} [\beta \cdot u_0(-y) - u'_0(-y)].$$

Bul teńlemenіń sheshimi

$$f(y) = e^{\int \beta dy} \left(C + \frac{1}{2} \int_0^y [\beta \cdot u_0(-s) - u'_0(-s)] e^{-\int \beta ds} ds \right), \quad C = \text{const}$$

ańlatpa kórinisinde boladı. Soń integrallıq ańlatpada jáne $-s = t$ almastırwı jasaymız. Sonda

$$f(y) = e^{\beta y} \left(C - \frac{1}{2} \int_0^{-y} [\beta \cdot u_0(t) - u_0'(t)] e^{\beta t} dt \right).$$

Endi integrallıq aqlatpa ushın gezektegi bóleklep integrallaw qádesin qollanamız, yaǵnıy

$$\begin{aligned} f(y) &= e^{\beta y} \left(C - \frac{1}{2} \int_0^{-y} [\beta \cdot u_0(t) - u_0'(t)] e^{\beta t} dt \right) = \\ &= \left| \begin{array}{ll} u = e^{\beta t} & du = \beta e^{\beta t} dt \\ dv = u_0'(t) dt & v = u_0(t) \end{array} \right| = \\ &= e^{\beta y} \left(C + \frac{1}{2} u_0(-y) e^{-\beta y} - \frac{1}{2} u_0(0) - \beta \int_0^{-y} u_0(t) e^{\beta t} dt \right). \end{aligned}$$

Bunnan biz mına anlatpaǵa iye bolamız:

$$\begin{aligned} f(x-at) &= C e^{\beta(x-at)} + \\ &+ \frac{1}{2} u_0(at-x) - \frac{1}{2} u_0(0) e^{\beta(x-at)} - \beta e^{\beta(x-at)} \int_0^{at-x} u_0(t) e^{\beta t} dt. \end{aligned} \quad (3.8)$$

Usınday qılıp, (3.8) den paydalanıp berilgen (3.1)–(3.3) máseleńiń $x < at$ zonadaǵı sheshimin tómendegi kóriniste jazıwımız múmkin boladı:

$$\begin{aligned} u(x,t) &= C e^{\beta(x-at)} + \frac{1}{2} u_0(at-x) - \frac{1}{2} u_0(0) e^{\beta(x-at)} - \\ &- \beta e^{\beta(x-at)} \int_0^{at-x} u_0(t) e^{\beta t} dt + \frac{1}{2} u_0(x+at). \end{aligned}$$

Berilgen másele sheshimi berilgen oblastta úzliksiz bolıwı ushın ol $x = at$ bas xarakteristika ústinde zonalardaǵı sheshimler birdey bolıwı talap qılanadı. Usı tastıyıqlawǵa kóre,

$$C + \frac{1}{2} u_0(2at) = \frac{1}{2} u_0(0) + \frac{1}{2} u_0(2at).$$

Bunnan $C = \frac{1}{2} u_0(0)$ ekenligi kelip shıǵadı. Demek, berilgen másele sheshimi

$$u(x,t) = \begin{cases} \frac{u_0(x+at) + u_0(x-at)}{2}, & x \geq at, \\ \frac{u_0(x+at) + u_0(at-x)}{2} - \beta e^{\beta(x-at)} \int_0^{at-x} u_0(t) e^{\beta t} dt, & x < at. \end{cases}$$

Maqalada keltirilgen nátiyjelerdi operaciaylıq esaplawlar hám integrallıq teńlemeler teoriyasında, matematikalıq fizikanıń ayırım sıızqlıq emes teńlemelerin integrallawda qollanıw múmkin dep esaplaymız.

ÁDEBIYATLAR

1. Араманович И.Г., Левин В.И. Уравнения математической физики. М.: «Наука», 1969.
2. Владимиров В.С. Уравнения математической физики. Москва, «Наука», 1971.
3. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. М.: «Наука», 1972.
4. Салохитдинов М. Математик физика тенгламалари. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2002 й.
5. Шубин М.А. Лекции об уравнениях математической физики. Москва, МЦНМО, 2003.
6. Будак Б.М., Самарский А.А., Тихонов А.Н. Сборник задач по математической физике. Москва, «Наука», 1972.
7. Сборник задач по уравнениям математической физики // Под ред. В.С. Владимирова, Москва, Физматлит, 2001.
8. Ю.Д. Панов, Р.Ф. Егоров. Математическая физика. Методы решения задач. – Екатеринбург, 2005.

To'liq tenglamasi uchun boshlang'ich chegaraviy masalalarni echishning turli usullari haqida

Annotaciya: Ushbu maqolada Furiye va Laplasning to'g'ri va teskari integral almashtirishlari usullarida foydalangan holda, shuningdek davom etish usuli orgali, yarim o'qdagı to'liq tenglamasi uchun boshlang'ich–chegaraviy masalarining yechimlari topilgan.

Kalit so'zlar: torning erkin tebranish tenglamasi, boshlang'ich–chegaraviy masala, funksiyalar o'ramasi, to'g'ri va teskari Furiye va Laplas almashtirishlari.

О различных способах решения начально–граничных задач для волнового уравнения

Резюме: В данной работе методом прямого и обратного интегральных преобразований Фурье и Лапласа, а также с помощью продолжения получены решения начально–краевых задач для волнового уравнения на полуоси.

Ключевые слова: уравнение свободного колебания струны, начально–граничная задача, свертка функций, прямое и обратное интегральные преобразования Фурье и Лапласа.

On various methods for solving initial boundary value problems for the wave equation

Summary: In this work, using the method of direct and inverse integral transformations of Fourier and Laplas, as well as using the continuation, solutions of initial boundary value problems for the wave equation on the semi-axis are obtained.

Keywords: equation of free vibration of a string, initial boundary value problem, convolution of functions, direct and inverse integral Fourier and Laplace transforms.

МЕТОД ТИХОНОВА ДЛЯ РЕГУЛЯРИЗАЦИИ ЗАДАЧИ ДИФФЕРЕНЦИРОВАНИЯ

¹Джайков Г.М., ²Хамитова К.М.

¹Нукусский филиал Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразми

²Каракалпакский государственный университет

1. Введение. Задача численного дифференцирования является важной в различных областях науки и техники, однако она принадлежит к классу некорректно поставленных задач, что приводит к сильному влиянию погрешностей в исходных данных на результат. Это особенно критично в случаях, когда данные являются шумными или неточными, что часто встречается в реальных измерениях и экспериментальных данных. Чтобы обеспечить устойчивость решений таких задач, используются методы регуляризации, среди которых метод Тихонова является одним из наиболее распространённых и эффективных. Метод Тихонова для регуляризации задачи дифференцирования позволяет получить устойчивое приближенное решение, снижая чувствительность к погрешностям и улучшая точность вычислений. Таким образом, использование метода Тихонова для решения задачи дифференцирования актуально, так как он позволяет повысить качество и достоверность результатов при работе с данными, подверженными шумам, что востребовано в прикладных и исследовательских задачах в различных областях [1-3]. Кроме того, метод Тихонова обладает гибкостью и возможностью адаптации под конкретные задачи, что делает его особенно ценным для анализа данных в сложных условиях, таких как физические эксперименты, медицинские измерения, финансовое моделирование и обработка сигналов. В этих областях важна высокая точность и устойчивость вычислений, и метод Тихонова позволяет достигать оптимального компромисса между точностью и устойчивостью решения, регулируя уровень регуляризации [4, 5].

Современные исследования продолжают развивать подходы к регуляризации, предлагая модификации метода Тихонова, которые учитывают особенности конкретных данных или добавляют новые критерии стабилизации. Это подчеркивает важность и актуальность метода Тихонова, как базового инструмента для разработки более сложных алгоритмов. Таким образом, изучение и применение метода Тихонова для регуляризации задачи дифференцирования остается актуальным направлением, направленным на повышение точности и надежности математического анализа в условиях реальных данных [6, 7, 8].

2. Постановка задачи. Рассмотрим следующую задачу дифференцирования

$$g(x, y) = \frac{\partial}{\partial x} f^\delta(x, y), \text{ где } x \in [a, b], y \in [c, d].$$

Задачу дифференцирования можно записать в виде уравнения Вольтерра первого рода [9]:

$$\int_a^b K(x, s)g(s, \cdot)ds = f^\delta(x, \cdot) - f^\delta(a, \cdot), \quad (1)$$

$$K(x, s) = 1, \text{ при } a \leq s \leq x \leq b$$

$$K(x, s) = 0, \text{ при } s > x.$$

Пусть правая часть задана с некоторой ошибкой:

$$f^\delta(x, y) = f(x, y) + \delta \cdot \omega_k, \quad \omega_k - \text{случайные числа}, k = \overline{1, n}$$

$$Ag = \int_a^b K(x, s)g(s, \cdot)ds = \tilde{f}^\delta(x, \cdot), \quad (2)$$

где

$$\tilde{f}^\delta(x, \cdot) = f^\delta(x, \cdot) - f^\delta(a, \cdot)$$

Для обеспечения устойчивости решения уравнения (2) вводится условие минимума сглаживающего функционала

$$\Phi_\alpha[g, f] = \int_a^b [Ag - \tilde{f}^\delta(x)]^2 dx + \alpha \Omega[g] \quad (3)$$

где так называемый стабилизирующий функционал обычно записывается в виде

$$\Omega[g] = \int_a^b \left\{ g^2(s) + q[g'(s)]^2 \right\} ds, \quad (4)$$

причем $\alpha > 0$ – параметр регуляризации, а $q \geq 0$ определяет порядок регуляризации (нулевой при $q = 0$ и первый при $q > 0$). Раскрытие (3) с использованием выражения (4) и учетом вольтерровости уравнения (1) приводит к следующему уравнению второго рода:

$$\alpha \left[g(t, \cdot) - qg''(t, \cdot) \right] + \int_a^b \bar{K}(t, s) g(s, \cdot) ds = F(t), \quad a \leq t \leq b, \quad (5)$$

где

$$\bar{K}(t, s) = \int_{\max\{t, s\}}^b K(x, t) K(x, s) dx$$

$$F(t) = \int_t^b K(x, t) \tilde{f}^\delta(x) dx,$$

Рассмотрим случай $q = 0$. Так как, , тогда уравнение (5) имеет вид:

$$\alpha g(t, \cdot) + \int_a^b \bar{K}(t, s) g(s, \cdot) ds = \int_t^b \tilde{f}^\delta(x, \cdot) dx \quad (8)$$

где $\bar{K}(t, s) = b - \max\{t, s\}$.

3. Численный эксперимент

Введем равномерную сетку в прямоугольной области $D = [a, b] \times [c, d]$. Отыскиваем приближенные решения задачи на этом прямоугольнике.

$$D = \{-a \leq x \leq b, c \leq y \leq d\}$$

Разобьем отрезок $[a, b]$ на оси Ox и $[c, d]$ на оси Oy на $n_x - 1$ и $n_y - 1$ частей соответственно.

$$h_x = \frac{b-a}{n_x-1}, \quad h_y = \frac{c-d}{n_y-1} \quad x_i = a + (i-1)h_x, \quad y_j = c + (j-1)h_y, \quad i = \overline{1, n_x}, \quad j = \overline{1, n_y}.$$

Дискретизируем уравнение (8) на равномерной сетке. Интегралы в уравнении (8) заменим интегральными суммами по формуле трапеции. В итоге получаем СЛАУ в виде

$$\alpha g_i + \sum_{k=1}^{n_x} \bar{K}(t_i, s_k) h_k g_k = q_i \quad (9)$$

$$i = \overline{1, n_x}, \quad h_1 = h_{n_x} = \frac{h_x}{2}, \quad h_k = h_x, \quad k = \overline{2, n_x-1}.$$

$$q_i = \int_{t_i}^b \tilde{f}^\delta(x, \cdot) dx,$$

Пусть B – матрица с элементами $B_{ik} = \bar{K}(t_i, s_k) h_k$. Тогда систему уравнений (9) относительно вектора g с компонентами $(g_1, g_2, \dots, g_{n_x})$ можно записать в виде

$$B_\alpha g \equiv Bg + \alpha Eg = q \quad (11)$$

где q – вектор с компонентами $(q_1/2, q_2, \dots, q_{n_x})$, а E – единичная матрица.

$$B_\alpha = \begin{pmatrix} \frac{b-s_1}{4} + \frac{\alpha}{2} & \frac{b-s_2}{2} & \frac{b-s_3}{2} & \frac{b-s_4}{2} & \dots & \frac{b-s_{n-1}}{2} \\ \frac{b-s_2}{2} & b-s_2 + \alpha & b-s_3 & b-s_4 & \dots & b-s_{n-1} \\ \frac{b-s_3}{2} & b-s_3 & b-s_3 + \alpha & b-s_4 & \dots & b-s_{n-1} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \frac{b-s_{n-1}}{2} & b-s_{n-1} & b-s_{n-1} & b-s_{n-1} & \dots & b-s_{n-1} + \alpha \end{pmatrix}$$

Таким образом, задача сводится к решению СЛАУ (11). Матрица этой системы симметрична. В численном эксперименте рассмотрим следующую функцию

$$f(x, y) = \cos\left(\frac{\pi x}{2}\right) \sin(\pi y)$$

Результаты представим на Рис.1

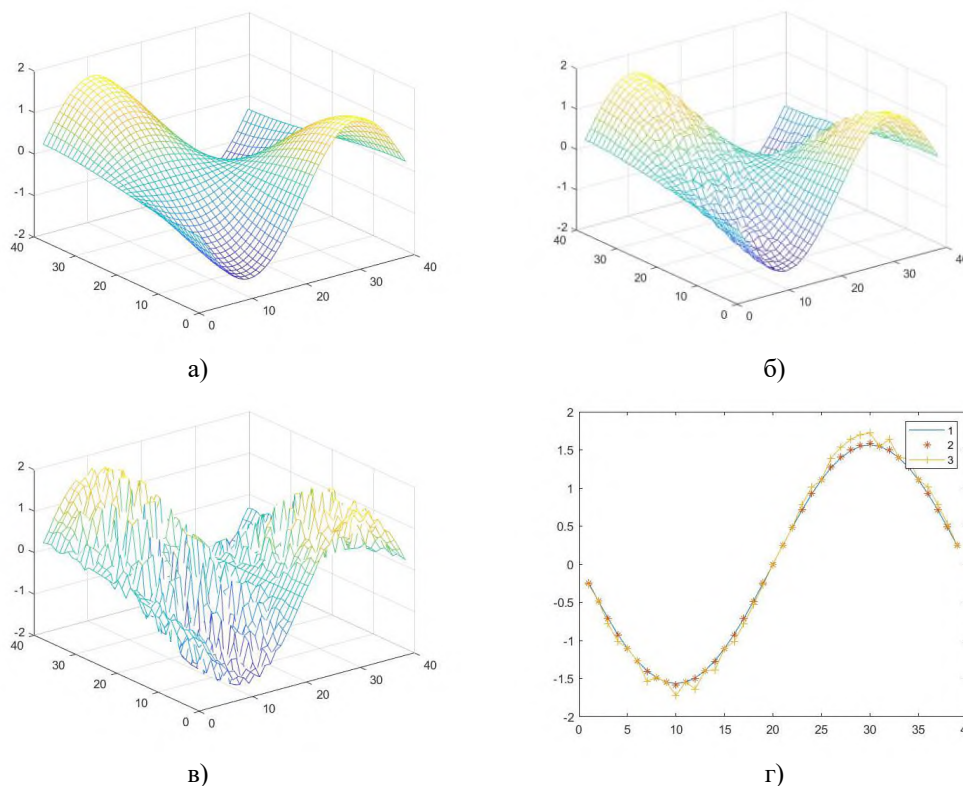

Рис.1. Результаты восстановления

На Рис.1а представлено точное решение задачи, на Рис.1б — решение, полученное при уровне шума 1%, на Рис.1в — решение, полученное при уровне шума 10%, на Рис.1г показаны линии уровня: 1 — для точного решения и 2, 3 — для решений, полученных при уровнях шума 1% и 10% соответственно.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тихонов А. Н., Арсенин В. Я. Методы решения некорректно поставленных задач. — М.: Наука, 1979. — 286 с.
2. Гончарский А.В., Черепашук А.М., Ягола А.Г. Численные методы решения обратных задач астрофизики. М.: Наука, 1978.
3. Engl H.W., Hanke M., Neubauer A. Regularization of Inverse Problems. Springer. 1996.
4. Groetsch C.W. The Theory of Tikhonov Regularization for Fredholm Equations of the First Kind. Pitman. 1984.
5. Hansen P.C. Discrete Inverse Problems: Insight and Algorithms. SIAM. 2010.
6. Kirsch A. An Introduction to the Mathematical Theory of Inverse Problems. Springer. 2011.
7. Бакушинский А.Б., Гончарский А.В. Некорректные задачи. Численные методы и приложения. М.: Изд-во МГУ, 1989.
8. Mueller J.L., Siltanen S. Linear and Nonlinear Inverse Problems with Practical Applications. SIAM. 2012.
9. Rieder A. Tikhonov Regularization for Beginners. Springer. 2003.

Differensiallaw máselesi ushin Tixonov regularizatsiya usulın qollanıw

Annotatsiya: Bul maqalada shawqımlı kırıwshı maǵlıwmatlar menen berilgen korrekt emes máselelerdi sheshiwdiń nátiyjeli usılların qollanıw máselesi úyreniledi. Differensiallaw máselesi birinshi túr Volterra integral teńlemesine keltiriledi hám bul másele sheshiw ushin Tixonov regularizatsiya usılı qollanıladı.

Tayamış sózler: birinshi túr Volterra integral teńlemesi, Tixonov usılı, korrekt emes máseleler, sanlı usıllar

Differensiallash masalasi uchun Tixonov regularizatsiya usulini qo'llash

Annotatsiya: Ushbu maqolada shovqinli kiruvchi ma'lumotlar bilan berilgan nokorrekt masalalarni yechishning samarali usullarini qo'llash masalasi o'rganiladi. Differensiallash masalasi birinchi tur Volterra integral tenglamasiga keltiriladi va ushbu masalani yechish uchun Tikhonov regularizatsiya usuli qo'llaniladi.

Kalit so'zlar: birinchi tur Volterra integral tenglamasi, Tixonov usuli, nokorrekt masalalar, sonli usullar.

Метод Тихонова для регуляризации задачи дифференцирования

Аннотация: В данной работе исследуются эффективные способы решения некорректно поставленных задач с зашумленными входными данными. Задача дифференцирования сводится к решению интегрального уравнения Вольтерра первого рода, для решения которого применяется метод регуляризации Тихонова.

Ключевые слова: уравнение Вольтерра первого рода, метод Тихонова, некорректные задачи, численные методы.

Tikhonov's method for regularizing the differentiation problem

Abstract: This paper explores effective ways to solve ill-posed problems with noisy input data. The differentiation problem is reduced to solving the Volterra integral equation of the first kind, for the solution of which the Tikhonov regularization method is used.

Keywords: Volterra equation of the first kind, Tikhonov method, ill-posed problems, numerical methods.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЕРЕГОНКИ НЕФТЕГАЗОКОНДЕНСАТНОЙ СМЕСИ В НАСАДОЧНО-КЛАПАННОЙ И КЛАПАННОЙ КОЛОННАХ¹Исмаилов О. Ю., ¹Хурматов А.М., ¹Шомансуров Ф.Ф., ²Сарсенбаев Н.Т.¹Институт общей и неорганической химии АН РУз²Каракалпакский государственный университет

Введение. Эффективность работы установок первичной переработки нефти (установок АТ) является одним из ключевых факторов в целях повышения прибыльности нефтеперерабатывающего предприятия. Это обусловлено тем, что из-за энергоемкости самого процесса ректификации и большой производительности по сырью установки АТ являются крупнейшими энергопотребителями на НПЗ [1]. Насадочные аппараты нашли широкое применение для проведения массообменных процессов между газом и жидкостью в различных областях химической и нефтехимической технологии [1–3]. Тип насадочного контактного устройства определяет интенсивность массопереноса и эффективность работы аппарата в целом [4–6]. Совершенствованию известных конструкций насадок посвящен ряд работ, целью которых являлось повышение поверхности контакта фаз [7], увеличение массообменной эффективности насадок [8–10] и улучшение гидродинамических характеристик [11–13].

Перегонка нефтегазоконденсатной смеси (НГК) в различных колоннах является важным этапом в нефтеперерабатывающей промышленности. Сравнение эффективности насадочно-клапанных и клапанных колонн позволяет определить оптимальные условия для разделения фракций и повышения качества конечного продукта. Исследования показали [1, 2], что насадочные колонны обладают рядом преимуществ по сравнению с тарельчатыми колоннами, включая более низкое гидравлическое сопротивление на единицу высоты переноса и способность работать при высоких нагрузках по газу и жидкости. В отличие от тарельчатых колонн, в которых скорость газа ограничена повышением межтарельчатого уноса жидкости и низкой пропускной способностью переливов, насадочные колонны могут функционировать при атмосферном давлении на скоростях газа до 3,5 м/с. Это позволяет значительно уменьшить диаметр колонн и повысить их производительность. Кроме того, насадочные колонны обладают менее сложной конструкцией и высокой устойчивостью к загрязнениям, благодаря чему снижается риск забивки и обеспечивается надежная эксплуатация [3, 4].

Клапанные колонны, в свою очередь, характеризуются более равномерным разделением компонентов смеси и стабильным контролем состава продукта. Однако их пропускная способность и эффективность снижаются при высоких скоростях газожидкостного потока [5]. Таким образом, выбор оптимального типа колонны для перегонки нефтегазоконденсатной смеси зависит от конкретных задач и условий процесса.

На сегодняшний день создание новых эффективных насадок для насадочных колонн позволило увеличить их конкурентоспособность и эффективность в нефтепереработке. Настоящая работа направлена на сравнительный анализ эффективности перегонки НГК в насадочно-клапанной и клапанной колоннах с целью определения оптимальных условий для выделения легких и тяжелых фракций.

Температурный диапазон экспериментов составлял от 20 до 350 °С. В ходе каждого опыта фиксировался

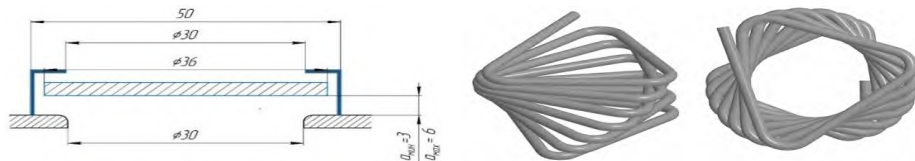

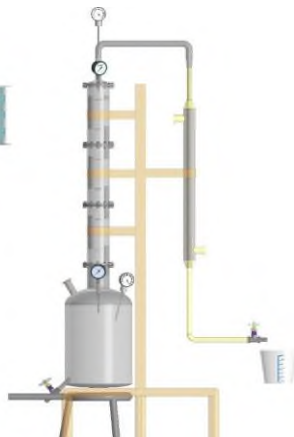
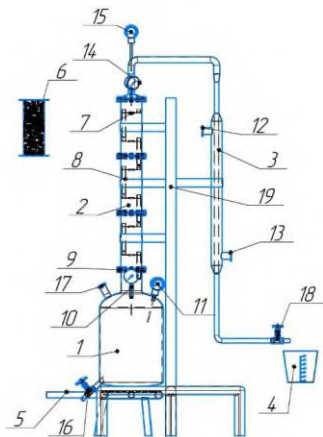
Рис. 1. Сравнительная конструкция элементов колонн: клапанная тарелка и спирально-призматическая насадка 20х30.

выход легких фракций из нефтегазоконденсатной смеси, а также регистрировалась температура, при которой происходило разделение компонентов. Для контроля процесса перегонки использовались стандартные методы измерения температуры кипения и определения выхода фракций. Применяемое оборудование обеспечивало высокую точность поддержания заданных температурных условий, а измерительные приборы позволяли проводить детальный анализ состава полученных фракций.

Методология. В исследовании рассматривалась смесь нефтегазоконденсата, состоящая из 70% газового конденсата и 30% нефти, добытая на Кокдумалакском месторождении. Эксперименты проводились в Институте общей и неорганической химии Академии наук Республики Узбекистан. В лаборатории «Процессы и аппараты химической технологии» была создана и установлена экспериментальная установка, предназначенная для ректификации многокомпонентных смесей при атмосферном и избыточном давлении (рис. 2).

Целью эксперимента было изучение процесса ректификации и исследование физико-химических свойств дистиллятов, полученных из нефтегазоконденсатной смеси (30% нефти и 70% газового конденсата) [2].

Для переработки углеводородного сырья была разработана экспериментальная установка (рис. 3), которая включает испарительный куб (1), оснащённый газовой горелкой (5) для нагрева сырья. Установка состоит из трёх секций, включая насадочную секцию (6), соединённых фланцевыми соединениями (9). Также в её состав входит конденсатор (3), приёмник для сбора дистиллятов (4) и система контроля с манометром, термометром и регулируемыми вентилями для обеспечения точного управления температурными режимами и давлениями при перегонке.

1 - куб колонны; 2 - клапанная секция колонны; 3 - конденсатор-холодильник; 4 - сборник дистиллята; 5 - горелка газовая; 6 - насадочная секция колонны; 7 - клапанная тарелка; 8 - наливная труба; 9 - фланцевая соединения; 10,14 - манометр; 11,15 - термометр; 12 - входной подрубок холодной воды; 13 - выходной подрубок воды; 16,18 - винтил.

Рис. 2 – Установка для изучения процесса

ректификации многокомпонентных углеводородных смесей.

Экспериментальная установка для переработки углеводородного сырья состоит из колонны с диаметром 100 мм и общей высотой 1380 мм, включая перегонный куб объемом 22 литра. В ходе исследований были проведены два эксперимента: один с использованием клапанной колонны, другой — с клапано-насадочной колонной. Смесь нефтегазоконденсата (30% нефти и 70% газового конденсата) объемом 13,75 литра (10 кг) нагревалась в колонне в диапазоне температур от 20 до 360 °С, что приводило к испарению легких компонентов смеси в зависимости от их температур кипения.

Испаряющиеся компоненты проходили через клапанные секции колонны, где пары контактировали с конденсирующей жидкостью, стекающей на нижние тарелки через наливные трубы. Далее углеводородные пары охлаждались в конденсаторе-холодильнике и собирались в мерном сборнике. Температура и давление контролировались на всех этапах с помощью манометров и термометров для обеспечения точного выполнения процесса. Во втором эксперименте верхняя секция колонны была заменена на насадочную, что позволило увеличить контактную поверхность между парами и жидкостью, улучшив процесс тепло- и массообмена. В результате перегонки смеси нефтегазоконденсата в двух типах колонн фиксировались параметры, такие как температура и массовая доля выходящих фракций. Результаты эксперимента были нанесены на график для сравнения эффективности работы клапанной и насадочно-клапанной колонн. Особое внимание уделялось степени разделения фракций и качеству полученных продуктов. Основные параметры, измеряемые в ходе исследования, включали температуру начала перегонки, степень выделения легких и тяжелых фракций, а также фракционный состав. Для определения плотности и вязкости фракций применялись стандартные методы анализа согласно ISO 12185 и ГОСТ 33-2000.

Результаты и обсуждение. В данном исследовании были определены основные физико-химические свойства и состав углеводородов нефтегазоконденсатной смеси (30% нефти и 70% газоконденсата), а также бензиновых фракций, полученных из Кукдумалакского месторождения. Фракционный состав смеси был определен с использованием экспериментальной установки, в соответствии с методиками ASTM 2892 и ASTM 5236, с построением кривой истинных температур кипения (ИТК). На рисунке 3 представлен график атмосферной перегонки нефти до 350 °С.

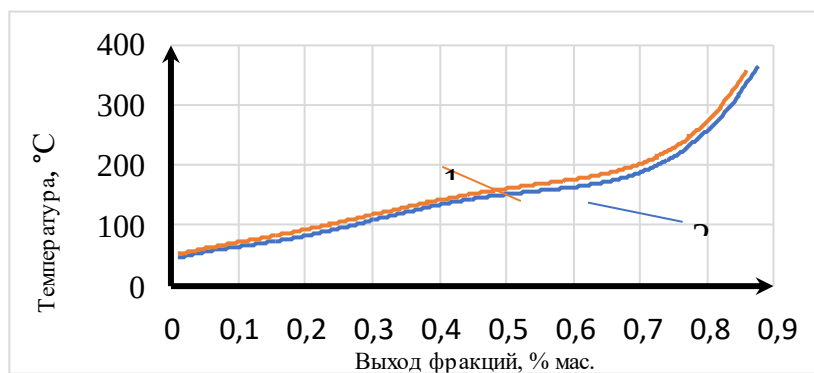

Рис. 3. Итоги экспериментов по изучению фракционного состава смеси нефтегазоконденсата (30% нефти и 70% газоконденсата), проведённых с использованием насадочно-клапанной колонны (2) и клапанной колонны (1).

Клапанная колонна (Кривая 1): При использовании клапанной колонны наблюдается более высокая начальная температура начала перегонки фракций, а температура повышается плавно вплоть до 350 °С. Это говорит о том, что процесс испарения легких компонентов происходит постепенно, обеспечивая стабильное разделение тяжелых и легких фракций.

Насадочно-клапанная колонна (Кривая 2): Начало перегонки в насадочно-клапанной колонне происходит при более низкой температуре по сравнению с клапанной колонной. Кривая демонстрирует резкий скачок температуры после достижения 60% выхода фракций, что свидетельствует о более активном испарении легких компонентов. Насадочно-клапанная колонна отличается более высокой эффективностью в выделении легких фракций при низких температурах, что позволяет достичь энергосбережения. В свою очередь, клапанная колонна обеспечивает более равномерное распределение, что может быть предпочтительным, если необходимо строго контролировать состав конечного продукта. По результатам анализа можно сделать вывод, что насадочно-клапанная колонна подходит для быстрого и энергоэффективного разделения легких компонентов. Впоследствии были проведены исследования физико-химических характеристик дистиллятных фракций, полученных из смеси нефтегазоконденсата (30% нефти и 70% газоконденсата) при перегонке в насадочно-клапанной колонне [15]. Результаты измерений физико-химических свойств смеси приведены в таблице 1.

Таблица 1. Основные физико-химические свойства смеси нефтегазоконденсата, содержащей 30% нефти и 70% газового конденсата, из Кукдумлакского месторождения.

Параметры	Пробы нефтегазоконденсата, полученные из Кукдумлакского месторождения.			
Скважины	№1	№2	№3	№4
Плотность при 20°C, кг/м ³	760	763	767,5	770,8
Кинематическая вязкость при 20°C, мм ² /с	1,415	1,421	1,432	1,448
Температура застывания, °C	17	17	18	19
Массовая доля воды, % не более	0,075	0,08	0,09	0,095
Содержание механических примесей, % не более	0,037	0,030	0,032	0,035
Объем, % массы:				
Сера	3,5	3,53	3,53	3,57
Азот	0,11	-	-	-
Силикатные смолы	3,5	4,9	4,6	2,7
Асфальтены	0,5	0,59	0,51	0,35
Парафины	1,95	2,6	3,87	2,1
Температура застывания парафинов, °C	45	46	47	48
Коксовая способность, %	1,12	1,3	1,4	1,2
Зольность, %	0,22	0,21	0,23	0,30
Кислотное число, мг КОН/г	0,13	0,11	0,12	0,15
Фракционный выход, % массы:				
До 200°C	74,2	72,5	71,4	69,2
До 350°C	87,7	84,9	84,3	88,1

Образец 1 был признан наиболее перспективным для переработки благодаря его сравнительно низкой плотности (760 кг/м³) и кинематической вязкости (1,415 мм²/с при 20°C), что указывает на высокую текучесть и лёгкость. Кроме того, низкое содержание воды (0,075%) и механических примесей (0,037%) свидетельствует о его высокой чистоте. Эти свойства делают образец 1 самым предпочтительным для дальнейшей переработки среди всех исследованных образцов.

Нефтегазоконденсатная смесь из Кукдумлакского месторождения относится к нафтен-парафиновой группе углеводородов. В соответствии с государственным стандартом ЁЗДСт 3031:2015, она обозначена как 2.0.1.0, что описывает её углеводородный состав. Проведённые анализы показали, что смесь содержит значительное количество бензиновых и керосиновых фракций, что позволяет отнести её к категории лёгких нефтей. Плотность смеси составляет 760–770,8 кг/м³, а вязкость варьируется от 1,415 до 1,448 мм²/с при температуре 20°C.

Температура застывания смеси варьируется от 17 до 19°C, что, вместе с низким содержанием воды и механических примесей, свидетельствует о её высоком качестве. Парафиновые компоненты имеют температуру застывания в пределах 45–48°C. Фракционный состав смеси показывает широкий температурный диапазон с выходом продуктов перегонки до 87,7% для фракций, кипящих в пределах 70–350°C. Смесь также характеризуется минимальными значениями содержания смол (2,7–4,9%) и асфальтенов (0,35–0,59%) (Таблица 1). Для более глубокого анализа дистиллятов были исследованы физико-химические параметры бензина, и нефтяных дистиллятов, полученных из нефти скважины №1. Результаты характеристик бензина представлены в таблице 2 и рис.4.

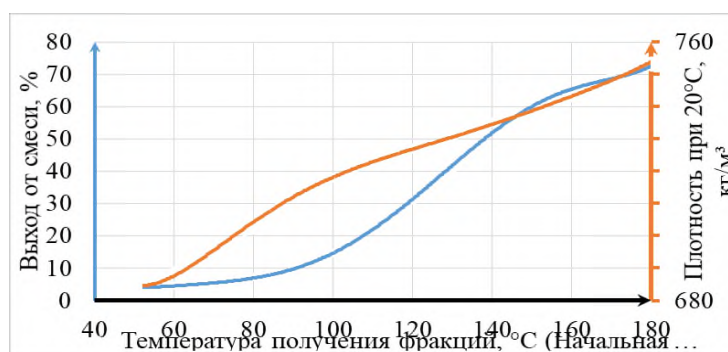

Рис.4. Зависимость выхода и плотности бензиновой фракции от температуры

На рис.4. представлены зависимости плотности бензиновой фракции при 20°C и выхода фракций от температуры их получения из смеси нефтегазоконденсата (30% нефти + 70% газового конденсата) из Кукдумлакского месторождения, полученной с использованием насадочно-клапанной колонны. Синяя линия (левая ось Y, выход от смеси, %): Эта кривая демонстрирует изменение выхода фракции в зависимости от температуры перегонки. По мере повышения температуры происходит увеличение выхода легких углеводородов. На начальном этапе, при температуре 52°C, выход составляет около 4%. С увеличением температуры до 180°C выход увеличивается и достигает 72,25%. Такая тенденция указывает на эффективное выделение легких углеводородов в насадочно-клапанной колонне, что способствует большему выходу бензиновых фракций.

Оранжевая линия (правая ось Y, плотность при 20°C, кг/м³): Оранжевая кривая показывает, как меняется плотность фракций по мере увеличения температуры. Начальная плотность при 52°C составляет 684 кг/м³, что указывает на преобладание легких углеводородов. С повышением температуры плотность возрастает, достигая 754 кг/м³ при 180°C. Это связано с постепенным переходом к более тяжелым углеводородам, характерным для бензиновых фракций.

Таблица 2. Физико-химические показатели бензиновой фракции (20⁰÷180⁰ C) смеси нефтегазоконденсата (30% Н + 70% ГК) из Кукдумлакского месторождения

Температура получения фракций, °C (Начальная точка кипения)	Фракционный состав, °C				Содержание серы, % массы
	Начальная точка кипения	10%	50%	90%	
До 52	-	-	-	-	1.55
60	-	-	-	-	
70	-	-	-	-	
80	43	67	72	76	
90	48	72	84	88	
100	52	75	89	95	
110	57	78	92	105	
120	60	81	107	113	
130	63	84	112	121	
140	67	87	117	129	
150	70	90	121	138	
160	72	92	126	148	
170	73	94	131	162	
180	78	96	136	171	

Таблица 2 иллюстрирует физико-химические характеристики бензиновой фракции нефтегазоконденсатной смеси, полученной из Кукдумлакского месторождения. Данные включают температурные показатели фракционного состава, а также содержание серы, отражающее особенности сырья и его пригодность для дальнейшей переработки. Содержание серы в бензиновой фракции составляет 1,55% массы, что является фиксированным значением для всего температурного диапазона от 52°C до 180°C. Это указывает на необходимость дальнейшей очистки смеси для удаления нежелательных сернистых соединений, поскольку повышенное содержание серы может негативно сказаться на эксплуатационных свойствах топлива и повысить его коррозионную активность. Таблица также демонстрирует изменение температуры фракционного состава при перегонке. Для каждой температуры показаны начальная точка кипения, а также температуры испарения 10%, 50% и 90% фракции. Например, при температуре получения фракции 80°C начальная точка кипения составляет 43°C, 10% фракции испаряется при 67°C, 50% — при 72°C, а 90% — при 76°C. Эти данные отражают переход от легких углеводородов к более тяжелым компонентам смеси, которые начинают испаряться при более высоких температурах. С повышением температуры наблюдается более полное испарение тяжелых углеводородных

компонентов, что видно на примере температур от 120°C до 180°C. Температура начала кипения, а также температуры испарения 10%, 50% и 90% фракции также возрастают, свидетельствуя о сложности углеводородной структуры и постепенном переходе к более тяжелым фракциям. Таким образом, данные таблицы показывают, что бензиновая фракция нефтегазоконденсатной смеси характеризуется широким диапазоном температур испарения и стабильным содержанием серы, что требует дополнительной обработки для улучшения качества топлива и повышения его эксплуатационных характеристик.

Закключение. Результаты исследования показали, что насадочно-клапанная колонна обеспечивает более активное выделение легких фракций при относительно низких температурах перегонки. Температура начала перегонки в данной колонне была ниже, чем в клапанной. График изменения температуры показал более резкий подъем после достижения 60% выхода фракций, что свидетельствует об эффективном выделении легких фракций.

Клапанная колонна характеризуется более плавным увеличением температуры до 350 °C. Такой профиль перегонки способствует более стабильному разделению тяжелых и легких фракций, что позволяет получать продукт с требуемым фракционным составом. Сравнительный анализ эффективности насадочно-клапанной и клапанной колонн показал, что первый метод позволяет более активно выделять легкие фракции при более низких температурах перегонки, что способствует получению высококачественных продуктов.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. К. М. Поляков, В. Н. Носенко. Влияние различных видов питания ректификационных колонн на энергопотребление установки первичной переработки нефти. Вестник Омского университета 2018. Т. 23, № 1. С. 53–59. ISSN 1812-3996. DOI 10.25513/1812-3996.2018.23(1).53-59.
2. Рыжов С.О. Интенсификация десорбции диоксида углерода из водных растворов на высокоэффективной регулярной насадке: автореф. ... дис. канд. тех. наук. – Томск, 2013. – 21 с.
3. On the modeling of gasphase mass transfer in metal sheet structured packings / F.J. Rejl, L. Valenz, J. Haidl, M. Kordacv, T. Moucha // Chemical Engineering Research and Design. – 2015. – № 93. – P. 194–202.
4. Моделирование процесса абсорбции аммиака и метиламинов водой на новой регулярной насадке / М.В. Андреев, И.В. Скачков, А.В. Бальчугов, В.В. Коробочкин // Известия Томского политехнического университета. Инжиниринг георесурсов. – 2015. – Т. 326. – № 6. – С. 69–78.
5. Рамм В.М. Абсорбция газов. – М.: РГБ, 2009. – 655 с.
6. Plate Efficiency in Rectification of Binary Mixtures in the Presence of an Inert Gas / I.A. Semenov, B.A. Ulyanov, D.N. Sitnikov, M.Yu. Fereferov // Russian Journal of Applied Chemistry. – 2011. – V. 84. – № 12. – P. 2071–2075.
7. Semenov I.A., Ulyanov B.A., Kulov N.N. Effect of Ultrasound on the Dissolution of Carbon Dioxide in Water // Theoretical Foundations of Chemical Engineering. – 2011. – V. 45. – № 1. – P. 21–25.
8. Каган А.М., Юдина Л.А., Пушнов А.С. О повышении предельно допустимых нагрузок при работе массообменных аппаратов с насадочными устройствами // Химическая промышленность. – 2001. – № 4. – С. 46–48.
9. Hydraulic and mass transfer characteristics of Raschig SuperPak 250Y / F.J. Rejl, L. Valenz, J. Haidl, M. Kordacv, T. Moucha // Chemical Engineering Research and Design. – 2015. – № 99. – P. 20–27.
10. Скачков И.В., Бальчугов А.В., Рыжов С.О. Гидродинамические исследования технологии газожидкостных процессов на новой регулярной насадке // Современные технологии. Системный анализ. Моделирование. – 2012. – № 3 (35). – С. 147–150.
11. Simulation of a Distillation Column with Nonequimolar Mass Transfer in the Production of Methylamines / I.A. Semenov, B.A. Ulyanov, D.A. Dubrovskii, N.N. Kulov // Theoretical Foundations of Chemical Engineering. – 2014. – V. 48. – № 5. – P. 644–649.
12. Исследование гидродинамики регулярных насадок из сетчатых наклонных цилиндров для осуществления тепло и массообменных процессов / М.В. Шилин, М.Г. Беренгартен, А.С. Пушнов, М.И. Ключенкова // Химическое и нефтегазовое машиностроение. – 2012. – № 10. – С. 10–13.
13. Diego D.D. Pinto, Rob Emonds, Geert F. Versteeg. Experimental Determination of Mass Transfer Coefficients and Area of Dumped Packing Using Alkanolamine Solvents // Energy Procedia. – 2016. – № 86. – P. 219–228.
14. Расчет гидродинамических параметров регулярных структурированных насадок / Г.Б. Дмитриева, М.Г. Беренгартен, М.И. Ключенкова, А.С. Пушнов // Химическое и нефтегазовое машиностроение. – 2005. – № 12. – С. 5–9.
15. F.F. Shomansurov, A.U. Auesbaev, O.Y. Ismailov, A. M. Khurmamatov, Z. M. Khametov, Optimization of the process of heating an oil and gas condensate mixture by light naphtha vapor in heat – exchanger condenser 10E04 (Optymalizacja procesu podgrzewania mieszaniny kondensatu ropy naftowej i gazu ziemnego parami lekkiej benzyny w wymienniku ciepła skraplacza 10E04). Nafta-Gaz 2024, no. 8, pp. 501–510, DOI: 10.18668/NG.2024.08.05

Neftgazkondensat mahsulotini nasadka-klapan va klapan kolonnalarida ulash samaradorligining solishtiruvchi tahlili

Annotatsiya: Maqolada nasadka-klapanli va klapanli ustunlarida neft va gaz kondensati aralashmasini (30% neft + 70% gaz kondensati) distillash samaradorligini qiyosiy tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada, nasadka-klapanli ustuni past haroratlarda engil fraktsiyalarning yanada samarali chiqarilishini ta'minlaydi, bu esa distillash uchun energiya sarfini kamaytiradi.

Kalit so'zlar: neft va gaz kondensati aralashmasi, nasadka-klapanli ustuni, distillash, fraktsiyalar, fizik-kimyoviy xususiyatlar.

Neftgazkondensat onimin nasadka-klapan ham klapan kolonnalarida jalga onimdarligini solishtiruvchi tahlili

Annotatsiya: Maqalada nasadka-klapanli ham klapanli kolonnalarida neft ham gaz kondensati aralashpasini (30% neft + 70% gaz kondensati) distillash onimdarligini solishtiruvchi tahlil etilgan. Shunday-aq maqalada nasadka-klapanli kolonna tomonidagi haroratlarda engil fraktsiyalarning yanada onimdarli shug'ulini ta'minlaydi, bu bolsa distillash uchun energiya sarfini kamaytiradi. **Gilt so'zlar:** neft ham gaz kondensati aralashpasini, nasadka-klapanli kolonna, distillash, fraktsiyalar, fizik-kimyoviy xususiyatlar.

Comparative Analysis of the Efficiency of Distilling Oil-Gas-Condensate Mixture in Packed-Valve and Valve Columns

Abstract: The article compares the efficiency of distillation of a mixture of oil and gas condensate (30% oil + 70% gas condensate) in packed-valve and valve columns. Also in the article, the packed-valve column provides a more efficient yield of light fractions at low temperatures, which reduces energy costs for distillation.

Keywords: oil and gas condensate mixture, packed valve column, distillation, fractions, physicochemical properties.

REZORBSIYALANUVCHAN BIOTIBBIY MATERIALLAR: OLINISHI, FIZIK-KIMYOVIY VA BIOLOGIK XOSSALARI

Muzaffarova B. B., Tillayev S. U.

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Kirish. Organizm muhitida rezorbsiyalanuvchan, qon hamda to'qima bilan muvofiqligi yuqori biotibbiy materiallar sintez qilish va amaliyotga joriy etish hozirgi kunda jadal rivojlanayotgan sohalar sirasiga kiradi. Olinadigan biotibbiy materiallarga qo'yiladigan asosiy talablar sirasiga materialarning yetarli darajada mustahkam bo'lishi, biologik suyuqliklar o'tishi uchun ma'lum g'ovaklik darajasiga ega bo'lishi, parchalanish mahsulotlari zaharli bo'lmasligi, allergiya va yallig'lanish chaqirmasligi va boshqa talablar kiradi. Eng ko'p tadqiq etilgan bunday materiallar kollagen, polilaktid, xitozan, mikrokristallik selluloza, ultra yuqori molekulyar massali polietilen va boshqa matrisalar asosida olinmoqda [1]. Keng tadqiq etilayotgan matrisalardan biri – polilaktid bo'lib, u asosida olingan materiallarni xossalari yaxshilash uchun turli usullar, masalan, polilaktidning stereoregulyarligi [2] ta'siri, gidroksiapatit zarrachalarining nanoo'lchamlari, dispersligi [3] ta'siri, polilaktid makromolekularini D,L-laktid bilan choklash [4] ning ta'siri, polilaktid/gidroksiapatit tarkibli kompozitni kumush va uglerod bilan modifikatsiyalash [5], polisut kislota va poliglikolid sopolimerlaridan foydalanish [6] imkoniyatlari, kompozit materiallarni nanoolmos bilan modifikatsiyalash [7], Poli (sut kislotasi) (PLA)/poli (butilen adipat-ko-tereftalat) (PBAT) matrisaga kalsiy karbonat kiritish [8], polilaktid va polimetilmeakrilat kompozitlaridan foydalanish [9], polilaktid/kalsiy karbonat kompoziti xossalari saxarozaning ta'siri [10] va boshqa bir qator usullardan foydalanilgan. Olingan materiallarning xossalari batafsil tadqiq etilib, biotibbiy maqsadlarda foydalanish mumkinligi ko'rsatilgan. Polilaktid matrisa va turli to'ldiruvchilar asosida biotibbiy materiallar olish borasida ma'lum yutuqlarga erishilganligiga qaramasdan boshqariladigan degradatsiya (yoki rezorbsiya) xossalari ega, yaxshilangan fizik-kimyoviy xossali, yetarli mexanik mustahkamlikka ega, qon hamda boshqa biologik suyuqliklar bilan o'zaro muvofiqligi yuqori materiallar olish borasida kompleks tadqiqotlar olib borishga ehtiyoj mavjud. Yuqoridagilardan kelib chiqib, polilaktid/gidroksiapatit asosidagi biologik muhitlarda rezorbsiyalanuvchan kompozit materiallarning xossalari turli modifikatorlarning ta'sirini o'rganish muhim nazariy va amaliy vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur ishda turli modifikatorlarning olinadigan biotibbiy materiallarning fizik-kimyoviy, mexanik hamda biologik xossalari ta'sirini o'rganish natijalari keltirilgan.

Tajribiy qism. Materiallar. Ishda qo'llanilgan polilaktid ikki xil variantda: tijoriy sotib olingan ($M_w = 80$ kDa) hamda laboratoriyada sintez qilingan ($M_w = 30-40$ kDa), Kalsiy gidroksiapatit ham ikki xil variantda: tijoriy sotib olingan (zarrachalar o'lchami – $80 \mu m$,) hamda sintez qilingan holatlardan foydalanildi. Modifikator sifatida qo'llanilgan MgF_2 , CaF_2 , $Mg_3(PO_4)_2$, limon kislota, xloroform, hamda tana suyuqligi simulyatsiyasi (SBF) uchun zarur bo'lgan reaktivlarning barchasi Xitoyning "Jinan Future Chemical Co." LTD dan sotib olindi.

Polilaktid sintez qilish. Polilaktid olishning keng tarqalgan usuli zanjirning ochilishi bilan boruvchi polimerlanish (ring-opening polymerization) usuli hisoblanadi. Ushbu ishda polilaktid sintezi uchun L-sut kislotaning 80% li eritmasi (AO "Baza № 1 Ximreaktivov", Moskva) qo'llanildi. Polilaktid sintezi [11] da keltirilgan usul b'uyicha uch bosqichda amalga oshirildi.

Kalsiy gidroksiapatit sintezi. Mazkur ishda kalsiy gidroksiapatit sintez qilishning tuzlari eritmalaridan fosfatlar holda cho'ktirish usulidan foydalanildi [12].

PLA-HA asosidagi materiallarni olish. Kompozit materiallar olish uchun erituvchilar ishtirokida quyish (solvent casting method) usuli qo'llanildi. Erituvchi sifatida xloroform ishlatildi. Buning uchun ma'lum xloroformda, unga nisbatan 10% miqdordagi polilaktid 4 soat yaxshilab aralashtirilib, eritildi. So'ngra yuqoridan aralashtirib turgan holda ustiga asta-sekin kalsiy gidroksiapatit hamda ma'lum miqdordagi turli modifikatorlar qo'shib, 2 soat aralashtirildi. Kalsiy gidroksiapatit hamda modifikatorlar o'lchamlari $0,075 \mu m$ bo'lgan elakdan o'tkazildi. Aralashma ma'lum qoliplarda quyilib, xona haroratida 3-5 sutka davomida qoldirildi. Olingan materiallarga $140 \pm 5^\circ C$ da ekstruziya qilinib, shakl berildi. Tijoriy olingan PLA ning molekular massasi yuqoriligi sababli, olingan materiallarning fizik-kimyoviy, mexanik xossalari talab darajasida bo'ldi. Sintez qilingan PLA namunalrning molekular massasi 30-40 kDa bo'lib, materiallarga yetarli mustahkamlik bermadi. Shu sababli barcha keyingi tajribalar $M_w=80$ kDa bo'lgan PLA bilan davom ettirildi.

Materiallarning fizik-kimyoviy xossalari tadqiq etish. Energodispersion rentgen fluorescent analiz. Namunalarning element tarkibi energodispersion rentgen fluoressent (NexDe, Rigaku, Yaponiya) analizatorida tekshirildi. Olingan gidroksiapatit namunalari o'lchamlari $0,075 mkm$ bo'lgan elaklardan o'tkazilib, bevosita kompozit materiallar uchun qo'llanildi. Sintez qilingan namunalarning element analizi natijalaridan ularning tarkibidagi Ca/P ning mol nisbatlari 2.3/1 dan to 6,6/1 nisbatgacha bo'lganligi aniqlandi. Namunalar tarkibidagi Ca/P nisbati qanchalik katta bo'lsa, namunalarning qattiqligi yuqori, binobarin eruvchanligi past bo'ladi. **IQ-spektroskopiya.** Namunalarning IQ-spektrlari FT-IR spektrometrdagi (IRAffinity-1S, Shimadzu, Yaponiya) olindi. Namunalarning IQ-spektrlarini qayd etish uchun namunalar dastlab quritildi, maydalandi. ATR rejimida olingan IQ-spektrlari maxsus dastur orqali qayta ishlandi. Olingan natijalardan, $1024 cm^{-1}$ sohada sof fosfat (PO_4^{3-}) guruhining valent tebranishlari ko'rinadi, ushbu namunalarda esa uning $\sim 1030-1040 cm^{-1}$ soha atrofiga ko'ringanligi polimer matrisa hamda kalsiy gidroksiapatit o'rtasida ta'sirlar yuzaga kelganligini ko'rsatadi. Namunalar tarkibiga modifikator sifatida kiritilgan noorganik hamda organik tabiatli moddalar hisobiga yuzaga kelgan o'zgarish kam. C–O valent tebranishlariga xos bo'lgan polosalarining 1182,36 gacha siljiganligi, shuningdek, fosfat

guruhining apatit panjarasi tebranishlariga xos polosalarning $1031,92$ va $1083,99 \text{ cm}^{-1}$ ga qadar siljiganligi polimer matritsa hamda kalsiy gidroksiapatit orasida ta'sirlar yuz berganligi to'g'risida xulosa qilishga imkon beradi.

Kukun rentgen difraksiyasi. Namunalarning fazaviy holatlari, kristallik darajasi singari parametrlari kukun rentgen difraksiyasi usulida tadqiq etildi (Maxima, XRD-7000, Shimadzu, Yaponiya). Jarayon parametrlari: Cu K α elektromagnit nurlanish manbai ($\lambda=0.1544 \text{ nm}$), kuchlanish – 30 kV , tok kuchi – 30 mA , 2θ skanerlash 10° dan 90° gacha, skanerlash qadami – 0.02° , tezligi – $2^\circ \cdot \text{min}^{-1}$, tirqish kengligi – 0.3 nm .

1-rasm. Polilaktid/gidroksiapatit + 20% MgF_2 modifikatori qo'shilgan namunalari rentgen difraktogrammalari

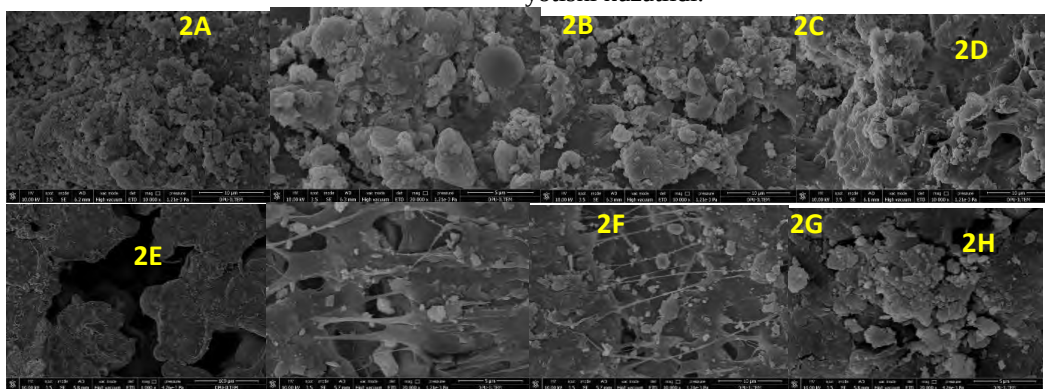
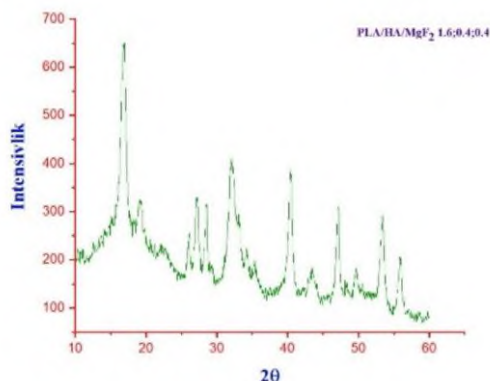
Olingan natijalardan (1-rasm), toza PLA ning $2\theta=15-30^\circ$ diapazondagi signallar uning kristallitlariga tegishli bo'lib, gidroksiapatit kristallarining hamda turli nooganik tabiatli modifikatorlarning qo'shilishi namunalarning kristallik darajasining o'zgarishiga olib kelishi kuzatildi. Olingan kompozit materiallardagi $2\theta = 25-50^\circ$ sohalardagi cho'qqilar kalsiy gidroksiapatit va modifikatorga tegishli bo'lib, qo'shilgan modifikatorning tabiatiga ko'ra ularning intensivliklari o'zgarganligini ko'rildi. Modifikator sifatida magniy florid qo'shilgan namunalarda kristallik darajasi eng yuqori bo'lib, $60,6\%$ ni tashkil etishi kuzatildi.

Skanerlovchi elektron mikroskop. Materiallar namunalari morfologik va tekstur xarakteristikalarini uchun SEM-tasvirlari TLC detektor bilan jihozlangan FEI mikroskopda (NanoSEM 650 model, FEI Company) o'rganildi. Quritilgan xom ashyo va tayyorlangan kompozit materiallar namunalari yuzalari ionli purkash orqali yupqa oltin qatlami bilan qoplangan. Shuningdek, namunalarning o'rganilgan sohadagi (sirtidagi) elementlar taqsimoti ham shu jihozda o'lchandi.

Tajribalarda, tarkibida PLA/HA nisbati $80/20$ bo'lgan materiallar hamda ularga namuna massasiga nisbatan 10% miqdorda modifikatorlar qo'shilgan namunalarning yuza morfologiyasi tadqiq etildi. Olingan natijalardan ko'rishimiz mumkinki, kompozit material tarkibida PLA asosiy matritsa rolini o'ynaydi. Ushbu nuqtada element analizi natijalaridan, polilaktidning ulishi gidroksiapatitga nisbatan yuqori ekanligini (10 mol C atomiga 1 mol Ca atomi to'g'ri keladi)

ko'rishimiz mumkin. PLA/HA nisbati $80:20$ bo'lgan kompozit materialning boshqa nuqtasidan olingan SEM analizi natijalaridan to'ldiruvchi – kalsiy gidroksiapatitga tegishli nuqtadagi element analizi natijalari ham ushbu donador assotsiatlar kalsiy gidroksiapatitning aglomeratsiyasi, assotsiatsiyasi natijasi ekanligini ko'rsatadi.

Quyidagi 2-rasmda olingan natijalar to'ldiruvchilarning material tekstur xossalariga ta'sirini baholashga imkon beradi. Tahlil natijalaridan ko'rishimiz mumkinki kalsiy gidroksiapatitning nanokristallari o'zaro agregatsiyalanib, assotsiatsiyalanib, yirik strukturalarni (2A) hosil qiladi. Ushbu strukturalar o'lchami $5-25 \mu\text{m}$ kattalikda bo'lib (2B, 2C), ular orasida mikrog'ovaklar borligi yaqqol ko'rinadi. Mikrog'ovaklar o'lchami $10-20 \mu\text{m}$ sohada (2C, 2D) yotishi kuzatildi.

2-rasm. PLA/HA 80:20 tarkibli hamda namuna massasiga nisbatan

10% miqdorda $\text{Mg}_3(\text{PO}_4)_2$ modifikator qo'shishdan olingan materiallar SEM analizi natijalari

PLA/HA nisbati $80:20$ bo'lgan namunalari massasiga nisbatan 10% miqdorda $\text{Mg}_3(\text{PO}_4)_2$ qo'shishdan olingan materiallarning SEM analizi natijalaridan namuna tarkibiga magniy fosfatning kiritilishi g'ovaklar o'lchamining ortishiga olib keladi. Tekshirilgan nuqtada C:Ca atomlari nisbati $12.8:1$ bo'lib, Ca:Mg nisbati esa $1.8:1$ ekanligini ko'rish mumkin. Namunadagi g'ovak bo'shliqlarning o'lchami $100-250 \mu\text{m}$ ga yetadigan (2E) darajada katta bo'lib, $5-20 \mu\text{m}$ o'lchamli g'ovaklarning ulushi nisbatan kam ekanligini (2F, 2G) ko'rish mumkin. Undan tashqari namuna tarkibida magniy fosfatning taqriban $3-10 \mu\text{m}$ o'lchamli mikrokristallari alohida ajralganligini ko'rish mumkin (2H). Magniy fosfatning qo'shilishi bir tomondan kalsiy fosfatning polilaktid matritsaga adgeziyasi, agregatsiyasini kuchaytirsa, boshqa tomondan, agregetlarning ma'lum o'lchamda kristallanishini ta'minlash orqali g'ovak sohalari o'lchamini oshiradi. Mikrog'ovaklarning ko'pligi

materialning solishtirma sirt yuzasi kattaligiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida suyak to'qimasini bitish jarayonida hujayralar va boshqa ozuqa moddalar uchun o'tkazuvchi vazifasini bajaradi va bitish jarayonini tezlatadi deb qaraladi [13].

Simulyatsion tana suyuqligi (SBF - Simulated Body Fluids) da sinovlar. Tana suyuqligi simulyatsiyasi eritmasini tayyorlashda [14] ishda keltirilgan, Kokubo usulining modifikatsiyasidan foydalanildi. Ushbu adabiyotda keltirilgan odamning gamma-globulinlari hamda odamning qon plazmasi albumini o'rniga tuxum oqsili albumini ishlatildi. Bidistillangan suvda quyidagi jadvalda keltirilgan miqdorlarda moddalar eritildi va eritmalar tajribalar boshlangunga qadar, yopiq idishda, qorong'u joyda, xona haroratida saqlandi. Tajribalarda sintez qilingan materiallar namunalari yarimo'tkazgichli membranadan iborat qopchaga solindi, tayyorlangan simulatsion tana suyuqligiga botirildi hamda termostatda 37 °C doimiy temperaturada, vaqti-vaqti bilan chayqatib turilgan holda qoldirildi (1-jadval).

1-jadval. Simulyatsion tana suyuqligi (SBF) tarkibi

№	Reagent	Qo'shilgan miqdori, g	Ion	Ionning konsentratsiyasi, (mM)
1	NaCl	7.996	Na ⁺	142.0
2	NaHCO ₃	0.350	HCO ₃ ⁻	4.2
3	KCl	0.224	K ⁺	5.0
4	K ₂ HPO ₄ *3H ₂ O	0.228	HPO ₄ ²⁻	1.0
5	MgNH ₄ Cl ₃ *6H ₂ O	0.38475	Mg ²⁺	1.5
6	1M-HCl	40 ml	Cl ⁻	148.8
7	CaCl ₂	0.278	Ca ²⁺	2.5
8	Na ₂ SO ₄	0.071	SO ₄ ²⁻	0.5

Dastlab, birinchi 3 sutka mobaynida har 3 soatda, 4-7-kunda har 6soatda, 8-20-kunda har 12 soatda va har 5 kunda bir marta kolbalaridagi suyuqlikdan ma'lum alikvot olib, namunalar kalsiy ioniniga analiz o'tkazildi. Eritmalardagi kalsiy ionining konsentratsiyasi atom absorbsion spektrofotometr (AA-7000, Shimadzu, Yaponiya) bilan nazorat qilib borildi. Analiz natijalariga ko'ra, sintez qilingan namunalarning degradatsiya xususiyatlari baholandi. 150 kunlik tajribalar natijalariga ko'ra, eng tez degradatsiya – limon kislotasi modifikator sifatida qo'llanilgan namunalarda, eng sekin degradatsiya esa magniy fosfat qo'shilgan namunalarda ekanligi aniqlandi.

Xulosalar. O'tkazilgan tajribalar asosida polilaktid/gidroksiapatit hamda turli noorganik modifikatorlar ishtirokida rezorbsiyalanuvchan biotibbiy materiallar olindi. Materiallarning fizik-kimyoviy xususiyatlari zamonaviy usullar vositasida tadqiq etildi. IQ-spektroskopik usulda kompozit materiallarda matritsa hamda to'ldiruvchi orasida kimyoviy o'zaro ta'sirlar yuz berishi ko'rsatildi. SEM analizi natijalariga ko'ra materiallarning tekstur tavsiflari tadqiq etilib, magniy fosfat modifikator sifatida qo'llanilgan namunalarda g'ovaklik darajasi yuqoriligi aniqlandi. Rentgen fazaviy analiz natijalaridan matritsa xamda to'ldiruvchi, shuningdek, modifikatorlar ishtirokida olingan namunalarning kristallik darajalari aniqlandi. Magniy florid modifikator bo'lgan namunalarning kristallik darajasi yuqoriligi kuzatildi. Simulyatsion tana suyuqligida o'tkazilgan tajribalarda namunalarning degradatsiyasi tadqiq etildi. Namuna tarkibidagi modifikatorning tabiatiga ko'ra namunalarning 50% degradatsiyasi uchun ketgan vaqt 60-150 sutka oralig'ida ekanligi kuzatildi.

ADABIYOTLAR

1. Yi Zhang and others. An artificial bone filling material of poly L-lactic acid/collagen/nano-hydroxyapatite microspheres: Preparation and collagen regulation on the property // International Journal of Biological Macromolecules 229 (2023) 35–50. <https://doi.org/10.1016/j.ijbiomac.2022.12.200>
2. Соловьева В.А. Композиционные материалы на основе биоразлагаемых полимеров для имплантатов в челюстно-лицевой хирургии // Автореф. дисс.канд.хим. наук. Москва, 2005 г., 20 с.
3. Martin B., Cenek C., Lubos B., Pavel B. Effect of In-Mold Annealing on the Properties of Asymmetric Poly(L-lactide)/Poly(D-lactide) Blends Incorporated with Nanohydroxyapatite // Polymers 2021, 13, 2835. <https://doi.org/10.3390/polym13162835>
4. R. J. Wiglusz's Lab and others. New way to obtain the poly(L-lactide-co-D,L-lactide) blend filled with nanohydroxyapatite as biomaterial for 3D-printed bone-reconstruction implants // European Polymer Journal. January 2022. <https://doi.org/10.1016/j.eurpolymj.110997>
5. Vasenina I.V., Savkin K.P., Laput O.A., Lytkina D.N., Botvin V.V., Medovnik A.V., Kurzina I.A. Effects of ion- and electron-beam treatment on surface physicochemical properties of polytetrafluoroethylene // Surface and coatings technology, V. 334. – 2018. – P. 134–141.
6. N.G. Parker, M.L. Mather, S.P. Morgan, M. JW. Povey. Longitudinal acoustic properties of poly(lactic acid) and poly(lactic-co-glycolic acid) // Biomedical Materials. October 2010. <https://doi.org/10.1088/1748-6041/5/5/055004>
7. Ning Cai, Qin Dai, Zelong Wang, Xiaogang Luo, Yanan Xue, and Faquan Yu. Preparation and Properties of Nanodiamond/Poly(lactic acid) Composite Nanofiber Scaffolds // Fibers and Polymers 2014, Vol.15, No.12, 2544-2552. <https://doi.org/10.1007/s12221-014-2544-2>
8. Arpapor T., Yupapor R., Kasama J. Poly (lactic acid)/Poly (butylene adipate-co-terephthalate) Blend and Its Composite: Effect of Maleic Anhydride Grafted Poly (lactic acid) as a Compatibilizer// Advanced Materials Research Vol. 410 // 2011/Nov/29 // <https://doi.org/10.4028/www.scientific.net/AMR.410.51>
9. Minh Canh Vu and others. 3D printing of copper particles and poly(methyl methacrylate) beads containing poly(lactic acid) composites for enhancing thermomechanical properties // Journal of Applied Polymer Science // August 2020 // <https://doi.org/10.1002/app.49776>
10. Hirotaka Maeda, Toshihiro Kasuga and Masayuki Nogam //Bonelike Apatite Coating on Skeleton of Poly(lactic acid) Composite Sponge// MATERIALS TRANSACTIONS // April 2004 // <https://doi.org/10.2320/matertrans.45.989>
11. Khudaynazarov J., Tillayev S. Obtaining oligolactide modified cellulose/PLA biodegradable composite materials // Universum: ximiya i biologiya: elektron. nauchn. jurn. 2022. 1(103). <https://7universum.com/ru/nature/archive/item/14722>
12. Muzaffarova B.B. va boshq. Oksikislotalar asosida rezorbsiyalanuvchan biotibbiy materiallar olish // SamDU Ilmiy axborotnomasi. 1-son | 143/1 | Mart 2024. 111-116 betlar.

13. C.Y. Wee, Z.J. Yang, E.S. Thian, Past, present and future development of microspheres for bone tissue regeneration: a review, Mater. Technol. 36 (6) 2020. 364–374, <https://doi.org/10.1080/10667857.2020.1759953>
14. Gligorijević Bojan Rade, Vilotijević Miroljub Novak. Simulated Body Fluids Prepared with Natural Buffers and System for Active pH Regulation // Iranian Journal of Chemistry and Chemical Engineering. Vol. 41, No. 9, 2022.

Resorbsiyaliq biomedicinaliq materiallar: aliniwi, fizikaliq-ximiyaliq hám biologiyaliq qásiyetleri

Annotaciya. Bul jumista polilaktid hám gidroksiapatit tiykarındağı rezorbaciyalanatuğın materiallardı hár qiyli modifikatorlar qatnasında alıw hám olardıń qásiyetlerin úyreniw boyınsha izertlew nátiyjeleri keltirilgen. Alingan materiallardıń fizikalıq-ximiyalıq hám ayırım biologiyalıq qásiyetleri zamanagóy usıllar menen izertlengen. Modifikatorlardıń tábiyatına baylanıslı halda úlgerlerdiń bekkemligi, ıssılıqqa shıdamlılıǵı, góvakkılıǵı hám kristallıq dárejesi, degradaciya.

Gilt sózler: polilaktid, gidroksapatit, modifikator, rezorbsiya, degradaciya, biomedicinaliq materiallar, kompozit materiallar.

Rezorbisyalanuvchan biotibbiy materiallar: olinishi, fizik-kimyoviy va biologik xossalari

Annotatsiya. Mazkur ishda turli modifikatorlar ishtirokida polilaktid hamda gidroksiapatit asosida rezorbisyalanuvchan materiallar olish va xossalarini tadqiq etish borasidagi tadqiqotlar natijalari keltirilgan. Olingan materiallarning fizik-kimyoviy va ba'zi biologik xususiyatlari zamonaviy usullar vositasida tekshirildi. Modifikatorlarning tabiatiga ko'ra namunalarning mustahkamligi, termik barqarorligi, g'ovakkilik va kristallik darajalari, degradatsiya xususiyatlarining farq qilishi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: polilaktid, gidroksapatit, modifikator, rezorbsiya, degradatsiya, biotibbiy materiallar, kompozit materiallar.

Резорбируемые биомедицинские материалы: получение, физико-химические и биологические свойства

Аннотация. В данной работе представлены результаты исследований по получению и исследованию свойств резорбируемых материалов на основе полилактида и гидроксиапатита в присутствии различных модификаторов. Физико-химические и некоторые биологические свойства полученных материалов были исследованы современными методами. Показано различие прочности, термостойкости, степени пористости и кристалличности, деградиционных свойств образцов в зависимости от природы модификаторов.

Ключевые слова: полилактид, гидроксиапатит, модификатор, резорбция, деградация, биомедицинские материалы, композитные материалы.

Resorbable biomedical materials: preparation, physico-chemical and biological properties

Abstract. This paper presents the results of studies on the production and study of the properties of resorbable materials based on polylactide and hydroxyapatite in the presence of various modifiers. Physicochemical and some biological properties of the obtained materials were studied using modern methods. The difference in strength, heat resistance, degree of porosity and crystallinity, degradation properties of samples depending on the nature of the modifiers is shown.

Key words: polylactide, hydroxyapatite, modifier, resorption, degradation, biomedical materials, composite materials.

УДК 595.3:636.085

ОРОЛ ДЕНГИЗИ *ARTEMIA PARTHENOGENETICA* ЦИСТАСИНИНГ ОЗУҚАВИЙ ҚИЙМАТИНИ ҚИЁСИЙ БАХОЛАШ

¹Ҳажибоев Қ.Ғ., ¹Бердимбетова Г.Е., ¹Сатимова М.Р., ²Жолдасбаев Б.А

¹Қорақалпоқ табиий фанлар илмий-тадқиқот институти

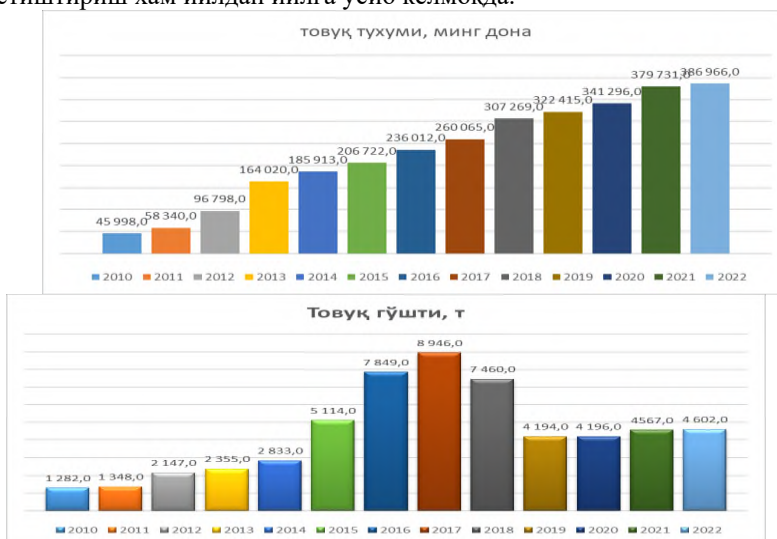
²Самарқанд давлат ветеринария медицинаси, чорвачилик ва биотехнологиялар университети нукус филиали

Кириш. Қишлоқ хўжалик паррандалари юқори сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари – тухум, гўшт, ёғ ва енгил саноат учун хом ашё пар ва пат етиштириб беради. Парранда маҳсулотлари пархез таом сифатида тўйимлилиги ва ажойиб таъми билан ажралиб туради. Айниқса бройлер парранда гўштида 20% дан кўпроқ оксиллар бўлиб, 1% атрофида ёғ бўлади [1.361]. Паррандалар тухуми таркибида инсон учун зарур бўлган тўйимли моддалар мавжуд. Товуқлардан йилиги 280-300 дона айримлари 320 донагача тухум олинади. Тухум йўналишидаги товуклар гўшт йўналишидагиларга нисбатан кўп тухум беради, родонит товуклари йилига 300-360 дона тухум берганда гўшт йўналишидаги кўрниш товуклари 120-130 дона тухум беради халос. Аксинча гўшт йўналишидаги товуклар ёшлик пайтидан тез мускул тўқималарининг ўсиши, тез етилувчанлиги, озуқага вазн ортиши, тана тузулиши билан тухум йўналишидаги товуклардан фарқланиб туради [2.32]. Бугунги кунда паррандачилик хўжаликлари қишлоқ хўжалиги бозорида юқори улушни эгаллаб турибди, бу паррандачиликдаги ўсишнинг юқори интенсивлиги ва ушбу соҳадаги маблағларнинг тез айланиши билан боғлиқ. Айнан ушбу соҳа озиқлантиришни оптималлаштириш, ишлаб чиқариш жараёнини бошқаришни соддалаштириш ва ходимлар харажатларини минималлаштириш орқали маҳсулот таннархини пасайтиришнинг муқобил усуллари излашни талаб қиладиган соҳа ҳисобланади [3.65]. Паррандалар сонининг йил сайин копайиб бораётгани эмга бўлган ехтиёжни оширади, бу ехтиёж 2018 йилда 20195 тоннани ташкил етди. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки 2018 йилда Ўзбекистонда давлат рўйхатидан ўтган атига 9 та корхона бор эди, ҳозирда уларнинг сони 32 тага етди. Аммо Қорақалпоғистонда эса паррандалар учун озуқа ишлаб чиқарадиган корхоналар мавжуд емас [4.219]. Орол денгизи *Artemia parthenogenetica* цисталаридан янги хом ашё қўшилиши билан маҳаллий ўсимлик ресурслари ва қишлоқ хўжалигини қайта ишлаш чиқиндиларига асосланган ноанъанавий турдаги озуқаларнинг мувозанатли таркибини яратиш, паррандачиликни ривожлантириш, юқорида айтилганидек, минтақада озуқа ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун самарали ечим бўлиши мумкин [5.33].

Тадқиқотимиз мақсади Орол денгизи *Artemia parthenogenetica* цисталарини паррандаларнинг турли ёш ва функционал тоифалари учун унинг кимёвий таркиби ва озуқа қийматини маҳаллий донли ва ёғли ўсимлар билан қиёсий тадқиқ қилиш.

Тадқиқот усуллари. Паррандалар озуқасининг 80-85 % ни донли ўсимликлар ташкил қилиш эвазига унинг кимёвий таркибига катта этибор қаратилади. Шу сабабдан донли ўсимликларнинг умумий кимёвий (нимлик, оксил, ёғ, клетчатка, азотсиз моддалар, кул миқдори) таркиби тадқиқ қилинади. Статистик маълумотлар асосида Қорақалпоғистонда ўсадиган маҳаллий донли ўсимликлар (маккажохори, буғдой, оқ жохори, арпа, тарик, шоли, кунгабоқар шроти) умумий кимёвий таркиби ўрганилди. Хар бир донли ўсимликнинг 100°C да намлик миқдорини ГОСТ 13496.4-93 ёрдамида аниқланади [6.18]. Хар бир намунани ГОСТ 26226-95 ёрдамида куйдириш печида 600-700° С да куйдириш орқали кул миқдори аниқланади [7.8]. Умумий оксил миқдори ГОСТ 13496.4-93 ёрдамида Келдал усулидан фойдаланилади. Келдал усули умумий азотни аниқлайди ва азот миқдори қараб умумий оксил миқдори ҳисблаб топилади [8.18]. Умумий ёғдорлиги ГОСТ 13496.15-97 дан фойдаланиб иссиқ таъсирида экстракция қилиб аниқланади [9.12]. Умумий углевод миқдорини «ФЕНОЛ-СЕРНОКИСЛОТНЫЙ МЕТОД» ёрдамида умумий сахароза миқдорини аниқлаш ёрдамида аниқланади [10.356].

Тадқиқот натижалари ва муҳокамаси. 2023 йилнинг 1 январ ҳолатига Қорақалпоғистон Республикасида паррандалар 5196,9 минг бошга етди. 2020 ва 2021 йилларида паррандалар 4743,2 ва 5055,4 минг бошни ташкил етган еди. 2023 йилнинг 1 январ ҳолатига Ўзбекистонда паррандалар умумий сонидан 14,8 фоизи фермер хўжаликлари, 26,3 фоизи деҳқон (шахсий ёрдамчи) хўжаликлари, 58,9 фоизи қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотларга тўғри келади. 2017 йилнинг мос даври билан солиштирилганда (бу рақамлардин сони 11,5; 61,9 ва 26,6% тен еди) барча тоифадаги хўжаликларда паррандалар 20,0 млн бошга (28 фоизга) кўпайди. Тухум ва гўшт етиштириш ҳам йилдан йилга ўсиб келмоқда.

1-график. Қорақалпоғистонда парранда ва тухум етиштириши.

Тухум етиштириш Қорақалпоғистонда 2022-йилга келиб 387 млн тани ташкил қилди. Сўнги 10 йилликни ҳисобга олсак тухум етиштириш қарийиб 400 % ошган яни 96.8 млн дан 386.9 млн га етган. Гўшт етиштириш Қорақалпоғистонда 2017- йил энг юкори кўрсаткични эгаллади яни 8.9 минг т га етди. Кейинги йиллар яни 2019 йилга келиб гўшт етиштириш камайиб қарийиб 2 баравага қисқариб 4.1 минг т га тушиб кетди (1-график).

Ўзбекистон Республикаси Статистика бошқармаси маълумотларига асосан Республикада ўсадиган донли, ёғли ва техник ўсимликларнинг етиштирилиши ҳамда миқдорини ҳисобга олиб Паррандалар учун маҳаллий ўсимликлар ва бошқа хом ашё асосида таркиби шакллантирилди. Унга кўра таянч озуқанинг биокимёвий таркиби халқаро стандарт ГОСТ 18221-2018 асосида қуруқ модда, оксил, клетчатка, ёғдорлиги азотсиз моддалар, калций ҳамда фосфор миқдорлари ва энергия алмашинуви ўрганилди (1-жадвал).

1-жадвал. *Artemia* цистаси ва донли, ёғли, техник ўсимликлар ҳамда балиқ унининг биокимёвий таркиби

Кўрсаткич номи	буғдой	Макка-жўхори	Оқ жўхори	Арпа	Тарик	Шоли	Кунгабоқар шроти	Соя шроти	Балиқ уни	А. цистаси
Қуруқ модда	86.00	86.00	84.7	86.0	85.4	86.0	90.00	91.00	89	87.5
Оксил миқдори	11.8	10.3	11.9	10.3	4.14	7.5	34.00	42.00	48	50
Кул миқдори	1.7	1.2	2.9	2.4	2.1	3.9	7.40	6.80	29	11
Клетчатка	3.9	2.2	11.3	5.6	10.24	9.7	19.00	7.70	-	4.5
Ёғдорлиги	2.2	4.9	4.6	2.4	1.57	2.6	1.70	1.20	12	12
Азотсиз моддалар	66.4	67.4	54	65.3	67.35	62.3	27.90	33.30	-	10
Калций мг/100г	54	34	46	93	62	40	360	360	6700	210

Фосфор мг/100г	370	301	325	353	361	328	650	650	5700	860
ЭА кал/100г	304	365	329	288	298	303	210	249	335	432

Республикамизга асосан импорт қилиб олиб келинадиган соя шроти, балиқ уни ҳамда Орол денгизи Артемия цистаси биокимёвий таркиблари билан солиштириш, Энергия алмашилиш кийматларини ҳисоблашдан иборат. Жадвалдан кўриниб турибдики Энергия алмашилиш киймати энг юқори кўрсаткич Орол денгизи Артемия цистаси (432 ккал) га тегишли ундан кейинги ўринларда маккажўхори (365 ккал), балиқ уни (335 ккал), оқ жўхори (329 ккал), буғдой (304 ккал), шоли (303 ккал), тарик (298 ккал), арпа (288 ккал), соя шроти (249 ккал) ва кунгабоқар шроти (210 ккал) эгаллаб турибди. Халқаро стандарт ГОСТ 18221-2018 [11.19] асосида гўшт йўналишидаги товук турлари учун аралаш озуқа таркибининг озуқа қиймати, кул миқдори, дон маҳсулотларининг зараркундалар билан зарарланиш миқдори, зарур элементлар таркиби куйидари жадвалда кўрсатилган талабларга жавоб бериши кераклиги 6-жадвалга кўрсатилиб ўтилган. Ўзбекистон Республикаси Статистика бошқармаси маълумотларига асосан Республикада ўсадиган донли, ёғли ва техник ўсимликларнинг етиштирилиши ҳамда миқдорини ҳисобга олиб Паррандалар учун маҳаллий ўсимликлар ва бошқа хом ашё асосида таркиби шакллантирилди. Республикада ўсадиган донли, ёғли ва техник ўсимликларнинг етиштириш миқдорини ҳамда уларнинг биокимёвий таркибини ҳисобга олиб гўшт йўналишидаги паррандалар учун маҳаллий ўсимликлар ва бошқа хом ашё асосида таянч озуқага рецепт ишлаб чиқилди. Унга кўра бройлер жўжаларига алоҳида рецепт тайёрланди. Жўжаларни ўстириш давридаги озуқа аралашмасига Республикамизга импорт қилинадиган маҳсулотлар (соя шроти, балиқ уни) мавжуд бўлиб озуқанинг деярли 25% гача бўлган миқдорни ташкил этади. Бу ўз навбатида парранда озуқасининг таннархини оширади. Куйидаги жадвалда импорт қилинган маҳсулотлар ўрнини босувчи озуқа Артемия цистаси билан ретсепт тайёрланди (2-5 жадвалар).

Жўжаларни ўстириш даврида озуқа аралашмасига ҳар бир бош жўжалар учун оксил-витамин-минералли қўшимчаларини бериш яхши натижалар беради. Товуклар рационда энергиянинг асосий манбаи бўлиб донли озуқалар (маккажўхори, буғдой, оқжўхори, арпа, сули), ёғли озуқалар, маккажўхорида ишлов бериш чиқиндилари (глютен, муртак), ўсимлик ёғлари ва бошқалар хизмат қилади. Протеин манбаи сифатида мой ишлаб чиқаришнинг сифатли чиқиндиларидан (шрот, кунжара), гўшт—суяк (хайвон ва балиқ) унларидан фойдаланган маъқул.

2-жадвал. Гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга бериладиган СТАРТ (1-12 кунлик) озуқаларнинг тўйимлилик меъёрлари

№	Хом ашё	%	Оксил	Клеч.	Ёғ	Углев.	Сув	Кул	Лиз.	Мет.	Са	Р
1	Маккажўхори	30	3.9	2.88	1.47	18	4.2	0.36	0.08	0.04	0.01	0.09
2	Буғдой	27	3.51	3.05	0.67	15.52	3.78	0.45	0.09	0.05	0.01	0.099
3	Оқ жўхори	10	1.06	0.35	0.41	5.96	1.35	0.22	0.03	0.02	0.009	0.029
4	Соя шроти	10	4.39	0.62	0.27	3.24	1	0.5	0.27	0.2	0.027	0.066
5	Супурги жўх.	10	1.11	0.35	0.29	7	1.07	0.17	0.02	0.01	0.004	0.027
6	Балиқ уни	10	5.35	-	1.08	-	1	1.5	0.52	0.14	0.66	0.362
7	Ўсимлик ёғи											
8	А. цистаси	5	2.5	0.4	0.6	1.1	0.5	0.55	0.02	0.04	0.010	0.085
9	ЖАМИ	100	19.14	7.65	5.3	50.52	12.9	3.75	1.03	0.5	0.73	0.758
10	ГОСТ 18221-2018		16.5-18.0	2.5-5.0	3.5-5	-	14	0.5	0.7-0.9	0.40	3-3.6	0.6-0.7

3-жадвал. Гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга бериладиган РОСТ (13-25 кунлик) озуқаларнинг тўйимлилик меъёрлари

№	Хом ашё	%	Оксил	Клеч.	Ёғ	Углев.	Сув	Кул	Лиз.	Мет.	Са	Р
1	Маккажўхори	20	2.06	1.92	0.98	12	2.8	0.24	0.05	0.024	0.007	0.06
2	Буғдой	27	3.51	3.05	0.67	15.52	3.78	0.45	0.09	0.05	0.01	0.099
3	Оқ жўхори	5	0.53	0.17	0.21	2.98	0.68	0.11	0.02	0.01	0.005	0.014
4	Соя шроти	15	6.58	0.93	0.4	4.86	0.15	0.75	0.41	0.17	0.040	0.099
5	Кунгабоқар шроти	10	4.29	1.44	0.37	3.04	0.1	0.65	0.14	0.16	0.036	0.08
5	Супурги жўх.	5	0.55	0.17	0.15	3.5	0.53	0.08	0.01	0.005	0.002	0.014
6	Балиқ уни	10	5.35	-	1.08	-	1	1.5	0.52	0.14	0.66	0.362
7	Ўсимлик ёғи	3			3							
8	А. цистаси	5	2.5	0.4	0.6	1.1	0.5	0.55	0.02	0.04	0.010	0.085
9	ЖАМИ	100	25.37	8.08	7.46	43	9.54	4.33	1.29	0.59	0.761	0.813
10	ГОСТ 18221-2018		22-23.5	2.5-4.5	3.5-10	-	14	0.3	1.3-1.44	0.53	0.9-1.0	0.7-0.8

4-жадвал. Гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга бериладиган ФИНИШ (26-42 кунлик) озуқаларнинг тўйимлилик меъёрлари

№	Хом ашё	%	Оксил	Клеч.	Ёғ	Углев.	Сув	Кул	Лиз.	Мет.	Са	Р
1	Маккажўхори	20	2.06	1.92	0.98	12	2.8	0.24	0.05	0.024	0.007	0.06
2	Буғдой	25	3.25	2.82	0.62	14.37	3.5	0.42	0.085	0.045	0.015	0.092
3	Оқ жўхори	5	0.53	0.17	0.21	2.98	0.68	0.11	0.02	0.01	0.005	0.014
4	Соя шроти	15	6.58	0.93	0.4	4.86	0.15	0.75	0.41	0.17	0.040	0.099
5	Кунгабоқар шроти	10	4.29	1.44	0.37	3.04	0.1	0.65	0.14	0.16	0.036	0.08
5	Супурги жўх.	5	0.55	0.17	0.15	3.5	0.53	0.08	0.01	0.005	0.002	0.014
6	Балиқ уни	10	5.35	-	1.08	-	1	1.5	0.52	0.14	0.66	0.362
7	Ўсимлик ёғи	5			5							

8	А. цистаси	5	2.5	0.4	0.6	1.1	0.5	0.55	0.02	0.04	0.010	0.085
9	ЖАМИ	100	25.11	7.85	9.41	41.85	9.26	4.3	1.25	0.594	0.775	0.806
10	ГОСТ 18221-2018		19-21	2.5-4.7	3.5-10	-	14	0.3	1.05-1.25	0.47	0.8-1.0	0.65-0.75

Хулоса. Олинган натижалар асосида қуйидагиларни хулоса қиламиз: 1-12 кунлик гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга СТАРТ озукаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшиш эвазига унинг таркиби Стандарт ГОСТ 18221-2018 нисбатан оксил миқдори 6.33%, клетчатка миқдори 53%, ёғдорлиги 6% га ошган. 13-25 кунлик гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга РОСТ озукаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшиш эвазига унинг таркиби Стандарт ГОСТ 18221-2018 нисбатан оксил миқдори 7.95%, клетчатка миқдори 79.55% га ошган. 26-42 кунлик гўшт йўналишидаги бройлер жўжаларга РОСТ озукаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшиш эвазига унинг таркиби Стандарт ГОСТ 18221-2018 нисбатан оксил миқдори 19.57%, клетчатка миқдори 67.02% га ошган

АДАБИЁТЛАР

1. Максудов И., Жўраев Ж.Й., Амиров Ш.К. Чорвачилик асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент 2012 й. –С 361
2. Рузиев Р., Рахимов А., Рахматуллаев П., Нармухамедов Х., Хидиров К., Комилов А. Парранда боқиш бўйича услубий қўлланма. Чорвачилик ва паррандачилик илмий-тадқиқот институти. Тошкент 2019 й. 32 б.
3. Алексей Николаевич Пушкар. Рекомендации по кормлению и содержанию кур-несушек. Корми и факти №1–2(65-66), сиченьлютий 2016.
4. Қ.Ғ. Ҳажибаев, Г.Е. Бердимбетова, А.П. Курбанов, Б.А. Жолдасбаев. Паррандалар учун орол денгизи Artemia цистаси асосидаги озука қўшимчасига ега бўлган ноананавий турдаги озука яратиш. «Шаръашылықтағы актуал мәселелер шешимине инновацион қатнас» атамасындағы Республикалық илимий ҳам илимий техник конференция материаллары топلامы. 27-октябрь 2022-жыл. –С 219-222
5. К.Г. Ҳажибаев, Г.Е. Бердимбетова, Ю.И. Ощепкова. Сравнительное изучение общего химического состава расы артемии. Проблемы рационального использования и охрана природных ресурсов южного приаралья” Сборник материалов. Часть 2. г. Нукус, 17-18- июля 2018г. –С. 33-34
6. ГОСТ 13496.4-93 КОРМА, КОМБИКОРМА, КОМБИКОРМОВОЕ СЫРЬЕ. Москва Стамдартинф орм 2017–С. 18
7. ГОСТ 26226-95. МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТАНДАРТ. Методы определения сырой золы. Москва Стамдартинф орм 2003–С. 8
8. ГОСТ 13496.4-93 Корма, комбикорма, комбикормовое сырье. Методы определения содержания азота и сырого протеина. Москва Стамдартинф орм 2011–С. 18
9. ГОСТ 13496.15-97. Методы определения содержания сырого жира. Москва Стамдартинф орм 2011 –С. 12
10. Dubois M., Gilles K.A., Hamilton J., Robers P.A., Smith F. Colorimetrik method for determination of sugars and related substances// Analyt. Chem. 1956.V.28.P.350-356.
11. ГОСТ 18221-2018. Комбикорма полнорационные для сельскохозяйственной птицы. Общие технические условия. Москва Стамдартинформ 2018 –С. 19

Аннотация. Ушбу мақолада Қорақалпоғистон ҳудудида ўсадиган донли, ёғли ва техник ўсимликлар ҳамда Орол денгизи Artemia цистаси объектларини кимёвий таркиби таҳлил қилинди. Бройлер жўжалар учун СТАРТ озукаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшиш эвазига унинг таркиби стандартга нисбатан оксил 6.33%, клетчатка 53%, ёғдорлиги 6% га ошган. РОСТ озукаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшиш эвазига унинг таркиби стандартга нисбатан оксил 7.95%, клетчатка 79.55% га ошган. ФИНИШ озукаси таркибига 5 % Артемия цистасидан қўшганда эса унинг таркиби стандартга нисбатан оксил 19.57%, клетчатка 67.02% га ошганлиги аниқланган.

Калит сўзлар. Паррандасаноат, оксил, ёғ, углевод, клетчатка, кул, донли ўсимликлар ва ёғли ўсимликлар

Аннотация. В данной статье проанализирован химический состав зерновых, масличных и технических растений, произрастающих на территории Каракалпакстана и объектов цисты артемии Аральского моря. При добавлении 5% цист артемии в корм СТАРТ для цыплят-бройлеров ее содержание увеличилось на 6,33%, белка на 53%, жира на 6% по сравнению со стандартом. За счет добавления в состав корма РОСТ 5% цист артемии его содержание увеличилось на 7,95% белка и 79,55% клетчатки по сравнению со стандартом. При добавлении 5% цист артемии в состав корма ФИНИШ установлено, что ее содержание увеличилось на 19,57%, белка на 67,02% по сравнению со стандартом.

Ключевые слова. Птицеводство, белок, жир, углеводы, клетчатка, зола, зерновые и масличные культуры.

Annotation. In this article, the chemical composition of grain, oil and technical plants growing in the territory of Karakalpakstan and Artemia cyst objects of the Aral Sea was analyzed. By adding 5% of Artemia cysts to START feed for broiler chickens, its content increased by 6.33%, protein by 53%, and fat by 6% compared to the standard. Due to the addition of 5% of Artemia cysts to the composition of ROST feed, its content increased by 7.95% of protein and 79.55% of fiber compared to the standard. When adding 5% of Artemia cysts to the composition of FINISH feed, it was found that its content increased by 19.57%, protein by 67.02% compared to the standard.

Key words. Poultry industry, protein, fat, carbohydrate, starch, ash, cereals and oilseeds

POLIPROPILEN ASOSIDA DEPRESSOR SOPOLIMER PRISADKALAR SINTEZI TEXNOLOGIK TIZIMINI ISHLAB CHIQISH

Sapashov I.Ya.

Qaraqalpaq davlat universiteti dotsenti

Hozirgi kunda Yevropa standartlari va yoqilg'i-moylash materiallariga qo'yiladigan sifat talablari yanada qat'iy lashib bormoqda. Yevro 5 sifat standartining joriy etilishi dizel yoqilg'isiga qo'yiladigan talablarni yanada oshirdi.

Prisadkalar-yoqilg'iga, moylash materiallari va boshqa moddalarga ularning ekspluatatsiyon xossalarini yaxshilash uchun eng kam miqdorda qoshiluvchi qoshimchalar xisoblanadi. Yoqilg'ida qollaniluvchi prisadkalar yonish jarayonini yaxshilash, yoqilg'ining oktan yoki setan sonini oshirish, yoqilg'ining yuqori siqilishi uchun yoki moylash materiallarining korroziyasi yoki oksidlanishga qarshi ingibitorlari sifatida qollaniladi.

Neftni qayta ishlashda olingan maxsulotlar uchun prisadkalar ikkita asosiy holatda qo'llaniladi:

1. Yoqilg'i ishlab chiqarishda standartlar talablariga javob beradigan mahsulotni olish;
2. Standart yoqilg'idan foydalanganda, uning ekspluatatsion, ekologik xossalarini yaxshilash.

Respublikamiz va boshqa chet davlatlarda yoqilg'ilar uchun prisadkalrni keng assortimentlarini Clariant Chemicals (Shveysariya), BASF SE (Germaniya), Evonik Industries (Germaniya), Afton Chemical Corporation (AqSh), Croda International (Buyuk Britaniya), Chevron oronite company LLC (AqSh), Croda International PLC (Buyuk Britaniya), Messina Chemicals (aqsh), Sanyo Chemicals Industries Limited (Yaponiya), Lubrizol Corporation (aqsh), Infineum International Ltd (Buyuk Britaniya), Akzonobel (Niderlandiya) i Innospec Inc. (AQSH) ishlab chiqaruvchi yirik kompaniyalar hisoblanadi [1]. Ishlab chiqilgan depressor prisadkalarining asosiy faol komponentlari polimerlar hisoblanadi, ular vinilasetat sopolimerlari [2], polimetilakrilat, etilenpoli- α -olefin [3], metakrilat-malein angidrid [4], dimetiltumarat-vinilasetat sopolimeri [5], sirt-faol moddalar dimerlari yuqori natijaga erishilgan [6].

Dizel yoqilg'ilari uchun prisadkalarining [7] 0,05-1,0 % miqdordagi sinovlari shuni ko'rsatdiki, yozda dizel yoqilg'isining qotish haroratini 24 °C, filtrlash chegaraviy haroratini 8 °C va loyqalanish haroratiga ta'sir etmaganligi, qishda esa tegishli qotish haroratini 19 °C, filtrlash chegaraviy haroratini 19 °C va loyqalanish haroratini esa 10 °C ga tushurishi tajribalar asosida aniqlangan. Polimerlar ishlab chiqarish jarayonlarida o'z navbatida bir qancha ikkilamchi mahsulotlar hosil bo'lib, ularni o'z navbatida dizel yoqilg'ilari uchun qo'llaniladigan depressor qo'ndirmalar sintezida qo'llanish mumkin. Bu usul boshqalardan farqli o'laroq, neft resurslaridan oqilona foydalanishni va turli neft mahsulotlari va neftning past haroratli xususiyatlarini har taraflama yaxshilashni ta'minlaydi [8]. Respublikamizdagi yirik gazni qayta ishlash zavodi hisoblangan "Uz-Kor Gas Chemical" QQ MChJ ning polimerlar ishlab chiqarish jarayoni ikkilamchi mahsulotlari depressor prisadkalar olishda asosiy hom ashyo sifatida tanlab olindi.

Zavodning asosiy uskunolari duyonning yetakchi nemis, fransuz, yapon, amerika, shved, golland, koreys ishlab chiqaruvchilari tamonidan ta'mirlangan bo'lib, polimer moddalari (yuqori zichlikdagi polietilen va polipropilen) ishlab chiqarish bo'limlari Yaponiyaning Mitsui va Koreyaning LOTTE Chemical Corporation kompaniyalari texnologiyalari asosida ish olib boradi. Mitsui kompaniyasining HYPOL II texnologik jarayoni foydalanib, 125 dan ortiq turdagi turli xil markalardagi PE va PP ishlab chiqarish mumkin. Jarayonda yuqori samarali, yuqori stereospefik HY-HS katolizatorlar tizimlaridan foydalanilgani nazarda tutilsa ham jarayonda asosiy mahsulotdan tashqari ikkilamchi polipropilen mayda kukuni jarayonining gomopolimer polipropilen markalarini ishlab chiqarishda sutkasiga 100 kg dan ortiq miqdorda hosil bo'lishi ma'lum. Polipropilen mayda kukuni nisbatan past zichlikli, kimyoviy barqarorligi va orzon narxlarda bo'lganligi sabab korxonalarda uni yig'ilib qolish xolatlari ko'zatilmaganligidan muomma tariqasida qaralmaydi.

Polipropilenni asosiy xususiyatlari asosan uni kristallik darajasini yuqori bo'lishi bilan bog'liq bo'lganligidan, uni olishda ishlatiladigan katalizatorlar yuqori stereospesifik xususiyatga ega bo'lishi kerak. Ushbu muommalar yuzasidan polipropilen mayda kukunini chiqish miqdorini kamaytirish bir qancha mushkul vazifalardan hisoblanadi, etilen qo'shiluvchi markalarda esa mayda kukun umuman chiqishi ko'zatilmaydi, lekin propilen mahsulotining gomopolimer polipropilenga bo'lgan talab katta hisoblanadi [9]. Tadqiqot boshlanishida dastlab xom-ashyo namlikdan quritilib bunda namlik 102 °C haroratda 10,97 % tashkil qildi, bir daqiqa 105,5 °C da to'liq namlikdan quritish amalga oshirildi. So'ngira past molekular og'irlikdagi ataktik polipropilen-etil spirtidan geksan, geptan va efir eritmalarini qayta cho'ktirish orqali yuqori molekular massadagi qismdan ajratildi, so'ngira katalizator qoldiqlaridan tozalandi. [10]. Poliolefinlarda faol markazlarini hosil qilish uchun radikalli initsiatorlar: benzoil peroksidi, azomoy kislotaning dinitrili (DAK), vodorod peroksid, kaliy peroksidisulfat va ultrabinafsha nurlanish, shuningdek havo kislorodi qo'llaniladi [11].

Tadqiqotimizda ikkilamchi polipropilen va metil akrilat asosidagi payvand sopolimerni olish nazarda tutilib initsiator azomoy kislotaning dinitrili (DAK) foydalanildi va uning sopolimer unimiga ta'siri o'rganildi. (1-jadval)

1-jadval. PP va MA sopolimerlanish reaksiyasiga harorat va initsiatorning ta'siri (reaksiya davomiyligi 180 daqiqa)

Harorat °C	PP miqdori %	Initsiator miqdori %	Reaksiya davomiyligi 180 daqiqa	
			Sopolimer unumi	Sopolimer MM
60	80 %	0,3	72,4	5572
65		0,4	76,6	5823
70		0,5	81,2	6347
75		0,6	84,9	6404
80		0,7	88,3	6104

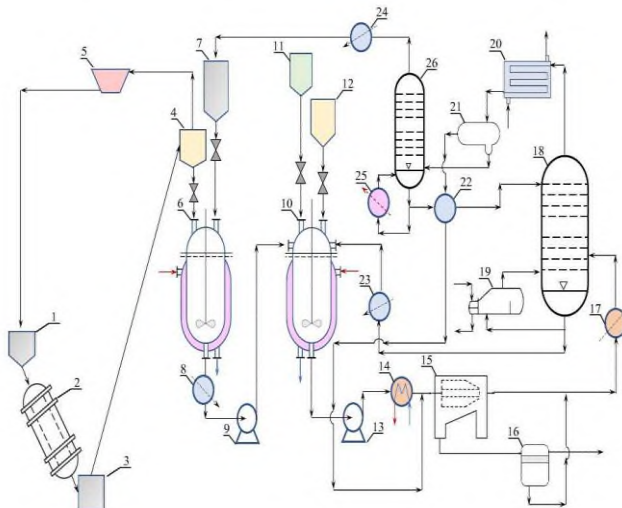
Polipropilenning metilakrilat bilan p-kislolda eirtuvchi muhitida sopolimerlanishida shu narsa aniqlandiki, eirtuvchining dielektrik singdiruvchanligi ϵ oshishi bilan r_1 qiymat chiziqli kamaysa, r_2 qiymat esa chiziqli ravishda oshadi. DAK yordamida sopolimerlanish reaksiyalari initsirlanganda sopolimerlanish doimiy qiymatlari o'zgarishi sezilarli darajada kuzatilmadi. Sintez qilingan birikmaning YaMR spektrlari o'rganilib sopolimer tarkibidagi mos ravishda polipropilen asosiy zanjiridagi $-CH_3$ 0,91 ppm sohasida proton atomining triplet signali, $-CH_2-$ 1,31 ppm sohasida proton atomining dublet-dublet signali, $(-CH_2-)_x$ 0,92 ppm, CH 1,60 ppm proton atomining singlet signali, polipropilen azoziiy zanjiriga birikkan

2-jadval. Polipropilen va metilakrilat asosida sintez qilingan prisadkaning yozgi dizel yoqilg'isining quyi haroratli xossalariga ta'siri

№		Prisadka	Loyqalanish	Qotish	Filtirlanishni chegaraviy
---	--	----------	-------------	--------	---------------------------

Tadqiqotimiz natijasida sintez qilingan sopolimerlarning dizel yoqilg'isida sinov tajribalarini "Farg'ona neftni

Olib borilgan tadqiqot natijalari, gidrotozalangan dizel yoqilg'ining quyi haroratdagi xossalarini yaxshilovchi prisadkalar ishlab shiqarish jarayonining prinsipial texnologik sxemasini ishlab chiqish imkonini beradi va quydagi texnologik sxema taklif qilindi. (1-rasm)

Polipropilen va metilakrilat asosida depressor prisadkalar olish uchun tavsiya etilgan texnologik sxemaning o'ziga xos

Sopolimerlarni uzluksiz ishlab chiqarish texnologik jarayonlariga dastlabki patentlar 70-yillarda olingan. [12-13].

Tadqiqot mobaynida laboratoriya sharoitida prisadka olishning davriy jarayoni uchta asosiy bosqichdan iborat ekanligi

Tadqiqot olib borilgan ketma-ketlikka asoslanib dizel yoqilg'ilarning quyi haroratli xossalarini yaxshilovchi prisadkalar ishlab chiqarishning uzluksiz texnologik jarayonini uch bo'limga ajratish mumkin: xomashyoni quritish va tayyorlash bo'limi; sopolimer depressor prisadka olish bo'limi; erituvchi va cho'ktiruvchini ajratish bo'limi.

ADABYOTLAR

bo'yi hududlarida 1

- [illegible]

- Farazmand S., Ehsani M.R., Shadman M.M., Ahmadi S., Veisi S., Abdi E. (2016) The effects of additives on the reduction of the pour point of diesel fuel and fuel oil, *Pet. Sci. Technol.* 34, 17–18, P. 1542–1549.
- Zhao Z., Xue Y., Xu G., Zhou J., Lian X., Liu P., Chen D., Han S., Lin H. (2017) Effect of the nano-hybrid pour point depressants on the cold flow properties of diesel fuel, *Fuel* 193, P. 65–71.
- Xu G., Xue Y., Zhao Z., Lian X., Lin H., Han S. (2018) Influence of poly (methacrylate-co-maleic anhydride) pour point depressant with various pendants on low-temperature flowability of diesel fuel, *Fuel* 216, P. 898–907
- Du T., Wang S., Liu H., Zhang Y. (2010) Study on dibehenyl fumarate-vinyl acetate copolymer for lowering cold filter plugging point of diesel fuel, *China Pet. Process. Petrochem. Technol.* 12, 4. P. 52–56.
- Maithufi M.N., Joubert D.J., Klumperman B. (2011) Application of gemini surfactants as diesel fuel wax dispersants, *Energy Fuels* 25, 1. P. 162–171.
- Фозилов С.Ф. Полимер чиқиндиларидан дизель ёқилгилари учун турғунлаштирувчи присадкалар олиш технологиясини яратиб. Автореферат докт.дисс...д.т.н.(DSc) 02.00.08. –Тошкент.-2017.-68 б.
- И.Я.Сапашов., С.Ф.Фозилов, И.О. Полатов “UZ-KOR GAS CHEMICAL” ҚҚ-МЧЖ иккиламчи маҳсулотларини фойдаланиш. Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда илм-фан ва инновацион технологиялар. Халқаро илмий-амалий конференцияси. Бухоро 2022.
- Сапашов И.Я., Фозилов С.Ф., Полатов И.О. UZ-KOR GAS CHEMICAL” ҚҚ-МЧЖ иккиламчи маҳсулотларини фойдаланиш. Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда илм-фан ва инновацион технологиялар. Халқаро илмий-амалий конференцияси. Бухоро 2022.
- И.Я.Сапашов, С.Ф.Фозилов, Т.Х.Наубеев, Б.Б.Сейдабуллаев Иккиламчи полипропилен маҳсулотларини дизель ёқилгилари хоссаларини яхшилашда қўллаш. Бердак номидаги Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси. Нукус: 2023 № 1 (59) 46-48 б
- Virkkunen V., Pietila L.-O., Sundholm F. // *Polym.*, 2003.– №44.– P.3133–3139.
- Пат. США 3627838, 1971.
- Заявка Японии 58 15509, 1983.
- Sapashov I. Fozilov S. Mavlanov B. Polatov I. Depressor properties of the products of polymeranalogical changes of low molecular polypropylene // *Universum: технические науки: электрон. научн. журн.* 2023. 2(107). URL:<https://7universum.com/ru/tech/archive/item/15034>

Резюме

В статье изучено синтез депрессорных присадки на основе полимерных отходов и его влияние на температуру застывания дизельного топлива, а также предложена технологическая схема его разработки.

Ключевые слова: полипропилен, сополимер, присадки, дизельного топлива, инициатор.

Rezyume

Maqolada polimer chiqindilari asosida depressor prisadkalar sintezi va uning dizel yoqilg'isining qotish haroratiga ta'siri o'rganilib uni ishlab shiqarishqa taluqli texnologik sxemasi taklif qilingan.

Tayanch iboralar: polipropilen, sopolimer, prisadka, dizel yoqilg'isi, initsiator.

Summary

The article studies the synthesis of depressant additives based on polymer waste and its effect on the pour point of diesel fuel, and also proposes a technological scheme for its development.

Key words: polypropylene, copolymer, additives, diesel fuel, initiator.

УДК 547.94:615.015.35

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСТРОЙ ТОКСИЧНОСТИ ХЛОРИДРАТА О-МЕТИЛБЕНЗОИЛАМИДО ЛУПИНИНА

Турениязова Д.А.

Каракалпакский государственный университет

Введение. Создание эффективных лекарственных средств на основе природных соединений и исследование их механизма действия на биологический объект продолжает оставаться одной из актуальных задач биоорганической химии. Модификация природных соединений открывает широкие возможности для поиска продуктивных биологически активных веществ. В этом плане алкалоиды согласно собственному строению причисляются к более интересному классу соединений. Алкалоид лупинин является доступным объектом для исследований, который имеет в молекуле первичную спиртовую группу. Наличие первичной спиртовой группы позволяет получать различные модификации производных лупинина [1, 2].

Ученые исследуют синтез производных лупинина в целях изучения их возможной биоактивности. Синтез производных лупинина включает химические изменения молекулы лупинина с целью создания новейших соединений с измененными качествами. Они применяют всевозможные способы синтеза, в том числе органический синтез и методики биосочетаемости, с целью включения многофункциональных групп либо модификации конкретных зон структуры лупинина. Эти модификации могут повышать фармакокинетические качества, увеличивать биодоступность или придавать специфическую биоактивность полученным производным.

Материал и методы. Синтез *орто*-метилбензоилмодолупинина производился ацилированием, взаимодействия хлорангидрида *орто*- метилбензойной кислоты с аминолупинином, а его хлоридрат был получен пропусканием через раствор сухой HCl. Острую токсичность *о*-метилбензоиламидолупинина изучали общепринятым методом, описанным в литературе, однократным введением с определением LD₅₀ и класса

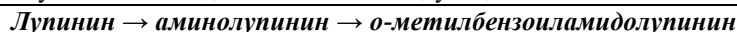
токсичности [3,4]. Для эксперимента использовали белых беспородных мышей самцов и самок в количестве 30 голов, массой тела 19 – 21 г, выдержанных на карантине в течение 14 дней. Поскольку о-метилбензоиламидолупинин не растворяется в воде, то из него приготовили 5% спиртовой раствор и вводили перорально следующим образом:

- 1 группа (6 мышей) – в дозе 250 мг/кг (0,1 мл);
- 2 группа (6 мышей) – в дозе 375 мг/кг (0,15 мл);
- 3 группа (6 мышей) – в дозе 500 мг/кг (0,2 мл);
- 4 группа (6 мышей) – в дозе 625 мг/кг (0,25 мл);
- 5 группа (6 мышей) – в дозе 875 мг/кг (0,35 мл).

В первый день эксперимента за животными вели наблюдение ежедневно в условиях лаборатории, при этом регистрировали показатели внешнего вида (состояние шерсти, слизистых оболочек и т.д.); функционального состояния (выживаемость в течение опыта, общее состояние, возможные судороги и гибель) и поведения. Далее ежедневно, в течение 2-х недель в условиях вивария, у животных всех групп наблюдали за общим состоянием и активностью, особенностями поведения, реакцией на тактильные, болевые, звуковые и световые раздражители, частотой и глубиной дыхательных движений, ритмом сердечных сокращений, состоянием волосяного и кожного покрова, положением хвоста, количеством и консистенцией фекальных масс, частотой мочеиспускания, изменением массы тела и др. показателями. Все подопытные животные содержались в одинаковых условиях и на общем рационе питания со свободным доступом к воде и пище [5].

Результаты и их обсуждение. Лупинин является производственным отходом при получении алкалоида анабазина из растения *Anabasis aphylla* L., которым является источником для синтеза анабазина-гидрохлорида, применяемого в медицине в качестве средства против курения. Лупинин и его многочисленные производные обладают разными биологическими свойствами, в том числе местноанестезирующей активностью. В научной литературе известно, что анестетики имеют также антиаритмические свойства [2].

Продолжая поиска новых антиаритмических средств среди производных алкалоида лупинина, были синтезированы производные лупинина с амидной связью по следующей схеме:

При изучении острой токсичности о-метилбензоиламидолупинина были получены следующие данные:

1 группа (доза 250 мг/кг): после введения препарата в течение дня мыши оставались активными, изменений в поведении и функциональном состоянии видимых изменений не наблюдалось. Состояние шерсти и кожных покровов обычное без изменений, от пищи и воды не отказывались, гибели мышей не наблюдалось. На второй день и в последующий период наблюдения патологических изменений в поведении и физиологических показателях мышей изменений не было. Употребление воды и корма в норме, отставание в росте и развитии не наблюдалось. Гибели мышей в течение 14 дней не было.

2 группа (доза 375 мг/кг): после введения препарата у мышей наблюдалась вялость, малоподвижность. У одной мыши наблюдалось боковое положение. В течение дня эта мышь погибла. На вторые сутки, оставшиеся в живых мыши стали активными, потребление воды и пищи в норме. На третьи сутки и в остальной период наблюдения у мышей в поведении и физиологических показателях отклонений не наблюдалось. Гибели остальных мышей не наблюдалось.

3 группа (доза 500 мг/кг): после введения препарата у мышей наблюдалась вялость, малоподвижность. У трёх мышей наблюдалось боковое положение. В течение дня эти мыши погибли. На вторые сутки, оставшиеся в живых мыши оставались вялыми, потребление корма и воды пассивное. На третьи сутки и в остальной период наблюдения у мышей в поведении и физиологических показателях отклонений не наблюдалось. Гибели остальных мышей не наблюдалось.

4 группа (доза 625 мг/кг): – введение препарата вызвало боковое положение у всех мышей в этой группе, в течение дня погибли 4 мыши. На вторые и третьи сутки оставшиеся мыши оставались вялыми. На четвёртые сутки и в последующие дни и у мышей в поведении и физиологических показателях отклонений и гибели не наблюдалось.

5 группа (доза 875 мг/кг): – в этой группе от признаков интоксикации погибли все мыши в группе (таблица 1).

Таблица 1. **Определение острой токсичности (LD₅₀) о-метилбензоиламидолупинина**

№ группы	доза		Путь введения	результат
	мг/кг	мл		
1	250	0,1	в/ж	0/6
2	375	0,15	в/ж	1/6
3	500	0,20	в/ж	3/6
4	625	0,25	в/ж	4/6
5	875	0,35	в/ж	6/6
LD ₅₀		540 (446 ± 653,4) мг/кг		

Выводы. Таким образом, полученные данные показывают, что LD₅₀ исследуемого вещества о-метилбензоиламидолупинина составила дозу 540 (446±653,4) мг/кг.

Согласно классификации токсичности веществ, исследуемое вещество относится к малотоксичным [6].

ЛИТЕРАТУРА

1. Садыков А.С., Асланов Х.А., Кушмурадов Ю.К. Алкалоиды хинолизидинового ряда. Химия, стереохимия, биогенез. –М., Наука. -1975. -292с.
2. Насиров С.Х., Хазбиевич И.С. Фармакология алкалоидов *Anabasis aphylla* и клиническое применение анабазина гидрохлорида. –Ташкент.; «ФАН» -1982. -160 с.
3. Бельский М.Л. Элементы количественной оценки фармакологического эффекта. Л., 1963, - С.81-90.
4. Бурбелло А.Т., Шабров А.В. Современные лекарственные средства. Москва, 2007. – С. 36.
5. Гуськова Т.А. Токсикология лекарственных средств., Москва, 2008. – с. 27-30.
6. Государственная фармакопея IX Выпуск 2, Москва «Медицина» 1990, с.182 – 183.

O-metilbenzoylamidolupinin gidroksloridining u'tkir zaharliligini u'ganish

Rezyume. Ushbu maqolada lupinin alkaloidining hosilasi bo'lgan o - metilbenzoylamidolupininning zaharliligi bo'yicha tadqiqotlar natijalari keltirilgan. Olingan natijalar moddaning kam zaharli preparatga tegishli ekanligini ko'rsatdi.

Калит сўзлар: алкалоид, лупинин, синтез, модификация, захарлилик, анализ.

Исследование острой токсичности хлоргидрата о-метилбензоиламидолупинина

Резюме. В этой статье представлены результаты исследований токсичности о-метилбензоиламидолупинина производного алкалоида лупинина. В результате полученных результатов было показано, что вещество принадлежит к малотоксичному препарату.

Ключевые слова: алкалоид, лупинин, синтез, модификация, токсичность, анализ.

Investigation of the acute toxicity of hydrochloride o-methylbenzoylamidolupinine

Resume. This article presents the results of studies on the toxicity of o- methylbenzoylamidolupinine, a derivative of the alkaloid lupinine. As a result of the results obtained, it was shown that the substance belongs to a low-toxic drug.

Keywords: alkaloid, lupinin, synthesis, modification, toxicity, analysis.

SHAHAR AGLOMERATSİYALARI VA ULARNI TADQIQ ETISH METODLARI

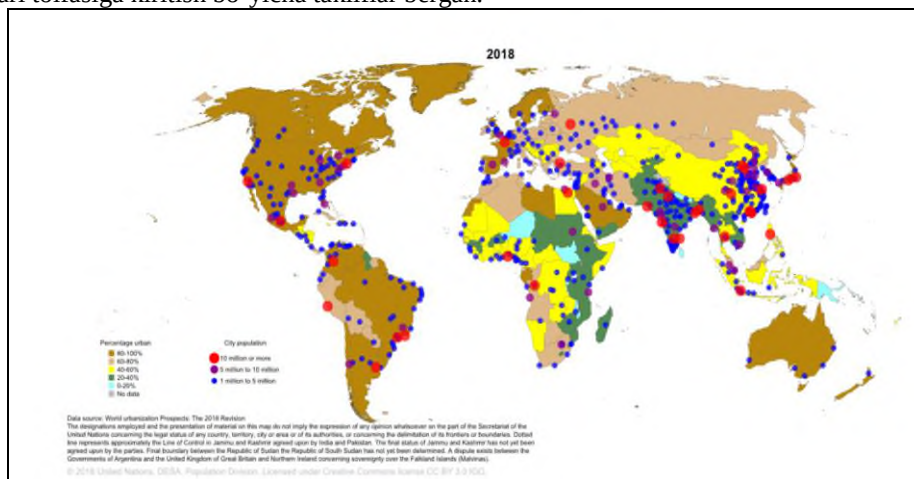
¹Egamberdieva M. M., ²Jo'rayev Sh. S.

¹Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti,

²O'zFA Birlashgan kasaba uyushmasi

Shahar aglomerasiyalari, aholi joylashuvining murakkab hududiy shakli sifatida, XIX asrda paydo bo'lgan va o'tgan asr o'rtalaridan buyon mustaqil ilmiy tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganiladi. Aytish joizki, XX asrga kelib ko'plab yirik va millioner shaharlar, shuningdek yo'ldosh shaharlarning paydo bo'lishi natijasida shahar atrofi hududlarining to'xtovsiz kengayishi yuz berdi. Bu esa, o'z navbatida aholi joylashuvining murakkab hududiy tizimlarini va ularning o'zaro bog'liqligini o'rganish zaruratini yuzaga keltirdi. Shahar aglomerasiyasi chegaralari har xil usullarda turli omillarga tayangan holda amalga oshirilgan bo'lsada, ammo dunyoning ko'plab davlatlariga delimitasiya uchun umumiy qabul qilingan metodologiya mavjud emas. Umuman olganda, aglomerasiya chegaralarini aniqlash va rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlarini asoslashda, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muammolarni tahlil etish ham muhim.

Aglomerasiyalarni delimitasiya qilishning dolzarb muammolari xorijda N.Andersson, A.Areallanoa, D.Batten, R.Boa, M.Vleden, L.Xertzog, J.Le Glais, kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan [10]. Ko'pgina olimlar xususan, P.M.Polyan, N.I.Naymark va I.N.Zaslavskiylar [1] agar markaziy shahar atrofida kamida ikkita shahar bo'lsa, aholi punktlari tizimini shahar aglomerasiyalari toifasiga kiritish bo'yicha takliflar bergan.

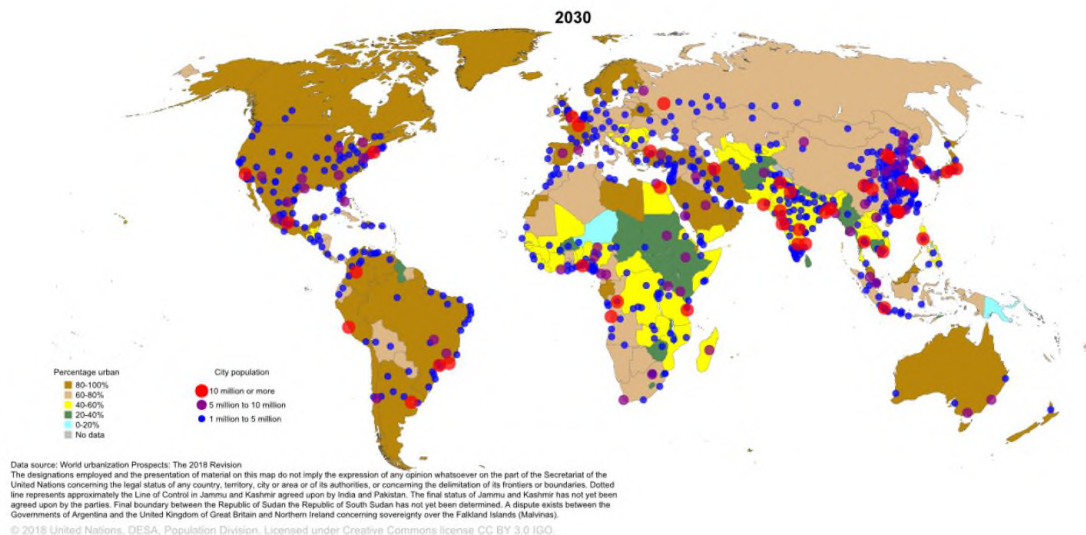

1- rasm. Urbanizatsiya jarayonlari va shahar aglomerasiyalarining o'zgarishi 2018 y.

Manba: <https://population.un.org/wup/Maps/>

World urbanization Prospects ma'lumotlariga ko'ra, jahon miqyosida urbanizatsiya jarayonlari va shahar aglomerasiyalarining o'zgarishi tahlil qilinganda 2018 yilda aholi soni 10 million kishidan ortiq aglomerasiyalar soni 37 tani

tashkil etgan holda, bu ko'rsatkich 2030 yilda 42 taga ortishi kutiladi [9] (1-2 rasmlar). Shunga mos holda urbanizatsiyalashgan hududlar maydoni ham ortib borishi 2030 yilda shaharlashuv darajasi 20 foizgacha bo'lgan 2 ta davlat (Niger va Papua-Yangi Gvineya)ni qayd etish mumkin. 20-40 foizgacha shaharlashgan hududlarga

2-rasm. Urbanizatsiya jarayonlari va shahar aglomeratsiyalarining o'zgarishi prognozi 2030 y.

Manba: <https://population.un.org/wup/Maps/>

Chad, Sudan, Janubiy Sudan, Somali, Zimbabve, Osiyodan Afgoniston, Pokiston, Shri-Lanka, Myanma Lotin Amerikasidan Gayana singari davlatlarni keltirish mumkin.

Shu o'rinda aytish joizki, bir guruh tadqiqotchilar [8] aglomeratsiyalarni tasniflash (identifikatsiya qilish)da aholi soniga nisbatan yondashadilar. Bunda aglomeratsiyalar shahar aholisi soni bo'yicha kichik (50 ming aholi), o'rta (50-120), katta (120-500), eng katta (500-1000); yirik (1000-5000); eng yirik (5000 dan ortiq)ga ajratiladi [8].

Shu bilan birga aksariyat olimlar tomonidan shahar aglomeratsiyalarini chegaralarini ajratishda, yadro shaharning mavjudligi, mayatniksimon migratsiya, aglomeratsiyadagi mavjud aholi soni va markaziy shaharning atrof-muhit bilan ijtimoiy-iqtisodiy aloqalari, transport infratuzilmasining rivojlanganligi, madaniy-maishiy hamda rekreasion aloqalar va boshqa omillar asos qilib olinadi. Masalan, ko'plab tadqiqotlarda mayatniksimon migratsiyaning so'nggi nuqtalari, shuningdek, markaziy shahar atrof zonasining rivojlanishini belgilaydi. Bunda aynan tebranma migratsiyaga asoslangan izoxrona usulidan foydalaniladi. Mazkur usulda aglomeratsiya yadrosi atrofida halqalar ajratilib birinchisi—aglomeratsiyaning asosiy shahar chegaralariga nisbatan yarim soatlik izoxronani tashkil etsa, ikkinchisi—bir soatlik izoxrona; uchinchisi—bir yarim soatlik izoxrona; to'rtinchisi—asosiy shaharga nisbatan ikki soatlik izoxronadan iborat bo'ladi.

Shahar aglomeratsiyalarining rivojlanishini aniqlashga sobiq SSSR Fanlar Akademiyasi Geografiya instituti tomonidan ishlab chiqilgan aglomeratsiyalarni rivojlanganlik koeffitsienti formulasidan foydalaniladi; mazkur formula yordamida rivojlanayotgan [8] va allaqachon shakllangan aglomeratsiyalarning salohiyatini aniqlash mumkin: $R_{koef} = P \times (M \times m + N \times n)$,

Bu yerda P - aglomeratsiyadagi mavjud aholi soni; M va N –mos ravishda shaharlar va shaharchalar soni; m va n -aglomeratsiyadagi shahar aholisining ulushi. Bunda, aglomeratsiya rivojlanish koeffitsienti 2,5 ga teng yoki undan kam bo'lsa, u holda shahar aglomeratsiyasi eng kam rivojlangan bo'ladi.

Aglomeratsiya indeksi (I_a) – shahar atrofi aholisining butun shahar aglomeratsiyasi aholisiga nisbati orqali hisoblab topiladi: $A_i = P/P_a$

Bunda, P -yo'ldosh shaharlar aholisi soni; P_a -aglomeratsiyadagi mavjud aholi soni.

Ta'kidlash joizki, aglomeratsiya yadrosining shahar atrofi bilan ijtimoiy-iqtisodiy aloqalari ko'p hollarda ko'chmas mulk va yer narxi, mehnat bozori, yo'llarning zichligi, mayatniksimon migratsiya (mehnat, ta'lim), tovar ayirboshlash hajmi, kredit va moliyaviy vositalar, axborot aloqalari, markaziy shaharning hayot sifati darajasi kabi mezonlar bilan taqqoslanishi orqali amalga oshiriladi. Ma'lumki, rivojlangan transport infratuzilmasi shahar aglomeratsiyalarini delimitatsiya qilishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek bunda, umumiy foydalaniladigan infratuzilma obyektlarini jumladan, yo'llar, ko'priklar, suv va energiya ta'minoti obyektlaridan foydalanish masalalariga ham e'tibor qaratiladi.

Bizning fikrimizcha, aglomeratsiyani delimitatsiya qilishda madaniy-maishiy, rekreasion aloqalar aglomeratsiya aholisiga katta foyda keltiradi. Masalan, mehnat bozorining kengayishi, ixtisoslashuvning va hududning innovatsion salohiyatini oshishi, mahsulot bozorini kengayishi shular jumlasidandir. Aholining harakatchanligini oshirish yoki turli xil xizmatlarning mavjudligi aholini hayot sifatini yaxshilash hisobiga kichik va o'rta shaharlarning o'sishi, yirik infratuzilma loyihalarini (transport, kommunal va boshqalar) amalga oshirish imkoniyatining mavjudligi, transport xarajatlarini tejash, ishlab chiqarish obyektlarning bir qismini shahar atrofi zonalarga ko'chirish orqali yadro shaharda ishlab chiqarish kontsentratsiyasining pasayishi kuzatiladi. Tahlillarga ko'ra, aglomeratsiyalarning rivojlanishi transport turlarining

diversifikatsiyasi, yo'llarning o'tkazuvchanligi bilan bog'liq katta muammolarini keltirib chiqaradi; bu esa o'z navbatida aglomeratsiyagaru aholi manzilgohlari orasida harakatlanish tezligini pasaytiradi.

ADABIYOTLAR

1. Заславский И.Н., Наймарк Н.И., Полян П.М. Проблемы делимитации городских агломераций: сравнение и синтез ведущих методик // Проблемы изучения городских агломераций: Сборник статей. –М.: Институт географии АН СССР, 1988. –С. 27–41.
2. Игловская Н.С. П. Проблемы выделения границ и оценки экономико-географического положения Архангельской агломерации.//Наука о земле.2014.-С.5-12.
3. Ижгузина Н.Р.Подходы к делимитации городских агломераций.//ДИСКУССИЯ журнал научных публикаций.2014.-С.44-52.
4. Лаппо Г.М. География городов. М., 1997. 480 с.
5. Моисеев Ю.М., Зиятдинов Т.З. Агломерации крупных городов: динамика периферии.// Проблемы современной урбанизации: преемственность и новации. Сборник статей Международной конференции.М,2022.-С.71-78.
6. Перькова А.Ю., Перькова М.В., Ладик Е.И.Формирование и развитие городских агломераций. зарубежный и отечественный опыт// Вестник БГТУ им. В.Г. Шухова. №8.2022.
7. Проблемы современной урбанизации: преемственность и новации. Сборник статей Международной конференции.М,2022.
8. Умаров Е.К, Умаров Б. К вопросу о городских агломерациях в Республике Узбекистан// ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ № 1, 2013.-С.32-37.
9. Яроцкая Е.В. К вопросу о критериях идентификации городской агломерации в условиях инновационного развития регионов//Вестник науки Сибири.№5 (6).2012.-С.185-190
10. World urbanization Prospects 2018// Сайт Организации Объединенных Наций, <https://population.un.org/wup/Maps/>.

Shahar aglomeratsiyalari va ularni tadqiq etish metodlari

Annotatsiya: Maqolada shahar aglomeratsiyalari chegaralarini belgilash bo'yicha mavjud yondashuvlar va bu masalaning munozarali holatlari qayd etilgan. Mualliflar turli mamlakatlardagi shahar aglomeratsiyalarini delimitatsiyalashning amaldagi variantlari haqida to'xtalib o'tgan.

Калит сузлар: urbanizatsiya, aglomeratsiya, delimitatsiya metodikasi, yadro, shahar atrofi zonasi.

Городские агломерации и методы их исследования

Аннотация: В статье представлены существующие подходы к определению границ городских агломераций, отмечается дискуссионное состояние данного вопроса. Авторы провели анализ актуальных вариантов делимитации городских агломераций в различных странах.

Ключевые слова: урбанизация, агломерация, методика делимитации, ядро, пригородная зона.

Urban agglomerations and methods of their study

Abstract: The article presents the existing approaches to defining the boundaries of urban agglomerations, and the debatable state of this issue is noted. The authors analyzed the current options for the delimitation of urban agglomerations in various countries.

Key words: urbanization, agglomeration, delimitation methodology, core, suburban area.

COLLECTION OF METAL IONS FROM INDUSTRIAL WASTEWATER BY POLYVINYL CHLORIDE BASED SORBENTS

¹Turaev Kh.Kh., ²Bozorov L.U., ³Eshmurodov Kh.E.

¹Termez State University

²Termez State Pedagogical Institute

³Tashkent Research Institute of Chemical Technology

Industrial wastewater often contains hazardous heavy metals, including cadmium, copper, and zinc, which pose significant environmental and health risks. Traditional methods for removing these metals, such as chemical precipitation and filtration, are often inefficient or expensive. Polyvinyl chloride (PVC), due to its chemical resistance and durability, is widely used in industrial applications. However, unmodified PVC lacks the functionality required to bind and remove metal ions effectively. This study aims to improve the adsorption capabilities of PVC by modifying its chemical structure with functional groups that enhance its ion-exchange properties.

Modifying PVC with amines and other functional groups has been shown to improve its ability to bind heavy metal ions, making it a more efficient sorbent for wastewater treatment. The objective of this research is to synthesize and evaluate the performance of modified PVC-based sorbents in removing metal ions from industrial wastewater.

Polyvinyl chloride (PVC) is one of the most widely used polymers due to its durability, chemical resistance, and versatility. Over the past few decades, there has been growing interest in modifying PVC to create efficient sorbents for industrial wastewater treatment. These modifications enhance the polymer's sorption capacity, making it more effective for removing heavy metals and other harmful ions from wastewater. As industrialization continues to expand, the need for efficient and cost-effective sorbents has become critical.

PVC can be chemically modified with various organic reagents to create ion-exchange and complex-forming sorbents. The most commonly used reagents include amines such as diethylamine, monoethanolamine, and other compounds like sodium diethyldithiocarbamate. These modifications introduce functional groups that improve the ability of PVC to bind metal ions, making the material highly effective in applications such as hydrometallurgy and environmental protection.

The modifications introduced to PVC enhance its sorption properties, particularly its ability to adsorb toxic heavy metals such as cadmium (Cd), copper (Cu), zinc (Zn), and silver (Ag). The sorption process involves both ion exchange and complex formation, depending on the specific modification applied to the polymer. For example, amine-modified PVC sorbents are highly effective in binding transition metals, which makes them ideal for cleaning industrial effluents.

In conclusion, the development of modified PVC sorbents represents a significant advancement in polymer technology, addressing both environmental and industrial challenges. These materials not only improve the efficiency of metal ion removal but also contribute to more sustainable and eco-friendly waste management practices. Future research will likely focus on optimizing the synthesis process and exploring additional modifications to further enhance the performance of PVC-based sorbents.

2. Materials and methods

2.1 Materials

The PVC used in this study was obtained from commercial suppliers. The following modifiers were employed: diethylamine (DEA), monoethanolamine (MEA), and sodium diethyldithiocarbamate (DEDIC). The metal ions used for sorption experiments were sourced from standard laboratory solutions containing Cu(II), Cd(II), Zn(II), and Ag(I).

2.2 Synthesis of PVC-based sorbents

The synthesis of modified PVC sorbents involved the following steps:

Preparation of PVC solution: PVC was dissolved in an appropriate solvent to form a homogeneous solution.

Addition of modifiers: The selected organic modifiers were added to the PVC solution at varying concentrations. The mixture was stirred to ensure proper dispersion.

Crosslinking and gelation: The mixture was subjected to heat to facilitate crosslinking, leading to gel formation.

Molding and drying: The gel was poured into molds and allowed to cure at room temperature. The resulting sorbents were then dried and ground to a fine powder for characterization and testing.

2.3 Physicochemical characterization

The synthesized sorbents were characterized using:

IR Spectroscopy: To identify functional groups and confirm modifications.

Thermal Analysis: Differential thermal analysis (DTA) and thermogravimetric analysis (TGA) were performed to evaluate thermal stability and degradation patterns.

2.4. Sorption experiments

2.4.1. Static sorption tests. Static adsorption tests were conducted by mixing a known weight of the sorbent with a fixed concentration of metal ion solution in a series of glass flasks. The flasks were shaken at a constant temperature for a predetermined period. After equilibration, samples were filtered, and the residual metal ion concentrations were measured using atomic absorption spectrometry (AAS).

2.4.2. Dynamic sorption tests

Dynamic tests were carried out using a column packed with the modified sorbents. A continuous flow of metal ion solution was passed through the column, and samples were collected at regular intervals. The sorption capacity was assessed by calculating the breakthrough curves and the amount of metal ions removed.

3. Results

3.1. Physicochemical characterization. The IR spectra of the modified PVC sorbents showed distinct peaks corresponding to the functional groups introduced during the modification process. For example, the presence of amine and thiol groups was confirmed by the appearance of specific absorption bands, indicating successful modification.

3.2. Sorption capacity of modified PVC sorbents. The sorption capacities of the modified PVC sorbents for heavy metal ions were assessed using both static and dynamic conditions. Table 1 below shows the results of the static sorption tests, illustrating the capacity of the modified sorbents for different metal ions.

Table 1. Sorption capacity of modified PVC sorbents

Sorbent Type	Cu ²⁺ Sorption Capacity (mg/g)	Cd ²⁺ Sorption Capacity (mg/g)	Zn ²⁺ Sorption Capacity (mg/g)	Ag ⁺ Sorption Capacity (mg/g)
PVC + DEA (Diethylamine)	18.5	12.3	10.1	15.7
PVC + MEA (Monoethanolamine)	20.1	14.7	11.5	17.9
PVC + DEDIC (Sodium diethyldithiocarbamate)	22.8	16.3	14.2	21.4

As shown in Table 1, DEDIC-modified PVC sorbents exhibited the highest sorption capacities for all tested metal ions. The superior performance of these sorbents can be attributed to the presence of sulfur-containing groups, which have a strong affinity for metal ions, particularly Ag⁺ and Cu²⁺.

3.3. Thermal stability. Thermogravimetric analysis (TGA) was used to evaluate the thermal stability of the modified PVC sorbents. Figure 1 illustrates the TGA curves for PVC sorbents modified with DEA, MEA, and DEDIC.

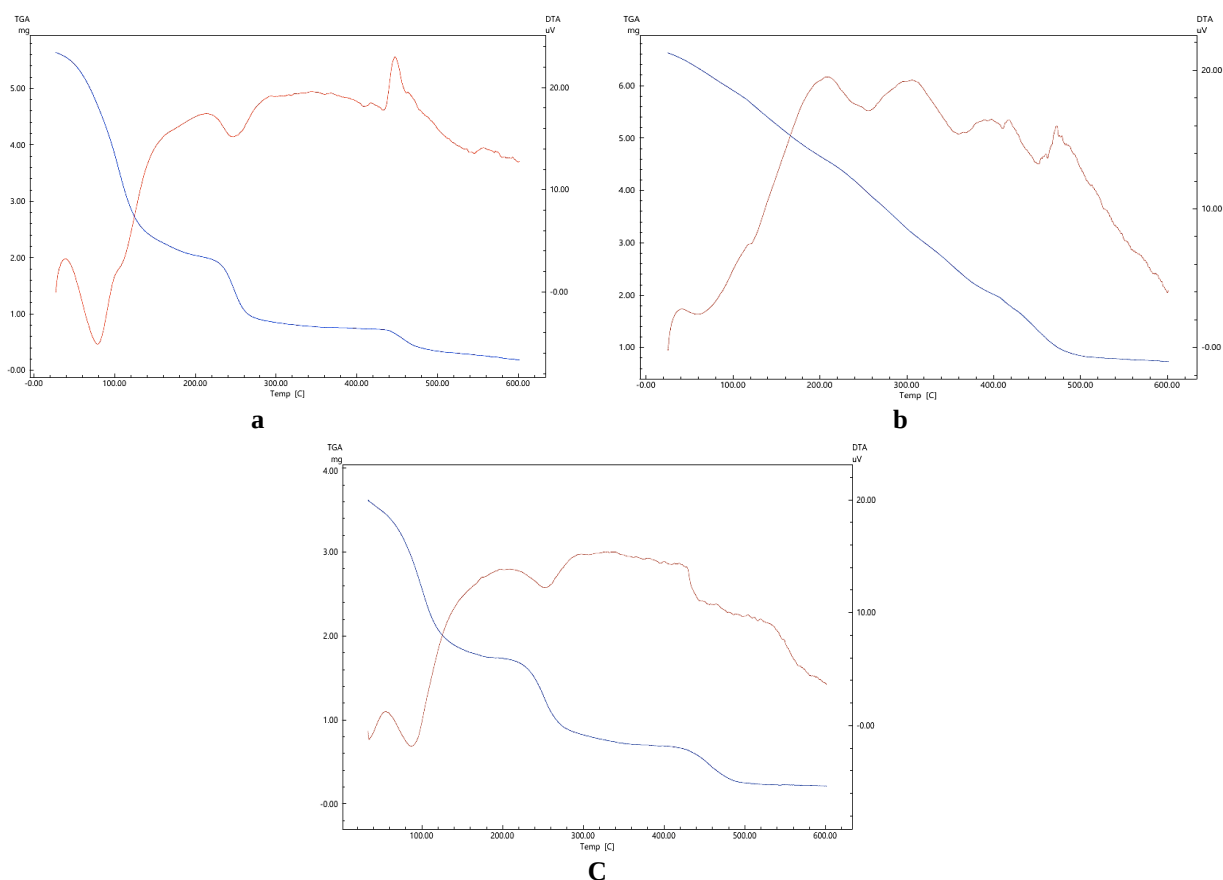

Figure 1. TGA curves for PVC sorbents modified with DEA, MEA, and DEDC

Table 2. Thermal stability of the modified PVC sorbents

Sorbent	Onset degradation temperature (°C)	Weight loss (%) at 400°C
PVC + DEA	250	30
PVC + MEA	260	28
PVC + DEDC	300	22

The TGA results reveal that the sorbents modified with DEDC displayed the highest thermal stability, with an onset degradation temperature of 300°C. This enhanced stability is crucial for industrial applications, where the sorbents might be exposed to elevated temperatures during wastewater treatment (Table 2).

3.4. IR Spectroscopy results. Infrared (IR) spectroscopy was used to confirm the functional groups introduced by the modifiers. The IR spectra of the modified PVC sorbents (Figure 2) showed characteristic peaks associated with amine groups (N-H stretch at 3300 cm^{-1}) and thiol groups (S-H stretch at 2500 cm^{-1}), confirming successful modification of the PVC matrix.

4. Discussion. The findings of this study clearly indicate that modifying PVC with various amines significantly enhances the material's sorption capacity for heavy metal ions. Among the tested modifiers, DEDC proved to be the most effective, owing to the presence of sulfur-containing groups that have a strong affinity for metal ions. This suggests that DEDC-modified PVC sorbents are highly suitable for applications involving the removal of silver, copper, cadmium, and zinc from industrial wastewater. The thermal stability of the modified sorbents was also significantly improved, particularly for the DEDC-modified samples, which maintained structural integrity at temperatures up to 300°C. This makes these materials ideal for use in high-temperature industrial processes, where durability is essential. The IR spectra confirmed that the desired functional groups were successfully introduced into the PVC matrix, further validating the effectiveness of the modification techniques used in this study.

5. Conclusion. The synthesis and characterization of PVC-based sorbents modified with diethylamine, monoethanolamine, and sodium diethyldithiocarbamate demonstrated significant improvements in sorption capacity and thermal stability. Among the modified sorbents, DEDC-modified PVC exhibited the highest sorption capacity for heavy metal ions, particularly for Ag^+ and Cu^{2+} . Additionally, the thermal stability of this sorbent was superior to that of other modified samples, indicating its potential for industrial applications that require both high-temperature resistance and efficient metal ion removal.

This study highlights the potential of PVC-based sorbents for the treatment of heavy metal-contaminated wastewater, offering a cost-effective and sustainable solution for environmental remediation. Future research should focus on optimizing

the synthesis process, testing the sorbents under real industrial conditions, and evaluating their regeneration potential for long-term use.

REFERENCES

1. Bozorov, L.U., Turaev, X.X. *Synthesis and Characterization of PVC-Based Sorbents for Heavy Metal Removal*. Termiz State University, 2021.
2. Wang, L.S., Carragher, C.E. *Polymer Sorbents for Environmental Applications*. Journal of Applied Polymer Science, 2020.
3. Nishide, H., Mayevsky, D.M. *Ion-Exchange Sorbents: Theory and Application*. Springer, 2019.
4. Monfilier, E.M., Jardimaleva, G.I. *PVC-Based Functional Materials for Metal Ion Sorption*. Advanced Materials Research, 2018.
5. Rustamov, M.K., Turaev, K.K. *Technologies for Sorption of Heavy Metals Using Modified Polymers*. Uzbek Journal of Chemistry, 2019.

Rezyume. Ushbu tadqiqot sanoat oqava suvlaridan og'ir metallar ionlarini olib tashlash uchun modifikatsiyalangan polivinilxlorid (PVX) asosidagi sorbentlarning sintezi va qo'llanilishini o'rganadi. PVX sorbsiya qobiliyatini oshirish uchun dietilamin, monoetanolamin va difenilamin kabi turli xil aminlar bilan kimyoviy jihatdan o'zgartirildi. O'zgartirilgan sorbentlar statik va dinamik sharoitlarda metall ionlarini, jumladan mis (Cu^{2+}), kadmii (Cd^{2+}) va ruxni (Zn^{2+}) adsorbsiyalash qobiliyati uchun sinovdan o'tkazildi. Natijalar sorbentlarning adsorbsion samaradorligi va termal barqarorligi sezilarli darajada yaxshilanganligini ko'rsatib, ularning sanoatda qo'llash imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. Polivinilxlorid (PVX), sorbentlar, og'ir metallar, oqava suvlarni tozalash, adsorbsiya, modifikatsiya.

Резюме. В данной работе изучены синтез и применение модифицированных сорбентов на основе поливинилхлорида (ПВХ) для удаления ионов тяжелых металлов из промышленных сточных вод. ПВХ был химически модифицирован различными аминами, такими как диэтиламин, моноэтаноламин и дифениламин, для повышения его сорбционной способности. Модифицированные сорбенты были проверены на способность адсорбировать ионы металлов, в том числе меди (Cu^{2+}), кадмия (Cd^{2+}) и цинка (Zn^{2+}), как в статических, так и в динамических условиях. Результаты указывают на значительное улучшение эффективности адсорбции и термической стабильности сорбентов, демонстрируя их потенциал для промышленного применения.

Ключевые слова. Поливинилхлорид (ПВХ), сорбенты, тяжелые металлы, очистка сточных вод, адсорбция, модификация.

Summary. This study investigates the synthesis and application of modified polyvinyl chloride (PVC)-based sorbents for the removal of heavy metal ions from industrial wastewater. PVC was chemically modified with various amines, such as diethylamine, monoethanolamine, and diphenylamine, to enhance its sorption capacity. The modified sorbents were tested for their ability to adsorb metal ions, including copper (Cu^{2+}), cadmium (Cd^{2+}), and zinc (Zn^{2+}), under both static and dynamic conditions. The results indicate significant improvements in the adsorption efficiency and thermal stability of the sorbents, demonstrating their potential for industrial applications.

Key words. Polyvinyl chloride (PVC), sorbents, heavy metals, wastewater treatment, adsorption, modification.

INFLUENCE OF NATURAL FACTORS ON GEO-ECOLOGICAL CONDITION OF SOILS IN THE ZARAFSHAN RIVER BASIN.

Sharipova M. Z.

Samarkand State University named after Sharof Rashidov

In a deep analysis of the physical and geographical conditions of the Zarafshan basin, it is observed that one of the main factors affecting its geo-ecological condition is changes in natural conditions. In particular, dry climate has a significant impact on the geo-ecological condition of the territory, leading to a number of negative processes. Climatic factors such as temperature, soil, precipitation, reflection of radiation from the earth's surface, wind, drought, dust storms and others affect the intensity of evaporation, transpiration, moisture level, return drought, deflation of sands and dust. These phenomena have a significant negative impact on the geo-ecological state of the region, and the influence of climatic factors is felt especially strongly. The impact of such phenomena on the geo-ecological state has been studied in detail in scientific studies by such scientists as A.V. Kovda (1977, 1981), I.I. Orlovsky (1981, 1984), L. A. Alibekov (2004), A.A. Abdulkasimov (2004), S.B. Abbosov (2007), A.A. Rafikov (1988), V.A. Rafikov (2018), V.A. Popov, V.E. Chub (2000), G.F. Tetyukhin (1988), A. Rakhmatullaev (1991, 2004) and others [7].

Desertification of the territory occurs under certain conditions and under the influence of certain factors with subsequent economic degradation. The main conditions determining the development of desertification processes and aridization of the territory are: peculiarities of climate, relief, soils, surface groundwater, vegetation, as well as the impact of animals and humans. Land desertification is manifested in the development of wind, water erosion and soil salinization processes. The development of these degradation processes is associated with soil sodding by vegetation, water, air regime and mechanical composition of soils and subsoils (Trofimov, 2001).

Wind is also a frequently observed phenomenon in the region, having a significant impact on drying of the topsoil and disturbance of the soil water balance. This, in turn, contributes to the intensification of desertification processes. As a result of wind action, dust storms occur, which leads to air drying and reduction of soil fertility [4].

Water erosion and deflation are the most dangerous and painful processes for agricultural lands of mountainous and foothill areas of the Zarafshan river basin. The agricultural landscape under their influence is radically impoverished, which

leads to desertification. These processes affect plant formation, reduce soil fertility, weaken plant roots and lead to deterioration of soil sodding by plant roots. Reduced ability of plants to protect the soil cover creates favorable conditions for washing away, erosion and blowing away of soils by wind, which leads to destruction of their structure, loss of moisture and reduction of crop yields. Analysis of climatic factors in the Zarafshan basin has shown that in such areas as the foothills of Ziyavuddin-Zirabulak mountains the climate is characterized by high dryness and hotness, which is accompanied by intensive desertification processes. Moisture deficit of 79.8 mb is observed in these zones. Winds are observed throughout the year, with northeasterly winds having a speed of 3.6-4.3 m/s and a frequency of up to 42%. The morphological structure of the region, characterized by the alternation of uplands and lowlands, as well as the distribution of loess rocks, contributes to the formation of ravines. In lowland areas, the proximity of groundwater causes the intensification of salinization processes. Such phenomena can be observed in the areas of Narpay, Pakhtachi, Kattakurgan in Samarkand region, Navbahor and Navoi in Navoi region, as well as Vobkent, Gijduvan, Alat and Karakul in Bukhara region. Especially close location of groundwater to the surface is characteristic for places near rivers, which is observed, for example, in Ishtykhan, Akdarya, Alat and Karakul districts. Here the level of soil salinization is high, and in some places the groundwater level can reach 2-3 meters. This has a negative impact on vegetation development [3].

In addition, the hydrogeological structure of the territory, soil types and their mechanical structure are also natural factors affecting the change and disturbance of the geo-ecological state. In the last 50 years in Zarafshan oasis there has been an increase in population, expansion of existing and new settlements, development of industry and agriculture, discovery and exploitation of new minerals, construction of complex hydraulic structures, railroads and highways, creation of recreational areas and erection of other industrial facilities. All this has led to a significant economic and social potential of the region. At the same time, the intensive use of the region's natural resources leads to rapid changes in natural landscapes, which leads to the disruption of their geo-ecological balance. In the Zarafshan basin, the increasing population is not fully supplied with fuel. As a result, residents cut down trees and bushes on mountain slopes to use them as fuel. Trees are also actively cut down for construction purposes. The rate of establishment of new forest plantations remains extremely low. In addition, the increase in the number of livestock has led to the violation of the principles of rational pasture utilization. These processes contribute to the exposure of mountain slopes, which leads to the activation of destructive natural phenomena and processes. In particular, mudflows, landslides, erosion, karst failures, suffosion, collapses and other geodynamic phenomena occur more often.

These processes are especially intense on mountain slopes composed of loess and loess-like rocks of different thicknesses, where heavy rainfall often occurs in spring. Despite the fact that natural processes and phenomena in the Zarafshan basin have been studied by various sectoral scientific and industrial institutes, their study has not been comprehensive in terms of physical geography and geoecology. Measures are needed to prevent catastrophic natural phenomena and protect settlements from their consequences. Several factors influence the development of erosion processes and mudflow phenomena in this region. These include terrain, climate, nature of rocks, distribution of soils, large steepness of slopes, sparsity of vegetation, as well as a large amount and intensity of precipitation in spring, which creates favorable conditions for these processes. The amount of precipitation, its seasonal distribution and intensity also have a strong impact on soil leaching and, consequently, on the development of mudflow phenomena [5].

In addition, human economic activity has a significant impact on the process of soil leaching. Violation of agrotechnical rules during plowing and cultivation of crops leads to intensification of erosion processes. The use of irrigated agriculture and pastures in the foothill plains affects the sustainability of the ecosystem. For irrigated land, especially for cotton crops, an average of 8000-10000 cubic meters of water per hectare is consumed, which leads to increased soil erosion in areas with high slopes, i.e. slopes with an angle of 3-40°. This process leaches the soil and causes it to move to the lowlands between hills, reducing soil fertility. In addition to soil erosion, irrigated agriculture contributes to the accumulation of salts in the lower layers of soil, which increases the salinization process. At present, salinization in irrigated lands in Jam and Ulus districts is increasing every year. To solve this problem, ditches have been dug between hills to drain salts, and the collected water from them is discharged into the Zarafshan River.

The most severe ecological situation is observed in the foothills of Zarabulak and Ziyavuddin mountains. In this area, ancient Paleogene and Neogene sediments contain a lot of salts, which, after irrigation, contribute to soil salinization. Large volumes of salts move towards the valley, sharply increasing the salt content in groundwater on the II and I terraces, which leads to severe soil salinization (Rakhmatullaev, 2018). In the areas of Zarafshan valley erosion process occurs in two forms. The first form is soil erosion, which occurs when rainwater washes away the top layers of soil. The second form is gully erosion. The first is the initial stage of the erosion process and the second is its continuation. When raindrops of rainwater wash away the soil on a particular plain, it gradually flows to the lower areas. When these streams merge, they form a powerful stream. If measures are not taken to stop it in time, it can form deep channels. Over time, the water will wash out and erode the lower layers of soil along these channels, resulting in the formation of gullies. In the areas we study, the shape and size of these ravines vary. In many places the sides of the gullies are steep, deep and long. Most of them are 200-300 meters long, 0.5 to 2-3 meters wide, and 40 cm to 4 meters deep. The depth and width of the gullies in the upper part differ significantly from those in the middle and lower parts. The upper gullies are not as deep and wide, being 20-40 cm deep and 0.5 to 1 meter wide. However, as you move downwards, the gullies become deeper and wider. At the bottom, they can be several kilometers long, 10 meters wide, and vary in depth from 8 to 12 meters. These gullies are formed as a result of water

leaching caused by rain and melted snow, especially on the northern slopes of mountains and on foothill plains with clean and loess soils. These processes are especially developed in the districts of Magiyan, Panjakent, Chakilkalan, Karatepa, Ziyavuddin-Zirabulak, as well as in the vicinity of the Dargam canal.

Human economic activities have had a significant impact on increasing the process of erosion and flooding. A number of negative consequences of human activities have reduced the quality of soil, especially its fertility, which has led to a reduction in the area of arable land. Improper land use has contributed to soil compaction or, conversely, excessive loosening of the soil. Currently, overgrazing on pastures in the foothill areas of the Zarafshan basin contributes to soil degradation. In small areas, overgrazing causes destruction of vegetation cover, which in turn causes opening of soil and its susceptibility to erosion. In some areas, measures such as the creation of canals, ditches and corridors that channel water in different directions, as well as the construction of storage basins for mud water, reservoirs, strengthening of banks and installation of concrete fortifications to prevent slope failure have been provided to attenuate the flow of flood water. In some places, however, such protective measures have gone unattended. For example, a large canal used to run through the territory of the Urgut district, but recently local residents, trying to expand the land plots they use, have filled in its banks, as a result of which the canal has become much narrower. As a consequence, in June 1936, flood waters coming from the Urgut mountains could not fit into the canal and flooded the surrounding area, causing serious damage to some farms in the Urgut district. Similar cases of negligence are found in other districts. Thus, geographical processes in the Zarafshan River basin cause significant damage to the national economy. Their impact depends on people's attitude to nature. Therefore, the study of these processes and the development of measures to combat them are of great importance. These measures include the following:

- 1) Reducing the causes of the erosion process as well as preventing its consequences;
- 2) Provision of strong adhesion of soil particles subject to leaching;
- 3) Regulation of surface runoff of snow and rain water through agrotechnical methods, creation of terraces on mountain slopes to prevent washout and erosion, which in turn will lead to improvement of water balance and preservation of moisture in soils. This improves the hydrological regime of the slopes and helps to improve the water supply of the mountainsides;
- 4) One of the most effective and proven methods of erosion and flood control on mountain slopes is planting shrubs and trees in a terraced manner, creating forest strips and pastures. Forests on mountain slopes reduce surface runoff, prevent soil leaching, stop the development of ravines, help to preserve snow, increase the ability of slopes to retain moisture and contribute to the increase of groundwater reserves, improving the water regime. The Amankutan, Kamangaran and Muminabad forests located on the northern and northwestern slopes of Chakilkalan are prime examples. Similar forest areas can be recommended for other mountainous areas;
- 5) Regulation of pastoralism in areas at risk of erosion, preservation of forest strips and separate pasture areas in new land holdings, as well as grazing activities in such areas;
- 6) Construction of hydraulic structures around ravines to prevent their erosion and deterioration of slopes;
- 7) Practical measures on nature protection require deep study of the environment, full determination of the volume of natural resources, their annual growth and recovery level. This, in turn, requires the creation of a scientific basis for nature protection.

REFERENCES

1. Алибеков Л.А. Ландшафты и типы земель Зарафшанских гор и прилегающих равнин. - Ташкент: Фан, 1982.-151 с.
2. Алибеков Л.А., Аббасов С.Б. Экологическая ситуация в средней части бассейна р. Зарафшан //Ўзбекистон География жамияти ахбороти. - Тошкент, 2000. -21-жилд.-Б.35-38
3. Абдулкасимов А.А., Абдулкасимов А., Абдулкасимов И. Антропогенные ландшафты Средней Азии и вопросы экологии. Учебное пособие –Ташкент, 2004.-260 с.
4. Ортиков Т.К. Современное состояние орошаемых почв Узбекистана и способы их улучшения //Суғориладиган бўз тупроқлар унумдорлигини оширишнинг экологик муаммолари: Республика конференция материаллари. – Самарканд, 2002 – Б. 78-82
5. Рахматуллаев А. Опустынивание горных территорий Узбекистана //Проблемы освоения пустынь. –Ашгабад, 2002. -№4. –С. 3-4
6. Рахматуллаев А. Ландшафты хребта Актау, их рациональное хозяйственное использование и охрана. – Ташкент: Фан, 1991. – 108 с.
7. Трофимов И.А. Методологические основы аэрокосмического картографирования и мониторинга природных кормовых угодий. М.: Россельхозакадемия, 2001.74 с.

Аннотация: В статье рассмотрены природные и антропогенные факторы, влияющие на геоэкологическое состояние типов почв, распространенных в бассейне реки Зарафшан. Особое внимание уделено значению климатических факторов, их влиянию на хозяйственную деятельность человека, а также разработке мер по улучшению ситуации.

Ключевые слова: геоэкологическое состояние, радиация, транспирация, рекреация, почвы, типы почв, опустынивание.

Annotatsiya: Maqolada Zarafshon daryosi havzasida tarqalgan tuproq tiplarining geoeologik holatiga ta'sir etuvchi tabiiy va antropogen omillar haqida so'z boradi. Iqlim omillarining ahamiyati, ularning insonning iqtisodiy faoliyatiga ta'siri, shuningdek, vaziyatni yaxshilash choralarini ishlab chiqishga alohida e'tibor beriladi.

Kalit so'zlar: geoeologik holat, radiatsiya, transpiratsiya, rekreatsiya, tuproq, tuproq tiplari, cho'llanish, eroziya.

Abstract: The article deals with natural and anthropogenic factors affecting the geo-ecological condition of soil types spread in the Zarafshan river basin. Special attention is paid to the importance of climatic factors, their influence on human economic activity, as well as the development of measures to improve the situation.

Keywords: geo-ecological state, radiation, transpiration, recreation, soil, soil types, desertification, erosion.

ÓSIMLIK EKSRAKTI QALDIQLARINAN ALINGAN KÓMIRDIN SORBCION QÁSIYETLERI

¹Djumanova Z.K., ²Abduraxmanov E.B.

¹Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

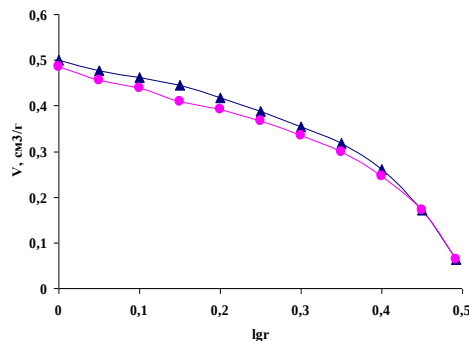
²Uliwma hám organikaliq emes ximiya instituti, Tashkent

Kirisiw. Bizge málim, aktivlestirilgen uglerodtı sintez qılıw ushın tiykarǵı shiyki zattı kómir, tas kómir quraydı. Házirgi waqıtta aktivlestirilgen uglerodlar túrli uglerodlı shiyki zatlardan, ağash hám celluloza [1], torf [2], qonır reńli tas kómir [3], suyıq hám gaztárizli uglevodorodlar [4], sintetikalıq polimerler [5], ósimlik shıǵındıları [6] hám basqa shiyki zatlar (asfalt, bitum, avtomobil shinaları, polivinilxlorid) islep shıǵarıladı. Házirgi waqıtta kem shıǵındılı hám shıǵındısız texnologiyalardı usınıs qılıw maqsetinde ilim-pán hám texnikanıń sońǵı jetiskenliklerinen paydalanıw shıǵındıları basqarıw tarawındaǵı mámleket siyasatınıń tiykarǵı principlerinen biri esaplanadı [7]. Bunnan tisqari, sanaat kárxanalarınıń aqaba suqların qayta islew úlken áhmiyetke iye. Máselen, celluloza hám qaǵaz sanaatı kárxanaları hár jılı kóp muǵdardaǵı organikaliq, mineral hám organik-mineral shıǵındıları payda qıladı [8]. Patogen mikroorganizmler menen pataslanıwı, aqaba suqlardı, xlor, kúkert hám basqa organikaliq zatları biologiyalıq tazalaw processinde sorılǵan záhárli zatlardın quramı arnawlı tazalawsız isletiwge imkan bermeydi [9]. Aldıńǵı izertlew jumıslarında túrli usıllarda alıńǵan uglerodlı adsorbentlerge benzol adsorbciyasın mikrokolorimetriyalıq izertlew jumısı alıp barılǵan hám tolıq termodinamikaliq qásiyetleri analiz qılınǵan [10]. Sonday aq, Ergashev O.K. hám basqalar tárepinen sırt júzelerde, uglerodlı sorbentlerge, túrli mikrogewekli dúziliske iye sintetikalıq ceolitlerde polyarlı hám polyarsız molekullar adsorbciyası boyınsha mikrokolorimetriyalıq izertlew jumısları alıp barılǵan [10].

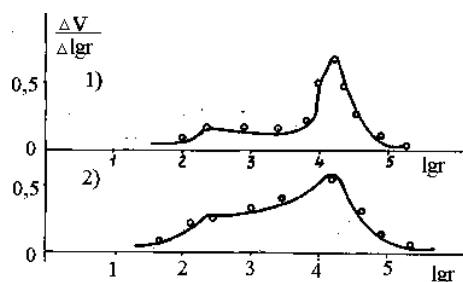
Izertlew obekti hám usılları. Mikrotesikler dúzilisindegi ózgerislerdi anıqlaw hám gewekleri haqqında anıǵıraq maǵlıwmatlardı alıw ushın sorbciya usılı qollanıldı. Bunıń ushın benzoldın sorbciya-desorbciya izotermaları $1 \cdot 10^{-3}$ mg/mm kvarc spiral sezgirliǵi menen Mak-Ben qurılmasında alıńǵan nátiyjelerden paydalanılǵan. Aktiv uglerodlardıń geterogenliǵın pútinley joq qılıw ushın hár bir úlgi ushın shama menen 100 mg dı quraytuǵın bir qıylı bólekler menen tájiriybeler ótkerildi. Úlgilerdi dáslepki pompalaw 200-350°C temperaturada (modifikator túrine qarap) ámelge asırıldı hám Mak-Leod basım ólshegishinde sınaptıń júzesi ólshendi. Ólshewler dawamında sorbciya teń salmaqlıq jaǵdayına erisiw dıqqat penen qadaǵalanadı, termostat temperaturası $20^{\circ}\text{C} \pm 0,1$ de saqlanadı. Izotermalardı qayta islew A.V.Kiselev usınısların esapqa alǵan halda mikrotesiklerdi kólemli toltırıw teoriyası boyınsha ámelge asırılıp, gewekleriniń kólemi sınap porometriyalıq hám adsorbciya usılları menen anıqlanadı. Barlıq jaǵdaylarda adsorbciya usılınıń nátiyjeleri uzaq múddetli sınap porometriyalıq ólshewlerine qaraǵanda biraz úlkenirek, biraq ózgeriwsheń modifikaciya shártleri menen ótiw tesikleri kólemniń ózgeriwine baylanıslıǵı bir qıylı bolıp qaladı. Bunda sorbciya ólshewleri maǵlıwmatları hám esapqa alınadı [11].

Alıńǵan nátiyjelerdi talqılaw. Gewekli dúzilistegi ózgerislerdi úyreniw ushın termikalıq islew berilgen gidrolitik lignin (boyan tamırı) úlgeri alıńǵan. Alıńǵan kómir úlgeriniń integral formaları 1-súwrette kórsetilgen. Súwrettegi vertikal sızıqlardaǵı $\lg P=3,3$ ótiw makro- hám ótiw tesikleri arasındaǵı shegaraǵa hám $\lg P=1,2$ ótiw hám mikrotesikler arasındaǵı shegaranı bildiredi. Iymek sızıqlardıń qattı bólekleri eksperimental maǵlıwmat bolıp, noqatlı bólimler eksperimental maǵlıwmatlardın ekstrapolyaciyası bolıp, ótiw gewekleriniń ulıwma kólemin anıqlaw ushın orınlanadı.

1-súwret. Integrallanıw formaları ▲-boyan tamırı qaldıǵınan alıńǵan kómir, ●-modifikaciyalanǵan natriy karbonatlı kómir

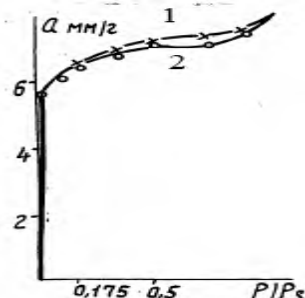
1-súwrettegi integral iymek sızıqların qayta islew nátiyjesinde gewek kólem nátiyjeli radiuslar boyınsha bólistiriliw ushın differencial iymek sızıqları alınıp, olar 2-súwrette kórsetilgen.

2-сүврет. Өсімлік қалдығы көмірлерінің нәтижелі радиустары бойынша гелек көлемі бөлістіріліуінің дифференциал імек сızıқтары. 1-бойан тамыры қалдығынан алынған көмір, 2-модификацияланған натрий карбонатлы көмір

Барлық үлгілер үшін бензолдың сорбция-десорбция изотермалары және 20°C да R/R_s салыстырма басым аралығында $1 \cdot 10^{-5}$ тен 0,95 ге шекем алынған болып, бұл нәтижелер 3-сүвrette көрсетілген.

3-сүврет. Алынған көмір үлгілеріне бензол адсорбциясы изотермасы. 1-бойан тамыры қалдығынан алынған көмір, 2-модификацияланған натрий карбонатлы көмір

Изотермалар S-формаға ие болып, өтіп гелектерінде капилляр конденсация бар екенлігін көрсететінін анық гистерезис сақинасына ие болады. $1 \cdot 10^{-5}$ тен $0,2 \div 0,3$ ке шекем болған салыстырма басым аралығындағы барлық тәжірибе нүктелері туыс сızıққа жайласуы, бұл тәжірибе мағлұматтарын қайта ісlew имканын көрсетеді.

Көмірдің өзгертілгенде, гелеккі бослықтың ұлғайма көлемі кемейді, бірақ бұл кемейіп түрлі жолдар менен пайда болады (1-кесте).

1-кесте. Модификацияланған көмірдің сіңдіріу шарттері және гелеккі дүзілісі

Үлгі	Көмірдегі металл құрамы	Ұлғайма гелеккілік	Ұлғайма гелек			Дубинин-Радускевич теңлемесі константтары		Энергия, ккал/моль	Бөлістіріліуі, n
			V_{mak}	V_n	V_{mik}	10^{-9}	W_0		
Активлендірілген көмір	-	63	0,28	0,17	0,48	0,75	0,50	5220	1,95
Натрийлі көмір	28	60	0,25	0,18	0,45	0,7	0,47	5340	2,04

Na_2CO_3 тін сулы ерітпесі сіңдірілгенде, ұлғайма көлемінің кемейіуі тйқарынан макротесіктер көлемінің кемейіуі және шама менен микрогелектер себепті пайда болады. Модификатордың сулы ерітпесі теріс капилляр басым себепті микрогелектерге кіре алмағандығы себепті, олардың көлемінің біраз кемейіуі микрогелектерге кіріуінің "қаралануы" менен байланыс болуы мүмкін. Бұннан тысқары актив углеродтағы гелек қатламдары ығаллау тәбіяті ығаллау қасиетінен паріқ қылуы мүмкін, сондай ақ, микрогелектердің кемінде бір бөлігі, мәселен, оксидленіу себепті және ығалланады. Модификацияланған углерод құрамында алкоголь болған карбонат ерітпелері менен сіңдірілгенде басқа нәтижелер гүзітеледі. Бұнда барлық жағдайларда ұлғайма гелек көлемінің кемейіуі барлық өлшемдегі гелектердің көлемінің кемейіуі менен байланыс болып, бұл көмірдің гелеккі бослығында модификатордың және бір қылы бөлістіріліуін көрсетеді. Соны және ітібарға алу керек, алкоголь мұғдары 75 % және 95 % ке шекем көтерілгенде ерітпедегі натрий карбонат концентрациясы және оның көмір құрамындағы мұғдары кемейді және микрогелектер көлемі артады және хаттекі біраз кемейді, бұл олардың толғырақ толғанлығын көрсетеді. Кестеден көрініп тұрғандай, модификацияланған көмір үшін Дубинин-Радускевич теңлемесіндегі константа мәнісінің кемейіуі микрогелектерде адсорбция потенциалының артуынан дерек береді. Сорбция-десорбция изотермаларды жазып алуға сорбат сұйықтында бензол іслетілгенлігі себепті, натрий карбонат пенен модификацияланғанда адсорбция потенциалының артуы тек ғана микрогелектердің орташа көлемінің кемейіуі менен көрсетілуі мүмкін. Константаның $0,76 \div 0,6$ диапазондағы мәнісі мұйеште 5-7 А ге шекем болған микрогелектер бар екенлігін көрсетеді, басқа тесіктердің нәтижелі радиустары және кемейді, бұл макротесіктер үшін дифференциал порограммалар менен тастырылған. Усы теңleme жәрдемінде есептелген W_0 сорбция майданының максимал көлемі әмелде микрогелектер көлеміне туыра келеді және модификацияланған ерітпедегі спирт мұғдары артуы менен кемейді.

Нәтижелерді қайта ісlew соны көрсетеді, натрий карбонат пенен модификацияланған көмірдің барлық үлгілерінің изотермаларының бөлістіріу дәрежесі n шама менен екіге тең болған термал адсорбция теңлемесі менен көрсетіледі, бұл модификация қылынбаған көмір үшін [21] мағлұматтарына туыра келеді. Үйреніліп атырған үлгілер үшін характерлі болған адсорбция энергиясы 5250 ден 5850 ккал/моль ге шекем артуы, олардың карбонат ангидридке салыстырғанда сорбция активлігі артуына алып келеді. Порограмма және изотермаларды санлы қайта ісlew нәтижесінде алынған үлгілер құрамы және олардың гелек дүзілісі хақындағы мағлұматтар соны көрсетеді, су-спиртлі араласпаларда натрий карбонаттың шегараланған концентрациясы іслетілген, бұнда дәсlep, модификацияланған ерітпедегі алкоголь мұғдары артып барады. Бұннан сулы-спиртлі ерітпелерден пайдаланылу себепті көмірдегі натрий карбонаттың максимал мұғдары 130 мг/г ға шекем көтеріліуі мүмкін, ал сулы ерітпелерден пайдаланғанда нәтиже төрт барбар кем (32 мг/г) болады. Сондай ақ, модификацияланған уақытта үлгінің гелеккілігі көмір құрамындағы карбонат мұғдарына қарап және өзгереді, яғни Na_2CO_3 мұғдары артуы менен гелеккі

kemeyedi hám kemeygeninde natriy karbonattıń geweklerge túrli ólshemlerde tarqalıwı hám olardıń kólemi kemeyiwi múmkin.

Juwmaq. Natriy karbonat penen modifikaciyalanǵan úlgerdi tayarlawda modifikatordıń muǵdarı turaqlı bolmaǵan koncentraciyaları menen ámelge asırıldı. Bul eń joqarı modifikator quramına iye sorbentlerdi alıw imkanı bar ekenligin kórsetedi. Sorbciyalanıw processinde modifikaciyalanbaǵan kómir modifikaciyalanǵan kómirge salıstırǵanda joqarı nátiyjeni kórsetiwi modifikaciyalanbaǵan kómirdi medicinada kationlı kómir sıpatında isletiwge tiykar boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Masakatsu M. Rapid microwave pyrolysis of wood / M.Masakatsu, K.Harumi, T.Shikenobu, T.Kenji, A.Koji // J.Chem. Eng. Jap. – 2000. – vol. 33, iss. 2. – RP. 299-302.
2. Uraki Y. Preparation of activated carbon from peat / Y.Uraki, Y.Tomai, M.Ogawa, S.Gaman, S.Tokura // BioResources. – 2009. – №4 (1) – PP. 205-213.
3. Viswanathan, B. Methods of activation and specific applications of carbon materials / B.Viswanathan, P.Indra Neel, T.K.Varadarajan // Indian Institute of Technology Madras. – 2009. – p. 160.
4. Mingbo W. Preparation of porous carbons from petroleum coke by different activation methods / Wu Mingbo, Qingfang Zha, Jieshan Qiu, Xia Han, Yansheng Guo, Zhaofeng Li, Aijun Yuan, Xin Sun // Fuel. – 2005. – 84, 14-15. – p. 1992 – 1997.
5. Juma M. Pyrolysis and combustion of scrap tire / M.Juma, Z.Korenovb, J.Markos, J.Annus, L.Jelemenske // Petroleum & Coal. – 2006. – 48(1). – p. 15-26.
6. Чеснокои Н.В. Углеродные адсорбенты из гидролизного лигнина для очистки сточныхвод от органических примесей / А.О.Еремина, В.В.Головина, Н.В.Чесноков, В.Н.Кузнецов // Journal of Siberian Federal University, Chemistry. – 2011. – № 1 (4) – s. 100-107.
7. Медведев А.В. Разработка метода электродуговой пиролизной утилизации осадков сточных вод городских очистных учреждений: автореф. диссер. на соискание уч. ст. канд. тех. наук (25.00.36) // Тюменский государственный нефтегазовый университет. - Тюмень, 2003. – 24 с.
8. Кузнецова Л.Н. Пиролиз осадков сточных вод СВП с получением органоминеральных адсорбентов для очистки промышленных стоков: автореф. диссер. на соискание уч. ст. канд. тех. наук (05.21.03) // Архангельский государственный технический университет. - Архангельск, 2000. – 20 с.
9. Богданович Н.И. Пиролиз осадков, содержащих активный ил, с получением органоминеральных адсорбентов для очистки жидких и газовых выбросов / Н.И.Богданович, Л.Н.Кузнецова // Менеджмент экологии. Материалы конф. «Экология-99». – Вологда, Володовский ГТУ. - 1999. – с.50-53.
10. Khudayberganova N., Rizaev A., Abdurakhmonov E.B. Adsorption properties of benzene vapors on activated carbon from coke and asphalt/E3S Web of Conferences 264, 01022 (2021) CONMECHYDRO – 2021 <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126401022>
11. Киселёв А.В. Удельная поверхность адсорбентов разной структуры. – В сб.: Методы исследования структуры высокодисперсных и простых тел, М.: Изд. Москва, 1953, с.86-113.
12. Muxlis Oyidinov, Tolibjon Abdulxayev, Mirzohid Kokhkhharov, Eldor Abdurakhmonov, Firuza Rakhmatkarieva Thermodynamics of Carbon (IV)-Oxide adsorption on NaA Zeolite obtained by modification of angren kaolin// E3S Web of Conferences 413, 04007 (2023) INTERAGROMASH 2023 <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341304007>

O'simlik ekstrakti qoldiqlaridan olingan ko'mirning sorbcion xususiyatlari

Annotaciya. Maqolada o'simlik qoldiqlarin mexanik qayta ishlash natijasida ko'p miqdordagi chiqindilarni samarali yoq qilish masalalari tadqiq qilinadi. Tadqiqot natijasida ko'mirga faollantiruvchi moddalarini ishlatish, ya'ni modifikaciyalash usulidan foydalanish, ko'mir g'ovaklarida bir tegks taqsimlanish, singdirish chuqurligin oshirish yo'llari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'simlik qoldig'i, termokimyo, piroliz, adsorbciya, desorbciya, izoterma.

Сорбционные свойства древесного угля, полученного из остатков растительных экстрактов

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы эффективного сжигания большого количества отходов в результате механической переработки растительных остатков. В результате исследований проанализированы методы применения угольных активаторов, т.е. метод модификации, равномерного распределения в порах угля, способы увеличения глубины поглощения.

Ключевые слова: растительные остатки, термохимия, пиролиз, адсорбция, десорбция, изотерма.

Sorption properties of charcoal obtained from plant extract residues

Annotation. The article examines the issues of effective incineration of a large amount of waste as a result of mechanical processing of plant residues. As a result of the research, the methods of using coal activators, i.e. using the method of modification, uniform distribution in coal pores, and ways to increase the absorption depth were analyzed.

Key words: plant residue, thermochemistry, pyrolysis, adsorption, desorption, isotherm.

ARAL BOYÍ XALQÍNA AQABA SUW HÁM ISHIMLIK SUWÍN JETKERIP BERIW MÁSELELERI

Xalmuratov Q. J.

Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń

Hár qanday mámleket óz xalqı ushın qolaylı jasaw sharayatların jaratıwǵa háreket etip, onda xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew ayrıqsha áhmiyetke ie. Bul baǵdarda "Ózbekstan-2030" strategiyasında 2030-jılǵa shekem erisiletuǵın maqsetlerdiń nátiyjelilik kórsetkishleri sıpatında tómendegiler belgilengen: mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri hám ulıwma orta bilim beriw mákemeleriniń taza ishımlık suwı hám zamanagóy sanitariyalıq-gigienalıq infrastrukturası menen tolıq támiyinlew; barlıq elatlı punktlerdi taza ishımlık suwı hám aqaba xızmetleri menen kepillikli támiyinlewdiń finanslıq mexanizmlerin engiziw; suw támiynatı kárxanalarınń laboratoriyaların ishımlık suwınıń sapasın turaqlı monitoring etiw ushın zamanagóy laboratoriya úskeneleri hám reaktivler menen támiyinlew; barlıq ishımlık suw tutınıwshılardı esaplaǵıshlar ornadıw támiyinlew; ishımlık suwınıń sapası, hám kanalizaciya kárxanalarınń nátiyjelilik kórsetkishlerin engiziw; Tuyamoyın suw saqlaǵıshınıń kólemin qosımsha 1 milliard kub metrge keńeytip, 1,2 million hektarda suw támiynatın jaqsılaw hám ishımlık suw rezervin jaratıw [1].

Kórinip turǵanıday, elimizde xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlewge oǵada úlken itibar qaratılıp atırǵan bolıp, sońǵı jılları Qaraqalpaqstan Respublikasında da usı maqsetlerge erisiw jolında kóplegen unamalı nátiyjelerge erisilmekte. Bul maqalada áyne usılar haqqında pikir júrgizilip, onıń ushın birinshi gezekte aymaqlarda xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew boyınsha sırt el, ĞMDA hám jergilikli ilimpazlardıń qatnas hám kózqarasları tallanǵan, Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı ámeliy jaǵday úyrenilgen hám tarawdı jaqsılaw boyınsha usınıslar keltirilgen. Qaraqalpaqstan Respublikası mámleketimizdiń eń úlken aymaǵı bolǵanı sebepli, biz mámleketler aymaqlarında xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew boyınsha sırt elli, ĞMDA hám jergilikli ilimpazlardıń qatnasların hám kózqarasların úyrenip shıqtıq.

Afrika materigi ilimpazları Prosper Bazaana hám Resibe A. Motaponıń atap ótiwinshe, ishımlık hám aqaba suwlar aymaqlardıń rawajlanıwın belgilep beriwshi tiykar bolıp esaplanıp, olar bárqulla rawajlanıwıń orayında bolıw menen birge insanlardıń jasawı hám ekologiyalıq sistemalar menen támiyinleniwı ushın sheshiwshi áhmiyetke ie. Ekologiyalıq ekonomika kózqarasınan qaraǵanda, ishımlık hám aqaba suwlar aymaqlardaǵı turmıstıń barlıq tarawlarına, yaǵnıy sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy hám ekologiyalıq táreplerine óz tásirin kórsetedi. Aymaqlardaǵı adamlardıń jınısı, xalıqtıń ósiw tendenciyaları hám úy xojalıqlarınıń quramı bolsa ishımlık hám aqaba suw támiynatına tásir etedi.

Afrika ilimpazlarınń pikirinshe, aymaqlardaǵı xalıqtıń ishımlık hám aqaba suw támiynatına bolǵan talabı menen usınıs arasındǵı ayırmaslılıqtı ilajı bolǵanında azaytıw úlken áhmiyetke ie bolıp, oǵan aymaqlardaǵı xalıqtı jalpılaw suw menen támiyinlew, suw támiynatı obektlerine investiciyalar kirgiziw, sonday-aq, kámbaǵallıq dárejesi joqarı bolǵan aymaqlarda suwdan paydalanıw tariflerin biykarlaw arqalı erisiw múmkin. Eger agrokimyoviy zatlar, taw-kán hám óndiris sanaatı kárxanalarınń shıǵındıları hám basqa da kóplegen faktorlar sebepli júz beretuǵın suwdıń pataslanıwına qarsı ilajlar kórilme, onda suw támiynatı qáwipsizligi dárejesiniń tómendewi hám xalıqtıń densawlıǵınıń tómendewi jaǵdayı júzege keliwi múmkin. Olardıń juwmaǵına bola, aymaqlarda ishımlık hám aqaba suwlar menen támiyinlew potencialın arttırıw, bul tarawǵa investiciyalar kirgiziw hám suw támiynatı obektlerin modernizaciyalaw tek ǵana aymaqtıń rawajlanıwı ushın sheshiwshi áhmiyetke ie jumıslar emes, al suw arqalı juǵatuǵın infekciyaların tarqalıwınıń aldın alıwǵa hám xalıqtıń densawlıǵın sezilerli dárejede jaqsılanıwǵa jaqınnan járdem beredi [4].

Rossiya ilimpazları Sokolov L.I. hám Silinskiy V.A.ń pikirinshe, suw támiynatı hár qanday aymaqtıń ekologiyalıq qáwipsizlikke erisiwinde oraylıq rol oynadı: sebebi, taza ishımlık suwı aymaq ushın eń áhmiyetli resurs bolıp, ol aymaқтаǵı pútkil sociallıq, ekonomikalıq hám ekologiyalıq jumıstı qamtıp aladı. Bunıń ushın, birinshi gezekte, aymaқтаǵı suw támiynatınıń qáwipsizligine erisiw júdá zárúr bolıp, ol adamlar, qorshaǵan ortalıq hám ekonomika ushın suw menen baylanıslı qáwip-qáterlerdiń optimal dárejesi menen bir qatarda aymaq xalqı, ekosistemalardı saqlaw, energetika hám óndiris ushın tiyisli sapalı ishımlık suwınan úziksiz paydalanıwdı támiyinley alatuǵın zárúr muǵdardaǵı suw rezerviniń bar ekenligi menen ólshenedi. Rossiya ilimpazları aymaqtıń suw qáwipsizligin anıq misallar járdeminde sıpatlap bergen bolıp, olardan kelip shıǵıp, 1-súwrette bul boyınsha jáne de túsiniqli maǵlıwmatlar keltirilgen. Olardıń atap ótiwinshe, aymaқта suw támiynatı qáwipsizliginiń áhmiyetliligi turaq jay hám kommunalıq, ekonomikalıq hám sociallıq tarawlardaǵı reformalarǵa baylanıslı boladı.

L.I.Sokolov hám V.A.Silinskiylerdiń juwmaǵına bola, aymaқта suw támiynatı qáwipsizligine erisiw ushın oǵan baylanıslı máselelerdi sheshiwge kompleksli hám sistemalı qatnas zárúr bolıp, onda óz aldına suw xojalıǵı obektleri,

kárxanalar, turaq jay kompleksleri hám úy xojalıqlarınan baslap aymaq dárejesindegi barlıq obektlerdi qamtıp alıwı kerek. Suw támiynatınıń qáwipsizligin arttırıwǵa qaratılǵan aymaqlıq strategiyalar uzaq múddetli strategiyalar sıpatında kórinisi kerek, bunda tiykarǵı itibardı qáwiplerdi "aldın alıw hám aldın alıw" hádiyseler júz bergennen keyin olarǵa "juwap háreketlerin ámelge asırıw hám qayta tiklew"ge qaraǵanda ekologiyalıq hám ekonomikalıq jaqtan nátiyjelirek ekenligine qaratıw zárúr [5].

1-súwret. Aymaqlarda suw támiynatı qáwipsizliginiń bar ekenliginiń tiykarǵı belgileri [5]

Birinshiden	Ekinshiden	Úshinshiden
Bul - suw támiynatı obektleriniń házirgi jaǵdayı..	Bul - xalıqtıń zárúr muǵdardaǵı qolaylı sapalı suwdan turaqlı paydalanıwı ushin sharayatlar menen faktorlardıń bar ekenliginen ibarat.	Bul - resurslardı únemlew, tábiyǵı saykeslik hám resurslardı almasırıw principleri tiykarında suw resurslarınan paydalanıw nátiyjeliligidir..

Jergilikli ilimpazlar Iskandarova Sh. T., Gulyamov S. S., Usmanov I. A. hám Xasanova M. I. lardıń atap ótiwinshe, Qaraqalpaqstan Respublikasında ishimlik suwınıń sapasını jaqsılaw hám ishimlik suwı támiynatı sistemalarınń nátiyjeliligini arttırıwda Qaraqalpaqstan Joqarǵı keńesiniń jaqın keleshektegi ekonomikalıq siyasatı tómendegilerdi názerde tutadı:

- Qaraqalpaqstan Respublikası xalqın, á sirese, awıllıq jerlerdi sapalı hám qáwipsiz ishimlik suwı menen támiyinlew;
- jer astı hám jer ústi tábiyǵı suw dárekleriniń keyingi antropogen pataslanıwın saplastırıw;
- Qaraqalpaqstan Respublikası xalqın oraylasqan hám oraylaspaǵan turmıslıq-ishki suw támiynatı sistemaları menen tolıq qamtıp alıw; ishimlik suwı támiynatı sistemalarınń materiallıq-texnikalıq bazasını tıp-tiykarınan jańalaw.

Jergilikli ilimpazlardıń pikirinshe, belgilengen wazıypalardı sheshiw tiykarınan suw basseynleriniń jaǵdayı hám keleshekte olardıń boljawlı ózgerisleri menen belgilenedi. Olardıń juwmaǵına bola, Qaraqalpaqstan Respublikasında klimat ózgeriwiniń ishimlik suwı támiynatı sistemalarınń jumısına hám ishimlik suwınıń sapasına múmkin bolǵan unamsız tásirin úyreniw úlken sociallıq hám xalıq xojalıǵı dárejesindegi áhmiyetli wazıypa bolıp esaplanadı[13]. Sırt el, GMDA hám jergilikli ilimpazlardıń aymaqlarda xalıqtı ishimlik suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew baǵdarındaǵı kózqarasların hám qatnasların analiz nátiyjesinde bizge isenim payda boldı, suw támiynatı hár qanday aymaqtıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwında eń tiykarǵı hám oraylıq másele bolıp esaplanatuǵına. Búgingi kúnde eń áhmiyetli wazıypalardan biri bolǵan aymaqlarda ekologiyalıq qáwipsizlik dárejesine erisiwde suw támiynatı qáwipsizligi oǵada úlken áhmiyetke iye.

Sońǵı jılları Qaraqalpaqstan Respublikasında xalıqtı ishimlik suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew sistemasın rawajlandırıw jolında sezilerli jumıslar ámelge asırılıp atırǵan bolıp, bunıń tiykarǵı sebepleri sıpatında tómendegilerdi kórsetiwimiz múmkin: aymaq xalqı turaqlı túrde ósip barmaqta. 2021-2023-jıllar statistikasına itibar qaratılса, usı dáwir ishinde turaqlı xalıq sanı derlik 102,7 procentke ósken. Sırt el ilimpazları Prosper Bazaana hám Resibe A. Motaponıń aytqanıday, aymaqlardaǵı xalıqtıń ósiw tendenciyaları ishimlik hám aqaba suw támiynatına tásir etedi ("Temaga tiyisli ádebiyatlar analizi" bólimine qarań). Haqıyqatında da, xalıq sanınıń artıwı, tábiyǵı túrde, suw támiynatı xızmetlerine bolǵan talaptı da arttıradı; qurılıs jumıslarınıń kólemi artıp barmaqta. 2021-2023-jılları Respublikada orınlangan qurılıs jumıslarınıń kólemi 118,6 procentke artqan bolıp [7], bul tábiyǵı túrde xalıq turaq jayları, sanaat obektleri hám basqa da kóplegen sociallıq obektler sanınıń artqanınan dárek beredi. Óz gezeginde aymaqtı rawajlandırıw obektleri artıwı xalıqtı ishimlik suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlewge bolǵan talaptıń artıwına alıp keledi; tiykarǵı kapitalǵa investiciyalar kólemi artıp barmaqta. 2021-2023-jıllarda Qaraqalpaqstanda tiykarǵı kapitalǵa investiciyalardıń kólemi 159,7 procentke arttı [7]. Aymaqtı rawajlandırıw kóleminin artıwı sanaat ónimlerin islep shıǵarıw hám xızmetler kórsetiw kóleminin artıwına alıp keledi, bul óz gezeginde suw támiynatına bolǵan talaptı jáne de arttıradı; jańadan shólkemlestirilgen kárxana hám shólkemler sanınıń ósiwi baqlanǵan. 2021-2023-jılları Qaraqalpaqstan Respublikasında jańadan shólkemlestirilgen kárxana hám shólkemlerdiń sanı 143,3 procentke ósken. Bul joqarıdaǵı ósiw kórsetkishleri, yaǵnıy qurılıs jumıslarınıń kólemi hám tiykarǵı kapitalǵa investiciyalardıń kólemi artqanınıń logikalıq dawamı bolıp, jańadan shólkemlestirilgen kárxana hám shólkemlerdiń sanınıń artıwı suw támiynatına bolǵan talaptı arttırıwı tábiyǵı jaǵday; densawlıqtı saqlaw hám sociallıq xızmetler tarawında jumıs alıp barıp atırǵan kárxana hám shólkemlerdiń sanı turaqlı túrde ósip barǵan. 2021-2023-jılları respublikada densawlıqtı saqlaw hám sociallıq xızmetler tarawında jumıs alıp barıp atırǵan kárxana hám shólkemlerdiń sanı 110,2 procentke ósken. Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, xalıqtı ishimlik suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew tiykarınan sociallıq másele esaplanganı sebepli sociallıq taraw obektleri sanınıń artıwı bul máselege bolǵan itibardı jáne de kúsheytiwge alıp keledi.

Tómendegi 1-kestede joqarıdaǵı analizlar haqqında jáne de tolıq maǵlıwmat alıwıńız múmkin:

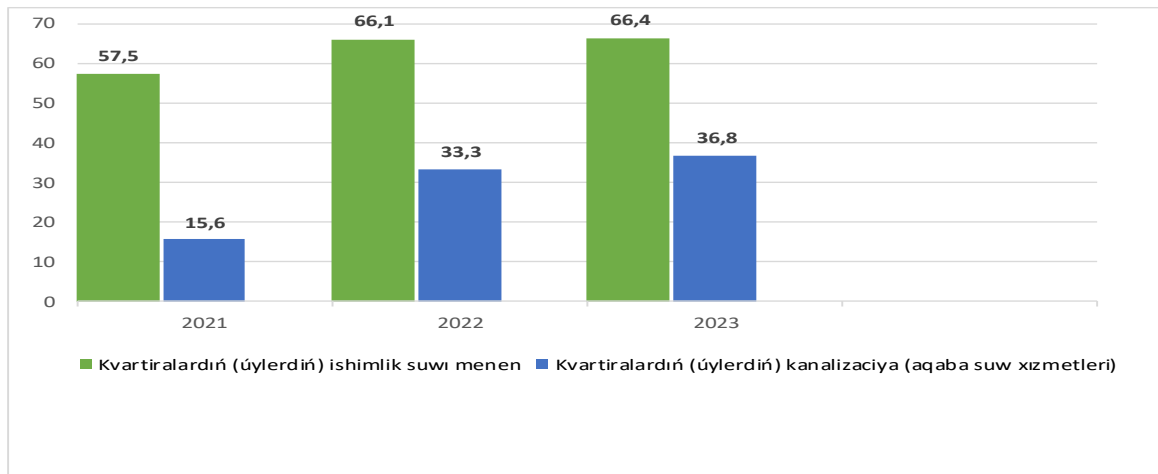
1-keste. 2021 - 2023-jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw kórsetkishleri¹

№	Kórsetkishler	Ólshew birligi	Jıllar			2023-jılı 2021-jılǵa salıstırǵanda ósiw pátı, %
			2021	2022	2023	
1	Turaqlı xalıq sanı	mın adam	1948,5	1976,2	2002,7	102,7
2	Qurılıs jumıslarınıń kólemi	mlrd sum	4480,6	5272,4	5315,9	118,6
3	Tiykarǵı kapitalǵa investiciyalar kólemi	mlrd sum	8110,7	10254,0	12959,2	159,7
4	Jańadan shólkemlestirilgen kárxana hám shólkemler sanı	dana	4491,0	4472,0	6436,0	143,3

¹ Bul keste avtordıń ózi tárepinen Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları hám xabarnamalarınan paydalanıw tiykarında dúzilgen.

5	Densawlıqtı saqlaw hám sociallıq xızmetler tarawında jumıs alıp barıp atırğan kárxana hám shólkemlerdiń sanı	dana	442	474	487	110,2
---	--	------	-----	-----	-----	-------

1-keste maǵlıwmatlarınan kórinetuǵınıday, 2021-2023-jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw kórsetkishlerindegi ósiw tendenciyası xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew sistemasın bunnan bılay da rawajlandırıw zárúrligin júzege keltirdi. Itibarınızdı 1-súwretke qaratpaqshımız. Bul súwrette 2021-2023-jılları Qaraqalpaqstanda kvartira (úyer) nıń ishımlık suwı hám kanalizaciya, yaǵnıy aqaba suw xızmetleri menen támiyinlengenlik dárejesi kórsetilgen.

1-súwret. 2021-2023-jıllarda Qaraqalpaqstanda kvartira (úyer) nıń ishımlık suwı hám kanalizaciya (aqaba suw xızmetleri) menen támiyinlengenlik dárejesi²

1-súwretten kórinip turganıday, 2021-2023-jılları Qaraqalpaqstanda kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı hám kanalizaciya (aqaba suw xızmetleri) menen támiyinleniw dárejesi ósiw tendenciyasına ie bolǵan. Bunday unamalı nátiyjege erisiwde eń tiykarǵı sebep sıpatında Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 25-sentyabrdegi "Suw támiynatı hám aqaba suw sistemasın bunnan bılay da jetilistiriw jáne tarawdaǵı investiciyalıq joybarlardıń nátiyjeliligin arttırıw ilajları haqqında"ǵı PP-6074-sanlı Pármaniniń atqarıwın kórsetiwimiz múmkin.

Usı Pármanǵa bola, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Ellikqala, Tórtkúl, Kegeyli hám Shımbay rayonları 2021-2022-jıllarda ishımlık suwı támiynatı sistemaları isbilermenlik subektlerine mámleketlik-jeke menshik sheriklik shártleri tiykarında tapsırılatuǵın rayon hám qalalar dizimine kirgizilip, olarda "Xalıqqa arnawlı texnikalar járdeminde ishımlık suwın jetkerip beriw joybarı"n ámelge asırıw belgilep berilgen.

Sonday-aq, usı Párman menen respublikanıń paytaxtı Nókis qalası 2021-2025-jıllarǵa mólsherlengen respublika hám wálayatlarǵa boysınatuǵın qalalar kesiminde ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw sistemaların kompleksli rawajlandırıw baǵdarlamalarına kirgizilgen bolıp, qarjılandırıw dárekleri sıpatında Jáhán banki hám Aziya infrastrukturalıq investiciyalıq banki kórsetilgen. Bunnan tisqari, Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı 15 rayon 2021-2025-jıllarǵa mólsherlengen rayon orayları kesiminde ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw sistemaların kompleksli rawajlandırıw baǵdarlamalarına kirgizilgen bolıp, qarjılandırıw dárekleri sıpatında Jáhán banki, Aziya infrastrukturalıq investiciya banki, Evropa tikleniw hám rawajlanıw banki jáne Qarjı ministrligi (házirgi Ekonomika hám qarjı ministrligi janındaǵı Suw támiynatı hám kanalizaciya sistemaların rawajlandırıw qorı sıyaqlılar kórsetilgen [3].

Solay etip, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 25-sentyabrdegi PP-6074-sanlı Pármanınıń orınlanıwı haqıyqattan da unamalı nátiyjelerge alıp kelgenin tastıyıqlawshı jáne bir maǵlıwmattı keltirip ótemiz:

2-keste. 2020-2023-jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikasında kvartira (úyer) nıń kanalizaciya (aqaba suw xızmetleri) menen támiyinleniw dárejesiniń ósiw dinamikası (Nókis qalası hám rayonlar kesiminde) procentte³

	2020	2021	2022	2023	2023-jılı 2021-jılǵa salıstırǵanda ósiw neshe ese bolǵanlıǵı
Qaraqalpaqstan boyınsha	11,4	15,6	33,3	36,8	3,2
Nókis qalası	32,7	47,5	57,6	61,6	1,8
Ámiwdarıya rayonu	1,7	2,2	21,5	23,9	14,0
Beruniy rayonu	6,2	6,4	25,0	28,2	4,5
Bozataw rayonu	3,4	4,3	21,4	22,7	6,6

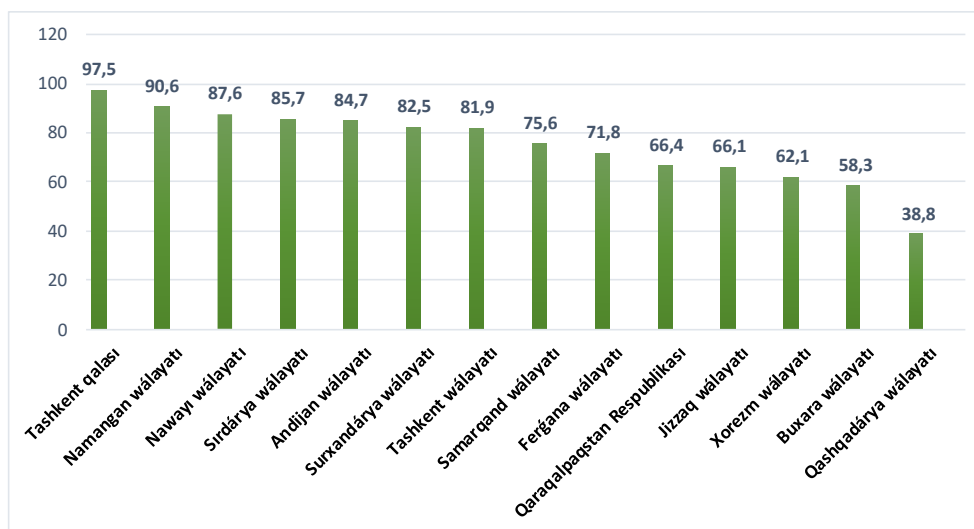
² Bul súwret avtorıń ózi tárepinen tómendegi derekten paydalanıw tiykarında jaratıldı: Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Qorshagan ortalıq: turaq jay fondı - Kvartira (úy) lardıń kanalizaciya menen támiyinlengenligi / Kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı menen támiyinlengenligi. 01.08.2024. www.stat.uz

³ Bul keste avtorıń ózi tárepinen tómendegi dereklerden paydalanıw tiykarında dúzilgen: Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Qorshagan ortalıq: turaq jay fondı - Kvartira (úy) lardıń kanalizaciya menen támiyinlengenligi / Kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı menen támiyinlengenligi. 01.08.2024. www.stat.uz

Qaraózek rayoni	2,8	3,4	25,2	26,9	9,6
Kegeyli rayoni	2,4	3,6	29,2	33,1	13,7
Qonirat rayoni	21,9	28,4	37,6	39,2	1,7
Qanlikól rayoni	4,6	5,6	28,3	30,4	6,6
Moynaq rayoni	6,8	8,8	28,7	30,4	4,5
Nókis rayoni	4,0	5,1	25,1	28,3	7,1
Taqiyatas rayoni	23,4	23,3	34,9	40,3	1,7
Taxtakópir rayoni	5,1	6,7	28,3	28,4	5,5
Tórtkúl rayoni	5,3	7,1	25,6	29,3	5,5
Xojeli rayoni	1,0	1,9	32,2	33,3	33,3
Shimbay rayoni	2,9	3,7	27,7	32,9	11,3
Shumanay rayoni	4,3	6,0	25,8	30,5	7,1
Ellikqala rayoni	3,1	3,9	21,5	28,7	9,2

2-kestede 2020-2023-jılları Qaraqalpaqstan Respublikasında kvartira (úyler) nın kanalizaciya (aqaba suw xızmetleri) menen támiyinleniw dárejesiniń ósiw dinamikası Nókis qalası hám rayonlar kesiminde kórsetilgen. Bul kestede analiz 2020-jıldan baslanǵanınıń sebebi, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń PP-6074-sanlı Pármanı usı jılı qabıl etilgenligi sebepli, onıń keyingi jıllardaǵı orınlanıw nátiyjelerin usı jıl menen salıstırıwdı maqset ettik. Kestedeǵı maǵlıwmatlardan kórinip turǵanıday, Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha 2023-jılǵa kelip 2020-jılǵa salıstırǵanda 3,2 ese ósiw baqlanǵan.

Eń az ósiw Qonırat hám Taqiyatas rayonlarında baqlanǵan bolsa (1,7 ese), eń kóp ósiw Xojeli rayonında baqlanǵan (33,3 ese). Ulıwma alǵanda, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 25-sentyabrdegi PP-6074-sanlı Pármanı bunday joqarı nátiyjelerge erisiw ushın áhmiyetli tiykar bolıp xızmet etedi. Bul Pármanın orınlanıwı sheńberinde Jáhán banki, Aziya infrastrukturalıq investiciya banki hám Evropa tikleniw hám rawajlanıw banki sıyaqlı xalıqaralıq finans institutlarınń usı tarawǵa tartılǵanı joqarı nátiyjelerge erisiwge xızmet etken.

2-súwret. 2023-jılı Tashkent qalası, Qaraqalpaqstan Respublikası hám wálayatlarda kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı menen támiyinlengenlik dárejesi⁴

Bunnan tısqarı, sońǵı jıllarda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevniń basshılıǵında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıwǵa berilip atırǵan oǵada úlken itibar da usınday joqarı nátiyjelerge erisiwde óz kórinisin tappaqta. Prezidentimizdiń usı jıldıń 19-avgust kúni Kegeyli rayonında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıw máseleleri boyınsha májilisinde aytqan usı sózi pikirimizdiń ayqın dálili bola aladı: "Aldın da aytqanımday, ózbek hám qaraqalpaqtıń tariyxı da, táǵdiri de bir. Men isenemen, biziń jarıq, baxıtlı keleshegimiz de álbette bir boladı. Bul jolda sizlerge, húrmetli jaslar hám isbilermenlerimizge jańa tabıslar hám áwmetler tileymen"[1].

Aqırında itibarınızdı joqarıdaǵı 2-súwretke qaratpaqshımız. Bul súwrette 2023-jılı Tashkent qalası, Qaraqalpaqstan Respublikası hám wálayatlarda kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı menen támiyinleniw dárejesiniń analizi keltirilgen. Súwretten kórinip turǵanıday, Ózbekstan Respublikasındaǵı 14 bas hákimshilik-aymaqlıq birlikler arasında Qaraqalpaqstan Respublikası onınshı orında turadı. Mine, usı nátiyjeden kelip shıǵıp, sońǵı jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikasında xalıqtı ishımlık suwı támiynatı hám aqaba suw xızmetleri menen támiyinlew baǵdarında sezilerli unamlı nátiyjelerge erisilgenine qaramastan aymaqta bul baǵdarda eleǵe shekem kóplegen jumıslardı ámelge asırıw zárúr ekenligin

⁴ Bul súwret avtorıń ózi tárepinen tómendegi dereklerden paydalanıw tiykarında jaratıldı: Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Qorshagan ortalıq: turaq jay fondı - Kvartira (úy) lardıń kanalizaciya menen támiyinlengenligi / Kvartira (úy) lardıń ishımlık suwı menen támiyinlengenligi. 01.08.2024. www.stat.uz

juvmaqlaw mumkin. Joqarida so'ngi jillari Qaraqalpaqstan Respublikasida xalqni ishimlik suvi taminiyati ham aqaba suv xizmatlari menen taminiyalew bag'darında sezilerli unamli natijelerge erisilgenine qaramastan aymaqta bul bag'darda ele koplegen jumislardi amelge asiriw zarur, degen juvmaqqa kelgen edik. Sonnan kelip shig'ip, to'mendegi usinislardi keltirip o'tpekshimiz: ishimlik suvınan natijeli paydalanıwı jolga qoyıw maqsetinde aylıq tutınıw muğdarınan kelip shıg'ıp tutınıwshılardı toparlarga ajratıw ham belgilengen tutınıw koleminen artqan tutınıwshılarga tarifke salıstırğanda ósiwshi koefficient qollanıw tartibin engiziw maqsetke muwapıq bolar edi: bul xalıq tárepinen ishimlik suvınan únemli paydalanıwga imkaniyat jaratıp, bunın natijesinde kvartira (úy) lardıń ishimlik suvi menen taminiyleniw dárejesin bunnan bılay da arttırıw mumkin; suvınan paydalanǵanlıq ushın qarızdarlıqtı azaytıw maqsetinde gaz ham jaqtılandırıw ushın ornatiılǵanıday elektron suwıq ham ıssı suw esaplaǵıshların ornatiwdı rawajlandırıw kerek: bul bir tárepten xalıqtıń ishimlik suw taminiyatı ushın tolemlerdi óz waqtında amelge asırıwın taminiyleniw dárejesin arttırıw imkaniyatın jaratadı; "Qaraqalpaq suw taminiyatı" AJ xızmetkerleri tárepinen máhállelerde xalıqtıń ishimlik suvınan únemli paydalanıwdıń áhmieti ham zárurlıǵı jáne ishimlik suw taminiyatı menen baylanısh mashqalalardı jedel ham sapalı sheshetuǵın strukturalar haqqında sawatlılıǵın arttırıwga qaratiılǵan zamanagóy trening bag'darlamaların turaqlı túrde ótkeriw jolga qoyılsa maqsetke muwapıq bolar edi: bul xalıqtıń ishimlik suvınan únemli paydalanıwı ham bul bag'dardagı tolem minnetlemelerin óz waqtında amelge asırıwın taminiyleniw, bunın natijesinde kvartira (úy) lardıń ishimlik suvi menen taminiyleniw dárejesiniń artıwına imkaniyat jaratıladı.

Juvmaqlap aytqanda, búgingi kúnde Qaraqalpaqstan Respublikasında xalqni ishimlik suvi taminiyatı ham aqaba suv xizmatlari menen taminiyalew sisteması turaqlı rawajlanıp barıp, jaqın keleshekte aymaqta mámleketimiz aymaqları arasında eń joqarı taminiylengenlik dárejelerinen birine erisiledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Qaraqalpaqstandaǵı imkaniyatlar tallanıp, gezektegi wazıypalar belgilendi. 19.08.2024. www.president.uz
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń "Ózbekstan - 2030" strategiyası haqqında"ǵı Pármanı. 2023-jıl 11-sentyabr, PP-158-sanlı. <https://lex.uz/ru/docs/6600413>
3. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń "Ishiw suvi taminiyatı ham aqaba suw sistemasın bunnan bılay da jetilistiriw jáne tarawdaǵı investiciyalıq joybarlardıń natijeliligini arttırıw ilajları haqqında"ǵı Pármanı. 2020-jıl 25-sentyabr, PF-6074-sanlı. <https://lex.uz/docs/5017983#5018515>
4. Prosper Bazaanah & Raesibe A. Mothapo. Sustainability of drinking water and sanitation delivery systems in rural communities of the Lepelle Nkumpi Local Municipality, South Africa. Environ Dev Sustain 26, 14223–14255 (2024). <https://doi.org/10.1007/s10668-023-03190-4>
5. Соколов Л.И., Силинский В.А. Водная безопасность региона. Журнал "Управление техносферой". 2024. Т.7. Вып. 2. Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2024. Стр. 319-337.
6. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Demografiya: demografiyalıq kórsetkishler - turaqlı xalıq sanı (jámi). 06.05.2024. www.stat.uz
7. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Qurilis: qurilis jumislarınıń kolemi (jıllıq). 26.06.2024. www.stat.uz
8. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Investiciyalar: tiykargı kapitalga investiciyalar - tiykargı kapitalga investiciyalar kolemi (jıllıq). 08.08.2024. www.stat.uz
9. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Kárxana ham shólkemler demografiyası: kárxana ham shólkemler sanı (jıllıq). 15.01.2024. www.stat.uz
10. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń xabarnomasi. Kárxanalar ham shólkemler jumısınıń ulıwma sıpatlaması. 15.02.2024. www.stat.uz
11. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń ashıq maǵlıwmatları. Qorshagan ortalıq: turaq jay fondı - Kvartira (úy) lardıń kanalizaciya menen taminiylengenligi / Kvartira (úy) lardıń ishimlik suvi menen taminiylengenligi. 01.08.2024. www.stat.uz
12. Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentliginiń xabarnomasi. Kárxana ham shólkemlerdiń jumısı. 15.02.2023. www.stat.uz
13. Искандарова Ш.Т., Гулямов С.С., Усманов И.А., Хасанова М.И. Қорақалпоғистонда аҳолининг сув таъминоти тизимини молиялаштириш муаммолари. Республиканская научно-практическая конференция "Современные проблемы охраны окружающей среды и общественного здоровья". 15 апреля 2023. Ташкент: Ташкентский Педиатрический Медицинский Институт, 2023. 77-80-betler.

Annotatsiya: Maqalada aral boyı xalqın ishimlik suvın jetkerip beriw ham aqaba suv xızmetlerin shólkemlestiriwdıń ilimiy-teoriyalıq ham ámeliy tiykarları analizlengen. Qaraqalpaqstan Respublikasında ishimlik suvi taminiyatı ham aqaba suv xızmetleriniń jaǵdayı úyrenilip, sonıń menen birge, natijeli sheshimler ham usinislar islep shıǵılǵan.

Tayanish sózler: ishimlik suw taminiyatı, aqaba suv xızmetleri, aymaq, xalıq, taminiyleniw dárejesi/

Annotasiya: Maqolada orolbo'yi aholisini ichimlik suvi bilan ta'minlash va oqova suv xizmatlarini tashkil etishning ilmiy-nazariy va amaliy asoslari tahlil qilingan. Qoraqalpog'iston Respublikasida ichimlik suvi ta'minoti va oqova suv xizmatlari holati o'rganilib, shu bilan birga, samarali yechimlar va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ichimlik suv ta'minoti, oqova suv xizmatlari, hudud, aholi, ta'minlanish darajasi.

Abstract: The article analyzes the scientific-theoretical and practical foundations of drinking water supply and wastewater services for the population of the Aral Sea region. The state of drinking water supply and wastewater services in the Republic of Karakalpakstan has been studied, and effective solutions and recommendations have been developed.

Keywords: drinking water supply, wastewater services, territory, population, level of provision.

Аннотация: В статье проанализированы научно-теоретические и практические основы организации услуг питьевого водоснабжения и канализации населения Приаралья. Изучено состояние питьевого водоснабжения и услуг канализации в Республике Каракалпакстан, разработаны эффективные решения и предложения.

Ключевые слова: питьевое водоснабжение, услуги канализации, территория, население, уровень обеспеченности.

UDK: 339.37

CHAKANA SAVDO KORXONALARIDA XIZMATLAR SIFATINI BAHOLASH

Ibragimova N. Z.

Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali

Kirish (Introduction). Yangi O'zbekiston iqtisodiyotida chakana savdo korxonalar faoliyatining barqaror va samarali rivojlanishi, xizmat sifati bilan bir qatorda xizmat madaniyatini oshirish, savdo korxonalarini sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish, tarkibni optimallashtirish va assortimentni kengaytirish hamda savdo ishlab chiqarishini samarali tashkil qilish kabi yo'nalishlarda dasturiy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. "Yurtimizda 2 mingdan ziyod mahalla xizmatlar sohasiga ixtisoslashgan. Bunday hududlarni ko'paytirish maqsadida, aholisi 20 mingdan oshadigan mahallalarda chakana savdo va xizmat ko'rsatish markazlari tashkil etiladi. Bu markazlar ham 5 yil muddatga yer va mol-mulk solig'idan ozod etiladi" [1]. Bu vazifalarni hal etishda chakana savdo xizmatlari sifatini baholash uslubiyatini takomillashtirish, iste'molchilarning chakana savdo xizmatlariga talabini to'laroq qondirish, savdo tizimini innovatsion rivojlantirish kabi yo'nalishlarda ilmiy-tadqiqotlarni chuqurlashtirish maqsadga muvofiq. Iqtisodiy rivojlanish natijasida iqtisodiy taraqqiyotning jadallik bilan o'sishi, raqobatning kuchayishi, murakkablashishi va sotiladigan iste'mol tovarlarining assortimentini sezilarli darajada oshishi bilan chakana savdo korxonalarida ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati masalasi dolzarbligi oshmoqda va ushbu xizmatlar sifati iste'mol bozorida korxonaning muvaffaqiyatiga erishish uchun zarur shart-sharoitlardan biriga aylandi.

Ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati xorijiy rivojlangan mamlakatlarda ham muhim ahamiyatga ega. AQSh statistik ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi 25 yilda yangi mahsulotlarning 80%ga yaqini sotuvdan keyingi xizmatlar va axborot xizmatlari yomonligi sababli muvaffaqiyatga erishmaydi. AQSh korxonalari rahbariyatining 41 foizi fikriga ko'ra, mijozlarga sifatli xizmat ko'rsatish eng yangi zamonaviy texnologiyalar yoki moddiy mahsulotlar ishlab chiqarishdagi innovatsiyalardan muhimroqdir.

Mavzu bo'yicha boshqa olimlar ilmiy asarlari qisqacha tahlili. Amerikalik iqtisodchi olim A.Feygenbaum mahsulot va xizmat sifatini mahsulot va xizmatning texnik, texnologik va ekspluatatsion xususiyatlarining umumiy majmuyi sifatida tushuntirib, ular orqali mahsulot yoki xizmatdan foydalanish davomida iste'molchining talablariga javob berishi nazarda tutiladi. Bunda sifat iste'molchining tajribasiga asoslanadi [2, 272]. U.E.Deming iste'molchini ishlab chiqarish jarayonining asosiy bo'g'ini sifatidagi ahamiyatini qayd etib, sifat iste'molchining hozirgi va kelajak ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi [3, 46]. D.Garvin "sifat" kategoriyasining quyidagi muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatgan: standartga muvofiqligi, eng yaxshi analoglarning texnik ko'rsatkichlari, xaridorlar talabi sifati, talab sifati [4, 146]. J.Xarrington sifat deganda iste'molchi tomonidan talab mavjud bo'lganda o'zi uchun kerakli narxda sotib olish imkoniyati deb ta'kidlaydi [4, 69]. M.Meskon, M.Albert, F.Xedouri tomonidan texnik shartlarga muvofiq sifat, dizayn sifati va funksional sifatini o'z ichiga olgan, ularning munosabatlari va o'zaro ta'sirini aks ettiruvchi sifat zanjirini taklif qilgan [5, 637].

Tadqiqot jarayonida chakana savdo korxonalari tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarga qaratilgan sifat, xizmat sifatiga qo'yiladigan talablarni standartlashtirish, chakana savdo korxonasining xizmatlari sifatiga qo'yiladigan talablar tasniflash bo'yicha dinamik yondashuv usullaridan foydalanildi. Maqolaning maqsadi. Chakana savdo korxonalari tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarining sifat jihatidan yuqori saviyada amalga oshirilishini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligining O'z DSt 996:2001 "Xizmatlar. Asosiy atamalar va ta'riflar"ga muvofiq quyidagi ta'riflar keltirilgan [6]: sifat – obyektning belgilangan va mo'ljallangan ehtiyojlarini qoniqtirish qobiliyatiga oid tavsiflarning yig'indisi; xizmat sifati – buyurtmachining ma'lum ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini aniqlovchi xizmatning tavsiflari majmuyi; xizmat sifatining ko'rsatkichi – xizmatning (xizmat ko'rsatishning) sifatini tashkil etuvchi bir yoki bir necha xususiyatlarini miqdoriy tavsifi; xizmat sifatini tekshirish – o'lchashlar va sinashlardan olingan natijalarni belgilangan talablar bilan taqqoslashni o'z ichiga olgan xizmatni (xizmat ko'rsatishni) bir yoki bir necha tavsiflarini baholash operatsiyalari majmuyi; xizmat ko'rsatish sifati – kelishilgan yoki mo'ljallanayotgan ehtiyojlarni qondirish bo'yicha xizmatlar va xizmat ko'rsatish jarayonlarining majmuyi; xizmat ko'rsatishning sifat darajasi – xizmat sifati ko'rsatkichlarining haqiqiy qiymatlarini shu ko'rsatkichlarini me'yoriy qiymatlari bilan taqqoslashga asoslangan xizmat (xizmat ko'rsatish) sifatining nisbiy tavsifi; sifatni tekshirish – sifat

sohasidagi faoliyatning va natijalarning rejalashtirilgan tadbirlarga muvofiqligini, shuningdek, tadbirlarni joriy etish samaradorligini va ularning qo'yilgan maqsadlarga yaroqligini aniqlashga imkon beradigan muntazam va mustaqil tahlil.

Keltirgan tushunchalarning mohiyatiga ko'ra, ularning barchasi xizmat ko'rsatish sohasidagi iste'molchilarning kutuvlarini ro'yobga chiqarishni nazarda tutadi va u qanchalik yuqori bo'lsa, xizmat sifati shunchalik yuqori bo'ladi.

ISO 9004-2 xalqaro sertifikatini sifatni obyektning ehtiyojlar va umidlari bilan bog'liq bo'lgan va ularni qondirishga qaratilgan xususiyati sifatida belgilaydi. Sifat tushunchasi uchta asosiy elementni o'z ichiga oladi: obyekt, ehtiyojlar va xususiyatlar [7, 637]. Bizningcha, chakana savdo korxonalarini tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarga qaratilgan; ehtiyoj sifatida — iste'mol tovarlarini olish (sotish) zarurati qabul qilinadi. Xizmat sifatiga qo'yiladigan talablarni standartlashtirish ISO 9004.2:1991 standarti bilan cheklangan bo'lib, unga ko'ra sifat tavsiflarining ikki guruhi ajratiladi [8, 475]:

miqdoriy – xizmatni kutish vaqti; xizmat ko'rsatish vaqti; uskunalar, asboblari, materiallarning xususiyatlari; ishonchligi; bajarilishning aniqligi; xizmatning to'liqligi; xavfsizlik; avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash darajasi; sifat – xushmuomalalik; sezgirlik; malaka; xodimlarning mavjudligi; xodimlarga ishonch; malaka darajasi; qulaylik va estetika; ijrochi va mijoz o'rtasidagi aloqalar samaradorligi. ISO 9004:2 ga muvofiq professional mahoratning xususiyatlari quyidagilardan iborat: mutaxassisning kasbiy malakasi, xizmat ko'rsatish sifati; xodimlarning malakasini, moddiy-texnik ta'minotini (hujjatlar, asbob-uskunalar, asboblari) davriy ravishda takomillashtirishni, shuningdek, iste'molchi bilan o'zaro munosabatlarni tashkil qilishni ta'minlaydigan xodimlarning ish sifatini ta'minlash bo'yicha rahbariyatning faoliyati [8, 475]. Chakana savdo xizmatlarini ko'rsatish "foydalilik" iqtisodiy kategoriyasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu iste'molchining tovar foydaliligini oshiradigan tovar va xizmatlar iste'molidan qoniqishidir. Xizmatlar realizatsiyasi qo'shilgan nafililik qonuniga bo'ysunadi, unga muvofiq muayyan bir mahsulot iste'molining o'sishi bilan boshqa tovarlar iste'moli o'zgarishsiz qolsa, umumiy nafililik oshadi, lekin kichikroq miqyosda amalga oshadi.

Sotuvchilar tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarning foydaliligi, shu jumladan, bizning fikrimizcha, chakana savdo korxonalarida ham turli nuqtayi nazardan savdo jarayonlarining samaradorligini belgilaydi (1-rasm).

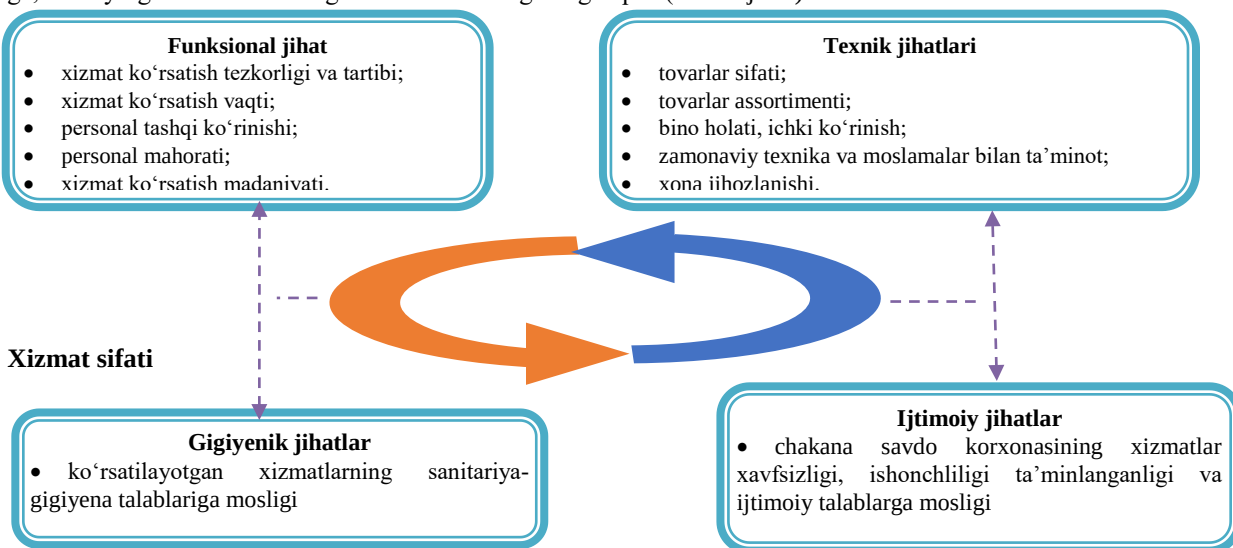

1-rasm. Iste'mol tovarlari va xizmatlarini ayirboshlash samaradorligi bo'yicha xizmatlar nafililigi [9]

Shunday qilib, xizmatlarning nafililigi bevosita "xizmat ko'rsatish sifati" tushunchasiga bog'liq.

Bizningcha, chakana savdo korxonalarini xizmat ko'rsatish sifatining to'rt jihatini ko'rib chiqilishi zarur (2-rasm).

Ta'kidlash lozimki, xizmatlarning barcha to'rtta sifati bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Yangi zamonaviy chakana savdo uskunalarini o'rnatish (texnik jihat) xizmat ko'rsatish tezligini oshiradi, sotish texnikasini takomillashtirish va xaridorga xizmatni olish vaqtini qisqartirish imkonini beradi (funktsional jihat). Xizmatlar sifati etnik jihatini uzoq muddatda muhim ahamiyatga egadir, chunki xaridorlar uchun zararli holatlarni oldini olishga qaratilgan bo'lib, bino va inshootlar holatiga, sotilayotgan tovarlar sifatiga va assortimentiga bog'liqdir (texnik jihat).

2-rasm. Chakana savdo xizmatlari sifati jihatlari

Bizning fikrimizcha, chakana savdo korxonasi xizmatlari sifatiga qo'yiladigan talablar ularning xususiyatlari asosida tasniflanadi (1-jadval).

1-jadval. Chakana savdo korxonalari xizmatlari sifatiga qo'yiladigan talablarning tasnifi⁵

Talab turi	Talablar	Talablar xususiyati
Umumiy	Funksional	xizmatlarni o'z vaqtida ko'rsatilishi; sifatli mahsulotlar mavjudligi; tovarlar assortimenti mavjudligi; kerakli ma'lumotlar taqdim etilishi; sotuvchilarning malakasi.
	Ijtimoiy	aholiga talab etilgan xizmatlar ko'rsatilishi; ijtimoiy, maqsadli yo'naltirilganligi; mahsulotni sotib olish, xizmat ko'rsatilishi vaqti; ko'rsatilgan xizmatlardan qoniqish darajasi.
	Mehnat sharoitlari	xonalarning sanitariya-gigiyena holati; mijozlar uchun xizmatlar qulayligi; binoga kirish va chiqish hamda mahsulotlar joylashuvi qulayligi; iste'molchilar uchun ma'lumotlarning mavjudligi; xodimlarning xushmuomalaligi va xayrixohligi.
	Estetik jihat	ish o'rinlari va sotuv zali jihozlanishi; xonalar dizayni; tovarlarning joylashuvi.
	Texnologik jihat	korxona ta'minoti; sotuv xonalarining texnologik jihozlanishi; ma'lumotlarni qayta ishlashning texnik jihozlari mavjudligi; xizmat ko'rsatishni samarali yo'lga qo'yish uchun texnologik shart-sharoitlarning mavjudligi.
	Xavfsizlik	sotiladigan tovarlar xavfsizligi; texnologik asboblarning xavfsizligi; qadoqlar xavfsizligi va qulayligi; xodimlar xavfsizligi (maxsus kiyim, sanitariya-gigiyena talablari va boshqalar); bino va inshootlar xavfsizligi; mahsulotlarni saqlash xavfsizligi.
	Atrof-muhit muhofazasi	atrof-muhitni qadoqlar, transport, asbob-uskunalar zararlantirishini muhofaza qilish.
Maxsus	Tezkorlik	xizmatlarni tezkor va o'z vaqtida ko'rsatish; xodimlarning xizmat ko'rsatishga xohishi.
	Shikoyatlar bilan ishlash	shartnoma shartlari va sotuv qoidalarini buzilishi holatida shikoyatlarni tezkor va o'z vaqtida ko'rib chiqish.
Majburiy	Mehnat sharoitlari	belgilangan me'yorlarga talab darajasida xonalarning sanitariya-gigiyenik holati.
	Funksional ahamiyat	savdo korxonasi turiga talab etilgan assortiment mavjudligi.
	Xavfsizlik	bino, uskunalar, qadoqlash, xodimlar va boshqalarning xavfsizligi.
Tavsiyaviy	Mehnat sharoitlari	binoga kirish va chiqish hamda mahsulotlar joylashuvi qulayligi.
	Funksional ahamiyati	ma'lumotlarning ochiqligi, aniqligi va o'z vaqtida taqdim etilishi va boshqalar.

Ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini baholash qaysidir ma'noda mavhum kategoriyadir, shu sababli xizmat turiga qarab sifatni baholashda turli xil usullar qo'llaniladi.

Xizmatlar sifatini baholash metodologiyasini ishlab chiqish jarayonida ularning samaradorligini ko'rsatadigan bir qator usullar ishlab chiqilgan, ularni quyidagi turlarga ajratish mumkin (3-rasm):

3-rasm. Xizmat ko'rsatish sifatini baholash usullari klassifikatsiyasi⁶

xizmat ko'rsatish jarayonining barcha elementlari va xususiyatlarini ochib berishga asoslangan "baholashning

⁵ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

⁶ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

xarakterli usullari”; “tanqidiy holatlar”ni baholashga asoslangan “sifat usullari”; xizmat ko’rsatish jarayonining asosiy xususiyatlarini miqdoriy baholashga asoslangan “miqdoriy usullar”.

Xulosa. Xulosa o’rnida yuqorida keltirilgan vazifalarni hal qilishda chakana savdo korxonalari xizmat turlarining asosiy tasniflash xususiyatlari asoslandi va takomillashtirildi; chakana savdo tizimi korxonalarini xizmat turlarining asosiy tasniflash xususiyatlari asoslandi va takomillashtirildi; chakana savdo korxonalari xizmatlari sifatining modeli ishlab chiqilib, u iste’molchilar va korxonalar o’rtasidagi munosabatlarni tanlangan determinantlar asosida ko’rsatiladigan xizmatlar nuqtayi nazaridan baholashga imkon beradi, bu tadqiqot ishimizning ilmiy-nazariy qismini tizimlashtirish va aniqlashtirishga shu bilan birgalikda ushbu sohadagi xizmatlar sifatini to’g’ri baholash metodologiyasini ishlab chiqish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2022-yil 19-aprel kuni mahallabay ishlash tizimi natijadorligini oshirish hamda aholi bandligini ta’minlash masalalari yuzasidan videoselektor yig’ilishi. <https://president.uz/uz/lists/view/5133>
2. Герасимов Б.И. Управление качеством: учеб. пособие / Б.И. Герасимов, Н.В. Злобина, С.П. Спиридонова. - 2-е изд. - М.: КноРус, 2007. - 272 с.
3. Семин О. А. Сервис в торговле. Маркетинг и управление качеством торговых услуг: учеб. пособие. В 3 кн. Кн. 1 / О.А. Семин, В.А. Сайдашева, В.В. Панюкова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Дело и сервис, 2006. - 216 с., — С. 46.
4. Хачатуров А. Е. Основы менеджмента качества : учеб. пособие / А. Е. Хачатурова, Ю. А. Куликов. - М.: Дело и сервис, 2003. - 203 с., — С. 146.
5. Мескон М. Х. Основы менеджмента: пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Алберт, Ф. Хедоури. Издательский дом «Вильямс», 2006 - 1070 с., — С. 637.
6. O’z DST Услуги. Основные термины и определения. [Электронный ресурс]. <https://www.standart.uz/ru/page/view?id=130>
7. ISO 9004-2-91 Административное управление качеством и элементы системы качества. Часть 2. Руководящие указания по услугам // <http://www.vashdom.ru/gost/9004-2-91/>
8. Александр Зекунов: Управление качеством. Учебник для бакалавров Юрайт-Издат, 2013 г. – 475 с.
9. Трусова С.В. Совершенствование оценки качества услуг предприятий розничной торговли / автореф. дисс. – 2011. <https://core.ac.uk/reader/197428170>

Chakana savdo korxonalarida xizmatlar sifatini baholash

Annotatsiya. Ushbu maqolada chakana savdo korxonalari tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarga qaratilgan; ehtiyoj sifatida — iste’mol tovarlarini olish, xizmat sifatiga qo’yiladigan talablarni standartlashtirish, xizmat ko’rsatish sifati, chakana savdo korxonasining xizmatlari sifatiga qo’yiladigan talablar tasnifi yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: chakana savdo, savdo xizmatlari sifatini baholash, chakana savdo korxonalari, xizmat ko’rsatish sifatini baholash.

Оценка качества услуг в предприятиях розничной торговли

Аннотация. В данной статье рассматриваются услуги, предоставляемые предприятиями розничной торговли; включая удовлетворение потребностей потребителей в товарах, стандартизацию требований к качеству услуг, качество обслуживания и классификацию требований к качеству услуг предприятий розничной торговли.

Ключевые слова: розничная торговля, оценка качества торговых услуг, предприятия розничной торговли, оценка качества обслуживания.

Assessment of service quality in retail trade enterprises

Abstract. This article focuses on the services provided by retail trade enterprises, including the satisfaction of consumer needs through the acquisition of consumer goods, the standardization of quality service requirements, service quality, and the classification of requirements for the quality of services provided by retail trade enterprises.

Key words: Retail trade, evaluation of service quality, retail trade enterprises, assessment of service quality/.

UDK: 338.48

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TURIZM SOHASIDA INNOVATSION FAOLIYATNI BOSHQARISH SHAKLLARI VA USULLARI

Xaitov O. N.

Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali

Kirish. O’zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanishi, birinchi navbatda, milliy iqtisodiyotning an’anaviy tarmoqlariga asoslangan. BU borada xizmat ko’rsatish sohasida sanoat tarmoqlari mavjudligi shubhasiz, innovatsion rivojlanishining yuqori darajasidir. Bu bozorni takomillashtirish va radikal texnologiyalarni taklif qiluvchi o’z tadqiqot bazasiga ega sanoat tarmoqlaridir [1]. Mamlakatimiz hududida innovatsion faoliyatning o’sishi, birinchi navbatda, innovatsiyalarni diversifikatsiya qilish, sanoat ishlab chiqarishini modernizatsiya qilishdan xizmat ko’rsatish sohasidagi innovatsiyalarni joriy etishga e’tibor qaratish bilan bog‘liq hisoblanadi. Yuqorida aytib o’tilganidek, turizm salohiyati yuqori bo‘lgan va turizmni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning birinchi ustuvor vazifasi sifatida belgilaydigan hududlar uchun rekreatsiya va turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni faollashtirish maqsadga muvofiqdir. Biroq, turizm biznesining kichik va o’rta korxonalari resurslarining cheklanganligi sababli, ma’lum bir hududda innovatsion faoliyatning o’sishi davlat organlari tomonidan bunday faoliyatni boshqarish sifatiga bevosita bog‘liq.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Ushbu faoliyat doirasida biz «turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish»ning mohiyatini, shuningdek, bunday boshqaruvni amalga oshirish usullari va vositalarini tahlil qilamiz. Mahalliy ilmiy adabiyotlarda «innovatsion faoliyatni boshqarish» tushunchasining mohiyati to'g'risida kam tadqiqotlar olib borilgan. Shu munosabat bilan, ushbu tadqiqotimizni «innovatsion faoliyatni boshqarish» va «innovatsion menejment» tushunchalarini «innovatsion faoliyatni boshqarish» bilan bir qatorda ko'rib chiqishni maqsad qildik.

Bu borada MDH olimlari innovatsion faoliyatni boshqarish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borgan va o'z fikrlarini bildirib o'tgan. Bular, A.Ye.Abrameshina, T.P.Voronina, O.P.Molchanova, Ye.A.Tixonova, Yu.V.Shlenov innovatsion faoliyatni boshqarishni yangi g'oyalarni amaliy amalga oshirishda kechikishlarga olib keladigan to'siqlarni yengib o'tish, bozorga yangi mahsulotlar va xizmatlar bilan tezkor kirish natijasida raqobatbardosh ustunlikka erishish va saqlab qolish deb izohlaydi [2]. A.A.Semenova va I.L.Marushchak innovatsion menejmentni innovatsion faoliyat va innovatsion jarayonlarni boshqarish usullari, tamoyillari, shakllari, shuningdek ushbu faoliyat bilan shug'ullanadiganlar - tashkiliy tuzilmalar va xodimlarning kombinatsiyasi sifatida izohlaydilar[3]. V.A.Varennikova innovatsion faoliyatni boshqarishni quyidagicha belgilaydi: ishlab chiqarish tuzilmalarining innovatsion jozibadorligi va innovatsion barqarorligini oshirishga qaratilgan innovatsion faoliyatni o'zgartirish dinamikasini, innovatsion potentsialdan foydalanish darajasini va innovatsion infratuzilmani rivojlantirishni optimallashtirishga qaratilgan muayyan boshqaruv jarayonlari va usullari [4]. Ushbu asar muallifining so'zlariga ko'ra, yuqoridagilardan tashqari, davlatning innovatsion faoliyatni rivojlantirishdagi muhim rolini ta'kidlash lozim: davlat tomonidan tartibga solish siyosati mamlakatning ilmiy va texnik salohiyatini saqlab qolish va safarbar etishga qaratilgan bo'lishi kerak. «Innovatsion faoliyatni boshqarish» tushunchasini aniqlashga yondashuvlarni umumlashtirish natijasida mualliflarning aksariyati funksional va faoliyat yondashuvlariga rioya qilishlari aniqlandi. Biz ushbu toifani aniqlashga tizimli yondashuvni taklif etamiz: turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish turizm sohasida keng ko'lamli yangiliklarni yaratish, rivojlantirish va tarqatishni rag'batlantirish uchun turizm sanoatini boshqarish organlari tomonidan qo'llaniladigan usul va vositalar tizimidir.

V.A.Molchanova turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarishning bilvosita usuli sifatida innovatsiyalarni rag'batlantirishning gorizontal siyosatini yoki axborot-tashkiliy idoralararo faoliyatni ko'rib chiqadi, uning mohiyati mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning turli sohalarida strategik rejalashtirishning maqsad va vazifalarini bog'lashdir. Turizmدا innovatsion faoliyatni rag'batlantirishning boshqa bilvosita usullari orasida innovatsion faoliyatni tartibga soluvchi qonunchilikni takomillashtirish, shuningdek innovatsion siyosat, innovatsion davlat statistikasi va ilmiy yondashuvni birlashtirish kiradi[4]. Muallif to'g'ridan-to'g'ri usullarga moliyaviy yordam va soliq imtiyozlarini kiritadi. A.V.Karpenko innovatsion faoliyatni boshqarish usullarining quyidagi tasnifini beradi [5]: moliyaviy (kreditlar, grantlar, subsidiyalari, davlat buyurtmalari va boshqalar); fiskal (soliq imtiyozlari va boshqalar); institutsional (sertifikatlash, standartlashtirish, ma'lumotlar bazalari, patentlash); tartibga solish (me'yoriy va uslubiy ta'minot, innovatsion faoliyatni infratuzilma bilan ta'minlash). V.A.Varennikova korxonaning innovatsion faoliyatini boshqarish usullarini uch guruhga ajratadi: strategik boshqaruv usullari, dasturiy ta'minotni maqsadli boshqarish usullari va indikativ boshqaruv usullari.[4]

Shunday qilib, innovatsion faoliyatni boshqarish usullarini guruhlashga yondashuvlarni umumlashtirish natijasida quyidagi yondashuvlar guruhlari aniqlandi: 1) ta'sir darajasi bo'yicha (to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita), 2) ta'sir ob'ekti bo'yicha (resurslar, jarayonlar, bilimlarni boshqarish), 3) ta'sir turi bo'yicha (moliyaviy, fiskal, normativ-huquqiy va boshqalar). Boshqaruvning maksimal samaradorligiga erishish uchun tashkilot oldida turgan vazifalar asosida usuldan foydalanish tavsiya etiladi va bir vaqtning o'zida bir nechta usullardan foydalanish mumkin.

Biz mavjud yondashuvlarni turizm sohasiga nisbatan innovatsion faoliyatni boshqarish usullarini guruhlashga moslashtirishni taklif qilamiz. Buning uchun biz innovatsion faoliyatni boshqarishning mavjud usullarini umumlashtirdik va ularni turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish vazifalari hamda boshqaruv funksiyalari bo'yicha guruhladik.

Bu holda menejment sub'ekti turizm sohasini rivojlantirishni tartibga soluvchi davlat organlari, shuningdek, mintaqadagi tadbirkorlar birlashmalari yoki turizm klasterining boshqaruv kompaniyasi hisoblanadi.

Turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish vazifalari sinergiya turlariga qarab guruhlangan:[6] resurslardan samarali foydalanish darajasiga erishish, shu jumladan: ishchi kuchi, infratuzilma, ta'lim xizmatlari, transport xizmatlari, tabiiy resurslar, tarix va arxitektura yodgorliklari, aloqa vositalari, ishlab chiqarish ob'ektlari, ilmiy ishlanmalar (resurs sinergiyasi); qo'shma tadbirlarni tashkil etish, innovatsion jarayonni jadallashtirish, marketing harakatlarini birlashtirish (tizimli sinergiya) orqali xalqaro bozorda turistik mahsulot yoki hududning mavqeini mustahkamlash; turizm sohasidagi korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish, shu jumladan tranzaksiya harajatlarni kamaytirish, davlat va xususiy investitsiyalarni jalb qilish, biznesning yangi turlarini yaratish (kompleks sinergiya); raqobat va hamkorlikda namoyon bo'ladigan turizm sohasi ishtirokchilarining gorizontal va vertikal o'zaro ta'sirini kuchaytirish (raqobat sinergiyasi).

Turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish usullarini boshqaruv funksiyalari bo'yicha taqsimlash turli boshqaruv sub'ektlarining funksiyalarini takrorlashdan qochadi. Hududiy darajada rejalashtirish funksiyasi barcha boshqaruv vazifalari uchun amalga oshiriladi va mintaqaviy turizm sanoatining qarashlari, vazifalari, uzoq muddatli maqsadlari, rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda namoyon bo'ladi – strategik rejalashtirish, yo'nalishlar bo'yicha rivojlanish rejalari va dasturlari – tezkor rejalashtirish, ushbu hujjatlarni turizm sohasi va tegishli sohalarining maqsadli guruhlari bilan muvofiqlashtirish. Tashkilotning vazifasi boshqaruv vazifalarini amalga oshirish doirasida turizm sohasi ishtirokchilarining sa'y-harakatlarini muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladi; bunday faoliyatning yo'nalishlari va mexanizmlari turizmni rivojlantirish strategiyasida belgilanishi kerak. Motivatsiya funksiyasi innovatsion jarayon

ishtirokchilariga ma'lum xizmatlarni taqdim etishda namoyon bo'ladi, bu ularning innovatsion faoliyatni rivojlantirishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Nazorat funksiyasi innovatsion faoliyatni boshqarish sub'ekti va ma'lum bir mintaqaning innovatsion faoliyati samaradorligini kuzatish va baholashni o'z ichiga oladi.

1-jadvalda mualliflarining innovatsion faoliyatni boshqarish usullarini aniqlashga yondashuvlarini umumlashtirish natijasida shakllangan rekreatsiya va turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish usullarining vazifalari va funksiyalari bo'yicha ikki o'lovli tasnifi keltirilgan.

Ishlab chiqilgan tasnifning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat: savdo yo'llarini diversifikatsiya qilish, maksimal iqtisodiy samaradorlikka erishish, harajatlarni kamaytirish, raqobatbardosh ustunliklarni oshirish, xatarlarni minimallashtirish, mintaq imidjini muvofiqlashtirish va yaxshilashda namoyon bo'ladigan innovatsion faoliyat ishtirokchilarining o'zaro ta'siridan kompleks sinergetik ta'sirga erishish imkoniyati; boshqaruv sub'ektlarining innovatsion faoliyatni boshqarish xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradigan ishtirokchilar faoliyatini tashkil etish va xizmatlar ko'rsatish usullariga ajratish natijasida innovatsion faoliyatni rivojlantirishga bo'lgan qiziqishini oshirish; turizm sohasi ob'ektlari va sub'ektlarining raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradigan har bir boshqaruv usulini amalga oshirish darajasini baholash orqali innovatsion faoliyatni boshqarish samaradorligini aniqlash uchun foydalanish imkoniyati.

1-jadval. Turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarish usullarining tasnifi⁷

FUNKSIYA	BOSHQARISH VAZIFASI			
	Resurslardan sama-rali foydalanishga erishish	Xalqaro bozorda pozitsiyani mustahkamlash	Turizm sanoatining raqobatbardoshligini oshirish	Turindustriya ishtirokchilarining o'zaro ta'sirini kuchaytirish
Rejalashtirish	Turizm sanoatini rivojlantirish strategiyasi, rejalari va dasturlarini shakllantirish va innovatsion faollikni oshirish va ularni maqsadli guruhlar bilan muvofiqlashtirish			
Tashkilot	Qo'shma ilmiy ishlan-malarni tashkil etish turistik resurslardan foydalanish samaradorligini ta'minlash texnologiyalarni uzatish resurslarni taqsimlashni tashkil etish	Innovatsion jarayonni jadallashtirish xalqaro bozorda turistik mahsulotlarni targ'ib qilishni tashkil etish turizm sohasida sifat tizimini shakllantirish	Investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha ishlarni tashkil etish raqobat muhi-tini shakllantirish turizm infratuzilmasini rivojlan-tirish bo'yicha ishlarni tashkil etish tranzaksiya harajatlarni kamaytirish bo'yicha birgalikda ishlash	O'z-o'zini tartibga soluvchi tashkilotlarni yaratish qo'shma loyihalarni tashkil etish va muvofiqlashtirish barqaror tashqi aloqalarni o'rnatish
Motivatsiya	Kadrlar tayyorlashga ko'maklashish yagona axborot makonini yaratish innovatsion tadbirlarni moliyalashtirishni tashkil etish	Marketing tadqiqotlarini o'tkazish turistik mahsu-lot imidjini shakllantirish va targ'ib qilish ishtirok etishni tashkil etish va xalqaro ko'rgazmalar va boshqa tadbirlarni o'tka-zish axborot siyosatini amalga oshirish	Innovatsion tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash konsalting xizmatlarini ko'rsatish innovatsion faol kompaniyalar manfaatlarini himoya qilish davlat organlari bilan o'zaro aloqalar huquqiy xizmatlar ko'rsatish	Innovatsion aloqa texnologiyalarini joriy etish maqsadli guruhlar o'rtasidagi hamkorlik imkoniyatlarini aniqlash va tashkil etish tarmoq aloqasini rivojlantirish
Nazorat	Turizm sohasini rivojlantirish va innovatsion faoliyatni rivojlantirish strategiyasi, rejalari va dasturlarining bajarilishini monitoring qilish Turizm sanoatining maqsadli guruhlaridan qoniqish monitoringi Turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni baholash			

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda ko'pincha innovatsion faoliyatni boshqarish shakllari va usullari o'rtasida tenglik belgisi qo'yiladi. Biroq, biz ushbu tushunchalarni ajratishni taklif qilamiz. Innovatsion faoliyatni boshqarish usuli deganda biz boshqaruv ob'ekti – turizm sohasi korxonalari va tegishli sohalarga ta'sir ko'rsatadigan aniq vositalar yoki vositalarni tushunamiz. Innovatsion faoliyatni boshqarish shakli boshqaruv ta'sirini tashkil etish usulidir.

Innovatsion sohada xorijiy boshqaruv tajribasini umumlashtirish natijasida rekreatsiya va turizm sohasida innovatsion faoliyatni boshqarish shakllarini tizimlashtirish ishlab chiqildi (2-jadval).

Ishlab chiqilgan tizimlashtirishda innovatsion faoliyatni boshqarish shakllari ikki darajada ko'rib chiqiladi: mikro darajada (tashkilot darajasida innovatsion faoliyatni boshqarish usuli) va makro darajada (mintaqa darajasida innovatsion faoliyatni boshqarish usuli). Mikro darajada tashkilotning qamrov darajasi va tashkilotda innovatsion jarayonni tashkil etish usuli kabi tizimlashtirish belgilari ta'kidlangan. Tashkilotning qamrov darajasiga kelsak, bizning fikrimizcha, innovatsion faoliyat turistlarga xizmat ko'rsatishning barcha sohalarida muvozanatli va uyg'un bo'lishi kerak. Turistik mahsulot yoki xizmatni taqdim etish nafaqat turizm sohasi, balki tegishli sohalar vakillari ishtirok etadigan jarayon ekanligiga asoslanib, innovatsion turistik mahsulotni kam joylashtirish xavfini hisobga olish kerak. Boshqacha qilib aytganda, innovatsion iste'molchi turistik xizmatni olishning barcha bosqichlarini-innovatsion onlayn bron qilish tizimidan tortib, hududning ekskursiya yo'nalishlarida onlayn navigator mavjudligiga qadar talab qiladi.

⁷ Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan

2-jadval. Turizm sohasida innovatsion faoliyatni boshqarish shakllarini tizimlashtirish

Belgisi	Innovatsion faoliyatni boshqarish shakli
Mikro darajada	
Tashkilotning qamrov darajasi bo'yicha	izchil Parallel integral
Tashkilotda innovatsion jarayonni tashkil etish usuli bo'yicha	ichki tashkilot outsourcing sho'ba (venchur)
Makro darajada	
Innovatsion jarayon ishtirokchilarining o'zaro ta'siri yo'li bilan	notijorat korporatsiyalar vaqtinchalik ilmiy-ishlab chiqarish majmualari innovatsion loyihalarni birgalikda amalga oshirish uchun konsorsiumlar franchayzing
Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi o'zaro ta'sir qilish usuliga ko'ra	davlat-xususiy sheriklik turizm innovatsion klasterlari
Yuqori darajadagi innovatsion jarayonlarga ulanish darajasi bo'yicha	Mintaqaviy Milliy xalqaro global

Tashkilotda innovatsion jarayonni tashkil etish usuliga kelsak, ushbu usulni tanlash kompaniyaning hajmi va moliyaviy imkoniyatlariga bog'liq. Har bir shakl o'zining afzalliklari va kamchiliklariga ega, ular bir tomondan moliyaviy harajatlarni miqdori, ikkinchi tomondan innovatsion faoliyatni boshqarish ob'ekti va sub'ektiga ta'sir qilish imkoniyati bilan belgilanadi. Makro darajada innovatsion faoliyatni boshqarish shakllari uchta asosda tizimlashtirilgan: innovatsion jarayon ishtirokchilarining o'zaro munosabati, davlat va xususiy sektorning o'zaro ta'siri usuli va yuqori darajadagi innovatsion jarayonlarga ulanish darajasi bo'yicha.

Xulosa va takliflar. Innovatsion jarayon ishtirokchilarining o'zaro ta'sirining predmeti ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari bo'lib, ularning amalga oshirilishini bozorning bitta ishtirokchisi uchun ta'minlash mumkin emas. Innovatsion faoliyatni boshqarishning bunday shakllari xorijiy mamlakatlarda keng qo'llaniladi, ammo mamlakatimizda tadbirkorlik sektorining past innovatsion faoliyati tufayli keng qo'llanilmaydi.

Mamlakatimizda turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni boshqarishning asosi davlat va xususiy sektorning o'zaro ta'siri bo'lib, u davlat-xususiy sheriklik shaklida ham, turizm va dam olish klasterlari shaklida ham namoyon bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Karson, D., Richards, F. & Jakobsen, D. (2005) Harnessing Innovation for Regional Tourism Development, Centre for Regional Tourism Research, Southern Cross University, p. 4.
2. Абрамешин, А.И., Воронина, Т.П., Молчанова, О.П., Тихонова, И.А., Шленов, Ю.В. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов / А.И. Абрамешин, Т.П. Воронина, О.П. Молчанова, И.А. Тихонова, Ю.В. Шленов // Под редакцией д-ра экон. наук, проф. О.П. Молчановой. М.: Вита-Пресс, 2001. - 272 с.
3. Семенова, А.А. Инновационно-инвестиционный менеджмент: учеб. пособие / А. А. Семенова, И. И. Марушак: под общ. ред. М. И. Лешенко; Федер. агентство по образованию, Моск. гос. индустр. ун-т. -М.: Изд-во МГИУ, 2007. - 249 с.
4. Вареников, В.А. Управление инновационной активностью предприятия с позиции индикативного подхода / В.А. Вареников // Скизнесс оф Еуропа. - 2017. - № 14-3 (14). - С. 11-14.
5. Молчанова, В.А. Горизонтальное управление как косвенный метод стимулирования инноваций в сфере услуг / В.А. Молчанова // Креативная экономика. - 2014. - № 12 (96). - С. 128-140.
6. Карпенко, А.В. Управление инновационной активностью / А.В. Карпенко // Наука и производство Урала. - 2015. - № 11. - С. 156-159.
7. WEI Shi Hong, TAN Kai Ming. Synergic Effect Analysis on Tourism Cluster // International Conference on Management Science and Engineering. 2007. Available at: <http://www.seiofbluemoountain.com/upload/product/201001/1264475860ij5cjxrl.pdf>.

Annotatsiya. Turizm salohiyati yuqori bo'lgan va turizmni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy ustuvor vazifasi sifatida belgilaydigan hududlar uchun rekreatsiya va turizm sohasidagi innovatsion faoliyatni faollashtirish maqsadga muvofiqdir.

Kalit so'zlar: innovatsion faoliyatni boshqarish, turizm salohiyati, turizm sohasi, turistik mahsulot, rekreatsiya va turizm sohasi.

Аннотация. Активизировать инновационную деятельность в сфере рекреации и туризма целесообразно для регионов, обладающих высоким туристским потенциалом и определяющих туризм как главную приоритетную задачу социально-экономического развития.

Ключевые слова: управление инновационной деятельностью, туристский потенциал, сектор туризма, турпродукт, индустрия отдыха и туризма.

Абстракт. It is advisable to intensify innovative activity in the field of recreation and tourism for regions with high tourism potential and defining tourism as the main priority for socio-economic development.

Key words: innovation management, tourism potential, tourism industry, tourism product, leisure and tourism industry.

QISHLOQ XO'JALIGI YER RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH USULLARI

Shixiyev R.M.

Qoraqalpog'iston davlat universiteti

O'zbekiston Respublikasining qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasiga ko'ra yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qulay agrobiznes muhitini va yuqori qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish, kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, sohaga bozor mexanizmlarini, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, ilm-fan yutuqlaridan samarali foydalanish hamda kadrlar salohiyatini oshirish qishloq xo'jaligini rivojlantirishning ustuvor vazifalaridandir [1].

Qoraqalpog'iston Respublikasida irrigatsiyani rivojlantirish va sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha izchil choralar ko'rib kelinmoqda. Natijada, keyingi uch yil ichida 47 ming gektardan ortiq yerlarning suv ta'minoti yaxshilandi, kuchli va o'rtacha sho'rlangan maydonlar 11,2 ming gektarga kamaydi, 140 ming gektardan ortiq maydonning meliorativ holatini barqaror saqlashga erishildi. Qoraqalpog'iston Respublikasida 44,9 ming gektar sug'oriladigan yerlarning suv ta'minoti past darajada, 95,2 ming gektar sug'oriladigan maydonlar o'rtacha va kuchli sho'rlangan, mavjud suv resurslaridan foydalanish samaradorligi esa pastligicha qolmoqda. Qoraqalpog'iston Respublikasida suv xo'jaligi obyektlarini qurish va rekonstruksiya qilish, suvni tejaydigan sug'orish texnologiyalarini keng joriy qilish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv resurslari va elektr energiyasidan foydalanishning avtomatlashgan nazoratini yo'lga qo'yish hamda ilm-fan yangiliklarini ishlab chiqarishga keng joriy etish orqali suv yo'qotishlarini kamaytirib, kanallarning foydali ish koeffitsientini oshirish hamda sug'oriladigan yer maydonlarini suv bilan ishonchli ta'minlash bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadi belgilangan. Yer resurslaridan samarali foydalanishni boshqarish-iqtisodiy texnik, tashkiliy-xo'jalik va huquqiy jihatdan davlat tadbirlar tizimi bo'lib, yer munosabatlarini tartibga solish, yer resurslaridan oqilona foydalanishni tashkil qilish va muxofaza qilishda jamiyat hamda yer egaligi va yerdan foydalanuvchilar manfaatlarini uyg'unlashtira oladigan tadbirlar kompleksi hisoblanadi.

Yer resurslarini boshqarish maqsadini amalga oshirish uchun quyidagi ilmiy amaliy vazifalarni hal etish ko'zda to'tadi: yer resurslarini boshqarish bo'yicha chet el tajribalarini tadqiqot qilish va foydalanish; yerdan foydalanish tushunchasining iqtisodiy mohiyatini ochib berishni. Uning shakllanishi va jarayon ko'lamining obyektiv shart - sharoitlarini bozor munosabatlariga o'tish jarayoniga mos holda tatqiq qilish; ma'muriy tuman, viloyat va davlat miqyosida yagona davlat kadastrlari va yer kadastrini yuritish mexanizmlarini o'rganib chiqishning va samarali, istiqbolli yo'nalishlarini belgilashni; yer resurslaridan samarali foydalanishni boshqarishning davlat tadbirlar tizimi sifatida tushunchasi va iqtisodiy mohiyatini yoritishni; yer kadastrini murakkab va yaxlit tizim sifatida ilmiy – uslubiy asoslarini ishlab chiqishni; yer resurslaridan samarali foydalanish tamoyillari tizimini asoslashni; maxsus yer fondini tashkil etishning iqtisodiy mexanizmini yaratishni tatqiq qilishni; yer resurslarini tarmoqlararo taqsimotining modellarini yaratishi; yer resurslaridan samarali foydalanishni boshqarishda ko'chmas mulklar omilini ta'sir mexanizmini takomillashtirishni.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishning o'sishini, tuproqlar unumdorligining oshishini ta'minlash uchun ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy manfaatlarini ishga solish kerak. Shuning uchun yer siyosatining asosi yer munosabatlarini tartibga solishning samarali iqtisodiy mexanizmi bo'lishi kerak. U mos huquqiy va tashkiliy choralar bilan bog'langan bo'lishi va davlatning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy siyosatiga mos kelishi kerak.

Yer islohotining iqtisodiy mexanizmi quyidagi asosiy qoidalarga asoslanadi: jamiyatda sodir bo'layotgan obyektiv iqtisodiy qonunlar va jarayonlar ta'sirini albatta hisobga olish; davlatning, ayrim korxonalar va fuqarolarning iqtisodiy manfaatlarini uyg'unlashtirish; qishloq xo'jaligi yer egaligi va yerdan foydalanishlarini iqtisodiy himoyalash hamda yerlarni buzilishdan saqlash; ishlab chiqarish maqsadlariga nisbatan tabiatni muhofaza qilish maqsadlarining ustuvorligi; yerdan oqilona foydalanishni iqtisodiy rag'batlantirish; barcha amalga oshiriladigan tadbirlarning iqtisodiy samaradorligi [2].

Yuqori rivojlangan davlatlar tajribasi (xususan, Shvetsiya, Germaniya, AQSH) ko'rsatishicha, yer munosabatlarini tartibga solishning samarali iqtisodiy mexanizmi mos infratizimni (yer banklari, mulklarni baholash va soliqqa tortish xizmatlari, birjalar va shunga o'xshash) talab etadi. Bundan tashqari, butun tizim yer munosabatlari zanjirining aniq yer mulkdoridan, yer egasi va yerdan foydalanuvchidan boshlab, butun davlatgacha bo'lgan barcha bo'g'inlarini qamrab olsagina ishlaydi. Yer islohotlarini amalga oshirish uchun zarur pul mablag'lari quyidagi manbaalar hisobiga tashkil topadi: yer uchun to'lovlar (yer solig'i va ijara haqi); noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun olinadigan qishloq xo'jalik yerlari uchun qoplama to'lovlar; yerni va boshqa ko'chmas mulklarni sotishdan ajratmalar; yer egalari va yerdan foydalanuvchilarni ro'yxatga olish bilan bog'liq yig'implar; yer siyosatini, yerdan oqilona foydalanishni va uni muhofaza qilishni tashkil etishni amalga oshirishga yo'naltiriladigan maqsadli davlat dotatsiyalari va korxonalar foydalaridan ajratmalar; boshqa manbaalar (jarimalar, xalqaro yordam va shunga o'xshash) [3].

Hozirgi kunda olib borilayotgan chora-tadbirlar sug'oriladigan yerlarning unumdorligini oshirishga qaratilmoqda. Qishloq xo'jaligida yer resurslari bilan bog'liq quyidagi muammolar uchramoqda: 1. Mavjud foydalanishdagi yerlarning strukturaviy tuzulishining buzilib ketganligi; 2. Gumus(foydali hosildor qism) qatlamning kamayib ketganligi; 3. Yerlarning sho'rlanib ketishi; 4. Foydalanishdagi yerlardan boshqa maqsadlarda foydalanish(masalan qurilish, binolar qurish); 5. Yerlarni sug'orishdagi muammolar,suv tanqisligi; 6. Yer resurslaridan foydalanishdagi normativ huquqiy hujjatlarni takomillashtirish.

Ushbu muammolarni hal qilishda yer resurslarini yaxshilashning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat: tashkiliy-iqtisodiy, meliorativ, ijtimoiy-iqtisodiy, biologik va ekologik. Bu yo'nalishlarning har biri o'z chora tadbirlariga ega.Yerdan

foydalanish samaradorligini oshirish murakkab muammo va bu ilgari o'z maqsadi bo'yicha foydalanilgan yerlarni o'zlashtirish, shudgorlash hisobiga ham amalga oshiriladi.

So'nggi vaqtlarda mavjud qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda, shuni ta'kidlab o'tish kerakki bu holat hozirgi paytda qishloq xo'jaligi tarmog'i yerdan foydalanuvchi hodimlarining javobgarligini oshirish choralari bilan bog'liqdir.

1-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida qishloq xo'jaligining asosiy ko'rsatkichlari

	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 yil yanvar- sentabr
Qishloq xo'jaligi ekinlari ekin maydoni, gektar	251620	256340	264412	232141	263724	263772	276089	283148,3	278089,6	x
Qishloq xo'jaligi mahsuloti, mlrd. so'm	3332,2	3929,8	4801,3	6562,9	8208,1	9751,6	11511,8	13348,2	15212,1	9706,2
shu jumladan:										
dehqonchilik	1618,4	1799,7	2276,7	2992,1	3947,9	4509,7	5400,4	6486,6	6918,5	3768,6
chorvachilik	1713,8	2130,1	2524,6	3570,8	4260,2	5241,9	6111,5	861,6	8293,6	5937,6
Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish-ning o'sish sur'ati, o'tgan yilga nisbatan foizda	109,8	108,3	103,1	100,6	107,0	102,3	104,2	103,7	103,2	103,3
shu jumladan:										
dehqonchilik	112,7	109,2	99,9	96,0	112,4	100,6	103,7	103,7	103,0	100,9
chorvachilik	107,4	107,5	105,8	104,7	102,5	103,9	104,7	103,7	103,3	104,9

Qoraqalpog'iston Respublikasida qishloq xo'jaligi ekinlari maydoni 2023 yilda, oldingi yilga nisbatan 5058,7 gektarga kamaygan bo'lib, qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirish 1863,9 mlrd. so'mga ortgan. Shu jumladan dehqonchilik 431,9 mlrd. so'm, 7432 chorvachilik mlrd. so'mga oshgan. Yerlardan oqilona foydalanish iqtisodning barcha tarmoqlarida va noishlab chiqarish sohalarida yer resurslaridan ilmiy asoslangan, ma'lum bir maqsadli foydalanishni ko'zda tutadi. U mamlakat yer fondini maqsadli mohiyati bo'yicha taqsimlanishini hamda ulardan imkon boricha yuqori samaradorlik bilan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bunda noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun iqtisodli yer ajratishga, tuproq unumdorligini oshirish bilan bir vaqtda yerning unumdorlik xususiyatini iqtisodli sarflanishiga rioya qilinishiga hamda yerlardan oqilona foydalanishni ekologik ta'minlanishiga erishish zarur.

Yer resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida yer resurslarini boshqarishda axborot ta'minoti tizimini rivojlantirish, yer maydonlarini kadastr o'yxatini yakunlash, foydalanilmayotgan yerlarni iqtisodiy aylanmaga jalb qilish orqali tuproq degradatsiyasi jarayonlarining oldini olish, yerlar unumdorligini ta'minlash yuzasidan davlat nazoratini tashkil etishni takomillashtirish, yerga bo'lgan mulkchilik bo'yicha barcha sub'ektlarining tengligini ta'minlash choralari bilan ko'rish taqozo etiladi. Qishloq xo'jaligi ekin maydonlariga innovatsion texnologiyalarni tatbiq etgan holda yerlar holatini yanada oshirish.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini baholashda unga ta'sir qiluvchi xususiyatlarni hisobga olib, quyidagi natijalarga erishish imkonini beradi:

1. Yer tekislash ishlarini izchil amalga oshirish, lazer yordamida tekislashni keng joriy qilish;
2. Almashinib ekishni, yerni boyitishni kengaytirish;
3. Sug'orish ishlarini meyorlash, suv sarfini meyorini nazoratini yo'lga qo'yish, dehqon fermer xo'jaliklarining malakasini oshirib borishni yo'lga qo'yish kerak;
4. Boshqa maqsadda foydalanilayotgan yerlarni, qishloq xo'jaligida foydalanishni joriy qilish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrda "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 -yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
2. Mora Sweden. *Land Reform in Agriculture*. Swedesurvey, 2001, 92 c.
3. Nabiyeu U.Y. *O'zbekistonda uzumchilikni jadallashtirish* "Respublika intensiv bog' va tokzorlarni rivojlantirish, hosildorligi hamda meva sifatini oshirish omillari" Ilmiy amaliy konferensiya materiallari, Toshkent 2013, 18-24 bet.
4. Rustamboyev M.H. va boshq. Yer huquqi. Darslik – T.: Toshkent davlat yuridik instituti, 2002. – 237.
5. Sauxanov J.K. Agrar tarmoqda tashqi samaralarni optimal tartiblashtirish va transaktsiya xarajatlarini pasaytirish: muammolar, usullar va modellar. "Lesson Press" Toshkent-2022.

Annotatsiya. Ushbu maqolada qishloq xo'jaligida yer resurslaridan samarali foydalanishni boshqarish, yer resurslaridan foydalanishni takomillashtirish bilan bog'liq muammolar va uning asosiy yo'nalishlari hamda yer resurslaridan foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: yer resurslari, suv resurslari, qishloq xo'jaligi, axborot ta'minoti, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация. В данной статье освещены управление эффективным использованием земельных ресурсов в сельском хозяйстве, проблемы, связанные с улучшением использования земельных ресурсов и его основными направлениями, а также организационно-экономические основы использования земельных ресурсов.

Ключевые слова: земельные ресурсы, водные ресурсы, сельское хозяйство, информационное обеспечение, экономическая эффективность.

Abstract. This article covers the management of efficient use of land resources in agriculture, problems associated with improving the use of land resources and its main directions, as well as the organizational and economic foundations of the use of land resources.

Keywords: land resources, water resources, agriculture, information support, economic efficiency.

UDK: 338.46

ZAMONAVIY SHAROITLARDA TASHKILOTLARNING INNOVATSION FAOLIYATINI ASOSIY TAMOIYILLARI VA VAZIFALARI

Bahodirov S. B.

Toshkent davlat transport universiteti doktoranti

Kirish (Introduction). Bugungi kunda mamlakatimizda iqtisodiy o'sish va rivojlanish jarayonlari innovatsion faoliyatga keng yo'l ochmoqda. Tez o'zgaruvchan bozor sharoitlari, raqobatning kuchayishi va global iqtisodiy tendensiyalar tashkilotlarning innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish zaruratini taqozo etadi. Innovatsiyalar mamlakatimiz iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi uchun asosiy omil bo'lib, yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratishdan tortib, mavjud jarayonlarni takomillashtirishgacha bo'lgan jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitlar, tez o'zgaruvchan bozor talablari va raqobatning kuchayishi tashkilotlarning innovatsion faoliyatini muvaffaqiyatli yo'lga qo'yishni taqozo etadi. Jahon iqtisodiyoti 2023 yilda global innovatsion xarajatlar 1.7 trillion dollarni tashkil etgani (World Bank) va bu ko'rsatkichning har yili 5% ga o'sishi kutilayotganligi, innovatsiyalarni joriy etishning naqadar muhimligini ko'rsatadi. Innovatsiyalar nafaqat yangi mahsulotlar yoki xizmatlar yaratish bilan cheklanmay, balki tashkilotlarning ish jarayonlarini, strategiyalarini va biznes-modellarini takomillashtirishni ham o'z ichiga oladi. Dastlabki tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion faoliyatni amalga oshirgan tashkilotlar o'z raqobatbardoshligini 30% ga oshiradi (McKinsey & Company). Innovatsion faoliyat tashkilotlar uchun nafaqat raqobatbardoshlikni ta'minlash, balki mijozlar ehtiyojlarini qondirish, yangi imkoniyatlarni kashf etish va ijtimoiy mas'uliyatni oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bir qator asosiy tamoyillarga rioya qilish zarur. Tashkilotlar ijodkorlikni rag'batlantirishi, ichki va tashqi hamkorlikni yo'lga qo'yishi, mijozlarga yo'naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqishi, hamda doimiy ravishda o'z innovatsion faoliyatini tahlil va nazorat qilib borishi lozim. Masalan, Gallup so'rovlariga ko'ra, tashkilotlarda ijodiy muhitni yaratish xodimlarning 70% gacha motivatsiyasini oshirishi mumkin.

Shu ma'noda, ushbu tadqiqot zamonaviy sharoitlarda tashkilotlarning innovatsion faoliyatini asosiy prinsiplari va vazifalarini batafsil o'rganishga qaratilgan bo'lib, bu jarayonda ilgari surilgan g'oyalar va amaliyotlar tahlil qilinadi. Tashkilotlar uchun innovatsion faoliyatni muvaffaqiyatli yo'lga qo'yishning ahamiyati va uning strategik rejalashtirishdagi roli muhim masala sifatida qolmoqda.

Mavzu bo'yicha boshqa olimlar ilmiy asarlari qisqacha tahlili. Innovatsion boshqaruv va uning nazariy hamda amaliy jihatlari nafaqat O'zbekistonlik olimlar tomonidan, balki dunyo miqyosidagi tadqiqotchilar tomonidan ham keng o'rganilgan. Y.Shumpeterning "Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi" innovatsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini yoritadi. U innovatsiyalarni iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi deb hisoblaydi va bu jarayonni "ijodiy vayronkorlik" deb ataydi. Shumpeterning yondashuvi sanoat korxonalarida yangi mahsulot va texnologiyalarni joriy etish orqali raqobatbardoshlikni oshirishning muhimligini ko'rsatadi [6]. Bu borada **o'zbekistonlik olimlardan** A.V.Vaxabov, H.P.Abulqosimov, T.S.Rasulov va boshqa o'zbekistonlik olimlar o'z ilmiy asarlarida mahalliy sharoitlarda innovatsion boshqaruvning nazariy va amaliy jihatlarni o'rganishgan. Ular korxonalar uchun innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish va joriy etishning milliy iqtisodiyotga ta'siri va samaradorligi haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, mahalliy muammolar va imkoniyatlar, jumladan, davlatning qo'llab-quvvatlovchi siyosati va innovatsion infratuzilmaning rivojlanishi haqida tahlillar keltiriladi. Sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarish masalasi O'zbekistonlik olimlar tomonidan keng o'rganilgan. A.V.Vaxabov, H.P.Abulqosimov, T.S. Rasulov, N.M. Maxmudov, D.N. Akabirova, A.M. Qodirov, A.T.Ahmedova, N.R.Alimova, A.R.Yoqubjonov, Z.T.Gaibnazarova, Sh.E.Sindarov, U.A.Madrahimov va O.X.Xamirayev kabi tadqiqotchilar bu sohada muhim ilmiy ishlarni amalga oshirganlar.

Masalan, A.V.Vaxabov va H.P.Abulqosimovlar innovatsion faoliyatning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llarini tahlil qilganlar. Ular innovatsion jarayonlarni boshqarishda strategik yondashuvning ahamiyatini ta'kidlab, korxonalarda innovatsion madaniyatni shakllantirish zarurligini ko'rsatganlar [5]. T.S.Rasulov va N.M.Maxmudovlar esa sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini o'rganib, innovatsion infratuzilmani takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berganlar [3]. D.N.Akabirova va A.M.Qodirovlar innovatsion faoliyatni moliyalashtirish masalalarini tadqiq etib, venchur kapital va davlat-xususiy sheriklikning ahamiyatini yoritganlar [2]. A.T.Ahmedova va N.R.Alimova innovatsion faoliyatda kadrlar salohiyatini oshirish masalalariga e'tibor qaratib, ilmiy

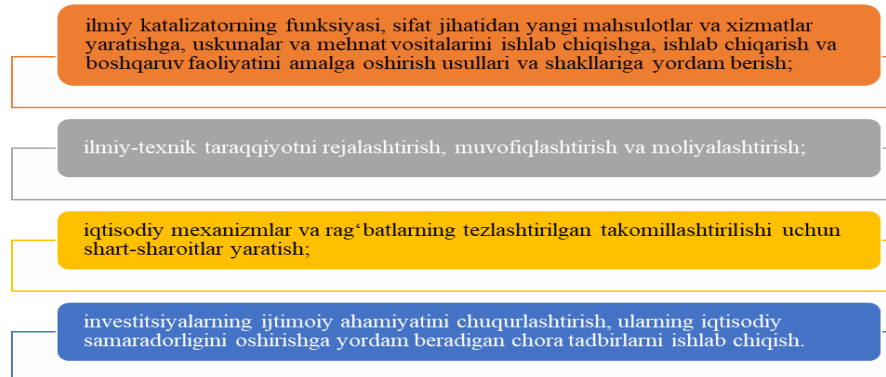
kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish bo'yicha takliflar kiritganlar [1]. A.R.Yoqubjonov va Z.T.Gaibnazarova innovatsion faoliyatning huquqiy asoslarini tahlil qilib, qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berganlar [7].

Sh.E.Sindarov, U.A.Madrahimov va O.X.Xamirayevlar esa innovatsion faoliyatning hududiy rivojlanishi masalalarini o'rganib, mintaqaviy innovatsion siyosatni shakllantirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqqanlar [4].

Ushbu olimlarning ilmiy asarlari sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o'rganishga xizmat qiladi va korxonalar uchun innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirishda muhim manba hisoblanadi. Shu bilan birga, yuqorida qayd etilgan iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni rivojlantirish asosida samaradorlikni oshirish mexanizmlari yetarli darajada chuqur va atroflicha o'rganilmagan. Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi sharoitida sanoat korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarishga oid tadqiqotlar ko'lamini kengaytirilishi lozim. Shu sababli, ushbu mavzuda ilmiy-uslubiy izlanishlarni chuqurlashtirish va keng qamrovli tadqiqotlarni amalga oshirish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotda ilmiy tadqiqotlar va tajribalar asosida tashkilotlarning innovatsion faoliyatni takomillashtirishning zamonaviy tamoyillarini, dinamik tuzilmalari va asosiy vazifalari tahlil qilingan bo'lib, ilmiy-texnikaviy yangiliklarni ishlab chiqish, ularni amaliyotga joriy etish va iqtisodiy samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy sharoitlarda firmalar raqobat ustunliklarini quyidagi omillar orqali ega bo'ladi: texnologiyalarni takomillashtirish; logistika o'zaro aloqalarini rivojlantirish; taqdim etilayotgan xizmatlarning diversifikatsiyasi va sifatini yaxshilash; xaridorlarning xohishlariga monitoring o'tkazish va o'z vaqtida moslashish; yangi tabiatni boshqarish sohalariga kirish; normativ-huquqiy tartibni rivojlantirish va boshqa ko'plab omillar. Innovatsion faoliyatini murakkab dinamik tuzilma sifatida ham ko'rish mumkin. U quyidagi funktsiya va vazifalarni amalga oshirishga mo'ljallangan.

1-rasm. Innovatsion faoliyatning murakkab dinamik tuzilmasi. Innovatsion faoliyat ilmiy kashfiyotlar va yangiliklarning iqtisodiyotning tijorat sohasiga kirishini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, bu nomenklaturaning kengayishiga, uning sifatining oshishiga, ishlab chiqarish rentabelligining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va yangi ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanishga imkon beradi. Barcha ushbu omillar birgalikda mahalliy mahsulotning ichki va xorijiy bozorlariga chiqishiga yordam beradi.

Innovatsion faoliyatni tashkil etishda bir qator asosiy tamoyillarni qayd etish mumkin: maqsadli yo'nalish ya'ni innovatsion faoliyatni tashkil etish innovatsion jarayonning uzluksiz o'tishini ta'minlashi kerak. Uzluksizlik bu yerda innovatsion tizimning yaxlitligi deb tushuniladi bu esa innovatsion tsiklning bosqichlari bo'yicha ma'lumot uzatishda salbiy jihatlarini yengishga yordam berishi kerak; innovatsion faoliyatning tizimliliyi ya'ni aniq belgilangan funktsiyalar ularning ijrochilari va ular o'rtasidagi o'zaro aloqalar mavjudligi; moslashuvchanlik tashqi va ichki muhit omillarining korxona innovatsiyalarini yaratish jarayonlariga ta'sirini eng to'g'ri aks ettiruvchi ularning o'zgarish tendentsiyalarini hisobga oluvchi; bo'linmalarining vakolat va mas'uliyatining optimal kombinatsiyasi; samaradorlik ya'ni innovatsion faoliyatni tashkil etish innovatsion jarayonning optimal natijadorligini ta'minlashi kerak bu esa innovatsion siklni qisqartirish yangi mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish iste'molchilar talablariga o'z vaqtida javob berish va hokazo orqali amalga oshiriladi; iyerarxik o'zaro aloqalarni, ya'ni innovatsion faoliyat elementlari o'rtasida har qanday vertikal va gorizontal tizim darajalarida iyerarxik o'zaro ta'sirni ta'minlash. Lekin asosiy tamoyillar bilan bir qatorda ba'zi olimlar ham o'ziga xos jihatlarini ta'kidlaydilar; innovatsion loyihalarni izlash va o'zlashtirishga yordam beradigan shart-sharoitlarni yaratish; yangi mahsulotlarni yakuniy iste'molchiga yo'naltirish; innovatsion faoliyatining yo'nalishi tashkilotning o'z vazifalaridan va maqsadlaridan kelib chiqishi kerak; rahbarning vakolatida innovatsion siyosat funktsiyasi mavjud bo'lib bu uni korxonaning vazifalarini strategiyasini ishlab chiqish va faoliyatini tashkil etish bo'yicha ishlarni amalga oshirishga majbur qiladi; innovatsion faoliyatga tashkilotning barcha bozor potentsialini kiritish kerak;

Shuningdek, innovatsion faoliyatni tashkil qilishda tashkilot quyidagi asosiy vazifalarni ajratib olishi kerak:

1. Innovatsion loyihalarni amalga oshirish rejalarini yaratish. Ushbu vazifa korxonaning faoliyatining xususiyatlaridan kelib chiqadigan missiyani aniqlash orqali amalga oshiriladi. Keyin umumiy strategiya va faoliyat turlari bo'yicha strategiya ishlab chiqish, shuningdek, har birida maqsadlar va vazifalarni belgilash zarur. Taqdim etilgan

dasturlardan eng foydali va iqtisodiy jihatdan qulay bo'lganini amalga oshirish kerak. Bunday innovatsion harakatlar asosida qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli rejalashtirish shakllanadi, bu esa uzluksizlik prinsipi asosida amalga oshiriladi;

2. Innovatsion faoliyatini tashkil etish masalalarini bevosita hal qilish. Innovatsion rivojlanishga muhtoj bo'lgan shaxslar tuzilmalar va jarayonlar doirasi aniqlanadi. Bugungi kunda innovatsion faollikni rivojlantirishga ko'maklashuvchi strategiyalarni shakllantirish bilan shug'ullanuvchi bo'limlarni ko'p ko'rish mumkin lekin bunday innovatsiyalarni boshqarishga ko'maklashuvchi alohida tuzilmalar juda kam.

3. Innovatsion faoliyati ishtirokchilarining motivatsion sharoitlarini yaratish. Korxonada korporativ yagona ruh, ijtimoiy siyosatni yaratish, samarali ish haqi tizimini rivojlantirish - bularning barchasi xodimlarni rag'batlantirish vazifalaridir.

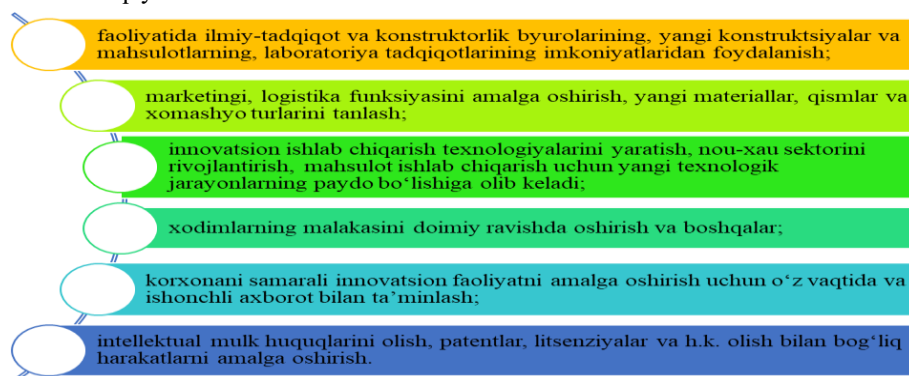
4. Innovatsion faoliyatini amalga oshirishning samaradorligini muntazam tahlil qilish. Qo'llaniladigan yangiliklar ta'sirining mohiyatini o'z vaqtida tushunish va baholash hamda shu asosda tuzatishlar kiritish zarur.

Har qanday innovatsiyalarni qo'llayotgan korxoning umumiy maqsadi -bu yangi mahsulotlar, xizmatlar chiqarish va o'z mahsulotining innovatsion xususiyatlarini yaratish orqali bozor sharoitida tashkilotning omon qolishi va rivojlanishidir.

Agar korxonani uning ichki muhiti nuqtai nazardan ko'rib chiqilsa, uning ilmiy, ilmiy-texnikaviy, intellektual va boshqa bir qator salohiyatlarini rivojlantirish, innovatsion ishlab chiqarish tizimlarini yaratish muhim hisoblanadi.

Raqobatbardoshlikni oshirish faqat yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish orqali emas balki kontseptual jihatdan yangi boshqaruv modellari yaratish orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Agar oldin biz innovatsion faoliyatni tashkil etish shartlarini qayd etgan bo'lsak, endi ushbu jarayonni bevosita amalga oshirishning muhim vazifalarini qayd etish kerak bo'ladi.

2-rasm. innovatsion faoliyatni tashkil etishning muhim vazifalari

Innovatsion faoliyat - bu tashkilotning faoliyatining shunday jihati bo'lib u rivojlanishning tezlashishiga yordam beradi shuningdek korxona va mahsulotning raqobatbardoshligini oshirishga va tuzilmaviy qayta qurishni amalga oshirishga yordam beradi. Lekin innovatsion jarayonni tezlashtiruvchi va pasaytiruvchi omillarni e'tiborga olish lozim. (1-jadval)

Tashkilotlarning innovatsion faoliyatini rivojlantiruvchi omillar (1-jadval)

Omillar guruhi	Innovatsion faoliyatiga to'sqinlik qiluvchi omillar.	Innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi omillar
Iqtisodiy va texnologik	Innovatsion loyihalarini moliyalashtirish uchun mablag'larning yetishmasligi, moddiy va ilmiy-texnik bazaning zaifligi, xaxira quvvatlarining yo'qligi, joriy ishlab chiqarish manfaatlarining ustunligi.	Moliya va moddiy-texnik vositalar, ilg'or texnologiyalar, zarur xo'jalik va ilmiy-texnik infratuzilma mavjudligi
Siyosiy va huquqiy	Antimonopol, soliq, amortizatsiya, patent va litsenziya qonunchiligidan kelib chiqadigan cheklovlar	Qonuniy choralar innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi imtiyozlar, davlat tomonidan innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash
Ijtimoiy psixologik va madaniy	O'zgarishlar bunday oqibatlarga olib kelishi mumkin bo'lgan xodimlarning maqo-mini o'zgartirish kabi o'zgarishlarga qarshilik. xulq-atvor stereotiplarining va o'rnatilgan an'analarning buzilishi, noaniqlikdan qo'rqish, muvaffaqiyatsizlik uchun jazolanishdan xavotir.	Innovatsion jarayonining isht-irokchilarini ma'naviy rag'batlan-tirish, jamoatchilik tomonidan tan olinishi, o'z-o'zini ro'yobga chiqa-rish imko-niyatlarini ta'min-lash, ijodiy mehnatni erkin-lashtirish, mehnat jamoasida nor-mal psixo-logik muhitni yaratish.
Tashkiliy boshqaruv	Kompaniyaning o'rnatilgan tashkiliy tuzilishi, ortiqcha markazlashuv, avtoritar boshqaruv uslubi, vertikal axborot oqimlarining ustunligi, idoraviy yopiqlik, tarmoqlararo va tashkilotlararo o'zaro ta'sirning qiyinligi, qisqa muddatli rentabellikka yo'naltirilganligi, innovatsion jarayonlar ishtirokchilarining manfaatlarini muvofiqlashtirish qiyinligi	Tashkiliy tuzilmaning moslashuvchanligi, demokratik boshqaruv uslubi, gorizontal axborot oqimlarining ustunligi, o'z-o'zini rejalashtirish, tuzatishlarni qabul qilish, markazlashtirilmaganlik, maqsadli ishchi guruhlarini shakllantirish.

Aytilganlardan shuni ta'kidlash mumkinki innovatsion jarayonda to'g'ri va samarali vazifalarni belgilash katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlashimiz mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak zamonaviy iqtisodiy sharoitlar va tez o'zgaruvchan bozor talablari tashkilotlarning innovatsion faoliyatini muvaffaqiyatli yo'lga qo'yishni taqozo etadi. 2023-yilda global innovatsion xarajatlar 1,7 trillion dollarni tashkil etishi, innovatsiyalarning joriy etilishining ahamiyatini yanada oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion faoliyatni amalga oshirgan tashkilotlar o'z raqobatbardoshligini 30% ga oshiradi, bu esa mijozlar ehtiyojlarini qondirish va ijtimoiy mas'uliyatni oshirishda muhimdir. Innovatsion faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ijodkorlikni rag'batlantirish, ichki va tashqi hamkorlikni yo'lga qo'yish hamda mijozlarga yo'naltirilgan strategiyalar ishlab chiqish zarur. Biroq, innovatsion jarayonlarga to'sqinlik qiluvchi omillar, masalan, moliyaviy cheklavlar va ijtimoiy psixologik to'siqlar mavjud. Ularni bartaraf etish uchun davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va ilg'or texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyatga ega. Innovatsion faoliyatni rivojlantirishda asosiy vazifalarni aniq belgilash va samaradorlikni muntazam ravishda tahlil qilish tashkilotlarning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Umuman olganda, innovatsion faoliyat nafaqat tashkilotning raqobatbardoshligini oshiradi, balki uning rivojlanish jarayonini tezlashtiradi. Tashkilotlar innovatsion faoliyatlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun yuqoridagi tamoyillarga amal qilishi zarur.

ADABIYOTLAR

1. **Ahmedova A.T., Alimova N.R.** Инновацион фаолиятда кадрлар салоҳиятини ошириш масалалари. 42-60.
2. **Akabiroya D.N., Qodirov A.M.** Инновацион фаолиятни молиялаштириш ва венчур капиталнинг аҳамияти. *Interdisciplinary Research*. 15-35.
3. **Rasulov T.S., Maxmudov N.M.** Саноат корхоналарида инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*. 55-70.
4. **Sindarov Sh.E., Madrahimov U.A., Xamirayev O.X.** Инновацион фаолиятнинг ҳудудий ривожланиши ва минтақавий инновацион сиёсат. 101-120.
5. **Vaxabov A.V., Abulqosimov H.P.** Ўзбекистонда иқтисодиётни инновацион ривожланиш йўлига ўтишини таъминлаш омиллари. 12-28.
6. **Schumpeter J.A.** *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press, 1934. (Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi va innovatsiyalarning iqtisodiyotga ta'siri.) Google Books. 87-102.
7. **Yoqubjonov A.R., Gaibnazarova Z.T.** Инновацион фаолиятнинг ҳуқуқий асослари ва қонунчиликни такомиллаштириши. 78-95.

Zamonaviy sharoitlarda tashkilotlarning innovatsion faoliyatini asosiy tamoyillari va vazifalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada innovatsion faoliyat murakkab dinamik tuzilma sifatida o'rganiladi. Zamonaviy sharoitlarda tashkilotlarning innovatsion faoliyatining asosiy tamoyillari va vazifalari tahlil qilinadi. Maqola innovatsiyalarni joriy etish va tashkilotlar uchun raqobatbardoshlikni oshirishda ijodkorlik va hamkorlikning ahamiyatini ko'rsatadi. Shuningdek, innovatsion jarayonlarga to'sqinlik qiluvchi omillar va ularni bartaraf etish usullari ham muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari tashkilotlarning innovatsion faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur tamoyillar va strategiyalarni belgilaydi.

Kalit so'zlar: tashkilot innovatsion faoliyat, innovatsiyalar, innovatsion jarayonlar, innovatsion iqtisodiyot.

Основные принципы и задачи инновационной деятельности организаций в современных условиях

Аннотация. В данной статье инновационная деятельность рассматривается как сложная динамическая структура. Анализируются основные принципы и задачи инновационной деятельности организаций в современных условиях. В статье показано значение творчества и сотрудничества при внедрении инноваций и повышении конкурентоспособности организаций. Также обсуждаются факторы, препятствующие инновационным процессам, и методы их преодоления. Результаты исследования определяют необходимые принципы и стратегии для успешного осуществления инновационной деятельности организаций.

Ключевые слова: организационная инновационная деятельность, инновации, инновационные процессы, инновационная экономика.

The basic principles and tasks of organizational innovation activities in modern conditions

Abstract. This article explores innovation activity as a complex dynamic structure. The main principles and tasks of organizational innovation activity in modern conditions are analyzed. The article demonstrates the importance of creativity and collaboration in the implementation of innovations and in enhancing organizational competitiveness. It also discusses the factors hindering innovation processes and methods for overcoming them. The research results define the necessary principles and strategies for successfully implementing organizational innovation activities.

Keywords: organizational innovation activity, innovations, innovation processes, innovative economy.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТУРИСТИК ХИЗМАТЛАР БОЗОРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Кусекеев Б. К.

Қорақалпоқ Давлат Университети

Кириш. Хозирги тез ўзгарувчан вазиятда жаҳон туризми бозори ҳам бир қатор муаммоларга рўбара келмоқда. Халқаро туризм ривожланишининг 2019 йилги (COVID-19 пандемиясидан олдинги вақти) кўрсаткичларига эришиш учун ҳозирда жудда катта ишлар амалга оширилмоқда. Пандемиядан кейин жаҳон туризми ривожланишининг янги тенденциясини бошидан кечирмоқда. Бу борада республикамызда ҳам туризм ривожланишининг янги тенденциясига мослашиши ва унга мос ҳолда ривожланиш мақсадида Янги

Ўзбекистоннинг 2022-2026-йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси ишлаб чиқилган бўлиб, унда туризм инфратузилмасини замонавий асосларда барқарор ривожлантиришга катта эътибор қаратилган. Бу охириги 5-6 йилликда ўз натижаларини бермоқда. 2023 йилда мамлакатимизга хориждан 6 626,3 минг нафар туристлар ташриф буюрган бўлса, хизматлар экспорти 2 143,5 минг. АҚШ долларини ташкил қилган [1]. Республикаимизда туризм хизматлари бозорини барқарор ривожлантириш, халқаро талаблар асосида ташкил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Туризм бозори қайси минтақа ва давлатда ривожланса у ўша минтақа ёки давлатнинг иқтисодий ўсишига, давлатнинг нисбатан ривожланишдан орқада қолаётган ҳудудларининг ривожланишига, маҳаллий аҳолини иш билан таъминлашга ва даромадларининг ортиб боришига қўмаклашади. Туризм бозорида хизмат кўрсатишда илғор технологияларнинг кенг қўлланилиши натижасида охириги ўн йилликларда катта ўзгаришлар юзага келаяптики, баъзи мамлакатларда ресурсларга қараб мослаштирилган махсус ҳудудлар (регионлар, зоналар) ташкил қилинмоқда. Бу махсус ҳудудлар айниқса пандемиядан кейин тоғли ҳудудларда, денгиз қирғоқларида, табиати гўзал жойларда ташкил этилмоқда. Туристик бозорда маҳсулотларни ва хизматларни истеъмол қилиниши туризм бизнесига ўзининг таъсирини кўрсатади. Чунки туризм бозорида ҳар қуни талабнинг янги сегментлари пайдо бўлиб бормоқда, шу жумладан, туризмнинг ҳам янги кўриниши ва шакллари таркиб топмоқда. Туристик тадқиқотларни олиб борган кўпчилик мутахассисларнинг берган статистик маълумотлари бўйича сайёҳларнинг энг кўп қисмини байрам ва дам олиш кунларидаги туризм (2-3 кунлик), кейинги ўринда 6-7 кунлик ишлаб чиқилган турлар ва туристларнинг энг кам қисмини 8-12 кунлик турлар ташкил этар экан.

Туризмни ташкил қилиш ва хизматларни шакллантиришда маркетинг алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, туристик хизматларга доимий равишда талаб ортиб бориши биринчи навбатда иқтисодий оимларга маълум даражада боғлиқдир. Чунки, туризм бозорининг қўламини кенгайтириш билан хизмат кўрсатиш корхоналарининг сони ҳам ортиб бораверади. Туризм бозори ривожланишига ҳар хил турдаги кўплаб корхоналарга таъсир кўрсатади ва улар туристик мавсум давомийлигига қараб хизмат турларини ишлаб чиқиши натижасида, уларнинг пул айланмаси туристлар сонининг ортиши билан боғлиқ ҳолда ўсиб боради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Туризм маркетинги маҳсулотлар ва хизматларни индивидуал ва гуруҳли туристлар учун яратиш ва уларни бозорларга тақдим этган ҳолда ўзларига керак бўладиган натижаларга (ижтимоий-иқтисодий) эга бўлиш жараёнидир. Туристик хизматлар ва маҳсулотлар ўзига хос моддий ва ташкилий-иқтисодий қисмлардан иборат бўлганлиги учун, турмаҳсулотлар ва хизматларни ишлаб чиқаришда иштирок этадиган барча компанияларнинг маркетингини мувофиқлаштириш керак бўлади. Туризм хизматлари бозорини ривожлантириш ва унда маркетинг стратегияларидан фойдаланиш бўйича кўплаб олимлар тадқиқот ишларини олиб борганлар. Дастлаб, 1884 йилда Жозеп Стаднер томонидан туризм иқтисодий фаолият тури сифатидаги фикрлари илгари сурилганидан кейин, олимлар томонидан туризмнинг иқтисодий томонига алоҳида эътибор қаратиш бошланди. Бу борада илк бор Херман Вон “Туризм - бошқа бир ўлкадан, шаҳар ва ҳудуддан ажнабийларнинг келиши ва вақтинча истиқомат қилишлари натижасида юзага келадиган фаолиятдир”-деб, ўз фикрини билдирган олимлардан бири ҳисобланади. С.Старчевич ва С.Конжикушич [2] томонидан олиб борилган тадқиқотнинг мақсади рақамли технологиялар минг йилликларда саёҳат хатти-ҳаракатларига қандай таъсир қилганини таҳлил қилиш ва туризм бўйича маркетинг менежерларига самарали маркетинг стратегиясини яратишда ёрдам бериш учун уларнинг профилини яратишдан иборат эди.

Саноат инқилоби 4.0 туфайли онлайн-асосланган транспорт тизими яратилди, билвосита бу тизим анъанавий маркетинг тизимларидан фойдаланадиган саёҳат транспорт хизматларини аста-секин ўзгартира бошлаганлиги Н.Деви [3] томонидан олиб борилган тадқиқот ишида ёритиб берилган. Р. Х. Циоцоу, Р. Е. Голдсмитларнинг [4] “Туризм хизматларида стратегик маркетинг” номи китобида туризм хизматлари бозорини ривожлантиришда таргет маркетинг, электрон маркетинг стратегияларининг қўлланилиши ҳақида батафсил ёритилган. Шунингдек, туризм хизматлари бозори ривожланишига оид илмий тадқиқотлар хорижий олимлардан: Ф. Котлер [5], Г.Ричард, Ж.Вилсон [6], Бриан Кинг [7] ва бошқа олимлар томонидан ёритилган. МДХ мамлакатларидан А.Ю.Александрова [8], И.Т.Балабанов [9], М.Б.Биржаков [10] каби олимлар томонидан атрофлича ўрганилган. Туризм хизматлар бозорини ривожлантиришда маркетингни тадқиқ этишда маҳаллий олимлардан М.Қ.Пардаев [11], А.А.Эштаев [12], Ш.Дж. Эргашходжаева [13], Д.Х.Асланова [14], Б.Н.Наврўззода [15], Б.Ш.Сафаров [16], З.Д.Адилова [17] ва бошқалар ўз илмий ишларида муҳим маълумотлар беришган ҳамда уни ривожлантириш масалаларига эътибор қаратишган. Шу сингари кейинги йилларда Қорақалпоғистон Республикасидаги бир қатор тадқиқотчи олимлар минтақада туризм хизматларини такомиллаштириш борасида Г.Х. Утемуратова [18], М.М.Зарикеева [19], А.У.Темирханов [20], Б.А.Ережепов [21], О.С.Жуманазаров [22] изланишлар олиб борган.

Юқорида номлари келтириб ўтилган олим ва тадқиқотчилар туризмнинг турли йўналишларида изланишлар олиб борган бўлиб, соҳанинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган. Бироқ, Қорақалпоғистон Республикасида туризм хизматлар бозорини ривожлантириш, унинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш ва минтақага ташриф буюрувчи туристлар сонини оширишга қаратилган илмий ишлар етарли даражада амалга оширилмаганлиги учун, ушбу тадқиқот иши мавзусини танлашга сабаб бўлди.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг объекти – Қорақалпоғистон Республикаси туризм хизматлари бозорида фаолият олиб бораётган хўжалик субъектлари ҳисобланади. Мақолада анализ ва синтез, абстракт-антикий таҳлил, кузатиш, қиёслаш, статистик ва иқтисодий ҳамда SWOT таҳлил усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Қорақолпоғистонда туризмни ривожлантириш учун асосий эътиборни маркетинг изланишларига қаратиш керак. Минтақа аҳолиси учун хизмат кўрсатиш соҳасида кўпроқ иш ўринларини яратиш орқали хизматлар сифатини ошириш ва кейинчалик кўпроқ сайёҳларни жалб қилиш мақсадида самарали маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш лозим. Қорақолпоғистон Республикасининг тарихий-маданий ёдгорликлари, бетакрор табиатин ҳисобга олган ҳолда юқори даражадаги хизматларни ишлаб чиқиш, унинг имиджини ва брендини айнан маркетинг изланишлари асосида яратиш керак бўлади. Бунинг учун туристларга жозибали туристик объектлари, савдо марказлари брендинини ярата оладиган маркетинг бўйича етук мутахассисларни жалб қилиш учун маблағларни давлат томонидан ажратиш лозим.

Бу ажратилган маблағларни тўғри йўналтириш учун туристик бозорда маркетинг нуктаи-назаридан чуқур таҳлиллар ўтказиш ва маркетинг стратегиясини белгилаб олиш лозим. Маркетинг стратегиясининг асосий мақсадларида бири туристик бозорларда маҳсулотларни сотишга эътибор қаратилиши бўлиши керак (1-жадвал). Белгилаб олинган мақсадли сегментларга эътибор қаратиш учун устувор бозорларни таҳлил қилиш, маҳсулотлар ва хизматларни ўзаро бир-бири билан боғлиқлигини аниқлаб олиш муҳимдир.

1-жадвал. Қорақолпоғистон туризм бозори имкониятларининг SWOT-таҳлили⁸

Кучли томонлари	Заиф томонлари
минтақа туризм бозорига ташриф буюраётганлар сонинг ортиб бораётганлиги; минтақага хос бўлган табиат манзаралари; қадимий маданият ва урф-одатларнинг сақланиб қолганлиги; маҳаллий ёшлар орасидан етук мутахассисларнинг етишиб чиқаётганлиги; туризмни ривожлантиришда маҳаллий ҳокимиятнинг қўллаб-қувватлаши; меҳмондўст ва меҳрибон инсонларнинг борлиги; минтақанинг ҳали ўзлаштирилмаган туристик ресурсларга бойлиги; Орол денгизининг туристлар учун жозибадорлиги; қўллаб архелогик мажмуаларнинг мавжудлиги ва бошқалар.	туризмни ривожлантириш учун лойиҳаларнинг етарлича ишлаб чиқилмаганлиги; туристларни жойлаштириш воситаларинг етарлича эмаслиги; туристик бозорда кам сонли тадбиркорларнинг фаолият олиб бориши; туристларнинг минтақада қолиш муддатининг қисқалиги; сувдан тўғри фойдаланилмағлиги натижасида сарф-харажатларинг ортиб бораётганлиги; маркетинг фаолияти тўғри йўлга қўйилмаганлиги; транспорт алоқаларининг яхши йўлга қўйилмаганлиги; туристик бозорнинг доимий равишда мониторинги олиб борилмаслиги; маҳаллий мутахассисларнинг етарлича билим ва тажрибага эга эмаслиги.
Имкониятлар	Таҳдидлар
Мамлакатимиздаги амалга оширилаётган ислохотларнинг минтақа туризм бозорига ижобий таъсири; минтақанинг ҳали ўзлаштирилмаган туристик ресурсларига қизиқишнинг ортиб бориши; COVID-19 пандемиясидан кейин туристларнинг табиат қўйнида бўлишга бўлган талабининг ортиб бораётганлиги; минтақа бозорининг Хоразм вилояти туристик марказларига яқинлиги; трансчегаравий туризмни (Қозғистон ва Туркменистон) ривожлантириш имкониятларининг юқорилиги; ҳукумат ва хорижий халқаро ташкилотларнинг Оролбўйи минтақасига бўлган эътиборининг ортиб бориши ва бошқалар.	дунёда рўй бераётган сиёсий ва иқтисодий беқарорликлар; туризмдаги халқаро рақобатнинг кучайиб бориши; иқлимнинг ўзгариб боришининг мавсумийликка таъсири; атроф-муҳитнинг ифлосланиши, сув тақчиллиги, қургўқчиликнинг кучайиб бориши; минтақадаги архелогик ёдгорликларни асл ҳолатида сақлаб қолиш имкониятларинг чекланганлиги; минтақанинг йирик шаҳарларидан ташқари чекка ҳудудларда санитария-гигиена меъёрларининг талаб даражасида эмаслиги; минтақа туризм бозорини тарғиб қилишда Ипак йўли бренди имкониятларини тўғри йўналтирилмаганлиги ва бошқалар..

Қорақолпоғистонда туризм ривожланишидаги айрим муаммолар устида тўхталадиган бўлсак: меҳмонхоналар, меҳмон уйлар ва бошқа жойлаштириш воситалари ва улардаги ўринлар сони йиллик ўсиши экспертларнинг таҳлиliga қараганда 0,3 фоизни ташкил қилиши кўрсатилган. Бу кўрсаткич туристларнинг эркин танловида чекланишлар бор эканлигини кўрсатади, шу билан биргаликда маҳаллий аҳолининг янги иш ўринлари билан таъминланиши ва аҳолининг қўшимча даромад олиши, яқинда эса ЯХМнинг яратилишига ҳам салбий таъсир кўрсатади; минтақа туризм бозоридаги мавжуд ресурсларни ўзлаштиришга маҳаллий ва хорижий инвесторларни жалб қилган ҳолда инфратузилмани ривожлантириш суст даражада олиб борилаётганлиги; минтақада туризм бозорини ривожлантириш учун стратегик маркетинг дастурларининг ишлаб чиқилмаганлиги сабабли, халқаро бозорда Қорақолпоғистон туризми ва унинг ресурслари бўйича деярли маълумотларнинг йўқлиги; минтақадаги тарихий-маданий мерос объектларининг етарлича ҳимояга олинмаганлиги сабабли қўллаб туристик объектларнинг ташқи муҳит таъсирида емирилиб бораётганлиги; Қорақолпоқ халқининг номоддий маданий меросларини жамлаш ва уни келажак авлодга етказишдаги сайи ҳаракатлар етарлича амалга оширилмаётганлиги; минтақадаги

⁸ Муаллиф томонидан изланишлар орқали олинган натижалар

ОТМларида туризм ва меҳмонхона бизнеси йўналишида таълим олаётган талабалар ва ҳозирда соҳада фаолият олиб бораётган ходимларнинг мунтазам равишда малака ошириш, стажировкасини етарлича ташкил қилинмаётганлиги сабабли хизмат кўрсатиш сифатининг даражаси кўтарилмаётганлиги ва бошқалар.

Минтақа туризм бозорида маркетингни тўғри ташкил қилиш ва бошқаришда рақамли маркетинг имкониятларига эътибор қаратиш лозим (1-расм).

1-расм. Рақамли маркетинг имкониятлари орқали минтақа туризм бозорини ривожлантириш йўналишлари⁹

Демак, минтақа туризм бозори брендини ишлаб чиқишда қуйидагиларни амалга ошириш керак: минтақа туризм бозори учун брендинг стратегиясини ва тегишли логотипни ишлаб чиқиш; минтақа туризм бозори учун махсус давлат хусусий шериклик секторида фойдаланиш учун тегишли тавсиялар билан бирга брендинг

қўлланмасини ишлаб чиқиш; рақамли маркетинг имкониятларидан самарали фойдаланиш орқали халқаро ахборот берувчи каналлар орқали устувор бозорларда Қорақалпоғистон Республикаси бренди бўйича маълумотларни мунтазам янгилаб бориш орқали мақсадга эришиш.

Хулоса ва таклифлар.

Қорақалпоғистон Республикасида туристик имкониятларни тўлиқ рўёбга чиқариш учун халқаро талабларга жавоб

берадиган, туристларга ҳақиқий ва ёдида бир умр қоладиган таассуротларни тақдим этадиган юқори сифатли туристик маҳсулотларни яратиш зарур. Туризмда маҳсулотлар ва хизматларнинг ҳар-хил турларини ишлаб чиқиш, маркетинг стратегиясини муваффақиятли қўлланиши ҳисобланади. Қорақалпоғистон Республикаси туризм бозорида маркетингни тўғри ташкил қилиш ва бошқаришда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим: минтақа туризм бозори ривожланишидан манфаатдор томонларни бозордаги юз бераётган тенденцияларни ўргатиш асосида ҳамкорликда маркетинг фаолиятини доимий равишда йўлга қўйиш; халқаро бозорда минтақанинг туристик имкониятлари бўйича сезиларли даражада таъсирга эришиш учун реклама ва тарғибот ишларини республикамизнинг миллий туризм тарғиботига мослаштириш; минтақа туризм бозоридаги ҳолатни ўрганиш учун кўпроқ мақсадли маркетинг ва алоқалар алмашиш учун бозорнинг турли сегментлари бўйича таҳлилий ҳисоботларни ўтказиб бориш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. www.uzbektourism.uz
2. Starcevic, S., & Konjikušić, S. (2018). Why millennials as digital travelers transformed marketing strategy in tourism industry. Starcevic, S., & Konjikusic, S. (2018), *Why Millennials As Digital Travelers Transformed Marketing Strategy in Tourism Industry, International Thematic Monograph Tourism in Function of Development of the Republic of Serbia-Tourism in the Era of Digital Transformation, University of Kragujevac*, 221-24.
3. Dewi, N. P. R. C. (2020). Digital marketing strategy on travel tourism businesses in marketing 4.0 era. *International Research Journal of Management, IT and Social Sciences*, 7(3), 58-64.
4. Tsiotsou, R. H., & Goldsmith, R. E. (Eds.). (2012). *Strategic marketing in tourism services*. Emerald Group Publishing.
5. Котлер Ф. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм / Ф. Котлер, Дж.Боуэн, Дж. Мейкенз; пер. с англ. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮнитиДана, 2012. – 289-300 с.
6. Greg Richards, Julie Wilson-“[Today's youth travellers, tomorrows global nomads: New horizons in independent youth and student travel: A report for the International Student Travel Confederation \(ISTC\) and the Association of Tourism and Leisure Education \(ATLAS\)](#)” International Student Travel Confederation, 2003.
7. H Qiu Zhang, DXF Fan, TSM Tse, B King - Creating a scale for assessing socially sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 2017
8. Александрова А. Ю. Международный туризм. Учебное пособие для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2001.- 464 с.
9. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма. – М.: Финансы и статистика, 2003. -176 с.
10. Биржаков М.Б. Введение в туризм. - Издание 9-е переработанное и дополненное. – СПб.: Издательский дом «Герда», 2007. - 576 с.
11. Pardayev M., Atabayev R. Turistik resurslarni tahlil qilish va baholash. -Samarqand: SamISI, 2006. -137 b.
12. Eshtaev A.A. Turizm industriyasini boshqarishning marketing strategiyasi. Monografiya. – T.: Fan, 2011.
13. Sh.Dj. Ergashxodjayeva, U. Sharifxo'jayev. Marketingni boshqarish. Darslik. –T.: Iqtisodiyot, 2019 y. 462 b.
14. Aslanova D. “Модели формирования туристского кластера за рубежом.” «Servis» ilmiy ommabop jurnali, 2013. №1;
15. Navruzoda B. va b. Turistik hudud raqobatbardoshligi. Monografiya. B.: 2017. – 156 b.
16. Safarov B.Sh. Milliy turizm xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik asoslari. Monografiya.-T.: 2016.-184 b.
17. Akromova, M., & Adilova, Z. (2023). ASSESSMENT OF THE SOCIO-ECONOMIC EFFICIENCY OF THE ORGANIZATION OF THE TOURIST AND RECREATIONAL SYSTEM FACILITIES IN UZBEKISTAN. *Economics and Innovative Technologies*, 11(5), 391-396.

⁹ Муаллиф ишланмаси

18. Г.Х.Утемуратова. Хизмат кўрсатиш соҳасида давлат-хусусий шериклиги ривожланишининг методологик асосларини такомиллаштириш. и.ф.д. дисс. –Нукус.: 2023 й.,
19. M.M.Zarikeyeva. Servis sohasida innovatsion faoliyatni rivojlantirish va xizmatlar sifatini oshirish (Qoraqalpog‘iston Respublikasi misolida) PhD dissertatsiyasi avtreferati. –Nukus.: 2024 y. 54 b.
20. A.U.Temirxanov. Qoraqalpog‘iston Respublikasi xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlik risklarini baholash tizimini takomillashtirish. PhD dissertatsiyasi avtreferati. –Nukus.: 2024 y. 59 b.
21. B.A.Yerejepova. Maishiy xizmatlar sifatini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish (Qoraqalpog‘iston Respublikasi misolida). PhD dissertatsiyasi avtreferati. –Nukus.: 2024 y. 55 b.,
22. O.S.Jumanazarov. Xizmatlar sohasida sherikchilik aloqalari va mexanizmini takomillashtirish yo‘llari (Qoraqalpog‘iston Respublikasi misolida). PhD dissertatsiyasi avtreferati. –Nukus.: 2024 y. 59 b.

Қорақалпоғистон Республикаси туристик хизматлар бозорини ривожлантиришида маркетинг стратегияларидан фойдаланиш

Аннотация. Мақола Қорақалпоғистон Республикасида туристик хизматлар бозорини ривожлантиришга қаратилган маркетинг стратегияларини таҳлил қилиш ва таклиф қилишга бағишланган. Унда минтақанинг туристик салоҳияти, табиий, тарихий ва маданий ресурслари билан бирга, мавжуд муаммолар ҳам батафсил кўриб чиқилган. Тадқиқотда маркетингнинг замонавий ёндашувлари, жумладан, брендлаш, рақамли маркетинг воситаларидан фойдаланиш, SWOT таҳлил қилиш асосида аниқ тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: туризм бозори, туристик хизматлар, маркетинг стратегиялари

Использование маркетинговых стратегий в развитии рынка туристических услуг Республики Каракалпакстан

Резюме. Статья посвящена анализу и предложению маркетинговых стратегий, направленных на развитие рынка туристических услуг Республики Каракалпакстан. В нем, наряду с туристическим потенциалом региона, природными, историко-культурными ресурсами, подробно рассмотрены и существующие проблемы. В исследовании представлены конкретные рекомендации, основанные на современных подходах к маркетингу, включая брендинг, использование инструментов цифрового маркетинга и SWOT-анализ.

Ключевые слова: туристический рынок, туристические услуги, маркетинговые стратегии.

The use of marketing strategies in the development of the tourism services market of the Republic of Karakalpakstan

Abstract. The article is devoted to the analysis and proposal of marketing strategies aimed at the development of the tourism services market of the Republic of Karakalpakstan. In it, along with the region's tourism potential, natural, historical and cultural resources, the existing problems are considered in detail. The study presents specific recommendations based on modern approaches to marketing, including branding, the use of digital marketing tools and SWOT-analysis.

Key words: tourism market, tourist services, marketing strategies.

UDK 657.6(075)

MILLIY HÁM XALÍQARALÍQ STANDARTLAR TIYKARINDA DÚZILGEN FINANSÍQ ESABATLARDÍŇ ANALIZI

Ismaylov K.S.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Mámleketimizde sanlı ekonomikanıń rawajlanıwında biznes subektleriniń milliy finanslıq esabatlarınıń finanslıq esabattıń xalıq aralıq standartlarına ótip finans - xojalıq jumsların ámelge asırıwı úlken áhmiyetke iye. Sebebi biznes subyektleriniń esap - sanaq jumslarınıń zaman talabına say júritiliwın házirgi waqıtta zaman talabına aylanbaqta. 2020 - jıl 24-fevralda «Finanslıq esabattıń xalıq aralıq standartlarına ótiw boyınsha qosımsha is - ilajlar» [1] haqqında PQ-4611 sanlı Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararı boyınsha keleshekte finanslıq esabattıń xalıq aralıq standartlarına ótiwdi jedellestiriw arqalı sırt el investorların biznes subyekti tarmaqlarına tartıw, olardı zárúr bolğan maǵlıwmatlar menen támiyinlew, xalıq aralıq finans bazarlarına kiriw imkaniyatların keńeytiriw, sonday - aq esap hám audit salalarında qánigelerdi tarmaqlar boyınsha xalıq aralıq standartlar tiykarında bilimlerin jetilistirip barıw eń baslı wazıypalardan esaplanadı.

Prezidentimiz Oliy Majlis hám Ózbekstan xalqına mırájatında «Erkin bazar mexanizmlerin engiziw, salamat báseki hám jeke menshik mülkke qol qatılmaslıǵın támiyinlew, isbilermenlikti qollap - quwatlaw Konstituciyada ayırıqsha orın iyelewi kerek» [2] dep atap ótken edi. Demek elimizde sapalı ónimlerdi óndiriwde salamat báseki ortalıǵın ámelge asırıwımız kerek. Sonı aytp ótiw kerek, xalqımızdı azıq-awqat ónimleri menen támiyinlewde azıq-awqat ónimlerin islep shıǵarıwshı biznes subyektleriniń roli oǵada ullı. Bul subyektlerdin sapalı azıq-awqat ónimlerin islep shıǵarıwı ushın onıń finanslıq jaǵdayı jaqsı bolıwı, sonday-aq olardıń esap - sanaq jumslarınıń durıs alıp barılıwı úlken áhmiyetke iye. Bul jumslardıń durıs jolǵa qoyılǵanlıǵın biznes subyektiniń buxgalteriyalıq balansın hám finanslıq nátiylelerin analizlew arqalı ǵana anıqlawımız múmkin [3]. Xalıq aralıq standartlarda milliy snandarttaǵı biznes subyektiniń balansın «finanslıq jaǵday», al finanslıq nátiyjeler haqqındaǵı esabattı «payda hám zıyan» degen terminler menen belgilenedi. Biz bul terminlerdi qollarıw arqalı balans hám finanslıq nátiyjeler haqqındaǵı esabattaǵı statyalarđı xalıq aralıq standartlardǵa ózǵertiriwimizge tuwra keledi.

Biz endi 2021-2022 jıllar ushın «ATIYAJ-GULZAR» JSHJnıń Buxgalteriyalıq balansınıń aktivlerin analizlep kórmekshimiz.

1-keste (mıń sumda) «Atiyaj-Gulzar» JSHJnıń «Buxgalteriyalıq balansı» aktivleri analizi

Kórsetkishler atı	2021-jili basi	2022-jili aqiri	Ózgeris, % te
AKTIV			
I. Uzaq múddetli aktivler			
Tiykargı qurallar:			
Baslanǵısh (qayta tiklew) qunı	36901251,0	44264478,0	120,0
Toziw summası	4795441,0	7 294 018,0	152,1
Qaldıq (balans) qunı	32105810,0	36970460,0	115,2
Ornatıwǵa úskeler	4 000 956,0		0,0
Kapital qoyılmalar	161 739,0		0,0
I bólim boyınsha jámi	36268505,0	36970460,0	101,9
II. Aǵımdaǵı aktivler			
Tovar-materiallıq zapaslar, barlıǵı, sonıń ishinde:	8916386,0	16182639,0	181,5
Óndiris zapasları	6 475 615,0	10781 595,0	166,5
Tamamlanbaǵan óndiris	1 241 338,0	2 759 743,0	222,3
Tayar ónim	1 072 713,0	2 555 056,0	238,2
Tovarlar	126 720,0	86 245,0	68,1
Debitorlar, barlıǵı	6 980 222,0	4 454 270,0	63,8
Qarıydar hám buyırtpashılardıń qarızları alıp taslaǵanda	62 147,0	1 113 782,0	1792,2
Jetkerip beriwshi hám bólip alıp islewshilerge berilgen avanslar	4 303 261,0	1 039 208,0	24,1
Byudjetke salıq hám jıymılar boyınsha avans tólemleri	563 775,0	1 222 071,0	216,8
Basqa da operaciýalar boyınsha xızmetkerlerdiń qarızları	25 944,0	12 134,0	46,8
Basqa da debitorlıq qarızlar	2 025 095,0	1 067 075,0	52,7
Pul qarjıları, barlıǵı, sonıń ishinde:	1 783 198,0	3 392 181,0	190,2
Esap betindegi pul qarjıları	1 598 100,0	2 043 044,0	127,8
Sırt el valyutasındaǵı pul qarjıları	185 098,0	1 333 427,0	720,4
II bólim boyınsha jámi	17679806,0	24029 090,0	135,9
Balanstıń aktivi boyınsha barlıǵı	53948311,0	60999550,0	113,1

1 - kestede 2021 - 2022 jıl ushın «Atıyaj-Gulzar» JSHJniń «Buxgalteriyalıq balansi» aktivleri analizlengen. Analizde aktivtiń I - bólim boyınsha jámi 101,9 payızǵa kóbeygen. Sonnan baslanǵısh (qayta tiklew) qunı 120,0 payızǵa, toziw summası 152,1 payızǵa, qaldıq (balans) qunı 115,2 payızǵa kóbeygen. II - bólim boyınsha jámi 135,9 135,9 payızǵa kóbeygen. Sonnan tovar-materiallıq zapaslar, barlıǵı 181,5, payızǵa kóbeygen. Debitorlar, barlıǵı 63,8 payızǵa shekem kemeygen. Balanstıń aktivi boyınsha barlıǵı 113,1 payızǵa kóbeygen

Biz endi 2021-2022 jıllar ushın «ATIJAJ-GULZAR» JSHJniń Buxgalteriyalıq balansınıń passivlerin analizlep kórmekshimiz.

«Atıyaj-Gulzar» JSHJniń «Buxgalteriyalıq balansi» passivleri analizi. 2-keste (mıń sumda)

Kórsetkishler atı	2021 - jili basi	2022 -jili aqiri	Ózgeris, % te
PASSIV			
I. Óz qarjılarınıń derekleri			
Ustav kapitalı	12300 000,0	12300 000,0	100
Rezerv kapitalı	3 865 985,0	3 865 985,0	100
Bólistirilmegen payda (qaplanbaǵan zıyan)	1228639,0	5 672822,0	461,7
I bólim boyınsha jámi	17394624,0	21838807,0	125,5
II. Minnetlemeler			
Uzaq múddetli minnetlemeler	22840625,0	17875812,0	78,3
Uzaq múddetli bank kreditleri	22840625,0	17875812,0	78,3
Aǵımdaǵı minnetlemeler, barlıǵı	13713062,0	21284931,0	155,2
Sonıń ishinde: Aǵımdaǵı kreditorlıq qarızlar	13713 062,0	21284 931,0	155,2
Jetkerip beriwshi hám bólip alıp islewshilerge qarızdarlıq	14871 180,0	6 532 913,0	43,9
Alınǵan avanslar	518 108,0	1 549 298,0	299,0
Byudjetke tólemler boyınsha qarızlar	-1706254,0	-540722,0	31,7
Mámleketlik arnawlı fondlarǵa tólemler boyınsha qarızdarlıq	6 184,0	19 478,0	315,0
Shólkemlestiriwshilerge qarızlar		13532 100,0	
Miyet haqı boyınsha qarızlar	98,0	142 119,0	145019,4
Basqa da kreditorlıq qarızlar	23 746,0	49 745,0	209,5
II bólim boyınsha jámi	36553687,0	39160743,0	107,1
Balanstıń passivi boyınsha barlıǵı	53948311,0	60999550,0	113,1

2 - kestede 2021 - 2022 jıl ushın «Atıyaj-Gulzar» JSHJniń «Buxgalteriyalıq balansi» passivleri analizi keltirilgen. Analiz passivtiń I - bólim boyınsha jámi 125,5 payızǵa kóbeygen. Sonnan bólistirilmegen payda (qaplanbaǵan zıyan) 461,7 payızǵa kóbeygen. Uzaq múddetli minnetlemeler 78,3 payızǵa shekem kemeygen. Aǵımdaǵı minnetlemeler, barlıǵı 155,2

payızǵa kóbeygen. Sonnan Miynet haqı boyınsha qarızlar hádden tıs kóbeyip ketken. Passivtiń II - bólimi boyınsha jámi 107,1 payızǵa kóbeygen.

Sonı aytıp ótiw kerek 2021 - 2022 jıl ushın «Atıyaj-Gulzar» JSHJniń «Buxgalteriyalıq balansı» aktivliniń I - bólim boyınsha jámi tek ǵana 1,9 payızǵa kóbeygen. Sonnan baslanǵısh (qayta tiklew) qumı 20,0 payızǵa, biraq tozıw summası 52,1 payızǵa kóbeyip ketken. Usıǵan baylanıslı qaldıq (balans) qumı tek ǵana 15,2 payızǵa kóbeygen. «Atıyaj-Gulzar» JSHJi ushın taza úskeneler kerek boladı sebebi un ónimlerin taza texnologiyalar arqalı islep shıǵarǵw úlken ahmiyetke iye.

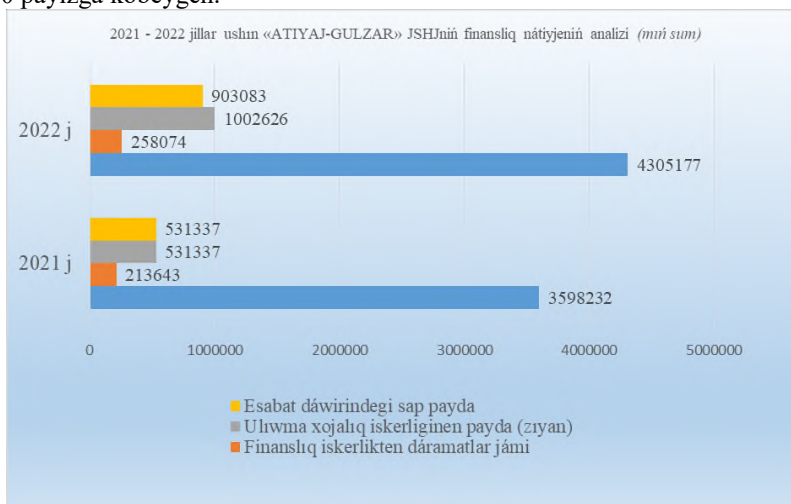
Biznes subyekteriniń finanslıq nátiyjesiniń analizi 2-forma járdeminde analizlenedi [4].

«ATIYAJ-GULZAR» JSHJniń finanslıq nátiyjenin analizi¹⁰ 3-keste (mıń sumda)

<i>Kórsetkishler</i>	<i>2021 -jıl.</i>	<i>2022 - jıl.</i>	<i>Ózgeris, % te</i>
Satıwdan alınǵan túsım	76371909,0	133826857,0	175,2
Satılǵan ónimlerdiń (jumıs hám xızmetler)diń ózine túser bahası	72076198,0	128890794,0	178,8
Satıwdan alınǵan jalpı finanslıq nátiyje	4295711	4936063,0	114,9
<i>Dáwir qárejetleri</i>	3598232,0	4305177,0	119,6
<i>ónimlerdi satıw boyınsha</i>	1379572,0	1399580,0	101,5
<i>Basqarıw qárejetleri</i>	1902308,0	2045156,0	107,5
<i>Basqada operatsion qárejetler</i>	316352,0	860441,0	272,0
<i>Tiykarǵı óndirislik xızmetiniń baskada daramatlar</i>		1412603,0	
Tiykarǵı óndirislik iskerlikten finanslıq nátiyjesi payda (zıyan)	697479,0	2043489,0	293,0
Finanslıq iskerlikten daramatlar jámi	213643,0	258074,0	120,8
Valyuta kursı boyınsha daramatlar	213643,0	258074,0	120,8
Finanslıq iskerlik boyınsha qárejetler (protsent túrindegi qárejetler)	1442459,0	1298937,0	90,1
Valyuta kursı boyınsha zıyanlar	1442459,0	1298937,0	90,1
Ulıwma xojalıq iskerliginen payda (zıyan)	531337,0	1002626,0	188,7
Salıq tólegege shekemgi payda	531337,0	1002626,0	188,7
Daramat salıǵı		99543,0	
Esabat dáwirindegi sap payda	531337,0	903083,0	170,0

3 - kestede 2021 - 2022 jıllar ushın «ATIYAJ-GULZAR» JSHJniń finanslıq nátiyjenin analizi kórsetilgen. Keste maǵlıwmatlarınan kórinip turǵanıday ótken jılǵa salıstırǵanda satılǵan ónimlerden kelip túsken túsım 175,2 payızǵa, satılǵan ónimlerdiń ózine túser bahası 178,8 payızǵa, satıwdan alınǵan daramat bolsa 114,9 payızǵa kóbeygen.

Dáwir qárejetleri 119,6 payızǵa kóbeygen, sonnan satıw qárejetleri 101,5 payızǵa, basqa operacion qarejetler 107,5 payızǵa, biraq basqarıw qarejetleri 272,0 payızǵa kóbeygen. Tiykarǵı óndirislik iskerlikten alınǵan payda aǵımdaǵı jılı ótken jılǵa salıstırǵanda 293,0 payızdı kóbeygen. Finanslıq iskerlik boyınsha daramatlar 120,8 payızǵa kóbeygen, al finanslıq iskerlik boyınsha qárejetler 90,1 payızǵa kemeygen. Ulıwma xojalıq xızmetinen alınǵan payda ótken jılǵa salıstırǵanda 188,7 payızǵa kóbeygen. Ótken jılı sap payda 531337,0 mıń sumdı quraǵan bolsa, aǵımdaǵı jılı 903083,0 sumdı quraǵan yaǵnıy 170 payızǵa kóbeygen.

Juwmaqlap aytqanda biz izertlengen biznes subyektiń finanslıq-xojalıq iskerligin analizlew nátiyjesinde ózimizdiń tómendegi pikir hám usınıslardı bildirmekshimiz:

-*aǵımdaǵı aktivlerdi elede kóbeytiw ilajların kórip shıǵıw kerek.*

-miynet haqı boyınsha qarızların hádden tıs kóbeyip ketiwine jol qoymaw kerek.

-satılǵan ónimlerdiń ózine túser bahasınıń hádden tisqarı kóbeyip ketiwiniń aldın alıw kerek.

¹⁰ Avtor tárepinen «Atıyaj-Gulzar» JSHJniń 2021 - 2022 jıllardaǵı esabat maǵlıwmatları tiykarında islep shıǵıldı.

-dáwir qárejetleriniń kóbeyip barıwı juwapkerligi sheklengen jámiyettiń paydasınıń azayıp ketiwine alıp kelgen, sonıń ushın dáwir qárejetlerin azayıwı jolların kórip shıǵıwı kerek.

- juwapkershiligi sheklengen jámiyettiń finanslıq - xojalıq iskerlik jumısları esabın júrgiziwde hám esabatlardıń dúziwde finanslıq esabattıń xalqaralıq standartları tiykarında alıp barsa ózine investorlardı tartqan bolar edi. Sonıń nátiyjesinde finanslıq - xojalıq iskerlik jumısların bir qansha jaqsılawǵa eriser edi.

- juwapkershiligi sheklengen jámiyet keleshekte esap hám esabatlardıń finanslıq esabattıń xalqaralıq standartları tiykarında ámelge asırıwdı kórip shıǵıwı zárúr.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Finanslıq esabattıń xalıq aralıq standartlarına ótiw boyınsha qosımsha is - ilajlar» haqqındaǵı PQ-4611 sanlı Qararı (2020 - jıl 24 - fevral).
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Oliy Majlis hám Ózbekstan xalqına múrájatı. 2022 - jıl 20 - dekabr.
3. Bayjanov S., Ismaylov K., Tajekeev Z., Utegenova S. Finanslıqlıq analiz. Tashkent “Chólpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2019. 527 b.
4. Raximov M.Y., Kalandarova N.N. “Moliyaviy tahlil” Toshkent “IQTISOD-MOLIYA” 2019. 734 b.

Milliy hám xalıqaralıq standartlar tiykarında dúzilgen finanslıq esabatlardıń analizi

Rezyume. Ilmiy maqalada biznes subyektiń milliy hám xalıqaralıq standartlar tiykarında dúzilgen finanslıq esabatlardıń analizlew boyınsha máseleler qozǵalǵan. Jıllar dawamında balans hám finanslıq nátiyjeler boyınsha maǵlıwmatlardıń nátiyjeleri anıqlanǵan, sonday-aq finanslıq nátiyjelerdi jetilistiriw bıyınsha pikir hám usınıslar islep shıǵılǵan.

Tayamış sózler: aktivler, passivler, balans, óz qarjılarınıń derekleri, minnetlemeler, investor, satıwdan payda, dáwir qárejetleri, finanslıq iskerlikten dáramat, finanslıq iskerlik boyınsha qárejetler, sap payda, analiz.

Milliy va xalqaro standartlar asosida tuzilgan moliyaviy hisobotlarning tahlili

Rezyume. Ilmiy maqolada biznes sub'ektlarining milliy va xalqaro standartlar asosida tuzilgan moliyaviy hisob-kitoblarini tahlil qilish masalalari ko'rib chiqilgan. Yillar davomida balans va moliyaviy natijalar bo'yicha ma'lumotlarning tahlili natijalari aniqlangan, shuningdek moliyaviy natijalarni takomillashtirish bo'yicha fikr va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Tayanch iboralar: aktivlar, passivlar, balans, o'z mablag'lari manba'lari, investorlar, tushimdan olingan foyda, davr xarajatlari, moliyaviy faoliyatdan olingan foyda, moliyaviy faoliyat bo'yicha majburiyatlar, sof foyda, tahlil.

Анализ финансовой отчетности, подготовленной в соответствии с национальными и международными стандартами

Резюме. В научной статье рассматривается анализ финансовых результатов субъектов бизнеса на основе национальных и международных стандартов. За годы работы были определены результаты анализа данных о балансе и финансовых результатах, а также разработаны предложения и рекомендации по улучшению финансовых результатов.

Ключевые слова: активы, обязательства, баланс, источники собственных средств, инвесторы, прибыль от выручки, расходы периода, прибыль от финансовой деятельности, расходы по финансовой деятельности, чистая прибыль, анализ.

Analysis of financial statements prepared in accordance with national and international standards

Summary. The scientific article examines the analysis of the financial results of business entities based on national and international standards. Over the years of work, the results of analyzing data on the balance sheet and financial results were determined, and proposals and recommendations were developed to improve financial results.

Keywords: assets, liabilities, balance sheet, sources of equity, investors, profit from revenue, period expenses, profit from financial activities, expenses from financial activities, net profit, analysis.

BYUDJET SHÓLKEMLERINDE DEBITOR HÁM KREDITORLAR ESABÍNÍN ANALIZI

Ismailov T. K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Mámleketimiz byudjet sistemasında ámelge asırılıp atırǵan reformalardı ámelge asırıw barısında joqarı tájiriýbeli qánigelerge talap artıp barmaqta. Ásirese byudjet sistemasında reformalardıń ámelge asırılıwı nátiyjesinde xalıqara standartlar talapları tiykarında buxgalteriya esabın shólkemlestiriw hám júritiw boyınsha nızamshılıq tiykarları qalıplestirildi. Byudjet mákemelerinde qarjılardı maqsetli, nátiyjeli sarıplanıwı, sonday-aq, múlikler hám minnetlemeleri boyınsha tiyisli qararlar qabıl etiwde buxgalteriya esabınıń maǵlıwmatlarına tiykarlanadı. Sonıń ishinde byudjet mekemelerinde debitorlıq hám kreditorlıq qarızlardıń kóbeyip ketiwiniń aldın alıw úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoevniń oliy majliske múrájatında bilay degen edi: «Mámleket finansın basqarıwda ekonomikalıq reformalar jáne social ózgerislerdi tabıshı ámelge asırıw, bárinen burın, ekonomikalıq hám finanslıq organlardıń iskerligi natiyjeliligine baylanıslı» [1]. Álbette bul gápte tereń máni jatırıptı. Biz mámleketimizdiń byudjet sistemasın qayta kórip shıǵıwımız, byudjet dáramatları hám qárejetleri xalqımız ushın ashıq - aydın hám járiyalı bolıwın támiyinlewimiz zárúr. Bul jerde byudjetiniń turaqlılıǵın táminlewde hám byudjet qárejetleriniń sarıplanıwında byudjet mekemeleriniń debitorlıq hám kreditorlıq qarızların óz waqtında esapqa alıp barıw hám óz waqtında qarızlardı tólewdi jolǵa qoyıw kerek.

Buxgalteriya esabatlarınan sırtqı paydalanıwshılar shólkeminen qarızdarlar hám de shólkemniń qısqa múddetli minnetlemeleri haqqındaǵı informaciyanı buxgalteriya esabatı formalarınan alıwı múmkin. Keyingi waqıtlarda xojalıq júrgiziwshi subektler ortasında hám mámleketler dárejesinde bolıp atırǵan integraciya procesleri buxgalteriya esabatlarınan mápdar paydalanıwshılar mülk iyeleri, mámleket hákimiyatı organları hám investorlardıń (sonnan, shet mámleketlerdegi investorlardıń) talapların tolıq qanaatlandıra alatuǵın informaciyanı inam etiwge obyektiv zárúrlikti qalıplestirmekte [2]. Bul

wazıypanı orınlawğa esapqa hám esabattıń xalıq aralıq standartlarına ótiwine járdem beredi. Házirgi kúndegi xojalıq júrgiziwshi subekttiń finanslıq esabatındaǵı debitorlıq qarızları hám kreditorlıq minnetlemeleri haqqındaǵı informatsiyanı ashıp beriwge aldın ámelde bolıp kelgen qaǵıydalarǵı da qayta kórip shıǵıw talap etilmekte. Usı múnásebet penen buxgalteriya esabınan xalıq aralıq hám milliy standartları bayan etilgen debitorlıq hám kreditorlıq qarızlardı esapqa alıw hám bahalawdıń tiykarǵı qaǵıydaların sistemalı analizlew aktual wazıypalardan biri esaplanadı. Debitorlıq qarızlardıń byudjet mekemelerinde kóbeyip barıwı qárezetlerdiń óz waqtında sarıplanıwına óziniń keri tásirin tiygizedi. Sonıń ushın da debitorlıq qarızlardıń kóbeyip ketiwiniń aldın alıw ushın esap – sanaq jumısların óz waqtında esapqa alıp hám analizlep barıw kerek boladı.

Tovar jetkerip beriwshiler hám bólip alıp islewshiler menen olar jetkerip bergen tovar materiallıq bahalıqları, orınlaǵan jumısları hám kórsetken xızmetleri ushın alıp barılatuǵın esaplasıwlar, byudjet hám de sociallıq qamsızlandırıw tólemlerine ajratpalar boyınsha, kásiplik awqam mekemeleri, esap beriwshi shaxslar, xızmetkerler, stipendiya alıwshılar, deponent etilgen summalar, bilimlendiriw mekemelerinde balalardı saqlaǵanı ushın olardıń ata-anaları, sonday-aq, basqa debitor hám kreditorlar menen esaplasıwlar esabı byudjet mekemelerinde debitorlıq hám kreditorlar esabı kórinisinde júritiledi [3]. Nızamshılıqqa muwapıq debitorlıq hám kreditorlar minnetlemeleriniń múddeti 90 kún etip belgilengen. Bul múddette tamamlanbaǵan debitorlıq hám kreditorlıq minnetlemeleri boyınsha mekeme juwapker shaxslarına nızamshılıqqa muwapıq is ilajlar kóreledi. Buxgalteriya esabında óndiriw imkanı bolmaǵan debitorlıq minnetlemeler balanstan tısqarı schyotlarında sáwlelendiriledi.

Ónim jetkerip beriwshiler menen jetkerip berilgen materiallıq hám materiallıq emes bahalıqlar, sonday-aq, kapital qoyılmalar esabınan satıp alınatuǵın qurılıs materialları, konstruktsiyalar hám detallar, ornatiw ushın úskeler, jetkerip berilgen basqa tovar-materiallıq bahalıqlar bahası hám sol sıyaqlı, bólip alıp islewshiler menen olarǵa qurılıs hám ońlaw ushın berilgen konstruktsiyalar hám detallar, orınlaǵan qurılıs-ońlaw jumısları ushın esaplasıwlar buxgalteriya esabında 150 “Tovar jetkerip beriwshiler hám bólip alıp islewshiler menen esaplasıwlar” subschyotında alıp barıladı.

№	Operatsiyalar mazmunı	Dt	Kt	Tiykar bolıwshı hújjet
1	Jetkerip berilgen qurılıs materialları, konstruktsiyalar hám detallar, basqa tovar-materiallıq bahalıqlar ushın tólungen qarjılar summası	150	232, 11 schettiń tiyisli subschetları	Jeke esapbetlerden kóshirme
2	Ónim jetkerip beriwshilerden skladqa kelip túsken materiallar summasına	06 - schettiń tiyisli subschetları	150	Júk xatı
3	Mekeme tárepinen kórsetilgen jumıs hám xızmetler summasına	231, 241, 251, 261, 271	150	Orınlaǵan jumıslardı tapsırıw qabıl etiw akti
4	Bólip alıp islewshilerdiń orınlaǵan qurılıs-ońlaw jumısları summasına	071	150	Orınlaǵan jumıslardı tapsırıw qabıl etiw akti
5	Bólip alıp islewshige qurılıs-ońlaw jumısları ushın berilgen konstruktsiya hám detallar summasına	150	060	Júk xatı

Bul subschyotıń debetinde qurılıs materialları, konstruktsiyalar hám detallar, basqa tovar-materiallıq bahalıqlar ushın tólungen qarjılar summası sáwlelendiriledi, kreditinde jetkerip berilgen ónim(jumıs hám xızmetler) boyınsha qarızdarlıq sáwlelendiriledi.

Buxgalteriya ótkermeleriniń matricası: Nızamshılıqqa muwapıq byudjet mekemeleriniń xızmet túrine sáykes ónim (jumıs hám xızmetler) islep shıǵarıw, satıw huqıqına iye. Bunda mekemeler tárepinen orınlaǵan jumıslar, kórsetilgen xızmetler hám islep shıǵarǵan ónimlerdi (jumıs, xızmetlerdi) satıw protsesinde qarıydarlar hám buyırtpashı mekemeler menen esaplasıwlar ámelge asırıladı. Qarıydarlar hám buyırtpashı mekemeler menen esaplasıwlar shártnama tiykarında ámelge asırıladı. Buxgalteriya esabında qarıydar hám buyırtpashılar menen esaplasıwlar 152 “Qarıydar hám buyırtpashılar menen esaplasıwlar” subschyotında júritiledi. Bul subschetiń debet tárepinde orınlaǵan jumıslar, kórsetilgen xızmetler qarıydar hám buyırtpashılar tárepinen qabıl etip alıwı (tiyisli tastıyıqlawshı hújjetlerge tiykarlanıp) hámde islep shıǵarılǵan ónimler qarıydarlar hám buyırtpashılarǵa júklep jónetiliwi sáwlelendiriledi. Kredit tárepinde qarıydar hám buyırtpashılardan óz-ara dúzilgen shártnamada belgilengen tólemler kelip túskende sáwlelendiriledi.

Byudjet mekemeleri jumıs beriwshiniń puqaralıq juwapkershiligin májbúriy qamsızlandırıw hám basqa qamsızlandırıw túrleri boyınsha qamsızlandırıw mekemeleri menen esaplasıwlarǵı ámelge asırıladı. Qamsızlandırıw túrleri boyınsha esaplasıwlar nızamshılıqta belgilengen tártipte dúzilgen shártnamalar tiykarında ámelge asırıladı. Buxgalteriya esabında qamsızlandırıw boyınsha tólemlerge tiyisli esaplasıwlar, sonnan, jumıs beriwshiniń puqaralıq juwapkershiligin májbúriy qamsızlandırıw boyınsha esaplasıwlar 154 “Qamsızlandırıw boyınsha tólemler” subschyotında júritiledi. Bul subschyotıń kredit tárepinde mekemeler tárepinen májbúriy qamsızlandırıw shártnaması boyınsha qamsızlandırıw sawǵası summası hámde qamsızlandırıw minnetlemeleri menen baylanıslı basqa minnetlemelerdiń esaplanıwı, debet tárepinen bolsa esaplanǵan májbúriy qamsızlandırıw shártnaması boyınsha qamsızlandırıw sawǵası summaların, sonday-aq, basqa qamsızlandırıw minnetlemeleriniń tóleniwi (orınlanıwı), qamsızlandırıw qaplaması summası sáwlelendiriledi [4].

Xojalıq operatsiyalarınń schyotlarda jazılıwı:

1. Mekemeler tárepinen májbúriy qamsızlandırıw shártnaması boyınsha qamsızlandırıw sawǵası summası hámde qamsızlandırıw minnetlemeleri menen baylanıslı basqa minnetlemelerdiń esaplanıwı

Dt. 231, 241, 251, 261 yamasa 271 subschetlardıń tiyisli

Kt. 154 “Qamsızlandırıw boyınsha tólemeler”

2. Esaplangan májbúriy qamsızlandırıw shártnaması boyınsha qamsızlandırıw sawǵası summaların, sonday-aq, basqa qamsızlandırıw minnetlemeleriniń tóleniwi

Dt. 154 “Qamsızlandırıw boyınsha tólemeler”

Kt. 232 yamasa 11-schettin tiyisli subschyotları

3. Qamsızlandırıw shártnamasına tiykarlanıp xızmetkerge esaplangan qamsızlandırıw qaplaması summasına

Dt. 154 “Qamsızlandırıw boyınsha tólemeler”

Kt. 179 “Xızmetkerler menen esap-kitaplar”

4. Qamsızlandırıw shártnamasına tiykarlanıp xızmetkerge esaplangan qamsızlandırıw qaplaması summası mekemege ótkerip berilgende

Dt. 119 “Basqa esapbetlerdegi pul qarjıları”

Kt. 154 “Qamsızlandırıw boyınsha tólemeler”

5. Xızmetkerge esaplangan qamsızlandırıw qaplaması summası kassaǵa kiris etilgende

Dt. 120 “Milliy valyutadaǵı naq pul qarjıları”

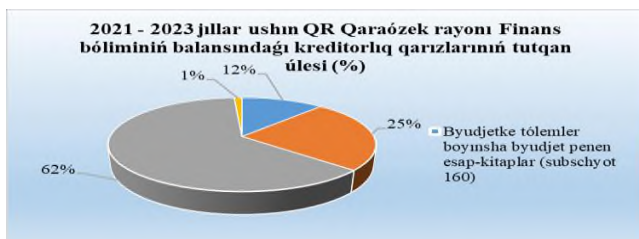
Kt. 119 “Basqa esapbetlerdegi pul qarjıları”

6. Xızmetkerge esaplangan qamsızlandırıw qaplaması summası kassadan tólep berilgende

Dt. 179 “Xızmetkerler menen basqa esap-kitaplar”

Kt. 120 “Milliy valyutadaǵı naq pul qarjıları”

Byudjet shólkemleriniń finanslıq jaǵdayın analiz etiwde debitorlıq hám kreditorlıq qarızları analiz etiwge ayrıqsha itibar qaratiw kerek. Hazirgi shárayat iskerlik kórsetiw ushın zarur shárt - finanslıq esap-kitap qatań ámel etiw. Bargan sayın hám xızmetler ushın bárshe esap-kitaplar eki tárep tastıyqlaǵan shartnamaǵa muwapiq belgilengen múddette orınlanılıwı shárt. Bul baylanıslardı jańa shárt-sharaytlarda jańalaw túpten ózertip dúziw zárurlıǵı payda boldı. Nátiyjede, byudjet mekemeleriniń arasındaǵı baylanıslar quramalasdı hám debitorlıq-kreditorlıq qarızlar kóbeye basladı [5]. Byudjet mekemeleriniń finanslıq-xojalıq iskerligi tómeleniwi faktorlardan biri – úlken muǵdardaǵı summa múddeti ótken debitorlıq hám kreditorlıq qarızlarınń toplanıp qalıwı bolıp qaldı.

Byudjet shólkemlerinde debitorlıq qarızları analizlewde buxgalteriyalıq balans magliwmatlarınan paydalanamiz. Byudjet mekemelerinde debitorlıq qarızlarınń kóbeyip barıwı aylanba qarjılarınıń aylanıwın páseytedi, demek finanslıq jaǵdayın tómendetedi. Debitorlıq qarızları analiz etiwde olardıń kóleminiń ózgeriwi – dinamikası hám óz-ara salıstırılıwı aniqlanadı. Bul qarızlarınń dinamikası aniqlanganda debitorlıq hám kreditorlıq qarızlar boyınsha múddeti hám múddeti ótken

qarızlar óz aldına analizlenedi [6]. Byudjet shólkemlerinde debitorlıq hám kreditorlıq qarızları ortasındaǵı salıstırıw hár qiyli, olardıń kólemi bolsa birdey boliwi múmkin. Byudjet mekemelerinde debitorlıq qarızlar kreditorlıq qarızlarınan, kreditorlıq qarızlar bolsa debitorlıq qarızlarınan kóp boliwi múmkin. Byudjet shólkemlerinde debitorlıq qarızlarınń analizi olardıń jıl basında hám jıl aqırındaǵı summası hámde dúzilisin salıstırıw bir jıllıq pariqlanıp anıqlawdan baslanadı.

Byudjet shólkemlerinde múddeti ótken debitorlıq hám kreditorlıq minnetlemelerdin aldın alıw maqsetinde tómendegi ámeliy usınıslardı beriw mumkin: óz-ara shártnama dúziwde táreplerdin juwapkershilikleri hám olardıń shártlerine qatań ámel etiw; belgisiz qarızlar boyınsha rezervler shólkemlestiriw mexanizmin islep shıǵıw; múddeti ótkerip jiberilgen hár qanday tólemeler summası boyınsha huqıqiy juwapkershilik shártin belgilew.

2021 - 2023 jıllar ushın QR Qaraózek rayónı Finans bóliminiń balansındaǵı kreditorlıq qarızlarınń tutqan úlesiniń analiziniń diagrammada kóremiz (1-diagramma)

2021 - 2023 jıllar ushın QR Qaraózek rayónı Finans bóliminiń finanslıq nátiyjesiniń analiziniń diagrammada kóremiz (2-diagramma)

Juwapqlap aytqanda byudjet shólkemleriniń debitorlıq hám kreditorlıq qarızları boyınsha maǵlıwmatlardı óz waqtında esapqa alıp barıw, olar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı analizlew úlken áhmiyetke iye. Sebebi byudjet shólkeminiń basshısı bul qarızlarınń hádden tıs kóbeyip ketiwine tikkeley juwap beredi. Sonıń ushın byudjet shólkeminiń basshısı debitorlıq hám kreditorlıq qarızları boyınsha maǵlıwmatların óz waqtında analizlep tiyisli qararlardı qabıllawı zárúr.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyevtin Oliy Májliske hám Ózbekstan xalqına Múraájatnaması 20.12.2022 <https://president.uz/uz/lists/view/5774>.

2. M.Ostonaqulov «Byudjet tashkilotlarida yangi buxgalteriya hisobi» Toshkent «Yangi asr avlodi» - 2011. 3-bet
3. Vahobov A.V., Ishonqulov N.F., Ibrohimov A.T. «Moliyaviy va boshqaruv tahlili». Darslik.-Toshkent.: «IQTISOD-MOLYA» Toshkent -2013.-413 b
4. Dusmuratov R.D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. O'quv qo'llanma. -T.: Yangiyo'l Poligraf Servis, 2007. -352 b.
5. Ismaylov K., Bayjanov S., Tajekeev Z., Nurimbetov T., Ismailov T Finansliq esap-2. Tashkent «METHODIST NASHRIYOTI» 2023.
6. Norbekov D., Misirov K., Tashmanov G'. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisod-moliya, 2018. -413 b.

Byudjet shólkemlerinde debitor hám kreditorlar esabınıń analizi

Rezyume. Maqalada byudjet shólkemlerinde debitorlik hám kreditorlik qarzlarning kóbeyip ketpewiniń aldın alıw boyınsha esap siyasatın ámelge asırıwdıń hám esaplasıw operaciýaların jetilistiriwdıń jolların anıqlaw boyınsha juwmaq hám usınıslar berilgen.

Tayansh sózler: byudjet, balans, buxgalteriya, shólkem, debitor, kreditor, analiz, dáramatlar, qárejetler.

Byudjet tashkilotlarida debitor va kreditorlar hisobining tahlili

Rezyume. Maqolada byudjet tashkilotlarida debitorlik va kreditorlik qarzlarning ko'payib ketmasligining oldini olish bo'yicha hisob siyosatini amalga oshirishning va hisoblashish operatsiyalarini takomillashtirishning yo'llarini aniqlash bo'yicha xulosa va tavsiyalar berilgan.

Tayanch so'zlar: byudjet, balans, buxgalteriya, tashkilot, debitor, kreditor, tahlil, daromadlar, xarajatlar.

Анализ счетов дебиторов и кредиторов в бюджетных организациях

Резюме: В статье приведены выводы и рекомендации по реализации учетной политики и совершенствованию расчетных операций для предотвращения увеличения дебиторской и кредиторской задолженности в бюджетных организациях.

Ключевые слова: бюджет, баланс, бухгалтерия, организация, дебитор, кредитор, анализ, доходы, затраты.

Analysis of accounts of debtors and creditors in budget organizations

Summary: The article provides conclusions and recommendations on how to implement the accounting policy and improve calculation operations to prevent the increase of receivables and payables in budget organizations.

Key words: budget, balance, accounting, organization, debtor, creditor, analysis, income, cost.

УДК: 658.5

**XIZMAT KO'RSATISH KORXONALARIDA SIFATNI OSHIRISHGA USLUBIY YONDASHUV
TAHLILLARI**

Zarikeyeva M. M.

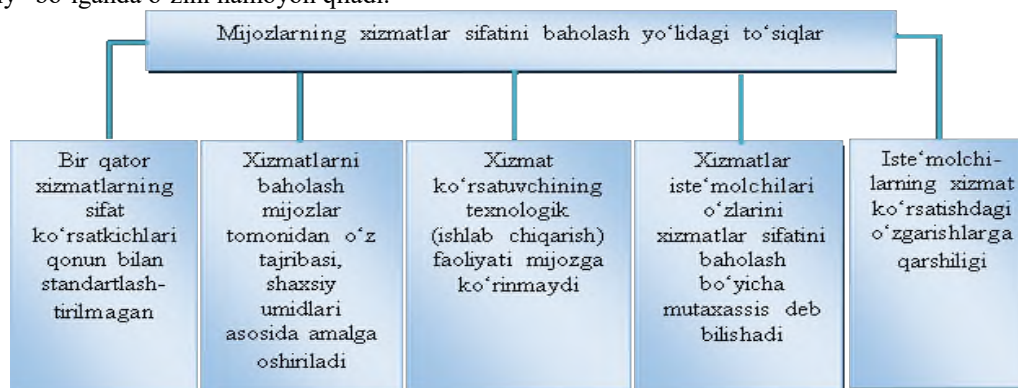
Samarqand Davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti Nukus filiali

Kirish: Hozirgi vaqtda dunyo iqtisodiyotida yuz berayotgan o'zgarishlar, tashqi bozorlardagi noqulay vaziyatlar, resurslar narxidagi nobarqarorlik va geosiyosiy muammolar tufayli yuzaga kelgan iqtisodiy tanazzullar iqtisodiyot tarmoqlarida, xususan, xizmat ko'rsatish sohasida ishbilarmonlik faolligining pasayishiga olib kelmoqda. Ushbu tendensiyaning ajralmas atributi xizmat ko'rsatish sohasida narxlar raqobatining kuchayishi bo'lib, bu sanoat korxonalarini tomonidan raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun istiqbolli strategiyalarni ishlab chiqishni taqoza etmoqda. Ushbu maqsadga erishishning zaruriy sharti boshqa shunga o'xshash xizmatlarga nisbatan, birinchi navbatda, sifat jihatidan inkor etilmaydigan afzalliklarga ega bo'lgan xizmatlarni taklif etishdir. Bunga erishish uchun xizmatlar sifatini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish zarur bo'lib, ushbu tushunchani tizimli shakllantirish zarur. Bu xulosa ikkita raqobat strategiyasini ajratib ko'rsatadi – ajralmas elementi hisoblangan sifatni tabaqalashtirish va xarajatlarni kamaytirishga e'tibor qaratadi [1]. Xizmat ko'rsatish rejasining intensivligi kritik darajadan oshmasligi kerak, shundan so'ng iste'molchilarga xizmat ko'rsatishdagi adashishlar muqarrar bo'ladi [2]. Bundan tashqari, kuchli raqobat sharoitida mijozlarni saqlab qolish xizmat ko'rsatuvchilar uchun ustuvor vazifaga aylanib bormoqda. Shunday qilib, takroriy xaridlarni ta'minlaydigan ularning sodiqligini saqlab qolish strategiya maqomini oladi [3]. Shuning uchun xizmat ko'rsatish jarayonlarini tashkil etishni potensial iste'molchilarni jalb qila oladigan "teatr effektlari" elementlari bilan amalga oshirilishi kerak [4]. Bularning barchasi xizmat ko'rsatish korxonalariga raqobatbardoshlikni ta'minlash bo'yicha maqsadlarni ishlab chiqishni murakkablashtiradi [5]. Shuningdek, xizmat ko'rsatish sifati sohasida innovatsiyalarni joriy etish natijasida tashqi va ichki muhit omillarini hisobga olish va mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish asosida korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlash va uning raqobatbardoshligini oshirish yurtimiz olimlari tomonidan o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida zamonaviy xorijiy va mamlakatimiz iqtisodchilari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar, yondashuvlar, kontseptsialardan nazariy va metodologik asos sifatida foydalanildi hamda respublikamiz olimlari tomonidan yetarli darajada diqqat qaratilmagan jihatlari o'rganildi. Tadqiqotda tizimli tahlil, guruhlash, induksiya va deduksiya, statistik va solishtirma tahlil, abstrakt-mantiqiy yondashuv kabi usullardan foydalanilgan.

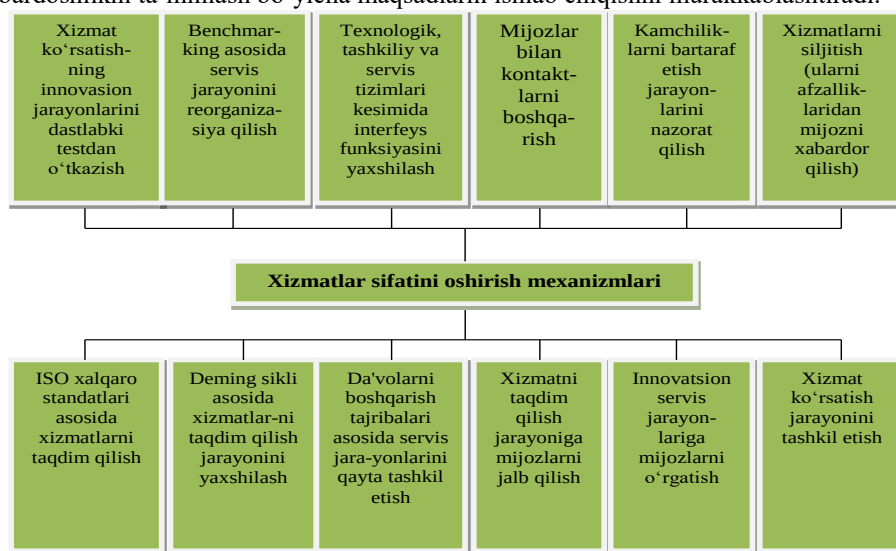
Natijalar va munozara. Albatta, xizmat ko'rsatuvchilar qo'shimcha xarajatlarni kamaytirish uchun salohiyatni safarbar qilishga intilishlari kerak. Biroq, xizmat ko'rsatish rejasining intensivligi kritik darajadan oshmasligi kerak, shundan so'ng iste'molchilarga xizmat ko'rsatishdagi adashishlar muqarrar bo'ladi. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonasining xizmat ko'rsatish imkoniyatlari va ularning kafolatlangan sifatini ta'minlash o'rtasidagi muvozanatni asoslash oddiy yechimga ega bo'lmagan vazifadir. Bu yetkazib beruvchilarning xizmatlar narxini pasaytirish istagiga to'sqinlik qiladi. Bundan tashqari, kuchli raqobat sharoitida mijozlarni saqlab qolish xizmat ko'rsatuvchilar uchun ustuvor vazifaga aylanib bormoqda. Shunday qilib, takroriy xaridlarni ta'minlaydigan ularning sodiqligini saqlab qolish strategiya maqomini oladi. U

xizmatlar sifatini oshirish muhimligini oldindan belgilab beruvchi mijozlarga yo'naltirilganlik siyosatiga va xizmat ko'rsatish kafolatlariga asoslanishi kerak. Ularni hal qilishning murakkabligi ko'p jihatdan xizmatlar sifatini faqat ularni iste'mol qilish jarayonida baholash mumkinligi bilan bog'liq. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, ishlab chiqarish korxonasida nuqsonlarning oldini olishning klassik tartiblaridan foydalangan holda sotuvda past sifatli xizmatlarning "tushib qolishi"ni istisno qilib bo'lmaydi. Biroq, mijozlar ko'pincha xizmatlar sifatini mustaqil ravishda to'g'ri baholay olmasligi ham muhim emas (1-rasmga qarang). Bu omil ko'proq xizmat moddiy substansiya bilan zaif bog'langanda, ya'ni "nomoddiy" bo'lganda o'zini namoyon qiladi.

1-rasm. Iste'molchilarning xizmatlar sifatini baholash yo'lidagi to'siqlar

Bundan tashqari, mijozlar tomonidan xizmatlar sifatini noto'g'ri idrok etish asosan yetkazib beruvchining ichki (ishlab chiqarish yoki texnologik) faoliyati ularga ko'rinnmasligi bilan belgilanadi. Bularning barchasi xizmat ko'rsatish korxonalariga raqobatbardoshlikni ta'minlash bo'yicha maqsadlarni ishlab chiqishni murakkablashtiradi.

2-rasm. Xizmatlar sifatini oshirish mexanizmi elementlari

2-rasmda taklif qilayotgan xizmatlar sifatini oshirish mexanizmlarining tavsifi keltirilgan. U xizmatlar bozoridagi raqobatning o'ziga xos xususiyatlari va xizmat ko'rsatish tizimlarini loyihalashni hisobga oladi. Shuningdek, boshqa jihatlar qatorida xizmatlar sifatini oshirish sohalarini tartibga soluvchi ISO standartlari tavsiyaviy xususiyatga ega. Biroq, ulardan foydalanish umumiy tavsifga ega, ya'ni ular xo'jalik subyektlarining iqtisodiy faoliyatlarining normalariga aylandi. Bundan tashqari, ularning amalga oshirilishi xizmat ko'rsatish korxonalarini barqaror rivojlantirish va mijozlarga yo'naltirilgan siyosatni amalga oshirish uchun obyektiv shart-sharoitlarni yaratadi.

Biroq, xizmat ko'rsatuvchini ichki jarayonlarining xizmat ko'rsatish tartib-qoidalari tizimiga mos kelmasligi ko'pincha mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatiga tahdid soladigan buzilishlar manbaiga aylanadi. Benchmarking (qiyosiy tahlil) xizmatlar sifatini oshirishning samarali mexanizmi hisoblanadi. Biroq, undan to'liq foydalanish mumkin emas, chunki xizmat ko'rsatuvchi korxona – tarmoq rahbarini operatsion faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar, odatda yopiq bo'ladi. Mijozlar bilan aloqalarni boshqarish xizmati iste'mol qilinishidan oldin ham mijozlarning ijobiy fikrini yaratishga qodir.

ADABIYOTLAR

1. Портер М. Международная конкуренция. М.: Междунар. отношения, 1993. 896 с.
2. Лавлок К. Маркетинг услуг: персонал, технология, стратегия. М.: Изд. дом «Вильямс», 2005. 1008 с.

3. Ткач В.В. Учет фактора лояльности потребителя и поставщика в планировании поставок в логистических цепях // РИСК. 2012. № 2. С. 77–80.
4. Лавлок К. Маркетинг услуг: персонал, технология, стратегия. М.: Изд. дом «Вильямс», 2005. 1008 с.
5. Царев В.В., Кантарович А.А., Черныш В.В. Оценка конкурентоспособности предприятий (организаций). Теория и методология. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. 799 с.
6. Сауханов Ж.К., Зарикеева М.М. Қорақалпоғистон Республикаси минтақасида хизмат кўрсатиш соҳалари ривожланиш жараёнини иқтисодий таҳлил қилиш ва прогнозлаш // Международная научно-практическая конференция Современные научные решения актуальных проблем. Сборник тезисов научно-практической конференции г. Ростов-на-Дону 2023 г, 37-41 стр. DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.8023082>.
7. Zarikeyeva M.M., “Servis sohasida innovatsion faoliyatni rivojlantirish va xizmatlar sifatini oshirish (Qoraqalpog‘iston Respublikasi misolida)” Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Avtoreferati. Nukus.: 2024-y. 55 bet.

Annotatsiya: Xizmat ko‘rsatish korxonalarida sifatni oshirish va raqobatbardoshlikni ta‘minlashda sohada zamonaviy tarmoqlarning rivojlanishiga mos mutaxassisliklar va malakali kadrlar tayyorlash, sohada zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqsadga erishishning zaruriy sharti boshqa shunga o‘xshash xizmatlarga nisbatan, birinchi navbatda, sifat jihatidan inkor etilmaydigan afzalliklarga ega bo‘lgan xizmatlarni taklif etishdir. Bunga erishish uchun xizmatlar sifatini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish zarur bo‘lib, ushbu tushunchani tizimli shakllantirish zarur.

Kalit so‘zlar: sifat, raqobat, ISO standarti, mijozlar, xizmat ko‘rsatish sifati

Annotation: In improving quality and ensuring competitiveness in service enterprises, it is important to prepare specialties and qualified personnel suitable for the development of modern sectors in the field, to use modern technologies in the field. A prerequisite for achieving this goal is to offer services that have, first of all, undeniable advantages in terms of quality over other similar services. To achieve this, it is necessary to improve the mechanisms for improving the quality of services, and a systematic formulation of this concept is necessary.

Keywords: quality, competition, ISO standard, customers, service quality

Аннотация: В обеспечении повышения качества и конкурентоспособности на предприятиях сферы услуг важное значение приобретает подготовка специалистов и квалифицированных кадров, соответствующих развитию современных отраслей промышленности, использование современных технологий в отрасли. Обязательным условием достижения этой цели является предоставление услуг, которые имеют неоспоримые преимущества по сравнению с другими подобными услугами, прежде всего в качестве. Для достижения этого необходимо совершенствование механизмов повышения качества услуг, необходимо системное формирование этого понятия.

Ключевые слова: Качество, конкуренция, стандарт ISO, клиенты, качество обслуживания.

QORAQALPOĞISTON RESPUBLIKASIDA XIZMAT KO‘RSATISH SOHASINING RIVOJLANISHI VA YO‘NALISHLARI

Ismailov B. A.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Bugungi kunda xizmat ko‘rsatish korxonalarining xalqaro bozorlardagi mavqeni oshirish va xizmatlar eksportini kengaytirish mamlakatimiz ijtimoiiy-iqtisodiy hayotida ustuvor vazifalar qatoriga kiradi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining innovatsion rivojlanishi sharoitida xizmat ko‘rsatish sohasining barqaror rivojlanishi xo‘jalik subyektlari faoliyatining intensivligini ta‘minlash, resurslar salohiyatini oshirish, iqtisodiy samaradorlikka erishish mexanizmini takomillashtirishni talab etmoqda. Xizmat ko‘rsatish sohasi xo‘jalik subyektlari faoliyati samaradorligiga erishishga yo‘naltirilgan mehnat intensivligi va unumdorligini oshirish, resurslardan tejamkor foydalanish, xizmatlar sifatini va raqobatbardoshligini ta‘minlash, raqamli xizmatlarni diversifikatsiyalash, iste‘molchilarning ko‘rsatilayotgan xizmatlarga bo‘lgan talabini to‘liq qondirish masalalari sohaning asosiy muammolari hisoblanadi. Shuningdek, milliy va xalqaro bozorlarda xizmatlar raqobatbardoshligini oshirish va eksportini ko‘paytirish iqtisodiy o‘sishga erishishning ustuvor vazifasi bo‘lib hisoblanadi.

Iqtisodiy taraqqiyotning sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichida xizmat ko‘rsatish sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini ortib borishi aholining hayot sifatini oshirish, inson kapitalini rivojlantirish hamda mehnat taqsimotini kengayib borishini ta‘minlamog‘da. Servis tizimida ishlab chiqarish (xizmat ko‘rsatish)ning muhim omili bo‘lib, bilimlar va axborotlar alohida ahamiyatga ega bo‘lmoqda. Respublika iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida servis xizmatlari soni va sifatiga qo‘yilayotgan talablar oshib bormoqda. Xizmatlar bozorida raqobat muhitining chuqurlashib borishi zamonaviy xizmatlarga bo‘lgan talabning oshishiga olib kelmoqda. Bu o‘z navbatida iste‘mol bozori tarkibida o‘zgarishlarni vujudga keltirdi. Hozirgi vaqtda xizmatlar bozorida taqdim etiladigan xizmatlar shartli ravishda quyidagi yo‘nalishlarga, ya‘ni iste‘molchilarga taqdim etiladigan xizmatlar, tadbirkorlik subyektlariga taqdim etiladigan xizmatlar hamda bir vaqtda ham iste‘molchilarga, ham tadbirkorlik subyektlariga taqdim etiladigan xizmatlarga tasniflanadi. XX asrning elliginchi yillaridan boshlab, rivojlangan mamlakatlarda xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Ta‘kidlash kerakki, xizmat ko‘rsatish sohasining rivojlanishi yangi ish o‘rinlarini yaratishda muhim ahamiyatga egadir. Shuning uchun, mazkur soha qanchalik darajada dinamik rivojlanishi tendentsiyasiga ega bo‘lsa, mamlakat yalpi ichki mahsulotining o‘sish sur‘atlari ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Xizmat ko‘rsatish sohasining turli xil tarmoqlari iqtisodiy taraqqiyotning

sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichining amal qilish xususiyatlarini o'zida aks ettirganligi sababli korxonalar raqobatbardoshligini oshishi va xizmatlar bozorining samarali amal qilishi uchun hozirgi vaqtda mazkur sohani barqaror rivojlanish tendensiyalari tahliliga e'tibor qaratish alohida ahamiyatga ega.

Qoraqalpog'iston Respublikasining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari tahliliga nazar solsak, yalpi hududiy mahsulot hajmi 2023-yilda 32916,1 mlrd. so'mni tashkil etgan holda, o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati 103,5 %ni tashkil etgan. Ushbu ko'rsatkichning o'sish sur'ati 2019-yilda o'tgan yilga nisbatan 107,0 % bo'lgan. Mintaqada 2023-yilda o'tgan yilga nisbatan sanoat mahsuloti 101,1%, iste'mol tovarlari hajmi 102,8%, qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi 104,1%, qurilish ishlari 106,5 %ni tashkil qilgan (1-jadval).

Chakana savdo tovar aylanmasi hajmi o'tgan yilga nisbatan 2019 yilda 112,2 %ga, 2023 yilda 107,0 %ga o'sgan. Respublikada xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanish tendensiyalari qolgan iqtisodiyot tarmoqlarining o'sish sur'atlariga nisbatan yuqori bo'lgan, jami xizmatlar hajmining o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati 2019-yilda 104,3 %ga, 2023-yilda esa 110,8 %ga oshgan.

1-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasi yalpi hududiy mahsulotining iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha tarkibi¹¹

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.
YaHM	mlrd.so'm	19557,0	21661,9	25681,8	30117,6	32916,1
	o'tgan yilga nisbatan, %	107,0	102,0	107,6	104,0	103,5
Sanoat mahsuloti	mlrd.so'm	12736,1	13981,3	16630,4	17624,7	18803,1
	o'tgan yilga nisbatan, %	105,1	102,5	107,4	100,5	101,1
Iste'mol tovarlari	mlrd.so'm	2377,6	2804,2	2945,6	2393,3	2805,2
	o'tgan yilga nisbatan, %	102,2	113,6	105,3	106,9	102,8
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	mlrd.so'm	8769,3	10532,2	12340,9	14374,0	16548,3
	o'tgan yilga nisbatan, %	107,6	102,7	103,5	103,3	104,1
Asosiy kapitalga investitsiyalar	mlrd.so'm	8750,6	7089,8	8110,7	10254,0	11945,2
	o'tgan yilga nisbatan, %	100,3	69,9	105,1	114,9	107,4
Qurilish ishlari	mlrd.so'm	3315,4	3992,5	4480,6	5272,4	5976,0
	o'tgan yilga nisbatan, %	128,0	107,0	103,8	107,3	106,5
Chakana savdo tovar aylanmasi	mlrd.so'm	5705,8	6604,6	8498,6	9557,9	11271,8
	o'tgan yilga nisbatan, %	112,2	102,4	111,9	111,4	107,0
Xizmatlar, jami	mlrd.so'm	5671,8	6520,3	8458,4	10595,3	12876,6
	o'tgan yilga nisbatan, %	104,3	106,1	121,5	116,0	110,8
Tashqi savdo aylanmasi	mln. AQSH dollar	700,0	539,0	649,2	599,3	544,3
	o'tgan yilga nisbatan, %	94,3	77,0	120,4	92,3	90,8
Eksport	mln. AQSH dollar	431,1	362,7	416,2	352,8	338,8
	o'tgan yilga nisbatan, %	94,2	84,1	114,8	84,8	96,0
Import	mln. AQSH dollar	268,9	176,3	233,0	246,5	205,5
	o'tgan yilga nisbatan, %	94,6	65,6	132,1	105,8	83,4
Saldo	mln. AQSH dollar	162,2	186,4	183,2	106,3	133,3
	o'tgan yilga nisbatan, %	x	x	x	x	x

Hozirgi vaqtda Qoraqalpog'iston Respublikasi xizmat ko'rsatish sohasi tarmoqlarida mavjud mexanizm xizmatlar bozorida ular faoliyatini to'liq nazoratini amalga oshirish va subyektlar faoliyatini boshqarish tizimini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, xizmat ko'rsatish sohasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish mexanizmlarining asosiy

¹¹ Manba: Qoraqalpog'iston Respublikasi Davlat statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

elementlari sifatida sohaning moddiy-texnika ba'zasi, kreditlash tizimi, sug'urtalash, marketing tadqiqotlari va huquqiy xizmatlar ko'rsatishni o'z ichiga qamrab oladi.

Bizning fikrimizcha, respublikada xizmat ko'rsatish bozorining rivojlanish yo'nalishlari quyidagilardan iborat: shakllanish mexanizmlariga ko'ra (vositachilik, axborot-texnologik, moliyaviy, huquqiy, marketing tadqiqotlari); mulkiy munosabatlar shakliga ko'ra (xususiy, jamoaviy, davlat, aralash, xorijiy); taqdim qilinadigan xizmatlar miqyosiga ko'ra (xalqaro darajada, milliy, hududiy, hududlararo, mahalliy); xizmatlar shakllari, turlari va yo'nalishlariga ko'ra: ishbilarmonlik bo'yicha xizmatlari (moliyaviy, kredit xizmatlari, sug'urta tizimi), taqsimot xizmatlari (savdo faoliyati, umumiy ovqatlanish xizmatlari), ijtimoiy xizmatlar (ta'lim, huquqiy, sog'liqni saqlash, jismoniy madaniyat xizmatlari).

Ko'pchilik xorijiy iqtisodchi olimlar xizmat ko'rsatish sohasining tarkibiy tuzilishini uning tarmoq belgilari va rivojlanish nuqtai nazaridan tasniflashni taklif etishadilar. Xizmat ko'rsatish tarmoqlarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirishda keltirilgan xizmatlar tasniflari muhim ahamiyatga ega. Biroq, respublika iqtisodiy siyosatida xizmat ko'rsatish hajmini oshirish bo'yicha islohotlar negizida xizmat ko'rsatish sohalari va tarmoqlarini yanada rivojlantirishni zarurat etadi. Shuning uchun hozirgi innovatsion rivojlanish sharoitida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish, bir tomondan, aholi bandligini ta'minlash shart-sharoitlarini ta'minlash, ikkinchi tomondan, inson kapitali rivojlanishi va mehnat taqsimotini kengayib borish imkonini beradi. Xizmatlar sohasining rivojlanishi va iqtisodiyotning transformatsiyalashuvi aholi bandligi darajasini oshirish va ishga joylashish hamda mehnat resurslaridan samarali foydalanishda moslashuvchanlikni shakllanishini zarurat etmoqda. Servis va xizmatlar sohasi iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash siyosatini amalga oshirish, mamlakatimizda xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishni rag'batlantirish hisobiga ijobiy natijalarga erishildi.¹² Xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat yuritadigan subyektlar sonining yuqori ekanligi ushbu sohadagi korxonalar va tashkilotlarning rivojlanishi bevosita va bilvosita omillar ta'sirida bo'ladi. Bunda soha korxonalari faoliyatini rivojlanishi muayyan darajadagi resurslar ta'minoti va ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) normalarini shakllanishiga bog'liq bo'ladi. Mazkur normalar asosida korxonalarning investitsion faoliyatni amalga oshirish miqyosi va ahamiyatini aniqlaydi. Respublikamiz statistikasida xizmat ko'rsatish sohasi va tarmoqlarida xizmatlar turlari bo'yicha tasnifi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasi va tarmoqlarida xizmatlar turlari bo'yicha hajmi¹³ (mlrd. so'm)

Sohalar va tarmoqlar	Yillar					2019-2023 y.y.da o'zga-rish, (%)
	2019	2020	2021	2022	2023	
Jami xizmatlar/ Shu jumladan:	5671,8	6520,3	8458,4	10595,3	12876,6	2,3 marta
Aloqa va axborotlashtirish	352,4	383,1	448,7	555,7	688,2	195,2
Moliya xizmatlari	1003,6	1287,9	1692,1	2232,0	2961,6	2,9 marta
Transport xizmatlari	1486,3	1673,4	2303,7	2867,0	3170,3	2,1 marta
Shu jumladan: avto-transport xizmatlari	807,5	860,5	1159,4	1275,4	1559,0	193,1
Yashash va ovqatlanish xizmatlari	161,6	168,9	185,5	277,6	365,6	2,3 marta
Savdo xizmatlari	1323,1	1547,3	1913,8	2177,7	2710,8	2,0 marta
Ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar	165,1	165,3	206,4	245,6	283,4	171,6
Ta'lim xizmatlari	302,2	369,1	568,1	694,2	801,6	2,6 marta
Sog'liqni saqlash xizmatlari	65,1	74,3	99,9	127,9	161,8	2,5 marta
Ijara xizmatlari	124,8	140,1	159,4	204,5	246,7	197,6
Kompyuter va maishiy tovarlarni ta'mirlash	174,5	189,1	239,9	301,5	371,3	2,1 marta
Shaxsiy xizmatlar	214,0	235,3	304,2	387,8	499,5	2,3 marta
Me'morchilik, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va tahlil sohasidagi xizmatlar	109,9	89,8	92,5	165,7	183,8	167,2
Boshqa turdagi xizmatlar	189,2	196,7	244,2	358,1	432	2,3 marta

Mintaqada xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy yunalishlaridan biri bo'lib, jami xizmatlar hajmi 2023-yilda 12876,6 mlrd. so'mni tashkil etib, bu ko'rsatkich 2019-yilga nisbatan 2,3 marta o'sgan. Respublikada eng yuqori o'sish suratlari ega tarmoqlar sifatida moliya xizmatlari (2,9 marta), ta'lim xizmatlari (2,6 marta), sog'liqni saqlash xizmatlari (2,5 marta), yashash va ovqatlanish xizmatlari (2,3 marta), shaxsiy xizmatlar (2,3 marta), transport xizmatlari (2,1 marta) hissasiga to'g'ri kelgan (2-jadval).

Iqtisodiy adabiyotlarda barcha turdagi xizmatlar tovarlar tarkibida aks ettiriladi. Amalda bu, bizga, xizmatlarning funksional tabiati bo'yicha ba'zi tafovutlarni va noaniqliklarni bartaraf etish imkonini beradi. Chunki aksariyat xizmatlar (masalan, aloqa, transport, axborot xizmatlari va b.) ishlab chiqarishga (yuk transportiga) xizmat ko'rsatishda jamoaviy xususiyatga va individual yondashuvda shaxsiy yo'nalishdagi xizmatlarga (yo'lovchi tashish) ega bo'ladi. Xizmatlarning alohida guruhlar yoki xizmatlar turlarida ularning tasnifi funksional maqsadi (masalan, ishbilarmonlik xizmatlari maslahat, moliyaviy, investitsion, operatsion, texnik-ekspluatatsion, axborot, aholi bandligiga ko'maklashish kabilardan tashkil topadi), iste'mol maqsadidagi (moddiy va nomoddiy tovarlar, qurilish

¹² <http://tsue.uz/wp-content/uploads/2019/10/44.pdf>

¹³ Manba: Qoraqalpog'iston Respublikasi Davlat statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

materiallari savdosi va h.k.), maqsadga yo'naltirilganligi (turizm rekreatsion, ekskursion, ilmiy, ishbilarmonlik, etnik maqsadlarda bo'lishi mumkin) va boshqa ko'plab xususiyatlariga ko'ra guruhlardan tashkil topishi mumkin¹⁴.

Xizmat ko'rsatish sohasi unda faoliyat yuritadigan korxonalar va tashkilotlar sonining ko'pligi hamda tarmoq xususiyatlari bilan belgilanadi. Mazkur sohada faoliyat yurituvchi xo'jalik subyektlarining iqtisodiy imkoniyatlari va holati ichki va tashqi omillar ta'siri darajasi orqali ifodalanadi. Shunday ekan, xizmat ko'rsatish sohasi tarmoqlarida o'zining rivojlanish yo'nalishi, mavjud resurslari salohiyati va miqdoriga qarab tasniflanuvchi korxonalar, tashkilotlar va firmalar faoliyati aniq belgilangan me'yorlar asosida tartibga solinadi. Shunday ekan, belgilangan me'yorlar asosida innovatsiyalarni joriy etish va investitsion faoliyatni amalga oshirish imkoniyatlari va ko'lami aniqlanadi.

3-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasi va tarmoqlarida xizmatlar hajmining o'sish sur'ati¹⁵ (o'tgan yilga nisbatan foizda)

Hududlar		Yillar				
		2019	2020	2021	2022	2023
	Qoraqalpog'iston Respublikasi	112,8	106,1	121,5	116,0	110,8
1	Nukus sh.	114,3	104,7	119,4	119,8	110,1
	tumanlar:					
2	Amudaryo	104,4	106,8	116,1	117,2	111,6
3	Beruniy	109,3	102,8	121,4	112,2	111,5
4	Bo'zatov	108,8	109,0	158,0	115,9	130,4
5	Qorao'zak	109,0	102,6	110,5	107,8	113,6
6	Kegeyli	104,9	108,9	117,7	112,7	113,2
7	Qo'ng'iro't	117,4	104,5	131,4	121,5	107,1
8	Qonli'ko'l	104,7	105,2	125,9	113,5	112,1
9	Mo'ynoq	188,0	100,6	118,5	105,5	111,5
10	Nukus t.	114,7	118,5	123,9	111,2	112,1
11	Taxiatosh	104,8	101,5	112,3	118,6	120,1
12	Taxtak'o'pir	100,8	104,2	115,9	109,1	111,0
13	To'rtko'l	101,9	123,5	124,5	104,4	113,0
14	Xo'jayli	106,0	101,8	120,8	111,5	112,2
15	Chimboy	115,2	105,5	122,6	111,6	111,2
16	Shumanay	112,9	105,2	118,6	106,4	114,3
17	Ellikqal'a	106,8	108,3	122,1	108,8	111,5

Mintaqada hududlar bo'yicha xizmatlar sohasining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha tahliliy ma'lumotlarga ko'ra, mintaqada o'tgan yilga nisbatan 2019 yilda jami xizmatlar hajmi 112,8 %ga, 2023 yilda esa 110,8 %ga o'sgan. Hududlar kesimida xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanish tendensiyasiga nazar tashlasak, 2023 yilda yuqori o'sish sur'atlari Buzatov (130,4%), Taxiato'sh (120,1%), nisbatan yuqoriroq o'sish sur'atlari Shumanay (114,3%), Qorao'zak (113,6%), Kegeyli (113,2%), To'rtko'l (113,0%) tumanlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Mintaqaning qolgan tumanlarida deyarli bir xil o'sish dinamikasi kuzatilgan.

Xizmat ko'rsatish sohasi faoliyatni amalga oshirayotgan korxona va tashkilotlar sonining ko'p miqdorda ekanligi bilan tavsiflanadi hamda ularning faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar bilan belgilanadi. Natijada sohada o'zining yo'nalishi, faoliyat hajmi, mavjud va potensial resurslari va uning salohiyatiga ko'ra, ajralib turuvchi korxonalar va tashkilotlar rivojlanishi aniq me'yorlarnig amal qilishi bilan cheklanadi va bu me'yorlar investitsiyalarni joriy etish ko'lami belgilab beradi. Ta'kidlash kerakki, xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida investitsion faoliyatni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar realizatsiya qilinayotgan investitsiyalar samaradorligini oshirishni nazarda tutadi. Shunga ko'ra, xizmat ko'rsatish sohasida alohida xo'jalik subyektlarining oldiga qo'ygan maqsadlariga o'z vaqtida erishish zarur. Chunki hozirgi kunda butun dunyoda ilmiy-texnik taraqqiyotning uzluksiz ravishda jadallashuvi xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat yuritayotgan xo'jalik subyektlarining ham iqtisodiy samaradorligini oshirish, ham ularda investitsiyalarni joriy qilish vaqtini qisqartirish va jozibadorligini oshirish muammosini hal qilishni zarurat etadi.

Bizning fikrimizcha, Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir: xizmatlar ko'rsatish sohasi tarmoqlarida tadbirkorlik faolligini oshirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, xususan, ushbu yo'nalishda hududlarning rivojlanish xususiyatlari va shart-sharoitlariga asoslangan holda maqsadli dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish; xizmat ko'rsatish sohasida, avvalo qurilish xizmatlarini ko'rsatish, moliya-bank, aholiga transport xizmatlari ko'rsatish, axborot-kommunikatsiya sohalari, aholiga ko'rsatiladigan tibbiy va kommunal-maishiy xizmatlar, ayniqsa, qishloq joylarda an'anaviy xizmat turlari, agroturizmni rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish. Shuningdek, transport, turizm va muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmalarini rivojlantirish; xizmat ko'rsatish sohasida ko'rsatilayotgan xizmatlar turlarini diversifikatsiyalash asosida ularning hajmini oshirish va sifatini yaxshilash, xizmatlar turlarini kengaytirish; ko'p miqdorda

¹⁴ Utemuratova G.X. Xizmat ko'rsatish sohasida davlat-xususiy sherikligi rivojlanishining metodologik asoslarini takomillashtirish. // diss. iqtisodiyot fanlari doktori. – Nukus: 2022. 31-b.

¹⁵Manba: Qoraqalpog'iston Respublikasi Davlat statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

kapital mablag'larni talab qilmaydigan kichik xizmat ko'rsatish korxonalari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha imtiyozli kreditlash tizimini takomillashtirish; qishloq joylarida xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirish, xususan, agroturizm, qishloq aholisiga ko'rsatiladigan komunal, maishiy, suvdan foydalanish, uy-joylarni ta'mirlash va qurish, veterinariya, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va ularni qadoqlash kabi xizmatlar turlarini kengaytirish; respublikada an'anaviy xizmat turlarini rivojlantirish, ayrim unitib ketilgan milliy hunurmandchilikka oid xizmat turlarini qayta tiklash; xizmatlarning zamonaviy turlarini, xususan, yuridik, konsalting, bank, moliya, sug'urta, lizing, raqamli xizmatlar ko'rsatish kabilarni jadal rivojlantirish; respublikaning xizmatlar eksportini oshirish uchun mazkur soha korxonalarining jahon bozoridagi xizmatlar miqdori va sifatini oshirishni ta'minlash va xizmatlar ko'rsatish sohasida faoliyat yuritadigan mutaxassis-kadrlarni tayyorlash, ularni kasbga yo'naltirish, qayta tayyorlash hamda malakasini oshirish bo'yicha o'quv yurtlariga buyurtmalarni shakllantirish va qo'llab-quvvatlashdan iborat.

АДАБИЁТЛАР

1. Utemuratova G.X. Xizmat ko'rsatish sohasida davlat-xususiy sherikligi rivojlanishining metodologik asoslarini takomillashtirish. // diss. iqtisodiyot fanlari doktori. – Nukus: 2022. 31-b.
2. Қорақалпоғистон Республикаси Давлат статистика бошқармаси маълумотлари асосида ҳисобланган.
3. <http://tsue.uz/wp-content/uploads/2019/10/44.pdf>

Резюме: бул мақалада Қарақалпақстан Республикаси хизмет көрсетиу тарауларының бағдарлары хэм хизмет көрсетиу тарауында хизмет көрсетип атырған хожалық субъектлериниң искерлигин рауажландыруу зэрүрли әхмийетке ийе екенлиги тийкарланған.

Таяныш сөзлер: бәсеки, базар, ибилерменлик, экспорт, импорт, инвестиция, финанс, банк, санлы хизметлер.

Резюме: Ушбу мақолада Қорақалпоғистон Республикаси хизмат кўрсатиш соҳаларининг йўналишлари ва хизмат кўрсатиш соҳасида хизмат кўрсатаётган хўжалик субъектларининг фаолиятин ривожландириш зарур аҳамиятга эга эканлиги асосланган.

Калит сўзлар: рақобат, бозор, тадбиркорлик, экспорт, импорт, инвестиция, молия, банк, рақамли хизматлар.

Аннотация: Данная статья основана на развитие деятельности сферы обслуживания и субъектов предпринимательства Республики Каракалпакстан.

Ключевые слова: конкуренция, рынок, информация, экспорт, импорт, инвестиции, финансы, банковское дело, цифровые услуги.

Abstract: This article focuses on the directions of the service sectors of the Republic of Karakalpakstan and the need to develop the activities of business entities providing services in the service sector.

Keywords: competition, market, export, import, investment, finance, banking, digital services.

BBK 338.47

TRANSPORT SOHASIDA XIZMATLAR SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ISTIQBOLLI YO'NALISHLARI

Utebergenov A. O.

Qoraqalpoq Davlat Universiteti

Globalashuv jarayonida transport infratuzilmasining ahamiyati ortib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlarda integratsiyalashgan transport tizimini samarali tashkil etish barcha tarmoqlar, jumladan, real sektor va ijtimoiy sektorning rivojlanishiga tarkibiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois xalqaro yuk tashishni takomillashtirish, transport infratuzilmasini xalqaro standartlarga moslashtirish va boshqarish uchun zamonaviy boshqaruv usullarini qo'llash muhim ahamiyatga ega [1.3]. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi tashuvchilardan shiddatli raqobat sharoitida o'z faoliyatini optimallashtirishga e'tibor qaratishni talab qiladi. Zamonaviy transport-logistika infratuzilmasini, jumladan, transport-logistika markazlari (TLM) va majmualarni yaratish va faoliyat yuritish, tovarlarga O'zbekiston va tashqi bozorlarga erkin chiqishni ta'minlash O'zbekiston transport kompleksini rivojlantirishning zamonaviy bosqichining muhim masalasiga aylanmoqda.

Transport ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda hal qiluvchi moment uning kirish va chiqish ma'lumotlari uchun zarur bo'lgan xususiyatlarning aniq ifodasidir. Tovarlarni tashishni amalga oshirish uchun kirish ma'lumotlari asosiy vositalarning mavjudligi bo'lishi mumkin, ya'ni. lokomotivlar, vagonlar, yo'llar transport infratuzilmasining ish holatidagi qurilmalari. Vagonlar va konteynerlar yuk turiga va uning miqdoriga mos kelishi kerak. Ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun mehnat talab etiladi - tegishli kasb va malakaga ega ishchilar. Transport ishlab chiqarish natijalarining ko'rsatkichlari transportning hajmi ko'rsatkichlari va transport mahsulotining sifat ko'rsatkichlarining bajarilishi, iste'molchilarning qoniqish darajasi yoki qondirilmagan talab darajasi va pirovardida, ishlab chiqarish natijasida olingan iqtisodiy samaraning hajmini o'z ichiga oladi. transport ishlab chiqarish jarayoni[2.7]. Transport mahsulotlari o'ziga xos xususiyatlarga ega: transport mahsulotlari moddiy shaklga ega emas, lekin ular moddiy, ya'ni. yuk yoki yo'lovchilarning joylashuvidagi moddiy o'zgarishlar; transport mahsulotlarini zaxirada ishlab chiqarish, saqlash, saqlash mumkin emas, bu esa tashish jarayonini tashkil qilishda yuzaga keladigan vaziyatga tezda javob berishni talab qiladi; transport mahsulotlariga narx belgilashning o'ziga xos xususiyati shundaki, tashilayotgan yuk narxi transport mahsuloti tannarxiga kiritilmaydi;

Transport ishlab chiqarish jarayonining natijasi yuk yoki yo'lovchilarni tashishning tugallanganligidir va shuning uchun o'lchov birligi - tashilgan tovarlar yoki yo'lovchilar soni; transport ishi ma'lum bir ko'rsatkich - tonna-kilometr yoki yo'lovchi-kilometr bilan ifodalanadi. aholining tashishdan qoniqish darajasi ko'rsatkichi yoki boshqa ko'rsatkichlar bilan birgalikda ekspluatatsiya ishlarining sifat xususiyatlarini ifodalaydi. Kompaniyaning biznes faoliyatini sifatli tahlil qilish, keyinchalik optimal investitsiya siyosatini ishlab chiqish bilan korxona biznesini rivojlantirish uchun mumkin bo'lgan alternatalarni aniqlash jarayonidagi birinchi qadamlardan biri bu SWOT tahlilidir. SWOT tahlili jarayonida kompaniya rahbariyati ikkita operatsiyani bajarishi kerak: 1. Firma profilini ular nazorat qila oladigan bozor segmentida muvaffaqiyatga erishish uchun imkoniyatlar, real tahdidlar va asosiy talablar bilan solishtiring. 2. Korxonangizning kuchli va zaif tomonlarini raqobatdosh firmalar bilan solishtiring va raqobatchilarning qanday kuchli tomonlari bor va ular ulardan qanday afzalliklarni olishi mumkinligini aniqlang.

SWOT tahlili ushbu muammoni o'rganish uchun ekspert usuli, ya'ni stsenariy usuli yordamida amalga oshirildi. Stsenariy usuli, qaror qabul qilishda vaziyatli yondashuvni amalga oshirishning mumkin bo'lgan usullaridan biri sifatida, korxonaning ishbilarmonlik faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan qarorlarning mazmuni bilan belgilanadigan maqsadlarni prognozlashga qat'iy yo'naltirilgan[3.6]. SWOT jadvalidagi xarakteristikalar A.A. tomonidan taklif qilingan xususiyatlar to'plamiga asoslanadi. Tompson va A.J. Striklend [5.109], ammo o'rganilayotgan ob'ektning o'ziga xos xususiyatlarini, tahlil predmetini va atrof-muhit sharoitlarini hisobga olgan holda yanada kengaytirilgan va to'ldirilgan. Bundan tashqari, SWOT jadvali qo'shimcha ravishda ekspert reytinglari bilan ta'minlangan. Ushbu tadqiqot mavzusi bilan bog'liq holda ishlab chiqilgan SWOT jadvali 1-jadvalda keltirilgan. Ekspert baholash ushbu tahlil usulini amalga oshirish tartibini ko'rsatish uchun ushbu ish muallifi tomonidan mutaxassislarni jalb qilmasdan amalga oshirildi.

1 jadval.

Zaif tomonlar	Kuchli tomonlar	Tahdidlar
1. Aniq strategik yo'q yo'nalishlari 2. Raqobat pozitsiyasining yomonlashishi 3. Boshqaruvning etishmasligi iste'dod va mahorat chuqurligi muammolar 4. Kamchilik ba'zi turdagi kalitlar ma'lumot va malaka	1. Kompaniyaning o'rnatilgan munosib imiji va mijozlar orasida yaxshi obro' 2. Ajoyib kompetensiya 3. Kompaniyaning funksional yo'nalishlari bo'yicha ixtirochi strateg 4. Muvofiq marketing siyosat 5. Yuqori malakali ishchilar	1. Yangi texnologiyalar bilan jihozlangan yangi raqobatchilarning paydo bo'lishi 2. Bozor o'sishining sekinlashishi 3. O'rmini bosuvchi sotuvlarning o'sishi mahsulot 4. Mijozlar o'rtasida savdolashish qobiliyatini oshirish 5. Raqobat bosimini oshirish

SWOT - bu jadval, tahlil ushbu muammoni o'rganishning ekspert usuli, ya'ni stsenariy usuli yordamida amalga oshirildi. Tashkilotning ishlab chiqarish funksional sohasini tahlil qilish metodologiyasi ishlab chiqarishning tashkiliy-texnik darajasini baholashning taniqli metodologiyasidan sezilarli darajada farq qiladi. Bu farq, birinchi navbatda, tahlilning strategik boshqaruv va bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilganligi bilan izohlanadi. Tashkilotning ichki tuzilmasini tashqi muhitdagi o'zgarishlarga o'z vaqtida moslashtirish va uning raqobat muhitida omon qolishi uchun ishlab chiqarishni boshqarishning doimiy tahlili juda muhimdir. Tashkilot madaniyati tashkilot muhitidagi odamlarning xulq-atvoridan iborat.

Tashqi va ichki muhitni tahlil qilish natijasi SWOT tahlilini tayyorlash, ya'ni. ichki zaif va kuchli tomonlarni, shuningdek, tashqi muhitdan tahdid va imkoniyatlarni aniqlash va baholash. Ba'zi zaif tomonlar tashkilotga halokatli ta'sir ko'rsatishi mumkin, boshqalari esa kompaniyaga jiddiy ta'sir qilmaydi yoki osongina yo'q qilinishi mumkin. Tashkilotning kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilishda kompaniya muvaffaqiyatining asosiy omillarini aniqlash kerak[4.372].

Yuk tashish hajmini oshirishning asosiy cheklovlari quyidagilardan iborat: rivojlanmagan transport-logistika tizimi; yo'l tarmog'ining sezilarli rivojlanish sur'ati jamiyatni avtomatlashtirish tezligidan past; rivojlanmagan transport infratuzilmasi (chegara o'tish joylari); temir yo'l kompaniyalarining cheklangan imkoniyatlari;

Tashqi va ichki muhitni tahlil qilish natijasida olingan ma'lumotlarga asoslanib, korxonaning SWOT tahlili o'tkazildi, uning kuchli, zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlari aniqlandi va ushbu tahlillarning har bir kombinatsiyasi uchun bir qator strategik chora-tadbirlar ishlab chiqildi. komponentlar. Tashqi va ichki muhitni tahlil qilish asosida mumkin bo'lgan strategiyalarni tahlil qilib, kelgusi bir necha davrlarda pirotexnika vositalarining mavjud assortimenti bilan bozorga chuqurroq kirib borish eng maqbul strategiya bo'lishi aniqlandi. Strategiyani amalga oshirish usullari: yangi mijozlarni jalb qilish; iste'mol hajmining oshishi; bozorlarni egallash (raqobatchini sotib olish yoki u bilan qo'shma korxona yaratish).

2 jadval.

Tadbirlar	Kutilayotgan (ijobiy) natija
1	2
Mehnat va dam olish rejimlarini yaxshilash, kasbiy rivojlanish ishchilar, ilmiy tashkilotni qo'llash mehnat, sifat guruhlari ishini tashkil etish, xodimlarning motivatsiyasi darajasini oshirish mehnat natijalari	Inson ta'sirini kamaytirish kurs natijalariga ta'sir qiluvchi omil ishlab chiqarish jarayonlari; mehnat unumdorligini oshirish

Texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilash yangi mahsulotlar, o'z vaqtida diagnostika texnik vositalarning hozirgi holati; zamonaviy diagnostika tizimlaridan foydalanish; progressiv ilmiy ishlanmalar, nazorat etkazib beriladigan komponentlarning sifati va yetkazib beruvchilardan ehtiyot qismlar, takomillashtirish texnik (loyihaviy) hujjatlar, joriy va uchun muddatlarga rioya qilish mashina va uskunalarni kapital ta'mirlash sifat parametrlariga muvofiq, uskunalarining oqilona ishlashi	Muvaffaqiyatsizliklar sonini kamaytirish texnologik nosozliklarga olib keladigan texnik vositalar
Progressivlarni ishlab chiqish va joriy etish texnologiyalar, texnologik darajasini oshirish uskunalar, mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish ishlab chiqarish jarayonlari	Operatsion xarajatlarni kamaytirish tashkilotlar; ko'proq hajmni o'zlashtirish qobiliyati ishlaydi
Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning texnik-iqtisodiy xususiyatlarini yanada takomillashtirish, umumiy ishlab chiqarish hajmida yuqori sifatli mahsulot ulushini oshirish, nuqsonlarni kamaytirish	Raqobatbardoshlikni oshirish kompaniyalar; samarasiz yo'qotishlarni kamaytirish nikoh oqibatlarini bartaraf etish
Innovatsiyalarni, fan yutuqlarini qo'llash texnik taraqqiyot	Raqobatbardoshlikni oshirish kompaniyalar, yangi maqsadni ishlab chiqish segmentlar

Ishlab chiqarish quvvatlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish choratadbirlari temir yo'l transportidagi jarayonlar

Yuk tashishning asosiy ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirish avtomobil yuk tashishlarini ekspluatatsiya qiluvchi tashkilotlarning asosiy vazifasi hisoblanadi. O'rnatilgan shartnoma munosabatlari doirasida yuk tashishning umumiy hajmi, bosib o'tgan kilometrlar soni, transport vositalarining ishlagan soatlari va boshqa ko'rsatkichlar korxonaning ma'lum bir davr uchun asosiy ishlab chiqarish faoliyati bo'yicha majburiy topshiriq yoki reja bo'lib xizmat qiladi.

Tashish sifatini oshirish transport ishlab chiqarish samaradorligini oshirish muammosining eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Iqtisodiyotda, shu jumladan transport sohasida sifat muammosini o'rganishning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlari ilmiy tadqiqotning yaxlit sohasini tashkil etadi. Ushbu yo'nalishning transport tarmog'ining rivojlanishi unda nazariy jihatdan umumiy sifatni ham, faqat transportga xos bo'lgan alohida sifatni aks ettirishni talab qiladi.

MANBALAR

1. Temir yo'l transporti kengashi. MDH temir yo'l transporti kengashining rasmiy sayti, / <http://www.sovetgt.org>.
2. UTEPBERGENOV A. O. (2023). CREATION OF A MODEL OF DEVELOPMENT OF TALENTED YOUTH MANAGEMENT SYSTEM, New Uzbekistan Economy, Scientific and Practical Journal No. 7 (9) 2023, November 24, 2023.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'muriy islohotlar doirasida transport sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida" 2023-yil 14-iyundagi PF-94-son Farmoni
4. UTEPBERGENOV A. O. (2023). Prospects for the rapid development of regional entrepreneurship, innovative technologies and industrial infrastructure in the context of digitalization of the economy: problems and solutions. Collection of the Republican scientific-practical conference, October 10, 2023, 372-375b.
5. Omirbayevich, Utepbergenov Allambergen. "PERSPECTIVE DIRECTIONS OF INCREASING EFFICIENCY IN THE TRANSPORT SECTOR." SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI 7.1 (2024): 107-110. <https://bestpublication.org/index.php/sit/article/view/9178>

Rezyume: Temir yo'l transporti zamonaviy iqtisodiyotning asosidir. Va uning ma'nosi shundaki, u bozor munosabatlarining ob'ekti bo'lib, uning samarali ishlashi barcha xizmatlar va boshqa iqtisodiy, xo'jalik, korporativ va murakkab sub'ektlarning ishlashi va rivojlanishiga bog'liqdir.

Kalit so'zlari: temir yo'l transporti, transport kompaniyasi, transport jarayonlari, infratuzilma.

Перспективные направления повышения эффективности услуг на транспорте

Резюме: Железнодорожный транспорт является фундаментом современной экономики. В этом значении он выступает как объект рыночных отношений, от эффективной деятельности которого зависит функционирование и развитие всех обслуживаемых им отраслей экономики, предприятий, их объединений и комплексов.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, транспортная компания, перевозочные процессы, инфраструктура

Promising directions for increasing the efficiency of transport services

Summary: Railway transport is the foundation of modern economy. In this sense, it acts as an object of market relations, the efficient operation of which determines the functioning and development of all the economic sectors, enterprises, their associations and complexes served by it.

Key words: railway, railway transport, transport company, transport processes, infrastructure

UDK: 3384

RAQOBAT FAOLIYATI MAZMUNI VA VOSITALARI

Karimova I. A.

Toshkent Gumanitar Fanlar institute

Korxona o'z marketing faoliyatini uni hisobga olgan holda rejalashtiradigan tashqi muhitning asosiy omillaridan biri raqobat hisoblanadi. Raqobat – yuridik va jismoniy shaxslarning monopoliyaga qarshi qonunchilik amal qilishi va bozor munosabatlari sharoitlarida boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar oldida afzallik va ustunliklarga erishish uchun raqiblik qilishi va qarshi kurashishidir. Raqobat bozordagi hodisa sifatida korxonalarning raqobat harakatlari (kurashi) ko'rinishida mavjud. O'zbekiston Respublikasida monopoliyaga qarshi qonunchilikning asosini 1997 yil 24 aprelda

qabul qilingan «Tabiiy monopoliyalari to'g'risida»gi Qonun hamda «Raqobat to'g'risida»gi Qonun tashkil qiladi. O'zbekiston Respublikasining «Raqobat to'g'risidagi» Qonuni Qonunchilik palatasi tomonidan 2011 yil 14 noyabrda qabul qilingan, Senat tomonidan 2011 yil 5 dekabrda ma'qullangan bo'lib 2012 yil 6 yanvardan boshlab kuchga kirgan. Bu qonunda raqobat quyidagicha ta'riflangan.

Raqobat – xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning (raqobatchilarning) musobaqalashuvi bo'lib, bunda ularning mustaqil harakatlari ulardan har birining tovar yoki moliya bozoridagi tovar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga bir tomonlama tartibda ta'sir ko'rsatish imkoniyatini istisno etadi yoki cheklaydi. Ushbu qonun O'zbekiston Respublikasida tabiiy monopoliyalarga nisbatan davlat siyosatining huquqiy asoslarini belgilaydi hamda iste'molchilar bilan tabiiy monopoliya sub'ektlarining manfaatlari mos kelishiga erishishga qaratilgan.

Tabiiy monopoliya — tovar bozoridagi shunday holatki, unda texnologik xususiyatlarga ko'ra ishlab chiqarish xarajatlari ortib ketishi munosabati bilan muayyan turdagi tovarlarga (ishlarga, xizmatlarga) bo'lgan talabni qondirishning raqobatga asoslangan sharoitni yaratib bo'lmaydi yoki bunday sharoitni yaratish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas. Monopolistik faoliyat – xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning monopoliyaga qarshi qonunchilikka zid keladigan, raqobatga yo'l qo'ymaslik, uni cheklash yoki bartaraf qilishga qaratilgan harakatlari yoki harakatsizligidir. «Raqobat to'g'risida»gi qonunning mazmun - mohiyati shu bilan izohlanadiki, unda tovar va moliya bozorlaridagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning raqobatga qarshi harakatlarini, insofsiz raqobatni cheklashga hamda davlat boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining g'ayriqonuniy harakatlariga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan raqobatga doirdavlat siyosatini amalga oshiruvchi vakolatli organ belgilangan.

Qonunda raqobatga qarshi harakatlarni taqiqlashning huquqiy normalari belgilangan bo'lib, bunda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ustun mavqei suiste'mol qilish, raqobatni cheklaydigan kelishib olingan harakatlari va bitimlarini tuzish, shuningdek, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining hujjatlari (harakatlari) hamda insofsiz raqobat taqiqlangan. Bundan tashqari, tanlov (tender) va birja savdolariga doir monopoliyaga qarshi talablar, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tashkil etish, qo'shib yuborish va birlashtirishga doir hamda aksiyalarni (ulushlarni) va boshqa mulkiy huquqlarni olishdagi monopoliyaga qarshi talablar kiritilib, ushbu harakatlarni amalga oshirishda monopoliyaga qarshi davlat organining oldindan roziligini olish tartibi belgilangan.

Monopoliyaga qarshi organning vakolatlari, axborot olish hamda monopoliyaga qarshi organga axborot taqdim etish, shuningdek mazkur qonun talablari buzilganligi uchun jarimalar solish hamda yetkazilgan zararining o'rni qoplash, raqobat to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik haqida ishlar qo'zg'atish va ularni ko'rib chiqish, monopoliyaga qarshi organning qaroriva ko'rsatmasini ijro etish tartiblari qonunning muhim jihatlari hisoblanadi.

Raqobatni huquqiy jihatdan ko'rib chiqish bilan birga, uning bir qancha turlari bilan yaqindan tanishish mumkin.

Raqobat intensivlik darajasi bo'yicha, ehtiyojlarni qondirish shakli bo'yicha, xarajatlar yo'nalishi bo'yicha va ta'sir qilish usullari bo'yicha klassifikatsiyalanadi.

- Intensivlik darajasi bo'yicha:

1. Jalb etuvchi raqobat–raqobat sub'ekti mazkur segmentda oldingi segmentdagiga nisbatan ko'proq foyda oladi;

2. Chegaralangan raqobat- mazkur raqobat tovar bozorida raqobatniushlab turadi;

3. Shafqatsiz raqobat- raqobat nisbatan intensiv ,raqobatchilar bir-birini bozordan siqib chiqarishga ,ulushini tortib olishga harakat qiladi.

- Ehtiyojlarni qondirish shakli bo'yicha:

1. Funksional raqobat –bu raqobatning shunday turiki turli xil tovarlar o'zaro bir-bir bilan raqobatlashadi. Bu tovar ayni o'sha ehtiyojni qondirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Masalan: mineral suv ishlab chiqarish o'rtasida raqobat gazli suv ishlab chiqarish, kvas ishlab chiqarish, sok ishlab chiqarish va boshqalar. Bu turli xil maxsulotlar bitta va o'sha o'sha ehtiyojni qondiradi, ya'ni chanqoqni qondiradi.

2. Tur raqobat – mazmuniga ko'ra funksional raqobatga yaqin turadi. Tur raqobat bitta maqsadga yo'naltirilgan lekin bir-biri bilan uncha katta farqga ega bo'lmagan o'xshash tovarlar ishlab chiqarish ishlari o'rtasidagi raqobatdir. Bu farqlar aniq bo'lishi mumkin va iste'molchilarga tovar tanlovida hal qiluvchi rol o'ynashi mumkin. Masalan: tur raqobat analogik avtomobillar ishlab chiqarish ishlarini keltirish mumkin. Bunda dvigatel quvvati bo'yicha farqlanadi. Tur raqobat barcha firmalar faoliyatida amaliyotda ko'p uchraydi.

3. Predmet raqobati – bu raqobatda bir xil tovar ishlab chiqarishlar o'rtasidagi faqat sifati bilan farqlanuvchi raqobat turi hisoblanadi. Bu farq umuman bo'lmazligi mumkin yoki minimal bo'lishi mumkin. Raqobatning ushbu turi qoidaga ko'ra raqobatning strategiyasini ishlab chiqarishga e'tiborini qaratadi. Predmet raqobati juda qattiq bo'lishi mumkin. Chunki ishlab chiqarishlar raqobatchining bozordagi ulushiga kurashadi. Bular turlicha bo'lishi mumkin. Narxdan tortib reklamagacha shuningdek shafqatsiz raqobatgacha bo'lishi mumkin.

- Xarajatlar yo'nalishi bo'yicha F. Kotler 4 ta turini ko'rsatib beradi¹⁶.

Mazmunan ehtiyojni qondirish shakliga o'xshash bo'ladi. 1) Savdo markalari raqobati; 2) Tarmoq raqobati; 3)

¹⁶ Котлер Ф. и др. Основы маркетинга. – М.: ООО “И.Д.Вильямс”, 2012. – 317 с.

Formal raqobat; 4) Umumiy raqobat

Savdo markalari raqobati-oldingi klassifikatsiyadagi predmet raqobatchiga o'xshash bo'lib hisoblanadi. Bu ko'proq bir xil ishlab chiqarish o'xshash tovarlar va bir xil maqsadga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlar o'rtasida kuzatiladi. Tarmoq raqobati-tur raqobatiga o'xshash bo'lib, bir xil tovarlar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi tur raqobatga to'g'ri keladi.

Formal raqobat-turli xil tovar ishlab chiqarishlar o'rtasidagi raqobat bo'lib bitta va o'sha ehtiyojni qondirishga yo'naltirilgandir. O'z o'rnida funksional raqobatga to'g'ri keladi.

Umumiy raqobat-bu raqobatda tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari barchasi o'rtasidagi raqobat kuzatiladi.

Ta'sir qilish usullari bo'yicha: 1) Narxli raqobat; 2) Narxsiz raqobat

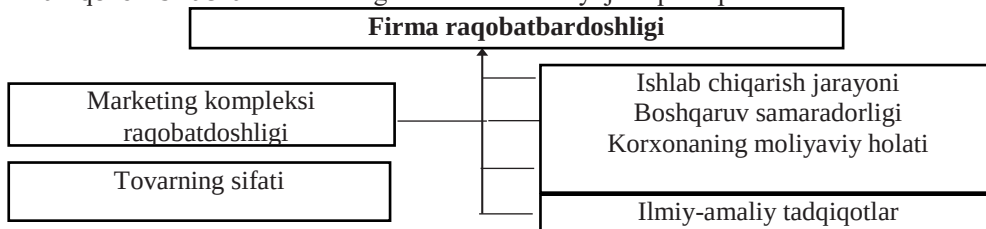
Narxli raqobat-xaridorlarni o'ziga narx usuli orqali jalb etishda foydalaniladi. Bu raqobatning turi amalga oshirilgan raqobatga mos keladi. Bugungi kunda narxli raqobat juda kam tarqalgan. Chunki iqtisodiyotning hozirgi rivojlangan bosqichda narxning pasayishi yuqori natijalar bermaydi va firmani bozorda shunaqa strategiya qo'llab lider qilolmaydi.

Narxsiz raqobat-narxni pasaytirish yordamida emas balki boshqa omillar hisobiga kurash olib borishni talab etadi. Bundan tashqari raqobat yuzaga kelish darajasi bo'yicha makroiqtisodiy, mezo va nano iqtisodiy yo'nalish bo'yicha farqlanadi.

Raqobat faoliyati – korxonaning o'zi uchun bozorda raqobatchilarga nisbatan eng yaxshi holatni egallash va ushlab turishga qaratilgan hujumkor va himoyaviy harakatlar yig'indisidir. Aynan firma uchun eng yaxshi, bozor uchun emas, chunki hamma firmalar ham yetakchilikka intilmaydi va yetakchi bo'la olmaydi. Lekin ular o'zi uchun raqobatchilarga nisbatan foydaliroq va barqaror pozitsiya tanlashi mumkin. Bozorda barqaror faoliyat yuritish uchun korxona raqobatbardoshlikka ega bo'lishi lozim.

Firma raqobatbardoshligi - uning raqobat sharoitlarida tovarni sotish, raqobatchilar harakatlariga qarshilik ko'rsatish hamda raqobatchilar va raqobat muhitiga ta'sir ko'rsatish qobiliyatidir. Firma raqobatbardoshligi nafaqat uning marketing faoliyati bilan, balki 8.1-rasmda aks ettirilgan bir nechta omillar bilan asoslanadi. Xaridor nuqtai nazaridan tovarlar raqobatlashadi. Biroq buning ortida ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilarning raqobati turadi. Tovar raqobatbardoshligi bu – firma raqobatbardoshligining namoyon bo'lishidir.

Shu tariqa, bozorda korxonalar raqobatlashadi, marketing esa – bu faoliyat vositasi hisoblanadi. Tor ma'noda raqobat predmeti raqobatchi firmalar iste'molchilarga sotishga harakat qiladigan tovar hisoblanadi. Keng ma'noda esa firmalar uni qondirish uchun kurashadigan xaridorlar ehtiyoji raqobat predmeti sanaladi.

Firma raqobatbardoshligi¹⁷

Raqobatni tor doirada tushunishda korxona o'xshash-tovarlar yoki o'rinbosar tovarlar ishlab chiqaruvchi boshqa korxonalarni aniqlaydi. Raqobatni keng tushunish raqobatchilar doirasi kengroq bo'lishiga olib keladi. Bu korxona uni qondirish uchun ishlayotgan mazkur ehtiyojni qandaydir usulda qondira oladigan yoki uni boshqa ehtiyojga o'tkaza oladigan yoki umuman iste'molchining hayot faoliyatidan chiqarib tashlay oladigan barcha bozor sub'ektlaridir.

Raqobat ob'ekti xaridor yoki iste'molchi hisoblanadi. Predmet va ob'ektni ajratish shuni ko'rsatadiki, raqobat kurashida ikkita ta'sir sohasi mavjud: tovar (predmet) va iste'molchi (ob'ekt).

Marketing kompleksi elementlari – mahsulot (tovar), narx, sotish tizimi va marketing kommunikatsiyalari raqobat vositalari hisoblanadi.

Tovar. Tovar xususiyatlari, tovar komplektatsiyasi, o'rovi, marka belgilari, taklif etilayotgan assortiment, innovatsiyalar raqobat vositalari hisoblanadi. Tovar siyosati va tovarning har bir elementi bir vaqtning o'zida ham raqobat vositasi, ham raqobat kurashi «maydoni» hisoblanadi.

Narx. Narxni oshirish yoki tushirish, narxlar differentsiatsiyasi, chegirmalar raqobat vositalari sanaladi. Bu raqobat kurashining moslashuvchan va tez amal qiladigan vositasi hisoblanadi, chunki talab, xarajatlar yoki raqobatga qarab narxlar tez o'zgarishi mumkin. Biroq narx harakatlari raqobatchilar tomonidan tezroq va osonroq nusxa olinadi. Bundan tashqari, davlat narxlarni tartibga solishi mumkin.

Sotish tizimi. Mahsulot sotish joylari va usullari, savdo xizmatlariko'rsatish, bitimlarni rasmiylashtirish shartlari, to'lov shartlari, savdo xodimlarining san'ati, firma odob-axloqi raqobat vositalari hisoblanadi. Hozirgi paytda mamlakatimizda tovarlarni kreditga sotish kuchli raqobat vositasi sanaladi. Savdo xodimlari odob-axloqi esa hozircha ko'pchilik firmalarda zaif nuqta bo'lib turibdi.

¹⁷ Шаповалов В.А. Управление маркетингом и маркетинговых анализ: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 2008-165 стр

Marketing kommunikatsiyalari. Reklama, jamoatchilik bilan aloqalar, rag'batlantirish choralari, shaxsiy sotuvlar raqobat vositalari hisoblanadi.

Bundan tashqari, tashqi muhit imkoniyatlaridan foydalanish: o'quvchilarni o'z markasidagi kompyuterda ishlashga o'rgatish, ushbu tovarni ishlab chiqarish va sotishni qiyinlashtiradigan me'yoriy hujjatlarni huquqiy jihatdan to'g'ri aylanib o'tish raqobat vositalari hisoblanadi. Ko'rib chiqilgan raqobat vositalari darajasi va sifati korxonaning barcha funksiyalari – ishlab chiqarish, ilmiy-texnik tadqiqotlar, menejment, moliyalashtirish tomonidan ta'minlanadi. Bularning barchasi marketing korxonaning integratsiyalovchi, ya'ni birlashtiruvchi funksiyasi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF4947-sonli "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi buyicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
2. Sh.M. Mirziyoev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2016. - 56 b.
3. Sh.M. Mirziyoev. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - Toshkent: O'zbekiston, 2017. -104 b.
4. Пардаев М.К., Бабаназарова С.А., Кузиев З.Б., Очилова Х,Нтаълим хизматлари ва уларнинг самарадорлигини ошириш масалалари. Монография. Т.: "Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи" нашриёти, 2020. - 260 бет.
5. Тарануха Ю.В. «Конкуренция и конкурентная стратегия». Учебное пособие. Мб 2008. - 270 с.
6. Философова Т.Г, Быков В.А. Конкуренция инновации. Учеб. пособ. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. - 295 с.
7. Чепурин М.Н., Киселева Е.А. «Курс экономической теории». Учебник. -М: «АСА», 2009. - 758 с.
8. Xodiyev B.Y., Shodmonov SH.SH. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. - T.: «Barkamol Fayz media», 2017, 159-b.

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqobat hamda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ustun mavqeini suiste'mol qilish, raqobatni cheklaydigan kelishib olingan harakatlari va bitimlarini tuzish, shuningdek, tanlov (tender) va birja savdolariga doir monopoliyaga qarshi talablar, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tashkil etish, qo'shib yuborish va birlashtirishga doir hamda aksiyalarni (ulushlarni) va boshqamulkiy huquqlarni olishdagi monopoliya kabilar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: raqobat, tanlov (tender), birja, savdo, monopoliya, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, aksiya (ulush)

Аннотации. В данной статье рассматриваются конкуренция и злоупотребление доминирующим положением субъектов хозяйствования, заключение согласованных действий и соглашений, ограничивающих конкуренцию, а также антимонопольные требования в отношении проведения торгов и фондовых бирж, организации хозяйствующих субъектов, слияний и поглощений, монополий. при приобретении акций (долей) и иных имущественных прав.

Ключевые слова: конкуренция, конкуренция (конкурс), фондовая биржа, торговля, монополия, хозяйствующие субъекты, акции (доли).

Abstract. In this article, competition and abuse of a dominant position of business entities, the conclusion of agreed actions and agreements that limit competition, as well as anti-monopoly requirements regarding tenders and stock exchanges, organization of business entities, mergers and acquisitions, and monopolies in acquiring shares (shares) and other property rights.

Keywords: competition, competition (tender), stock exchange, trade, monopoly, economic entities, stock (share).

FERMER XO'JALIKLARINI ZAMONAVIY CHAQIRIQ VA TAHDIDLAR SHAROITIDA RIVOJLANTIRISH

Xalmirzaev A.A., Egamberdiyeva U. T.

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti

Tadqiqotning dolzarbligi. Aholining tez ko'payishi, iqlim o'zgarishi, suv yetishmovchiligi, tuproq eroziyasi, cho'llashish, sho'rlanish sharoitida qishloq xo'jaligini rivojlantirish, aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, mamlakatda qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksport salohiyatini oshirishda fermer xo'jaliklarining ahamiyati katta. Shu bilan birga fermer xo'jaligi qishloq joylar aholisining turmush darajasini yaxshilash, moddiy daromadini oshirish, tabiiy resurslardan samarali foydalanishni boshqarishda alohida o'rin tutadi. Ammo moddiy texnika bazasining kamligi, infratuzilmaning yaxshi rivojlanmaganligi, tashqi bozorga qaramligi, zamonaviy innovatsiya tizimlaridan foydalanish darajasining pastligi tufayli fermer xo'jaliklari bir qator muammolarga duch kelmoqda. Bu yesa fermer xo'jaliklarini shakllanishini, rivojlanishini va istiqbollarini atroflicha o'rganishni talab qiladi.

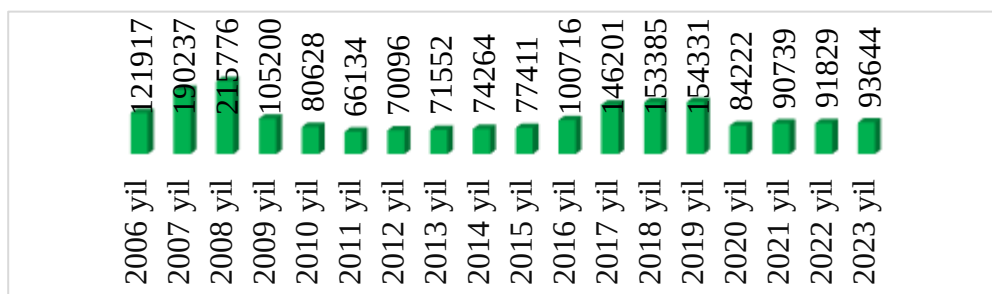
Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning maqsadi O'zbekistonda fermer xo'jaliklarini tarmoq va hududiy tarkibini, ixtisoslashishini, respublika qishloq xo'jaligi rivojlanishida tutgan o'rnini tadqiq qilishdan iboratdir. Tadqiqot maqsadidan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilangan: O'zbekiston Respublikasida fermer xo'jaliklarini shakllanishining nazariy asoslarini o'rganish; Respublikada fermer xo'jaliklari sonini, hududiy o'zgarishini tahlil qilish; Fermer xo'jaliklari ekin maydonining xo'jalik toifalaridagi ulushini tahlil qilish; fermer xo'jaliklarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va tartibga solishning amaldagi chora-tadbirlari va vositalarini tahlil qilish; fermer xo'jaliklari faoliyatini rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga doir taklif va tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot predmeti va obyekti. Tadqiqot obyekti - qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos shakli sifatida fermer xo'jaliklari. Tadqiqot predmeti xo'jaliklarning zamonaviy chaqiriq va tahdidlar sharoitida rivojlanishi jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Tadqiqot usullari: analitik usul, normativ usul, sotsiologik usul, prognoz usuli va boshqalar.

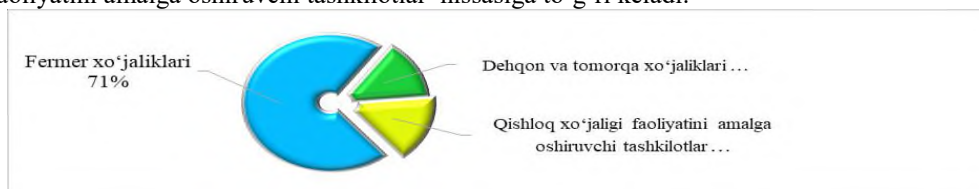
Muammoni bilish darajasi. Zamonaviy chaqiriq va tahdidlar sharoitida fermer xo'jaligini rivojlantirish muammosi O'zbekistonda ham, xorijda ham ko'plab olimlar va amaliyotchilarning e'tiborini tortmoqda. Fermer xo'jaliklarining shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, boshqarish, qishloq xo'jaligida fermer xo'jaliklarining tutgan o'rniga doir juda ko'p ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Ammo katta hajmdagi tadqiqotlar olib borilayotgan bo'lsa ham iqlim o'zgarishi, organik qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish bilan bog'liq muammolar to'liq o'rganilmagan. Fermer xo'jaliklari ishlab chiqarishini doimo monitoring qilish, ularning faoliyatiga ta'sir etuvchi barcha omillarning o'zgarishini tahlil qilishni taqozo yetadi. Shuningdek, davlat tomonidan tartibga solish va ularning rivojlanishini rag'batlantirishning yangi yondashuvlari va mexanizmlarini ishlab chiqish. Shu nuqtayi nazardan, ushbu tadqiqot ushbu muammoni hal qilishga hissa qo'shishga va ushbu mavzu bo'yicha ilmiy adabiyotlarni boyitishga urinishdir.

Asosiy qism: Fermer xo'jaliklari O'zbekistonda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy shakllaridan biri hisoblanadi. Mustaqillik yillarida ularning soni sezilarli darajada oshdi. Fermer xo'jaliklari soni 1998-yili Respublikamizda 23 ming fermer xo'jaligi mavjud bo'lsa, 2023- yilga kelib ularning soni 99644 tani tashkil yetdi. [7]

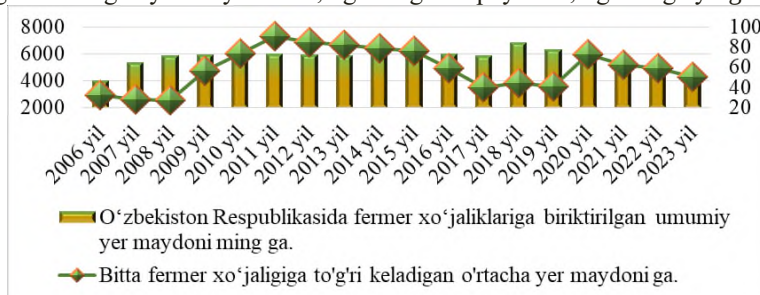
1-Rasm. O'zbekiston Respublikasidagi fermerlar soni. [6]

Fermer xo'jaliklari 2,3 million gektar ekin yerlariga ega, bu qishloq xo'jaligi yerlarining 32,7 foizini tashkil qiladi [4]. Qishloq xo'jaligidagi ekin maydonining 71 foizi fermer xo'jaliklariga, 14 foizi dehqon va tomorqa xo'jaliklariga, 15 % qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar hissasiga to'g'ri keladi.

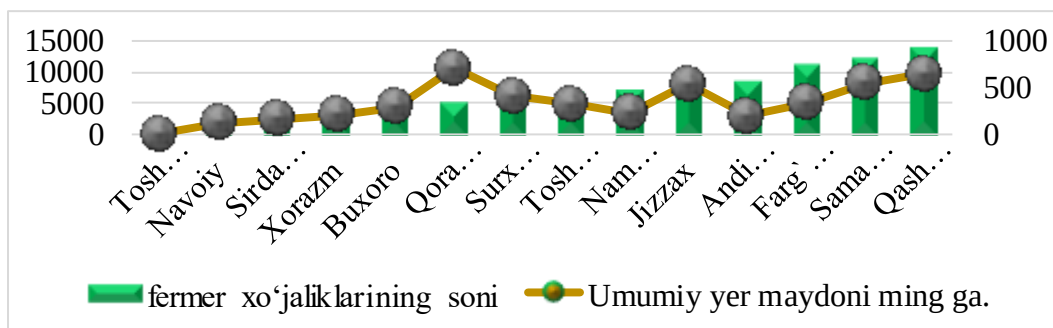
2-Rasm. Qishloq xo'jaligida ekin ekiladigan maydonning xo'jalik toifalaridagi ulushi, %. 2023 y. [7]

O'zbekiston Respublikasida fermer xo'jaliklariga ajratilgan yer maydonlari yillar davomida o'zgarib kelgan. Fermer xo'jaliklariga birlashtirilgan umumiy yer maydoni 2006-yilda 3995 gektar, bitta fermer xo'jaligiga to'g'ri keladigan o'rtacha yer maydoni 32,7 gektarni tashkil etgan. 2018-yilda fermer xo'jaliklari yer maydoni 6839.4 ming gektarni, bitta fermer xo'jaligiga o'rtacha yer maydoni 44,6 gektarga yetgan bo'lsa, 2023-yilga kelib umumiy yer maydoni 4695,1 gektarga kamaygan, bir fermerga to'g'ri keladigan yer maydoni 15,5 gektarga ko'payib 50,1 gektarga yetgan (2-rasm).

3-Rasm. Fermer xo'jaliklariga birlashtirilgan umumiy yer maydoni (ming ga.) va bitta fermer xo'jaligiga to'g'ri keladigan o'rtacha yer maydoni (gektar). [6]

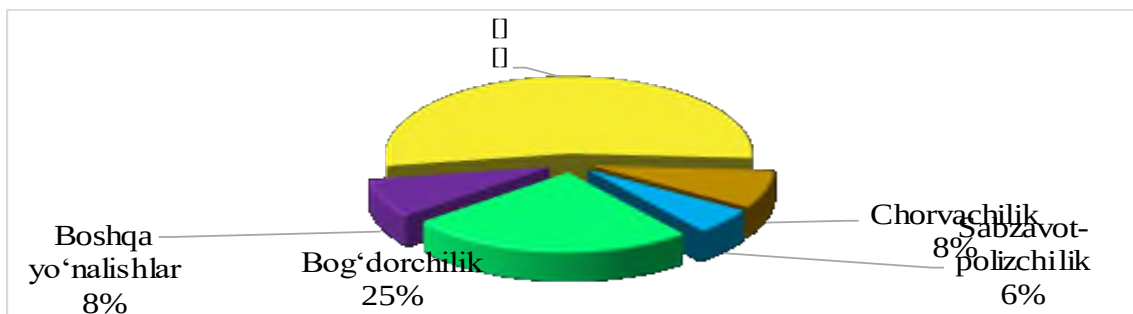
Respublika bo'yicha 2023- yil ma'lumotiga ko'ra soni 10000 dan ko'p fermerlarga ega bo'lgan viloyatlar Qashqadaryo, Samarqand, Farg'ona viloyatlaridir. Fermerlar soni yeng kam bo'lgan hududlar yesa Navoiy va Sirdaryo viloyatlaridir. Toshkent shahrida ham 84 ta fermer xo'jaligi faoliyat yuritmoqda, ularga birlashtirilgan yer maydoni 1,1 ming gektarni tashkil etadi.

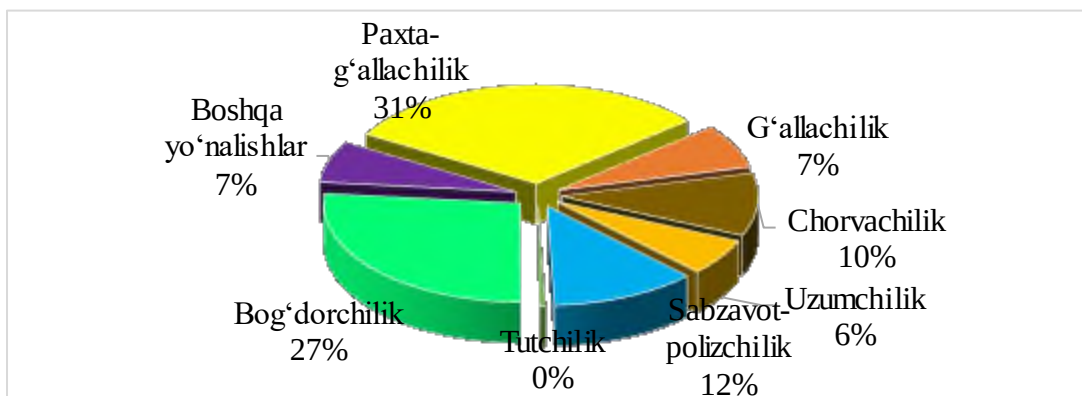
4-Rasm. Viloyatlardagi fermer xo'jaliklari soni va ularga biriktirilgan umumiy yer maydoni. [6]

O'zbekiston Respublikasi viloyatlarida bitta fermer xo'jaligiga ajratilgan umumiy yer maydonini tahlil qiladigan bo'lsak, Qoraqalpog'iston Respublikasi 134.7 gektar, Jizzax viloyati 68.3 gektar, Surxondaryo viloyati 67,1 gektar bilan oldingi o'rinda turadi. Umumiy ekin maydoni eng kichik bo'lgan fermer xo'jaliklari Andijon viloyatida (23.5 gektar), Farg'ona viloyatida (29.6 gektar), Namangan viloyatida (32.5 gektar) joylashgan. Buning asosiy sabablaridan biri ushbu viloyatlarning kichik hududi va aholi zichligining yuqoriligidir. Bu ko'rsatkichlar respublika bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan (50,1 gektar) ancha pastdir. Fermer xo'jaliklari paxta, g'alla, tutchilik, qoramolchilik, qo'ychilik, baliqchilik, sabzavot, meva, uzum yetishtirish, va parrandachilik sohalariga ixtisoslashgan.

O'zbekiston Respublikasida 2011-yilda fermer xo'jaliklarining 53 foizi paxta-g'allachilikka, chorvachilikka 8 foiz, bog'dorchilikka 25 foiz, sabzavot-polizchilikka 6 foizi ixtisoslashgan bo'lsa, 2023-yilga kelib jami 93 644 ta fermer xo'jaligining 31 foizi paxtachilik va g'allachilikka, 7 foizi g'allachilikka, 27 foizi bog'dorchilikka, 6 foizi uzumchilikka, 10 foizi chorvachilikka, 12 foizi sabzavotchilik va polizchilikka, qolgan qismi boshqa yo'nalishlar va tutchilikka ixtisoslashgan. Fermer xo'jaliklarining ixtisoslashuvida yuz bergan o'zgarishlardan biri 2013-yildan boshlab tutchilik va g'allachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarining tashkil etilishi hisoblanadi.

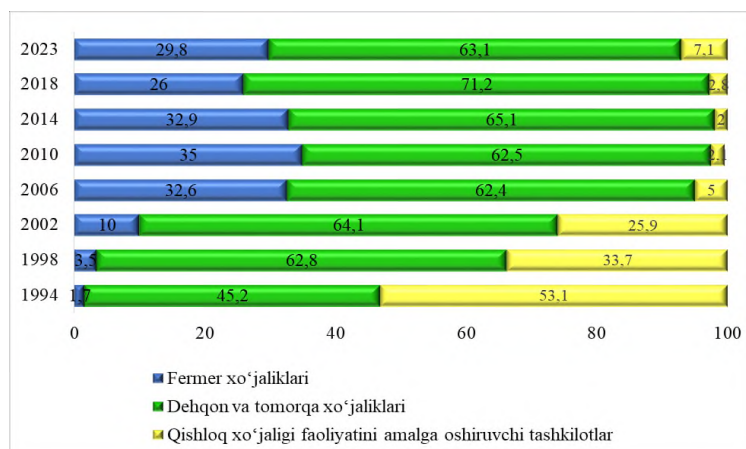
5-Rasm. Fermer xo'jaliklarining ixtisosligi bo'yicha taqsimlanishi (% hisobida), 2011.01.01. [6]

6-Rasm. Fermer xo'jaliklarining ixtisosligi bo'yicha taqsimlanishi (% hisobida), 2023- yil. [6]

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarning ulushi o'zgarib borgan. Fermer xo'jaliklarining ulushi 1994-yilda 1,7 foiz bo'lgan bo'lsa, 2002-yilda 10,0 foiz, 2014-yilda 32,9 foiz, 2018-yilda 26 foiz va 2023-yilda 29,8 foizga yetdi.

Dehqon va tomorqa xo'jaliklarining ulushi 1994-yilda 45,2 foiz, 1998-yilda 62,8 foiz bo'lgan bo'lsa, 2023-yilda 63,1 foizni tashkil yetdi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda dehqon va tomorqa xo'jaliklarining ulushi 1998-yildan to 2023-yillar davomida sezilarli o'zgarishga ega bo'lmagan. [11]

7-rasm. Yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining xo'jalik toifalari bo'yicha taqsimlanishi. [7]

Fermer xo'jaliklarining ulushi asosan qishloq xo'jaligi faoliyatini yurituvchi tashkilotlar va dehqon xo'jaliklarining ulushi kamayishi hisobiga oshdi. Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarning ulushi ham 1994-yilda 53,1 foizni tashkil yetgan bo'lsa, 2018-yilda 2,0 foizgacha pasaygan, ammo 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 7,1 foizgacha ko'tarilgan. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishda fermer xo'jaliklarining ulushi 29,8 foizga teng. Dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarishdagi hisyasi 53,2 foizni, chorvachilik mahsulotlari ishlab

chiqarishdagi ulushi yesa juda past - atigi 6,3 foizni tashkil yetadi. Fermer xo'jaliklarining sabzavotchilik (36,1%), mevachilik (45,3 %), uzumchilik (44,7 %) kabi sohalaridagi ham ulushi ortib bormoqda. O'zbekiston Respublikasida paxta yetishtirish qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i bo'lib, yengil sanoatini, oziq-ovqat sanoatining asosiy xom ashyosidir. Jahonda paxta yetishtirish bo'yicha mamlakatimiz 8- o'rinda turib, jami paxtaning 3 foizini yetkazib beradi.

140 ta paxta-to'qimachilik klasteri va 136 ta tumandagi 32 mingga yaqin fermer xo'jaliklari 1 million 12 ming gektar yerga soha olimlarining tavsiyalariga asosan hududlarning tabiiy-iqlim sharoitlariga mos keladigan 28 ta rayonlashtirilgan va 17 ta istiqbolli g'o'za navlarini ekdi. Yuqori hosildorlikka va sifatli tolaga ega bo'lgan 8 ta g'o'za navi maydoni 157 ming gektargacha kengaytirildi, ertapishar navlar maydoni esa 78 foizga yetkazildi. 2023- yilda yetishtirilgan paxta xom ashyosining 72,5 foizi fermer xo'jaliklari hissasiga to'g'ri keladi. [15]. 2023-yili O'zbekistonda 3 710,3 ming tonnadan ortiqroq paxta xom ashyosi yetishtirildi.[7] Biroq so'nggi yillarda g'alla, sabzavot va meva kabi boshqa ekinlar foydasiga paxta maydonlarini qisqartirish tendensiyasi kuzatilmoqda.

O'zbekistonda donli ekinlar yetishtirish aholining va qayta ishlash sanoatining non, don, un va yem-xashakka bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Asosiy donli ekinlar bug'doy, sholi va makkajo'xoridir. 2023-yilda barcha toifadagi xo'jaliklar tomonidan 8 426,6 ming tonna donli ekinlar, 3 574,1 ming tonna kartoshka, 11 553,7 ming tonna sabzavot, 2 553,5 ming tonna poliz mahsulotlari, 3 121,7 ming tonna meva va rezavorlar, 1 737,6 ming tonna uzum yetishtirildi.

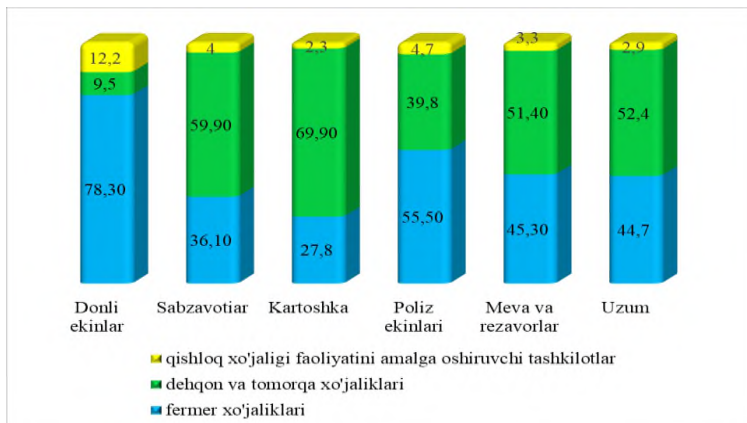
Farg'ona viloyati donli ekinlar yetishtirishda yetakchi hisoblanadi. Uning donli ekinlarning umumiy hajmidagi ulushi 11,0 foizni tashkil etadi. Yetishtirilgan donning 78,3 foizi fermer xo'jaliklari hissasiga to'g'ri keladi.

Sabzavot yetishtirish umumiy hajmida yeng yuqori ulush Andijon viloyati (15,3%), Samarqand viloyati (13,7%) va Farg'ona viloyati (11,4%) hissasiga to'g'ri keladi, fermer xo'jaliklarining ulushi yesa 36,1% ni tashkil yetadi.[7] Asosiy sabzavot ekinlari kartoshka, karam, sabzi, lavlagi, piyoz, sarimsoqpiyoz, pomidor, bodring, baqlajon, qalampir, qovoq va dukkakli o'simliklardir.

8-rasm. 2023-yilda asosiy turdagi dehqonchilik mahsulotlari yetishtirishda xo'jalik toifalarining ulushi. [7]

Sabzavotlarning asosiy qismi dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklarida yetishtirilsa-da, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini klasterlashtirish natijasida qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarning ulushi tobora ortib bormoqda. Poliz ekinlari yetishtirishning umumiy hajmida yeng yuqori ulush Surxondaryo viloyatiga (13,2%) to'g'ri keladi. Shuningdek, Jizzax (11,8%), Sirdaryo (11,5%) va Andijon (8,4%) viloyatlari ham yuqori ko'rsatkichlarga ega.

2023-yilda O'zbekistonda meva va rezavorlar yetishtirish umumiy hajmida hududlar bo'yicha eng yuqori ulush

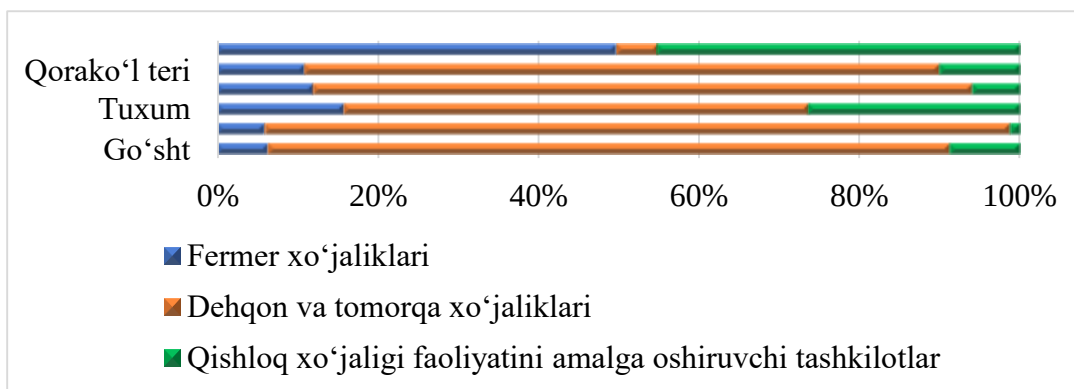

Andijon (22,3%), Farg'ona (12,9%), Samarqand (12,0%), Namangan (11,7%) va Buxoro (9,7%) viloyatlariga to'g'ri keldi. [7] Bu ko'rsatkich 2022-yilga nisbatan 104,1 foizga oshgan. Asosiy mevali ekinlarga olma, nok, o'rik, shaftoli, gilos, olxo'ri, anor, xurmo, anjir, limon, apelsin, mandarin va banan kiradi. Mevalarning aksariyat qismi dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklarida yetishtirilsa-da, meva yetishtirish qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarda, jumladan, klasterlar va kooperativlarda ham rivojlanib bormoqda.

Yetishtirilgan uzumning umumiy hajmining deyarli uchdan bir qismi Samarqand viloyati (36,8%) hissasiga to'g'ri keladi, bu yesa 2022- yilning mos davriga nisbatan 98,7 foizni tashkil yetdi. Bunda fermer xo'jaliklarining ulushi ancha yuqori bo'lib, 44,7 foizga yetdi. Uzum turli maqsadlarda, jumladan xo'raki

uzum, vinochilik mahsulotlari va mayiz tayyorlash uchun yetishtiriladi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda tokzorlar maydoni faol kengayib, bir necha o‘n ming gektar yangi tokzorlar barpo yetildi [10]. O‘zbekistonda ozuqa ekinlari yetishtirishning asosiy maqsadi chorvachilikni sifatli va arzon ozuqa bilan ta‘minlashdir. Asosiy ozuqa ekinlariga beda, yo‘ng‘ichqa, yesparset, sudan o‘ti, makkajo‘xori, arpa, suli va boshqalar kiradi. 2020- yilda O‘zbekistonda 3,8 million tonna ozuqa ekinlari yetishtirilgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich 2019- yilga nisbatan 2,6 foizga kamaygan. Ozuqa ekinlari maydonlari qisqarishining asosiy sabablaridan biri ayrim hududlarda suv resurslarining yetishmasligi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik qishloq joylarda yashaydigan aholining oziq-ovqat va daromad manbai hisoblanadi. Shahar atrofi hududlarida qoramolchilikning sut-go‘sh tarmog‘i, cho‘l va dasht zonalarida qo‘ychilik yaxshi rivojlangan. Bundan tashqari echkichilik, yilqichilik, qorako‘lchilik, baliqchilik, tuyachilik, asalarichilik ham tomorqa xo‘jaliklarining asosiy tarmoqlaridir. Parrandachilikning asosiy turlari esa tovuqchilik, kurkachilik, o‘rdakchilik, g‘ozchilik va bedanachilikni o‘z ichiga oladi. 2023-yilda ishlab chiqarilgan chorvachilik mahsulotlari bo‘yicha ma‘lumotlar xo‘jalik toifalari kesimida tahlil qilinganda, fermer xo‘jaliklarining ulushi umumiy chorvachilik mahsulotlari hajmidan quyidagicha taqsimlangan: go‘sh - 6,3 foiz, sut - 5,9 foiz, tuxum - 15,7 foiz, jun - 11,9 foiz, qorako‘l teri - 10,8 foiz va ovlangan baliq - 49,6 foizni tashkil yetgan.

9-Rasm. Chorvachilik mahsulotlari yetishtirishda fermer xo‘jaliklarining ulushi(%), 2023-yil. [7]

2012-yildan boshlab ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklari shakllandi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 29.11.2018-yildagi 972-sonli **“Ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklari reyestrini shakllantirish va yuritish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash” to‘g‘risidagi** qarori qabul qilingach bu sohada ishlar katta e‘tibor qaratila boshlandi. [1]. “Ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaligi deyilganda, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish bilan bir qatorda, ularni qayta ishlash, saqlash va sotish, sanoat ishlab chiqarishi, turli ishlarni bajarish, xizmatlar ko‘rsatish hamda, qonun tomonidan taqiqlanmagan boshqa faoliyat turlari bilan shug‘ullanadigan fermer xo‘jaligi tushuniladi. [16]

Ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklari qishloq tumanlarida infratuzilmani shakllanishiga, aholining farovonligini oshirishga, ish joylarini tashkil qilishga yordam beradi.

Xulosa: Fermer xo‘jaliklari qishloq xo‘jalik ekinlari hosildorligini oshirish, chorva mollari mahsuldorligini ko‘paytirish hisobiga mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga, aholi turmush darajasini yaxshilashga katta hissa qo‘shmoqda. Biroq fermerlar faoliyatiga to‘sqinlik qiladigan bir qator muammolar va to‘siqlar mavjud bo‘lib, bular quyidagilar: suv resurslarining cheklanganligi; suvdan takroriy foydalanish texnologiyalarining yetishmasligi; tuproq degradatsiyasi; tuproq eroziyasi; tuproqning sho‘rlanishi; iqlim o‘zgarishi natijasida o‘simliklar hosildorligining pasayishi; - moliyaviy va texnologik cheklovlar; zamonaviy omborlar va sovutgichlar qurishga sarmoyalarning yetishmasligi; malakali ishchi kuchining yetishmasligi; ish haqining pastligi.

O‘zbekiston Respublikasida bu muammo va qiyinchiliklarni bartaraf etib, fermerchilikni barqaror rivojlantirish uchun suvdan foydalanishni yaxshilash, tomchilatib va sprinklerli sug‘orishni joriy etish, suvdan takroriy foydalanish texnologiyalarini rivojlantirish, mahalliy sharoitga moslashgan ekinlarni ekish, agrometeorologik tadqiqotlarni kengaytirish, mikromoliyalash dasturlarini ishlab chiqish, texnika xarid qilish va kadrlarni o‘qitishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, zamonaviy omborlar va sovutgichlar qurishga sarmoyalar ajratish kerak. Shu bilan birga fermerlar faoliyatini raqamlashtirishga e‘tibor qaratish lozim. Bu haqda Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning “Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston” nomli asarida ham to‘xtalib o‘tilgan **“Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish — agrar islohotlarni chuqurlashtirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.”** [2]

Ushbu tadbirlarni amalga oshirilishi fermer xo‘jaliklari faoliyatini barqaror rivojlanishini ta‘minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 29.11.2018-yildagi 972-sonli qarori.
2. Sh. M. Mirziyoyev “Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston”. - Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2024. - 342 b.
3. Ахмедова М.И. Статистические наблюдения фермерских хозяйств в Республике Узбекистан, Проблемы науки № 3(62), 2021г.
4. Ю.Юсупов Аграрный сектор Узбекистана: особенности, ключевые проблемы, необходимость реформ. <https://cabar.asia/ru/>
5. <https://www.un.int/> Сельское хозяйство Узбекистана: время великих свершений
6. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi huzuridagi Kadastr agentligining Davlat kadastrlari palatasi ma‘lumoti, 2024 yil.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi qishloq xo'jaligi statistik to'plami, 2024 yil.
8. <https://www.un.int/uzbekistan/news/agriculture-Uzbekistan-time-of-great-achievements>
9. <https://yeast-fruit.com/novosti/proizvodstvo-ovoshchey-v-uzbekistane>
10. <https://yeast-fruit.com/novosti/v-2021-godu-proizvodstvo-vinograda>
11. <https://bing.com/search?state=of+development> farms in Uzbekistan
12. <https://www.agro.uz>
13. <https://www.fruit-inform.com>.
14. <https://www.uzdaily.uz/ru/post>
15. <https://uza.uz/uz>
16. <https://imrs.uz/>

Fermer xo'jaliklarini zamonaviy chaqiriq va tahdidlar sharoitida rivojlantirish

Annotatsiya. Maqola fermer xo'jaliklari duch kelayotgan zamonaviy xatarlar va tahdidlar, shu jumladan iqlim o'zgarishi, resurslar taqchilligi va iqtisodiy qiyinchiliklar tahliliga bag'ishlangan. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish, infratuzilmani yaxshilash va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash kabi ularni bartaraf etish yo'llari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar. ixtisoslashish, qishloq xo'jaligi, tashkiliy tuzilmasi, zamonaviy innovatsiya, samaradorlik, infratuzilma.

Развитие фермерских хозяйств в условиях современных вызовов и угроз

Абстрактный. В статье анализируются современные риски и угрозы, с которыми сталкиваются фермерские хозяйства, включая изменение климата, нехватку ресурсов и экономические проблемы. Рассмотрены пути их устранения, такие как внедрение инновационных технологий, улучшение инфраструктуры и государственная поддержка.

Ключевые слова. специализация, сельское хозяйство, организационная структура, современные инновации, производительность, инфраструктура.

The development of farming enterprises in the face of contemporary challenges and threats.

Abstract. The article analyzes contemporary risks and threats faced by farms, including climate change, resource scarcity, and economic difficulties. It examines ways to overcome these challenges, such as implementing innovative technologies, improving infrastructure, and providing government support.

Keywords. Farming enterprises, specialization, agriculture, organizational structure, modern innovations, efficiency, infrastructure.

ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГЕОИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Танирбергенов М.Ж.

Каракалпакского государственный университет

В условиях обострение экономического кризиса во всем мире в глобальном масштабе проведение маркетинговых исследований и изучение динамики мирового рынка является весьма актуальным. На основе изучения рынка можно сделать прогнозы и сделать выводы по принятию рациональных решений по предотвращению процессы кризиса. Комплексному анализу существующих положений и ситуаций можно достичь благодаря рациональному использованию все возможных структур геоинформационных систем (ГИС) и сетей связи. Немаловажную роль при построении геоинформационной системы играет электронные топографические карты, отражающие местонахождения объектов управления и позволяющие принять управленческие решения по возникшим ситуациям. В настоящее время в связи с развитием информационных технологий и компьютерной техники появилась альтернатива бумажным топографическим картам – компьютерные географические информационные системы, которые вызвали огромный интерес у всех, кто, так или иначе, использует пространственно связанную информацию.

Однако отсутствие в мире единой концепции применения геоинформационных технологий, оперативно – тактических требований и алгоритмов маркетинговых исследований для поддержки управленческих решений препятствует целенаправленному и эффективному использованию этих технологий в цикле управления. В связи с этим, актуальность разработки методов поддержки управленческих решений на основе маркетинговых исследований и использования геоинформационных технологий обусловлена важностью решения комплекса вопросов управления, их существенным практическим и теоретическим интересам. К сожалению, в силу различных причин в нашей стране вопросы, связанные с геоинформационными технологиями, освещаются еще недостаточно.

Универсальное определение ГИС дать весьма сложно, поскольку она может рассматриваться на нескольких уровнях и для различного применения. В первых ГИС можно рассматривать как набор программных инструментов, используемых для ввода, хранения, манипулирования, анализа и отображения географической информации. Это – техническое определение отражающее динамику развития ГИС как объединения средств автоматизации проектирования с цифровой картографией и программами баз данных. Во-вторых, ГИС выступает как образ мышления, способ принятия решений в организации, где вся информация соотносится с пространством и хранится централизованно. Это, скорее стратегическое определение.

Как правило, часто с термином ГИС применяются термины «Картографическая система», «Система обработки картонесущих документов» и т.п. Существует множество попыток дать определение ГИС исходя из их классификации по назначению, форматам данных, функционально-структурной полноте, моделям представления местности и местных объектов. Первое, с чего начинает пользователь при выборе ГИС,- средства представления

данных, что естественно обуславливает возникновение следующих вопросов: какие модели и форматы пространственных данных система поддерживает: какие базы данных могут быть использованы; как эти два типа информации могут быть связаны друг с другом или с другой информацией. Из пространственных данных во всех рассмотренных системах применяются векторные и растровые, в некоторых – поверхности и сети. Два первых типа заслуживают детального рассмотрения как наиболее распространенные. Векторная информация представляет собой набор слоев, каждый из которых содержит ряд векторных объектов (точек, линий и рынков).

Средства ввода и редактирования графической (метрической) информации редко бывают встроены в ГИС desktop-класса. Например, Geo Graph обычно поставляется с картографическим редактором Geo Draw (самостоятельный программный продукт), в котором выполняются не только ввод графической информации, но и ее географическая привязка, а также атрибутивной таблицы. В популярном пакете Arc View есть встроенный редактор щэйпов (shapes), но он не может рассматриваться как профессиональное средство создания карт, поскольку имеет весьма ограниченный набор функций. В большинстве случаев графический редактор по отношению к ГИС является отдельным продуктом.

Множество объектов на карте перекрываются при их отображении, и требуется как-то отличать отдельные элементы карты, о чем сообщается в легенде карты, дающей информацию о способе визуализации объектов. Отображение может быть различным в зависимости от того, к какому слою принадлежат объекты на карте, или от некоего параметра, или от некоего количественного или качественного параметра, связанного с самим объектом (точечные – города, где размер пунсона на карте зависит от количества населения). Легенда несет в себе информацию о том, каким цветом и каким заполнителем будут обозначены в разных слоях полигоны, каким типом линии проведены линейные объекты, какими знаками показаны точечные объекты и т.д. В легенде также отражается зависимость между внешним видом объектов и связанными с ним количественными или качественными параметрами (площадь, периметр, загрязненность, национальность и т.д.).

В зависимости от того, какая из характеристик (площадь, направление или расстояние) является наиболее значимой при показе, какие районы являются наиболее важными, используют различные способы проектирования земной поверхности на плоскость (картографические проекции). Для получения исходной информации могут быть использованы картографические материалы, составленные в различных проекциях. Для решения задач совмещения исходной информации и, ее наиболее адекватного отображения на экране монитора большинство из указанных систем поддерживают работу с наиболее употребительными проекциями (Меркатора, Гаусса – Кригера, ТМ и т.д.).

Весьма полезна возможность при увеличении масштаба показать какие-то более мелкие объекты, детализировать увеличенный фрагмент карты. Так, нефтегазовые месторождения на карте логично показать небольшими полигонами, а при увеличении одного из них – показать отдельные нефтяные скважины, прилегающие здания, мелкие пути сообщения и коммуникации. Поэтому весьма, полезно задать в ГИС, какие объекты, при каких масштабах будут видны, а при каких скрыты организация визуализации карты включает «защиту» от попадания нескольких деталей на карте в одно и то же место при переходе к мелкому масштабу.

Реальные физические объекты обладают некоторыми свойствами. Так, у города есть размер населения, у района – периметр и имя главы администрации, у страны – общая площадь тип государственного управления и т.д. Для хранения всей этой информации применяются атрибутивные таблицы. В них каждому картографическому объекту соответствует запись базы данных, отдельные поля которой – числовые, символьные, логические – определяют различные атрибуты объекта: номер, уникальное имя, степень загрязнения, дату создания и т.п. В зависимости от числовых и логических параметров можно по-разному показать разные типы объектов, например, различить асфальтовые, грунтовые и проселочные дороги. Информацию из разных источников можно держать в разных таблицах и связывать их логически в одну большую таблицу. Для этого используется одинаковое во всех таблицах и в то же время уникальное в пределах отдельно взятой таблицы поле – номер объекта. В этом случае достаточно обновлять только одну из исходных таблиц. Логическая связка будет действовать следующим образом: при выделении атрибутивной информации объекта в одной таблице выделение отобразится и во всех других. В ГИС обычно встроены не только средства отображения базы данных, но и небольшая база данных – модуль работы с таблицами. Он позволяет создать новую атрибутивную таблицу, добавляя записи и поля, привязать ее к карте.

Атрибутивные базы данных не только помогают по-разному отобразить объекты с различными свойствами. При выполнении пространственных запросов атрибута помогает более точно идентифицировать объект: в самом простом случае можно указать объект на карте и получить о нем подробную информацию. Можно, разумеется, организовывать выбор объектов на карте посредством запросов к атрибутивной таблице.

Представление о назначении, возможностях и требованиях современных ГИС позволяет сформулировать ряд следующих подлежащих решению задач: определение роли и места пространственно-временной связанной информации в проведении маркетинговых исследований и изучении динамики рынка; выявление особенностей использования геоинформационных систем и сетей связи при проведении маркетинговых исследований по отдельным отраслям народного хозяйства; выявление основных тенденций развития геоинформационных технологий для решения задач предотвращения кризисных ситуаций; определение направлений внедрения геоинформационных технологий в практику системы электронной коммерции и бизнеса; анализ возможных путей повышения качества управленческих решений на основе использования интеллектуальных геоинформационных

систем; разработка методик формализованного описания алгоритмов принятия решений на период, на действия, на выполнение отдельных задач; разработка математических моделей процесса подготовки решений при управлении электронно-коммерческой деятельности на рынках; разработка оперативно-тактических, комплексно-организационных мер по выходу из кризисных положений.

Теоретические и практические результаты полученные в области разработки геоинформационной системы во всех государствах держатся в тайне, так как их практическая реализация в реальных условиях связана с рациональным распределением сил и средств, приводящим к существенным уменьшениям затрат трудовых, финансовых и материальных ресурсов.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ковалёва Л.Н. Монгофакторное прогнозирование на основе рядов динамики.-М.: Статистика, 2018.-104 с.
2. Успенский И.В. Интернет-маркетинг Учебник.- СПб.: Изд-во СПГУЭиФ, 2003.
3. Голубков Е.П. Использование Интернета в маркетинге, Маркетинг в России и за рубежом №3 (29), 2012 г.
4. Калинина А.Э. Интернет-бизнес и электронная коммерция: Учебное пособие. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. — 148 с.
5. Таганов Д.Н. Интернет как новый элемент системы маркетинговых коммуникаций, Маркетинг №3 (70), 2003 г. - 66-73 с.

Ключевые слова: экономика; кризис; концепции; геоинформационной информационные системы; технологии; топография; ресурс.

Keywords: economy; crisis; concepts; geoinformation information systems; technologies; topography; resource

Аннотация: Рассматриваются вопросы использования геоинформационных систем в маркетинговых исследованиях и в изучении динамики рынка для решения рациональных управленческих решений в электронном бизнесе.

Abstract: Questions use geo of the information systems are considered In article in marketing study and in study speakers market for decision of the rational management decisions in electronic business.

ARAL BOYI AYMAQLARINIŇ RAWAJLANDIRIW STRATEGIYASINIŇ ÚSTIN TURATUĞIN BAĞDARLARI

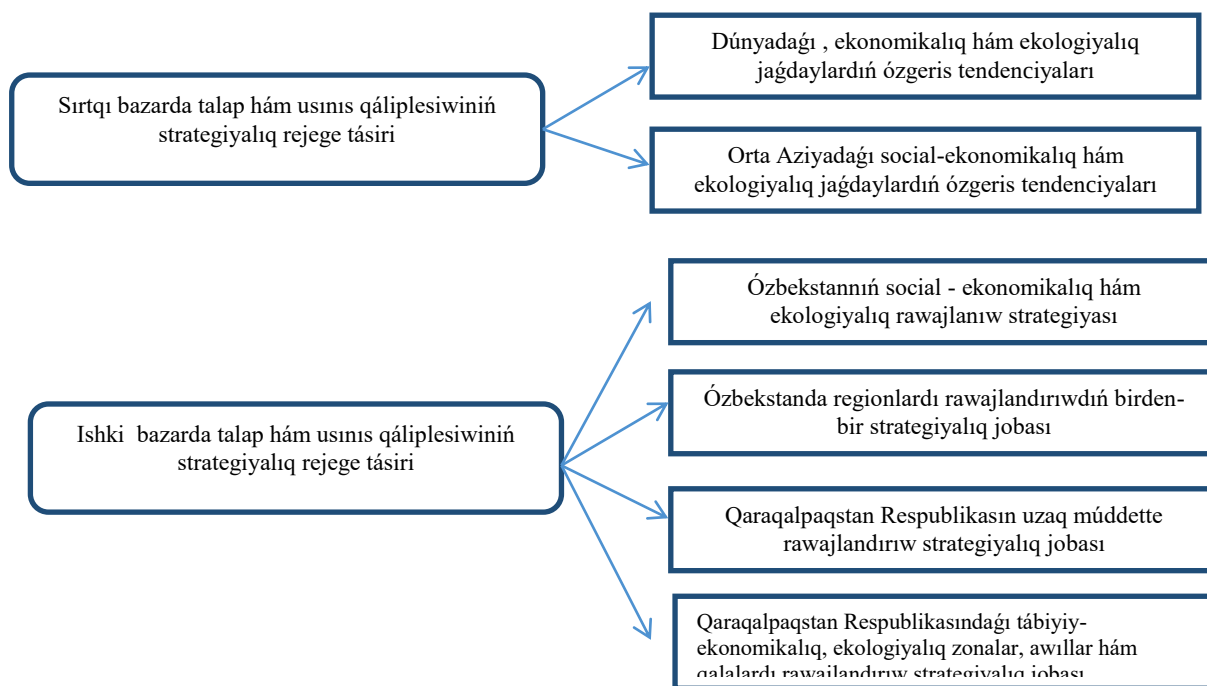
Madenova E. N.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,

Ózbekstanda ekonomikalıq turaqlılıqtı támiyinlew hám joqarı ósiw pátlerine erisiwde regionlardıń bay tábiyy-ekonomikalıq potencialı hám básekige shıdamlılıq abzallıqlarınan nátiyjeli paydalanıw zárúrli áhmiyetke iye boladı. Usınıń sebebinen “Ózbekstan -2030” rawajlanıw strategiyasında “aymaqlardı kompleks rawajlandırıw, urbanizaciya strategiyasınıń ámelge asırıw” (60 maqset) hám ıqlım ózgeriwiniń unamsız tásiriniń aldın alıwğa (70 maqset) ayırıqsha itibar qaratılğan.¹⁸[1] Mámleketimiz regionları arasında Qaraqalpaqstan Respublikası óziniń bay mineral shıyki ónim resursları, jer hám suw rezervlarınıń sheklengenligi, xalıq aralıq áhmiyetke iye Aral teńizi máseleleri menen ajralıp turadı. Bul jaǵday regionda ámeldegi tábiyy-ekonomikalıq potencial abzallıqlarınan nátiyjeli paydalanıw, sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwğa unamsız faktorlar tásin kemeytiwge baǵdarlangan uzaq múddetli strategiyanı islep shıǵıw jáne onı izbe-izlik penen ámelge asırıwdı talap etedi. “Aral boyı aymaǵında ekologiyalıq jaǵdaydı turaqlılastırıw, Aral teńizi qurıwı nátiyjesinde júzege keletuǵın ekologiyalıq mashqalalardıń unamsız tásin azaytıw” (69 maqset) názerde tutılğan.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń rawajlandırıw strategiyası joqarıda kórsetip ótilgen ámeldegi sociallıq-ekonomikalıq jaǵdaynı bahalaw, sistemalı máseleler hám túrli qáwip-qáterlerdi anıqlaw, tábiyy-ekonomikalıq potencial hám ámeldegi básekige shıdamlılıq abzallıqların anıqlaw hám olardan paydalanıwdıń nátiyjeli jolların belgilew menen bir qatarda onı islep shıǵıw hám ámelge asırıwdıń tiykarǵı baǵdarların tiykarlawdı talap etedi. Region strategiyasınıń islep shıǵıwda tómendegi tiykarǵı baǵdarlardı itibarǵa alıw kerek: jáhán ekonomikasında bolıp atırǵan ózgerislerdiń aqibetleri hám qáwip- qáterleri, klimat hám ekologiyalıq jaǵdaydıń uzaq dáwirdegi tendentsiyaları tiykarında regionnıń dúnya xojalıq sistemasındaǵı ornın anıqlaw hám xalıq aralıq kólemde Aral mashqalasın sheshiw; ulıwma tábiyy potencial, klimat, jer resursları hám transport infrastrukturasına iye bolǵan Orta Aziya mámleketlerindegi sociallıq-ekonomikalıq jaǵday, olardıń keleshektegi rawajlanıw strategiyaları, ásirese transshegaralıq dárya suwınan aqlıǵa say paydalanıw jobaların úyreniw, tikkeley qońsılás mámleketler regionları menen baylanıslardı ornatiw; mámleketniń sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıw strategiyasınıń tiykarǵı baǵdarları, reformalardıń ústin turatuǵın wazıypaları, ekonomikanı modernizaciyalaw hám erkinlestiriwdiń uzaq múddetli koncepciya kórsetkishlerin belgilep alıw; Ózbekstanda regionlardı sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıwdıń birden-bir strategiyasınıń islep shıǵıw hám onnan bólek regionlardı rawajlandırıw strategiyasınıń tayarlawda keń paydalanıw.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń strategiyalıq rejesin ámeldegi tábiyy-ekonomikalıq potencial hám ekologiyalıq hám klimat, qáwip-qáterler, jer hám suw resurslarınıń sheklengenligi, mámleketniń milliy mápleri, region, awıl aymaqları hám qalalarınıń ayırıqsha qásiyetlerin esapqa alǵan halda islep shıǵıw.

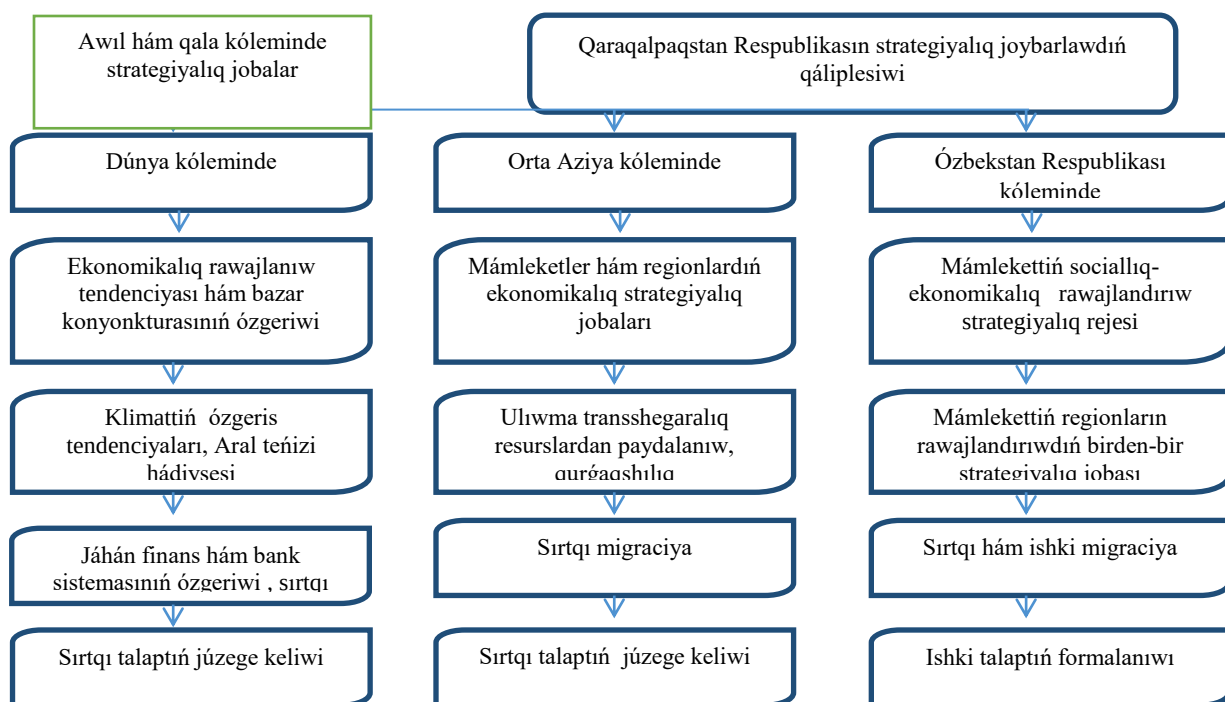

1-keste. Qaraqalpaqstan Respublikasında strategiyalıq joybarlawdı ishki hám sırtqı talap tiykarında islep shıǵıw.

Xalıq aralıq kólemde regionnıń turaqlı sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwına tásir etiwshi sırtqı faktorlar qatarına, aldın bar Aral hádisesi, islep shıǵarılıp atırǵan ónimlerdiń básekige shıdamlılıǵı hám talapǵa saykes keliwi, innovaciyalıq hám cıfrlı texnologiyalardı keń engiziwdi kirgiziw múmkin. Bul orında sırtqı hám ishki bazarlarda talaptı qalıplestiriwdiń ayrıqsha qásiyetleri bar ekenligin kórsetip ótiw kerek (1-keste). Jáhán jámiyetshiliginde de Orta Aziya mámleketleri ushın eń saldamlı hám quramalı jaǵday Aral teńizi hádiyesi bolıp tabıladı. Ásirese tikkeley bul regionda jaylasqan Qaraqalpaqstan Respublikası ushın bul mashqala, onıń sheshiw jolları, unamsız aqıbetleriniń tásiiri júdá zárúrli bolıp tabıladı. Sol orında Aral teńizi hádiyesi kóp tárepten dúnya mashqalası bolıp, onıń unamsız aqıbetlerin kemeytiw xalıq aralıq sheriklik hám járdemge baylanıslı ekenligin aytıp ótiw kerek.

Keleshekte ekonomikaǵa tuwrıdan-tuwrı tásir kórsetiwshi klimat ózgerislerin bólek aytıp ótiw kerek. Bir qatar abıraylı xalıq aralıq shólkemler (BMT, Jáhán bankı) ekspertleriniń esap-kitaplarına kóre, 2050-jılǵa barıp hawa temperaturasınıń bes gradusqa, 2080-jılǵa barıp bolsa toǵız gradusqa asıwı shama etilip atır. Klimattıń bul dárejede keskin ózgeriwı barlıq mámleketler hám regionlardıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwına tikkeley tásir kórsetedi (2-keste).

Qaraqalpaqstan Respublikasında klimat ózgerisleriniń aqıbetleri izertlewinde bólek kórsetip ótilgen. Dúnya bazarında óz ornın taba alıw, sırtqı talapǵa juwap beriwshi básekige shıdamlı ónimler islep shıǵıwdı shólkemlestiriw region strategiyasınıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri bolıp qalıwı kerek. Sol orında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń transport-geografiyalıq jaylasıw da málim dárejede qońsı mámleketler (Qazaqstan, Túrkménstan, Rossiya) bazarına ónimlerin eksport qılıwda transport qárejetlerin itibarǵa alǵan halda respublikamızdıń basqa regionlarına salıstırǵanda abzallıqların itibarǵa alıw zárúr. Xalqaralıq áhmiyetke iye jáne bir mashqala qurǵaqshılıq processı esaplanadı. Orta Aziya ásirese, Qaraqalpaqstan Respublikasında usı processtıń sotsiallıq-ekonomikalıq rawajlanıw strategiyasına tásiiri keleshekte óz aktualılıǵın saqlap qaladı. Aral teńizi hádiyesi, qurǵaqshılıq, ekologiyalıq jaǵdaydıń jamanlasıwı, óz nábwetinde xalqtıń jaylasıwına, obektiv túrde onıń ishki sırtqı migraciyasınıń kúsheyiwine alıp keledi. Sol sebepli xalqtıń jasawı ushın qolay shárayattı jaratıw, onıń talap hám mútajlıklarınan kelip shıqqan halda sociallıq taraw, infrastruktura sistemasın júzege keltiriw kútilip atırǵan qawıp-qáterlerdiń aldın alıw maqsetinde xalqtıń jaylasıw strategiyası hám taktikasın islep shıǵıw aktual mashqalalardan birine aylanıp qalmaqta. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń turaqlı social-ekonomikalıq rawajlanıwında sırtqı faktorlar menen bir qatarda Ózbekstan Respublikasında ámelge asırılıp atırǵan reformalar, olardıń strategiyasınıń tiykarǵı ornın iyeleydi. Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen islep shıǵılǵan Ózbekstan Respublikasınıń 2017-2021 jıllarǵa mólsherlengen bes ústin turatuǵın baǵdarına tiykarlanǵan Háreketler strategiyası tek orta múddette emes, balkı uzaq keleshekte de mámleketimizdiń strategiyalıq jobası ushın da tiykar bolıp qaladı. Háreketler strategiyasında mámleket hám jámiyet qurılısı, sud-huqıq sistemasın jetilistiriw, ekonomikanı rawajlandırıw hám erkinlestiriw, social tarawdı turaqlı rawajlandırıw, sırtqı baylanıslardı keńeytiw ústin turatuǵın baǵdar etip belgilengen.

3.1.2-keste. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń strategiyalıq rawajlandırıwdın qalıplestiriw sisteması.

Strategiyada tiykarǵı itibar “wálayatlar, rayonlar, qalalardıń potencialınan optimal hám nátiyjeli paydalanılǵan halda olardı kompleks hám muwapiqlasqan halda sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıw” ǵa qaratılǵan.

Atap aytqanda tómendegiler názerde tutılǵan: hár bir regionnıń potencialınan nátiyjeli paydalanǵan halda turaqlı sociallıq-ekonomikalıq ósiw, xalıq bántligi hám dáramatların asırıwdı támiyinlew; regionlar aralıq sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwdaǵı ayırmashılıqlardı kemeytiw, áste rawajlanıp atırǵan qala hám rayonlardı tezirek rawajlandırıw; kishi qala hám qala posyolkalarında sanaat hám kishi sanaat zonaların keńeytiw; jergilikli byudjet potencialın bekkemlew; islep shıǵarıw jáne social infrastruktura objektlerin jaylastırıw tiykarında turmıs sapasını jaqsılaw.

2016-2024-jıllarda rásmiy daǵaza etilgen Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń pármanları, bildiriw xatları hám húkimetimiz qararlari islep shıǵılǵan hám ámelge asırılıp atırǵan 50 den artıq mámleket maqsetli programmaların (sanaat, awıl xojalıǵı, social tarawdın, transport hám kommunikatsiya, bank hám finans sisteması hám basqa ekonomikalıq tarawlar) analiz etip ulıwmalastırısaq, mámleket ekonomikasın jáne de erkinlestiriw hám bazar múnasibetlerin tereńlestiriwdin strategiyalıq ústin turatuǵın baǵdarların anıq kóriw múmkin.

Mámleket strategiyasında ekonomikanı erkinlestiriw hám haqıyqıy bazar shárayatların jaratıw maqsetinde tómendegi ústin turatuǵın baǵdarlar belgilengen : makroekonomikalıq turaqlılıq hám joqarı ósiwdi támiyinlew maqsetinde strukturalıq hám institucional ózgerislerdi ámelge asırıw, mámleket byudjetiniń muwapiqlıǵın támiyinlew, salıq júgin kemeytiw, pul-kredit siyasatın jetilistiriw, finans bazarın rawajlandırıw, bank finans xızmetlerin kólemin keńeytiw; milliy ekonomika básekige shıdamlılıǵın asırıw ushın, onıń quramında sanaat hám xızmetler úlesin asırıw, aktiv investiciya siyasatın alıp barıw, joqarı qosımsha mániske iye tayın ónimler islep shıǵarıwdı keńeytiw, ekonomikanı energiya hám resurs sıyımlılıqın kemeytiw, erkin ekonomikalıq hám kishi sanaat zonaların shólkemlestiriw, xızmet hám turizm salasın joqarı pát penen rawajlandırıw; awıl xojalıǵın modernizaciyalaw hám intensiv rawajlanıwın támiyinlew maqsetinde tereń strukturalıq ózgerislerdi ámelge asırıw, egin maydanların optimizatsiyalaw, qayta islew tarmaqların rawajlandırıw, infrastruktura hám bazar xızmetlerin keńeytiw, Aral teńiziniń qurıwı hám klimattıń ózgeriwi awıl xojalıǵı hám xalıqqa tásin kemeytiw ilajların islep shıǵıw; jeke menshik hám kishi biznestiń ornı hám áhmiyetin jáne de asırıw, onı hár tárepleme qorǵaw hám qollap-quwatlaw, investiciya hám isbilermenlik ortalıǵın jáne de jaqsılaw, xalıq aralıq standartlar hám usıllardan korporativ basqarıw sistemasında paydalanıw hám taǵı basqa.

Ózbekstandı rawajlandırıw strategiyalıq jobaları qatarına 2030-jılǵa kelip, global innovciyalıq indeks reytingi boyınsha mámleketimizdiń 50 dana aldınǵı mámleketler qatarına kirgiziwge erisiw maqsetli wazıypanı atap kórsetiw kerek. Bunday innovciyalıq strategiyaǵa muwapiq tálim sapası hám kólemin asırıw, innovacion izertlewlerdiń natiyjeliligi hám finanslıq támiynlewdi asırıw, basqarıwdın zamanagóy usıl hám quralların engiziw, sociallıq-ekonomikalıq infrastrukturanı jaratıw kózde tutılǵan. Sonıń menen birge, Ózbekstan Respublikasınıń 2030-jılǵa innovciyalıq rawajlandırıwdın maqsetli kórsetkishleri tastıyqlanǵan. Jáne bir zárúrli strategiyalıq áhmiyetke iyelik etiw rásmiy hújjet bul 2030-jılǵa shekem bolǵan dáwirde turaqlı rawajlanıw salasındaǵı maqset hám wazıypalardı ámelge asırıw ilajları esaplanadı. Bul hújjetke 17 turaqlı rawajlanıw maqsetlerin ámelge asırıw ushın 200 den artıq kórsetkishler (indikatorlar) islep shıǵılǵan. Olar tiykarında hár jılı milliy esabat tayarlanadı.

Prognostlastırıw hám makroekonomikalıq izertlewler institutı islenbelerine kóre joqarıda belgilengen ústin turatuǵın

bağdarlardı keleshekte (2040-jılğa shekem) ámelge asırıw kóp tárepten qoyındağı maqsetli makroekonomikalıq kórsetkishlerge erisiw menen baylanıslı.

(1-keste). Ózbekstan Respublikasınıń strategiyalıq rejesiniń tiykarǵı makroekonomikalıq kórsetkishleri

1	Tiykarǵı makrokórsetkishler	2020-jıl	2040-jıl	2040 j. 2018 j. salıstırǵanda
1.	Jalpı ishki ónim (jıllıq ósiw dárejesi, %)	5,2	7-8	1,8-2,8 f.p.
2.	Sanaat ónimleri (jıllıq ósiw dárejesi, %)	8,2	10-12	1,8-3,8 f.p.
3.	Sanaattıń (qurılıs menen jalpı ishki ónim degi úlesi, %)	31,0	42,0-45,0	8,0-14,0 f.p.
4.	Awıl xojalıǵı ónimleri (jıllıq ósiw dárejesi, %)	3,5	4,0-5,0	0,5-1,5 f.p.
5.	Awıl xojalıǵın jalpı ishki ónimdegi úlesi, %	15,0	8,0-10,0	7,0-5,0 f.p.
6.	Suw resursları (mlrd. kub m.)	52,8	45,6	86,4%
7.	Jer resursları (mln.ga)	3,8	4,1	107,9%
8.	Ómir kóriw dawamlıǵı (jıl)	74,0	80,0	105,3
9.	Miyнет resurslarında sırtqı migratsiya úlesi, %	30,0	5-7	25,0-23,0 f.p.
10.	Urbanizatsiya processleri (qala xalqı úlesi, %)	51,0	65,0-70,0	14,0-19,0 f.p.

Ortasha jıllıq ekonomikalıq ósiw pátı 7-8 % ni qurawı tiykarlanıp sanaat, social hám islep shıǵarıw infrastrukturasın rawajlandırıwǵa qaratılǵan investiciyalıq joybarlardı ámelge asırıw menen baylanıslı. Strukturalıq ózgerislerdiń ámeliy nátiyjesi retinde 2040-jılğa barıp, sanaattıń jalpı ishki ónimdegi úlesin 31 procentten 45 procentke shekem asırıw awıl xojalıǵın bolsa 15 procentten 10 procentke shekem kemeytiw názerde tutılǵan.

Turmıs dárejesiniń tiykarǵı kórsetkishleri ómir kóriw dawamlıǵın 74 jıldan 80 jılğa shekem kóbeytiw, jańa jumıs jayların shólkemlestiriw esabına sırtqı migratsiya úlesin 30%ten 7% ge shekem kemeytiw joybarlastırılǵan. Sanaatta tiykarǵı wazıypa strategiyalıq áhmiyetke iye neftgazximiya kompleksi, elektroenergetika hám metallurgıyanı mineral shiyki zat rezervleriniń kólemi asıwı esabına turaqlı rawajlantırıladı. Mashinasazlıq, jeńil hám azıq-awqat sanaatın tez pát menen rawajlanıwına tiykarlanıp joqarı nátiyjeli innovaciyalıq texnologiyalardı ámeliyatta qollaw arqalı erisiledi. Innovaciyalıq ónimler úlesi 2020-jılǵa 9, 6 % ten 2040 -jılǵa 20 -25 % bolıwı prognozlastırılǵan. Bul processke tiykarlanıp innovaciyalıq rawajlandırıw strategiyasına sáykes keledi. Awıl xojalıǵındaǵı strukturalıq ózgerisler kóp tárepten mámleket azıq-awqat qawıpsızlıǵın támiyinlew maqsetinde sharwashılıq, miyweshilikti joqarı rawajlandırıw hám olardı qayta islewge qaratıladı. Ámelge asırıwıwı mólsherlengen mámleket strategiyasınıń tiykarǵı maqseti xalıq párawanlıǵın joqarı dárejege kóteriw hám qolay sharayat jaratıwdan ibarat.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń rawajlandırıw strategiyasınıń islep shıǵıwıń tiykarǵı bağdarları qatarına mámleketimizde ámelge asırılıp atırǵan regionlıq siyasat ta kiredi. Mámleket kóleminde regionlardı rawajlandırıwıń birden-bir strategiyası tómendegilerdi názerde tutadı: birden-bir ekonomikalıq siyasat hám bazar reformaların tereńlestiriwdi mámleket regionlarda ámelge asırıwda mámleket mápleriniń ústinligi; tábiyiy-ekonomikalıq potencial jáne social-demografiyalıq faktorlardan nátiyjeli paydalanǵan halda regionlar ekonomikası quramın muwapıqlasqan halda qalıplestiriw ushın qolay shárayat jaratıw; ústin turatuǵın tarmaqlardı modernizaciyalaw, texnikalıq, texnologiyalıq hám innovaciyalıq xoshametlew esabına regionlardıń turaqlı ekonomikalıq rawajlanıwın támiyinlew, salıstırmalı rawajlanbaǵan aymaqlarǵa járdem beriw; mámleket, tarmaqlar hám regionlıq máplerdi óz-ara muwapıqlastırǵan halda islep shıǵarıw kárxanaların jaylastırıwda ámeldegi shiyki zat rezervleri hám miynet resursları, infrastruktura quwatları menen óz-ara baylanıslıqlıq támiyinlew; mámleket regionların infrastrukturasınıń (elektrenergiyasi, tábiyiy gaz, ishımlıq suwı menen támiyinlew, telekommunikatsiya, baylanıs hám jollar) birden-bir sisteması arqalı óz-ara baylanıstırıw; regionlarda institucional ózgerislerdi jáne de tereńlestiriw, atap aytqanda kishi biznes hám jeke isbilermenlikti joqarı rawajlandırıw, basqarıw sistemasın oraylastırmaw hám jetilistiriw, basqıshpa-basqısh ekonomika quramın qalıplestiriwde jergilikli hókümetlerdi ornın hám wazıypaların keńeytiw; xalıq qaysı orında jasawına qaramastan joqarı turmıs dárejesin támiyinlew (bántlik, dáramat, tutınıw, xızmetler). Region, yaǵnıy Qaraqalpaqstan Respublikasınıń rawajlandırıw strategiyasınıń taǵı bir tiykarǵı bağdarı, onıń rayonları, awıl hám qalalarınń ayrıqsha qásiyetleri, qanıgelesiwi, tábiyiy-ekonomikalıq potencialın itibarǵa alıwdan ibarat. Qaraqalpaqstan Respublikası awıl rayonlarınń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi hám mineral shiyki zat menen támiyinlengenlik dárejesi ortasında júda úlken ayırmashılıq bolıp, olar ekonomikalıq ósiw pátlerine tuwrıdan-tuwrı tásir ótkeredi. Ekinshi tárepten, hár bir rayon hám qalanıń ele paydalanılmaǵan múmkinshilikler hám rezervleri barlıǵın itibarǵa alıw kerek. Ózbekstan Respublikası Prezidenti “Aymaqlardıń ayrıqsha qásiyetleri, tábiyiy, ekonomikalıq-sociallıq potencialın kelip shıǵıp, hár bir rayon hám qalanı rawajlandırıwıń uzaq múddetli programmaların islep shıǵıw kerek” ekenligin aytıp ótken.

Uhwma, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń rawajlandırıw strategiyasınıń islep shıǵıwda óz-ara, joqarı buwınlar (dúnya, Orta Aziya, Ózbekstan Respublikası) da tómén buwınlardı (rayonlar hám qalalar) faktorlar esabı alınıwı kerek. Izertlew obiekti bolǵan regionda da strategiyalıq islep shıǵıwda tómendegi tiykarǵı bağdarlardı tán alıw maqsetke muwapıq: dúnyadaǵı turaqlılıq hám sırtqı qawıp-qáterlerge qarsı waqtında ilájlir islep shıǵıw hám ámelge asırıw; Mámlekettiń basqa regionlarına salıstırǵanda sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwda qalaqlıqqa jol qoymaw, potencial hám adamlardıń turmıs dárejesi ortasha mámleket dárejesinen joqarı bolıwın támiyinlew; salıstırmalı básikeyge shıdamlılıq abzallıqlarınan ónimli paydalanǵan halda básikeyge shıdamlı ónimler islep shıǵarıwıwı shólkemlestiriw hám múmkinshiliklerin keńeytiw; strategiyalıq tárepten zárúrli tarmaqlar bolǵan gaz hám ximiya kompleksi, metallurgiya hám qurılıs materialları sanaatın jańa kánlerdi ózlestiriw, mineral shiyki zat bazası rezervlerin kóbeytiw, olardı qazıp alıw hám qayta islewdiń zamanagóy,

energiyani tejewshi joqari nátiyjeli innovciyalıq texnologiyalardı engiziw esabına turaqlı rawajlandırıwın támiyinlew; ekologiyalıq jaǵday, yaǵnıy Aral teńizi háwıziniń azayıwı, klimatnıń ózgeriwı, qurǵaqshılıq processleriniń turaqlı monitoring sistemasın qalıplestiriw hám anıq ilajlar islep shıǵıw ; transshegaralıq suwdıń (Ámiwdárya hám Sırdarya) bólistiriliwı, suw infrastrukturasın nátiyjeli iskerliginiń támiyinlew, xalıqtıń ishimlik suwına bolǵan talabın qandırıw, suwǵarıwdıń aldınǵı zamanagóy suwdı tejeytuǵın texnologiyaların engiziwdi keńeytiw zárúr ústin turatuǵın wazıypalar qatarına kiriwi; awıl xojalıǵın rawajlandırıwda suw hám sapalı jer maydanlarınń jetispewshiligi faktorın itibarǵa alǵan halda, onıń quramın jetilistiriw hám ózgeriwı kútilip atırǵan agroklımat hám jer-suw rezervlerine maslastırıw ; suw xojalıǵı hám ekologiyalıq jaǵdaydın turaqsızlıǵı, miynet qılıw sharayatınıń salmaǵı (joqarı temperatura, kúshli qum samalları) basqara regionlarǵa salıstırǵanda mámleket járdemi hám qollap-quwatlaw sistemasınıń salıstırǵanda joqarılıǵın támiyinlew, Qaraqalpaqstan Respublikasına tuwrıdan-tuwrı shet el investitsiyalarınń kirip keliwın támiyinlewdiń jeńillikli mexanizmlerin qalıplestiriw; regionlar aralıq ekonomikalıq baylanıslardı keńeytiw (Rossiya, Qazaqstan, Túrkmenshan) shegara sawdaların rawajlandırıw, qospa kárxanalardı shólkemlestiriw, sociallıq tarawdın hám kadrlar tayarlawda óz-ara sheriklik qılıw ; adamlardıń turmıs dárejesi hám sapasın asırıwdı támiyinlew maqsetinde dáramat hám tutınıwdın turaqlı ósiwi, turaq-jay, kommunal xojalıǵı, tálim, densawlıqtı saqlaw hám basqa xızmetlerge talaptı tolıq qandırıw, jańa jumıs orınların shólkemlestiriw arqalı miynet resurslarınan nátiyjeli paydalanıwǵa erisiw. Jáne bir stilistik jantasıwǵa mámleketimiz Prezidentiniń 2024-jıl 19 -20-avgustda Qaraqalpaqstan Respublikasına kelgen waqtında belgilep berilgen bes joqarı turatuǵın baǵdardı tán alıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladi.

Olar tómendegilerden ibarat: sanaattı rawajlandırıw, barlıq tarmaqlarda iri hám kishi kárxanalar shólkemlestiriw; isbilermenliktiń gúllep-jasrawı ushın keń joı ashıp beriw jáne onı hár tárepleme qollap-quwatlaw; awıl xojalıǵında aldınǵı texnologiyalardı keń engiziw, islep shıǵarıw kólemi, ónimdarlıq hám ónim túrlerin keskin asırıw; islep shıǵarıw hám adamlar ushın qolay infrastruktura jaratıw; adamlardıń turmıs dárejesi hám sapasın jaqsılaw ushın keń qamılǵan islerdi ámelge asırıw. Joqarıda analiz etilgen hám usınıs etilgen konceptual tiykarlar Qaraqalpaqstan Respublikasınıń social-ekonomikalıq rawajlandırıw strategiyalıq rejesiniń tiykarǵı baǵdarları boyınsha túrli cenariyer hám variantlardı islep shıǵıw, olardıń unamlı hám unamsız aqıbetlerin bahalaw hám salıstırıwda qollaw múmkin.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń rawajlandırıw strategiyasınıń ayrıqsha qásiyetleri qatarına: onıń kóbirek usınıs faktorına itibar qaratılıwı, ámeldegi potencial hám qáwip-qáter mashqalasın sheshiwde keń kólemde innovciyalıq texnika hám texnologiyalardı engiziwge qaratılǵan usınıslardıń islep shıǵılıwı, ústin turatuǵın baǵdarlardı alternativ variantları bar ekenligi, demografiya, ekologiya, suw hám jer resursları hám klimatnıń sheklengenlegin esapqa alıwımız kerek.

ÁDEBIYATLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон-2030” стратегияси тўғрисидаги Фармони. Тошкент. 2023 йил 11 сентябрь
2. Ўзбекистон Respublikasi Prezidentining “2022-2026 yillarga móljallangan Yangi Ўzbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risida” Farmoni. PF-60-son 28.01.2022 yilda qabul qilingan// URL:<https://lex.uz/uz/docs/5841063>
3. Ўзбекстан Respublikası Prezidentiniń “Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 2020 -2023 jıllar kompleks rawajlandırıw mámleket programması” 2020-j 10 -noyabr.
4. Национальное сообщение Республики Узбекистан об изменении климата. ПРООН. 2021г. - 208с.
5. Нуриμβетов Р.И. Бозор шароитида иктисодиётни бошқаришнинг ташкилий-иктисодий механизми (Қорақалпоғистон Республикаси мисолида). Автореферат, и.ф.д., -Тошкент, 2009 -35 б.
6. Madenova E.N.Iqlim o’zgarishi sharoitida Qoraqalpog’iston Respublikasini barqaror rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyasi. Monografiya. Xorazm: Khwarezm publication, 2024.- 140 b.

Орол бўйи худудларининг стратегияси устуворлиги йўналишлари

Резюме. Мақолада Орол бўйи худудларини ривожлантириш стратегиясининг устуворлиги йўналишлари тахлил қилинган. Қорақалпоғистон Республикасини ривожлантириш стратегиясини асосий хусусиятлари ўрганилган.

Таянч сўзлар: стратегик режа, концептуал асослар, саноатни ривожлантириш, худудий сиёсат.

Орол бо'йи худудларининг стратегияси устуворлиги yo'nalishlari

Rezyume. Maqolada Orol bo'yi xududlarini rivojlantirish strategiyasining ustunligi yo'nalishlari taxlil qilingan. Qoraqalpog'iston Respublikasini rivojlantirish strategiyasini asosiy xususiyatlari o'rganilgan.

Tayanch so'zlar: strategik reja, kontseptual asoslar, sanoatni rivojlantirish, xududiy siyosat.

Приоритетные направления стратегии территорий вдоль острова

Резюме. В статье анализируются приоритетные направления стратегии развития территорий вдоль острова. Изучены основные особенности стратегии развития Республики Каракалпакстан.

Ключевые слова: стратегический план, концептуальная основа, промышленное развитие, территориальная политика.

O`ZBEKISTONDA TO`G`RIDAN- TO`G`RI XORIJIY INVESTITSİYALARNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

Davitova Sh. D.

To'shkent davlat iqtisodiyot universiteti

Kirish. Jahonda globallashuv jarayonlarining tezlashib borishi hozirgi davrda mamlakatlar iqtisodiyotida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish imkoniyatini oshirishni taqozo etmoqda. "To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiya

mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda eng asosiy omillardan biri hisoblanadi". Yangi O'zbekistonda keyingi davrda hududlar iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilgan holda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, aholi turmush faravonligini oshirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, ishsizlikni qisqartirish, innovatsion hududlarni shakllantirish borasida maqsadli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSH dollari, jumladan 70 milliard AQSH dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralari ko'rish"3 kabi bir qator ustuvor vazifalar belgilangan [1].

Asosiy qism. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar iqtisodiyotga xorijiy kapital va texnologiyalarni kiritish orqali mamlakatning iqtisodiy o'sishini ta'minlaydi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning nazariy asoslari quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi [2]: Iqtisodiy O'sish Nazariyasi: To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar mamlakat ichki iqtisodiy o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, yangi ish o'rinlarini yaratadi va mahsulot ishlab chiqarishni oshiradi. Bu jarayon milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilishga yordam beradi.

✚ Globalizatsiya Nazariyasi: To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar global bozor bilan integratsiyani kuchaytiradi. Xorijiy investitsiyalar mamlakatlar o'rtasidagi savdo va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

✚ Resurslarni Samarali Boshqarish Nazariyasi: To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, mamlakatlarning tabiiy va insoniy resurslarini samarali ishlatishga yordam beradi. Bu jarayon orqali iqtisodiy imkoniyatlar kengayadi.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb qilish jarayoni uchun metodologik asoslar quyidagi muhim jihatlarni o'z ichiga oladi:

✓ Investitsiya Muhitini Tahlil Qilish: Mamlakatning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ekologik sharoitlarini o'rganish zarur. Investorlar uchun ushbu muhitni baholash juda muhimdir.

✓ Risklarni Baholash: To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jarayonida investorlar uchun risklarni aniqlash va baholash muhim ahamiyatga ega. Siyosiy va iqtisodiy risklar investorlar qarorlariga ta'sir qiladi.

✓ Strategik Rejalashtirish: Mamlakatlar To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar strategiyalarini ishlab chiqishlari va amalga oshirishlari lozim. Bu strategiyalar xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda zarur bo'lgan yondashuvlarni belgilaydi.

✓ Monitoring va Baholash: To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jarayonining samaradorligini baholash uchun monitoring tizimlari ishlab chiqilishi kerak. Bu jarayonlar investitsiyalarning iqtisodiy ta'sirini o'rganishga yordam beradi.

O'zbekiston hukumati to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb qilish uchun bir qator islohotlarni amalga oshirdi. Bu islohotlar orasida: Xorijiy Investorlarni Himoya Qilish: Qonuniy kafolatlar va imtiyozlar taqdim etish; Soliq Rejimini Yaxshilash: Soliqlarni qisqartirish va investitsiya jarayonini soddalashtirish; Biznes Muhitini Yaxshilash: Byurokratik to'siqlarni kamaytirish va shaffoflikni oshirish.

Bizning fikrimizcha O'zbekiston kelajakda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar sohasida yanada muvaffaqiyatli bo'lishi uchun quyidagi choralarni ko'rish lozim:

❖ Byurokратиyani Soddalashtirish: Investitsiya jarayonlarini tezlashtirish va soddalashtirish.

❖ Infratuzilmani Rivojlantirish: Transport va energetika infratuzilmasini yaxshilash.

❖ Ochiqlikni Oshirish: Korrupsiyani kamaytirish va investorlar uchun ishonchli muhit yaratish.

❖ Kadrlarni Tayyorlash: Malakali kadrlarni tayyorlash va ularni xorijiy investorlar talablariga moslashtirish.

O'zbekiston, so'nggi yillarda iqtisodiy islohotlar va tashqi siyosatning ochiqligi tufayli to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun jozibador mamlakatga aylandi. Mamlakatning investitsiya muhiti, tabiiy resurslari va strategik joylashuvi O'zbekistonga xorijiy investorlarni jalb qilishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada O'zbekistonda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ko'rsatkichlarini va ularning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ko'rsatkichlari quyidagicha:

➤ Umumiy Investitsiyalar: O'zbekistonga kelayotgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi har yili oshib bormoqda. 2023 yilda mamlakatga jalb qilingan TDXI hajmi 3,5 milliard dollarni tashkil etdi, bu esa 2022 yilga nisbatan 25% o'sishni ko'rsatadi.

➤ Sektorlar Bo'yicha Taqsimot: O'zbekistonda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar asosan quyidagi sektorlarni qamrab oladi:

➤ Energetika: O'zbekistonning boy energiya resurslari, xususan, gaz va qayta tiklanadigan energiya sohalarida katta investitsiyalar jalb qilmoqda.

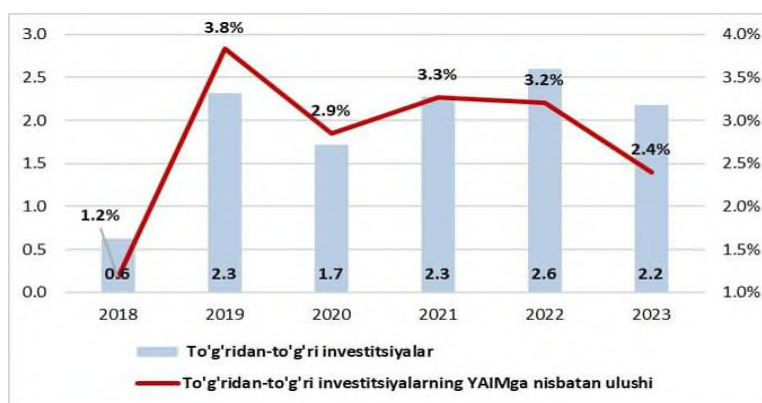
➤ Qishloq xo'jaligi: Agrobiznes va qishloq xo'jaligi texnologiyalari O'zbekistonning iqtisodiy o'sishida muhim o'rin tutadi.

➤ Sanoat: Matbaa, avtomobilsozlik va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari xorijiy investitsiyalarni jalb qilmoqda.

➤ Xizmatlar: Turizm va IT sohalarida ham xorijiy investitsiyalar uchun jozibador bo'lib bormoqda.

2023-yilda O'zbekistonga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmi 16 foizga — 2,6 mlrd dollardan 2,2 mlrd dollargacha qisqardi. Joriy operatsiyalar hisobi taqchilligining YAIMga nisbati tarixiy maksimum — 8,6 foizga yetdi (7,8 mlrd dollar).

2023-yil yakuniga ko'ra, O'zbekistonga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmi avvalgi ikki yildagidan kamroq bo'ldi, bu Markaziy bank tomonidan e'lon qilingan to'lov balansi bo'yicha ma'lumotlardan kelib chiqadi.

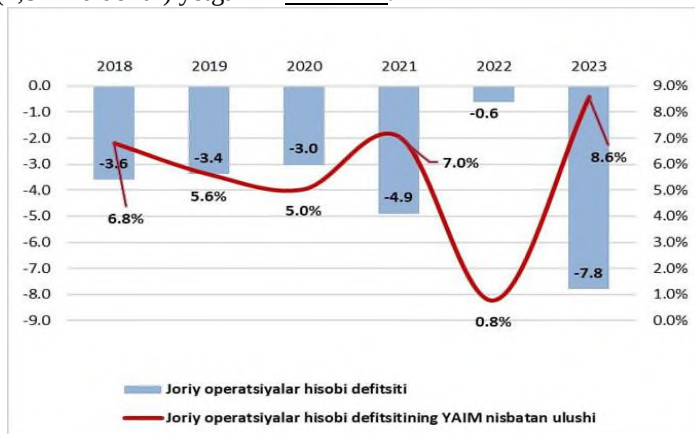

1-rasm To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va ularning YAIMga nisbatan ulushi yillar kesimida [3]

2021-yilda mamlakatga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning sof oqimi 2,3 mlrd dollarni tashkil etgan va 2022-yilda ko'rsatkich 2,6 mlrd dollargacha o'sgan bo'lsa, 2023-yil oxirida u 425 mln dollarga — 2,2 mlrd dollargacha (-16 foiz) kamaygan.

So'nggi besh yil ichida, faqat 2020-yilda, dunyo koronavirus pandemiyasi bilan to'qnash kelgan vaqtda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimining pasayishi kuzatildi. O'shanda O'zbekistonning iqtisodiy o'sish sur'ati 2 foizgacha sekinlashgan. 2023-yilda portfel investitsiyalar hajmi qariyb 1 mlrd dollarni tashkil etgan. Bu oktabr oyida chiqarilgan 4,25 trln so'm miqdoridagi "yashil" suveren xalqaro obligatsiyalar hamda 660 mln dollar miqdoridagi xalqaro obligatsiyalar bilan izohlanadi [4]. Moliyaviy operatsiyalar hisobi 6,6 mlrd dollarga yetdi, shundan 70 foizi yilning to'rtinchi choragiga to'g'ri keldi. Mamlakatlar o'rtasidagi aktivlar va majburiyatlar bilan bog'liq operatsiyalar to'lov balansining moliyaviy operatsiyalar hisobida yuritiladi. Moliyaviy hisob to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, portfel investitsiyalar, moliyaviy derivativlar (svop, opsiya va hokazo), boshqa investitsiyalar (valyuta va depozitlar, savdo kreditlari hamda avanslari va boshqalar) va rezerv aktivlaridan iborat [5]. *Joriy operatsiyalar hamda kapital bilan bog'liq operatsiyalar hisoblaridagi defitsitlar moliyaviy operatsiyalar hisobi evaziga moliyalashtiriladi. Masalan, joriy operatsiyalar hisobi defitsitining asosiy manbalaridan biri bo'lgan savdo balans defitsiti (import hajmining eksport hajmidan ortiqligi) asosan moliyaviy operatsiyalar hisobidagi investitsiyalar va qarzlar evaziga qoplanadi.*

Iqtisodchi Mirkomil Xolboyev ta'kidlaganidek, yuqori sur'atlarda o'sishda davom etayotgan (YAIM 2023-yilda 6 foizga o'sgan) mamlakatga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmining keskin kamayishi "kelajak uchun xavotirli signal sifatida qabul qilinishi kerak" [6]. U, shuningdek, joriy operatsiyalar hisobi defitsitining YAIMga nisbati tarixiy maksimumga — 8,6 foizga (7,8 mlrd dollar) yetganini ta'kidlaydi.

2-rasm. Joriy operatsiyalar hisobi defitsiti va joriy operatsiyalar hisobi defitsitining YAIMga nisbatan ulushi yillar kesimida [7]

Tovar va xizmatlar defitsiti 17,6 mlrd dollarni (2022-yilga nisbatan + 3,9 mlrd dollar), birlamchi daromadlarning sof oqimi minus 761 mln dollarni (2022-yilda 902 mln dollar bo'lgan), ikkilamchi daromadlarning sof oqimi 10,5 mlrd dollarni (12,1 mlrd dollar) tashkil etdi.

Investitsiya Manbalari: O'zbekistonga kelayotgan TDXI manbalari asosan Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya va Turkiyadan kelmoqda. Ushbu mamlakatlar O'zbekiston bilan iqtisodiy aloqalarni kuchaytirish orqali investitsiya imkoniyatlaridan foydalanishga intilmoqda.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar o'sishining sabablari: Iqtisodiy Islohotlar: O'zbekiston hukumati 2016 yildan buyon amalga oshirayotgan iqtisodiy islohotlar, jumladan, investorlarni himoya qilish, soliqlarni kamaytirish va byurokratik to'siqlarni kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar, xorijiy investitsiyalarni jalb etishni sezilarli darajada oshirdi. Ochiqlik

va Raqobatbardoshlik: Mamlakatda bozor iqtisodiyoti va raqobat muhitini yaratish orqali xorijiy investorlar uchun ochiq va shaffof muhit taqdim etilmoqda. Geografik Joylashuv: O'zbekistonning strategik joylashuvi, uni Yevropa va Osiyo o'rtasidagi savdo yo'llari markaziga aylantirib, investorlar uchun jozibador qiladi.

O'zbekistonda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ko'rsatkichlari kelajakda yanada o'sishi kutilmoqda. Mamlakat hukumatining investitsiyaviy siyosati va iqtisodiy islohotlarni davom ettirishi xorijiy investorlarga yanada qulay sharoitlar yaratadi. O'zbekistonning global bozorga integratsiyalashuvi va yangi texnologiyalarni jalb qilishga qaratilgan sa'y-harakatlar, shuningdek, investorlar uchun yanada ko'proq imkoniyatlar taqdim etadi.

Xulosa. O'zbekistonda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish jarayoni nazariy va metodologik asoslarni talab qiladi. Mamlakatning iqtisodiy o'sishi va rivojlanishi uchun to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar juda muhim ahamiyatga ega. Kelajakda O'zbekiston ushbu sohada muvaffaqiyatli bo'lishi uchun barcha zarur choralarni ko'rishi kerak, bu esa iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga yordam beradi.

O'zbekistonda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ko'rsatkichlari mamlakatning iqtisodiy o'sishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmining oshishi va diversifikatsiyasi, shuningdek, iqtisodiy islohotlar va investitsiya muhitining yaxshilanishi O'zbekistonni xalqaro investitsiya maydonida raqobatbardosh qiladi. Kelajakda bu jarayonni davom ettirish orqali O'zbekiston o'z iqtisodiy rivojlanishini yanada kuchaytirishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. James E. Anderson, Mario Larch, Yoto V. Yotov. Trade and Investment in the Global Economy. Journal of NBER Working Paper No. 23757 (2017) 1879-1913. <https://www.nber.org/papers/w23757>.
2. World Investment Report 2022: International tax reforms and sustainable investment https://unctad.org/system/files/official-document/wir2022_en.pdf
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 25 dekabrda "Investitsiya va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'RQ-598-son Qonuni.
5. A.Sh.Bekmurodov. Xorijiy investitsiyalar. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2012 – T. – O'quv qo'llanma.
6. A.B.Vaxobov. Xorijiy investitsiyalar. – Toshkent: Moliya, 2010. – T. – O'quv qo'llanma.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 14 yanvarda o'tkazilgan majlisidagi «Tanqidiy tahlil, qat'iy tartibintizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak» ma'ruzasi. //Xalq so'zi. 2017 y. 16.01 10. Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi va Markaziy banki ma'lumotlari asosida tadqiqotchi tomonidan tuzilgan.
9. <https://www.macrotrends.net/countries/UZB/uzbekistan/foreign-directinvestment> statistik ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.
10. www.stat.uz Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.
11. www.gazeta.uz

O'zbekistonda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning nazariy va metodologik asoslari

Annotatsiya. O'zbekiston, o'zining boy tabiiy resurslari, strategik geografik joylashuvi va iqtisodiy islohotlar bilan, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun jozibador markazga aylangan. Mamlakatning investitsiya muhiti va iqtisodiy o'sishiga ko'maklashish maqsadida amalga oshirilayotgan islohotlar to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar nazariy va metodologik asoslarini chuqur o'rganishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: Investitsiya, raqobat, iqtisodiy o'sish, xorijiy kapital, investitsion muhit, kapital bozori, investitsion faoliyat.

Теоретические и методологические основы прямых иностранных инвестиций в Узбекистане

Аннотация. Узбекистан с его богатыми природными ресурсами, стратегическим географическим положением и экономическими реформами стал привлекательным центром для прямых иностранных инвестиций (ПИИ). Реформы, реализуемые в целях поддержки инвестиционной среды страны и экономического роста, требуют глубокого изучения теоретических и методологических основ ПИИ.

Ключевые слова: Инвестиции, конкуренция, экономический рост, иностранный капитал, инвестиционная среда, рынок капитала, инвестиционная деятельность.

Theoretical and methodological foundations of foreign direct investments in Uzbekistan

Annotation. Uzbekistan, with its rich natural resources, strategic geographical location and economic reforms, has become an attractive center for foreign direct investment (FDI). The reforms implemented in order to support the country's investment environment and economic growth require a deep study of the theoretical and methodological foundations of FDI.

Keywords: Investment, competition, economic growth, foreign capital, investment environment, capital market, investment activity.

ULIWMA ORTA BILIM BERIW MEKTEP OQIWSHILARININ KOMMUNIKATIVLIK
KOMPETENCIYALARIN QALIPLESTIRIWDE OYIN METODLARINAN PAYDALANIW

Utemuratov B. K.

Qaraqalpastan Respublikası Pedagogları jańa metodikalarga úyretiw milliy orayı

Kommunikativlik kompetenciyaǵa iye bolıw sociallıq tárepten aktiv shaxs qalıplesiwi ushın zárúr bolıp tabıladı. Anıq hám grammatikalıq jaqtan durıs sóylew, jaqsı dawısqa iye bolıw, óz pikirlerin erkin túrde bayanlaw, emociyaların túrli intonaciya quralları menen ańlatıw, sóylew mádeniyatına ámel etiw hám qarım-qatnas kónlikpesin rawajlandırıw hár bir insan ushın zárúr bolıp esaplanadı. Sonın ushın házirgi oqıwshılarga bilim beriw basqıshındaǵı eń zárúr wazıypalardıń biri bul kommunikativlik qábiletini rawajlandırıw bolıp tabıladı. Kommunikativlik kompetenciyaǵa tábiy sóylew iskerligi, sonday-aq, arnawlı tayarlıq nátiyjesinde erisiledi. Kommunikativlik kompetenciya sóylew iskerliginiń barlıq túrlerin, awızsha, jazba sóylew mádeniyatınıń tiykarların, qarım-qatnastıń túrli tarawları hám jaǵdaylarında tilden paydalanıwdıń tiykarǵı kónlikpe hám ilimiy tájiriybelerin óz ishine aladı.

Sózlik qarım-qatnas procesinde sóz tınlawshıǵa túsiniqli bolıwı ushın adamlar til qurallarınan – onıń sóz baylıǵı hám grammatikasınan paydalanadı. Biraq, belgili tilde qarım-qatnas ámelge asırıw tabıslı bolıwı ushın tek sózlik hám grammatikanı bilip jetkilikli emes. Til birlikleri hám sóz dizbeklerinen paydalanıw shártlerin biliwimiz kerek. Basqasha sóz benen aytqanda til iyesi ana tili grammatikasında úyreniwı tiyis. Tilden tek leksikalıq birlikler mánisi hám olardı gápte birlestiriw qaǵıydarına muwapıq emes, bálkim sóylewshi menen tınlawshı arasındaǵı múnásibetler tábiyatı, qarım-qatnas maqseti hám basqa til bilimleri menen birge sóylewshiniń kommunikativlik qábiletin qurawshı basqada faktorlar menen baylanıslı paydalanıw kórsetpesin beredi. Házirgi zamanǵa say sociallıq belsendi shaxlardı tárbiyalaw boyınsha tálim wazıypaların ámelge asırıw menen baylanıslı boladı. Bul jerde mektep oqıwshılarında kommunikativlik kompetenciya ulıwma mádeniy kompetenciyanıń bir bólegine aylanadı, shaxstıń ulıwma gumanitar mádeniyatınıń asıwına, onıń hár túrli iskerlik túrlerine qosılıwı ushın zárúr bolǵan dóretiwshilik, ómirge degen kózqaras hám minez-qulıq sıpatları qalıplesiwine alıp keledi. Sabaqlarda toparlıq shınıǵıwlar, ilajlar, oynılar tiykarǵı orın tutadı. Áyne solar oqıwshılarga jámiyetke beyimlesiw hám ózin sociallıq ortalıqtıń aǵzası sıpatında seziwge kómeklesedi. Bul shınıǵıwlar mektep oqıwshılarınıń kommunikativlik kompetenciyların jaqsılaydı. Mektep oqıwshılarınıń kommunikativlik kompetenciyası birgelikte shuǵıllanıw tiykarında arnawlı shólkemlestirilgen toparlıq jumıs arqalı qalıpleseedi. Házirgi waqıtları sabaqlarda birgelikte oqıtıw metodlarına úlken itibar qaratılmaqta.

Hár bir sabaqtıń turmıs penen baylanıslı bolıwı – sabaqtıń áhmiyetliligin arttırıp otıradı hám aldına qoyılǵan wazıypanı sheshiwge múmkinshilik beredi. Sabaq eki táreptiń (muǵallım hám oqıwshınıń) háreketiniń nátiyjesine baylanıslı. Hár bir oqıwshıǵa óziniń óz betinshe bilim alıw jolın tańlawı ushın múmkinshilik hám qollap-quwatlawdı qalıplestiriw kerek. Oqıwshınıń rawajlanıw dárejesine sáykes materiallar beriliwi kerek ².

Oyin-insan ózliginiń payda bolıwı, onıń birlesiw usılı. Oyin úlkenler ómirinde tiykarǵı orın tutar eken, ol balalar ushın da ayrıqsha áhmiyetke iye. Onı «balalıqtıń belgisi» dep qabıl qılǵan. ol mektep jasındaǵı balalar ómiriniń tiykarǵı mazmunın payda etedi, ol miynet hám tálim menen óz ara baylanısta bolǵan hadal iskerlik sıpatında payda boladı. Bala shuǵıllanatuǵın kópshilik jumıs arqalı oyın formasında boladı.

Oyin shınıǵıwların ótkeriwdegi soraw úlgileri tómendegishe bolıwı múmkin:

1. Saǵan oyın shártlerin orınlaw qıyın bolmadı ma?
2. Oyın dawamında sen nelerdi oyladıń?
3. Pikir alısw dawamında qanaatlandıń ba?
4. Nátiyjege erisiwde saǵan ne járdem berdi hám ne kesent berdi?

Shınıǵıw aqırında oqıwshılar oqıtıwshınıń sabaq alıp barıwına baha beredi³.

“Qolqap” metodi.

Izertlew maqseti: balalardıń óz qatarları menen qarım-qatnası hám kommunikativlik kónlikpelerin izertlew.

Material: qaǵazdan qıyıp alınǵan kishi qolqaplar (qatnasıwshılar sanı boyınsha), úsh hár túrli reńdegi qálem.

Bahalaw metodi: juplıq bolıp islep atırǵan balalardıń óz ara háreketlerin baqlaw hám nátiyjelerin analizlew.

Jumıs barısı: oyın túrinde ótkeriledi. Ótkeriw ushın qaǵazdan kishi qolqaplar qıyılıp, olarǵa hár túrli boyalmaǵan naǵıslar salınadı. Kishi qolqaplar juplıqtaǵı qatnasıwshılar sanına sáykes keliwi kerek. Jup bolıp otırǵan balalardıń hár birine bir qolqapdan berilip, olardı birdey túrde, yaǵnıy, ekewi qosılıp bir jup quraytuǵınday etip naǵıslaw tapsırıladı. Balalar ózleri naǵıs oylap tabıwı múmkin, biraq aldı menen qanday naǵıs salatuǵının óz ara kelisip alıwı kerek. Oqıwshılardıń hár bir jubına (súlder túrindegi) qaǵazdan qıyılǵan qolqap (onı hám shep qol ushın) hám hámmege birdey reńli qálemler toplamı beriledi.

Bahalaw kriteriyaları:

- birgeliktegi iskerlik nátiyjeliligi kishi qolqaplarındaǵı naǵıslardıń usaslıq dárejesi boyınsha bahalanadı;
- balalardıń bir-biri menen kelisiw, ulıwma sheshimge keliw, bir-birin isendiriw, dálillew hám t.b. uqıpları;

- bir-biriniñ iskerlikti ámelge asırıw barısın qadaǵalaw, balalar bir-biriniñ dáslepki oylaǵan pikirin ózǵertip atırǵanın sezip atırma, buǵan qanday qatnasta boladı;
- súwret salıw barısında bir-birine járdem beriw;
- birgelikte islesiwge emociionallıq múnásibet: unamlı (quwanıp hám qızıǵıp islemekte), ortasha (bir-biri menen tek zárúr bolǵanda óz ara baylanısadı) yamasa unamsız (bir-birine dıqqat awdarmaydı, urısadı hám t.b.).

Bahalaw dárejeleri:

1. Pás dáreje: naǵıslarda ayırmashılıqlar anıq kórinedi yamasa ulıwma usaslıq joq. Balalar bir-biri menen kelisiwge háreket etpeydi, hár kim ózinikin durıs dep esaplaydı.

2. Orta dáreje: azmaz usaslıq bar–ayırım belgiler (ayırım bóleklerdiñ reñ yamasa forması) sáykes keledi, biraq sezilerli pariqlar da bar.

3. Joqarı dáreje: kishi qolqaplar birdey yamasa oǵada usas naǵıslar menen bezelgen. Balalar itimallı naǵıs variantı haqqında aktiv pikir alısadı, qolqapları boyaw usılı boyınsha bir pikirge keledi, háreket usılların salıstıradı, birgelikte háreketke dúze otırıp, olardı muwapıqlastıradı, qabıl etilgen pikirdiñ ámelge asırılıwın baqlaydı.

«**Gilem**» **metodi**. Maqseti: berilgen oqıw tapsırması oqıwshılardıñ toparlıq óz ara háreketlik kónlikpeleriniñ qalıpleskenlik dárejesin úyreniw;

Jası: baslawısh klass oqıwshıları.

Forması (bahalaw jaǵdayı): oqıwshılardıñ klasta topar bolıp islewi.

Bahalaw metodi: óz ara háreketi baqlaw hám nátiyjeni analizlew.

Tapsırmanı súwretlew:

Kórkem miynet sabaǵında hámme birgelikte ótedi. Sabaq waqtında ótkeriw, balalardıñ sabaqta «oqıwshı» degen sociallıq roldı durıs qabıllawı hám belgili bir tapsırma orınlanıwı ushın juwapkershiilikti seziwi menen baylanıslı.

Muǵallım balalardı tórt erkin komandaǵa bóledi, olar hár qaysısı óz aldına bir stolda jumıs isleydi. Hár bir stol ústine reñli qaǵazdan islengen hár qıylı figuralardan dúzilgen birdey toplam qoyıladı. Bul barlıq toparlar ushın teńdey jumıs sharayatın jaratıw múmkinshiligin beredi.

Bunnan keyin hár bir komandaǵa ortalıqta bir «gilem» jasaw tapsırması beriledi. Bul ushın oqıtıwshı tayar «gilemler» úlgisin kórsetedi. Balalar menen birgelikte usı úlgilerdi kórip shıqqan halda qálegen bir «gilemniñ» ulıwma belgileri belgilenedi, bul belgiler sonıñ menen birge, oqıwshılardıñ tapsırmanı orınlawı ushın qaǵıyda hám tómendegilerdi baqlaw quralları bolıp tabıladı:

a) ortada bir súwret bolıwı;

b) múyeshlerdiñ birdey bezeliwi;

v) detallardıñ oraydan múyeshlerge qaray simmetriyalı jaylasıwı. (simmetriyalıq túsinigi menen balalar aldınǵı sabaqlarda tolıq tanısadı).

Kórsetpe: Usınday sulıw «gilemler» islew ushın tatıwlıq penen, birigip jumıs islew kerek.

Bahalanıwshı universal tárbiyalıq háreketler: kommunikativlik hám turaqlılıq:

- birge islesiwde túrli pikirlerdi esapqa alıw hám hár qıylı kózqarasları muwapıqlastırıwǵa umtılwı;

- óz pikiri hám kózqarasın ulıwmalastırıw;

- birgelikte alıp barılatuǵın iskerlikti kelisip bir sheshimge keliw, sonday-aq, qızıǵıwshılıqları bir-birine sáykes kelmey qalǵan jaǵdayda da;

- jeke háreketlerdi qoyılǵan tapsırma hám onı ámelge asırıw sharayatlarına muwapıw rejlestiriw;

- hár bir basqıshlı baqlap barıw hám ulıwma baqlawdı ámelge asırıw.

Tapsırma orınlanıwınıñ dáreje kórsetkishleri:

1. Pás dáreje – naǵıslarda onsha usaslıq joq yamasa ulıwma birgelikte juwmaqlawshı sheshimge kelingenge usamaydı, balalar bir-bir menen kelisiwge háreket etpegen yamasa hár kim óz pikirinde turıp, birdey sheshimge kele almaǵan.

2. Orta dáreje–joba jarım-jartı orınlanǵan: ayırım belgiler (ayırım bóleklerdiñ reñ hám formaları) sáykes keledi, biraq bilinetuǵın ayırmashılıqlar da bar.

3. Joqarı dáreje – naǵıs belgilengen qaǵıydalar boyınsha salınǵan, balalar naǵıs variantları boyınsha aktiv túrde pikir alısadı, naǵıstı orınlaw usılı boyınsha bir pikirge keledi, háreket usılların salıstıradı, birgeliktegi háreketi dúze otırıp, olardı muwapıqlastıradı, qabıl etilgen pikirdiñ ámelge asırılıwın baqlaydı. Birgelikte islesiwde tabısqa erisiw balalardıñ qay dárejede sheberlik penen birge jámlesiwı, wazıypaların bólisiwi hám óz ara kelisimge keliwine baylanıslı boladı. Tapsırmanı orınlaw ushın hámmege birdey waqt beriledi.

Jumıs pitkennen keyin «gilemler» kórgizbesi boladı, kórgizbe barısında balalar óz iskerliklerin analizleydi. Toparlıq talqılaw ámelge asırıladı, maqset birgelikte háreket etiw mazmunın hám refleksiyanı analizlew. Komandalar qanday tabısqa eriskeni hám nelerdi orınlay almaǵanı, sonıñ menen birge ózleri islegen jumıstıñ qoyılǵan tapsırmaǵa sáykeslik dárejesi haqqında pikir alısadı

«**Associaciýalar**» **oyını**. Maqseti: tanısw, bir-biri haqqında kóbirek informaciyaǵa iye bolıw, úrdis bolıp ketken stereotiplerdi qayta kórip shıǵıwǵa kómek beredi.

Ótiw waqtı: 10 min.

Baslawshı saylanadı, ol esiktiñ sırtında turadı. Qatnasıwshılardan biri óziniñ qaysı haywanǵa, qusqa, terekke, gülge hám basqa da bir zatqa usaslıǵı boyınsha associaciýalar oylap tabadı.

Qatnasıwshı-baslawshı ishke kiredi. Shınıǵıwdı alıp bariwshı associaciyalardı oqıydı. Wazıypa 3 ret háreket etiw arqalı usı usashıqlar boyınsha tiyisli adamdı tabıwdan ibarat. Hár qatnasıwshı baslawshı hám tabıwshı rolinde bolıp kóriwi kerek.

Aqırında: 3-4 minut dawamında qaysı másele qıyın bolǵanı, bir-birimiz haqqında qanday jańalıqlar bilgenimiz tuwralı pikirlesemiz.

«Tórt múyesh – tórt saylaw».

Maqseti: Qatnasıwshılardıń birleskenlik dárejesin kóteriw.

Oyin ótiw waqtı: 15 minut. Oyin basqıshları:

Oyin haqqında maǵlıwmat beriw. Qatnasıwshılar jaydıń ishinde emin- erkin juriwi ushın stol hám orınıqlardı shetke ısırap qoyıladı. Oyin waqtında hár raund ushın sizge tórt aq qaǵaz (A3 formatında) hám skotch kerek boladı. Xananıń tórt múyeshine qaǵazlardı jabıstırıń hám olarǵa reńlerdiń atamaların jazıń (qızıl, kók, jasil, sarı). Qaǵazlar kórinetuǵın jerlerge jabıstırıladı.

Topar qatnasıwshıları klass ortasında turadı.

Qatnasıwshılardıǵa oyın barısında olar bir-biri haqqında kóbirek bilip alıw múmkinligin járiyalań. Dáslep hámme klass ishinde júredi keyin ózine sáykes keledi dep boljaǵan qaǵazdıń aldına barıp turadı.

Bir múyeshke jıynalǵan qatnasıwshılardıń bári bir-birine nege sol reńdi tańlaǵanı haqqında aytıp beredi. Hár bir qatnasıwshı ózi tańlaǵan múyeshke jıynalǵanlardıń bárin yadlap qalıwı kerek (3 minut ishinde).

Ekinshi raundda taza qaǵazǵa tórt máwsimdi jazıwǵa boladı.

Úshinshi raundda siz tórt muzıkalıq ásbap atamaların jazsańız boladı. Mısalı: duwtar, skripka, rubap, baraban.

Tórtinshi raundda qaǵazǵa geometriyalıq figuralardı sızıń (hár bir qaǵazǵa bir figuradan), mäselen, úsh múyesh, kvadrat, domalaq hám naduris formadaǵı figura.

Hár raunddan soń oyınshılar xana ortasına jıynaladı. Oyin tártibine anıq ámel qılınıwı tiyis: qatnasıwshılar ózlerine kóbirek unaǵan jazıwı bar qaǵazdıń qasına barıp turıwı kerek. Sonday-aq, óziniń qasında turǵanlardı da este saqlap qalıwı kerek.

Oyin haqqında pikir alısıw:

Qaysı qatnasıwshılar kóbinese bir toparǵa túsip qaldı?

Qaysı qatnasıwshılar bir toparǵa birge az túsken yamasa ulıwma túspegen?

Bir-birińiz haqqında qanday qızıq maǵlıwmatlardı bilip aldınız?

«Molekulalar» oyını. Maqseti: shiyelenisti páseytiw, doslıq jaǵdayın jaratıw.

Oyin ótiw waqtı: 5 min.

Topar aǵzaları - «atomlar» nama astında klass ishinde emin-erkin júredi. Baslawshınıń signalı boyınsha (shappat urıw) «atomlar» aldın 2 adamnan, soń 3 adamnan molekulaǵa birigedi, shınıǵıw aqırına kelip, bárshe topar qatnasıwshıları birigedi.

«Biziń atımızdıń sıyırını» oyını.

Maqseti: Shınıǵıw qatnasıwshılarınıń bir-biri menen tanısıwı, ózin hám basqa shınıǵıw qatnasıwshılardıń tanıstıra biliw uqıbı. Ótiw waqtı – 20-30 minut.

1 basqısh: Qatnasıwshılar juplıqlarǵa bólinedi. Juplıqtaǵı qatnasıwshılar atların aytıp ózlerin tanıstıradı hám tómendegi máseleler boyınsha pikir alısadı:

Meniń atımdı kim qoyǵan?

Meniń tanısLARımınıń (tuwısqanLARımınıń) qaysısınıń atı usınday?

Belgili adamlar arasında meniń atlasLARım bar ma?

Atı meniń atımday bolǵan men bilgen ádebiyat yamasa kino qaharmanları bar ma?

Meniń atım meniń ómirdegi minez-qulqıma qanday tásir ótkizedi?

Meniń atım ózime unayma?

Meniń atım neni ańlatadı? 2 basqısh: Toparlıq wazıypa: hár bir topar aǵzası gúrriń oylap tawıp, onı juplıqtaǵı qatnasıwshıǵa aytıp beriwı kerek. Gúrriń qaharmanınıń atı aytıp beriwshiniń atı menen birdey bolıwı tiyis. Juplıqtaǵı qatnasıwshısı bul gúrrińdi úndemey otırıp, diqqat penen tıńlap hám sonıń menen birge gúrrińdi aytıp beriwshi qanday adam ekenin túsiniwge háreket etiw kerek.

3 basqısh: Oynınıń aqırında hámme oyın qatnasıwshıları birge jıynaladı. Qatnasıwshılardıń hár biri óziniń jubaylasın tanıstıradı hám onıń shaxsın sıpatlap beriwge tırsadı. Tanıstırıw maqseti: juplıqtaǵı qatnasıwshısınıń shaxsın hár túrli, geyde kútilmegen táreplerden kórsetiwden ibarat boladı.

«Birgelikte sanaw» oyını. Maqseti: Qatnasıwshılardı háreketlendiriw, óz ara sezgirliklerin kúsheytiw. Shınıǵıw ótiw waqtı: 10 min.

Qatnasıwshılar kózlerin jumadı. Topar wazıypası – 1 den 20 ǵa shekem sanaw. Oyin shártleri –keyingi hár bir sandı qasında otırǵan aǵza ayta almaydı, bir qatnasıwshı qatara eki san ayta almaydı, eki yamasa onnan kóp qatnasıwshı birdey san ayta almaydı. Hár bir jol qoyılǵan qáteden keyin baslawshı sanawdı qaytadan baslaydı.

«Kópir salıw». Maqseti: Toparlıq óz ara hárekette óz rollerin atqarıw.

Shınıǵıw ótiw waqtı: 15 min.

Kerekli materiallar: Kóp qaǵaz (A4 formatta), ishinde suwı bar stakan. Klass eki kishi toparǵa bólinedi.

Тapsırма: Bir top qağazdan eni 50 sm bolğan daryadan ótip turğan kópır soğıw. Kópır suwı bar stakandı kóterip tura alıw kerek. Oyin aqırında nátiyjelerdi tekseremiz. Pikir alısıw. Siz qanday rollerdi kóre aldınıız? Jetekshi, orınlawshı, ideya oylap tabıwshı hám.t.b.

Sabaqqa juwmaq shıǵarıw. Qaysı oyın qızıq hám paydalı boldı?

«Buzılğan telefon» oyını. Maqseti: Emociyalardı túsiniw hám jetkerip beriwdi úyreniw.

Oqıwshılar birewden sapqa diziledi. Baslawshı saptıń aqırında turadı. Yaǵnıy, bárshe qatnasıwshılar oǵan arqası menen turadı. Baslawshı aldındaǵı qatnasıwshınıń iyninen qaǵıp oǵan berman qarawdı usınıs etedi. Keyin ol kórsetpesi menen qanday bir emociya (quwanış, qayǵı, shadlıq, qızıǵıw, tań qalıw hám t.b.) kórsetedi. Birinshi qatnasıwshı ekinshisine qarap, onıń iyninen qaǵıp qayırılıwın soraydı hám ózine kórsetilgen emociyanı kórsetedi, ekinshi qatnasıwshı onı úshinshisine kórsetedi, úshinshi-tórtinshige, solayınsha dawam ete beredi. Aqırǵı qatnasıwshı ózine jetkerilgen emociyanı aytadı. Shártler: qatnasıwshılar aldınǵı qatnasıwshı arqasınan qaqpagansha artına qayırılmaıwı kerek, hámмесin tek qol háreketleri menen tım-tırıs islew kerek. Oqıwshılar bir-birin hám ózin bahalay otırıp, jumıstı úlgi menen salıstırıwdı, oqıw jumısın bahalaw kriteriyaların islep shıǵıwdı, ózi alǵan bahanı basqa birewdiń bahası menen salıstırıwdı, qátelerdi sıpatlay alıw hám olardıń sebeplerin boljawdı, kem háreketlilik usılın qalay izlew boyınsha boljawdı úyrenedi.

Házirgi shárt-sharayatlarda dialog tálimniń kommunikativlik mazmunınıń tiykarǵı principini bolğan halda, jańa máni hám sıpatqa iye boladı. Hár túrli kommunikativlik baylanıslarǵa bay mádeniyatqa iye jámiyet, tek ǵana birge islesiwshilik, óz ara túsiniwshı qatnasıqların jolǵa qoyıw emes, bálkim qarama-qarsılıqlar payda bolıwın da názerde tutadı. Sonıń ushın mektep pitkeriwshileriniń social-mádeniy tarawdıń túrli sferalarında ónimli, nátiyjeli dialog ornatiw, dúnyanı monologiyalıq poziciyadan emes, al dialoglı, plyuralistik kózqarastan tanıwı kóbirek áhmiyetli iye.

Solay etip, oyın metodlarınan paydalanıw arqalı oqıwshılar nátiyjege optimal dárejede erisiwi ushın óz ara háreketke qalay shólkemlestiriw kerekligin túsiniw aladı, toparda jumıs islew waqtında tartısıwdı, urısıwdı toqtatadı. Toparlıq jumısta refleksiya waqtında qáteler yamasa sátsizliklerdi bir-birine «awdarıwdı» toqtattıp, ulıwma topar nátiyjelerine kóbirek juwapkershilik penen qaraytuǵın boladı. Tálim-tárbiya procesinde eń zárúr wazıypalardan biri kommunikativlik kompetenciyanı qalıplestiriw bolıp tabıladı. Bul bolsa shaxs qábiletin sanalı hám aktiv túrde jańa sociallıq tájriybege iye bolıw arqalı óz-ózin rawajlandırıw, óz-ózin jetilistiriwge baǵdarlaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Berdimuratov E., Pirniyozov Q. Orta mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıw metodıkası –Nókis.: Qaraqalpaqstan, 1998, 311 bet.
2. Сафарова Р., Мусаев У., Мусаев П., Юсупова Ф., Нуржанова Р. Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълим стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари, уларни татбиқ этиш йўллари Тошкент.: Фан, 2005, 255 бет.
3. Ishmukhammadov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar Toshkent.: Nihol, 2013, 71 bet.

Umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining kommunikativlik kompetensiyalarini shakllantirishda o'yin metodlaridan foydalanish

Rezyume: Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining kommunikativlik kompetensiyalarini shakllantirishda o'yin metodlaridan samarali foydalanish yo'llari, vazifalari, olib borilishi kerak bo'lgan ishlar aytib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: o'quvchi, o'qituvchi, kompetensiya, kommunikatsiya, kommunikativlik, metod, ko'nikma, o'yin, refleksiya.

The use of gaming methods in the formation of communicative competencies of students of a general education school

Summary: The article describes the methods, tasks and objectives of the effective use of game methods in the formation of communicative competencies of students in a general education school.

Key words: student, teacher, competence, communication, communication, method, skill, game, reflection.

Использование игровых методов в формировании коммуникативных компетенций учащихся общеобразовательной школы

Резюме: В статье описаны способы, задачи и задачи эффективного использования игровых методов в формировании коммуникативных компетенций учащихся общеобразовательной школы.

Ключевые слова: ученик, преподаватель, компетентность, общение, коммуникативность, метод, умение, игра, рефлексия.

ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМДА РЕФЛЕКСИВ ЁНДАШУВНИ АМАЛГА ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Тлеумуратова Н. М.

Қорақалаогистон Республикаси педагогик маҳорат маркази

Кириш. Педагогик жараёнларда рефлексив таълимий мухитни вужудга келтириш ўқувчиларнинг шахсий тушунчаларини ривожлантириш, ўрганилаётган мавзуга, унинг аҳамияти, мазмун-моҳиятига қизиқиш шакллантириш асосида уларнинг фаоллигини таъминлашга хизмат қилади.

Рефлексия ва таҳлил муаммосини ўрганишда фалсафа ва психологиянинг ривожланиши педагогикада ўз аксини топади. Педагогикада рефлексия ва таҳлилни ўрганиш муаммосини ишлаб чиқишда тўрт босқич белгиланиб олинган [1;10]. *Биринчи* босқич (1917 йилгача) рефлексия таофасини фалсафа ва психологиядан педагогикага ўтказиш тенденциясининг ривожланиши билан тавсифланади. Ўша давр педагогикасида таълим нафақат билим берадиган, балки шахснинг воқеликка муносабатини шакллантирадиган жараён сифатида қаралган. Ушбу босқичда «рефлексия» ва «таҳлил» таофалари амалда ўрганилмаган, аммо шуни таъкидлаш керак, педагогик қарашларда (Н.А.Добролюбов, П.Ф.Каптерев, Л.Н.Толстой, К.Д.Ушинский) билиш жараёнида ўқувчи ўз билиш усулларини танлаш ҳуқуқига эга бўлиши, ўзи ва ўз руҳи ҳақида билимларни олиб бориши керак деган ғоя қузатилди.

Иккинчи босқичда (XX асрнинг 30-40-йиллари) таълим жараёнига «рефлекс» ва «тахлил» тушунчалари киритилади. Бу давр педагоглари ва психологлари (Б.Г.Ананьев, П.П.Блонский, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн) «рефлексия» атамасини қўллашни бошладилар. Рефлексия ўз фикрлаш жараёнларини англаш жараёни, фикр шаклини англаш, таҳлил қилиш фикрлаш жараёнининг таркибий қисми сифатида қаралди.

Учинчи босқич (XX асрнинг 40-60 йиллари) рефлексия ва таҳлил қилиш назарий тафаккурнинг хоссалари сифатида қаралиб, ақлий ҳаракатнинг таркибий қисмлари эканлиги билан тавсифланади. Педагоглар А.З.Зак, В.В.Давыдов, Д.Б.Элконинлар рефлексия ўқувчи томонидан ўқув вазифасини бажариш шартларини таҳлил қилиш натижалари ва усулларини алоҳида эътиборга олиш деб тушунадилар.

Тўртинчи босқич (XX асрнинг 90-йилларидан ҳозирги кунгача) бошқарув фаолиятида, педагоглар фаолиятида, ўқувчилар фаолиятида рефлексия ва таҳлил қилиш бўйича фаол изланишлар билан тавсифланади.

Шу даврда В.В.Давыдов, В.В.Репкин, Д.Б.Элконинлар томонидан ишлаб чиқилган ўқув фаолияти назарияси ва амалиёти асосида тадқиқот ишлари олиб борилди, унда кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларининг рефлексия ва таҳлили ўрганилди.[2;344-345]. Олимлар (В.В.Давыдов, А.А.Зубченко, В.А.Львовский, В.Х.Магкаев, А.М.Медведев, В.В.Рубцов ва бошқалар)нинг асарларида ўқувчининг рефлексияси умумлашган ҳаракат усули моменти ҳисобланади. Рефлексия остида улар субъектнинг ўз ҳаракат йўналишига эътибор қаратишини тушунадилар. Уларнинг фикрига кўра, рефлексия шахснинг ўз ҳаракат усулини алоҳида объектга ажратиш, унинг ўзгарувчан имкониятларини ҳисобга олиш ва адекват усулни оқилона танлаш, яъни унинг маъноси ва мақсадини самарали тушуниш қобилиятидир. Таҳлил деганда маълум бир предмет соҳасининг генетик жиҳатдан асл муносабатларини излаш ва аниқлаш тушунилади. Шундай қилиб, рефлексия ва таҳлил қилиш ўқувчилар тафаккурининг ўзаро боғлиқ таркибий қисмлари эканлигини кўрамыз. Бинобарин, мактаб ёшида рефлексив ва таҳлилий қобилиятларни ривожлантириш зарур ва мумкин.

Тадқиқотнинг асосий қисми. Ушбу олимларнинг нуқтаи назарига асосланиб, биз мактаб ўқувчиларининг рефлексив-таҳлилий қобилиятларини тушуниш ва ўзларининг таълим ҳаракатларини махсус мавзуга ажратиш, уларнинг сабабларини кўриб чиқиш ва тегишли ҳаракат усулини оқилона танлаш қобилиятини тушунамыз. Рефлексив-таҳлилий кўникмалар сифатида биз қуйидаги кўникмаларни киритдик: ўз билимсизлиги ҳақидаги билимларни амалга ошириш ва очиш, маълумни номаълумдан ажратиш; аниқланмаган вазиятда муваффақиятли ҳаракат қилиш учун етарли бўлмаган билим ва кўникмаларни аниқлаш қобилияти; ўз фикрлари ва ҳаракатларини «ташқаридан» кўриб чиқиш ва баҳолаш қобилияти; бошқаларнинг фикрлари ва ҳаракатларини таҳлил қилиш, уларнинг ҳаракатларининг сабабларига мурожаат қилиш қобилияти. Олимларнинг (В.В.Давыдов, А.К.Дусавицкий, В.А.Львовский В.В.Репкин, Г.А.Цукерман ва бошқалар) асарларини ўрганиш рефлексия ва таҳлил қилиш назарий тафаккурнинг хоссаси эканлигини кўрсатди. Рефлексия ва таҳлилни ривожлантиришнинг юқори даражаси назорат ва баҳолашнинг таълим ҳаракатларининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади. Рефлексия ва таҳлил қилиш ўрганишнинг муҳим таркибий қисми. [3;74-76]. Шу муносабат билан биз ўқувчининг рефлексив-таҳлилий қобилиятлари ва назарий фикрлаш, назорат ва баҳолаш ҳаракатларининг шаклланиши, шунингдек, ўрганиш қобилиятининг шаклланиши билан боғлиқлигини ўрганиб чиқдик.

Адабиётларда рефлексия тушунчаси фикрлаш, ўз-ўзини англаш, ўзини-ўзи назорат қилиш; ўзининг шахсий хатти-ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини англаш учун йўналтирилган фаолият, инсоннинг назарий фаолиятларининг шакли, яъни ўтмишга (орқага) мурожаат қилиш сифатида талқин этилади. Педагогик адабиётларда педагогик рефлексия ўқитувчининг ўзини ва ўз хаттиҳаракатларини объектив баҳолаш, ўқувчи-талабалар томонидан ўзини қандай қабул қилинаётганлигини, энг аввало, у мулоқот жараёнида кимлар билан ўзаро таъсирда эканлигини тушуниш қобилияти, деб келтирилади. Баъзи адабиётларда рефлексия ўзини ўзи англашнинг тасвирланиши, мулоқот жараёнида субъектнинг суҳбатдош сифатида қандай қабул қилинаётганлигини англаши, субъектнинг муаммони ва унинг вужудга келиш сабабларини кўра олиши, аниқлаши, ўрганиши ва таҳлил қила олиш қобилияти сифатида келтирилади. Педагогик жараёнларда рефлексив ёндашув ўқувчиларни маълум бир тушунча тўғрисида тасаввур ҳосил қилишга, яъни ўрганилаётган тушунчаларнинг аҳамиятини ўрганиш, таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш асосида уларда асосланган тушунчалар шакллантириш ёки ўтмишдаги муносабатларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш асосида ўз тарихий ўтмишимизни ўрганишга қизиқиш ҳамда тарихий хотирани шакллантиришга хизмат қилади.

Ўқувчиларга Ватан ва ватанпарварлик, мустақиллик, унинг мазмун-моҳияти, аҳамияти ва зарурияти тўғрисида тушунчалар шакллантиришда рефлексив ёндашув ўзига хос аҳамият касб этади, чунки ўтмишга мурожаат қилиш, яқин тарихимизни ўрганиш орқали бизгача яшаб ўтган авлодаждодларимизнинг ўз Ватанига, халқига бўлган меҳр-муҳаббати ва садоқати учун бўлган муносабатларни ўқувчилар ўрганиб яқин ўтмишда, совет ҳокимияти йилларида халқимиз, миллатимизбошига қандай машъум кулфат, таҳлика солиб турганини ҳис этади ва бугунгимуустақиллик кунларининг қадрини янада чуқурроқ ва теранроқ англайди. Педагогик жараёнларда ташкил этиладиган рефлексив таълимий муҳит ўқувчиларда танкидий ва таҳлилий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришга ижодий таъсир кўрсатувчи муҳит сифатида хизмат қилади. Чунки рефлексив ёндашув жараёнида ўқувчилар ўрганилаётган мазуларнинг мазмун-моҳияти ҳамда ўтмишдаги ва бугунги кундаги аҳамиятини мустақил равишда таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш асосида хулоса чиқаради. Педагогик жараёнларда рефлексив ёндашув ўқувчиларнинг ривожланишига таъсир этувчи турли хил омилар билан ўзаро алоқага киришади, бунда хатти-

ҳаракатларнинг мазмун ва моҳияти, мақсадга йўналтирилган ўзгартирувчи фаолиятнинг эҳтиёжини англаш мумкин бўлади, чунки ўзини-ўзи чуқур англаб етиш натижасида ўз ўрнини аниқлаш, ўзлигини исботлаш, ўзини-ўзи (ҳаракатларини, феъл-атворини) маъқуллаш, ўзининг ички имкониятларидан, қобилятидан фойдаланиш, ўзини-ўзи бошқариш вужудга келади.

Педагогик жараёнларда ташкил этиладиган рефлексив таълимий муҳит ўқувчиларда: мавжуд воқеликни қабул қилишда очиқ ва кенг мушоҳадали, сезгир ва муаммоларга нисбатан мurosасиз бўлиш; ҳар томонлама ўйлаб қўриш асосида таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш; янги тушунчаларни ўрганишда уларнинг аҳамиятини инобатга олиш, мазкур тушунчаларга бўлган муносабатларнинг ижобий ва салбий томонларини таҳлил қилиш, таққослаш; тушунчаларнинг мазмун-моҳияти ва бугунги кундаги аҳамиятини англаш; барча қарашлар, урф-одатлар, анъана, қадрият ва маданиятни яхлит ва ўзаробоглиқлигини тушуниш; ўз дунёқарашини кенгайтиришга ёрдам берувчи воқеа ва вositаларни ўрганиш, билмаганларини ўзлаштириш; нотўғри тасаввурлар, хато ва қийинчиликларни енгиб ўтишга, шунингдек, янги дунёқарашни шакллантиришга имкониятлар яратади [4;56-58]. Ўқувчиларда таҳлилий ва танқидий фикрлаш қўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш рефлексив жараёнларга асосланади, яъни рефлексив таълимий муҳитда ўқувчи-талабалар фаолиятини мувофиқлаштириш ва таҳлилий фаолиятчун зарурий шарт-шароитларни вужудга келтириш, яъни воқеликни ва тушунчаларга бўлган муносабатларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш асосида ҳулосалар чиқаришга ўқувчилар учун имконият яратиб бериш каби муҳим аҳамиятга эга бўлган вазифалар амалга оширилади. [5;12]. Рефлексив ёндашувнинг ўзига хос жиҳатларидан бири мазкур ёндашув асосида ташкил этиладиган таълимий муҳитни ўқувчиларнинг таҳлилий фаолиятини ташкил этиш ва танқидий фикрлаш қўникмаларини шакллантиришга йўналтирилганлиги бўлиб, мазкур жараёнда ўрганилаётган тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини, бугунги кундаги аҳамиятини ўтмишдаги муносабатларни ўрганиш асосида ўқувчиларни таҳлил қилиш ва объектив баҳолашга ундаш, уларнинг таҳлилий фаолият жараёнидаги ижодий ёндашувларини қўллаб-қувватлаш, фаоллиги ва объектив ҳулосаларини рағбатлантириш асосида амалга оширилган таҳлиллار натижаларига қўра уларнинг дунёқарашини ривожлантириб боришни назарда тутати.

Педагогик жараёнларда рефлексив таълимий муҳит жараёнида ўқувчиларнинг аналитик (таҳлилий) фаолияти самарадорлигини таъминлашда уларнинг фаолиятини кузатиб бориш, таҳлилий фаолият натижаларини таҳлил қилиш, ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни мувофиқлаштириш ва уларни рефлексив фаолиятини ташкил этиш асосида уларнинг фаоллигини таъминлаш зарур ҳисобланади.

Педагогик жараёнларда рефлексив ёндашувни жорий этиш асосида рефлексив таълимий муҳитни вужудга келтириш ўқувчиларда ўтмиш ва келажак ҳақидаги бой тасаввурни шакллантириш, уларни таҳлилий фаолиятга ундаш ва уларда рефлексияни ривожлантириш, ўқувчиларнинг шахсий тушунчаларини ривожлантириш, мустақиллик, унинг мазмун-моҳияти, аҳамияти ва заруриятини етарли даражада ёритиб бериш орқали уларда тарихий хотирани шакллантириш, келажакка ишонч туйғуларини вужудга келтиришга хизмат қилади [6;76]. Педагогик жараёнларда рефлексив таълимий муҳитни шакллантиришда шундай шарт шароитларни яратиш зарурки, бунда ўқувчилар ўтмишни ўрганиш, яқин тарихимизда миллий анъаналар, урф-одатларимиз, расм-русумларимиз, қадриятларимиз ва она тилимизга бўлган муносабатларни танқидий англаш асосида мустақиллик, унинг мазмун-моҳияти, аҳамияти ва заруриятини тушуниб етиши ҳамда бугунги кунда яратилаётган шарт-шароитларни объектив баҳолаш имкониятига эга бўлиши керак. Бундай таълим жараёнининг асосини рефлексив ёндашув ташкил этади. Шундай экан, педагогик жараёнларни ташкил этишда рефлексив ёндашувни жорий этиш асосида мазкур жараёнларни самарадорлигини таъминлаш мумкин [7;152]

Ҳулоса. Таълим муассасаларида ташкил этиладиган педагогик жараёнларда, яъни ўқувчиларни Ватанга садоқат, миллий ғурур, юксак ахлоқ ва буюк аجدодлар маънавий меросига ҳурмат руҳида тарбиялашга қаратилган маънавий-маърифий, тарбиявий ишлар жараёнида халқимизнинг бой маънавий-маданий мероси, шарқона ва умумбашарий қадриятлар асосида мамлакат, миллат келажagini белгилайдиган илғор ғояларни, миллатлараро дўстлик, ҳамжиҳатликнинг аҳамиятини, юртимизда тинчлик ва барқарорликни сақлаш, минтақамизда яшаётган миллатларнинг маданий, маърифий, маънавий тараққиёт илдизлари муштарак эканлигини тарғиб қилиш, диний экстремизм ва фундаментализмнинг асл моҳиятини ўқувчи-талабаларга очиқ бериш жараёнларига рефлексив ёндашувни татбиқ этиш ўзига хос аҳамият касб этади. Ўқувчилар онгида ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш ва Ватанимиз равнақида хизмат қиладиган баркамол авлодни вояга етказиш йўналишидаги долзарб вазифаларни амалга ошириш таълим муассасаларида ташкил этиладиган педагогик жараёнларнинг барча жабҳаларини қамраб олиши зарур.

Шундай экан, ўқувчилар онгида ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш, Ватанимиз равнақида хизмат қиладиган баркамол авлодни вояга етказиш йўналишидаги долзарб вазифаларни амалга ошириш жараёнларида уларнинг рефлексив фаолиятини ташкил этиш ўзига хос аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Пигузова С.В. Формирование рефлексивно-аналитических умений у младших школьников в процессе обучения естествознанию. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Екатеринбург-2007. стр. 23

2. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды: (детская и педагогическая психология) / – Москва : Педагогика, 1989. – 560 с.
3. Давыдов, В. В. О понятии развивающего обучения. Сборник статей / В.В. Давыдов - Томск: Пеленг, 1995. стр. 144
4. Слободчиков В.И. О возможных уровнях анализа проблемы рефлексии // Проблемы логической организации рефлексивных процессов. – Новосибирск, 1986. – стр.130.
5. Мороченкова И.А. Формирование критического мышления студентов в образовательном процессе вуза. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Оренбург 2004, стр.24
6. Тургунов С.Т., Максудова Л.А. Педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқариш. Тошкент – 2009 Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 102 бет
7. Курбанизова З.К. Педагогик фанларни ўқитишда педагогик вазиятлардан фойдаланиш // Образование и инновационные исследования - 2023 год № 8. стр.151-154. <https://www.interscience.uz/index.php/home/article/view/2561/2238>

Резюме: Мақолада педагогик таълим жараёнларида рефлексив ёндашувни амалга ошириш масалалари таҳлил этилган. Мактаб ёшида рефлексив ва таҳлилий қобилиятларни ривожлантириш таълим сифатини ошириш омилларидан бири эканлиги илмий асосланган. Педагогик жараёнларда ташкил этиладиган рефлексив таълимий муҳит ўқувчиларда ҳар тамонлама ривожланиш имконини яратди.

Калт сўзлар: педагогик жараён, рефлексия, рефлексив таълим, рефлексив-таҳлилий қобилиятлар, танқидий ва таҳлилий фикрлаш.

Резюме: В статье анализируются вопросы реализации рефлексивного подхода в процессах педагогического образования. Научно доказано, что развитие рефлексивных и аналитических навыков в школьном возрасте является одним из факторов повышения качества образования. Рефлексивная образовательная среда, организованная в педагогическом процессе, создает возможности для всестороннего развития учащихся.

Ключевые слова: педагогический процесс, рефлексия, рефлексивное обучение, рефлексивно-аналитические умения, критическое и аналитическое мышление.

Rezume: The article analyzes the issues of implementing a reflective approach in the processes of pedagogical education. It has been scientifically proven that the development of reflective and analytical skills at school age is one of the factors in improving the quality of education. A reflective educational environment organized in the pedagogical process creates opportunities for the comprehensive development of students.

Key words: pedagogical process, reflection, reflective learning, reflective-analytical skills, critical and analytical thinking.

ТАЛАБАЛАРНИ ИННОВАЦИОН МУҲАНДИСЛИК КАСБИЙ ФАОЛИЯТИГА ТАЙЁРЛАШ

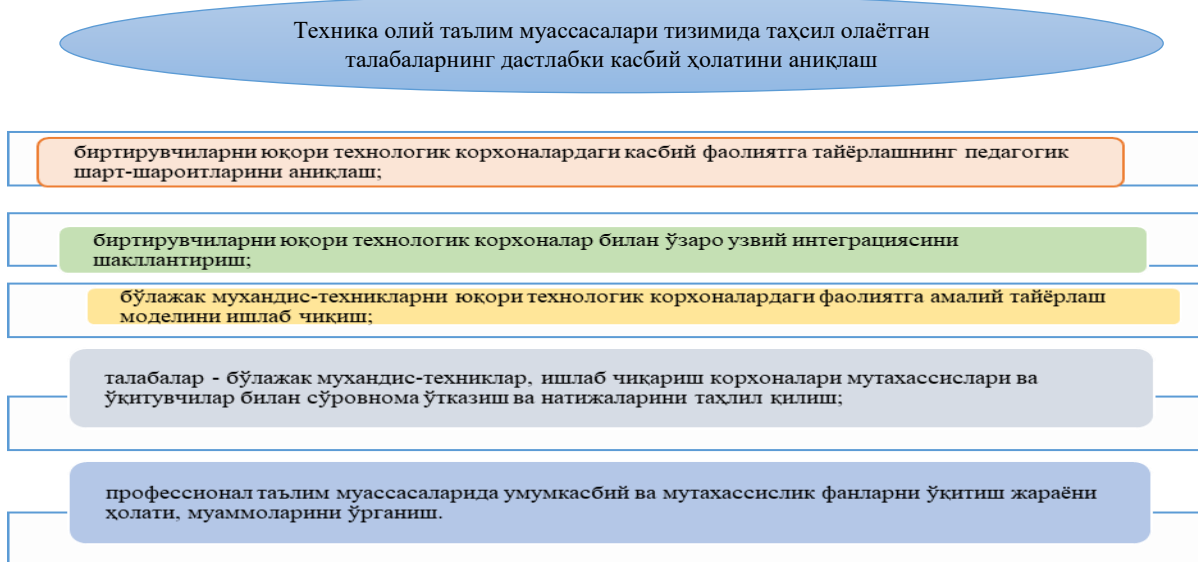
Жалилов Э. Э.

Термиз давлат университети

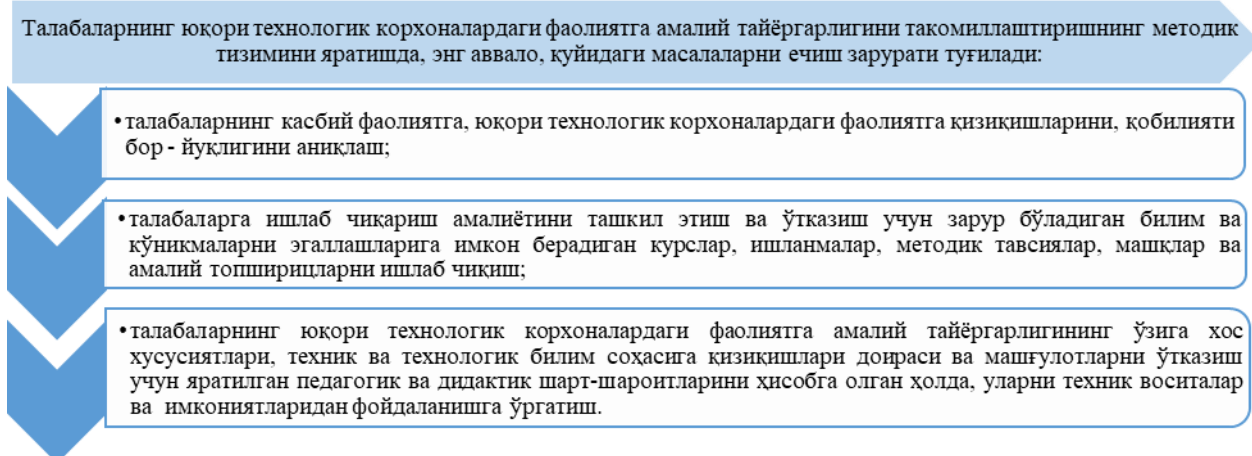
Кириш. Хозирги вақтда олий таълим муассасаларида инновацион ёндашувлар асосида талабаларни юқори технологияли ишлаб чиқариш фаолиятга амалий тайёрлаш масаласи мамлакатимизнинг инновацион иқтисодиёти учун элита муҳандисларни тайёрлаш сифатида қаралади. Шубоис мамлакатимизда таълим тизимида бир қанча ислохатлар олиб борилмоқда, янги таълим технологияларини яратиш, замонавий юқори технолог мутахассислар тайёрлаш жараёнини рақамли ахборот технологиялари билан таъминлашга қаратилган инновацион дастурларни жорий этиш долзарб аҳамиятга эга.

Асосий қисм. Инновацион ёндашув асосида талабаларни юқори муҳандислик касбий фаолиятга тайёрлаш. Юқори технологияли ишлаб чиқаришлар учун малакали мутахассисларни тайёрлаш, албатта, ўқув жараёнида талабаларни компетентли ёндашув асосида инновацион муҳандислик касбий фаолиятига тайёрлашда методик тайёргарлигини оширишга йуналтирилган таълимни бир вақтнинг ўзида амалга ошириш билан профессионал вазибаларни моделлаштириш, ахборотнинг профессионал амалий дастурларини қуллаш билан боғлиқлиги ҳисобга олинса, бу мутахассисларнинг маълум бир касбий фаолиятга мойиллигини ҳисобга олган ҳолда, шахсга йуналтирилган таълимни жорий этиш сифатида тушунилади. Бу талабаларнинг келажакда ўзлари амалга оширадиган касбий фаолиятга йуналтирилганлигини билдиради ва ўқув жараёнида ижобий ривожлантиришга ёрдам беради. Ўз навбатида, бўлажак мутахассислар шахсини ривожлантиришга йуналтирилган таълим жараёнини фаоллаштиради, бу эса уларда компетенцияларни ривожлантиради ва уларнинг муваффақиятли ўқув фаолиятига ҳисса қушади. Бу пировард натижада талабаларнинг келажакдаги касбий фаолиятини амалга оширишга тайёрлигини, касбий амалий тайёргарлиги ва техник интеллектни ривожлантиришни таъминлайди.

Профессионал таълимни тизимини ривожланган хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибаларига, илм-фан ва замонавий ахборот-коммуникация технологияларига ҳамда ўқитиш соҳасида мамлакатимизда эришилган ютуқларга асосланган ҳолда ташкил этиш, бўлажак муҳандис-техникларнинг юқори технологик корхоналардаги фаолиятга амалий тайёргарлигини иш берувчиларнинг талаблари асосида такомиллаштириш долзарб педагогик муаммолардан бўлиб қолмоқда. Бунинг учун эса энг аввало қуйидаги ишларни амалга оширишни тақозо этади:

Юқорида таъкидлаб ўтилган ишларни амалга ошириш жараёнида ҳал этилиши лозим бўлган қуйидаги муаммоларнинг мавжудлиги аниқланди: талабаларнинг юқори технологик корхоналардаги касбий фаолиятга тайёргарлиги даражаси ҳозирги замон ишлаб чиқариш талабларини етарли даражада қаноатлантирмайди. Бунинг асосий сабаби шундаки, талабаларни амалий касбий фаолиятга тайёрлаш методикасининг етарли даражада такомиллаштирилмаганлиги, уларда узлуксиз ва тизимли равишда амалий компетенцияларнинг ривожлантирилмаганлиги, умумий ўрта таълим, профессионал таълим ва олий таълим ўртасида изчиллик, тизимлилиқнинг етишмаслиги, интеграциянинг йўқлиги, муайян узилишнинг мавжудлиги; техника олий таълим муассасалари талабаларини юқори технологик корхоналардаги касбий фаолиятга тайёрлашдаги қийинчиликлар қуйидаги омиллар билан боғлиқ: замон талаблари асосида “касбий билим”, касбий тайёргарлик”, “амалий компетенциялар” ва “касбий компетентлик” тушунчаларининг инновацион ёндашув асосида талқин этилмаганлиги ва амалиётга жорий қилинмаганлиги, битирувчиларнинг юқори технологик корхоналарида ишлашга амалий тайёргарлигининг такомиллашганлиги ва ривожланганлиги даражаларини аниқлаш мезонларининг ишлаб чиқилмаганлиги, уни ташхислаш методининг такомиллаштирилмаганлиги, талабаларда амалий тайёргарликни такомиллаштириш бўйича методик ишланмалар, кулланмалар, услубий кўрсатмалар ва воситаларнинг етарли эмаслиги, техника олий таълим муассасаларида тайёр методик кўрсатмалар бўйича амалий ишларни ташкил этишнинг анъанавий методи таълим олувчиларда амалий тайёргарликни замон талаблари даражасида такомиллаштириш имконини берилмаслиги.

Инновацион ёндашув асосида талабаларнинг юқори технологик корхоналардаги амалий фаолиятга тайёргарлигини такомиллаштиришнинг педагогик ва ўқув-методик таъминотининг зарурий шартларидан бири - бу техника олий таълим муассасасида амалий таълимни ташкил этувчи ўқитувчининг мазкур жараёнга методик тайёргарлиги ҳисобланади. Техника олий таълим муассасалари талабаларида касбий билим, амалий кўникма ва малакани ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш мазмунини янада такомиллаштириш масаласи, энг биринчи навбатда, ишлаб чиқаришда амалий машғулотларни ташкил этиш ҳамда ўтказишга янгича ёндашувни тақозо этади. Бунинг учун эса таълим муассасаларида мутахассислик касблари бўйича амалий машғулотларини ташкил этиш ва

ўтказишнинг янги моделини ишлаб чиқиш зарурати туғилади.

Техника олий таълим муассасалари талабаларини юқори технологик корхоналардаги касбий фаолиятга тайёрлашда мутахассисликлар буйича ишлаб чиқариш таълими машғулотларини мазкур янги ёндашувлар асосида ташкил этиш ва ўтказишда қуйидагилар назарда тутилиши мақсадга мувофиқ: юқори технологик корхоналардаги касбий вазифаларнинг мураккаблигини ва уларнинг талабалар томонидан бажарилиши даражаларини ҳисобга олиб, ўқув режаларига қўшимча таълим сифатида махсус курсни киритиш, уни ўрганиш соатларини семестрлар бўйича тақсимлаш (тизимлаштириш); ишлаб чиқариш таълими машғулотларини бошлашдан олдин умумкасбий ва мутахассислик фанлар бўйича талабаларнинг назарий билимларини баҳолашни ташкил этиш; натижаларга асосан талабаларнинг махсус фанлар бўйича олган назарий билимларини чуқурлаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш; ишлаб чиқариш таълими машғулотлари якунида иш берувчи корхона вакиллари иштирокида талабаларнинг юқори технологик корхоналардаги касбий фаолиятга амалий тайёргарлигининг дастлабки ҳолатини баҳолаш; ишлаб чиқариш таълими машғулотларини иш берувчи корхоналарнинг ўзида уларнинг мутахассислари томонидан ташкил этиш; ишлаб чиқариш таълими машғулоти натижаларига қараб, уларни мазмунан янада такомиллаштириш ҳамда талабаларнинг юқори технологик корхоналардаги касбий фаолиятга амалий тайёргарлигини ривожлантириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш ва шундан кейин навбатдаги ишлаб чиқариш таълими машғулотида тайёргарлик кўриш; амалий машғулотларда фаол иштирок этган ва касб сирларини яхши ўзлаштирган талабаларни рағбатлантириш механизминини ишлаб чиқиш;

Мутахассисликлар бўйича ишлаб чиқариш таълими машғулотларини ташкил этиш ва ўтказишга янги ёндашув ўқитувчи ва муҳандис-педагоглар ҳамда ишлаб чиқариш корхоналари вакиллариининг ўзаро ҳамкорлигини изчил йўлга қўйишни, уларнинг малакасини замон талаблари даражасида оширишни талаб этади. Талабаларни юқори малакали технологик ишлаб чиқариш корхоналаридаги касбий фаолиятга тайёрлаш усуллари хилма-хилдир. Шундай қилиб, юқори технологияли ишлаб чиқариш корхоналари учун техника соҳаси ихтисосликларини пухта эгаллаган бўлажак муҳандисларни тайёрлаш самарадорлигини ахборот технологиялари, шу жумладан, юқори технологияли ускуналарга хизмат кўрсатиш учун зарур бўлган компьютерда моделлаштириш ва лойиҳалаш усуллари қўллаш орқали таъминлаш керак.

Хулоса. Ушбу мақолада инновацион ёндашув асосида талабаларни юқори муҳандислик касбий фаолиятга тайёрлашда муаммоли вазиятлар ва педагогик шарт-шароитлари ҳақида қисқача фикр мулоҳаза ва тавсиялар берилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Бедник В.С., Аюбян Г.В. Сущность инженерной деятельности // Современные научные исследования и инновации. 2016. № 12 [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2016/12/76744> (дата обращения: 23.09.2018).
2. Назаров А.А. Талабаларнинг муҳандислик фаолиятига инновацион ёндашувини шакллантирувчи дидактик тамойиллар. Муғаллим ҳем узликсиз билимлендиру (ISSN 2181-7138) № 3 2018 жыл Илимий-методикалык журнал 73-75-бет.
3. Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: Pedagogika fanlari bo'yicha doktorlik (DSc) diss. – Toshkent, 2019. – 200 b.
4. Xudaykulov R.Z Bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish metodikasi // "Oilaviy munosabatlar destruksiyasining psixologik tadqiqi: muammo va yechimlar" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. 2022 may Termiz – B. 489-492.

Талабаларни инновацион муҳандислик касбий фаолиятига тайёрлаш

Аннотация. Ушбу мақолада инновацион ёндашув асосида талабаларни юқори муҳандислик касбий фаолиятга тайёрлашда муаммоли вазиятлар ва педагогик шарт-шароитлари ҳақида қисқача фикр мулоҳаза юритилган.

Калит сўз: инновация, муҳандислик элитаси, мотивация, интеграция, компетенция, юқори технологик корхона, касбий фаолият, техник интеллект, рақамли ахборот технологиялари.

Подготовка студентов к инновационной инженерной профессиональной деятельности.

Аннотация. В данной статье кратко рассматриваются проблемные ситуации и педагогические условия подготовки студентов к инженерной деятельности высокого уровня на основе инновационного подхода.

Ключевые слова: инновация, инженерная элита, мотивация, интеграция, высоко технологичное предприятие, профессиональная деятельность, технический интеллект, цифровые информационные технологии.

Preparing students for innovation engineering professional activities

Annotation. In this following article, based on an innovative approach a brief review of problematic situations and pedagogical conditions in preparing students for higher engineering professional processes is made.

Key words: innovation, engineering elite, motivation, integration, competence, high-tech enterprise, professional activity, technical intelligence, digital information technologies.

MEKTEP OQIWSHILARININ HAREKET KONLIKPELERIN QALIPLESTIRIW USILLARI

Akimov N.T., Yeleusinov S.A, Sultamuratov Yu.B.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Dene tárbiyası teoriyasında hâreket uqıblığı shınıǵıw texnikasın ózlestiriw dárejesi menen anıqlanadı. Ol qosımsha hâreketlerge hám hâreket wazıypaların sheshiwde turaqsız ámelлерge itibardı kúsheytiw menen ajırılıp turadı.

Háreket uqıblıgının tiykarı, dóretiwshilik izleniwler, salıstırıwlar, háreketti orınlaw ámellerin bahalaw, olardı bir pütün háreket iskerligine qosıw bolıp tabıladı. Háreket uqıblıgı bolsa, áste-áste kónlikpege aylanadı.

Háreket kónlikpesi – shınıgıw texnikasın ózlestiriw dárejesi bolıp, onda háreket avtomatlasqan túrde basqarıladı hám háreket joqarı dárejede orınlanıwı menen ajralıp turadı. Háreket kónlikpesiniń qalıplesiwı – bas miyine baratuǵın birinshi hám yekinshi signal sistematemalarınń óz-ara baylanısında yekinshi sistemaniń áhmiyetlierek kóriniwı tásirinde kelip shıǵatuǵın dinamikalıq sterotipin qalıplestiriw protsessi bolıp tabıladı. Háreket kónlikpesiniń xarakterli ózgeshelikleri: ayırım operatsiyalardıń hám pútkilley hárekettiń avtomat tárizde orınlanıwı; hárekettiń joqarı tezligi; háreket nátiyjesiniń turaqlılıǵı; isenimliliği hám bekkemligi - kónlikpe uzaq waqıt aralıqta da joǵalmaydı.

Aktuallıǵı. Háreket uqıblıqları hám kónlikpelerin qalıplestiriw menen birge, fizikalıq qásiyetlerdi rawajlandırıw dene tárbiyası bólimleriniń biri bolıp yesaplanadı. Fizikalıq sapalar bala organizminiń morfofunktsional, psixofizikalıq hám biologiyalıq ózgeshelikleri menen baylanıslı boladı. Fizikalıq sapalardı tárbiyalaw balalardı háreket kónlikpelerine úyretiw menen birgelikte olardı jetilistiriwge, pútkil organizmdı salamatlastırıwǵa tásir yetedi, balalar jańa nárselerdi tez ózlestiredi, dóretiwshilik yerkinligin kórsetedi. Tiykargı fizikalıq sapalardıń rawajlanıwı (tezlik, shaqqanlıq, shıdamlılıq, kúsh, iyiliwshenlik) háreket kónlikpelerin qalıplestiriw menen tıǵız baylanıslı boladı. Sol sebepli izertlenip atırǵan temaniń aktuallıǵı belgilenedi.

Izertlew obekti mektep oqıwshılarınıń háreket kónlikpeleri.

Úyreniw predmeti - háreket kónlikpesi sıpatlaması hám onı rawajlandırıwdıń nızamlılıqları.

Izertlewdiń maqseti háreket kónlikpesine pedagogikalıq sıpatlama beriw hám onı rawajlandırıw nızamlılıqların anıqlawdan ibarat.

Izertlewdiń wazıypaları: háreket kónlikpesine sıpatlama beriw; ádebiy dereklerdi tallaw tiykarında háreket kónlikpesin rawajlandırıwdıń tiykargı nızamlılıqların anıqlaw; mektep oqıwshılarınıń háreket kónlikpelerin rawajlandırıw dárejesin tájiriye túrinde úyreniw; izertlew nátiyjelerin talqılaw.

Izertlewdiń teoriyalıq áhmiyeti ilimiy hám metodikalıq ádebiyatlardı tallaw tiykarında háreket kónlikpeleriniń ózgesheliklerin xarakterleytuǵın hám belgileytuǵın maǵlıwmatlardıń ulıwmalastırılǵanlıǵı hám sistemalastırılǵanlıǵı menen baylanıslı.

Izertlewdiń ámeliy áhmiyeti mektep oqıwshılarında háreket kónlikpelerin rawajlandırıw ózgesheliklerin anıqlawǵa qaratılǵan urınıslardan ibarat.

Izertlew usılları: ádebiy dereklerdi teoriyalıq tallaw hám ulıwmalastırıw, dene tárbiyası muǵallimleri arasında soraw-juwaplar ótkeriw, pedagogikalıq testler, ekspert bahalaw usılları. Hár túrli háreket iskerlikleri insan ómiri dawamında kóplegen faktorlar tásirinde qalıpleseı hám olardıń qalıplesiw protsesi hár qıylı xarakterge iye bolıwı múmkin. Bul protsesiń optimallastırılıwına aqlǵa say dúzilgen oqıtıw sharayatında yerisiledi. Bunday sharayatta háreketti úyretiw hám jetilistiriw protsesiniń ishki logikası sxemalıq túrde háreket haqqındaǵı bilim hám túsiniqlerden onı orınlaw alıwǵa, keyin bolsa uqıblıqtan kónlikpege izbe-iz ótiw qabıl yetilgen.

Uqıplıq hám kónlikpe bir-birinen tiykarınan olardıń ózlestirilgenlik dárejesi, yaǵnıy adamnıń sanası tárepinen basqarılıwı menen parıqlanadı. Jańa háreketti orınlaw alıw uqıblıgı tómendegi shártler tiykarında payda boladı: háreket texnikası haqqındaǵı tiykargı bilimlerdeń minimallıǵı; háreket tájiriyesiniń bar yekenligi; fizikalıq tayarlıqtıń jeterli dárejesi; háreketlerdeń jańa sistemasın dúziw protsesinde dóretiwshilik pikirlew.

Háreket uqıblıgı ushın háreketlerdi basqarıw protsesine háreketti tolıq túsiniw, onı orınlaw usılın turaqlı jetilistiriw barıw kerek. Bul háreket uqıblıgının negizgi mazını bolıp tabıladı. Dene tárbiyasında háreket uqıblıgının roli hár qıylı bolıwı múmkin. Yeger háreket texnikasın jetik iyelewge yerisiw zárúr bolsa, ayırım jaǵdaylarda uqıblıqlardı kónlikpelerge jetkeriw kerek boladı. Basqa jaǵdaylarda háreket uqıblıqları kónlikpege aylandırılmaıstan qaldırıladı. Bunday jaǵdayda olar járdemshi bolıp yesaplanadı. Mısalı, bir qatar jaǵdaylarda dene tárbiyası boyınsha mektep programmasınıń materialın uqıblıq dárejesinde ózlestiriw kerek boladı [1,3]. Háreket uqıblıqları úlken bilimlendiriw wazıypalarına iye, sebebi olarda háreketlerdi analizlew hám sintezlewge qaratılǵan aktiv dóretiwshilik pikirlew yeń baslısı bolıp yesaplanadı.

Háreket iskerliginiń qalıplesiwı nátiyjesinde dáslep háreket uqıblıgı payda boladı. "Háreket uqıblıgı" túsiniǵı, "háreket kónlikpesi" túsiniǵı sıyaqlı, tiykarınan háreket iskerligin ámelge asırıw qábiletiniń texnikalıq tárepine tiyisli bolıp, sonıń menen birge, olardıń belgili dárejede qalıpleskenligin, ózlestirilgenligin sáwlelendiredi [2, 5].

Háreket uqıblıgı insannıń háreketleniw múmkinshiliklerin júzege shıǵarıwdıń belgili formalarınan biri bolıp, ol avtomatlastırılmaǵan (yamasa sezilerli dárejege avtomatlastırıwǵa jetkerilmegen) maqsetli operatsiyalar tiykarında háreket iskerligin ámelge asırıw qábiletinde sáwlelenedi. Dáslepki háreket uqıblıgının ózgesheliklerine tómendegiler kiredi: háreket protsesinde diqqattı onı quraytuǵın jeke operatsiyalarǵa turaqlı qaratıwdı, háreketlerdi basqarıwda hárekettiń avtomat túrde orınlanıwın minimal yamasa salıstırmalı túrde joqarı bolmaǵan dárejesine keltiriw; onı orınlawdaǵı parametrler hám háreket nátiyjesiniń salıstırmalı standartlastırılmaǵanlıǵı, háreketler texnikasınıń artıqshalıǵı (baǵdarlamada kórsetilmegen háreketler) ózgeriwshenligi ásirese, alıstırıwshı faktorlar tásirinde (háreket texnikasınıń buzılıwı); ámellerdiń bóliniwı yamasa olardıń birlespegenligi, sol sebepli háreketti orınlaw waqtınıń artıqsha sozılıwı. Usı sıpatlamada basqa zatlardan tısqarı, háreket uqıblıgının háreket kónlikpesinen ayırmashılıǵı atap ótilgen. Biraq bul ayırmashılıqlar salıstırmalı bolıp tabıladı. Háreket uqıblıgı hám háreket kónlikpesi - háreket iskerligin qalıplestiriw jolındaǵı izbe-iz basqıshlar yesaplanadı. Kóp mártebe tákirarlawlar háreket iskerligin jetilistiriw barıw, onı avtomatlastırılǵan túrde orınlawǵa alıp keledi, yaǵnıy

uqblıq kónlikpege aylanadı. Buğan háréketti turaqlı túrde anıqlastırıw hám dúzetıp barıw arqalı yerisiledi. Nátiyjede hárékettiń tutasılıǵı, turaqlılıǵı hám yeń áhmiyetlisi, háréketti basqarıwdıń avtomatlastırılǵan sapası payda boladı.

Háreket kónlikpesi háreket uqıblıǵın avtomat tárizde orınlaw tiykarında júzege keletuǵın háreket múmkinshilikleri bolıp yesaplanadı [3, 6]. Bunday belgilerge háreket uqıblıǵınan parıqlı túrde tómendegiler kiredi: háreketi qurawshı jeke operatsiyalar hám olar arasındaqı baylanıslardı ámelge asırıwda háreketiń avtomatlastırılıwınıń joqarı dárejesi; háreket barısı boyınsha sana-sezimniń onıń bólimlerine yemes, al háreketi ulıwma orınlawǵa qaratılıwı; jeke operatsiyalar hám háreket parametrleriniń kózge taslanatuǵın stereotipliligi (yeger olardı ózgertiwdi talap yetetuǵın obektiv sharayatlar júzege kelmese), háreketlerge kesent yetetuǵın faktorlarına salıstırǵanda háreket texnikasınıń joqarı turaqlılıǵı; operatsiyalardıń tutasılıǵı hám háreketi orınlaw waqtınıń qısqaırıwı. Háreket uqıblıqları menen kónlikpelerdiń óz ara baylanıslılıǵı, bárinen burın, uqıblıq háreketke úyreniw protsesinde kónikpeni qalıplestiriwdiń tiykarǵı shárti bolıp xızmet yetedi. Bul baǵdardaqı kónlikpe avtomatlastırılwdıń belgili dárejesine jetkerilgen uqıblıqtan basqa hesh nárese yemes [4, 5]

Juwmıaq. Háreket uqıblıqları hám kónlikpeleri belgili bir mániste óz ara tıǵız baylanıslı bolıp, birinen-birine ótedi. Sonıń ushın olardı bir-birinen absolyut ajratıp taslaw naduris bolar yedi. Biraq, sonıń menen birge, olardıń ózgesheliklerin, olardıń bir-birine baylanıslı yemesligin hám kúndelikli turmısta da, dene tárbiyasında da birdey áhmiyetke iye yemesligin de atap ótiw kerek. Háreket iskerligin qalıplestiriw hám jetilistiriwdiń belgili bir basqışında uqıblıq nızamlı túrde kónlikpe menen almasırlıwı bull fakt. Biraq, dene tárbiyasında úyretiwdiń tiykarǵı wazıypası barlıq waqıtta tek kónlikpe bolıwı kerek dep túsinbewimiz kerek. Haqıyqatında da háreket iskerliginiń jeterli dárejede quramalı formaların prinsipiallıq jaqtan tek ǵana kónlikpege aylandırıw múmkin yemes - olarda uqıblıqlarda, kónlikpeler de birgelikte kórsetiledi.

Solay yetip, úyretiw protsesiniń nátiyjeliligi, uqıblıqtan kónlikpe dárejesine ótiw dawamlılıǵı tómendegilerge baylanıslı: 1) shuǵıllanıwshınıń háreket qábiletleri (tuwma uqıplılıǵı) hám háreket tájiriybesi (háreket tájiriybesi qanshelli bay bolsa, jańa háreketler sonsha tez payda boladı); 2) shuǵıllanıwshınıń jası (balalar háreketlerdi úlkenlerge qaraǵanda tez ózlestiredi); 3) háreket iskerliginiń koordinatsiyalıq quramalılıǵı (háreket texnikası qansha quramalı bolsa, úyretiw protsesi sonsha uzaq dawam yetedi); 4) oqıtıwshınıń kásiplik sheberligi; 5) shuǵıllanıwshınıń motivatsiya, sanalıq, belsendilik dárejesi hám basqalar.

ÁDEBIYATLAR

1. Tulenova X.B. Malinina N.N., Umumrivojlantiruvchi mashqlarni o'rgatish metodikasi, o'quv qo'llanma TDPU, 2005 y.
2. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiati. Darslik. T. 2015.
3. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта: Учебное пособие для вузов. - М.: Издательский центр «Академия», 2000. С. 65.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры (Общие основы теории и методики физического воспитания: теоретико-методические аспекты спорта и профессионально-прикладных форм физической культуры): Учебник. - М.: Физкультура и спорт, 1991. С. 117
5. Гимнастика с методикой преподавания / Под. ред. И. Б. Павлова, В.М. Баршая. М., 1985. – 208 с.
6. Гогонов Е.Н., Мартынов Б.И. Психология физического воспитания: Учебное пособие. М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 288 с.

Maktab o'quvchilarining harakat ko'nikmalarini shakllantirish usullari

Rezyume. Maqolada o'quvchilarning harakat qobiliyatlari va ko'nikmalari tavsiflangan. Qobiliyat va ko'nikmalarga ta'riflar berilib, asosiy jismoniy sifatlarning rivojlanishi harakat ko'nikmalarining shakllanishi bilan chambarchas bog'liqligi qayd etilgan.

Tayanch so'zlar: harakat qobiliyati, harakat ko'nikmalari, mashqlar texnikasi, dinamik stereotip, jismoniy sifatlari, ijodiy fikrlash.

Методы формирования двигательных навыков школьников

Резюме. В статье дается характеристика двигательных способностей и навыков учащихся. Даны определения способностям и навыкам, отмечается, что развития основных физических качеств тесно связано с формированием двигательных навыков.

Ключевые слова: двигательная способность, двигательные навыки, техника упражнений, динамический стереотип, физические качества.

Methods for developing motor skills in schoolchildren

Summary. The article describes the students' motor skills and abilities. Abilities and skills are defined, and it is noted that the development of basic physical qualities is closely linked to the formation of motor skills.

Key words: motor ability, motor skills, exercise technique, dynamic stereotype, physical qualities, creative thinking.

ВОЗМОЖНОСТИ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ УСПЕВАЕМОСТИ СТУДЕНТОВ

Сейфуллаев Ж.Х., Арзиев А.Д., Насыров П.Б.

Каракалпакский государственный университет

Введение. Практика в высшем образовании играет важную роль, помогая студентам связать теорию с профессиональными навыками. Она предоставляет возможность применить изученные концепции в реальных условиях, что способствует лучшему пониманию дисциплины и развитию практических умений, необходимых для карьеры. Стажировки и практические занятия помогают адаптироваться к профессиональной среде, развивают навыки критического мышления и эффективной коммуникации, а также способствуют созданию

профессиональных контактов, полезных для будущего трудоустройства. Практика также помогает студентам более осознанно выбирать карьерный путь, определяя их профессиональные интересы и предпочтения. Обратная связь от опытных специалистов в ходе практической деятельности позволяет выявить области для совершенствования, способствуя личностному и профессиональному росту.

В зависимости от профиля обучения практическая деятельность может принимать различные формы, включая педагогическую практику. Главная цель педагогической практики — закрепить и углубить теоретические знания, обучиться их применению в педагогической деятельности, развить навыки организации учебно-воспитательного процесса, адаптироваться к профессии [1]. Педагогической практике посвящено множество исследований. Так, вопросы ее организации и значение для образовательного процесса подробно рассмотрены в [2], [3], [4]. В работе Е.В. Белокуровой подчеркнута роль практики как важного компонента образовательного процесса [5]. По мнению Е.В. Белокуровой, практика включает: знание как проверенный практикой результат познания реальности, выражающийся в мышлении человека; умение как способность, приобретенная благодаря знаниям и опыту; навык как умение выполнять целенаправленные действия, доведенные до автоматизма через многократное повторение типовых задач в учебной или профессиональной деятельности.

Качество проведения педагогической практики является важным фактором для обеспечения профессиональной компетентности будущих педагогов и их готовности к работе в образовательных учреждениях. Оно зависит от профессионализма наставников, актуальности учебных материалов, организации практических занятий, а также от взаимодействия между преподавателями и студентами. Необходимо, чтобы студенты могли применить теоретические знания на практике, получали конструктивную обратную связь и активно вовлекались в учебный процесс. Эффективная координация между университетом и базами практики также играет значительную роль в повышении качества педагогической подготовки. Ряд научных исследований посвящен выявлению оптимальных подходов для повышения качества практики и профессиональных навыков студентов. В работе З.С. Жирковой [6] изучены методы диагностики и оценки практикантов для соответствия результатов их деятельности заданным критериям. Вопросы эффективности моделей практики в высшем образовании, а именно как образовательные программы могут быть переосмыслены для лучшего развития у студентов педагогических компетенций исследованы в работе P. Grossman, K. Hammerness, M. McDonald [7]. Также следует особо отметить работу F. A. J. Korthagen и J. P. A. M. Kessels [8], в которой акцентируется важность связи теории и практики в подготовке учителей, а также предложены методы, способствующие более глубокой интеграции учебных занятий и практической деятельности. Авторы исследуют концепцию «рефлексивной практики» и подчеркивают значение тесного взаимодействия между учебной средой и реальными профессиональными ситуациями, что особенно актуально для нашего исследования. Эта работа подчеркивает, как интеграция теоретического обучения и регулярной практики способствует более глубокому и устойчивому усвоению навыков и знаний, что перекликается с нашей целью проанализировать влияние сроков проведения педагогической практики на академическую успеваемость студентов. В настоящей работе исследуется влияние сроков проведения педагогической практики на академическую успеваемость студентов математического факультета Каракалпакского государственного университета им. Бердаха. Кроме того, анализируется связь между периодами практики и качеством подготовки будущих педагогов с учетом особенностей учебного процесса и индивидуальных характеристик студентов.

Организация практики в высших учебных заведениях. Педагогическая, квалификационная и преддипломная практика для студентов университетов, в том числе на математическом факультете Каракалпакского государственного университета, обычно проводится в 7-8 семестрах. Согласно учебному плану, в 7 семестре предусмотрено 9 недель педагогической практики и 8 недель учебных занятий, а в 8 семестре — 13 недель квалификационной и преддипломной практики. С 2019 года большинство вузов Узбекистана перешли на модульно-кредитную систему, и новый учебный план включает 30 недель обучения для выпускников в 7-8 семестрах. В 7 семестре отведено 15 недель на учебные занятия, а в 8 семестре — 8 недель на педагогическую практику и 7 недель на преддипломную практику.

Процесс практики регулируется приказом №202 Министерства высшего и среднего специального образования от 13 июня 2022 года и соответствующим положением. Важно отметить, что педагогическая практика проводится отдельно от учебных занятий, то есть во время её прохождения учебный процесс приостанавливается.

Основная часть. В статье анализируется влияние различных моделей организации педагогической практики на успеваемость студентов математического факультета Каракалпакского государственного университета им. Бердаха. Исследование охватывает студентов учебных лет 2019–2023 и 2020–2024 и сравнивает результаты прохождения практики по традиционной модели и по экспериментальной схеме «4+2». В рамках исследования рассмотрены 190 студентов, из которых 153 обучались по направлению «Математика» и 37 — по специальности «Прикладная математика и информатика». Практика для студентов 2019–2023 годов началась с сентября 2022 года и продолжалась 9 недель.

В 2023–2024 учебном году была внедрена новая модель «4+2», которая распределяет учебные дни между практикой в школах и занятиями в университете. Этот формат предполагает, что студенты проводят четыре дня в неделю на практике в школах и два дня — на занятиях в вузе, что способствует более тесной связи между теоретической подготовкой и практическими навыками, а также поддерживает непрерывность образовательного

процесса. Данный формат, рассчитанный на 8 недель, дополнен 15 неделями квалификационной и преддипломной практики. В новом формате практики принимали 241 студента, из которых 180 обучались по направлению «Математика» и 61 – по специальности «Прикладная математика и информатика».

Цель исследования — оценить, как изменение структуры и сроков прохождения практики влияет на академическую успеваемость студентов. Модель «4+2» предполагает интеграцию теории и практики, что позволяет студентам сразу же применять знания в реальных образовательных условиях и поддерживать академическую вовлеченность на протяжении всего учебного года. Традиционная модель разделяет учебные и практические этапы, в то время как новая модель предлагает органичное их сочетание, что, как ожидается, положительно скажется на глубине усвоения материала и формировании профессиональных компетенций.

Сравнительный анализ результатов студентов, проходивших практику по обеим моделям, позволит выявить влияние новой системы на качество подготовки, уровень мотивации и академические достижения студентов. Рассмотрим теперь результаты практики по каждому из моделей в разрезе языков обучения.

Сравнительный анализ успеваемости студентов по языкам обучения (2022-2023 и 2023-2024 учебные годы)

Данный отчет содержит сравнительный анализ успеваемости студентов на разных языках обучения (каракалпакский, узбекский и русский) за учебные годы 2022-2023 и 2023-2024. Цель анализа - выявить влияние новой модели практики «4+2», которая была внедрена в 2023-2024 учебном году, на академические результаты студентов. Анализ включает данные о распределении оценок (5, 4 и 3) среди студентов, что позволяет оценить, как новая модель практики отражается на их образовательных достижениях.

Данные об успеваемости по языкам обучения и учебным годам 2022-2023 учебный год

Язык обучения	Оценка 5 (количество и %)	Оценка 4 (количество и %)	Оценка 3 (количество и %)	Всего
каракалпакский	39 (30%)	67 (51.5%)	24 (18.5%)	130
узбекский	4 (10.3%)	21 (53.8%)	14 (35.9%)	39
русский	10 (47.6%)	10 (47.6%)	1 (4.8%)	21
	53 (27.9%)	98 (51.6%)	39 (20.5%)	190

2023-2024 учебный год

Язык обучения	Оценка 5 (количество и %)	Оценка 4 (количество и %)	Оценка 3 (количество и %)	Всего
каракалпакский	54 (33.8%)	88 (55.0%)	18 (11.3%)	160
узбекский	11 (25.0%)	24 (54.5%)	9 (20.5%)	44
русский	6 (16.2%)	23 (62.2%)	8 (21%)	37
	71 (29.5%)	135 (56%)	35 (14.5%)	241

Анализ по языковым группам

Группы с каракалпакским языком обучения. В 2023–2024 году наблюдается увеличение числа студентов с оценкой 5 (с 30% до 33.8%) и сокращение числа студентов с оценкой 3 (с 18.5% до 11.3%). Это свидетельствует о положительном влиянии новой модели «4+2» на академическую успеваемость.

Группы с узбекским языком обучения. Процент студентов с оценкой 5 также вырос, с 10.3% до 25%, а доля оценок 3 снизилась. Это указывает на улучшение успеваемости среди студентов с узбекским языком обучения.

Группы с русским языком обучения. Произошло снижение процента студентов с оценкой 5 (с 47.6% до 16.2%) и увеличение числа студентов с оценкой 3. Это может свидетельствовать о некоторых сложностях в адаптации к новой модели среди студентов с русским языком обучения.

Сравнительный анализ по языку обучения

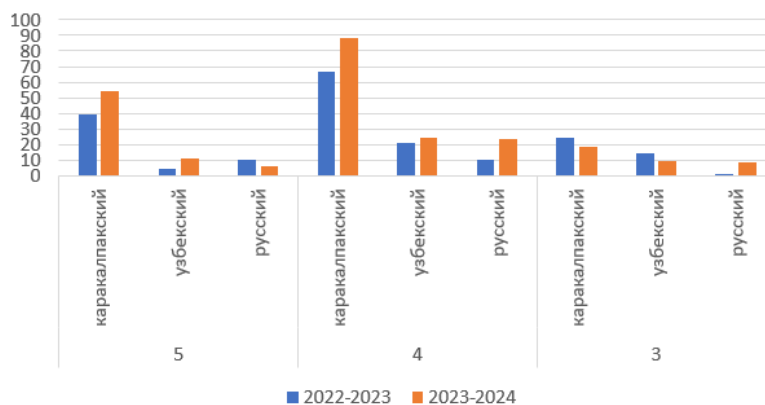

Рисунок 1: Сравнительный анализ успеваемости студентов по языкам обучения (2022-2023 и 2023-2024 учебные годы)

Анализ по успеваемости

Оценка 5. Общее количество студентов, получивших оценку 5, значительно увеличилось в 2023–2024 году (с 27,9% до 29,5%), что подтверждает позитивное влияние новой модели на высшие академические достижения.

Оценка 4. Количество студентов с оценкой 4 также возросло, что может говорить о стабильности модели «4+2» в поддержке среднего уровня успеваемости.

Оценка 3. Общее количество студентов, получивших оценку 3, снизилось (с 20,5% до 14,5), что свидетельствует об уменьшении числа студентов с удовлетворительной успеваемостью и общем улучшении показателей.

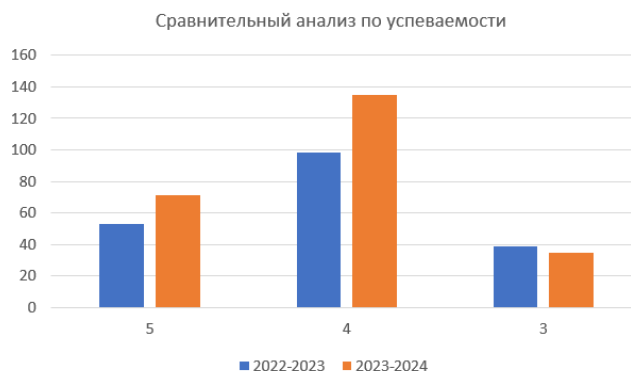

Рисунок 2: Сравнительный анализ успеваемости студентов (2022-2023 и 2023-2024 учебные годы)

Обсуждение. Введение модели «4+2» внесло существенные изменения в организацию учебного процесса, что сказалось на успеваемости студентов. Непрерывное взаимодействие с преподавателями и сочетание практических занятий с теоретическими способствовали развитию профессиональных навыков студентов, но также привели к увеличению учебной нагрузки, требующей адаптации. Анализ показывает, что переходный период потребовал времени и усилий, особенно от студентов первых групп, где процесс адаптации был наиболее заметен.

Формат «4+2» обладает рядом значительных преимуществ, которые делают его перспективной моделью для образовательного процесса:

1. Он позволил оптимально использовать учебные аудитории и другие ресурсы университета, что особенно актуально при увеличении числа студентов.
2. Прохождение практики в школах по месту проживания или в знакомых учебных заведениях облегчило взаимодействие с педагогическим коллективом и администрацией, а также создало условия для получения обратной связи от родителей учащихся.
3. Благодаря успешному прохождению практики некоторые студенты получили предложения о трудоустройстве, что позволило им начать профессиональную деятельность еще до окончания обучения.
4. Чередование учебных занятий и практики способствовало поддержанию высокого уровня успеваемости, помогая студентам избегать утраты знаний, которая часто случается из-за длительных перерывов между учебой и практикой.
5. Регулярные консультации с преподавателями и методистами во время практики способствовали оперативному решению возникающих проблем и укреплению уверенности студентов в своих педагогических навыках. Таким образом, модель «4+2» демонстрирует не только возможности для улучшения академической успеваемости, но и позитивно влияет на профессиональное становление студентов.

Заключение. Введение модели «4+2» в организацию педагогической практики показало позитивное влияние на академическую успеваемость студентов математического факультета. Анализ результатов практики продемонстрировал, что данная модель способствовала увеличению доли студентов, получивших высокие оценки, и сокращению доли удовлетворительных оценок, что подтверждает ее эффективность. Особые улучшения были отмечены среди студентов, обучающихся на каракалпакском и узбекском языках, где наблюдалось заметное повышение доли оценок «5» и снижение оценок «3». Это указывает на то, что новая модель позволяет студентам более глубоко усваивать материал и применять знания в практической деятельности.

Преимущества модели «4+2» заключаются в оптимизации учебного процесса, усилении связи между теорией и практикой, а также в создании условий для профессионального развития и раннего трудоустройства. Регулярное чередование занятий и практики помогает поддерживать высокий уровень вовлеченности и мотивации студентов, что позитивно сказывается на их успеваемости и профессиональной подготовке. Модель «4+2» доказала свою эффективность в повышении качества педагогической подготовки и может быть рекомендована для дальнейшего использования и адаптации в других образовательных учреждениях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Козлова Е. Б., Буслаева М. Е. Роль педагогической практики в подготовке студентов непедагогического профиля к педагогической деятельности // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2015. Т.34. С. 146–150.
2. Павлова Я.В., Сакович С.И. Организация педагогической практики в вузе // Современные научные исследования и инновации. 2017. № 3.
3. Габдрахманова Е.В. Организационно-педагогические условия организации педагогической практики студентов вуза в условиях реализации ФГОС // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 3.

4. Ковалёва Н.С., Вакулова Т.В. Педагогическая практика студента как фактор его профессионального становления // Гуманитарный научный вестник. 2021. №6. С. 63-67.
5. Белокурова Е.В. Повышение качества образования студентов в нижевартовском филиале ТюмГНГУ за счет производственной практики // Успехи современного естествознания. 2004. №3. С.51.
6. Жиркова З.С. Педагогическая практика студентов – подготовка к основным видам профессиональной деятельности // Фундаментальные исследования. 2012. №6 (часть 2) С. 360-364.
7. Grossman, P., Hammerness, K., & McDonald, M. (2009). *Redefining Teaching, Re-imagining Teacher Education* // Teachers and Teaching: Theory and Practice, 15(2), P. 273-289.
8. Korthagen F.A.J., Kessels J.P.A.M. (1999). "Linking Theory and Practice: Changing the Pedagogy of Teacher Education // *Educational Researcher*, 28(4), P. 4-17.

Talabalarning o'zlashtirishini oshirish uchun pedagogik amaliyotning tashkiliy modellarning imkoniyatlari

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik amaliyotni tashkil etishning turli modellari universitet talabalari, xususan, Qoraqalpoq davlat universitetining matematika fakulteti talabalari akademik o'zlashtirishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda an'anaviy model va eksperimental "4+2" modeli asosida amaliyotni o'tagan talabalarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, "4+2" modelning joriy etilishi kelajakdagi pedagoglarning tayyorgarlik sifati va kasbiy kompetentsiyalariga qanday ta'sir qilishi o'rganilgan.

Kalit so'zlar. Pedagogik amaliyot, "4+2" modeli, akademik o'zlashtirish, ta'lim jarayoni, nazariya va amaliyot.

Возможности организационных моделей педагогической практики для повышения успеваемости студентов

Аннотация. В статье рассматривается влияние различных моделей организации педагогической практики на академическую успеваемость студентов университетов, с акцентом на студентов математического факультета Каракалпакского государственного университета. В исследовании проведен сравнительный анализ успеваемости студентов, проходивших практику по традиционной и экспериментальной модели «4+2». Также изучено, как внедрение модели «4+2» отражается на качестве подготовки и профессиональных компетенциях будущих педагогов.

Ключевые слова. Педагогическая практика, модель «4+2», академическая успеваемость, образовательный процесс, теория и практика.

Opportunities of organizational models of pedagogical practice for enhancing students' academic performance

Abstract. The paper considers the impact of various models of organizing pedagogical practice on the academic performance of university students, with a focus on the students of the Mathematics Faculty at Karakalpak State University. The study provides a comparative analysis of the performance of students who completed their practice using the traditional model and the experimental "4+2" model. Additionally, the research explores how the implementation of the "4+2" model influences the quality of preparation and the professional competencies of future educators.

Keywords. Pedagogical practice, "4+2" model, academic performance, educational process, theory and practice.

VOLEYBOL SPORTIDA TAKTIKALAR

¹Kazakov B. A., ²Allayarov I. K.

¹Qoraqalpoq davlat universiteti

²O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali

Voleybol ta'limining asosiy maqsadi sportchilarga voleybol o'ynashga imkon berishdir. Boshqacha qilib aytganda, samarali hujum qilish qobiliyatiga barmoq bilan o'tish orqali erishish mumkin, bu to'pni kerakli nuqtaga hujum zarbasini beradigan o'yinchiga yuborishning eng mos usuli hisoblanadi. Boshqa tomondan, samarali barmoq uzatmasi himoyachi tomonidan qabul qilingan manjet uzatmasining sifatini aniqlaydi. Boshqacha qilib aytganda, quarterback (passer) va tajovuzkor futbolchilar o'z chiqishlarini eng yaxshi tarzda namoyish etishlari uchun manjet pass to'rdan optimal balandlikda va masofada bo'lishi kerak. Biroq, kutilgan o'yin ko'rsatkichlariga erishish uchun o'yinchilar ba'zi qarorlar qabul qilishlari va tuzatishlar kiritishlari, shuningdek, o'yinda ishlatiladigan asosiy ko'nikmalarni mashq qilishlari kerak. Masalan, xizmatni oladigan sportchi to'p kelganda xizmat qayerga tushishini tushunadi va oldindan oldinga-orqaga-yon tomonga harakat qiladi yoki to'pni manjetdan qaysi uzatmani hujumkor o'yinchiga tashlashini tanlaydi yoki hujumkor zarba beradigan o'yinchi kerakli narsani qiladi. hujumga tayyorgarlik bunday tuzatishlar va qarorlardan kelib chiqadi. Ushbu maqolada barcha tuzatishlar va qarorlar qabul qilinadi va o'yin davomida amalda qo'llaniladi, taktika sifatida belgilanadi.[1]

Odatda, sport o'qituvchilari (jismoniy tarbiya o'qituvchilari, murabbiylar) avval sportchilarga, talabalarga asosiy ko'nikmalarni o'rgatishadi, so'ngra ushbu ko'nikmalarni o'yinda ishlatish uchun o'qitish uslubiga amal qilishadi. Shu tarzda tuzilgan mashg'ulotlar sportchilarning zerikishiga olib keladi (Mitchell va boshq., 2013:19). Bundan tashqari, ko'nikmalar taktik kontekstdan tashqarida alohida o'rgatilganligi sababli, sportchilar o'yin texnikasi va taktikasini o'tkazishda muammolarga duch kelishadi. Agar sportchilar o'yin o'ynash uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni (manjetli o'tish, barmoq bilan o'tish, xizmat qilish) o'rgangan bo'lsalar ham, bu ko'nikmalarni o'yinda qachon va qanday ishlatish bilan bog'liq muammolar bo'lishi mumkin (nur, 2005:17; Pigot, 1982). Shu nuqtayi nazardan, Bunker va Torp ushbu muammoni bartaraf etish uchun 1982 yilda o'yinlarni tushunishni o'rganishga yondashuvni taklif qilishdi. Yondashuv adabiyotda keng rezonansga ega va ko'plab hosilalar paydo bo'ldi. Ushbu yondashuvlarni quyidagicha sanab o'tishimiz mumkin; [2]

Tushunish uchun o'yinlar o'rgatish (TGfU, Bunker, Thorpe & bodom, 1986); taktik o'yinlar yondashuv (Mitchell, Oslin & Griffin, 2006); o'yin hissi (Game Sense; Den Duyn, 1997; nur, 2006); taktik o'yinlar Model (taktik o'yinlar Model; Metzler, 2005); o'yin Amaliyot/amaliyot o'yini (o'yin amaliyoti; Launder 2001; Launder va Piltz, 2013); taktik-qarorlarni

o'rganish modeli (taktik-qarorlarni o'rganish modeli; Gr rachexhaigine, Vallian va Godbout, 2005); to'p-maktab tushunchasi (Memmert va Erog'lu, 2007), Invasion Games mahorat Model (Invasion Games mahorat Model, Tallir, Lenior, Valcke va Musch, 2007); Games tushunchasi yondashuv (McNeill va boshq., 2008) (bodom, 2015).

Ushbu rivojlanayotgan yondashuvlarga kelsak, Stolz va Pill (2014: 37) yondashuvlar o'rtasida nozik farqlar mavjudligini ta'kidladilar va taktik tuzilmani birinchi navbatda munosib o'rgatish kerakligini ta'kidladilar. Ushbu yondashuvlardan biri taktik o'yin yondashuvi (TO'YO) yaqinda o'yinlarni o'qitishda tez-tez ishlatib kelinmoqda. O'yinchoqda taktik o'qitish taklifi asl o'yinni o'rganishni tushunish modeli (Bunker va Thorpe, 1982) tomonidan taqdim etilgan texnikadan oldin o'zgarmadi. Shu bilan birga, taktik o'yin yondashuvi pedagogikasi uchun muhim bo'lgan o'yin samaradorligini baholash shkalasi (OPD DOTEKAT) deb nomlanuvchi baholash vositasi qo'shildi. OPD-ni tashkil etish taktik qarorlarni qabul qilish, to'psiz harakatlarni o'qish va ularga javob berish, to'p bilan reaksiyaga kirishish va keyin o'yin bilan bog'liq holatga qaytish (Hopper, 2003) deb ta'riflanadi [3]. Bu o'yin bilan boshlanadi va taktik so'roq, mahorat amaliyoti va nihoyat o'yin bosqichlari bilan tugaydi. Shu tarzda, ishtirokchilarga o'yinni yaxshiroq o'ynash tavsiya etiladi, chunki ular o'yinda nima uchun o'z mahoratidan foydalanilishini tushunishadi.

O'yinga asoslangan yondashuvlar adabiyotda paradigma sifatida paydo bo'lganidan beri (Bunker va Torp, 1982), dunyoda sport o'yinlarini o'qitishda o'yinga asoslangan yondashuvlardan foydalanish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar o'tkazildi. Ushbu tadqiqotlar, o'yinlarning taktik tuzilishidagi o'xshashliklar-o'rganilayotgan guruhlar darajasidagi farqlar va farqlar (yoshi, jinsi, mahorat darajasi, taktik murakkablik darajasi) tadqiqotchilarni o'yin ko'rsatkichlarining turli o'lchamlarini o'rganishga olib keldi. Bundan tashqari, sport ta'limi rivojlanishning ko'plab sohalarini (kognitiv, affektiv, psixomotor) o'z ichiga olishi xatti-harakatlarning turli sohalarida turli xil tadqiqotlarga olib keldi.

Mavzu bo'yicha turli sohalarida olib borilgan ba'zi tadqiqotlarda o'yinga asoslangan yondashuvlar o'yinda ishtirok etishni oshiradi (Xarvi, 2004; Mitchell va boshq., 1995), qaror qabul qilishda yanada rivojlangan guruh yaratish (Alarc va boshqalar., 2009; Broek va boshq., 2011; Frantsiya va boshq., 1996; Grey va Sproule 2011; g va g, 2017; Harvey 2004; Mitchell va boshq., 1995; 2007; Tyorner, 1996; Tyorner va Martinek, 1999; talabalar darslardan ko'proq bahramand bo'lishlari uchun (Cruz, 2004;Tyorner; 1996; Uollhead va Deglan 2004), ishtirokchilarning motivatsiyasi oshdi (Jons va boshq., 2010; Uollxed va Deglan, 2004), shunga o'xshash taktik tuzilishga ega o'yin o'ynagan talabalar o'rgangan taktik bilimlarini boshqa o'yinga o'tkazishga muvaffaq bo'lishdi (Xarrison va boshq., 2004; Holt va boshq., 2006; Jones va Farrou 1999; Martin, 2004; Mitchell va Oslin 1999), mahorat dastur (Alison va Thorpe, 1997; din., 1996; Harrison va boshq., 2004; Harvey, 2004; Mitchell va boshq., 1995; 2007; Tyorner va Martinek, 1999; Tuzcuoikkurslu, 2006; Frantsiya va boshq., 1996; Harrison va boshq., 2004 yil; Tuzcuoeksportinglu, 2006 yil; 2015) va sozlash komponentini yaxshilagan (Harvey, 2004), qo'llab-quvvatlash komponentiga hissa qo'shgan (Alarc va boshqalar). 2009 yil;Güneş, 2017; Şahin 2007) va takomillashtirilgan o'yin ishlash (, 2017; Li va Haydash, 2009; Şahin 2007; Tuzcuoğlu, 2006 Güneş, 2009; Bohler). Bundan tashqari, voleybol filiali haqida;

Jons va Farrou (1999) voleybol bo'yicha ta'lim badminton bo'yicha qaror qabul qilish mahoratini oshirishini aniqladi; Harrison va boshq. (2004) voleybol o'yinlari sinovlari videolarini kodlash orqali universitet talabalarida o'tkazilgan tadqiqotda o'yin o'ynashning yaxshilanishiga erishilganligini aniqladi; Broek (2011) taktik xabardorlik testi yordamida universitet talabalarida o'tkazgan tadqiqotida taktik xabardorlikning oshganligini aniqladi; Henninger va boshq. (2006) voleybol darslarini tanlagan talabalardan sifatli ma'lumotlarni oldi va o'qituvchilar taktik qarorlarni ishlab chiqish uchun tegishli muhitni ta'minlashi kerakligini aniqladilar, talabalar esa jismoniy tarbiya muhitiga olib kelgan ma'lumotlarni taktik bilimlar bilan birlashtirishda qiynalmoqda; Bohler (2009) 6-sinf o'quvchilari va o'qituvchilarining jismoniy tarbiya darsini sifatli tahlil qilish natijasida TO'YO yordamida taktik bilimlarni yaxshilash mumkinligi aniqlandi [4]. Voleybolning texnik soha ekanligi va o'yin o'ynash uchun ba'zi bir asosiy texnikalarni bilish zarurligi voleybol o'qituvchilarini taktik tushunchaga ega bo'lmagan alohida tadqiqotlarga undaydi. Bu, ayniqsa, voleybolda yangi boshlanuvchilar uchun zerikarli vaziyatga aylanishi mumkin. Bundan tashqari, taktik kontekstdan tashqarida ajratilgan usulda o'qitish texnikasi texnikani o'yinga o'tkazishda muammolarga olib kelishi mumkin. Taktik o'yin yondashuvining tuzilishi tufayli talabalar/sportchilar o'yin o'ynash orqali birgalikda texnika va taktikani o'rganadigan ta'limiy vaziyatni ochib beradi. Biroq, dunyoda voleybol bo'limi haqida juda kam tadqiqotlar mavjud

Jismoniy tarbiya o'qituvchilari va murabbiylariga o'yinni o'qitish yondashuvlari to'g'risida ma'lumotli tanlov qilish to'g'risida ma'lumot berish uchun o'yinga asoslangan yondashuvlarni o'rganadigan tadqiqotlar zarur. Shu sababli, o'tkazilgan tadqiqot mamlakatimizda taktik o'yin yondashuvi bilan bog'liq olib boriladigan tadqiqotlarga oydinlik kiritishi va adabiyotga hissa qo'shishi kutilmoqda. Ushbu nuqtadan kelib chiqqan holda, tadqiqotning maqsadi voleybolni endigina boshlagan sportchilarda TO'YO yordamida o'tkazilgan voleybol mashg'ulotlarining qaror qabul qilish, mahoratini qo'llash, sozlash komponentlarini, shuningdek, ushbu tarkibiy qismlarga qarab paydo bo'lgan sportchilarning ishtiroki va o'yin ko'rsatkichlarini baholashdir [5]. Tadqiqot yarim eksperimental tadqiqot bo'lib, eksperimental modellardan keyingi sinov boshqaruv guruhisiz model yordamida ishlab chiqilgan. Tadqiqotning mustaqil o'zgaruvchisi taktik o'yin yondashuvi bilan tayyorlangan voleybol mashg'ulotlari dasturi bo'lib, bog'liq o'zgaruvchilar sportchilarning qaror qabul qilish, mahoratni qo'llash, sozlash, o'yinda ishtirok etish va o'yin ko'rsatkichlari.

Ushbu tadqiqotda qaror qabul qilish, mahoratni qo'llash va sozlash komponentlari o'yin samaradorligini baholash shkalasidan tanlangan va voleybolga moslashtirilgan. Tanlangan komponentlar uchun har bir o'yinchi uchun alohida qaror

qabul qilish indeksi, mahoratni qo'llash indeksi va sozlash indeksi yaratildi. Keyin har bir o'yinchining o'yindagi ishtiroki va o'yin ko'rsatkichlari yaratilgan indekslar asosida hisoblab chiqildi.

ADABIYOTLAR

1. Железняк Ю.Д., Чачин А.В., Сыромятников Ю.П. Волейбол. Примерные программы для ДЮСШ и СДЮШОР. // Советский спорт. -М.: 2009,130 с.
2. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в Олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения. -Киев: Олимпийская литература, 2004, 808 с.
3. Pulatov A.A. Voleybolning rasmiy qoidalari. O'zDJTI nashriyot-matbaa boiimi. -T., 2002, 53 b.
4. Pulatov A.A. Voleybol. //ITI I kurs talabalariga mo'ljallangan ma'ruzalar to'plami. -T., 2004, 71 b.
5. Pulatov A.A., Isroilov Sh.X. Voleybol nazariyasi va uslubi. -T., 2007,148 b.

Voleybol sportida taktikalar

Annotatsiya. Ushbu maqolada voleybol sport turining taktikasi, texnikasi, bugungi kunga qadar taraqqiyoti haqida ilmiy fikrlar tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: taktika, hujum, voleybol, sport, musobaqa, texnika, taraqqiyot, malaka, kombinatsiya, tezlik, maydon.

Taktika v voleybole

Аннотация. В этой статье исследуются научные взгляды на тактику, технику, прогресс волейбольного спорта на сегодняшний день.

Ключевые слова: тактика, атака, волейбол, спорт, соревнования, техника, прогресс, квалификация, комбо, скорость, поле.

Tactics in volleyball

Annotation- this article examines the scientific views on the tactics, technique, and progress of volleyball today

Key words- tactics, offense, volleyball, sport, competition, technique, progress, qualification, combo, speed, the field.

ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У СТУДЕНТА ЧЕРЕЗ ФИЗИЧЕСКУЮ КУЛЬТУРУ И СПОРТ

Кунназаров А. М.

Каракалпакский государственный университет

Сегодня воспитание духовно и физически гармонично развитого поколения является общенародной задачей нашего независимого государства Узбекистан. Последовательное и решительное продолжение нашей работы для достижения этой благородной цели является одним из важных вопросов, находящихся сегодня в центре внимания нашей политики. Поэтому одной из основных задач общества является воспитание подрастающего поколения как физически здорового, умственно активного, гармонично развитого поколения и формирование в будущем здорового образа жизни. Здоровый образ жизни – это налаживание жизнедеятельности, основанное на приобретении навыков, служащих обеспечению безопасности жизни и здоровья человека.

Здоровый образ жизни определяется наличием таких условий, как соблюдение режима дня, укрепление организма на основе активных физических нагрузок, занятий спортом, полноценного и качественного питания, соблюдение гигиенических правил в питании и др.

В нашей стране спорту уделяется большое внимание, и нашим правительством были разработаны и приняты ряд постановлений, указов, законов, положений по развитию физической культуры и спорта. Положительное развитие такой теоретической и практической работы в нашей стране, уделяемое внимание реформированию спорта, физической культуры в воспитании молодежи, мы видим, что наши спортсмены имеют право участвовать в международных турнирах и Олимпийских играх, а также достигать высокие результаты практически во всех видах спорта. Поэтому в последние годы многие виды спорта в нашей стране стремительно развиваются. Это позволяет молодому поколению быть здоровым, энергичным, иметь высокое стремление к самообороне, готовиться к труду, боевым действиям, достигать красивой фигуры и гармонично развиваться как личность.

Одним из приоритетов нашего государства является обеспечение физического и духовного развития подрастающего поколения нашей страны. В частности, наше правительство работает над внедрением здорового образа жизни в интересах подрастающего поколения. В этой связи большое значение имеют пять важных инициатив (20 марта 2019 года), направленных на всестороннее умственное, физическое и духовное развитие всей нашей молодежи Президента Ш.Мирзиёева. Поэтому в современном обществе физическая культура и спорт становятся важнейшими жизненными навыками в воспитании подрастающего поколения в каждой семье, ведь участие подрастающего поколения в занятиях спортом, наряду с физическим здоровьем, формирует умственный интеллект, умственную активность, трудоспособность и сила воли [1]. Этим свойством регулярная двигательная и спортивная деятельность человека отличается от других видов деятельности. Например, если трудовой процесс требует умеренного напряжения и интенсивности, допустимых для той или иной деятельности, то в спортивной деятельности высокий уровень напряжения иногда требует движения с максимальной интенсивностью [2].

Здоровье издревле считалось большой ценностью и благом. Под здоровьем обычно понимают отсутствие болезни. Предполагается, что те, у кого не обнаружено заболеваний, относятся к категории здоровых людей. Но это довольно условное и примитивное представление о здоровье. В уставе Всемирной организации здравоохранения

здоровье определяется не только как отсутствие болезней или фактических дефектов, но и как «полное физическое, душевное и социальное благополучие». Иначе говоря, здоровье обуславливается не только физическим состоянием человека, но и его взаимоотношениями и успехами дома, в учебном заведении и на работе. Важнейшим подспорьем в укреплении здоровья является здоровый образ жизни. Под ним понимается: достаточный сон, поддержание массы тела на определённом уровне, отказ от вредных привычек, регулярная физическая активность (лучше физические упражнения аэробной направленности), ежедневные завтраки, соблюдение режима питания, который исключает переизбыток, приём пищи всухомятку или «на ходу». Как видим, в понятие здорового образа жизни, как обязательный его элемент, включена физическая активность. И это не случайно. Прежде всего, занятия физической культурой, спортом являются главными составляющими необходимой для человека двигательной активности, поддерживающей и обеспечивающей нормальное функционирование всех органов и систем его организма и влияющей, тем самым, на его физическое состояние [7]. Кроме того двигательная активность оказывает влияние на развитие адаптационных возможностей организма при воздействии на него различных неблагоприятных факторов внешней среды [5].

В жизни мы постоянно подвергаемся этим воздействиям. Они вызывают в организме определённое функциональное напряжение — стресс. Способность организма противостоять этому воздействию, приспосабливаться к нему и определяет степень здоровья. В процессе адаптации организма к влиянию какого-либо одного стрессора (раздражителя, вызывающего стресс) последовательно возникает три фазы (фазы тревоги, резистентности, истощения). Эти стадии стресса (напряжения) были открыты канадским физиологом Селье Г. Перечисленные фазы стресса наблюдались им при воздействии самых разных раздражителей. Поэтому весь ход этих изменений в организме был им назван общим адаптационным синдромом (далее ОАС). Важной особенностью ОАС является то, что в стадии резистентности к одному стрессору начинает появляться устойчивость к влиянию ряда других стрессоров, то есть по мере приспособления организма к влиянию одного из неблагоприятных факторов, т.е. по мере приспособления к среде повышается его сопротивляемость к влиянию других факторов.

И ещё одно обстоятельство стресс – не болезнь. Это необходимое условие нормального функционирования организма. Без стрессов жизнь превратилась бы в абсолютное равновесие с внешней средой и замерла бы. Селье Г. считал нормальные по силе воздействия стрессоры необходимыми для поддержания на должном уровне функциональной дееспособности организма. Лишь очень сильные стрессоры, вызывающие «дистресс» (страдание), он считал вредными для здоровья.

Физические упражнения, занятия физической культурой и спортом тоже являются своеобразными стрессорами, правда очень естественными и физиологическими. По мере адаптации организма к влиянию различных физических нагрузок возникает ОАС, и на определённом этапе его развития наступает стадия резистентности (устойчивости) к ним. В этой стадии наблюдается повышение устойчивости организма ко многим другим неблагоприятным факторам, в том числе к инфекциям и утомлению. Правда, в этой фазе стресса от физических нагрузок спортивные результаты растут медленнее, чем в фазе тревоги. Таков механизм проявления оздоровительного влияния занятий физической культурой и спортом [6].

Цель нашего исследования заключается в анализе эффективности влияния разных элементов и форм занятий физическими упражнениями, режима сна и питания на жизнедеятельность студента в формировании здорового образа жизни. В ходе исследования проведен опрос студентов Каракалпакского государственного университета (120 чел.) по показателям здорового образа жизни (различным формам двигательной активности, режима сна и питания), а также анализ показателей успеваемости студентов). Проводившиеся опросы среди студентов, показали, что продолжительность ночного сна заметно отражается на уровне академической успеваемости студентов. Так при продолжительности ночного сна 46 и менее часов в неделю академическая успеваемость, в среднем, составляет 3,11 балла. Наиболее высокий её уровень – 3,8 балла – наблюдается при продолжительности ночного сна 56 часов в неделю, то есть около 8 часов в сутки. На академическую успеваемость влияет и время отхода ко сну. Если студенты ложатся спать позже 1 часа ночи, то их средняя успеваемость составляет 3,25 балла. Те же, кто ложится спать не позже 11 часов вечера учатся лучше – 3,85 балла. Влияет на академическую успеваемость и режим питания. Студенты, принимающие пищу 2 раза в течение дня, имеют средний балл успеваемости 3,2. Те же из них, кто принимают пищу 4 раза в день – 3-4 балла. Студенты, пренебрегающие завтраком, учатся в среднем на 3,29 балла, а принимающие пищу регулярно – на 3,59 балла. Основой здорового образа жизни является режим дня, включающий в себя грамотное сочетание труда, отдыха, нормального режима питания и, конечно, режима.

Двигательный режим студента должен включать в себя выполнение упражнений гигиенической гимнастики, посещение академических занятий по физическому воспитанию, дополнительные занятия физическими упражнениями в свободное от учёбы время, занятия спортом. Общий объём занятий физическими упражнениями должен составлять не менее 8-10 часов в неделю. Именно при этом объёме занятий начинают проявляться положительные изменения в состоянии здоровья, выражающиеся в повышении общего жизненного тонуса и снижении заболеваемости простудными заболеваниями. Правильной организации двигательного режима сопутствует не только более крепкое здоровье, но и более высокая академическая успеваемость.

Студенты, занимающиеся физическими упражнениями и спортом, учатся лучше тех, кто занимается нерегулярно (соответственно на 3,77 и 3,43 балла). Занятия физической культурой и особенно спортом требуют

более строгого соблюдения режима дня, а том числе режима сна, питания, исключения вредных привычек. Сочетание правильной организации двигательного режима и более рационального построения элементов режима дня не случайно. Занятия физической культурой и спортом требуют определенных волевых усилий, организованности, дисциплины. Эти черты находят отражение в особенностях режима сна и питания. Здоровый образ жизни подразумевает соблюдение режима труда, отдыха, сна на основе требований суточного биоритма. Суточный биоритм, который сложился в процессе эволюции, в упрощённом виде выглядит так: максимальная активность утром – 8-12 часов, минимум – в середине дня (с 12 до 16 часов), второй максимум активности – в вечернее время (16-22 ч.) и наиболее выраженный минимум – в ночное время (22-8 ч.). В соответствии с этим желательно строить свой личный режим дня, чередуя труд, отдых, сон.

Помимо правильной организации режимов труда, отдыха, сна, питания и двигательной активности здоровый образ жизни предполагает умение снимать нервное напряжение с помощью аутотренинга, разумно пользоваться средствами закаливания: водными процедурами. Но всё это требует немалых личных усилий, проявить которые иногда очень трудно [3]. Полученные результаты опроса студентов Каракалпакского университета говорят о том, что соблюдение режима сна и питания при различных элементах и формах занятий физической культурой, эффективно влияет не только на здоровье организма, но и на академическую успеваемость.

Первым шагом в приобщении к нормальному двигательному режиму является обязательное посещение всех академических занятий по физкультуре. Это может стать организующим началом, необходимым для успешного обучения в университете. Вторым этапом является приобщение себя к каждодневной утренней зарядке. Эта форма занятий предполагает нормализацию режима сна, так как для того, чтобы встать немного раньше обычного, нужно спать лечь пораньше. Завершение же зарядки водными процедурами, самомассажем положительно отразится на самочувствии и на состоянии здоровья.

Далее, необходимо попытаться дополнить академические занятия по физкультуре самостоятельными занятиями физическими упражнениями. Эти занятия могут включать в себя занятия бегом, оздоровительной гимнастикой, различными играми. Повышенные физические нагрузки, естественно, потребуют энергетической компенсации, что будет содействовать упорядочению режима питания.

Занятия физической культурой и спортом требуют затрат времени. Поэтому становится необходимой рациональная организация учебного труда, отдыха, соблюдение режима сна и питания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию физической культуры и массового спорта» от 3 июня 2017 года № ПП-3031.
2. Абдуллаев А., Хонкельдиев Ш.Х. Теория и методика физического воспитания. Учебник. - Т.: Издательско-полиграфический отдел "УЗДЖТИ", 2005. - 168 с.
3. Кораблева, Е.Н. Формирование нравственных устоев и морально-волевых качеств в процессе занятий физическим воспитанием и спортом / Е.Н. Кораблева // Проблемы развития физической культуры и спорта в новом тысячелетии. – 2017. – № 1. – С. 5-7.
4. Паршикова, Н.В. Стратегические приоритеты государственной политики в области массового спорта / Н.В. Паршикова, С.И. Изаак, В.Н. Малиц // Ученые записки университета им. П.Ф.
5. Лесгафта. – 2017. – № 6 (148). – С. 167-171.
6. Састамойнен, Т.В. Проблема оздоровления человека в XXI веке / Т.В. Састамойнен //
7. Актуальные проблемы здоровья и физической культуры. – 2014. – № 1. – С. 11-14.
8. Семенова, М.А. Общие представления об индивидуальной физической подготовке и путях восстановления организма человека / М.А. Семенова, В.А. Прусакова // Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения. – 2013. – № 4. – С. 113-120.
9. Хайдаров Б.Т. Физиология и физиология спорта. – Т.: 2018. – 252 с.

Формирование здорового образа жизни у студента через физическую культуру и спорт

Резюме. В данной статье показана роль занятий физической культурой и спортом в формировании здорового образа жизни студенческой молодежи. Представлены результаты исследований воздействия занятий физической культурой на показатели жизнедеятельности студента Каракалпакского государственного университета. Описываются приоритетные задачи каждого человека по здоровому образу жизни, правилам занятий спортом, самообразованию, развитию студента в физическом, психологическом и духовном плане.

Ключевые слова: здоровое поколение, физическое воспитание, спорт, здоровье, стресс, физические упражнения.

Jismoniy tarbiya va sport orqali talabada sog'lom turmush tarzini shakllantirish

Rezyume. Ushbu maqolada talaba yoshlarning sog'lom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy tarbiya va sportning o'rni ko'rsatilgan. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining Qoraqalpog'iston davlat universiteti talabasining hayotiy faoliyatiga ta'sirini o'rganish natijalari taqdim etildi. Har bir insonning sog'lom turmush tarzi, sport qoidalari, o'z-o'zini tarbiyalash, talabalarni rivojlantirish bo'yicha ustuvor vazifalari tavsiflanadi jismoniy, psixologik va ma'naviy jihatdan.

Kalit so'zlar: sog'lom avlod, jismoniy tarbiya, sport, sog'liq, stress, jismoniy mashqlar.

Formation of a healthy lifestyle for a student through physical culture and sports

Summary. This article shows the role of physical culture and sports in the formation of a healthy lifestyle of students. The results of studies of the impact of physical education on the vital signs of a student of Karakalpak State University are presented. The priority tasks of each person on a healthy lifestyle, rules of sports, self-education, student development in physical, psychological and spiritual terms are described.

Keywords: healthy generation, physical education, sports, health, stress, physical exercises.

TARIXNI O'QITISH ORQALI TALABALARDA VATANPARVARLIK TUYG'USINI RIVOJLANTIRISH TEKNOLOGIYASINING AYIRIM MASALALARI

Djumaniyazov I.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Globallashuv jarayoni tezlashayotgan bir paytda milliy o'zlikni asrash, tarix va qadriyatlarni kelajak avlodlarga yetkazish, milliy g'urur tuyg'usini tarbiyalash dolzarb bo'lib bormoqda. Bugungi kunga kelib tarixni o'qitishga doir turli yangicha yondashular o'quv jarayoniga tatbiq etilmoqda, tarix fanining barcha davrlarini o'qitish bo'yicha interfaol usullar amaliyotda keng qo'llanmoqda.

Talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning murakkabligi mamlakatda boshqalarda bo'lgani kabi globallashuv, ommaviy madaniyat jarayonlari kuchayib, g'arb qadriyatlarini faol implantasiya qilish natijasida talabalarda, umuman yoshlarda vatanni sevis, uni qadrlash hissi kun sayin kamayib bormoqda. Shuning uchun, bizning fikrimizcha, Yangi O'zbekistonni barpo etishda aholining, ayniqsa, talaba-yoshlar orasida vatanparvarlik g'oyasini ommalashtirish lozim [1:25]. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tizimini yaratish va rivojlantirish jarayonida hal qilinadigan vazifalar quyidagilardan iborat: talabalarda dunyo haqida yaxlit tasavvur hosil qilish; fuqaroning o'z-o'zini anglashiga erishish; umuminsoniy axloqiy qadriyatlar bilan yaqindan tanishtirish; ijtimoiy-madaniy muhitda yetarli xulq-atvorni rivojlantirish; shaxsiy xususiyat sifatida ijodkorlikni rivojlantirish; talabaga o'z "men"ini anglashda yordam berish; shaxs tarbiyasini hayotiy ma'nolarni ro'yobga chiqarishga yo'naltirish; pedagogik yordam ko'rsatish va qo'llab - quvvatlash; zamonaviy vatanparvarlik tarbiyasining qarama-qarshiliklarini hal qilishga yordam beradigan, talaba shaxsining axloqiy rivojlanishining bunday darajasiga erishishga imkon beradigan pedagogik shart-sharoitlar va vositalarni aniqlash, bu shaxsiyatning keyingi rivojlanishi uchun etarli asos bo'ladi.

Talabalarni vatanparvarlik tarbiyasi 4 moduldan iborat tizim sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Har bir modulning tarkibini alohida ko'rib chiqamiz.

1-modul ijtimoiy hisoblanadi. Insoniyatning ma'naviy-axloqiy yutuqlarini chuqur o'rganish.

Bunday darslarning maqsadi talabalar ongida jamiyatning ma'naviy-axloqiy hayoti hodisalari, ajdodlar va zamondoshlarning hayotiy donoligi haqidagi tushunchalarni izchil tarbiyalash va mustahkamlashdir; axloqiy qarashlarning milliy ruhining umuminsoniy xazinalarini qadriyat shakllanishi sifatida tushunish orqali rivojlantirish va mustahkamlash borliq haqiqatlariga shaxsiy munosabat bildirish[2:27].

Darslar – mitinglar, tinchlik va insonparvarlik saboqlari, og'zaki nutqlar, madaniy ko'rgazma stendlari, qiziqarli uchrashuvlar klubi uchrashuvlari, darslar matbuot anjumanlari, darslar – virtual ekskursiyalar, darslar-tarjimai hollar.

2-modul – bu talabalarning kelajakdagi tarix va madaniyat hodisasiga va u orqali o'zlarining yaxlit ong holatiga bo'lgan munosabatini ochib beradigan yo'naltirilgan modul. Yo'naltirilgan modulni amalga oshirishda ma'naviy qadriyatlarni aniqlash, shaxsning qiymat yo'nalishlarini shakllantirish tizimini aniqlash, shaxsiy funktsiyalarni rivojlantirish mexanizmlarini o'rganish uchun katta harakatlar talab etiladi. Shaxsiy funktsiyalarni rivojlantirish mexanizmlari: ma'no shakllanishi, subyektivlashtirish, kognitiv va shaxsiy tarkibiy qismlarning uyg'un korrelyatsiyasi.

Yo'naltirilgan modulning maqsadi shaxsiy ishtirok bilan Vatanga foyda keltirish ehtiyojini uyg'otish va rivojlantirish, ma'naviy-axloqiy qadamjolarining mohiyati va mazmunini bilishdir[5:77]. Ish shakllari: ekskursiyalar, brifing darsi, konferentsiya darsi, davra suhbat, rekonstruksiya darslari, klublar, "Millat qahramonlari", "O'zbekiston iftixori" fakultativ kurslar tashkili etish.

3-modul shaxsiy-mulohaza, o'zaro fikrlash. Maqsad: onga og'zaki ta'sirlarni tizimli amaliy mustahkamlash. Talaba shaxsining axloqiy va ixtiyoriy sohasini egallash – bu yuqori axloqiy haqiqatlarning ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatini, xalq donoligi boyliklarini o'zlashtirishda qabul qilinadigan me'yorlarni tushunishdir.

Ish shakllari: dars-debat, teatrlashtirilgan tomoshalar.

4-modul milliy-madaniy komponent hisoblanadi. Milliy-madaniy tarkibiy qism O'zbekiston madaniyati va san'ati tarixiga kirish, o'z xalqining madaniy va tarixiy o'zaro bog'liqligi va qadriyatlarini tushunishga imkon beradi.

Talabalarning milliy va madaniy o'ziga xosligini shakllantirish mening ishimda bunday ish shakllari yordamida sodir bo'ladi: video dars, laboratoriya mashg'ulotlari, ishlash darsi, taqdimot darsi, kim oshdi savdosi darsi va boshqalar.

Vatanparvarlik tarbiyasining quyidagi shakllari, vositalari yanada samaralidir: folklor muhitini tashkil etish; o'zbek milliy madaniyati, kundalik hayotiga kirish; arxitektura, rassomlik, xalq hunarmandchiligi, milliy liboslarni o'rganish; O'zbekiston qahramonlarini o'rganish; muzey materiallaridan foydalanish; fakultativ mashg'ulotlar, fakultativ kurslar o'tkazish.

Vatanparvarlikni tarbiyalash bo'yicha tizimli ishlar refleksiv faoliyatga – introspektivaga, o'z-o'zini baholashga, mustaqillik va ijodkorlikni rivojlantirishga qaratilgan. O'zbek mentalitetiga, ma'naviyatiga, kelishuviga, oilada, maktabda, oliy ta'limda madaniyatda o'zaro ta'sirning mavzudan mavzuga tizimiga tayanish, shaxsni o'zini o'zi anglaydigan subyekt sifatida tan olish, vatanparvarlik tarbiyasini kengaytirish uchun tashvish bilan birlashtirish; vatanparvarlik ongi, axloqiy tuyg'ular, harakatni tanlash erkinligi, axloqiy rivojlanishni pedagogik boshqarish: har bir talabaning "zudlik bilan rivojlanish zonasi"ni aniqlash va ulardan foydalanish, rivojlanishni o'z-o'zini rivojlantirishga, tashkilotni o'z-o'zini tashkil etishga, tashqi tartibga solishni o'zini o'zi boshqarishga tarjima qilish [3:38].

Tarix o'qitish asosida ta'lim jarayonining pedagogik omillarini tavsiflash:

- umuminsoniy axloqiy qadriyatlarga asoslangan tarbiya;
- xalqlar o'rtasidagi tinchlik va do'stlik g'oyalaridan foydalanish;
- insonga qiziqishni rivojlantirish eng yuqori qadriyat sifatida;
- o'zbek xalqining o'ziga xos an'analaridan foydalanish;
- folklor va ta'lim muhitini yaratish;
- ta'lim muhiti faoliyatining pedagogik makonini kengaytirish;
- milliy madaniy kontekstni yaratish (shaxsni ijodiy rivojlantirish);
- talabalarning o'zbek madaniyati qadriyatlari mazmunini rivojlantirish;
- zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyat ehtiyojlariga javob beradigan talabaning ideal vatanparvar modelini yaratish;
- zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyatda vatanparvarlik tarbiyasida maqbul nazariy va uslubiy yondashuvlarni aniqlash;
- zamonaviy sharoitda talabalarini vatanparvarlik tarbiyasi jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash;

- zamonaviy vatanparvarlik tarbiyasining qarama-qarshiliklarini hal qilish uchun qulay pedagogik sharoitlarni aniqlash;
- zamonaviy talabalarini vatanparvarlik tarbiyasi vositalari va usullaridan foydalanish, ularga shaxsning keyingi rivojlanishi uchun etarli asos bo'ladigan axloqiy rivojlanish darajasiga erishishga imkon beradi[4:29].

Xulosa qilib aytganda, vatanparvarlik – bu o'zini emas, boshqalarning baxt-saodati, farovonligini o'ylab yashash, degani. Agar o'z xalqining tarixi, adaniyoti tilini sevadigan talabani tarbiylasak, unda biz o'z oldimizga qo'ygan vazifani bajargan bo'lamiz. Oliy ta'lim muassasasida talabalarning vatanparvarlik kompetensiyasini rivojlantirish, ilmiy asosga ega, tizimli tadqiqotlar orqali amalga oshirilishi kerak. Aks holda, mazkur tuyg'u mukammallikka ega bo'lmaydi, vaqt o'tishi bilan o'zgarib ketishi mumkin. Kishi vatanparvar bo'lishi uchun, avvalo, o'z oilasini, qarindoshlarini seva olishi, ularning urf-odat va tutumlarini qadrlashi, oila tarixini hurmat qilish orqali vatanparvar bo'la oladi.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2016. –14-б.
2. Rahmatullayev M.A. «Masofaviy ta'limning yetti jihati. - Toshkent, 2009; Ta'limda axborot texnologiyalari. Oliy ta'lim muassasalari uchun / R.Hamdamiyov, U.Begimkulov, N. Tayloqov. O'zME davlat ilmiy nashriyoti. - T.: 2010, - 120 b.
3. Сагдиев А., Фузайлова Г., Хасанова М. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: ТДПУ, 2008. – Б. 48-61.
4. Глазырина Т. Н. Методика преподавания истории –Новопоцк, 2011. –С. 65.
5. Н. М. Карамзин Избранные сочинения в двух томах. М.; Л.: Художественная литература, 1964. Т. 1, с. 810.

Tarixni o'qitish orqali talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish texnologiyasining ayirim masalalari

Annotasiya: maqolada tarix o'qitish orqali talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish omillari, o'quv materiallarini tanlash va taqdim etish tamoyillari, berilgan ma'lumotlar bilan qanday ishlash, ma'lumotlarni qanday va qaerdan qidirish, qanday solishtirish, solishtirganda nimaga asoslanish kabi bilim va ko'nikmalar o'rgatilishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: tarix darslari, vatanparvarlik. o'qitish metodikasi, mustaqil ishlash, izlab topish, qiyoslash, taqqoslash.

Факторы развития чувства патриотизма у студентов

Аннотация: В статье рассматриваются этапы формирования чувства патриотизма у учащихся посредством преподавания истории, принципы отбора и представления учебного материала, обучение таким знаниям и умениям, как работать с предоставленной информацией, как и где искать информацию, как сравнивать, на чем основываться при сравнении.

Ключевые слова: уроки истории, патриотизм, методика преподавания, самостоятельная работа, поиск, сравнение, сопоставление.

Factors in the development of a sense of patriotism among students

Abstract: The article discusses the stages of forming a sense of patriotism among students through teaching history, the principles of selection and presentation of educational material, teaching such knowledge and skills as how to work with the information provided, how and where to look for information, how to compare, what to base the comparison on.

Key words: history lessons, patriotism, . teaching methods, independent work, search, comparison, comparison.

BILIMLENDIRIW SISTEMASI ORTALIG'INDA DENE TÁRBIYASI OQITIWSHILARININ DORETIWSHILIK TAJIRIYBESIN ASIRIW

Utegenov J.J. , Turdimuratov J.A.

QMU docent

Bilimlendiriw klasteri ortalg'inda bolajaq dene tarbiyasi oqitwshilarinin qanigelik kompetentligin rawajlandirw processlerin jetilistiriw ham de bolajaq dene tarbiyasi oqitwshilarinin salamatligin bekkemlew, fizikalq sapalarin rawajlandirw, dene tarbiyasi ham sport shingiwlarina qizigwshilqlarin asirw zaman talaplarinan birine aylandi. Otkerilgen tajiriybelerde bolajaq dene tarbiyasi oqitwshilarina dene tarbiyasi panin oqitw procesinde olardin fizikalq rawajlanw dinamikasin aydinlastirwshi, den sawliqlaindagi unamsiz ozgerisler darejesine muwapiq turde manzilli, aniq maqsetti nazerde tutatwshi klaster-modulli oqitw sistemasin jaratiw maydaninan ilimiy izertlewler jetkiliklishe otkerilmegen. Jahanda bolajaq dene tarbiyasi oqitwshilari xalqtin basqa social toparlarina salisturganda atirap-ortalıqtin unamsiz faktorlari tasirine kobirek beriliwshe, har qiyli keselliklerden azap shegiwshi ayrıqsha xarakterge iye topar esaplanadi ham de fizikalq rawajlanıwı ham fizikalq tayarlıqları turli darejede bolıwı menen xarakterlenedi. Joqarı talim makemelerinde dene tarbiyasi ham sport panin oqitwda shugillanwshilar organizmine shingiwlar tasirin uyreniw, bolajaq dene tarbiyasi oqitwshilarinin salamatligi ham fizikalq tayarlıgi jagdayın anıqlap oqıw-shingiwlar procesin sholkemlestiriw maydaninan ilimiy izertlewler alıp barılğan. Bilimlendiriw sisteması dunya rawajlanıwının tiykarğı hareketlendiriwshi kushi ham turaqlı rawajlanıwdın zarurli faktor retinde qaraladı. Onı jetilistiriw ham sapalı sholkemlestiriw, talim alwshılarga kepillik berilgen bilim beriw mexanizmelerin oqıw -shingiwlar procesine engiziw üstın bagdarlardan biri bolıp esaplanadı. Jetekshi talim makemeleri tarepinen bolajaq kadrlardı oqitwda innovciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardı islep shıgıw ham amelıyatqa engiziw maydanında koplegen izertlewler amelge asırılıp kelmekte.

Bugingi künde joqarı talim makemeleri dene tarbiyasi ham sport tarawın rawajlandırıwga ayrıqsha itibar qaratılmaqta. “Jamiyetimizde salamat turmis tarizin qalıplestiriw, xalqtın, asirese, keleshek awladtı dene tarbiyasi ham galabalıq sport menen turaqlı shugillanıwı ushın zaman talaplarına uyqas shart-sharayatlar jaratiw ham de dene tarbiyasi ham galabalıq sporttı jáne de rawajlandırıw” [1] ayrıqsha aytıp ótkén. Respublikamızdagi joqarı talim makemelerinde bilim atrıgan bolajaq dene tarbiyasi oqitwshilarinin sanı jıldan jılga kobeymekte ham olardin kopsiligi oqıw bagdarlamalarında belgilengen

júklemlerdi orınlawğa tolıq jaǵdayda tayar emes. Fizikalıq tayarlıǵı tómén bolǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshıları tárepinen shınıǵıwlar rejimi sheńberinde dúzilgen oqıw shınıǵıwları baǵdarlamaların orınlanıwı qıyın bolıp kelmekte. Buǵan sebep, bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının fizikalıq tayarlıǵı hám olar tárepinen orınlawshı normativ testler ortasındaǵı saykes emeslik bolıp tabıladı. Usı jaǵday túrli dárejedegi fizikalıq rawajlanǵanlıqqa hám fizikalıq tayarlıqqa iye bolǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının háreket iskerligin jetilistiriwge baǵdarlanǵan jańa klaster-modul metodın islep shıǵıwdı talap etpekte.

Bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının fizikalıq tayarlıǵı jaǵdayın bahalaw hám qadaǵalaw usılları klaster-moduldıń didaktikalıq dúzilisine saykes keliwi Yu.I. Evseev, I.G. Zaxarova, A.İ. Fyodorov, O.K. Filatov, J.K. Xolodovlar tárepinen pedagogikalıq tájiriybede tastıyqlanǵan. A.G. Furmanov, G.I. Xozyainov, V.S. Sherepanov hám basqalar tárepinen adam organizmin sawallandırw, fizikalıq rawajlandırıw hám salamat turmıs táriziniń qalıplesiwinde dene tárbiyasınıń roli úlken ekenligi pedagogikalıq tájiriybede tastıyqlanǵan. Usınıń menen birge, joqarı tálim mákemelerinde fizikalıq tayarlıq dárejesi túrlishe bolǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshıların “Dene tárbiyası” pánı boyınsha oqıw baǵdarlamalarında belgilengen normalardı orınlawın xaqıqıy jaǵdayın sıpatlap beriwshi maǵlıwmatlar derlik joq. Izertlewlerde bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarına “Dene tárbiyası hám sport” pánin oqıtıw procesinde olardıń fizikalıq rawajlanıwı dinamikasını aydınlastırıwshı, salamatlıqlarındaǵı unamsız ózgerisler dárejesine muwapıq túrde mánzilli, anıq maqsetti názerde tutatuǵın baǵdarlamaların joqlıǵı anıqlandı. Siyasiy toparlastırılǵan dene tárbiyası sistemasınan nátiyjeli paydalanıw múmkinshiligin jaratatuǵın innovciyalıq usıllardan biri - klaster modulın engiziwi bolıp esaplanadı.

Klaster-modul táliymatı kásiplik tálim tarawına dáslep 1974-jılda kirip kelgen. Parij qalasında ótkerilgen YUNESKO konferenciyasında klaster-modul texnologiyaların ámelde qollanıwǵa túrtiki boldı. Ayırım ilimpazlardıń pikirine bola, [Goldshmid, 1972; Rassel, 1974] oqıtıwdıń bunday dúziliwi bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının tálim procesin ózlestiriwine salıstırǵanda ózine qolay usıldı tańlawına itibar qaratadı, basqa tárepten bolsa, tálimniń forması hám usılların birlestiriwge hám qalıplesken oqıw materiallarınıń mazmunın ańlap jetiwine járdem beredi. Tálim procesinde kreativlik (lat., ing. «create» - jaratıw, «creative» jaratıwshı, dóretiwshe) - shaxstıń jańa ideyalardı islep shıǵarıwǵa tayarlıqtı sıpatlawshı hám de óz betinshe faktor retinde intalıqtıń quramına kiriwshi dóretiwshe qábileti mánisin ańlatadı [2].

Bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshınıń kreativligi onıń oy-pikirlewinde, baylanısında, sezim-tuyǵılarında, arnawlı bir iskerlik túrlerinde belgili boladı. Bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshında kreativlik pútin halda yamasa onıń arnawlı bir ózgesheliklerin, zeyini ótkirlikti sıpatlaydı. Sonıń menen birge, bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshınıń kreativligi qúdiretliginiń zárúrli faktori retinde sawlelenedi. Jáhán kóleminde tálim shólkemlestiriwdiń nátiyjeli formaların miynet bazarı talapları tiykarında modernizaciyalaw, tálim sapası teoriyası hám metodologiyasın klasterli jantasıw arqalı ámelge asırıw boyınsha bir qatar ilimiy izertlewler alıp barılmaqta. Bul processte “STEAM - tálim” baǵdarlaması tiykarında oqıwshılarda ilimiy dúnyaǵa kózqarastı rawajlandırıw, PISA, TIMSS, PIRLS sıyaqlı xalıq aralıq bahalaw baǵdarlamaları talaplarına muwapıq tálim procesinde teoriyalıq bilimlerdiń turmıshlıqlıǵın támiyinlew máseleleri úlken áhmiyetke iye bolmaqta.

Izertlew máselesinen kelip shıqqan halda kreativlik hám kreativ kompetentlik processı mazmunın analizlewdi maqsetke muwapıq dep esaplaymız. Zaman talaplarına uyqas kreativ kompetentlikke iye bolǵan pedagog kadrardı tayarlaw, bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarının kreativ kompetentligin jetilistiriwge tiyisli modellerdi islep shıǵıw, kásiplik sistema hám elektron tálim resursların jaratıw boyınsha keń kólemlı jumıslar alıp barılmaqta. Sonıń menen birge «Tálim sapasını bahalaw processı hám quralların jetilistiriw, erisilgen nátiyjelerdi anıqlaw imkaniyatın beretuǵın mexanizmlerdi ámeliatqa engiziw»ge zárúriyat bar ekenligi sezilmetke [3, 4].

Bilimlendiriwdi rawajlandırıw teoriyasınıń klaster strukturası iskerligin jetilistiriw boyınsha tálim sapası hám ózgesheliklerin jámiyet talaplarına, arnawlı bir aymaqlardıń mápleri hám de tálim mıtájliklerine qaratılǵan regionlıq dárejelerde sheshiliwi menen baylanıslı tómendegi usınıslardı ámelge asırıw maqsetke muwapıq dep oylaymız: tálim túrleri ortasında óz-ara sheriklikti keńeytiw arqalı aymaqtıń básekige shıdamlılıq ústemshilikleri kóteriledi; pútkil sistemanıń uzaq múddetli innovaciyaları hám nátiyjeli tájiriybelerin ǵalabalastırıw arqalı regionıń tabıslı strategiyalıq baǵdarların belgilewshi jetekshilerdi anıqlaw múmkinshiligi jaratıladı; ishki hám sırtqı básekige shıdamlılıqtı támiyinleytuǵın oqıw shólkemi xızmetkerleriniń tájiriybe dárejesin asırıw arqalı ilimiy-izertlew imkaniyatın beretuǵın ilimiy shólkemler belgilenedi; bir aymaқтаǵı tálim mákemeleriniń ulıwma maqsetinen kelip shıǵıp saylanǵan social buyırtpanı támiyinlew tálim sapasına unamalı tásirin esapqa alıp, nátiyjeli mexanizmler engiziledi.

№	Túrleri	Mazmunı
1	JOoda dene tárbiyası sabaqlarında studentler ortasında bilim hám dóretiwshe qábileti qalıplestiriw	Joqarı tálim mákemelerinde dene tárbiyası sabaqlarında studentler ortasında oqıw procesiniń nátiyjeliligin asırıw mazmunın túsiniw qábileti
2	JOO da dene tárbiyası sabaqlarında studentler ortasında oqıw procesiniń nátiyjeliligin asırıw ushın metodikalıq bilimlerdi jetilistiriw.	Joqarı tálim mákemelerinde dene tárbiyası sabaqlarında studentler ortasında oqıw procesiniń nátiyjeliligin asırıw boyınsha óz bilimlerin uzatıw qábileti
3	Tálim procesiniń nátiyjeliligin asırıw ushın bilimlerin rawajlandırıw	Oqıw procesi nátiyjeliligin asırıw boyınsha pán tarawında tereń hám hár tárepleme bilim alıw, óz betinshe islew qábileti
4	Oqıw procesiniń nátiyjeliligin asırıw biliw qábileti	Oqıw procesinde bunday qábiletlerdi ózlestirgen túrde, student tek ǵana kurs oqıw materiallardı keńlew hám tereńrek biledi, ózi úyrenip atırǵan pán jańalıqlarına iye boladı, materialdı tolıq biledi, oǵan qızıǵadı, sonıń menen birge izertlew jumsların orınlaydı

5	Tálim procesin nátiyjeliligin asırıwdı túsiniw qábileti	Oqıw materialların túsiniw alıw, óz betinshe tuwrı pikir júritetuǵın oqıwshılarda qızıǵıwshılıq oyata alıw menen oqıw procesin nátiyjeliligin asırıw
6	Oqıw procesi nátiyjeliligin asırıw ushın baklawshılıq qábiletin qalıplestiriw.	Student shaxsın qalıplestiriwdegi ózgerislerdi baqlay biliw
7	Baslamashılıq (iniciativa)	Turaqlı túrde túrli baslamalardıń ilgeri súredi
8	Kreativ qábiletke iyelik, aktivlik hám izleniwshilik	Tálim procesiniń nátiyjeliligin asırıw jumsların tuwrı rejelestiriw hám qadaǵalaw, kreativ qábiletke iyeligin izbe-iz kórsetip baradı, kreativ tárepten oǵada aktiv, izleniwsheń

Dene tárbiyası sabaqların interaktiv aparıw kreativliktiń rawajlanıw imkaniyatın jaratadı. Túrli materiallardan paydalanıw: video hám audio maǵlıwmatlar; test maǵlıwmatları bankı (qadaǵalaw hám sertifikatlaw járdeminde qalıplestiredi. Dene tárbiyası sabaqlarında kreativlikti asırıw studentlerde aql-ziyrekliktiń qalıplesiwin hám dóretiwshiliktiń rawajlanıwın alıp kirisiw imkaniyatın beredi, biraq búgingi kúnde olardı sociallıq hám etikalıq qadaǵalaw astına alıw kerek [5, 6]. Juwmaq retinde ámeldegi ilimiy-metodikalıq ádebiyatlardıń analizi, pedagogikalıq baqlawlar, ótkerilgen sáwbet nátiyjelerin gúwaliq beriwine, sońǵı jıllarda hár qıylı dárejede fizikalıq tayarlıqqa iye bolǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń san muǵdarı artqan. Bul kórinistegi dástúr respublikamızdaǵı kópshilik joqarı tálim mákemeleri ushın da tán bolıp tabıladı. Bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń kóbisin “Dene tárbiyası hám sport” pání boyınsha standart oqıw baǵdarlamalarında názerde tutılǵan júklemelerdi orınlawǵa tolıq jaǵdayda tayar dep bolmaydı. Bul jaǵday bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń fizikalıq tayarlıǵı hám olar tárepinen orınlanıwı kerek bolǵan normativ testler ortasındaǵı sáykes emeslik penen baylanıslı. Kópshilik bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarında dene tárbiyası shınıǵıwlarına salıstırǵanda zárúrlı motivaciya joqlıǵı jaǵdaynı jáne de tereńlestiredi. Ádebiyatlardaǵı maǵlıwmatlarǵa kóre, klaster-modulli oqıtıw tayarlıq dárejesi hár túrli bolǵan bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshıların baǵdarlamalıq materiallardı ózine qolay usılda ózlestiriwleri ushın múmkinshilik jaratadı. Saylangan moduller quramındaǵı sorawlardıń bir-birine salıstırǵanda óz-ara baylanıslılıǵın anıqlaw ushın baǵdarlamalıq hám dinamikalıq klasterlerden paydalanıldı. Bunda, dáslep, saylangan modullardıń baǵdarlamalıq klasteri dúzip shıǵıldı. Klasterdiń hár bir qatarı málim bir oraydıń tańlanıwına sáykes keledi. Oqıw moduliniń qalǵan strukturalıq elementlerin salıstırmalı kombinaciyalanǵan áhmiyeti usı orayǵa salıstırǵanda esaplap tabıladı. Oqıw moduliniń ózlestirilip atırǵan strukturalıq elementlerin mazmunı tárepten áhmiyetliligin, ózgeriwin kórgezbeli tárizde pikir júritiw, tásawır etiw ushın dinamikalıq klaster dúzildi. Bul, hár bir úyrenilip atırǵan strukturalıq elementlerdiń salıstırmalı kombinaciyalasqan isenimliligin keyingi áhmiyeti menen bul shamanıń aldınǵı áhmiyeti ortasındaǵı parqtı anılatadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Соғлом турмуш тарзини кенг татбиқ этиш ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6099-сонли Фармони Lex.uz.
2. Арзиев Ш.А. Таълим кластери муҳитида бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг креатив компетентлигини ривожлантириш // Илим ҳам ҷамият – Нукус, 2022. - № 1. – Б. 11-13.
3. Арзиев Ш.А. Таълим кластери муҳитида бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг креатив компонентлигини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштиришнинг дидактик имкониятлари // Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў илимий-методикалық журналы. – Нукус, 2022. - № 4. – Б. 43-44.
4. Гончарук С.В., Никулин И.Н., Стрельцов В.А., Гончарук Я.А. Совершенствование образовательного процесса по физической культуре в вузе. Теория и практика физической культуры. Москва: 2017 №6. - 18 с.
5. Arziev Sh.A. Didactic possibilities of improving processes of development of the creative component of future physical education teachers in the education teachers in the educational cluster environment. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN: 2249-7137. Vol. 12, Issue 10, October 2022.
6. Карпова О.И. Развитие самообразовательной деятельности студентов: теоретические аспекты: монография. – Челябинск: Уральская Академия, 2014. –204 с.

Bilimlendiriw sisteması ortalıǵında dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń dóretiwshilik tájiriybesin asırıw

Annotaciya: Maqalada bilimlendiriw sisteması ortalıǵında bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń qánigelik kompetentligin rawajlandırıw processlerin jetilistiriw. Bolajaq dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń salamatlıǵın bekkemlew hám sport shınıǵıwlarına qızıǵıwshılıqların asırıw máselelerine arnalǵan.

Tayanış sózler: klaster, kreativ, dinamika, modul, kompetentlik, kriteriya, interaktiv.

Повышение творческого опыта учителей физической культуры в системе образования

Аннотация: В статье рассматривается совершенствование процессов развития профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры в системе образования. Он посвящен вопросам укрепления здоровья будущих учителей физической культуры и повышения их интереса к занятиям спортом.

Ключевые слова: кластер, креатив, динамика, модуль, компетентность, критерий, интерактив.

Improving the creative experience of physical education teachers in the education system

Annotation: The article discusses the improvement of the processes of development of professional competence of future physical education teachers in the education system. It is dedicated to strengthening the health of future physical education teachers and increasing their interest in sports.

Keywords: cluster, creativity, dynamics, module, competence, criterion, interactive.

YOSHLARNI KASB TANLASHGA YO'LLASHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Baltabaev J. O.

Nukus DPI

Bugungi kunda kasb-hunarga yo'naltirish sohasida mavjud bo'lgan ilmiy xulosalar va tavsiyalar hamda umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarini kasbhunarga yo'naltirish, xususan, kasblar olami bilan tanishtirish usullarini yangilash zarurati yuzaga kelmoqda. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish tizimi kasbiy targ'ibot va tashviqotni o'z ichiga olgan kasbiy ma'rifat (kasbiy axborot); u yoki bu soha, kasbga bo'lgan shaxs qiziqish va qobiliyatlarining birlamchi kasbiy tashxisi, kasb tanlashda mutaxassislar tomonidan individual, guruhviy yordam ko'rsatishga qaratilgan kasbiy maslahatlar, ko'proq muvofaqiyatga erishishi mumkin bo'lgan kasbni tanlab olishga qaratilgan kasbiy tanlov, ishlab chiqarish amaliyoti jarayonida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-kasbiy moslashuv, tanlangan kasbni o'rganish jarayonida burch, mas'uliyat, kasbiy or-nomus hislarini o'quvchilarda shakllantirishga qaratilgan. Undan ko'zlangan maqsad o'quvchilarga kasblar olami, kasblarning belgi va xususiyatlari, kasb klasifikatsiyasi, kasblar professiogrammasi, hududning qaysi kasblarga ehtiyoji borligi to'g'risidagi axborotlarni berishdan iborat bo'lib, ular asosida o'quvchi o'zini qiziqtirgan, jamiyat uchun zarur bo'lgan kasbni tanlaydi [5].

Mamlakatimizda yoshlarni kasb tanlashga yo'nalishtirishda zarur islohotlar amalga oshirilmoqda, ayniqsa, bu soha ta'lim muassasalarida faol rivojlanishi bilan tavsiflanadi. O'quvchilarning qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlashga qaratilgan yangi usul va dasturlar joriy etilmoqda. Shuningdek, bozor talablariga javob beradigan malakali kadrlar tayyorlash uchun ish beruvchilar bilan hamkorlik kuchaymoqda. Biroq, zamonaviy kasblar haqida ma'lumot etishmasligi va dasturlarni amalga oshirish uchun cheklangan resurslar kabi muammolar qolmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda yoshlarni kasbga yo'naltirish va kadrlar tayyorlashni rivojlantirishga qaratilgan bir qator yangi qaror va qonunlar qabul qilindi. Ushbu qabul qilingan qaror va qonunlarda qaratilgan asosiy jihatlarga quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Ta'lim dasturlarini modernizatsiya qilish: zamonaviy mehnat bozori talablari va iqtisodiyot ehtiyojlariga ko'proq mos keladigan o'quv dasturlariga o'zgartirishlar kiritish.
2. Ish beruvchilar bilan hamkorlik: yoshlarga amaliyot o'tash va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish imkonini beruvchi ta'lim muassasalari va kompaniyalar o'rtasida hamkorlik o'rnatish.
3. Axborot platformalarini rivojlantirish: yoshlarning kasb va karyera imkoniyatlari to'g'risida ma'lumot olishlari mumkin bo'lgan kasbga yo'naltirish uchun onlayn manbalar va platformalar yaratish.
4. O'qituvchilarni o'qitish va malakasini oshirish: maslahat sifatini oshirish uchun kasbga yo'naltirish bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlashga e'tibor qaratish.
5. Davlat dasturlari: yoshlarni kasb tanlashda va zarur ko'nikmalarni egallashda qo'llab-quvvatlashga qaratilgan maxsus dasturlar va tashabbuslar ishlab chiqish va hokazolarni keltirish mumkin.

O'zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasining 2021 yil 30 dekabrda "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10-11-sinflari o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 792-son Qarorida o'quvchilarni kasb bo'yicha ijodiy fikrlaydigan, tashkilotchilik, tadbirkorlik ko'nikmalariga ega bo'lgan shaxsni tarbiyalash hamda ularning qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqib kasb-hunar tanlashda ko'maklashish kabi vazifalar belgilangan [4].

Ushbu qarorning ijrosini ta'minlashda aynan maktab o'quvchilarining texnologiya fanidan olgan bilim, ko'nikma va malakalari tayanch bilim bo'lib xizmat qiladi. Ushbu o'rinda aytish joizki, texnologiya fani o'qituvchilarining bilim va mahoratlari o'quvchilarga zamonaviy bilimlar berishda, o'zlari qiziqqan kasblar bo'yicha etarlicha ma'lumotlarga ega bo'lishida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu chora-tadbirlar kasbga yo'naltirish tizimini yaxshilashga yordam beradi va o'quvchilarga kelajakdagi kasb va karyera haqida ongli ravishda tanlov qilishga yordam beradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekistonda zamonaviy kasblar: axborot texnologiyalari, raqamli marketing, ekologiya, agronomiya va turizm kabi sohalarida faol rivojlanmoqda. Dasturiy ta'minotni ishlab chiqish, loyihalarni boshqarish va tizimlarni tahlil qilish bo'yicha mutaxassislarga talab ortib bormoqda. Mashinasozlik va muhandislik sohasidagi kasblar, ayniqsa mamlakatning iqtisodiy o'sishini hisobga olgan holda ham dolzarbdir. Yoshlar uchun imkoniyatlar ochadigan yangi sohalar uchun kadrlar tayyorlashga e'tibor qaratilmoqda.

Rivojlangan xorijiy davlatlar texnologiyaning jadal rivojlanishi, mehnat bozorida o'zgarishlar va iqtisodiyot ehtiyojlarini hisobga olgan holda yoshlarning kasbiy yo'nalishiga turli yondashuvlarni ishlab chiqmoqda va joriy etmoqda. Ko'pgina mamlakatlarda kasbga yo'naltirish dasturlari o'smirlarning o'zgaruvchan dunyoga moslashishiga yordam beradigan ko'nikmalarni rivojlantirishga, shuningdek, ularning qiziqishlari, qobiliyatlari va shaxsiy fazilatlariga mos keladigan martaba yo'lini tanlashda yordam berishga qaratilgan. AQShda kasbga yo'naltirish tizimlari maktab yoshidan boshlab individual rivojlanish yo'llarini yaratishga qaratilgan. Muhim tarkibiy qismlarga quyidagilar kiradi:

Karyera va texnik ta'lim (CTE - Career and Technical Education): bu maktab o'quvchilari va talabalarda muayyan ish joylarida zarur bo'lgan amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar tizimi. Ko'pgina maktablar va kollejlarda texnik mutaxassislarning kasblarga yo'naltirilgan dasturlarni taklif qilishadi.

Karyera bo'yicha maslahat: maktab ta'limi doirasida talabalar o'zlarining qiziqishlari va moyilliklarini baholaydigan testlardan o'tadilar va kasbga yo'naltirish bo'yicha mutaxassislardan maslahat olishadi. 12-sinfda maktab o'quvchilari

amaliyot yoki amaliyot o'tashlari mumkin, bu ularga qaysi faoliyat turi ularga yaqinroq ekanligini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Onlayn ta'lim va martaba bo'yicha maslahat platformalari: *CareerOneStop* va *My Next Move* kabi zamonaviy onlayn platformalar maktab o'quvchilari va talabalarga turli kasblarni o'rganishda, o'rganish va martaba o'sishi bo'yicha tavsiyalar olishda yordam beradi [6]. Germaniya yoshlarning kasbiy yo'nalishini faol ravishda qo'llab-quvvatlaydigan kuchli Dual ta'lim tizimiga ega. Ushbu yondashuv quyidagilarni o'z ichiga oladi: Dual ta'lim: kasb-hunar ta'limi muassasalarida o'qitish va korxonalarda amaliyot o'tashni o'z ichiga olgan dastur. Bu yoshlarga haqiqiy ish tajribasini beradi va keyingi kasbiy o'sish uchun to'g'ri yo'nalishni tanlashga imkon beradi.

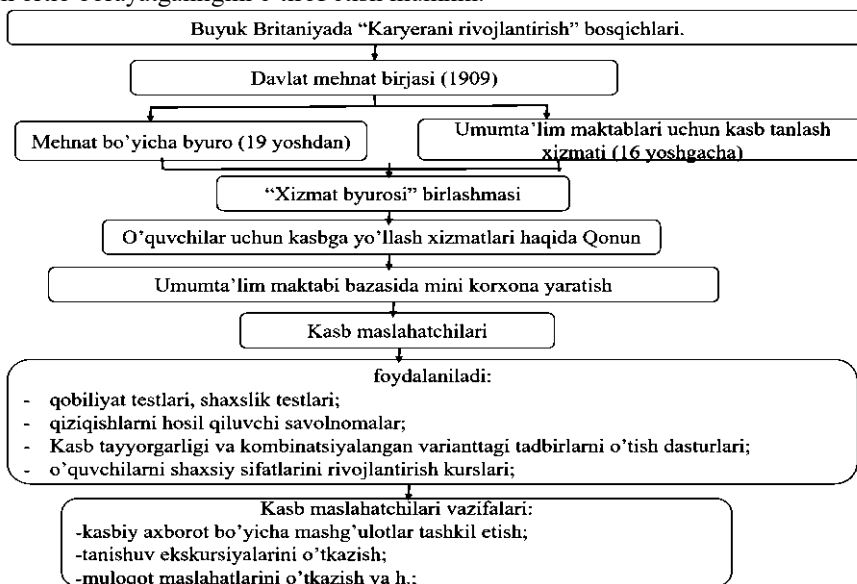
Karyera bo'yicha maslahatchilar va murabbiylar: Germaniyada maktablarda o'quvchilarga kasb tanlash to'g'risida qaror qabul qilishda yordam beradigan professional kasb bo'yicha maslahatchilar mavjud. Bundan tashqari, maktab bitiruvchilari uchun ishga joylashishga tayyorgarlik kurslari o'tkaziladi.

Testlar va baholar: o'quvchilarga kasb tanlashda yaxshiroq harakat qilishlariga yordam beradigan turli xil moyillik va qiziqishlarni aniqlash testlaridan foydalaniladi. Kasbiy yo'naltirish dasturlari 12-13 yoshdan boshlab amalga oshirila boshlaydi [7]. Buyuk Britaniyada kasbga yo'naltirishning turli modellari ham faol ishlab chiqilmoqda va joriy etilmoqda:

Karyera bo'yicha maslahat: Buyuk Britaniyada maktab o'quvchilari milliy karyera xizmatiga (National Careers Service) murojaat qilishlari mumkin — bu karyera yo'llari haqida ma'lumot, maslahat va karyera qurishda yordam beradigan davlat xizmati. **Karyera kunlari va amaliyotlari:** maktab o'quvchilari karyera kunlarini o'tkazadilar va maktab dasturlari doirasida amaliyot o'tashadi. Bu ularga mehnat bozori ehtiyojlarini yaxshiroq tushunishga va kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

O'smirlar uchun dasturlar (Apprenticeships): maktab ta'limi tugagandan so'ng, o'spirinlar "Apprenticeships" deb nomlangan — yuqori darajadagi amaliy tayyorgarlikni ta'minlaydigan ish joyidagi o'quv dasturlarini tanlashlari mumkin [8]. Quyidagi 1-rasmda Buyuk Britaniyada "Karyerani rivojlantirish" bosqichlari modeli tasvirlangan bo'lib, yoshlarni kasb tanlash, kasb tayyorgarligi, davlat mehnat birjasi, kasb tanlash byurolari faoliyati, kasb maslahatchilari faoliyati va foydalaniladigan usul va texnologiyalar keltirilgan.

Yuqorida keltirilgan fikr va mulohazalardan kelib chiqib, yoshlarni kasbga yo'naltirishning zamonaviy usullariga bo'lgan ehtiyoj yana ham ortib borayotganligini e'tirof etish mumkin.

1-rasm. Buyuk Britaniyada "Karyerani rivojlantirish" bosqichlari.

Yoshlarni kasbga yo'naltirishning zamonaviy usullariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Karyera sinovlari: moyillik va qiziqishlarni aniqlash uchun zamonaviy mazmundagi psixologik va kasbga yo'naltirish testlaridan foydalanish.
- Loyihani o'rganish: haqiqiy kasblar bilan bog'liq loyihalarda ishtirok etish, bu o'quvchilarga amalda turli sohalar bilan tanishish imkonini beradi.
- Stajyorovka va amaliyot: yoshlarga kompaniyalarda amaliyot o'tash imkoniyatini berish, ularga tajriba va kasblar haqida tushuncha berish.
- Sohalar bo'yicha mehnat faxriylari ma'ruzalari va mahorat darslari: tajriba va bilimlarni baham ko'rish uchun turli sohalaridagi mutaxassislarni taklif qilish.
- Kasb yarmarkalari: yoshlar ish beruvchilar bilan uchrashishlari va turli kasb imkoniyatlari haqida bilib olishlari mumkin bo'lgan tadbirlarni o'tkazish.

- Onlayn manbalar va platformalar: video, kurslar va vebinarlarni o'z ichiga olgan kasblarni o'rganish uchun raqamli platformalardan foydalanish.

- Murabbiylik: tajribali mutaxassislar o'quvchilarga kasb tanlashda yordam beradigan murabbiylik dasturi [1. 35]. Shuningdek, yoshlarni kasbga yo'naltirishda, ularga munosib kasb yo'llarini taklif qilish uchun ularning qiziqishlari va moyilliklarini aniqlashga ustuvor ahamiyat berish kerak. Talab qilinadigan kasb va ko'nikmalar to'g'risida ma'lumot berib, mehnat bozorining zamonaviy talablariga e'tibor qaratish lozim. Bundan tashqari, amaliyot va loyihalar orqali amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish, treningning dolzarbligi uchun ish beruvchilar bilan aloqada bo'lishlari zarurdir [2. 202]. Kasbga yo'naltirish asoslari to'g'risidagi ta'limot hozirgi fan-texnika va ijtimoiy taraqqiyot sharoitida yosh avlodni jamiyat barpo etishda faol qatnashishga tayyorlashi lozim bo'lgan maktabning roli har qachongidan ko'ra o'sdi. Shu munosabat bilan o'quvchilarga ilm-fan asoslarining mustahkam bilimlarini singdirish, ularda yuksak onglikni tarbiyalash, umuminsoniy axloqiylikni shakllantirish, yosh avlodni turmushga va mehnatga, ijtimoiy zarur kasblarni ongli ravishda tanlashga tayyorlash ta'lim va tarbiyaning hamma bosqichlarida hozirgi maktabning vazifalaridir.

Kasbni to'g'ri tanlash – inson turmushida muhim qadamdir, yosh avlodning butun hayotidagi muvaffaqiyati ko'p jihatdan kasbning qanchalik to'g'ri tanlanganligiga bog'liq. Kasbni to'g'ri tanlash har bir maktab o'quvchisining ob'ektiv asoslariga, qiziqishiga, mayliga, qobiliyatiga va imkoniyatlariga mos bo'lishi uchun uning sog'ligini, o'zlashtirishini va hissiyotlarini hisobga olish lozim, bular ijtimoiy foydali va unumli mehnatda hammadan ko'ra ko'piroq qaror topadi va namoyon bo'ladi [3.15]. Texnologiya ta'limi o'qituvchisiga kasb tanlashga yo'llashda boshqaruvchilik ahamiyati, metodistning psixologik-pedagogik, umumtexnik va umumta'lim tayyorgarligi kabi qo'yiladigan talablardan iborat pedagogik asoslariga qarab har bir mashg'ulotni mavzu materialini tayyorlash kerak. Kasbga yo'naltirishda kuzatish, o'quvchi shaxsini o'rganish, diagnostik suhbatlar kabi ishlarni amalga oshiruvchi bosqichlar mazmunan uzviy bog'liq va bir-birini to'ldirish kerak.

Kasb tanlash ishining umumiy o'rta maktab tizimida eng avval o'qituvchining shaxsi, fan o'qituvchilari, sinf rahbari, maktab psixologi, o'quv ishlari bo'yicha director o'rinbosari va boshqa shaxslarni ma'suliyati va kasb tanlashga uslubiyoti aniqlashtirilishi kerak. Shuningdek, kasb tanlashga yo'llash komissiya va kengashlari, o'qituvchilar bilan metodik ishlarni tashkil qilish, o'quvchilar bilan ishlash; ota-onalar bilan ishlash kabi kasbga yo'naltirish ishlarini amalga oshirish rejalarini asosli holda tuzish kerak bo'ladi [3]. Bugungi kunda o'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi juda qiyin kechayapti. O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushunamiz, lekin, afsuski, amalda, tajribamizda unga rioya qilmaymiz.

Kasb klassifikatsiyasi haqida so'z yuritishdan avval o'quvchilarning kasb va mutaxassislik tushunchalari hamda ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniq ajratib olishlariga erishish lozim. Keyinchalik kasb klassifikatsiyasi asosida turli interfaol mashqlarni bajarishda bu tushunchalarning ma'no va mazmunini ajrata olish o'quvchilarga yordam beradi. Buning uchun ushbu tushunchalarning ta'riflarini keltirish kerak [5]. Barcha kasb-hunarga yo'naltirilgan ishlarni o'rganishda shunday xulosalarni chiqarish mumkin. Ya'ni, kasbiy ma'rifat (kasbiy axborot) o'quvchiga kasblar olamida "kompas" vazifasini bajaradi: aksariyat hollarda o'quvchilar ommaviy va nufuzli bo'lgan kasblarni tanlashga intiladilar; ayrim hollarda o'quvchilarning kasblar haqidagi bilim va tajribalari yuzaki bo'lib, uning yaqqol ko'zga tashlanuvchi, tashqi belgilari hamda xususiyatlariga tayanib qolishadi; kasbiy muvaffaqiyat zamirida mashaqqatli mehnat yotishi haqidagi ularning bilimlari ko'p hollarda tor va sayoz bo'ladi; o'quvchilarni kasb-hunarga samarali yo'naltirish uchun ular albatda kasblar olami haqida muayyan bir tasavvurlarga ega bo'lishlari, ya'ni shu bugungi kungacha yer yuzida mavjud bo'lgan kasb-hunar va mutaxassisliklar, lavozim o'rtasidagi farqlar, ularning paydo bo'lish hamda yo'qolib ketish sabablarini bilishlari lozim. SHuningdek, to'g'ri kasb tanlashga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, ishlovchi shaxsning jismoniy, aqliy, ruhiy, axloqiy xususiyatlariga bo'lgan kasb talablari, mehnat xususiyatlari va ularning insonga ta'siri, zamonaviy ishlab chiqarish sohalari va turlari, kasb-hunar ta'limi hamda ta'lim muassasalari haqidagi ma'lumotlardan xabardor bo'lishi, har bir o'quvchi o'zining shaxsiy, individual-psixologik-fiziologik xususiyat va sifatlarini yaxshi bilishi hamda ularni hisobga olgan holda o'zi uchun ko'proq mos keluvchi mehnat faoliyati sohaslarini tanlay olish malakasiga ega bo'lishi kerak.

Shuningdek, yuqorida keltirilgan kasb-hunarga yo'llashning zamonaviy usullari yoshlarning o'z imkoniyatlarini chuqurroq anglashlariga yordam beradi va kelajak haqida ongli qarorlar qabul qilishiga yordam beradi. Shuningdek, yoshlarni kasb tanlashga yo'llashning barcha bosqichlarda tizimli ishlar olib borish, yosh xususiyatlarini, qiziqishi, qobiliyati va mayilini mukammal o'rganish, kasblar to'g'risida va kasb-hunar maktablari, oliy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari haqida atroflicha ma'lumotlar berish hamda ota-onalar, mahalla, shifokorlar va psixologlar bilan hamkorlikda ishlar olib borish ko'zlangan maqsadlarga erishishning maqbul yo'li hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Черных О.П. Современные методы профориентации и самоопределения обучающихся. // учебно-методическое пособие. Магнитогорск: 2021.г. стр.64.
2. Швецова Н.В. Современные методы и технологии сопровождения профориентации в школе. // Международный-научной журнал. Молодой учёный. № 44 (386) Психология . Октябрь 2021 г.
3. Muslimov N.A., Mullaxmetov R.G. Kasb tanlashga yo'llash. O'quv qo'llanma. Toshkent: 2012 y. 152 b.
4. <https://lex.uz/docs/-5800745>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-quvchilarni-kasb-hunarga-yo-naltirish>

6. <https://cyberleninka.ru/article/n/vopros-proforientatsii-v-sisteme-obrazovaniya-ssha>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/nemetskaya-sistema-professionalnoy-orientatsii-obuchayuschisya>
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/proforientatsiya-na-starshey-stupeni-obscheobrazovatelnoy-shkoly-velikobritanii-kak-osnova-professionalnogo-samoopredeleniya>

Rezyume. Ushbu maqolada mamlakatimizda ta'lim tizimida yoshlarni kasb tanlashga yo'llashning qisqacha mazmuni, bu borada olib borilayotgan islohatlarning asosiy yo'nalishlari, jamiyatimizdagi zamonaviy kasblar va ularning ahamiyati, kasb tanlashga yo'llashning zamonaviy uslublari va ularning mohiyati, yoshlarni kasb tanlashga yo'llash bo'yicha fikr va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: kasb, karera, kasb tanlash, stajyorovka, amaliyot, kasb yarmarkalari, mehnat bozori.

Резюме. В данной статье дается краткое изложение направления молодежи на выбор профессии в системе образования в нашей стране, основные направления проводимых в этом направлении реформ, современные профессии в нашем обществе и их значение, современные методы направления на выбор профессии и их сущность, мнения и рекомендации по направлению молодежи к выбору профессии.

Ключевые слова: профессия, карьера, выбор карьеры, стажировка, практика, ярмарки вакансий, рынок труда.

Resume. This article provides a brief summary of the direction of young people to choose a profession in the education system in our country, the main directions of the reforms carried out in this direction, modern professions in our society and their importance, modern methods of direction to choose a profession and their essence, opinions and recommendations on the direction of young people to choose a profession.

Key words: profession, career, career choice, internship, practice, job fairs, labor market.

FIZIKANÍ OQÍTÍWDA JASALMA INTELLEKTTI QOLLANÍW METODIKASÍ

Nizamatdinova G.B., Srajatdinova F.T., Jolhibekov B.R.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Búgingi kúnde jasalma intellekten paydalanıw turmısımızdın barlıq tarawın qamtıp almaqta. Bilimlendiriwde de JI ti qollanıw júdá aktual: dúnya júziniń kóplegen oqıw orınlarında jasalma intellekten (JI) paydalanıw keń en jaymaqta, sebebi ol oqıtıwdın nátiyjeliligін arttıradı.

Problemánıń qoyılıwı. Oqıw predmeti sıpatında fizikanıń quramalı hám abstrakt ekenligi oqıtıwshılar hám studentler ushın (oqıwshılar ushın da) jiyi jaǵdaylarda qıyınshılıqlardı payda etedi. Pándegi usı quramalılıqtı úyreniw procesin jeńillestiriw maqsetinde dúnya júzindegi barlıq qánigeler hár túrli metodikalıq usıllardı usınıs etpekte hám bul jańadan oylap tabılıp atırǵan usıllar fundamental koncepciyalardı tereń túsiniwge óz tásirin tiygizip atır. Biziń pikirimizshe, fizikanı oqıtıw processin qızıqlı hám tartımlı etiwdiń bir usılı JI ge tiykarlangan texnologiyalardı qollanıw, ol oqıw materialın ózlestiriwdiń effektivligin arttırıwda sheksiz múmkinshiliklerdi ashıp berip, pándi úyreniwde ele de interaktiv hám qoljetimli qıladı. Biraq, atap ótiwimiz kerek, JI oǵada úlken didaktikalıq potencialǵa iye bolıwına qaramastan, JI ler fizikanı oqıtıwda ele keń en jaya almay atır, bunıń sebebi bul intellektual texnologiyalardan kópshiliktiń xabardar emesligi. Jasalma intellekt (JI) bilim beriw sapasın ádewir arttırıwı múmkin, processti ele de interaktiv hám personallasırıwı múmkin. Eksperimentler tiykarında, fizikanı oqıtıwda JI di integraciyalawdıń tómendegi usılların kórsetiwge boladı: Bilim beriw procesine jasalma intellekti (JI) qollanıw bilim alıw procesiniń ele de interaktiv, personallasqan hám effektivligin joqarı bolıwına tásir jasaydı. Jasalma intellekti qollanıw fizika metodikasın jetilistiriwdiń birneshe baǵıtların kórsetiwge boladı.

Oqıtıwdı personallasırıw. Adaptiv bilim beriw sisteması: JI oqıwshınıń jetiskenliklerin hám sátsizliklerin talqılap, usıllar tiykarında oqıw materialın oqıwshıǵa saykeslendire aladı, hárбір oqıwshınıń tayarlıq dárejesin hám temanı túsiniw dárejesin esapqa alıp, oqıwshıǵa individual tapsırmalar, mısallar hám túsindirmeler tayarlaydı.

Hámzamathıq orınlanatuǵın testler: JI oqıwshılardı regulyar testten ótkerip, sol zamatta keri baylanıstı ornatadı, oqıwshınıń boslıǵın anıqlaydı hám olardı saplastırıw ushın qosımsha materiallar usınadı.

Bilim traektoriyaları: JI oqıwshıǵa bilim alıwdıń personallasqan traektoriyasın kórsete aladı, qosımsha úyreniw ushın temalardı usınadı, quramalılıq dárejesi hár qıylı bolǵan máselelerdi usınadı.

Bilimdi bahalawdı hám tekseriwde avtomatlastırıw

Úy tapsırmasın avtomat túrde tekseriw: JI esaplawlar, grafikler, formula hám túsindiriwler sıyaqlı úy tapsırmaların avtomat túrde tekseriwge ketetuǵın waqıttı ádewir qısqarta aladı hám muǵallimniń oqıwshılar menen individual islesiwı ushın waqıt kóbeyedi.

Qátelerdi talqılaw: JI tek ǵana tapsırmalardı tekserip qoymastan oqıwshılardıń tipik qátelerin de talqılay aladı, oqıtıw metodikasın jetilistiriwge hám oqıw materialların korrekciya islewge usınıslar beredi.

Virtual laboratoriyalar hám simulyaciyalar

Virtual eksperimentler: JI virtual laboratoriya dúziw ushın qollanıwı múmkin, bul jerde oqıwshılar sanlar formatındaǵı eksperimentlerdi ótkere aladı. Quramalı, qımbat úskenerlerdiń bolıwın talap etetuǵın jaǵdayda hám ádettegi bar sharayatta eksperimentti ótkeriw qáwipli bolǵanda bul júdá qolaylı.

Fizikalıq processlerdi modellestiriv: JI ǵa tiykarlangan sistemalar baqlaw quramalı yamasa múmkin emes bolǵan fizikalıq qubılıslardı (misalı, kvantlıq processler, yadrodaǵı processler yamasa galaktikalardıń qozǵalıǵı hám t.b.) modellestire hám vizuallastıra aladı.

Muǵallimlerge járdem

Oqıwshı ushın individual assistant: JI oqıwshıǵa materiallardı tayarlawǵa, máseleler hám qadaǵalaw jumıların tayarlawǵa, konkret oqıwshılar yamasa toparlar ushın qosımsha resurslardı tayarlawǵa járdem beredi.

Klasstıń yamasa topardıń jetiskenligin talqılaw: Muǵallım JI ti qollanıp, pútkil klasstıń úlgeriwin talqılay aladı, qıyın temalardı anıqlaydı hám real waqıttaǵı oqıw jobasına dúzetiwler kirgize aladı.

Chat-botlar hám úyretiwshi járdemshiler

Úyretiwshi chat-botlar: oqıwshılardıń fizika boyınsha sorawlarına juwap bere alatuǵın úyretiwshi botlardı jaratıw, teoriyanı túsindiriw, máselelerdi sheshiw yamasa imtixanlarǵa tayarlanıw.

Hámzamatlıq tez járdem: Chat-botlar qálegen waqıt járdem bere aladı, bul oqıw processin ózletiriwge beyimlı hám qolaylı etedi, bul ásirese, oqıwshılardıń óz betinshe jumıların ornılawında qolaylı.

Sózlerdi hám jazıwdı tanıw

Avtomat túrde tekstlerdi generaciyalaw hám máseleler dúziw: JI jańa oqıw tapsırmaların dúze aladı, onıń ishinde ápiwayı shınıǵıw máseleler de, logikanı hám analitikalıq pikirlewdi talap etetuǵın quramalı máseleler de bolıwı múmkin.

JI di oqıwshınıń úlgeriwin boljaw ushın qollanıw

Oqıwshınıń tabısların boljaw: oqıwshınıń oqıwdaǵı tabısları hám belsendiligi boyınsha toplanǵan maǵlıwmatlar tiykarında JI onıń keleshektegi ózlestiriwin boljay aladı hám onı jaqsılaw boyınsha usınıslar beredi (misalı, qosımsha sabaqlar yamasa materiallar).

Potencial problemalardı eskertiw: JI oqıwshınıń minez-qulqın talqılap onıń ózlestiriwi yamasa motivaciyası menen baylanıslı mashqalalardıń aldın alıw tuwralı eskerte aladı, pánge qızıǵıwshılıqtıń tómenlegenin dáslepki basqışlarda-aq anıqlaydı.

JI di fizikanı oqıtıwǵa endiriw misalları:

1. **CogBooks** – JI bilim alıwdı personallastırıw boyınsha qollanılatuǵın platforma. Ol studentlerdiń oqıw materialları menen qalay islesiwın talqılaydı, kurstı olardıń tabıslarına qarap beyimlestiredi.

2. **Newton AI** – studentler ushın individual oqıw traektoriyaların islep shıǵıw ushın muǵallimlerge járdem beretuǵın platforma, olardıń bilim dárejesin talqılaw ushın hám bilim alıwǵa meyilligin anıqlaw ushın JI algoritmlerin qollanadı.

Juwmaqlar. Fizikanı oqıtıwda JI di qollanıw oqıtıwdı ele de personallastırıw hám effektivligin joqarılatıw ushın jańa múmkinshiliklerdi ashıp beredi. Bul arqalı oqıwshınıń jetiskenliklerin jaqsıraq talqılawǵa, oqıw materialların beyimlestiriwge hám oqıtıw metodikasın jetilistiriwge imkaniyat berip, oqıwshınıń pándi tereńirek biliwin támiyinlewge erisiw múmkin.

ÁDEBIYATLAR

1. Смолин Д.В. Введение в искусственный интеллект. Конспект лекций. М.: Физматлит, 2007. 264 с.
2. Стивен Даггэн. Искусственный интеллект в образовании: Изменение темпов обучения. Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. 2020. -Москва, - 45 с.
3. У. Холмс, М. Бялик, Ч. Фейдел, «Искусственный интеллект в образовании. Перспективы и проблемы для преподавания и обучения» (2022) <http://sber.me/?p=MGT33>

Annotaciya. Maqalada Jasalma intellekt texnologiyasın fizikanı oqıtıwdı qollanıwdıń házirgi metodikaları qaraladı. JI ti oqıw processine integratsiyalawdıń tiykarǵı metodları, intellektual oqıtıw sistemaların qollanıw, adaptiv baǵdarlamalar hám fizikalıq eksperimentler simulyatorları keltiriledi. Quramalı fizikalıq qubılıslardı hám processlerdi túsiniwde oqıwshılardıń motivatsiyasın asiriwda hám oqıtıwdı individuallastırıwda JI qalay járdem bere alıwına misallar keltiriledi.

Gilt sózler: Jasalma intellekt, fizikanı oqıtıw, intellektual oqıtıwshı sistemalar adaptiv oqıtıw.

Annotatsiya. Maqolada fizikanı o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyasini qo'llashning zamonaviy metodikalari kórib chiqiladi. O'qitish jarayoniga SI ni integratsiyalashning zamonaviy usullari, intellektual o'qitish tizimlarini qo'llash, adaptiv dasturlar va fizik tajribalar simulyatorlarini yaratish. SI o'quvchilarning jismoniy harakatlarini va jarayonlarini tushinishda, ularning motivatsiyalarini his qilishda va o'qishni individuallashtirishda qanday yordam berishi mumkinligi haqida misollar keltiriladi.

Kalit sózlar: Sun'iy intellekt, fizikanı o'qitish, intellektual o'qitish tizimlari, adaptiv o'qitish.

Abstract. The article discusses modern methods of using artificial intelligence (AI) in teaching physics. The main methods of integrating AI into the educational process, the use of intelligent teaching systems, adaptive programs and simulators of physical experiments are given. Examples of using AI to increase students' motivation in understanding complex physical phenomena and in personalizing education are shown.

Keywords: Artificial intelligence, physics teaching, intelligent teaching systems.

Аннотация. В статье рассматриваются современные методики применения искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании физики. Приводятся основные методы интеграции ИИ в учебный процесс, применение интеллектуальных обучающих систем, адаптивные программы и симуляторы физических экспериментов. Показаны примеры использования ИИ для повышения мотивации учеников в понимании сложных физических явления и при персонализация образования.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, преподавание физики, интеллектуальные системы обучения, моделирование физических процессов.

PSIXOLOGIYA FANIDA QARISH VA KEKSALIK MUAMMOSINI O'RGANISHDA ASOSIY NAZARIYALARNING AMALIY AXAMIYATI

Razakova R. S.

Ma'mun universiteti

Kirish. Kexsa odamlar ko'pincha hayotning so'nggi bosqichlarini bosib o'tayotganligi sababli qarilik odatdagi hayot me'yorlarini, kasalliklarni, ba'zida hissiy hayotiy tajribalarni, yolg'izlik tuyg'usini olib kelishi mumkin. Bu davrda nafaqat moddiy qiyinchiliklar haqida, balki psixologik xarakterdagi qiyinchiliklar masalan nafaqa shoki, eng yaqin insonlarning va do'stlarning yo'qolishi, turli ko'rinishdagi kasalliklar, ijtimoiy munosabatlar doirasining torayishi va faoliyat sohalari – bularning barchasi hayotning qashshoqlashishiga, undan ijobiy his-tuyg'ularning kamayishiga, yolg'izlik va foydasizlik tuyg'usining kuchayishiga olib keladi. Ma'lumotlarga ko'ra rivojlangan mamlakatlarda yolg'iz yashaydigan kexsa odamlarning atigi yarmi jamiyatdan butunlay ajralib turadi: hech kim ularning xolidan xabar olmaydi yoki ular hech kimnikiga tashrif buyurmeydi. Katta ko'pchilik holatlarda bunga sabab qarindoshlar yoki yaqin insonlarning yo'qligi emas, ba'zilari o'zlari mavjud bo'lgan qarindoshlari bilan hech qanday aloqada bo'lishni istamasliklaridir. Yolg'izlik-bu ijtimoiy moslashuvning natijasi, kexsa davriga xos bo'lgan juda muhim hodisa bo'lib, gumanistik gerokultura va biopsixososyal kontsepsiya nuqtai nazaridan diqqat bilan o'rganish va fanlararo yondashuvni talab qiladi. Ushbu masala yuzasidan biz quyida bir nechta nazariyalarni ko'rib chiqqimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Keksalik, ya'ni qarish bo'yicha birinchi nazariya - biologik tibbiy yondashuv nuqtai nazaridan, keyingi yillarda odamlarning psixologik tanazzulga uchrashi, ularning aqliy qobiliyatining yomonlashishi bevosita miyaning funktsional va organik degradatsiyasi bilan belgilanadi deyiladi ushbu nazariyada. Ko'pgina psixogerontologlar ushbu kontsepsiyaga qarshi. Keksalar uyi internatida ishlagan taniqli gerontopsixoterapevt N. Feil va u ishlab chiqqan psixoterapiya usullari ta'siri ostida, hatto Altsgeymer kasalligi «boshlang'ich bosqich» tashxisi qo'yilgan juda kexsa bemorlarda ham ong va xatti-harakatlarda ijobiy o'zgarishlar yuz berganligi ta'kidlangan[1]. Uning ta'kidlashicha, Nyu-York shahridagi taniqli tibbiyot xodimi M. Halpernning so'zlarini keltirib, shunday deydi, odam miyasining zararlanish darajasi va uning intellektual qobiliyatlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik yo'q degan fikrni ilgari suradi. Masalan siz odam miyasini otopsiyada ko'rishingiz mumkin va u erda eng og'ir zararlanishni topganingizdan so'ng (deylik birorta o'sma), u qanday qilib buni sezmasdan yashashi mumkinligiga hayron qolasiz. Xuddi shu joyda siz kasallikning tibbiy varaqasiga ega bo'lasiz va bu odamning hayotligida nufuzli joyda ishlagani xamda o'tkir aql sohibi bolganligini bilib olasiz va uning fikrlash qobiliyati u vafot etgunicha, yani o'limigacha yaxshi ishlab turganligi xususida axborotga ega bo'lasiz. Shunga oxshash miya holati va shaxsning ruhiy holati o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikning yo'qligi ko'plab faktlar bilan tasdiqlangan[2].

Keksalik, ya'ni qarish bo'yicha ikkinchi nazariyasi shaxsni rivojlantirishga faoliyatli yondashuvi deya nomlanadi. Uning vakillari R. Xeyvigxurst, G. Krempen, F. Xeyl va boshqalar ushbu yondashuvning mohiyati quyidagicha izohlaydilar: odamlar o'z harakatlari bilan o'z muhitini o'zgartiradilar, hayot yo'lidagi qiyin vaziyatlarni yengish qobiliyatini rivojlantiradilar. Faol harakatchan hayot keksalar hayotining keyingi yillarda shaxsning progressiv rivojlanishi uchun shartdir. Albatta, hayotga samarali, faol munosabat shaxsning progressiv rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishi mumkin. Ammo asosiy savol shundaki, insonning harakatlari qanchalik mazmunli va qanchalik samarali bo'ladi, uning faoliyati qanchalik shaxsiy ahamiyatga ega bo'ladi. Agar shaxs o'zini unga yuklatilgan vazifalardan olib qochsa bu holat uning progressiv rivojlanishi uchun asos bo'la olmaydi[3.4.5]. Shuningdek, L.E.Birron, L.Botvinniklarning sensor-persertiv funksiyalarning qarishi borasidagi, S.Parkon, U.Mayls, A.Uelfordlarning idrok funksiyalarining yosh davriga bog'liq holda pasayishi va sezgi turlaridagi o'zgarishlar borasidagi qarashlarida insonning biologik keksayishi haqidagi fikrlar aks etgan.

Keksalikning, ya'ni qarishning uchinchi nazariyasi tarafdorlari kexsa shaxs hayotining keyingi bosqichlarini farovon o'tkazishi uchun shaxs faolligini amalga oshirishdagi eng muhim omillardan biri sifatida uning jamiyatda keng tarqalgan qarilikka oid salbiy stereotiplarga qarshi tura olish qobiliyati muxim deb hisoblaydilar. Psixologlar esa boshqa salbiy qoliplarni ham tasvirlashadi, masalan, noto'g'ri tushuniladigan donolik - qariyalarning jamiyat hayotidan chetlashganligi, ularning «umr boqiy yashovchanlik haqidagi fikrlarga sho'ng'ib ketishi» va shu kabi holatlar. «Qarilikni faqatgina fikr-mulohazalar doirasiga qulflanib, statik va passiv holatlarga yo'naltirilgan shaxslarni “donolar” deb ataydigan chalg'ituvchi va salbiy ijtimoiy stereotipdan voz kechish kerak», — deyiladi manbada. Nafaqaga chiqqan, lekin jamiyatda yuqori mavqega erishmagan shaxs o'zini «kichik kamsuqum» hayotni yashab o'tganiga ishontirishi uning ma'naviy holatiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Endi qarish turlari va ularni belgilovchi shart-sharoitlari bilan tanishib o'tamiz. Keksalik yillarida inson hayotini tahlil qilar ekanmiz, uning jismoniy va shaxsiy-psixologik qarishini aniq ajratishimiz zarur. Shaxs jismoniy kuchlarni yo'qotar ekan, shaxsiyat sifatida progressiv ravishda rivojlanish qobiliyatini saqlab qolishi mumkin. Qarishning asosiy belgilaridan biri bu shaxsning hayotiy muammolarni hal qilishda o'zi ishlab chiqqan usullarga, ijtimoiy vaziyatlardagi xulq-atvor strategiyalariga va ma'lum turmush tarziga giperbolizatsiyalangan moslashuvidir. Qarish inson hayotining murakkab va ko'p qirrali jarayoni bo'lib, uning turli jihatlarini va yo'nalishlarini mavjud. Ushbu jarayonga ta'sir etuvchi shart-sharoitlar va omillarga ko'ra qarish bir necha turlarga bo'linadi. Asosiy turlari quyidagilar:

1. Jismoniy qarish. Bu tur insonning organizmidagi o'zgarishlarni, ya'ni jismoniy kuch-quvvatning pasayishi, immunitetning zaiflashishi, suyaklar va mushaklarning holati yomonlashishi bilan bog'liq. Jismoniy qarish ko'pincha turmush tarzi, sog'liq holati, irsiyat va oziqlanishga bog'liq. Moslashuvchan harakatlar, to'g'ri ovqatlanish va sog'lom turmush tarzi bu jarayonni sekinlashtirishi mumkin.

2. Psixologik qarish. Insonning ruhiy holati, ehtiyojlari, fikrlashi va shaxsiy rivojlanishiga bog'liq. Psixologik qarish jarayonida insonning yangi bilimlar va ko'nikmalarga bo'lgan qiziqishi pasayishi yoki aksincha, shaxsiyat sifatida o'sishga bo'lgan qiziqish saqlanib qolishi mumkin. Bu turli tajribalar va ijtimoiy aloqalarda ishtirok etish bilan bog'liq.

3. Ijtimoiy qarish. Jamiyatdagi mavqe va ijtimoiy rollar bilan bog'liq. Nafaqaga chiqish, ish faoliyatining tugashi va ijtimoiy aloqalarning qisqarishi ijtimoiy qarishga olib kelishi mumkin. Biroq, ijtimoiy faollik va yaqinlar bilan aloqada bo'lish bu jarayonni engillashtiradi.

4. Intellectual qarish. Bu shaxsning fikrlash qobiliyati, yodda saqlash, ta'lim olish va yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Intellectual faollikni saqlash, yangi ma'lumotlarni o'rganish va aqliy mashqlar bu turdagi qarishni sekinlashtirishga yordam beradi[4].

Keksalikni belgilaydigan shart-sharoitlar:

- Irsiyat: Biologik omillar insonning qarish jarayoniga katta ta'sir ko'rsatadi.

- Turmush tarzi: Faol turmush tarzi, to'g'ri ovqatlanish, zararli odatlardan voz kechish qarish jarayonini kechiktirishi mumkin.

- Ijtimoiy aloqalar: Yaqin insonlar bilan munosabatlar, jamiyatdagi faollik ijtimoiy va psixologik qarishni engilroq o'tkazishga yordam beradi.

- Psixologik holat: Motivatsiya, optimizm va hayotga bo'lgan qiziqish shaxsiy va psixologik qarish jarayoniga ta'sir qiladi.

Shu tariqa, qarish jarayonini turli yo'nalishlarda tushunish va unga mos ravishda yondashish insonning keksalik davridagi hayot sifatini oshirishga imkon beradi.

Endi shaxsiyatning qarish jarayonini keltirib chiqaradigan, moslashuvchanlikni ta'minlay olmaydigan va uning keyingi rivojlanishini to'xtatadigan shart-sharoitlarni tahlil qilishga o'taylik.

Odatda, bu jarayonning xususiyatlari insonning avvalgi hayot bosqichlaridagi nosog'lom va nokonstruktiv turmush tarzidan kelib chiqadi. Erikson o'zining psixosotsial rivojlanish nazariyasida ikki guruhdagi yangi shakllangan jarayonlarni ajratadi, ularning keksalikda to'planishi stagnatsiyaga olib keladi. Bu holat insonning dunyoga nisbatan yomonlik manbai sifatida qarashini shakllantiradi, o'zini ortiqcha ishonch bilan olib yurishini, shu bilan birga, hayotini muvaffaqiyatsiz kechgan, deb his etishini uyg'otadi.

Eriksonning nazariyasiga ko'ra, inson hayotining har bir bosqichida ma'lum ijtimoiy va psixologik inqirozlar yuzaga keladi. Bu inqirozlar hal qilinishi yoki echimsiz qolishi shaxsning keyingi hayot bosqichlariga katta ta'sir qiladi. Agar inson bu inqirozlarni samarali hal qilmasa, uning keksalik yillaridagi rivojlanishi to'xtaydi, shu bilan birga, o'ziga va atrofidagi dunyoga nisbatan salbiy qarash shakllanadi[6]. Qarish jarayoni moslashuv qiyin kechadigan holatlardan biri — insonning o'z shaxsida mustaqillik va tashabbus sifatlarini rivojlantira olmaganida yuzaga keladi. Ular uchun o'z hayotini tashkil etishdagi asosiy yo'nalishlar atrofdagilarning ko'rsatmalari, talablari va fikrlari bo'lgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, shaxsiyatning keksalikda izchil rivojlanishini baholash uchun bir nechta mezonlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Kasbiy faoliyat: Inson keksalik yillarida o'z ishidan mahrum bo'lganmi yoki kasbiy faoliyatini davom ettirmoqdam? Bu mezon qarish jarayonining qanday kechishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kasbiy faoliyatdan chetlashgan shaxslar uchun yangi faoliyat turlarini topish va o'z qobiliyatlarini boshqa sohalarda ishlatish muhimdir. Ish davom ettirilayotganda esa shaxs o'zini ijtimoiy va ma'naviy jihatdan faol deb his qiladi.

2. Qadriyatlar va faollik yo'nalishi: Insonning keksalikdagi faolligi qanday qadriyatlarga yo'naltirilgan? Bu yillarda shaxs qanday qadriyatlarga asoslangan holda o'z hayotini tashkil etadi, bu uning moslashuvchanligini va samaradorligini belgilaydi. Agar shaxs o'z qadriyatlarini qayta ko'rib chiqsa va yangi hayot tarzini o'zlashtirishga qodir bo'lsa, bu unga izchil rivojlanishga yordam beradi.

Agar shaxs nafaqaga chiqqan bo'lsa, uning oldida yangi faoliyat turlarini o'zlashtirish va shu bilan yangi hayot tarziga moslashish kabi murakkab vazifa turadi. Bu vazifani hal qilishda insonning turli hayot rollarida o'zini sinab ko'rganida shakllangan ilgari hayotiy tajribasi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Ya'ni, inson avvalgi hayotida turli sohalarda orttirgan tajribalarni qayta ishga solib, yangi qirralarini namoyon qilishi mumkin.

Eriksonning keksa insonlar hayoti haqidagi fikrlarini aynan shu nuqtai nazardan talqin qilish mumkin[7]. Uning nazariyasiga ko'ra, keksalikdagi shaxsiyat rivojlanishi hayot davomida olingan tajribalarni qayta ishlash va yangi sharoitlarda o'zini namoyon qilishga tayyorligidan kelib chiqadi. Bu moslashuvchanlik insonning keksalikda ham rivojlanishini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Feil N. The Validation Breakthrough. Simple Technique for Communicating with People with «Alzheimer's— Type Dementia». Baltimore, London etc.: Health Professions Press, 1989.
2. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», издание 2-е, испр. и доп., 2006. — 512 с. (Достижения в психологии)

3. Havighurst R.J. Dominant concerns in the life cycle (Lebenslauf) // Gegen wartsprobleme der Entwicklungspsychologie. Göttingen, 1963.
4. Heil. F.E., Krempen G. Action theoretical approaches to the development of control orientation in the Aged // Psychological perspectives of helplessness and control in the Elderly / Ed. P. S. Fry. Amsterdam, N.Y. etc.: North Holland, 1989.
5. Krempen G. Toward an action theoretical model of personality // European J. Psychol. 1982. V. 2. № 1.
6. Erikson E. H., Erikson J.M., Kivnick H.Q. Vital Involvement in Old Age. N.Y., L.: Norton, 1986.
7. Rogers C. R. Growing old or older and growing // J. Humanistic Psychol. 1980. V. 20. № 4.

Annotatsiya: Ushbu maqolada psixologiya fanida qarish va keksalik muammosini o'rganishda asosiy nazariyalarning amaliy ahamiyati o'rganilgan. Keksalik va qarishni tadqiq etishning nazariy va uslubiy asoslarini o'rganish keksa yoshdagi insonning mohiyatini qayta ko'rib chiqishga, ijtimoiy muhit sifatini yaxshilash va qarish jarayonini ijtimoiy tartibga solish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Keksalik hodisasi uzoq vaqtdan beri psixologlarning e'tiborini tortgan eng dolzarb hodisadir.

Kalit so'zlar: Tajriba, yosh, moslashish, yolg'izlik fenomeni, individuallik, "Keksalik" tushunchasi.

Аннотация: В данной статье изучается практическое значение основных теорий при изучении проблемы старения и старости в психологии. Изучение теоретико-методологических основ исследования старости и старения помогает переосмыслить сущность пожилого человека, определить возможности улучшения качества социальной среды и социальной регуляции процесса старения. Феномен старости – наиболее актуальное явление, давно привлекающее внимание психологов.

Ключевые слова: опыт, возраст, адаптация, феномен одиночества, индивидуальность, понятие "старость".

Annotation: This article examines the practical significance of the main theories in studying the problem of aging and old age in psychology. Studying the theoretical and methodological foundations of the study of old age and aging helps to rethink the essence of an elderly person, determine the possibilities of improving the quality of the social environment and social regulation of the aging process. The phenomenon of old age is the most pressing phenomenon that has long attracted the attention of psychologists.

Key words: experience, age, adaptation, the phenomenon of loneliness, individuality, the concept of "old age".

UDK 37.01:378.2

KREDIT-MODUL TIZIMI VA TIZIM ASOSIDA TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH

Joldasbaeva R., Djanxodjaev N., Djanxodjaev N.

Qoraqalpog' davlat universiteti

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish. Ushbu talabalar asosida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash hozirgi davrning muhim vazifalaridan biridir.[1] Hozirgi vaqtda ta'lim tizimining asosiy maqsadi, barcha sohalarga yetuk mutaxassislarini yetkazib berish, buning uchun ularning ijodiy va jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish hamda yuksak sifatlariga ega bo'lgan axloqiy jihatdan yetuk fuqarolarni tarbiyalash, o'qitishda yangi pedagogik innovatsiya, axborotkommunikatsiya texnologiyalari, kredit-modul tizimini joriy qilish, o'qitilayotgan fanning metodik modelini takomillashtirishdan iborat. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonni amalga oshirishda, ta'lim jarayonining modelini takomillashtirish muhim o'rin tutadi. Ko'pchilik mualliflar tomonidan bo'lajak mutaxassis kadrlarni kasbiy faoliyatga tayyorlash modeliga, muayyan bir sifatlarini tushunishni ta'kidlagan. [2] Pedagogik olim N.F.Talzina tomonidan, bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini modellashtirishni umumdidaktik yondashuvlar asosida ishlab chiqqan bo'lib, ushbu modelda bo'lajak mutaxassis kadrlarni kasbiy faoliyatida kutilayotgan natija, unga erishish yo'llarining uzviyligi va komponentlarini aks etishi zarurligini alohida ta'kidlab, muallif quyidagilarni bayon etadi: "Bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda mutaxassis modelining muammosi o'quv rejalari kabi o'quv dasturlarining ham mazmunini aniqlashda muhim hisoblanadi" [3]. Ilmiy-tadqiqot natijasi asosida bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash modeli-talabalarning mutaxassis darajasiga erishishda auditoriya mashg'ulotlari va mustaqil ta'limda o'zlashtirishi lozim bo'lgan mutaxassislik fanlarini o'qitishda kredit-modul tizimidan foydalanib bilim olish va ko'nikmalarni shakllantirish metodikasining mantiqiy tuzilmasi aniqlanib, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini mutaxassisligi bo'yicha innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash modeli takomillashtirildi. Kredit-modul tizimi asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan modeli "Maqsad", "Tashkiliy", "Mazmun", "Natija" komponentlardan tashkil topgan bo'lib, quyida barcha komponentlar izohlangan. Kredit-modul tizimi asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan model komponentlari quyidagicha izohlanadi: Maqsad komponentidagi malaka talablarida: bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashga qo'yiladigan ilmiy-tadqiqot, loyihaviy-konstruktorlik, ishlab chiqarish, tashkiliy-boshqaruv, foydalanish, xizmat ko'rsatish, pedagogik faoliyat turlari nazarda tutilgan. [4] Model maqsadi: bo'lajak Texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda kredit-modul tizimidan foydalanish metodikasini takomillashtirish asosida o'qitishdan iboratdir. Tashkiliy komponent modelda bo'lajak Texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda kredit-modul tizimidan foydalanish metodikasini takomillashtirish maqsadi asosida, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini o'quv-metodik va didaktik ta'minot asosida innovatsion yondashuvlar, dasturiy ta'lim vositalari va tamoyillarga asoslanib, didaktik, tashkiliy-metodik, xususiyatlari o'rganildi. O'quv-metodik va didaktik ta'minot

- Texnologik ta'lim yo'nalishining o'quv rejasidagi fanlar bo'yicha (Darslik, o'quv qo'llanma, metodik qo'llanma, o'quv-uslubiy majmualar) tayyorlangan materiallardan maqsadli va samarali foydalanishni ko'rsatib berdi.

Oliy ta'lim muassasalarida turli lavozimlarda ishlovchi raxbar kadrlardan so'rovnoma o'tkazish orqali bir qator natijalarga erishildi. Amalga oshirilgan taxlillar natijasida yuz nafar respondentlar ta'lim tizimini olib borish shakliga ko'ra kredit ta'lim tizimini afzal ko'rishlarini bildirdilar. Bugungi kunda mamlakatimizda oliy ta'lim tizimida katta islohotlar olib borilmoqda. Xususi oliy ta'lim muassasalarini ochilishi, Oliy ta'limda o'quv jarayonini tashkil etish, talabalar faoliyatini baholash va dasturlarni tuzish uchun mo'ljallangan kredit tizimiga o'tilishi, innovatsion faoliyatni har tomonlama qo'llab quvvatlanishi shular jumlasidandir. Mustaqillikka erishilgan davrda oliy ta'lim faoliyatida modulli baholash tizimi joriy etilgan bo'lib, bunda o'quv dasturi alohida modul yoki blokarga bo'linadi, ularning har biri ma'lum vaqt oralig'ida o'rganiladi va baholash bilan yakunlanadi. Kredit tizimini ham bir necha shakllarini kuzatishimiz mumkin: Evropa kredit o'tkazish va to'plash tizimi (ECTS): Evropa Ittifoqida turli ta'lim muassasalari bo'ylab talabalar tomonidan o'qish kreditlarini o'tkazish va to'plashni osonlashtirish uchun foydalaniladi. Bir ECTS krediti odatda 25-30 soatlik o'quv ishiga teng. AQSH kredit soatlari tizimi: Amerika universitetlari butun semestr davomida haftasiga bir soat ma'ruza yoki ikki-uch soat amaliy mashg'ulotlarni ifodalovchi kredit soati tushunchasidan foydalanadilar. [5] Britaniya kredit tizimi: Buyuk Britaniya va Britaniya ta'lim modeliga amal qiluvchi boshqa ba'zi mamlakatlar ECTS tizimiga o'xshash tizimdan foydalanadi, ammo ba'zi farqlar bilan. U modullar yoki kurslar uchun kreditlarni belgilashni nazarda tutadi va bitta kredit olish uchun talab qilinadigan soatlar soni ECTS dan farq qilishi mumkin. Masalan, Buyuk Britaniyada bitta kredit odatda 10 soatlik o'quv ishiga to'g'ri keladi. Kanada kredit tizimi: Kanadadagi kredit tizimi AQSH kredit tizimiga o'xshaydi, lekin shtat va maktabga qarab farq qilishi mumkin. Umuman olganda, talabalar Kanada o'rta ta'lim tizimidan keyingi darajaga o'tkazilishi va ishlatilishi mumkin bo'lgan kurs kreditlarini oladi. Avstraliya kredit tizimi: Avstraliyada o'quv dasturlari ham kredit tizimi bo'yicha tashkil etiladi, har bir kurs ma'lum miqdordagi kredit birliklariga to'g'ri keladi. Ushbu tizimlar kurs tanlashda moslashuvchanlikni ta'minlaydi va talabalarni ta'lim muassasalari o'rtasida o'tkazish jarayonini soddalashtiradi. Osiyo kredit tizimlari Ko'pgina Osiyo mamlakatlari mahalliy ta'lim an'analarini va xalqaro amaliyotni hisobga olgan holda o'zlarining kredit tizimlarini ishlab chiqdilar. Masalan, Yaponiya va Janubiy Koreyada kredit tizimi Amerikanikiga o'xshash, ammo ta'limning milliy xususiyatlariga moslashtirilgan. Rossiya kredit tizimi: Rossiyada va boshqa postsovet mamlakatlarida kredit tizimi qo'llaniladi, bu ham ECTS kredit tizimiga o'xshaydi. U ta'lim kurslarini muvaffaqiyatli yakunlash uchun kreditlar ajratishni nazarda tutadi, bu esa talabalarning mamlakat ichidagi va xorijdagi universitetlar o'rtasida harakatlanishini osonlashtiradi. O'zbekistonda ham kredit tizimiga o'tilishi milliy urf odatlar va shu bugungi kungacha mavjud bo'lgan ta'lim tizimini inobatga olgan holda shakllantirildi. Bugungi kunda mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasining maqsadli ko'rsatkichlariga muvofiq Kredit-modul tizimini joriy etish oliy ta'lim muassasalarining 2023 yilda 16 foizini, 2025yilga kelib 57 foizini va 2030 yilda 85 foizni tashkil etishi mo'ljallangan. O'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra kredit ta'lim tizimini joriy etish maqsadga muvofiq va oliy ta'lim tizimini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega deb hisoblaydigan professor o'qituvchilar 77 foizni tashkil etmoqda. 18 foiz ovoz berganlar esa aralash tizimda faoliyat yuritishni, 3 foiz professor o'qituvchilar esa umuman an'anaviy ta'lim tizimida qolishni afzal deb biladilar. O'tkazilgan tadqiqotlar mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida islohotlar olib borish zarurati borligini, professor o'qituvchilar yangiliklarni qabul qilish borasida turli qarshiliklar bilan qabul qilayotganligini ko'rsatadi. Bizning fikrimizcha, Kredit ta'lim tizimi professor-o'qituvchilar tarkibi faoliyatiga, o'qitish metodiga o'zgartirishlar kiritishga, darsni rejalashtirishga, talabalar bilimini baholashga va o'quv jarayonini umumiy tashkil etishga katta ta'sir ko'rsatadi. [6]

Xulosa sifatida, mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarida kredit ta'lim tizimini samarali tatbiq etish uchun o'quv jarayonini yangilash, ta'lim sifatini oshirish va ta'lim dasturlarining moslashuvchanligini ta'minlashga qaratilgan qator chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Bu yerda quyidagi asosiy jihatlariga e'tibor berish kerak: O'qituvchilar malakasini oshirish: O'qituvchilar uchun kredit tizimi doirasida o'qitish metodikasi bo'yicha kurslar va treninglar tashkil etish, shu jumladan kurslar, talabalar bilimini baholash va o'quv jarayonini boshqarish usullarini ishlab chiqish zarur.

АДАБИЁТЛАР

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrda "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. www.lex.uz
2. Muxamedov Sh.M. "Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda kredit- modul tizimidan foydalanish metodikasini takomillashtirish". Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Diss. –B.: 2022 y. – 155 b.
3. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy - metodik asoslari.: Ped. fan. dokt. ... diss. avtoref. - T.: 2007 y. – 45 b
4. Cao, H. (2004). Influence of Credit System on Ideological and Political Education of University Students and Its Countermeasures. Journal of Shihezi University.
5. LI, G. (2003). An Analysis of the Restrictive Elements to Credit System and the Recommended Countermeasures. Journal of Yangzhou University. Rasulov, I. M. (2021). Problems and solutions of teaching in credit-module system in higher education institutions. The American journal of social science and education innovations. Usmonov, B. (2020). introducing a credit recognition system for higher education institutions. 11, 809-819.
6. Yu, Z. (2016). Innovation and Exploration of Teaching Management Based on Credit System.

Kredit-modul tizimi va tizim asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash

Annotasiya: Maqolada kredit-modul tizimi asosida texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan modelini tuzish uning komponentlari haqida fikr yuritiladi. Jumladan: Kredit-modul tizimiga asoslangan o'quv jarayonining takomillashtirilgan va ta'lim jarayoniga tavsiya etilayotgan modelning maqsad, tashkiliy, mazmun, natija komponentlari tizimli asosda ko'rsatib berilgan. Eng asosiysi o'qitishda kredit-modul tizimi ahamiyati batafsil bayon qilingan.

Tayanch so'zlar: innovatsiya, ta'lim tizimi, kredit-modul tizimi, ta'lim sifati, boshqaruv jarayoni, kredit soatlari.

Подготовка студентов к профессиональной деятельности на основе кредитно-модульной системы и системы

Аннотация: В статье рассматриваются составляющие создания усовершенствованной модели подготовки студентов технологического образования к профессиональной деятельности на основе кредитно-модульной системы. В частности: на систематической основе показаны целевая, организационная, содержательная, результативная составляющие усовершенствованной и рекомендуемой модели образовательного процесса на основе кредитно-модульной системы. Самое главное, подробно объясняется важность кредитно-модульной системы в обучении.

Ключевые слова: инновации, система образования, кредитно-модульная система, качество образования, процесс управления, кредитные часы.

Preparing students for professional activity based on credit-module system and system

Abstract: The article discusses the components of creating an improved model of preparing students of technological education for professional activity based on the credit-module system. In particular: the goal, organizational, content, result components of the improved and recommended model of the educational process based on the credit-module system are shown on a systematic basis. Most importantly, the importance of the credit-module system in teaching is explained in detail.

Key words: innovation, educational system, credit module system, quality of education, management process, credit hours.

OLIV TA'LIMDA RAQAMLI KOMPETENSIYALARNI BAHOLASH: YOSH O'QITUVCHILAR VA TALABALAR TAJRIBASI

Atamuratov R. K.

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Kirish. So'nggi yillarda mamlakatimizda ta'lim tizimiga axborot-kommunikatsiya hamda innovatsion texnologiyalarning jadal sur'atlarda tatbiq etilishi ta'lim tizimi sifatini oshirishning shakli va mazmunida ulkan o'zgarishlar yasamoqda. Bugungi raqamlashtirish va yuqori texnologiyalar asrida o'qitish samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalar va resurslar bilan bir qatorda, ta'lim oluvchilarning raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini baholash mexanizmlarini ishlab chiqish orqali qaror qabul qilish uchun kerakli ma'lumotlarni topish qobiliyati (axborot savodxonligi), raqamli qurilmalar bilan ishlash qobiliyati (kompyuter savodxonligi), ommaviy axborot vositalarini tanqidiy o'rgana olishi (mediasavodxonligi) hamda zamonaviy raqamli aloqa vositalaridan foydalanish (kommunikativ savodxonligi) ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha bir necha muammolar hal bo'lganicha yo'q. Xususan, ta'lim oluvchilar uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishning umumiy darajasini oshirish maqsadida ta'lim muassasalarining asosiy o'quv dasturlariga doimiy o'zgartirishlar kiritib borilishi, raqamli ta'lim resurslarining yangi avlodlarini ishlab chiqish va takomillashtirish, ta'lim samaradorligini yaxshilash bo'yicha xorijiy tajribalarni o'rganish va amaliyotga joriy etishga doir muammolar dolzarb hisoblanadi. Bizning tadqiqotimizning maqsadi oliy ta'lim muassasidagi yosh pedagoglar va talabalarining raqamli kompetensiyalarini qanchalik darajada baholashini o'rganish, shuningdek, ularning yangi raqamli texnologiyalarini o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasini aniqlashtirishdan iborat. Tadqiqot maqsadlar uchun Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti yosh o'qituvchilari va talabalari o'rtasida tadqiqotlar o'tkazildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Har yili turli sohalarida (ishlab chiqarish, tibbiyot, ta'lim va hokazolar) insonlarning turmush tarzini hamda kasbiy faoliyatini yengillashtiradigan yangi raqamli texnologiyalar yaratiladi. Raqamlashtirish jarayonini tavsiflovchi eng muhim tushunchalardan biri bu **axborot madaniyatidir**. Axborot madaniyatining ta'rifi, talqini va tuzilishidagi farqlarga qaramay, aksariyat mualliflar uning tarkibiga ma'lum darajadagi raqamli texnologiyalar bo'yicha bilimlar, ulardan foydalanish ko'nikmalari, raqamli qadriyatlar hamda ushbu raqamli kompetensiyalardan ta'lim olish yoki kasbiy faoliyatida qo'llash bo'yicha amaliyotlarni kiritadilar. Axborot madaniyati raqamli texnologiyalarning turli bilim va faoliyat shakllari bilan birlashishi natijasida yangi fan, madaniyat, siyosat va turli sohalarida AKTdan foydalanish modellarini yaratadi. Axborot madaniyatini o'rganishda raqamli kompetensiyalar muhim rol o'ynaydi. Ular mavjud raqamli bilimlar asosida shakllantirilib, amaliy yo'nalishda farqlanadi hamda ma'lum bir faoliyat sohasidagi muayyan muammolarni hal qilishda foydalaniladi. 2006-yilda Yevropa Ittifoqi tomonidan XXI asr uchun sakkizta zaruri kompetensiya tavsiyalari ishlab chiqilib ularning ichidan raqamli kompetensiyalar eng asosiylaridan biri sifatida e'tirof etildi. Hozirgi avlodda axborot madaniyati va raqamli kompetensiyalarni shakllantirgan ta'lim muassasasi ta'lim oluvchilarni nafaqat kelajakdagi kasblarga, balki, raqamli dunyodagi hayotga ham tayyorlashi kerak. Binobarin, raqamli kompetensiyalarning talqini ularning kreativlik, ijodkorlikka undaydi, bu esa AKTdan foydalanishning yagona mukammal mexanizmining yo'qligini hamda turli faoliyat sohasiga qarab farqlanishini anglatadi.

Raqamli kompetentlik raqamli texnologiyalar bilan bog'liq ko'nikmalarni tavsiflovchi yangi tushunchalardan biridir. So'nggi yillarda raqamli ko'nikma va malakalarni tavsiflash uchun "AKT ko'nikmalari", "Texnologik ko'nikmalar", "IT ko'nikmalari", "XXI asr malakalari", "Axborot madaniyati", "Raqamli savodxonlik va raqamli ko'nikmalar" kabi bir qancha atamalar qo'llanilmoqda. Ushbu atamalar ko'p hollarda "Raqamli kompetensiya" va "Raqamli savodxonlik"

atamaları kabi bir-birining o'rnida ishlatiladi [1]. Raqamli kompetensiyalarga axborotdan foydalanish (qidirish, tizimlashtirish, tahlil qilish), muloqot qilish (Internet, ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilish), ma'lumotlar bazalari bilan ishlash va analitik dasturlardan foydalanish, shuningdek, tegishli raqamli vositalar va resurslardan foydalangan holda muammolarni hal qilish ko'nikmalari kiradi. Darhaqiqat, jamiyatning zamonaviy rivojlanish tendensiyalari, kompyuter texnologiyalarini rivojlantirish, globallashtirish va axborotlashtirish jarayoni barcha sohalarga, shu jumladan, ta'limga ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Deyarli kelajakdagi barcha ta'lim va ish o'rinlari ma'lum darajadagi tez o'zgaruvchan raqamli malaka va ko'nikmalarni talab qiladi. Raqamli kompetensiya insonning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'z ishini tanqidiy, ishonchli, xavfsiz va samarali tashkil etish hamda ijobiy natijalarga erishish qobiliyatiga ega bo'lishi hamda raqamli muhitda ishlay olishi va bu sohada o'z-o'zini tarbiyalashi, o'zgaruvchan raqamli dunyoga moslashishi uchun takomillashib borishi muhimligi tushuniladi [2]. Shuningdek, turli muammolarni hal qilish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati va nostandart qarorlar qabul qila olishga tayyor bo'lish kerakligini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, raqamli kompetensiya bu - raqamli texnologiyalar rivojlanishi sharoitida shaxs faoliyatining asosiy xususiyatlaridan biridir [3]. Raqamli kompetentlik axborot va ma'lumotlar savodxonligi, aloqa, hamkorlik va raqamli muhitda xavfsizlikni o'z ichiga oladi [4]. Shuningdek, elektron resurslardan ta'lim va kasbiy maqsadlarda samarali foydalanish qobiliyati hamdir [5]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan tasdiqlangan Raqamli O'zbekiston-2030 strategiyasining Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim berish va malaka oshirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida yoshlar orasida axborot texnologiyalarini ommalashtirish, shuningdek, aholining barcha qatlamlari orasida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish asosiy vazifalardan biridir.

Axborot madaniyat raqamli kompetensiyalardan tashqari umumiy kompetensiyalarni ham o'z ichiga oladi, ularni egallash zamonaviy bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayonida muhimdir. Umumiy kompetensiyalar jamoaviy ishlash, muloqot qilish, tanqidiy fikrlash, boshqaruvchanlik va analitik ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Ayrim hollarda amaliyot vaqtida yosh mutaxassislarda umumiy ko'nikmalarni yetarli darajada egallamaganligi uchrab turadi. Buning bir sababi sifatida muayyan kasblarni egallash uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar to'plami doimo o'zgarib turishi, ba'zi kasblar butunlay yo'q bo'lib ketishi yoki yangilari paydo bo'lishi bilan asoslanadi. Bunday omillarni inobatga olgan holda, har qanday faoliyat sohasida foydali bo'lishi mumkin bo'lgan kompetensiyalarning ahamiyati keskin oshadi. Ish beruvchilar uchun har qanday sohada qo'llaniladigan noyob ko'nikma va malakalarga ega bo'lgan mutaxassislarni xohlashadi. Bunday kompetensiyalar mavjudligi yosh mutaxassislarga yangi sharoitlarda turli xil vazifalarni bajarishga imkon beradi.

Bizning fikrimizcha, zamon talabiga mos mutaxassislarning muvaffaqiyatli va innovatsion yondashuvining zarur ko'rsatkichlari sifatida o'ziga ishonch va ichki xotirjamlik, uzluksiz ta'lim olish, yangi ko'nikmalar va vazifalarni o'zlashtirishga bo'lgan munosabati, axborot manbalari bilan ishlash qobiliyati, ijtimoiy kompetensiyalar, maqsadga yo'nalganligi hamda ushbu kompetensiyalarga erishish uchun deyarli doimiy izlanishlarni talab etadi. Ushbu kasbiy ko'nikma va malakalar barcha sohalarda zarur bo'lganligi sababli ular har qanday bo'lajak mutaxassislarda rivojlantirilishi lozim.

Keyingi vazifamiz talabalar va yosh mutaxassislarning raqamli kompetensiyalarining modellarini tahlilini keltiradigan bo'lsak, turli manbalarda bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayonida ularga raqamli texnologiyalar sohasida nafaqat nazariy bilim berish, balki, amaliy ko'nikmalardan foydalanishni ham o'rgatish zarurligi ta'kidlangan. Talabalarining raqamli kompetensiyalarning modeli quyidagi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi:

- 1) *Shaxsiy kompyuterdan foydalanish qobiliyati*. Ta'lim jarayonida kompyuterdan foydalanish orqali kerakli axborotlarni tez va samarali to'plash imkonini beradi;
- 2) *Dasturiy ta'minotlardan foydalanish qobiliyati*. Masalan, Microsoft Office dasturlar paketidan foydalanish talabalarga o'z bilimlarini boyitish va taqdim etish imkonini beradi;
- 3) *Axborotlarni izlash qobiliyati*. Zamonaviy talabalar ko'p hollarda o'zlariga kerakli bo'lgan turli xil axborotlarni Internet tarmog'i orqali qidirishadi. Qidirilayotgan axborotlar bosma yoki raqamli ko'rinishda bo'lishidan qat'i nazar bu kompetensiya ta'lim jarayonini tezlashtirish bilan birga soddalashtiradi;
- 4) *videokonferensiya ilovalaridan foydalanish qobiliyati*. Hozirda ta'lim olish masofaviy formatga o'tganligi hamda ayrim xalqaro va amaliy konferensiyalar onlayn shaklda o'tkazilayotganligi sababli bu kompetensiya muhim sanaladi;
- 5) *professional dasturlar va analitik tizimlar bilan ishlash qobiliyati*. Ta'lim jarayoni umumiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilganligi uchun kasbiy professional dasturlar va tahliliy tizimlarni o'rganish talabalarga kelajakdagi tanlagan kasbi bilan imkon qadar tanishish imkonini beradi.

Bunday raqamli kompetensiyalarni egallagan talabalar raqamli dunyoni bilgan holda o'z vaqtini to'g'ri taqsimlashi; yuqori sifatli materialni kafolatlaydigan manbalarni tanlashi; ta'lim jarayonida tayyor interfaol topshiriqlardan foydalanish orqali vaqtni tejash yoki o'zinikini yaratishi; o'quv jarayonida raqamli vositalardan samarali foydalanishi mumkin [3].

Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning asosiy maqsadi kasbiy faoliyat jarayonini yaxshilashdir. Barcha mutaxassislardan ham bunday ko'nikmalarga ega bo'lish talab etilmaydi, chunki kasbiy faoliyatning ayrim sohalarda yangi raqamli texnologiyalardan foydalanmasligi ham mumkin. Biroq, aksariyat kasblar uchun esa juda muhim sanaladi. Endi mutaxassislarda uchun kerakli raqamli kompetensiyalarni keltiramiz: 1) shaxsiy kompyuterdan foydalanish. Ushbu kompetensiya barcha xodimlar uchun ham, tadqiqotchilar uchun ham zarur (hisobot, yozishmalar, axborot almashish va tarqatish) hisoblanadi; 2) dasturiy ta'minotdan foydalanish. Bu kompetensiya kasbiy faoliyat natijalarini professional tarzda rasmiylashtirish imkonini beradi. Agar mutaxassis matn muharrirlaridan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lsa (shu

jumladan yaratilgan hujjatga turli xil video, fotosuratlar va animatsiya joylashtirish qobiliyati), kompyuter grafikasi, taqdimotlar bilan ishlashni bilsa, bu uning professionalligini oshiradi va kasbiy faoliyatida samaradorlikni ta'minlaydi; 3) muloqot va hamkorlik kompetensiyalari. Elektron pochta va videokonferensiya ilovalaridan samarali foydalanish orqali jamoa yoki rahbariyat bilan kasbiy masalalarni masofadan turib hal qilish imkonini beradi; 4) axborotlarni qayta ishlash va saqlash. Bu nafaqat axborotlar bilan ishlash, balki, uni to'g'ri umumiy shaklga keltirish ham muhim sanaladi. Buning natijasida axborot barcha hamkasblar uchun tushunarli va ochiq bo'ladi. Bu kompetensiya jamoaviy tezkor ishlash imkonini beradi; 5) professional dasturlar bilan ishlash. Texnik tizimlarning rivojlanishi murakkab jarayonlarni soddalashtiradi, lekin mutaxassislardan chuqur o'rganishni talab qiladi. Professional dasturlardan foydalangan holda axborotlarni qidirish va tahlil qilish bilan bog'liq kompetensiya eng ko'p talab qilinadiganlardan biridir.

Tadqiqot davomida keltirilgan talabalar va mutaxassislarning raqamli kompetensiya modellarini taqqoslab, biz ularni umumiy o'xshash degan xulosaga kelishimiz mumkin. Ya'ni, mutaxassislarning raqamli kompetensiyalari bajariladigan ish sifatini oshirishga qaratilgan bo'lsa, talabalarniki esa kasbiy ko'nikmalarni egallashga qaratilgan.

Natijalar va muhokama. Qiyosiy tadqiqot doirasida 2024-yil yanvar-iyun oylarida Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti yosh o'qituvchilar (30 yoshgacha bo'lgan yosh o'qituvchilar iborat 65 nafar respondent) va talabalar (350 nafar respondent) o'rtasida so'rovlar o'tkazildi. Berilgan savollarning ba'zilar har bir guruh vakillarining raqamli kompetensiya darajalarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, yosh mutaxassislar va talabalardan o'tgan yil davomida ularning qanchalik darajada malakasi yaxshilanganligini baholash so'raldi. Bu so'rovnoma savoliga talabalar va yosh mutaxassislarning masofaviy ta'lim olishga va faoliyat yuritishga o'tish jarayoni dolzarbligi bo'yicha tayanib javob berilishi so'raldi (1-jadvalga qarang). Hisoblashning turli xatoliklardan xoli bo'lishi, shuningdek, so'rovnoma materiallarini tashkil etish, uni statistik tahlilini yuqori saviyada taqdim etish va bir turdagi hisoblash ishlarini qayta-qayta bajarishdan qochish maqsadida barcha tashkiliy-tahliliy ishlar pedagogik tadqiqotlarda eng muhim statistik paket hisoblangan SPSS statistics 27.0 dasturida amalga oshirildi.

1-jadval. 2023-yil hisobida AKT bo'yicha ko'nikmalarini oshirgan respondentlar ulushi (foizda)

AKT	Yosh o'qituvchilar	Talabalar
Shaxsiy kompyuter va smartfonlar	55,7%	81,3%
Microsoft Office dasturlari paketi (Word, Excel, Power Point va boshqalar)	43,2%	81,2%
Elektron pochta	44,2%	71,7%
Qidiruv tizimlari (Google, Yandex va boshqalar)	44,4%	68,3%
Videokonferensiya ilovalari (Zoom, Skype, Google Meet)	51,4%	83,1%
Bulutli texnologiyalar (Google Cloud, Yandex Cloud, Dropbox)	36,4%	63,0%
Professional kasbiy amaliy dasturlar va analitik tizimlar	41,2%	42,8%

Talabalar o'rtasida AKTni o'zlashtirish darajasini o'z-o'zini baholash faoliyat yuritayotgan respondentlarga qaraganda ancha yuqori. Talabalarining 80% dan ortig'i shaxsiy kompyuter, Microsoft Office dasturlari va videokonferensiya ilovalaridan foydalanish bo'yicha ko'nikmalarini oshirganiga ishonishadi. Bunday yuqori bo'lishiga sabab ularning o'z imkoniyatlarini yuqori baholashi (ko'pchilik hali o'z ko'nikmalarini kasbiy faoliyatda qo'llamaganligi sababli) yoki shu yo'l bilan ular ta'limning yaxshi sifatini namoyish etishlari bilan bog'lagan bo'lishlari mumkin. Shuningdek, respondentlardan AKT bo'yicha mavjud bo'lgan ko'nikmalarini besh ballik shkala bo'yicha baholash so'raldi (2-jadval qarang).

2-jadval. Respondentlarning AKT bo'yicha malakasini o'rtacha baholash natijalari

AKT	Yosh o'qituvchilar	Talabalar
Shaxsiy kompyuter va smartfonlar	4.7	4.7
Microsoft Office dasturlari paketi (Word, Excel, Power Point va boshqalar)	4.0	4.3
Elektron pochta	4.7	4.6
Qidiruv tizimlari (Google, Yandex va boshqalar)	4.8	4.8
Videokonferensiya ilovalari (Zoom, Skype, Google Meet)	3.7	3.9
Bulutli texnologiyalar (Google Cloud, Yandex Cloud, Dropbox)	3.8	3.9
Professional kasbiy amaliy dasturlar va analitik tizimlar	3.0	2.7

Bu so'rovnoma natijalaridan ko'rinib turibdiki, talabalar va yosh mutaxassislarning AKTdan foydalanish darajasini baholashganda tafovut unchalik katta emas. Respondentlarning ikkala guruhi shaxsiy kompyuter, elektron pochta va qidiruv tizimlari bilan ishlash sifatini bir xil darajada yuqori baholadilar, shuningdek, videokonferensiya ilovalari hamda bulutli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha ko'nikmalarini biroz past darajada baholashdi. Professional dasturlar va axborot-tahliliy tizimlar bilan ishlash ko'nikmalarini yomonroq baholadilar.

Talabalarining AKT bo'yicha malakasining yosh mutaxassislarnikiga nisbatan katta tafovuti talabalarining doimiy ravishda o'z bilimlarini oshirib borishi asoslansa, yosh o'qituvchilarning malakasi bevosita mehnat faoliyati bilan bog'liq. Natijada biz ikkala guruhning ham yetarlicha yuqori darajadagi kompetensiyalari haqida gapirishimiz mumkin. Shuningdek, tadqiqot jarayonida ikkala guruhning AKTni o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasi ham o'rganildi (3-jadval).

3-jadval. Respondentlarning AKTni o'zlashtirish motivatsiyasi (foizda)

Motivatsiya	Yosh o'qituvchilar	Talabalar
Qiziqish, kasbiy rivojlanish, yangi narsalarni o'rganish yoki oldinga intilish istagi	96,7%	75,9%
Samarali ishlash, ko'proq yutuqlarga erishish, murakkab vazifalarni hal qilish istagi bilan	74,4%	46,2%

Hayotini yanada qiziqarli va rang-barang qilish istagi bilan	62,0%	41,2%
Karyera qilmaslik yoki yangi texnologiyalarni bilmasdan kasb egallash	42,9%	66,3%
Kasbni o'zgartirish istagi bilan	39,2%	-
Rahbariyat buyrug'i bilan (kasbiy vazifalarni bajarish imkoniyatiga ega bo'lish uchun)	28,4%	-
Atrof-muhit, oila, qarindoshlar ta'sirida (doimo aloqada bo'lish, ijtimoiy yakkalanib qolmaslik)	17,9%	21,3%
Ish o'rmini, egallab turgan lavozimi yoki turli mukofotlar (moddiy yoki ma'naviy)ni yo'qotishdan qo'rqish	4,2%	8,1%
Boshqalar	1,7%	3,2%

Natijalardan xulosa qilishimiz mumkinki, yosh o'qituvchilar uchun raqamli innovatsiyalarni o'rganish motivatsiyasi qiziqish, kasbiy rivojlanish, yangi narsalarni o'rganish yoki oldinga intilish, samarali ishlash, ko'proq yutuqlarga erishish, murakkab vazifalarni hal qilish, hayotini yanada qiziqarli va rang-barang qilish istagi muhim sanaladi. Talabalarning texnik yangiliklarni o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasi, birinchi navbatda, rivojlanishga bo'lgan qiziqish va intilish, shuningdek, bu texnologiyalar bo'yicha bilimlar kelajakda foydali bo'lishiga ishonch bilan bog'liq.

Xulosa. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, bizning fikrimizcha, barcha yosh o'qituvchilarga yangi raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda ko'maklashish lozim. Buning natijasida, ular o'zlarining kasbiy qobiliyatlarini yanada samarali qo'llashlari va yangi jamoada kirishimli bo'lishlari, ish sifatini oshirishi va raqamli texnologiyalardan muvaffaqiyatli foydalanishga erishishlari mumkin. Talabalar uchun raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish ularga talab yuqori bo'lgan raqobatbardosh yetuk mutaxassislar bo'lish imkonini beradi.

Bularning barchasiga erishish uchun raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning yangi strategiyalar va innovatsion yondashuvlarini ishlab chiqish zarur. Yangi strategiyalar qatoriga o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish, raqamli va ijtimoiy ko'nikmalarni egallash usullari bilan integratsiyalash, muayyan soha vakillari bilan hamkorlikda dasturlar ishlab chiqish, o'qituvchilarning raqamli salohiyatini kengaytirish va raqamli ko'nikmalarni sertifikatlash hamda malaka oshirish va qayta tayyorlash markazlari faoliyatini takomillashtirish kiradi.

ADABIYOTLAR

1. Устин, П. Н., Сабирова, Э. Г., & Гарипова, И. И. (2020). Цифровые компетенции учителя как субъекта образовательной деятельности в его индивидуальной траектории развития. *Бехтерев и современная психология личности*, 216-218.
2. Гладилина И. П., Кадыров Н. Н., Строганова Е. В. Цифровая грамотность и цифровые компетенции как фактор профессионального успеха // *Инновации и инвестиции*. 2019. № 5. С. 62–64.
3. Atamuratov, R. (2023). Oliy ta'lim muassasalari talabalarida raqamli kompetensiyani rivojlantirish // *Oliy ta'limni raqamlashtirish sharoitida innovatsion o'qitish texnologiyalarini qo'llash masalalari*. Respublika ilmiy-uslubiy anjumani. –Toshkent, 183-185.
4. Zhao, Y., Gómez, M. C. S., Llorente, A. M. P., & Zhao, L. (2021). Digital Competence in Higher Education: Students' Perception and Personal Factors. *Sustainability*, 13(21), 12184. <https://doi.org/10.3390/su132112184>
5. Tsarapkina, J. M., Plahina, L. N., Konoplyuk, N. V., Vaganova, O. I., & Lapshova, A. V. (2021). The formation of bachelors' digital competencies at the university. *Propósitos Y Representaciones*, 9(SPE1). <https://doi.org/10.20511/pyr2021.v9nspe1.811>

Rezyume: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining o'quv jarayonidagi va yosh o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida talab qilinadigan raqamli kompetensiyalar borasida so'z yuritiladi. Shuningdek, talabalar va yosh o'qituvchilarning raqamli texnologiyalarni o'zlashtirish bo'yicha o'z raqamli kompetensiyalarini qanday baholayotgani va yangi axborot texnologiyalarini o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasi darajalari o'rganildi. Hisoblashning turli xatoliklardan xoli bo'lishi, so'rovnomalar materiallarini tashkil etish va olingan natijalarning statistik tahlilini yuqori saviyada tashkil etish maqsadida SPSS 27.0 dasturidan foydalanildi.

Tayanch so'zlar: axborot madaniyati, raqamli texnologiyalar, raqamli kompetensiyalar, raqamli kompetensiyalar modeli.

Резюме: В этой статье рассматриваются цифровые компетенции, необходимые в образовательном процессе студентов высших учебных заведений и в профессиональной деятельности молодых преподавателей. Статья далее подробно рассматривает, как студенты и молодые преподаватели оценивают свою цифровую компетентность в освоении цифровых технологий и уровни их мотивации к освоению новых информационных технологий. Для того чтобы расчеты были свободны от различных ошибок, материалы анкет были организованы, а статистический анализ полученных результатов был проведен на высоком уровне, использовалась программа SPSS 27.0.

Ключевые слова: цифровая культура, цифровые технологии, цифровые компетенции, модель цифровых компетенций.

Summary: This article discusses the digital competencies required in the educational process of students of higher education institutions and in the professional activities of young teachers. The article further elaborates on how students and young teachers evaluate their digital competence in mastering digital technologies and the levels of their motivation to master new information technologies. The SPSS 27.0 program was used in order to make the calculation free of various errors, to organize the questionnaire materials and to organize the statistical analysis of the obtained results at a high level.

Key words: digital culture, digital technology, digital competence, model digital competence.

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA YO'NALISHIDA IXTISOSLIK MODULLARI MAZMUNIDA INTEGRATSIYANING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Saypillayeva H. B.

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Integratsiya to'laonli ilmiy tushuncha sifatida pedagogikada 80-yillarning birinchi yarmida ijtimoiy hayotning iqtisodiy, siyosiy, axborot, madaniy va boshqa sohalarida jadal rivojlanayotgan o'zaro bog'liq jarayonlar fonida paydo

bo'ldi. Bu vaqtga kelib u falsafiy va ilmiy adabiyotda allaqachon mustahkam o'rin olgan edi. Shunga qaramay, fanimizda integratsiya o'qituvchilarning zamonaviy zamon bilan hamnafas bo'lish istagi tufayli kontsepsiyani ilmiy faoliyatning boshqa sohalaridan oddiygina ko'chirish natijasida vujudga keldi, deb taxmin qilish noto'g'ri bo'ladi.

Integratsiya muammosi na faylasuflar, na metodistlar, na siyosatchilar jiddiy qiziqmagan paytda ham o'qituvchilar tomonidan faol muhokama qilindi. Pedagogikadagi bu kategoriya ilmiy ongning murakkab dialektik o'zgarishlar mahsuli bo'lib, u ba'zi opportunistik intilishlarga bo'ysunmaydi. Ammo u jahon madaniyati yutuqlarini va ba'zan mahalliy ta'limni rivojlantirishning dramatik tajribasini o'zlashtirdi.

Yigirmanchi asr ta'limida integratsiya tarixi, albatta, uchta sifat jihatidan farq qiladigan bosqichlarga tuzilgan[2.73]:

- asr boshi – 20-yillar – fanlararo asosda muammoli va kompleks ta'lim (mehnat maktabi);
- 50-70-yillar - fanlararo aloqalar;
- 80-90 yil - haqiqiy integratsiya.

Ta'lim tizimini muammoli-kompleks, yaxlit asosda yaratishga birinchi amaliy urinishlar asr boshlarida AQSHda J.Dyui, 20-yillarda Sovet Rossiyasida S.T.Shatskiy, M.M.Rubinshteyn va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan. Bu yangi mamlakatimizda qabul qilingan yo'nalish, mehnat maktabi nomi bilan pedagogika tarixiga kirgan tajriba uchun mumkin bo'lgan amaliy amalga oshirishning barcha to'liqligi. Unda o'quv jarayonini tashkil etishning asosiy printsiplari "hayot komplekslari usuli" edi. Integratsiyalashgan usul (yoki loyiha usuli) ma'lum bir umumiy muammo atrofida turli mavzulardagi bilimlarni birlashtirishni o'z ichiga oladi. Bu o'quv jarayonini fanlararo asosda tashkil etishning birinchi amaliy tajribasi edi.

1931-yilda bu katta tajriba yopildi va qattiq tanqidga uchradi. Mehnat maktabida ta'lim mazmunini tashkil etishning yangi tamoyili amalga oshirildi. An'anaga ko'ra, sub'ekt-sentrizm shunday harakat qildi: bilimlar har biri u yoki bu didaktik qayta ishlangan fan sohasini ifodalovchi sub'ektlarga tizimlashtirildi. Integratsiyalashgan ta'lim muayyan muammolar atrofida ko'p tarmoqli bilimlarni birlashtirishni va qat'iy qarama-qarshi bo'lgan sub'ekt-sentrizmni o'z ichiga oladi. O'sha yillardagi inqilobiy ruhdagi "eski" ta'limning kamchiliklarini tanqid qilish uning tubdan inkor etilishiga olib keldi. Yangi maktab mafkurachilarining e'tiqodiga ko'ra, "eski emas, yangisi bilan to'ldirilishi kerak, balki pedagogik hayotda saqlanib qolgan narsa tabiiy ravishda yangi tuzilishga kiritiladi". Fanlararo integratsiyaning amalida isbotlangan muvaffaqiyatsizligi aslida eski va yangi maktablarni, predmet-sentrizm va murakkablikni (fanlararo integratsiya) aniq qarama-qarshi qo'ygan pedagogik tafakkurning inqilobiy uslubining hayotiy emasligining ifodasi edi.

1958-yilda "Maktabning hayot bilan aloqasini mustahkamlash va SSSR xalq ta'limi tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida" qonun qabul qilindi. Shu vaqtdan boshlab integratsiyaning yangi bosqichi - fanlararo aloqalar bosqichi boshlanadi. 50 – 60-yillarda ular asosan fan va kasbiy bilimlar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash nuqtai nazaridan ko'rib chiqildi. 70-yillarda fanlararo aloqalar muammosini tushunish yangi yo'nalish kasb etadi. Sovet o'qituvchilarining asosiy e'tibori endilikda maktab fanlari ta'limini ishlab chiqarish ta'limi bilan muvofiqlashtirish imkoniyati emas, balki mazmunli, tizimli, didaktik ta'limni yo'lga qo'yish va rivojlantirish istiqboliga qaratilgan. Maktab o'quv fanlari o'rtasidagi munosabatlar[1.11]. Fanlararo aloqalar yordamida hal qilinishi kerak bo'lgan vazifalar mehnat maktabining vazifalaridan printsiplari jihatdan farq qilmadi: o'quvchilarning yaxlit dunyoqarashini shakllantirish, bilimlarni ularning hayoti jarayoniga kiritish, modellashtirish. Tabiat va ijtimoiy hayotning ta'lim tizimi ularning tabiiy organik yaxlitligi, bolaning madaniyat olamida faol va ongli ishtiroki va boshqalar. Shu bilan birga, 50-70-yillar pedagogikasi mehnat maktabining asosiy kamchiligini bartaraf etdi, bu uning amaliy nomuvofiqligini aniqladi: u sub'ekt-sentrizm va fanlararo (integratsiya) qarama-qarshiligidan butunlay voz kechdi. Ikkinchisi mavjud ta'lim tizimini yo'q qilmadi va sub'ekt-sentrizm tamoyiliga yaxshi didaktik qo'shimcha bo'lib xizmat qildi.

Biroq, 70-yillarda bu muammo yanada tizimli va chuqurroq o'rganilgach, fanlararo pedagogik ongda hayratlanarli o'zgarishlar yuz berdi. Bu ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan didaktikaning quyidagicha printsiplari sifatida tushunila boshlandi: "Ta'lim jarayonida voqelik aloqalarini aks ettiruvchi fanlararo aloqalar ob'ektiv dunyo qonuniyatlarining ifodasi bo'lib, o'zining falsafiy va didaktik ahamiyatiga ko'ra o'ziga xos xususiyatni belgilaydi. O'qitishning mazmuni, usullari va shakllari. Shuning uchun fanlararo aloqalarni sovet pedagogikasi (didaktika) tamoyillaridan biri deb hisoblash uchun barcha asoslar mavjud". Ya'ni fanlararo aloqa (didaktik tamoyil sifatida) o'z ta'sirini ta'lim jarayonining barcha tarkibiy qismlariga va ta'lim-tarbiya jarayonining barcha tarkibiy qismlariga kengaytiradi. Ta'lim jarayonini qurish asosini yotadi va oldindan belgilab beradi. Ushbu maqola ta'lim haqiqatiga mos kelmaydigan ko'rinishi mumkin, chunki amalida fanlararo aloqalar o'rnatiladi. Biroq, uning paradoksal tabiatida mantiqiy chuqurlik va tarixiy haqiqat bor.

Intersub'yektivlik printsiplari oqilona kuchni o'z ichiga oladi: u yaxlit ta'lim jarayonini tashkil etishga intiladi, lekin sub'ekt-sentrizmni inkor etish bilan emas, balki uning asosidir. Sub'yektivlik sub'yektivlikni rivojlantirish vositasi, ta'limni sifat jihatidan yaxshilash istagi va shu bilan birga o'timishdagi ijobiy narsalarni yo'qotmaslikdir. Biroq intersub'yektivlikni didaktika tamoyili sifatida tushunish pedagogik tafakkurning tabiatini sezilarli darajada o'zgartirdi: hodisa asosga aylandi, hosila hosil bo'ldi, vosita sababga aylandi. "Fanlararo aloqalar" tushunchasining o'zi o'zining shakli va unga kiritilgan yangi mazmun o'rtasida halokatli ziddiyatga kirdi. Agar fanlararo didaktika tamoyili bo'lsa, fanlararo aloqalar unga bog'liq bo'la olmaydi. Bu endi dominant didaktik tamoyil emas – ob'ektivlikdan. Shakl (fanlararo aloqalar) va yangi mazmun (didaktika tamoyili) o'rtasidagi ziddiyat tabiiy ravishda shaklning o'zgarishiga olib keldi: 80-yillarda fanlararo aloqalar tushunchasi o'z o'rnini integratsiya tushunchasiga bo'shatib berdi.

80-90 yillar mahalliy pedagogikada integratsiya jarayonlari rivojlanishining uchinchi bosqichi – integratsiyaning o‘zi bosqichini tashkil etadi. 90-yillarda integratsiyalashgan kurslarni yaratish bo‘yicha ommaviy harakat o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi. 90-yillarning integratsiyasi – asrning boshidan boshlab integratsiyalashgan ta’limning ilmiy jihatdan yanada rivojlangan g‘oyasi. Fanlararo ishning zamonaviy tadqiqotchilarining aksariyati uning didaktik tamoyil sifatida ta’riflanishiga rozi bo‘lishadi. Shu bilan birga, tarixiy tajriba integratsiyani ob’ektivlikdan ajratishga, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yishga imkon bermaydi. Integratsiya - bu ob’ektivlik bilan bog‘liq bo‘lgan narsa, uni boshqasi sifatida nazarda tutadi[1.12].

Integratsiyani eng muhim didaktik tamoyillardan biri sifatida e’tirof etish o‘rinli bo‘lar edi, u umuman ta’lim tizimini tashkil etishni belgilaydi. Shunda xolislik pedagogik jarayonda integratsiya usulini amalga oshirishning eng umumiy shakliga aylanadi. Bunday holda, “akademik fan” va “fan ichidagi integratsiya” tushunchalari bir xil bo‘ladi. Bunday yondashuv fan ichidagi tizimli aloqalar darajasida ilmiy tadqiqot olib borish, o‘qitishning individual protsessual va funksional komponentlarini tahlil qilish va sintez qilish imkonini beradi. Har qanday fanni murakkab tizim sifatida ko‘rib, biz o‘quv predmeti doirasida sodir bo‘ladigan jarayonlarni avtonom didaktik tizim sifatida modellashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratamiz. Modellashtirish ilmiy-nazariy (empirikdan farqli ravishda) tafakkurning belgisidir. Demak, integrativ metod pedagogikada nazariy tadqiqotning umumiy ilmiy usullaridan foydalanish istiqbollarini ochadi. Modulli o‘qitish zamonaviy didaktik nazariyalarning rivojlanish dinamikasini o‘zlashtirib, ularning xususiyatlarini sintez qildi, bu esa tarkibni tanlash, uni taqdim etish va o‘quv jarayonini tashkil etish usullariga turli yondashuvlarni yanada muvaffaqiyatli birlashtirishga imkon berdi. Bu modulli ta’limning boshqa nazariya va konsepsiyalariga nisbatan uzluksizligini ko‘rsatadi. [2.73]. O‘quv jarayonini modullilik tamoyillari asosida qayta qurish quyidagilarni o‘z ichiga oladi: o‘quv fanlaridan takroriy qismlarni yo‘q qilish uchun mavjud ta’lim dasturlari mazmunini dastlabki chuqurlashtirilgan fanlararo o‘rganish; kasbiy modul doirasida mumkin bo‘lgan ta’lim trayektoriyalarini o‘rnatish, ta’lim muassasasining moddiytexnikaviy, axborot-kutubxona bazasini sifat jihatidan yangilashni talab qiladigan kasbiy modullarni joriy etish tizimini ishlab chiqish; o‘quv jarayoniga modulli yondashuvni amalga oshirishda professoro‘qituvchilar malakasini oshirish; ta’lim jarayonini zamonaviy qayta qurishga javob beradigan yangi tamoyillar asosida ma’muriy va boshqaruv faoliyatini amalga oshirish va boshqalar [3.86]. Shunday qilib, biz integratsiyani an’anaviy fan ta’limi tizimini umuman belgilaydigan genetik printsip sifatida tushuna boshlaymiz. Ushbu tamoyilning yanada rivojlanishi sifat jihatidan yangi tizimni - bu tizimga qarshi turmaydigan, balki uning ustiga quriladigan va uni o‘zining funktsional asosi sifatida to‘liq saqlab qoladigan yaxlit ta’lim maydonini shakllantirishi mumkin. Bunda matematik nazariyalar son tushunchasidan kelib chiqqanidek, integratsiyadan yangi nazariy didaktika ham olinishi mumkin.

Ehtimol, inson tabiati o‘z mohiyatiga ko‘ra yaxlitdir va insondagi bu yaxlitlik birlamchidir: ham moddiy qobiq darajasida (o‘zaro ta’sir qiluvchi kimyoviy, fiziologik, ruhiy jarayonlar); va shaxsiy xabardorlik darajasida; fikrlash darajasida esa - mantiqiy, obrazli, assotsiativ. Binobarin, integratsiya estetik, kognitiv, tarixiy-genetik, ijtimoiy-funksional jihatlar uyg‘unligida ifodalangan o‘zini va o‘zini o‘rab turgan olamni bilishning tabiiy usulidir.

Darsda turli mavzularni birlashtiradigan o‘qituvchi bilim mohiyatidagi ziddiyatlarni hisobga olishi va fikrlash me’yorlarini yangish jarayonida o‘z ishida o‘zgaruvchan va doimiy, takroriy va noyob, tasodifiy va tabiiy, aniq va aniq narsalarga tayanishi kerak. intuitiv, ularning bir mavzu doirasida ham, bir nechta o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirining o‘lchovini toping. Atrofimizdagi dunyo haqidagi umumlashtirilgan g‘oyalargina uni to‘g‘ri yo‘naltirishga imkon beradi. Integratsiya shaxsni modellashtirishni tezlashtiradi, o‘rta maktab o‘quvchilarida sog‘lom munosabat uchun turtki bo‘lib xizmat qiladi, ular ongida falsafiy tamoyillarni tarbiyalaydi. Bugungi kunda adabiyotda ta’limda integratsiya tamoyilini amalga oshirishning mumkin bo‘lgan yondashuvlarini tahlil qilganda, mualliflar ta’lim maqsadlari va natijalarini belgilashda bir ovozdan: bir nechta o‘quv fanlarining aloqa sohalarini ko‘rsatish uchun emas, balki ularning organik real aloqasi orqali o‘quvchilarga atrofimizdagi dunyoning birligi haqida kerakli g‘oyani berishdan iborat hisoblanadi. Integratsiyalashgan ta’lim natijalari esa o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda namoyon bo‘ladi. Bu nafaqat o‘quv va kognitiv faoliyatni faollashtirish, tizimlashtirish, optimallashtirish, balki madaniy savodxonlikni (lingvistik, axloqiy, tarixiy, falsafiy) o‘zlashtirishga yordam beradi. Madaniyat turi inson ongining turini belgilaydi, shuning uchun zamonaviy maktabda integratsiya juda dolzarb va zarurdir. Integratsiyaning ijtimoiy ahamiyati bolalarni rivojlanishning bir xilligidan qutqaradigan jamlangan bilimlarni o‘zlashtirishidir. Integrallarning yo‘qligi faqat tor idoraviy qarorlar qabul qilishga qodir bo‘lgan tor mutaxassislarni keltirib chiqaradi, ular allaqachon xalq xo‘jaligi, iqtisodiyot va ekologiyaga katta zarar yetkazgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, ta’lim tizimini tubdan isloh qilish va uni zamon talablariga to‘laqonli mos ravishda o‘zgartish hamda integratsiyalashgan ta’lim muhitida ixtisoslik modullarining didaktik ahamiyati muhim masala sifatida o‘z o‘rnini yo‘qotgani yo‘q. Bugungi kunning har qanday o‘zgarishi albatta, rivojlanish va o‘sish uchundir.

ADABIYOTLAR

1. H.Saypillayeva. // American Journal of Interdisciplinary Research and Development // Didactic opportunities of integration in the content of specialty modules – 2024 yil 11-bet.
2. H.Saypillayeva. // ILIM hám JÁMIYET. Ilimiy-metodikaliq jurnal. // OLIY TA’LIMDA IXTISOSLIK MODULLARINI O‘QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH TEXNOLOGIYALARI – 2024-yil №1/2, 73-bet.

3. H.Saypillayeva. // KASB-HUNAR TA'LIMI // Ixtisoslik modullarini o'qitishda individual ta'lim tamoyillarining qo'llanilishi – 2024-yil 2-son, 87-bet.

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogika va psixologiya yo'nalishidagi ixtisoslik modullarini o'qitishning metodik tizimi milliy va xorijiy tendensiyalarda ilgari surilgan kompetensiyaviy yondashuvlar hamda amaliy yo'nalgan didaktik tizimga ustuvorlik berish orqali talabalarning mustaqil faoliyatini tashkil etishning metodik modelini yaratish kabi dolzarb masalalar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. Pedagogik texnologiyalar, pedagogika va psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi, psixologik xizmat, didaktik tizim, integratsiya, variativlik tamoyili.

Абстрактный. В данной статье рассмотрены методическая система преподавания модулей специальности в области педагогики и психологии, компетентностные подходы, продвигаемые в отечественных и зарубежных тенденциях, а также создание методической модели самостоятельной деятельности студентов путем отдачи приоритета дидактической системе практической направленности выделены.

Ключевые слова. Педагогические технологии, методика преподавания педагогики и психологии, психологическая служба, дидактическая система, интеграция, принцип вариации.

Abstract. In this article, the methodical system of teaching specialty modules in the field of pedagogy and psychology, competence approaches promoted in national and foreign trends, and the creation of a methodical model of independent activity of students by giving priority to the didactic system of practical orientation, are highlighted.

Keywords. Pedagogical technologies, methods of teaching pedagogy and psychology, psychological service, didactic system, integration, principle of variation.

INGLIZ TILINI O'QITISH JARAYONIDA O'RTA MAKTAB O'QUVCHILARINING KOMMUNIKATIV KOMPETENTSIYASINI SHAKILLANTIRISH

Karlibayeva A. Y.

Qoraqalpoq Davlat Universiteti

Jamiatimiz bugungi kunda o'z rivojlanishining yangi bosqichiga o'tmoqda, turli xil ijtimoiy-siyosiy, millatlararo, madaniyatlararo va aloqa, muomala paydo bo'ladigan va bir-biriga bog'langan ko'p madaniyatli makonga moslashuvchan tarzda kirib bormoqda. Ular turli jamoalarda kommunikativ kompetentsiya madaniyatining global darajadagi madaniyatlararo muloqotga kirishish jarayonida aksini topadi.

Jamiatdagi global o'zgarishlar tufayli mamlakatimizda ham, butun dunyoda ham chet tilining ta'lim tizimidagi roli o'zgarib bormoqda va oddiy o'quv fanidan u zamonaviy ta'lim tizimining etakchi elementiga aylanmoqda.

Kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish vositalaridan biri umumiy ta'lim tizimida chet tilini o'rgatishdir. Chet tili - bu insonparvarlik dunyoqarashi va madaniyatlararo o'zaro munosabat ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradigan fan. O'quvchilar chet tilini o'zida mujassam etgan madaniyat kontekstida o'rganadilar, atrofdagi dunyoni butun xilma-xilligi bilan tushunishni o'rganadilar, uni o'zlari uchun kashf etadilar, o'rganish madaniyatlararo muloqot xarakteriga ega, shuning uchun o'quvchilar yangi madaniyatlararo darajaga erishadilar, tilning lingvistik doirasini tahlil qilishga undaydilar.

Umumta'lim maktab o'quvchilari uchun chet tili ularni ilmiy-texnikaviy taraqqiyot bilan tanishtirishning ishonchli vositasiga, kognitiv qiziqishlarini qondirish vositasiga aylanishi kerak. Shu sababli, o'rta maktabda mavzular tabiiy ravishda mintaqaviy fanlar, umumiy gumanitar fanlar yoki o'quvchilarning kelajakdagi mutaxassisligiga qaratilgan texnik materiallar orqali kengayadi va chuqurlashadi. Chet tillarini bilish, xususan, ulardan kamida bittasi, insonning zamonaviy jamiyatdagi muvaffaqiyatining ajralmas shartidir. Chet tillarini bilish boshqa odamlarning madaniyati, urf-odatlar va mentalitetini tushunishga yordam beradi. Hech bo'lmaganda bitta chet tilini biladigan odamning boshqa jamiyatga moslashishi osonroq va bu zamonaviy dunyoda tobora kengayib borayotgan madaniy va biznes aloqalari bilan muhimdir. Bugungi kunda, agar siz chet tilini bilsangiz, o'zingizni professional tarzda anglash ancha oson, chunki ish beruvchilar o'qitilishi kerak bo'lganlarga emas, balki zarur bilimga ega bo'lgan ishchilarni afzal ko'rishadi. Sayohat va dam olish paytida boshqa dunyoni boshdan kechirish imkoniyati, shuningdek, inson chet tilida gapirganda ortadi. Madaniyatlar muloqotida shaxslararo munosabatlarda sohasida ingliz tili, xususan, bugungi kunda xalqaro muloqot tili bo'lib, muhim rol o'ynaydi, bu ijtimoiy va mehnat hayotining ehtiyojlari va butun jamiyatni axborotlashtirish bilan bog'liq. Chet tilini o'rganish orqali o'quvchilar madaniy va lingvistik masofalarni engib, madaniyatlararo rivojlanishning yangi darajasiga erishadilar.

Ingliz tili dunyodagi eng ommabop tillardan biri bo'lib, ilmiy va texnologik taraqqiyotning xalqaro tili bo'lib, uni dunyoning istalgan mamlakatida o'zingizni juda qulay his qilishingiz mumkinligini bilsangiz kerak. Ingliz tilini bilgan holda, odam tarjimonsiz o'zini topishdan qo'rqmasdan turli mamlakatlarga osongina sayohat qilishi, chet ellik biznes sheriklari bilan muammosiz muloqot qilishi, yangi tanishlar orttirishi, dunyoning mutlaqo istalgan davlatidagi ta'lim muassasalarida ishlashi va o'qishi mumkin. Hozirgi kunda, ingliz tilini o'rganish uchun sharoit yaratish jarayonida o'quvchilarda bir vaqtning o'zida kommunikativ kompetentsiyani, ya'ni ichki tayyorgarlikni va og'zaki muloqotni tuzish qobiliyatini rivojlantirish zarurligi ayon bo'ladi [1]. Kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish uchun eng qulay narsa, bizning fikrimizcha, "Chet tili" kabi ta'lim sohasi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, biz o'z maqolamizda chet tilini o'rgatish kabi kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish sohasini ko'rib chiqamiz.

Maktab jamiyatdagi asosiy bug'in bo'lganligi sababli, u samarali muloqot qilish qobiliyatiga ega, ya'ni mutlaqo yangi ijtimoiy ko'nikmalarni o'zlashtirgan bitiruvchilarni tayyorlashi kerak: turli toifadagi odamlar bilan muloqot qila olish, jamoada ishlash va boshqalarni rag'batlantirish kabi. Yuqorida aytilganlar bilan bog'liq holda, aniq ifodalangan kommunikativ yo'nalishga ega bo'lgan chet tilini o'rganishga motivatsion munosabatni shakllantirish vazifasi yanada keskinlashmoqda. O'qitishning kommunikativ yo'nalishi so'nggi o'n yilliklarda pedagogika va metodologiya fanlarining diqqat markazida bo'ldi. Talabalarning faolligi, ularni nutq faoliyatining barcha turlariga jalb qilishning turli usullari va og'zaki nutq, tinglash, o'qish va yozish bo'yicha intensiv mashqlar chet tillarini o'qitishda katta plyusdir. O'rta maktablarida chet tillarini o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchilarda xorijiy tilni zamonaviy dunyo madaniyatlari va tsivilizatsiyalari o'rtasidagi muloqotda global madaniy makonga yanada moslashuvchan kirish uchun vosita sifatida ishlatish qobiliyatini rivojlantirishdir. Ushbu maqsad o'quvchilarni hayotning turli sohalarida madaniyatlararo muloqotga tayyorlash uchun chet tilidan foydalangan holda o'zaro bog'langan kommunikativ va ijtimoiy-madaniy rivojlanishni o'z ichiga oladi.

Butun dunyoda ta'lim ustuvorligi insoniyatga ayon bo'lgan bugungi kunda uning sifatini madaniyat-ma'rifat-ma'naviyat triadasining o'zaro yaqin aloqasi orqali oshirish mumkin. Madaniy va ma'naviy qadriyatsiz olingan ta'lim befoyda va uni madaniy deb atash mumkin emas. Madaniy ta'lim deganda shaxsning madaniy va ma'naviy qadriyatlariga qaratilgan ta'limning butun sohasi tushunilishi mumkin [2: 117].

Zamonaviy jamiyatda ta'lim juda qadrlanadi va ko'pchilik uni olishga intiladi. Bugungi kunda o'quvchilarga maktablarda, kasb-hunar maktablarida va hokazo ilm-fan, texnika va madaniyatning turli sohalarida ko'p bilim beriladi. Zamonaviy ta'lim insonning jamiyat oldida obro'-e'tiborli bo'lib, kasb egallash imkonini beradi.

Chet tiliga nisbatan Evropa Kengashining materiallarida chet tili sohasidagi vakolatlarining ikki turi ko'rib chiqiladi: umumiy kompetensiyalar (General competences) va kommunikativ til kompetensiyasi (Communicative language competence). Umumiy kompetensiyalarga [3: 65-72]: o'rganish qobiliyati (ability to learn) -ekzistensial kompetensiya (existential competence) -deklarativ bilim (declarative learning) -ko'nikma va nou-xau (skills and know-how).

Kommunikativ til kompetensiyasi (Communicative language competence) quyidagilarni o'z ichiga oladi: lingvistik komponent (linguistic component-lexical, phonological, syntactical knowledge and skills). Sotsilingvistik komponent (sociolinguistic component) -pragmatik komponent (pragmatic component - knowledge, existential competence and skills and know how relating to the linguistic system and its sociolinguistic variation). Zamonaviy maktablarda o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni etarli darajada muvofiqlashtirilmagan, buning natijasida real muloqot jarayoni va sun'iy ravishda yaratilgan vaziyatlar o'rtasida qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Sun'iy ravishda o'rnatilgan mavzular o'quv jarayonida o'quvchilarda qiziqish uyg'otmaydi. Bundan tashqari, dasturlar tomonidan taqdim etilgan ingliz tili grammatikasi normativ versiyada taqdim etilgan. Va shuning uchun bayonotning (gapirishning) tabiiyligi etarli emas, bu ayniqsa o'z fikrlarini ifodalashda sezilarli bo'ladi, chunki klassik sintaksis o'quvchilarning haqiqiy nutq-fikr jarayonlariga zid keladi, bu erda to'g'ri gapni qurish o'quvchi uchun muhimroq bo'ladi.

Chet tilini til muhitidan tashqarida o'qitishda kommunikativ yo'nalish sun'iy ravishda yaratilishi kerak - bu maktabdagi muammolardan biridir. Dars jarayonida o'quvchilarda nutqiy faoliyatga bo'lgan ehtiyojni uyg'otish chet tilini o'qitishning butun jarayonining zaruriy shartidir. Ushbu shartni amalga oshirishga to'siqligni V.S. Korostelev haqli ravishda yozganidek "chet tillarini o'qitishni tematik tashkil etish va vaziyatni bir butun sifatida talqin qilish" [4:18]. Garchi o'qituvchi darsda "tabiiy" vaziyatni, masalan, oziq-ovqat do'koniga borishni tiklashga harakat qilsa ham, bunday vaziyatning sun'iyliги yaqqol ko'rinib turibdi, chunki tabiiy vaziyat asosidagi haqiqiy qiymat dars doirasiga o'tkaziladi psevdoqiymatga aylanadi. Psevdoqiymatga asoslanib, psevdo-aloqa paydo bo'lishi mumkin. Ushbu muammoni hal qilish uchun metodistlar faqat ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlarga (ijtimoiy, axloqiy) asoslangan darslarda bunday vaziyatlardan foydalanishni taklif qiladilar. Do'stlikning o'rni, teatrga, musiqaga bo'lgan munosabat kabi mavzular har qanday joyda: do'stlar orasida, ko'chada yoki sinfda muhokama qilinishi mumkin va hali ham vaziyatning tabiiyligini saqlab qoladi. Bundan tashqari, bunday mavzularni muhokama qilish maktab o'quvchilarida o'z fikrini bildirish, o'z nuqtai nazarini isbotlash va himoya qilish, ya'ni chet tilida muloqot qilish uchun tabiiy ehtiyojni uyg'otadi [5].

O'quvchilar nutq faoliyatining barcha turlarida har xil turdagi vazifalarni bajarish texnikasi; darslik, o'quv qo'llanmalari, audio, video materiallardan foydalanishni o'rganishi muhim. Shunigdek, maktab o'quvchilari o'z ishlarini chet tilida rejalashtirishni ham bilishi kerak. Demak, o'quvchilarga o'qitishning oqilona usullarini o'rgatish, ular uchun yangi tilni o'rganish va muloqot maqsadlariga muvofiq undan amaliy foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Современные проблемы наукознания[Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://perviydoc.ru/v5145/>[дата обращения: 12.02.2014]
2. Маллаев Д. М. Гуманизация общего и специального образования как фактор создания ценностно-ориентированной педагогической среды // Педагогическое образование и наука. 2014. -№ 8. 117-120В.
3. Современные подходы к преподаванию иностранных языков. Информация из Совета Европы // Иностранные языки в школе. 2000- № 1. 65-72В.
4. Коростелёв В. С. Коммуникативность и псевдокоммуникативность // Иностранные языки в школе. 1991. - № 5. 17-22В.
5. Омарова Дж.А. Формирование коммуникативной компетенции старшеклассников в процессе обучения иностранному языку (на примере английского языка). 2018.

Xulosa: Ushbu maqolada kommunikativ kompetentsiya talabalarining sinfda ingliz tilini o'zlashtirishiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatishga qaratilgan. Shunugdek, maqolada globallashuv ijtimoiy hayotning har bir burchagiga ta'sir qilishi va chet tillari, ayniqsa ingliz tili, insonning amaliy va intellektual faoliyatida juda muhimligi haqida yozilgan.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentsiya, madaniyatlararo muloqot, lingvistik komponent, sotsiolingvistik komponent, pragmatik komponent.

Abstract: This paper aims to show how communicative competence affects students' English language learning in the classroom. In such an article, it is written that globalization affects every corner of social life and that foreign languages, especially English, are very important in human practical and intellectual activities.

Key words: communicative competence, intercultural communication, linguistic component, sociolinguistic component, pragmatic component.

Аннотация: Целью данной статьи является показать, как коммуникативная компетентность влияет на изучение английского языка студентами в классе. В такой статье написано, что глобализация влияет на каждый уголок социальной жизни и что иностранные языки, особенно английский, очень важны в практической и интеллектуальной деятельности человека.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, межкультурная коммуникация, лингвистический компонент, социолингвистический компонент, прагматический компонент.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH ASOSIDA TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORLASH.

Gulyamova A. O.

Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktranti

Kirish. Axborot makonining globallashuvi, ochiqligi va ommaviy kommunikatsiyaning kuchayishi jamiyatda xilma-xil fikrlash muhitini vujudga keltirmoqda. Bu maxsus ijtimoiy fikr, munosabatga ega bo'lmagan insonni adashtiradi. Zamonaviy pedagogika va psixologiyaning vazifasi mustaqil fikrlaydigan va faoliyat yuritadigan, jamiyat hayotida faol ishtirok etadigan shaxsni tarbiyalashdan iborat.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi[1]da "gumanitar va pedagogik yo'nalishlarda kadrlar tayyorlash sifatiga e'tiborni kuchaytirish, pedagogik ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari bo'yicha o'quv reja va dasturlarini ilg'or xorijiy tajriba asosida qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish, mazkur yo'nalishda tahsil olayotgan talabalarda ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish, pedagogik ta'lim infratuzilmasini yaxshilash, hududlardagi barcha umumta'lim maktablariga xorijiy tillarni o'zlashtirgan, yuqori malakali professional pedagog kadrlarni yetkazib berish" ustuvor vazifa sifatida belgilangan[1]. Ma'lumki, hozirgi davrga kelib, insonning aqliy intellektual darajasi uning qay darajada ko'p bilimlarni egallaganligi, xotirasida ma'lumot va dalillarni qanchalik ko'p saqlab qolganiga emas, balki tanqidiy fikrlash orqali zarur bilimlarni ajrata olishi, axborotlarni mulohazadan o'tkazib, mustaqil yechimga kela olishi bilan belgilanmoqda. Bugungi kunda tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan shaxsga jamiyatimizda katta ehtiyoj mavjud: bildirilgan fikr va mulohazalarni tahlil qila oladigan, dialog o'tkaza oladigan, muammoning mohiyatini va uni hal qilishning muqobil usullarini aniqlay oladigan, har doim tekshirilishi mumkin bo'lgan haqiqatni ajrata oladigan, faraz va shaxsiy fikrdan kelib chiqqan holda to'g'ri xulosa chiqara oladigan shaxsni shakllantirish mamlakatimiz ta'lim tizimining yetakchi muammolaridan biridir.

Asosiy qism. "Pedagogika" ensiklopediyasi[2]da keltirilishicha, "tanqidiy fikrlash – inson aqliy faoliyatining turli turlarini o'zida mujassamlashtirgan ob'ektiv fikrlash tarzini ifodalovchi tushuncha.

Tanqidiy fikrlash – g'oya va imkoniyatlarni ijodkorlik bilan uyg'unlashuvi, konsepsiya va axborotlarni qayta fikrlash va qayta qurishdek murakkab jarayondir. Bu faol va interaktiv bilishning bir necha darajalarida bir vaqtda ro'y beradigan jarayon ham bo'lib hisoblanadi. Tanqidiy fikr egasiga hiyla-nayranglar kamroq ta'sir qiladi, o'zining shaxsiy qarashlar tizimi bo'lgani uchun ular turli xavf-xatardan holi bo'ladilar"[2]. Tanqidiy fikrlashda g'oyalar va ularning ahamiyati ko'pfikrlilik nuqtai-nazaridan ko'rib chiqiladi hamda ular boshqa g'oyalar bilan taqqoslanadi. Bu fikrlashning eng yuqori darajasi aqliy faoliyat bo'lib, unda tahlil, taqqoslash, izohlash, qo'llash, tortishuv, yangilik, muammolarni hal qilish yoki fikrlash jarayonini baholashga alohida e'tibor beriladi[3]. Fikrlash barcha odamlarda keng tarqalgan bo'lib, har bir shaxs bir qator o'ziga xos bilim va ko'nikmalarga ega. Boshqacha qilib aytganda, har bir inson turli xil fikrlash jarayonlarini qabul qilishi va rivojlanishi mumkin[4]. Fikrlash tug'ma emas, balki keyinchalik rivojlanadi. Garchi shaxslarning shaxsiy va kognitiv xususiyatlari fikrlashning bir yoki bir nechta o'ziga xos turlarini afzal ko'rishga undaydigan bo'lsa-da, odamlar har qanday fikrlash turini rivojlantirishi va amalda qo'llashi mumkin.

Garchi an'anaviy usulda fikrlash aniq va chegaralangan faoliyat sifatida talqin qilinsa-da, bu jarayon oddiy emas. Aniqroq qilib aytganda, fikrlash jarayonlarini amalga oshirishning muayyan usuli yo'q. Darhaqiqat, operatsion fikrning bir nechta o'ziga xos usullari aniqlangan. Shuning uchun, bugungi kunda odamlar turli xil fikrlash uslublarini taqdim etishi mumkin degan fikr qo'llab-quvvatlanmoqda. Boshqa tomondan, har bir fikr turi aniq vazifalarni bajarish uchun samaraliroq ekanligini ta'kidlash lozim. Muayyan bilim faoliyati fikrlashning bir yoki boshqa turlaridan ko'proq foyda keltirishi mumkin.

Psixologiyada inson fikrlash tarzining bir necha turlari farqlanadi. Quyida ularga batafsil to'xtalamiz.

1. Deduktiv fikrlash. Deduktiv mulohaza yuritish – bu bir qator fikrlardan xulosa chiqarishga imkon beradigan fikrlash turi. Boshqacha aytganda, bu “umumiy” dan boshlanib, “o‘ziga xos” narsaga erishish uchun boshlangan aqliy jarayondir. Fikrlashning bunday turi narsalarning sababi va kelib chiqishiga qaratilgan. Bu xulosalar va mumkin bo‘lgan yechimlarni keltirib chiqarish uchun muammo tomonlarini batafsil tahlil qilishni talab qiladi. Bu kundalik ravishda keng qo‘llaniladigan fikrlash jarayoni. Insonlar xulosa chiqarish uchun kundalik narsalarni va vaziyatlarni tahlil qilishadi. Masalan, agar kimdir uyga kelib, sherigi yo‘qligini ko‘rsa, bu ularning biron joyga ketganligini keltirib chiqarishi mumkin. O‘sha paytda, odam kalitlari yoki sherigining ko‘ylagi odatdagi joyda ekanligini ko‘rish uchun borishi mumkin. Agar siz ushbu elementlarning yetishmayotganligini tushunsangiz, deduktiv fikrlash orqali ushbu xulosani chiqargan holda, uni yo‘qoldi deb o‘ylash uchun ko‘proq dalillarga ega bo‘lasiz.

2. Tanqidiy fikrlash. Tanqidiy fikrlash – bu narsalarni ifodalashga harakat qiladigan bilimlarni tashkil etish usulini tahlil qilish, tushunish va baholashga asoslangan aqliy jarayon. U yuqori amaliy fikr sifatida tasniflanadi. Bu orqali bilim eng samarali va asosli xulosaga kelish uchun ishlatiladi. Tanqidiy fikrlash shu tariqa fikrlarni konkret xulosalarga olib kelish uchun tahliliy baholaydi. Ushbu xulosalar shaxsning axloqi, qadriyatlari va shaxsiy prinsiplariga asoslanadi. Shunday qilib, ushbu tafakkur turi orqali bilish qobiliyati shaxsning shaxsiy xususiyatlari bilan birlashadi. Demak, u nafaqat tafakkur tarzini, balki mavjudotni ham belgilaydi. Tanqidiy fikrlashni qabul qilish insonning funksional imkoniyatlariga bevosita ta’sir qiladi, chunki u ularni yanada intuitiv va tahliliy qiladi, aniq voqealar asosida yaxshi va dono qarorlar qabul qilishga imkon beradi.

3. Induktiv fikrlash. Induktiv fikrlash qarama-qarshi fikrlash usulini belgilaydi. Shunday qilib, fikr yuritishning bu usuli general haqida tushuntirish izlash bilan tavsiflanadi. Keng ko‘lamli xulosalar olish uchun o‘ziga xos qism. Ularni o‘xshash holatga aylantirish uchun uzoq vaziyatlarni qidiradi va shu bilan vaziyatlarni umumlashtiradi. Shu sababli induktiv fikrlashning maqsadi dalillarning ehtimolligini o‘lchashga imkon beradigan dalillarni o‘rganishdan, shuningdek kuchli induktiv dalillarni yaratish qoidalaridan iborat.

4. Analitik fikrlash. Analitik fikrlash axborotni tahlil qilish, buzish, ajratishdan iborat. Bu tartibli bo‘lish bilan tavsiflanadi, ya’ni ta’qib qilinadigan ratsional ketma-ketlikni taqdim etadi. Shu tarzda, analitik fikrlashga asoslangan muammolarni yechish umumiylikdan boshlanadi va uni to‘liq anglash uchun uning o‘ziga xos xususiyatlarini buzadi. U har doim javob topishga qaratilgan, shuning uchun u o‘ta hal qiluvchi fikrlash turidan iborat.

5. Tergov tafakkuri. Tergov tafakkuri narsalarni tekshirishga qaratilgan. U buni puxta, qiziqish va qat’iyat bilan bajaradi. Shu ma’noda, ushbu turdagi mulohazalar o‘zaro munosabatni ham, bilim jarayonlarini ham o‘z ichiga oladi. Tergov tafakkuri tafakkur tarzini talab qiladi. Unda savollar va yechimlar doimiy ravishda ishlab chiqiladi. Bu ijodkorlik va tahlil o‘rtasidagi aralashdan iborat. Ya’ni, elementlarni baholash va tekshirishning bir qismi. Ammo uning maqsadi imtihonning o‘zi bilan tugamaydi, balki tekshirilayotgan jihatlar asosida yangi savollar va gipotezalarni shakllantirishni talab qiladi. Nomidan ko‘rinib turibdiki, ushbu fikrlash turi tadqiqot va rivojlanish va turning evolyusiyasi uchun asosiy hisoblanadi.

6. Tizimli fikrlash. Tizimli fikrlash – bu turli xil quyi tizimlar yoki o‘zaro bog‘liq omillardan tashkil topgan tizimda yuzaga kelayotgan fikrlash turi. U narsalarning to‘liqroq va sodda ko‘rinishini tushunishga qaratilgan yuqori darajada tuzilgan fikrlash turidan iborat. Ishlarning qanday ishlashini tushunishga va ularning xususiyatlarini keltirib chiqaradigan muammolarni hal qilishga harakat qiling. Bu bugungi kungacha uchta asosiy yo‘nalishda: fizika, antropologiya va ijtimoiy-siyosiy yo‘nalishlarda qo‘llanilgan murakkab fikr hisoblanadi.

7. Ijodiy fikrlash. Ijodiy tafakkur yaratish qobiliyatiga ega bo‘lgan bilim jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Bu haqiqat yangi bo‘lgan yoki fikrlash orqali qolganlardan farq qiladigan elementlarning rivojlanishiga turtki beradi. Shunday qilib, ijodiy fikrlash o‘ziga xosligi, egiluvchanligi va ravonligi bilan ajralib turadigan bilimlarni egallash deb ta’riflanishi mumkin. Bu bugungi kunda eng qimmatli kognitiv strategiyalardan biri hisoblanadi, chunki bu muammolarni yangicha shakllantirish, tuzish va hal qilishga imkon beradi. Ushbu turdagi fikrlashni rivojlantirish oson emas, shuning uchun unga erishishga imkon beradigan ba’zi texnikalar mavjud. Eng muhimi, morfologik tahlil, o‘xshashliklar, jonlantirilgan g‘oyalar, rang ilhomi, hamdardlik, 635 usuli va Skamper texnikasi.

8. Fikrlashning sintezi. Sintetik fikrlash narsalarni tashkil etuvchi turli elementlarning tahlili bilan tavsiflanadi. Uning asosiy maqsadi ma’lum bir mavzudagi g‘oyalarni kamaytirishdir. Bu shaxsiy o‘rganish uchun muhim bo‘lgan fikrlash turlaridan iborat. Sintez tafakkuri elementlarni xotirada saqlashga imkon beradi, chunki ular umumlashtiruvchi jarayonga duchor bo‘ladi. Bu shaxsiy jarayondan iborat bo‘lib, unda har bir alohida shaxs mavzu taqdim etgan qismlardan muhim bir butunlikni tashkil qiladi. Shu tarzda, odam konsepsiyaning bir nechta xususiyatlarini ularni umumiyroq qamrab olgan holda eslab qolishi mumkin.

9. So‘roqli fikrlash. So‘roq tafakkuri savollarga va muhim jihatlarni so‘roq qilishga asoslanadi. Mavjud mavzuning o‘ziga xos xususiyatlarini asta-sekin bilish uchun savoldan foydalaning. Shu tarzda, savolli fikrlash savollardan foydalanish natijasida paydo bo‘ladigan fikrlash tarzini belgilaydi. Ushbu mulohazada hech qachon kamlik bo‘lmaydi, chunki aynan shu element o‘z fikrlashini rivojlantirishga va ma’lumot olishga imkon beradi. Ko‘tarilgan savollar orqali yakuniy xulosa chiqarish uchun ma’lumotlar olinadi. Fikrlashning bunday turi asosan eng muhim element uchunchi shaxslar orqali olinishi mumkin bo‘lgan ma’lumotlarga tegishli mavzular bilan shug‘ullanish uchun ishlatiladi.

10. Turli fikrlash. Ikki tomonlama fikrlash, shuningdek, lateral fikrlash deb ham ataladi. Bu doimo muhokama qiladigan, shubha qiladigan va muqobillarni izlaydigan fikrlashning bir turi. Bu bir nechta yechimlarni o‘rganish orqali

ijodiy g'oyalarni yaratishga imkon beradigan fikrlash jarayoni. Bu mantiqiy fikrlashning antitezisidir. Nomidan ko'rinib turibdiki, uning asosiy maqsadi ilgari o'rnatilgan yechimlar yoki elementlardan ajralib chiqishga asoslangan. Shu tarzda, u ijodiy bilan chambarchas bog'liq bo'lgan fikrlash turini sozlaydi. Bu odamlarda tabiiy ravishda ko'rinmaydigan fikrlash turidan iborat. Odamlar o'xshash elementlarni bir-biri bilan bog'lashga moyil.

11. Konvergent fikrlash. O'z navbatida, konvergent tafakkur divergent tafakkurga qarama-qarshi fikr yuritish turidir. Darhaqiqat, divergent fikrlash miyaning o'ng yarim sharidagi asabiy jarayonlar tomonidan boshqarilishi uchun qo'yilgan bo'lsa, konvergent fikrlash chap yarim shardagi jarayonlar tomonidan boshqariladi. U tasavvur qilish, muqobil fikrlarni izlash yoki so'rash qobiliyatiga ega emas va odatda bitta g'oyaning qaror topishiga olib keladi.

12. Sinvergent fikrlash. Yaqinda paydo bo'lgan va Maykl Gelb tomonidan o'ylab topilgan ushbu mulohaza turlicha fikrlash va konvergent fikrlash o'rtasidagi kombinatsiyani anglatadi. Shunday qilib, bu konvergent tafakkurning batafsil va baholash tomonlarini o'z ichiga olgan va ularni divergent tafakkur bilan bog'liq bo'lgan muqobil va yangi jarayonlar bilan bog'laydigan fikrlash uslubidir. Ushbu mulohazani rivojlantirish, ijodni tahlil bilan bog'lashga imkon beradi, o'zini bir nechta sohalarida samarali yechimlarga erishish uchun yuqori imkoniyatga ega fikr sifatida joylashtiradi.

13. Konseptual fikrlash. Konseptual fikrlash muammolarni aks ettirish va o'z-o'zini baholashni rivojlantirishni ichiga oladi. Bu ijodiy fikrlash bilan chambarchas bog'liq va uning asosiy maqsadi aniq yechimlarni topishdir. Biroq, xilma-xil fikrlashdan farqli o'laroq, ushbu fikrlash turi ilgari mavjud bo'lgan uyushmalarni ko'rib chiqishga qaratilgan. Konseptual fikrlash mavhumlik va aks ettirishni nazarda tutadi va bu turli ilmiy, kundalik va professional sohalarida juda muhimdir. Xuddi shunday, u to'rtta asosiy intellektual operatsiyalarning rivojlanishi bilan tavsiflanadi: Supraordinatsiya: aniq tushunchalarni ular tarkibiga kiritilgan kengroq tushunchalar bilan bog'lashdan iborat.

Infraordination: kengroq va umumlashtirilgan tushunchalarga kiritilgan aniq tushunchalarni o'zaro bog'lashdan iborat.

Izordinatsiya: ikkita tushunchaning ma'lum bir munosabati bilan shug'ullanadi va boshqalar bilan munosabatlar orqali tushunchalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan.

Istisno: boshqa elementlar bilan farq qilishi yoki bir xil emasligi bilan ajralib turadigan elementlarni aniqlashdan iborat[5].

14. Metaforik fikrlash. Metafora tafakkuri yangi aloqalarni o'rnatishga asoslangan. Bu fikrlashning juda ijodiy turi, ammo u yangi elementlarni yaratish yoki olishga emas, balki mavjud elementlar o'rtasidagi yangi aloqalarga e'tibor beradi. Fikrlashning ushbu turi bilan hikoyalar yaratish, tasavvurni rivojlantirish va ushbu elementlar orqali ba'zi jihatlarini baham ko'radigan yaxshi farqlangan jihatlar o'rtasida yangi aloqalarni yaratish mumkin.

15. An'anaviy tafakkur. An'anaviy fikrlash mantiqiy jarayonlardan foydalanish bilan tavsiflanadi. U yechimga e'tibor qaratadi va uni hal qilish uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan elementlarni topish uchun o'xshash real vaziyatlarni izlashga qaratilgan. Odatda qat'iy va oldindan ishlab chiqilgan sxemalar orqali ishlab chiqiladi. U vertikal fikrlash asoslaridan birini tashkil etadi, bunda mantiq bir yo'nalishli rolgga ega bo'ladi va chiziqli hamda izchil yo'lni rivojlantiradi. Bu kundalik hayotda eng ko'p ishlatiladigan fikrlash turlaridan biri haqida. Bu ijodiy yoki original elementlar uchun yaroqsiz, ammo kundalik va nisbatan oddiy vaziyatlarni hal qilish uchun juda foydali.

Xulosa. Shunday qilib, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirish asosida tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda tanqidiy fikrlash tarzining har xil turlarini bilish va rivojlantirishni o'rganish muhimdir. Bu haqiqat insonning bilim qobiliyatlaridan to'liq foydalanish va turli muammolar uchun turli qobiliyatlarni rivojlantirishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. <https://lex.uz>
2. Pedagogika: ensiklopediya. III jild. jamoa // Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. 424-bet.
3. Xalpern D. *Психология критического мышления*. — СПб.: Питер, 2000.
4. Xodjayev B. Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida rivojlantirish. Diss. avt. Toshkent, 2016. 82 b.
5. <https://xabardor.uz/kr/post/fikrlashning-15-turi-va-ularning-qanday-ishlashi-haqida>

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirish asosida tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda tanqidiy fikrlash tarzining turlari tahlil qilinib, tanqidiy fikrlash – inson aqliy faoliyatining turli turlarini o'zida mujassamlashtirgan obyektiv fikrlash tarzini ifodalovchi tushuncha ekanligi yoritilgan.

Tayanch so'zlar: tanqidiy fikrlash, tarbiyaviy faoliyat, deduktiv fikrlash, induktiv fikrlash, analitik fikrlash, tergov tafakkuri.

Аннотация. В этой статье рассматриваются типы критического мышления, критическое мышление при подготовке будущих учителей начальных школ, а критическое мышление – это концепция объективного мышления, которая сочетает в себе различные типы человеческого интеллекта.

Ключевые слова: критическое мышление, образовательная деятельность, дедуктивное мышление, индуктивное мышление, аналитическое мышление, исследовательское мышление.

Abstract. This article discusses the types of critical thinking, critical thinking in the preparation of future primary school teachers, and critical thinking is the concept of objective thinking, which combines various types of human intelligence.

Key words: critical thinking, educational activity, deductive thinking, inductive thinking, analytical thinking, investigative thinking.

GEOAXBOROT TIZIMLARINI TA'LIMDA QO'LLASH**Mardiyev O.B.***Geologiya fanlari universiteti, "GIDROINGEO instituti" Davlat muassasasi*

Zamonaviy informatsion texnologiyalar doirasidagi yangiliklar va o'zgarishlar, Internet texnologiyalari, ma'lumotlar bazasidan amaliy va nazariy foydalanishning jadal rivojlanishi, turli mobil qurilmalarning – noutbuk, netbuk, shaxsiy kompyuterlarining paydo bo'lishi va ularning doimiy takomillashib borishi natijasida zamonaviy GISning yangi g'oyalari konsepsiyasining vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Hozirgi kunda geoaxborot tizimlari (GAT) jadal sur'atlar bilan o'sib borishi natijasida u nafaqat texnik sohalarida, balki hayotimizning turli ijtimoiy sohalarida ham qo'llanilib kelmoqda. GAT zamonaviy jamiyat va kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylandi. Ular turli sohalarida keng qo'llaniladi, geografik ma'lumotlarni tartibga solish, tahlil qilish va vizualizatsiya qilishda muhim ro'l o'ynaydi. GAT – bu asosiy vazifalari tabiat va jamiyat hodisalarining geofazoviy ma'lumotlarini maxsus vositalar yordamida to'plash, saqlash, boshqarish, tahlil qilish, modellashtirish va tasvirlashdan iborat bo'lgan mutaxassis va tahlilchilar boshqaruvi ostidagi umumlashgan dasturiy tizimdir.

Mahalliy ta'lim jarayonlarida geoaxborot tizimlarining tobora keng tarqalganligini ta'kidlash lozim. Ushbu texnologiya o'quv jarayonida eng mashhur va foydali vositalardan biri hisoblanadi. Hozirda axborot texnologiyalari barcha sohalariga tobora ko'proq joriy etilmoqda va ta'lim sohasi ham bundan mustasno emas. GATning dolzarbligi, shuningdek, ushbu texnologiyalardan foydalanish uchun zarur bo'lgan asbob-uskunalar bilan bog'liq bo'lib, bularning barchasi ta'lim tizimi uchun juda istiqbolli foydalanishni belgilaydi. Avvalo, GAT tushunchasining mohiyatiga kirishga harakat qilaylik. Geoaxborot tizimi integratsiyalashgan tizimdir. U vizual va interaktiv modellashtirishni taqdim etadi. Shunday qilib, GATni turli fanlarda amaliy qo'llanilishini topadigan universal vosita sifatida aniqlash mumkin. So'ngi vaqtlarda GAT ijtimoiy faoliyatning turli sohalarida, masalan, ekologiya, atrof-muhitni boshqarish, shaharsozlik, kommunal xizmatlarni boshqarish va boshqalarda foydalanish imkoniyatiga ega bo'lish uchun rivojlanmoqda.

GATning ta'limda qo'llanilishi - o'qitish jarayonini samarali va interaktiv tarzda tashkil etish imkoniyatlarini taqdim etadi. Ularning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Ta'lim jarayonini interaktivlashtirish. Bu bir qator innovatsion usullar va yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Quyidagi usullarni ko'rib chiqish mumkin: interaktiv xaritalar, ma'lumotlarni to'plash, onlayn platformalar, loyiha asosidagi o'qitish, ta'lim resurslarini yaratish. Ushbu yondashuvlar orqali ta'lim jarayoni qiziqarli va samarali bo'ladi, shuningdek, talabalarni zamonaviy bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlaydi.

2. Ma'lumotlarni tahlil qilish va vizualizatsiya. Talabalar GATdan foydalanib, ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, natijalarni grafik yoki xarita shaklida taqdim etish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Bu jarayon quyidagi usullar va imkoniyatlarni o'z ichiga oladi: xaritalarni yaratish, tematik xaritalar, ma'lumotlarni integratsiya qilish, tahlil vositalari, vizualizatsiya vositalari va interaktiv elementlar. Bu yondashuvlar orqali talabalar geoaxborot tizimlarini samarali o'zlashtiradi va ma'lumotlarni tahlil qilish va vizualizatsiya qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Bu esa, o'z navbatida, murakkab muammolarni yechishga tayyor bo'lgan bilimdon va ijtimoiy faollik ko'rsatadigan mutaxassislar yetishtirishga yordam beradi.

3. Ta'lim resurslari. GAT yordamida o'quv jarayonini boyitish va interaktivlikni oshirish uchun juda samarali usuldir. Quyida GAT asosida ta'lim resurslarini qanday yaratish mumkinligi haqida bir nechta usullar keltirilgan: interaktiv xaritalar, ma'lumotlar bazalari, video darslar va taqdimotlar, onlayn platformalar va dasturlar. Bu yondashuvlar ta'lim jarayonini yanada qiziqarli, samarali va zamonaviy tashkil etilishini ta'minlaydi.

4. Kreativlik va innovatsiya. Talabalar GAT yordamida yangi g'oyalari ishlab chiqish va innovatsion yechimlar topishlari mumkin, bu esa o'z-o'zidan ularning ijodkorlik qobiliyatini oshiradi.

Pedagogik amaliyotga ko'ra, ta'lim faoliyatida GATdan foydalanish bir necha jihatlar tufayli asosli va samarali hisoblanadi. Birinchidan, GAT ma'lumotlar bazasining an'anaviy operatsiyalarini (so'rov, statistik tahlil) geografik xaritada taqdim etilgan to'liq vizualizatsiya va fazoviy tahlilning afzalliklari bilan birlashtiradi. Ushbu imkoniyatlar GATni boshqa axborot tizimlaridan ajratib turadi, bu esa ulardan tabiiy va ijtimoiy muhitdagi sabab-oqibat munosabatlarini tushunish va aniqlash bilan ekologik hodisalarni tahlil qilish va bashorat qilish bilan bog'liq keng ko'lamli vazifalarda qo'llanilishini ta'minlaydi.

Ikkinchidan, GAT zamonaviy integratsiyalashgan axborot texnologiyalarining yaxshi namunasi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Ulardan foydalanish ko'plab turli xil amaliy vazifalarni hal qilish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bularga hududlarning ekologik monitoringi, geoeologik rayonlashtirish, yer va binolarni baholash, kommunal xizmatlar uchun elektron xaritalarni yaratish, yangi qurilish uchun hududlarni tanlash, foydali qazilmalar zaxiralarini baholash va boshqalar. Qoida tariqasida, GAT atrof-muhitimizdagi obyektlar va jarayonlarning mohiyatini emas, balki turli ilmiy sohalarida kuzatish va o'lchash kabi o'rganish usullari orqali topilgan ma'lumotlarni o'rganishga qodir. GAT va ta'lim makonining bog'lovchi arteriyasi shundan iboratki, GAT tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar ko'pgina o'quv fanlari va turli ta'lim muassasalaridagi akademik darslar tarkibiga kiradi. Uning ko'p qirraliligi uning asosiy afzalligi hisoblanadi.

Animatsiya bir yoki bir nechta qatlamlardan iborat bo'lib, qatlamlar obyekt xususiyatlarining dinamik o'zgarishini ko'rsatadi, masalan, hujjatning foni rangini, qatlamning ko'rinishini yoki kameraning joylashuvini ko'rish va boshqarish

mumkin. Qatlamlar asosiy kadrlar to'plamidan iborat bo'ladi. Keyframe - bu ma'lum bir obyekt xususiyatlarining ma'lum bir vaqtdagi surati. Obyekt sifatida sahna yoki globus, qatlam yoki kamera olinishi mumkin. Masalan, fon rangini oqdan qora ranggacha o'zgarishini ko'rsatish uchun, sahnaning yoki globusning asosiy kadrlarini jonlantiradigan sahna yoki globus obyektini bilan qatlam yaratishingiz kerak. Geoaxborot tizimining vazifasini faqatgina kompyuter orqali raqamli xarita ishlab chiqarish deb tushunish to'g'ri emas, chunki ushbu tizim orqali olingan ma'lumotlar tahlil etilib, muhim qarorlar qabul qilishda ham qo'llaniladi. Bu tizim bizga an'anaviy usulda yaratiladigan jadval ma'lumotlardan farqli ravishda ma'lumotlar so'rovi, turli qatlamlarni birlashtirish kabi operatsiyalarni bajarish imkonini beradi. Maqolani yozishda turli xil uslubiy qo'llanmalarni o'rganib chiqish natijasida GATning mohiyatini to'liq va qisqacha aks ettiradigan ta'riflar bilan tanishib chiqildi. Ularning fikriga ko'ra, GAT "talabani shaxsini rivojlantirish va o'quv jarayonini faollashtirish uchun o'quv jarayonida foydalanish uchun mo'ljallangan keng qamrovli o'quv vositasidir". Shuning uchun, bizning fikrimizcha, bu GATdan foydalanish ta'lim sohasidagi yana bir afzalliklarini belgilaydi, bu esa o'quv jarayonida xaritalardan eng moslashuvchan foydalanish uchun yuqori salohiyatga ega ekanligini anglatadi.

GATdan foydalanish vizual tarzda ma'lum bir muammoning yechimini topish yoki tasniflash va yozish natijalarini vizual formatda taqdim etish imkonini beradi. Bundan tashqari, turli xil boshqaruv jarayonlarini statistik ma'lumotlardan foydalanmasdan va tahlil qilmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi. GAT, o'z navbatida, xaritalarda mavjud bo'lgan statistik ma'lumotlarni taqdim etadi va uning sifat va miqdoriy xususiyatlarini hisobga olgan holda uch o'lchovli ma'lumotlarni qayta ishlash uchun zarur vositalarni taqdim etadi. Shu bilan birga, GATdan foydalanishda talabalar GATga asoslangan axborot tizimlarini loyihalashni o'zlashtirish, shuningdek, bunday axborot tizimlarida axborot bazasini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Geoaxborot tizimlari universal vositalar va internet sahifalarini ko'rib chiqish tufayli pedagogik faoliyat jarayoni obyektlariga xaritalardan ish stoli sifatida keng foydalanishga imkon beradi. Bularning barchasi ta'limda geoaxborot tizimlari talabalar va o'qituvchilar uchun foydali ekanligini ta'kidlaydi. Geoaxborot tizimlari turli formatdagi obyektlar va jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlarni ularning fazoviy joylashuvidan kelib chiqib to'plash, saqlash, tahlil qilish va xaritalash imkonini beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, GAT turli ilmiy markazlar va laboratoriyalarda tadqiqot va amaliy ishlarni olib borishda faol qo'llaniladi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, geoinformatika rivojlanishining hozirgi holati va GATni takomillashtirish orqali barcha turdagi axborotlarning o'zaro ta'sirini o'zida mujassam etish uchun yangi qirralarni ochishga yordam beradi. Shuning uchun biz GAT ta'lim sohasida qo'llaniladigan keng qamrovli vositalar to'plami deb aytishimiz mumkin. Shu sababli, o'quv jarayonida GATdan foydalanish nafaqat geoinformatika sohasida, balki turli xil o'quv fanlarida ham istiqbolli ekanligiga ishonish uchun barcha asoslar mavjud. Bundan tashqari, yuqori darajada axborotlashgan jamiyatimiz o'quv jarayoniga axborot texnologiyalarini jadal joriy etish va ulardan foydalanishni belgilaydi, bu esa o'qitishni yanada yuqori darajaga olib chiqishga, turli fan sohalarida bilimlarni uyg'unlashtirishga turtki beradi. Talabalar o'z navbatida yangi bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishga yordam beradi. Umuman olganda, geoaxborot tizimlari ta'limda o'quv jarayonini yangilash, o'zaro faoliyatni oshirish va talabalar uchun qiziqarli va samarali muhit yaratishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. E.Y. Safarov, I.M. Musayev, H.A. Abdurahimov Geoaxborot tizimi va texnologiyalari. Darslik. Toshkent. 2012. - 148 b.
2. T.X. Boltayev, Q. Raxmonov, M.S. Akbarov Geoaxborot tizimining ilmiy asoslari. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2015. - 235 b.
3. Mironova Yu.N. Geographic information systems and their classification // International Journal Of Applied And Fundamental Research. - 2016. - № 1 - URL: www.sciencesd.com/463-24961 (26.04.2016).
4. Mironova Y., Geoinformation technologies and data protection//AIP Conference Proceedings. - 2024. - Vol.3021, Is.1. - Art. №050002.
5. Сафаров Э.Ю., Абдурахимов Х.А. География дарсларида географик информацион системаларидан фойдаланиш // География таълим ва услубининг долзарб муаммолари // Республика илмий-услубий анжумани. - Кўкон, 2008, 27-28 март. 28-30 б.

Annotatsiya. Ushbu maqola ta'limda geoaxborot tizimlaridan foydalanishning mohiyati, ularning ta'lim makonidagi inkor etib bo'lmaydigan afzalliklari va imkoniyatlari yoritilgan. Dunyo miqyosida geoaxborot tizimining barcha rivojlanish davrini tahlil qiladigan bo'lsak, biz kichik ko'lamdagi yechimlardan nisbatan yangi, keng ko'lamdagi platformada ishlash bo'yicha zamonaviy konsepsiyalarga o'tish tendensiyasini kuzatishimiz mumkin. Bunday platformalar ma'lum bir korxonada aniq vazifalarni bajarish, osonlikcha kengayadigan, ishlab chiqarish muammolarini yechish uchun yaratilgan. Geoinformatsion tizimlarni yaratish va ulardan foydalanishning an'anaviy konsepsiyasi "mijoz – server" dasturiy ta'minotini yaratishdan iborat. Server komponentlari sifatida yirik hajmli ma'lumotlar olinadi va ular bilan ishlash vositalari tanlanadi.

Tayanch so'zlar. Geoaxborot tizimlari, ta'lim faoliyati, ta'lim makoni, xaritalar, geoinformatika.

Аннотация. В данной статье освещена сущность использования геоинформационных систем в образовании, их неоспоримые преимущества и возможности в образовательном пространстве. Если проанализировать весь период развития геоинформационной системы в глобальном масштабе, то можно наблюдать тенденцию перехода от мелкомасштабных решений к современным концепциям работы на относительно новой, масштабной платформе. Такие платформы создаются для выполнения конкретных задач на конкретном предприятии, легко расширяются, для решения производственных задач. Традиционной концепцией создания и использования геоинформационных систем является создание программного обеспечения «клиент-сервер». В качестве серверных компонентов получают большие объемы данных и подбираются инструменты для работы с ними.

Ключевые слова. Геоинформационные системы, образовательная деятельность, образовательное пространство, карты, геоинформатика.

Abstract. This article highlights the essence of using geoinformation systems in education, their undeniable advantages and opportunities in the educational space. If we analyze the entire period of development of the geoinformation system on a global scale, we can observe the trend of transition from small-scale solutions to modern concepts of working on a relatively new, large-scale platform. Such platforms are created to perform specific tasks in a specific enterprise, to be easily expandable, to solve production problems. The traditional concept of creating and using geoinformation systems is to create "client-server" software. As server components, large volumes of data are obtained and tools for working with them are selected.

Key words. Geoinformation systems, educational activities, educational space, maps, geoinformatics.

ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDA ARALIQTAN OQITIW SISTEMASÍNAN PAYDALANIW IMKANIYATLARI

Turmanov Q. A.

Qaraqalpaqstan Respublikası pedagogikalıq sheberlik orayı

Zamanagóy informaciyaq hám kommunikaciya texnologiyalarınń tálım procesine kirip keliwi dástúriy oqıtıw usıllarına qosımsha türde jańa oqıtıw forması - aralıqtan oqıtıw jaratılıwına sebep boldı. Aralıqtan oqıtıwda tálım alıwshı hám oqıtıwshı keńislikdegi bir-birinen bóleklengen halda óz-ara arnawlı jaratılğan oqıw kursları, qadaǵalaw formaları, elektron baylanıs hám Internettiń basqa texnologiyaları járdeminde turaqlı baylanısta boladı. Internet texnologiyasın qóllawǵa tiykarlangan aralıqtan oqıtıw jáhán informaciya tálım tarmaǵına kirisiw imkaniyatın beredi. Aralıqtan oqıtıw barlıq tálım alıwdı qálewshi bolǵan shaxslarǵa óz mamanlıǵın úzliksiz asırıw imkaniyatın jaratadı. Bunday oqıtıw processinde tálım alıwshı interaktiv rejimde ózbetinshe oqıw-stilistik materiallardı ózlestiredi, qadaǵalawdan ótedi, oqıtıwshınıń tikkeley basshılıǵında qadaǵalaw jumısların atqaradı hám gruppadaǵı basqa “vertikal oqıw toparı” tálım alıwshıları menen baylanısta boladı. Aralıqtan oqıtıwda hár qıylı informaciyaq hám kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıladı. Mısalı, dástúriy baspa usılına tiykarlangan oqıtıw quralları (oqıw qollanba, sabaqlıqlar) tálım alıwshılardı jańa material menen tanıstırıwǵa tiykarlansa, interaktiv audio hám video konferenciyaq málım waqıt arasında óz-ara baylanısta bolıwǵa, elektron pochta (akaunt) arqalı baylanıs ornatiwǵa, yaǵnıy xabarlardı elektron tárizde jiberiw hám qabıl etiwge mólsherlengen. Aldınnan tayarlangan video kontentler tálım alıwshılardı lekciyalardı tınlaw hám kóriw imkaniyatın berse, maksimal baylanıs, xabarlar, tapsırmalardı tarmaq arqalı operativ almasıw tálım alıwshılardı óz-ara qayta baylanıs arqalı oqıtıw imkaniyatın beredi.

Joqarıdaǵılardı tiykarlanıp, tálım procesine tiyisli ayırım terminler xarakteristikası hám túsiniqlerdi keltirip ótemiz. Aralıqtan oqıtıw – óz-ara málım bir aralıqta internet texnologiyaları yamasa basqa interaktiv usıllar hám barlıq oqıw procesleri komponentleri – maqset, mazmun, metod, shólkemlestirilgen sırtqı kórinisler hám oqıtıw usıllarına tiykarlangan tálım alıwshı hám oqıtıwshı ortasındaǵı baylanıs [1]. Aralıqtan oqıtıw sisteması – aralıqtan oqıtıw shártleri tiykarında shólkemlestiriletuǵın oqıtıw sisteması [2]. Barlıq tálım sistemaları sıyaqlı aralıqtan oqıtıw sisteması óziniń strukturalıq maqseti, mazmunı, usılları, quralları hám shólkemlestirilgen formalarına iye. Aralıqtan oqıtıwdıń pedagogikalıq texnologiyaları – tańlangan oqıtıw koncepciyasına tiykarlangan aralıqtan oqıtıwdıń oqıw-tárbiyalıq procesin támiyinleytuǵın oqıtıw metodı hám usıllar kompleksi esaplanadı [3]. Oqıtıwdıń bul forması tálım alıwshılar hám oqıtıwshılardıń bir-birleri hám de oqıtıw quralları menen óz-ara tásiriniń maqsetke baǵdarlangan interaktiv procesinen ibarat bolıp, bunda tálım procesi olardıń qayjerde turǵanına baylanıshı bolmaydı. Tálım procesi kishi sistemalardan ibarat, yaǵnıy oqıtıw maqseti, mazmunı, metodları, quralları, shólkemlestirilgen formaları hám qadaǵalaw sıyaqlı elementlerdi qamtıp alǵan ayırıqsha pedagogikalıq sistemada boladı [4].

Búgingi kúnde mektepten uzaqta jasawshılar, qatnap oqıw ushın sharayatı bolmaǵanlar, mayıplar hám taǵı basqa túrli sebeplerge kóre, tikkeley mektepke barıp oqıw múmkinshiligine iye bolmaǵanlardıń aralıqtan turıp tálım alıwǵa bolǵan talapları artıp barıwı tábiyiy jaǵday bolıp tabıladı. Aralıqtan oqıtıw, oqıtıwdıń dástúriy usıllarınan paydalanıw, turaqlı sharayatta oqıw múmkinshiligine iye bolmaǵan, múmkinshilikleri sheklengen oqıwshılar, ata-analarǵa júdá qolay sharayattı jaratıp beredi.

Aralıqtan oqıtıwǵa tómendegi bes tiykarǵı process penen xarakterleniwshi tálım sisteması sıpatında qaraw múmkin:

- oqıtıwshı hám tálım alıwshınıń óz-ara qatnası hám birge islesiwiniń bolıwı;
- tálım procesiniń málım aralıqtan ámelge asırılıwı;
- úyretiwshi hám oqıwshınıń óz-ara eki táremleme baylanısı;
- aralıqtan oqıw ushın mólsherlengen arnawlı materiallardıń bar ekenligi;
- hár eki táreptiń kompyuter hám basqa texnika hám kommunikaciya quralları menen támiyinlengenligi [5].

Aralıqtan oqıtıwdı sapalı shólkemlestiriw ushın bir qatar shártler orınlanıwı kerek, atap aytqanda:

- mektep xızmetkerleri, oqıwshılar hám olardıń ata-anaları óz-ara sheriklikte xızmet kórsetiw;
- aralıqtan oqıtıw procesinde oqıtıwshılar, oqıwshılar hám olardıń ata-analarına elektron hám internet texnologiyalarınan paydalanıw boyınsha texnikalıq hám stilistik járdem kórsetiw;
- óz betinshe tálım alıw hám bilimlerdi jetilistiriw platformaların tálım resursları menen tolıqtırıw;
- oqıwshılardaǵı aralıqtan oqıtıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtı asırıw hám qollap quwatlaw;
- oqıwshılardıń ózlestiriw nátiyjelerin bahalap barıw hám bul boyınsha oqıwshılar hám olardıń ata-analarına

maǵlıwmat usınıw.

Búgingi kúnde mektep direktorları aldında oqıwshılarga sapalı aralıqtan talim beriw juwapkerligi turıptı. Mektepler aralıqtan sabaqlardı ótetuǵın oqıtıwshılarga joqarı talap qoyıwları hám oqıtıwshılar óz wazıypaların orınlaw ushın zárúr bolǵan kónlikpelerdi iyelewleri zárúr. Aralıqtan oqıtıwdı júrgizetuǵın oqıtıwshılar tek ǵana ózleriniń qánigeliklerin jaqsı biliwleri, bálkim aralıqtan oqıtıw procesinde júzege keletuǵın mashqalalardı shesje alıw qábiletine de iye bolıwı kerek.

Bunnan tisqari, aralıqtan oqıtıw beretuǵın oqıtıwshıları tómendegi kónlikpelerge iye bolıwı zárúr [6]: zamanagóy multimedia, baylanıs hám shınıǵırlardan paydalanıw ushın jaqsı tayarlangan bolıwı; turaqlı qadaǵalawsız jaqsı isleytuǵın, ǵayratlı, ıntızamlı hám ózine isengen bolıwı; oqıw procesin jetilistiriw ushın onlayn baylanısı rawajlandırıwǵa ılayıq bolıwı; oqıwshılardı tartıw hám aralıqtan sabaqlarda nátiyjege hám táli sıpatına erisiw ushın oqıwshılar hám olardıń ata-anaları menen birge islesiw; oqıw maqsetlerin anıqlaw, belgilengen maqsetlerge erisiwde ádalatlı hám ashıq bahalaw sistemaların islep shıǵa alıwı; oqıwshılardıń individual mıtajliklerin qandırıw ushın ózgeriwshen texnologiyalardan qanday paydalanıwdı biliwı; internette arqalı oqıtıw ushın arnawlı mólsherlengen professional tayarlıqtan ótken bolıwları talap etiledi.

Aralıqtan oqıtıwdıń unamlı tárepleri kóp boıw menen bir qatarda, onıń kemshilik tárepi yaǵnıy, júzbe-júz baylanıstıń joq ekenligi sebepli oqıwshılardıń aktivligi páseyiwı múmkin. Basqa tárepden bolsa texnologiya hám onlayn oqıtıw til uyreniwshiler hám múmkinshiligi sheklengen oqıwshılar mıtajliklerin qandırıwda júdá qolaylı sistema esaplanadı.

Oqıtıwshılarga aralıqtan turıp oqıtıw waqtında barlıq oqıwshılardı shınıǵıwda aktiv qatnasıwlarına járdem beretuǵın bir qansha usıllar bar:

1. Oqıtıwshı retinde aktiv qatnasta bolıw. Oqıtıwshı tárepinen jaylastırılǵan háptelik video oqıwshılarga oqıtıwshınıń túsi hám dawısı arqalı oqıtıwshına baylanısıw imkaniyatın beredi; oqıtıwshılar sorawlar beriw hám sorawlarǵa juwap beriw arqalı da oqıwshılardıń aktivligin támiyinlewı múmkin. Buǵan baylanısı oqıtıwshılarga járdem beretuǵın kóplegen onlayn qurallar bar: Tez-tez formativ bahalawlardan paydalanıw zárúr. Onlayn oqıtıwda Google Forms, Microsoft Forms, Poll Everywhere, Mentimeter sıyaqlı biypul qurallar yamasa elektron talim platforması oqıwshınıń ózlestiriwindegi mashqalaların anıqlaw hám olardıń individual mıtajliklerine baǵdarlangan talimdi shólkemlestiriw imkaniyatın beredi.

2. Toparlar menen islesiw. Nátiyjeli onlayn talim ortalıǵın jaratıw ańsat emes. Oqıtıwshılar sheriklikte islep oqıwshılar ushın qızıqlı sabaqlar hám shınıǵıwlar jarata alıwları kerek. Kásiplesler menen islewde siz elektron talim platforması yamasa Google Classroom arqalı sabaqlar hám dereklerdi bir waqıtta kóriwińiz múmkin. Bul oqıtıwshılarga ámeldegi talim resurslarınan nátiyjeli paydalanıw imkaniyatın beredi.

3. “Baylanıs saatları”n shólkemlestiriw. Web-konferenciya quralları arqalı kún dawamında anıq baylanıs waqıtların belgilew. Oqıwshılar úy wazıypalarına tiyisli sorawları bolǵanda yamasa oqıtıwshınıń kóriwleri hám tınlawları kerek bolǵanda belgilengen waqıtta shınıǵıw ótkeriledi. Bul baylanıs saatları biypul qurallar (Zoom, Google Meet, Microsoft Teams) arqalı ámelge asırılıwı múmkin.

4. Waqıtınan nátiyjeli paydalanıw. Dásturiy sabaqta oqıtıwshı soraw bergende bir yamasa eki oqıwshı juwap beriwı múmkin. Oqıtıwshı onlayn soraw-juwap forumınan paydalanǵanda barlıq oqıwshılar sorawǵa juwap beriw múmkinshilikleri ámelge asırıladı. Eń jaqsı strategiya oqıwshılardıń juwaplarına tuwrıdan-tuwrı juwap beriw bolıp tabıladi.

5. Tapsırmalarda multimediaadan paydalanıw imkaniyatın beriw. Tómede oqıwshılarga joybar jaratıw imkaniyatın beretuǵın ayırım programmalar usınıs etiledi:

“Google” sisteması talimdegi aralıq hám mákan túsiniǵın joqqa shıǵaradı. Sebebi onıń programmaları dúnyanıń qaysı shetinde bolmasın oqıwshı hám pedagogtı bir waqıtta islew múmkinshiligin jaratadı. Bul ushın “gmail”dan elektron pochta ashıwınıń ózi jetkilikli. Bul procesler “Google classroom”, “Google doc”, “Google disk” programmaları járdeminde ámelge asırıladi.

“Google classroom” – programması onlayn klass wazıypasın atqaradı. Bunda pedagog oqıwshılardı dizimin tayarlaw, wazıypa beriw, tapsırma orılanıwı múddetin belgilew, bahalaw, pánge tiyisli qosımsha maǵlıwmat beriw, hár qıylı temaǵa tiyisli tartıslı oynılar shólkemlestiriw hám oqıwshılar menen pikirler almasıw múmkin.

“Google disk” programması maǵlıwmat saqlaw ushın xızmet etedi. Programma úlken kólemdegi maǵlıwmattı saqlaw múmkinshiligine iye. Kitapxanada islep turıp kerekli maǵlıwmatlar “Google disk”da saqlanadı hám zárúrlık payda bolǵanda qálegen jerden internet járdeminde júklep alıw múmkin boladı.

Juwmaqlap aytqanda, “Tálim alıwshı” hám “Tálim beretuǵın” eki táreptiń dúnya qarasın ózgartire alsaq, yaǵnıy oqıwshınıń óz betinshe talim alıwǵa, bilim alıw jolların ǵárezsiz izlewge, oqıtıwshınıń bolsa jańa bilimler menen cıfırlı texnologiyalar tiykarında qurallantırıw, oqıwshılarga bilim alıw jolların úyretiwın jolǵa qoya alsaq, aralıqtan oqıtıwda sapa kórsetkishleri nátiyjeliliginiń asıwına múmkinshilik jaratamız. Nátiyjede, oqıwshılarga úy sharayatında da óz betinshe bilim alıwǵa járdem beriw, elektron tilim resurslarınan nátiyjeli paydalanıw, olarǵa pannıń keyingi jańalıqların tezlik penen jetkeriwge imkaniyat jaratıladi hám talim sapasınıń asıwına erisiledi.

ÁDEBIYATLAR

1. R.X.Ayupov, “Informatika fanidan izohli lug‘at” Uslubiy qo‘llanma, Toshkent-2020 y
2. Zokirov, S. I., Sobirov, M. N., Tursunov, H. K., & Sobirov, M. M. (2019). Development of a hybrid model of a thermophotogenerator and an empirical analysis of the dependence of the efficiency of a photocell on temperature. Journal of Tashkent Institute of Railway Engineers, 15(3), 49-57.

3. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. *Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 1(1), 252-256.
4. Мухамедов, Ф. И., & Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион "Klaster mobile" иловаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 140-145.
5. Z.K. Ismailova, R.S.Musaev, A.A.Shoyusupova «O'qitishning zamonaviy texnologiyalari» O'quv qo'llanma Toshkent-2008 y.
6. Z.K. Ismailova, R.S. Musaev "Ta'limning texnik vositalari" O'quv qo'llanma Toshkent-2008 y.

Uzluksiz ta'lim tizimida masofaviy o'qitish tizimidan foydalanish imkoniyatlari

Rezyume: Ushbu maqolada masofaviy o'qitish tizimi, uni tashkillashtirish bosqichlari va texnik vositalari hamda uning imkoniyatlari to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi. Shuningdek, masofaviy o'qitishda mashg'ulotlar olib borish bo'yicha o'qituvchilarga bir nechta taklif va tavsiyalar berilgan.

Tayanch so'zlar: Uzluksiz ta'lim, masofaviy ta'lim tizimi, mustaqil ta'lim, onlayn o'qish, oqituvchi

Возможности использования системы дистанционного обучения в системе непрерывного образования

Резюме: В данной статье представлена информация о системе дистанционного образования, этапах ее организации и технических средствах, а также ее возможностях. Также преподавателям было дано несколько предложений и рекомендаций по проведению обучения в сфере дистанционного образования.

Ключевые слова: Непрерывное образование, система дистанционного образования, самостоятельное обучение, онлайн-обучение.

Possibilities of using the distance learning system in the continuous education system

Summary: This article provides information about the distance education system, its stages of organization and technical means, as well as its capabilities. Also, teachers were given several suggestions and recommendations for conducting training in the field of distance education.

Key words: Continuous education, distance education system, independent education, online study

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAGI BALALARDA KOORDINACIYALIQ QABILETLERDI ANIQLAW USILLARI

Akimov N.T., Qazaqbaev A. M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Aktualligi. Bizge belgili, insannın háreket kónlikpeleri onın ómiri procesinde qalıplesedi. Ásirese bul process, mektepke shekemgi jastağı balalardıń ápiwayı soń quramalırq háreket iskerligin aktiv ózlestiriwi dáwirinde kózge taslanadı. Bul dáwirde balada turmıshlıq zárúr háreket kónlikpeleriniń bolmawı hár qanday (isikler, shıǵıwlar, kógeriwlerge h.t.b.) jaraqatlarǵa sebep boladı. Bul jaǵday mektepke shekemgi jastağı balalar ushın tábiyiy. Biraq ol óz mazmunına qaray júdá jaǵımsız hádiyse esaplanadı. Usı múnásibet penen koordinaciyalıq qábiiletlerdi rawajlandırıwǵa ayırıqsha itibar qaratıp, bul processke ilimiy tiykarlangan hám anıq shólkemlestirilgen sıpatlama beriw maqsetke muwapıq boladı [3, 5]. Bunday wazıypanıń ámelge asırılwı kópshilik jaǵdayda balalardıń koordinaciyalıq qábiiletlerin bahalawdıń obyektiv ólshemlerine súyeniwshi anıq dúzilgen pedagogikalıq qadaǵalaw sistemasına baylanıslı. Mektepke shekemgi jastağı balalardıń fizikalıq tárbiyası sistemasında bunday bahalaw ólshemleriniń joq ekenligi bul tarawdaǵı mashqalanı belgileydi, bul mashqalanı sheshiw jolın tabıw bolsa, aktual másele esaplanadı.

Izertlew maqseti. Mektepke shekemgi jastadaǵı balalardıń jas kategoriyalarına sáykes keletuǵın koordinaciya qábiiletlerin bahalaw kriteriyaların anıqlawdan ibarat.

Izertlew usılları. Qızıqtırǵan maǵlıwmatlardı alıw ushın belgili pedagogikalıq izertlew usılları: arnawlı ádebiyatlardı úyreniw, normativlik-tártipke salıwshı hújjetlerdi tallaw, pedagogikalıq baqlaw; pedagogikalıq sinaqlar ótkiziw, olardı analizlew hám sintezlew, alingan maǵlıwmatlardı qayta islewdiń statistikalıq usılları paydalanıldı.

Izertlew nátiyjeleri. Izertlewlerdiń dáslepki basqışında logikalıq pikirlewlerge, adamnıń koordinaciyalıq qábiiletlerin qalıplestiriw hám rawajlandırıw processleri jaǵdaylarınıń, zamanagóy ilimiy bilimleri tiykar etip qoyıldı [2, 3]. Házirgi waqıtta "koordinaciyalıq qábileti" túsiniǵınıń mazmunına sıpatlama beriwshi avtorlardıń hár qıylı pikirleri bar. Bunda olardıń kópshilik basımı onı jańa háreketlerdi ózlestiriw tezligin belgileytuǵın háreket qábiiletleriniń jıyındısı sıpatında qabil etip, kútilmegen jaǵdaylarda háreket iskerligin jeterli dárejede qayta dúze alıw qábileti degen pikirlerge iye ekenligi kórinedi. Yaǵnıy, bul adamnıń óz háreket iskerligin optimal tártipke salıw hám basqarıw tayarlıǵın anıqlawshı múmkinshilikleri [1, 5]. "Koordinaciyalıq qábileti" túsiniǵınıń ulıwmalastırılǵan túrdegi anıqlaması fizikalıq tayarlıqtıń integraciyalasqan kórsetkishini bolıp, óziniń háreket iskerliginiń shólkemleskenlik kónlikpesi sıpatında belgilenedi.

Hárqanday pán túsiniǵın belgilewde onı bahalaw kriteriyaların tańlaw principial bolıp esaplanadı. Zamanagóy basqışta koordinaciyalıq qábiiletlerin bahalawdıń tiykarǵı ólshemleri sıpatında qanıgeler tórt tiykarǵı belgini atap kórsetedi: 1) háreketti orınlanıwıń durısıǵı; 2) nátiyjege erisiw tezligi; 3) orınlanıp atırǵan háreketlerdiń aqılǵa muwapıqlıǵı; 4) jaǵdayǵa qarap háreketleniw reakciyası [2, 4]. Koordinaciyalıq qábiiletler insannıń ómiri procesinde qalıplesedi hám rawajlanadı. İnsan ómirindegi hár bir basqış (dáwir) ózine tán ózgesheliklerge iye ekenligin esapqa alıp, biziń izertlew obektimiz bolǵan mektepke shekemgi jastağı balalar kontingentine hár tárepleme toqtap óttiwdi maqul kórdik. Bunda, sonida aytıp ótiw kerek, bul jastağı balalardıń koordinaciyalıq qábiiletleri haqqındaǵı maǵlıwmatlar ádebiyatlarda da júdá az.

Bul másele boyınsha maǵlıwmatlardı izlew nátiyjesinde balalar sportında, 3-7 jastaǵı balalarda test shınıǵıwları túrinde paydalanılatuǵın koordinaciya qábiletlerin bahalaw kriteriyaları tabıldı. Biziń jaǵdayımızda kontingentti mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemesiniń ulıwma bilim beriw toparları balaları usınıldı. Usı múnásibet penen balalar sportında usınıs etilgen koordinaciya qábiletlerin bahalaw kriteriyaları (1-keste) mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemesi sharayatında sınaqtan ótkerildi.

1-keste

Hár qıylı jastaǵı mektepke shekemgi balalar kategoriyalarınń koordinatsiyalıq qábiletin bahalaw sınaqları (testleri)

№	Koordinatsiyalıq uqblıǵın anıqlawshı testler	Jası			
		3-4jas	4-5 jas	5-6 jas	6-7 jas
Mynásebet bildiriw qábileti					
1	Topqa-reaksiya shınıǵıwı	-	-	+	+
2	Mayatnik-rekatsiya shınıǵıwı	-	-	+	+
3	Kóriw-motorlıq hám esitiw-motorlıq reakciyası (túymesi basılǵan)	+	+	+	+
Teń salmaqlıqqa qábileti (ststikalıq hám dinamikalıq)					
1	Bir sıziqta tik turıw: eki ayaq bir-birine qosılıp turıw	-	+	+	+
2	Bir ayaqta tik turıw	+	+	+	+
3	Gimnastika otırǵışında burılıw	-	-	+	+
4	Gimnastika otırǵışında balans uslaw	-	-	-	+
Keńislikte baǵdar ala bilıw qábileti					
1	Mayatnik-ilaqtırıw-nishan	-	-	-	+
2	Reńli toparǵa juwrıw	-	-	-	+
Háreketlerdiń keńislikte, waqt birliginde hám kúsh parametrlerinde anıq differenciyalaw qábileti					
1	Arqası menen turıp nishanǵa toptı ilaqtırıw	-	-	+	+
2	Sızıqlarǵa sekiriw	+	+	+	+
Ritmikalıq qábileti					
1	Berilgen ritmde juwrıw	-	-	+	+
2	Ritmdi anıqlawǵa test	+	+	+	+

sheshiw boyınsha teoriyalıq jaqtan tiykarlawǵa háreket etildi. Bul basqısha izertlewdiń tiykarǵı wazıypası mektepke shekemgi jastaǵı balaların koordinaciyalıq qábiletliniń qalıpleskenlik dárejesin biliw ushın olardı bahalaw normaların anıqlastıwdan ibarat boldı. Biz óz pikirlerimizde bir qatar tiykarǵı qaǵıydalarǵa súendik. Atap aytqanda, koordinaciyalıq qábiletler integraciyalasqan sapa sıpatında qabıl etilip, olardıń belgileri bir-birinen ayırılıp turmasthan, al óz-ara tıǵız baylanıslı jaǵdayda kórinetugının anıqladıq. Soǵan baylanıslı olar sapa hám muǵdar qásiyetleriniń hár qıylı kombinaciýalarında payda bolıwı mumkin. Sonıń ushın, olardı bahalawda bir neshe belgilerdi xarakterleytuǵın kriteriyalar kompleksinen paydalanıw kerek. Mektepke shekemgi jas balalar qatnasıwında ótkerilgen izertlewler nátiyjelerine tiykarlanıp olardıń koordinaciyalıq qábiletleriniń xarakteristikalıq kompleksine kiretuǵın tiykarǵı kriteriyalar anıqlandı. Olardıń qatarına tómendegiler kiredi: reakciya, differenciyalaw qábileti; ritm; teńsalmaqlıq; keńislikte baǵdar ala bilıw. Tiykarınan, usınılǵan kriteriyalar toplamı ulıwma qabıl etilgenlerden derlik parıq qılamaydı. Biraq ulıwma qabıl etilgen shınıǵıwların mazmunı mektepke shekemgi balaların hár qıylı kategoriyalarınń múmkınshiliklerin esapqa alǵan jaǵdayda, izertlew procesine belgili ózgerisler kirgizildi. Bunda mayda motorıkanı bahalaw hám ózine-ózi xızmet kórsetiw háreketlerin orınlaw testleri kirgizilgen (2-keste).

2-keste

Mektepke shekemgi hár qıylı jastaǵı balalar kategoriyasınıń koordinaciyalıq uqıblıǵın bahalaw ólshemleri

№	3 Jastaǵı bala	Koordinaciya uqıblıǵı túri
1	Jaqsı isenimli juwrıw	Jıylıǵı, koordinaciyası
2	Juwrıw tezligin hám baǵdarın ózgerter aladı	Keńislikte baǵdar ala-alıw
3	20 sm biyiklikten sekiredi	Differenciyanıw
4	Zınadan kóterilgende, ayaqlardı almasıra aladı	Differenciyanıw
5	Ayaq hám qollardıń bir waqtınń ózinde háreket etiwı	Differenciyanıw
6	Ózine ilaqtırılǵan toptı uslaydı	Reakciya kórsete alıw
7	Bir ayaqta tura aladı	Statikalıq teńsalmaqlıq
8	Ózi kiyinedi hám ayaq kiyimin ózi kiyedi	Mayda motorika
9	Jıldırımdı ózi ashıw hám jabıw	Mayda motorika
№	6 Jastaǵı bala	Koordinaciya uqıblıǵı túri
1	Diywaldan shapshıp kelgen toptı eki qollap qapshıydı	Reakciya kórsete alıw
2	Bir ayaqta 30 sek.teń salmaqtı saqlaw	Teń salmaqlıq
3	Eki dóńgelekli velosipedti aydaw	Keńislikte baǵdar ala-alıw
4	Bir ayaqta sekiriw	Differenciyanıw
5	Galop qádemleri, tirkewshi qádemler menen háreketleniw	Ritmikalıq uqıblıq
6	Sebetke toptı ilaqtırwıw	Differenciyanıw
7	Kerekli zatqa juwrıw	Keńislikte baǵdar ala-alıw
8	Toptı ilaqtırwıw qapshıp alıw	Reakciya kórsete alıw
9	Bawın baylay alıwı	Mayda motorika

Solay etip, hár bir mektepke shekemgi jastaǵı balalar toparları ushın koordinaciyalıq qábiletin tiykarǵı túrlerin tolıq xarakterleytuǵın hám bahalaytuǵın ózine tán testler usınıs etiledi. Bunda muǵdarlıq hám sapalıq kórsetkishler paydalanıladı. Usı jaǵdaydı esapqa alıp, barlıq muǵdar kórsetkishlerin ballarǵa ótkerip, ballıq bahalaw sistemasınan paydalanıw usınıs etiledi. Oǵan muwapıq, qalıplesken koordinaciyalıq qábiletler dárejesi anıqlanadı (3-keste).

3-keste

Mektepke shekemgi balalarning koordinatsiya qobiliyatini rawajlanishi darajasini bahalashdagi ballik sistemi

Sınaq bahasi	Darejesi
5 ball "ayriqsha" - barcha elementlar o'rinlangan	50-41 ball - joqari
4 ball "jaqsi" - qatellikka yo'l qo'yildi	40-31 ball. - o'rtachadan joqari
3 ball "qanaatlantirarli" - o'zgaruvchanlik penen o'rinlangan	30-21 ball. - ortasha
2 ball "qanaatlantirarsiz" - amelde o'rinlanmagan, barcha urunib ko'rgan	20-11 ball. - ortachadan tomen
0 ball "jaqsi" - harakat etmaydi	10 ball. - tomen

Jummaq. Solay etip, mektepke shekemgi jastagi balalarda koordinatsiya qobiliyatini rawajlantirishning ahamiyatli ekanligi gumon tuvdirmaydi. Bul prosesning ustinen uzliksiz pedagogiklik qadagalashdagi sistemasining joqligi juzege kelgan mashqalardir sheshiwge tosqinlik etadi. Bul bagdardagi izertlewler natijeleri mektepke shekemgi balalarning jas kategoriyalariga saykes bolgan koordinatsiya qobiliyatini bahalash normalarin aniqlawga mumkinshilik berdi. Mektepke shekemgi balalarning har bir jas kategoriyasi ushin kriteriyalar toparin aniqlawga differenciallasqan qatnas jasap olarning koordinatsiya qobiliyatini rawajlanishi menen baylanish maselelerin tiykarliq sheshiw mumkinshiligin berdi.

ADBIYATLAR

1. Musaeva B. S., Seytbekova Z. R. Korkem gimnastikada vestibulyar turaqlilikni rawajlantirish. "Dene tarbiyasi ham sport tarawinda jetik qanigelardi tayarlawda sport psixologiyasi ham pedagogikasi hamde innovatsiya bilimlendirish texnologiyalarining ahamiyati" atamasidagi xalqaro ilimiy- ameliy konferentsiya materiallari toplami. O'zbekiston mamlekati dene tarbiyasi ham sport universiteti nohis filiali. - 2024. - B. 30-35.
2. Курдюков Б.Ф. Педагогическая проблема развития координационных способностей в дошкольном возрасте / Б.Ф. Курдюков, М.Б. Бойкова, Т.В. Стоякина // Физическая культура, спорт – наука и практика. – 2019. – № 3. – С. 9-13.
3. Лях В.И. Координационные способности: диагностика и развитие [Текст] / В.И. Лях. – Москва: ТВТ Дивизион, 2006. – 290 с.
4. Лях В.И. Критерии определения координационных способностей / В.И. Лях // Теория и практика физической культуры. – 1991. – 11. – С. 17-20.
5. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: Учеб. для ин-тов физ. культ. / Л.П. Матвеев. – М.: ФИС, 1991. – 543 с.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda koordinatsion qobiliyatlarni aniqlash usullari

Rezyume: Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning koordinatsion qobiliyatini aniqlash usullari aniq keltirilgan. "Koordinatsion qobiliyat" tushunchasining mazmuniga tavsif berilgan. Bu haqda ma'lum, mualliflarning fikrlari keltirilgan. "Koordinatsion qobiliyat" yangi harakatlarni o'zlashtirish tezligini belgilaydigan harakat qobiliyati yig'indisi sifatida, shuningdek, kutilmagan holatlarda harakat faoliyatini yetarli darajada qayta toza olish qobiliyati ekanligi ta'kidlangan.

Kalt so'zlar : koordinatsiya, qobiliyat, test mashqlari, jismoniy harakatlar, natija tezligi, harakat reaksiyasi, baholash mezonlari.

Способы определения координационных способностей у детей дошкольного возраста

Резюме: В статье конкретно представлены методы определения координационных способностей детей дошкольного возраста. Дано определение содержания понятия "координационные способности." Приведены мнения известных авторов. Подчеркивается, что "координационная способность" как совокупность двигательных способностей, определяющих скорость освоения новых действий, а также способность в достаточной степени перестраивать двигательную деятельность в неожиданных обстоятельствах.

Ключевые слова: координация, способности, тестовые упражнения, физические движения, скорость результата, двигательная реакция, критерии оценки.

Methods for determining coordination abilities in preschool children

Summary: The article presents methods for determining the coordination abilities of preschool children. The definition of the concept of "coordination abilities" is given. The opinions of famous authors are given. It is emphasized that "coordination ability" is a set of motor abilities that determine the speed of mastering new actions, as well as the ability to adequately restructure motor activity under unexpected circumstances.

Key words: coordination, abilities, test exercises, physical movements, speed of results, motor reaction, evaluation criteria.

TEXNOLOGIK TA'LIM O'QITUVCHISINI PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASHDA O'QITISHNING UZVIYLIGI

Djumagulov Z. U.

Nukus davlat pedagogika instituti

Ta'limning vazifasi ta'lim oluvchilarni kun sayin oshib borayotgan axborot ta'lim muhiti sharoitida mustaqil ravishda faoliyat ko'rsata olishga, axborot oqimidan oqilona foydalanishga o'rgatishdan iboratdir. Buning uchun ularga uzluksiz ravishda mustaqil ishlash imkoniyatini va raotini yaratib berish zarur.

Uzluksiz ta'limning muhim tarkibiy qismi hisoblangan oliy ta'limni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida qabul qilingan qator hukumat qarorlari amalga oshirilayotgan islohotlarga asos bo'lish bilan birgalikda, bo'lajak

o'qituvchilarga qo'yiladigan talablarni belgilab berdi. Ular talabalarining mas'uliyatini tubdan o'zgartirish, tashabbuskorligini oshirish, pedagogik faoliyatga bo'lgan ijodiy munosabatini shakllantirish, shaxsiy javobgarligini oshirishga xizmat qildi. Yaratilayotgan sharoitlar, o'zgarishlar barcha imkoniyatlardan foydalana oladigan, talabchan, o'z qobiliyati va imkoniyatlarini to'la ishga sola biladigan o'qituvchilarni taqozo etmoqda [1;12-b].

Ta'lim jarayonida bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchisining o'z fanini mazmuniy, metodik jihatini to'laqonli egallagan bo'lishi zaruriy shart hisoblanadi. Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini innovatsion yondashuv asosida takomillashtirishda quyidagi holatlarga e'tiborni qaratish zaruriy shart hisoblanadi. Innovatsion ta'lim texnologiyasi talablaridan kelib chiqqan holda ta'lim mazmunini yangilash, uzluksiz ta'lim tizimida uzviylik tamoyilini metodik jihatdan ustuvor hisoblash; texnologik ta'lim fani mavzularini zamonaviylashtirish; fanlararo bog'lanishni ta'minlashda turli o'qitish metodlaridan foydalanish va takrorlanishlarga barham berish; dars va mustaqil ta'lim mutanosibligini o'rnatish; texnologik ta'limni o'qitishning tarbiyaviy yo'nalishini kuchaytirish; ta'lim oluvchilarni darslik bilan mustaqil ishlashga, bilim olishga o'rgatish [1;8-b]. Texnologiya ta'limi o'qituvchisining metodik tayyorgarligini takomillashtirishda Davlat ta'lim standartlari, o'quv rejas, o'quv dasturi hamda darslik, qo'llanma va metodik qo'llanma mazmunini chuqur bilish, «Texnologiya ta'limi metodikasi» fanini uzviylik va izchillik tamoyili asosida tahlil etish; Texnologiya ta'limi dasturi mazmunidagi nazariya hamda qonunlarni aniqlay olish, samarali innovatsion (pedagogik va axborot) texnologiya turlarini ajratish va ulardan foydalana bilish; komp'yuter vositalaridan, elektron o'quv-uslubiy majmualardan va animatsiyali laboratoriya ishlaridan samarali foydalanish, bilish ko'nikmalarini shakllantirish, metodik bilimlarga ega bo'lish muhim ahamiyatga ega [3; 72-b]. A.A.Abduqodirov o'qituvchilar tayyorlash jarayonining ma'ruza, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlarini jadallashtirishda komp'yuterlardan foydalanish muammosini tadqiq etgan. Olimning fikricha, ta'limning an'anaviy va eng yangi metodlarini uslubiy jihatdan to'g'ri moslashtirilishi natijasida ma'ruza, amaliy, laboratoriya, mustaqil ta'lim mashg'ulotlarining mazmunini talabalar tushunishlari va eslab qolishlariga ko'proq imkoniyat yaratuvchi, ijodiy, tanqidiy tafakkurlarini rivojlanishiga yordam beruvchi shaklda bayon etish mumkin bunda ta'limning faol vosita, shakl va metodlaridan foydalanib o'quv jarayonini jadallashtirish – o'zaro bog'liq bo'lgan ikki masalani: ta'lim sifatini oshirish va shu bilan bir vaqtda vaqt sarfini kamaytirishdan iborat.

Uzviy rivojlanish hodisalar orasidagi bog'lanish bo'lib, bunda yangilik eskilikning o'rnini olib, ilgariylash uchun asos sifatida ba'zi elementlarini o'zida saqlab qoladi. Texnologiya ta'limi o'qitish usullari, shakllari va vositalari metodologik va umumdidaktik tamoyillar asosida qaraladi. Ta'limda uzviylik o'quv material mazmuni bilan o'qitish usullarining uzviy birligida namoyon bo'lishi lozim. Uzviylik ularga bog'liq, biroq u nisbatan mustaqillikka ega bo'lib, o'quv material va o'qitish usullarining takomillashuviga ta'sir ko'rsatadi. Uzviylikning usullarda namoyon bo'lishi o'qitishning didaktik yo'llarida amalga oshirish asosida ro'y beradi. Ko'rinib turibdiki, birinchi vazifa o'qitishda uzviylikning barcha asosiy elementlarini bir tizimga birlashtirishga, ikkinchi vazifa didaktikaning boshqa tamoyillari bilan o'zaro aloqadorlikka, uchinchi vazifa o'qitish usul va shakllarini oqilona tanlashga qaratilgan, to'rtinchi vazifa bilimlarni umumlashtirishni ta'minlaydi [4; 18-b]. O'qitishning uzviyligi talabalar fikrlash qobiliyatlarini rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. Bu bilim, ko'nikma va malakalardagi uzluksiz bog'lanishni ta'minlashni nazarda tutadi. Oliy ta'limda uzviylik tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin: Texnologiya ta'limi metodikasi fani mazmunining talabalarda mustaqil fikrlashning shakllanishiga xizmat qilishi; o'qitish jarayonida oldingi o'quv materialidan yangi vaziyatda uzviy foydalanish. Oliy ta'limning mazmuni uzviyligini bilish jarayonida mantiqiy va mustaqil fikrlash asoslari shakllanadi. Ma'lum talablarga amal qilinganda o'qitish sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatiladi. Texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotlarida o'qitishning uzviyligi talablariga didaktikaning umumiy tamoyillarini asos qilib olish lozim. Bunda quyidagi shartlarga asoslanish kerak: texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotlari uchun tanlab olingan va talabalarining qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan material ilmiy asoslangan bo'lishi; o'qitish uzviyligi mazmuni talabalarining qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi, texnologiya ta'limi o'qitish metodikasi mashg'ulotlarining mazmuni, o'tkazish usullari va tashkil etish shakllaridagi uzviylik o'quv fanini o'qitish maqsadlariga erishishga xizmat qilishi; o'qitish uzviyligi asosida tavsiyalar, didaktika tamoyillari asoslangan pedagogik-psixologik talablarga zid bo'lmasligi; darslarda o'tilgan materiallarga muvofiq bo'lishi va talabalarda qiyinchilik tug'dirmasligi [5; - 40 b].

Texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotlarida o'qitish uzviyligining mazmuni talabalar faoliyatining turli tomonlarini qamrab olishi lozim, bu ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotlarida uzviylikni amalga oshirish shakllari, uzviylikning o'rnatilishi darslarining yangi tushunchalar va faoliyat usullarini shakllantirish bosqichida alohida ahamiyatga ega. Texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotining birinchi, ya'ni avvalgi mashg'ulotlar davomida o'zlashtirilgan bilim va faoliyat usullarini dolzarblashtirish bosqichida talabalar uzviylikni ta'minlashga yo'naltirilishi zarur. Bunda quyidagi imkoniyatlar ta'minlanadi: o'qituvchi talabalarda bilim, ko'nikma va malakalar mavjud deb faraz qiladi hamda ularga asoslanib yangi tushunchalarni shakllantirishni ko'zda tutadi; o'qituvchi tayanch hisoblangan bilimlarni eslatadi; muammoli vaziyatlar yoki savollar yordamida materiallar qayta takrorlanadi; talabalar mustaqil holda texnologiya darsligi yoki boshqa manbalardan kerakli materiallarni izlab topadilar. Texnologiya ta'limi metodikasi mashg'ulotining ikkinchi, ya'ni yangi tushunchalar va ko'nikma hamda malakalarni shakllantirish bosqichida o'zlashtirilgan bilimlarning yangi qirralari ochiladi, tushunchalar va faoliyat usullari shakllantiriladi. Bunda texnologiya darsini tashkil etish shakllari, amalga oshirish metod va vositalari tanlanadi. Zamonaviy mashg'ulotning uchinchi, ya'ni ko'nikma va malakalarni shakllantirish bosqichida uzviy aloqadorlik turli ijodiy vazifalarni yechishda, mashqlarni, laboratoriya va amaliy ishlarni bajarishda o'rnatiladi [6; 5-9-b]. Oliy ta'lim muassasalarida kasbiy

tayyorgarlik jarayonida uzviylik bir bosqichdagi bilim, ko'nikma va malakalarni, ikkinchi yuqori bosqichiga ko'tarish bilan bog'liq aloqadorlikni o'rnatish orqali amalga oshiriladi. Uzviylikning muvaffaqiyatli amalga oshishiga o'quv-me'yoriy hujjatlar va predmetlarining mazmuni(dastur, darslik, qo'llanmalar)dagi uzviylik; talabalarning tayyorgarligi va o'qituvchining kasbiy mahorat darajasi o'z ta'sirini ko'rsatadi. Uzviylikni ta'minlashga ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Ichki omil talabalarning diqqat-e'tibori, maqsadlari, tayyorgarlik darajalari va qiziqishlariga bog'liq. Tashqi omil o'quv materialining hajmi, tuzilishi, tushunarligiga bog'liq. O'quv materiali mazmunida uzviylikning amalga oshirilishi talabalarning bilimlarni egallashi, ko'nikma va malakalarining shakllanishini ta'minlaydi [7; 120-b].

Bugungi kunda ta'lim mazmunini isloh qilish natijasida texnologiya ta'limi metodikasini yangilash ehtiyoji tug'ildi. Shu asosda pedagogik va axborot texnologiyalari ta'limga kirib keldi. Ular mazmuniga ko'ra ko'pqirrali bo'lib, darsning mazmuni va maqsadidan kelib chiqib tanlandi. Talabalarning texnologik ta'lim o'qitish metodlarini yaxshi bilishi o'qish jarayonini samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda pedagogik texnologiyalarni qo'llashda uzviylikni ta'minlashga amal qilish kerak bo'ladi. O'qitish texnologiyalarining tarkibiy tashkil etuvchisi hisoblangan mustaqil o'quv faoliyati vaqt o'tishi, tajriba ortishi, bilimlar egallanishi bilan uzluksiz ta'limning yuqori bosqichlarida yana rivojlanadi. Uzluksiz ta'limning turli bo'g'inlarida texnologiya ta'limi o'qituvchisining mustaqil o'quv faoliyatlari innovatsion texnologiyalar imkoniyatini yanada kengaytirishga sharoit yaratadi. Ma'ruza matnida uzluksiz ta'lim tizimida texnologiya ta'limi o'qitish mazmuni uslubiy jihatdan yangilangan bo'lish ustuvor bo'lib, unda uzviylik tamoyili asos qilib olinadi. Uzviylik nazariy ahamiyat kasb etuvchi laboratoriya va o'quv amaliy tajribalarni bajarish, boshqa materiallardan foydalanish, texnologiya ta'limi fani yutuqlarini ta'lim mazmunida aks ettirishda to'laqonli imkoniyat yaratadi [8; 27-b].

Xulosa qilib aytganda, uzviylik bir paytning o'zida ham pedagogik, ham psixologik muammo bo'lib, pedagogdan asosli ravishda uni amalga joriy etishni talab etadi. Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini innovatsion yondashuv asosida takomillashtirishda: an'anaviy va noan'anaviy mashg'ulotlarni farqlash, tahlil qilish, umumlashtirish, xulosa qilish, kamchiliklarini aniqlash; ta'lim jarayoniga yangiliklar kiritish, texnologiyalar, interfaol metodlardan foydalanish hamda dars mashg'ulotlariga joriy etish zaruratini tushunish; ilmiy asoslangan tamoyillar va qonuniyatlar asosida ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish; loyihalashtirish, o'quv maqsad va vazifalarni aniqlashtirish, mul'timedia tizimlari asosida o'qitish; baholash; mavzular bo'yicha tahliliy yondashuv asosida referat yozish; o'qitishga innovatsion yondashuv asosida mashg'ulot o'tkazishning uslubiy ishlanmasini loyihalash; ochiq dars o'tkazish hamda o'qitishga innovatsion yondashuvda uning vosita, metod, shakl va usullarini qo'llash lozim. Shunday qilib, texnologik ta'limini o'qitish metodikasida uzviylikni ta'minlash masalalariga ijodiy yondashuv, yangicha qarashlar hamda amaliy tavsiyalarga e'tiborni qaratish, bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi PQ-3151-son Qarori // Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida. – Toshkent: 2017. – 12 b.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 15 martdagi «Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida»gi 140-sonli qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 yil, 14-son, 230-modd.
- 3.Djumagulov Z.U. Mehnat ta'limini o'qitish metodikasi. O'quv-uslubiy qo'llanma. -Nukus: NDPI, 2018. - 72 b.
- 4.Переломова Н.А. Актуализация личностно-профессионального роста учителя в поствузовском образовании при ИПК: Дис. ... док. пед. наук. – Хабаровск: 1999. – 18 с.
- 5.Zair-Bek Ye.S. Teoriticheskie osnovi obucheniya pedagogicheskomu proektirovaniyu. Diss.... dok.ped.nauk. –SPb, 1995. –S. 40.
- 6.Djumagulov Z.U. Forming Readiness of Future Technology Teacher for Research Activities // Eastern European Scientific Journal, – Dusseldorf – Germany, 2018. №4. – P. 271-274. (ISSN 2199-7977)
- 7.Monaxov V.M. Texnologicheskaya karta-pasport proektiruemogo uchebnogo protsessa. – Novokuznetsk: NIIPK, 1996. – 120 s.
- 8.Muslimov N.A., Sharipov Sh.S. va boshqalar. Mehnat ta'limini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. –T.: 2009. – 27 b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada texnologiya ta'limi o'qitish metodikasida uzviylikni ta'minlash masalalariga ijodiy yondashuv, yangicha qarashlar hamda amaliy tavsiyalarga e'tiborni qaratish, bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishi. Shuningdek, o'quv materiali mazmunida uzviylikning amalga oshirilishi talabalarning bilimlarni egallashi, ko'nikma va malakalarining shakllanishini ta'minlash masalalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim jarayoni, bilim, ko'nikma va malaka, uzviy rivojlanish, shakllanish, ijodiy faoliyat.

Abstract: Abstract: In this article, a creative approach to the issues of ensuring consistency in the teaching methodology of technology education, focusing on new views and practical recommendations, is important in the formation of methodological training of future teachers. Also, the implementation of coherence in the content of the educational material, the issues of ensuring students' acquisition of knowledge, formation of skills and qualifications are described.

Key words: educational process, knowledge, skills and competence, organic development, formation, creative activity.

Аннотация: В данной статье важное значение в формировании методической подготовки будущих учителей имеет творческий подход к вопросам обеспечения системности преподавания технологии технологического образования с акцентом на новые взгляды и практические рекомендации. Кроме того, описываются реализация связности содержания учебного материала, вопросы обеспечения получения студентами знаний, формирования навыков и квалификации.

Ключевые слова: учебный процесс, знания, умения и компетенции, органическое развитие, формирование, творческая деятельность.

AKADEMIYALÍQ LICEYLERDÍŇ QARAQALPAQ TOPARLARÍŇDA NEMIS TILIN OQÍTÍWDA QOLLANBA HÁM BAĞDARLAMALAR

Sadikova A. B.

Nòkis mámleketlik pedagogika institutınıñ

Búgingi kúnde pedagogikalıq jetiskenlikler de, ilimiy izertlewlerde tálim ámeliyatında turǵan talaptıń eń kerekli birlesiw tarmaǵı. Házirgi kúnde oqıtıwshılar óz kásibiniń iskerligi dawamında paydalanıw múmkin bolǵan bilim alıw bazası tarmaǵı bar bolıp, kúnnen – kúnge keńeyip barmaqta. [1, 68]Biraq kóplep oqıtıwshılar menen jas kadrlar keleshekte kóp tájiribe alısıwı hám de ayırım qıyınshılıqlar duslasıwıda itibardan shette qalmaǵan. Biziń elimizdiń jurt basshımız Sh. Mirziyoyev aytqanınday: «Mámleketimizde shet tillerin úyretip bilim beriwde jańa sistema jaratıw waqtı keldi, bul keleshek áwladlar ushın bekkem diywalǵa aylanadı. Biz óz aldımızǵa teńqurlarımız yaǵı básekeleslerimiz mámleket qurıwdı maqset erken ekenbiz, endi mektepler, liceyler, kollejler hám joqarı oqıw ornı pitkeriwshileri keminde eki tilde bile alıwı kerek. Bul talap hár bir oqıw ornında ámelge asırılıp barılıwı kerek». Mámleketimizde barlıq tarawlarda úlken itibar berilip qaratılmaqta, jaslar tálim – tárbiyasına júda qatań qadaǵalap barıwda tálim sistemasın engiziwde, ásirese, shet tillerin oqıtıwda innovacion oqıtıw usılların keń qollanıw búgingi kún oqıtıwshılarınıń tiykarǵı wazıypası. Búgingi jaslar ushın shet tilin biliw júda áhmiyetli bolıp, olardıń keleshektegi turmıs keleshegin jaqsılawǵa imkaniyat beredi.

Dúnyanıń kóplegen rawajlangan mámleketlerinde tálim sistemasında bir neshe shet tildi úyreniwge úlken áhmiyet qaratılıp atır. Bul arqalı adamlar óz ana tilinen tısqarı eki shet tilin de tálimniń barlıq basqıshlarında úyreniw hám bul tillerde erkin ushırasıw múmkinshiligine erisedi. Búgingi kúnde shet tillerdi oqıtıwda pedagogikalıq hám informacion-kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıw, studentlerdi til úyreniwge xoshametlew, sonıń menen birge, eki yamasa odan artıq tillerde erkin sóylewa alatúǵın professional kadrlardı tayarlaw aktual wazıypalardan biri bolıp tabıladı. Sol qatnas penen, tillerdi tereń úyreniwge qánigelesken tálim mákemelerinde tiykarǵı yamasa ekinshi shet tilin oqıtıw procesine Padlet, Quizlet, Storyboard, Kahoot, Mentimeter, Jeopardy sıyaqlı informacion-kommunikaciya texnologiyaları tiykarındaǵı jańa pedagogikalıq texnologiyalar engizilgen bolıp, olar studentlerdiń til úyreniwine degen qızıǵıwshılıǵın asırıwǵa xızmet etedi.

Germaniya, Daniya hám Finlyandiya sıyaqlı rawajlangan mámleketlerdiń shet tillerdi oqıtıwdaǵı jetiskenliklerin analiz etiw arqalı xalqımız milliy qádiriýatları hám ruwxıylıǵı menen bayıtılǵan jańa áwlad sabaqlıqların jaratıw máselesi bólek áhmiyetke iye bolıp atır. Sol kózqarastan, bul izertlew temasınıń aktuallıǵı tillerdi úyreniwge qánigelesken joqarı tálim mákemelerinde ekinshi shet tilin oqıtıw ushın jańa áwlad sabaqlıqların jaratıw zárúrshiligi, shet el tillerdi úyreniwshi keleshek qánigelerdi tayarlaw, zamanagóy sabaqlıq hám qóllanbalardı islep shıǵıw, olar arqalı studentlerge xalqımızdıń bay mádeniyatı hám milliy qádiriýatların sıırıw, aldınǵı shet el tájiriybeni esapqa alǵan halda til kompetentsiyalarını rawajlandırıwdı teoriyalıq tárepten jetilistiriwdi óz ishine aladı. Elimizde shet tillerdi oqıtıw tarawında bir qatar jumıslar ámelge asırılıp atır. Shet tillerdi oqıtıw sistemasın materiallıq-texnikalıqqa bazası menen támiyinlew, shet tili oqıtıwshıların tayarlawdı jańa basqıshqa kóteriw bağdarında jumıs alıp barılmaqta. Bul Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018 jıl 5 iyundaǵı PQ-3775-sanlı “Joqarı bilim beriw orınlarında tálim sapasınıń asırıw hám olardıń mámlekette ámelge asırılıp atırǵan keń kólemli reformalarda aktiv qatnasın támiyinlew boyınsha qosımsha ilajlar tuwrısında” ǵı qararda da óz sawleleniwın tapqan. Ol jaǵdayda joqarı tálim mákemelerin aldınǵı jáhán tájiriybesi tiykarında jaratılǵan jańa áwlad sabaqlıqları, oqıw qóllanbaları hám dáwirli baspalar menen sistemalı támiyinlew tiykarǵı wazıypalardan biri etip belgilengen.

Bilim beriw barısında atap aytqanda, sabaqlıq hám qóllanbalardıń mazmunın jetilistiriw máseleleri jetel hám jergilikli ilimpazlar tárepinen keń úyrenilgen. V. Bepalko, T. Balixina, M. Belyaev, J. Vitlin, O. Zimina, R. Milrud, A. Min'yar-Beloruheva sıyaqlı ilimpazlar tálim ádebiyatların jaratıw hám jetilistiriw máselelerinde ilimiy izertlewler ótkergen. [2, 52]Olar aldınǵı jáhán tájiriybesi tiykarında sabaqlıq hám qóllanbalar tayarlaw talapların analiz etken. Jergilikli ilimpazlardan K. Alimov, A. G'affarov, N. Taylakov,

Sh. Nematov, A. Artıqov hám basqalar jańa oqıw ádebiyatların islep shıǵıw mexanizmlerin analiz etken. Nemis tilin ekinshi shet tili ret sıpatında oqıtıw processinde studentlerde kommunikativ, lingvistik, strategiyalıq hám ulıwma mádeniy kompetentsiyalar rawajlandırıw kerek. Sonıń menen birge, tildiń fonetikalıq, grammatik hám leksik-stilistik qásiyetlerin úyreniw de zárúrli. Utkir Sattarovtıń oqıtıwshılar arasında ótkergen sorawnamasına kóre, 90% oqıtıwshılar xalıq aralıq sabaqlıqlardan, 56% jergilikli ádebiyatlardan paydalanıwın bildirgen. Bul kórsetkishke tiykarlanıp xalıq aralıq sabaqlıqlardan paydalanıwdıń ábzallıq hám kemshilik táreplerin kórsetedi.

Xalıq aralıq sabaqlıqlar tórt qıylı til kompetentsiyasın bir waqtıń ózinde rawajlandıradı, biraq milliy qádiriýatlar hám ruwxıylıqǵa itibar bermew kompetentsiyaların rawajlanıwda máseleler keltirip shıǵarıwı múmkin. Sol sebepli oqıw sabaqlıqların tayarlawda kóbirek shet el oqıw qollanbalarınan paydalanıw zárúrli áhmiyetke iye. [3, 106]

Zamanagóy sabaqlıqlarǵa sın pikirlew, mashqala sheshiw hám ushırasıw sıyaqlı 21-ásir kónlikpelerin rawajlandırıw zárúr. Oqıwshılarǵa sın pikirlew kónlikpesin rawajlandırıw ushın tómendegi wazıypa berilgen: [4, 76]

Wazıypa : Onlayn sabaqlardıń ábzallıq hám kemshiliklerin xarakteristikalań.

Abzallıqları : Waqtın tejew; Úyde oqıw múmkinshiligi; Qálegen sabaq kestesi; Kúndeliklik kem ǵárejetler.

Kemshilikleri: Jámiyetten úzilis; Den-sawlıqqa unamsız tásir; Aktiv baylanıstıń joq ekenligi; Internet baylanısıwı sebepli tálim sapasınıń tómeleniwı.

Bunday tapsırmalar studentlerdiń sın pikirlewin rawajlandırıwǵa járdem beredi hám mashqalalardı nátiyjeli sheshiwge baǵıtlaydı. Házirgi kúnde nemis tili hám onıń mádeniyatın, tariyxın úyreniwimiz ushın puxta bilim alıw kerek. Shet tillerin

oqıtw metodologiyalarında oqıwshılardı oqıwǵa hám oqıtwǵa baǵdarlaw hám aktiv qatnastırıwdı támiyinlew eń áhmiyetli jarayan bolıp sanaladı.

Oqıwshılardıń itibarın tartıw ushın sabaq ótiw dawamında ózlestiriw anaǵurlım pás hám talapqa juwap berilmewin názerden shette qaldırmawımız kerek. Nemis tilin jaqsı ózlestiriw ushın biziń elimizde turizm tarawında tiller menen jumıs alıp barıwshı jumıs orınları joqlıǵı hám turistler tez-tez kelip oqıwshılar arasında sáwbetlesiw alıp barılmawınan júzege keledi. Oqıwshılar turizmge qattı qızıǵadı, kúpsılıǵı sırt ellerde oqıwǵa, jumıs islep dáramatlı bolıwǵa, ayırımları sayaxatqa shıǵıwdı háwes etedi. Oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın hám talpların orınlaw ushın jeńillikler hám imkaniyatlar beriliwinde qollap barılıwın támiyinlewimiz kerek. Til úyretiwshı oqıtwshınıń sabaǵına qatnasqan oqıwshı sabaqtan tıs ámeliyatlardı kóriwdi qáleydi, misalı, sayaxatlar, shet tilinde (Nemis tili boyınsha) baspadan shıǵarılǵan kitaplar bolıwın, oqıwın jáne de elimizde GOETHE INSTITUTÍ filialı ornalıwın, onda oqıp bilimli bolıwdı niyetlep júredi. Oqıwshılardı oqıw qollanbalardı hám de olardıǵı payda bolǵan óz kemshilikleriniń ústinde izlenip oqıwında jol-jorıq hám motivaciya berip baramız.

Oqıwshılardıń kognitiv qábiletin asırıwda akademikalıq licey oqıwshılarına tıyanaqlı bilim beriwde áweli ózleriniń tańlap qızıqqan pánine itibar qaratıladı. Kognitiv qábiyet – oqıwshılardıń dıqqatı, oylawı, mashqalalardı sheshiwdi hám maǵlıwmatlardı qayta islew qábiyetlerin qamrap alatuǵın ruwǵıy jarayan bolıp, olar tómendegishe bólinedi:

1. Este saqlaw hám este qalıw
2. Dıqqat(axborot hám maǵlıwmatqa itibar qaratıw)
3. Logik oylaw
4. Mashqalalardı salıstırıw hám súwretlew.

Bul qábiyetler miydiń túrli tarmaǵınan basqarıladı hám de jasına, tájiriybesine hám de den -sawlıǵına qarap ózgerip turadı. Akademikalıq liceylerdiń qaraqalpaq toparlarında oqıp bilim alıwshı oqıwshılar tálim baǵdarı boyınsha kásipke baǵdarlangan pánler jámlenbesin oqıtqan halda sawat ashıwın támiyinleydi. Bul izleniwler nátiyjesinde alǵan tıyanaqlı biliminjoqarı oqıw orınlarında dawam ettire aladı. Nemis tilin oqıtwdıń maqseti ózine qoyǵan talap hám isenim menen bilgen hám bilmegen bilimderdi qabıllaydı. Tiykargı oqıw quralınan biri- kitap. Akademikalıq liceylerdiń oqıwlıq qollanbaları jeterli dárejede támiyinlengen, sonlıqtan óz betinshe oqıp úyreniw ushın qolaylıqlar jaratılǵan.

Oqıwshılardıń til(rus tili, inglis hám nemis tili) pánlerin biliw qábiyetiniń bar bolıwı erkin bilim alıwında tillerdi biliwı hám qızıǵıwı artadı. Til bilgen oqıwshı túrli tildegi dereklerden maǵlıwmatlar aladı(oqıtwshı qadaǵalaw astında).

Nemis tilin úyreniwde bilim beriwdi anıq hám juwapkershilik penen ótiw hám ózlestiriwdi qadaǵalaw hám ámeliyatta qollap barıw kerek. Kognitiv bilim alıwdıń jarayanı - este saqlaw hám dıqqat qaratıw haqqında toqtalıp ótsek, hár bir insan seziw organları járdeminde maǵlıwmatlardı qabıllaydı.(kóriw, esitiw, seziw htb.) Ayırım oqıwshılar maǵlıwmatlardı qabıllawı pás, al basqalarda qabıllaw kúshlirek. Oqıwshılar ádebiy kitap oqısa yáki bir-biri menen sáwbetlesip barılsa alǵan maǵlıwmatların óz ornında baslı mäseleniń biri bolǵan mashqalanı sheshe aladı hám juwap bere aladı.

Oqıwshılar 1.kursınan 2.kursqa óter aralıńqqa shekem A1 dárejesinen B1 dárejesine shekem bilim berip, ózlestire alıwına jańadan- jańa qollanbalardı kórsetip baramız. Kitap penen islesiwde oqıwshılardı - oqıǵan hár bir shınıǵıwı, jazǵan jazba jumısı, esitiw arqalı bergen pikirin awızeki bayanlawın izbe-izliktegi baǵdarda úyretip baradı. Bul kitaptaǵı orınlanatuǵın wazıypa- oqıp bilgen tapsırmaların este saqlaw, dıqqat baliw hám pikirlew, sonday-aq bilim sapasın asırıw.

Jańa bilimderdi ózlestiriw hár bir oqıwshı tárepinen materialdı puxta úyreniw hám ondaǵı maǵlıwmatlardı, yaǵnıy 4 kónlikpege ámel etiwı kerek boladı.

Ameliyat dawamında oqıtwshı oqıwshılardı bir qansha ámellerdi birge islesip baradı: 1. Kórgizbeli materiallar túsinerli bolıwı kerek 2. Oqıtwshı oqıwshılar menen kóbirek sáwbet ótkeriwi, oqıtqan teması mazmunlı islep tayarlanıwında maqset hám wazıypalar belgilengen bolıwı kerek. 3. Sabaq dawamında alıp barılǵan tapsırmaların orınlanıwına itibar qaratıwı hám túsiniwke iye bolmay qıymshılıq sezinshe, onday jaǵdayda olardı úyretip barıw kerek.

N. M. Kleymenova ayıp ótkenindey, empirik bilimler eń shuqır hám bekkem boladı. Til úyteniw nátiyjeli sapalı bolıw ushın innovacion sıpatında qurıw, oqıwshılardı qızıqtırıw hám erkin til úyteniwde xoshametlep barıw kerek. Sonday-aq oqıtwshı jetiskenliklerin ámeliyatta yáki basqa da baǵdarda kórsetip barsa oqıtwshınıń miynetin bahalaw kerek. Oqıtwshınıń ámeliy isin innovaciyalardı itibar qaratıwına jol ashılıwın, pedagogikalıq izleniwlerde alınǵan sıpatlı bilimlerin jarıtıp barılıwına imkaniyat qaratıp, qollap barıwımız kerek.

Bunday juwmaqtan soń keń jámiyetshilikke oqıtwshılardıń jetiskenliklerin kórsetip bahalap barılsa, tiyisli qanıygeler tárepinen olar ushın oqıw barısında shárt-sharayat(shet tiline arnalǵan inventarlar ornatsa) jaratsa, arnawlı oqıw zalların ashıp berse jaqsı bolar edi. Bunday konferenciya ótkeriletuǵın, jáne de shet tilinde erkin shuǵıllanatuǵın xana yáki zalda shet el adamları arasında brifingler, oqıw seminarları, konferenciyalar, oqıwshılar ushın shet ellikler menen ushırasıwlar yáki onlayn sáwbetler alıp barılsa jaqsı bolar edi. E.I. Itelson oqıwshılardıń til úyreniwdegi qızıǵıwshılıǵın asırıw zárúrligin aytadı, sonday-aq shet tili sabaǵın basqa pánler menen baylanıstırıp ótiwin usınıs etedi.

S.S.Kuklina aytqanınday, shet tilin oqıtwda óz tilinde sabaq oqıtqansheli ózgesherek ótiwde kognitiv qábiletli xoshametletiwge qaratqan. Házirgi kúnde oqıwshılardıń internet, kompyuterǵa qızıǵıwshılıǵın esapqa alıp qarasaq, M.M. Sakratova hám M.V. Konovka bul temalarda interaktiv sabaqlardı ótiwdi usınıs etedi. Bunnan tısqari, ayırım oqıtwshılar tábiyat qoynında dem alıp sabaq ótiwdi maqul kóredi. Bizler óz tilimizde kúndelikli is-háreketlerimizdi til arqalı bayanlay alamız, biraq shet tilinde sóylew bunday bolabermeydi. Til bir adam menen islespeydi, átiraptaǵı insanlardıń arasındaǵı

sáwbetlesiwde óz pikirini, túsiniyin basqalarga jetkere aliw ushin qollaniladi. Tálim tarawında shet tili ana tilindey wazıypalardı atqara almaydı. Shet tili waqıtlar ótiwi menen ózlestiriledi, kóbinese kognitiv qızıǵıwdı asırıwǵa yáki pikirlerin basqa lingvistik sistemada anlatıwǵa qaratılǵan. Shet tillerin oqıtıwda basqa pánler menen bir qatarda shet tilinde oqıtıladı. Oqıtılıw barısında birinshiden oqıwshılardıń jası, minez-xulqına hám ózleriniń kútkenindey etip bahalap bilim beriliwine itibar qaratamız. Oqıtıwshı oqıwshılardıń bilimin asırıwda pánge qızıqtıra alıwı kerek. Zamanga say úyretiliw usıllarına, tiykarınan birgelikte islesiw, joba(idea) dúzip barıw, onlayn resurslardan paydalanıw, izlegen, tanısqaşlı bolǵan shet ellikler menen ushırasıwlar ótkeriw oqıtıwda unamlı dárejede baǵdar bola aladı. Internet arqalı oqıwshılar dúnya boylap túrli mákanlardaǵı jańalıqlardı oqıw, kóriw hám maǵlıwmat alıw imkaniyatın jaratıp berilse, álbette olardıń oqıwdaǵı oqıw, sóylew, jazıw qábiletleri rawajlanıwına járdemi tiyedi, ásirese nemis tilin úyreniwge qızıǵıwshılıǵı artadı.

Nemis tilinde teńlesleri menen onlayn sáwbetlesip, viktorinalarda qatnasıp, dostana chatlasıp baylanıs ornalısa tálim tamırı áste –aqırın óse baslaydı. Tildi keńirek bekkemlep úyretiwshi tálim texnologiyası. Zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw- olardıń oqıw tájiriyesin bayıtıwǵa, birge islesiwge hám bilim qabıllap alıwına maǵlıwmatlar deregin payda etiwshi imkaniyat bolıp esaplanadı.

A'DEBIYATLAR

1. M. Kholdorova, N. Fayziyeva, F. Rikhsitlayeva. "Usage Of Support For Foreign Language Teaching" Tashkent: TDPU named after Nizomi, 2005- P. 68
2. A.M.Eminow und andere, Der industrielle Einsatz des usbekischen Primarkalins Angren, Keramische Zeitschrift, Verlag Schmidt, CmbH, Freiburg, /52/-2000
3. Paul Crebe und Gerhart Streitberg, Duden Stilworterbuch der Deutschen Sprache, Mannheim, 1960 15. Landkarte Usbekistans, Verlag "Usbekiston", Taschkent, /106/-2000.
4. Peter Salden, Alte und neue Osterbriuche, Miinchen, /76/-1993.

Annotatsiya. Maqola akademik litseylarning qoraqalpoq guruhlarida nemis tilidan darsliklar va o'quv qo'llanmalar yaratish masalasiga bag'ishlangan. Chet tillarni o'qitish metodikasini rivojlantirishning zamonaviy davri olimlarning chet tili darsliklariga qiziqish ortishi bilan tavsiflanadi. O'qitishning asosiy vositasi, ta'lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan darsliklarning barcha ishtirokchilari duch keladigan ahamiyati ko'rib chiqilgan.

Tayanch so'zlar: chet tili, darsliklar avlodi, til kompetensiyalari, darslik va o'quv qo'llanmalar.

Аннотация. Статья посвящена вопросу создания учебников и учебных пособий по немецкому языку в каракалпакских группах академических лицеев. Современный период развития методики преподавания иностранных языков характеризуется повышенным интересом ученых к учебнику иностранного языка. Рассматривается значение учебников, которые являются основным средством обучения, неотъемлемым компонентом образовательного процесса, с которым сталкиваются все его участники.

Ключевые слова: иностранный язык, поколение учебников, языковые компетенции, учебники и учебные пособия.

Abstract: This article is devoted to the issue of creating textbooks and study guides on the German language in Karakalpak groups of academic lyceums. The modern period of development of methods of teaching foreign languages is characterized by an increased interest of scientists in the textbook of a foreign language. The importance of textbooks, which are the main means of teaching, an integral component of the educational process, which all its participants face, is considered

Keywords: foreign language, generation textbooks, language competencies, textbooks and teaching aids.

INFORMATIKA FANIDAN O'QUV-METODIK TA'MINOTLARNI YARATISHDA GAMIFIKATSIYALARDAN FOYDALANISH

Kenesbayev A.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Zamonaviy ta'lim tizimida informatika fani o'quvchilarga raqamli texnologiyalar va axborot tizimlarini samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Shu bilan birga, informatika fanining o'quv-metodik ta'minoti o'qitish samaradorligini oshirishda katta ro'l o'ynaydi. O'quvchilarning qiziqishini uyg'otish, o'quv materiallarini yanada samarali o'zlashtirish va ularning motivatsiyasini oshirish maqsadida ta'lim jarayonida gamifikatsiya texnikasidan foydalanish tobora kengayib bormoqda.

Gamifikatsiya - o'quvchilarga o'qish jarayonida o'yin elementlari, raqamli o'yinlar, sinovlar va qiziqarli vazifalarni taqdim etish orqali o'quv materiallarini o'zlashtirishni yanada qiziqarli va samarali qilish usuli hisoblanadi. Ushbu maqolada gamifikatsiyaning informatika fanidan o'quv-metodik ta'minot yaratishda qo'llanilishi, uning o'quvchilar va o'qituvchilar uchun afzalliklari, shuningdek, amaliyotda qo'llanilishi mumkin bo'lgan metodologik yondashuvlar haqida so'z boradi.[1]

Gamifikatsiyaning ta'limdagi ro'li. Gamifikatsiya, ya'ni o'quv jarayonida o'yin elementlarini qo'llash, zamonaviy ta'limda o'quvchilarni rag'batlantirish, motivatsiyasini oshirish va bilimlarni samarali o'zlashtirish uchun ishlatilayotgan innovatsion metodlardan biridir. Ta'lim jarayonida o'yinlar va o'yin elementlaridan foydalanish ko'plab afzalliklarni taqdim etadi. Bu metodologiya o'quvchilarga o'z bilimlarini o'zlashtirishni yanada qiziqarli, samarali va oson qilishga yordam beradi. Gamifikatsiyaning ta'limdagi ro'li juda muhim, chunki u o'quvchilarga o'qish jarayonini o'ynash shaklida qiziqarli

va rag'batlantiruvchi tarzda taqdim etishga imkon beradi. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ularga bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi va o'quv jarayonini samarali qiladi.[2]

Quyida gamifikatsiyaning ta'limdagi ro'lini kengroq tahlil qilamiz. Motivatsiyani oshirish. Gamifikatsiyaning ta'limdagi asosiy vazifalaridan biri - o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishdan iborat. Ko'plab o'quvchilar darslarga bo'lgan qiziqishini yo'qotadilar, ayniqsa, informatika ka'bi murakkab fanlarni o'rganish jarayonida. Gamifikatsiya o'quvchilarga bilimlarni o'ynash orqali o'zlashtirish imkonini beradi va ular o'rganganlarini amaliyotda qo'llash uchun rag'batlantiriladi. Gamifikatsiyaning ro'li o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi, ular darsni "maqsadga erishish" deb emas, balki "o'yinni yutish" sifatida qabul qilishadi. O'quvchilarga tu'rli sinovlar va vazifalar berilib, har bir muvaffaqiyatli bajarilgan vazifa uchun ball yoki reyting berilishi o'quvchilarning raqobatbardoshligini kuchaytiradi va ularning o'zlarini yangiliklarni o'rganish uchun motivatsiya qilishga yordam beradi.

Ijtimoiy faollikni rivojlantirish. Gamifikatsiya nafaqat individual motivatsiyani oshiradi, balki ijtimoiy faollikni ham rivojlantiradi. Ko'pincha, o'yinlarda o'quvchilar guruhda ishlashni, bir-biriga yordam berishni va jamoaviy maqsadlarni amalga oshirishni o'rganadi. Informatika fanida bu ijtimoiy o'rganish (social learning) orqali amalga oshadi: masalan, guruhlarga ajratilgan o'quvchilar birgalikda kod yozish, muammolarni hal qilish yoki maxsus dasturlar yaratishda ishlashadi. Jamoaviy yondashuv o'quvchilarda bir-biridan o'rganish va bilimlarni almashish imkoniyatlarini yaratadi. O'quvchilar o'zaro raqobatlashib, bir-birlariga yordam berishadi, bu esa o'quv jarayonini nafaqat samarali, balki qiziqarli va ijtimoiy jihatdan foydali qiladi.

Shaxsiylashtirilgan o'qish tajribasi. Gamifikatsiyaning yana bir muhim ro'li - o'quv jarayonini shaxsiylashtirish. O'quvchilar tu'rli darajalarda bilimga ega bo'lishi mumkin, shuning uchun gamifikatsiya o'quvchilarning individual tezligi va ehtiyojlariga mos ravishda o'qish tajribasini taqdim etishga imkon beradi. Misol uchun, o'quvchi o'z oldiga ma'lum bir maqsad qo'yadi, masalan, belgilangan bir vazifani bajarish yo'ki belgilangan darajaga yetish. Bu o'quvchiga o'z yutuqlarini kuzatishga va o'rganganlarini yanada mustahkamlashga yordam beradi. Shuningdek, gamifikatsiya yordamida o'quvchilarga turli sinovlar va qiyinchiliklar bilan to'ldirilgan o'yinlar taqdim etilishi mumkin. O'quvchilar o'zlarining qobiliyatlariga qarab, darsni o'z vaqtida, o'z tezligida va kerakli darajada bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi.[3]

Ko'nikmalarni rivojlantirish. Gamifikatsiya o'quvchilarga o'quv jarayonida yangi ko'nikmalarni o'rganishga yordam beradi. O'yinlar ko'pincha mantiqiy fikrlashni, muammolarni hal qilishni, strategik yondashuvni va qarorlar qabul qilishni rivojlantirishga qaratilgan. Bu ko'nikmalar nafaqat informatika faniga, balki umumiy ta'lim jarayoniga ham foydali bo'ladi. Masalan, kodlash o'yinlari o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, algoritmik yondashuv va tezkor muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bundan tashqari, gamifikatsiya o'quvchilarda jamiyatda muvaffaqiyatli ishlash uchun zarur bo'lgan jamoaviy ish, vaqtni boshqarish va resurslarni samarali taqsimlash kabi ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. O'yinlarda o'quvchilar o'zaro yordam berishadi, birgalikda ish olib borishadi va jamoa maqsadiga erishish uchun kurashadi.

Feedback va progressni kuzatish. Gamifikatsiya o'quvchilarga o'zlarining o'qish jarayonidagi yutuqlarini real vaqt rejimida ko'rish imkoniyatini beradi. O'yinlarda natijalar tezda ko'rsatiladi, bu esa o'quvchiga o'z muvaffaqiyatlarini ko'rish va zarur bo'lsa, o'z ishini yaxshilash imkonini yaratadi. O'yinlar o'quvchilarga faqat yakuniy natijalarni emas, balki jarayon davomida bajarilgan kichik muvaffaqiyatlar va yutuqlarni ham ko'rsatadi.

Shuningdek, o'qituvchilar gamifikatsiya orqali o'quvchilarning progressini oson kuzatishlari mumkin. Masalan, o'yinlar va sinovlar orqali o'quvchilarni baholash o'qituvchilarga o'quvchilarning qaysi mavzularda qiyinchiliklarga duch kelayotganini va qaysi mavzularni yaxshiroq o'zlashtirayotganini aniq ko'rsatadi. Bu esa o'qituvchilarga ta'lim jarayonini yanada optimallashtirish va shaxsiylashtirish imkoniyatini yaratadi.

Tajribaviy o'qish va muammolarni hal qilish. Gamifikatsiya o'quvchilarga amaliy tajriba olish va o'rgangan bilimlarini real hayotdagi muammolarni hal qilishda qo'llash imkonini beradi. Masalan, dasturlash o'yinlarida o'quvchilar real dunyo masalalarini hal qilish uchun kod yozadilar yoki algoritmlar yaratadilar. Bu o'quvchilarga o'rgangan bilimlarini amaliyotda qo'llash imkonini beradi va ularning kritikal fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.[4]

Darsni qiziqarli va motivatsion qilish. Gamifikatsiya ta'limni qiziqarli va motivatsion qiladi. O'quvchilar "dars o'rganish"ni o'yin o'ynashga o'xshatib qabul qilishadi, bu esa o'qish jarayonini qiziqarli va kamroq og'ir qiladi. Masalan, kodlashni o'rganishda o'yinlar orqali muammolarni hal qilish, yangi vazifalar bajarish va har bir yangi muvaffaqiyat uchun mukofotlar olish o'quvchilarni rag'batlantiradi va darslarga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

Informatika fanida gamifikatsiyalarning foydalari. Informatika fanidan o'quv-metodik ta'minotlarda gamifikatsiyaning quyidagi foydalari mavjud:

Qiziqish va motivatsiya: O'quvchilar informatika kabi murakkab va ko'pincha quruq fanlarga nisbatan o'z qiziqishini yo'qotishlari mumkin. Gamifikatsiya o'quvchilarga darsni o'yin shaklida taklif qilib, ularning faolligini oshiradi va ular o'rganganlarini yanada samarali o'zlashtiradi. Innovatsion va kreativ yondashuvlar: Informatika darslarida gamifikatsiya orqali o'quvchilar kreativ va innovatsion yondashuvlarni qo'llashni o'rganadilar. Masalan, o'quvchilar kodlashni o'yin shaklida amalga oshirib, yangi algoritmlar va yechimlar yaratish uchun kreativ fikrlashni rivojlantiradi.

Samarali feedback: O'yinlar va interaktiv vazifalar orqali o'quvchilar o'z natijalarini tezda ko'rishadi, bu esa o'z-o'zini baholash va o'rganishda davom etishga rag'batlantiradi.

Guruhlarda ishlash va muammolarni hal qilish: O'yinlarda o'quvchilar ko'pincha guruhda ishlashni o'rganadi, bu esa informatika sohasida jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Gamifikatsiyaning metodologik asoslari. Gamifikatsiya metodologiyasi o'quvchilarga yangi bilimlarni o'rganish va amaliyotga tadbiq etishda bir nechta yondashuvlarni o'z ichiga oladi:

Nazariy bilimlar va o'yinlar o'rtasidagi bog'lanish: Informatika fanini o'qitishda nazariy tushunchalarni amaliyot bilan birlashtirish muhim hisoblanadi. Misol uchun, algoritmlar va ma'lumotlar strukturalarini o'rganishda o'yinlar orqali tushuntirish. O'yinlar yordamida o'quvchilar nazariy bilimlarni real vaziyatlarda qo'llashni o'rganadi.

Reyting tizimlari va mukofotlar: O'quvchilarni rag'batlantirish uchun reyting tizimlari va mukofotlar taqdim etiladi. Bu o'quvchilarga motivatsiya beradi, ular o'z bilimlarini sinab ko'rishadi va har bir muvaffaqiyatli bosqichni yutug' sifatida qabul qiladi.

O'yinlar va vazifalar yaratish: Informatika darslari uchun maxsus o'yinlar va vazifalar ishlab chiqish zarur. Masalan, "Escape Room" turidagi vazifalar, "Treasure Hunt" yoki "Bug Fixing" o'yinlari orqali o'quvchilar dasturlash va algoritmlar bo'yicha mashqlarni bajarishlari mumkin.

4. Informatika fanida gamifikatsiya texnikalarini qo'llash. Informatika fanidan o'quv-metodik ta'minot yaratishda gamifikatsiya texnikalarini qo'llashga misollar keltirish mumkin:

Koding o'yinlari: O'quvchilarni dasturlashni o'rganishga jalb qilish uchun "CodeCombat", "Scratch" yoki "Khan Academy" kabi onlayn platformalarda o'yinlar tashkil etish. Bu o'yinlar o'quvchilarga algoritmik fikrlashni o'rgatadi va ularni dasturlash tillari bilan tanishtiradi.

Virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR/AR): O'quvchilarga informatika tushunchalarini real hayotda sinab ko'rish imkonini beradigan VR va AR texnologiyalaridan foydalanish. Masalan, virtual dunyoda kodlashni o'rgatish, algoritmlarni va ma'lumotlar strukturalarini vizual tarzda tushuntirish.

Sinov va vazifalar orqali o'yinlar: O'quvchilarga turli darajadagi sinovlar va testlar orqali o'yinlar yaratish. Masalan, dasturlashga oid vazifalarni bajarish va o'z vaqtida javob berish orqali ball to'plash.

Xulosa qilib aytganda informatika fanidan o'quv-metodik ta'minot yaratishda gamifikatsiyalarning qo'llanilishi o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, o'quv jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi. O'yin elementlari yordamida o'quvchilar yangi bilimlarni o'rganadi. U o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularning bilimlarini mustahkamlash, ijtimoiy va shaxsiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, gamifikatsiya o'quvchilarga o'rganganlarini amaliyotda qo'llash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: defining "gamification". Proceedings of the 2011 annual conference on Human factors in computing systems (pp. 2425-2428).
2. Gee, J. P. (2003). What video games have to teach us about learning and literacy. Computers in entertainment (CIE), 1(1), 20-20.
3. Anderson, C. A., & Dill, K. E. (2000). Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life. Journal of personality and social psychology, 78(4), 772.
4. Pivec, M., & Schinnerl, J. (2009). Game-based learning and education: A new approach to teaching and learning. International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET), 4(4), 21-24.

Rezyume. Ushbu maqolada informatika fanidan o'quv-metodik ta'minotlarni yaratishda gamifikatsiyalardan foydalanish orqali ta'lim sifatini yanada oshirish haqida so'z boradi. Maqola asosan o'quv-metodik ta'minotlarni yaratishda gamifikatsiyalardan foydalanish za'rurligi haqidagi so'zlarni o'z ishiga oladi.

Tayansh so'zlar: gamifikatsiya, multimedia, informatika, innovatsiya, Scratch, test/

Резюме. В данной статье речь идёт о повышении качества образования за счет использования геймификации при создании учебно-методических ресурсов по информатике, обосновывается необходимость и преимущество использования геймификации при создании учебно-методических ресурсов.

Ключевые слова: геймификация, мультимедиа, информатика, инновация, Scratch, тест/

Summary. This article talks about improving the quality of education through the use of gamifications in the creation of educational and methodological resources in computer science. The article mainly includes the words about the need to use gamifications in the creation of educational and methodological resources.

Key words: electronic education, gamification, multimedia, informatics, innovation, Scratch, test/

МАКТАБДА ФИЗИКАНИ ЎҚИТИШДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ.

Калилаев А. Ж.

Т.Н. Қори Ниёзий номидаги ЎзПФТИ Қорақалмоғистон Республикаси филиали

Республикада кейинги йилларда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар доирасида рақамли технологиялар соҳасида аҳоли учун қўшимча қулайликлар ва шарт-шароитлар яратилди ҳамда телекоммуникация хизматлари, шу жумладан, ахборот-коммуникация технологиялари соҳасини ривожлантиришни янги босқичга олиб чиқиш бўйича устувор вазифалар белгилаб берилди.

Шу билан бирга, ушбу вазифаларни амалга ошириш доирасида давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятига рақамли технологияларни кенг жорий этиш, аҳолининг замонавий телекоммуникация хизматларидан барча ҳудудларда тўлиқ фойдаланиш имкониятини таъминлаш, шунингдек, бино ва иншоотларни лойиҳалаштириш жараёнида телекоммуникация инфратузилмасининг иноватга олиниши каби муҳим ишларни мувофиқлаштириш зарурати юзага келмоқда[1]. Замонавий шахс шу қадар кўп ахборотга эгаки, у ахборотларни янги ахборот-коммуникация технологияларисиз ишлов бериши ва ишлатиши мумкин эмас. Йилдан-йилга жамият ҳаётига компьютер ва у билан бирга ахбороткоммуникацион технологиялари жадал кириб келмоқда. Таълим сиёсатининг ҳозирги асосий мақсади таълим олувчи шахс, жамият ва давлат эҳтиёжларини қондирувчи муҳим ва келажақдаги ривож учун зарур юқори самарадорликка эга бўлган замонавий таълим беришга қаратилган.

“Жамиятни сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий модернизация қилиш бўйича кенг қўламли чора-тадбирларимиз натижасида янги Ўзбекистон шаклланимоқда. Бугунги кунда мамлакатимиздаги демократик ўзгаришлар ортга қайтмайдиган тус олди” Дунёда таълим самарадорлиги билан ўз ўрнига эга бўлган Финландия давлатининг Миллий мактаблар бошқаруви раиси, профессор Эрки Ахо таълим жараёнини замон талабида модернизация қилишнинг ахамияти ҳақида шундай таъкидлайди: “Глобаллашув жараёни ва рақамли технологиялар меҳнат бозоридаги аҳволни жуда ҳам ўзгартириб юборди, ижтимоий ва ҳудудий тенгсизлик муаммоси ўсиш билан хавф солмоқда, миграция анъанавий маданий тузилмаларни заифлаштирмоқда. Шунинг учун ҳам бизнинг тирик қолиш стратегиямиз таълим манбалари ва илмий тадқиқот ишларимизга асосланган ҳолда ишлаб чиқилмоқда”.

Таълимга ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш назарияси ва методологияси, ўқув жараёнида интернет технологияларидан фойдаланиш усуллари, масофадан ўқитиш технологияларини қўллаш муаммоларини ўрганишда Ғарб олимларини хизмати бекиёсдир. Жумладан, A.Berglund, D.Geladze, H.Long, M.Sugata, K.Whattananarong, P.Alfred, B.Means, W.Olatokun, K.Peters, J.Traxler, B.Furuholt каби тадқиқотчилар томонидан тадқиқ этилган.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги олимлари А.А.Андреев, О.Е.Белова, О.И.Ляш, Л.А.Пескова, С.А.Сушков, А.Ю.Уваров, А.В.Хуторской, М.Очилов, М.Н.Скаткин каби олимларнинг илмий ишларида педагогик технологиялар ва уларнинг илмий асосларига алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, педагогик технологиялар асосида ёш авлодни тарбиялашда кўникма ва малакаларни таркиб топтириш, ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, дастурлаштирилган таълим ва инновацион педагогика муаммолари мазкур ишларда илмий асослар билан ёритилган[2]. Шахснинг ётуқ камолоти икки муҳим фаолият таълимий ва тарбиявий фаолият жараёнининг самараси сифатида намоён бўлади. Ўтган XX аср давомида инсоният тарихида кўплаб янги технология ва ечимларнинг пайдо бўлиши ва амалиётга татбиқ этилишига гувоҳи бўлиб келмоқдамиз. Булар қаторига телевидение, радио, персональ компьютерлар, тармоқлар, Интернет, мобиль алоқа сунъий йўлдош (спутник), космос, атом энергетикаси ва бошқа кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Шунингдек инсонларнинг мулоқоти ижтимоий тармоқлар ва турли мессенджер дастурлари асосида ташкил этилиши анъанага айланиб келмоқда. Қолаверса таълим олувчилар ёки илм билан шугullanувчилар фан ва соҳага оид янгилик ва ихтиролар билан интернет тармоғи орқали танишмоқда ёки ўртоқлашмоқда. Эндиликда аксарият фойдаланувчилар янгилик ва бошқа ўқув материалларини нафақат анъанавий тарзда китоб, дарслик, газета-журналлардан олиши, балким анча тез ва қулай тарзда глобал тармоқдан топиши ва танишиб чиқиши мумкин бўлмоқда. Шу билан бирга, ахборотлар оқими кўпаймоқда, уларни саралаш ва фақат керакли маълумотларни танлаб олиш зарурати туғилмоқда. Бундан ташқари, кўплаб ишлаб чиқариш ва бошқа жараёнларни автоматлаштириш инсон томонидан бажариладиган ва интеллектуал салоҳиятни талаб қилмайдиган ёки бажариш жараёнида хавф-хатар туғдириши мумкин бўлган ишларни робот техникаси томонидан бажарилиши юзасидан қатор илмий изланиш ишлари олиб борилмоқда.

Интернет тармоғида кўплаб манбаларда меҳнат бозорининг келгусидаги ривожланишига доир тадқиқотлар эълон қилиниб айрим касблар яқин 15-20 йилдан кейин йўқолиб кетиши ёки уларга талаб кескин камайиши, ва аксинча, баъзи касблар ва фаолият турларига эҳтиёж ошиши ёки улар талабгор бўлиши кутилмоқда. Шубҳасиз, келажақда аксарият жараёнлар ва хизматлар Интернет тармоғи, ахборот тизимлари ва уларга боғлиқ ечимлар орқали амалга оширилиши ёшларимиздан ва ҳозирги мактаб ўқувчиларидан XXI асрга доир билим ва кўникмаларни эгаллашни тақозо этади. Бу борада қатор давлатларда таълим жараёнларида яқин истиқболда керак бўладиган билим ва кўникмаларни шакллантиришга доир ечимлар амалиётга жорий этилмоқда.

Ҳозирги вақтда бутун дунё миқёсида физика таълимини такомиллаштириш бўйича интенсив ишлар амалга оширилмоқда: физика фанин ўқитишнинг мақсадлари, ўқув материали мазмунини танлаш тамойиллари аниқлаштириляпти, дарсликлар ва бошқа ўқув воситаларини модернизация қилиш ишлари олиб борилмоқда, ўқитишнинг самарали шакллари ва методлари ишлаб чиқилмоқда. Бу жараён ҳозирги вақтдаги фanning фан ва техника ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг ривожланиши жамиятнинг барча соҳаларига янги ахборот технологияларининг кенг жорий этилишига асосланган илмий-техник революциянинг натижаларини ўз ичига камраб олади. Шу билан боғлиқ равишда мактабда физика ўқитишнинг мақсадлари ҳам ўзгармоқда.

Тегишли ахборотларни эгаллашнинг кучайиши эса ўқув материаллари структурасини такомиллаштиришни талаб этмоқда. Бу эса ўқувчиларнинг физиканинг умумий принциплари ва қонунларини ўзлаштириш даражаларига ва уларни назарий фикрлаш методлари асосида эгаллашларига ўз таъсирини кўрсатади.

Педагогик технологиянинг асосий мақсади комил шахсларни шакллантириш учун пойдевор бўлган педагогик жараёни такомиллаштириш, инсонпарварлаштириш, ўқувчиларнинг мустақил фикрлай олишини таъминлаш, ўқитиш жараёнида техник воситалардан самарали фойдаланишга эришишдан иборат[3].

Физика фани ривожланиши ва физикани ўрганиш турли хил физик ҳодисаларнинг моделларини куриш ва ўрганиш билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун, физик қонунларни соддалаштирилган эквивалент моделларини интеллект томонидан ўрганишда илмий асосланган ёндашувларни яратиш долзарб муаммолардан биридир. Ўқув жараёнида физиканинг ҳар бир мазусига янги ўқитиш усулини кашф этиш энг долзарб муаммодир. Бу бевосита дарс жараёниги ислоҳ қилиниши билан боғлиқдир, яъни, ўқув материалларига инновацион ёндашув асосида ўрганиладиган мавзунини талабалар томонидан ҳақиқий билиш имкониятларига мос келадиган янгича ўқитиш усулини жорий этишдан иборат бўлади. Физика фанини педагогик дастурий воситалар асосида ўқитишда талабаларнинг (ўқувчи) интеллектуал салоҳиятларини ривожланишига йўналтирилган илмий-услубий тадқиқотлар энг муҳим долзарб муаммолар бўлиб, физик ҳодисаларнинг компьютер технология моделлари орқали талаба (ўқувчи)ларнинг тафаккурлари ривожлантирилади. Кўплаб физик ҳодисаларнинг компьютер моделлари физик ҳодисани тушунтириш учун жуда осон бўлиб, талаба (ўқувчи)ларнинг билиш қобилиятларини, тасаввурларини ривожланишига хизмат қилади. Масалан, моддий нукта, идеал газ, Резерфорд тажрибаси модели, зарядли заррачалар шулар жумласидандир. Виртуал физик экспериментлар шаклидаги ўқув компьютер моделлари физикани ўқитишдаги ўрни юқори даражада.

Виртуал физик экспериментлар физика фани бўйича стандарт лаборатория ишларини визуал намоиш қилишдан ташқари синф хонасида бажариб бўлмайдиган турли физик ҳодисаларни ҳам демонстрация қилиш мумкин бўлади. Бу ўқувчиларнинг ақлий тафаккурларини ривожланишига асос бўлишидан келиб чиқиб, физика фанини педагогик дастурий воситалардан фойдаланиб ўқитишни йўлга қўйиш ва бу орқали ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятларини ривожлантиришнинг илмий услубий тадқиқотларини олиб бориш асосий мақсадларимиздан бирига айланиши лозим. Физикани экспериментал қисмсиз ўрганиш мумкин эмас.

Таълимнинг янги стандартларига ўтиш зарурияти, ўқув жараёнига ахборот технологияларини жорий этиш зарурияти ҳақида кўп гапириш мумкин. Ҳозирги кунда турли мавзуларда виртуал лаборатория ишларига кўпроқ эътибор берилмоқда. Берилаётган ҳақиқий лаборатория ишини бутунлай ўзгартирмасдан, фақат уларни тўлдирилиши керак. Бундан ташқари, виртуал лаборатория машғулоти фақат талаба ҳақиқий қўлмалар билан танишгандан сўнг машғулотларда қўлланилиши керак. Физикада лаборатория иши дастурнинг асосий бўлимларига бўлинган. Лаборатория ишларининг 3D вариантлари мавжуд. Виртуал лаборатория - бу ҳақиқий ўрнатиш билан бевосита алоқада бўлмасдан ёки унинг тўлиқ йўқлигида эксперимент ўтказишга имкон берадиган аппарат-дастурий комплекс. Бундай ҳолда, “виртуал лаборатория” ва “виртуал масофавий лаборатория” тушунчаларини фарқлаш керак. Виртуал лаборатория асоси - компьютер дастури ёки муайян жараёнларни компьютерда моделлаштиришни амалга оширадиган тегишли дастурлар мажмуи ҳисобланади.

Масофавий виртуал лаборатория - бу турли илмий марказларга тегишли бўлган ва интернет орқали ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқалари билан боғлиқ бўлган бир неча олимларнинг гуруҳли ташкилий тузилмаси. Анъанавий лаборатория иши билан таққослаганда, виртуал лаборатория иши бир неча афзалликларга эга:

Биринчидан, қиммат ускуналар ва хавфли радиоактив материалларни сотиб олишнинг ҳолати йўқ. Масалан, квант ёки атом ёки ядровий физикадаги лаборатория ишлари учун махсус жиҳозланган лабораториялар талаб этилади. Виртуал лаборатория иши эса фотоэлектрик эффект, Резерфорднинг алфа зарраларини тарқалиш тажрибаси, кристалл панжарасини электрон тарқалиш орқали аниқлаш, газ қонуниятларини ўрганиш, ядровий реакторлар ва бошқалар каби ҳодисаларни ўрганишга имкон беради. Иккинчидан, лабораторияда курси мавжуд бўлмаган жараёнларни тақлид қилиш мумкин. Хусусан, молекуляр физика ва термодинамикадаги классик лаборатория ишларининг аксарияти ёпиқ тизимлар бўлиб, уларнинг чиқишида маълум миқдордаги электр миқдорлари ўлчанади, шундан керакли миқдорлар электродинамика ва термодинамика тенгламалари ёрдамида ҳисоблаб чиқилади. Физиканинг ушбу соҳаларида виртуал лаборатория ишларини бажариш жараёнида талабалар ўрганилаётган физик-кимёвий ҳодисалар ва реал тажрибада кузатиб бўлмайдиган жараёнларнинг динамик расмларини кузатиш учун анимацион моделлардан фойдаланишлари мумкин, шу билан бирга, эксперимент билан бир қаторда физик миқдорларнинг мос келадиган график тузилишини кузатишлари мумкин: Учинчидан, виртуал лаборатория иши анъанавий лаборатория ишларига қараганда физикавий ёки кимёвий жараёнларни кўпроқ визуал равишда визуал тарзда визуаллаштири олади. Масалан, электр тоқини яратадиган зарядланган зарраларнинг ҳаракати каби жисмоний жараёнларни батафсил ва аниқроқ ўрганиш мумкин бўлади. Сиз шунингдек сонияларнинг фракцияларида ёки бир неча йил давом этадиган жараёнларга киришингиз мумкин, масалан, марказий жисмнинг тортишиш майдонидаги сайёралар ҳаракатини ўрганиш. Виртуал лабораторияларнинг анъанавий лабораториялардан яна бир устунлиги хавфсизликдир.

Физиканинг турли бўлимларида қўлланиладиган педагогик дастурий воситалар муҳити, информацион таълим муҳити, интеллектуал ўқитиш тизимлари, мултимедияли дарслар, кейс лабораториялар, физик ҳодисанинг компьютер моделини яратиш ва дастурий таъминотини яратиш соҳасидаги ўқувчиларнинг илмий тадқиқот ишларга йўналтирилиши катта амалий аҳамиятга эга[4].

Ахборот технологиялари имкониятидан фойдаланган ҳолда компьютер моделларини ўқув жараёнида фойдаланиш ўзининг самарасини беради. Компьютер моделларини ўқув жараёнида қўллаш тамойиллари куйидагилар:

1. Компьютер дастури тажрибани ўтказиш мумкин бўлмаган ёки тажриба кузатиб бўлмас даражада ҳаракатланган пайтда қўлланилиши лозим.
2. Компьютер дастури ўрганилаётган детални аниқлашда ёки ечилаётган масаланинг иллюстрациясида ёрдам бериши керак.
3. Иш натижасида ўқувчилар модель ёрдамида ҳодисаларни характерловчи катталикларнинг ҳам сифатий, ҳам миқдорий боғланишларини кўра билишлари керак.
4. Дастур билан ишлаш пайтида ўқувчиларнинг вазифаси турли қийинликдаги топшириқлар устида ишлашдан иборат, чунки бу ўз устида мураккаб ишлашга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 10 июндаги «Ахборот-коммуникация технологиялари соҳасини янги босқичга олиб чиқиш бўйича устувор вазифалар белгиланганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 237-сон қарори. <https://lex.uz/docs/6490359>
2. Б.Р.Турсунов ТАЪЛИМДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ҚЎЛЛАШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ *Academic Research in Educational Sciences* Vol. 1 No. 1, 2020 ISSN 2181-1385 324-330 бетлар. Academic Research, Uzbekistan
3. Г. Ш. Бабажанова «FIZIKA FANINI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH OMILLARI» «Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар» мавзусидаги Республика 17-қўп тармакли илмий масофавий онлайн конференция материаллари.. 155-158 б.. Тошкент-2020
4. З.Турсунова «ФИЗИКА ФАНИНИ УКИТИШДА ВИРТУАЛ ЛАБОРАТОРИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ» *EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH Innovative Academy Research Support Center UIF = 8.1 | SJIF = 6.702* www.in-academy.uz

Аннотация: Мақолада физика фанини самарали ўқитишни ташкил қилишни сифат кўрсаткичлари бўйича жаҳон андазалари даражасига кўтариш, таълим жараёнида замонавий педагогик ва ахборот технологияларни кенг жорий этиш методикасини яратиш долзарб услубий масалалардан ҳисобланиб, бу ўзининг кучли таъсирини кўрсатади.

Калит сўзлар: Технология, телекоммуникация, глобаллашув, методология, телевидение, радио, персонал компьютерлар, тармоқлар, интернет, мобиль, сунъий йўлдош, мессенджер, интеллектуал, виртуал, эксперимент, стандарт, модель, кейс.

Ключевые слова: Технология, телекоммуникации, глобализация, методология, телевидение, радио, персональные компьютеры, мобильные телефоны, Интернет, мобильный, искусственный спутник, мессенджер, интеллектуальный, виртуальный, эксперимент, стандарт, модель, кейс.

Key words: Technology, telecommunications, globalization, methodology, television, radio, personal computers, mobile phones, the Internet, mobile, artificial satellite, messenger, intelligent, virtual, experiment, standard, model, case

AXBOROTLASHGAN TA'LIM MUHITIDA PEDAGOGIK DASTURIY VOSITALARDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Kudenov T. M.

Nukus davlat pedagogika instituti

Kirish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) rivojlanishi ta'lim tizimida yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Pedagogik dasturiy vositalar yordamida ta'lim jarayonini interaktiv, shaxsiylashtirilgan va samarali tashkil qilish imkoniyati paydo bo'ldi. Ushbu maqola pedagogik dasturiy vositalarning nazariy asoslarini, ularning didaktik ahamiyatini va ta'lim jarayonidagi o'rnini tahlil qilishga qaratilgan.

Pedagogik dasturiy vositalarning mohiyati. Pedagogik dasturiy vositalar – bu ta'lim jarayonini tashkil etish, boshqarish va nazorat qilish uchun maxsus ishlab chiqilgan texnologik vositalar bo'lib, ular quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

1. **Didaktik:** O'quv materiallarini o'zlashtirishni osonlashtiradi.
2. **Tashkiliy:** O'quv jarayonini samarali boshqarish imkonini beradi.
3. **Diagnostik:** Talabalar bilimni baholash va o'zlashtirish jarayonini kuzatish imkonini beradi.

Pedagogik dasturiy vositalar axborotlashgan ta'lim muhitida o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro aloqani yangi darajaga olib chiqadi.

O'z-o'zini rivojlantirishda pedagogik dasturiy vositalarning asosiy rollari

1. Mustaqil ta'limni tashkil etish

Pedagogik dasturiy vositalar talabalarga o'quv jarayonini mustaqil ravishda tashkil qilish imkonini beradi:

- **Individual rejalashtirish:** Talabalar o'ziga mos o'quv rejalarni ishlab chiqishi va uni amalga oshirishi mumkin.
- **Moslashuvchan o'quv materiallari:** Har bir talabaga bilim darajasi va qiziqishlariga mos resurslarni taqdim etadi.

• **Masofaviy ta'lim:** Onlayn rejimdagi dasturlar orqali talabalar geografik joylashuvdan qat'i nazar ta'lim olish imkoniga ega bo'ladi.

2. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish

Pedagogik dasturiy vositalar yordamida o'quv jarayoni samarali tashkil qilinadi:

• **Multimedia materiallari:** Matn, video, audio va grafik ko'rinishdagi materiallar orqali bilim olish jarayoni yanada qiziqarli va tushunarli bo'ladi.

• **Interaktiv metodlar:** Dasturiy vositalar orqali talabalar bilimlarini amaliy mashg'ulotlar, simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar yordamida mustahkamlaydi.

• **O'z-o'zini baholash:** Maxsus testlar va topshiriqlar talabalarga o'z bilim darajalarini mustaqil baholash imkoniyatini beradi.

3. Individuallashtirish va shaxsiylashtirilgan o'qitish

Dasturiy vositalar talabalar o'rtasidagi farqlarni hisobga olgan holda individual yondashuvni ta'minlaydi:

• **Sun'iy intellekt (AI):** Talabaning bilim darajasini tahlil qilib, unga mos materiallarni taqdim etadi.

• **Raqamli yordamchilar:** O'qitish jarayonida yordam beradigan chatbotlar va interaktiv qo'llanmalar mavjud.

• **Moslashuvchan ta'lim dasturlari:** Talabalar o'z qiziqishlariga mos ravishda turli yo'nalishdagi kurslarni tanlay oladi.

4. Talabaning qobiliyatlarini rivojlantirish

Pedagogik dasturiy vositalar talabalarda turli ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi:

• **Ijodkorlikni shakllantirish:** Raqamli platformalar va o'yinlashtirish elementlari talabalarni ijodiy yondashuvga undaydi.

• **Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish:** Simulyatsiya va muammolarni hal qilish mashg'ulotlari orqali talabalar tanqidiy fikrlash qobiliyatini o'stiradi.

• **Mas'uliyatni oshirish:** Mustaqil topshiriqlar va loyihaviy ishlar orqali talabalar o'z javobgarliklarini anglaydi.

5. O'z-o'zini baholash va rivojlanish monitoringi

Pedagogik dasturiy vositalar o'z-o'zini rivojlantirishni kuzatish imkonini beradi:

• **Rivojlanish progressini kuzatish:** O'quvchilar o'z natijalarini real vaqt rejimida kuzatib borish imkoniga ega.

• **Feedback tizimi:** O'qituvchilardan yoki avtomatlashtirilgan tizimdan o'z faoliyatlari bo'yicha fikr olishadi.

• **Kamchiliklarni aniqlash:** Dastur talabaning zaif tomonlarini aniqlab, ularni yaxshilash bo'yicha tavsiyalar beradi.

Axborotlashgan ta'lim muhitining o'ziga xos xususiyatlari

Axborotlashgan ta'lim muhiti quyidagi xususiyatlarga ega:

1. **Interaktivlik:** Talabalar va o'qituvchilar o'rtasida real vaqt rejimida o'zaro aloqani ta'minlaydi.

2. **Shaxsiylashtirish:** Har bir talabaning ehtiyojlariga mos ravishda ta'limni moslashtiradi.

3. **Cheksiz resurslarga ega bo'lish:** Internet va raqamli platformalar orqali o'quv materiallariga to'liq kirish imkonini beradi.[1,56-57p]

Axborotlashgan muhitda pedagogik dasturiy vositalar ushbu xususiyatlarni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik dasturiy vositalarning turlari

1. Elektron darsliklar va o'quv qo'llanmalari

- O'quv materiallarini to'liq qamrab oluvchi elektron shakldagi resurslar.
- Multimediali formatda bo'lib, turli xil didaktik vositalarni o'z ichiga oladi.

2. Test va baholash dasturlari

- Talabalar bilimni tekshirish va baholash uchun ishlatiladigan dasturlar.
- Masalan: Google Forms, Kahoot, Quizlet va shunga o'xshash vositalar.

3. Interaktiv simulyatorlar

- Talabalarni amaliy ko'nikmalar bilan tanishtiradigan virtual dasturlar.
- Masalan, virtual laboratoriyalar, kimyo yoki biologiya bo'yicha tajribalarni simulyatsiya qilish dasturlari.

4. O'yinlashtirish platformalari

- Ta'limni o'yin elementlari orqali tashkil etadigan vositalar.
- Masalan: Duolingo (til o'rganish), Kahoot (viktorinalar).

5. O'quv platformalari va LMS (Learning Management Systems)

- Talabalarni masofaviy ta'lim jarayoniga jalb qilish va ta'lim materiallarini boshqarish tizimlari.
- Masalan: Moodle, Blackboard, Google Classroom.

6. Sun'iy intellekt dasturlari

- Talabalar qobiliyatlarini tahlil qilib, ularga mos ta'lim materiallarini tavsiya qiladi.

Masalan: ChatGPT, Grammarly kabi yordamchi vositalar.[2,68-69p]

Pedagogik dasturiy vositalarning didaktik funksiyalari

1. **Axborot uzatish:** Ma'lumotlarni interaktiv shaklda yetkazib berish orqali o'quvchilarning diqqatini jalb qilish va o'zlashtirishni osonlashtirish.

2. **Amaliy mashqlarni bajarish:** Simulyatorlar va virtual laboratoriyalar yordamida nazariy bilimlarni amaliyotga tadbiq etish.

3. **Nazorat va baholash:** Onlayn testlar va avtomatlashtirilgan tizimlar orqali o'quvchilarning bilimlarini baholash.

4. **Teskari aloqa ta'minlash:** O'qituvchi va talaba o'rtasida interaktiv aloqani yo'lga qo'yish.

Pedagogik dasturiy vositalardan foydalanishning afzalliklari

• **Ta'lim samaradorligini oshiradi:** Interaktiv texnologiyalar o'quv materialini tezroq va chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi.

• **Moslashuvchan ta'lim imkoniyatini yaratadi:** Har bir talabaga individual yondashuvni ta'minlaydi.

• **Talabalar motivatsiyasini oshiradi:** O'yin shaklidagi yondashuvlar va qiziqarli kontent talabalarning ishtirokini oshiradi.

• **Resurslarni tejash imkonini beradi:** Ko'plab o'quv materiallarini elektron shaklda yetkazib beradi.[7,135-143p]

Amaliy yondashuvlar

Pedagogik dasturiy vositalardan foydalanishning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

1. **Talabalar ehtiyojlarini o'rganish:** Har bir talaba uchun mos keluvchi dasturiy vositalarni tanlash.

2. **O'qituvchilarni tayyorlash:** Dasturiy vositalardan samarali foydalanish uchun o'qituvchilarning bilim va ko'nikmalarini oshirish.

3. **Metodik ta'minotni ishlab chiqish:** Dasturiy vositalarni ta'lim jarayoniga moslashtirish uchun maxsus metodikalar ishlab chiqish.

4. **Baholash tizimini joriy etish:** Talabalar o'zlashtirgan bilimlarni tahlil qilish uchun dasturiy vositalarning diagnostik funksiyalaridan foydalanish.[3,75-79p]

Pedagogik jihatlar

1. Individuallashtirish va moslashuvchanlik

ZAT ta'lim jarayonida har bir o'quvchining ehtiyoj va qobiliyatlariga mos materiallarni taqdim etishga imkon beradi:

• **Individuallashtirilgan o'quv rejasi:** Talabalarning qobiliyatlariga mos mashg'ulotlar tashkil qilish.

• **Moslashuvchan ta'lim platformalari:** O'quvchilarni o'z qiziqishlari asosida bilim olish imkoniyati bilan ta'minlaydi.

2. Interaktivlik va muloqotni kuchaytirish

ZAT orqali talabalarning bir-biri bilan va o'qituvchi bilan muloqoti yanada samarali bo'ladi:

• **Virtual muhitda hamkorlik:** Masalan, onlayn forumlar va guruh loyihalari.

• **Feedback tizimi:** O'qituvchilar talabalarga o'z faoliyatlari haqida tezkor fikr bildirish imkoniyatiga ega.

3. Ta'lim jarayonini qiziqarli qilish

ZAT yordamida o'qituvchilar darslarni qiziqarli va interaktiv qilib tashkil etishi mumkin:

• **Multimedia vositalar:** Video, animatsiya va o'yin elementlari darsga jalb qilishda samarali.

• **Simulyatsiyalar:** Murakkab jarayonlarni oson tushunishga yordam beradi.

4. Baholash va nazorat qilish samaradorligi

ZAT yordamida talabalarning bilimni ob'ektiv va tezkor baholash mumkin:

• **Onlayn testlar va viktorinalar:** Real vaqt rejimida natijalarni ko'rish imkonini beradi.

• **Avtomatlashtirilgan tahlil:** Natijalarni tahlil qilish va zaif tomonlarni aniqlashni osonlashtiradi.

5. Masofaviy ta'lim imkoniyatlari

ZAT yordamida masofadan turib ta'lim olish imkoniyati kengaymoqda:

• **Geografik chegaralar yo'q:** Talabalar har qanday joyda ta'lim olishlari mumkin.

• **O'quv materiallarining doimiy mavjudligi:** Elektron kutubxonalar va onlayn kurslar orqali bilim olish osonlashadi.[4,90-97p]

Ta'lim tizimidagi istiqbollar. Zamonaviy ta'lim tizimi pedagogik dasturiy vositalarsiz rivojlana olmaydi. Kelajakda ushbu vositalar quyidagi yo'nalishlarda takomillashadi:

1. **Sun'iy intellektni integratsiya qilish:** Har bir talabaga moslashuvchan ta'lim rejasi taklif etiladi.

2. **Virtual va qo'shimcha haqiqat texnologiyalari:** Murakkab jarayonlarni vizualizatsiya qilish imkoniyati yaratiladi.

3. **Raqamli malakalarni rivojlantirish:** Talabalar zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini egallaydi [6,145-149p]. Pedagogik dasturiy vositalar talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishida asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Ular talabalarga ta'lim olish jarayonida yuqori darajadagi mustaqillik, qiziqish va samaradorlikni ta'minlaydi. Bunday vositalarni o'zlashtirish va ulardan to'g'ri foydalanish talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Shu sababli, ta'lim jarayonida pedagogik dasturiy vositalarni keng joriy qilish va ularning imkoniyatlarini to'liq ochib berish muhim ahamiyatga ega.[5,110-112p]

Pedagogik dasturiy vositalar zamonaviy ta'lim tizimida talabalar va o'qituvchilar uchun eng muhim yordamchi vositalardan biridir. Ular ta'lim jarayonining sifatini oshirish, talabalar ehtiyojlariga mos ta'lim shaklini yaratish va bilim olishni qiziqarli va interaktiv qilishda katta ahamiyatga ega. Zamonaviy pedagogik dasturiy vositalarni o'zlashtirish va ularni ta'lim tizimiga joriy etish o'qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa. Axborotlashgan ta'lim muhitida pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylandi. Bu vositalar o'qitish samaradorligini oshirish, talabalarni qiziqitirish va ularning bilim olish jarayonini soddalashtirishga xizmat qiladi. Kelajakda ushbu vositalardan foydalanish bo'yicha yangi yondashuvlarni ishlab chiqish ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga yordam beradi.

Tavsiyalar. Pedagogik dasturiy vositalar uchun maxsus metodik qo'llanmalar ishlab chiqish. Ta'lim platformalarini takomillashtirishda sun'iy intellekt va tahliliy vositalardan foydalanish. O'qituvchilarning AKT bo'yicha malakasini muntazam oshirish.

ADABIYOTLAR

1. Siemens, G. (2005). *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*.
2. Anderson, T. (2008). *The Theory and Practice of Online Learning*. Edmonton: AU Press.
3. Воронов, В. В., & Шустов, А. Ю. (2020). *Цифровая образовательная среда: возможности и вызовы*. Москва: Юрайт.
4. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Кларин, М. В. (2018). *Интерактивные технологии в образовании*. Санкт-Петербург: Питер.
6. Bonk, C. J., & Graham, C. R. (2012). *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs*. San Francisco: Pfeiffer.
7. Kozma, R. B. (2003). *Technology and Classroom Practices: An International Study*. *Journal of Research on Technology in Education*, 36(1), 1–14.

REZYUME

Ushbu maqolada axborotlashgan ta'lim muhitida pedagogik dasturiy vositalardan foydalanishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Ta'limda dasturiy vositalarning qo'llanilishi, ularning didaktik funksiyalari va samaradorligini oshirish usullari yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy ta'lim muhitida texnologik yondashuvlarning o'rni va istiqbollari ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar: pedagogik dasturiy vositalar, didaktika, texnologik yondashuv, ta'lim samaradorligi.

PEZIOME

В данной статье анализируются теоретические основы использования педагогических программных средств в информационной образовательной среде. Освещены использование программных средств в образовании, их дидактические функции и методы повышения их эффективности. Также рассмотрены роль и перспективы технологических подходов в современной образовательной среде.

Ключевые слова: pedagogical software tools, didactics, technological approach, educational efficiency.

SUMMARY

This article analyzes the theoretical foundations of using pedagogical software in the information educational environment. It highlights the use of software in education, their didactic functions and methods for increasing their effectiveness. It also examines the role and prospects of technological approaches in the modern educational environment.

Key words: pedagogical software tools, didactics, technological approach, educational efficiency.

VOLEYBOLCHI UCHUN MUSOBAQA FAOLIYATIDA TEXNIK TAYYORGARLIKNING MOHIYATI

Kazakov A. R.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Sportchilarni musobaqalarda ishtirok etish faoliyati ularni ma'lum sport turiga xos bo'lgan harakat malakalarini maromiga yetkazib bajarishlarini taqozo etadi. Harakat malakasini mahorat bilan ijro etish, musobaqalarda g'alaba qozonish – bu ko'p yillik sport trenirovkasi evaziga namoyon bo'lishi mumkin. Harakat malakalarini ijro etish texnikasi qanchalik takomillashgan bo'lsa, musobaqada g'alabaga erishish imkoniyati shunchalik yuqori bo'ladi.

G'alabaga erishish – bu musobaqani asosiy maqsadidir. Lekin g'alabaga erishish sportchilarni muayyan va yakuniy maqsadlarga qaratilgan harakatlariga bog'liq. Demak, texnik tayyorgarlik ko'p yillik sport takomillashuvi jarayonining asosiy negizidir.

Sport texnikasi – bu ixtisoslashtirilgan bir vaqtini o'zida, ketma-ket va ma'lum maqsadli tartibda bajariladigan harakatlar majmuasidir. Sport texnikasi – harakatni aniq, yengil, vaziyatga muvofiq, kam kuch sarf etib, yuqori samarada ijro etishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Texnik tayyorgarlik – bu ko'p yillik faoliyat bo'lib, ma'lum harakatlar majmuasini texnik jihatdan ma'lum maqsadli tartibda, vaziyatga muvofiq barqaror, mukammal va samarali bajarilishini ta'minlovchi pedagogik jarayondir. Mazkur jarayon sport tayyorgarligini asosiy va ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. Texnik tayyorgarlikning so'nggi maqsadi harakat yoki harakatlar majmuasini texnik tomondan har qanday vaziyatlarda va qarshi ta'sirlar sharoitida barqaror va samarali ijro etilishidan iboratdir. Texnik tayyorgarlikning pedagogik natijasi va uni sportchilar faoliyatida namoyon bo'lishi sportchilarning mahorati deb ataladi. Bu sifat ma'lum rejaga asosan bosqichma-bosqich nazorat mashqlari (testlar) va yozma kuzatuv uslublari yordamida mashg'ulotlar hamda musobaqalar jarayonida baholanib turiladi. Texnik tayyorgarlikning asosiy vazifasi – o'yin texnikasining biomexanik qonuniyatlarini o'zlashtirish va harakat yoki harakatlar majmuasini texnik tomondan maqsadga muvofiq barqaror va mukammal takomillashtirishdir. Yangi harakat texnikasini o'rganish, o'zlashtirish mavjud harakat tajribasiga asoslanadi. Harakat yoki harakatlar majmuasining texnikasini o'zlashtirish shug'ullanuvchida kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamkorlik, egiluvchanlik kabi jismoniy sifatlarni yetarli darajada rivojlantirishni taqozo etadi. Bu sifatlarni rivojlantiruvchi mashqlarni bajarilishi tartibi va yo'nalishi o'rgatiladigan (o'zlashtiriladigan) o'yin malakasining texnikasiga mos bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Harakatlar texnikasiga o'rgatish jarayonida quyidagi uslubiy tavsiyalarga rioya qilish lozim: **Birinchidan**, ma'lum harakat texnikasini (agar noto'g'ri o'rgatilgan bo'lsa) qaytadan o'rgatish holiga chek qo'yish maqsadida o'rgatish jarayonini boshlanishidayoq to'g'ridan-to'g'ri harakat texnikasini eng samarali nusxasiga o'rgatish zarur; - **Ikkinchidan**, o'rgatish jarayonida nazariy mashg'ulotlarga alohida e'tibor berilishi zarur, toki o'rganuvchi o'rgatilayotgan harakat texnikasining ijro etish tartibini fikran to'liq anglasin, xotirada yaxshi eslab qolsin va tafakkurida to'g'ri bajara olsin; **Uchinchidan**, o'rgatish jarayonida o'rganuvchi o'rgatilayotgan harakat texnikasini har xil vaziyatda, har xil tezlikda, aniq va maqsadga muvofiq bajarilish imkonini ta'minlovchi yetarli rivojlangan jismoniy sifatlar poydevorini yaratishi shart. Chunki o'rganuvchi jismonan zaif bo'lsa o'rgatilayotgan harakat texnikasi xatolar bilan ijro etiladi, samara bo'lmaydi, o'rgatish yo'nalishini maqsadga muvofiq tomonga burish imkoni chegaralanadi, hatto yo'qoladi.

Texnik tayyorgarlikni amaliyotga joriy etish o'rgatish va takomillashtirish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, o'z ichiga quyidagi bosqichlarni oladi:

1-bosqich. Harakat texnikasi, uni ijro etish tartibi haqida ilk bor tushuncha hosil qilish va o'rgatiluvchini ruhiy jihatdan mazkur harakat texnikasini o'zlashtirishga tayyorlash.

2-bosqich. Harakat texnikasiga o'rgatish jarayonida boshlang'ich ko'nikma malakalarini hosil qilish, tarbiyalash, o'zlashtirishni sekin-asta murakkablashtirish.

3-bosqich. Harakat texnikasini to'liq va mukammal bajarish. Ortiqcha harakatlardan xalos bo'lish.

4-bosqich. Harakat texnikasini barqaror, to'liq va tez bajarish.

5-bosqich. Harakat texnikasini turli o'zgaruvchan vaziyatlarda maqsadga muvofiq bajarish.

6-bosqich. «Chuqurlashtirilgan» – murakkablashtirilgan o'rgatish va takomillashtirish jarayoni.

7-bosqich. O'rgatilgan malakalar texnikasining mukammalligini ta'minlash, saqlash va ularning ijro usullarini kengaytirish, boyitish va takomillashtirish.

Texnik tayyorgarlikni maqsad va vazifalarini amaliyotga joriy etish ixtisoslashtirilgan vositalar (mashqlar) yordamida amalga oshiriladi. Aslida «vositalar» keng ma'noga ega bo'lib, ularning turlari xilma-xildir. Asosiylari, tabiiyki, yondashtiruvchi mashqlar, texnikaga oid mashqlar (yoki asosiy mashqlar) va ikki tomonlama voleybol o'yini bo'lib hisoblanadi. Lekin masalani muvaffaqiyatli va samarali hal etish uchun o'rgatish va takomillashtirish jarayonida tayyorlov mashqlari va taktikaga oid mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Boshqacha qilib aytganda, jismoniy sifatlarni rivojlantiruvchi va taktikaga oid mashqlarni texnikaga o'rgatish jarayonida qo'llab borish, o'yin jarayonida voleybolchiga o'z texnik imkoniyatidan foydalanish darajasini orttiradi. Demak, texnik tayyorgarlik jismoniy va taktik tayyorgarlik bilan uzviy va chambarchas bog'liqdir.

Yuqorida qayd etilgan vositalar ma'lum uslublar asosida qo'llaniladi. Uslublar – bu murabbiyni o'rgatish jarayonida (texnik tayyorgarlikda) beradigan mashqlarni (vositalarni) qo'llash texnologiyasidir.

Uslublar shartli ravishda 3 turga bo'linadi: tushuntirish, ko'rgazmali va amaliy.

Texnik tayyorgarlik jarayonida shug'ullanuvchilarni yoshiga, imkoniyatlariga, o'rgatish bosqichiga qarab u yoki bu uslublarni ustunligi bo'lishi mumkin.

Tushuntirishga oid uslublar o'z ichiga so'zlab berish, suhbat, ko'rsatma, taxlil va muhokama kabilarni oladi.

Ko'rgazmali uslublar: o'quv filmlari, tasviriy filmlar, suratlar, texnikani murabbiy tomonidan namoyish qilinishi, o'yinlarni kuzatish va hokazo.

Amaliy uslublar: 1.Harakat texnikasini to'liq holda o'rgatish;2.Harakat texnikasini qismlarga bo'lib o'rgatish;3. Boshqaruv uslub;4. Harakatli ko'rgazma uslub; 5.Qaytarish uslub;6.Murakkablashtirish uslub;7.Charchoq holatida o'yin malakalarini bajarish uslub;8.Qo'shma uslub;9.Aylanma usulida mashq bajarish;10.O'yin uslub;11. Musobaqa uslub.

Texnik mahoratni shakllantiruvchi omillar: Voleybolchining texnik mahoratini oshirishda shunday omillar mavjudki, ularni o'quv-trenirovka jarayonini rejalashtirishda, tashkil qilishda va boshqarishda e'tiborga olish samara zaminidir. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. Maxsus jismoniy sifatlarni va qobiliyatlarni yuqori darajada rivojlangan bo'lishi;
2. O'yin malakalarining barcha usullarini texnik jihatdan o'zlashtirilgan bo'lishi;
3. Musobaqaning o'zgaruvchan vaziyatlarida hamda tashqi va ichki ta'sirlar sharoitida harakat (o'yin) texnikasini barqaror va mukammal bajarilishi;
4. Voleybolchining o'z o'yin funksiyasini yuqori mahorat bilan bajarishi;
5. O'yin qoidalariga va o'yin intizomiga rioya qilgan holda faollik ko'rsatish, zukkolik, makkorlik, tadbirkorlik sifatlarini namoyish qila bilish.
6. Voleybolchi o'z shaxsiy imkoniyatlaridan samarali foydalana olishi;
7. Organizmning funksional imkoniyatini yuqori darajada rivojlanganligini ta'minlash, uni yuklamaga bardosh berish darajasini oshirish.

Shuning uchun mazkur omillar sport tayyorgarligini boshqarishda asosiy mo'ljal bo'lib xizmat qilish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Ayrapetyants L.R., Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. // Oliy o'quv yurtlari uchun Darslik. T.: 2011. - 278 b.
2. Айрапетьянц Л.Р. Волейбол. //Учебник для высших учебных заведений. Т.: Зар qalam. 2006. - 240 с.
3. Л.Р.Айрапетьянц.Спортивные игры: Техника, тактика, методика обучения. // Учеб. для учащ. колл. и акад. лиц.. Т.: Илм Зиё, 2012. - 277 с.

Annotatsiya – Ushbu maqolada voleybol harakat malakalarini ijro etish texnikasi qanchalik takomillashgan bo'lsa, musobaqada g'alabaga erishish imkoniyati shunchalik yuqori bo'lichi. haqida ilmiy fikrlar ilgari surilgan, tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar – Texnika, tayyorgarlik, malaka, sport texnikasi, harakat, takomillashtirish, jismoniy sifatlar.

Annotation- In this article, the more advanced the technique of performing volleyball moves, the higher the chance of winning the competition.

Key words- The technique, the training, the skill, the sports equipment, the movement, the improvement, the physical qualities.

Аннотация- В этой статье выдвинуты научные рассуждения о том, что чем совершеннее техника исполнения волейбольных маневров, тем выше шансы на победу в соревновании.

Ключевые слова- Техника, подготовка, квалификация, спортивная техника, движение, совершенствование, физические качества.

BOLAJAQ FIZIKA OQITIWSHILARININ KASIPLIK KOMPETENTLIGIN RAWAJLANDIRIW USILLARI

Isakova M.I.

Nokis mamleketlik pedagogikalıq instituti tayanish doktoranti

Kirisiw. Jáhánde pútkil ómir dawamında kásiplik pedagogikalıq xızmet tarawında óz-ózin jetilistiriwge qábiletli qánigelardi tayarlaw joqarı oqıw orınları hám jumıs beriwshi tárepinen talap etiletuǵın kásiplik kompetentlikti rawajlandırıwǵa óz ara birgeliktegi háreketlerdi ańlatıwshı ózgeshe innovacion modellerdi, sol tiykarda dual oqıtıw texnologiyaların islep shıǵıwǵa úlken itibar qaratılmaqa. Talabalarǵı kásiplik-pedagogikalıq xızmetke tayarlawda baylanıslıq hám úzliksizlikti támiynlew, integrativlik principke muwapıq oqıw processlerine texnologiyalıq jandasıwdı engiziw, kásiplik-shaxsıy ózlikti ańlaw, óz-ózin tárbiyalaw mexanizmleriniń intensivligin kúsheytiriw pedagogikalıq áhmiyetli máselelerden biri bolıp kelmekte. Sonıń menen birge, bolajaq kásiplik-pedagogikalıq xızmetke tayarlaw processlerinde shaxsqı baǵdarlangan hám integraciyalasqan oqıw texnologiyaların baslı baǵdar etip belgilew process nátiyjeliliginiń asırıw imkánın beredi.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 29-apreldegi PP-5712-san “Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw konsepsiyasını tastıqlaw haqqında”ǵı pármanı[1], Ministrler Kabineiniń 2021-jıl 29-marttaǵı 163-san “Professional bilimlendiriw sistemasında dual bilimlendiriwdi shólkemlestiriw shara-ilajları haqqında”ǵı qararı[2] hámde usı tarawǵa tiyisli basqa huqıqıy hújjetlerde belgilengen wazıypalardı ámelge asırıwda hám bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetensiyaların rawajlandırıwda bul maqala belgili dárejede xızmet qıladı.

Oqıtıwshınıń kásiplik kompetentligi – kásiplik iskerlikti alıp barıw ushın zárúr bolǵan bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardıń kerekli dárejede oqıtıwshı tárepinen iyeleniwi hám olardı ámeliyatta, bilimlendiriw processlerinde durıs hám sheberlik penen qollana alıwı bolıp esaplanadı.

Kompetentlik (lat. competens; ing. competence – ılayıqlılıq) – bul 1) insannıń belgili bir miynet wazıypaların atqarıwǵa tiyisli qábilet hám kónlikpege iye bolıwı; 2) kásiptiń talaplarına individual xarakteristika dárejesiniń sáykes keliwi. Kompetentlik haqqında insannıń miynet nátiyjeleriniń xarakteri boyınsha aytıw múmkin. “Kompetentlik” terminini funkcionál tarawǵa, “kompetenciya” bolsa – minez-qulıq, háreket tarawına tiyisli bolıp, basqarıw strategiyası boyınsha ádebiyatlarda 90-jıllardan baslap ushıraydı. Kompetenciylardıń kompleksi, belgilengen ámeliy tarawda nátiyjeli xızmet alıp barıw ushın zárúr bolǵan bilim hám tájiriybelerdiń bar bolıwına kompetentlik dep ataladı.

Kompetenciya (lat. competere – sáykes keliw, ılayıq) – turmıs hám xızmettiń túrli tarawlarında ámeliy wazıypalardı sheshiw ushın anıq jaǵdaylarda bilim, kónlikpe hám qádiriylardı mobilizaciya qılıw qábileti. “Kompetenciya” túsiniǵiniń ózgesheligi sonnan ibarat, ol belgili bir predmetler sheńberinde bolǵan múnásibetinde shaxstıń óz ara bir-biri menen baylanıslı bolǵan sıpatların (B., K., T. + xızmet usılları), sonıń menen birge shaxstıń baǵdarlanganlıǵı (motivaciyları, muǵdarǵa iye orientir alıwı), pikirdiń iyiliwsheńligi, ǵárezsizlik, iradalıq sıpatların názerde tutadı[3].

Mashqalanıń úyrenilgenlik dárejesi. Oqıtıwshılardıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıw máseleleri N.Muslimov, Sh.Sharipov, N.Egamberdiyeva, G.Karlıbaeva, J.Ergashev, O.Abduqudusov sıyaqlı respublikamız izertlewshileriniń ilimiy miynetlerinde – talabalarǵı kásiplik qalıplestiriw, bolajaq oqıtıwshılardı tayarlawǵa integrativ jandasıwdı engiziw, kásiplik mádeniyat hám kompetensiyalardı rawajlandırıw, dóretiwshilik, sociallıq-pedagogikalıq xızmetke tayarlaw, teoriyalıq-metodikalıq tayarlıqtı payda etiw máseleleri óz kórinisin tapqan. Shet el olimpalızlarınan bolsa, V.A.Adolf, Yu.V.Vardanyan, S.M.Godnik, N.N.Lobanova, N.V.Kuzmina, A.K.Markova, E.F.Zeer sıyaqlı alımlar tárepinen bolajaq oqıtıwshılardıń kásiplik kompetensiyaların rawajlandırıw máseleleri haqqında ilimiy-izertlewler alıp barǵan.

Izertlew metodologiyası. Búgingi kúnde jedel rawajlanıp baratırǵan, texnologiyalar hár kúni jańalanıp turıwshı jámiyette oqıtıwshınıń bul ózgerislerdi aldınnan kóre biliwi, bilim beriw processiniń nátiyjeliliginiń asırıwda sheshiwshi faktorǵa aylanıp atır. Sol tiykarda aytıwımız múmkin, bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıwdıń ózgermes qatań usılları joq. Yaǵnıy bul rawajlanıp atırǵan zamanǵa hám bilimlendiriw processindegi ózgerislerge qarap óz sıpatlamasın tabadı. Bul maqalada bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıw usıllarınıń ayırımına toqtalıp ótemiz. Túrli pedagogikalıq ádebiyatlardı úyrenip shıǵıp, bolajaq fizika hám astronomiya oqıtıwshısı iye bolıwı kerek bolǵan kompetenciylar toparın tómendegilerden ibarat degen pikirge keldik.

1) Kognitiv kompetenciýalar – oqıtılatuǵın pán boyınsha bilimler kompleksi, sonıń menen birge, pedagogika, psixologiya (túrles pánler: matematika, ximiya h.b.); oqıtıwshınıń pán mazmunı, oqıtıw hám bilim beriw metodları máseleleri boyınsha tájiriybesiniń dárejesi; ilimiy pedagogikalıq izertlew usılların biliwi bolıp esaplanadı.

2) Kásiplik hám texnologiyalıq kompetenciýalar – fizika hám astronomiya bilimleri, rejelestiriwdiń tiykargı túrleri, oqıw processin prognozlaw, zamanagóy oqıtıw texnologiyaları, oqıw xızmetiniń túrli tarawların joybarlaw qábiletin, oqıtıwdıń zamanagóy innovacion usılların hám texnologiyaların iyelewdi óz ishine aladı.

3) Psixologiyalıq kompetenciýalar – oqıtıwshınıń oqıwshılar menen múnásibetlerin qurıw dárejesi, rawajlanıw fiziologiyası hám psixologiyası boyınsha bilimleri, oqıtıwshı oqıwshınıń individual ózgesheliklerin, oqıwshınıń baǵdarın anıqlay alıwdı, sonıń menen birge sabaq processinde oqıwshınıń psixologiyalıq jaǵdayın biliwdi óz ishine aladı.

4) Kommunikativ kompetenciýalar – pedagogikalıq óz ara birge islesiwdiń sonday bir quramı bolıp esaplanadı, bunda oqıtıwshı hám oqıwshılar toparı jaratıladı, olardıń hár biriniń ózgesheligi saqlanadı hám olar ortasında óz ara birge islesiwge psixologiyalıq tayarlıq qalıpsedi.

5) Kásiplik-axborot kompetenciýalar – bul axborot dereginde háreket qılıw imkanın beretuǵın bilim, kónlikpe hám tájiriybeler dárejesi.

6) Muǵdar-semantikalıq kompetenciýalar: (innovaciya, dóretiwshilik) dóretiwshi pedagogikalıq xızmet formaların biliw, innovacion usıllar hám texnologiyalardı qollaw, olardıń nátiyjelerin ólshew, tájiriybe almasıw keshelerinde qatnasıw qábileti.

7) Refleksiv-pedagogikalıq kompetenciýalar – oqıtıwshınıń óz pedagogikalıq xızmet processin hám nátiyjesin kritikalıq bahalawdı qanshelli biliwin kórsetedi[4].

Bolajaq oqıtıwshılardıń kásiplik kompetenciýaların qalıplestiriwde pedagogikalıq modellestiriw usılı eń aktual bolıp, model sózi barlıq, tábiyat, jámiyet yaki fizika páninde júz beretuǵın hádiyse hám objektlerdi sáwlelendiriw ushın jaratılǵan obrazlı kórinis sıpatında súwretlenedi. T.Volkovaniń izertlew jumısında shınıǵıwdı ótkiziwdi modellestiriw usılı belgili bir pedagogikalıq procesti basınan aqırına shekem sistemalı hám mazmunlı rawishte úyreniwge imkán beriw, belgili bir komponentleriniń baylanıslılıǵı hám óz ara úziksiz tásirin, sistemaniń tek ǵana statikalıq hám dinamikalıq halatın emes, bálki ózgeriwsheń processler dinamikasında úyreniw múmkınligi sáwlelengen. Ulıwma alganda, bolajaq oqıtıwshılardıń kásiplik kompetenciýaların jetilistiriw modeli túrlishe bolıwı múmkın, sonıń ushın pedagogikalıq modellestiriw processini izertlewshige ilimiy motivaciya beriwshi belgili bir objektin anıq quramlıq komponentlerine qaratıladı[5].

Analiz hám nátiyjeler. Bolajaq fizika pání oqıtıwshısı óziniń pedagogikalıq sheberligin asırıw ústinde islew sistemasınıń eń nátiyjeli usılların, jolların tańlap alıw, fizikalıq process hám bul processke tiyisli bolǵan objektlerdi tańlap xızmet kórsetiw, anıq sharayatlardı esapqa alǵan halda hám olarǵa sáykes individual tárizde yaki topar menen birge óz bilimin asırıw formalarınan paydalanıp kásiplik bilimin, kompetentligin rawajlandırıw hám óz-ózin rawajlandırıw eń áhmiyetli máselelerden biri bolıp qalmaqta.

Bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıw usılları hám olardıń áhmiyeti tómendegilerden ibarat:

1. Oqıw processini analizin ámelge asırıw: fizika oqıtıwshıları oqıw processin analiz qılıw hám oqıwshılardıń bilim dárejesin hám kásiplik kompetentliklerin belgilewde járdem beriwı kerek. Bul oqıw processini analizi oqıwshılardıń ózbetinshe úyreniwlerin támiynleydi hám olardıń ózlestiriwlerin jaqsı esaplaw imkanın beredi.

2. Oqıw baǵdarlamaların jaratıw: fizika oqıtıwshıları oqıw baǵdarlamaların jaratıwda innovacion texnologiyalardan paydalanıw kerek. Bul baǵdarlamalar oqıwshılardıń kásiplik kompetentliklerin rawajlandırıwda járdem beredi hám olardıń ózlestiriwlerin qollap-quwatlaydı.

3. Oqıw motivaciyanı asırıw: fizika oqıtıwshıları oqıwshılardıń motivaciýaların asırıw ushın jaqsı usıllardı tabıwları kerek. Bul usıllar oqıwshılardıń oqıwǵa qızıǵıwshılıqların asırıwda hám olardıń kásiplik kompetentliklerin rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye.

4. Oqıwshılardıń jumıs penen tanısıwına imkán beriw: fiziika oqıtıwshıları oqıwshılardıń jumıs penen tanısıwǵa usınıs etiwı kerek. Bul ózleriniń kásiplik kompetentlikleriniń rawajlanıwı ushın jaqsı imkán beredi hám olardıń kerekli qábiletlerinde asıradı.

5. Kooperativ oqıw usılları: oqıtıwshınıń tálim-tárbiya processinde oqıwshılar toparı, jeke oqıwshı hámde pútkil auditoriya menen óz ara nátiyjeli birge islesiwdi payda etiwı menen birgelikte, oqıwshılardıńda óz ara qollap-quwatlawshı birge islesiwiniń ámelge asırıwdaǵı instruktiv hám interaktiv processlerdi anlatıwshı usıl bolıp esaplanadı.

6. Oqıwshılardıń pikirlewde járdem beriw: fizika oqıtıwshıları oqıwshılardıń óz pikirlerin bayan etiwde járdem beriwı kerek. Bul olarǵa ózlestirgen bilimlerin analiz qılıwda hám kásiplik kompetentliklerin rawajlandırıwda járdem beredi. Kásiplik kompetentli oqıtıwshı birinshiden, oqıw tárbiya processinde dóretiwshi bilim alıwshılardı qalıplestiriwge unamli tásir kórsetedi, ekinshiden, óz kásiplik xızmetinde unamli nátiyjelerge erise aladı hám úshinshiden, shaxsıy-kásiplik imkaniyatların ámelge asıra aladı.

Eger bolajaq pedagoglardıń kásiplik kompetentligin qalıplestiriw pedagogikalıq mashqala sıpatında qaralsa, tómendegi jumıslardı ámelge asırıw maqsetke muwapıq boladı:

1. Oqıtıwshınıń kásiplik-pedagogikalıq tayarlaw sıpatın túpten asırıw onıń mazmunı menen tikkeley baylanıslı. Pedagogikalıq kadrlar tayarlıǵı sıpatın sezilerli dárejede asırıw ushın pedagogikalıq hám texnologiyalıq bilimler sintezin támiynlew zárúr.

2. Pedagogikalıq kompetentlik pedagogikalıq sheberlik túsiniğine baylanıslı bolıp, bunı N.V.Kuxarev sonday táriypleydi: “Psixologiyalıq – pedagogikalıq tayarlıǵınan kelip shıǵatuǵın oqıtıwshı shaxstın anıq sıpatların hám pedagogikalıq máselelerin eń nátiyjeli usılda sheshetuǵın pazıyetler toplamı”[6]

3. A.K.Markova ilimiy miynetinde kompetentlikke qarata sonday pikirler keltiriledi: “Kásiplik kompetentlikke iye oqıtıwshı dep ayıladı, onıń pedagogikalıq xızmeti, pedagogikalıq múnásibeti jeterlishe joqarı dárejede bolsa hám jaslardı oqıtıw hám tárbiyalawda joqarı nátiyjelerge erisse. Kompetentli oqıtıwshı óziniń kásiplik bilimlerin, psixologiyalıq pazıyetlerin óz iskerliginde qollawdı biliwi kerek[7].

Juwmaq. Joqarıdaǵı pikirlerden juwmaq shıǵarǵan halda sonı ayıtıw múmkin, bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin qalıplestiriwde tiykarınan oqıtıwshılar óz xızmeti processinde úlgi kórsetiwi menen jaslardıń belsendiligin rawajlandırıwı, hár bir shınıǵıw hám tapsırma ushın material tańlawı, onı quramallastırıp aldınǵı hám keyingi temalar menen baylanısın támiynlewı hám pedagogikalıq procesti tálim-tárbiyalıq qurallar kompleksinen paydalanǵan halda rejlestiriwi kerek.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 29-apreldegi “Ózbekstan Respublikası Xalıq tálimi sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw konsepciyasın tastıqlaw haqqında”ǵı PP-5712-sanlı Pármanı
2. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń “Professional bilimlendiriw sistemasında dual bilimlendiriwdi shólkemlestiriw shara-ilajları haqqında”ǵı 2021-jıl 29-marttaǵı 163-sanlı qararı
3. O.Musurmanova hám basqalar “Pedagogik atamalar lug’atı”. – T.: “TURON-IQBOL”, 2019.
4. T.A.Orlova Методы повышения профессиональной компетенции будущих учителей по физики и астрономии // Экономика и социум №3(94)-2 2022.
5. G.E.Karlibaeva hám N.S.Matjanov Talabalarning axborot kompetentligini takomillashtirishning ba’zi masalalari // Ilim hám jámiyet №2.2023.
6. N.V.Kuxarev Становление педагога-исследователя в профессиональной деятельности (учебное пособие) М.; “Экоперспектива”, 2009.
7. A.K.Markova Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Советская педагогика. – 1990. - №8.

Bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıw usulları

Rezyume. Maqalada bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıw usulları hám olardıń ámeliy áhmiyeti haqqında maǵlıwmatlar bayan etilgen. Bolajaq fizika oqıtıwshılarında kásiplik kompetentlikni jetilistiriwde didaktikalıq principlerdiń áhmiyeti haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Tayanish sózler: talaba, bolajaq fizika oqıtıwshıları, fizika hám astronomiya, kompetentlik, kásiplik kompetentlik, pedagogikalıq modellestiriw usılı.

Bo’lajak fizika o’qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish usullari

Rezyume. Maqolada bo’lajak fizika o’qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish usullari va ularning amaliy ahamiyati haqida ma’lumotlar bayon etilgan. Bo’lajak fizika o’qituvchilarida kasbiy kompetentlikni takomillashtirishda didaktik tamoyillarning ahamiyati haqida ma’lumotlar berilgan.

Tayanch so’zlar: talaba, bo’lajak fizika o’qituvchilari, fizika va astronomiya, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, pedagogik modellashtirish uslubi.

Методика развития профессиональной компетентности будущих учителей физики

Резюме. В статье описаны методы развития профессиональной компетентности будущих учителей физики и их практическое значение. Приводятся сведения о значении дидактических принципов в повышении профессиональной компетентности будущих учителей физики.

Ключевые слова: студент, будущие учителя физики, физика и астрономия, компетентность, профессиональная компетентность, метод педагогического моделирования.

Methods of professional competence development of future physics teachers

Summary. The article describes the methods of developing the professional competence of future physics teachers and their practical importance. Information of didactic principles in improving the professional competence of future physics teachers is provided.

Key words: student, future physics teachers, physics and astronomy, competence, professional competence, pedagogical modeling method.

БАДИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ВА СОҲАДА АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН ИСЛОҲОТЛАР

Элмиров К. О.

НМТИ тадқиқотчиси, ЎзБА Таълим муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш ва методик таъминлаш бошқармаси бошлиғи

Кириш. Юртимиз ривожининг ҳозирги босқичида бадий таълим тизимини янада ривожлантириш, ижодкор ва истеъдодли ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Бунда, айниқса, узок йиллик тарихга эга бадий таълим тизими ўрганиш, унинг ҳозирги ҳолатини ҳамда соҳада амалга оширилган ислохотларни баҳолаш ва моҳиятини чуқурроқ тадқиқ қилиш муҳимдир.

Бугунги кунда барча соҳалар қатори таълим, маданият ва санъат, маънавий-маърифий ишлар ривожига катта эътибор қаратилмоқда, бу йўлда фармон ва қарорлар қабул қилинмоқда. 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг 5-йўналиши 75-мақсадида Тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн

йўналишларини ривожлантириш, аҳолининг бадиий-эстетик дидини юксалтиришга оид қатор вазифалар белгиланиши бадиий таълим ўрганиш масалаларини долзарблигини оширади.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Истиқлолнинг еттинчи йили мамлакатимизда бадиий таълим тараққиёти ва ривож учун жиддий ҳодиса – Ўзбекистон Бадиий академияси ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 1 январдаги ПФ-1701-сон фармони [1], Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 11 мартдаги 131-сон қарори [2] асосида умуммиллий зарурат тақозосига асосан ташкил этилган Ўзбекистон Бадиий академияси юртимизда бадиий таълим ҳамда тасвирий ва амалий санъат ривож учун дастлабки қадам эди. Бадиий академия ташкил этилиши билан унинг таркибига ҳозирги Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида тасвирий ва амалий санъатга ихтисослаштирилган жами 15 мактаб ва мактаб-интернатлари киритилган.

“Бадиий таълим” ибораси икки сўз бирикувидан иборат: бадиий ва таълим. “*Бадиий*” деганда (бадииятга, нафис санъатга оид; гўзал, ажойиб) воқеликни нафис санъат воситалари, усуллари, образлари орқали ифода этувчи; тасвирловчи [3] назарда тутилади. “*Таълим*” деганда эса (ўргатиш, ўқитиш, илм бериш; маълумот) билим бериш, малака ва кўникма ҳосил қилиш жараёни, кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси [4] тушунилади. Тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларига ихтисослаштирилган таълим – бадиий таълимдир. Бизнингча, бу реал тариф бўлиб, тушунчанинг мазмун-моҳиятини очиб беради. Мазкур тушунча одатда, Ўзбекистон Бадиий академияси тизимидаги тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларига ихтисослашган таълим муассасаларига нисбатан қўлланилади.

Бадиий таълим ўқувчиларнинг ҳар томонлама камол топишининг ажралмас қисмидир. Унинг мазмун-моҳияти табиат ва жамият гўзаллигини англаш, одамлар ўртасидаги муносабатларнинг гўзаллигини англаш, теварак-атрофдаги воқеликни бадиий нигоҳ билан идрок этиш, бадиий истеъдодни тарбиялашдан иборат. Бадиий таълим ёшларга бадиий билимларни ўрганиш, бадиий асарларни кадрлаш ва бадиий маҳоратга эга бўлиш асосида бадиий тафаккурни шакллантириш, бадиий дид ва бадиий руҳга эга бўлиш, инсоний маданиятни мерос қилиб олиш, бой туйғуларни тарбиялаш ва комил шахсни тарбиялаш, бахтли ҳаёт кечириш имконини беради.

Бадиий таълим гўзалликни бошлангич нукта сифатида қабул қиладиган таълимдир, шунда болалар эрта ёшданок ўзларининг ҳақиқий ички туйғуларини ифода этишга ўрганадилар. Бадиий таълим ҳиссиётларни тарбиялаш ва ёшларда яхши ғоявий сифатни тарбиялаш вазифасини бажаради. Ажойиб санъат асарларида акс эттирилган нарсалар, одатда, муаллиф томонидан ҳаёт прототипини янада ёрқинроқ ва типик қилиш учун қайта ишланади, шунинг учун нарсаларнинг моҳиятини янада аниқроқ акс эттиради.

Мамлакатда тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларини ривожлантириш хусусан, бадиий таълимни ҳам анъанавий, ҳам буткул янги шаклларда ривожлантириш давлатнинг устувор вазифаларидан бирига айланди. Хусусан, 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасида мазкур соҳани тубдан ислоҳ қилиш мақсадида 20 та норматив-ҳуқуқий ҳужжат – шундан 2 та Президент қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 8 та қарори, 10 та идоравий ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Ўзбекистонда бадиий таълим ривожланиш даврининг янги босқичини ҳамда тасвирий ва амалий санъат соҳасини модернизация қилиш жараёнларини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 21 апрелдаги “Тасвирий ва амалий санъат соҳаси самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4688-сон қарори [5] белгилаб берди.

Мазкур ҳужжат билан соҳа самарадорлигини оширишга доир бир қанча чора-тадбирлар белгиланган. Биз куйида бадиий таълим самарадорлигини ошириш учун тизимдаги жиддий ўзгартиришларга тўхталамиз.

Б и р и н ч и с и: олий таълим муассасаларида тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишида таълим олаётган иқтидорли ва ижодкор талабаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш ҳамда муносиб тақдирлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 6 ноябрдаги 691-сон қарори [6] билан Камолиддин Бехзод номидаги давлат стипендияси таъсис этилди.

И к к и н ч и с и - бадиий таълим тизимида малакали кадрлар тайёрлаш учун шарт-шароитлар яратиш, шунингдек, тасвирий ва амалий санъат, дизайн, санъатшунослик ҳамда музейшунослик йўналишларидаги педагог ва мутахассис кадрларни қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 21 июндаги 385-сон қарори [7] билан Ўзбекистон Бадиий академияси ҳузуридаги Бадиий таълим йўналишларидаги педагог ва мутахассис кадрларни қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш маркази ташкил этилди.

У ч и н ч и с и - ижодкор ёшларни тасвирий санъат йўналишлари бўйича жаҳон таълим стандартларига мувофиқ чуқурлаштирилган ҳолда ўқитиш, юксак эстетик ва бадиий салоҳиятга эга бўлган санъат асарларни яратиш, мустақил ижод қилишлари учун шарт-шароитлар яратиб бериш мақсадида олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимида тайёргарлик босқичи сифатида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 15 декабрдаги 786-сон қарори [8] билан Ўзбекистон Бадиий академияси ҳузурида Рассомлик маҳорат устахонаси (олий рассомлик курси) ташкил этилди.

Мазкур Рассомлик маҳорат устахонасига икки йилда бир маротаба 10 нафар стажёр-тадқиқотчилар қабул қилинади ҳамда ўқиш муддати соҳа хусусиятидан келиб чиққан ҳолда икки йил этиб белгиланган.

Т ў р т и н ч и с и - Бадиий академия тасарруфидаги таълим муассасаларида этика ва эстетика фанлари жорий этилиб, ўқитилишига жиддий эътибор қаратилди.

Ўқувчи ва талабаларнинг интеллектуал жиҳатдан камол топиши ва маънавий ривожланишини таъминлаш ҳамда юксак ватанпарварлик руҳида тарбиялаш каби вазифаларни амалга оширишда гўзаллик ва хунуклик, улугворлик ва тубанлик, фожиавийлик ва кулгиликлик, мўжизавийлик ва ҳаёликлик, қизиқарликлик ва зерикарликлик каби мезоний тушунчаларни, шунингдек, эстетик муносабат, нафосат ва эстетик англаш каби масалаларни ўргатувчи эстетика фани ҳамда инсонпарварлик ва эрқпарварлик, ватанпарварлик ва миллатпарварлик, фидойилик ва зиёликлик, меҳнатсеварлик ва тинчликпарварлик каби ахлоқий тамойилларни, ҳалоллик ва ростгўйлик, ҳаёликлик ва инсофлик, хушфёлик, ширинсуханлик, камтаринлик, босиклик, худбинлик ва шуҳратпарастлик каби ахлоқий меъёрларни ўргатувчи этика фанининг ўрни бекиёс.

Шунингдек, тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн соҳасини ўрганиш, ўқитиш, профессор-ўқитувчиларнинг илмий салоҳиятини ошириш ва такомиллаштириш жараёнларида туб ўзгаришлар амалга оширилди ҳамда салмоқли натижаларга эришилди. Айни пайтда, ушбу ютуқларни мустаҳкамлаб, Бадий таълим самарадорлигини янада ошириш, хусусан, бунда этика (ахлоқшунослик) ва эстетика (нафосатшунослик) илмини ўқитиш изчиллиги ва узлуксизлигини таъминлаш, уни соҳага оид фан предметлари мазмунига сингдириш, шунингдек, бу борадаги ишларни Бадий академия тизимида таълимнинг ҳар бир босқичга мослаб дифференциялаштириш, яъни, ихтисослаштирилган санъат мактаб ҳамда мактаб-интернатлари, олий таълимнинг бакалаврият, магистратура босқичларида этика ва эстетикага оид қайси масалалар қандай ўқитилишини конкретлаштириш ҳамда ўқувчи ва талабаларнинг бадий тафаккурини шакллантириш муҳим вазифалардандир.

Қарорда кўзда тутилган б е ш и н ч и янгилик шуки, Республика ва халқаро танловлар ғолибларига тасвирий ва амалий санъат, дизайн йўналишлари бўйича олий таълим муассасаларига тест синовларисиз ва қўшимча имтиҳонсиз қабул қилиш амалиёти бекор қилинди.

Таъкидлаш керакки, ёшларни мутахассислик фанлари бўйича чуқурлаштирилган ва касбга йўналтирилган ҳолда ўқитиш, уларнинг интеллектуал жиҳатдан камол топишини ва маънавий ривожланишини таъминлаш ҳамда юксак ватанпарварлик руҳида тарбиялаш бадий таълимнинг бош мақсади ҳисобланади.

Бундан ташқари, мамлакатда бадий таълимни янада ривожлантириш мақсадида амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга бир қатор ўзгартириш ва қўшимчалар ҳамда қонунчиликда истиснолар белгиланди.

Жумладан, олий таълим муассасаларининг таълим бериш жараёнига ноёб истеъдодли ва маҳоратли мутахассисларни кенг жалб қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг айрим қарорларига олий таълим муассасаларининг таълим бериш жараёнига ноёб истеъдодли ва маҳоратли мутахассисларни жалб этишга доир ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” 2019 йил 8 июлдаги 473-сон қарори [9] билан: тасвирий ва амалий санъат соҳасида олий маълумотга эга бўлмаган, бироқ ўзининг ноёб истеъдоди ва маҳорати билан танилиб, халқ эътирофига сазовор бўлган “Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби”, “Ўзбекистон Республикаси халқ рассоми”, “Ўзбекистон Республикаси халқ устаси” фахрий унвонларига эга бўлган шахслар ҳамда Ўзбекистон Бадий академияси академикларига олий таълим муассасаларида истисно тариқасида дарс бериш ҳуқуқи берилди.

Бу эса, ўз навбатида мамлакатда йўқ бўлиб кетиш арафасида турган бадий таълим йўналишларини асраш ҳамда уларни янада ривожлантиришга имкон яратди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2018 йил 28 июндаги 254/9-сон қарори [10] (рўйхат рақами 2793-5, 2018 йил 14 июль) билан олий таълим муассасаларида тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишлари бўйича муваффақиятли фаолият кўрсатаётган мутахассисларнинг ижодий ишлари илмий унвон олиш учун талаб этиладиган илмий мақолаларга ҳамда ижодий ишлари каталоги ўқув қўлланмага тенглаштирилди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Қамолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти фаолиятини янада такомиллаштириш ҳамда моддий-техника базасини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида” 2021 йил 8 январдаги 8-сон қарори [11] билан Қамолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида фаолият юритиб келаётган профессор-ўқитувчиларнинг ижодий фаолияти натижалари қуйидагиларга: “Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби”, “Ўзбекистон Республикаси халқ рассоми”, “Ўзбекистон Бадий академиясининг ҳақиқий аъзоси” фахрий унвонлари — профессор илмий унвонига; “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийи”, “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими” фахрий унвонлари — доцент илмий унвонига тенглаштирилди.

Тасвирий ва амалий санъат, дизайн йўналишлари бўйича республика ва халқаро танловлар ғолибларига олий таълим муассасасига кириш учун белгиланган имтиёзларни қисқартириш ҳамда соҳа бўйича рақобатбардош кадрларни тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 21 августдаги 499-сон қарори [12] билан тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларидаги республика ва халқаро танловларда ғолиб чиққан ўқувчиларнинг олий таълим муассасаларига тест синовларисиз ва қўшимча имтиҳонсиз давлат гранти асосида ўқишга қабул қилиш тартибини бекор қилинди. Бир сўз билан айтганда, бадий таълимга қаратилаётган эътибор туфайли илмий ижодий ишларда ҳам салмоқли ўсиш бўлди. Кейинги йилларда тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишидаги ижодкорларнинг миллий ўзликни англаш ғояларини тараннум этувчи юксак даражадаги ёрқин санъат асарларини яратиш, тарихий-маданий бойлигимизнинг бир қисми бўлган ноёб санъат турларини сақлаб қолиш ҳамда авлодларга етказишда катта қадамлар қўйилди.

Муҳокама ва натижалар. Ўзбекистонда бадий таълим тизими, бадий таълимда амалга оширилаётган ислохотлар ва соҳадаги жиддий ўзгаришлар таҳлиллари таълимга оид давлат сиёсатининг бир қисми сифатида бадий таълимни янада ривожлантириш учун муҳим ҳисобланади. Маълумки, бугунги кунда тасвирий ва амалий санъат соҳасига оид Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорларида “бадий таълим” ибораси тез-тез қўлланилмоқда. Бу эса ўз навбатида бадий таълим тасвирий ва амалий санъат соҳаси самарадорлигининг муҳим омили сифатида қаралаётганлигини тасдиқлайди.

Бадий таълимга ихтисослашган санъат мактаб ва мактаб интернатлари, олий таълим муассасалари фаолиятини тартибга соладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда бадий таълим тизимини таҳлил қилиш асосида шуни таъкидлаш мумкинки, тасвирий ва амалий санъат бадий таълимнинг асосий мазмуни бўлиб, ўқувчи ва талабаларнинг маънавиятини шакллантирадиган асосий мезон сифатида қаралади.

Бунинг сабаби шундаки, бутун ўқув жараёнининг марказида ижодий муҳит, табиий таассуротлар ва доимий равишда ижодий фаолиятни амалга ошириш имконини берадиган тасвирий ва амалий санъат туради.

Маълумки, Ўзбекистон Бадий академияси тасвирий ва амалий санъат, дизайн йўналишларини ривожлантириш, бадий таълимнинг изчиллигини таъминлаш билан боғлиқ вазифаларни ҳал этишга ваколатли бўлган давлат муассасаси сифатида 12 та ихтисослаштирилган санъат мактаб-интернати, 3 та ихтисослаштирилган санъат мактаби, Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти, Бадий таълим йўналишларида педагог ва мутахассис кадрларни қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш маркази ҳамда рассомлик маҳорат устахонаси (олий рассомлик курси) фаолиятини мувофиқлаштиради. (1-жадвал)

Ўзбекистон Бадий академияси тасарруфидаги таълим муассасалари		
Таълим тури	сони	ўқиш муддати
Умумий ўрта ва ўрта махсус таълим (Ихтисослаштирилган санъат мактаб-интернатлари)	12*	1-11 синф
Професионал таълим (Ихтисослаштирилган санъат мактаблари)	3**	8-11 синф
Олий таълим (Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти)	1	4 йил
Олий таълимдан кейинги таълим (Рассомлик маҳорат устахонаси (олий рассомлик курси))	1	2 йил
Кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш (Бадий таълим йўналишларида педагог ва мутахассис кадрларни қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш маркази)	1	1-6 ой

* Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё, Хоразм, Қашқадарё вилоятларида.

** Тошкент ва Қўқон шаҳрида.

Диққат қилинса, деярли таълимнинг барча тури: умумий ўрта ва ўрта махсус таълим, профессионал таълим, олий таълим, олий таълимдан кейинги таълим, кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудлар кесимида камраб олинган.

Ўзбекистон бадий таълим тизими ҳолатини, унинг янги босқичини таҳлил қилиб, биз унинг самарадорлигини сезиларли даражада камайтирадиган қуйидаги масалалар аниқланди:

1. Бадий таълимда амалга оширилаётган кенг кўламли ишларда тўпланган тажрибалар таҳлиладан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, Бадий академия тизимидаги таълим муассасаларининг фаолиятида этика ва эстетика фанини ўқитиш бўйича йўлга қўйилган ташкилий ишлар, бу борада ўз вақтида тузилиб, жорий қилинган ўқув дастурлари (руҳий таҳлил эстетикаси, санъат эстетикаси) ва ундаги мавзулар бугунги кун талабига мувофиқ бўлиб, умуман олганда, ҳозирги талабаларга ҳам жавоб беради. Бу ўринда, мавжуд ўқув методик таъминот ва ўқув дастурларида айрим жузъий камчиликлар кузатилаётганини ва улар асосан, Бадий академия тизимидаги ихтисослаштирилган санъат мактаблари ҳамда мактаб-интернатларининг ўқув режаси ва дастурлари, ўқув-методик таъминоти, таълим-тарбия жараёни Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтининг таълим жараёни билан узвий таъминланмаганлиги билан боғлиқлигини қайд этиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 21 апрелдаги ПҚ-4688-сон қарори 2-илоvasи билан тасдиқланган чора-тадбирлар дастурининг 2-бандида 2020/2021 ўқув йилидан бошлаб этика ва эстетика фанларини мутахассислик фанлари блокада ўқитиш белгиланган. Бироқ, ҳозирда мазкур фанлар мутахассислик фанлари блокага киритилмаган. Шунингдек, мазкур фанлар жорий этилиши билан Бадий академия тизимидаги (вилоятлардаги) таълим муассасаларида соҳа мутахассислари етишмаслиги билан боғлиқ муаммолар юзага келди. Натижада мазкур фанларни ўқитишда бизнингча, фанга доир масалаларни (истисно тариқасида қабул қилинган) номуахассислар томонидан етарлича (ҳаётий ва ҳаққоний қилиб) ўтилмаётганидир.

Шунга қўра, мавжуд ўқув дастурларини соҳа мутахассислари билан биргаликда янгилаш, бунда улардаги камчиликларни тузатиб, айрим мавзуларни таҳрир қилиш, умуман дастурларнинг мазмунини кейинги йилларда юзага келган янги масала-материаллар ҳамда адабиётлар билан бойитиб, такомиллаштириш, бу фан бўйича ўқув адабиётларни янгилаш – янги дарслик ва қўлланмалар яратишга, айниқса, уларда асосий концепция ва дастурларда белгиланган масалаларни ҳозирги талабалар даражасида ёритишга жиддий эътибор қаратиш, мазкур фанларни ўқитишга қаратилган ўқув дастурлари ва адабиётларни тайёрлашда, уларни нафақат ўзбек тилида, балки бошқа тилларда ҳам етарлича бўлишини таъминлаш лозим.

Этика ва эстетикани таълим тизимида ўқитиш изчиллиги ва узлуксизлигини таъминлаш ҳамда бугунги бадий таълим самарадорлигини янада ошириш мақсадида: Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида бакалаврият ва магистратура босқичларида этика ва эстетикани алоҳида фан предмети сифатида ўқув режасига қатъий киритиб, уни ўқитишни изчил йўлга қўйиш керак. Бунда, мазкур фанлар талабаларга таълимнинг олдинги босқичларида ихтисослаштирилган санъат мактаб ва мактаб-интернатларда ўқитилган этика ва эстетика фанларининг такрори эмас, балки унинг чуқурлаштирилган мантикий давоми бўлиши лозим. Мазкур фанларда, умуман, соҳанинг ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратилиб, улар ўзига хос яхлит тизим сифатида ўқитилиши жоиз. Ва ниҳоят, мазкур фанларни юқоридаги тартибда ўқитиш соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг натижадорлигига тўртки беради.

Хулоса. Бадий таълим жамият тараққётининг қудратли омилидан бири. Шу боис, мазкур соҳадаги ислохотларни кечиктиришга ҳаққимиз йўқ. 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг 5-йўналиши 75-мақсадидаги тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишларини ривожлантириш, аҳолининг бадий-эстетик дидини юксалтиришга оид қатор вазифаларни амалга оширишда бадий таълимнинг ўрни бекиёс.

Бадий таълим соҳасига қаратилаётган эътибор ҳамда амалга оширилаётган ислохотлар туфайли илмий ижодий ишларда ҳам салмоқли ўсиш бўлди. Кейинги йилларда тасвирий ва амалий санъат ҳамда дизайн йўналишидаги ижодкорларнинг миллий ўзликни англаш ғояларини тараннум этувчи юксак даражадаги ёрқин санъат асарларини яратиш, тарихий-маданий бойлигимизнинг бир қисми бўлган ноёб санъат турларини сақлаб қолиш ҳамда авлодларга етказишда катта қадамлар қўйилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 1 январдаги ПФ-1701-сон фармони. <https://lex.uz/docs/283197>
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 11 мартдаги 131-сон қарори. <https://lex.uz/docs/507610>
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: Т: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 135-бет.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: Т: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 27-бет.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 21 апрелдаги ПҚ-4688-сон қарори. <https://lex.uz/docs/4795687>
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 6 ноябрдаги 691-сон қарори <https://lex.uz/docs/-5084246>
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 21 июндаги 385-сон қарори <https://lex.uz/docs/5465547>
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 15 декабрдаги 786-сон қарори <https://lex.uz/docs/5165953>
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 8 июлдаги 473-сон қарори <https://lex.uz/docs/4368915>
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2018 йил 28 июндаги 254/9-сон қарори <https://lex.uz/docs/3823313>
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 8 январдаги 8-сон қарори <https://lex.uz/docs/5205984>
12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 21 августдаги 499-сон қарори <https://lex.uz/docs/4964658>

Аннотация: Мақолада Ўзбекистонда бадий таълим тизими, бадий таълимда амалга оширилаётган ислохотлар ва соҳадаги жиддий ўзгаришлар кўриб чиқилган. Шунингдек, бадий таълим тизимининг ижтимоий ўзгаришларда ролини оширишдаги аҳамияти ҳақида сўз кетади.

Аннотация: В статье рассматриваются о системе художественного образования в Узбекистане, реформах, проводимых в художественном образовании, и серьезных изменениях в этой сфере. Также говорится о важности системы художественного образования в повышении роли в социальных изменениях.

Abstract: The article talks about the system of artistic education in Uzbekistan, the reforms carried out in art education, and major changes in this area. It also talks about the importance of the arts education system in increasing its role in social change.

Калит сўзлар: Таълим, бадий таълим, санъат.

Ключевые слова: Образование, художественное образования, искусство.

Key words: Education, artistic education, art.

BOLALIK TRAVMALARINING IJTIMOYILASHUVGA TA'SIRI VA BUNDA OILANING RO'LI

Sagindikova N., Ismailova M. O.

Qoraqalpog' Davlat Universiteti

Kirish. Bolalik bu shaxs shakllanishida asosiy murakkab jarayon hisoblanadi. Shu sababli ham bolalik davridagi har bir psixologik o'zgarishlar va psixologik xususiyatlar bolaning keyingi hayotida muhim jarayon hisoblanadi. Shuning uchun bu davrda bolaning fiziologik va psixologik salomatligini asrash, bolada psixologik immunitetni hosil qilish ahamiyatli vazifalardan bir bo'lib hisoblanadi. Psixologik travma — bu odamning ruhiy va hissiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan, kuchli stress va qo'rquv hissi bilan bog'liq bo'lgan hayotiy voqea yoki jarayondir. Bunday travmalar odamning psixologik muvozanatini buzishi va uzoq muddatli ruhiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Bolalik travmalari shaxs rivojlanishining eng muhim davri bo'lgan bolalik yillarida yuz beradigan salbiy tajribalar yig'indisini anglatadi. Ushbu tajribalar insonning ruhiy, emotsional va ijtimoiy holatiga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatib, uning jamiyatda ijtimoiylashuviga to'siq bo'lishi mumkin. [Mal'umotlar <https://www.who.int> saytidan olindi] Bugungi kunda dunyo bo'ylab olib borilayotgan tadqiqotlar bolalik travmalarining shaxsning hayoti davomida turli sohalaridagi

muvaqqiyatlariga, jumladan, oila, kasbiy faoliyat va ijtimoiy munosabatlaridagi ahamiyatiga oid muhim dalillarni keltirib chiqarmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) va UNICEF kabi tashkilotlarning hisobotlari bolalikdagi og'ir psixologik jarohatlar nafaqat shaxsga, balki jamiyatga ham salbiy iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlar keltirishi mumkinligini ta'kidlamog'da. [Mal'umotlar <https://www.unicef.org> saytidan olindi]

Bolalik travmalarining ijtimoiylashuvga ta'siri masalasi ayniqsa oilaning ushbu jarayondagi o'rni bilan bevosita bog'liq. Ota-onalarning bolaga nisbatan qo'llaydigan tarbiya usullari, ularning emotsional qo'llab-quvvatlashi yoki aksincha, salbiy munosabati bola hayotining keyingi bosqichlarida ijtimoiy moslashuvchanlik darajasiga katta ta'sir qiladi. [Mal'umotlar www.stat.uz saytidan olindi] O'zbekiston sharoitida ushbu masala o'ziga xos dolzarblikka ega. Tarixiy va madaniy omillar, oilaning markaziy o'rni va jamiyatdagi o'zaro munosabatlar tizimi ushbu mavzuni o'rganishni talab etadi. Afsuski, O'zbekistonda oilada zo'ravonlik yoki bolalarning emotsional e'tiborsizligi kabi masalalar hali ham mavjud. Davlat statistik qo'mitasining va UNICEFning O'zbekistondagi filialining ma'lumotlariga ko'ra, oilaviy tarbiya va bolalarning emotsional holatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha tizimli ishlarni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu sababli, ushbu maqola bolalik travmalarining ijtimoiylashuvga uzoq muddatli ta'sirini, shuningdek, oilaning ushbu jarayondagi rolini tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, xalqaro tajriba va O'zbekiston sharoitidagi holatni o'zaro solishtirish asosida yoritiladi. Bu mavzuni o'rganish nafaqat nazariy bilimlarni oshirishga, balki amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqishga ham yordam beradi.

Metodologiya. Mazkur maqola nazariy tahlil usuliga asoslanadi. Mahalliy va xalqaro ilmiy manbalardan foydalanilib, bolalik travmalari va ijtimoiylashuv jarayoni o'rtasidagi bog'liqlik o'rganildi. O'zbekiston sharoitiga mos tadqiqotlar, jumladan, mahalliy olimlar — O.Karimov va D.Abdullayevaning bolalar psixologiyasi bo'yicha ishlari tahlil qilindi. Shuningdek, 2020-2023 yillardagi Davlat statistika qo'mitasi va Respublika bolalar psixologik markazining ma'lumotlari inobatga olindi.

Bolalik davrida olingan travmalar insonning kelajakdagi psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu travmalar, ko'pincha, shaxsning o'zini anglashini, boshqa insonlar bilan munosabatda bo'lishini va jamiyatda o'z o'rnini topishini qiyinlashtiradi. Ijtimoiylashuv — bu shaxsning jamiyatga moslashish jarayoni bo'lib, u oilada boshlanib, maktabda, do'stlar orasida va keng ijtimoiy muhitda davom etadi. Bolalikda yuzaga kelgan travmalar ushbu jarayonda keskin o'zgarishlarga olib kelishi mumkin [3;37]. Psixolog sifatida shuni ta'kidlab o'tish joizki, bolalik travmalarini o'z vaqtida aniqlash va uni korrekciya qilish shaxsning keyingi hayotida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ko'plab salbiy oqibatlarining oldini olishi mumkin. Shu sababli ham bu mavzuning nazariy va empirik xususiyatlarini Jahon tajribasidan kelib chiqqan holda o'rganish va uni amaliyotda qo'llanilishini mahalliyashtirish maqsatga muvofiq bo'ladi.

Bolalik travmalarining turli shakllari bo'lishi mumkin, ularning har biri ijtimoiylashuv jarayoniga o'ziga xos ta'sir qiladi. Quyidagi asosiy travma turlarini ko'rib chiqamiz:

1. Bolalikdagi emotsional va psixologik travmalar, odatda, ota-onaning xatti-harakatlari, oilaviy zo'ravonlik, e'tiborsizlik yoki haddan tashqari talablar bilan bog'liq. Bunday travmalar bolalarda o'zini past baholash, ishonchsizlik va tashvish keltirishi mumkin. Natijada, bunday bolalar ijtimoiy muhitda o'zlarini ishonchsiz his qilishadi, yangi odamlar bilan aloqada bo'lishda qiynalishadi. Ular jamiyatda o'z o'rnini topishda, shuningdek, o'zlarini ijtimoiy tizimda aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

2. Jismoniy zo'ravonlik yoki shikastlanish bolalarda jismoniy qiyinchiliklar bilan birga, psixologik asoratlarni ham keltirib chiqaradi. Jismoniy travmalar nafaqat shaxsiy tajriba sifatida, balki ijtimoiylashuv jarayonida ham qiyinchiliklarga olib keladi. Bunday travmalarga duchor bo'lgan bolalar o'zlarini jamiyatdan chetlashgan his qilishlari mumkin, ularning ijtimoiy munosabatlari zaiflashadi, qiyin vaziyatlarda o'zini himoya qilish instinkti kuchayadi.

3. Bolalikda izolyaciyaning qolish, a'zi bolalar oiladagi muammolar yoki jamiyatdan ajralib qolish tufayli ijtimoiy izolyatsiyaga duchor bo'lishadi. Ijtimoiy izolyatsiya, o'z navbatida, bolada o'zini ishonchsiz, noqulay his qilishiga olib keladi va uning ijtimoiylashuv jarayonini kechiktiradi. Ushbu bolalar, ko'pincha, boshqa odamlar bilan yaqin aloqaga kirishda qiynalishadi va yangi ijtimoiy guruhlariga kirishda qiyinchiliklarga duch kelishadi.

4. E'tiborsizlik yoki ota-onalar tomonidan bolalarga nisbatan o'z vaqtida qarash, qo'llab-quvvatlash yoki mas'uliyatni lozim darajada bajarmaslik bolada jiddiy travmalarga olib kelishi mumkin. E'tiborsizlik bolani jismonan, emotsional va ruhiy jihatdan rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi. Ota-onalarning bu xatolari bolaning ijtimoiy moslashuvini sekinlashtiradi, uning o'zini anglashiga to'sqinlik qiladi va boshqalar bilan aloqaga kirishishda xavotirlarni keltirib chiqaradi.

Bolalikdagi travmalar ijtimoiylashuv jarayoniga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiylashuv — bu shaxsning jamiyatga moslashuvi va boshqa odamlar bilan o'zaro aloqalarini o'rnatish jarayoni bo'lib, u bir qator ijtimoiy va psixologik omillarga bog'liqdir. Bolalik travmalarining ijtimoiylashuv jarayoniga ta'sirini quyidagi jihatlarda ko'rib chiqish mumkin: [8;45-46]

1. O'zini anglashning kechikishi. Travma olgan bolalar o'zlarini anglash jarayonida kechikishadi. Bu o'zini past baholash, o'ziga bo'lgan ishonchning yo'qolishi va qiyinchiliklar bilan bog'liq. O'zini anglashning kechikishi, shuningdek, boshqa odamlar bilan munosabatlar o'rnatishda, o'z o'rnini ijtimoiy tizimda aniqlashda qiyinchiliklarga olib keladi. Bunday bolalar o'zini jamiyatda alohida va ajralib turgan kabi his qilishadi, bu esa ijtimoiylashuv jarayonini murakkablashtiradi.

2. Munosabatlar o'rnatishda qiynalish. Travma olgan bolalar ijtimoiy aloqalarda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ular boshqalar bilan yaqin aloqaga kirishda ehtiyotkorlikni ko'rsatadilar, boshqa odamlarni ishonch bilan qabul qilishda qiynalishadi. Bu esa ijtimoiy aloqalarining cheklanishiga olib keladi va ularni o'z muhitida ko'proq izolyatsiyalashgan

qiladi. Yana bir jihat shundaki, travma olgan bolalar, ko'pincha, jamiyatdagi muammolarni yaxshi tushunmasliklari va o'zlariga ishonchsiz munosabatda bo'lishlari mumkin.

3. Emotsional reaksiya va stressning ortishi. Bolalik travmalari, ayniqsa, emotsional travmalar, shaxsning stressga qarshi chidamliligini pasaytiradi. Bunday bolalarda yuksak darajadagi tashvish, depressiya va bezovtalik kabi emotsional holatlar ko'proq uchraydi. Ushbu emotsional holatlar jamiyatda o'zlarini erkin his qilishga va ijtimoiy jarayonlarga to'liq qo'shilishiga to'sqinlik qiladi.

4. Qaror qabul qilishda qiyinchiliklar. Travma olgan bolalar qaror qabul qilish jarayonida ham qiyinchiliklarga duch keladilar. Ularning o'zgaruvchan his-tuyg'ulari va o'zini past baholashlari qarorlarni aniq va o'ziga ishonch bilan qabul qilishlariga xalaqit beradi. Bu ijtimoiy muhitda ularga yangi imkoniyatlar yaratishda, jamiyatdagi o'z o'rnini topishda jiddiy qiyinchiliklarga olib keladi.

Oila bolalik travmalarining oldini olish va ijtimoiylashuv jarayonini yo'lga qo'yishda asosiy rolni o'ynaydi. Oila tarbiyaning ilk manbai bo'lib, bola jamiyatga moslashishni o'rganadigan birinchi ijtimoiy guruhdir. Ota-onalar, o'quvchilarga, yaqin oilaviy muhitda ijtimoiy me'yorlarni, etika va odob-axloq qoidalarini o'rgatishadi. Quyida oilaning bolalar ijtimoiylashuvidagi asosiy rollari ko'rsatilgan:

1. Ota-onalar bolaga to'g'ri tarbiya berish orqali uning emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga yordam beradi. To'g'ri ijtimoiy muhit yaratish, bolaga ijtimoiy qoidalarni o'rgatish orqali uning o'zini boshqa odamlar bilan o'rnatgan munosabatlarini tartibga soladi.

2. Oilada o'rgatilgan qoidalar, bolalar qaror qabul qilishda yordam beradi. Oila bolaga o'zini va atrofidagi odamlarni anglashni o'rgatadi. Shu orqali bola jamiyatda o'z o'rnini topadi, boshqalar bilan munosabatda bo'lishni o'rganadi.

3. Oilaning emotsional qo'llab-quvvatlashi bolaning travmalarga qarshi chidamliligini oshiradi va unga o'zini his qilishda. O'zbekistonda oila jamiyatning asosiy tarbiya manbai sifatida qaraladi. Oiladagi tarbiya bolalar psixologiyasiga bevosita ta'sir qiladi. Respublikada oilaning bolalik travmalariga ta'siri bilan bog'liq asosiy xulosalar: Psixologik qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi: Davlat statistika qo'mitasining 2021 yildagi ma'lumotlariga ko'ra, 12-18 yoshdagi bolalarning 18 foizi oilaviy munosabatlarda psixologik bosimga duch kelgan. Ota-onalarning bolani tarbiy qilishdagi xatolari: Mahalliy psixologlarning fikriga ko'ra, ota-onalarning bolalarni haddan tashqari nazorat qilishi yoki ularga e'tibor bermasligi ijtimoiylashuvga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Qariyalar tarbiyasidagi ijobiy omillar: O'zbekiston oilalarida uch avlod birgalikda yashashi bolalarga hissiy barqarorlik va hayotiy tajriba o'rgatadi. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkinki, bolalik davrida travmalarining yuzaga kelishida va keyinchalik bolaning ijtimoiylashuv jarayonida oilaning ro'li juda ham katta. Shu sabali ham maktab yoki maktabgacha ta'lim muassasalari psixologlari ota-onalar bilan birga ishlashishni toliq yo'lga qoyishlari va bu bo'yicha yangicha yondashuvlarni ishlab chiqishlari maqsatga muvofiq bo'ladi.

Mahalliy statistika tahlili. O'zbekiston sharoitida ijtimoiylashuv jarayonining asosiy muammolari quyidagilar:

Maktab davrida travma olgan bolalarning 25 foizi ijtimoiy moslashishda qiyinchiliklarga duch keladi (Respublika bolalar psixologik markazi, 2023). Kam ta'minlangan oilalarda bolalarning travmatik tajribaga uchrash ehtimoli yuqoriroq (25-30%). Toshkent va yirik shaharlarda bolalarga psixologik yordam ko'rsatish bo'yicha xizmatlar mavjudligi qishloq joylarga nisbatan sezilarli darajada yaxshi rivojlangan. [Mal'umotlar www.stat.uz saytidan olindi]

Xulosa. Bolalik davridagi travmalar shaxsning ijtimoiylashuv jarayoniga uzoq muddatli salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston sharoitida oilaning roli katta bo'lib, ota-onalarning to'g'ri tarbiya strategiyasi bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Mahalliy psixologik markazlar va maktab psixologlari orqali bolalarga travmadan keyingi yordam ko'rsatish tizimini yanada rivojlantirish lozim. Shuningdek, ota-onalar uchun psixologik treninglar va o'quv dasturlarini tashkil etish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov O. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent: 2020, 150 b;
2. Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekistonda bolalar va oila. – Toshkent: 2023;
3. Abdullayeva D. Shaxs rivojlanishi va ijtimoiy moslashuv. – Toshkent: 2021, 134;
4. World Health Organization (WHO). Adverse Childhood Experiences International Report. – Jeneva: WHO, 2022;
5. Respublika bolalar psixologik markazi. 2023 yilgi hisobotlar. – Toshkent: 2023;
6. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston oilalari va bolalar rivojlanishi bo'yicha statistik hisobotlar – Toshkent: 2023;
7. UNICEF O'zbekiston bo'limi. O'zbekiston sharoitida bolalar huquqlarini ta'minlash masalalari. – Toshkent: UNICEF, 2023;
8. Jalolov F.K. Oilaviy tarbiya va ijtimoiy moslashuv // Psixologiya ilmiy jurnali. – 2020. – № 3(2). – B. 45-56;
9. Sagindikova N.J. Responsibility and its manifestation in youth psychology// International Journal of Mechanical and Production Engineering Research and Development (IJMPERD). – 2020. – T. 10, № 3. – B. 11849-11854;

Internet resurslari:

1. <https://www.who.int>
2. <https://www.unicef.org>
3. www.stat.uz

Bolalik travmalarining ijtimoiylashuvga ta'siri va bunda oilaning ro'li

Annotatsiya: Quyidagi maqolada bolalik davrida ro'y beradigan psixologik travmalari, bolalik travmalarining shaxs rivojlanishidagi salbiy oqibatlari, shaxs ijtimoiylashuv jarayonidagi travmalarining ro'li, travmalarining qanday yuzaga kelishi va salbiy oqibatlari, bolalarda turli psixologik travmalarining oldini olish yo'llari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Bolalik travmalari, ijtimoiylashuv, oila roli, psixologik rivojlanish, bolalar psixologiyasi, travmalar ta'siri.

Влияние детских травм на социализацию и роль семьи в этом

Аннотация: В данной статье говорится о психологических травмах, возникающих в детстве, негативных последствиях детских травм в развитии человека, роли травм в процессе социализации человека, о том, как возникают травмы и их негативные последствия, а также пути их возникновения. Для предотвращения различных психологических травм у детей.

Ключевые слова: Детские травмы, социализация, семейная роль, психологическое развитие, детская психология, влияние травм, социальная адаптация.

The impact of childhood traumas on socialization and the role of the family in this

Annotation: The following article talks about psychological traumas that occur during childhood, the negative consequences of childhood traumas in the development of a person, the role of traumas in the process of socialization of a person, how traumas occur and their negative consequences, and ways to prevent various psychological traumas in children.

Key words: Childhood traumas, socialization, family role, psychological development, child psychology, impact of traumas, social adaptation.

LOKUS NAZORAT VA UNING PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Baxrillayeva M. R.

Samarqand davlat universiteti, Urgut filiali

Bugungi dunyo mamlakatlari jadal rivojlanayotgan davrda ijtimoiy hayotning muhim sohalari qatorida ta'lim sohasida ham bir qator yechimini topishi lozim masalalar mavjud. Ana shunday dolzarb muammolardan biri o'zining shaxsiy fikri va qarashlarga ega va mas'uliyatli shaxsni shakllantirish masalasidir. O'zbekiston Respublikasining qator normativ hujjatlarida, xususan "Ta'lim to'g'risida"gi qonunda ushbu masalalarning o'z-o'zini tashkil etish va o'zini o'zi anglash qobiliyatiga ega shaxsni rivojlantirish maqsadlarini belgilaydi. Shuningdek, vazifalardan biri "Ta'lim" milliy loyihasi barkamol va ijtimoiy mas'uliyatli shaxsni tarbiyalashdir.

Lokus nazorat va uning psixologik ahamiyati. Lokus nazorat psixologiyada juda keng tarqalgan tushunchadir. Lokus nazorati (lotincha locus - joy, manzil va fransuzcha controle – nazorat, tekshirish) – shaxsning o'z faoliyati natijalarini va mas'uliyatni tashqi omillarga (tashqi locus nazorati)ga yoki ichki omillarga va qobiliyatlari (ichki locus nazorati)ga yuklashdir. Bu tushunchani 1954-yilda ijtimoiy psixolog Julian Rotter kiritgan. Bu insonning o'z muvaffaqiyatlari yoki muvaffaqiyatsizliklarini ichki yoki tashqi omillarga bog'lash qobiliyatini tavsiflaydi. Samaradorlik natijalarini tashqi omillarga bog'lash tendentsiyasi "tashqi nazorat o'chog'i" (tashqi), ichki omillarga esa - "ichki nazorat joyi" (ichki) deb ataladi. Psixologiyada o'zining nazariy va amaliy sohalarida locus nazoratni o'rganish muammosi ko'plab taqdim etilgan.

Hozirgi vaqtda locus nazoratni o'rganish sohasidagi ko'plab tadqiqot ishlari olib borilmoqda hamda asosiy nazariy konstruktsiyalarni tizimlashtirish vazifasi o'zining dolzarbligi saqlab qolmoqda. Psixologik sohasiga zamonaviy ma'noda locus nazorat tushunchasi kiritilgan shaxs J.Rotter[3] bo'lib, u locus nazoratni shaxsning o'z faoliyati natijalari uchun mas'uliyat yuklashga moyilligini tavsiflovchi sifat sifatida ta'riflagan. Tashqi va ichki kuchlarga qaratilgan harakatlarni anglatadi. Asoslangan bixeviorizm metodologiyasidan J.Rotter locus nazoratni ham ko'rib chiqishi mumkin, shaxs tomonidan o'z xatti-harakatlarining reaksiyalarini kuchaytirishni ma'lum bir umumlashtirilgan kutish sifatida qaralgan ya'ni "Odamning sabab-oqibat munosabatlarini tushunish darajasi va o'z xatti-harakati va xohlagan narsasiga erishish o'rtasidagi bo'liqlikdir". J.Rotterning taxminiga ko'ra, subyektiv nazorat barqaror shaxsiy xususiyatdir va nazoratni mahalliyashtirishdagi individual farqlar o'quv jarayoni bilan bog'liq, shu jumladan, birinchi navbatda oilaning o'rni ham beqiyosdir. Shunday qilib, locus nazorat shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida vujudga keladi va shakllanadi, asta-sekin ba'zi bir xususiyatlarni belgilaydigan barqaror mulkka aylanadi va shaxs xulq-atvorining jihatlarida namoyon bo'ladi.

G'arb mamlakatlarida locus nazoratini o'rganish mobaynida bir qator olimlar locus nazoratini o'lchashga qaratilgan metodlarni yaratdilar. Ularning eng mashhurlaridan biri bu Amerika psixologiyasida va hozirgi kunda butun dunyo psixologiyasida keng qo'llaniladigan metod "J.Rotter shkalasi" deb ataladi. Rotter locus nazoratini aniqlashga mo'ljallangan maxsus shkalani ishlab chiqdi hamda tashqi va ichki nazorati bo'lgan odamlarning munosabati va xatti-harakatlarini o'rgandi. Shunga ko'ra, J.Rotter locus nazoratining ikki turini belgilab o'tadi: eksternal va internal. "Subyektiv nazorat darajasi" metodi hozirgi kunda insonning xatti-harakatlarini boshqarish va o'zini o'zi boshqarish bilan bog'liq bo'lgan [xususiyatlarini](#), dunyoqarashi [va hayotiy pozitsiyalarini](#), o'ziga xos shaxsiy munosabat va moyilliklarni o'rganish uchun keng qo'llaniladigan metoddir. J. Rotter shkalasining yakuniy shakli 29 ta bandni o'z ichiga oladi. Ularning har biri ikkita qarama-qarshi hukmdan iborat bo'lib, biri ichki - internal bo'lsa, ikkinchisi esa tashqi - eksternal tiplardir.

"Amaliy psixologning lug'ati" da S.Yu. Golovinning locus nazoratni o'z faoliyati natijalari uchun javobgarlik pozitsiyasidan ko'rib chiqiladi. Tashqi nazorat o'chog'i qidiruvga mos keladi o'zidan tashqarida, o'z muhitida xulq-atvor sabablaridir"[2]. Bunday odamlar o'z-o'zidan xavotirlik shubhalanishlarni namoyon qiladilar, hamma narsani noma'lum muddatga kechiktirishga moyildirlar. Intervalli nazorat lokusi odamning o'zida xatti-harakatlarining sabablarini izlash bilan tavsiflanadi. Bu odamlar "o'z maqsadlariga erishishda yanada ishonchli, izchil va qat'iyatli bo'ladi". Maqsadlar, introspektsiyaga moyil, muvozanatli, ochiqko'ngil, do'stona va mustaqil bo'ladi"[1]. Psixologik entsiklopediyada "lokus nazorat" atamasi subyektiv bir guruhni belgilashga xizmat qiladi. Xulq-atvor va uning oqibatlarini o'rtasidagi munosabatlarga

oid fikrlar yoki e'tiqodlar mukofot yoki jazo shaklida namoyon bo'ladi" [2]. Oksford psixologiya lug'ati lokus nazoratni "qat'iylik" deb ta'riflaydi o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishning idrok etilgan manbai deb hisoblaydi" [5].

Internallarning quyidagi xususiyatlarini aytib o'tish mumkin: optimizm, o'ziga ishonch, xayrixohlik, sotsializm, qat'iyatlilik. Eksternal lokus nazorati qarama-qarshi xususiyatlarga ega: mustaqillikning yo'qligi, ishonchsizlik, shubha. Ushbu xususiyatlarni ko'rib chiqqandan so'ng, tashqi lokus nazorati faqat salbiy xususiyatga ega bo'lib, ichki lokus nazorati esa ijobiy tomonlarni qamrab olgan degan fikr paydo bo'lishi mumkin.

Internalning yuqoridagi barcha afzalliklari subyektning fikriga asoslanib, hayotdagi hamma narsa va hodisalar uning o'ziga bog'liqligidir. Bu mas'uliyat nafaqat yutuqlar sohasiga, balki muvaffaqiyatsizliklar sohasiga ham tegishli.

Hozirgi kunda davlatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning rivoji jamiyat a'zolarini, xususan, yoshlarimizning ma'naviy qiyofasiga, shaxsiy barkamolligiga ham ko'p jihatdan bog'liq. Bu vazifalarni amalga oshirish insoniy o'zaro munosabatlarda demokratik tamoyillarning teran idrok etishni taqozo etadi. Insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar Sharqda o'ziga xos va har bir millat psixologiyasiga mos holda qaror topgan. Tadqiqotlar natijasi jamiyatning yangilanishi davrida inson ma'naviyati va ruhiyatida ro'y berayotgan o'zgarishlarning psixologik tabiatini anglashga yordam beradi.

Insonning hayot qiyinchiliklarini yengib o'tish qobiliyati ham uning lokus nazoratiga bog'liq. Internal lokus nazoratida depressiya holatining rivojlanishiga qarshi himoya mexanizmi mavjud bo'lib, tanadagi somatik kasalliklarni davolash bilan ijobiy holda o'tadi. Internallar tashqi ijtimoiy ta'sirlarga qarshilik ko'rsata olishadi. Internallarning qarorlari atrofdagi odamlarning fikrlaridan mustaqildir. Eksternalning moslashuvchanligi axborot manbayi maqomiga bog'liq. Manba maqomi qanchalik baland bo'lsa, eksternallar shuncha fikrlarini o'zgartiradi. Internallarning fikriga axborot maqomi deyarli ta'sir qilmaydi. Internallar o'zlarining baxtsizliklari ustida keskin salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirmaydilar, umumiy erishilgan yutuqlar va hayot darajasini tezda tiklaydilar. Yuqorida tavsiflangan subyektiv nazorat turlarining har biri o'zining afzallik va kamchiliklariga ega. Tashqi lokus nazoratiga ega bo'lgan kishilar apatiya, mas'uliyatsizlik, infantilizm va nochorlikni his etadilar. O'ziga talabning kuchayishi, shuningdek, hamma narsa va hodisalarni nazorat qilish istagida bo'lgan internallar sezilarli darajada depressiya va boshqa psixik kasalliklarga duch kelishlari mumkin.

Ko'plab tadqiqotlardan ko'rinadiki, individ shaxs darajasigacha yetishishi uchun ma'lum mezonlar ta'siri beqiyos muhimdir. Bunday mezonlardan biri bu kishilarning shaxslararo munosabatlaridir. Bizga ma'lumki, shaxs munosabatlari ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Bunda butun bir ijtimoiy tuzumni xarakterlovchi keng ijtimoiy munosabatlar katta ahamiyatga ega. Muloqot jarayonining ham, guruhij jarayonlarning ham subyekt hamda obyekt aslida alohida shaxs, konkret odam hisoblandi. Shuning uchun ham ijtimoiy psixologiya alohida shaxs muammosini ham o'rganadi, uni o'sha turli ijtimoiy jarayonlarning ishtirokchisi va faol amalga oshiruvchisi degan nuqtayi nazardan qaaladi.

Shaxs hayotini normal tarzda tashkil etishning muhim tarkibiy qismi bu shaxslararo munosabat bo'lib, ularning ichki subyektiv nazorati hamda tashqi subyektiv nazoratining darajalari qay darajada yo'naltirilganligi omili asosan turli xil hayotiy sharoitlarda shaxsning turmush tarzi hamda xatti - harakatlarini aniqlab beradi. Shaxslararo munosabatlar – muloqot jarayonida paydo bo'ladigan yangi tizimli sifat - muloqot qiluvchi subyektlar aloqalarini mustahkamlaydi va ular o'rtasida norozilik, nizolar, da'volar va ziddiyatlarni keltirib chiqaradi, ba'zan esa aksincha natija beradi.

Ijtimoiy munosabatlarda erkaklar va ayollar o'rtasidagi o'z-o'zini nazorat qilishda farq ularning hayotdagi haqiqiy xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Ayollar hayotdagi muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklarini tushuntirish uchun ko'p hollarda taqdirga murojaat qilishadi. Erkaklar ulardan farqli ravishd malaka va mahorat talab qiladigan faoliyatni afzal ko'radilar. Erkaklar va ayollarning tarixan o'rnatilgan roli funksiyalari ular nazorat qilishga harakat qiladigan sohalarida o'z izini qoldiradi. Ayollardan farqli erkaklar jamoat sohasiga (siyosat, iqtisod, atrof-muhit) ko'proq qiziqish bildiradilar va shaxsiy muammolarga (oilal, kasb, o'z-o'zini rivojlantirish) kamroq qiziqish bildiradilar. Ayollarni shaxsiy muammolar ko'proq tashvishga soladi.

Karl Rojers odamlar o'rtasidagi muloqotni rivojlantirish va muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan to'rtta xususiyatni aniqladi: - muvofiqlik - tajribamiz va uning xabardorligining aniq muvofiqligini bildirish uchun ishlatadigan atama; - o'zingni borligingcha qabul qilish; - o'zga insonni qabul qilish; - empatik aks ettirish, bunda boshqa insonning g'azabi, xijolati, yoki qo'rquvi xuddi shaxs o'zinikidek aks ettirishni anglatadi. Shaxslararo muloqotda shaxslarning subyektiv nazorat darajalari shaxslararo munosabatlarga va muloqot payti shaxslardagi psixologik himoya strategiyalariga qanday o'zaro bog'liqligi inson faoliyatining turli sohalar uchun muhim omil hisoblanadi.

O'z-o'zini namoyon qilish xatti-harakatlarini tahlil qilish ichki nazorat o'chog'iga ega shaxsiyatni ularning umumiy xususiyatlarini E.V. Krutiyx aniqladi. Bu shaxsiy o'sishda o'z foydasiga tanlov qilish qobiliyatidir.

Bularga: o'zini noma'lum joyda topish xavfidan qo'rqmaslik; ichki dunyosini tushunish xotirjamlik; o'z harakatlari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish; o'z qarashlariga muvofiq mas'uliyat bilan harakat qilish qobiliyati; o'z-o'zini takomillashtirish istagi, o'z ustida ishlash; shaxsiy erkinlikka intilish; hayotga obyektiv qarash qobiliyati kiradi.

K. Muzdiboevning fikricha, ichki nazorat va hayot mazmunining mavjudligi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjud: maqsad qanchalik katta bo'lsa, inson hayotda shunchalik ko'p ma'no va maqsadlar topadi, bunda barchasi, o'z sa'y-harakatlari va qobiliyatiga bog'liq bo'ladi, deb hisoblaydi[6.238]. F. Haider ta'kidlashicha lokus nazoratning ikki turi farqlanadi: ichki (shaxsiy) va tashqi (tashqi dunyo bilan bog'liq) nazorat. Lokus nazorati muammosi psixologiya, falsafa, sotsiologiyaning turli bo'limlarida o'rganiladi, bu insonning hayotdagi narsa va hodisalar, voqealar va faoliyati natijalarini tashqi omillarga (eksternal, tashqi lokus nazorati) yoki ichki omillarga (internal, ichki lokus nazorati) yuklashi deb tushuniladi. Lokus nazorati "irodali harakatni nazorat qilishning lokalizatsiyasi"deb ham ataladi [7.39]. Lokus turining

shakllanishi shaxsning uning aloqasiga bo'lgan e'tiqodiga bog'liq bo'lib, uning oqibatlarini mukofot yoki jazo shaklida baholash bilan belgilash mumkin. Mas'uliyatning shakllanishi subyektga mustaqil ravishda qaror qabul qilish huquqni berish jarayonida sodir bo'ladi. Nazariy ma'lumotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, nazorat o'chog'i hayotning ko'p jabhalariga ta'sir qiladi: kognitiv soha, shaxsning semantik sohasi, shaxsning jamiyatdagi mavqei, yangi sharoitlarga moslashish qobiliyati va hattoki ruhiy salomatlik holati kabilar[7.42].

Shunday qilib, turli xil lokus nazariyalarini hisobga olgan holda nazorat qilsak, shaxsiy xususiyat - bu lokus degan xulosaga kelamiz boshqarish, ular inson prizmasi orqali ko'rsatiladi. Odamlarning mustahkamlashni nazorat qilishini kutish sizning harakatlaringizdan. Lokus nazoratga ham e'tibor bering universal xususiyat emas, chunki xuddi shunday har xil vaziyatlarda odam o'zini ichki pozitsiyadan ham, tashqi tomondan ham tutishi mumkin, shunga ko'ra, odamning ichki va tashqi shaxsiyat turini ajratish mumkin emas.

ADABIYOTLAR

1. Печегатлук А.А. Локус контроля в современной психологии // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – № 5-2. ;
2. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. – Минск: Харвест, 1998. – URL.: <http://vocabulary.ru/dictionary/25/word/lokuskontrolja> (дата обращения: 29.10.2014 г.)
3. Rotter, J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement // Psychol. Monogr. 1966. vol. 80. № 1. P.
4. Крутых Е.В. Взаимосвязь самоактуализации и локуса контроля личности //В мире научных открытий. – 2014. – № 5.1 (53).
5. Оксфордский толковый словарь по психологии /Под ред. А. Ребера. – 2002. URL.: <http://vocabulary.ru/dictionary/487/word/lokuskontrolja> (дата обращения: 17.11.2014 г.)
6. Электронный ресурс: <http://www.psychologos.ru/articles/view/lokuskontrolja> (дата обращения: 22.11.2014 г.).
6. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев; под ред. В.Е. Семенова. – 2-е изд., доп. – М.: URSS, 2010.
7. Антошкина Е.А. Локус контроля и его влияние на трудовую деятельность / Е.А. Антошкина // Новое в психолого-педагогических исследованиях. – 2021. – №1 (61). – С. 39–46.

Lokus nazorat va uning psixologik ahamiyati

Annotatsiya: Shaxs faoliyatining turli shakllari borgan sari psixologik tahlil predmetiga aylanib bormoqda. Ushbu shakllardan biri tashqi yoki ichki omillar bilan hodisalarning sabablarini tushuntirishga shaxsning moyilligini aks ettiruvchi barqaror shaxsiy xususiyat sifatida tavsiflangan lokus nazoratdir. Lokus nazoratni aniqlash muammosiga, lokus nazorat tushunchasining o'zi ko'rib chiqiladi va uning xususiyatlarini tahlil qilinishi.

Kalit so'zlar: Lokus nazorat, o'z-o'zini boshqarish, shaxs faolligi, ichki omil, tashqi omil, internal, eksternal.

Локус контроля и его психологическое значение

Аннотация: Различные формы деятельности личности все чаще становятся предметом психологического анализа. Одной из таких форм является локус контроля, который характеризуется как устойчивая черта личности, отражающая склонность человека объяснять причины событий внешними или внутренними факторами. Рассмотрена проблема определения локуса контроля, само понятие локуса контроля и проанализированы его особенности.

Ключевые слова: локус контроля, самоуправление, индивидуальная активность, внутренний фактор, внешний фактор, внутренний, внешний.

Locus of control and its psychological significance

Abstract: Various forms of personality activity are increasingly becoming the subject of psychological analysis. One of these forms is locus of control, which is characterized as a stable personality trait reflecting a person's tendency to explain the causes of events by external or internal factors. The problem of determining the locus of control, the very concept of locus of control and its features are considered.

Keywords: locus of control, self-management, individual activity, internal factor, external factor, internal, external.

TALABALARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK JIHATLARI

Abdiev B. T.

Nukus davlat pedagogika instituti

Hozirgi kunda sifatli ta'lim berishda mamlakatimizda so'ngi yillarda innovatsion, raqamli texnologiyalarga asoslangan ta'lim tarbiya jarayonlarini takomillashtirish, jahon andozalari darajasida ijtimoiy faol va malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, talabalarining kelgusidagi mehnat faoliyatlarida kommunikativ kompetensiyalarini tatbiq qilishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda.

Ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilar o'qitish shakllarining optimal darajada tashkil etishni, barkamol shaxsni shakllantirish nazariyasini turli yangi g'oyalar bilan boyitishni puxta bilishi lozim. Zamonaviy dunyoda insonning ichki dunyosini o'zgartirish, uning intilishlari, ideallari, yaxshilik va yomonlik haqidagi g'oyalarini gumanistik mazmun bilan to'ldirish muhim vazifa deb ataladi. Ijtimoiy hayotda sub'yektiv omilning rolini oshirish ijobiy insoniy fazilatlarini maqsadli shakllantirishni zarur qiladi, biz ularni insonning boshqalar bilan munosabatlarini uyg'unlashtirishga mo'ljallangan shaxsning kommunikativ kompetensiyasi qatoriga kiritamiz. Deyarli barcha kompetensiyalarni rivojlantirish mumkin. Korporativ treningda esa kasbiy bilim va konlikmalarni nazarda tutuvchi kompetensiyalarni takomillashtirish eng samarali va nisbatan oson, masalan: Delegatsiya, ish faoliyatini nazorat qilish, vazifani sozlash, motivatsiya, muzokaralar olib borish xizmat ko'rsatish bilan bog'liq konikmalar, qobiliyat, kasbiy bilim. Bu kompetensiyalarga quyidagilar kiradi:

Mas'uliyat moslashuvchanlik, qaror qabul qilish, buyruq berish, tizimli fikrlash, natijalarga yonaltirilganlik va ijodkorlik. So'ngi yillarda pedagogik olimlar nutq xulq-atvori nazariyasi sifatida kommunikativ kompetensiya nazariyasining rivojlanishini o'z ilmiy tadqiqotlarida tahlil qilganlar, unga ko'ra tilni nafaqat qoidalar tizimi sifatida o'rgatish va nafaqat ularni nutqda ishlatish, balki nutq maqsadlari, samarali aloqa, boshqalar bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatish, nizolarni oldini olish uchun ijtimoiy aloqalarni o'rnatish va xatti-harakatlar strategiyasini ishlab chiqishga qaratilgan nutq harakatlarini muvofiqlashtirish uchun ham o'rgatish taklif qilindi. Pedagogik adabiyotlarda "pedagogik kompetentlik" tushunchasi qo'llaniladi. Bu tushuncha bilim ko'nikma, va malaka shuningdek, ularni faoliyat, muloqot va shaxsni rivojlantirishda qo'llay olish usullarini egallashni o'z ichiga oladi [1:9].

Boshqacha qilib aytganda, kommunikativ kompetensiya – bu muloqot va aloqa texnikasiga tayyorlikka asoslangan nutqda suhbatdosh bilan muloqot qilish qobiliyati. "Kommunikativ kompetensiya" atamasi ijtimoiy psixologlar tomonidan shaxslararo o'zaro ta'sir sohasidagi shaxsning bilimlari, ko'nikmalari, hissiy va ijtimoiy tajribasiga asoslangan turli xil aloqa vaziyatlarida yo'nalishni belgilash uchun ishlatila boshlandi. Nazariy jihatdan kommunikativ kompetensiya muammosi qayta taqdim etiladi. O'rganilayotgan kommunikativ kompetensiya muammosi bilan bog'liq tushunchalarga kelsak, ularning xilma-xilligi tadqiqotchilarning ham muloqotga, ham kompetensiyaga ilmiy qiziqishini tasdiqlashi mumkin, bu asosan "faoliyatga tayyorlik" yoki "faoliyat qobiliyati" deb tushuniladi. Shu kabi ilmiy izlanishlarning olib borilayotganligi talabalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish uchun muhim omil hisoblanadi. Oliy ta'lim tizimi muammolarida asosiy jihatlardan biri sifatida kommunikativ bilimlarga qaratiladi. Buning yechimi esa o'rganishning mohiyati ya'ni qonuniyatlar, tamoyillar, yondashuvlar va vazifalarni amalga oshirish usul va vositalar tizimini o'rganishni talab qiladi. Bundan tashqari malakalarni shakllantirish, rivojlantirish va baholash jarayonida samarali usul va shakllarni tanlab, ularni to'g'ri qo'llashga imkon beradi. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida didaktik tamoyil bu kommunikativ kompetensiya tizimini rivojlantirishga va tartibga soluvchisiga aylanadi. Kommunikativ kompetensiya, uning fikricha, shaxsiy tajribadir. Didaktik jihatdan kommunikativ kompetensiyani hisobga olgan holda, biz didaktik jarayonning talabalarga kommunikativ faoliyatning zarur tajribasini egallashga imkon beradigan imkoniyatlarini qidiramiz. Biroq, aloqa tajribasini to'plash uchun tinglovchilarda ozmi-ko'pmi rivojlangan bo'lishi mumkin bo'lgan ushbu faoliyat turi uchun qobiliyatlarga asoslangan aloqa faoliyati bilan shug'ullanish kerak. Shu munosabat bilan "didaktik potensial" tushunchasini amaliyotga joriy etish, uni o'quv jarayonida ko'zlangan maqsadlarga erishish samaradorligini munosib ravishda ta'minlovchi tushuncha sifatida qarashimiz, uning mazmunini, qonuniyatlarini va tamoyillarini ham inobatga olgan holda o'tkazilgan usul, vosita va shakllarining umumiy majmui sifatida belgilash zarur. Didaktika yunoncha "o'qituvchi, o'rganuvchi" degan ma'nolarni bildirib pedagogikaning ta'lim muammolarini ishlab chiquvchi qismi [2:5].

Didaktikaning maqsadi, uning tamoyillari hamda metodikaning alohida komponentlari pedagogik texnologiya darajasida ta'lim vositasi va shakllari birgalikda amaliyotga taqdim etish. Bilim va malakalarni tarkib toptirish naqadar zarur bo'lsada hozirgi didaktika ana shu soha bilangina chegaralanib qolmaydi [3:83]. Oliy ta'lim mutaxassislarni tayyorlash sifatini yanada oshirish, tadqiqotimizning maqsadini amalga oshirish jarayonidagi usullar va shakllardan foydalanib, mutaxassislarni tayyorlash darajasiga sifatli baho berishga imkon beradi. Didaktika va uning vujudga kelish davrida o'rganish ta'lim-tarbiya va o'qitish tizimi taraqqiyot zanjirining shakllanishiga, pedagogik madaniyatning o'sishiga, xato qilmaslikka, ta'lim-tarbiya o'qitishning zamonaviy nazariy va amaliy masalalarni echishning samarali yollarini topishga, pedagogika fanining rivojlanish yo'nalishlarini bashorat qilishga imkoniyat beradi [4:6]. Maqsadga erishish jarayonida o'rganish, shuningdek, ta'lim, kognitiv va muloqotni rivojlantiruvchi vazifalarni hal qiladi. Didaktik tamoyillar kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishda imkoniyatlari kommunikativ kompetensiya darajasini baholash jarayonida o'qituvchi va talabaning didaktik o'zaro ta'siri turli xil vositalar, usullar va baholash shakllaridan foydalanish asosida amalga oshiriladi va ular kompetensiyani rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda didaktik imkoniyatlardan foydalanish moslashuv bosqichida talaba asta-sekin kasbiy ijtimoiylashuv jarayoniga kiradi. Shaxslararo va kasbiy muloqot tajribasini egallay boshlaydi, kommunikativ jihatdan faoliyat texnologiyalarini o'zlashtirib, muloqot sherigi bilan o'zaro hamkorlik aloqalarini o'rnatishni o'zlashtiradi, egallamoqchi bo'lgan kasbining nechog'lik ahamiyatli ekanligini tushunadi, kasbiy ahamiyatli hisoblangan asosiy metodologik hamda didaktik kategoriyalarni o'rganadi, o'zlashtira boradi.

Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda talabalarning kommunikativ faolligini oshirish uchun biz kommunikativ kompetensiyani o'rganish usullari, shakllari, vositalarining maxsus ishlab chiqilgan tizimini taklif qildik. Oliy o'quv yurtlari talabalarining kommunikativ kompetentligini o'rganish jarayoni ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati sharoitlariga imkon qadar yaqin bo'lgan, egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini namoyon etish imkonini beradigan sharoitlarda o'tishi kerak. Fanlarni o'qitishda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning istiqbolli shakli o'rganishning o'yin va rolli o'yin elementlarini joriy etishdir. Kommunikativ kompetensiyaning mohiyatiga ko'ra, talabalarning boshqa odamlar va turli xil ma'lumotlar manbalari bilan o'zaro munosabati bilimlari va ko'nikmalari yig'indisi sifatida guruh va mustaqil ishning faol usullari didaktik potensialga ega hisoblanib ular quyidagilardan iborat: seminar, muammoli ma'ruza, keys, tahlil qilish, rolli o'yinlar va treninglar, asosiy matnlarni tahlil qilishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish shular jumlasidandir. Muloqot jarayonida talaba tomonidan bildirilayotgan fikrlar uning qarashlari shaxsni yaqindan o'rganish uchun imkoniyat yaratadi. Ushbu maqolaning umumiy konseptual asosi muloqot sifatida o'rganishga yondashuvdir. Shu bilan birga, didaktik sharoitlar tizimi kommunikativ kompetensiyani shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi, uni o'zlashtirish imkoniyati va zarurati kommunikativ kompetensiyaning o'ziga xos

xususiyatlaridan kelib chiqadi. Agar boshqa biron bir mavzuni o'qitish sharoitida aloqa funksiyasi faqat talabalarning fan faoliyatini tashkil etish bo'lsa, unda faoliyatning o'zi didaktik jarayon ishtirokchilari bilan muloqot qilish uchun qulay shart-sharoitlarni ta'minlaydi va aloqa bir vaqtning o'zida o'qitishning maqsadi va vositasi hisoblanadi. Shu munosabat bilan, kommunikativ faoliyat samaradorligini ta'minlaydigan va shu bilan ushbu mavzuni o'qitish va uni o'rganish samaradorligini ta'minlaydigan shaxs fazilatlarini o'qituvchi va tinglovchilar uchun hayotiy ahamiyatga ega. Agar ta'limning asosiy mazmunini har bir kishining shaxsiy kasbiy ijtimoiy hayotida muvaffaqiyot qozonish zarur bo'lgan amaliy ko'nikmalar malakalar deb belgilaydigan bo'lsak shulardan kommunikativ kompetentlik eng muhimi hisoblanadi[5:10].

Didaktikaning maqsadi, uning tamoyillari hamda metodikaning alohida komponentlari pedagogik texnologiya darajasida ta'lim vositasi va shakllari birgalikda amaliyotga taqdim etish. Ilmiy-didaktik tadqiqot fakt to'plash, faktlarni tahlil etish, izlanish natijalarini moddiylashtirish yo'llari bilan olib boriladi[6:35]. Bunda esa bizga talabalarning kommunikativ kompetentligini o'rganishdagi didaktik imkoniyatlarni aniqlash anchayin qo'l keladi. Maqsadga erishish jarayonida o'rganish, shuningdek, ta'lim, kognitiv va muloqotni rivojlantiruvchi vazifalarni hal qiladi. Didaktik tamoyillar kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishda imkoniyatlari kommunikativ kompetensiya darajasini baholash jarayonida o'qituvchi va talabaning didaktik o'zaro ta'siri turli xil vositalar, usullar va baholash shakllaridan foydalanish asosida amalga oshiriladi va ular kompetensiyani rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Talabalarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning didaktik shartlarini tavsiflash maqsadni belgilashdan boshlanadi. O'quv jarayoni - bu o'quv vaziyatlarining maqsadli ravishda yaratilgan dinamikasi. Agar ta'lim tizimining asosiy elementlari ta'limning maqsadi, mazmuni, metodlari va shakllari bo'lsa, unda didaktik jarayonning elementlari maqsadlarni belgilash, o'quv materiallari, o'quv texnologiyalari va o'quv mashg'ulotlari tizimidir. Maqsadni belgilash jarayoni moddiy imkoniyatlar va o'quvchilarning tayyorgarligi nuqtai nazaridan eng maqbul o'quv variantlarini tanlash mumkin. Ta'lim berish va ta'lim olish jarayonini ikkita faoliyatning ya'ni o'qitish va o'qishning bir butunligi deb qarashimiz o'rinli va shuning uchun ham, pedagog va talabalarning faoliyatiga strukturaviy komponentlarning har bir rivojlanish bosqichlariga muvofiq ravishda unga xarakteristika berish, va shu orqali talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish jarayoni modelining texnologik komponentini aks ettirish zarur. Bo'lg'usi mutaxassisning pedagogik faoliyatga kasbiy-shaxsiy tayyorgarlik darajasi nafaqat oliy ta'lim muassasalarida doirasida, balki shaxsiy ta'lim, kasbiy jihatdan egallangan tajriba bilan ham belgilanishi mumkin. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim va tarbiya berishda o'qituvchi talabaning kasbiy faoliyatda ko'nikma va malakalarni egallashni to'g'ri tashkil qilishi, xar bir talabani tushunishi, uning har jihatdan o'z kasbiga sadoqat ruhida to'g'ri rivojlanishi uchun javobgardir. Talaba u yoki boshqa sifatlarni, malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish uchun uni maxsus tashkil qilingan faoliyatga qo'shish, kiritish lozim. Bizning ishimiz doirasida, maxsus tashkil qilingan faoliyat deganda o'zimiz ishlab chiqqan, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda didaktik imkoniyatlaridan foydalanish maqsadga muvofiq ravishda yo'naltirilgan va moslashuvchan, izlanish va refleksiv bosqichlarni o'z ichiga olgan seminar-treninglarini ko'zda tutadi. Talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni modelini amalga oshirish natijasi ularning o'rganilayotgan kompetentligini rivojlantirishdir. Ta'lim oluvchilarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirish jarayonidagi xususiyatlarning namoyon bo'lishini chuqurroq tushunishga, harakat mantig'i hamda dinamikasi, uning rivojlanishida shaxsning o'ziga hos xarakteristikasi sifatida ko'rishimiz maqsadga muvofiq. Talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun belgilangan bosqichlar etakchi pedagogik shartning o'ziga xos xususiyatlari, shu bilan birga kompetensiyaning rivojlanganlik darajalari bilan belgilanadi.

Xulosa qilib aytganda talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda didaktik imkoniyatlardan foydalanish jarayoni samarali amal qilishi uchun pedagogik shart-sharoitlarni aniqlashning rejalashtirilgan yo'llari asosida quyidagi shart-sharoitlar majmuasi aniqlandi: o'quv jarayoni shaxsiy-praksiologik yondashuvga asoslanib quriladi; talabalarning kasbiy o'zini anglashini rivojlantirish ularning kommunikativ faoliyat jarayoniga shaxsiy kirishini qo'shilishini ta'minlaydi; o'qituvchi va talabalarning kommunikativ o'zaro faoliyatlari birgalikdagi ijod asosida tashkil qilinadi.

ADABIYOTLAR

12. Kurbaniyazova.Z.K, "Pedagogik kompetentlik" Toshkent, "Yosh avlod matbaa" 2021, 9-b
13. Зуннунов.А, Маххамов.У, "Дидактика" Шарк нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, Тошкент, 2006
14. Мавлонова.Р, Тўраева.О, Холикбердиев.К, Педагогика, Тошкент, Ўқитувчи, 2001
15. Авлиякулов.Н.Х, Мусаева.Н.Н, Дидактика бошланиши, Тошкент, 2014,6
16. Muslimov.N.A, Motalipova.M.J, Abdullaeva.Q.M Bo'lajak oqituvchilarning kommunikativ kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Toshkent, 2014
17. Roziqov.O, Adizov.B, Najmiddinova.G Umumiy Didaktika Toshkent, 2012

Rezyume. Maqolada sifatli ta'lim berishda zamonaviy usullarning didaktik materiallarning va ta'lim beruvchining faoliyati zamonaviy pedagogik fan doirasidan tahlil qilingan. Oliy ta'lim tizimida talabalarning etuk bilim va konikmalarni olishda kommunikativ kompetensiyaning o'rni va ro'li to'g'risida keng tahlil qilingan va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga bog'liqli fikr va mulohazalar berilgan.

Калит сўзлар: Kommunikativ kompetensiya, ritorika, diskussiya, strategiya, didaktika, jamiyat, talim, texnologiya.

Резюме. В статье с позиции современной педагогической науки анализируются современные методы дидактического материала и деятельность учителя по обеспечению качественного образования. Проанализированы место и роль

коммуникативной компетентности в приобретении зрелых знаний и умений студентами в системе высшего образования, а также даны суждения и комментарии, связанные с развитием коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: Коммуникатив компетенция, риторика, дискуссия, стратегия, дидактика, общество, образование, технология.

Summary. In this article, modern methods of didactic materials and teacher's activity in providing quality education are analyzed from the framework of modern pedagogical science. The place and role of communicative competence in the acquisition of mature knowledge and skills of students in the higher education system was widely analyzed, and opinions and comments related to the development of communicative competence were given.

Key words: Communicative competence, rhetoric, discussion, strategy, didactics, society, education, technology.

UDC 371.33

UNDERSTANDING MODES OF COMMUNICATION IN LANGUAGE TEACHING

Utebaeva A.

NSPI

Speaking is a vital aspect of human communication, encompassing a diverse range of styles and registers. Within the spectrum of spoken language, formal and informal communication represent two distinct modes, each characterized by unique linguistic features, conventions, and social contexts. We delve into the nuances of formal and informal speaking, examining their defining characteristics, differences, and practical implications for effective communication.

Formal Speaking. Formal speaking refers to communication characterized by adherence to established conventions, etiquette, and language norms. It is typically used in professional settings, academic environments, official ceremonies, and other formal occasions where decorum and respect are paramount. Formal speech tends to adhere to standard grammar and vocabulary, with an emphasis on clarity, precision, and professionalism [1; 98].

Characteristics of Formal Speaking. Polished Language: Formal speaking employs grammatically correct language and avoids slang, colloquialisms, or informal expressions; Respectful Tone: Speakers adopt a respectful and courteous tone, addressing their audience with appropriate titles and formal language; Structured Discourse: Formal speaking often follows a structured format, with clear introductions, main points, and conclusions; Professional Vocabulary: Formal speech may include specialized vocabulary and terminology relevant to the topic or field of discourse; Impersonal Style: Speakers maintain a degree of distance and objectivity, focusing on the content rather than personal opinions or emotions;

Examples of Formal Speaking: Business presentations; Academic lectures; Political speeches; Legal proceedings; Official ceremonies.

Informal Speaking: Informal speaking, in contrast, encompasses casual, relaxed, and spontaneous communication that occurs in everyday social interactions. It is characterized by a more flexible and unstructured approach to language, allowing for the use of slang, idiomatic expressions, and informal vocabulary. Informal speech is commonly used among friends, family members, peers, and in informal social settings where intimacy and familiarity prevail [2; 112-115].

Characteristics of Informal Speaking: Relaxed Tone: Informal speaking adopts a casual and conversational tone, often characterized by humor, friendliness, and informality; Colloquial Language: Informal speech includes colloquialisms, slang, and idiomatic expressions that reflect the speaker's cultural background and social identity; Spontaneous Interaction: Informal speaking is spontaneous and unscripted, allowing for interruptions, digressions, and overlapping speech; Personal Style: Speakers may express personal opinions, emotions, and experiences freely, without adhering to formal conventions or etiquette; Flexibility and Adaptability: Informal speech is flexible and adaptable to the context, audience, and social dynamics of the interaction.

Examples of Informal Speaking: Casual conversations; Phone calls with friends; Social media interactions; Informal meetings; Family gatherings and etc. Understanding the distinction between formal and informal speaking is essential for effective communication in various contexts. While formal speaking is appropriate for professional settings and official occasions, informal speaking facilitates social bonding, rapport-building, and interpersonal relationships. Mastery of both styles enables individuals to navigate diverse social and professional environments with confidence and fluency [3; 11].

Formal and informal speaking represent two fundamental modes of human communication, each serving distinct purposes and functions. While formal speaking adheres to established conventions and professional norms, informal speaking embraces spontaneity, flexibility, and social connection. By recognizing the characteristics and nuances of each style, individuals can enhance their communicative competence and engage effectively in a wide range of social and professional interactions. Furthermore, effective communication lies at the heart of language learning, and speaking skills play a pivotal role in enabling learners to express themselves fluently and interactively. Within the realm of spoken communication, interactive and transactional speaking represent two distinct modes, each with its own set of characteristics, importance, and drawbacks in the context of English language teaching (ELT). In this work, we delve into the dynamics of interactive and transactional speaking, examining their significance and implications for language learners and educators

Interactive Speaking. Interactive speaking involves dynamic and reciprocal communication between speakers, with a focus on engagement, collaboration, and interaction. This mode of speaking emphasizes active participation, turn-taking,

and negotiation of meaning, fostering authentic and meaningful exchanges between speakers. Interactive speaking is essential for developing interpersonal skills, building rapport, and engaging in real-life communicative situations. Interactive speaking holds significant importance in English Language Teaching (ELT) for various reasons. Firstly, it facilitates authentic communication by providing learners with opportunities to engage in real-world interactions, thus simulating the complexities of natural language use [4; 125]. Through activities such as discussions, debates, and role-plays, learners can enhance their fluency, spontaneity, and coherence in expressing themselves in real time. Moreover, interactive speaking promotes collaborative learning environments where learners collaborate, negotiate meaning, and co-construct knowledge with their peers. This fosters a sense of community and encourages active participation in the learning process. Additionally, interactive speaking tasks help learners develop communication strategies such as clarification, elaboration, and negotiation, which are essential for overcoming communication barriers and conveying meaning effectively.

Furthermore, regular practice of interactive speaking tasks contributes to confidence building among learners. As they become more accustomed to engaging in communicative activities, learners experience reduced anxiety and increased willingness to participate actively. Overall, interactive speaking plays a crucial role in ELT by not only improving linguistic proficiency but also fostering effective communication skills and confidence in learners.

Drawbacks of Interactive Speaking: Time Constraints: Interactive speaking activities may require significant time investment, making it challenging to cover a wide range of topics or language skills within limited class time. Uneven Participation: In group settings, some learners may dominate the conversation while others remain passive, leading to uneven participation and limited opportunities for all learners to practice speaking. Complexity of Task Design: Designing effective interactive speaking tasks that cater to the diverse needs and proficiency levels of learners can be complex and time-consuming for educators [5; 341]. Assessment Challenges: Assessing interactive speaking skills objectively and reliably can be challenging, as it often involves subjective judgments based on multiple criteria such as fluency, accuracy, and interactional skills.

Transactional Speaking: Transactional speaking, on the other hand, focuses on conveying and exchanging information, ideas, or opinions in a purposeful and goal-oriented manner. This mode of speaking is characterized by clarity, coherence, and effectiveness in achieving communicative objectives, such as giving instructions, making requests, or providing explanations.

Importance of Transactional Speaking in ELT: Transactional speaking plays a vital role in English Language Teaching (ELT) due to several key reasons. Firstly, it enables learners to develop functional communication skills essential for everyday interactions, such as ordering food, asking for directions, or seeking information. Additionally, transactional speaking tasks aid learners in achieving specific communicative goals, such as completing a task or solving a problem, thereby enhancing their task achievement abilities. Moreover, transactional speaking activities offer contextualized learning experiences, allowing learners to practice language in meaningful contexts. This reinforces vocabulary, grammar, and discourse structures relevant to various communicative functions, thereby facilitating better language acquisition. Furthermore, transactional speaking skills acquired through such activities have direct real-life applications outside the classroom, empowering learners to navigate social and professional situations confidently and proficiently.

Lastly, transactional speaking tasks prioritize accuracy, clarity, and effectiveness in communication. Learners are encouraged to convey their messages clearly and concisely to achieve their intended purpose, thereby enhancing their overall communicative competence. Thus, transactional speaking holds significant importance in ELT, offering learners practical and functional language skills necessary for effective communication in diverse contexts.

Drawbacks of Transactional Speaking: Limited Authenticity: Transactional speaking tasks may lack the authenticity and spontaneity of real-life interactions, as they often involve scripted or predetermined dialogues and scenarios. Overemphasis on Form: In focusing on achieving specific communicative goals, transactional speaking tasks may prioritize linguistic accuracy and form over naturalness and fluency, potentially inhibiting learners' creativity and spontaneity in language use. Reduced Interaction: Transactional speaking tasks may involve minimal interaction and engagement between speakers, particularly in one-way communication situations such as giving presentations or delivering speeches. Task Repetition: Transactional speaking tasks that focus on specific communicative functions or language structures may lead to task repetition and limited variety in speaking activities, potentially diminishing learner motivation and engagement over time. In conclusion, both interactive and transactional speaking play integral roles in English language teaching, offering learners diverse opportunities to develop their speaking skills and communicate effectively in a range of contexts. While interactive speaking fosters collaboration, engagement, and interpersonal skills, transactional speaking emphasizes functional communication, task achievement, and real-life applications. By integrating a variety of interactive and transactional speaking activities into their teaching practices, educators can create dynamic and communicatively rich learning environments that cater to the diverse needs and preferences of language learners, fostering their overall speaking proficiency and communicative competence.

REFERENCES

1. David Nunan. *Practical English Language Teaching*. New York: McGraw-Hill, 2003, 342p.
2. Kayi, H. *Teaching speaking: activities to promote speaking in a second language*. TESL Journal, 12, 2006. 11. Retrieved from: <http://iteslj.org/>

- Pierce, L.V. *Teaching Strategies for Developing Oral Language Skills*. In A Forum Anthology Volume IV. Selected Articles from the English Teaching Forum 1984-1988. January, 1999. pp. 7-21.
- Yellen, Blake, & Devries. *Developing Speaking Skills: Integrating the Language Arts*. Third ed. Scottsdale, AZ Holcomb Hathaway Publisher, 2004, pp. 122-138.
- Ходжаниязова У. The effective use of authentic songs in language teaching //Преимущества и проблемы использования достижений отечественной и мировой науки и технологии в сфере иноязычного образования. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 340-342.

Abstract: This article examines the multifaceted nature of speaking as a core component of human communication, focusing on the distinctions between formal and informal speaking and their implications for social and professional contexts. Formal speaking, characterized by structured language and professional etiquette, contrasts with the casual and flexible style of informal communication, which fosters intimacy and spontaneity. The study also explores interactive and transactional speaking, two essential modes within English Language Teaching (ELT). Interactive speaking emphasizes engagement, collaboration, and real-life conversational skills, while transactional speaking focuses on functional, goal-oriented communication for practical purposes.

Key words: formal, informal, interactive, transactional, communication.

Annotatsiya: Ushbu maqolada inson muloqotining asosiy tarkibiy qismi sifatida ogʻzaki nutqning koʻp qirrali tabiati, shuningdek, rasmiy va norasmiy nutq oʻrtasidagi farqlar va ularning ijtimoiy hamda kasbiy kontekstlardagi ahamiyati koʻrib chiqiladi. Rasmiy nutq strukturasi va kasbiy etiketi bilan ajralib turadi va yaqinlik va spontanlikni ragʻbatlantiruvchi norasmiy muloqotning erkin va moslashuvchan uslubiga qarama-qarshi qoʻyiladi. Shuningdek, maqolada ingliz tilini oʻqitishda (ELT) muhim boʻlgan ikkita rejim — interaktiv va tranzaksion nutq tahlil qilinadi. Interaktiv nutq ishtirok, hamkorlik va real hayotiy muloqot koʻnikmalarini rivojlantirishni taʼkidlaydi, tranzaksion nutq esa amaliy maqsadlar uchun funksional va maqsadga yoʻnaltirilgan muloqotga eʼtibor qaratadi.

Kalit soʻzlar: rasmiy, norasmiy, interaktiv, tranzaksion, muloqot.

Аннотация: В данной статье рассматривается многогранная природа устной речи как ключевого компонента человеческой коммуникации, с акцентом на различия между формальной и неформальной речью и их значимость для социальных и профессиональных контекстов. Формальная речь, характеризующаяся структурированным языком и профессиональным этикетом, противопоставляется непринужденному и гибкому стилю неформального общения, способствующему близости и спонтанности. Также исследуются интерактивная и транзакционная речь — два важных режима в преподавании английского языка (ELT). Интерактивная речь подчеркивает вовлеченность, сотрудничество и навыки реального общения, в то время как транзакционная речь сосредоточена на функциональной, целенаправленной коммуникации для практических целей.

Ключевые слова: формальная, неформальная, интерактивная, транзакционная, коммуникация.

QARAQALPAQSTAN GEOGRAFIYASIN MILLIY BAĞDARLAMA TIYKARINDA OQITIWDIŇ ABZALLIQLARI

Dauletbaev O. U.

Qaraqalpaqstan Respublikası Mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriw ministrliǵı

Kirisiw. Qaraqalpaqstannıń tábiyiy geografiyası, Qaraqalpaqstannıń sociallıq ekonomikalıq geografiyasında oqıwshılarda tábiyat, xalıq hám xojalıq haqqında túsıniklerdi qalıplestiriw procesinde fizika, ximiya hám biologiya pánlerine tiyisli maǵlıwmatlardan paydalanıp, túrles pánler salasındaǵı bilimlerde maqset hám wazıypalarınan kelip shıǵıp mazmun-mánisine sińdiriliwi tiyis. Sonıń menen birge, Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıw nátiyjesinde qalıplestiriletuǵın túsınik hám kompetenciya Ózbekstan tábiyiy geografiyası, Ózbekstan ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası sıyaqlı geografiya pánleri hám basqa tábiyiy hám ekonomikalıq pánlerde úyreniletuǵın obyekt, hádiyse hám procesler haqqında kompleks kóz-qarastı qalıplestiriwde xızmet etedi.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń tábiyatı bay hám hár qıylılıǵı menen ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp, onda oǵada úlken tegislikler, ústirtlikler, onshellı biyik bolmaǵan taw, kól, oyıl-biyikli qumlıqlar hám dárya alapları gezlesedi. Qaraqalpaqstan tábiyiy kompleksinde jer, suw qorları menen bir qatarda tábiyattıń qúdretli kúshi menen payda bolǵan jer astı baylıqlarınıń da hár qıylılıǵı respublika ekonomikasınıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye. Ğárezsizlikke eriskennen sońǵı jılları hár bir respublika óziniń ekonomikalıq, sociallıq rawajlanıw jolın ózi belgilep ǵana qoymay, tábiyiy sharaytların, tábiyiy baylıqların tereńirek úyreniwge úlken múmkinshilikler aldı. Sonlıqtan oqıw quralımız muǵallimler basshılıǵında oqıwshılardıǵa óziniń jasaǵan aymaǵı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı tereńirek úyretiw maqsetinde usınılıp otır.

Geografiya páni eń áyyemgi hám rawajlanıwshı pánlerden esaplanıp, ol basqa pánler menen tıǵız baylanısqa iye.

Házirgi zaman pánleriniń bir ózgesheligi olar birinshisi ekinshisin tolıqtırıp, bir-birine baylanıslı, ǵárezli jaǵdayda rawajlanıp baradı. Sonlıqtan geografiya pániniń rawajlanıwın geologiya, gidrologiya, klimatologiya, minerologiya, matematika, statistika, ekonomikalıq pánler, biologiya, botanika, zoologiya, tariyx pánlerisiz kóz aldımızǵa keltiriw qıyın.

Qaraqalpaqstan geografiyası pánin Milliy baǵdarlama tiykarında oqıtıw metodikası abzallıqları tómendegilerden ibarat: Qaraqalpaqstan geografiyası pánin ulıwma bilim beriw pánleri menen óz ara integraciyası hám oqıwshılardı tábiyat, xalıq hám xojalıqtı úyreniw, qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw hám tábiyiy resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıw hám de

ekonomika tarawları hám social tarawlar menen baylanıslı bolǵan qánigeliklerge qızıqtırw arqalı kásipke baǵdarlawdı shólkemlestiriwden ibarat.

Sonday aq, oqıtıw nátiyjeleriniń turmıs penen baylanıslılıǵı, jas áwladtıń dúnya qarası hám qorshaǵan ortalıqqa bolǵan múnásiybetin qalıplestiriwge qaratılǵanlıǵı; Teoriyalıq hám ámeliy kompetenciyalardıń bar ekenligi, olardıń ózara uyǵınlıǵı, geografiya pánine tiyisli kompetenciyalardıń baylanıslılıǵı, olarda pánniń kompleks áhmiyetiniń sáwlelengenligi; Bilimdi kúndelik turmıs hám ámeliyat ortasındaǵı baylanıslılıǵın támiyinlewge, alınǵan bilimlerdi turmısta qollay alıw uqıpları qalıplestiriliwine, basqa oqıw pánleri menen tıǵız baylanıslılıqtı támiyinlewge baǵdarlangan bolıwı; Sabaqlıqtaǵı súwretler kórinisindegi illyustraciya: kartalar, kesteler, diagrammalar hám fotosúwretler menen bezetilgen bolıwı, tayanış túsiniqler, atamalar hám sol sıyaqlılar sózlik kórinisinde kórsetilgen bolıwı kerek.

Sabaqlıqtıń jańa basılıwın tayarlawda tiykarǵı itibar oqıwshılardı **PISA, STEAM** sıyaqlı xalıqaralıq bahalaw islerine basqışpa-basqış tayarlap barıwǵa hám sabaqlıqtı xalıqaralıq standartlarǵa say etip jaratıwǵa qaratıladı.

Qaraqalpaqstan tábiyiy geografiyası pánin Milliy baǵdarlama tiykarında oqıtıw metodikası abzallıqları. oqıtıw nátiyjeleriniń turmıs penen baylanıslılıǵı, jas áwladtıń dúnya qarası hám qorshaǵan ortalıqqa bolǵan múnásiybetin qalıplestiriwge qaratılǵanlıǵı; ulıwmalıqtan menshiklik prinsipi tiykarında anıq mazmunǵa iye túsiniqlerdiń berilgenligi; teoriyalıq hám ámeliy kompetenciyalardıń bar ekenligi, olardıń ózara uyǵınlıǵı; geografiya pánine tiyisli kompetenciyalardıń baylanıslılıǵı, olarda pánniń kompleks áhmiyetiniń sáwlelengenligi;

Oqıtıw formalari. temalar, ámeliy shınıǵıwlar (maǵlıwmatlar, texnologiyalardı anlap alıw, aqlıy qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıw, teoriyalıq bilimlerin bekkemlew); dóńgelek stol átirapında sáwbetlesiw (kórilip atırǵan tapsırmalar sheshimleri boyınsha usınıs beriw qábiliyetin asırıw, esitiw, logikalıq oylaw hám sheshimler qabıl etiw); báseki hám tartıslar (tapsırmalar sheshimi boyınsha dáliller hám tiykarlı argumentlerdi prezentatsiya qılıw, esitiw hám mashqalalar sheshimin tabıw qábiliyetlerin rawajlandırıw).

Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıwda tek ǵana olardıń ózara ishki, bálki sırtqı, yaǵnıy túrles blok-modullar quramına kiretuǵın pánler menen ulıwma orta bilim beriwdiń milliy oqıw baǵdarlaması joybarı integraciyası da úlken áhmiyetke iye. Atap aytqanda, tómendegi pán baǵdarları menen ózara bekkem baylanısları zárúrli esaplanadı:

Ana tili hám ádebiyat oqıw predmetleri arqalı qalıplestiretuǵın kompetenciyalar Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıwda oqıwshılardıń dóretiwshilik pikirlewın rawajlandırıwda, jazba hám awızeki túrde óz pikirlerin durıs bayanlaw tájiriybelerin payda etiwde, ilimiy atamalarlı durıs qollaw hám de tartıslar procesinde erkin baylanıs ornatiwǵa úyretiwde zárúrli orın tutadı.

Matematika oqıw predmetinde úyretiletuǵın ilimiy tájiriybeler Qaraqalpaqstan geografiyası páni sabaqlarında matematikalıq ólshew hám esap-kitaplar menen baylanıslı máselelerdi sheshiw, laboratoriya hám basqa tájiriybelerdi ótkeriw procesinde eń maqul túsetuǵın sheshim taba alıw hám tuwrı qarar qabıl qılıw ushın áhmiyetli bolıp tabıladı.

Informatika hám xabar texnologiyaları oqıw predmeti járdeminde Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıw procesiniń natiyjeliligin túrli kórinistegi informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalar hám kompyuter texnikasınan paydalanıw arqalı asırıwǵa úlken múmkınshiliklerdi jaratadı.

Tariyx oqıw predmeti Qaraqalpaqstan geografiyası páni menen de tikkeley baylanısqa. Ilim jetiskenlikleriniń islep shıǵarıw tarawları, ekonomikalıq-sociallıq munásibetleriniń rawajlanıwı hám qorshaǵan ortalıq jaǵdayına tásirin kórsetiwde tariyxıy maǵlıwmatlardıń áhmiyeti úlken bolıp tabıladı.

Texnologiya oqıw predmeti arqalı quram tapqan kompetenciyalar Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıw procesinde oqıwshılardı kásip-ónerge baǵdarlaw, olardıń texnikalıq dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıw hám de dóretiwshilik joybar tayarlaw tájiriybelerin qalıplestiriwde joqarı kásiplik áhmiyetke iye esaplanadı.

Biologiya oqıw predmetleri oqıwshılarda janlı tábiyattıń obyektı hám sistemasın seziw, janlı hám jansız tábiyat arasındǵı baylanıslardı qalıplestiredi. Janlı ortalıq máselelerin sheshiw kónlikpelerine iye boladı, oqıwshılardıń sociallasıwı jaqsılanadı. Bir waqıttıń ózinde átirapımızdı qorshap turǵan janlı tábiyatqa unamlı munásibet, tábiyiy kóptúrlilikti saqlap qalıw, sonday-aq, juwapkerlikti sezgen halda bekkem turmıshlıq iskerlik qalıplese.

Fizika hám astronomiya oqıw predmetlerin oqıtıwda oqıwshılar tábiyat hádiyselerin hám tiykarǵı fizikalıq processlerdi anlaw menen birge, texnika hám texnologiyalardı rawajlandırıwda fizika hám astronomiya nızamların qollawdı úyrenedi. Pándi oqıtıw procesinde oqıwshılardıń logikalıq pikirlew qábileti, intellektual rawajlanıwı hám ulıwmainsaniylyq qádiriyaqlardı qalıplestiriw menen birge áleminń birden-bir kórinisine baylanıslı oyların rawajlandırıw hám de iyelegen bilimlerden kúndelik turmıs xızmetlerinde paydalanıw kónlikpesin qalıplestiriwde názerde tutadı.

Ximiya oqıw predmetin úyreniw procesinde oqıwshılar zatlar quramı, ximiyalıq atamalarlı parıqlaw, insan iskerligi hám tábiyatta júz berip atırǵan ximiyalıq processler haqqındaǵı túsiniqlerge iye boladı. Oqıwshılar ximiyalıq birikpelerdiń parıqların, tábiyiy sistemalardıń ximiyalıq tiykarın, zatlardıń dúzilisi hám quramınıń óz ara baylanıslılıǵın úyrenedi. Ximiyalıq elementlerden, xojalıq ximiya ónimlerinen abaylı bolıp paydalanıw hám olar tiykarında eksperiment ótkeriw kónlikpeleri rawajlanadı.

Qaraqalpaqstan geografiyası páni oqıwshılarda tábiyat, xalıq hám xojalıq haqqında túsiniqlerdi qalıplestiriw procesinde fizika, ximiya hám biologiya pánlerine tiyisli maǵlıwmatlardan paydalanadı, túrles pánler salasındaǵı bilimlerde óz maqset hám wazıypalarınan kelip shıǵıp mazmun-mánisine sińiredi. Sonıń menen birge, Qaraqalpaqstan geografiyası pánin oqıtıw nátiyjesinde qalıplestiriletuǵın túsiniqler hám kompetenciyalar Ózbekstan tábiyiy geografiyası, Ózbekstan

ekonomikaliq hám socialliq geografiyası sıyaqlı geografiya pánleri hám basqa tábiyiy hám ekonomikaliq pánlerde úyreniletuǵın obyekt, hádiyse hám processler haqqında kompleks kóz-qarastı qalıplestiriwde xızmet etedi.

ÀDEBIYATLAR

1. Қарақалпақстан Республикасының «Географиялық объектлердің атамалары хақында»ғы Нызамы. 28-декабрь 2013-жыл. (Еркин Қарақалпақстан газетасының 18-январь 2014-жыл № 8 (19470) саны).
2. Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакий. АҚД. Нукус. 1966.
3. Soliev A. *O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi*. -T.: 2014, 387-b.
4. Umarov E. *Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası*. -N.: 2015, 112-b
5. edu.uz geo. ru
6. geografiya.ru
7. toponimika.ru

Annotaciya: Usı maqala Qaraqalpaqstannıń tábiyiy geografiyası, Qaraqalpaqstannıń sociallıq ekonomikaliq geografiyası hám onı Milliy baǵdarlama tiykarında oqıtıwdıń abzallıqları haqqındaǵı jańa izleniwlerdi talıqlaydı.

Tayanış sózler: tegislikler, ústirtlikler, taw, kól, oyıl-biyikli qumlıqlar hám dárya alapları, tábiyiy resurslar.

Аннотация: Настоящая статья посвящена физической географии Каракалпакстана, социально-экономической географии Каракалпакстана и ее изучению на основе Национальной программы анализируют новые исследования о преимуществах обучения.

Ключевые слова: равнины, поверхности, горы, озера, мысово-холмистые пески и долины рек, природные ресурсы.

Annotation: This article is dedicated to the natural geography of Karakalpakstan, the socio-economic geography of Karakalpakstan and its implementation in accordance with the National Program analyzes new research on the advantages of teaching.

Key words: plains, surface, mountains, lakes, hilly sands and river valleys, natural resources.

AKMEOLOGIK POZITSIYA BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KREATIV SALOHİYATNI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Saidova G. H.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti

Kirish. Zamonaviy kasbiy pedagogik ta'limning muhim kamchiliklaridan biri bu uning bolg'usi o'qituvchilarning ijodiy salohiyatini, shu jumladan tarixni rivojlantirishga zaif ta'siridir. Zamonaviy oliy o'quv yurtlari o'qituvchilarining faoliyati tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik amaliyot darajasi yetarli darajada emas. Aksariyat o'qituvchilarning kelajakdagi kasbiy va pedagogik faoliyatda ijodkorlik ish tizimida, o'quvchilarning algoritmik harakatlariga qaratilgan stereotipli usul va uslublar ustunlik qiladi. Shuning uchun tarix o'qituvchilarini tayyorlaydigan pedagogik oliy ta'lim muassasalarining eng muhim vazifalaridan biri bu bo'lg'usi o'qituvchilarda kreativlikni rivojlantirish, ularning ijodiy salohiyatini oshirish, bo'lg'usi o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik faoliyatda ijodkorlik elementlarini qo'llashga tayyorlashdan iboratdir.

Dunyo ta'lim taraqqiyotining jadal suratlarda rivojlanishi avvalambor ta'lim jarayoniga innovatsion va kreativ yondashish lozimligini taqozo etmoqda. Chunki jahonda har qaysi jamiyatning rivojlanishi va yo'nalishini begilab beruvchi innovatsion-kreativ ijodkorlik ta'siri ostida yuz berib, inson faoliyatining har bir sohasida ijodkorlikka bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan tavsiflanadi. Xorijiy rivojlangan mamlakatlarda, jumladan AQSH, Kanada, Germaniya, Rossiya, Yaponiya, Koreya kabi davlatlarda o'qitish jarayonlari innovatsion-kreativ yondashuv asosida amalga oshirilmoqda. Mazkur holatni bevosita kuzatib, chuqur tahlil qilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev 2019-yil 23-avgustda xalq ta'limi, oliy ta'lim xodimlari bilan bo'lgan muloqotda uzluksiz ta'lim tizimida olib borilishi kerak bo'lgan dolzarb vazifalar haqida fikr yuritib, "... bugungi kunda ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilarning obro'sini ko'tarish, shu bilan bir qatorda bugun o'qituvchilarning o'zlari ham ta'lim-tarbiya jarayoniga yangicha ijodiy yondashishi lozim"[1], - degan bir qator fikrlarni bildirib o'tdi. Shuningdek, yurtboshimiz Sh. M. Mirziyoyev 2020-yil 24-yanvarda Oliy majlisga qilgan murojaatnomasida ham, ta'lim-tarbiyaning uzviy bog'liqligini yanada kuchaytirish maqsadida "Sharqona qarashlarimizda ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi. Bu esa bugungi kun o'qituvchisidan katta mas'uliyatni talab qiladi", - deb ta'kidladilar. Demak, bugungi kun o'qituvchilari ta'lim-tarbiya ishlarida faol qatnashar ekanlar, ular o'z faoliyatlarini zamon bilan hamohang tarzda tashkil etishlari talab etiladi. Shuningdek, umumta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan boshlang'ich sinf o'qituvchilari umumiy va maxsus kompetentsiyalarga ega bo'lishi hamda o'z faoliyatida ijodkorlik qobiliyatlarini namoyon eta olishi lozim.

Akmeologik pozitsiya — bu shaxsning o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshirish, o'z maqsadlariga erishish va o'zini o'zi rivojlantirish jarayonidir. Bu pozitsiya shaxsning o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyatlari va ijtimoiy muhit bilan bog'liq. O'qituvchilar uchun akmeologik pozitsiya, o'z navbatida, o'quvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilar o'zlarining akmeologik pozitsiyalarini rivojlantirish orqali o'quvchilarga ilhom berish, ularning ijodkorligini oshirish va o'z-o'zini rivojlantirishga yordam berishlari mumkin.

Akmeologik pozitsiya quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi. Shaxs o'z qobiliyatlari, kuchli va zaif tomonlarini tushunishi va o'z maqsadlarini belgilashi kerak. Shaxs o'z salohiyatini oshirish va yangi ko'nikmalarni o'rganish uchun doimiy ravishda o'z ustida ishlashi zarur. Shaxsning rivojlanishi ijtimoiy muhit, ta'lim, oilaviy va professional sharoitlar bilan bog'liq. Ijoiy muhit shaxsning o'zini o'zi amalga oshirishiga yordam beradi.

Akmeologik pozitsiya shaxsning ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini rivojlantirishga ham qaratilgan. Bu, o'z navbatida, shaxsning ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi. Akmeologik pozitsiya ijodiy fikrlash va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishga yordam beradi, bu esa shaxsning muammolarni hal qilish qobiliyatini oshiradi. Umuman olganda, akmeologik pozitsiya shaxsning o'zini o'zi rivojlantirish va o'z maqsadlariga erishish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Bu pozitsiya orqali shaxs o'z salohiyatini to'liq amalga oshirishga intiladi.

Kreativ salohiyat — bu shaxsning yangi g'oyalar, yechimlar va mahsulotlar yaratish qobiliyatidir. Bu salohiyat o'z ichiga ijodkorlik, innovatsion fikrlash, muammolarni hal qilish va yangi g'oyalarni amalga oshirish qobiliyatlarini oladi. Bo'lajak o'qituvchilar uchun kreativ salohiyatni rivojlantirish, nafaqat o'zlarining professional faoliyatlari uchun, balki o'quvchilarning ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun ham muhimdir. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda ta'lim dasturlarini yangilash va zamonaviy pedagogik metodlarni qo'llash muhimdir. O'qituvchilarni kreativ fikrlashga undovchi darslar, seminarlar va treninglar o'tkazish orqali ularning salohiyatini oshirish mumkin. O'qituvchilarni amaliy tajribalar orqali o'rgatish, ularning kreativ salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilarni turli loyihalar, tadbirlar va ekskursiyalar orqali o'quvchilarga ijodiy yondashuvni ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak. Zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga kiritish, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda yordam beradi. O'qituvchilarni interaktiv taqdimotlar, onlayn resurslar va multimedia vositalaridan foydalanishga o'rgatish, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. O'qituvchilar o'rtasida o'zaro hamkorlik va tajriba almashish, kreativ salohiyatni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilar bir-biridan o'rganish, yangi g'oyalar va metodlarni qo'llash orqali o'z salohiyatlarini oshirishlari mumkin. O'qituvchilarni motivatsiya qilish va ularni qo'llab-quvvatlash, ularning kreativ salohiyatini rivojlantirishda muhimdir. O'qituvchilarni muvaffaqiyatlari uchun rag'batlantirish, ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ijodiy fikrlashga undaydi. Akmeologiya — bu shaxsning eng yuqori darajadagi rivojlanishi va professional muvaffaqiyatini o'rganadigan fan. O'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda akmeologik pozitsiya muhim ahamiyatga ega, chunki bu yondashuv o'qituvchilarning o'z salohiyatlarini to'liq amalga oshirishlariga yordam beradi.[4]

Akmeologiya o'qituvchilarga bir qator foydalar keltiradi, bu esa ularning professional rivojlanishi va ta'lim jarayonida samaradorligini oshirishga yordam beradi. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini baholash orqali kuchli va zaif tomonlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologiya o'qituvchilarning ma'naviy va shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi, bu esa ularning o'z ishlariga bo'lgan munosabatini yaxshilaydi. O'qituvchilar ijodiy fikrlash va innovatsion yondashuvlarni o'rganish orqali dars jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologiya o'qituvchilarga muammolarni ijodiy tarzda hal qilishni o'rgatadi, bu esa ta'lim jarayonida samaradorlikni oshiradi. O'qituvchilar akmeologik yondashuvlar orqali o'z karyeralarini rivojlantirish va yangi imkoniyatlarni ochish imkoniyatiga ega bo'lishadi. O'qituvchilar o'z tajribalarini oshirish va yangi metodlarni o'rganish orqali professional o'sish imkoniyatlarini kengaytiradilar. Akmeologiya o'qituvchilar o'rtasida o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi, bu esa ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi. O'qituvchilar o'zaro tajriba almashish orqali yangi g'oyalarni ishlab chiqish va o'z bilimlarini kengaytirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologiya o'qituvchilarga o'z-o'zini rag'batlantirish va yangi maqsadlar qo'yish imkoniyatini beradi. O'qituvchilar o'z ishlariga qiziqish va motivatsiyani oshirish orqali ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishlari mumkin. O'qituvchilar akmeologik yondashuvlar orqali ta'lim sifatini oshirish uchun innovatsion metodlarni qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishadi. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish orqali talabalar bilan samarali ishlash imkoniyatini oshiradilar. Akmeologiya o'qituvchilarga shaxsiy va professional rivojlanish, ijodiy fikrlashni rivojlantirish, o'zaro muloqot va hamkorlikni oshirish, motivatsiya va ta'lim sifatini yaxshilashda muhim foydalar keltiradi. Ushbu yondashuv o'qituvchilarning o'z salohiyatlarini to'liq amalga oshirishlariga yordam beradi va ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi.[1]

Akmeologiya ta'lim jarayonini bir qator usullar va yondashuvlar orqali yaxshilaydi. Akmeologiya o'qituvchilarga va talabalar uchun o'z bilim va ko'nikmalarini baholash imkoniyatini beradi, bu esa o'zgarishlar va rivojlanish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etadi. Akmeologiya ta'lim jarayonida ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi, bu esa o'qituvchilar va talabalar o'rtasida yangi g'oyalar va metodlarni ishlab chiqishga yordam beradi. O'qituvchilar va talabalar muammolarni ijodiy tarzda hal qilishni o'rganadilar, bu esa ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi.

Akmeologiya o'qituvchilar va talabalar o'rtasida o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi, bu esa ta'lim jarayonida jamoaviy ishlarni kuchaytiradi. O'qituvchilar va talabalar o'zaro tajriba almashish orqali yangi g'oyalarni ishlab chiqish va o'z bilimlarini kengaytirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologiya o'qituvchilarga va talabalar uchun o'z-o'zini rag'batlantirish va yangi maqsadlar qo'yish imkoniyatini beradi, bu esa ta'lim jarayonida motivatsiyani oshiradi. O'qituvchilar o'z ishlariga qiziqish va motivatsiyani oshirish orqali ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishlari mumkin. Akmeologiya ta'lim sifatini oshirish uchun innovatsion metodlarni qo'llash imkoniyatini beradi, bu esa o'qituvchilarning darslarini yanada samarali qiladi. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish orqali talabalar bilan samarali ishlash imkoniyatini oshiradilar. Akmeologiya o'qituvchilarning professional rivojlanishiga yordam beradi, bu esa ularning ta'lim jarayonida samaradorligini oshiradi. O'qituvchilar o'z tajribalarini oshirish va yangi metodlarni o'rganish orqali ta'lim jarayonini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologiya ta'lim

jarayonini yaxshilashda shaxsiy rivojlanish, ijodiy fikrlashni rag'batlantirish, o'zaro muloqot va hamkorlikni oshirish, motivatsiya va ta'lim sifatini yaxshilash kabi bir qator imkoniyatlar yaratadi. Ushbu yondashuv ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi, o'qituvchilar va talabalar o'rtasida o'zaro aloqalarni kuchaytiradi.[6]

Akmeologik pozitsiya o'qituvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish, ijodiy fikrlash va professional o'sishlariga qaratilgan strategiyalarni o'z ichiga oladi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilarning shaxsiy rivojlanishiga e'tibor qaratadi. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini baholash, o'z-o'zini rivojlantirish va yangi maqsadlar qo'yish orqali kreativ salohiyatlarini oshirishlari mumkin. Akmeologiya ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchilar yangi g'oyalar va yechimlarni ishlab chiqish uchun ijodiy yondashuvlarni qo'llashlari kerak. Bu, o'z navbatida, dars jarayonida talabalar bilan ishlashda innovatsion usullarni qo'llash imkonini beradi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilar o'rtasida o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Bu, ijodiy fikrlash va yangi g'oyalarni ishlab chiqishga imkon yaratadi. Guruh ishlari va brainstorming sessiyalari bu jarayonda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda motivatsiya va qiziqish muhim rol o'ynaydi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilarni o'z salohiyatlarini rivojlantirishga undaydi va ularning dars jarayonida talabalar bilan ishlashda yanada samarali bo'lishlariga yordam beradi. O'qituvchilar uchun akmeologik yondashuvlarni o'z ichiga olgan treninglar va seminarlar o'tkazish. Bu tadbirlar o'qituvchilarning kreativ fikrlash va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishga yordam beradi. Tajribali o'qituvchilar tomonidan yangi o'qituvchilarga mentorlik qilish va ularni qo'llab-quvvatlash. Bu jarayon o'qituvchilarning o'z salohiyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchilar o'rtasida tajriba almashish va o'zaro fikr almashish orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirish. Bu, o'z navbatida, yangi g'oyalarni ishlab chiqishga yordam beradi. O'qituvchilar uchun shaxsiy rivojlanish rejalari tuzish va ularni amalga oshirish. Bu rejalarda o'qituvchilarning maqsadlari, o'z-o'zini baholash va rivojlanish strategiyalari ko'rsatilishi kerak [5]. O'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda akmeologik pozitsiya muhim rol o'ynaydi. Bu yondashuv o'qituvchilarning shaxsiy rivojlanishi, ijodiy fikrlash va o'zaro muloqotini rivojlantirishga yordam beradi. Akmeologik pozitsiya orqali o'qituvchilar o'z salohiyatlarini to'liq amalga oshirishlari va ta'lim jarayonida yanada samarali bo'lishlari mumkin. Shunday qilib, akmeologiya o'qituvchilarning professional rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.[3]

Ta'lim tizimida kreativ salohiyatni rivojlantirish, zamonaviy o'qituvchilarning eng muhim vazifalaridan biridir. Akmeologiya, shaxsiy va professional rivojlanish nazariyasi sifatida, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Akmeologiya, shaxsiy va professional rivojlanish jarayonlarini o'rganadigan fan sifatida, o'qituvchilarning o'z salohiyatlarini to'liq amalga oshirishlariga yordam beradi. Kreativ salohiyat esa, yangi g'oyalar, yechimlar va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish qobiliyatidir. O'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish, nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki ta'lim jarayonining sifatini oshirishga ham xizmat qiladi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilarga o'z bilim va ko'nikmalarini baholash imkoniyatini beradi. Bu jarayon, o'qituvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi va ularni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan yo'nalishlarni belgilaydi. Akmeologiya o'qituvchilarga ijodiy fikrlashni rivojlantirishda yordam beradi. O'qituvchilar yangi g'oyalar va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish orqali ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilar o'rtasida o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Bu jarayon, o'qituvchilarning tajribalarini almashish va yangi g'oyalarni ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi. Akmeologiya o'qituvchilarga o'z-o'zini rag'batlantirish va yangi maqsadlar qo'yish imkoniyatini beradi. Bu esa ularning ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi va kreativ salohiyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Akmeologik pozitsiya o'qituvchilarga innovatsion metodlarni qo'llash imkoniyatini beradi. Bu metodlar, o'qituvchilarning darslarini yanada samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi, shuningdek, talabalar bilan ishlashda kreativ yondashuvlarni qo'llash imkonini yaratadi. Akmeologik pozitsiya bo'lajak o'qituvchilarda kreativ salohiyatni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'z-o'zini baholash, ijodiy fikrlashni rag'batlantirish, o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirish, motivatsiya va innovatsion metodlarni qo'llash orqali akmeologiya o'qituvchilarning shaxsiy va professional rivojlanishiga yordam beradi. Natijada, bu jarayon ta'lim sifatini oshirishga va talabalar bilan samarali ishlashga xizmat qiladi. Bo'lajak o'qituvchilar akmeologik yondashuvlarni o'zlashtirish orqali o'z kreativ salohiyatlarini rivojlantirishlari va ta'lim jarayonini yanada samarali qilishlari mumkin. Bo'lajak o'qituvchilarda kreativ salohiyatni rivojlantirish, nafaqat ularning professional faoliyatlari uchun, balki o'qituvchilarning ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun ham muhimdir. Akmeologik pozitsiya orqali o'qituvchilar o'z salohiyatlarini oshirish, o'qituvchilarga ilhom berish va ularning ijodkorligini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Ta'lim tizimida kreativlikni oshirish, kelajak avlodning muvaffaqiyatli va innovatsion fikrlovchi shaxslar bo'lib yetishishiga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva Sh. A. Pedagogik diagnostika. - Toshkent: fan va axborot texnologiyalari, 2010-yil. 278 b.
2. Djuraev R.X. Ta'limda interfaol texnologiyalari. -Toshkent, 2010. -76 b.
3. Djo'rayev R. X., Turgunov S. T. ta'lim menejmenti. - Toshkent: Voris-Nashriyot, 2012 Yil. 167 b.
4. Агабабян А. Р., Арутюнян Н. Д. К вопросу взаимосвязи креативности с личностными характеристиками // Ананьевские чтения, 2007: Материалы научно-практической конференции. СПб., 2007. С. 598-599.
5. Алейников А.Г. О креативной педагогике / А.Г. Алейников // Вестник высшей школы. - 2009. - №12. - С. 29-34.
6. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. - Казань: Изд-во КГУ, 1996. - 566 с.
7. Вишнякова, Н.Ф. Креативная акмеология. Психология высшего образования / Н.Ф. Вишнякова. - Мн.: Народная асвета, 2007. - 300 с.

Annotatsiya: Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarning roli nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Akmeologiya, ya'ni insonning eng yuqori darajadagi rivojlanishi va o'zini o'zi amalga oshirish jarayoni, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda muhim pozitsiyani egallaydi. Ushbu maqolada akmeologik pozitsiyaning bo'lajak o'qituvchilarda kreativ salohiyatni rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Akmeologik pozitsiya, kreativ salohiyat, o'qituvchilar, shaxs, jihat, ijodiy fikrlash, ijodkorlik.

Аннотация: В современной системе образования роль учителя важна не только в передаче знаний, но и в развитии творческого потенциала учащихся. Акмеология, то есть процесс высшего уровня развития и самореализации человека, занимает важное место в повышении творческого потенциала педагогов. В данной статье рассматривается роль и значение акмеологической позиции в развитии творческого потенциала будущих учителей.

Ключевые слова: Акмеологическая позиция, творческий потенциал, педагоги, личность, аспект, творческое мышление, творчество.

Abstract: In the modern education system, the role of teachers is important not only in imparting knowledge, but also in developing the creative potential of students. Acmeology, that is, the process of the highest level of human development and self-realization, occupies an important position in increasing the creative potential of teachers. This article examines the role and importance of the acmeological position in the development of creative potential in future teachers.

Key words: Acmeological position, creative potential, teachers, personality, aspect, creative thinking, creativity.

4K TA'LIMINI JORIY ETISH SHAROITIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KREATIV SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISH

Saidova G. H.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti

Kirish. Ta'lim jarayoni nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning ijodiy fikrlash, muammolarni hal qilish va o'z g'oyalarini ifoda etish qobiliyatlarini rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun kreativ salohiyatni rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatish uchun muhimdir. Kreativ o'qituvchilar, o'quvchilarning qiziqishini oshirish, ularning o'z fikrlarini erkin ifoda etishlariga yordam berish va ta'lim jarayonini yanada interaktiv qilish imkoniyatiga ega. Bugungi kunda, ta'lim tizimida kreativlikni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlar va metodlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'qituvchilar, o'z darslarida kreativ fikrlashni rag'batlantirish orqali o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishi va ularni kelajakda muvaffaqiyatli shaxslar bo'lishlariga tayyorlashi mumkin. Ushbu maqolada, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan metodlar va yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Bu jarayon, nafaqat o'qituvchilarning o'zlari, balki ularning o'quvchilari uchun ham ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

4K ta'limi — bu ta'lim jarayonida to'rt asosiy ko'nikma yoki qobiliyatni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvdir. Kreativlik — yangi g'oyalar, yechimlar va mahsulotlarni yaratish qobiliyatidir. 4K ta'limida o'quvchilar o'z fikrlarini ifodalash, innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish va muammolarni kreativ tarzda hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Kritik fikrlash — ma'lumotlarni tahlil qilish, baholash va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatidir. O'quvchilar muammolarni aniqlash, ularni tahlil qilish va samarali yechimlar taklif qilishda kritik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Hamkorlik — jamoa bilan ishlash, boshqalar bilan muloqot qilish va birgalikda maqsadlarga erishish qobiliyatidir. 4K ta'limida o'quvchilar guruhda ishlash, fikr almashish va bir-biridan o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Kommunikatsiya — fikrlarni, g'oyalarni va his-tuyg'ularni samarali tarzda ifodalash qobiliyatidir. O'quvchilar o'z fikrlarini aniq va tushunarli tarzda ifodalash, boshqalar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. 4K ta'limining asosiy maqsadi o'quvchilarni zamonaviy hayotda muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan ta'minlashdir. Ushbu ko'nikmalar o'quvchilarning ijodiy, analitik va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek, ularni kelajakdagi ish joylarida muvaffaqiyatli bo'lishlariga tayyorlaydi. 4K ta'limi ta'lim jarayonida kreativlik, kritik fikrlash, hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan yondashuvdir. Bu ko'nikmalar o'quvchilarning shaxsiy va professional rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. 4K ta'limi zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismi bo'lib, o'quvchilarning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

O'qituvchilar ta'lim jarayonining asosiy ustunlaridan biri bo'lib, ularning kreativ salohiyati o'quvchilarning o'qish motivatsiyasini va ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Kreativlik, o'qituvchilarga yangi g'oyalarni ishlab chiqish, darslarni qiziqarli va interaktiv qilish imkonini beradi. Ushbu maqolada o'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan asosiy yondashuvlar va resurslar ko'rib chiqiladi. O'qituvchilar kreativ salohiyatini oshirish uchun innovatsion yondashuvlarni qo'llashlari zarur. Masalan, "Design Thinking" metodologiyasi o'qituvchilarga muammolarni hal qilishda ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi. Bu yondashuv o'qituvchilarga o'quvchilarning ehtiyojlarini tushunish va ularga mos darslar tayyorlash imkonini beradi. Bugungi kunda onlayn ta'lim platformalari, masalan, Coursera, edX va Udemy, o'qituvchilarga kreativ fikrlash va pedagogik innovatsiyalar bo'yicha ko'plab kurslar taklif etadi. Bu kurslar orqali o'qituvchilar yangi metodlar va yondashuvlar bilan tanishib, o'z bilimlarini kengaytirishlari mumkin. O'qituvchilar dars jarayonida ijodiy o'yinlar va faoliyatlarni qo'llash orqali o'quvchilarning qiziqishini oshirishlari mumkin. Masalan, "Brainstorming" sessiyalari yoki "Role Play" o'yinlari o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi va darslarni yanada

qiziqarli qiladi. O'qituvchilar o'zaro tajriba almashish va bir-birlaridan o'rganish uchun mentorlik dasturlariga yoki professional hamkorlik tarmoqlariga qo'shilishlari mumkin. Bu orqali o'qituvchilar yangi g'oyalar va metodlarni o'zaro muhokama qilib, o'z salohiyatlarini oshirishlari mumkin. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, masalan, Google Classroom, Kahoot! va Canva, o'qituvchilarga darslarni interaktiv qilish va o'quvchilar bilan samarali aloqa o'rnatish imkonini beradi. Bu vositalar yordamida o'qituvchilar o'z darslarini yanada qiziqarli va ijodiy qilishlari mumkin. O'qituvchilar o'z-o'zini rivojlantirishga e'tibor berishlari zarur. Kitoblar o'qish, maqolalar yozish va professional rivojlanish seminarlarida ishtirok etish orqali o'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini yangilab borishlari mumkin. O'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish ta'lim jarayonining sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Innovatsion yondashuvlar, onlayn resurslar, ijodiy faoliyatlar va zamonaviy texnologiyalar yordamida o'qituvchilar o'z salohiyatlarini oshirib, o'quvchilarga yanada qiziqarli va samarali ta'lim berishlari mumkin. O'qituvchilarning kreativligi, o'z navbatida, o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi va ularni kelajakda muvaffaqiyatli insonlar bo'lishlariga tayyorlaydi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish uchun bir qator usullar va strategiyalarni qo'llash mumkin. O'qituvchilarni innovatsion ta'lim usullari bilan tanishtirish, ularning kreativ fikrlash qobiliyatini oshirishga yordam beradi. Masalan, loyiha asosida o'qitish, muammoli vazifalar, o'yinlar va simulyatsiyalar orqali o'qitish metodlari qo'llanilishi mumkin. Bu usullar o'qituvchilarga o'quvchilarning qiziqishini oshirish va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Interaktiv o'qitish usullari, o'qituvchilarning o'quvchilar bilan faol muloqot qilishini ta'minlaydi. O'quvchilar bilan guruhli ishlar, munozaralar va rolli o'yinlar o'tkazish, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshiradi. Bu jarayon, o'qituvchilarga o'z fikrlarini ifodalash va boshqalar bilan fikr almashish imkonini beradi.

Zamonaviy texnologiyalar, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Multimedia vositalari, onlayn platformalar va ta'lim dasturlari orqali o'qituvchilar o'z bilimlarini kengaytirishlari va yangi g'oyalarni ishlab chiqishlari mumkin. Masalan, virtual sinflar va interaktiv taqdimotlar orqali o'qituvchilar o'quvchilarning e'tiborini jalb qilishlari mumkin. O'qituvchilar o'z-o'zini rivojlantirishga e'tibor berishlari kerak. Bu, seminarlar, treninglar va kurslar orqali amalga oshirilishi mumkin. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini yangilab borishlari, shuningdek, yangi g'oyalar va yondashuvlarni o'rganishlari zarur. O'z-o'zini rivojlantirish, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Bo'lajak o'qituvchilar uchun kreativ salohiyatni rivojlantirishning bir qator usullari mavjud. Ushbu usullar o'qituvchilarning innovatsion fikrlashini, muammolarni hal qilish qobiliyatini va ta'lim jarayonida samarali ishtirok etishlarini ta'minlaydi. Loyiha asosida o'qitish metodlari o'qituvchilarga real hayotdagi muammolarni hal qilishda kreativ yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi. O'qituvchilar o'zlarining loyihalarini ishlab chiqishlari va amalga oshirishlari orqali kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Interaktiv o'qitish usullari, masalan, guruhli ishlar, munozaralar va rolli o'yinlar orqali o'qituvchilar o'quvchilar bilan faol muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu jarayon o'qituvchilarning fikrlarini ifodalash va boshqalar bilan fikr almashish ko'nikmalarini oshiradi. Zamonaviy texnologiyalar, masalan, multimedia vositalari, onlayn platformalar va ta'lim dasturlari orqali o'qituvchilar o'z bilimlarini kengaytirishlari va yangi g'oyalarni ishlab chiqishlari mumkin. Virtual sinflar va interaktiv taqdimotlar orqali o'qituvchilar o'quvchilarning e'tiborini jalb qilishlari mumkin. O'qituvchilar o'z-o'zini rivojlantirishga e'tibor berishlari kerak. Seminarlar, treninglar va kurslar orqali o'z bilim va ko'nikmalarini yangilab borish, yangi g'oyalar va yondashuvlarni o'rganish imkonini beradi. Kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun turli xil mashqlar va o'yinlar o'tkazish mumkin. Masalan, brainstorming sessiyalari, "nima bo'lishi mumkin?" kabi savollar berish, yoki "nima uchun?" va "qanday qilib?" savollarini muhokama qilish orqali o'qituvchilar o'z fikrlarini kengaytirishlari mumkin. O'qituvchilar o'rtasida mentorlik va hamkorlik aloqalarini o'rnatish, tajriba almashish va bir-biridan o'rganish imkonini beradi. Bu jarayon o'qituvchilarning kreativ salohiyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

San'at va madaniyat sohalaridan foydalanish, o'qituvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi. Musiqa, rasm, teatr va boshqa san'at turlari orqali o'qituvchilar o'z fikrlarini ifodalash va yangi g'oyalarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Muammoli vazifalar orqali o'qituvchilar o'z kreativ fikrlash qobiliyatlarini sinab ko'rishlari mumkin. Bu vazifalar o'qituvchilarga muammolarni hal qilishda yangi yondashuvlarni izlashga undaydi. Ushbu usullar bo'lajak o'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda samarali bo'lishi mumkin. O'qituvchilar o'zlarining kreativ ko'nikmalarini oshirish orqali ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishlari mumkin.[2]

Zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonida bir qator muhim rollarni o'ynaydi. Ular o'qitish va o'rganish jarayonlarini yanada samarali, qiziqarli va interaktiv qilishga yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalar, masalan, interaktiv taqdimotlar, onlayn platformalar va multimedia vositalari orqali o'qituvchilar o'quvchilar bilan faol muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu, o'quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Internet va raqamli resurslar orqali o'quvchilar va o'qituvchilar turli xil ma'lumotlarga oson kirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu, o'quvchilarning o'z bilimlarini kengaytirish va mustaqil o'rganishlariga yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida o'qituvchilar o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim jarayonini shaxsiylashtirishlari mumkin. Masalan, onlayn ta'lim platformalari orqali o'quvchilar o'z sur'atida o'rganishlari va o'z qiziqishlariga mos materiallarni tanlashlari mumkin. O'yinlar, simulyatsiyalar va virtual haqiqat kabi zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonini qiziqarli va interaktiv qiladi. Bu, o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va o'rganish jarayonini yanada samarali qiladi. Zamonaviy texnologiyalar, masalan, onlayn forumlar, ijtimoiy tarmoqlar va video konferensiyalar orqali o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida hamkorlik va muloqotni kuchaytiradi. Bu, o'quvchilarning fikr almashish va bir-biridan o'rganish imkoniyatlarini oshiradi.[7]

Zamonaviy texnologiyalar o'qituvchilarga o'z bilim va ko'nikmalarini yangilash, yangi pedagogik yondashuvlarni o'rganish va tajriba almashish imkoniyatini beradi. Onlayn kurslar, seminarlar va vebinarlar orqali o'qituvchilar o'z malakalarini oshirishlari mumkin. Zamonaviy texnologiyalar yordamida o'qituvchilar o'quvchilarning yutuqlarini va rivojlanishini kuzatish va baholash jarayonini soddalashtiradilar. Onlayn testlar, baholash platformalari va analitik vositalar orqali o'qituvchilar o'quvchilarning natijalarini tez va samarali baholashlari mumkin. Zamonaviy texnologiyalar orqali o'quvchilar global ta'lim resurslariga, masalan, xalqaro kurslar va onlayn konferensiyalarga kirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu, o'quvchilarning global fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonida muhim rol o'ynaydi, chunki ular o'qitish va o'rganish jarayonlarini yanada samarali, interaktiv va qiziqarli qiladi. O'qituvchilar va o'quvchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, shuningdek, ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Ta'lim tizimida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, kelajak avlodni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.[1]. Takrorlash va mustahkamlash darslarida 4K modelining hamkorlikda ishlash, ya'ni kollektiv bo'limi yuqori samaradorlikka ega. O'quvchilarni hamkorlikda o'qitishni tashkil etishning bir necha metodlari mavjud: guruhlarda o'qitish (R.Slavin)da o'quvchilar teng sonli ikki guruhga ajratiladi. Har ikkala guruhda bir xil topshiriqni bajaradi. Komanda a'zolari o'quv topshiriqlarini hamkorlikda bajarib, har bir o'quvchi mavzudan ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga e'tiborni qaratadi. R.Slavinning ta'kidlashicha, o'quvchilarga topshiriqlarni hamkorlikda bajarish uchun ko'rsatma berilishi etarli emas. O'quvchilarning faolligi asta-sekin o'sib borib, butunlay ularning o'zi boshqaradigan amaliy va aqliy harakatiga aylanadi; o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi munosbata esa, sheriklik pozitsiyasi xususiyatiga ega bo'ladi. Bahsli, muammoli vaziyat – insonning faoliyati davridagi fikrlash natijasiga bog'liq bo'lib, qoladigan murakkab holatga yoki sharoitga tushib qolishidir. Bunday holatda u hodisa yoki jarayonni qanday izohlashni bilmaydi. Bahsli, muammoli vaziyatlar o'quvchilarning aqliy kuchini zo'riqtiradi, u vaziyatni oydinlashtirish uchun yo'llar qidira boshlaydi, qiyinchiliklar bilan to'qnashadi. Inson muammo bilan yuzma-yuz (to'qnash) kelgandagina fikrlay boshlaydi. O'zida mavjud bilimlar bilan fikrlab amallar bajara boshlab, saviyaga mos darajadagi xulosalarga kela boshlaydi. O'quvchilar o'zlari bajargan topshiriqlarni qanday qilib bajarganliklarini aytib, tushuntirib bera olishlari lozim. Muammo hal qilish jarayonidagi tushunmay qolgan o'rinlarini o'z so'zlari bilan ifodalab bera olishi o'qituvchi uchun muhimdir [6]. O'qituvchilarning kreativlik sifatlariga ega bo'lishi ularning shaxsiy qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy quvvatini kasbiy faoliyatni sifatli, samarali tashkil etishga yo'naltiradi. Shuningdek, o'quv va tarbiya jarayonlarini tashkil etishga an'anaviy yondashishdan farqli yangi g'oyalarni yaratish, bir qolipda fikrlamaslik, o'ziga xoslik, tashabbuskorlik, noaniqlikka toqat qilmaslikka yordam beradi. Binobarin, kreativlik sifatlariga ega pedagog kasbiy faoliyatini tashkil etishda ijodiy yondashish, yangi, ilg'or, o'quvchilarning o'quv faoliyatini, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan g'oyalarni yaratishda faollik ko'rsatish, ilg'or pedagogik yutuq va tajribalarni mustaqil o'rganish, shuningdek, hamkasblar bilan pedagogik yutuqlar xususida doimiy, izchil fikr almashish tajribasiga ega bo'lishga e'tibor qaratadi. Ayni o'rinda shuni alohida qayd etib o'tish joizki, har bir shaxs tabiatan kreativlik qobiliyatiga ega. Xo'sh, shaxs o'zida kreativlik qobiliyati mavjudligini qanday namoyon eta olishlari mumkin? Bu o'rinda Patti Drapeau shunday maslahat beradi: "Agarda o'zingizni kreativ emasni deb hisoblasangiz, hozirdanoq kreativ tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlarni tashkil eta boshlashingizni maslahat beraman. Aslida, gap sizning ijodkor bo'lganingiz yoki bo'lmaganingizda emas, balki ijodkorlik faoliyatni kreativlik ruhida tashkil etishingiz va yangi g'oyalarni amalda sinashga intilishingizdir".[3]

Patti Drapeau nuqtai nazariga ko'ra kreativ fikrlash, eng avvalo, muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash sanaladi. Har tomonlama fikrlash o'qituvchilardan o'quv topshirig'i, masalasi va vazifalarini bajarishda ko'plab g'oyalarga tayanishni talab etadi. Bundan farqli ravishda bir tomonlama fikrlash esa birgina to'g'ri g'oyaga asoslanishni ifodalaydi. Mushohada yuritishda muammo yuzasidan bir va ko'p tomonlama fikrlashdan birini inkor etib bo'lmaydi. Binobarin, bir va har tomonlama fikrlash kreativlikni shakllantirishda birdek ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, topshiriqni bajarish, masalani yechishda shaxs yechimning bir necha variantini izlaydi (ko'p tomonlama fikrlash), keyin esa eng maqbul natijani kafolatlovchi birgina to'g'ri yechimda to'xtaladi.[4]

4K ta'limini joriy etish sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish, ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga yordam beradi. Innovatsion ta'lim usullari, interaktiv o'qitish, zamonaviy texnologiyalar va o'z-o'zini rivojlantirish orqali o'qituvchilar o'z kreativ salohiyatlarini oshirishlari mumkin. Bu esa, o'quvchilarning ta'lim olish jarayonida faol ishtirok etishlariga va ularning kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. 4K ta'limi, kelajak avlodni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi va ta'lim tizimining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Toshpulatova Sh.O. O'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. Ped.fan.bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss.avtor.- T., 2018, 26 b.
2. To'raqulov X.A. Boshlang'ich ta'limda innovasion yondashuvlar qilishning ijtimoiy jihatdan zarurligi // Boshlang'ich ta'limda innovasion texnologiyalar: muammolar, echimlar: Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Jizzax, 2006.-III qism.-B.153-157.
3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). - Alexandria - Virginia, USA: ASCD, 2014. - p. 260
4. Агабабян А. Р., Арутюнян Н. Д. К вопросу взаимосвязи креативности с личностными характеристиками // Ананьевские чтения, 2007: Материалы научно-практической конференции. СПб., 2007. С. 598-599.
5. Алейников А.Г. О креативной педагогике / А.Г. Алейников // Вестник высшей школы. - 2009. - №12. - С. 29-34.
6. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. - Казань: Изд-во КГУ, 1996. - 566 с.

7. "Boshlang'ich sinflarda o'qitishning zamonaviy metodikasi" dasturi doirasida trening ishtirokchisi qo'llanmasi. -T.: 2023.

Annotatsiya: Zamonaviy ta'lim tizimida 4K ta'limi o'quvchilarning shaxsiy va professional rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish, ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llashga yordam beradi. Ushbu maqolada, 4K ta'limini joriy etish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kreativ salohiyatini qanday rivojlantirish mumkinligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: ko'nikmalar, innovatsion texnologiyalar, ijodiy fikrlash, hamkorlik, loyiha asosida o'qitish, taklif, muammolar.

Аннотация: В современной системе образования 4K-образование важно для личностного и профессионального развития учащихся. Это помогает развивать творческий потенциал будущих учителей начальной школы, использовать инновационные подходы в образовательном процессе. В данной статье представлена информация о том, как развивать творческий потенциал будущих учителей в условиях внедрения 4K-образования.

Ключевые слова: навыки, инновационные технологии, творческое мышление, сотрудничество, проектное обучение, предложение, проблемы.

Abstract: In the modern education system, 4K education is important for the personal and professional development of students. It helps to develop the creative potential of future elementary school teachers, to use innovative approaches in the educational process. This article provides information on how to develop the creative potential of future teachers in the context of the introduction of 4K education.

Key words: skills, innovative technologies, creative thinking, cooperation, project-based teaching, proposal, problems.

UDK: 159.9.36

ICHKI ISHLAR XODIMLARINING KASBGA DOIR KREATIVLIGINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Shakirova U. A.

Urganch davlat universiteti

Ichki ishlar xodimlarining kasbga doir kreativligi, ularning xizmatlarida yuqori darajadagi samaradorlikni ta'minlash, innovatsion yondashuvlar va zamonaviy usullarni qo'llashda muhim ahamiyatga ega. Kreativlik, faqat san'at yoki ilm-fan sohalariga xos bo'lgan bir tushuncha bo'lib qolmay, hozirgi kunda barcha kasb turlarida, shu jumladan ichki ishlar xizmatida ham zarur sifatga aylangan. Ichki ishlar xodimlari uchun kreativlikni rivojlantirish nafaqat professional kasbiy ko'nikmalarni oshirish, balki muammolarni yangicha va samarali hal qilishga qaratilgan psixologik yondashuvni o'z ichiga oladi. Ichki ishlar xodimlarida kasbga doir kreativlikni rivojlantirish mavzusi nafaqat amaliy, balki ilmiy nuqtai nazardan ham katta ahamiyatga ega. Ushbu jarayonni o'rganishda, bir qator ilmiy tadqiqotlar va kasbiy adabiyotlar muhim rol o'ynaydi. Kreativlikni tushunish uchun avvalo bu tushuncha nima ekanligini aniqlash zarur. Kreativlik tushunchasi lotincha, inglizcha "create"- yaratish, "creative" yaratuvchi, ijodkor, ingliz tilidan tarjima qilinganda ijod degan ma'nosini anglatadi. Kreativlik insonda mavjud ma'lumotlarni qayta ishlab chiqarish va ularni cheksiz yangi modelini yaratishga javob beradi. Kreativlik- bu so'zni sodda tilda tushintiradigan bo'lsak, yaratuvchanlik, ijodkorlik degan ma'nolarni anglatadi. Ya'ni bu bir xillikdan qochish, nimagadir yangicha yondashish ko'nikmasidir[5, 46]. Amaliy va ilmiy manbalarda kreativlik ko'pincha yangilik yaratish va mavjud muammolarga ijodiy yechimlar topish bilan bog'lanadi. Guilford (1950) tomonidan ishlab chiqilgan kreativlikning tasnifi, masalan, "divergent thinking" (tarqoq fikrlash), ya'ni yangi va oddiy bo'lmagan g'oyalar ishlab chiqish qobiliyati, kreativlikning asosiy komponentlaridan biri sifatida ta'kidlanadi. Amabile (1996) esa, kreativlikni faoliyatni samarali bajarishga yordam beruvchi individual va jamoaviy muhitdagi shaxsiy xususiyatlar va tashkiliy omillar bilan bog'laydi. Unga ko'ra, kreativ muhit yaratilishi va xodimlarning ijodkorliklari rag'batlantirilishi zarur[3.67].

Kreativlikga doir ko'plab psixolog, pedagog va faylasuf olimlar tomonidan turli xil yondashuvlar ko'rsatilgan va bu yondashuvlardan va mavzu mohiyatidan kelib chiqib, kreativlikni quyidagicha ifodalash mumkin.

- Kreativlik – bu madaniyat vositasi asosida ichki ishlar xodimining shakllanish jarayonida namoyon bo'ladigan shaxsning shaxsiy sifati (fazilati)dir.

- Kreativlik – bu ichki ishlar xodimining shaxsiy xususiyati bo'lib, uning o'z-o'zini takomillashtirib va rivojlantirib borishi bilan bog'liq xususiyatdir.

Bundan ko'rinadiki, tashkiliy kontekstda, kreativlikni rivojlantirish uchun tashkiliy madaniyat va motivatsiya omillari katta rol o'ynaydi. Madaniyat – jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy boyliklarda ifodalanadi[7.53]. Deci va Ryan (2000) tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini motivatsiya nazariyasiga ko'ra, kasbiy qoniqlik va ijodiy natijalar insonning, xususan ichki ishlar xodimining o'z ichki motivatsiyasiga bog'liq[4.227-268]. Ichki ishlar tizimida bu omilni hisobga olish, xodimlarning ijodkorligini oshirishda muhimdir.

Bugungi kunda, ushbu masalaga, ya'ni huquq-tartibot idoralari vakillari faoliyatining yuqori standartlariga davlat tomonidan qaratilayotgan e'tibor nafaqat ularning professionalligini balki, ichki ishlar xodimlarining kasbiy-axloqiy madaniyatga oid fazilatlarini ham shakllantirib boradi. Ichki ishlar xodimlari kasbiy faoliyati, Ichki ishlar organlarining asosiy vazifalari, Ichki ishlar organlari faoliyatining asosiy yo'nalishlari, Ichki ishlar organlari faoliyatining asosiy prinsiplar, shuningdek ularni rag'batlantirish kabi muhim masalalar O'zbekiston Respublikasining Ichki ishlar organlari to'g'risidagi Qonuni[1] bilan huquqiy kafolatlab berildi.

Ichki ishlar xodimlarida kreativlikni shakllantirishning psixologik mexanizmlari quyidagi asosiy omillarni o'z ichiga oladi: 1. Ijtimoiy psixologik muvozanat va xodimlarning ijtimoiy xususiyatlari. Ichki ishlar xodimlari o'z ishlarida tez-tez murakkab ijtimoiy vaziyatlarga duch keladilar, shuning uchun ularning kreativlik darajasi ijtimoiy psixologik muvozanatga bog'liq bo'ladi. Yaxshi jamoa va moslashuvchan ish muhitining mavjudligi xodimlarning yaratgan yechimlari va innovatsion g'oyalarga yordam beradi. Shuningdek, jamoada ijtimoiy mas'uliyatni his qilish, bir-biriga yordam berish va ijtimoiy yondashuvlar kreativlikni rivojlantiradi.

2. Ochiqlik va yangilikka yondashuv. Psixologik tadqiqotlarga ko'ra, kreativ xodimlar yangi g'oyalarni qabul qilishda va yangiliklarni o'rganishda ko'proq ochiq va qiziquvchan bo'ladi. Ichki ishlar tizimida kreativlikni shakllantirish uchun xodimlarga yangi fikrlarni kiritishga va o'zgarishlarga nisbatan ochiq bo'lishga yordam beruvchi psixologik treninglar o'tkazilishi zarur. Ochiqlik va yangilikka yondashuv, xodimlar o'rtasida innovatsion fikrlashni va yangi yechimlar taklif qilishni rag'batlantiradi.

3. Stressni boshqarish va o'z-o'zini nazorat qilish. Ichki ishlar xodimlari doimiy stress ostida ishlashadi. Ularning kreativ fikrlashiga eng katta to'siq stress va asabiy holatlar bo'lishi mumkin. Shuning uchun, stressni boshqarish va yuqori darajada duygu-usal aqlni rivojlantirish, kreativ yondashuvlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini nazorat qilish, o'z his-tuyg'ularini boshqarish va boshqalarning holatini tushunish, ichki ishlar xodimlarining murakkab holatlarni samarali hal qilishda kreativ yondashuvlarini kuchaytiradi.

4. Motivatsiya va ichki rag'batlantirish. Ichki ishlar xodimlarining kasbiy kreativligini rivojlantirish uchun ular yuqori motivatsiya bilan ishlashlari zarur. Bu motivatsiya ham tashqi omillar (mukofotlar, rag'batlantirishlar) orqali, ham ichki omillar (kasbga bo'lgan muhabbat, o'zining xizmatiga sadoqat) orqali shakllanishi mumkin. Kreativlikni rag'batlantiruvchi psixologik mexanizm – xodimning o'z ishini haqiqiy qiziqish bilan bajarishi va yangicha yondashuvlar yaratishga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytirishdir.

5. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish. Ichki ishlar xodimlari ko'pincha turli holatlarga qarshi tanqidiy fikrlashni amalga oshiradilar. Bunda xodimning tanqidiy fikrlash qobiliyati kreativ yechimlar topish jarayonida muhim o'rin tutadi. Psixologik yondashuvda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning bir qancha usullari mavjud, jumladan, vaziyatlarni tahlil qilish, o'zaro muhokama qilish va turli nuqtai nazarlarni hisobga olish orqali muammolarga kreativ yondashuvlarni yaratish.

6. O'z-o'zini rivojlantirish va shaxsiy kamolot. Shaxsiy o'z-o'zini rivojlantirish, ichki ishlar xodimlarining kreativligini oshirish uchun muhim psixologik mexanizm hisoblanadi. O'z-o'zini rivojlantirish, o'z kasbiga nisbatan qat'iy munosabatni, maqsadga erishish uchun harakat qilishni va o'zgarishlarga tayyor bo'lishni o'z ichiga oladi.

Ichki ishlar xodimlarining kasbiy faoliyatida o'z-o'zini rivojlantirish jarayonini qo'llab-quvvatlash, ularning kreativ yondashuvlarini yanada mustahkamlashga yordam beradi. Yangi O'zbekiston sharoitida, davlat boshqaruvidagi ichki ishlar xodimlari yoki, umuman ichki ishlar xodimlariga nisbatan jamoatchilik fikrining ijobiy bo'lishi ichki ishlar xodimlarining shaxsiyatiga qolaversa ularning kasbiy-axloqiy madaniyatiga e'tibor qaratishni taqozo etadi[2].

Uzoq yillik mehnat faoliyati tajribalari natijasiga ega bo'lgan davlat boshqaruvidagi ichki ishlar xodimlarining o'z kasbiy vazifalarini sidqidildan bajarishi va fuqarolar bilan muloqot qilishda kasbiy-axloqiy madaniyat tamoyillariga amal qilishining namoyon bo'lishi nafaqat hayotiy tajribalarda balki, ko'plab ilmiy tadqiqotlarda ham o'z ifodasini topgan[6.9].

Ichki ishlar xodimlarida kasbga doir kreativlikni shakllantirishning psixologik mexanizmlari, ularning kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishish, innovatsion yondashuvlarni qo'llash va zamonaviy texnologiyalarni joriy etishda katta ahamiyatga ega. Ochiqlik, motivatsiya, stressni boshqarish, tanqidiy fikrlash va o'z-o'zini rivojlantirish kabi psixologik mexanizmlar kreativlikni rivojlantirishda asosiy rol o'ynaydi. Shu bilan birga, ichki ishlar tizimida kreativlikni shakllantirishda ijtimoiy va psixologik omillarni hisobga olish, jamoa ishini va individual rivojlanishni birlashtirish zarur.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi Qonuni. Toshkent sh., 2016-yil 16-sentabr, O'RQ-407-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 20-yanvardagi "Ichki ishlar organlarini xalqchil professional tuzilmaga aylantirish va aholi bilan yanada yaqin hamkorlikda ishlashga yo'naltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-10-son qarori.
3. Amabile, T. M. *Creativity in Context: Update to the Social Psychology of Creativity*. Westview Press. 1996.
4. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). *The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior*. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227-268.
5. Muslimov N., Usmonboeva M., Sayfurov D., Turaev A. *Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari*. - T.: Sano standart nashriyoti 2015. 178 b
6. С.А.Тимко. Общественное мнение о деятельности органов внутренних дел. Журнал Психопедагогика в правоохранительных органах - 2005. - № 1. - С. 9.
7. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти., ТОШКЕНТ. М-харфи., 2000–2005. 53-бет.

Ichki ishlar xodimlarining kasbga doir kreativligini shakllantirishning psixologik mexanizmlari

Annotatsiya: Mazkur maqolada ichki ishlar xodimlarida kreativlikni rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini tahlil qilish uchun, psixologiya va pedagogika fanlaridagi zamonaviy tadqiqotlarga tayangan holda, ilg'or psixologik yondashuvlar va metodikalar sintezi amalga oshirilgan. Tadqiqotda asosiy e'tibor ichki ishlar xodimlarining shaxsiy va kasbiy rivojlanishida kreativlikni shakllantirishga qaratilgan psixologik usullarga qaratildi.

Kalit so'zlar: kreativ fikrlash, kasb, kasbiy faoliyat, kasbiy rivojlanish,

Психологические механизмы формирования профессионального творчества сотрудников органов внутренних дел

Аннотация: В данной статье с целью анализа психологических механизмов развития творческих способностей сотрудников органов внутренних дел осуществлен синтез передовых психологических подходов и методов, опираясь на

современные исследования в области психологии и педагогики. В центре внимания исследования психологические методы, направленные на формирование творческих способностей в личностно-профессиональном развитии сотрудников органов внутренних дел.

Ключевые слова: творческое мышление, профессия, профессиональная деятельность, профессиональное развитие.

Psychological mechanisms for the formation of professional creativity of employees of internal affairs bodies

Abstract: In this article, in order to analyze the psychological mechanisms of development of creative abilities of employees of internal affairs bodies, a synthesis of advanced psychological approaches and methods was carried out, based on modern research in the field of psychology and pedagogy. The focus of the study is on psychological methods aimed at developing creative abilities in the personal and professional development of employees of internal affairs bodies.

Key words: creative thinking, profession, professional activity, professional development.

НОРМАТИВНО - ПРАВОВЫЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Абуллаев Т.А.

Каракалпакский государственный университет

В развитых странах процесс “образования”, “воспитания” признан ключевым фактором, обеспечивающим устойчивое развитие, и в новой концепции образования, установленной международными организациями и большинством стран мира до 2030 года, определена актуальная задача “совершенствования процесса и инструментов оценки качества образования, внедрения в практику механизмов, позволяющих выявить достигнутые результаты”. С этой точки зрения воспитание квалифицированных кадров является длительным, сложным процессом, успешное завершение которого требует применения в образовательном процессе высокоэффективных технологий обучения и достижения оперативности в использовании широкого спектра информации[1].

Поэтому в высших учебных заведениях очевидна необходимость осуществления изменений, связанных с учебно-воспитательным процессом, коренного реформирования системы организации воспитательной деятельности, орошения ее национальным духом, создания новых и обогащения содержания процесса ее применения на практике при сохранении эффективных традиционных методов.

В Указе Президента Республики Узбекистан от 8 октября 2019 года № ПФ-5847 “Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года” прописаны следующие направления: “совершенствование деятельности по организации духовно-просветительской[2], О.Т. Гурбанов, Ш.З. В то время как в исследованиях тайлановой была разработана технология развития духовности учащихся в процессе внеаудиторной деятельности, Ш.Н.Тайлагова совершенствование духовности студенческой молодежи на основе средств массовой информации (на примере телепередач, радиопередач и интернет - сообщений), в научных исследованиях которой научно-теоретически освещены вопросы совершенствования технологии развития системы ценностей у студентов педагогических вузов. Опираясь на представление о том, что особенности воспитательной деятельности в вузе во многом определяются изменениями в высшем профессиональном образовании, мы изучили научно-исследовательские работы зарубежных ученых. Изменения в высшем профессиональном образовании были проанализированы в ходе многочисленных исследований, в том числе в процессе изучения Болонского опыта России В.И.Байденко, В.Б.Касевич, Р.Б.Светлов, А.В.Петров, А.В.Его исследовали такие ученые, как ЦИБ. Переход образования на многоуровневую систему на основе компетентностного подхода О.В.Акулова, Г.А.Бордовский, В.А.Козырев, Н.Ф.Радионова, А.П.Тряпицина, Н.Л.Шубина встречается в исследованиях таких людей, как Н.

В ВУЗе наблюдается переход образования на многоуровневую систему в рамках Болонского соглашения. Это объясняется тем, что компетентный подход становится ведущим в образовании. Ученые-педагоги О.В.Акулова, Н.Ф.Радионова, А.П.Тряписинцами выделены градуированные образовательные особенности, связанные с изменениями образовательного процесса в современном вузе.

Отдельно стоит отметить, что в вузах успехи студентов определяются с помощью кредитной и балльно-рейтинговой системы. Опираясь на анализ наших научных наблюдений, можно сказать, что такая организация образовательного процесса способствует развитию у учащихся самостоятельности, ответственности за принятые решения, сделанный выбор, а также за результаты собственного обучения, развивается академическая мобильность учащихся. Согласно положениям Болонской декларации, каждому студенту желательно провести семестр в иностранном вузе. С другой стороны, наши вузы более активно принимают иностранных студентов на свои программы[4; 196]. Экономические процессы, структурированные на основе знаний, сегодня предъявляют к выпускнику новые требования и, исходя из них, он должен обладать новаторским мышлением, знать будущие конкурентные преимущества профессии. Это требует нелинейной организации образовательного процесса, что позволяет “полностью реализовать новую проектно-исследовательскую модель учителя: модель практического обучения”. Такая модель обучения предполагает диалог, обмен знаниями, самостоятельный поиск учащимися решений различных проблем. Активные процессы износа знаний приводят к необходимости обучения на протяжении всей жизни. Расширяется и обновляется образовательная среда вуза, становится более тесным сотрудничество с работодателями, формирующими профессиональный имидж для работы в той или иной сфере.

Цели образовательных программ определяет не только ВУЗ, но и общество в целом, работодатели, сами студенты. В вузе существенно меняется взаимодействие студента и преподавателя. Взаимодействие с учащимися подразумевает не передачу учителем готовых знаний, а совместное решение учебной задачи. Учащиеся становятся субъектами образовательного процесса. Это выражается в их активном участии в обсуждении проблем, связанных с реформой образования, при принятии решений которых учитывается мнение учащихся.

Реализация компетентного подхода предполагает изменение роли учителя и появление новых ролей. О.В.Акулова отмечает, что "традиционные роли учителей больше не позволяют достичь нового качества образования". Л.А.Витвиская выделяет несколько позиций во взаимодействии учителя с учениками. Суть позиции учитель-консультант заключается в том, что учитель – это тот, кто помогает ученикам решать конкретные задачи. При этом он может взаимодействовать со студентами в реальном и удаленном режиме. Одной из основных составляющих процесса организации воспитательной деятельности в вузе является изменение образовательного процесса, определяемое появлением у обучающихся возможности самостоятельного выбора и структурирования учебного направления. В вузе преподаватель также выступает в роли академического консультанта. Он помогает студентам планировать образовательные направления, исходя из жизненных и профессиональных планов молодежи. А.Д. Алияров, А.А. Акрамов, А.А. Алимов, С.А. Джумаевой развитие духовных ценностей у студентов высших учебных заведений[3], личностно – ориентированные образовательные технологии аюгуа совершенствование организационно-методических основ развития гражданской позиции будущих педагогов, личностно-ориентированные технологии будущих педагогов профессионального образования аюгуа научно-теоретически исследованы проблемы подготовки педагогов к инновационной деятельности.

Н.С.Киямов в научных исследованиях формирование музыкальной культуры у студентов высшего образования[4] с особым акцентом на вопрос о налаживании воспитательной деятельности через г.В. Мардиева подчеркнула важность воспитания у студентов таких качеств, как организованность, мобильность, динамизм, конструктивизм, в совершенствовании технологии социальной адаптации студентов туассаси, в обеспечении места нашей независимой республики среди развитых стран, в воспитании подрастающего поколения в качестве совершенного человека и квалифицированного специалиста.

Н.Ш. Маннапова подчеркнула важность приобщения к общечеловеческим нравственным ценностям, установления гуманных личностных взаимоотношений в совершенствовании мотивации к формированию здорового образа жизни у студентов высших учебных заведений. Б. Б. Адамуров проанализировал принципы и направления диагностики педагогической деятельности будущих педагогов по проектированию учебно-воспитательного процесса на основе акмеологического подхода, подробно освещены вопросы проявления у учащихся навыков самостоятельного мышления при проектировании учебно-воспитательного процесса, умения применять полученные знания в нестандартных ситуациях. В вузе – студенте, его представления о том, что жизнь, деятельность и общение на определенной ценностно-содержательной основе в определенном возрастном периоде, в той или иной стране находятся в центре образовательного процесса, считаются очень важными. ОТМ может сам определять ценности, которые будут привиты студентам. В частности, это такие ценности, как человек, творчество, личное и общественное благополучие, профессиональная компетентность. В качестве механизма формирования ценностей рассматривается система отношения человека к Вселенной. С этой точки зрения основной целью воспитания является развитие ценностей, содержания, установок, субъективных черт (самостоятельности, активности и ответственности) и индивидуальности к нравственному выбору.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Педагогик технология: муаммо ва истикболлар (замоновий педагогик технологиянинг илмий-назарий асослари). Муаллифлар гуруҳи. / Т.:ОЎМКХТРМ, 300 бет.
2. Мирсолиева М.Т Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг касбий компетентлигини ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш : Пед.фанл.доктори. ... дисс. автореф. – Т.: 2019. – 24 б.
3. Мирвалиева Д. “Аждодларимиз мероси воситасида талабаларда оммавий маданиятга қарши курашчанлик кўникмасини шакллантиришнинг педагогик тизими”.П.ф.д.. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент 2015
4. Алияров А.Д Олий таълим муассасалари талабаларида маънавий кадрларни ривожлантириш. П.ф.б.ф.д. (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент 2020– 134 б. Акрамов А.А. Шахсга йўналтирилган таълим технологиялари асосида бўлажак ўқитувчиларда фуқаролик позициясини ривожлантиришнинг ташкилий – методик асосларини такомиллаштириш. Педагогика фанлари доктори (DSc) олиш учун ёзилган дисс. Тошкент 2018
5. Алимов А.А Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини шахсга йўналтирилган технологиялар асосида инновацион фаолиятга тайёрлаш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент 2018
6. Джумаева С.А. Педагогик коррекция воситасида Олий таълим жараёнида юзага келадиган низоларни бартараф этиш технологияси. П.ф.б.ф.д. (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент 2020
7. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти: Пед. фан. док. ...дисс. - Т., 2007. - 305 б.
8. Киямов Н.С. Олий таълим муассасаси талабаларида мусикий маданиятни шакллантиришнинг педагогик асосларини такомиллаштириш. Педагогика фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. Самарканд 2019

Олий таълим муассасаларида тарбиявий фаолиятни ташкил этишнинг норматив-ҳуқуқий ва услубий асослари

Хулоса. Ушбу мақолада Олий таълим муассасалари талабаларининг тарбиявий фаолиятга тайёргарлигини такомиллаштириш жараёнида ўқув-тарбиявий ишларни ташкил этишга тайёрлаш масаласи бугунги кунда долзарб муаммо сифатида қаралмоқда. Бу масала таълим тизимида инсон фаолияти билан боғлиқ қўлаб муаммоларни ҳал этиш зарурлигини кўрсатмоқда. Шубҳасиз, бу вазифаларни илмий-техник жараёнининг ўзгариши билан боғлиқ янги таълим назариясини яратиш орқали амалга ошириш мумкин. Бунда таълим жараёнига ижодий ёндашиш ва амалий натижаларга эришиш муҳим аҳамият касб этади.

Таянч сўзлар: таълим, тарбия, ривожланиш, концепция, механизм, тизим, амалиёт, натижа, метод.

Нормативно - правовые и методические основы организации воспитательной деятельности в высших учебных заведениях

Резюме. Статья о подготовке студентов высших учебных заведений к организации учебно - воспитательной работы в процессе совершенствования их подготовки к воспитательной деятельности рассматривается сегодня как актуальная проблема, свидетельствующая о необходимости решения многих проблем, связанных с деятельностью человека в системе образования. Само собой разумеется, что эти задачи могут быть реализованы в результате создания новой теории обучения, связанной с изменением научно-технического процесса, достижения практических показателей при креативном подходе к образовательному процессу.

Ключевые слова: образование, воспитание, развитие, концепция, механизм, система, практика, результат, метод.

Regulatory, legal, and methodological foundations for organizing educational activities in higher education institutions

Summary. The article on the preparation of higher education students for educational work in the process of improving their preparation for educational activities is considered an urgent problem today, indicating the need to solve many problems related to human activity in the education system. Of course, these tasks can be implemented as a result of creating a new theory of learning related to the change of the scientific and technical process, achieving practical indicators in a creative approach to the educational

Key words: education, upbringing, development, concept, mechanism, system, practice, result, method.

OLIY TA'LIMDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

Xuramov I. P.

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

Kirish: Zamonaviy texnologiyalar, ayniqsa sun'iy intellekt sun'iy intellektni, ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish imkoniyatiga ega. O'zbekiston oliy ta'lim tizimini rivojlantirish va modernizatsiya qilishda sun'iy intellekt texnologiyalarining o'rnini katta bo'lib, bu texnologiyalardan to'g'ri foydalanish ta'lim sifatini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Sun'iy intellekt o'qitish jarayonini samaraliroq qilib, talabalar uchun o'zlashtirish darajasini oshirish imkoniyatlarini yaratadi. Shu bilan birga, texnologiyalarni noto'g'ri qo'llash ta'lim jarayonida salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Ushbu maqola O'zbekiston oliy ta'lim tizimining hozirgi holati, statistik ma'lumotlar, sun'iy intellektning roli va uning noto'g'ri qo'llanilishi oqibatlarini o'rganadi [3, 27].

Ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishiga erishish, shuningdek, "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasida belgilangan maqsad va vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida: Quyidagilarni nazarda tutuvchi Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasidagi vazifalar belgilab olingan [1]. a) Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish bo'yicha erishish lozim bo'lgan maqsadli ko'rsatkichlar, shu jumladan: sun'iy intellekt asosida yaratilgan dasturiy mahsulotlar va ko'rsatiladigan xizmatlar hajmini 1,5 milliard AQSh dollariga yetkazish; Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalida sun'iy intellekt asosida ko'rsatilayotgan xizmatlar ulushini 10 foizga yetkazish; sun'iy intellekt yo'nalishida faoliyat yurituvchi ilmiy laboratoriyalar sonini 10 taga yetkazish hamda yuqori quvvatli hisoblash serverlarini ishga tushirish;

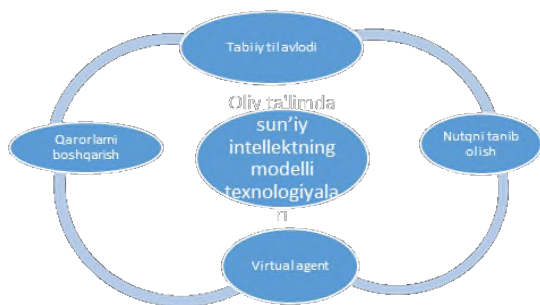
Hukumatning sun'iy intellektga tayyorlik indeksida (Government AI Readiness Index) O'zbekiston Respublikasining birinchi 50 ta o'rindagi davlatlar qatoriga kirishiga erishish [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sun'iy intellekt tushunchasiga turlicha ma'no kiritish mumkin. Turli mantiq va hisoblash masalalarini yechuvchi EHMdagi intellektni e'tirof etishdan tortib, to insonlar yoki ularning ko'pchilik qismi orqali yechila oladigan masalalar majmuasini yechadigan intellektual tizimlarga olib boradigan tushunchagacha kiritish mumkin. SI tushunchasi boshidan va shu kunga qadar olimlarning bu tushunchaga bo'lgan munosabati va ularning "Sun'iy" so'ziga nisbatan kelishmovchiligi tufayli qarshiliklarga uchramoqda. Masalan, Ukraina FA Kibernetika [2, 98] institutining sobiq rahbari, marhum akademik V.M.GHushkov "Sun'iy idrok" so'zini qo'shtiribnoqsiz ishlatgan. Sobiq SSSR FA SI masalalari bo'yicha ilmiy yig'ilish raisi akademik G. S. Pospelov fikricha [2, 98], SI haqida hech qanday so'z bo'lishi mumkin emas, ya'ni hozir ham, yaqin kelajakda ham "o'ylaydigan mashina" bo'lmaydi. SI tushunchasini o'zgartirish kech bo'ldi, - deb yozadi u. Bu narsa injener, matematik, AT va elektronika bo'yicha mutaxassislar, psixolog, faylasuflarni birlashtiruvchi juda katta ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy yo'nalish ekanligiga hech kimda shubha yo'q. U odamlarning maqsadi - kompyuterlarning maxsus programmasi va apparat vositalarini yaratish. Kompyuterning qobiliyati ijodiy natijalarni berib turishdan iborat. SI tushunchasini aniq ta'riflash shuni taqozo etadiki, bu ilmiy yo'nalish oyoqqa turish va rivojlanish bosqichidadir. Bugungi kunga kelib, shu narsa ma'lum bo'ldiki, SI terminiga tabiatdagi jarayon va hodisalarni o'rganish (tadqiqot qilish) da insondagi ayrim intellektual qobiliyatlar texnik jihatdan mujassamlashtirgan umumiy tushuncha deb qaramoq lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Sun'iy intellekt ta'lim sohasida katta imkoniyatlarni yaratadi. 2025 yilga kelib, global miqyosda ta'lim sohasidagi sun'iy intellekt bozorining hajmi 25 milliard dollarga yetishi kutilmoqda [4]. Bu o'sish, sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayonlaridagi ahamiyatini ko'rsatadi. Sun'iy intellekt o'qituvchilarga talabalarining bilimini individual tarzda baholash imkonini beradi, bu esa ularga o'z qobiliyatlariga moslashtirilgan ta'lim uslublarini taklif qilish imkonini beradi. SI texnologiyalari o'qituvchilarga darslarni rejalashtirishda yordam beradi, talabalar bilimni

baholash va ularga moslashtirilgan o'quv materiallarini taqdim etish imkoniyatini yaratadi. Bunday yondashuv ta'lim jarayonining sifatini oshiradi va talabalar o'rtasida ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. [2]

Tahlil va natijalar. Oliy ta'limda sun'iy intellektning texnologiyalari so'ngi yillarda dolzarb bo'lib, ushbu sun'iy intellektning modeli texnologiyalari bizning sxemada soat strelkasi bo'yicha quydagicha o'rin olgan (1-rasmga qarang).

• **1-rasm. Oliy ta'limda sun'iy intellekt modeli texnologiyalari sxemasi**

1. Tabiiy til avlodi: Mashinalar inson miyasidan boshqacha tarzda qayta ishlaydi va muloqot qiladi. Tabiiy tilni yaratish - bu tuzilgan ma'lumotlarni ona tiliga aylantiradigan zamonaviy texnologiya. Mashinalar ma'lumotlarni foydalanuvchiga kerakli bo'lgan formatga aylantirish uchun algoritmlar bilan dasturlashtirilgan. Tabiiy til - bu sun'iy intellektning kichik to'plami bo'lib, u kontentni ishlab chiquvchilarga kontentni avtomatlashtirish va kerakli formatda yetkazib berishga yordam beradi. Kontent ishlab chiquvchilari maqsadli auditoriyaga erishish uchun turli xil ijtimoiy media platformalarida va boshqa media platformalarda reklama qilish uchun avtomatlashtirilgan kontentdan foydalanishlari mumkin. Ma'lumotlar kerakli formatlarga aylantirilishi sababli inson aralashuvi sezilarli darajada kamayadi. Ma'lumotlar diagrammalar, grafikalar va boshqalar shaklida ko'rsatilishi mumkin.

2. Nutqni tanib olish: Nutqni tanib olish - bu sun'iy intellektning yana bir muhim to'plami bo'lib, u inson nutqini kompyuterlar tomonidan foydali va tushunarli formatga aylantiradi. Nutqni aniqlash inson va kompyuterning o'zaro ta'siri o'rtasidagi ko'prikdir. Texnologiya inson nutqini bir necha tillarda taniydi va o'zgartiradi. iPhone Siri nutqni aniqlashning klassik namunasidir.

3. Virtual agent: Virtual agentlar o'quv dizaynerlari uchun qimmatli vositalarga aylandi. Virtual agent - bu odamlar bilan o'zaro aloqada bo'lgan kompyuter ilovasi. Veb-ilovalar va mobil ilovalar mijozlarga ular bilan hamkorlik qilish va savollariga javob berish uchun xizmat ko'rsatuvchi agentlar sifatida chat-botlarni taqdim etadi. Masalan, Google Assistant uchrashuvlarni tashkil etishga yordam beradi, Amazon'dan Aleksiya esa xaridlar amalga oshirilishini qulaylashtiradi. Virtual yordamchi, shuningdek, sizning tanlovingiz va xohishingiz bo'yicha maslahatlarni tanlaydigan til yordamchisi kabi ishlaydi. IBM Watson bir necha usul bilan so'raladigan mijozlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha odatiy so'rovlarni tushunadi. Virtual agentlar ham dastur sifatida xizmat qiladi.

4. Qarorlarni boshqarish: Zamonaviy tashkilotlar ma'lumotlarni bashoratli modellarga aylantirish va sharhlash uchun qarorlarni boshqarish tizimlarini joriy qilmoqdalar. Korxona darajasidagi ilovalar tashkiliy qarorlar qabul qilishda yordam berish uchun biznes ma'lumotlarini tahlil qilishda dolzarb ma'lumotlarni olish maqsadida qarorlarni boshqarish tizimlarini amalga oshiradi. Qarorlarni boshqarish tezkor qarorlar qabul qilish, xatarlardan qochish va jarayonni avtomatlashtirishga yordam beradi. Qarorlarni boshqarish tizimi moliya sektori, sog'liqni saqlash sektori, savdo, sug'urta sektori, elektron tijorat va boshqalarda keng qo'llaniladi.

Xulosa. Bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, biz taklif etayotgan modelning to'rta mezonini dasturlashtirilishi mumkin bo'lgan tuzilmalar, modellar va operatsion funksiyalar sifatida ta'riflash mumkin. Sun'iy intellektidan foydalanishning afzalliklari ko'plab sohalarda allaqachon olingan. Sun'iy intellektidan ta'limda foydalanish orqali talablarning zamonaviy texnologiyalarni qo'llagan xolda talimda yuqori samaradorlikka erishish va jaxon ta'limidagi yutuqlar bilan tanishish imkoniyatlari yanada ortib boradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 14.10.2024 yildagi PQ-358-son
2. Xo'jaqulov, T.A., N.T. Malikova. Sun'iy intellekt. O'quv qo'llanma. - T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot matbaa uyi", 2020.
3. Qodirov, A. (2023). Oliy ta'limda raqamli transformatsiya: Sun'iy intellektning roli va istiqbollari. O'zbekiston ta'lim jurnali. - B.27.
4. Abdullayev, B. (2023). Ta'limda sun'iy intellekt: yangi imkoniyatlar va chaqiriqlar. Xalq ta'limi, 18(1), - B.45-56.

Oliy Ta'limda Sun'iy Intellektidan Foydalanish Texnologiyasi

Anotatsiya: Maqolada talabalarni sun'iy intellekt haqidagi ma'lumot bilan tanishtirish va zamonaviy dunyoda undan foydalanishni o'rgatish masalari izchil, zamonaviy pedagogik texnologiyalarining ketma-ketlikdagi prinsipiga ustuvorlik berish asosida mazmun-mohiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, talaba, ta'lim, o'rgatish, texnologiya, sun'iy intellect.

Искусственный интеллект в высшем образовании технология использования

Аннотация: В статье освещаются вопросы ознакомления студентов с информацией об искусственном интеллекте и обучения их использованию его в современном мире, исходя из приоритета последовательного принципа последовательных, современных педагогических технологий.

Ключевые слова: высшее образование, студент, образование, обучение, технология, искусственный интеллект.

Technology of using artificial intelligence in higher education

Abstract: The article discusses the issues of introducing students to information about artificial intelligence and teaching its use in the modern world, based on the principle of consistent, sequential use of modern pedagogical technologies.

Keywords: higher education, student, education, teaching, technology, artificial intelligence.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPITENTLIGINI AXBOROTLASHTIRILGAN TA'LIM MUHITIDA RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

To'rayeva D. I.

Surxondaryo viloyati pedagogik markaz

Kirish. Mamlakatimizda zamon talablari asosida ta'lim jarayonini tashkil etish, jumladan, oliy ta'lim tizimida axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali yuqori malakali kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. So'nggi besh yillik islohotlarning natijasida mamlakatimizda Yangi O'zbekistonni barpo etishning zarur siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-ma'rifiy asoslari yaratildi. Jahon miqyosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot natijalarini chuqur tahlil qilgan holda keyingi yillarda "Inson qadri uchun" tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, iqtisodiyot transformatsiya qilish va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, inson huquqlari va manfaatlarini so'zsiz ta'minlash hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarni yo'naltirishini belgilash maqsadida, keng jamoatchilik muhokamasi natijasida "Harakatlar strategiyasidan — Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan 2022—2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va uni "Inson qadri uchun" ulug'lash va faol mahalla yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturiga muvofiq bir qancha islohotlar amalga oshirilmogda [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi kunda o'qituvchilarning kasbiy kompetentligining ajralmas qismi sifatida qaraladigan samarali hamkorlik asosida ma'lumot to'plash, ma'lumotlarni saralash, tartibga solish, baholash va ulardan foydalanish imkoniyatlariga ega bo'lishi zarur. Shu sababli bugungi kunda zamonaviy o'qituvchi kompetenti mezoni elementi va o'qituvchilik faoliyatida zaruriy sharti sifatida axborotdan foydalanish madaniyatiga ega bo'lish media madaniyat zarurligi haqida gapirish mumkin. Bu axborotdan foydalanish madaniyatini shakllantirishda esa Oliy ta'lim muassasalari eng muhim vazifalardan birini bajarib beradi. Bugungi kun talabalari o'zgaruvchan sharoit va talablarga moslashishi lozim. Ta'lim va tarbiya jarayoniga axborot mahsulotlarini, vositalarini, texnologiyalarini joriy etish asosida pedagogik jarayonlarni o'zgartirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasi sifatida tushunilgan. Bu tushunchani keng ma'noda yuqoridagidek talqin qilsak, tor ma'noda-ta'lim muassasalariga axborot kommunikatsiya texnologiyasiga asoslangan axborot vositalarini, shuningdek ushbu vositalarga asoslangan axborot mahsulotlari va pedagogik texnologiyalarni joriy etish ma'nosida ham tushunish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'limni raqamlashtirish atamasining aniq ta'rifi mavjud emas, ammo u ba'zi bir fanlarni talabalar tomonidan ayrim virtual ishlanmalar, real ob'ektlar va boshqa ko'plab texnologiyalardan foydalanish orqali ko'plab ma'lumotlardan foydalanishni va ko'p jihatdan ular asosida o'quv jarayonini avtomatik moslashtirishni o'z ichiga oladi. Raqamlashtirish atamasining o'zi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan bog'liq holda paydo bo'ldi. Birinchi raqamli inqilob 1960-1980 yillarga to'g'ri kelib uni sanoatning rivojlanishida ko'rish mumkin bo'lsa, 1982-yilda internetning yaratilishi ortidan online o'yinlar, uni real dunyoga bog'lovchi ijtimoiy tarmoqlar kabi yangi aloqalar bilan to'ldirilgan virtual dunyo shakllanishida ko'rish mumkin.

Ta'limni raqamlashtirish an'anaviy ta'limdagi muammolarni bartaraf etishga imkon beradi [2]. Ta'lim oluvchilar uchun dasturning o'zlashtirilishining tezligi, o'qituvchi, o'quv material, o'quv shakli va usullarini tanlashi imkoniyatining mavjudligi yanada ham qulaylik yaratadi. Ta'limda raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali o'qitish samaradorligini oshirishga, o'rgangan bilimlarni turli sohalarida individual yondashuvni amalga oshirishga imkon beradi.

Tahlil va natijalar. Ta'limni raqamlashtirish ta'lim standartlarida o'zgarishlarga olib keladi, aholining yangi kompetensiyalarini shakllantirishda ehtiyojlarni aniqlash va ta'lim jarayonini noanaviy tashkil etishga, o'qituvchining rolini qayta ko'rib chiqishga qaratiladi. Ma'lumotlarning mavjudligi tegishli va qiziqarli jihatlarini doimiy qidirish, tanlash, yuqori ishlash tezligini talab qiladi [3]. Binobarin, ta'limni raqamlashtirish uning sifatli tiklanishiga olib keladi. O'qituvchi yangi texnologik vositalar va deyarli cheklanmagan axborot resurslarini qo'llashni o'rganishi kerak. Ta'limda raqamli texnologiyalar bitta ish joyiga bog'lanmagan raqamli simulyatorlardan foydalanish imkoniyatini yaratadi, bu esa o'rganilayotgan texnologiyalar doirasini kengaytiradi. Mobil ta'lim texnologiyalari istalgan vaqtda va istalgan joyda o'rganishga imkon beradi. Axborot formati axborotning raqamli tasvirlanishiga asoslangan. Elektron formatdan farqli ravishda raqamli format axborotni aniqroq ifodalaydi, uning erkin aylanishini, joylashtirilishini, qayta ishlashini va kompyuter tarmoqlarida muammosiz ishlatilishini ta'minlaydi. Raqamli ta'lim izimi foydali axborot resurslari, va boshqaruv tizimi orqali tashkil etish mumkin.

Hozirgi kunda o'qituvchilarning kasbiy kompetentligining ajralmas qismi sifatida qaraladigan samarali hamkorlik

asosida ma'lumot to'plash, ma'lumotlarni saralash, tartibga solish, baholash va ulardan foydalanish imkoniyatlariga ega bo'lishi zarur. Shu sababli bugungi kunda zamonaviy o'qituvchi kompetenti mezoni elementi va o'qituvchilik faoliyatida zaruriy sharti sifatida axborotdan foydalanish madaniyatiga ega bo'lish media madaniyat zarurligi haqida gapirish mumkin. Bu axborotdan foydalanish madaniyatini shakllantirishda esa Oliy ta'lim muassasalari eng muhim vazifalardan birini bajarib beradi. Bugungi kun talabalari o'zgaruvchan sharoit va talablarga moslashishi zarur. Ta'lim va tarbiya jarayoniga axborot mahsulotlarini, vositalarini, texnologiyalarini joriy etish asosida pedagogik jarayonlarni o'zgartirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasi sifatida tushunilgan. Bu tushunchani keng ma'noda yuqoridagidek talqin qilsak, tor ma'noda-ta'lim muassasalariga axborot kommunikatsiya texnologiyasiga asoslangan axborot vositalarini, shuningdek ushbu vositalarga asoslangan axborot mahsulotlari va pedagogik texnologiyalarni joriy etish ma'nosida ham tushunish mumkin. Ta'lim jarayonini axborotlashtirish ta'lim berishda jamiyatni keyingi raqamli davrga ishonchli o'tishini ta'minlashi, rivojlanishning tezlashishiga, ishlab chiqarishning yangi turlarining yaratilishiga, bo'lajak o'qituvchi ehtiyojlarini ta'minlanish samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan bo'lib, bu o'qituvchilarning barcha toifalarining o'z bilimlarini doimiy rivojlantirib borishga, individual o'quv jarayonlarining turli ko'rinishlarini tashkil etishga, o'qituvchilar o'zlarining o'quv natijalarini boshqarishga, o'quv natijalarini mustaqil baholay olishlariga yordam beradi.[4]

Hozirgi kunda Oliy ta'lim muassasalariga o'quv jarayonlarini mustaqil tashkil etish borasidagi imkoniyatlardan kelib chiqib ta'limda axborot texnologiyalarini qo'llashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin: ta'lim berishni samarali tashkil etish uchun o'quv dasturlarini yaratishda bugungi zamonaviy axborot vositalaridan keng foydalanish; ta'lim berishga asoslangan raqobatbardosh, ko'p tarmoqli Veb-saytlar tayyorlash; talabalar mustaqil foydalanishlari uchun uslubiy va didaktik materiallarni kreativ fikrlash, axborot madaniyatini shakllantirish maqsadlari asosida ishlab chiqish; talabalarining axborotlardan foydalanishda uning realligini ta'minlash imkoniyatlarini oshirish; virtual modellar bilan kompyuter tajribalarini tashkil etish va o'tkazish; maqsadli axborot izlashni tizimli tashkil etish.

Bugungi kun ta'lim tizimining asosiy vazifalardan biri –raqamli ta'lim sifatini muntazam takomillashtirish uchun sharoit yaratishga, uzluksiz ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan.. Joriy etilgan raqamli ta'lim maydoni, onlayn ta'limning mavjudligi tufayli amalga oshiriladi va aralash ta'limni tashkil etish, individual ta'lim yo'nalishlarini qurish, o'z-o'zini tarbiyalash va norasmiy ta'limga yo'naltirilgan.

Xulosa. Xulosa sifatida raqamlashtirish talabalar bilim olishining ijtimoiy paradigmasini o'zgartirib, takomillashtirish, ufqni kengaytirish imkoniyatlarini ochadi. Zamonaviy dunyodagi raqamli texnologiyalar nafaqat vosita, balki yangi imkoniyatlarni ochadigan mavjudlik muhiti: har qanday qulay vaqtda o'rganish, uzluksiz ta'lim imoniyatini oshiradi. Ta'limni raqamlashtirish talabalar tomonidan mobil va Internet texnologiyalaridan foydalanishni, ularning bilim doirasini kengaytirishga imkoniyat yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60 sonli farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabedagi PF-6079 sonli –Raqamli O'zbekiston 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risidagi farmoni.
3. Введение в «Цифровую» экономику / А. В. Кешелова, В. Г. Буданов, В. Ю. Румянцев [и др.] ; под общ. ред. А. В. Кешелова ; гл. «цифр.» конс. И. А. Зимненко. — ВНИИ Геосистем, 2017. — С.28
4. Shomirzayev M. Kh. Technology of Educational Process in School Technology Education // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2020. – №. 07. – С. 217.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini axborotlashtirilgan ta'lim muhitida rivojlantirish imkoniyatlari

Annotatsiya. Ushbu maqola mazmunida O'zbekiston Respublikasining talim tizimida amalga oshirilayotgan axborotlashtirish jarayonining Oliy ta'lim tizimiga tadbiriq etishva ushbu raqamlashtirish jarayonining bo'lajak o'qituvchilar kasbiy kompetensiyasigatasir etadigan ijobiy mulohazalar xususida fikr yuritilgan va shuningdek ta'limni raqamlashtirishga oid tizimning asosiy komponentlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ehtiyoj, innovatsiya, mantiqiy joylashish, kompetensiya, simulyator, raqamli ta'lim, ma'muriy.

Возможности развития профессиональной компетентности будущих учителей начальных классов в информативной образовательной среде

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы применения процесса цифровизации, осуществляемого в системе образования Республики Узбекистан, к системе высшего образования и положительные соображения, влияющие на профессиональную компетентность будущих учителей данного процесса цифровизации, а также освещаются основные компоненты системы цифровизации образования.

Ключевые слова: потребность, инновации, логическое позиционирование, компетентность, симулятор, —цифровое обучение, административное.

Opportunities for developing the professional competence of future primary school teachers in an informative educational environment

Annotation. This article discusses the application of the digitalization process carried out in the education system of the Republic of Uzbekistan to the higher education system and positive considerations affecting the professional competence of future teachers of this digitalization process, as well as highlights the main components of the education digitalization system. Keywords: need, innovation, logical positioning, competence, simulator, —digital learning, administrative.

Key words concepts: cooperation, innovation, logical positioning, competence, simulator, "digital education", administrative

ОСОБЕННОСТИ И КЛАССИФИКАЦИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Шадиева Д. К.

Термезский государственный университет

Введение. Технология имеет техническую (технологию производства) и гуманитарную (образовательно-воспитательные технологии) формы. Технология производства состоит из совокупности приемов работы с предметами труда и их обработки. Педагогическая наука является разработчиком и совершенствователем вышеперечисленных способов и методов, и ее задача как науки — выявить закономерности, позволяющие определять и применять эффективные и экономичные производственные процессы, требующие на практике наименьшее количество материальных средств и времени.

Методология исследования. Педагогическая технология является частью педагогики, она изучает законы, правила, методы и средства оптимального достижения цели образования. Педагогическая технология – это системная категория, под которой в целом понимается технологизация образовательного процесса. Образовательные технологии также можно использовать как синоним технологии обучения. Образовательная технология, в отличие от других научных методов, задается вопросом: «Как учить?» а не на вопрос: «Как эффективно преподавать и как оптимально организовать учебный процесс?» (рисунок 1).

Рисунок 1. Обучающие технологии

Педагогические технологии- это выражение сознательной деятельности, направленной на овладение совокупностью знаний, умений и навыков, необходимых для освоения различных материалов при обучении. В результате обучения человек будет обеспечен необходимыми знаниями и получит возможность в дальнейшем получать специальную информацию различного уровня.

Технологии обучения делятся на два типа: а) профессиональные технологии обучения. Это формирует у человека дисциплинированность, волю и интерес к какой-либо специальности. Образовательные технологии - это технологии, направленные на реализацию психолого-педагогических условий, адаптированных к сотрудничеству педагога и обучающегося; б) человеко-ориентированные технологии.

Это интеллектуальное и эмоционально-мотивационное развитие студентов, формирование знаний и профессиональных навыков, обеспечение подхода к образовательному процессу как ценности, повышение активности, формирование самосознания и самостоятельности основанные на личностно-ориентированном подходе. Рассмотрим связь дисциплины «Инновационные педагогические технологии с другими предметами.

Изучение курса «Инновационные педагогические технологии» включает в себя теорию и историю педагогики, методику преподавания трудового воспитания, педагогическое мастерство, психологию, теорию и практику построения демократического общества, философию, логику, этику, духовность, история Узбекистана, физиология молодежи и гигиена. И она неразрывно связана с вышеуказанными предметами. Так какое же значение имеет педагогическая технология при обучении норм русского языка.

Анализ и результаты. Термин «норма» по отношению к языку прочно вошел в обиход и стал центральным понятием культуры речи. Академик В.В. Виноградов ставил изучение норм языка на первое место среди важнейших задач русского языкознания и области культуры речи [1]. В современной лингвистике термин «норма» понимается в двух значениях: во-первых, нормой называют общепринятое употребление разнообразных языковых средств, регулярно повторяющееся в речи говорящих (воспроизводимое говорящими), во-вторых, предписания, правила, указания к употреблению, зафиксированные учебниками, словарями, справочниками.

В исследованиях по культуре речи, стилистике, современному русскому языку можно найти несколько определений нормы. Например, у С.И. Ожегова сказано: «Норма — это совокупность наиболее пригодных («правильных», «предпочитаемых») для обслуживания общества средств языка, складывающаяся как результат отбора языковых элементов (лексических, произносительных, морфологических, синтаксических) из числа сосуществующих, наличествующих, образуемых вновь или извлекаемых из пассивного запаса прошлого в процессе социальной, в широком смысле, оценки этих элементов» [2]. В энциклопедии «Русский язык» читаем: «Норма (языковая), норма литературная — принятые в общественно-речевой практике образованных людей правила произношения, грамматические и другие языковые средства, правила словоупотребления».

Широкое распространение получило определение: «...норма — это существующие в данное время в данном языковом коллективе и обязательные для всех членов коллектива языковые единицы и закономерности их употребления, причем эти обязательные единицы могут либо быть единственно возможными, либо выступать в виде сосуществующих в пределах литературного языка, вариантов».

Ю.Н. Караулов обращает внимание еще на один аспект при определении нормы: «Норма, учитывающая как системный, так и эволюционный аспекты языка, невозможна без третьей координаты — личностной, т.е. языкового сознания»[3]. Приведенные определения касаются языковой нормы. Однако необходимо говорить и о речевой норме. Например, с точки зрения языковой нормы правильными считаются формы *в отпуске* — *в отпуску*, *дверьми дверями*, *читающий ученик* — *ученик, который читает*, *Маша красива* — *Маша красивая* и т.п., однако выбор той или иной конкретной формы, того или иного слова зависит от речевых норм, от коммуникативной целесообразности. В современной науке нет терминологического названия речевой ошибки, но когда-то оно было. Это хорошо известное слово «ляпсус», пришедшее в русский язык из ученой латыни – *lapsus*. Но в русском языке

произошел сдвиг значения слова: ляпсусом стали называть не просто речевую ошибку, а грубую ошибку. В профессиональной среде «ляпсус» укоротился в просторечный «ляп».

А.Н. Беззубов выделяет такие ошибки в печати: **фактические, логические ошибки, речевые ошибки** (рисунок 2)

Рисунок 2. Речевые ошибки

В русской культуре художественная литература всегда занимала авторитетное место. Соответственно и язык художественной литературы обладает высоким авторитетом и у читателей, и у лингвистов-кодификаторов, и у журналистов. Предъявление высоких требований к языку СМИ, явление традиционное и неоспариваемое. Поэтому эстетические критерии оценки нехудожественных разновидностей русского языка следует признать актуальными, хотя и не столь строгими, как в языке прозы, не говоря уж о поэтическом языке.

В книге А.Н.Пешковой «Основные проблемы культуры речи в СМИ» предложена своя версия речевых ошибок. [4] Автор делит их на: лексические ошибки, фонетические ошибки, синтаксические ошибки.

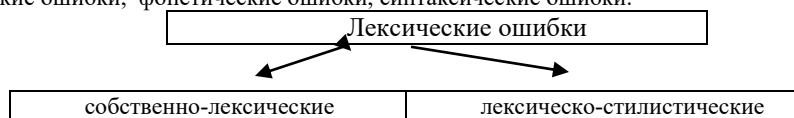

Рисунок 3. Лексические нормы.

В свою очередь лексические ошибки делятся на две группы (рисунок 3). В этой классификации отсутствуют морфологические ошибки, хотя именно им автор уделяет большое внимание в ходе изложения материала. Так, в частности, он говорит, что «самое большое количество речевых погрешностей встречается при употреблении имени числительного», которые он объясняет «именно незнанием особенностей склонения слов этой части речи». Рассмотрим несколько примеров. Несклонение или неполное склонение сложных и составных числительных является нарушением литературной нормы. Редко склоняют журналисты числительное «полтора». В течение полтора суток город опустел» (правильно: «полтора суток»). Нередки ошибки и в выборе падежной формы составного числительного, оканчивающегося на «два», «три», «четыре» в сочетании с одушевленным существительным. В таких конструкциях независимо от категории одушевленности винительный падеж сохраняет форму именительного, например: «Всего за этот месяц в госпиталь доставили тридцать два раненых» (а не «тридцать двух раненых»). Не соответствует литературной норме и такое предложение: «Строительство комплекса должно быть завершено к двум тысячам третьему году» (правильно: «... к две тысячи третьему году»), так как в составном порядковом числительном склоняется только последнее слово). Следует заметить, что разговорная тональность в информационно-аналитических программах нередко тяготеет к грубовато-просторечной, а то и вовсе подменяется ею. Свидетельство тому – откровенно грубая лексика: хавать, халява, козлы, облажаться, лезть в штаны и др. Что касается иностранных слов, то необходимость некоторых из них несомненна, однако авторы часто засоряют язык, используя вместо имеющихся русских иностранные слова: «конфронтация», «фраунд», «саммит», «консенсус», «тинейджер», «шоу», «мимикрия», «брейн-ринг» и др.

Заключение. Содержание педагогического образования и профессиональной подготовки должно быть ориентировано преимущественно на практическую деятельность, выполняемую студентами.

Подводя итог, заметим, что при использовании вышеуказанных педагогических технологиях в научной литературе возможно выявить множество речевых ошибок и их классификацию. Тем не менее, все они сводятся к следующей: Словообразовательные ошибки; Лексические ошибки; Морфологические ошибки и Синтаксические ошибки.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виноградов В.В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания //Вопр. языкознания. –1964. № 3.
2. Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи //Лексикология. Лексикография. Культура речи. –М., –1974.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М. –1987.
4. Пешкова А.Н. Основные проблемы культуры речи в СМИ. – М. –2002. С. 15.
5. Шадиёва Д. К. ИЗУЧЕНИЕ ХАРАКТЕРА ИЗМЕНЕНИЙ НОРМ РУССКОГО ЯЗЫКА //Ученый XXI века. –2022. –№. 8 (89).
6. Шадиёва Д. К. Организация учебной деятельности в Вузах //Гуманитарный трактат. – 2019. – №. 43. – С. 40-41.

Rus tili o'qitishda pedagogik texnologiyalarining o'rni va tasnifi

Annotatsiya: maqolada rus tilida talabalarni o'qitishda pedagogik texnologiyalaridan foydalanish xususiyati va uning tasnifi, tasnifining ba'zi xususiyatlari yoritilgan bo'lib, rus tili nutqi ommaviy axborot vositalari orqali batavsil yoritib berilgan.

Tayanch so'zlar: pedagogik texnologiyalar, o'qitish, me'yorlarni buzish, nutq xatolari.

Особенности и классификация педагогических технологий при обучении русскому языку

Аннотация: в статье описано использование педагогических технологий при обучении студентов русскому языку и некоторые особенности их классификации при использовании норм русской речи посредством массовой информации

Ключевые слова: педагогические технологии, обучающая, нарушения норм, речевые ошибки.

Features and classification of pedagogical technologies in teaching the Russian language

Abstract: The article consistently describes the use of pedagogical technologies when teaching students the Russian language. The purpose of this research work is to analyze the features of pedagogical technologies and norms of the Russian language, classification of speech errors that are often found in newspapers, on television.

Key words: pedagogical technologies, teaching, violations of norms, speech errors.

НАТО ДАВЛАТЛАРИ ҚУРОЛЛИ КУЧЛАРИДА ПСИХОЛОГИК ОПЕРАЦИЯ ВА АХЛОҚИЙ-РУҲИЙ ТАЙЁРГАРЛИК МАСАЛАЛАРИ

Халилов Р. У.

Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети

Ахлокий-руҳий тайёргарлик Қуrolли Кучлар олдида қўйиладиган вазифаларнинг муваффақиятли бажарилишида муҳим омиллардан биридир. Шу боисдан дунёнинг ривожланган давлатларида ушбу масалага алоҳида эътибор қаратилиб, Қуrolли Кучлар тизимида мазкур масалалар билан шуғулланувчи алоҳида бўлинмалар фаолияти йўлга қўйилган. Глобаллашув жараёнлари шиддат билан кечаётган бугунги ахборот асри бундай заруратни янада оширди. Ушбу заруриятни НАТО га аъзо давлатлар мисолида кўриб чиқамиз.

НАТОга аъзо давлатларнинг Қуrolли Кучлари таркибида душман ҳарбий хизматчилари ва аҳолисига ахборот-психологик таъсир кўрсатишга мўлжалланган махсус тузилмалар мавжуд. Бугунги кунда НАТОнинг ЖП 3-13 – сонли доктринасига мувофиқ **“ахборот уруши”** атамаси ўрнига, **“психологик операциялар”**ни олиб боришнинг муҳим таркибий қисми сифатида, **“ахборот операцияси”** термини қўлланила бошлади [1].

“Ахборот операцияси” НАТОга аъзо давлатлар вакиллари томонидан ҳарбий ҳаракатлар бошланишига тайёргарлик кўришнинг дастлабки босқичи даврида режалаштирилади ва Альянсининг ҳарбий режалаштириш Қўмитаси томонидан бошқарилади. Операция учун тарғибот материаллари таниқли олимлар ва сиёсатчилар, маданият ва санъат арбоблари, юқори мартабали ҳарбий мутахассислар томонидан тайёрланади.

Ҳар бир психологик операция (ПсО) ўтказилишидан олдин мутахассислар томонидан душман қўшини ва аҳолиси батафсил (уларнинг тили, дини, яшаш тарзи, урф-одати, табиати ва ҳудудий жойлашуви) ўрганиб чиқилади. Яъни, барча ҳаракатлар биринчи навбатда душманни баҳолашга қаратилади.

НАТО қўмондонлиги томонидан душман қўшинлари ва аҳолисини ўз томонига оғдиришнинг энг мақбул усул ва воситалари белгиланади. ПсО объектлари (душман қўшинлари ва аҳолиси)га **ахборот-психологик таъсир** кўрсатишнинг энг кучли ва самарали усули - **“миш-миш”** тарқатиш ҳисобланади. Бунда инсон кўриш ва эшитиш органлари ишлашининг ўзига хос психологиясига таянган ҳолда турли таъсир кўрсатиш воситаларидан амалий фойдаланиш кўзда тутилади. Яъни, **босма ёзувлар** (варақалар, плакатлар, газета, журнал, пакетлар ва озиқ-овқат маҳсулотлари қутилари устидаги ёзувлар), **аудио ёзувлар** (мурожаатлар, чиқишлар, чақириқлар, радиомуроқотлар, овозлар), **аудио-босма маълумотлар** (бевосита мурожаатлар, телекўрсатувлар, кинофильмлар, интернет ва б.) ҳамда фуқаролар билан суҳбатлар орқали уларнинг онгига кучли таъсир ўтказилади. Бу эса Альянсининг катта иқтисодий йўқотишлар ва жонли кучининг талофатларсиз ғалаба қозонишини таъминлайди. Буюк Хитой ҳарбий назариётчи ва саркардаси Сунь-Цзы ўзининг **“Уруш санъати”** номли асарида **“Юз жангда юз ғалаба қозониш жанг санъати чўққиси эмас. Душманни жангсиз енгиш – бу чўққидир”** деб таъкидлаган[2]. Хорижий экспертларнинг таъкидлашича, АҚШнинг Вьетнамдаги мағлубиятига унинг ҳатти-ҳаракатларини ўз халқи ва дунё ҳамжамияти томонидан қўллаб-қувватланмаганлиги сабаб бўлган[3]. Кейинчалик Ироқ, Миср, Ливия, Сурия давлатлари билан бўлиб ўтган урушларда бу масалаларга жиддий эътибор қаратилиб, ижобий натижаларга эришилган.

XXI асрга келиб душман қўшинлари ва аҳолисига ахборот-психологик таъсир кўрсатиш масалалари шундай кучга айландики, ҳаттоки **“замонавий қуrolга эга”** ёки **“стратегик ташаббусни ўз қўлига олди”** тушунчалари билан таққосланадиган бўлди[4]. Таъкидлаш жоизки, ҳозирда НАТОга аъзо давлатлар ҳарбий-сиёсий раҳбарияти томонидан жанговар ҳаракатларда иштирок этадиган шахсий таркибнинг **ахлокий-руҳий тайёргарлиги ва жанговар руҳини шакллантиришга** катта эътибор қаратилмоқда. Жангчилар қанчалик замонавий ва юқори аниқликдаги қуrolлар билан қуrolланмасин, жангнинг муваффақиятли якуни аскарнинг жангда ўзини тутиши ва унинг руҳий ҳолатига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Жанг майдонида ҳарбий хизматчиларнинг ахлоқий-руҳий ҳолатига бир неча омиллар ўз таъсирини ўтказди. Яъни, жанговар стресс (руҳий зарба)нинг таъсири “психологик йўқотишларга”, жисмоний ва руҳий таъсирнинг давомийлиги эса ўз навбатида, “психологик чарчоқ”ни келтириб чиқаришини айтиш мумкин[5].

Экспертларнинг фикрича, XX аср охирида ҳам АҚШ ва Британия Куролли Кучлари шахсий таркиби ҳарбийларга хос **ахлоқий сифатлар**, яъни: юқори профессионализм, руҳий бардошлилик, жисмоний чидамлик, туну-кун ва мураккаб экстремал вазиятларда ҳам жанг олиб бориш қобилиятига, ўз қуролини яхши билиши ва унинг жанговар қудратига, ҳарбий ва руҳий устунлигига, “ўз армиясининг юксак вазифаларни бажаришга мўлжалланганлиги”га ишониши каби сифатларига эга бўлган. Афғонистон ва Ироқдаги урушларда **“стресс йўқотиш”** ва ҳарбий хизматчиларнинг **этнопсихологик жиҳатлари** таҳлили, бугунги авлод ҳарбий хизматчилари олдингиларга қараганда руҳан қатъиятсизроқ, кўпроқ цивилизация фаровонлигидан талтайиб кетган, уларни юпатиш, макташ ва эркалатишларга ўрганиб қолишган ёки шунга мухтож эканликларини кўрсатмоқда.

Британия психологлари **“стресс йўқотиш”** ва **“психиатрик йўқотиш”** терминлари ўртасидаги фарқни белгилашди. Уларнинг фикрича, “психиатрик йўқотиш” – ҳарбий хизматчининг кучли стрессни бошидан кечириши эвазига юклатилган вазифани самарали бажаришга қодир бўлмай қолиши ва дарҳол даволаниши керак эканлигини англатади. Жанговар стресс натижасида юзага келган катта йўқотишлар эса **қўшинлар ахлоқий-руҳий ҳолатининг** пастлигидан далолат беради. Куролли тўқнашувлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ҳарбий хизматчилар ҳеч қачон жангга 100 % фаол ва жонбозлик билан жанговар вазифани бажарганлиги кузатилмаган. Аксарият ҳолларда, 15-20 % ҳарбий хизматчигина душманни мўлжалга олиб отишгани, жанг майдонида ҳаракат қилгани ва командирларнинг буйруқларини бажарганликлари аниқланган. Қолганлари эса “ўзини сақлаш инстинкти” ва бошқа “негатив талвасалар” таъсирида жанговар ҳаракатларда қатнашмасликка ҳаракат қилишган. Яъни: ўзини ёлғондан ёмон ҳис қилиши, майиб қилиши (бировни жароҳатлаши), жанговар техникани ишдан чиқариши, жанг майдонини ўзбошимчалик билан тарк этиши, жангга киришдан бош тортиши (қочиб кетиши) ва бошқа кўпгина шунга ўхшаш ҳолатлар учраган. Шунингдек, айрим жангчилар берилган бир кунлик ўқ-дорилар заҳирасини жангнинг биринчи лаҳзаларидаёқ ишлатиб қўйгани, бошқалари эса битта ҳам ўқ ишлатмасдан жангни яқунлаган ҳолатлар ҳам маълум [6]. Мутахассис психологларнинг хулосасига кўра, қўшинларнинг ахлоқий-руҳий ҳолати қанчалик юқори бўлса, стресс йўқотишлар шунчалик кам бўлар экан, ёки тескариси. Ўз ўрнида, самарали жанговар тайёргарлик, ишончли бошқарув ва уйғунликдаги ҳаракатлар ҳамда ҳарбий хизматчиларнинг сифатли қурол-аслаҳа ва анжомлар билан таъминланганлиги шахсий таркибнинг ахлоқий-руҳий ҳолатини соғломлаштиришга олиб келади. Шунинг учун, қўшинларнинг кундалик фаолияти давомида, доимий равишда, ҳарбий хизматчиларда қийинчиликларни енгиб ўтиш ва жанговар вазифани иккиланмасдан бажаришни ифодаловчи психологик барқарорликни таъминлашга қаратилган психологик жиҳатларни тизимли (билим, кўникма, маҳорат) кўринишда шакллантириш керак.

Ҳарбий назарий ва педагог, генерал М.И. Драгомировнинг таъкидлашича “Энг яхши ўқчи ёки қиличбоз ҳам душманни енгишига онгли равишда ишонч ҳосил қилмас экан, душманни енга олмайди. Жисмонан кучсиз ва маҳоратсиз, лекин душмандан енгилишини ҳаёлига ҳам келтирмаган инсон эса, ўзидан кучли ва моҳир душманни енгиши мумкин”[7].

НАТОга аъзо давлатлар қўшинларида ахлоқий-руҳий тайёргарлик ягона тизим доирасида қуйидаги босқичларда амалга оширилади: *биринчи босқич* – **“Психотерапия”**, ҳарбий хизматчиларда салбий (эътирозли) психологик кайфиятини намоён қилиш учун стресс шароит яратиш ва командирлар томонидан дўқ-пўписа ва руҳий босим орқали улардан устунликни намоён қилиш. Асосий мақсад – ҳарбий хизматчиларни ўзининг қўрқуви ва салбий жиҳатларни бошқара олишни ўргатиш. Асосий усуллар – онги ва ҳулқиға таъсир қилган ҳолда уларни дўқ-пўписа орқали ишонтириш ва командир буйруқларини сўзсиз бажаришга ўргатиш (машқ қилдириш). Ушбу усул нафақат махсус бўлинмаларни тайёрлаш, балки умумқўшин бўлинмалари билан жанговар ҳаракатлар олиб бориш ҳудудларига юбориш учун тайёргарлик кўриш даврида ҳам олиб борилади. Асосий принцип – ҳеч кимни аямаслик.

иккинчи босқич – **“Рағбатлантириш”**, ҳарбий хизматчиларни жанговар шароитларда касбий мажбуриятларини иккиланмасдан бажариши ҳамда оғзаки буйруқларга тезкор ва сўзсиз амал қилиши. Бунда психологик таъсир механизмининг маъноси шундан иборатки, йўриқчилар жангчига бирталай салбий руҳий кайфият (ғазаб)ни кўзгатувчи шароитни “бошларига ёғдириб”, руҳсизлантиради ва шок ҳолатига туширишади. Шу шароитда офицерлар “ёрдамга” келиб, уларнинг руҳиятларини мўътадил ҳолатга келтиради. Кейинчалик жангчилар ҳамма буйруқларни сўзсиз бажарадилар.

учинчи босқич – **“Белгиланган ва мўътадил ахлоқий-руҳий ва жанговар сифатларини шакллантириш”**, жанг майдонида ўз ҳаракатларига ишонч туйғусини, бир қанча психологик таъсирларга чидаш қобилиятини, жанговар ҳаракатларга агрессив кайфиятни ҳамда гуруҳда мустаҳкам бирликни пайдо қилишга қаратилган.

тўртинчи босқич – **“Ўқув марказлари ва дала майдонларида тайёрлаш”**, жанговар шароитларда ҳаракат қилиш ҳамда замонавий жанг омилларига чидамлик кўникма ва маҳоратларини шакллантиришга қаратилган махсус тренажёрлар (реал техникалар ва датчиклар, симуляторлар) ёрдамида машқлар қилдириш орқали реал таълим олиш таъминланади.

АДАБИЁТЛАР

1. НАТО ва Украина ўртасида Россияга қарши руҳий уруш режаларини эълон қилди. Буюк Британия диққат марказида./ <https://the-gid.ru/uz/v-seti-opublikovany-plan-y-psihologicheskoi-voyny-nato-i.html>.

2. Сунь-Цзы “Уруш санъати” [https:// islamonline.uz](https://islamonline.uz) >item> 6838...
3. Психологические операции США. <http://uchebnik-online.com>.
4. Шагов А.Е., Исторический опыт организации и проведения вооруженными силами США психологических операций в ходе локальных войн и вооруженных конфликтов в 1980-2000 гг.// <https://new-disser.ru>.
5. Воронцов С., Влияние боевого стресса на морально-психологическое состояние военнослужащих США и Великобритании. Зарубежное военное обозрение, 2005 №5, С. 32-37 / <http://pentagonus.ru/publ/109-1-0-89>.
6. Караяни А.Г. Информационно-психологическое противоборство в современной войне, [http://armyus.ru/ index.php? option=com_content&task= view&id =739&Itemid=1148](http://armyus.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=739&Itemid=1148).
7. Жариков Ю. Задачи и порядок организации психологической подготовки личного состава соединений и воинских частей / <https://army.ric.mil.ru/Stati/item/318236/>

НАТО давлатлари қуролли кучларида психологик операция ва ахлоқий-руҳий тайёргарлик масалалари

Аннотация. Ушбу мақолада НАТОга аъзо давлатлар томонидан олиб бориладиган психологик операциялар ва Қуролли Кучларини ахлоқий-руҳий тайёрлашнинг интерфаол усуллари баён этилган.

Калит сўзлар: ахборот-психологик таъсир, ахборот операцияси, ахлоқий-руҳий тайёргарлиги ва жанговар руҳини шакллантириш, ахлоқий сифатлар, стресс йўқотиш, психиатрик йўқотиш.

Вопросы психологических операций и морально-нравственной готовности в вооруженных силах стран НАТО

Аннотация. В статье описаны психологические операции, проводимые государствами-членами НАТО, и интерактивные методы морально-духовной подготовки Вооруженных Сил.

Ключевые слова: информационно-психологический эффект, .

Issues of psychological operations and moral and spiritual preparation in the armed forces of NATO states

Annotation. This article describes psychological operations conducted by NATO member states and interactive methods of moral and spiritual training of the Armed Forces.

Key words: information-psychological effect, information operation, moral and spiritual qualities.

GEOGRAFIYA SABAQLARIN OQITIWDA ZAMANAGÓY TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANIWDIN ÁHMIYETI

Gaipova R., Maxsetbaev N.

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti,

Ózbekstan Respublikası bilimlendiriw sistemasi jańa zaman menen teń qádemde rawajlanıw adımların taslap barmaqta. Barlıq kórilip atırǵan is-ilajlar keleshegimiz bolǵan jaslardın sapalı hám qunlı bilimlerdi ózlestiriwlerine qaratılǵan bolıp esaplanadı. Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen búgingi kúnde “Prezident mektepleri”, qánigelestirilgen mektepler hám arnawlı shólkemlestirilgen oqıw orınlarında zamanagóy tálim texnologiyalarınan paydalanıw maqsetinde kóplegen innovaciyalıq texnologiyalar menen táminlenip atır. Bul jumıslardı basqıshpa-basqısh ámelge asırıwda jańa nızam hám bilimlendiriw boyınsha qararlar qabıllanbaqta. Búgan dálil sıpatında, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 6-iyul 2022-jılǵı PF-165-sanlı “2022-2026-jıllarda Ózbekstan Respublikasınıń innovaciyalıq rawajlanıw strategiyasını tastıyqlaw haqqında” ǵı pármanı ayqın misal bola aladı. Pármanda tálim sapasını artırıw hám zamanagóy tálim texnologiyalarınan paydalanıw boyınsha arnawlı kórsetpeler, sonday-aq, mekteplerdi texnikalıq jańa bazasını qalıplestiriw boyınsha aktual hám áhmiyetli máseleler kórsetilgen [1]. Ulıwma bilim beretuǵın orta mekteplerde sabaqtın nátiyjeliligini artırıwda oqıw qurallarınıń áhmiyeti ayırıqsha. Bularǵa sabaqlıqlar, oqıw qollanbalar, elektron sabaqlıqlar, prezentaciya slaydları, kompyuterler, texnikalıq qurallar, geografiyalıq maydانشa hám taǵı basqalar kiredi. Geografiya sabaqlarınıń nátiyjeliligi oqıtıw usılları durıs tańlanganda hám olardı kórgizbeli qurallar, oqıw quralları menen uýgunlastırılǵanda sezilerli dárejede artadı.

Zamanagóy sabaq - oqıwshılardıń pútkil turmıs iskerliginiń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp tabıladı, sebebi oqıwshı sabaqta eń kóp nárselerdi úyrenedi, sabaqta onıń tárbiyası, rawajlanıwı, onıń ózligi ashıladı, qızıǵıwshılıqları kóbeyedi, ózligi qalıplestiriledi- degen edi rus alımı I.V.Dushina [2]. Solay eken, sabaqtı tek tálim mazmunın jetkiziw forması retinde kórip shıǵıw múmkin emes, onı oqıwshılardıń rawajlanıw deregi retinde, oqıtıwshı hám oqıwshılardıń birgeliktegi iskerligin aqılǵa say shólkemlestiriwde kórinetuǵın bolıwı olardıń kognitiv kúshleri hám múmkinshiliklerin ashıw retinde qádirlew kerek. Geografiya pániniń zamanagóy tálim sistemasında ornı barǵan sayın asıp barmaqta. Bul pán oqıwshılardıǵa tábiyat qubılısları, jámiyet hám qorshaǵan-ortalıq arasındǵı óz-ara baylanıslılıqlardı túsiniwge járdem beredi.

Házirgi waqıtta virtual haqıyqat texnologiyası jámiyettiń kóplegen tarawlarında qollanıla baslandı. Atap aytqanda, quramalı mexanizmlerdi proektlestiriwde járdem beriw (neft hám gaz sanaatı, qurılıs, quramalı texnologiyalıq ob'ekter hám imaratlardı proektlestiriw hám basqalar), " Aralıqtan basqarıw" - quramalı úskelerdi remontlaw (aviatsiya sanaatı, avtomobilsozlik, baylanıs, qurılıs hám basqalar). " AB-laboratoriya" - virtual operatsiya bólmeleri, reabilitatsiya orayları, fizikalıq hám ximiyalıq processlerdi simulyatsiya qılıw, eksperimental, izertlew hám islenbeler hám basqalar[5]. Búgingi kún pánlerinde temanı vizual kórsetiw materialdın assimilyatsiyasını sezilerli dárejede asırıwı, oqıwshılardıń kórip shıǵılıp atırǵan temanı jáne de úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıǵın asıradı. virtual tálim modeli tiykarǵı strukturalıq bólim retinde maǵlıwmattı arnawlı informaciya tálim ortalıǵında (virtual) uzatıwdı támiyinleydi [3] .

Virtual bilimlendiriw tarawı - sırtqı dúnyaǵa keń tarqalıp, sezim, intellektual hám intellektuallıq qábiletin isletetuǵın oqıwshınıń iskerligi arqalı óziniń sırtqı tarawların jańalıq asha alatıwın mákan bolıp tabıladı. [4]

Texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı tálım procesinde jańa múmkinshiliklerdi alıp keldi. Atap aytqanda, virtual kózáynekler hám 3D printerler (3D printeri - bul úsh ólshemli objektlerdi qatlamba-qatlam jaratıw qurılıması. 3D printer járdeminde plastmassa, metall, rezina hám basqa materiallardan túrli forma hám ólshemdegi buyumlar maketin jasaw múmkin) sıyaqlı innovaciyalıq qurallardan paydalanıw geografiya sabaqlarınıń sapasın asırıwda zárúrli áhmiyetke iye. Óytkeni geografiya bul geografialıq qabıқтаǵı barlıq hádiyselerdi kóz benen kórip pikir júritiw arqalı úyreniletuǵın pánlerden biri esaplanadı. Bul maqalada zamanagóy tálım texnologiyalarınń geografiya sabaqlarındaǵı abzallıqları, virtual reallıq (VR) texnologiyaları hám 3D printerlerinen paydalanıwdıń múmkinshilikleri haqqında sóz júritiledi.

Zamanagóy tálım texnologiyaları oqıw procesin interaktiv metodlar arqalı mazmunlı hám qızıqlı etip túsindiriw ushın xızmet etedi. Bul qurallar oqıwshılardıń sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın asırıp, olarǵa temanı tereńrek iyelewine yamasa ańǵarıwına múmkinshilik beredi. Mısalı: Virtual reallıq (VR): Bul texnologiya oqıwshılardı virtual ortalıqqa alıp kirip, olarǵa haqıyqıy tábiyat kórinislerin, geografialıq hádiyselerdi (vulkan atılıwı, jer silkiniwi, atmosferadaǵı hawa ózgeriwi) yamasa regionlardı (okeanlar, materikler)di kóriw imkaniyatın beredi.

3D printerler: Geografialıq model hám kartalardı úsh ólshemli kóriniste jaratılıwına járdem beredi, bul bolsa, temanı kórgezbeli tárizde túsindiriwdi ánsatlastıradı. Bul arqalı oqıwshılar óz qolları menen kóz aldılarında geografialıq qubılıs hám olardıń kishi nusqaların kórip paydalanıw imkaniyatlarına iye bola aladı. Geografiya sabaqlarında virtual kózáyneklerdiń ornı: virtual reallıq kózáynekleri járdeminde oqıwshılar ózlerin geografialıq hádiyselerdi barıp kórgendey yamasa orayında bolıp atırǵanday sezine alıwları múmkin.

Sayaxatlar simulyaciyası (Simulyatsiya – bul real waqıya yamasa sistemanıń modellestirilgen forması bolıp, ol haqıyqıy processlerdi, sistemalardı uqsatıw ushın qollanıladı.): Oqıwshılar dúnyanıń basqa mámleketlerine, AQSh, Jańa Zelandiya yamasa Amazoniya toǵayları, Alp tawlarına, Sahara shóllerini, Xeops Piramidaları, Atlas, Gimalay tawları, Anxel sarqırması, Baykal kóli, Ájel alabı hám de tornado, cunami hádiyseleri sıyaqlı barıw qıyın bolǵan orınlarǵa virtual sayaxat etiwleri múmkin. Sonıń menen birge, olardaǵı túrli klimat poyasları hám tábiyat zonaları hám tábiyiy landshaftlardı óz kózleri menen kóriw múmkinshiligin beredi. Geografialıq hádiyselerdiń interaktiv usıllarda úyreniliwi: vulkan atılıwı, jer silkiniw procesi yamasa ciklonlar mexanizmin virtual tárzde kórsetiw arqalı temanı túsiniwdi ánsatlastıradı hám oqıwshılar kóz aldında sáwlelengen kórinisler olardıń yadlarında jaqsı qalıwında unamalı tásirin tiygezedi. 3D printerler geografiya sabaqlarında tábiyiy objektler hám modellerdi jaratıwda keń qollanıladı. Mısal ushın:

1. Topografialıq kartalar: 3D printer járdeminde tawlar, tegislikler, oypatlıqlar, jıralar sıyaqlı geografialıq sırtqı kórinislerdi real modeller formasında jaratıw múmkin. Bul oqıwshılardıǵa geografialıq túsiniqlerdi ámeliy kóriniste úyreniwge járdem beredi.

2. Aymaqlıq modeller: Qalalar, dáryalar hám basqa geografialıq objektlerdiń modellerin islep shıǵıw arqalı sabaqlar qızıqlı hám túsiniqli boladı. Mısalı: Toronto, Kazan qalaları, Missisipy dáryası, Malakka yarım atawı h.t.b.

Usı metodlar arqalı oqıwshılardıń sabaqqa bolǵan qatnasıwı hám qızıǵıwshılıǵı jaqsı boladı: Oqıwshıdı 3D modeller jaratıw procesine tartıw olardıń dóretiwsilik iskerligin asıradı hám temarǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵı, itibarı kúsheyedi.

Virtual kózáynekler hám 3D printerlerden paydalanıwdıń abzallıqları, vizualizaciya (Vizualizaciya - bul maǵlıwmat, pikir yamasa ideyalardı grafik, vizual kóriniste súwretlew procesi. Onıń tiykarǵı maqseti quramalı maǵlıwmatlardı kóbirek túsinerli hám este qalıwına erisiwge xızmet etedi): temanı úyretiwde kórgezbelik kórinis dárejesin asıradı. Innovaciyalıq usıllar oqıwshılardıń sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın asırıp ǵana qoymadan oqıwshılarda óz ústinde islew boyınsha turmıshlıq mısallar retinde de úlgi bola aladı. Ótilgen temanı oqıwshılar tereń ózlestiriw uquplılıǵına erisedi.

3D printeri quramalı geografialıq hádiyselerdi ápiwayı hám túsiniqli tárizde jetkeredi. Sonday-aq, ámeliy kónikpeler boyınsha, 3D printerlerden paydalanıw oqıwshılarda texnologiyalar menen islew kónlikpesin qalıplestiredi.

Rawajlanǵan mámleketlerde 3D printerler hám virtual kózáyneklerden geografiya sabaqlarında paydalanıw rawajlanıp atırǵan texnologiyalar tiykarında ámelge asırılıp atır. Tómendegi mámleketler bul texnologiyalardı geografiya hám basqa pánlerde tálimgе engiziwge itibar qaratıp, úlken áhmiyet bermekte: 1. AQSh: virtual kózáynekler arqalı oqıwshılardı immersiv oqıtıw, mısalı, "virtual ekskursiyalar" járdeminde geografialıq aymaqlardı úyreniwde keń qollanıw atır. Bunnan basqa, 3D printerler járdeminde oqıwshılardıǵa relyef modellerin jaratıw múmkinshiligi berilip atır, bul bolsa temalardı tereń túsiniwge járdem beredi. 2. Qıtay XR: Bilimlendiriw tarawında virtual haqıyqatı rawajlandırıwǵa úlken qarjı jumsalǵan. Bul jerde oqıwshılar geografialıq aymaqlardı virtual tárzde úyreniw ushın arnawlı platformalarda isleydi. 3. Fransiya: *virtualiTeach* dástúri arqalı oqıwshılardıǵa virtual haqıyqat tiykarında sabaq beriw engizilgen. Bul dástúr geografialıq túsiniqlerdi interaktiv tárzde túsiniwge járdem beredi. 4. Birlesken Arab Ámirlikleri (BAA): virtual haqıyqat hám qosılǵan haqıyqat (AR) texnologiyaları tájiriýbeli tárzde geografiya táliminde paydalanılıp atır. Bul arqalı oqıwshılar ámeliy mısallardı virtual ortalıqta sınaqtan ótkeriw múmkinshiligine iye boladı. 5. Avstraliya hám Ullı Britaniya: Bul mámleketler de 3D printerler hám VR texnologiyaları arqalı geografialıq hám ekologiyalıq mashqalalardı vizualizaciya qılıw múmkinshiligin usınıs etpekte, bul bolsa temalardı anıq hám tolıq túsiniwge járdem beredi. Degen menen, virtual kózáyneklerden geografiya sabaqlarında paydalanıwdıń ayırım kemshilikleride joq emes. Олар tómendegishe: 1. Texnologiyalıq erkinlik: Oqıwshılar óz úyreniw qábiletlerin texnologiyaǵa hádden tis itibar beriwı múmkin, bul bolsa dástúriy oqıtıw usılların itibardan shette qaldıradı. 2. Qımbat baha: virtual kózáynekler hám olardı qollap-quwatlaytuǵın texnologiyalardı satıp alıw hám támiyinlew mektepler ushın qımbatqa tusedi. 3. Texnikalıq máseleler: Qurılmalardıń islemey qalıwı, dástúrlilik támiynatdaǵı qáteler yamasa internet jalǵanıwıdaǵı úzilisler sabaq procesine kerı tásir etiwı múmkin. 4. Den sawlıqqa tásir: Uzaq waqıt dawamında virtual kózáyneklerden paydalanıw kóz sharshawı, bas awrıwı

yamasa bas aylanıwı sıyaqlı qolaysızlıqlarğa alıp keliwı mümkin. 5. Haqıyqıy tájiriýbeniń jetispewshiligi: virtual ortalıq real tájiriýbelerdi tolıq ornın basa almaydı. Mısalı, tábiyiy landshafttı kórip, bilip seziniw yamasa atmosfera sharayatların tikkeley kóriw sıyaqlı mümkinshilikler sheklengen bolıwı mümkin boladı. 6. Kónlikpe hám resurslar jetispewshiligi: Oqıtıwshılardıń bunday texnologiyadan nátiyjeli paydalanıw ushın jetkilikli ilmiy tájiriýbe hám bilimge iye emesligi, sonıń menen birge, zárúr resurslar jetispewshiligide processti quramalılastıradı. Usı kemshiliklerdi esapqa alǵan halda, virtual kóz-áyneklerden paydalanıw teń salmaqlılıqlı hám maqsetke muwapıq bolıwı kerek.

Solay bolsada, zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw házirgi zaman talabı. Hám tómendegilerge itibar qaratıw kerek dep oylaymız hám usınıs etemiz: 1. Bunday texnologiyalardı engiziw ushın mekteplerdiń materiallıq-texnikalıq bazasın rawajlandırıw zárúr. 2. Oqıtıwshılar zamanagóy texnologiyalardı nátiyjeli qollanıw ushın arnawlı tayarlıqtan ótiwi kerek. 3. Awıl aymaqlarındaǵı mekteplerde bunday úskenerlerge iye bolıw mümkinshilik sheklengen bolıwı mümkin.

Juwmaqlap aytqanımda, virtual kózáynekler hám 3D printerler sıyaqlı zamanagóy texnologiyalar geografiya sabaqların jáne de nátiyjeli hám qızıqlı ótiliwine xızmet etedi. Olardıń qollanıwı oqıwshılardıń bilim alıw procesin interaktiv hám kórgezbeli metodlar arqalı tálim sapasın asıradı. Usınıń menen birge, texnologiyalardı engiziw hám paydalanıw processinde júzege keletuǵın qıyınshılıqlardı saplastırıw da aktual másele bolıp qalıp atır.

ÁDEBIYATLAR

1. Mirziyoev Sh.M. 2022-2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi farmoni. –T.: 2020y.
2. Душина И.В. Методика преподавания географии.-Москва, «Московский лицей», 1996, 1916.
3. Задова Е.С. Виртуальные технологии в образовании.Фундаментальные исследование, М.: 2007. – С.75-76.
4. Mo'minov E.A. Virtual ta'lim muhitida zamonaviy ta'lim tizimi va virtual borliq metodikasini shakllantirish : **8. SCIENCE AND INNOVATION INTERNATIONAL JOURNAL VOLUME 11SSUE 8UIF-2022:8.2 ISSN:2181-3337 14576.**
5. Yandashova N.Ya.Ta'limda virtual texnologiyani o'rni. Innovatsion Akademiya. «Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot» nomli ilmiy, masofaviy,onlayn konferentsiya 2023y.5-iyun 806.

Geografiya darslarini o'qitishda zamonaviy texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati

Rezyume. Maqolada geografiya darslarini o'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati taxlil qilinadi. Virtual real ko'zoynaklari va 3D printerlari kabi innovatsion qurollar yordamida ta'lim jarayonini natijali tashkil qilish usullari bayon qilingan. Bu texnologiyalar o'quvchilarning mavzularga qiziqishlarini oshirishdagi ahamiyatini tushuntirib beradi.

Tayanch so'zlar: geografiya, zamonaviy ta'lim, metodika, virtual reallik, interaktiv o'qitish.

Важность использования современных технологий на уроках географии

Резюме. В статье анализируется важность использования современных образовательных технологий на уроках географии. Описаны методы эффективной организации образовательного процесса с использованием инновационных инструментов, таких как очки виртуальной реальности и 3D-принтеры. Эти технологии объясняют важность повышения интереса учащихся к предметам.

Ключевые слова: география, современное образование, методика, виртуальная реальность, интерактивное обучение.

Importance of using modern technologies in teaching geography classes

Resume. The article analyzes the importance of using modern educational technologies in teaching geography classes. Methods of effectively organizing the educational process using innovative tools such as virtual reality glasses and 3D printers are described. These technologies explain the importance of increasing students' interest in subjects.

Key words: geography, modern education, methodology, virtual reality, interactive teaching.

ARALIQTAN OQITIW PROCESIN SHÓLKEMLESTIRIWDE SABAQTÍ MONITORING QÍLÍWSHÍ PROGRAMMALÍQ KOMPLEKSTIŇ ALGORITMLIK TÁMIYINLENIWI

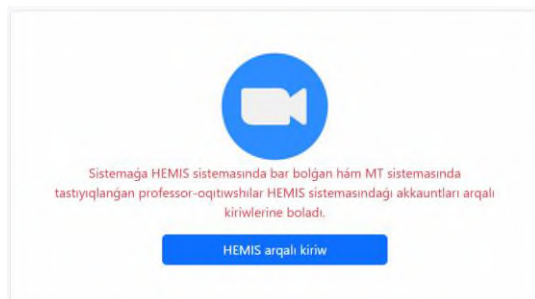
Shixiyev R.M., Qudaynazarov M.S., Paluaniyazova N.R.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,

Aralıqtan oqıtıw – zamanagóy informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalardan paydalangan halda oqıw hám oqıtıw processin aralıqtan turıp ámelge asırıw usılı bolıp esaplanadı. Bul aralıqtan oqıtıw bilimlendiriw forması, tiykarınan, COVID-19 pandemiyası dáwirinde globalıq formada aktual másele aylanıp, tradiciyalıq bilimlendiriwdi úziliksiz dawam ettiriwge kómekshi boldı.[4]

Ózbekstan jaǵdayında aralıqtan oqıtıwdıń rawajlanıwı 2020-jıldıń pandemiya dáwirinen baslangan bolsa da, búgingi kúnde ol milliy bilimlendiriw sistemasınıń bir bólimine aylanıp kelmekte. Bul bilimlendiriw forması oqıwshılardı qolaylı hám individual jantasıwdı támiyinlewı menen birge, ayırım sociallıq hám texnikalıq sheklewlerdi de payda etedi. Sonı aytıp ótiw kerek, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 28-yanvardaǵı PF-60-san pármanı menen tastıyqlangan, 2022-2026-jıllarǵa arnalǵan Jańa Ózbekstanıń rawajlanıw strategiyasın «Insan qádirin kótermelew hám aktiv máhelle jılı»nda ámelge asırıwǵa tiyisli mámleketlik baǵdarlamasında belgilengen wazıypalardıń orınlanıwın támiyinlew, sonıń menen birge, informaciyalıq-kommunikaciya texnologiyaları mümkinshiliklerinen tarawlarda nátiyjeli paydalanıw hám qollanıwın, informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalardı jaqsı mengergen kadrlardı jetilistiriw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Ministrler kabinetiniń 2022-jıl 3-oktyabr kúngi 559-sanlı «Joqarı bilimlendiriw mákemelerinde aralıqtan oqıtıw formasın engiziw is-ilajları haqqında»ǵı qararı qabıl etildi. Qarar qabıl etiliwı menen, usı bilimlendiriw formasında isleniwı kerek bolatuǵın jumislardıń kóp ekenligi ayqınlastı. Mısalı ushın, qarardıń I bap, 2-bántinde aralıqtan oqıtıwda

qollanatuğın programmalıq kompleksler, olardıń túrleri hám oqıtıw formaları boyınsha túsiniqler berilgen, oğan bola, “avtoproktoring - imtahan processinde studenttiń shaxsın avtomatikalıq túrde autentifikatsiyalaw, onıń is-háreketleri hám názeri baǵdarın baqlaw, xanadaǵı dawıslardı analizlew, process dawamında studenttiń orınsız háreketlerin anıqlaw hám esabatlar tayarlawǵa baǵdarlangan programmalıq sistema”, “sinxron rejim - oqıw processı qatnasıwshılarınıń Internet jáhán informaciya tarmaǵında real waqıttaǵı óz-ara baylanıs rejimi” hám “asinxron rejim - oqıw processı qatnasıwshılarınıń Internet jáhán informaciya tarmaǵında birdey bolmaǵan waqıtlardaǵı óz-ara baylanıs rejimi” haqqında túsindirmeler berilgen. Qararǵa tiykar, 2022-2023-oqıw jılınan baslap Qaraqalpaq mámleketlik universitetinde de aralıqtan oqıtıw tálim baǵdarları ashıldı hám sol oqıw jılınan baslap úsh bakalavr jónelisi boyınsha kadrlar tayarlaw jolǵa qoyılıp baslangan.

Universitetimizde házirgi kúnde 60610100 - Kompyuter ilimleri hám programmalastırıw texnologiyaları (tarawlar boyınsha), 60420103 - Yurisprudenciya hám 60410100 - Ekonomika bolıp, sabaq processleri hám onı shólkemlestiriw, dáslebinde ashıq kodlı hám LMS sistema sıpatında tanıqlı bolǵan Moodle sisteması arqalı ámelge asırıladı. Moodle sisteması qararda belgilengen asinxron rejimge jaqın dárejede uqsas bolǵanı menen, ol sinxron rejimde támiyinlep bere almadı. [5] Sonıń nátiyjesinde sinxron rejimde sabaq ótiwdi támiyinlew maqsetinde Zoom planner sisteması islep shıǵıldı. Zoom planner sistemasınıń tiykarǵı obyektı Zoom esabı (akkauntı) bolıp esaplanadı.

1-súwret. Zoom planner sistemaǵa kirow beti.

Zoom planner - Zoom platformasında sabaqlardı joybarlaw hám basqarıw ushın arnalǵan qolaylı programmalıq kompleks bolıp esaplanadı. Sistema tiykarınan tómendegi funksiyalardı hám imkaniyatları beredi: Sabaq kestege muwapıq Zoom esabına kirow huqıqın alıw; Oqıtıwshılar hám oqıwshılar qatnasın monitoring qılıw; Sabaqlardı jazıp alıw hám arxivlew; Oqıw procesin optimallastırıw; Qatnasqanlar boyınsha esabatlardı alıw;

Zoom planner sistemasına kirow Joqarı bilimlendiriw processlerin basqarıw informaciyalıq sisteması (HEMIS sisteması) arqalı ámelge asırıladı. Bunda HEMIS sisteması arqalı autentifikaciya etiliwiniń tiykarǵı maqseti, oqıtıwshılardı identifikaciya etiw, sistemadan paydalanıw huqıqı bar yaki joq ekenligin anıqlaw, basqarıw hám ruqsatlar beriw menen baylanıslı boladı.

2-súwret. Kútiw statusındaǵı paydalanıwshı.

Hár bir adım boyınsha sistema administratorlarına tolıq esabat berilip barıladı. Ózbekstanda Zoom platformasınan paydalanıw bilimlendiriw processin jedel dárejede, aralıqtan oqıtıw formasına hám qarardıń tiyisli bólimindegi “sinxron” rejimin támiyinlewge tiykar boladı. Biraq, texnikalıq sheklewler (mısalı ushın, internet tezliginiń tómekenligi, qamtıp alıw aymaǵınıń azlıǵı) onıń imkaniyatlarınıń tolıq islewine tosıqlıq etedi. Zoom planner sistemasınıń tiykarǵı wazıypası aralıqtan oqıtıw baǵdarında professor-oqıtıwshılardıń sabaq ótiwin ánsatlastırıw, belgilengen sistema arqalı ánsat basqarıwdı ámelge asırıwdan ibarat. Sabaqtı shólkemlestiriwde hám ótiwde professor-oqıtıwshılardan artıqsha qárejet talap etilmeydi, artıqsha is-háreket hám áweregóyshiliktiń aldı alınadı hám kompyuter sawatxanlıq dárejesi qálegen dárejedeǵı paydalanıwshılar ushın túsinerli interfeys boladı, sabaq ótiliwiniń hám studentlerdiń sabaqqa qatnasıwın monitoring etedi, oqıtıwdıń erkin ámelge asırılıwın támiyinleydi.

Aralıqtan oqıtıwdı nátiyjeli shólkemlestiriwde Zoom platformasınan basqa, Microsoft Teams hám Google Meet sıyaqlı platformalardan paydalanıw múmkin, biraq, olardıń serverleri uzaq aymaqta jaylasqanlıǵı sebepli baylanıs hám video sapası tómeken dárejede boladı. [3]. Sinxron oqıtıwdı shólkemlestiriw maqsetinde islep shıǵılǵan Zoom planner sistemasınıń usınday atama alıwınıń tiykarıda sol. Sistemaǵa kirowde HEMIS sistemasınıń modullerinen paydalanılǵan bolsa da, qalǵan bólimler PHP tili tiykarında islep shıǵılǵan Laravel freymvorkı járdeminde jazılǵan. [2]

1-keste. HEMIS autentifikaciya moduli

```

$employeeProvider = new GenericProvider([
    'clientId' => config('options.HEMIS_CLIENT_ID'),
    'clientSecret' => config('options.HEMIS_CLIENT_SECRET'),
    'redirectUri' => config('options.HEMIS_REDIRECT_URI'),
    'urlAuthorize' => config('options.HEMIS_URL') . '/oauth/authorize',
    'urlAccessToken' => config('options.HEMIS_URL') . '/oauth/access-token',
    'urlResourceOwnerDetails' => config('options.HEMIS_URL') .
    '/oauth/api/user?fields=id,uuid,employee_id_number,type,roles,name,login,email,picture,firstname,surname,patronymic,birth
    _date,university_id,phone'
]);

```

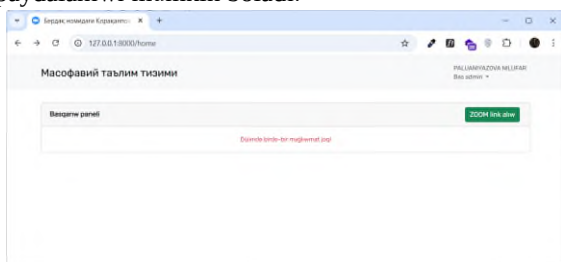


```

    $user = User::find($user_array['employee_id']);
    if (!$user) {
        $user = new User();
        $user->id = $user_array['employee_id'];
        $user->name = $user_array['surname'] . ' ' .
            $user_array['firstname'];
        $user->roles_list = json_encode(['teacher']);
        $user->status = 'wait';
        $user->phone_number = $user_array['phone'];
        $user->save();
        $user->assignRole('teacher');
    }
}

```

Sistemağa HEMIS esapları arqalı qosılğan hár bir professor-oqıtıwshınıń sistemadan paydalanıw boyınsha úsh statusı boladı (*Wait* – kútiw, *Verify* – tekserilgen, *Blocked* – bloklangan). Birinshi márte sistemağa kirgen professor-oqıtıwshı «Wait» statusında boladı, bul jaǵdayda juwapker sistemadan paydalanıw ruqsatın bermegenge shekem, ol Zoom planner sisteması arqalı sabaq linnkin jarata almaydı. Eger juwapker tárepinen tastıyqlansa, sistemanıń hámme imkánıyatlarınan tolıq paydalanıwı múmkin boladı.

3-súwret. Sistemada tastıyqlanǵan paydalanıwshı.

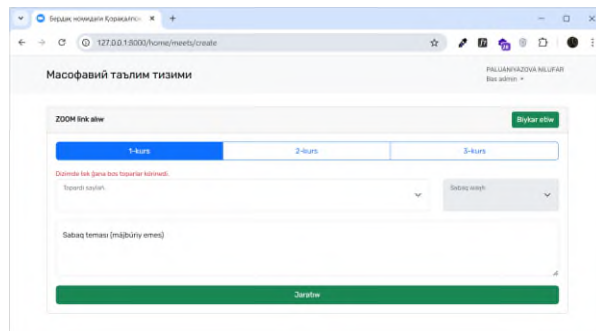
Professor-oqıtıwshılar «ZOOM link alıw» túymesin basıw arqalı erkin túrde ózi ushın bos turǵan toparlardı saylap sabaq linkin jaratıp alıw múmkinshiligine iye boladı.

4-súwret. ZOOM link jaratıw aynası.

Ózbekstanda aralıqtan oqıtıw formasın engiziwde tiykarınan ayırım aymaqlardaǵı internet sapasınıń tómenligi hám texnologiyalardıń jetispewshiligi itibargá alında hám hár qanday tarawda da qáte-kemshiliklerdiń bolıwı boljanadı.

Zoom planner sistemasınıń qolaylı tárepi sonda, hár bir seanslar boyınsha, yaǵnıy, studentler sabaqqa neshe márte qatnasqan, sonıń menen bir qatarda sabaqta qansha waqıt dawamında tınlawshı bolǵanlıǵın kórsetip bere aladı. Professor-oqıtıwshılar sabaq juwmaqlanǵannan soń, sistemağa kirip sabaqtı óshiriwı yamasa esabatlardı júwlep alıwı múmkin boladı. [1] Esabat kórsetiliwı waqtında qaysı student qansha waqıt dawamında sabaqqa qatnasqan, kirgen waqıtları menen anıq-aıyın kórinip turadı.

Guruh: 2-B1 - Yurispudensiya			
Yaratılǵan: 09.04.2024 17:32			
Tugallanǵan: 09.04.2024 18:52			
Mavzu: berilmagan			
Qatnasqanlar sonı: 17			
Oqıtıwshı: ADILBAYEV BEKBOSIN ABATBAYEVICH			
#	Talıbaning F.I.Sh.	Dars sanası	Qatnasqan
1	2-B1 - Yurispudensiya ID	09.04.2024 17:34:10	01:18:45
2	ML2_B1_yurist Otajonova Gulhayot	09.04.2024 17:34:29	01:16:34
3	2-MT_B1_yurist Allahberganov Azizbek	09.04.2024 17:34:35	01:09:51
4	2_ML_B1_yurist_Da'simbetova Munisa	09.04.2024 17:34:38	01:13:00
5	Zasur Erkinov	09.04.2024 17:34:41	01:07:34
6	2-MT_B1_Yurist_Koimatov Rifat	09.04.2024 18:26:40	00:36:44
7	2 MT B1Yurispudensiya Ahrorov Afzalbek	09.04.2024 17:35:10	01:09:09
8	2MTB1Yurispudensiya Aziza Yuldosheva	09.04.2024 17:38:30	01:05:30
9	2-MT_B1_yurist: Akmedov Farruh	09.04.2024 17:39:23	01:04:54
10	2-MT - B1 YURIDIKA ABDUG'ANIYEV ABDUQODIR	09.04.2024 17:39:29	01:04:57
11	2-MT-Yurist-B1-Abdulaziz-Abdunazarov	09.04.2024 17:40:24	01:03:44

4-súwret. Esabatlar aynası.

Tiykarınan alıp qaraytuǵın bolsaq, tek ǵana aralıqtan oqıtıwda emes, hár qanday bilimlendiriw formasında da kemshilikler bolıwı tábiyiy jaǵday. Professor-oqıtıwshılar tárepinde informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalardı jeterli dárejede bilmew halatları ushırawı múmkin. Bul jaǵdayda oqıtıw, aralıqtan oqıtıw sapasın hám onıń tiykarına ózgeshe tásir etiwı anıq. Aralıqtan oqıtıw metodikası boyınsha professor-oqıtıwshılardı tayarlaw jeterli dárejede jolǵa qoyılmaǵanlıǵı, pedagogikalıq mashqalalardı keltirip shıǵaradı. Al, shet aymaqlardaǵı studentlerdiń texnikalıq kemshilikleri, olardıń bilim alıwında sociallıq teńsizlikti keltirip shıǵaradı. Sabaqtı shólkemlestiriw barısında professor-oqıtıwshılar tárepinen studentlerdiń ortalıǵı itibargá alınıwı maqul boladı.

Zoom planner sisteması basqa uqsas analoglarınan ne menen pariqtı etedi degen soraw tuwılıwı anıq. Oǵan juwap retinde tómendegilerdi anıq aytıw múmkin: Jeńilletilgen hám hámme ushın túsiniqli bolǵan, artıqsha qosımshalarsız dúzilgen interfeys; Basqarıwdıń anısatlastıwı, qosımsha dizimnen ótiw hám tastıyqlawlardı kútpesten paydalanıw; Biypul, jeke programmalıq kompleks, mıtájliklerimizge qarap ózgeriw múmkinshiligi; Esabatlardı júklep alıw, eksport etiw, saqlap qoyıw; Artıqsha waqıt hám áwregóyshiliktiń bolmawı; Qosımsha aǵzalıqlarsız, tólemlersiz paydalanıw, server hám domen máselelerinen shetlep ótiw;

Zoom planner sistemasına eń jaqın hám uqsas bolǵan analogı JorForm Zoom Scheduler sisteması bolıp, San-Fransiskolı programmistler tárepinen islep shıǵarılǵan. Bul platforma dizaynı tárepinen jaqsı islengenı menen, tólem jaǵnan

ең ápiwayı hám arzan áǵzalığı ayına hár bir Zoom esabı ushın 34\$ USD (AQSh dollar, 437 920 swm, 21-noyabr 2024-jıl, <https://nbu.uz saytı maǵlıwmatına bola>) boladı. Bul aralıqtan oqıtıw baǵdarına 15 topar bar dep esaplasaǵ, hár ay ushın 510\$ AQSh dollarına túsedı. Al, Zoom planner sisteması bolsa sheksiz Zoom esaplardı (akkauntlar) biypul jaylastırıw múmkinshiligin beredi. Sistema házirgi waqıtta test rejiminde <https://mt.allpro.uz> mánzilinde isletilmekte.

ÁDEBIYATLAR

1. Shixiyev R. M., Qudaynazarov M.S., Paluaniyazova N. R. Aralıqtan oqıtıwda sabaq procesi monitoringin júrgiziwde informaciyalıq sistemalaridın ornı. // Kayrulla Ubaydullaevtıń 70 jılıǵına baǵışlanǵan “Aral boyı regionında ekonomikanı rawajlandırıw: mashqalalar, dástúrlar hám innovaciya” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları toplamı, 2024-jıl 25-may. 196-198.
2. Samandarov B.S., Ollamberganov F.F., Kalbaev A.M., Qudaynazarov M.S. Ilimiy konferenciya ushın CMS sistema interfeysin proektlestiriw. Velosiped teoriiyasi. // Innovative Development in Educational Activities ISSN: 2181-3523 VOLUME 2, ISSUE 2, 2023. Scientific Journal Impact Factor (SJIF): 4.654. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7584065>
3. Homidjonov N., Gaipov S., Nurmuhamedova S. Masofaviy ta’limning vujudga kelishi va uning turlari // Academic research in educational sciences. 2023. №CSPU Conference 1.
4. Xalikov A.A., Musamedova K.A. O’quv jarayonida masofaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish // Central Asian Academic Journal of Scientific Research. 2022. №6.
5. Raxmatova S.T. Ta’lim tizimida masofaviy o’qitish tizimining ahamiyati // Экономика и социум. 2024. №6-2.

Masofaviy ta’lim jarayonini tashkil etishda darsni monitoring qiluvchi dasturiy majmuining algoritmik ta’minlanishi

Annotatsiya: Maqola O’zbekistonda masofaviy ta’limni tashkil etish va monitoring yuritish uchun Zoom Planner tizimini ishlab chiqish haqida. Asosan pandemiya davrida ta’lim jarayoni uzluksizligini ta’minlashda masofadan o’qitishning ahamiyati, Zoom Planner tizimining qulay interfeysi, bepul foydalanish imkoniyati va boshqarish qulayliklari aytib o’tilgan. Shu bilan birga, Moodle, Microsoft Teams va Google Meet kabi platformalarning kamchiliklari, texnik cheklovlar va ijtimoiy masalalar tahlil qilingan. Maqola masofaviy o’qitish sifatini oshirish va uning samaradorligini ta’minlash yo’llariga qaratilgan.

Kalit so’zlar: Masofaviy ta’lim, Zoom Planner, sinxron va asinxron rejim, texnik cheklovlar, raqamli texnologiyalar.

Алгоритмическое обеспечение программного комплекса для мониторинга уроков в процессе организации дистанционного обучения

Аннотация: В статье рассматривается организация дистанционного обучения и мониторинга в Узбекистане с использованием системы Zoom Planner. Подчеркивается значение дистанционного обучения в период пандемии, а также преимущества Zoom Planner, включая удобный интерфейс, бесплатное использование и простоту управления. Кроме того, анализируются недостатки платформ Moodle, Microsoft Teams и Google Meet, а также технические ограничения и социальные проблемы. Статья направлена на повышение качества дистанционного обучения и обеспечение его эффективности.

Ключевые слова: Дистанционное обучение, Zoom Planner, синхронный и асинхронный режим, технические ограничения, цифровые технологии.

Algorithmic support of software complex for monitoring lessons in the process of organizing distance learning

Annotation: The article discusses the organization of distance learning and monitoring in Uzbekistan using the Zoom Planner system. It emphasizes the importance of distance learning during the pandemic, as well as the advantages of Zoom Planner, including a user-friendly interface, free use, and ease of management. In addition, the shortcomings of Moodle, Microsoft Teams, and Google Meet platforms, as well as technical limitations and social problems, are analyzed. The article aims to improve the quality of distance learning and ensure its effectiveness.

Keywords: Distance learning, Zoom Planner, synchronous and asynchronous mode, technical limitations, digital technologies.

СОЦИАЛЬНАЯ РОЛЬ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Абдимурадова Н. П.

Каракалпакский государственный университет.

Национальные и культурные традиции народов Востока представляют большой интерес, они глубоко выражают различные стороны человеческих знаний, служат составной частью общечеловеческих духовных ценностей. Сегодня в Узбекистане уделяется особое внимание пропаганде культурологических традиции, обычаев и обрядов они выражают исторически сложившееся социальное положения народа, его образ жизни и быта на основе интеграции искусства, доведения до сознания молодёжи и навыков стратегического планирования в мировой практике.

Исследование социальных и философских критериев сохранения культурного наследия является неотъемлемой частью нашей духовности и актуальной проблемой современности.

Мы считаем целесообразным решение следующих научных задач, связанных с развитием общества и социальной стабильностью: изучить природу, содержание и особенности развития материального и нематериального культурного наследия, существующего в обществе; анализ связи национального роста, обновления и модернизации социальной жизни в обществе; выяснение философских критериев влияния негативного отношения граждан к культурному наследию на стабильность общества; исследование социально-философских аспектов отражения чувства сохранения культурного наследия в практической деятельности человека; научный анализ роли национальных обычаев и традиций в развитии культурного наследия [5, 31-35].

Феномен культурного наследия среди мыслителей Востока исследовали Беруни, Фараби, Кашгари, Юсуф Хас Хаджиб, Улугбек, Навои, Бабур; Среди западных российских философов изучали О. Конт, М. Вебер, Н. Данилевский, Н. Караев, С. Арутюнов, А. Ахиезер. Сегодня в нашей стране философский анализ феномена культурного наследия так или иначе уникален. Среди наших исследователей следует отметить О. Карабоева, Б. Очирову, Б. Назарова, М. Хошимханова, Ф. Сулаймонову, С. Каримова, Г. Назарова, А. Саидкасимова.

Национальное музыкальное искусство Узбекистана уходит своими корнями вглубь веков. Фестиваль служит таким добрым целям, как укрепление дружбы между народами, пробуждение в сердцах людей посредством музыки и песни благородных чувства, которые обогатили достижения культурологических традиций. Абу Наср Фараби свое многотомное произведение «Мусика хакида катта китоб» (Большая книга о музыке) поставил глубокому изучению происхождения звуков, гармонии, ритма. С помощью различных таблиц и схем он изложил правила исполнения мелодий на таких музыкальных инструментах, как рубаб, танбур, литавры, арфа, гусли, най. Абу Али ибн Сино в «Каноне врачебной науки» отмечал, что лечение сердечных, нервных заболеваний посредством музыки дает хорошие результаты. Сейчас на этом принципе основывается современный метод музыкальной терапии.

Социально-культурологические мысли в историческом прошлом выдающихся деятелей о творчестве народов Центральной Азии и других оказали огромное влияние на развитие духовные объединяя людей. Культурная жизнь и воздействующая сила в нравственном воспитании, духовном обогащении личности и человеческого общества в целом воспеваются и проповедаются в добрых традициях народа, его духовное благородство, содержатся призывы беречь и умножать лучшие черты нравственности человека: честность, справедливость, благородство [3, 78]. Величайший ученый раннего Средневековья Абу Райхан Беруни проповедовал культурологические идеи в развитии национальных культурных традиций независимо от религиозных, территориальных барьеров. В своей книге «Индия» он с гневом осуждает то что «взаимные раздоры и распри одолевают народы» и тех, кто считает, что «земля-это их земля, люди-это представители только их народа, цари-только их правители, религия-только их вера, наука-только та, что у них имеется». Подобные убеждения он называл глупостью.

Народные массы являются творцом истории, создателями культуры и носителями культурологических традиций - лучшего национального богатства на протяжении всей истории. Культурологические традиции не только отражают многообразные процессы общественной жизни, но и оказывают действенную помощь человеку в преобразовании среды, активно содействуют формированию его лучших качеств. Именно народ по всей своей совокупности в ходе общественной практики создает, развивает, утверждает одни и отвергает, устраняет другие традиции.

Традиции людей так же древни, как и само человечество. Где существует человек, там действуют и традиции. Традиция это вечное, необходимое условие человеческой жизни, выражение практической деятельности людей. Культурологические традиции передаются от поколения к поколению как общепринятое, проверенное прошлым опытом, призванное необходимым для обеспечения дальнейшей жизнедеятельности. Традиция –это опора, урок, трамплин, чтобы идти дальше. Великий учёный М.В.Ломоносов образно сказал: «Большому дереву нужны могучие корни. А эти корни – в традициях в здравом смысле». Традиции по своей природе, как и культура, менее всего подвержена распаду. Она держится на преемственности, памяти и связи поколений. От них в определенной мере зависит и стабильность общества. Народ - главная заинтересованная сила в сохранении в обществе стабильности, благополучия и социального прогресса.

Развитие культуры представляет собой как бы послание из прошлого в современность, из современности в будущее. Она подобно течению реки: «устремясь к морю, она(культура) всегда остается связанной со своими истоками». Иными словами, культура в широком смысле означает совокупность духовных ценностей, а так же способов их создания и применения, накопленных человечеством в процессе социально-культурной практики, направленной на преобразование природы и общества. Культурологические традиции - это прежде всего хранилище общечеловеческих ценностей. В ней воплощается не только труд, но и дух человеческий. Действительно, жизнь показывает, что каждый шаг вперед на пути культуры был шагом к свободе, к всестороннему развитию личности. Традиция есть тот социальный институт, благодаря которому сохраняется, функционирует и развивается культура. Она объединяет в единое целое составные части духовной культуры.

Культурологические традиции представляют не только духовные ценности, но и морально-этическую сторону, культуру поведения человека в обществе. Культура очень широкое понятие, охватывающее от умывания лица до последних высот человеческой мысли. Культурологические традиции - это главная цель развития общества и человечества в целом. Следовательно, понятие традиции как культуры в широком смысле слова охватывает все стороны жизни человеческого общества. У каждого народа, социальной группы, специальности коллектива имеются свои традиции как идейнонравственное достояние, связанное с историческими условиями жизни.

В Самарканде в 1997 году открылся первый фестиваль «Шарқ тароналари» (Восточные мелодии), куда приехали представители из 31 страны, с тех пор каждые два года регулярно проводится международный фестиваль, который служит важным фактором развития уникального музыкального наследия и традиций народов мира, возрождения забытых методов и школ. Проводимые в рамках форума культурные мероприятия и научная конференция «Музыкальные традиции Востока в системе современной культуры» создают для этого широкие возможности. Культурологические традиции носят исторические музыкальный характер. Например, в 1999 году в

Сурхандарье прошел фестиваль «1000-летия народного дастана Алпамыш», музыкальное, патриотическое, культурное наследие наших народов; В Узбекистане осуществлена большая работа по изучению и развитию искусства макома, определенных в Постановлении Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию Узбекского национального искусства макома» от 17 ноября 2017 года, восстановление культурного наследия народа и проведение конкурса молодых исполнителей макома.

21 сентября 2021 года ко дню II- Международного фестиваля-конкурса бахши в Нукусе десятки исполнители из разных стран собрались на древней земле Каракалпакстана, чтобы показать и обсудить своё искусство на республиканском и международном уровнях. А ещё — содействовать возрождению и развитию творческих школ, передавая мастерство исполнения и традиции бахши методом «Устоз — шогирид» (Учитель — ученик), и также проведению фестивалей искусства бахши в других регионах республики, содействуя укреплению дружбы на международном культурологическом уровне. Следовательно, когда говорим о культурологической традиции имеется ввиду сохранение и развитие традиции во всем строе жизни.

Современное узбекское музыкальное искусство характеризуется бережным сохранением национальных традиций и одновременно освоением мировой классики. Народ, в начале XX в. не знавший музыкальной грамоты, теперь имеет богатую музыкальную культуру, в которой все жанры- опера, симфония, концерты для оркестра и различных инструментов, словом, все, что определяет высокий художественный уровень развития музыкального искусства. Добиться такого уровня помогла созданная в независимое время учебная база, сети музыкальных школ и училищ.

Открытая в 1930- годах Ташкентская Государственная консерватория явилась первым высшим музыкальным учебным заведением в Средней Азии и Казахстане [6, 114-117]. Первыми педагогами в ней были русские музыканты, композиторы, музыковеды, прибывшие из Москвы, Санкт-Петербурга и других городов европейской части России. Огромный вклад в развитие музыкальной культуры республики внес узбекский композитор Мухтар Ашрафи, имя которого носит это высшее учебное заведение. В 2021-2022 учебном году в городе Нукусе начал свою работу Нукусский филиал государственной консерватории Узбекистана для подготовки высококвалифицированных бакалавров и магистров в области национальной музыки, а также научных и научно-педагогических кадров с потенциалом для проведения углубленных исследований в этой области.

Сегодня в Нукусском филиале Государственной консерватории Узбекистана функционируют кафедры макомного пения и исполнительства, академического исполнительства на народных инструментах и оркестрового дирижирования. Вековые традиции классических макомов развиваются в соответствии с требованиями времени. Появилась плеяда композиторов, которые творят в современных жанрах и формах, в числе которых немало квартетов, поэм, увертюр, рапсодий, концертов для узбекских инструментов в сопровождении национального или же симфонического оркестра. Самое главное, что некоторые из этих произведений завоевывают слушателей не только в Узбекистане, но и далеко за его пределами, в Турции, Европе, Америке, Японии и других странах. Таковы реалии развития узбекского, каракалпакского музыкального инструментария и инструментальной музыки на современном этапе.

Развитие и обогащение новыми жанрами и формами национальной музыкальной культуры предопределило необходимость реконструкции народного инструментария путем его совершенствования и преобразования.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мирзиёев Ш.М. Руўхый-ағартыўшылык жумислардың нәтийжелилигин арттырыў хәм саланы раўажландырыўды жана басқышқа көтеріў ҳаққында. Т.2017ж.28-июль.
2. Абу-Райхон Беруний. Рухият ва таълим-тарбия ҳақида. Т-1999.
3. Аннамуратова С.К. Художественно-эстетическое воспитание школьников Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1991. –С.78.
4. Дьюи Джон. Психология и педагогика мышления. М..Прогресс.1998
5. Xolbekov M. Jamiyatda madaniy meros fenomenining ijtimoiy-falsafiy mohiyati. Журнал музыки искусства. Том-3, №1. 2022. –С.31-35.
6. Сахиев А., Некоторые вопросы развития узбекских народных инструментов на современном этапе. Проблемы современной науки и образования. –С.114-117.

Социальная роль культурологических традиций в современном обществе

Резюме. Основным предметом данной статьи является обеспечение укрепления семьи, умение ценить человека, его достоинства и продление человеческого рода, а также оставаться преданными наставлениям наших предков и усовершенствовать развитое и счастливое поколение.

Ключевые слова: нравственность, эстетика, национальные ценности, воспитание, личность.

Zamonaviy jamiyatda madaniy ana'nalarning ijtimoiy roli.

Rezyume: Maqolada oilada bolalarda guzallik tarbiyasini rivojlantirish, oilaning ma'naviy mohiyati haqida so'z bo'lib, insonni ijtimoiy qadriyat sifatida o'rganish, ajdodlarimiz merosini boyitish va rivojlantirish yo'llari tadqiq qilinadi.

Tayanch so'zlar: axloq, estetika, milliy qadriyatlar, tarbiya, shaxs.

Social role of cultural traditions in modern society

Summary. The main subject of the article is providing solidity of a family, to value a person, his virtue and prolongation of his generation, being devoted to our ancestor's directions and to perfect our generation in being clever and happy is our main aim.

Key-words: morality, esthetics, national value, education, a person, activity.

JASLARDI SHAÑARAQ MÚNÁSEBETLERINE PSIXOLOGIYALIQ TAYARLAW ÓZGESHELİKLERI

Bektursinova L., Joldasova X.

QMU magistranti.

Ğárezsizlik sharapatı menen mámleketimizde ruwxıy barkamal, fizikalıq salamat, intellektual jetilisken áwladtı tárbıyalawǵa úlken itibar berilmekte. Bunday sharayatta shañaraqta perzent tárbıyalaw haqqındaǵı qádiriyatlarınıń dáwir ruwxı zárúrlikleri menen tikkeley baylanıp, jánede óz áhmiyetin kórsetpekte. Sol sebepli shañaraqtı bekkemlew, onıń ruwxıy tárbıya barısındaǵı ornın kúsheytiw máselesi mámleketimiz siyasatınıń tiykarǵı buwının qalıplestirmekte.

Rawajlanıw jolınan baratırǵan Ózbekistan Respublikasında huqıqıy-demokratiyalıq mámleket hám erkin puqaralıq jámiyet qurıw processinde onıń pútinligin kepillewshi shañaraq institutın bekkemlew barısında keleshekke jóneltirgen anıq siyasat alıp barılmaqta. Ámelge asırılıp atırǵan reformalardıń hámmesi shañaraq hám hár bir puqaranıń mápin social hám psixologiyalıq tárepten qollap-quwatlawǵa qaratılǵanlıǵı menen áhmiyetli.

Student jaslar jámiyetimizdiń social aktiv bir bólegi bolıp tabıladı. Olardı shañaraqlıq turmısqa tayarlaw búgingi kúnimizdin’ oǵada aktual máselesi desek, asıra aytqan bolmaymız. Sol sebepli Respublikamız Prezidentiniń “Ózbekstan Respublikasınıń jáne de rawajlandırıw boyınsha háreketler strategiyası” boyınsha pármanında da “Jaslardı tiyisli mámleket siyasatı”nı jetilistiriw bólek bánt retinde kiritilgen[1,4,5]. Bunda, fizikalıq salamat, ruwxıy hám aqlıy rawajlangan, ğárezsiz pikirleytuǵın, watanǵa sadıq, qatań turmıslıq kózqarasqa iye jaslardı tárbıyalaw hám puqaralıq jámiyetin rawajlandırıw processinde olardıń social aktivligin asırıw máselesin jetilistiriw zárúr bolıp tabıladı. “Háreketler strategiyasınıń” IV bólim 4. 5. bandinde jaslardı social qorǵaw, jas shañaraqlar ushın múnásip turaq-jay jáne social-xojalıq sharayatlardı jaratıw haqqında pikir bildirilip, kishi hámeldar shólkemlerdi bul máseleni sheshiwde aktivligin asırıw máselesi ilgeri su’ritildi. Joqarı tálim sistemasında oqıp atırǵan studentlerdi shañaraqlıq turmısqa tayarlaw, olarda salamat turmıs tárizin qalıplestiriw, neke hám ata-analıq minnetleri haqqında ámeliy kónlikpeler payda etiw bekkem shañaraqtıń girewi bolıp tabıladı. Shañaraqlıq múnásebetler keń qamrawlı bolıp, olar tek ǵana huqıq normaları menen tártipke salınıp qoymastan, bálkim onda ádep-ikramlılıq hám úrip-ádet qaǵıydalarına da ámel etedi. Áne solardan kelip shıǵıp, nekeleniwshi shaxslardı neke dúziliwiniń huqıqıy tiykarların ǵana emes, bálki, onıń psixologiyalıq táreplerin túsiniqli, ápiwayı tárizde bayan etiw shañaraq bekkemligin támiyinlewge xızmet etedi.

Házirgi dáwirde shañaraq, shañaraq-neke múnásebetleri, shañaraqtaǵı psixologiyalıq ortalıq, tálim-tarbiya hám onıń etnopsixologiyalıq ózgesheliklerin izertlew zárúrli mashqalalardan biri bolıp esaplanadı. Jámiyetimizde shañaraqtı bekkemlew, jaslarımızdı hár tárepleme jetik, salamat hám barkamal insanlar etip tárbıyalaw, shañaraqtı jámiyetin basqa zárúrli social strukturalar siyaqlı jurtımızdaǵı mánáwiý ózgerisler menen uyǵın tárizde rawajlandırıw, onıń abıroyn asırıw máselesine mámleket siyasatınıń eń zárúr jónelis sıpatında hár qashan itibar berip kelinmekte.

Shañaraq qurıw úlken waqıya. Bul tek ǵana milliy emes bálkim ulıwmaxalıqlıq qádiriyat. Ullı alımlardıń shañaraq qurıwǵa, ata-babalarımızdıń kelin-kúyew ajdadların sorastırǵanda da hám fizikalıq, hám ruwxıy barkamal kelin yáki kúyew tańlaw máselesine oǵada itibar qaratılǵanı kóremiz. Ásirese qızlardıń bul haqqında kóbirek hám saldamlı “imtxanǵa” salınıwlarında ullı hikmet bar. Jańa shañaraqlıq juptıń qalıplesiwi onıń aǵzalarınan ózleride nekege shekem bolmaǵan integrativ sıpatlardı qalıplesiwin ańlatadı. Bir waqıttıń ózinde shañaraq qurıw kelin-kúyewlerdiń ańlaǵan halda biraz nárselerden ózlerin shegarawlarına razılıqları. Jas shañaraq sistema sıpatında belgili sharayatlarda onıń elementlerin qollap-quwatlawı ózin-ózi basqarıw mexanizmlerin de qalıplestiredi. Usı mexanizmler shañaraqlıq turmıstıń túrli tarawlarındaǵı tipik minez-qulq normaları esaplanadı.

Ózbekistanda rásmiylestirilgen neke jasındaǵı jigit-qızlardıń hámmeside tiykarında shañaraqlıq turmısqa tayyar bolmaydı. Ásirese, tájriybeli qanıyge bolıw mashqalasıda bar. Usı jas taypa jasların shañaraqlı turmısqa social-psixologiyalıq tárepten tayarlaw aktual másele bolıp, bul joqarı oqıw orınlarında tájriybeli qanıygeler tayarlaw mashqalası menen tikkeley baylanıslı ráwishte ámelge asırılıwı lazı. Bizge belgili, mámleketimizdegi shañaraqlardıń kóp bólegi jaslardı tuwrı keledi hám olardıń belgili bólegi bir waqıttıń ózinde joqarı oqıw jurtlarınıń student jasları. Neke qurıw abosag’asında bolǵan talaba jaslarda psixologiyalıq tosiqlar, neke-shañaraq ustanovkalarınıń adekvat emesligi, shañaraqlıq qádiriyat sistemasınıń tolıq qalıplespegenligi, ómrlik joldas tańlawda kóbirek romantik sezimlerde beriliw, sheriginiń sirtqı kórisine kóbirek itibar beriw, ata-analardı ekonomikalıq baylanıw sıyaqlı bir qatar principler bar bolıp, bul principlerdi arnawlı úyreniwdiń lazımlıǵı aydinlasadı.

Student-jaslardı shañaraqqa tiyisli turmısqa tayarlaw zárúrli social mıtajlik ekenligin názerde tutıp, dáslepki shañaraq hám neke haqqında baslanǵısh bilim beretuǵın jámiyetin buwını shañaraq hám mektepte bul máselede itibardı kúsheytiw zárúr. Shañaraqta ata-ananıń óz-ara munasábetleri, mektepte pedagoglar ortasında qarim-qatnas mádeniyatı ul-qızlardıń tárbıyasında zárúrli áhmiyet orın iyeleydi. Studentler menen alıp barılǵan soraw-anketa nátiyjelerine kóre jaslarımızdıń kóbisi shañaraq nızamshılıǵın yamasa jaqsı bilmeydi, yamasa ulıwma xabarsız. Shaxstıń shañaraqlıq turmısqa tayarlıǵı delingende, shañaraq qurıwshi shaxslardıń: fizikalıq (fiziologikalıq), huqıqıy, ekonomikalıq, ruwxıy-etikalıq, psixologiyalıq tárepten jetikligi túsiniledi. Mısalı, medicina xızmetkerlerdiń atap ótiwishe, shaxstıń jınıslıq jetikligi ayırıqsha faktorlarǵa baylanıslı. Kilinik baqlawlar nátiyjesine kóre, házirgi zaman qızlarında jınıslıq jetiklik (er jetiw) 12-14 jasqa, ul balalarda 14-16 jasqa tuwrı keledi. Álbette, bul jetilisiw ayirim balalarda erterek, basqalarında bolsa keshlew júz beriwı múmkin. Sol sebepli de bolajaq oqıtıwshılar balalarda bolatuǵın fiziologikalıq ózgerislerdi waqıtında bayqawı jáne

bul ózgerisler hár bir óspirim jasındaǵı balada bolıwın a'ste aqirin túsindirıwı kerek. Ilimpazlarımız shaxs jetikligin tómendegi túrlerge bo'ledi.

Puqaralıq huqıqıy jetiklik – bul insandı huqıqıy tárepten er jetiw jası menen, ol huqıqıy tárepten shańaraq qurıw, perzent kóriw huqıqına iye bolǵan shaxs esaplanıwı menen belgilenedi. Biziń mámleketimizde bul jas 18 jas dep belgilengen. Bul jasda shaxs Kostitutsiyada belgilengen barlıq huqıqıy normalar hám minnetlemelerdi ańlap jetedi hám óz is-ha'reketlerine juwap beredi. 18 jasqa tolǵan shaxstı huqıqıy jetiklik dáwiri, dep biykarǵa ayılmaydı.

Kásip-óner jetikligi - bul da biraz quramalı túsiniq bolıp tabıladı. Onıń quramalılıǵı sonda, shaxs bir tárepten qandayda bir licey hám texnikum, oqıw kursların pitkeriwi, yaǵnıy anıq bir jumıs túrin anıqlawı ushın zárúr bolǵan arnawlı kónlikpe hám ilmiy tájriybege iye ekenligin ańlatadı. İnsan qandayda bir bir oqıw jurtın tamamlagannan keyin ózi tańlaǵan kásipi boyınsha bir múddet islep kóriwi kerek boladı hám sondaǵana onıń kásiplik jetikligi haqqında aytiw múmkin;

Psixologiyalıq jetiklik - degende shaxstıń túrli turmıslıq jaǵdaylar hám sharayatları logikalıq jaqtan ańlap jetiwi hám bahalay alıwı túsiniledi. Psixologiyalıq jetiklik, shaxs xulqın túrli jasaw sharayatlarına maslasıwshılıǵında ańlatıladı. Psixologiyalıq jetiklik shaxstıń basqa adamlarǵa qarata bolǵan unamalı munasábetleri: pikirles, quwanış hám qayǵ'ılarda sherik bolıw, óz-ara járdem kórsetiw sıyaqlı sıpatlardı ózinde sáwlelentiredi. Psixologiyalıq jetikliktin' taǵı bir zárúrli kriteriyası shaxstıń shańaraqqa tiyisli mashqalalardı ádalatlı sheshiwge xızmet etiwshi óz ǵárezsiz pikiri, qarası, jantasıwınıń bar ekenligi hám zárúr bolǵanda shańaraq mápi ushın óz qarasların kópshilik aldında qorg'ay alıwı bolıp tabıladı [3]. Ómirlik joldas tańlawdıń eń rawajlangan teoriyalarından biri Bernard Murshetynning "stimul- baha - ról" túsiniǵı [72]. Bul sherik tańlawda ush basqıştı óz ishine alıwı menen baylanıslı izbe-iz basqışlar jáne bul basqışlardan ótiwge muwapıq bolǵan juqlıqlar kúshli neke qurıwǵa ılayıq. *Birinshi basqış* - bul "stimul", bul basqıştı bunda basqa adamnıń sırtqı kórinisi, social poziciyası, qanday insan ekenligi haqqındaǵı pikirler insan jámiyette ózin qanday tuta alıwı- pazıyletleri bahalanadı, Sonıń menen birge, jeke pazıyletlerdi bahalaw, yaǵnıy adamnıń ózi qaysı dárejede qızıǵıwshılıǵı múmkinligi ámeldegi sherik tańlaw uqıplılıǵın beredi. Eger birinshi basqıştaǵı ta'sirler ózine tartatuǵın bolsa, ol jaǵdayda erkek-hayal ekinshi basqışqa ótedi. *Ekinshi basqış* - "baha", bul basqışda sherikler qádiriyatlar, turmısqa ko'z qarasları, balalardı tárbiyalaw, er adamlar roli hám hayallar ro'llerin o'z ara pikirlesedi. Eger qaraslar bir-birine uyqas kelmese, sherikler ajiraladi. Eger usi basqışta sherikler ko'z qarasları bir-birine mas kelse keyingi basqışqa o'tedi. Bul basqışda sherikler ortasında ashıqlıq hám hadallıq júdá zárúrli bolıp tabıladı. *Úshinshi basqış* - bul "rol", bul basqışda sherikler bir-biri menen óz-ara baylanısında bolǵanında olardıń roli minez-qulqları sáykes keliwi ya'ki kelmessligin ámelde sinap kóredi. Mine usı basqışlardan unamalı ko'z qaras penen o'tken jaslar g'ana turmısında kemshiliksiz bir-birlerinin' pikirlerin tolıq inabatqa alıp jasaydı.

Juwmaqlap aytatug'in bolsaq jaslarımızdı shan'araqlıq mu'na'sebetlerge tayarlawda neke haqqındaǵı ko'z qarasların bayıtıw ushın olarg'a pedagogikalıq ha'm psixologiyalıq bilimler beriliwi maqsetke muwapıq boladı. Jaslardın' shan'araqlıq turmısqa etikaliq-psixologiyalıq tayarlıǵı, onıń bir qatar minez-qulq normaların, talaplardı, minnetlerin an'lap jetkenliginen xabar beredi, Shan'araqlıq tárbiya ulıwma tarbiyanın' ajıralmas bo'legi bolıw za'ru'r, bulsız salamat jamiyetti qurıp bolmaydı.

A' DEBIYATLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga
2. "Nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish to'g'risida"gi Nizom 2003 yil 25 avgust
3. Oila psixologiyasi: Darslik. Pedagogika oliygoxdari talabalari uchun V.M.Karimova. - T.: "Fan va texnologiya", 2008. - 170 b.
4. Murstein B. J. Who will marry Whom? Theories and Research in Marital Choice B. J. Murstein. — 1976. — P. 777 – 792.

Annotasiya: maqolada yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, odob-axloq, nikoh munosabatlariga, oilaviy hayotga psixologik tayyorlash kabi bilim va ko'nikmalar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: oila, yoshlar, nikoh, odob-axloq, qadriyatlar, munosabat,

Аннотация: В статье рассматриваются знания и навыки подготовки молодых людей к семейной жизни, нравственности, психологической подготовке к браку и семейной жизни.

Ключевые слова: семья, молодость, брак, манеры, ценности, взгляды

Abstract: The article discusses the knowledge and skills of preparing young people for family life, morality, psychological preparation for marriage and family life.

Keywords: family, youth, marriage, manners, values, views

QORAQALPOG'ISTONDA IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA KUTUBXONALAR ISHI FAOLIYATI

Reymbaev R.S., Maxammadiyarov R.I.

Nukus davlat pedagogika instituti

1941-yilda fashistik Germaniyaning SSSRga hujumi Qoraqalpog'iston madaniyat muassasalarining, jumladan, kutubxonalarning madaniy-ma'rifiy va targ'ibot ishlarini tashkil etish va mazmunini qayta qurishga olib keldi. Bu esa urush yillarida turg'un holatda qolgan Qoraqalpog'istonda madaniy-ma'rifiy muassasalar o'sishining yanada sekinlashishiga olib keldi. Ikkinchi jahon urushi boshlangach, sovet hukumati mamlakatdagi barcha maktab, OUYU, kutubxonalar va boshqada madaniy-ma'rifiy tashkilotlarning ishini qayta qurish kerakligi haqida qaror va farmoyishlar qabul qildi. 1941-yili 26-iyunda RSFSR Ta'lim xalq komissariati maxsus murojaat qabul qilib, urush boshlanganligi sabab ularning faoliyati davlat xavfsizligini mustahkamlash, muhofaza qilish va aholi orasida urushning bosqinchilik xarakterga ega ekanligini keng targ'ibot qilish, shuningdek, partiya va hukumatning qaror va yechimlarini keng ommaga tushuntirish lozim deb ta'kidladi. Aholi orasida harbiy ta'lim, havo hujumi, kimyoviy xuruj va sanitar muhofaza ishiga tortish kerakligi topshirildi. Kutubxona ishi sohasi xodimlarini kutubxonalarda gazetalarini ommaviy o'qish, kitob ekspozitsiyalari va ko'rgazmalarini tashkil etish, harbiy mavzu bo'yicha adabiyotlar tizimini ishlab chiqish va ommaviy targ'ib etishga chaqirdi. Asosiy e'tibor sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalari, harbiy mobilizatsion yig'ilish punktlarida harbiy-muhofaza va siyosiy adabiyotlardan iborat bo'lgan mobil kutubxonalar tashkil etish topshirildi.

1941-yil 27-oktyabr kuni "Urush davrida ommaviy kutubxonalar faoliyati haqida" Ta'lim xalq komissariatining buyrug'i asosida kutubxonalar xodimlarini aholiga urush harakatlari, frontdagi askarlarning va front ortidagi aholining qahramonligi haqida, shu bilan birga fuqarolarni harbiy ixtisosliklarni va yangi ishlab chiqarish sohasi kasblarni egallashga chaqirish topshirildi[1]. Hukumat kutubxona xodimlaridan aholi orasida kitoblar va gazetalarini o'qib berish, savol-javob kechalarini tashkil etish, jangovar varaqchalar va plakatlar ishlab chiqish, korxona, qishloq joylarida o'z ishini faollashtirish talab etildi.

Urushning dastlabki kunlaridanoq Qoraqalpog'iston madaniyat muassasalari oldiga amaliy vazifa qo'yildi – respublikaning barcha mehnatkashlariga boshlangan urushning adolatli, ozodlik xarakterini, ko'pmillatli xalqlar ustidan hukmronlik qilayotgan tahdidning jiddiyligini tushuntirish. Vatan, kutubxonalar va klub muassasalari oldiga quyidagi vazifalar qo'yildi: aholini urush frontlaridagi vaziyatdan xabardor qilish; urushning maqsad va vazifalarini aholiga tushuntirish; safarbarlik tadbirlarini amalga oshirishda ko'maklashish; fuqarolarga harbiy vaziyatlarda xulq-atvor asoslarini o'rgatish bo'yicha to'garaklar tashkil etish; Sovet axborot byurosining hisobotlarini aholiga yetkazish; ishlab chiqarish topshiriqlarini bajarish va ortig'i bilan bajarish uchun odamlarni rag'batlantirishga ko'maklashish; muassasalarning urush davrida hayotga tatbiq etilgan yangi mehnat qoidalariga o'tishi va boshqalar. Hujjatlarda kutubxonalarni siyosiy va harbiy-mudofaa bilimlari targ'ibot markazlariga aylantirish, ular faoliyatini mamlakatimiz mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, frontga yordam ko'rsatishni tashkil etishning hayotiy masalalari bilan chambarchas bog'lash talab etilgan.

Targ'ibot guruhlariga jalb qilingan kutubxona xodimlari oldiga quyidagi vazifalar qo'yildi: mehnatkashlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish; xalqimizning qahramonona o'tmishi, Qizil Armiyaning jangovar harakatlari, front va front ortidagi qahramonlik ko'rsatkichlari haqidagi adabiyotlarni keng targ'ib qilish; aholining harbiy bilimlarni egallashiga yordam berish, harbiy-mudofaa adabiyotlarini tarqatish; xalq xo'jaligi va mudofaa sanoatini rivojlantirishga ko'maklashish, aholiga yangi ishlab chiqarish kasblarini o'zlashtirish va ishlab chiqarish malakasini oshirishda xar tomonlama yordam ko'rsatish[2].

Qoraqalpog'iston kutubxonalarida ommaviy-siyosiy va mudofaa ishlarini qayta tashkil etish va keng yo'lga qo'yishga urush davridagi kutubxonalar va boshqa madaniyat muassasalari faoliyati to'g'risidagi hukumat qarorlari ko'maklashdi. Urush davridagi kutubxona faoliyatining barcha jabhalarini tartibga soluvchi va mamlakatning axborot muassasalariga alohida e'tibor qaratgan birinchi hujjat Maorif xalq komissarligi tomonidan qabul qilingan "Urush davridagi ommaviy kutubxonalar ishi to'g'risida"gi buyruq bo'ldi. U kutubxonalarning urush sharoitida ishlashga o'tishi bilan bog'liq o'zgarishlarning aksariyatini aks ettirdi. Urush boshlanishi bilan kutubxona ishida yuzaga kelgan yangi qiyinchiliklar haqida tushuncha paydo bo'ldi. Hatto malakali mutaxassislarni frontga safarbar etish natijasida yuzaga kelgan kadrlar muammolari va ularni hal etish bo'yicha tavsiyalar inobatga olindi. Xususan, buyruqda sa'y-harakatlarni quyidagilarga yo'naltirish ko'zda tutilgan: kutubxonalarning ommaviy faoliyatidagi o'zgarishlar, shu jumladan. faollarni kitob savdosi va kutubxona sayohatlarini tashkil etishga jalb qilish, kutubxonalar va kitobxonlik uylarida ko'tarinki mutolaalarni ko'paytirish va mavzularini kengaytirish, xalqimizning qahramonlik o'tmishi haqida suhbatlar va adabiyotlar taqrizlarini o'tkazish va h.k.;

- bibliografik ishlarni yanada samarali tashkil etish, tavsiyaviy bibliografik materiallar tayyorlash, real va salohiyatli o'quvchilarni kengroq qamrab olish orqali o'quvchilar e'tiborini himoyaga oid adabiyotlarga jalb etish.

Hujjatlarda kutubxonalarni siyosiy va harbiy-mudofaa bilimlari targ'ibot markazlariga aylantirish, ular faoliyatini mamlakatimiz mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, frontga yordam ko'rsatishni tashkil etishning hayotiy masalalari bilan chambarchas bog'lash talab etilgan. Hukumat kutubxonalarni urush davridagi vazifalarni bajarish uchun kitob fondidan har

tomonlama foydalanish, kutubxonalarda siyosiy axborotni tizimli ravishda olib borish, o'quvchilarni harbiy harakatlar, jangchilar va qo'mondonlarning jangovar jasoratlarini, frontdagi mehnat qahramonliklari, mehnat qahramonliklari to'g'risida ma'lumot berishga majbur qildi, fuqarolarni harbiy mutaxassisliklarga va yangi ishlab chiqarish kasblariga o'qitishga yordam berish. Targ'ibot guruhlariga jalb qilingan kutubxona xodimlari oldiga quyidagi vazifalar qo'yildi: mehnatkashlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish; xalqimizning qahramonona o'tmishi, Qizil Armiyaning jangovar harakatlari, front va front ortidagi qahramonlik ko'rsatkichlari haqidagi adabiyotlarni keng targ'ib qilish; aholining harbiy bilimlarni egallashiga yordam berish, harbiy-mudofaa adabiyotlarini tarqatish; xalq xo'jaligi va mudofaa sanoatini rivojlantirishga ko'maklashish; aholiga yangi ishlab chiqarish kasblarini o'zlashtirish va ishlab chiqarish malakasini oshirishda xar tomonlama yordam ko'rsatish.

Hukumat qarorlariga muvofiq qishloq targ'ibot guruhlari tarkibi qayta ko'rib chiqilib, yangilandi. Masalan, Taxtako'pir tumanida 1941-1942 yillarda 39 ta tashviqot uylari tashkil etilib, ularga 247 ta tashviqotchilar, asosan, o'qituvchilar, madaniy-ma'rifiy muassasalar xodimlari va talabalar jalb etilgan. To'rtko'lda partiya shahar qo'mitasi huzurida shahar qo'mitasi xodimlari, shahar faollari, o'qituvchilardan targ'ibot-tashviqot guruhi tashkil etildi. Tumanda jami 456 nafar targ'ibotchi faoliyat ko'rsatgan[3]. Qipchoq o'lkasida 24 ta tashviqot punkti, 198 ta kitob tashuvchi xizmat yo'lga qo'yildi[4]. Xo'jayli tumanida 370 nafar agitatordan iborat 43 ta targ'ibot uyi tashkil etildi[5]. Ular orasida nafaqat ma'muriyat xodimlari, balki o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari, kutubxonachilar, to'garaklar, o'quv zallari mudirlari ham bor edi. "Hammasi front uchun, hammasi g'alaba uchun!" shiori ostida. muxtor respublikaning madaniyat, fan va maorif muassasalari urush yillarida ishladi[6].

Respublika kutubxonalarining yana bir vazifasi front bilan yaqin aloqalar o'rnatish edi. Qoraqalpog'iston viloyat partiya qo'mitasining 1943-yil 16-fevraldagi "Qoraqalpog' jangchilariga madaniy xizmat ko'rsatish to'g'risida"gi maxsus qaroriga asosan, frontdagi askarlar uchun badiiy adabiyot va boshqa adabiyotlar, qoraqalpog' tilidagi gazetalar bilan jihozlangan kutubxonalar, Qizil Armiya Bosh Siyosiy Boshqarmasi boshlig'iga 1200 nusxadagi "Qizil Qoraqalpog'iston" respublika gazetasi, 15 ta qoraqalpog' tilidagi badiiy va siyosiy adabiyotlar kutubxonasi yuborildi[7].

SSSR hukumati tashabbusi bilan 1943-yil noyabr oyida RSFSR Maorif xalq komissarligi qoshida tuzilgan Davlat jamg'armasiga kitoblar yig'ish va keyinchalik ularni ozod qilingan hududlarga tarqatish boshlandi. Qoraqalpog'istonda 1944-yil 21-aprelgacha qishloq aholisi 1035 ta kitob to'plagan[8], Nukusdagi tashkilot va muassasalar faqat 1944-yilning aprelida 1300 ta kitob to'pladi[9]. Bu adabiyotlarning barchasi Ukrainaning Odessa viloyatiga yuborilgan.

1944-yilda respublikada 325 ming kitob fondiga ega 132 kutubxona mavjud edi. Barcha tumanlarda siyosiy ta'lim inspektorlari lavozimlari tiklandi, ommaviy kutubxonalar, yordamchi qizil choyxonalar tarmog'i rivojlana boshladi[10]. Umuman olganda, urushning og'ir yillarida fashist bosqinchilariga qarshi kurashga keng xalq ommasini safarbar etishda kutubxonalarimiz, klublarimiz muhim rol o'ynadi[11]. Urushning so'nggi yilida boshqa madaniy-ma'rifiy muassasalar qatori kutubxonalarning vazifalari ham birmuncha o'zgarishlarga uchradi. "Sovet Qoraqalpog'istoni" gazetasining 1945-yil 14-oktyabrda tahririy maqolasida "Ulug' Vatan urushining eng og'ir davrlarida xam davlatimizning katta kuchlari frontga berilganida ham qurilish ishlari g'amxo'rlik qilishni to'xtatmadi, yangi kutubxonalar, klublar, o'quv zallari, madaniyat uylari barpo etish, aholi foydalanishi uchun kitob fondini ko'paytirish, har bir siyosiy-ma'rifiy muassasani chinakam samarali ishlar markaziga aylantirish haqida so'z etiladi.

1945-yilda hayot asta-sekin yaxshilandi, aholining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun mablag'lar ko'paydi. Umumiy ta'lim, tibbiy profilaktika va madaniy-ma'rifiy sohalarini tiklash bo'yicha ko'p ishlar qilindi, ammo kolxozchilarning mehnat sharoitlari murakkabligicha qoldi[12]. Bu yillari asosiy e'tibor maktablar va madaniy muassasalar ishiga e'tibor qaratilib, qishloq joylarida bu faoliyat asta-sekinlik bilan olib borildi. Ko'pincha kutubxonachilik ishi partiya-sovet organlari faoliyati va diqqat-e'tiboridan chetda qolib ketdi. Asosiy e'tibor ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligida tartib-intizomni mustahkamlashga, front uchun ozuqa va boshqa resurslarni yetkazib berishni yo'lga quyish masalasiga qaratilgan edi. 1945 yilda barcha respublikalarda kutubxonalarni davlat ro'yxatidan o'tkazish amalga oshirildi, bu ularning tarmog'ining haqiqiy holatini aniqlash imkonini berdi. Umuman olganda, urushdan oldingi davrga nisbatan SSSRda ommaviy kutubxonalar soni qariyb 28 mingga, ularning kitob fondi esa qariyb 60 million nusxaga oshdi. Bu davrda O'zbekistonda 1774 ta kutubxona bo'lgan, shundan 176 tasi Qoraqalpog'istonda faoliyat ko'rsatgan, shu jumladan 1 ta respublika kutubxonasi, 16 ta tuman va shahar, 6 ta qishloq, 2 ta bolalar kutubxonasi, 116 ta qizil choyxona va kitobxonlik uylari va boshqalar. Qoraqalpog'istonda ahvol ayancli edi: madaniy-ma'rifiy muassasalarga har kuni g'amxo'rlik ko'rsatilmagani, ularga partiya, komsomol va sovet tashkilotlari tomonidan to'g'ri yo'l-yo'riq ko'rsatilmagani natijasida ularning faoliyatini tiklash va tartibga solish borasidagi ishlar bajarilmay qoldi. Urush yillarida respublikada madaniy-ma'rifiy muassasalar tarmog'i qisqardi, qolgan madaniy-ma'rifiy muassasalarning moddiy bazasi jiddiy ravishda buzildi.

Umuman olganda, Ikkinchi jahon urushi yillari Qoraqalpog'istonda kutubxonachilik ishi biroz inqirozga uchragan. Urush boshlangan kundan boshlab asosiy e'tibor frontga xomashyo yetkazish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini undirish va harbiylar safiga er odamlarni mobilizatsiya qilish boshlanib ketdi. Ko'pgina ma'rifat va maorif sohasida, jumladan, kutubxonachilik ishi sohasida faoliyat olib borgan shaxslar askarlikka jo'natildi. Tarixchi-olim S.Nurjanovning ta'kidlashicha, Frontga jo'natilishi munosabati bilan jurnalistlar, tahririyat xodimlari va matbaachilar safi sezilarli darajada siyraklashdi. Ijodkor odamlarning butun bir guruhi – yozuvchilar, shoirlar, jurnalistlar, o'qituvchilar ixtiyoriy ravishda frontga ketdi. Ular orasida A.Begimov, J.Aymurzayev, A.Turumbetov, J.Tashenov, T.Seytmamutov, R.Madjitov,

J.Seytnazarov, B.Qayipnazarov, Sh.Shamuratov, K.Dosanov, G.Jaytauov, J.Abibullayev, S.Qurbaniyazov, S.Qurbanov, B.Xojaniyazov, R.Utepbegenov, S.Maulenov, O.Aytjanov va boshqalar bor edi[13].

ADABIYOTLAR

1. Абрамов С. История библиотечного дела в СССР. – Москва, 1980. 262-б.
2. Утениязова Б. Қорақалпоғистонда 1941-1945-йилларда кутубхоналар иши ҳолати. Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture 2023. – p. 43.
3. QR MDA, P-551-f., 1-ruyh., 5106-ish, 47-b.
4. QR MDA, P-551-f., 1-ruyh., 5106-ish, 68-b.
5. QR MDA, P-551-f., 1-ruyh., 5106-ish, 89-b.
6. История Каракалпакской АССР. Т. 2. – Ташкент, 1974. – С. 242.
7. Ибрагимова Б.Ю. В едином строю // Библиотекарь. 1975. - №5. – С. 20.
8. QR MDA, 56-f., 6-ruyh., 30-ish, 146-b.
9. QR MDA, 56-f., 21-ruyh., 4-ish, 17-b.
10. Ибрагимова Б.Ю. В едином строю // Библиотекарь. 1975. - №5. – С. 20.
11. Советская Каракалпакия. – Нукус, 1945, 14 октябрь.
12. Алламуратов Г. Қорақалпоғистоннинг кундалик ҳаёт тарзи тарихи (1941-1945 йиллар): Тар. фан. фалс. д-ри (PhD) дис. автореф. – Нукус, 2022. – Б. 19.
13. Нуржанов С. История периодической печати Каракалпакстана (1925-1953 гг.). – Нукус, 2023. – Б. 103.

Annotatsiya. Maqola Qoraqalpog'istonda vatandorlik urush yillarda kutubxonachilikning shakllanishi va rivojlanish tarixiga bag'ishlangan. Kutubxonalarni mafkuraviy ishlarning ko'chli tayanch nuqtasiga aylantirish maqsadini ko'zlagan Sovet-partiya organlarining bu boradagi qarorlarining roli qayd etilgan. Qoraqalpog'iston urush sharoitida kutubxonachilik ishining ahvoli ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Tashviqot va targ'ibot ishlari, madaniy-ma'rifiy muassasalar, kutubxonachilik, kitob fondi.

Аннотация. Статья посвящена истории формирования и развития библиотечного дела в Каракалпакстане в годы Великой Отечественной войны. Отмечена роль решений советско-партийных органов, стремившихся превратить библиотеки в опорные точки идеологической работы. Показано состояние библиотечного дела в Каракалпакстане в условиях войны.

Ключевые слова: Агитационно-пропагандистская работа, культурно-просветительные учреждения, библиотечное дело, книжный фонд.

Annotation. The article is dedicated to the history of the formation and development of librarianship in Karakalpakstan during the Great Patriotic War. It highlights the role of decisions made by Soviet party organs, which sought to turn libraries into strongholds of ideological work. The state of librarianship in Karakalpakstan during the war is also depicted.

Key words: Agitation and propaganda work, cultural and educational institutions, librarianship, book fund.

“ҲИЗБУТ ТАҲРИР” ВА РАДИКАЛЛАШУВ: ЖАРАЁН, ХУСУСИЯТЛАР ВА ҚАРШИ КУРАШ ЙЎЛЛАРИ

Элмирзаев.Ф. Й

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Тезкор-қидирув департаменти

Кириш. 2022 йилнинг 20 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига йўлаган Мурожаатномасида: “Биз жамиятимизда ҳар қандай радикаллашувга, ёшларимиз онгини бузгунчи ёт гоёлар билан заҳарлашга, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланишга, маърифат ўрнини жаҳолат эгаллашга йўл қўймаймиз” деб таъкидлади. Радикаллашув – шахснинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини муайян соҳасидаги жорий ҳолатни тубдан ва тўлиқ ўзгартириш хоҳиш истакларини англатади [1, 225-231].

Диний радикализм тушунчасига нисбатан мутаассиб гоёлар таъсирида шахснинг диний қарашларини мўтадилликдан экстремистик томонга ўзгариб бориш жараёни сифатида баҳоланиши тушунилади. Шу сабабли, сўнгги йилларда халқаро ҳамжамиятда шахслар ва гуруҳларни экстремизмдан халос қилишга қаратилган “радикализмга қарши кураш” дастурлари долзарб масалалардан бирига айланмоқда.

Жон Вилсон ўзининг “Индоктринация ва рационализм – фалсафий иншола” асарида радикаллашувда ишонч ва хулқ-атворни ажратиш кўрсатиш орқали иккаласи ўртасидаги қизиқарли фарқни кўрсатади. Бу радикаллашув ишончлар билан боғлиқ, мажбурлаш эса хулқ-атвор жараёни билан боғлиқ деган хулосани англатади. Бу фарқ Ҳизбут таҳрир радикаллашуви учун жуда мос келади, чунки янги аъзолар эркин равишда қўшиладилар ва радикаллашув жараёнига фаол равишда рози бўладилар.

“Динлар энциклопедияси” асари муаллифи Люис Рамбо таъкидлаганидек, радикаллашув жараёни шахсда икки муҳим ўзгаришни келтириб чиқаради: ҳаётнинг барча жабҳаларида тубдан ўзгариш ва бошқаларнинг фаровонлигига нисбатан янги тушуниш хиссини пайдо бўлиши. Шунингдек, диний мутаассиблик жараёни ҳам радикаллашувга ўхшаш натижа беради — яъни шахсиятдаги туб ўзгариш. Бироқ, бу икки жараён ўртасида фарқ мавжуд, чунки радикаллашув ва диний мутаассиблик шахсни турли йўللarda қайта шакллантиради [2, 116].

Материаллар ва усуллар. Тадқиқотда қўлланилган усуллар эса асосан ижтимоий психология, когнитив назариялар ва индоктринация жараёнлари таҳлилидан иборат. Ҳизбут-таҳрир гоёлари ва гоёвий нуқтаи назарининг шахсга таъсирини тушунтириш учун “Ҳалқа” деб аталган кичик гуруҳлардаги таълим ва индоктринация

жараёнларига эътибор қаратилган. Мақола радикаллашувнинг турли босқичларини (яъни, янги фикрларни сингдириш, шахсни умумий ғоявий дунёқарашга мослаштириш ва "ҳизбий шахсият"ни шакллантириш) тасвирлайди.

Натижалар ва уларнинг муҳокамаси. "Ҳизбут-таҳрир радикаллашуви" атамасини ишлатиш мақсадга мувофиқ, чунки бу жараён асосан икки асосий иштирокчига — гуруҳ ва янги аъзога боғлиқ бўлган жамоавий ҳодисадир. Бу мақолада Ҳизбут таҳрир радикаллашуви уч асосий босқичга бўлинади:

1. Ҳизбут таҳрир ғоясига асосланган янги фикрлаш нуқтаи назарини яратиш. Бунда Ҳизбут таҳрирда шахсиятни ўзгартириш жараёнида чуқур радикаллашув асосий роль ўйнайди. Бу жараён инсоннинг дунёга янги қараш билан ёндашишини таъминлайди. Ижтимоий когнитив назарияга кўра, шахснинг хулқ-атвори ички ҳис-туйғулар ва атрофдаги муҳит таъсири билан шаклланади. Ижтимоий психологлар гуруҳ аъзоси бўлган одамларда асосий когнитив ва мотивацион ўзгаришлар қандай юз беришига узоқ вақтдан бери қизиқишган [3. В. 39].

Радикал гуруҳда янги фикрлаш шаклини яратиш учун яхши муҳит вужудга келади, чунки аъзолар гуруҳнинг талабларига мослашишга тайёр бўлади. Бу жараёнда шахс ва гуруҳ ўртасида кучли боғлиқлик пайдо бўлади, бу эса Ҳизб-ут-Таҳрирнинг аъзоларнинг қарашларини ўзгартиришга ёрдам беради.

2. Ҳизбут таҳрир дунёқарашини шахснинг онгига сингдириш - бу тушунчалар ва хулқ-атворларни ўзликка қабул қилиш жараёни умумий атамаси бўлиб, ташқи дунёнинг хусусиятларини ички дунёга жойлаштиришдир. Бу ички дунё гуруҳга катнашиш таъсири остида кучли бўлиб, хулқ-атворга чекловларни қўйиш ва ташқи дунёни қайта шакллантириш билан фаол бўлади. Бошқача қилиб айтганда, янги аъзо Ҳизбут таҳрирга қўшилганда, унинг бошқаларга бўлган қарашлари уюшманинг қарашларига мувофиқ ўзгаради, бу унга жамоавий Ҳизбут таҳрир ғоясини ўзлаштиришга имкон беради. Ғоялар ва ишончларни ўзлаштириш жараёни фаол равишда, маданиятлаш жараёни орқали амалга оширилади, бу бутунлай характерни ўзгартириб, гуруҳга садоқатни яратади.

3. "Ҳизбий шахсият"ни шакллантириш (яъни, гуруҳга хос умумий шахсият яратиш) – Ҳизбут Таҳрирнинг радикаллашув босқичи шахсни гуруҳга қўшишни таъминлайди ва шахснинг янги когнитив ҳамда хулқ-атвор диспозициясини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди, айниқса гуруҳ радикал ғоянинг ягона талқинчиси ҳисобланганда. Гуруҳ муҳитида, янги аъзо гуруҳнинг нуқтаи назарига мос равишда фикрлашга индоктринация қилинади. Бу ижтимоий дунёни янгича қўришда намоён бўлади, бу мавжуд конвенцияларга зид келиши мумкин [4. 17-18]. Гуруҳнинг таъсири остида аъзо ўзини гуруҳ аъзолари билан боғлайди ва "бошқалар"дан ажратиб турадиган фарқларни кучайтиради. Бу ўзаро муносабатлар гуруҳ ичида аъзонинг ўзлигини гуруҳнинг умумий қарашлари билан бирлаштиришга олиб келади. Шундай қилиб, аъзо нафақат гуруҳнинг фикрларини қабул қилади, ҳатто баъзи ғояларга шубҳа билан қараса ҳам уларни сўз ва амал билан ифодалашга мажбур бўлади [5, 2].

Умуман олганда, Ҳизбут Таҳрир радикаллашув жараёни аъзони гуруҳнинг қатъий ишончлари атрофида бирлаштиради ва шахснинг ижтимоий ва индивидуал ҳаётини гуруҳнинг мақсадларига мослаштиради.

Радикалларни яратиш учун ижтимоийлашув пайтида норози бўлган ёшларни топиш талаб қилинади, чунки бу шахслар Ҳизбут таҳрир ғоясига нисбатан кўпроқ мотивацияни намоён қилади [5, 14-17]. Агар ижтимоийлашув шахсиятни ривожлантиришнинг ажралмас қисми бўлса, ноқулай ижтимоийлашув қандай таъсир кўрсатади? Бакрига кўра, ирқчилик муаммоси ёшларни нишонга олиш учун фойдаланилади, улар болалигида буни бошдан кечирган ва уларнинг руҳий оғриқларидан фойдаланиб, катта ёшда радикаллаштириш учун восита сифатида ишлатилади. Ҳизбут таҳрир аъзолари ўз ташкилотларини ўзига хос деб билишади, чунки ташкилот тасдиқланган қоидалар асосида батафсил стандартлар орқали назорат қилинади. Бу стандартлар Ҳизбут таҳрир раҳбариятига ҳар бир босқичда вазифаларни тақсимлаш имконини беради, лекин бу янги аъзоларнинг фаолиятни тушуниш ва мустақил фикрлашларини чеклайди. Ҳизбут таҳрир ичидаги радикаллашув гуруҳ фаолияти бўлиб, у индоктринация қилувчи томонидан бошқарилади ва бу ҳалқада амалга оширилади. Ҳалқа — бу Ҳизбут таҳрир ташкилотининг янги аъзоларни ўқитиш ва ғояларини сингдириш усули. У кичик гуруҳларда ўтказилади ва иштирокчилар ташкилот ғоясини мунтазам ўрганадилар. Ҳалқа янги аъзоларни Ҳизбнинг фикрлари ва мақсадларига мослаштиради ва уларни жамиятдаги фаолиятларига тайёрлайди.

Ҳалқага киришдан олдин янги аъзоларда жамият ва ҳаётга оид фикрлар мавжуд бўлади, аммо ҳалқада бошқа янги аъзолар билан бирга бўлганда, уларнинг эски қарашлари парчаланиб, Ҳизбут таҳрирнинг янги ғоявий нуқтаи назари шаклланади. Ж.Вилсон "Индоктринация Тушунчалари: Фалсафий Иншолар" тўпламида таъкидлаганидек, юқори мақомдаги шахслар орқали сингдирилган ишончлар шахснинг ақлини алмаштириши мумкин, ва бу радикаллашув жараёнини кучайтиради. Шунингдек, Д.Виннинг "Манипуляцияланган Онг: Манипуляция, шартлаштириш ва индоктринация" китобида янги аъзоларнинг ҳалқа нинг асл мақсадидан беҳабар бўлишлари мумкинлигини илгари суради. Унинг назариясига кўра, янги аъзолар манипуляция туфайли, улар танқидий фикрлашдан маҳрум қилинган ҳолда, гуруҳнинг мақсадлари ва фаолиятлари ҳақида тўлиқ тушунчага эга бўлмасликлари мумкин. Шунга қарамай, амалиётда кузатилган ҳолатларга кўра, кўпчилик янги аъзолар ҳалқа жараёнига ихтиёрий равишда қўшилишади. Бу ўз навбатида, индоктринация жараёнининг мураккаблигини кўрсатади: гарчи баъзи аъзолар мақсад ва механизмлардан беҳабар бўлсалар-да, улар бу жараёнга ўзларининг хоҳиш-иродалари билан киришиб, гуруҳнинг ғоясини қабул қилишади. Бу ҳолат, янги аъзоларнинг гуруҳ мақсадларига қанчалик чуқур интеграция қилиниши ва уларнинг шахсий ишончлари билан қандай муносабатда

бўлишига боғлиқдир [6, 4]. Р.Лифтоннинг "Тотализм психологияси ва фикрларни ислоҳ қилиш: Хитойда манипуляция ўрганиш" асарида манипуляция тўлиқ ўзгаришга эришиш учун "инсон онги устидан тўлиқ назоратни" таъминлайдиган кучли усул эмас. Бу шуни кўрсатадики, манипуляция халқа жараёнини тўғри тавсифламаслиги мумкин, халқа жараёнида улар "актсиз автоматлар" яратишни мақсад қилмайдилар; балки улар фикрлайдиган, ғоявий жиҳатдан мустаҳкам ғояларни шакллантиришни истайдилар [7, 38-39]. Бу уларнинг янги аъзоларни Ҳизбут таҳрир ғоясига мос равишда қайта шакллантириш ва уларнинг фикрлари ҳамда ҳулқ-атворларини бу ғояга мувофиқлаштиришга уринишларини англатади. Бу жараёнда, улар фақатгина буйруқларни бажарувчи автоматлар эмас, балки ғояларини мустақил равишда ҳимоя қила оладиган ва уларни ривожлантира оладиган шахсларни тарбиялашни кўзда тутадилар [8, 4]. Ҳизбут таҳрирнинг собиқ аъзоси Фарид Қосимга кўра, халқа янги аъзоларнинг фикрлаш тарзи ва характери ривожлантиришга қаратилган. Янги аъзоларнинг характери шакллантириш жараёни муҳимдир, чунки ташкилотнинг фаолияти уларнинг садоқатига боғлиқ. Умар Бакрининг айтишича, характер аъзоларнинг партия ишига қўйган қурбонлик ва садоқат даражасини белгилайди. У халқадаги дастлабки ёлланмаларнинг асосий инструктори бўлиб, халқани назорат қилиш ва унинг муваффақияти учун тўлиқ жавобгар эди. Халқа академик ва фалсафий ўқитиш услубларидан тамоман фарқ қилар эди. Умар Бакри академик услубни танқид қилган, чунки унга кўра бу услуб янги аъзоларни партиянинг асосий мақсадларидан чалғитиб, исломий шахсиятларни қуришга ёрдам бермас эди [9, 102-117]. Халқа Ҳизбут таҳрирнинг муҳим элементи ҳисобланади, чунки у ҳизбий шахсиятларни шакллантиришда асосий восита сифатида ишлатилади. Умар Бакрига кўра, агар халқа нотўғри ташкил этилса, маданиятлаш жараёни зарар қўради. Шунинг учун у халқа жараёнини муҳофаза қилиш учун турли олдини олиш чораларини ишлаб чиққан.

Қабул қилишнинг биринчи босқичи сифатида, янги аъзоларга партия маданияти ҳақида умумий тушунча берилади, бу тўртта асосий йўриқнома ёрдамида амалга оширилади. Бу йўриқномалар янги аъзоларни Халқага киришга тайёрлайди. Тушунча ва ишонч орасидаги фарқни ажратиш муҳимдир, чунки ишонч халқада узок муддатли ўқув ва чуқур радикаллашув жараёнидан кейин ҳосил бўлади. Умумий тушунча эса бошланғич қабул қилинган ёрдамчи фикрларни англатади [10, 43]. Ҳизбут таҳрир, исломни диний ва сиёсий ғоя сифатида кўриб, унда суверенитет фақат худога тегишли деб ҳисоблайди. Бу ташкилот инсонларга ҳокимиятни бошқариш ваколати берилмаслигини таъкидлайди ва шунинг учун, ўзларини мавжуд сиёсий тизимдан ташқарида турувчи фаолларни жалб қилишга қаратилган. Умар Бакри ҳар бир халқага жиддий эътибор берган, айниқса уларнинг тайёргарлиги ва бошқаруви жараёнида. У барча мушрифлардан янги аъзоларга "ота фигураси каби" муносабатда бўлишни талаб қилган, бу уларнинг ривожланишни бошқариш ва рағбатлантиришни ўз ичига олади. Халқа "ҳизбий шахсияти"ни шакллантириш жараёнини бошлайди. Бу жараён когнитив нуқтаи назарни ўзгартиришдан бошланиб, эски ғоявий нуқтаи назарнинг қолдиқларини олиб ташлашни талаб қилади [10, 43]. Янги аъзо дунёвий муҳитда катта бўлиб, турли исломий бўлмаган стандартларга дуч келган. Ғарб идеологик нуқтаи назари унинг ҳаракатлари учун асос бўлган. Ғарбнинг идеологик тасаввурлари янги аъзонинг қарашлари ва ҳаракатларига турли йўллар билан таъсир қилиши мумкин. Масалан, бу идеологик тасаввурлар:

1. Маданиятлараро фарқларни кўрсатади: Ғарбий маданиятнинг озодлик, индивидуализм ва демократия каби қадриятлари, янги аъзонинг аввалги фикрлаш тарзи билан зид бўлиши мумкин. Бу унинг Халқа дастурларида кўриб чиқилган исломий идеологик тушунчаларга бўлган қарашларини қайта кўриб чиқишга мажбур қилади.

2. Ижтимоий муносабатларни ўзгартириш: Ғарбнинг ижтимоий ва маданий муҳити, масалан, жинсий тенглик ва фуқаролик ҳуқуқлари каби масалаларда бошқача ёндашувларни тақдим этади. Бу янги аъзо учун мураккаблик туғдириб, уни ўзининг илгари қабул қилган қадриятлари ва янги таълимотлар орасида танлов қилишга мажбур қилади.

3. Фикрлаш тарзини кенгайтириш: Ғарбий тасаввурлар, айниқса илм-фан ва фалсафада, янги аъзони кенгроқ дунёқарашга олиб келиши мумкин. Бу эса унинг Халқада ўрганадиган диний ва идеологик мазмунларга қандай муносабатда бўлишини таъсирлайди [11, 11-14]. Бу таъсирлар янги аъзони Ҳизбут таҳрирнинг идеологик рамакаларига мослашиш жараёнида уларнинг ақлий ва эмоционал жавобларини шакллантиради. Шу сабабли, халқанинг биринчи босқичи "Ислом Низоми" китобини ўрганишга ажратилган. Хусусан, биринчи боб эътиқод масаласини, иккинчи боб эса тақдир ва муқаддар мавзусини ўз ичига олади. Бу икки боб янги идеологик тузилмани ўрнатиш учун ишлатилади, бу янги аъзони бутунлай қайта шакллантириб, уларни рағбатлантиради.

Халқанинг интеллектуал мавзулари коллектив радикаллашув ҳиссини ривожлантиришга ёрдам беради. Тенгдошлар муҳокамасидан фарқли ўлароқ, Халқа идеологик контентни янги аъзога чуқур сингдиради. Бир аъзонинг айтишича: "Халқа бу қурилиш жараёни... бузук тушунчалар йўқ қилинади ва тўғри тушунчалар қурилади." Бу Халқанинг мақсади шахсни радикаллаштириш эканини кўрсатади. Мен билан гаплашган Ҳизбут Таҳрир фаоллари радикаллашув атамасидан фойдаланишимга қарши чиқишди, чунки улар бу уларнинг ақлигига шубҳа билдиради деб ҳисоблашади [12, 359-68]. Марта Креншоу ўзининг "Сиёсий терроризм психологияси" китобида радикаллашувни тушунтиришда рационал ва нораціонал усулларнинг қўлланилиши мумкинлигини айтади. Бу шуни англатадики, радикал ўзгаришлар фақатгина мантикий тушунчалар орқали эмас, балки инсон тушунчалари ва ҳиссиётлари билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Креншоунинг айтишича, радикаллашув жараёнида халқадаги мушриф (гуруҳ раҳбари ёки ўқитувчи) муҳокамани жуда қаттиқ назорат қилади. Бу назорат орқали халқа

жуда назоратли ва ўзгача ижтимоий муҳитга айланади, бу эса сунъий, яъни табиий бўлмаган ижтимоий муҳитни яратди. Ҳалқа шундай бир муҳитга айлантириладики, у ерда радикал ғоялар ўзлаштирилади ва мустаҳкамланади [13, 111-113]. Радикаллаштириш жараёнининг "давом эттириш" босқичида янги аъзоларга таъсир ўтказиш учун ҳалқадан ташқарида ҳам мулоқот талаб қилинади. 1980-йилларда Умар Бакри ҳалқадаги икки соатлик учрашувлардан ташқари таъсирни чуқурлаштириш учун янги аъзоларни кузатиш кераклигини англаган. Мушрифлар янги аъзолар билан ҳалқадан ташқарида алоқа ўрнатиб, уларнинг ҳаётида Ҳизбут таҳрир ғояларини қандай амалга ошираётганини кузатиш учун улар билан мулоқотга киришган. Бу даврда, айниқса янги аъзолар учун мушрифлар кўпроқ вақт ажратишлари керак бўлган, чунки уларга диний ишончлар ва ғояларни асосли тушунтириб бериш талаб қилинган. Бу босқичда асосий эътибор ҳалқани ягона ва бирлашган жамоага айлантиришга қаратилган [14, 19]. Ҳизбут таҳрир ғояси "шахснинг ҳаётида аҳамиятли бўлиб қолишни" таъминлаб, уларга янгича когнитив дунёқарашни сингдирган. Бу нуктаи назар Ҳизбут таҳрирга бўлган содиқликни шакллантирган, натижада аъзолар ташкилотдан ташқарида ҳаётни тасаввур қила олмас ҳолга келишган. Радикаллашув фақат индивидуал жараён эмас балки бу, шахс устида таъсир кўрсатувчи гуруҳ контекстида жойлашган [15, 216].

Ҳизбут таҳрир ҳалқа орқали янги аъзоларни аниқ ғоявий дунёқараш билан тарбиялайди, бу эса уларнинг ижтимоий дунёга қандай қараб, унга қандай муносабатда бўлишини шакллантиради. Ҳизбут Таҳрир бу фаолиятни интеллектуал машғулоти сифатида тасвирлайди, бироқ сиёсий ҳаракат сифатида улар ижтимоий ўзгаришларни амалга оширишни мақсад қилади, бу эса ғоявий жиҳатдан тайёрланган фаолларни талаб қилади. Ҳалқа Ҳизбут таҳрир идеологиясини сингдиришнинг марказий воситаси ҳисобланади. Пассморнинг "Индоктринация концепциялари: фалсафий мақолалар" китобида таъкидлашча, радикаллаштириш "маҳсус ўқитиш" шаклидир, бу Ҳизбут Таҳрир ҳолатида янги аъзоларга идеологияни "сингдириш"ни англатади.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, ушбу илмий мақолада радикаллашув жараёнининг моҳияти ва унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётга таъсири таҳлил қилинди. Ҳизбут Таҳрир ташкилоти мисолида радикаллашувнинг бошланғич босқичлари, индоктринация жараёни ва гуруҳ аъзоларини янги фикрлашга мойил қилиб ўзгартириш жараёнлари ёритилди. Тадқиқот натижаларига кўра, радикаллашув жараёнининг асосий босқичлари – янги фикрларни шакллантириш, гуруҳ ғояларини шахсга сингдириш ва "ҳизбий шахсият"ни барпо қилиш жараёнлари тасвирланди. Мақолада радикаллашувга қарши кураш тадбирларининг долзарблиги қайд этилиб, экстремистик ғояларга қарши самарали профилактика чораларини кучайтириш зарурлиги таъкидланди. Радикаллашув жараёнини тўлиқроқ тушуниш орқали ёшлар онгини заҳарловчи таъсирлардан химоя қилиш учун илмий асосларни яратишга ҳисса қўшади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. "Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиси". –Т.: "Ўзбекистон", 2023. – Б. 325.
2. Lewis Rambo, "Religious Conversion," in *Encyclopedia of Religion* (New York: Macmillan, 1987), 77. Wali, F., *Radicalism Unveiled* (Farnham: Ashgate Publishers, 2013), 116.
3. Garfinkel, H., "Re-specification: Evidence for locally produced, naturally accountable phenomena of order, logic, reason, meaning, method," in G. Button (ed.), *Ethnomethodology and the Human Sciences* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).
4. John Wilson, "Indoctrination and Rationality" in *Concepts of indoctrination: philosophical essays* (New York: Routledge, 1972), 17-18.
5. Snook, I. A., *Concepts of indoctrination: philosophical essays* (New York: Routledge, 1972), 2.
6. Winn, D., *The Manipulated Mind: Brainwashing, Conditioning, and Indoctrination* (Malor Books, 2012), 4.
7. John Wilson, "Indoctrination and Rationality" in *Concepts of indoctrination: philosophical essays* (New York: Routledge, 1972), 38-39.
8. Lifton, Robert J., *Thought reform and the psychology of totalitarianism: a study of Brainwashing in China* (The University of North Carolina Press, 2012), 4.
9. Wali, Farhaan. "Functionality of Radicalization: A Case Study of Hizb ut-Tahrir." *Journal of Strategic Security* 10, no. 1 (2017): 102-117.
10. John Wilson, "Indoctrination and Rationality," in *Concepts of indoctrination: philosophical essays* (New York: Routledge, 1972), 43.
11. Crenshaw, Martha, "The Psychology of Political Terrorism," in Margaret Hermann (ed) *Handbook of Political Psychology* (San Francisco: Jossey-Bass, 1985).
12. Shaw, Eric D, "Political Terrorists: Dangers of Diagnosis and an Alternative to the Psychopathology Model," *International Journal of Law and Psychiatry* 8 (1986): 359-68).
13. Meissner, W. W., *Internalization in Psychoanalysis* (New York: International Universities Press, 1981).
14. Wiktorowicz, Q., *Radical Islam Rising: Muslim extremism in the West*, (Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, 2005), 19.
15. Ҳасанбоев Ў. Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари: диний ташкилотлар, оқимлар, мафкуравий курашнинг долзарб йўналишлари. –Тошкент. Тошкент Ислом университети, 2014. – Б. 216.

Ушбу мақолада радикаллашув тушунчасининг моҳияти ва унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётга таъсири таҳлил қилинади. Ҳизбут таҳрир ташкилоти мисолида радикаллашув жараёнининг хусусиятлари, унинг бошланғич босқичлари, индоктринация жараёни ва гуруҳ аъзоларини янги фикрлашга мойил қилиб ўзгартириш жараёнлари кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: радикаллашув, индоктринация, ҳалқа тизими, экстремизм, диний мутаассиблик.

В данной статье анализируется сущность понятия радикализации и её влияние на социально-политическую жизнь. На примере организации Хизб ут-Тахрир рассматриваются особенности процесса радикализации, его начальные этапы, процесс индоктринации и преобразование членов группы к новому мышлению.

Ключевые слова: радикализация, индоктринация, система «халка», экстремизм, религиозный фанатизм.

This article analyzes the essence of the concept of radicalization and its impact on socio-political life. Using the example of the Hizb ut-Tahrir organization, the peculiarities of the radicalization process, its initial stages, the process of indoctrination and the transformation of group members to new thinking are considered.

Key words: radicalization, indoctrination, hulk system, extremism, religious fanaticism.

МАТЕРИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ И РАСХИЩЕНИЕ СРЕДСТВ В ДЕТСКИХ ДОМАХ УЗБЕКИСТАНА (1925-1991ГГ).

Худжанова М.Ф.

преподаватель кафедры всеобщая история исторического факультета ЖДПУ

В данной статье исследованы вопросы материального обеспечения детских домов в исследуемый период. В 1920-х годах для проведения определенных мероприятий в детских домах Узбекской ССР выделялись определенные средства[1]. Наряду с этим в эти годы для выделения средств велся учет охвата детей в детских домах. В 1927-1928 годах расходы 18 детских учреждений возмещались местным бюджетом, а 5 – окружным, с 1928-1929 годов все детские дома были переведены на местный бюджет[2].

После того, как началось возмещение расходов детских домов за счет бюджетных средств, в этих учреждениях начались финансовые проверки. В частности, начиная с 1930-х годов этот процесс расширяется во всех областях Узбекской ССР. Из архивных источников видно, что проверки, проведенные в конце 1930-х годов, показали многочисленные недостатки в материально-техническом обеспечении детских домов[3]. Это были факторы, в материальном виде препятствовавшие развитию, получению образования и отдыху детей в детских домах. После Второй мировой войны для развития материального обеспечения детских домов в Узбекской ССР были привлечены и внебюджетные средства. В эти годы самым распространенным путем получения материального дохода была организация сельскохозяйственного подсобного хозяйства учреждения. Например, в детском доме № 3 города Ферганы в 1950 году с помощью частного подсобного хозяйства был получен следующий доход: от выращивания бахчевых культур и садоводства 37322 рублей, животноводства - 3130 рублей, пчеловодства - 900 рублей. Говоря кратко, доход полученный от частных подсобных хозяйств составил 41352 рублей. Средства от дохода детского дома были израсходованы на оплату заработной платы педагогов в размере 16316 рублей, оплату надбавок - 532 рублей, покупку удобрений - 200 рублей и кормов для скота – 4936[4]. С другой стороны, в 1950-х годах продолжалась нехватка материального обеспечения также, как в 1930-1940-х годах. В 1960-х годах материальное обеспечение детских домов в Узбекской ССР немного улучшилось по сравнению с прошлыми годами, но существовала нехватка учебных принадлежностей для детей. Например, детский дом № 1 в городе Чирчике Ташкентской области не был полностью обеспечен учебными принадлежностями[5]. В 1970-х годах над некоторыми детскими домами в Узбекской ССР взяли шефство организации, другие жили за счет подсобных хозяйств. В частности, все детские дома в Ташкентской области были подшефными. Например, детский дом № 5 в городе Бука был подшефным Ташкентскому электротехническому заводу[6].

Согласно постановлению Совета Министров Узбекской ССР от 12 марта 1985 года, сумма расходов на ежедневное питание детей-сирот, воспитывавшихся в детских домах была увеличена на 1 рубль 13 копеек. Ежегодный расход средств на спальные принадлежности был определен в размере 200 рублей[7]. Ежедневный рацион питания воспитанников детских домов был определен следующим образом: 70 граммов пшеничного хлеба, 30 граммов ржаного хлеба, 16 граммов пшеничной муки, 3 грамма картофельного крахмала, 35 граммов различных каш и макарон, 150 граммов картофеля, 300 граммов различных овощей, 250 граммов фруктов, 15 граммов сухофруктов, 50 граммов фруктового сока, 10 граммов кондитерской продукции, 50 граммов сахара, 30 граммов сливочного масла, 6 граммов растительного масла, 1 яйцо, 700 граммов молока, 50 граммов творога, 120 граммов мяса, 25 граммов рыбы, 20 граммов сметаны, 10 граммов сыра, 0,2 грамма чая, 1 грамм кофе, 5 граммов соли, 1 грамм дрожжей. А также для детей с хронической дизентерией, туберкулезом, физически слабых детей, находившихся в лечебных изоляторах полагалось 15 процентов надбавки продуктов[8].

В 1988 году были внесены изменения и в расходы на ежедневное питание воспитанников детских домов по возрастному цензу. В частности, ежедневные расходы на питание детей дошкольного возраста составляли 1 рубль 70 копеек, на питание старших детей - 2 рубля[9]. Проанализированы проблемы в обеспечении детских домов зданиями в советский период и вопросы экономических хищений, происходивших в этой сфере.

10 марта 1927 года Народный Комиссариат Просвещения Узбекской ССР обратился к Центральной комиссии по детскому вопросу с просьбой выделить средства из государственного бюджета для Центрального детского дома, организованного для трудновоспитуемых детей. Создание учреждения затянулось из-за того, что не нашлось подходящего здания для организации детского дома. Подходящее для этого детского дома здание нашлось в городе Джизаке, но строительство его было незавершенным и при нем имелся большой фруктовый сад[10]. В 1920-х годах проблему составлял поиск зданий для детских домов, а в 1930-х годах одним из болезненных вопросов в

этой сфере был ремонт зданий детских домов, находившихся в аварийном состоянии. В частности, во многих детских домах требовали ремонта окна, стекла которых были разбиты, двор был захламлен и детям негде было отдыхать[11]. В 1936 году Центральный Исполнительный Комитет СССР изучил состояние детских домов в Узбекской ССР. В заключении проверок утверждалось, что здания, в которых были расположены детские дома, не отвечают нормативным требованиям[12]. После окончания Второй мировой войны было открыто несколько детских домов. С другой стороны, согласно архивным документам, несмотря на то, что количество детских домов увеличивалось в массовом порядке, их качеству не уделялось внимания. В частности, в 1949 году вместо запланированных 12 детских домов было открыто 17, не отвечавших установленным требованиям[13]. Здесь главной проблемой был недостаток зданий. Кроме того, в этот период здания для существовавших детских домов использовались в качестве квартир для знакомых директора или другими организациями в различных целях[14]. В результате этого наблюдалась нехватка мест для воспитанников.

В 1950-х годах можно наблюдать, что зданиях многих детских домов в Узбекской ССР были отремонтированы. Это можно проанализировать в срезе детских домов, расположенных в городе Коканде. В 1953 году в городе Коканде существовало 9 детских домов. Здания всех детских домов в городе Коканде были европейского типа, в 1952 году учебные и вспомогательные здания детских домов были отремонтированы[15]. С другой стороны, не во всех детских домах по всем областям республики можно было наблюдать такие положительные результаты. В 1953 году капитальный ремонт детских домов во многих областях был выполнен неудовлетворительно. В результате недобросовестно отремонтированные стены детских домов осыпались и вновь требовали ремонта[16]. В 1960-х годах спальные комнаты 41 детского дома из 48, которые существовали в Узбекской ССР, располагались в зданиях не отвечавших санитарным и другим требованиям, в них также не было библиотеки, игровых комнат, комнат для кружков, классных комнат. Особенно неудовлетворительным было положение в Детских домах нескольких районов Республики Каракалпакстан и Кашкадарьинской области[17]. По состоянию на 1975 год, общая площадь зданий детских домов в Узбекской ССР составляла 122052 квадратных метров, из которых 117502 квадратных метров приходилось на детские дома общего типа, а 4450 квадратных метров - на детские дома санаторного типа. Площадь зданий, выделенных под общежитие всех существовавших детских домов, составляла 33925 квадратных метров, в том числе 31985 квадратных метров приходилось на детские дома общего типа и 1940 квадратных метров - на детские дома санаторного типа. Площадь зданий, выделенных во всех детских домах для учебных комнат, составляла 21841 квадратных метров, в том числе 21361 квадратных метров приходилось на детские дома общего типа и 480 квадратных метров - на детские дома санаторного типа [18]. В 1950-1990-х годах материальное положение в детских домах немного улучшилось по сравнению с предыдущим периодом. В дальнейшем это привело к экономическим хищениям со стороны руководителей и воспитателей учреждений. В частности, среди этих хищений самым распространенным было хищение продуктов питания[19]. Кроме того, происходили деяния, связанные с месячными заработными платами. Одной из их разновидностей было присвоение средств учреждений бухгалтерами[20], другой – расхищение денежных средств путем выписывания заработной платы несуществующим сотрудникам[21]. Плохое состояние материально-бытовых условий в детских домах, ненадежность учебно-воспитательной работы и физическое насилие над детьми привело к увеличению числа массовых побегов воспитанников из детских домов[22]. С другой стороны, статистические сведения показывают, что случаи побегов воспитанников из детских домов уменьшались из года в год. В частности, если в 1953 году из всех детских домов республики сбежали 541 воспитанник, то в 1984 году этот показатель снизился до 154 человек[23].

ЛИТЕРАТУРА

1. НА Уз, фонд Р.86, опись 1, сборный том 4401, лист 13.
2. НА Уз, фонд Р.837, опись 11, сборный том 53, листы 52-53.
3. Например, в детском доме № 1 в городе Андижае кроватные простыни хранились в грязном виде, только 30 процентов одежды была пригодной для ношения. Кроме того, 30 процентов посуды, выделенной для детей, была пригодной к использованию, которая также была разбита в продолжении одного сезона, будучи неиспользованной. / НА Уз, фонд Р.94, опись 1, сборный том 86, лист 10.
4. ГА Ферганской области, фонд 836, опись 1, сборный том 17, лист 44.
5. ГА Ташкентской области, фонд 530, опись 1, сборный том 1572, лист 1.
6. ГА Ташкентской области, фонд 530, опись 1, сборный том 1506, лист 4.
7. НА Уз, фонд Р.837, опись 41, сборный том 6751, лист 6.
8. НА Уз, фонд Р.837, опись 41, сборный том 6751, лист 7.
9. НА Уз, фонд Р.837, опись 41, сборный том 7222, лист 44.
10. НА Уз, фонд Р.86, опись 1, сборный том 4401, лист 16.
11. НА Уз, фонд Р.94, опись 1, сборный том 86, лист 10.
12. НА Уз, фонд Р.94, опись 5, сборный том 2106, лист 29.
13. ГА Бухарской области, фонд 1316, опись 1, сборный том 2, лист 176.
14. НА Уз, фонд Р.94, опись 1, сборный том 1456-yig'majild, лист 36.
15. ГА Ферганской области, фонд Р.836, опись 1, сборный том 17, лист 31.
16. НА Уз, фонд Р.94, опись 5, сборный том 6247, лист 3.
17. НА Уз, фонд Р.94, опись 8, сборный том 98, лист 3.

18. НА Уз, фонд Р.94, опись 7, сборный том 3084, лист 7.
19. НА Уз, фонд Р.94, опись 8, сборный том 98, лист 6; ГА Ташкентской области, фонд 530, опись 1, сборный том 1056, лист 15.
20. ГА Ташкентской области, сборный том 530, опись 1, сборный том 1507, лист 16.
21. НА Уз, фонд Р.94, опись 7, сборный том 1496, лист 8.
22. НА Уз, фонд Р.94, опись 5, сборный том 6247, лист 3.
23. НА Уз, фонд Р.94, опись 5, сборный том 6247, лист 4.

Annotatsiya. 1925-1991 yillarda O'zbekiston SSRda mehribonlik uylarini moddiy ta'minlash boshqacha edi. Mehribonlik uyiga mablag' ajratishda muassasaga joylashtirilgan bolalar soni hisobga olindi. Mehribonlik uylari uchun mablag'lar davlat byudjetidan ajratiladi. Shuningdek, ba'zi mehribonlik uylari homiylar hisobidan ta'minlangan.

Аннотация. В 1925-1991 годах материальное обеспечение детских домов Узбекской ССР было различным. При выделении средств детскому дому учитывалось, сколько детей размещается в учреждении. Средства для детских домов выделяются из государственного бюджета. Также некоторые детские дома содержали себя за счет спонсоров.

Ключевые слова: детские дома, советский период, воспитанники, Узбекской ССР, материальное обеспечение.

Annotation. In 1925-1991, the material supply of orphanages in the Uzbek SSR was different. When allocating funds to the orphanage, it was taken into account how many children the institution accommodates. Funds for orphanages are allocated from the state budget. Also, some children's homes supported themselves at the expense of sponsors.

Keywords: orphanages, Soviet period, pupils, Uzbek SSR, material support.

ARAB MAMLAKATLARI NOMLARINING ETIMOLOGIYASI

Jo'rayeva M.A.

Alfraganus university

Dunyoning aksariyat davlatlari kabi, arab mamlakatlari ham o'z nomlarini qadim zamonlarda olgan. Ularning ba'zilari qadimgi (budda) "iloh"lar nomi bilan atalsa, yana boshqalari hayvon, yoki oqayotgan ariq nomi bilan atalgan. Shunday nazariya borki, dunyoning aksariyat davlatlari o'z nomlarini 4 ta asosiy narsadan olganlar: davlat barpo etilgan yerning afzalligi, yoki o'sha mintaqada qo'nim topgan xalqqa nisbatan, (davlat) tarixidagi muhim shaxsga, yoki o'sha mamlakatlarning yo'nalish tavsifiga asoslanganlar (masalan, Yaman kabi, bu haqda keyinroq to'xtalamiz).

Lekin, yozma tarixiy manbalarning kamligi tufayli, mazkur nazariya asosida, arab mintaqalariga nom berish ancha murakkabdir. Bu nomlarning aksariyati boshqa turli tillar bilan aralashib, hatto o'sha davlatlarning hududlaridan olis joylarda ham rivojlanib, keyingina bizga yetib kelgan. Shuning uchun mamlakat nomi ortida bir nechta (boshqa) nazariyalar mavjud [1]. Ba'zi mamlakatlar o'zlari yashaydigan geografik hududga, yoki ushbu hududning xususiyatlariga – tabiiy yoki sun'iy relefiga qarab nomlanadi. Boshqalari katta aholi guruhlari, yoki ularda yashagan hukmdorlar sharafiga nomlangan. (Arab davlatlarining yana) boshqalari esa aholi sig'inadigan "iloh"lar, yoki mintaqa tarixidagi muhim insonlar nomiga atalgan. Shunday qilib, keling, arab mamlakatlari nomlarining kelib chiqishi bilan tanishamiz.

1. Saudiya Arabistoni Qirolligi. Saudiya Arabistoni Podshohligining bunday nom bilan atalish sababi, 1932-yil sentabr oyida qirol Abdulaziz bin Abdul Rahmon Al-Faysal Ol Saud mamlakatni shu nom ostida birlashtirish to'g'risida qirollik farmoni chiqargan paytdan boshlangan. Bu (nom) Al Saud oilasi nomidan olingan.

2. Misr Arab Respublikasi. Arab tilida Misr nomi katta ehtimol bilan (Misraim ibn Nuh) dan kelib chiqqan, shuning uchun ibroniy manbalari bu mamlakatni (Mizraim) deb atashgan. Akkad tilida (ham)bu nom keltirilgan (Misru), bu "chegara" degan ma'noni anglatadi. Shuningdek, bu ism Misr bin Nasr bin Xom bin Nuh (payg'ambar o'g'li nomi)dan olinganligi ham aytilgan [2]. Qadimgi misrliklarga kelsak, ular o'z mamlakatlarini "Kemet" - yoki boshqa manbalarga ko'ra "Kemi" deb atashgan - bu "qora yer" degan ma'noni anglatadi. Balki, Nilning qora yerini nazarda tutib shunday nomlashgandir.

3. Birlashgan Arab Amirliklari. Birlashgan Arab Amirliklari nomlari turli ma'nolarga ega. Ulardan ba'zilari geografik hudud nomi bilan atalgan, ba'zilari esa ma'lum xalqlar yoki afsonalarga ko'ra nomlangan. Masalan, "Abu-Dabi" buloqdan suv ichgan kiyik haqidagi afsonaga ko'ra o'z nomini olgan, keyin esa o'sha hududda qal'a qurilgan.

Shuningdek, bu ism mintaqada kiyik ovlash bilan mashhur bo'lgan, uzoq kurashlardan so'ng kiyik ovlagan odamga tegishli ekani ham aytiladi. Shunday qilib, ovchi chanqog'ini qondirish uchun suv qudug'ini qidirib topadi va quduqning suvsizligini ko'radi, bu esa ovchi va kiyikning o'limiga olib keladi va ularning jasadlari quduq yonidan topiladi, so'ngra quduq Abu Dabi (kiyikning otasi) deb ataladi. "Umm al-Qayvayn" ("ikki kuch onasi") amirligiga kelsak, uning nomi "Umm al-Quvatayn" ("ikki quvvat (kuch) onasi") so'zidan olingan. Bu ikki kuch -dengiz va quruqlik kuchlarini anglatadi, ammo Amirliklar birlashgandan keyin uning nomi "Umm al-Qayvayn"ga aylandi. "Fujayra", ham o'z nomi ortida ma'nolarga ega bo'lgan amirliklardan biridir. Aytishlaricha, uning ichidan otilib chiqadigan ko'plab buloqlar va suv buloqlari (borligi) tufayli shunday nom berilgan

Boshqa amirliklarning nomlari haqida ham ma'lumotlar mavjud, ammo biz ularni keltirmadik, chunki ularning haqiqiylikini isbotlovchi tarixiy dalillar yo'q. Masalan: aytishlaricha, "Dubay" chigirtkalar sharafiga nomlangan va u "دُبَيّ – daba" so'zidan olingan bo'lib, qanotlari hali o'smagan chigirtkalar degan ma'noni anglatadi, chunki chigirtkalar o'sha hududda keng tarqalgan edi [3].

4. Kuvayt. Kuvayt soʻzi “Kut” soʻzining kichraytirilgan shakli boʻlib, bu soʻz arabcha “qalʼa” degan maʼnoni anglatadi. Xususan, himoya devori bilan oʻralgan, qalʼa shaklida qurilgan va suv manbalariga yaqin yoki atrofi suv bilan oʻralgan uy (maʼnosini anglatadi).

5. Tunis. Yunonlar Tunis poytaxtini (ham) “Tunis” deb atashgan. Bu nom barbar tilidan olingan boʻlib, “toʻxtash” yoki “lager” degan maʼnoni anglatadi. Tunis bugungi kunda mamlakat poytaxti boʻlsa-da, (avval) bu nom bilan maʼlum emas edi. Shahar ham biz keyinroq tanishadigan boshqa koʻplab shahar va hududlar singari, mahalliy aholi sigʻinadigan “iloh”larning nomlari bilan atalganligini koʻrsatadigan boshqa manbalar ham bor [4]. Aytishlaricha, Tunis shahri karfagenliklar sigʻinadigan maʼbuda (Tanit) sharafiga nomlangan, keyin arablar uning nomini “Taunus”ga oʻzgartirgan.

6. Jazoir. Jazoir davlat sifatida oʻz poytaxti nomi bilan atalgan. Jazoir shahri birinchi marta 960-yilda Dizirilar sulolasining asoschisi Bulugʻin Ibn Diziri tomonidan, qadimgi Rim shahri Ikosiy xarobalari ustida tashkil etilgan. Unga “Jazoir” nomini berganini aytadi, bu arabcha “orollar guruhi” degan maʼnoni anglatadi. Shaharning eski portiga tutashgan uchta orolni nazarda tutib, oʻsha paytdagi “Bani Muzgʻana” qabilasiga ishora qilib, “Bani Muzgʻana orollari” deb atalgan. Baʼzi tarixchilar, shuningdek, Bulugʻinning yangi shahriga qoʻygan “Jazoir” nomi butun mintaqaning arabcha nomidan olinganligini aytishadi, chunki arablar uni (oʻz yerlarini) “Jazoir” (“orollar guruhi”) deb atashgan, sababi, u ikki taqir joy, yaʼni shimolda dengiz va janubdagi katta choʻl ularga oʻrtadagi hayot bilan toʻla oroldek tuyulgan. Bu qadimgi tarixchilar va yozuvchilarning shaxsiy talqinlari va iqtiboslariga asoslangan tadqiqot boʻlib va unda haqiqat va xatolar ham bor.

7. Bahrayn. Baʼzi mamlakatlar oʻz nomlarini tabiatning fiziologik xususiyatlaridan oladi. Quruq mintaqada odamlar koʻpincha suvga eʼtibor berishadi. Bahrayn (soʻzi) “bahr” ning ikkilik soniga ishora qiladi. Qadim zamonlarda bobilliklar mintaqani “dengiz mamlakati” deb atashgan.

8. Iroq. Iroq hududi qadim zamonlardan beri Dajla va Frot daryolariga nisbatan Mesopotamiya deb atalgan va bu nom yunoncha Mesopotamiya soʻzidan kelib chiqqan. Ammo, keyinchalik arablar tomonidan oʻzlashtirgandan soʻng, Iroq arablarning Iroqi sifatida tanilgan. (Shimoliy Iroqdan tashqari) Iroq soʻziga kelsak, bu, ehtimol, shumerlarning Uruk shahri nomining arabchalashtirilgani yoki forscha Irak soʻzidan olingan boʻlib, “past yer” degan maʼnoni anglatadi [5]. Aytgancha, arablar davrida Iroq janubiy Iroqdan boshqa narsani anglatmagan. Iroq soʻzi “dengiz qirgʻogʻi” yoki “suv qirgʻogʻi” degan maʼnoni anglatadi.

9. Iordaniya. Iordaniya- tarixiy Iordan daryosi sharafiga nomlangan. Garchi bu daryo nomining kelib chiqishi ishonchli boʻlmasa-da, u tahminan semit tilidagi “Yarad” soʻzidan olingan boʻlib, Iordan daryosining keskin pasayishiga nisbatan “pastga tushish” degan maʼnoni anglatadi.

10. Jibuti. Bu nom qadimgi afsonaga borib taqaladi, unda Boti ismli afsonaviy hayvon haqida soʻz boradi va bu hayvon magʻlub boʻlgach, uni Jab Boti yaʼni Boti magʻlubiyati deb atashdi.

11. Livan. Livan soʻzi semit tilidagi “Lavan” soʻzidan olingan boʻlib, oq degan maʼnoni anglatadi yoki Livan togʻlaridagi qorli choʻqqilar maʼnosida boʻlishi mumkin.

12. Mavritaniya. Mavritaniya sharqda Marokashdagi Moulouya daryosi va gʻarbda Atlantika okeani oraligʻida yashovchi maori qabilalari nomi bilan atalgan [2]. Bu qabila eramizdan avvalgi III asr oxirida Afrikaning shimoli-gʻarbiy qismida paydo boʻlgan uchta qabiladan biri boʻlgan. Shuningdek, baʼzilar Mavritaniya nomining oʻzi “yer” yoki “vatan” degan maʼnoni anglatuvchi barbarcha “Amor” soʻzidan olinganligini aytishadi.

13. Sudan. Sudan qora tanlilar mamlakatiga ishora qilish uchun shu nom bilan atalgan va evropaliklar bu nomni Afrikaning katta qismlariga, xususan, Sahroi Kabirdan janubiy Afrikagacha (boʻlgan hududga) nisbatan ishlatishgan. Afrika aholisining aksariyati qora tanli boʻlsa-da, ammo Sudan xalqi arablar orasida boshqa xalqlardan farqli koʻrinishi bilan mashhur boʻlgan. (Bu soʻz) Nubiya tilidagi “Savdan” soʻziga ishora qilib, aralash, yaʼni oppoq va qop-qora rang oʻrtasidagi maʼnoni anglatadi.

14. Marokash Qirolligi. Shimoli-Gʻarbiy Afrika mamlakatlari odatda Magʻrib deb ataladi. Ammo, Marokash davlatining bu nom bilan atalishi qadimgi musulmonlarning (oxirgi) quyosh botish joyi ekanligiga ishonishidan kelib chiqqan boʻlishi mumkin.

15. Yaman. Yamanning bu nom bilan atalishiga sabab sifatida turlicha fikrlar bildiriladi. Baʼzilar buning sababi, Kaʼbaning oʻng tomonida joylashganligi (deyishsa), baʼzilari esa uning asli “Yaman” – yaʼni “ezgulik va farovonlik” (maʼnosini anglatishini) taʼkidlaydilar. Boshqalar uni Yaman ibn Qahton (nomi)dan, (olingan) deb taʼkidlaydilar.

16. Ummon. Ummon nomining kelib chiqishi sirlidir. Taxminlarga koʻra, Ummon shumer tilidagi “Majan” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, bu uning kemasozlik va mis eritishda mohir boʻlgan xalqiga ishora qiladi. Arabcha “Muznun” soʻzi “yomgʻirli bulutlar” degan maʼnoni anglatadi. Ehtimol bu nom Ummonning qishloq xoʻjaligi yerlarini ham anglatishi mumkin. Yana bir taxminga koʻra, Ummon nomini – Ummon ibn Ibrohim paygʻambarga, yoki Ummon ibn Sabo ibn Yagʻton ibn Ibrohimga bogʻlaydilar.

17. Qatar. Qatar nomi(ning kelib chiqishi) ham noaniq boʻlib, katta ehtimol bilan u “Qatara” soʻzidan olingan boʻlib, bu nom mintaqadagi baʼzi quduqlar va suv manbalarini bildirish uchun ishlatilgan boʻlishi mumkin [6, 224]. Hatto geograf (Ptolamey) ham oʻz xaritalarida (bu davlatni) (Qatara) nomi bilan qayd etgan.

18. Liviya. Liviya nomining birinchi paydo boʻlishi Misr firʼavni (Ramses II) yozuvida paydo boʻlgan va oʻsha paytda “Libo” – ierogliflarda yozilgan. Aytilishicha, bu nom Liviyaning sharqiy qismidagi barcha aholiga, jumladan, Barbarlarga hamda Kirenaika va Marmarika mintaqalarida yashagan boshqa qabilalarga berilgan. Yunonlar Shimoliy Afrika mintaqasi aholisini “lipo” deb atashgan. Ammo Usmonlilar mintaqani boshqarganlarida, u Gʻarbiy Tripoli Eyaleti deb nomlana

boshladi va Liviya nomi italiyaliklar kelguniga qadar qayta tiklanmadi. Yunon mifologiyasida Liviya yunon xudosi Epafosning qizi edi.

19. Falastin. Rimcha “Balestina” so’zidan “Falastin” so’zi kelib chiqqan. Buning sababi, Rim imperatori Xardian Falastinni Suriyaning “Balestina” viloyati deb atagan. Keyin u Falastinga qisqartirildi.

20. Suriya. Suriya nomi Iroq, Suriya va Turkiyani o’z ichiga olgan Mesopotamiyadagi Ashshuriya davlati sharafiga nomlangan. Keyinchalik yunonlar Ashshuriyaga dushman bo’lib, uni Assuriya deb atashgan.

21. Somali. Somalining nomi unda yashovchi qabilalar bilan bog’liq bo’lishi mumkin, chunki Somali so’zi ikki qismdan iborat bo’lib, “سو - sow” ning ma’nosi “borish” va “مال - mali” - “sut” degan ma’noni anglatadi. Ma’nosidan qat’iy nazar, bu nom o’sha hududdagi chorvador xalqlardan olingan [7, 16].

22. Qamar orollari. Bu orollar Tinch okeanida yarim oy hosil qilgani uchun shunday nomlangan. Qamar orollari nomi arabcha “Qamar- Oy” so’zidan kelib chiqqan. Bu orollar yevropaliklar ularni kashf qilishdan oldin ham arab dengizchilariga ma’lum bo’lgan. Portugallar 1529-yilda Qamar orolini kashf etgan birinchi yevropaliklar hisoblanadi. Qadimgi arab xaritalariga ko’ra, Qamar orollari avval “Madagaskar” deb atalgan. Umuman olganda, arab mamlakatlari nomlari ushbu hududlarning tarixi, tabiiy xususiyatlari va etnik o’ziga xosliklari haqida ma’lumotlar taqdim etadi. Ular shuningdek, qadimgi davlatlar, madaniyatlar va xalqlar bilan aloqador bo’lib, ularning nomi orqali o’sha zamonlardan bizgacha yetib kelgan madaniy va tarixiy yo’llarini ko’rsatib turadi.

ADABIYOTLAR

1. الملايس العربية وتطورها في العهود الإسلامية. تأليف صبيحة رشيد رشديه. مدرسة في معهد الفنون التطبيقية. 1400م-1980م.
2. المنجد في اللغة و الاعلام. المكتبة الشريفة بيروت لبنان. 2005
3. الإمام أبي محمد جمال الدين ابن يوسف ابن أحمد ابن عبد الله ابن هشام الأنصاري المصري. مغني اللبيب عن كتب الأعراب. دار الطلائع للنشر والتوزيع. القاهرة - 2005
4. أبو بكر محمد بن حسن الزبيدي الأندلسي. طبقات النحويين واللغويين. دار المعارف. مصر. القاهرة - 1392هـ-1973م.
5. الدول العربية. مؤلف وف مور. بيروت لبنان. م 1952-1954
6. “Arab mamlakatlari madaniyati va an’analari o’rganamiz”. – T.: 2022, 224 bet.
7. Mamatxunova D.K. Mirziyotov Sh.M. Arab filologiyasiga kirish. T.:2010. B.16

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab mamlakatlari nomlarining kelib chiqishi va ularning etimologiyasi tahlil qilingan. Har bir mamlakat nomi muayyan geografik joylashuv, tarixiy jarayonlar hamda madaniy xususiyatlar bilan chambarchas bog’liq. Maqolada Saudiya Arabistoni, Misr, Iroq, Marokash, Suriya, Yaman va Livan... kabi 22 ta arab davlatlari nomlarining tarixi va ma’nosi haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so’zlar: arab mamlakatlari, nomlar etimologiyasi, tarix, madaniyat, Saudiya Arabistoni, Misr, Iroq, Marokash.

Abstract. This article analyzes the origin of the names of Arab countries and their etymology. The name of each country is closely related to a certain geographical location, historical processes and cultural characteristics. The article provides information about the history and meaning of the names of 22 Arab countries, such as Saudi Arabia, Egypt, Iraq, Morocco, Syria, Yemen and Lebanon.

Keywords: Arab countries, etymology of names, history, culture, Saudi Arabia, Egypt, Iraq, Morocco.

Аннотация. В данной статье анализируется происхождение названий арабских стран и их этимология. Название каждой страны тесно связано с определенным географическим положением, историческими процессами и культурными особенностями. В статье представлены сведения об истории и значении названий 22 арабских стран, таких как Саудовская Аравия, Египет, Ирак, Марокко, Сирия, Йемен и Ливан.

Ключевые слова: арабские страны, этимология названий, история, культура, Саудовская Аравия, Египет, Ирак, Марокко.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН КОРЕЙСЛЕР АССОЦИАЦИЯСЫ ИСКЕРЛИГИ ҲАМ ОНЫҢ МИЛЛЕТЛЕР АРАЛЫҚ ТАТЫҰЛЫҚ ҚАТНАСЛАРЫН БЕККЕМЛЕҰДЕГИ ОРНЫ

Муратбаева А.Б.

Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Мәмлекетимиз гәрезсизлигиниң дәслепки жылларынан баслап елимизде жасаўшы түрли миллет хәм халық ўәкиллериниң тиллери, үрп-әдетлери менен дәстүрлерин раўажландырыў хәм олардың руўхый мүтәәжликлерин қанаатландырыў мақсетинде миллий мәдений орайлар шөлкемлестирилди. Ўзбекстан Республикасы Интернационаллық мәденият орайының 1994-жылғы есабаты бойынша улыўма Ўзбекстанда 85 миллий мәдений орай бар болып, соның ишинде, Қарақалпақстанда 3 миллий мәдений орай искерлик етти [1]. Бул орайлар ишинде Тюгай Алексей Сендич басшылығындағы Қарақалпақстан Республикасы Корейслер Ассоциациясы да бар еди.

Қарақалпақстан аймағында корейс миллети ўәкиллериниң де ири диаспорасы жасайды. Олардың ең дәслепки бөлеги 1937-жылы октябрь айында Қоңырат, Мойнақ хәм Хожели районлары аймағына депортация етилген болса, кейинирек Куйбышев, Қыпшақ хәм Шаббаз аймақларына жайластырылды [2]. Тәбийий мийрим-шәпәэт, кеңпейиллик, миллий әлпайымлық, басқа миллет ўәкиллерине деген кемситиўши ис-хәрекетлерди қылмаў қарақалпақларға тән қәсийет есапланады. Олар Қарақалпақстанда жасаўшы барлық халықлар менен биргеликте депортация қылынған корейслерге үлкен меҳир хәм мириўбет көрсетди, олардың азап хәм қыйыншылықларын жеке дәрти деп билди. Қарақалпақлар корейслерде өзлериниң аўыр тағдириниң сәўлелениўин көрди [3]. Нәтийжеде

елимиз аймағына көшірілген корейс миллети ўәкиллери өзиниң екнши ўатанын тапты хәм бүгинги күнде де аўызбиршиликли жасап келмекте.

Қарақалпақстан Корейслер ассоциациясы мәмлекетлик емес, коммерциялық емес шөлкем болып, Қарақалпақстанда корейс мәдениатын, тилин, үрп-әдет хәм дәстүрлерин сақлаў, миллий-мәдений хәм басқа түрдеги руўхый мүтәжликлерин канаатландырыў, сондай-ақ, Қарақалпақстан Республикасында миллетлер аралық қатнасықларды бекемлеўге қаратылған социаллық тәрептен пайдалы искерлик пенен шуғылланыў мақсетинде хуқуқый-административлик тәрептен корейс хәм басқа миллет ўәкиллериниң жәмийетлик бирлеспеси формасында 1990-жылы март айында шөлкемлестирилди [4]. Қарақалпақстан Корейслер ассоциациясының шөлкемлестирилиўи менен байланыслы мағлыўматлар ассоциацияның биринши баслығы Алексей Сендич Тюгайдың баспасөзде жәрияланған еске түсириўлеринде ушрасады [5]. Онда елимизде жасап атырған корейс диаспорасының кексе әўлад ўәкиллерин жаслардың өз ана тилин яғный корейс тилин, хәтеки, сөйлеў тилин, миллий мәдениатын, үрп-әдет хәм дәстүрлерин билмейтуғынлығы тәшўишлентиргенлиги, бул фактор Қарақалпақстан корейслер ассоциациясының шөлкемлестирилиўине тәсир еткенлигин атап өтті. 1992-жылғы мағлыўматлар бойынша ассоциацияның 387 ағзасы бар болып, орайдың арнаўлы кеңесинде 9 адам жумыс ислеген [6]. Ассоциацияға А.Тюгайдан соң Зоя Яковлевна Тен, Федор Тимофеевич Хан, Константин Николаевич Пай, Илларион Максимович Хан хәм Марина Александровна Когай (2013 – 2023-жыллар) басшылық етти [7]. Бүгинги күнде ассоциация жумысына Александр Шин басшылық етип келмекте. Ассоциация курамына дәслеп Нөкис, Қоңырат Хожели хәм Тахиатас корейс миллий мәдений орайлары кирди. Олардан Қоңырат районы Василий Андреевич Ли, Хожели районы Леонид Борисович Ким хәм Тахиатас районы Пак Леонид Трофимовичлар басқарып [8], районлық корейс миллий мәдений орайлары район аймағындағы қайырқомлық ислерине белсене қатнасты. Буған мысал сыпатында Қоңырат районы корейс миллий мәдений орайы қазақ миллий мәдений орайы менен биргеликте райондағы интернационаллық қәбиристанға барыўшы жолды асфальтлағанлығын айтсақ болады [9]. Бул қайырқомлық ис аймақта жасаўшы халықлар ортасындағы дослық хәм аўызбиршиликтиң еле де бекемлениўине тәсир қылды.

Қарақалпақстан Корейслер ассоциациясының миллий мәдениатты қайта тиклеў процессинде тийкары итибары екшемби мектеплери хәм тил курслары арқалы корейс тилин үйрениў хәм үйретиўге қаратылды. 1991-жылы корейс тилин үйретиў бойынша 3 дөгереқ, Қоңырат хәм Нөкис қалаларында екшемби мектеплери шөлкемлестирилди [10]. 1991-1995-жылларда екшемби мектеплери хәм ана тилин үйретиў бойынша 5 дөгереқ шөлкемлестирилип, олардың ишинде "Прогресс" тил орайында корейс тилин үйретиў жақсы алып барылды [11]. Соның менен бирге, орайда корейс тили әдебиятларының жетиспеўшилиги нәтийжесинде бирқанша қыйыншылықлар пайда болды хәм тил үйретиўши дөгереқлер жумысының тоқтаўына алып келди. Бундай аўыр жағдайда ассоциацияға Қазақстанның Алма-Ата қаласында жайласқан "Коре Ильбо" газетасы тәрепинен әмелий жәрдем берилди [12]. Ал, 1997-жылдан баслап Қарақалпақстанда Корея Республикасының Билимлендириў орайы филиалы оқыў орайлары формасында жумыс баслады. Бул оқыў орайларында корейс тили муғаллимлериниң жетиспеўшылығын есте тутып, Авлоний атындағы педагогларды қайта таярлаў Республикалық институтында корейс тилин үйрениў ушын педагоглар жиберилиўи, және де Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында екнши тил ретинде корейс тилин үйрениў режелестирилген еди [13]. Бүгинги күнде корейс тили Нөкис қаласындағы 37 – хәм 38 – улыўма билим беріў мектеплеринде оқыў дәстүрине киритилген болса, ал, Әжинияз атындағы НМПИдың барлық қәнигеликлеринде ингилис тили менен теңдей корейс тили үйретилмекте [14]. Буннан тысқары, корейс тилин үйретиў исинде Кореядан келген кеўилли жаслардың белсендилиги де үлкен әҳимийетке ийе болды. Әсиресе, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети хәм Әжинияз атындағы НМПИде студент жаслардың Кореядан келген оқытыўшылардан корейс тилин үйрениўи жаслардың корейс тили арқалы корейс мәдениаты менен де танысыў имканиятын жаратып берди. Буның және бир әҳимийетли тәрепи сонда корейялылар қарақалпақ тилин хәм мәдениатын үйренип атырғанлығы нәтийжесинде оқыўшы хәм оқытыўшы арасында жақын дослық байланысларының қәлиплесиўине негиз болды. Буған мысал сыпатында КОИКАның волонтеры Ли Санг Хюн Әжинияз атындағы НМПИ студентлери менен өзбек хәм қарақалпақ тиллеринде еркин сәўбетлесе алатуғынын айтсақ болады.

Қарақалпақстан Республикасы хәм Хорезм ўәлаяты Корейслер ассоциациясы тәрепинен "Корейс тили хәм мәдениаты" фестивалы хәр жылы турақлы түрде өткерилип келинбекте. Фестиваль бир жылы Хорезмде өткерилсе, бир жылы Қарақалпақстанда өткерилиўи дәстүрге айланды. Фестиваль мектеп, колледж хәм жоқары оқыў орынлары оқыўшыларын жәмлестирип, корейс тилинде әдебий оқыў, хорда қосық айтыў, миллий аяқ ойынын ойнаў, театрластылған сахна көринислери бойынша билимлери баҳаланды. Мәселен, 2015-жылғы "Корейс тили хәм мәдениаты" фестивалында әдебий оқыў номинациясы бойынша биринши орынды Әжинияз атындағы НМПИ студенти А.Тыныштықбаева, екнши орынды Нөкис қаласындағы 2-санлы академиялық лицей оқыўшылары Б.Хурметуллаева хәм Д.Пирназаровалар, үшінши орынды "Прогресс" орайынан Н.Вайсова жеңип алғанлығының өзи республикамызда корейс тили хәм мәдениатының қайта тикленгенлиги хәм жақсы раўажланып атырғанлығының бир белгиси десек болады.

Қарақалпақстан Республикасы Корейслер ассоциациясының искерлик бағдарларынан және бири тарийхый ўатаны Корея мәмлекети менен мәдений-гуманитарлық байланысларды бекемлеў есапланады. Бул ўазыйпаны орынлаўды ассоциацияның биринши баслығы А.Тюгай баслап берди. 1997-жылы Корея Республикасында

шөлкемлестирилген «Кореяда-97» дәстүрине Өзбекстаннан барған 68 делегат курамында А.Тюгай да қатнасты [15]. Дәстүр "Шет елдеги корейслер тәрәпинен умытылған ана тили, мәденияты хәм миллий дәстүрлерди қайта тиклеў" ураны астында өткерилип, тийкаргы итибар түрли мәмлекетлердеги корейслердиң жергиликли халықлар менен дослығын бекемлеў, дүньядағы тынышлық хәм турақлылықты тәмийинлеў, Орайлық Азия мәмлекетлеринде корейс тили хәм мәдениятын қайта тиклеўге жәрдем бериў сыйақлы мәселелер додаланды.

Кейинги жылларда ассоциация Корея Республикасы менен гуманитарлық хәм қайырқомлық байланысларды күшейтиў арқалы Республикамызда жасаўшы пуқараларға әмелий жәрдем бериў, меҳир-мүриўбетлик хәм қайырқомлық илажларын алып барды. 2007-жылы ассоциацияның бурынғы басшысы Марина Александровна Когай басламасы менен Кореяның "FRIENDS" мәмлекетлик емес коммерциялық емес шөлкеми менен байланыслар орнатылды ҳәм республикамыздағы балалар хәм үлкен жастағылар саламатлығын бекемлеў бойынша кең көлемли ислер алып барылды. Атап айтқанда, 2007-жылы Корея Республикасынан медицина илимлер докторы Ким Джон Ю басшылығындағы офтальмолог, педиатр, иглатерапевт хәм стоматологлардан ибарат биринши қәнигелер топары келди. Арал экологиялық машқаласы себепли аймақ халқының ден саўлығында пайда болып атырған кеселликлерди емлеў хәм алдын алыў исине өз үлесин қосқан шыпакерлерден бири Эм Ки Иль өз сөзинде биринши мәрте Қарақалпақстанға 2009-жылы кәсиплик мәжбүрияты себепинен келгенлигин, кейинги жылларда болса жүрегиниң шақырыўы менен келгенлигин айтқан еди [16]. Корея Республикасының «FRIEND'S» мәмлекетлик емес коммерциялық емес шөлкеми хәм Корея халық аралық ден саўлықты сақлаў шөлкемлері (KOFIN) менен шәрtnамалар имзаланыўы нәтижесинде Нөкис қаласында ҳәр жылы Корея врачларының жети күн даўам етиўши қайырқомлық акциялары өткерилди. Атап айтқанда, 2015-жыл октябрь айында "Өзбекстанда көриў қәбилетин тиклеў дәстүри" тийкарында елиўден аслам офтальмологиялық операциялар бийпул ислениў менен бирге төрт жүзден аслам наўқаслар қәнигелер тәрәпинен бийпул көриктерн өткерилди.

Улыўмаластырып айтқанда, елимизде жасап атырған корейс диаспорасы ўәкиллериниң миллий өзине тәнлиги, мәденияты хәм тилин сақлаўы хәм және де раўажландырыўында Қарақалпақстан корейслер ассоциациясының искерлиги үлкен әҳмийетке ийе. Ассоциация корейс диаспорасы ўәкиллериниң миллий мәдениятын раўажландырыў менен бирге жәмийетлик белсендилигин арттырыў, жәмийетимизде болса миллетлер аралық татыўлық хәм кеңпейиллик орталығын бекемлеў хәм раўажландырыў исине өз үлесин қосты.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Өзбекстан Республикасы Интернационаллық мәденият орайының ағымдағы архиви материаллары. 1994-жыл.
2. Хван Л.Б. Корейцы Каракалпакстана: вчера и сегодня. – Нукус: "Билим", 2004. 10-бет.
3. Хван Л.Б. Корейцы Каракалпакстана: сотворение судьбы. Уроки доброты и братства. – Нукус: «Билим», 2007. 32-бет.
4. Қорақалпоғистон Кореялар Ассоциацияси Устави (янги тахрир). 2014.
5. Тюгай А. Мы живем в Каракалпакстане. // Вести Каракалпакстана, 1996-жыл 28-сентябрь №78.
6. Еденбаева П. Дюнаң – орай дегени. // Еркін Қарақалпақстан, 1992-жыл 22-февраль №15.
7. Пирназарова К. В дружбе и сплоченности – наша сила. // Вести Каракалпакстана, 2020-жыл 19-май №33.
8. Хван Л.Б. Корейцы Каракалпакстана: вчера и сегодня. - Нукус: "Билим", 2004. 28-бет.
9. Тюгай А. Мы живем в Каракалпакстане. // Вести Каракалпакстана, 1996-жыл 28-сентябрь №78.
10. Ниязов Д. Проблемы культурных центров. // Вести Каракалпакстана, 1992. 25-февраль №36.
11. Тюгай А. Мы живем в Каракалпакстане. // Вести Каракалпакстана, 1996-жыл 28-сентябрь №78.
12. Еденбаева П. Дюнаң – орай дегени. // Еркін Қарақалпақстан, 1992-жыл 22-февраль №15.
13. Хван Л. Б. Корейцы Каракалпакстана: сотворение судьбы. Уроки доброты и братства. – Нукус: «Билим», 2007. 54-55-66.
14. Аминова А. Фестиваль дружбы и красоты. // Вести Каракалпакстана, 2021-жыл 8-май №37-38.
15. Тюгай А. Кореяда- 97. // Вести Каракалпакстана, 1997-жыл 23-сентябрь №77.
16. Пирназарова К. Друзья приезжают вновь. // Вести Каракалпакстана, 2017-жыл 10-октябрь №82.

Қорақалпоғистон корейслар ассоциацияси фаолияти ва унинг миллатлараро тотувлик муносабатларини мустаҳкамлашдаги ўрни

Резюме: Мақолада Қорақалпоғистонда фаолият кўрсатувчи миллий маданий марказлардан бири – Қорақалпоғистон Корейслар ассоциацияси фаолияти чуқур ўрганилган. Ассоциация тузилган вақттан то бугунгача бўлган даврдаги фаолиятининг асосий тенденциялари очиқ берилган. Шунингдек, мақолада ассоциация фаолиятини ёритишда архив ва матбуот материалларидан кенг фойдаланилган.

Калит сўзлар: Миллат, миллатлараро муносабатлар, корейс диаспораси, миллий маданий марказ, ассоциация.

Деятельность корейской ассоциации каракалпакстана и ее роль в укреплении отношений межэтнического согласия

Резюме. В статье глубоко изучен один из национальных культурных центров, действующих в Каракалпакстане – Корейская ассоциация Каракалпакстана. Выявлены основные направления деятельности ассоциации с момента ее образования до сегодняшнего дня. Также в статье широко использованы архивные и пресс-материалы для освещения деятельности объединения.

Ключевые слова. Нация, межэтнические отношения, корейская диаспора, национальный культурный центр, ассоциация.

Activities of the korean association of karakalpakstan and its role in strengthening interethnic harmony

Summary: The article deeply studies one of the national cultural centers operating in Karakalpakstan – the Korean Association of Karakalpakstan. The main areas of activity of the association from the moment of its formation to the present day are identified. The article also widely uses archival and press materials to cover the activities of the association.

Key words. Nation, interethnic relations, Korean diaspora, national cultural center, association.

УДК 332.87

АНАЛИЗ ЦЕН НА РЫНКЕ ЖИЛОЙ НЕДВИЖИМОСТИ ГОРОДА САМАРКАНДА

Суюнов Б.А.

Самаркандский Государственный архитектурно-строительный университет имени Мирзо Улугбека

Введение. Обеспечение населения жильем является социальной проблемой, которой в Республике Узбекистан уделяется первостепенное внимание. Развитие рынка жилой недвижимости находится в прямой зависимости от качества (объективности) рыночной оценки жилья, на которое воздействует множество факторов. Теоретико-методологические основы данной исследовательской работы разработаны в соответствии с постановлением Президента Республики Узбекистан от 24.04.2008 года ПК-843 "О дальнейшем совершенствовании деятельности оценочных организаций и повышении их ответственности за качество оказываемых услуг" и указами Президента Республики Узбекистан «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» и другими нормативно-правовыми актами в данной сфере. Наше исследование направлено на повышения эффективности оценочных услуг на рынке недвижимости и повышения достоверности и объективности информации в области оценки жилья.

Обзор литературы и содержания. Научно-теоретические основы исследования научно-теоретических аспектов оценочной деятельности, в том числе дальнейшего совершенствования методов оценки рынка недвижимости, были изучены и исследованы рядом зарубежных и отечественных экономистов, специалистов-практиков. [1,2,3,4]. Среди ученых-экономистов целесообразно выделить исследования В.Шеховцова, О.Мастихиной. В ходе исследования они подробно проанализировали роль рыночных факторов в формировании стоимости жилой недвижимости[1]. В исследованиях А.В. Татаровой систематизированы основные экономические и управленческие проблемы, связанные с теорией и практикой деятельности рынка недвижимости[2]. Р.Х.Алимов, Б.Б.Беркинов, А.Н.Кравченко, Б.Ю.Ходиев своими научными исследованиями раскрывают основные понятия рынка недвижимости. Они рекомендовали методы определения рыночной стоимости жилой недвижимости, основанные на принципах оценки, а также правовых аспектах [3]. Из вышеизложенного видно, что, учитывая важность оценочных услуг на рынке жилой недвижимости, требуется проведения дополнительных исследований.

Рынок жилищного строительства г. Самарканда, как и в любом другом городе Узбекистана, переживает как периоды бурного роста так и периоды снижения. Рекордсменом по новостройкам в 2019-2022 г.г. стали массивы Карасув и Желендорозный район (более 287 тысяч кв. м. жилья)

Анализ первичного рынка жилой недвижимости. Масштаб жилищного строительства в регионе расширится через возведение массивов «Янги Узбекистон». Для строительства современных жилых массивов в Самарканде выбраны три участка-массив «Карасув», желендорозный вокзал и махалля «Ширин».

Согласно проектам генплана, на территории этих массивов в Самарканде в ближайшие два, максимум три года появятся 1012 жилых домов на 91 906 квартир. Массивы «Янги Узбекистон» будут построены на основе принципа комплексного развития. То есть, в каждом массиве одновременно будут возводиться промышленные объекты, сервисная и социальная инфраструктура. В рамках проекта ««Янги Узбекистон» с пустующих земель массива «Карасув» в Самарканде выделено 253,7 га. Всего будет построено 327 многоэтажных жилых домов, количество квартир составит 22 402. В проект вошли также 13 дошкольных учреждений, 6 общеобразовательных школ, 3 медицинских учреждения, 1 футбольная академия. Массив будет полностью построен и сдан в эксплуатацию в 2022-2024 годах. Кроме того, по проекту также будут возведены гостиницы, торговые комплексы, центры сервисных услуг. За счет реновации, сноса жилых домов и изъятия земельных участков путем предоставления домовладельцам денежной компенсации в махалле «Ширин» будут построены жилые массивы, развлекательные центры, парк отдыха и культуры, спортивные площадки. В структуре распределения введенных в 2020-2022 г.г. жилых домов по материалу стен более 50% составляют кирпичные дома, т.к. в течение долгого времени такие дома остаются престижными и востребованными. На рынке жилой недвижимости Самарканда за 2020- 2023 годы наблюдался резкий рост цен, что было вызвано, в основном, общеэкономической ситуацией в регионе и стране: ростом платежеспособного спроса, ростом сноса старых и строительством новых жилых домов новой улучшенной планировки, а также в следствии процессов урбанизации.

Анализ вторичного рынка жилья в г. Самарканде. Проведенные нами исследования и анализ вторичного рынка жилья в г. Самарканда за 2023 год показал, что ныне рыночная стоимость 1 квадрат метра 2-3 комнатных квартир составляет в среднем от 5,3 до 7,6 млн. сум. Предлагаемая цена риелторами установлена в основном с учетом местоположение района, престижность (по отношению к деловому центру, местам работы, жилым территориям, автодороге, наличие объектов социально культурного назначения; транспортная доступность; экологическая обстановка), года постройки и наличия в жилье необходимых инфраструктур. Отметим, что стоимость жилой недвижимости за последние 2-3 года выросли на 20-25%. Необходимо отметить, что рынок недвижимости Узбекистана в последнее время развивается семимильными шагами: темпы строительства растут, за первые полгода 2023-го года в стране заключили более 130 тысяч сделок. Третий по густонаселенности в республике является город Самарканд. Посмотрим, как выглядит индекс цен на жилье в городе (рис-1). За квадрат метр в этом городе сейчас просят примерно \$500-\$800.

Стоимость однокомнатной квартиры площадью 30 квадратных метров в Самарканде составит в среднем – 255 162 тыс. сум, двухкомнатной квартиры

55 кв.м – 467 800 тыс. сум, трехкомнатной квартиры около 70 квадратных метров – 590 375 тыс. сум, многокомнатной квартиры, от четырех комнат площадью от 90 кв.м. – 734 750 тыс. сум, а средняя стоимость одного квадратного метра жилья в Самарканде – 6 500 тыс. сум или 6.5 млн. сум.

Рис-1. Цены на жильё по городу Самарканд за 2020-2023 годы

По состоянию на 1 октября 2023 года на рынке недвижимости Самарканда имеется следующее предложение: а) для домов площадью 20-90 кв.м. количества объявлений о продаже квартир-студий площадью около 20 квадратных метров в Самарканде составляет - 325, однокомнатных квартир площадью 30 квадратных метров в Самарканде составляет - 614, двухкомнатных квартир около 55 кв.м. - 795, трехкомнатных квартир примерно 70 кв.м - 470, а многокомнатных квартир, где четыре и больше комнат общей площадью от 90 кв.м. –

217; б) для элитных домов площадью 100-200 квадратных метров - количество объявлений о продаже домов в Самарканде площадью до 50 квадратных метров - 181, домов площадью до 100 квадратных метров - 253, домов площадью до 150 кв.м - 145, домов площадью до 200 кв.м - 72, а домов площадью от 200 квадратных метров в Самарканде - 54. Таким образом, к 01.10.2023 г. имеется достаточное количества предложений. Уточнено, что основной спрос распределяется на 1-3 комнатные квартиры новой планировки, спрос на гостинки и 1 комнатные снижается.

Выводы. Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы и предложения: автором выполнен анализ развития жилищного строительства и состояния жилого фонда как по стране в целом, так и по г. Самарканда. исследование направлено на повышение уровня обеспечения населения доступным и удобным жильем на основе повышения эффективности оценочных услуг на рынке недвижимости жилья и повышения достоверности и объективности информации в области оценки жилья; результаты, выводы и практические рекомендации, полученные в ходе исследования, не только повышают справедливость и эффективность оценки недвижимости жилья, но и предусматривают учет различных периодов его жизни при определении стоимости жилья в современных экономических условиях; предложен нормативы цен на 1 кв.метр жилой площади на первичном и вторичном рынках недвижимости г. Самарканд. Эти нормативы приняты Ассоциацией оценочных организаций Республики Узбекистан для расширения базы данных при оценке имущества. (Справка № 39/11-2023. Ассоциация оценочных организаций Республики Узбекистан, 2 ноября 2023 г.)

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шеховцов В., Мاستихина О., Пестенко С. Оценка рыночной стоимости недвижимости приносящей доход. Монография. 2017. LAP LAMBERT Academic Publishing. 116 стр.
2. Татарова А.В. Оценка недвижимости и управление собственностью: Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2003. 70 с.
3. Алимов Р.Х., Беркинов Б.Б., Кравченко А.Н., Ходиев Б.Ю. Кўчмас мулкни баҳолаш. Тошкент: "Фан".2005 й. 231 бет.
4. Асаул, А.Н. Экономика недвижимости : учебник для вузов / А.Н. Асаул.– 3е изд. Стандарт третьего поколения. – СПб. : Питер, 2013. – 416 с.
5. Озеров, Е.С. Экономический анализ и оценка недвижимости / Е.С. Озеров. – СПб. : МКС, 2007. – 535 с.;
5. Ганиев К.Б., Ганиева Г.И. Оценка недвижимости. Учебное пособие – Ташкент: изд-во «Konsauditinform – Nashr», 2010 – 232 с

Annotatsiya. Turaq jay kóshpes múlk bazaríní rawajlaníwí tikkeley turaq jaydín bazar bahasíníń sapasına (obektivligine) baylanışlı bolıp, oǵan kóplegen faktorlar tásir etedi. Maqalada Samarqand qalasında turaq jaylardı paydalanıwǵa tapsırıw dinamikası, qalada turaq jay bahalarınń indeksi, birlēmshı hám ekilemshı kóshpes múlk bazaríníń analizı hám basqa da máseleler dodalanadı.

Tayanish sózler: turaq jay kóshpes múlk, bazar bahası, turaq jay bahasına tásir etiwshi faktorlar, demografiya.

Аннотация. Уй-жой кўчмас мулк бозорининг ривожланиши уй-жойни бозорда баҳолашнинг сифатига (хотислигига) бевосита боғлиқ бўлиб, унга кўплаб омиллар таъсир кўрсатади. Мақолада Самарқанд шаҳрида уй-жойларни фойдаланишга топшириш динамикаси, шаҳарда уй-жой нархлари индекси, бирламчи ва иккиламчи уй-жой кўчмас мулк бозори таҳлили ҳамда бошқа масалалар кўриб чиқилган.

Таянч сўзлар: уй-жой кўчмас мулки, бозор баҳоси, уй-жойни баҳолашга таъсир этувчи омиллар, демография.

Аннотация. Развитие рынка жилой недвижимости находится в прямой зависимости от качества (объективности) рыночной оценки жилья, на которое воздействует множество факторов. В статье рассмотрены динамика ввода жилья в г. Самарканде, индекс цен на жилье в городе, анализ первичного и вторичного рынка жилой недвижимости и другие вопросы.

Ключевые слова: жилищная недвижимость, рыночная оценка, факторы, влияющие на оценку жилья.

Annotation. The development of the residential real estate market is directly dependent on the quality (objectivity) of housing market assessment, which is influenced by numerous factors. The article examines the dynamics of housing construction in Samarkand, the housing price index in the city, an analysis of the primary and secondary residential real estate markets, and other related issues.

Keywords: real estate, market valuation, factors influencing housing valuation, demography.

YOSHLARDA VATANPARVARLIK TUYG'USINI SHAKLLANTIRISH – KELAJAK VA TARAQQIYOTNING MUHIM OMILI

Masharipov X. M.

Urganch davlat universiteti

Dunyo mamlakatlari hayotida kuzatilayotgan va tobora keng quloch yoyayotgan globallashuv jarayoni har bir mamlakat oldida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy sohalarga chuqur islohotlar amalga oshirishni dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'ydi. Shu sababli mamlakat taraqqiyotini ta'minlash, iqtisodiy sohani jahon hamjamiyatiga monand tarzda shiddat bilan rivojlantirish, ma'naviy-madaniy hayotni yuksaltirish bugungi kunning dolzarb masalasidir. Islohotlarning bir ma'naviy yo'nalishi sifatida bo'lajak harbiy xizmatchilarda ijtimoiy pedagogik jaryonni rivojlantirish va mutaxassislarining vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Zero, harbiy xizmatchilar davlat xavfsizligini, tinchligi va osoyishtaligini taminlash sohasi mutaxassislari davlatning vakili mamlakat sha'ni, obro'-e'tiborini ta'minlashi, fuqaro manfaatlari uchun kurasha olishlari zarur. Bo'lajak mutaxassis harbiy xizmatchilarning o'z vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishlari uchun yetarli bilim va ko'nikmalarni hosil qilishi, o'zlarida yuksak vatanparvarlikni shakllantirish talab qilinadi.

Vatanparvarlik – o'z yurt-u diyor, xalq, millat va davlatga nisbatan sodiqlik, muhabbat va g'urur hissini ifodalovchi ijtimoiy-ma'naviy xususiyatdir. Vatan - inson uchun eng muqaddas va aziz bo'lgan yurt, makon, muhit. Vatanparvarlik esa, inson uchun ona yurt, ona zamin, ona-Vatan himoya qilishga qaratilgan milliy g'urur va ongli faollik. Vatanparvar fuqaro o'z xalqi, davlati, madaniyati va an'alarini qadrlaydi, ularning obro'-e'tiborini oshirish uchun harakat qiladi. Vatanni himoya qilish va rivojlantirish uchun bor kuchini sarflaydi. Vatanparvar inson o'z Vatani manfaatlarini himoya etishga, uning mustaqilligini, xavfsizligini ta'minlashga, jamiyatni yuksaltirish va taraqqiy ettirish uchun faol kurashadi. Fuqarolik burchi va mas'uliyati. Vatanparvar inson o'z Vatani oldidagi burchlari va mas'uliyatlarini anglab, ularni sidqidildan bajarishga intiladi. Shunday qilib, vatanparvarlik Vatan tushunchasi, milliy g'urur, jamiyatni rivojlantirish va fuqarolik mas'uliyatini o'zida mujassam etuvchi murakkab ijtimoiy-ma'naviy hodisadir.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning "Agar jamiyat xayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va roli ma'naviyatdir, ... Biz yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustaxkam ustunga tayanamiz. Birinchisi - bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi - ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyatidir"[2],- degan so'zlari orqali biz har bir davlatning iqtisodiy hayoti va uning rivojlanishi albatta xalqining ma'naviyatiga, va vataniga bo'lgan muxabbatiga bog'liq.

Vatanparvarlik jamiyat va davlat hayotida muhim rol o'ynaydi. Davlat mustaqilligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida fuqarolar davlat mustaqilligini himoya qilish, uning hududiy yaxlitligini saqlash uchun faol kurashadi. Vatanparvarlik g'oyalari va tuyg'ulari fuqarolarni milliy manfaatlar uchun kurashga ruhlantiradi. Jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlash borasida vatanparvarlik jamiyatdagi birlik, hamjihatlik va o'zaro hamkorlikni mustahkamlaydi. Fuqarolarning davlat va xalq manfaatlariga sodiqligini shakllantiradi. Ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotni ta'minlash borasida vatanparvarlik mafkurasi milliy g'oya, qadriyatlar va an'analarni qaror toptirishga xizmat qiladi. Yosh avlodni Vatan manfaatlari yo'lida faol harakat qilishga ruhlantirib, ularda milliy iftixor tuyg'ularini tarbiyalaydi. Davlatni iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash maqsadida vatanparvar fuqarolar Vatanning iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy salohiyatini oshirish uchun faollik ko'rsatadi. Vatanparvarlik fazilati insonning qon-qoniga singgan xislat sifatida baholanishi O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning: "Yurtga, Vatanga muhabbat, insonparvarlik tuyg'ulari xalqimizning qon-qoniga singib ketgan azaliy xususiyatdir. Ana shu noyob azaliy fazilatlarni asrab-avaylash va yanada takomillashtirish farzandlarimizni ozod va demokratik O'zbekistonning munosib o'g'il-qizlari etib tarbiyalash masalasi ma'naviyat sohasidagi ishlarimizning asosiy yo'nalishini tashkil etmog'i kerak"[1], - degan so'zlari orqali ta'kidlanadi.

Bugungi axborot xuruji butun dunyoga tahdid solayotgan bir zamonda jamiyat a'zolarini, barcha kasb egalarini, shu jumladan ichki ishlar xodimlarini vatanimizga sodiq insonlar qilib tarbiyalash har qachongidan muhimdir. Jamiyatning turli qatlamlarida vatanparvarlik tuyg'usining qanchalik muhim ahamiyat kasb etishini o'tmish tariximizdagi buyuk davlatlar misolida ham ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Buyuk sarkarda Amir Temur davrida vatanparvarlik g'oyalari juda kuchli bo'lib, u o'z siyosati va boshqaruv faoliyatida vatanparvarlik g'oyalariga asoslanar edi. Kuchli markaziy davlat va qudratli armiya tashkil etish uchun Amir Temur birinchi galda kuchli, mustahkam davlat tuzishga intildi. Buning uchun qudratli, tashkiliy jihatdan puxta tuzilgan armiyani shakllantirdi. Davlat manfaatlarini himoya qilish, hududlar va xalqni tashqi dushmanlarning tajovuzidan asrash asosiy vazifasi hisoblanar edi. Harbiy jasorat va g'alabalarga erishishi armiyaning sodiqligi, qahramonligi va jang mahorati uning g'alabalarining asosiy sababi hisoblanardi. Qo'shinlarning jangovar ruhi, intizomi, qahramonligi sarkardaning g'alabalarini ta'minlagan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev globallashuv davrida axborot xavfsizligini ta'minlashga doir munosabat bildirib, "Jahon axborot makonida keskin kurash ketayotgan hozirgi vaziyatda muhim obyektlarda axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kompleks chora – tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish ham davr talabidir"[3.351] degan fikrlari ham bugungi kundagi davr talabini ochib beradi.

Shuningdek, Vatanparvarlik haqida so'z ketganda albatta yana ko'plab tarixiy misollar keltirishimiz mumkin. Masalan, anushteginiylar sulolasining so'ngi vakili Chingizxon qo'shinlarini sarosimaga solgan sarkarda Jaloliddin Manguberding o'z vatani oldida qilgan ishlarini namuna sifatida aytmasdan ilojimiz yo'q. Manguberdi Xorazmni bosib olayotgan cho'l hokimlarining zulmidan xalqini xalos etish yo'lida kurash olib bordi. U o'z kuchini, boyligini, hatto turmush qurish imkoniyatlarini ham Vatan ravnaqi yo'lida sarfladi. Xalq manfaatlarini o'zining shaxsiy manfaatlaridan

ustun qo'ydi. Manguberdi o'zining toj-u taxtni ham xalq manfaatlaridan kelib chiqqan holda tark etdi. Uning uchun xalqning ozodligi va mustaqilligi har narsadan ustunligini umri davomida ko'p marotaba isbotladi.

“Hozirgi vaqtda butun jamiyatimizda, jumladan, Qurolli Kuchlarimiz tizimida amalga oshirilayotgan tub islohotlarda “Insonqadri uchun” degan muhim tamoiil markaziy o'ringa qo'yilayotga sizlarga yaxshi ma'lum”[4]. Prezidentimizning harbiylarga qarata aytgan ushbu so'zlari davlatimiz tomonidan olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlardan darak beradi. Bu albatta yoshlarimizda harbiy vatanparvarlik ruhini oshirishga xizmat qiladi. Birinchi Prezidentimiz og'ir yillarda “O'zining buyuk tarixi va ajdodlariga munosib voris bo'lgan xalqimiz mamlakat xavfsizligini ta'minlashga qodir armiyani yarata oladi” deb katta ishonch bilan aytgan edilar[5.217].

Bo'lajak harbiy xizmatchilarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish va axloqiy tarbiyalash uzoq muddatli pedagogik faoliyat bilan bog'liq. Ijtimoiy o'zgarishlar davrida odatda oldingi qadriyatlar yo'qotilib, yangi ma'naviy va axloqiy o'zgarishlarni talab etadigan ko'rsatmalar, shaxsning ma'naviy va axloqiy rivojlanishidagi inqirozlar, bizga begona bo'lgan madaniyat va xulq-atvor modellari paydo bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh qo'mondoni Shavkat Mirziyoev raisligida 12 yanvar kuni Xavfsizlik kengashining Qurolli Kuchlar va harbiy-ma'muriy sektorlarning 2023 yildagi faoliyati ushbu soha bo'yicha kadrlar tayyorlash yakunlari va yaqin istiqbolga mo'ljallangan vazifalar muhokamasiga bag'ishlangan kengaytirilgan yig'ilishi bo'lib o'tdi[7].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston milliy ensiklopediyasida “Vatanparvarlik – kishilarning ona yurtiga, o'z Vataniga muhabbati va sadoqatini ifodalaydigan tushuncha bo'lib, vatanparvarlik barcha kishilar, xalq, millatlar uchun umumiy bo'lgan, asrlar davomida sayqallanib kelgan umuminsoniy tuyg'u, ma'naviy qadriyatlardan biri. Tarixiy jihatdan vatanparvarlik kishilarning o'z vatanlari taqdiri bilan bog'liq ijtimoiy rivojlanish, xalqlarning o'zlari yashayotgan hududning daxlsizligi va mustaqilligi yo'lidagi kurashi jarayonida takomillashib kelgan his-tuyg'ular jamlanmasi hamdir. Bu Vatanning o'tmishi va hoziri bilan faxrlanishda, uning manfaatlarini himoya qilishda namoyon bo'ladi. Vatanni sevish iymondandir deb ham bejizga aytishmagan”[8]. Vatan (arabcha “vatan” – ona yurt) tushunchasi esa, kishilarning yashab turgan, ularning avlod va ajdodlari tug'ilib o'sgan joyi, hududi, ijtimoiy muhiti, mamlakati demakdir. Pedagogika ensiklopediyasi[9] da vatanparvarlik (yunoncha “patriotes” vatandosh, “patris” – vatan) – tug'ilib o'sgan yurt, Vatanga muhabbat, sadoqat o'z xatti-harakatlari bilan uning ravnaqi uchun xizmat qilish, Vatanining ozodligi va obodligi, uning sarhadlari daxlsizligi, mustaqilligining himoyasi yo'lida fidoyilik ko'rsatib yashash, ona xalqining or-nomusi, shon-sharafi, baxtu saodati uchun kuch-g'ayrati, bilim va tajribasi, butun hayotini baxsh etishdek dunyodagi eng muqaddas va oliyjanob faoliyatni, kishining o'zi tug'ilib o'sgan, kamol topgan joy, zamin, o'lkaga bo'lgan mehr-muhabbati, munosabatlarini ifoda etadigan ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy xislatlari, fazilatini anglatadigan atama” sifatida talqin qilinadi.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash uchun qo'llaniladigan asosiy usullar quyidagilardan iborat: Tarixiy bilimlarni shakllantirish. Yoshlarning o'z xalqi, davlati va millati tarixini chuqur o'rganishini ta'minlash. Milliy qadriyatlar, an'analar, meros va ulug' shaxslarning faoliyati bilan tanishtirish ularga nisbatan g'urur tuyg'ularini shakllantirish; Milliy g'oya va g'urur tarbiyasi. Yoshlarda o'z milliy o'zligini, uning betakror xususiyatlarini his etish tuyg'usini shakllantirish. Mustaqillik, erkinlik va yuksak maqsadlar yo'lida kurash an'alarini targ'ib qilish; Vatanga muhabbat tarbiyasi. Yoshlarning tuproqqa, tabiiy boyliklariga, yurt maskanlari va imoratlarga, tarixiy obidalarimizga bo'lgan hurmat-e'tiborini kuchaytirish. Ona Vatan va xalq manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo'yish ruhini singdirish. Vatanparvarlik namunalarini ko'rsatish. Ulug' ajdodlar, millat faxrlari, qahramonlarning hayot va faoliyatini ko'rsatish. Davlat va jamiyat ravnaq topishida vatanparvarlik namunasini ko'rsatgan xodimlarga e'tibor qaratish. Jamoaviy vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish. Guruh, jamoa, millat manfaatlariga xizmat qilish ruhini qaror toptirishga intilish. Yurtdoshlar, hamyurtlar o'rtasidagi birodarlash, hamjihatlik tuyg'usini mustahkamlash. Amaliy vatanparvarlik ko'nikmalarini takomillashtirish. Yoshlarni vatanga xizmat qilish yoki qo'llab-quvvatlash borasidagi faoliyatlarga jalb etish. Fuqarolik hamda mehnat burchlarini vijdonan bajarishni shakllantirish kabi usullar yordamida yoshlarda Vatan g'oyasi va tuyg'ulari chuqur shakllantirilishi, ularning butun hayoti davomida barqaror saqlanishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda harqachongidan ham taxlikali zamonda yashamoqdami. Globallashuv, axborot oqimining keskin oshishi, inson ongini egallashga qaratilgan turli tuman ko'rinishdagi tahdidlar shuni ko'rsatadiki yosh avlodni turli zararli yot g'oyalardan ximoya qilish dolzarb masaladir. Yoshlar dunyoqarashida axboriy tahdidlarga qarshi immunitetni shakllantirish masalasi zamonaviy jamiyatda katta ahamiyat kasb etayotgani barchamizga ayon. Buyuk ajdodlarimizning xotirasiga bo'lgan xurmat, o'z ajdodlaridan faxrlanish tuyg'ulari shakllangan avlod albatta vataniga sodiq bo'lib kamol topadi. Vatanparvarlik tuyg'usi inson qalbi va ongida shu qadar chuqur ildiz otadiki, u uning butun hayot faoliyatini belgilaydi va manguilik davom etadi. Bu tuyg'u har bir yosh avlodning o'z tarixiga, urf-odatlariga, milliy an'analari va qadriyatlariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo'lishi, o'z milliy o'zligini his etish va uni yuksak darajada saqlashga intilishida namoyon bo'ladi. Vatanparvarlik tuyg'usi mustaqil davlat barpo etish, uni ravnaq toptirishga yanada ko'proq harakat qilish, ularning suverenitetiga, hududiy yaxlitligiga va xavfsizligiga sodiq bo'lish kabi ehtiyojlarni qondiradi. Vatanparvarlik davr talablariga mos ravishda izchil tarbiyalanib boradigan fazilatdir. U jamiyatda milliy, fuqarolik va ma'naviy-axloqiy qadriyatlar shakllanishiga xizmat qiladi. Vatanparvarlik juda kuchli ma'naviy-ruhiy kuch bo'lib, u xalqning bir-biriga, Vatanga bo'lgan muhabbatini, yagona maqsad yo'lida birlikda kurashishini ta'minlaydi. Prezidentimizning “Ana shu murakkab ishda armiya safarida mardlik va matonat, Vatanga sadoqat bilan xizmat qilish maktabini o'tagan navquron o'g'lonlarimiz ishonchli tayanch va suyanch bo'lib xizmat qiladi”[6] degan fikrlari ham

yoshlarimizni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash dolzarb masala ekanligini ko'rsatadi. Vatanparvarlik inson hayotidagi eng yuksak insoniy fazilat bo'lib, u Vatan taqdiri, xalq manfaatlarini uchun jonkuyarlikda namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" T.: Ma'naviyat 2008 yil.
2. Sh.Mirziyoyevning 2021 yilning 19 yanvar kuni ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalariga bag'ishlab o'tkazilgan yig'ilishdagi nutqi.
3. Shavkat Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz" O'zbekiston T-2023. 351 b.
4. Shavkat Mirziyoyev "O'zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlari tashkil etilganining 30 yilligi va Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan yollagan tabrik" 2022 – yil 13-yanvar
5. Shavkat Mirziyoyev "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" T. "O'zbekiston" -2017 217-b
6. Prezident Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 13 yanvardagi Vatan himoyachilari kuni va O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil etilganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi tabrik nutqi.
7. <https://kun.uz/news/2024/01/12/ozbekiston-prezidenti-xavfsizlik-kengashining-kengaytirilgan-yigilishini-otkazdi>.
8. O'zME. Birinchi jild. – Toshkent, 2000.
9. Pedagogika ensiklopediya. 1-jild. – T., 2013.

Yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish – kelajak va taraqqiyotning muhim omili

Annotatsiya: Ushbu maqola vatanparvarlik tushunchasi, Vatanparvarlik nima va uni shakllanishidagi omillar nimalardan iborat, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish davlat taraqqiyotiga qanchalik ta'sirlari tog'risidagi muammolarga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Vatan, vatanparvarlik, taraqqiyot, harbiy, davlat, harbiy jasorat, barqarorlik.

Аннотация: В данной статье основное внимание уделяется понятию патриотизма, что такое патриотизм и каковы факторы его формирования, а также как формирование патриотических чувств влияет на развитие государства.

Ключевые слова: Родина, Патриотизм, прогресс, военный, государственный, военный подвиг, стабильность.

Annotation: This article focuses on the concept of patriotism, what is patriotism and what are the factors in its formation, and how does the formation of patriotic feelings affect the development of the state.

Key words: Homeland, Patriotism, Development, Military, State, Military Courage, Stability.

УДК: 633.15.789

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭКОЛОГИК ТОЛЕРАНТЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ТИЗИМИ ИСТИҚБОЛЛАРИ

¹Қабулов Қ. П., ²Мингбаев Р. Х.

¹Урганч давлат университети

²Жиззах давлат педогогика университети

Инсоният экологик муаммолар глобаллашиб, кескинлашаётган ҳозирги шароитда дунё ҳамжамияти, экологик толерантликни таъминлаш институционал тизимини ривожлантириш эҳтиёжини ҳам, заруриятини ҳам англаб етмоқда. Зеро, дунё давлатларининг географик ўрни, экологик вазияти, экологик хавф потенциали, экоиктисодий имкониятлари, анъанавий тарихий кадриятлари, этно-демографик ва конфессионал таркибидан қатъий назар экологик толерантлик феноменини шакллантиришнинг ижтимоий-сиёсий шарт-шароитларини яратишни тақозо қилмоқда. Бошқача қилиб айтганда, турли: ирқ, миллат, элат, демографик қатлам ва конфессияларга мансуб халқларнинг маънавий-руҳий бирлигини намоён қилувчи толерантлик тамойили (инсоннинг антропоген ва бошқа ижтимоий фаолиятларида субъектив омил бўлса ҳам), глобал экологик барқарор тараққиёт эҳтиёжи учун субстанциявий-императив характердаги объектив асосдир. Зеро, экологик мақсад, эҳтиёж, манфаат категориялари мазмунини объектив экологик борлик ва унинг ривожланиш қонунлари ташкил қилади.

Бу эса, ўз навбатида, умуман толерантлик, хусусан экологик толерантлик ҳодисасини шакллантиришнинг институционал тизимини комплекс-системали ўрганиб, уларнинг демократик ва гуманистик характери, ўзаро функционал интеграциялашиш хусусиятлари, умуминсоний маънавий-ахлоқий императив нормаларга мослигини аниқлашнинг назарий-методологик асосларини ўрганишга қизиқишни кучайтирмоқда. Хусусан, миллий, минтақавий ва халқаро даражаларда экологик вазиятга, қўшни давлатлар эҳтиёжлари ҳамда потенциал имкониятларига қараб, толерантликни шакллантириш ва ривожлантирига мутасадди ижтимоий-сиёсий институтлар фолитини интеграциялаштириш йўналишларини, усул-воситаларини, механизмларини доимий равишда ўзгартириб туришни тақозо қилмоқда.

Масалан, Орол денгизи қуриши билан боғлиқ ижтимоий, иқтисодий, экологик муаммоларни Ўзбекистон ва Қорақалпоғистоннинг кўпмиллатли халқи бирдамлигисиз ҳал қилиб бўлмаслигини Шавкат Мирзиёев 2016 йил 16 ноябрдаги Қорақалпоғистон сайловчилари вакиллари билан учрашувдаги "Юрагимга, қалбимга яқин инсонлар" деган нутқида алоҳида таъкидлади [1, 211-236]. Бу борада Орол денгизи ҳавзаси экологик инқироз оқибатларини бартараф этиш, унинг янада чуқурлашиб кетишини олдини олиш бўйича қўшма дастурлар амалга оширилишини ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг экологик толерантлиги натижаси деб баҳолашга муносиб. Шунингдек, 2018

йилда Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида экологик вазият оқибатида икки марта туз бўрони бўлиб ўтди ва шу билан бирга бу бўрон натижасида табиатга салбий таъсир ўтказди.

Айниқса, Оролнинг қуриган қисмида кум қўчқиларини қотириш, қурғоқчилик ва шўрланишга чидамли ўсимликлар экиш ҳисобидан бу ерларни ўзлаштириш борасида катта ишлар амалга оширилмоқда. Яъни, Оролнинг қуриб қолган майдонларидан яйлов сифатида фойдаланиб, чорвачиликни ривожлантириш имконини беради. Бундан ташқари, Амударё дельтасида сув майдони 150 минг гектардан ошиқ сунъий сув ҳавзалари ташкил этилиши билан балиқчилик хўжаликларини ташкил этиш имконияти пайдо бўлди.

Кейинги вақтларда, фалсафий адабиётларда, халқаро экологик сиёсий муносабатларни *глобал геоэкологик маданият* тамойиллари асосида толерантлаштириш имкониятига алоҳида эътибор берилмоқда. Масалан, россиялик академик Н.Н.Моисеев умуминсоният геомаданиятининг янги синтезлашган, интеграциялашган тенденциясини, “технологияси”ни ва унинг динамик ривожланиш босқичларини асослаб, бу жараён бошланишидаёқ: “инсон ўзининг нафақат оиласига, мамлакатига, миллатига мансублигини, балки, айни пайтда, бутун планетар ҳамжамиятга ҳам мансублигини англаши лозим. Яъни, муайян (*экологик* – С.Ш.) жамият аъзоси эканлигини ҳис этиб, инсоният тақдирини, ундан узоқда яшовчи бегона кишилар ҳаёти учун жавобгарликни ўз зиммасига олиши керак” [2, 51], деб ёзган эди. Йирик немис файласуфи Иммануэл Кантнинг ахлоқий императивлар инсонни юксакка кўтариб улугʻлайди, аксинча ахлоқий фазилатлардан узоқлик эса, уни тубанликка етаклайди [3, 282], деган фикри асосида, экологик толерантлик феноменини маънавий-ахлоқий қадрият сифатида олиб қарасак, унинг замонавий долзарблиги намоён бўлади. Дарҳақиқат, ҳозирги даврда экологик муаммолар глобаллашуви, халқаро: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатларнинг янги экологик маънавий-ахлоқий қадрият парадигмаларини шакллантирди ва қонуниятларини, тамойилларини намоён қилмоқда. Хусусан, дунё давлатларининг ўз ҳудудларида амалга оширган ижтимоий-иқтисодий фаолияти туфайли: трансчегаравий табиатга зарар етказмаслик – халқаро экологик гуманизм тамойили; бошқа давлат табиатига етказилган зарар учун давлатларнинг жавобгарлик масъулияти тамойили; табиат муҳофазасида инсон экологик эркинлиги ва давлатларнинг экологик суверенлиги тамойиллари шаклланди ва халқаро миқёсда эътироф этилган.

Бу тамойиллар умумлашган тарзда, БМТнинг 1972 йил Стокгольмда ўтказилган атроф-муҳит муҳофазаси бўйича халқаро конференцияси Декларациясида: “инсон эркинлик, тенглик ва муносиб ҳаёт шароитларига эга бўлишга ҳақли ва яхши атроф-муҳитда яшашга имкон берувчи асосий ҳуқуқларга эга” [4], деб кўрсатилган.

Бу директив кўрсатмада, *бир томондан*, атроф-муҳитни муҳофаза қилишда халқаро муносабатларида давлатлар экологик толерантлигини шакллантириш соҳасида асосий тадбирларни амалга ошириш долзарблиги ҳам, зарурияти ҳам, аҳамияти ҳам асосланган. *Иккинчи томондан*, айрим давлатларнинг ҳаёт талабларидан орқада қолаётган халқаро экологик муносабатларида экологик толерантликни шакллантиришни глобал геоэкологик маданият даражасига кўтариш талаб қилинган.

Умумлаштириб айтганда, *толерантлашган экологик онг ва маданият* асосида, инсонларнинг табиий атроф-муҳит муҳофазаси билан бевосита боғлиқ ижтимоий фаолияти “табиат-жамият-инсон” тизими муносабатларида [5], хусусан инсон ва жамиятнинг табиатга *экологик толерантлигини* тарбиялашда, ижтимоий онг шакллари ролини комплекс-системали ўрганиш, умуман, глобал муаммолар ечимида субъектив омилларнинг функционал аҳамиятини билишда назарий, методологик асослиги билан муҳим амалий аҳамиятга эга. Шунинг учун, ўз вақтида, Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислон Каримов: “Кишиларда янгича экологик фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарабини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имконини бериш” [6, 269] керак деб, инсоннинг экологик тафаккур тарзини шакллантиришга давлат сиёсати даражасида системали ёндашув зарурлигини таъкидлаган эди [7].

Шаҳс онгида табиатга экологик муносабатнинг толерантлиги, табиатни муҳофаза қилиш жараёнида ижтимоий онг шакллари амалий “моддийлаштиришида” намоён бўлиб: *биринчидан*, ҳар қандай инсоннинг табиат муҳофазасига “толерантлашган” муносабати даражаси ва характери ижтимоий онг шакллари экологиялаштириш усуллари, воситаларини қўллашга дифференциал ёндашишни тақозо қилади; *иккинчидан*, табиатга экологик толерантлик тамойилига кўра оқилона муносабат, жамият ижтимоий онг шакллари ривожланиш даражасига мос келади ва уларнинг функционал интеграциялашуви жараёни натижалари самарадорлигини таъминлайди; *учинчидан*, ижтимоий онг шакллари миллий хусусиятлари ва ментал характери табиатга экологик муносабат толерантлигини адекват акс этиришда намоён бўлади ва уларнинг индивидуаллиги умуминсоний мазмуни ва моҳиятини истисно қилмайди; *тўртинчидан*, ижтимоий онг шакллари экологиялашувининг функционал интеграциялашуви ва универсаллашуви, бир томондан, экологик толерантликнинг глобал трансформациясига асос бўлади, иккинчи томондан, унинг натижаси ҳисобланади; *бешинчидан*, конкрет ижтимоий онг шаклининг функционал аҳамияти, жамиятда экологик толерантлик қадриятини шакллантириш ва оммалаштириш усуллари, воситаларини йўналишларини, истиқбалларини белгилаб бериши билан изоҳланади.

Жамият экологик муносабатларида, муайян ижтимоий онг шакли доминантлик ролига, функционал аҳамиятига қараб, инсон онгида толерантлик феноменини тарбиялашнинг педагогик-дидактик йўналишлари шаклланган ва функционал конкретлашмоқда. Бу жараёнда “экологик толерантликнинг самарадорлиги – жамиятда ҳукмрон: мифологик, диний, ахлоқий, эстетик ва илмий-оммавий онг даражаларининг бир-бирига мос келишига боғлиқ” [8, 77-78] бўлиб, толерантлик феноменининг интегратив-универсал характерини намоён қилади. “Табиат-

жамият-инсон” тизимида инсонларнинг табиий атроф-муҳит муҳофазасига, ресурсларидан рационал фойдаланишга йўналтирилган ижтимоий фаолиятида, умумий маънода *табиатга экологик муносабат толерантлигини*, хусусий маънода – *табиатга экологик маданий муносабатини* тарбиялаш технологияси ва жараёнини комплекс-системали ўрганиш – глобал муаммолар ечимини топишда муҳим назарий-методологик ва амалий-праксиологик аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” ИМИУ, 2017.
2. Моисеев Н.Н. Быть или не быть ... Человечеству? М., 1999. - С.51.
3. Қаранг: Кант И.Сочинения в 6 томах. Т. 4. С.282.
4. БМТнинг расмий сайти <http://www.un.org/ru/>
5. Шу ўринда бу тизимда толерантлик фақат инсон ва жамиятга ҳос бўлиб, табиатнинг уларга нисбатан “толерантлиги” мажозий маънода ишлатилишини эслатиш ўринлидир.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995, 269-бет.
7. Дарҳақиқат, ҳар бир инсонга ўз фаолият соҳаси ва шаклини мустақил танлаш имконияти ва ҳуқуқининг берилиши – давлатларнинг демократик характери ва толерантлигини намоён қилувчи асосий мезондир.
8. Айматов А.Қ. Шахснинг табиатга экоэстетик муносабатини шакллантириш масалалари. –Т.: “Фан ва технология”, 2017, 77-78

Ўзбекистонда экологик толерантликни таъминлашнинг институционал тизими истиқболлари

Аннотация: Ушбу мақолада миллий ва халқаро экологик муносабатлар, уларни уйғунлаштиришда толерантлик тамойилининг аҳамияти ёритиб берилган. Ўзбекистонда халқаро экологик ижтимоий-сиёсий муносабатларни толерантлаштиришнинг ички ва ташқи омиллари хусусида баён қилинган.

Калит сўз: экология, экологик муносабат, толерантлик, экологик вазиятни прогнозлаштириш, глобал муаммо, консенсус.

Перспективы институциональной системы обеспечения экологической толерантности в узбекистане

Аннотация: В данной статье подчеркивается важность принципа толерантности в национальных и международных экологических отношениях и их гармонизации. Описаны внутренние и внешние факторы толерантности международных экологических социально-политических отношений в Узбекистане.

Ключевые слова: экология, экологическое отношение, толерантность, прогнозирование экологической ситуации, глобальная проблема, консенсус.

Prospects of the institutional system for ensuring environmental tolerance in uzbekistan

Abstract: This article emphasizes the importance of the principle of tolerance in national and international environmental relations and their harmonization. Internal and external factors of tolerance in international environmental socio-political relations in Uzbekistan are described.

Key words: ecology, environmental attitude, tolerance, forecasting the environmental situation, global problem, consensus.

ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТДА КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ ҚУРАШИШ БОРАСИДА АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН ИСЛОХОТЛАР

Арипов А. С.

Навоий давлат педагогика институти

Қанчадан қанча воқеа-ҳодисалар тарихда содир бўлганига қарамай, яхшилик билан ёмонликни фарқлайдиган аниқ бир кўрсаткичлар мавжуд эмас, ёки бўлмаса, доимий амал қиладиган ўзгармас ўлчови йўқ. Илм-фан бор, динлар бор, тараққиёт ва ривожланиш бор, бироқ ҳамма бирдек биладиган мукамал бир қоида йўқ. Умр хилма-хил воқеалардан иборат. Ушбу таҳликали замонда ўз юртини турли хавф-хатарлардан асраш учун эса турли кўринишдаги ёмон иллатлар, шу жумладан порахўрликка қарши сергаклик билан ва аёвсиз кураш олиб бориш талаб этилади.

Бугунги кунда мамлакатимизда коррупцияга қарши курашиш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев жуда кўплаб маъруза ва чиқишларида лоқайдлик, бепарволик, порахўрлик, коррупция, сохтакорлик, мансаб ваколатини суистеъмол қилишга қарши кураш бутун жамиятнинг мақсадига айланиши кераклиги тўғрисида гапирар экан, “коррупция билан ҳеч қачон мақсадимизга эриша олмаймиз,”- дея таъкидлаб, унга қарши курашишни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари мутасаддиларига асосий вазифа сифатида қўяди [1]. Турли кўринишдаги ҳодисалар орасидан коррупция каби ёмон иллатни ажратиб олиш ва яхшидан фарқлаш инсон ҳаётида ҳақиқатни билиши учун муҳим аҳамият касб этади. Ҳақиқат эса адолат ёрдамида рўёбга чиқади. Адолат билан иш қилган инсон ҳақиқатни кўра олади. Қанчалик ҳақиқатга ва табиийликка яқинлашса, шунчалар ўзлигини англайди ва топади. Зеро, чексизлик ичра ястанган билимдан фақат чегаралаб берилганига қадар била оламиз, чегарадан у ёғида нима борлигини кўра олиш эса ҳақиқатни кўра олиш билан баробардир. Инсон астойдил излансагина, албатта яхшиликка эришади ва керак бўлса келажакни олдиндан кўра олади.

Камбағаллик, ишсизлик, даромаддаги тенгсизлик, турмуш даражаси пастлигининг илдири коррупция тусидаги жиноятчилик билан боглиқ. Коррупция жамиятнинг барча соҳаларида адолатсизликни келтириб чиқаради [2, 3].

Бировнинг ҳаққига кўз олайтириш, нажот сўраб мурожаат қилган аслида ёрдамга муҳтож инсон елкасига яна қўшимча юк бўлиш ҳақиқий қабиҳликдир. Мансаб ёки мартабага осонликча эришилмайди, бунга қанчалик енгил

эришилса, шунчалик тез йўқотилади. Баъзи бир инсонлар мартабага эришгач, уларни шу даражага етиб келишига сабаб бўлган яхшиликлардан қўлини узиб, навсига берилиб, яхши амалларни унутиб, ёмонлик йўлини танлайдилар. Бу йўл уларни инсон оёғи остидаги жарликданда пастроқ пасткашликларга олиб боради. Ҳаттоки бу йўлни охири у ёқда турсин, бир қадам олдинда нима борлигини ҳам кўра олмайдилар. Азалдан инсоният учун энг катта иллатлардан бири бўлган порахўрлик, таъмагирлик жиноятлари миллиардлаб инсонларнинг умрига заволаб бўлиб келмоқда. Бундай иллатга ружу қўйганлар ёмонликлар ичида йўғлиқка айланиб бормоқда. Коррупция, шу жумладан порахўрлик сингари тараққиёт кушандаси бўлган бундай иллатларга қарши курашиш бугунги кунда юртимиз ҳаёти учун ҳам муҳим қадамлар бўлиб саналмоқда. Демократик қадриятлар қарор топиб бораётган бир вақтда давлат хизматчилари томонидан порахўрлик, мансаб мавқеини сунистасмол қилиш билан боғлиқ жиноятларни содир этилиши ҳокимиятнинг обрўсизланишига, давлатнинг сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий тизимиغا путур етишига, натижада амалдаги ҳокимиятга нисбатан норозиликка сабаб бўлади. Коррупциянинг маълум бир мамлакатда ривожланиши эса ўша давлатнинг таназзулига олиб келади [3]. Халқимизни тўғри ҳаётий йўл сари етаклаш, ҳалол яшашга ўргатиш ва келажagini истиқболни ўйлаш ҳамда режалаштириш яхшиликка етакловчи амаллардан биридир. Шунинг учун ҳам юртимизда коррупция каби иллатни таг-туби билан йўқ қилиш, қонунийликни таъминлаш ва давлатимизни адолат билан бошқариш борасида бир қанча ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев ўз ваколатига киришиши билан Президент сифатида имзо чеккан энг биринчи ҳужжат “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни бўлди. Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 03 январь кундаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги ЎРҚ-419-сон Қонуни коррупцияга қарши курашиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишда асос бўлиб ҳисобланади. Амалга оширилаётган ислохотларни давоми сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 июндаги “Ўзбекистон Республикасида Коррупцияга қарши курашиш тизimini такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6013-сонли Фармонида кўра Коррупцияга қарши курашиш агентлиги ташкил этилди. Агентликни ташкил этилиши юртимизда инсон ҳуқуқлари қафолатини мустаҳкамлашда яна бир олға юрилган қадам бўлди. Агентлик умуман янгича тизим ва иш услуби асосида иш олиб бориши лозим бўлгани ҳамда замонавий талабларга тўғри келиши зарурлиги инобатга олиниб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида” ги ПК-4761-сон Қарорига асосан Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги тузилмаси шакллантирилди. Ушбу агентлик янги Ўзбекистон учун янгича функцияларни бажарадиган тузилмага айланиши, тараққиётимиз учун алоҳида ўрин эгаллаган ҳолда фаолият юритиши асосий мақсад сифатида белгиланди. Коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан куйидаги чора-тадбирларни босқичма-босқич амалга ошириш устувор вазифа сифатида белгиланган: Давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятида очиқликни таъминлашга оид материалларни тайёрлаш учун буюртмалар бериш; Нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларининг давлат органлари ва ташкилотлари фаолияти очиқлигини таъминлашга қаратилган лойиҳаларини ҳамда бу борада ўтказиладиган тадқиқотларини ва ижтимоий сўровларини молиялаштириш; Коррупцияга қарши курашиш соҳасида кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга қўмаклашиш; Агентликда унга юклатилган вазифаларни амалга ошириш бўйича чора-тадбирларни молиялаштиришга қўмаклашувчи, юридик шахс мақомига эга бўлмаган Жамоатчилик назоратини ривожлантириш жамғармасини ташкил этиш [4]. Ҳар бир жиноят турини камайтириш учун профилактик ишлар амалга оширишнинг ўзига хос аҳамияти бўлсада, порахўрлик билан боғлиқ жиноятларга қарши курашишда асосан жиноятларни якка тартибда аниқлаш ва барҳам бериш кўпроқ самара беради.

Коррупцияга қарши курашиш агентлиги ўзига юклатилган вазифаларни амалга ошириш учун куйидаги ҳуқуқлардан фойдаланиши назарда тутилади: Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг электрон маълумотлар базаларидан коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларга доир маълумотларни олиш; Тадқиқотлар ва маъмурий суриштирувлар ўтказиш ҳамда таҳлилий материаллар тайёрлаш бўйича қўшма ишчи гуруҳларини тузиш;

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга жиноят ишини кўзғатиш ёки бошқа таъсир чораларини кўриш учун коррупция фактлари тўғрисидаги хабарларни юбориш ва ушбу хабарларни текшириш натижалари бўйича қабул қилинган қарор тўғрисида маълумотни талаб қилиб олиш; Оммавий резонанс ва муҳокамалар, яъни жамиятнинг маълум бир ҳодисага нисбатан ҳиссий муносабатига сабаб бўлган, жамоатчилик эътиборини тортган ва турли баҳс-мунозараларни келтириб чиқарган коррупцияга оид фактлар бўйича ишни кўриб чиқаётган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан биргаликда матбуот анжуманлари ўтказиш[5]; Бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга коррупция фактлари тўғрисидаги хабарларни юборишдан кўра, агентликнинг ўзи ушбу жиноятларни аниқлаб, фош этадиган бўлса, кўпроқ ижобий натижаларга эришиш мумкин. Бу каби жиноятларни аниқлашда тезкорлик талаб этилади. Коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорликда коррупциявий жиноятлар борасида: Оммавий резонанс ва муҳокамалар, яъни жамиятнинг маълум бир ҳодисага нисбатан ҳиссий муносабатига сабаб бўлган, жамоатчилик эътиборини тортган ва турли баҳс-мунозараларни келтириб чиқарган коррупцияга оид фактлар акс этган хабарлар бўйича — ўн кун муддатда; Бошқа коррупциявий жиноят ва ҳуқуқбузарликлар тўғрисида — ҳамкор органлар билан келишувга кўра ҳар чорак ёки ярим йиллик яқунлари бўйича; Коррупцияга оид жиноятчилик ҳолати, тенденциялари, содир бўлиш сабаб ва шарт-

шароитлари, коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашиш бўйича кўрилатган чоралар тўғрисида — йил якуни бўйича жамоатчиликни хабардор қилинишининг тартиби ўрнатилди [6].

Агарда Коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан коррупция, шу жумладан порахўрлик билан боғлиқ жиноятларга қарши курашадиган ягона тизим йўлга қўйиладиган бўлса, Давлат хавфсизлик хизмати, Давлат божхона қўмитаси, Бош прокуратура ҳузуридаги Иктисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти ва Ички ишлар вазирлиги каби ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда мавжуд бўлган бир-бирини такрорловчи функцияларга зарурат қолмайди, барча тузилмалардаги кучларнинг Коррупцияга қарши курашиш агентлиги қўлида жамланиши агентликнинг янада “бақувват” бўлишига олиб келади. Мустақил функцияга эга бўлган агентликнинг иши самаралироқ ва таъсирли бўлади, ўтказилган тезкор амалиётлар бўйича маълумотлар тарқоқ ҳолда эмас, балки ягона тизимда жамланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 7 декабрдаги ПҚ-34-сонли “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорига кўра Коррупцияга қарши курашиш агентлиги 2022 йил 1 январдан бошлаб фуқароларга коррупция ҳақида тезкор хабар бериш имконини берувчи туну кун фаолият юритадиган «Call-марказ»ни ишга тушириши назарда тутилган. Шунингдек, мазкур Қарор билан: “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлигининг Жамоатчилик назоратини ривожлантириш жамғармаси маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартиби тўғрисида”ги Низом; “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлигининг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорлик қилиш тартиби тўғрисида”ги Низомлари тасдиқланди.

Коррупцияга қарши курашиш борасида «Call-марказ»ни ишга туширилиши, жамоатчилик назоратини кучайтиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириш жудаям яхши самарасини беради. Бироқ, бу турдаги жиноятлар бўйича турли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга келиб тушаётган маълумотлар ёки мурожаатлар ягона маълумотлар базасида жамланиши зарур. Бунинг учун, бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг мурожаатлар билан ишлаш фаолиятини айнан коррупция билан боғлиқ хабарлар билан ишлаш қисмини ягона тизимга бирлаштириш ва мувофиқлаштирувчи электрон дастурни йўлга қўйиш таклиф этилади. Шундагина, мамлакатимиздаги коррупцион ҳолатлар билан боғлиқ вазиятни аниқ таҳлил қилиш амалга ошириш мумкин ва бундай ҳолатлар қўпайган соҳаларни тезкорлик билан аниқлаш ҳамда ўз вақтида тегишли чора-тадбирларни белгилаб олиш мумкин бўлади. Зеро, коррупция касалликка ўхшайди, ўз вақтида касалликнинг ўчоғи аниқланиб, аниқ ташхис қўйилиб, даволанмаса, касаллик кучайиши ва оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. Ўз вақтида аниқланмай қолган касаллик бутун бир организмдаги иммун тизимини ишдан чиқариши ҳеч гап эмас.

Шунинг учун ҳам, коррупцияга мойил соҳа ва тармоқларни аниқлаш, коррупциявий омиллари бартараф этиш тизимининг самарадорлигини ошириш, жамиятда коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантириш [7] зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантиришга йўналтирилган ўқув жараёнини ташкил этишнинг услубий масалалари. А.Ўринбосов, М.Қодиров. <https://customs.uz/uz/news/view/6030>.
2. Ички ишлар органларида коррупциянинг олдини олиш ва ходимларда коррупцияга қарши ҳуқ-атворни шакллантириш. Дарслик. Долзарб дарсликлар руқни. Ш.Р.Қобилов. Тошкент-2021. 3-бет.
3. Коррупция – жамият тараққиёти қушандаси. М.Муллажонов. <https://xorazm.adliya.uz/>
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-34-сонли Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-34-сонли Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-34-сонли Қарори.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.

Замонавий жамиятда коррупцияга қарши курашиш борасида амалга оширилаётган ислохотлар.

Аннотация: Мақолада коррупция, шу жумладан порахўрлик жиноятларининг оқибатлари ва зарари, бундай жиноятларга қарши курашишнинг ўзига хос аҳамияти ҳамда юртимизда коррупцияга қарши курашиш соҳасида амалга оширилаётган ишлар, бу борада қонунчилигимизга киритилаётган янгилликлар ва уларни янада мустаҳкамлаш учун қўшимча чора-тадбирларни амалга ошириш юзасидан таклифлар баён этилган.

Калит сўзлар: коррупция, порахўрлик, коррупцияга қарши курашиш тизими самарадорлигини ошириш.

Реализованные реформы по борьбе с коррупцией в современном обществе.

Абстрактный: В статье описаны последствия и вред коррупции, в том числе преступлений, связанных со взяточничеством, особая важность борьбы с такими преступлениями, работа, проводимая в сфере борьбы с коррупцией в нашей стране, новшества, внесенные в наше законодательство в этой связи, а также предложения по реализации дополнительных мер по их дальнейшему укреплению.

Ключевые слова: коррупция, взяточничество, повышение эффективности антикоррупционной системы.

Implemented reforms to fight corruption in modern society.

Abstract: The article describes the consequences and damage of corruption, including bribery crimes, the specific importance of fighting against such crimes, the work being done in the field of fighting corruption in our country, the innovations introduced into our legislation in this regard, and suggestions for implementing additional measures to further strengthen them.

Key words: corruption, bribery, improving the effectiveness of the anti-corruption system.

JADID ADABIYOTIDA INSON HUQUQLARI MASALALARINING YORITILISHI

Sharipov R. X.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Abdurauf Fitratning ilmiy va badiiy-publistsistik merosiga nazar tashlar ekanmiz, unda muallif qalbini o'rtagan ma'rifatparvarlik g'oyalari davr ko'zgusida aks etgan siyosiy va huquqiy muammolar bilan uyg'unlashib ketganining guvohi bo'lamiz. Yozuvchining "Munozara" asari fikrimizning dalili bo'la oladi. Asarning to'la nomi "Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadida maktablari xususida qilg'an MUNOZARAsi"dir. Kitobning birinchi nashrida sarlavhadan keyin: "Haqiqat fikrlar almashuvining oqibatidir", degan so'zlar yozilgan. Garchand, ba'zi manbalarda "Munozara"ning 1909-yilda nashr etilgani qayd etilgan bo'lsa-da, uning birinchi nashri, fitratshunos H.Boltaboevning aniqlashicha, xijriy 1327- va milodiy 1911- yili Istanbulda "Islomiya" matbaasi tomonidan amalga oshirilgan. Asar 1912-yilda "Turkiston viloyatining gazetisi"da, keyin alohida kitobcha shaklida Hoji Muyin tarjimasida o'zbek tilida chop etilgan.

Fitrat jadidchilik harakatining bosh g'oyasi bo'lmish inson huquqlari haqida mushohada yuritir ekan, birinchi navbatda, insonning dunyoga kelib, ilm olish huquqiga egaligi va shu huquqdan foydalanishi lozim ekanligini ta'kidlaydi. Uning bu huquqi Payg'ambar hikmatlari va Qur'on suralariga uyg'un bo'lishiga qaramay, jamiyatdagi fikri qotib qolgan kimsalarning qarshiligiga uchrab, oyoqosti qilinishi unda kuchli e'tiroz uyg'otadi. Umuman, "Munozara"da ana shu ruh – ulamolar tutgan pozitsiyaga, ular egallab turgan marraga qarshi isyon ko'tarish, norozilik kayfiyatini ifodalash pafos darajasiga ko'tariladi. Agar insonning ilm olish yo'lnasizlik huquqi faqat uning o'ziga, taqdiriga ta'sir etganida, bu u qadar katta fojia bo'lmagani mumkin. Lekin, modomiki, jamiyat kishilar yig'indisi va birligidan iborat bo'lib, Buxoro amirligidagi xalq ommasi esa ilm va ma'rifatdan uzoqda yashayotgan ekan, bu narsaning amirlikdagi ijtimoiy-siyosiy tuzum va madaniy sharoitga ta'sir etmasligi mumkin emas. Shuning uchun ham din olimlarining, amirlikdagi reaksiyon guruhning g'ayriilmiy harakati oqibatida amirlik ijtimoiy tuzum sifatida chiridi, xalq ommasi esa jaholat botqog'iga botdi. Binobarin, Fitratning, yana takrorlaymiz, jadid sifatida, yangi usuldagi maktablarni himoya qilishi, yoshlarni madrasalarda yillab ijtimoiy hayot uchun muhim bo'lmagan "fan"lar o'rniga hayotiy zarur dunyoviy fanlarni egallashi lozimligi to'g'risida jon kuydirishi – bu xalqning, o'zbek davlatchiligining ertangi kuni to'g'risida qayg'irishi edi.

Asarning ana shu masala bayon qilingan quyidagi lavhasiga e'tibor beraylik:

"Farangi: ...Endi ayting-chi, Buxoroda ayollar ham tahsil oladilarmi yoki yo'q?

Mudarris: Yo'q, ayollar tahsil ko'rmaydilar.

Farangi: Nega ularni tahsildan bebahra qoldirganlar? Ayol aqli ta'lim va tarbiya xususida erkakdan kamroq bo'lmasa kerak. Bizning hakamlardan biri aytadiki: "Biz Amerika va Fransiya ayollarining ixtirolari mushohadasini keyin bildikki, ayolning tushunish darajasi erkaknikidan kam emasdir." Va Sizlarning Payg'ambaringiz ham buyuradiki,..."Ilm olish har bir musulmon erkak va ayolga farzdir." Ayollarning tarbiyati foydali bo'lib,... "Kimki yaxshilik keltirsa, unga o'n baravar..." oyatining hukmiga ko'ra, yaxshi amallarga ega bo'lishlik vojibdir. Negaki, yaxshi amallar yaxshi axloqsiz mumkin bo'lmaydi... Bizning birinchi tarbiyamiz onalarimiz tarafidandir, ularning o'zlari tarbiya ko'rmagan bo'lsalar, biz ham ularning yomon tarbiyasidan hamisha yomon axloq egasi bo'lamiz. Shu sababli donolar bizning olamni insoniyat doirasidan tashqarida, deb biladilar. Yurtning baxtsizligi zaminning saodatsizlig'idirki, ayollar u yerni ta'lim va tarbiya sharafigidan mahrum qiladilar" [1, 58-59]. Shubhasiz, Mudarris jonli timsoli bo'lgan musulmon ulamolarining ayollarga bo'lgan, ularning jamiyatdagi o'rniga bo'lgan munosabati Farangining bunday qarashiga ziddir. Ularning fikricha, ayol tug'ish va nasl qoldirish uchungina Olloh tomonidan yaratilgan:

"Mudarris: Ajab odam ekansiz. Behuda ishlarning tashvishini qilyapsiz. Ayollarning yaratilishidagi hikmat "tavolud va tanosul" (tug'ish va nasl qoldirish)dir. Men avvaldan arz qildimki, bizda tahsil 37 yoshda tamom bo'ladi. Bu suratda agar ayollarni ham tahsil ettirsak, uni tugatgandan so'ng, yoshi 37ga borganda, hech bir erkak ularga rag'at qilmaydi va u vaqtda "silsilai tanosul" (ketma-ket nasl qoldirish) uzilgan bo'ladi" [1, 59]. Mudarris usuli jadid maktabining, eski maktab va madrasadek, uzoq cho'zilmasligini eshitganida ham o'z bilganidan qolmay, "sayrashi"da davom etadi: **"Mudarris:** Farangi birodar, bo'lmaydi, aslo bo'lmaydi. Siz oson bo'lg'an tahsil usulini qabul qilganimizda ham yana bo'lmaydiki, qizlarni ilm tahsili uchun ko'chaga chiqarib yuborsak. Negaki, erkaklarimizni axloqi buzuqdir. Tezdan ularning tahsilini fasodga yo'lqutiradi" [1, 59-60]. Bahsning davomidan ma'lum bo'lishicha, erkaklar axloqining buzuq bo'lishi ham shariatdagi ma'lum bir nozikliklarga bog'liq; demak, erkaklar axloqining buzilishi, xotin-qizlarning umumiy ta'lim tizimidan ma'lum darajada chetda ishlab turilishiga bois ham eski ta'lim usullariyu bu usullarning suyanchi bo'lgan ulamolar ekan. Shunday qilib, Fitrat Farangi bilan Mudarrisning bahsi orqali o'z davrining ichki ziddiyatlarini, jamiyatni harakatga keltiruvchi kuchlar o'rtasidagi kurashni, o'zbek xalqining hanuzga qadar feodal tuzum sharoitida, jaholat og'ushida yashayotganligi sabablarini ochib tashlaydi. Fitrat, boshqacha aytganda, asr boshlaridagi o'zbek jamiyatining anatomiyasini bizga, jarroh o'laroq ochib, uning yallig'langan va chirigan tomonlarini ochib beradi.

Farangi Mudarrisning usuli jadida maktabiga bo'lgan barcha e'tirozlarini o'z dalillari bilan bartaraf etar ekan, bunday maktablarning nafaqat Istanbul, Bog'dod, Nog'oyiston va Kavkazda, balki Madina munavvarada – islom dinining markazida ham ochilgani haqida ma'lumot beradi va bu maktablar "avvalgidan olimroq, mutadayyinroq va vatanparvarroq" shogirdlarni yetishtirib chiqarayotganini aytadi. Chamasi, xuddi shu o'rinda Fitrat "vatanparvar" so'zini biz tushungan ma'noda birinchi marta qo'llaydi. Fitrat talqinidagi usuli jadida maktabining eski maktabdan farqi shundaki, "bolani olti

yoshligidan maktabga yuboradilar, u o'n to'qqiz yoshida olim, mutaddayin, vatanparvar, dindo'st, millatparsat, siddiq, odil, tamom islomiy amrlarga mut'i, butun insoniy shartlarga mushtamal bir shaxs bo'ladi. Demak maktabi qadim va madrasalardagi usuli qadim bilan birga o'ttiz yil, tahsili jadida muddati esa o'n uch yildir" [1, 83-84]. Tahsilning jadidlar ishlab chiqqan bu usuli xotin-qizlarning ham to'laqonli ilm olishlariga imkon tug'diradi; binobarin, "usuli jadidaga ko'ra, osonlik bilan ayollar ham, erkaklar ham olim bo'ladilar" (85-bet), "Tahsili jadida, - deydi Fitrat o'z qahramoni tilidan, - qizni olti yoshligida maktabga beradilar, agar xohlasalar, o'n sakkiz, aksariyat o'n to'rt yil o'qitib, tafsirxon va hadisxon olima qilib kuyovga beradilar" (84-bet). Fitrat xotin-qizlarning erkaklar bilan baravar ilmdan bahramand bo'lmasligi jamiyat va xalq taqdiriga salbiy ta'sir ko'rsatib kelgani va hozir ham ko'rsatayotganini alohida ta'kidlaydi. Xuddi shu masala yozuvchining ijtimoiy va huquqiy qarashlarida markaziy o'rinlardan biriga chiqadi.

Fikrimizcha, ushbu muammoning ildizlarini ijtimoiy voqelikning o'zidan qidirish kerak. Ayol kishining jamiyatda, uni boshqarish va oilada tutgan o'rni haqida gap ketar ekan, yuridik fanlari doktori Fozil Otaxo'jaevning fikrini keltirish o'rinli bo'ladi deb o'ylaymiz: "Jamiyatda mavjud bo'lgan iqtisodiy munosabatlarning mehnat taqsimotiga ta'siri nikoh-oila munosabatlarida ham namoyon bo'ladi. Oilada erkakning bosh bo'lishi boshqa oila a'zolarining huquqiy maqomiga tegishli asosda ta'sir etadi. Erkakning oiladagi hukmronligi iqtisodiy hukmronlik oqibatidir... Davlat to'ntarilishiga qadar Turkiston o'lkasida nikoh va oila munosabatlari shariat va odat qoidalari bilan tartibga solingan. Shariat islom mamlakatlari uchun qo'llanishi majburiy qonun bo'lgan, shariat bo'yicha xotin-qizlarning huquqi birmuncha cheklab qo'yilgan, oilada er boshliq bo'lgan... Shariatning guvohlik masalasidagi qoidalaridan biri erkaklar tomonidan berilgan guvohlikning xotinlar guvohligiga nisbatan afzal hisoblanishidir. Shariat bo'yicha erkaklar xotinlarga qaraganda ustun turganlar, shu sababli bitta erkakning bergan guvohligi to'la dalil, bitta ayol tomonidan berilgan guvohlik esa yarim dalil hisoblangan. Shuning uchun shariat ikki ayol tomonidan berilgan guvohlikni bitta erkak tomonidan berilgan guvohlikka barobar deb hisoblaydi. Bundan tashqari jinoyat ishlarida, qoida bo'yicha, ayollar guvohlikka chaqirilmaganlar va ular tomonidan berilgan guvohlik e'tiborli hisoblanmagan." [2, 282-83]. Keltirilgan bu ma'lumotlar ham jamiyatning ayol kishining o'zi, so'zi va taqdiriga nisbatan bo'lgan munosabatini ko'rsatib turibdi. Endi Fitratning asari munosabati bilan boshlagan fikrimizni davom ettirsak. Farangi jadid maktabini ochishni taqozo etayotgan masalalarni birma-bir qayd etib, Mudarrisga deydi:

"Farangi:... Birinchi: Sizlarning maktab va madrasangiz tahsil usuli g'oyat uzoqdir, shu sababdan bechora ayollar ular uchun ham farzi ayn bo'lg'an ilm va irfon sharafini qo'lga kiritishdan mahrum qolmoqdalar. Ikkinchi: ular ilmsiz qolmoqdalar, har (bir) ilmsiz tarbiyasiz bo'lg'ani kabi, ular ham tarbiyasiz bo'lib qoladilar. Ma'lumdurki, kim tarbiyasizning qo'lida katta bo'lsa, u tarbiyasiz o'sadi. Binobarin, Siz hammangiz tarbiyasiz qolmoqdasiz, chunonchi, qolg'ansiz ham..." [1, 90]. Farangi o'zining bu so'zlari bilan Mudarrisni ham jamiyatning tarbiya ko'rmagan a'zosi, deb tushunadi va bu fikrni uning yuziga dangal aytadi. Mudarrisini bunday atashning boisi shundaki, uning onasi ilmsiz bo'lgan; binobarin, o'z farzandlarini, chunonchi, Mudarrisni ham tarbiya qila olmagan. O'z navbatida, Mudarrisning xotini-da ilmsiz ulg'aygani uchun ularning farzandlari ham tarbiyasiz bo'lib o'sdi.

Fitrat tarbiya deganda o'qimishli odamni nazarda tutadi. Tarbiyaning asosiy unsurlaridan biri, uning fikricha, ilm. Binobarin, Fitrat talqinida, ota-ona tarbiyasi ilm bilan qo'shilgan bo'lishi, aniqrog'i, farzand maktab ko'rgan, ma'lumotli, jaholatdan yiroq ota-ona tomonidan tarbiyalanishi lozim. Agar shu Mudarrisning o'zini misolga oladigan bo'lsak, u va uning o'ziga o'xshash, fikriy darajasi tuban xotini farzandlarini qanday tarbiya qilishlari mumkin? Agar jamiyat shu Mudarrisga o'xshash kishilardangina iborat bo'lsa, bu jamiyatning tanazzulga yuz tutishi, jaholat botqog'iga botishi shubhasizdir. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonni rus istilochilari qo'lga tilla patnisda topshirgan kishilar shu Mudarrisning otalari emasmi? Bir paytlar jahonni titratgan qudratli davlatni halokat yoqasiga olib kelgan shu Mudarrisning bobolari emasmi? Fitrat garchand Farangi tili bilan tarixiy jarayonni ana shunday tahlil etuvchi so'zlarni aytmasa-da, ular o'z-o'zidan bizning miyamizda paydo bo'ladi. Fitrat shu narsalarni biladi. Shuning uchun ham jadid maktabini ochish zarurligining ijtimoiy sabablarini ko'rsatishda davom etadi:

"Farangi:... Uchinchi: Siz nasroniylar ustingizdan g'alaba qilib, nomingizni olam sahifalaridan o'chirib yuborishg'a vosita bo'lg'an ilmlarni tahsil olmog'ingiz lozim..."

...Nasroniy davlatlar harbiy askar, olovli harb qurollari: to'p, miltiq, dinamit, bomba singari, lashkarni safarbar etmoq uchun esa, kema va bronepoezdlarga ega. Musulmonlarning ham mazkur asbobg'a eng mukammal tarzda ega bo'lishi lozimmi? Yo ularning muqobilida o'zining nomuntazam lashkarini tayoq, pichoq, xanjaru egri shamshir, tiyra kamon bilan qurollanib, ot-arobalarda yo'lga tushib, hech qanday qarshiliqsiz o'zini kofirlarga mag'lub va islomning yo'q bo'lishig'a mahkum etadilarmi?..

Nasroniy davlatlar ishlatayotgan qurol-yarog'lari odamning bir necha ming yillik ilm va ijtihodining natijasidir. Asrlar o'tmoqdaki, hanuz biror nafar musulmon ulardan biror namunasini yasag'anini eshitmadik. Va aminmizki, bundan keyin ham yasamasalar kerak. Magar vaqti yetdiki, hozirgi kunda tahsil bilan umumni komillikka yetkazsa" [1, 90-92]. Fitrat ana shu tarzda o'z fikrini rivojlantira borib, nafaqat usuli jadida maktabini ochish, balki yaqin kelajakda nasroniylar ixtiyorida bo'lganidek xarb qurollarini yasashga yordam beradigan ilmlarni ham o'rganish lozimligini ta'kidlab ko'rsatadi. Shu o'rinda bir narsani aytish joizki, jadidchilikni qoralash avj olgan Sovet hokimiyati yillarida bu oqimning o'z oldiga faqat ma'rifat masalasini, maktab tizimini isloh etish masalasini qo'ygani aytilar va shu bilan jadidchilikning chegaralanganligi haqida og'iz to'ldirib gapirilar edi. Fitratning 1909 yilda yozgan "Munozara"siyoq bu fikrning o'ta soxta ekanini isbotlab turibdi. Jadidlar, xususan Fitrat yaqin kelajakda ilm-fanni rivojlantirish orqasida hatto harbiy qurollarni ishlab chiqarish va

mustaqillik uchun kurashishni ham orzu qilganlar. Fitrat o'z "Munozara"si bilan madrasa ta'limining davrdan orqada qolganini, uni tubdan isloh etish zarurligini isbotlab berdi.

Fitrat Mudarrisning po'panak bosgan fikrlarini birma-bir rad etib, nihoyat, uning so'nggi dalili – Amir Temur, Mahmud Faznaviy, Nodirshoh Eroniylarning "taraqqiyot zamonlari"da mashhur bo'lgan musulmonlarning ana shu madrasadan chiqqanliklari masalasiga to'xtab, unga so'nggi qaqshatqich zarba beradi:

"Farangi: Qaysi zamonni aytyapsiz? Bu podshohlarning taraqqiyot zamoni qachon bo'lg'an?.. Ular egallagan olamlar qayoqqa ketdi? Amir Temur hodisalarining axbori bir kechada Hindg'a yetib boradi, deb qachon gumon qilg'an? Bir nafar odam yo'lni ikki ming qadamdan bir soatda ellik kishini tortib ketishi Nodirshohning xotiridan o'tganmi?.. Bu podshohlardan har biri Hindni Ching'a qadar qabzayi tasarrufig'a olg'anig'a shubha yo'q, lekin ular o'tishi bilan o'sha shaharlar ham avvalgi holatig'a qaytg'an, ularning taraqqiyoti muvaqqat, o'sha shaxslarninggina hayotiga bog'liq edi. Ovrupa davlatlarining taraqqiyoti esa doimiydir..." [1, 93]. Ana shu tarzda Farangi bilim va mantiq kuchi bilan o'zini mensimay, hatto senlab qo'pol muomala qilgan Mudarrisni mot qiladi va Mudarris bahs oxirida uning "xiyla donishmandligi"ni tan olib, sizlashga o'tadi. Kezi kelganda aytish kerakki, Fitrat Buxoro vaziriga "ochiq xat" yozibgina qolmay, balki "Munozara"ning xotima qismida bevosita amirning o'ziga ham murojaat etadi. Ammo uning bu murojaati boshqa maqsadni, ya'ni "Munozara"da bayon etilgan tanqidiy fikrlar amirga emas, balki amirlikdagi mutaassib kishilarga qaratilganini aytish va uning g'azab olovini ularga qaratishni ko'zda tutgan. Shu bilan birga u kitobxonlarga ham murojaat etib, Farangi nomidan aytilgan fikrlarini yana bir karra ular xotirasiga quyishga intilgan.

"Munozara" o'z vaqtida yozilgan va keyingi jadidchilik harakatiga katta ta'sir ko'rsatgan asar edi. Uning ana shu ta'sir ko'rsatish qudratini sezgan samarqandlik dramaturg Hoji Muin fors-tojik tilidan o'zbek tiliga pesa tarzida tarjima etdi va bu ikki pardali asar Samarqand va Toshkent sahnalarida muvaffaqiyat bilan qo'yildi. Hoji Muinning "Eski maktab yoki Yangi maktab" (1916), Xurshidning "Jadid va qadim" (1919) pesalari Fitratning "Munozara"si ta'sirida maydonga keldi. "Munozara"ning bunday katta aks-sado kasb etishi unda katta mahorat bilan ifodalangan Fitratning falsafiy, tarixiy, siyosiy, ijtimoiy va huquqiy qarashlaridir.

ADABIYOTLAR

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2000.
2. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Т.: Маънавият, 2002.
3. Шарафиддинов О. Чўлпоннинг бадий олами. – Т.: Маънавият, 1994.
4. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
5. Болтабоев Ҳ. Қатағон қилинган илм. –Т.: Хазина, 1996.

Annotatsiya: Mazkur maqolada jadid adabiyotining yirik namoyandasi Abdurauf Fitrat qalamiga mansub "Munozara" asari misolida o'sha davr uchun nihoyatda muhim bo'lgan inson huquqlari bilan bog'liq bo'lgan masalalrning yoritilishi atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: inson huquqlari, islohot, jamiyat, ma'rifat, maorif, milliy davlatchilik.

Abstract: In this article, on the example of the work "Munozara" written by Abdurauf Fitrat, a great representative of modern literature, the coverage of issues related to human rights, which are extremely important for that time, is analyzed in detail.

Key words: human rights, reform, society, enlightenment, education, national statehood.

Аннотация: В данной статье на примере произведения «Мунозара», написанного Абдурауфом Фитратом, крупным представителем современной литературы, подробно анализируется освещение чрезвычайно важных для того времени вопросов, связанных с правами человека.

Ключевые слова: права человека, реформа, общество, просвещение, образование, национальная государственность.

УЎК:316.42:327(5-191.2+575.1)

MINTAQAVIY HAMKORLIK VA GLOBALLASHUV

Haydaraliyev Sh

Namangan davlat universiteti katta

Globallashuv va mintaqaviy hamkorlik haqida tadqiqotchilar tomonidan turli fikrlar bildirilmoqda. Jumladan, M. Lebedeva hamkorlikni globallashuv jarayonining muhim bir qismi ekanligini qayd etgan [1, 122]. Yana bir rossiyalik olim L. Ye. Grinin "Globallashuv – bu mintaqalar va umuman jahonning hamkorligi, yaqinlashuvning natijasidir" [2, 8], degan fikrni ilgari suradi. Globallashuv va mintaqaviy hamkorlikning farqli jihatlar mavjud. Birinchidan, globallashuv dunyoni universallashtirishga olib borsa, mintaqaviy hamkorlikda mintaqadan tashqaridagi davlatga nisbatan ma'lum cheklovlar qo'yiladi. Ikkinchidan, mintaqaviy hamkorlik jarayonida tomonlarning manfaatdorligiga amal qilinadi. Ya'ni, undan bir tomon emas, balki barcha tomonlar manfaat ko'radi. Globallashuv jarayonida esa, bu amalga oshmaydi. Bundan tashqari, globallashuvda tengsizlik mavjud bo'lsa, mintaqaviy hamkorlik tenglik, xohishiylik tamoyillari asosida rivojlanadi.

Mintaqaviy hamkorlik barqarorlikning samarali vositasi. U mintaqaning rivojlanishiga imkoniyat yaratish bilan birga, globallashuvning ijobiy jihatlaridan to'la foydalanish, salbiy ta'sirlarini cheklash imkonini beradi. U ishtirokchi davlatlar

guruhining tenglik, ixtiyoriylik, umummanfaatlar ustuvorligi asosiga quriladi.

Mintaqaviy hamkorlik globallashuvdan farqli ravishda tenglik, ixtiyoriylik, eng muhimi, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik asosida shakllanayotganligini alohida qayd etish lozim. Shu nuqtayi nazardan, u insoniyat taraqqiyoti uchun faqat ijobiy ahamiyat kasb etsa, globallashuvning insoniyat boshiga ne kunlar solishini bugungi kunda uning ayrim qusurlari vujudga kelganligi bilan ham izohlash mumkin. Aniqroq qilib aytganda globallashuv ko'proq yetakchi davlatlar manfaatlariga xizmat qilib, davlatlar o'rtasida tabaqalanishga, keskinlikka, eng yomoni, xalqaro tartibotda ikki qutbli yoki bir qutbli dunyo shakllanishiga xizmat qilsa, mintaqaviy hamkorlik dunyoda kuchlar balansini muvozanatga keltirishga, ko'p qutbli dunyoni shakllanishiga, davlatlararo tinchlikni ta'minlanishiga yordam beradi.

Buni ko'plab tadqiqotchilar, jumladan G'arb olimlari ham e'tirof etishmoqda. Masalan, amerikalik tadqiqotchi K. Doytch mintaqaviy hamkorlikni "davlatlararo tinchlikni ta'minlashi mumkin bo'lgan real imkoniyat" [3, 56], deb baholaydi. Professor V. Bobkov "O'zaro hamkorlik unda ishtirok etuvchi subyektlarga shunday moddiy, intellektual va boshqa vositalarga ega bo'lish imkoniyatini yaratib beradiki, bunday imkoniyatlarga alohida olingan hech bir davlat umuman erisha olmaydi" [4, 5], degan fikrlarni bildiradi. Globallashuv insoniyatning xohish va ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan sa'y-harakatlar mevasi bo'lib, u obyektiv jarayondir. Lekin, ana shu jarayondan turli kuchlar, davlatlar o'z manfaatlarini yo'lida foydalanib, qolganlarni o'zlari ortidan ergashtirishga harakat qilmoqdalar.

Globallashuv jarayoniga doir tadqiqotlar olib borayotgan va bir nechta monografiyalar chop ettirgan professor S. Otamuratovning bu masalaga qarashlari diqqatga sazovor. "Globallashuv real jarayon sifatida bir qator omillar bilan bugun yuksak taraqqiy qilgan mamlakatlarning ustuvorligini ta'minlashga, kam taraqqiy qilgan yoki taraqqiyot yo'liga kirayotgan mamlakatlar va ularda yashayotgan xalqlarning ongi, qalbi va dunyoqarashida "boqimandalik" ruhiyatini rivojlantirmoqda. Fikrimizcha, ular quyidagilar orqali yuzaga kelmoqda: a) iqtisodiyot omili; b) fan-texnika va texnologiya yutuqlarini ommalashtirish; v) yuksak taraqqiy qilgan mamlakatlarning qudratli iqtisodiy, intellektual va uddaburonlik salohiyati ustuvorligi asosida vujudga kelgan "ommaviy madaniyat" ni jahon xalqlari o'rtasida keng yoyish va ular ongiga singdirish borasida olib borayotgan faoliyatlar orqali o'z ifodasini topmoqda" [5, 81-82]. Yana bir o'zbekistonlik olim N. Tuxliyev ham globallashuv va mintaqalashuvni solishtirib "Globallashuv jahon xo'jalik aloqalarining barcha qatnashchilari uchun ularning real salohiyatidan qat'i nazar, o'yin qoidalarini birxillashtirish (unifikatsiyalash)ni taqozo etadi. Mintaqalashuv esa qo'shni mamlakatlar o'rtasidagi alohida preferensial, ya'ni imtiyozli, masalan, boj undirilmaydigan, ko'proq qulaylik tartibini yaratish tamoyiliga asoslangan bo'lishi mumkin", degan fikrni ilgari suradi. Olim ikki jarayonning muhim jihati unifikatsiya va prefensiya orqali globallashuv va mintaqaviylashuvni mohiyatini ochib beradi [6, 144].

Yuqoridagi jarayonlarning rivojlanish tendensiyalarini kuzatadigan bo'lsak, mintaqaviy hamkorlik jarayonida rang-baranglik, xilma-xillik namoyon bo'ladi. Aynan shuning uchun ham yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, bir xil modeldagi mintaqaviy hamkorlik mavjud bo'lmaydi. Bo'lishi ham mumkin emas. Buni quyidagilar bilan izohlash mumkin: a) mintaqalarning taraqqiyot darajalari; b) milliy mentalitetdagi turli tumanlik; v) hozirgi paytda jahon miqyosida turli ziddiyatlarning kuchayishi; g) mintaqaviy manfaatlarining turli-tumanligi.

Globallashuvda esa umumiylik namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, globallashuv haqida o'rta tashlangan ilmiy bashoratlar kishini o'ylantirib, mintaqaviy hamkorlikni obyektiv zaruriyat sifatida anglab yetishga turtki beradi. Masalan, dunyoning shakllanish jarayoni ikki yo'ldan borishi mumkinligi haqida tadqiqotchilar bashorat qiladi: birinchisi, yaxshi boshqarilmaydigan, turli kuchlar o'rtasidagi kelishmovchilik yo'li. Bu yo'ldan borish oqibatida insoniyatni dunyoviy halokat kutadi (bugun uning u yoki bu ko'rinishiga guvoh bo'lmoqdamiz); ikkinchisi, yangicha dunyoviy tuzilmalarni shakllantira borish orqali inqirozlarni boshqarish taraqqiyot davomiyligini ta'minlash imkonini berishini e'tirof etishadi [7, 107]. Nazarimizda, mintaqaviy hamkorlik jarayon sifatida yangi tuzilmalarni shakllantirishga keng imkoniyat beradi.

Globallashuv davrida insoniyatning bugungi kungacha erishgan ma'naviy boyligi xavf ostida qolmoqda. Eng xatarlisi, globallashuv – o'ta murakkab hamda notekis jarayon sifatida o'ng'aysizlikni keltirib chiqarib, boshqarib bo'lmaydigan darajaga yetdi. Globallashuv davlatlararo chegaralarning "yuvilib" ketishiga, transmilliy korporatsiyalar (TMK), turli xil nohukumat tashkilotlarning xalqaro maydonga chiqishiga yo'l ochib bermoqda. Bugungi kunda TMKlar xalqaro munosabatlarda ham mustahkam mavqega ega bo'lib, son jihatdan ham davlatlardan o'zib ketdi. Globallashuv natijasida ko'pchilik mamlakatlar bir yo'la 100 dan ortiq tashkilotlarda muntazam ishtirok etishga majbur bo'lmoqdalar. Masalan, Daniya – 164, Fransiya – 155, Buyuk Britaniya – 140, AQSh – 122, O'zbekiston 100 dan ortiq xalqaro tashkilotlar faoliyatida muntazam qatnashmoqda [8, 141]. Fikrimizcha, agar tegishli tadbir, choralar ko'rilmasa, kelajakda davlatlar milliy manfaatlarini himoya qilishda globallashuvning lokomotivlari bo'lgan TMKlar bilan raqobatlasha olmaydilar. Globallashuv oqibatida siyosiy xavfsizlik uchun javobgar bo'lmagan kuchlarning mavqe'i oshishi esa, professor T. Jo'rayev ta'kidlaganidek, tizimbardor tayanchlarning barbod bo'lishiga olib keladi [1, 117-118]. Bugungi kunda butun hamjamiyatni tashvishga solayotgan global iqtisodiy inqiroz aynan ana shu tizimbardor tayanchlarni yemirilishidan nishonadir. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun milliy manfaatlarini uyg'unlashtira olgan hamkorlik lokomotivlari bo'lgan mintaqaviy birlashmalarni shakllantirish zarur bo'ladi.

Bu borada milliy manfaatlar masalasiga ham to'xtalib o'tish joiz. Ular obyektiv zaruriyatdir. Aslini olganda, davlatlarning xalqaro maydondagi harakati ham o'z manfaatlarini yuzasidan bir maqsadni amalga oshirish ehtiyoji bilan bog'liq. Milliy manfaatlar mavjud ekan, ularni himoya qilish ham muhim. Zero, globallashuvning talabi bo'lgan barchaning manfaati aynan bir vaqtda va bir masalada bir xilda bo'lishi mumkin emas, unga intilishning o'zi yangi muammolarni tug'diradi. Bundan tashqari, globallashuv davlatlar yoki tomonlarning ma'lum masalada manfaatdorligini turlicha bo'lishiga

olib keladi. Chunki o'yin qoidalarini birxilashtirishdan rivojlangan davlatlar ko'proq manfaatdor bo'ladilar. Bunday sharoitda norozilik, manfaatlar qarama-qarshiligi kuchayadi. Natijada insoniyat yangi mojarolar, urushlar girdobiga tushib qolishi mumkin. Mintaqaviy hamkorlik orqali bu muammoning oldini olsa bo'ladi. Ya'ni, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari oqibatida davlatlar milliy manfaatlarini uyushgan holda, hamkorlikda har qanday kuch oldida himoya qila oladilar.

Xullas, mintaqaviy hamkorlik jarayonlari globallashuvning ijobiy jihatlarini rivojlantirishga, salbiy jihatlaridan himoyalashga imkon yaratadi. Shu bilan birga davr talabi bo'lgan xalqaro tizimni isloh qilishga, xalqaro munosabatlarda yangicha tartibotlar shakllanishiga, insoniyat uchun vorisiylikni, taraqqiyot davomiyligini ta'minlashga imkoniyat paydo bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda, mintaqaviy hamkorlik umuminsoniy taraqqiyot nuqtayi nazaridan konstruktiv jarayon bo'lsa, globallashuvning destruktiv jihatlar ham mavjud. Umuman, mintaqaviy hamkorlik asoslari har bir mintaqada o'ziga xos tarzda mavjud. Shu asoslardan samarali foydalangan, ularni rivojlantira olgan mintaqalardagina hamkorlik jadal ruvojlamoqda.

ADABIYOTLAR

1. Лебедева М. М. Мировая политика. Учебник. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 122.
2. Гринин Л. Е. Глобализация и национальный суверенитет // История и современность. – 2014. – №1. – С. 8.
3. Барановский В. Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики. М.: Наука. 1983.
4. Бобков В. Баланс терпения и нетерпения // Республика. 1998 г. 1-декабря. – С. 5.
5. Otamuratov S. Globallashuv milliy-ma'naviy xavfsizlik. (siyosiy-falsafiy tahlil). – Toshkent, 2015. – B. 81–82.
6. Tuxliyev N. Osiyo taraqqiyot modeli. – Toshkent: O'zbekiston, 2015. – B. 144.
7. Buyuk va muqaddassan, mustaqil Vatan. To'plam. – Toshkent: O'qituvchi, 2011. – B. 107.
8. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международное отношение, 2002. – С. 141.
9. Jo'rayev T. Milliy davlatchilik: xavfsizlik va barqarorlik. – Toshkent: Akademiya, 2007. – B. 117

Annotasiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo mintaqasida kechayotgan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy hodisalar, ularga ta'sir etayotgan globallashuv jarayonlari falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Unda muallif "globallashuv", "globallashuv jarayonlari" tushunchalarining mazmun-mohiyati, mintaqaga xos xususiyatlari, mintaqaviy hamkorlikning globallashuvdan farqli jihatlariga alohida e'tibor qaratgan.

Kalit so'z va iboralar: globallashuv jarayonlari, mintaqaviy hamkorlik, tenglik, ixtiyoriylik, milliy mentalitet.

Аннотация: В данной статье проанализированы социальные, политические и экономические явления, происходящие в Центральноазиатском регионе, процессы глобализации, которые на них влияют на основе философских тенденций. В ней автор уделил особое внимание содержанию понятий "глобализация", "процессы глобализации", региональным особенностям, отличительным аспектам регионального сотрудничества от глобализации.

Ключевые слова: процессы глобализации, региональное сотрудничество, равенство, добровольность, национальный менталитет.

Annotation: This article philosophically analyzes the social, political and economic phenomena occurring in the Central Asian region, the processes of globalization that affect them. In it, the author paid special attention to the content of the concepts of "globalization", "globalization processes", regional peculiarities, distinctive aspects of regional cooperation from globalization.

Key words: globalization processes, regional cooperation, equality, voluntariness, national mentality.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЛАҰ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ҲУҚЫҚЫЙ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Реймова З.А., Курбанбаева А.У.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Конституциялық бақлау концепциясы мәселесин терең ашып беріу үшін оны конституциялық бақлау категориялары менен биргеликте, сондай-ақ, конституциялық нормаларға әмел етилиуін тәмийинлеу бойынша мәмлекетлик уйымның жумысының нәтийжелилигин арттыруу машқалаларын шешиуде қолланылатуғын терминлердің этимологиясын есапка алған ҳалда үйрениу мақсетке муъапық болады.

Жәхән әмелиятында еки термин да қолланылады. Мәселен, суд- конституциялық бақлау институты АҚШта 1803-жылы суд прецеденти себебли пайда болған, бунда Дж.Маршал басқарыуындағы Жоқарғы суд Мэрберидин Мэдисонға қарсы иси бойынша қарарында биринши мәрте Конгресстиң федерал нызамын Конституцияға қайшы, суд тәрәпинен бийкарланыуы мүмкин деп жәриялады. Солай етип, ҳәзирги түсиниктеги конституциялық әдил судлаудың қәлипlesiуине тийкар салынды [1]. Бунда, Америка моделинің өзине тән өзгешелиги улыўма юрисдикция судлары тәрәпинен конституциялық қадағалаудың әмелге асырылыуы болды.

XX әсирдің басларында конституциялық юрисдикцияның Европа модели пайда болды, оның Америка моделинен айырмашылығы, конституциялық қадағалау қәнигелескен уйымлар – конституциялық судлар (кеңеслер) тәрәпинен әмелге асырылыуы болып табылады. Ол көп тәрәптән австриялы ҳуқыктаныушы-илимпаз Кельзеннің идеяларына тийкарланған болып, оның аты 1920-жылы биринши конституциялық суд – Австрия суды шөлкемлестирилиуи менен байланыслы [2]. Суд-конституциялық қадағалаудың кең тарқалыуы екінши дүнья

жүзлік урыстан кейинги дәуирге тән. Конституциялық юрисдикция моделлерин еки түрге бөлиў, әлбетте, шәртли, себеби екеўиниң де элементлерин өз ишине алған аралас моделлер барған сайын раўажланып бармақта.

Бул жерде «конституциялық» атамасының этимологиясын көрип шығыў жүдә әхмийетли емес, себеби ол объект сыпатында Конституция нормаларын нәзерде тутады хәмде анықсызлық хәм тартысуларға алып келмейди, соның ишинде басқа илимпазлар арасында да. Бирак, Қарақалпақстан Республикасының әмелиятында функционал рәуиште Конституция нормаларына әмел етилиўин тәмийинлеўи арнаўлы уйымға «бақлаў» термини қолланылғанлығы, ал сырт ел мәмлекетлери әмелиятында көбинше «қадағалаў» термини қолланылыўы себепли, биринши гезекте, усы терминлердин этимологиясын көрип шығыў әхмийетли болып табылады.

Бундай изертлеўшилиқ жантасыўдың әхмийети ҳаққында П.В.Пашковский «конституциялық қадағалаў хәм конституциялық бақлаў арасындағы айырмашылық «қадағалаў» хәм «бақлаў» сөзлериниң этимологиясында жатады, деген көз-қарас жүдә тийкарлы көринеди[3]», деп атап өткен еди. Мысалы, «бақлаў» сөзиниң этимологиясы, бул биреўди ямаса бир нәрсениң үстинен бақлаў дегенди аңлатады[4] Басқа дереклерде «бақлаў» термининиң әхмийетин белгилеўи баслы сөз «гүзетиў» термини болып табылады. Атап айтқанда, «Oxford Languages» сөзлигине бола, бақлаў (надзор) – бул «биреўди яки бир нәрсени бақлаў бойынша уйым яки шахслар топары»[5]; рус тили сөзлигине муўапық: «бақлаў – бул қорғаў, қадағалаў максетинде биреўди яки бир нәрсени гүзетиў»[6]. Этимология соны көрсетеди, бул жағдайда тек ғана гүзетиў ҳаққында гәп барады, бунда гүзетилип атырған объектке ҳеш қандай тәсир көрсетилмейди хәм ҳеш қандай шаралар көрилмейди.

Өз гезегинде, «контроль» (қадағалаў) термининиң этимологиясына қарағанда, бул сөз француз ямаса голланд тилинен келген. *Controle* француз сөзи *contre-rolle*: *contre* – *rolle* сөзинен келип шыққан. Биринши бөлеги: *contre* – «қарсы», бул контекстте «қарама-қарсы», яғный екинши шахс дегенди аңлатады. Екинши бөлеги: *rolle* – рулон, дизим. Егер мазмунлары бирлестирилсе, французша *contre-rolle* – еки шахс тәрәпинен жүритилетуғын реестр, ведомость, кирис хәм шығыс кітабы. Бир хұжжет пенен байланған еки шахс – бул барлық ўақытта хұжжеттиң мазмуны тексерилиўи деген сөз[7]. Сөздиң тийкарғы мәнисиниң және бир итималлы түсиндирмеси – латынша *contra* – қарсы, *rotulus* – *roll* – айланыў, хәрекет етиў. Қадағалаў бул хәр қашан да белгили бир мәнисте қарсы хәрекетти аңлатады. Демек, гәп тек ғана конституциялық хуқықбузарлықты анықлап қоймастан, оларды сапластырыў бойынша тәсиршен әмелий шараларды да көриў ҳаққында бармақта. Атап айтқанда, В.С. Нерсисянц усындай белгилерди атап көрсетип, конституциялық қадағалаў бул Конституцияға қарсы, ыңзамсыз характерге йие болған хұжжетлерди юридикалық күштен айырыў жолы менен улыўма мәжбүрий болған актлер хәм нормалардың пүткил системасының Конституцияға муўапықлығын хәм хуқықыйлығын тәмийинлеў болып табылады – деп есаплайды[8]. Өз гезегинде, профессор Ю.Л. Шульженко «конституциялық қадағалаў» хәм «конституциялық бақлаў» түсиниклерин теңдей деп есапламайды.

Оның пикиринше, олардың айырмашылығы қадағалаў хәм бақлаў уйымларының қағыйдабузарлықлар анықланғанда қолланыўы мүмкин болған илажлар менен байланыслы. Бақлаў уйымлары ыңзамсыз актты бийкарлаў хуқықына йие емес. Қадағалаўшы уйым болса көпшилиқ жағдайларда нәтийжели тәсир көрсетиў куралына хәм биринши гезекте ыңзамсыз актларды бийкарлаў хуқықына йие. Дәл усы нәрсе қадағалаўды бақлаўдан ажыратып турады[9]. Буннан келип шығады, Конституция нормаларына әмел етилиўин тәмийинлеўде қадағалаў илажлардың еки басқышын да өз ишине алады, бунда биринши басқыш – конституциялық хуқықбузарлықты анықлаў, ал екинши басқыш болса оны әмелде сапластырыў болып табылады. Сол себепли, «қадағалаў» термини илажлардың биринши басқышы сыпатында бақлаў усылын өз ишине алған «бақлаў» терминине қарағанда мазмуны жағынан кеңирек екенлигин атап көрсетиў мүмкин.

Конституциялық хуқықтың энциклопедиялық сөзлигинде уқсас түсиндирме келтирилген, бул жерде конституциялық бақлаўдың әхмийети бақлаў уйымы тәрәпинен хуқықый хұжжетлердин Конституцияға муўапықлығын бақлап барыўды әмелге асырыў, Конституцияға қайшы хұжжетлерди билдириўлер яки өз басламасы менен табыў хәм тийисли уйымларға оларды бийкарлаўды усыныс етиў, деп көрсетиледи. Сондай-ақ, айрықша атап көрсетилгениндей, бақлаўшы уйымның өзи, егер ол тек конституциялық бақлаў функцияларын атқарса, бундай актлерди бийкарлай алмайды. Буннан тысқары, бул жерде, егер конституциялық бақлаў уйымы бир ўақыттың өзинде конституциялық қадағалаў уйымы болса, ол өзи бундай актлерди бийкарлаўы хәм ҳақыйқый емес деп таба алыўы мүмкинлиги ҳаққында айтып өтилген[10]. Соның менен бирге, басқа хуқық тараўларына салыстырғанда, бақлаў функциясының мәниси де бир нәрсени бақлаўдан ибарат есапланады. Мәселен, ҳәкимшилиқ бақлаў дегенде арнаўлы ўәкилликли уйым тәрәпинен юридикалық хәм физикалық шахслардың мәмлекетлик басқарыў тараўындағы хуқықый нормаларға әмел етиўи, орыналаўы хәм қолланыўы үстинен бақлаў түсиниледи; профилактикалық бақлаў профилактикалық есапқа алынған шахстың жүрис-турысы хәм хәрекетлерин хәмде ыңзам хұжжетлерине муўапық белгиленген шеклеўлерге әмел етиўин бақлаўдан ибарат.

«Википедия» онлайн энциклопедиясы бойынша, конституциялық бақлаў – Конституцияға қайшы болған ыңзамлар хәм басқа да нормативлик актлерди табыў хәм Конституцияға муўапық емес деп табылған актлерди оларды қабыл еткен уйымға (ямаса оның жоқары турыўшы уйымына) усы актти бийкарлаў ҳаққында талап қойыў бойынша хуқықты қорғаў искерлиги. Конституциялық бақлаўдың максети ыңзамлар хәм хуқықый хұжжетлердин мәмлекеттиң әмелдеги Конституциясына муўапықлығын турақлы бақлаўдан ибарат. Әдетте, ол әллеқашан орын алған қағыйдабузарлықлар ҳаққындағы билдириўлер бойынша әмелге асырылады. Сондай-ақ, усы жерде қадағалаў

– бул объектин жумысын баклаў, анализлеў хэм нәтийжелерин тексерийдин, соңынан, қағыйдабузарлықлар анықланса, дүзетиўдин турақлы усылы, деп атап өтилген.

П.В.Пашковский де усындай позицияны ийелеп: «қадағалаўшы уйым қадағалаў астындағы уйымның ызымсыз актлерин оның жумысын тексерий арқалы ғәрезсиз рәўиште бийкарлаў ҳуқықына ийе» деп атап көрсетеди. Ал баклаўшы уйым болса қағыйдабузарлықты анықлап, тек ғана қадағалаў астындағы уйымға оның қәтесин көрсетип, оны дүзетиўди усыныс етиўи мүмкин»[11]. М.Абдуллаева да усыған уқсас пикирде болып, былай дейди: «басқа қадағалаў түрлеринен айырмашылығы, конституциялық қадағалаў нормативлик ҳуқықый актти ямаса оның бир бөлегин юридикалық күштен айырыўы мүмкин. Бул, өз гезегинде, ҳужжеттин ызымлығын тоқтатады»[12]. Жоқарыда айтып өтилген авторлардың пикирлери менен келисе отырып, баклаў – бул үш басқыштан ибарат ҳәрекетлер алгоритминин топламы деп есаплаў мүмкин, бунда биринши басқыш – субъекттин ҳәрекетлерин гүзетиў, екинши басқыш – бул ҳәрекетлерде ҳуқықбузарлықлар бар екенлиги ҳаққында алынған маглыўматларды есапка алыў хэм улыўмаластырыў хәмде үшінши, ақырғы басқыш – орын алған ҳуқықбузарлықты сапластырыў хэм соң ызымшылық талапларына муўапықластырыў илажларын көриў ушын ўәкиликли шахсларға мүрәжат етиў. Көринип турғанындай, баклаўда, қадағалаўдан айырмашылығы, төртинши басқыш жоқ, сол себепли баклаўшы субъект жуўмаклаўшы ҳәрекетлерди әмелге асырыўға, яғный ҳуқықбузарды өзи тәрәпинен исленген ҳуқықбузарлықты сапластырыўға мәжбүрлеў шараларын көриўге ҳақылы емес. Буннан келип шығып, қадағалаўдан парықлы рәўиште, баклаў конституциялық ҳуқықбузарлықты сапластырыўға тәсир көрсететуғын илажлардың толық (тамамланған) циклин өз ишине алмайтуғын усыл болып табылады.

Буннан тысқары, альтернативалық көз-қараслар да бар, олардың пикирине толық қосылыў қыйын. Атап айтқанда, Б.Н.Щетинин баклаў хэм қадағалаў түсиниклерин бирлестирип, оларды төмендеги себеплерге бола бирдей деп есаплайды: бириншиден, конституциялық қадағалаў хэм баклаў улыўма мақсетти нәзерде тутады: ҳәрекеттеги ызымшылықтың Конституцияға муўапықлығын қадағалаў; екиншиден, ол халықтың ерк-ықарын билдириўши жоқары ўәкиликли уйымлардың искерлиги менен шекленеди[13]. Сондай-ақ, О.В.Кузнецов қадағалаў хэм баклаў функцияларын парықлаў бул шәртли хэм конституциялық баклаў конституциялық қадағалаў түрлеринин бири деп есаплайды[14]. Жуўмақ сыпатында соны атап өтиў керек, егер усы еки «қадағалаў» хэм «баклаў» терминлери бир-бирине уқсас деп баҳаланса, бул усы терминлердин мазмун-мәнисин түсиндириўде анықсызлықларды келтирип шығарады хэм олардың ҳәр биринин әмелий мақсетлерин тәкирарлайды, конституциялық баклаў комитети, конституциялық суд хэм басқа да конституциялық нормаларды қорғаў субъектлери функционал мақсетлеринин анық шегараларын белгилеў мәселесинде ызым шығарыўшының жәмийетлик қубылысларды толық тәрийплеў қәбилетин тарайтады хэм шеклейди.

Сондай-ақ, бул жуўмақ дүнья мәмлекетлеринин ҳәрекеттеги Конституцияларының көпшилигинде ызым үстинлигин тәмийинлеўши қадағалаў яки баклаў уйымы туўралы сөз баратуғынлығына да тийкарланған, бул «конституциялық баклаў» хэм «конституциялық қадағалаў» түсиниклери тең екенлигин дәлийиллейди. Бирақ, айырым илимпазлардың пикири бойынша, конституциялық баклаў хэм конституциялық қадағалаўды ызымлар хэм басқа да актлердин Конституцияға муўапықлығын тексерий басламасын билдире алыўы тийкарында ажыратыў керек. Өз басламасы менен ҳужжетлердин Конституцияға муўапықлығын тексерий - конституциялық баклаў уйымының ўәкилиги, ал конституциялық қадағалаў уйымлары болса тек ўәкиликли субъектлердин мүрәжатлары бойынша өндиристи баслайды хэм бунда мүрәжат мазмуны менен шекленеди[15]. Бундай ажыратыў Конституцияның үстинлигин тәмийинлеўге қаратылған конституциялық қадағалаў хэм баклаў уйымларының жумысындағы айырмашылықты көрсетип береді. Соның менен бирге, конституциялық баклаў да, қадағалаў да мәмлекетлик қадағалаў-баклаў искерлиги түрлеринин бири екенлигин атап өтиў тийис.

Өз гезегинде, конституциялық баклаў өз объектлери хэм субъектлери шеңбери менен тәрийипленеди. Мысалы, конституциялық хэм әпиўайы ызымлар, Конституцияға өзгерислер, халықаралық шәртамалар хэм келисимлер, парламенттин режелери, Президент пәрманлары, атқарыўшы ҳәкимият уйымларының нормативлик ҳужжетлери конституциялық баклаў объектлери болыўы мүмкин.

Қарақалпақстан Республикасы Өзбекстан қурамына киретуғынлығы хэм суверен республика статусына ийе болғанлығы себепли, Өзбекстан хэм Қарақалпақстан арасындағы ўәкиликлерди бөлиў хәмде олардың ортасындағы тартысларды шешиў мәселелери де конституциялық баклаў объекти болып табылады.

Конституциялық баклаў субъектлери қатарына ҳуқықлары хэм миннетлери Конституцияда тиккелей бекемленген барлық юридикалық хэм физикалық шахслар киреди. Буларға мәмлекетлик уйымлар хэм олардың лаўазымлы шахслары, пуқаралық жәмийети институтлары (сиясий партиялар хэм басқалар) хәмде тиккелей белгили бир акттин Конституцияға муўапықлығын сораў ҳуқықына ийе пуқаралар киреди.

Соның менен бирге, мәнисине қарай, конституциялық баклаў төмендеги түрлерде болыўы мүмкин: рәсмий: ызымлар хэм басқа да нормативлик актлерди қабыл етиў ушын белгиленген процессуал қағыйдаларға әмел етилиўи баҳаланады; материаллық: ызымлардың мазмуны Конституция мәнисине муўапықлығы бойынша тексериледи; абстракт: белгили бир ўәкиликли шахстың ямаса уйымның басламасы менен белгили бир себеплерсиз әмелге асырылады; айқын: тек ғана белгили бир суд иси менен байланыслы ҳалда әмелге асырылады.

Өткерилиўи ўақтына қарай, кейинги хэм дәслепки конституциялық баклаў ажыратылады. Солай етип, кейинги конституциялық баклаў әллеқашан қабыл етилген хэм күшке кирген ызымлар хэм басқа да актлер тексерилиўин

нәзерде тутады. Ұәкилликли уйымлар тәрәпинен Конституцияға қайшы деп табылған нызамлар (улыўма яки бир бөлегинде) рәсми рәўиште юридикалык күшин жойтады. Соның менен бирге, дәслепки конституциялык бақлаў парламент тәрәпинен көрип шығылып атырған нызамлар тексерилиўин аңлатады.

Конституциялык юрисдикцияның ўәкилликли уйымы тартыслы актти: Конституцияға муўапық; толығы менен Конституцияға қайшы; бир бөлегинде Конституцияға қайшы, деп тән алыўы мүмкин.

Екинши жағдайда акт юридикалык күшин жойтады хәм барлық судлар, сондай-ақ, басқа да мәмлекетлик уйымлар тәрәпинен қолланылмайды.

Қабыл етилген қарар үзил-кесил болады хәм тек ғана усы уйым тәрәпинен қайта көрип шығылыўы мүмкин.

Солай етип, конституциялык бақлаўдын мазмун-мәнисинен келип шығып, усы термин фунционаллық ўазыйпаларына қолланылатуғын уйым, бул жерде Қарақалпақстан Республикасы Конституциялык бақлаў комитети, олар атқаратуғын функциялардың бақлаў, Конституция нормалары мазмунынан шетке шығыў хәм олардың бузылыўын анықлаў усыллары менен шеклениўин нәзерде тутады.

Мысалы, Қарақалпақстан Республикасы Конституциясының 113-статьясына муўапық:

бириншиден, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң тапсырмасы менен ямаса Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Баслығының яки Жоқарғы Кеңес депутатларының кем дегенде бестен бириниң усынысы менен оған Қарақалпақстан Республикасы нызам жойбарлары хәм басқа да актлериниң, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумы қарарларының хәм Жоқарғы Кеңес Баслығы бийликлериниң, Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң қарар хәм бийликлериниң Қарақалпақстан Республикасы Конституциясына хәм нызамларына муўапықлығы бойынша жуўмағын Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесине усынады;

екиншиден, өз басламасы бойынша Қарақалпақстан Республикасы жоқары мәмлекетлик ҳәкимият хәм басқарыў уйымлары актлериниң Қарақалпақстан Республикасы Конституциясына хәм нызамларына муўапықлығы ҳаққындағы жуўмақларды усыныўға ҳақылы. Бунда, Комитеттиң жуўмағы тек Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң барлық депутатларының үштен екинсиниң даўысы менен қабылланған Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң қарары менен бийкарланыўы мүмкин.

Қарақалпақстан Республикасы Конституциялык бақлаў комитетиниң конституциялык статусынан көринип турғанындай, оның ўәкилликери дурыс белгиленген хәм ол конституциялык бақлаў уйымының әҳмийетли характеристикаларына сай келеди, яғный Конституцияның бузылыўын сапластырыў илажларын көриў ўәкилгине ийе болмаған ҳалда, усы ўәкилликлерге ийе уйымның (Жоқарғы Кеңестин) тапсырмасы менен бақлаў хәм тексерийди әмелге асырады, бақлаў хәм тексерий ҳаққында баслама билдирийи мүмкин.

Сондай-ақ, Өзбекстанда да 1990-жыл 20-июньнан («Өзбекстан Республикасында Конституциялык бақлаў ҳаққында»[16]ғы Нызам қабыл етилген) 1993-жыл 6-майға шекем («Өзбекстан Республикасы Конституциялык суды ҳаққында»[17]ғы Нызам қабыл етилген) конституциялык бақлаў ҳәрекет етип турған.

Бирақ, сол дәўирдеги Конституциялык бақлаў комитети конституциялык қадағалаў элементлерине ийе болған хәм ҳәзирги Қарақалпақстан Республикасы Конституциялык бақлаў комитетиниң конституциялык статусынан айырмашылығы, фунционаллық жақтан кеңирек ўәкилликлерге ийе болған. Бул Өзбекстан Конституциялык бақлаў комитети бақлаў хәм тексерий менен бир қатарда конституциялык нормаларды бузатуғын нормативлик ҳүжжетлерди тоқтатып турыў хәм оларды бийкарлаў ўәкилгине ийе болғанлығы менен дәлийллененди.

Мәселен, усы нызамның 21-статьясында «Өзбекстан Республикасы Конституциялык бақлаў комитетиниң белгили бир нормативлик ҳуқықый акт яки оның айырым қағыйдалары Өзбекстан Республикасы Конституциясы хәм де Өзбекстан Республикасы да қатнасып атырған халықаралық ҳүжжетлерде бекемленген инсанның тийқарғы ҳуқықлары хәм еркинликлерин бузыўы атап көрсетилген жуўмағы комитет жуўмақты қабыл еткен ўақыттан баслап бундай ҳүжжет яки оның айырым қағыйдалары өз күшин жойтыўына себеп болады», деп белгиленген. Бирақ, Өзбекстан Республикасы Конституциялык бақлаў комитетиниң жуўмақлары менен Өзбекстан Республикасы нызамлары хәм Өзбекстан Республикасы Жоқарғы Совети тәрәпинен қабыл етилген басқа да актлердиң, Қарақалпақстан Республикасы Конституциясы ямаса олардың айырым қағыйдаларының әмел етиўи тоқтатылыўы мүмкин емес еди. Соған қарамастан, Өзбекстан Республикасының Конституциялык бақлаўы мысалында оның мазмун-мәнисинде хәм қадағалаў, хәм бақлаў белгилери бар екенлигин көриўимиз мүмкин. Нызамшылық техникасы көз-қарасынан бундай жантасыўды толық унамлы деп тән алыў мүмкин емес, себеби ол конституциялык бақлаў комитетиниң конституциялык ҳуқықый статусын, соның менен бирге, мәмлекетлик уйымлардың хәм ҳәкимиятлар бөлиниўиниң системасында оның орнын анығырақ көрсетиў хәм белгилеў имканиятын бермейди.

Бундай ҳуқықый әмелият, мәселен, Өзбекстан Республикасы Салық кодексинде (36, 331-статьялары)[18] орын алған болып, онда мәмлекетлик уйымға қадағалаў-бақлаў статусын бериўши «бақлаў (қадағалаў) жумысы» түринде «бақлаў» хәм «қадағалаў» терминлери қолланылады, буны унамлы ҳуқықый әмелият деп тән алып болмайды. Усы машқалаға сын итибар қаратып, А.В.Яблонская: «Бақлаў» хәм «қадағалаў» түсиниклери бирдей емес, бирақ олар тығыз байланыслы, соның ушын да қадағалаў-бақлаў функциясын тек ғана ўәкилликли уйымлар хәм ҳәкимиятқа ийе юридикалык жумыстың лаўазымлы шахслары тәрәпинен әмелге асырылыўы көз-қарасынан қарап шығыў усы бирден-бир функцияны көриўдин бузылыўына алып келеди» [19],деп атап көрсетеди.

Россия мысалынан пайдаланып, К.Ю.Гуглева дәл усындай унамсыз жуўмаққа келеди: «Солай етип, бизиң пикиримизше, бақлаў уйымлары бақлаў астындағы уйымларға қатнаслы тәртіпке салыў хәм бийлик етиў ўәкиликлерине ийе емес, тек ғана ызамлар хәм басқа да нормативлик актлердиң орынланыўын бақлап барады, демек, сонлықтан хуқықты қолланыўшылар тәрпинен анық болмаған бақалаўға алып келетуғын хуқықый тартыслардың алдын алыў ушын олардың арасындағы айырмашылық ызамлы рәуиште белгилениўи керек» [20].

Бул, мәселен, Россия Федерациясы хуқимети тәрпинен 2002-жыл 22-апрельдеги қарары менен тастыйықланған, функциялары характеристикасы бойынша атқарыўшы хәкимият бақлаўға қарағанда көбирек қадағалаў ўазыйпасын атқаратуғын «Ядролық хәм радиациялық қәуипсизлик бойынша Федерал бақлаў хәққындағы Реже» қабыл етилиўи менен жүзеге келгениндей жағдай.

Солай етип, «конституциялық бақлаў» хәм «конституциялық қадағалаў», сондай-ақ, «конституциялық әдиллик» сыяқлы категориялардың әхмийетли өзгешеликлерин қолланыўға әмел етиў конституциялық нормаларға әмел етилиўин тәмийинлеў функцияларын атқаратуғын арнаўлы мәмлекетлик уйымның конституциялық хәм хуқықый статусын анық белгилеудин әхмийетли шәрти, деген жуўмаққа келиў мүмкин.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Джонов С.Е. К вопросу возникновения конституционного судебного контроля в США. Журнал парвовая политика и правовая жизнь, 2024 // <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-vozniknoveniya-konstitutsionnogo-sudebnogo-kontrolya-v-ssha>
2. Кельзен Г. Судебная гарантия Конституции. (Конституционная юстиция. Часть 2. Окончание) // Право и политика. — М.: Nota Bene, 2006, № 9. — С. 5-18.
3. Пашковский П.В. Особенности правовой природы института судебного конституционного контроля. Вестник ТГПИ. Специальный выпуск № 2. Гуманитарные науки. 2010. // <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pravovoy-prirody-instituta-sudebnogo-konstitutsionnogo-kontrolya/viewer>
4. Викисловарь // <https://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%BE%D1%80>
5. <https://www.google.com/search?q=%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%BE%D1%80+%D1%8D%D1%80>
6. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований: под ред. А. П. Евгеньевой. — 4-е изд., стер. — М.: Рус. яз.; Полиграф ресурсы, 1999; (электронная версия): *Фундаментальная электронная библиотека* // <https://kartaslov.ru/%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%BE%D1%80>
7. Борисов А.Б. Большой юридический словарь. — М.: Книжный мир, 2010 — С. 174.
8. Нерсисянц В.С. правовое государство: концепция и пути реализации. - М., 1990. - С. 43.
9. Шульженко Ю. Л. Конституционный контроль в России: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. докт. юрид. наук. - М., 1995. - С. 7.
10. Энциклопедический словарь конституционного права // <https://rus-constitutional-law-dict.slovaronline.com/>
11. Пашковский П.В. Особенности правовой природы института судебного конституционного контроля // <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pravovoy-prirody-instituta-sudebnogo-konstitutsionnogo-kontrolya>
12. Абдуллаева М. Некоторые теоретическо-правовые проблемы института конституционного контроля. Жамиятаинновациялар—Обществонинновация—Society and innovations Issue—2No5(2021)/ ISSN 2181-1415 // <https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/1156/1493>
13. Щетинин Б.В. Проблемы теории советского государственного права. М., 1999. - С.165.
14. Кузнецов О.Б. О природе и типологии конституционного контроля. Вестник Академии МВД Республики Беларусь, 2006, № 1 (11) // <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/14221/1/%D0%9A%D1%83%D0%B7%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%BE%D1%80>
15. Бондаренко В.В. Формы конституционного контроля и надзора в России и зарубежных государствах. Вестник ВолГУ, Серия 9, Вып. 16, 2018. — С. 23. // <https://cyberleninka.ru/article/n/formy-konstitutsionnogo-kontrolya-i-nadzora-v-rossii-i-zarubezhnyh-gosudarstv>
16. Закон Республики Узбекистан «О конституционном надзоре в Республике Узбекистан» от 20 июня 1990 года // <https://lex.uz/docs/96164>
17. Закон Республики Узбекистан «О Конституционном суде Республики Узбекистан от 6 мая 1993 года // <https://lex.uz/ru/docs/95543>
18. Налоговый кодекс Республики Узбекистан от 30 декабря 2019 года // <https://lex.uz/ru/docs/4674893>
19. Яблонская А.Б. Контрольно-надзорная функция государственной власти в Российской Федерации: теоретико-правовое исследование: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук. - М., 2009. // <https://www.dissercat.com/content/kontrolno-nadzornaya-funktsiya-gosudarstvennoi-vlasti-v-rossiiskoi-federatsii/read>
20. Гуглева К.Ю. Конституционный надзор и конституционный контроль как специфические виды государственной контрольной деятельности: Журнал Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 2022. // <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnyy-nadzor-i-konstitutsionnyy-kontrol-kak-spetsificheskie-vidy-gosudarstvennoy-kontrolnoy-deyatelnosti>

Qoraqalpog‘iston Respublikasida konstitutsiyaviy nazorat institutining nazariy-huquqiy masalalari

Резюме. Maqolada konstitutsiyaviy nazorat ta’limoti, uning konsepsiyasi mazmuni, "konstitutsiyaviy nazorat", "konstitutsiyaviy kontrol" va "konstitutsiyaviy adliya" kabi kategoriyalarning xususiyatlari tahlil qilinadi. Ularni takomillashtirish bo‘yicha mualliflik fikri va takliflari shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: konstitutsiyaviy nazorat, konstitutsiyaviy sud, konstitutsiyaviy nazorat obyektlari.

Теоретико-правовые вопросы института конституционного надзора в Республике Узбекистан

Резюме. В статье анализируются учение о конституционном надзоре, содержание его концепции, особенности таких категорий, как "конституционный надзор", "конституционный контроль" и "конституционная юстиция" Сформулированы авторское мнение и предложения по их совершенствованию.

Ключевые слова: конституционный надзор, конституционный суд, объекты конституционного надзора.

Summary. The article analyzes the doctrine of constitutional supervision, the content of its concept, the features of such categories as “constitutional supervision”, “constitutional control” and “constitutional justice”. The author's opinion and proposals for their improvement are formulated.

Key words: constitutional supervision, constitutional court, objects of constitutional supervision.

UDK342.7

MUSTAQIL O'ZBEKISTONDA FUQAROLIK JAMIYATINING MAFKURAVIY ASOSLARINI SHAKLLANTIRISH HAMDA RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI

Abdullayeva Z. B.

Navoiy innovatsiyalar universiteti

Kirlish. Jahon xalqining ijtimoiy-falsafiy tafakkurida shakllangan fuqarolik jamiyatiga oid klassik talqinlari uning zamonaviy tipologiyasi va rivojlanish qonuniyatlarining nazariy asosi bo'lib, bu kontsepsiya har bir mamlakatning strategik maqsadlari va iqtisodiy taraqqiyotining sifat parametrlari bilan ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Fuqarolik jamiyati kontsepsiyalari davlat va jamiyat qurilishining demokratik tamoyillariga asoslanishi, fuqarolik jamiyati institutlarining faoligi bilan birga taraqqiyotning ijtimoiy yo'naltirilgan turini, aholi turmush salohiyatining yuqori darajasini ta'minlashni ko'zda tutadi. Pirovardida, bu globalizatsiya jarayonida to'bora tartibsiz va mavhumlashib borayotgan insoniyat hayotida ijtimoiy taraqqiyotning aniq shaklini, omillarni, modernizatsiya va yuksalish bosqichlarini belgilab beradi.

Yangilanayotgan O'zbekistonda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslarini yanada mustahkamlashga qaratilgan juda muhim qadamlar qo'yildi, normativ-huquqiy baza takomillashtirildi, ijtimoiy va iqtisodiy shart-sharoitlar yaratildi, fuqarolar siyosiy madaniyatning yangi shakllari o'zlashtirilmoqda. Shu nuqtai-nazardan Prezident Sh.Mirziyoyev fuqarolik jamiyatiga e'tiborni o'z ma'ruzalarida quyidagicha ta'riflaydilar: “Bizga, birinchi navbatda, kuchli fuqarolik jamiyati zarur, chunki har qanday islohot har birimizning yuragimizdan, ongimizdan boshlanishi lozim. Adolatli qonunlar bo'yicha vijdonan yashashga tayyor bo'lishimiz, mamlakat kelajagi uchun bir yoqadan bosh chiqarib, oldinga qadam bosmog'imiz kerak.”[1] Ma'rifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bo'lib xizmat qilishi tabiiydir. Chunki ularning g'oya va dasturlari Yangi O'zbekistonni barpo etish strategiyasi bilan har tomonlama uyg'un va hamohangdir. Shu boisdan fuqarolar bu jarayonga ko'plab partiyalar, jamoat tashkilotlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, nodavlat ta'lim va ommaviy axborot vositalari, oilalar, ilmiy, madaniyat va sport klublari, xo'jalik birlashmalari, iste'molchilar uyushmalari, xayriya jamg'armalari orqali jalb etilishi, davlat organlari bilan birgalikda amalga oshirilishi, qaror qabul qilishda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda jamiyat qurilishi, fuqarolik jamiyati institutlarining shakllanish jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, huquqiy hamda siyosiy-falsafiy sohalarida qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Ularda mustaqillik yillarida qayta tiklangan mahalliy boshqaruv instituti – mahalla, uning jamiyat hayotini yangilashdagi o'rni, o'zini-o'zi boshqarishning noyob shakli ekani, shuningdek, fuqarolik jamiyatining muhim institutlaridan biri – nodavlat notijorat tashkilotlar, jamiyat qurilishida siyosiy partiyalarning o'rni, ularning tipologiyasi, partiyaviy tizimlarning ahamiyatini o'rganish bilan bog'liq ilmiy izlanishlar o'rinda. Ushbu tadqiqotlarda fuqarolik jamiyatining rivojlanish bosqichlari, shakllanish jarayonlari, O'zbekistonda jamiyat siyosiy hayotini talab darajasiga ko'tarish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar tahlil etilgan. Jumladan, Birinchi Prezident siyosiy ideallariga taalluqli “Kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyatiga sari” tamoyili asosida islohotlarning chuqurlashib borishi, islohot islohot uchun emas, balki inson manfaatlari, farovonligi va erkinligini ta'minlashga qaratilgani, shuningdek, mamlqatimizda jamiyatni demokratlashtirish jarayonlari tahliliga O'zbekiston olimlari tomonidan ustuvorlik berilganligi o'z-o'zidan tushunarli.

Fuqarolik jamiyati kontsepsiyasi, uning transformatsiyasi, evolyutsiyasi, istiqbollari bashoratlash, mazkur jarayonni yetakchi davlatlar tajribasi asosida qiyosiy tadqiq etish muammosining nazariy va amaliy jihatlarini "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi", "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi", "O'zbekiston – 2030"[2] dasturlarida aks etgan g'oyalar ushbu tadqiqotga muhim ilmiy-metodologik asos bo'lib xizmat qilsa, soha bo'yicha qonun hujjatlari, Prezident farmonlari, qarorlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bu boradagi tadqiqotlar uchun uslubiy baza bo'lib xizmat qiladi.

Nazariy asos. "Fuqarolik jamiyati" tushunchasi ilm-fanda eng murakkab, shu bilan birga eng dolzarb kategoriyalardan biri hisoblanadi. Bu fenomen fanlararo hususiyatlarga ega bo'lib, turli fan va ilmiy yo'nalishlar doirasida tadqiq etiladi. Jumladan, huquqshunoslik fani nuqtai nazaridan olimlar jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash orqali har bir fuqaroning huquq va erkinliklarini ta'minlash, siyosiy fanlar nuqtai nazaridan fuqorolarning turli qonuniy yo'l va vositalar orqali jamiyat uchun muhim bo'lgan siyosiy qarorlarni qabul qilishda, iqtisodiyot fani nuqtai nazaridan mulkdor tomonidan o'z mulkidan qonun asosida foyda topib, o'z farovonligini ta'minlash va mulkni himoya qilish, sotsiologlar tomonidan fuqarolik jamiyatining sotsial stratifikatsiya qonuniyatlari nuqtai nazaridan dinamik va statik hususiyatlarni aniqlash, falsafa fani esa fuqarolik jamiyatini barpo etish va rivojlantirish jarayonida shaxs va jamoa dunyoqarashini o'rganishga o'zining kategoriyal, nazariy va amaliy metodologik yondoshuvlarni qo'llaydi.

Fuqarolik jamiyatining nazariy va amaliy jihatlari qadim zamonlarda yo'q G'arbda Platon, Aristotel, Suqrot, Sitseron[3] kabi mutafakkirlar tomonidan o'rganilgan. Sharqda Konfutsiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Nizomulmulk, Amir Temur, Alisher Navoi va boshqa allomalarning asarlarida[4] jamiyat tarixiy rivojlanishining turli bosqichlarini ijtimoiy-falsafiy tahlil qilish asosida jamiyat boshqaruv tizimini shakllantirish uslubi, tizimlari va mexanizmlari rivojlantirilgan. Jumladan, ijtimoiy taraqqiyot davomida fuqarolik jamiyati kontseptsiyasiga yaqin bo'lgan adolatli jamiyat to'g'risidagi qarashlar, g'oyalar va ta'limotlar rivojlanib, takomillashib borganligi, xususan, vatandoshimiz Abu Nasr Forobiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari tizimida hamda Amir Temur va temuriylar sulolasining davlat boshqaruvi masalalariga oid ancha takomillashgan yondashuvlarida yaqil ko'zga tashlanadi. Qo'shimcha ravishda, adolatli jamiyat qurilishi va boshqaruvi bilan bog'liq masalalar Mirxond, Xondamir, Sharafiddin Ali Yazdiy, Xoja Samandar Termiziy kabi ko'plab allomalar ijodidan o'rin olgan. Hozirgi davrda ham ushbu masalaga doir ko'plab kitoblar, risolalar va qo'llanmalar chop etilishining o'zi aynan shu doirada qarash va anglash zarur.

O'rta asrlarda N.Makiavelli, J.Boden, T.Gobbs, J.Lokk, Sh.L.Monteske, J.-J.Russo, G.Gegel, I.Kant [5] asarlarida davlat va jamiyat munosabatlariga doir siyosiy qarashlar takomillashgan hamda ularning amaliy jihatlari ochib berilgan.

XIX-XXI asrlarga kelib, G'arb nazariyatchilari A.Tokvil, A.Fergusson, A.Toynbi, M.Leyi, S.Lipset, G.Almond, D.Apter, S.Blek, S.Verba, Sh.Eyzenshtadt, E.Arato, U.Rostou, T.Parsons, K.Doych, G.Spencer, E.Xobzbaum, Z.Bjezinski, [6] rus olimlari N.Berdyayev, F.Burlatskiy, K.Gadjiev, M.Titarenko [7] asarlarida an'anaviy jamiyatlarning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar jarayonining mohiyati ochib berilgan. XX asrdagi tadqiqotlarda "fuqarolik jamiyati" kategoriyasining mohiyati va funktsional xususiyatlarini tushunish murakkablashganligi, bu esa xalqning talablarini aks ettiruvchi fuqarolik jamiyatining yangicha mezonlari fuqarolik jamiyatini tadqiq qilish uslubiatiya qo'shilganligi bilan bog'liq ekanligi tavsiflanadi. Zamonaviy kontseptsiyalarda fuqarolik jamiyatining ontologik va gnoseologik jihatlarga ijtimoiy-falsafiy qarashlarning turli-tumanligi ko'zga tashlanadi. Fuqarolik jamiyatining ijtimoiy muammolarini tahlil qilishning tizimli mezonlari aynan shu davrda ishlab chiqildi. Bu ijtimoiy fanlarning o'ta muhim ilmiy kashfiyoti hisoblanadi. Chunki bu bugungi kunda jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni modellashgina emas, balki ularning istiqbollari haqida ham so'z yuritishga imkon bermoqda.

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning o'ziga xos ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va sotsiologik muammolari A.O'tamurodov, A.Xuseynova, A.Jalilov, B.Toychiev, G.Kuchkorova, D.Ernazarov, J.Ramatov, J.Mavlonov, I.Ergashev, M.Qirgizboev, M.Sharifxojaev, N.Jurayev, R.Jumaev, S.Jurayev, S.Narkulov, F.Musaev, Sh.Mamadaliyevlar, shuningdek, siyosiy jihatlari S.Jurayev, T.Matibayev[8] kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Fuqarolik jamiyati davlat va jamiyatga nisbatan fuqarolar o'zaro munosabatlarining yaxlit majmui bo'lgani bois unga nisbatan yagona ta'rifni qo'llab bo'lmaydi. Fuqarolik jamiyati hodisasining tadqiqi ushbu sohadagi kontseptual va amaliy muammolarning turli-tuman ekanligini isbotladi. Fuqarolik jamiyatining vujudga kelish va rivojlanish jarayonlarini o'rganishda ilmiy xolislikni kuchaytirish uchun fuqarolik jamiyatining institutsional va noinstitutsonal unsurlari mohiyati hamda qonuniyatlarini talqin qilishda ilmiy paradigmalarning o'zgarib turishiga asoslangan yondashuv taklif etildi.

Shu bilan birga ayrim zamonaviy fanlar uchun bu borada keng imkoniyatlar mavjudligini ta'kidlash lozim. Bugungi kungacha pedagogik fanlar tomonidan fuqarolik ta'limining fuqarolik jamiyati rivojiga ta'siri, fuqarolik jamiyatining axloqiy va g'oyaviy-mafkuryaviy asoslari, fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning ma'naviy-ma'rifiy negizlari va millatning mental xususiyatlari o'rganilmagan, fuqarolik jamiyati institutlari va davlat organlari o'rtasida kommunikativ mexanizm va texnologiyalarini ishlab chiqish o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

Natijalar. Fuqarolik jamiyatiga oid tadqiqotlarning tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ularning aksariyati mazkur fenomenning institutsional jihatlarga bag'ishlangan bo'lib, fuqarolik jamiyatini tashkil etadigan muassasa va tashkilotlarni tashkil etish, rivojlantirish va faoliyatini takomillashtirish mexanizm va texnologiyalari bilan bog'liq. Afsuski bunday tendensiya nafaqat rivojlangan mamlakatlar ilm-fani, balki qadimgi ma'naviy ildizlarga boy Sharq mamlakatlariga, shu jumladan, mamlakatimizdagi tadqiqotlarga ham xosdir. Masalan, professor A.Saidov nodavlat institutining tashkiliy-huquqiy jihatlarga oid milliy va xalqaro qonunchilik tizimini keng doirada tadqiq etadi.[9] Fuqarolik jamiyati institutlarini tahlil etgan siyosiy fanlar doktori, professor M.Qirg'izboev o'zining "Fuqarolik jamiyati: nazariya va xorijiy tajriba" nomli monografiyasida[10] nodavlat sektoriaga alohida e'tibor qaratib, ushbu sektorning o'ziga xos ijtimoiy muhim funksiyalaridan tashqari davlatning ma'lum sohadagi siyosiy harakatlarini muvozanatda saqlab turish imkoniyatini ham ko'rsatib beradi. Demokratik davlat qurishning falsafiy-huquqiy asoslari tadqiq etilgan fan doktori F.Musayevning ilmiy ishlarida[11] nodavlat tuzilmalarining xalq hokimiyatchiligini rivojlantirishdagi institutsional ahamiyatiga e'tibor qaratiladi. Sh.Yakubovning doktorlik dissertatsiyasida [12] davlat va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligining huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishga oid fikr va tavsiyalar berilgan. Bundan tashqari J.Matkarimovanning doktorlik dissertatsiyasida⁵ davlat va nodavlat ijtimoiy institutlar o'zaro munosabatlarining falsafiy-huquqiy asoslari borasida, M.Qodirovning doktorlik dissertatsiyasida [13] esa davlat va fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatining ijtimoiy-madaniy transformatsiyasi mavzusida tadqiqot olib borib, tadqiqotda avlat va fuqarolik jamiyati institutlarining ijtimoiy-madaniy o'zgarishlariga oid ayrim falsafiy fikrlar aks etganligini aytish mumkin.

Nazariy va sotsiologik tadqiqotlarda olingan ma'lumotlar O'zbekistonda fuqarolik jamiyati shakllanishining barqarorligi, fuqarolarda o'z-o'zini anglashning izchil ortib borayotgani, mamlakatda yuz berayotgan hodisalarga fuqarolarning daxldorlik hissini yuqorilab borayotganligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Kishilar o'z muammolarini hal qilishda mas'uliyatni anglashlari shakllanmoqd, davlatga nisbatan boqimandalik munosabatlarining payi

qirg'ilmogda. Fuqarolar hayot tarzi va ularning ijtimoiy xatti-harakatlariga milliy hamda zamonaviy axloqiy-ma'naviy qadriyatlar va me'yorlar sezilarli ta'sir o'tkazmogda. Shu bilan birga inson, uning dunyoqarashi, dunyoviy va diniy qadriyatlarining fuqarolik jamiyatini shakllanishi va rivojlanishiga ta'siri to'g'risidagi tadqiqotlar kamchilikni tashkil etib, bugungi kunda jahon axborot makonida keng tarqalgan zamonaviy axborot hujumlariga qarshi kurash jarayonida inson, shaxs, fuqaro ongidagi o'zgarishlarni o'rganadigan tadqiqotlar etarli emas. Fuqarolik jamiyati fuqarodan boshlanadi, uning xatti-harakatlari qaysi tashkilotga mansubligi bilan emas, balki ongi, tafakkuri va xulq-atvori bilan bog'liq.

Munozara. Fuqarolik jamiyati shaxslarning o'zini o'zi ro'yobga chiqarishining qonuniyatli bosqichi, oliy shaklidir. U mamlakatning iqtisodiy, siyosiy rivojlanishiga, xalqning farovonligi, madaniyati va o'zini o'zi anglash hissi ortishiga qarab yetilib boradi. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti mahsuli sifatida fuqarolik jamiyati feodal-tabaqaviy tuzumning qattiqqol tartibi buzilgan, huquqiy davlat shakllana boshlagan davrda paydo bo'la boshlashi va barcha fuqarolarda xususiy mulkdorlik negizida iqtisodiy mustaqillik imkoniyatining paydo bo'lishi fuqarolik jamiyati vujudga kelishining masalasi ko'tarilgan.

Shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlaydigan huquqiy davlat fuqarolik jamiyatining siyosiy negizi, shakli bo'lib xizmat qiladi. Bunday sharoitlarda shaxsning xulq-atvori uning shaxsiy manfaatlar bilan belgilangan va u o'zining barcha harakatlari uchun javobgar bo'ladi. Bunday shaxs o'z erkinligini hamma narsadan ustun qo'yadi va shu bilan birga, boshqa odamlarning qonuniy manfaatlarini hurmat qiladi. Fuqarolik jamiyatining huquqiy xususiyati adolat va erkinlikning oliy talablariga uning muvofiqligidir. Bu birinchi muhim sifat xususiyatidir. Fuqarolik jamiyatining mazkur xususiyati adolat va erkinlik tushunchalarining mazmunida zohir bo'lgan normativ talablarida o'z ifodasini topadi. Fuqarolik jamiyati sharoitida adolat va erkinlik odamlar va tashkilotlarning faoliyatini tartibga soluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Boshqa tomondan, insonning o'zi fuqarolik jamiyatining a'zosi sifatida, erkinlikning normativ talablariga anglab etilgan zarurat deb bo'ysunishga qodirligi natijasida erkinlikni qo'lga kiritaadi. Boshqacha so'z bilan aytganada, bugun fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonida nafaqat unga tegishli institutsional xususiyatlarga ega bo'lgan tashkilot va muassasalar, balki uning mazmunini tashkil etuvchi noinstitutsional jihatlarimiz tadqiqotlarimiz markazida bo'lishi zarur.

Bizning fikrimizcha, bunday to'laqonli va samarali tadqiqotlarni olib borish uchun bu boradagi quyidagi yo'nalishlarni ajratish mumkin: milliy meros va umuminsoniy qadriyatlar; huquqiy madaniyat va huquqiy ong; fuqarolik burch va fuqaroliklik; siyosiy madaniyat va vatandoshlik mas'uliyati; siyosiy ishtirok va siyosiy kommunikatsiya; milliy g'oya va ma'fkura; axloqiy va estetik tarbiya.

Fuqarolik jamiyatining funksional o'ziga xosliklariga qaramasdan, unga tegishli shaxsiy ehtiyojlar, manfaatlar va maqsadlarni qondirish faqat davlat tomonidan kafolatlanadi. Shu bois, zamonaviy dunyoda davlat va fuqarolik jamiyatining dialektik o'zaro aloqasi hamda bog'liqligi kuzatilmogda. Bu nafaqat ijtimoiy sheriklik tizimining vujudga kelishi va rivojlanishi, balki fuqarolik jamiyatining davlat boshqaruvi samaradorligiga ijobiy ta'sirini ham ta'minlaydi.

Mamlakat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatini liberalizatsiya qilish masalasining dolzarbligi yana-da oshmogda. Ushbu jarayon NNTlarni keng ko'lamdagi ijtimoiy-siyosiy masalalarni hal qilishga jalb qilish zarurati, ularning moliyaviy va tashkiliy hisobot shakllarini ko'rib chiqish, donorlar bilan ishlashning yangi mexanizmlarini ishlab chiqishga oid tegishli ishlar olib borish, aholining siyosiy madaniyati darajasi va fuqarolarning faolligini yuksaltirish bilan bog'liq. NNTlar va davlat o'rtasidagi muloqot jarayonida ijtimoiy buyurtma va davlat xaridlari tizimi muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Ma'rifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bo'lib xizmat qilishi tabiiy. // Xalq so'zi (xs.uz).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son 3. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi" Farmoni <https://lex.uz/acts/3107036>.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi" Farmoni <https://lex.uz/docs/5841063>.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrda PF-60-son "«O'zbekiston — 2030» Strategiyasi to'g'risidagi" Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/6600413>.
5. Mavlonov J. Fuqarolik jamiyati: kontseptsiyadan kontseptsiyalarga va paradigmalarga (ijtimoiy-falsafiy tahlil). / Monografiya. Toshkent: "Istiqol nuri". 2014. – 224 b.
6. Mavlonov J. Konseptual asoslar tadqiqotlarida demokratiya va fuqarolik jamiyatining Sharqda tadqiqi // "CREDO new" nazariy jurnali, 2015 yil №2 (82). Tom 2. 118-125 betlar.
7. Slesareva G.F. Fuqarolik jamiyati tarixiy siyosiy tafakkurda Yevropada (antichnostdan XIX asrning birinchi yarmigacha). O'quv qo'llanma. – M.: Makhon, 2000.
8. Cahoone L. 2002. Civil Society: Conservative Meaning of Liberal Politics;
9. Walzer M. 1995. Concept of Civil Society – Walzer M., ed. Toward a Global Civil Society. Providence RI: Berghahn Books;
10. Cohen J. and Arato A. 1992. Civil Society and Political Theory. MIT Press.
11. Gutorov V.A. Fuqarolik jamiyati: amaliy falsafiyaning evolyutsiyasi va zamonaviy haqiqat // Strategii formirovaniya grazhdanskogo obshchestva v Rossii. SPbGU, 2002.
12. Ibrohimov S. Globalizatsiya jarayonida fuqarolik jamiyati kontseptsiyasining transformatsiyasi (ijtimoiy-falsafiy tahlil): Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)... dis. avtoreferat. - Toshkent: O'zMU, 2024. – 55 b.
13. Saidov A.Kh. Fuqarolik jamiyati, nodavlat tashkilotlari va qonun. O'zbekiston tajribasi. – Toshkent: Milliy markaz Respubliki O'zbekiston po pravam cheloveka, 1998.
14. Qirg'izboyev M. Fuqarolik jamiyati: nazariya va xorijiy tajriba. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – B. 131-146.
15. Musaev F. Demokratik davlat qurishning falsafiy-huquqiy asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2007. – B. 202 – 216.

16. Yakubov Sh.U. Davlat va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligining huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish: Yurid. fan. doktori (DSc)... dis. avtoreferat. - Toshkent: Akademiya, 2018. –65 b.
17. Matkarimova J.D. Davlat va nodavlat ijtimoiy institutlar o'zaro munosabatlarining falsafiy-huquqiy asoslari: Falsafa falsafa fanlari doktori (DSc) avtoreferat. - Toshkent, 2022.
18. Qodirov M.B. Yangi O'zbekistonda davlat va fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatining ijtimoiy-madaniy transformatsiyasi: Falsafa. falsafa fanlari doktori (DSc) avtoreferat. - Toshkent, 2023.

Mustaqil O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining mafkuraviy asoslarini shakllantirish hamda rivojlantirish yo'nalishlari

Annotatsiya. Maqolada fuqarolik jamiyatini shakllantirish va rivojlantirishning muhim jihatlari – noinstitutsonal unsurlar tizimining metodologik masalalari ko'rib chiqilmoqda. Muallif fuqarolik jamiyatini tadqiq etish doirasida milliy merosni o'rganish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarini uyg'unlashtirish, aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirish, fuqaroviylikni shakllantirish, fuqarolarning siyosiy madaniyatini rivojlantirish, siyosiy ishtirok shakllarini kengaytirish, siyosiy kommunikatsiya kanallarining shaffofligini ta'minlash, milliy g'oyani shakllantirish, barkamol yosh avlodni tarbiyalash kabi yangi tadqiqot yo'nalishlarga e'tibor alohida qaratilishini taklif etmoqda.

Kalit so'zlar: fuqarolik jamiyati, milliy meros, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, huquqiy madaniyat.

"Формирование и развитие идеологических основ гражданского общества в независимом Узбекистане"

Аннотация. В статье рассматриваются важнейшие аспекты формирования и развития гражданского общества, с акцентом на методологические проблемы системы его неинституциональных элементов. Автор предлагает уделить особое внимание новым направлениям исследований в рамках изучения гражданского общества, таким как исследование национального наследия, гармонизация национальных и универсальных ценностей, повышение правовой культуры, формирование гражданства, развитие политической культуры, расширение форм политического участия, обеспечение прозрачности каналов политической коммуникации, формирование национальной идеологии и воспитание гармонично развитого молодого поколения.

Ключевые слова: гражданское общество, национальное наследие, национальные и универсальные ценности, правовая культура.

"Formation and Development of the Ideological Foundations of Civil Society in Independent Uzbekistan"

Abstract. The article examines the key aspects of shaping and developing civil society, focusing on the methodological issues of its non-institutional elements system. The author proposes to pay special attention to new research directions within the study of civil society, such as exploring national heritage, harmonizing national and universal values, enhancing legal culture, shaping citizenship, developing political culture, expanding forms of political participation, ensuring transparency in political communication channels, forming a national ideology, and educating a well-rounded younger generation.

Keywords: Civil society, national heritage, national and universal values, legal culture.

UDK 39: 391.7

QARAQALPAQ XALQÍ ÓNERMENTSHILIK HÁM ÚY-JAY QURÍLÍSI MÁSELELERINIŇ IZERTLENIWI

Abdullayev M. A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Oraylıq Aziya xalıqları, sonıń ishinde qaraqalpaq xalqı xojalıǵında ónermentshilik tarmaǵı áyyemnen ayırıqsha orın tutqan. Ğárezsizlik jıllarında da bul taraw óziniń burınǵı dástúrleriniń bir bólegin saqlap qaldı. Qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı xojalıǵı balıqshılıq, sharıwashılıq hám diyqanshılıq bolsa-da, ónermentshilik de olardıń turmısında sezilerli iz qaldırǵan taraw esaplanadı. Házirgi kúnde de óziniń áhmiyetin joǵaltpaǵan kesteshilik, tiginshilik, zergerlik, temirshilik, qara úy qurıw, aǵashqa oyıp naǵıs salıw, terini qayta islew sıyaqlı ónermentshilik túrleri qıyın siyasiy jaǵdayǵa qaramastan rawajlanıwda dawam etti. Usını ayırıqsha aytıp ótiw kerek, 1991-1993-jıllarda Qaraqalpaqstan qalalarındaǵı zamanagóy etnomádeniy processler izertlew obyektine aylandı. Tariyxshı-etnografıların aldında Ğárezsizlik jıllarında sovet húkimeti ideologiyasınan Ğárezsiz bolǵan maǵlıwmatlardı toplaw hám onı analizlew wazıypası turar edi. Eń birinshi náwbette, ózine say ózgesheliklerge iye bolǵan qaraqalpaq ónermentshiligin úyreniw izertlewshilerdiń tiykarǵı máselelerinen birine aylanadı. Dáslep, qaraqalpaq xalqı ónermentshiligin úyrengen tariyxshı A.Utemisov tarawǵa tiyisli bir qansha izertlewlerdi ámelge asıradı [1:108]. Onıń izleniwleri nátiyjesinde ásirler dawamında qalıplesip kelgen qaraqalpaq ónermentshiligi haqqında jańa maǵlıwmatlar ilimiy aylanısqa kirgizildi. Atap aytqanda, qaraqalpaqlardıń ónermentshiligi áwladtan-áwladqa ótip, awıl xojalıǵı quralları, suw kóteriwshe qurılmalar, transport quralları, kiyim-kenshek, úy-ruwzgershilik asbapları hám taǵı basqalar menen támiyinlep, bir pütün ekonomikada tiykarǵı orın tutqan. Qaraqalpaqlarda ónermentler: temirshiler – *temirshi usta* yaki *shoyınshı*, ustalar – *aqash usta*, *etikshiler* – etikshi, *qalpaqshılar* – malaqayshı, moynalı kiyimler tigiwshiler – *monshı*, zergerler – *zerger* hám basqalar bolǵan. Toqıwshılıq, gilemdozlıq, kiyizdozlıq menen háyeller shuǵıllanǵan.

XX ásir baslarında sanaattıń rawajlanǵanına qaramastan, ónermentshilik hám turmıshlıq ónermentshilik óz jumısın dawam ettirdi. Aytıw kerek, qaraqalpaq ónermentleri hámıyshe yaki derlik hamme waqıtta buyırtpa tiykarında jumıs islegen hám diyqanshılıq menen baylanısların joǵaltpaǵan. Ónermentlerge ózleriniń miynetleri ushın, ádette, natura kórinisinde – qaramal yamasa olardı islep shıǵarıw ushın zárúr bolǵan shiyki zat retinde haqı tólungen; aqsha kemnen-kem isletilgen. Sonday-aq, ayırım jerlerde ónermentlerge haqı tólewdiń kóbinese, arxaikalıq kórinisi saqlanıp qalǵan: usta awıl jámaátiniń aǵzası esaplanǵan hám awıl xalqına xızmet kórsetiw ushın jámaát oǵan ónimniń bir bólegin ajratqan [2:71-72].

Usınıń menen birge, onıń miyneti ushın haqı muǵdarı, ádette, awıl aqsaqalı tárepinen belgilenedi. A.Utemisov temirshiler miynetin sáwlelendirip, qaraqalpaqlarda temirshilik ázelden bar bolǵanlıǵın ayırıqsha aytıp ótedi.

Qaraqalpaqlarda temirshilik kásibi atadan balaǵa yaqı ákeden inige miyras bolıp qalǵan, bazıda temirshi óziniń eń jaqın - tuwısqanları shańaraǵınan shákirt alǵan. Ónermentshilik boyınsha shınıǵıwları tamamlanǵannan soń, xalfa úyde ustazı ushın máresim ótkeredi. Bul máresimge molla, awıldın basqa ustaları, jası úlken kekseler miret etilgen. Molla duasıń oqıp bolǵanınan keyin, ustaz shákirtine usta sipatında óz aldına islewi ushın *pátiya* bergен.

Haywanlar hám sharıwashılıq menen baylanıslı kásip hám de ónerlerge tiyisli maǵlıwmatlar N.A.Tleubergenovanıń maqalasında qısqa kórsetip ótilgen bolıp, izertlewshi 2001-2002-jıllarda Qaraqalpaqstanńń túrli rayonlarında alıp barılǵan dala izertlewleri materialları tiykarında ilimiy jumıs alıp barǵan [3:97-99]. Maqalada terini aslaw, júnnen material toqıw, gilemdozlıq, otaw ushın kiyiz hám basqa da materiallardı tigiw, toqıwshılıq sıyaqlı óner túrleri, bul ónerlerdiń ózine say táreplerin hám de qońsı xalıqlardan pariqları ashıp berilgen.

Sonday-aq, áyyemnen qaraqalpaqlar geometriyalıq naǵıslar tiykarında iyne yamasa jipek jip járdeminde paxtadan qolda tigilgen materialǵa kishkene krest formasındaǵı kesteler tikken. Bul usıl *shuris-naǵıs* dep atalǵan. Tariyxshi-etnograf ilimpaz A.Allamuratov tárepinen alıp barılǵan izertlewlerinde XX ásirdiń sońǵı shereginde qaraqalpaq milliy kesteshiligi bir qansha keń kólemde úyreniledi [4:45-46]. Tigıwshiniń shıraylı bezekleri hár qıylılıǵına mawıtqa sheńber tárizli shıńır keste tigisiniń túsiriliwi arqalı erisilgen. Bul ónimniń shetleri qolda toqılǵan tasma menen, sonday-aq, oralǵan jipekten islengen shashaq penen bezetilgen. Házirgi kúnde de ónermentler tikken kesteler menen tiykarınan, háyeller lıpası, sonday-aq, bas kiyim, lıpas, kapyushonlı kókirek fartuǵı, keń shapanlar bezetilgen. Bir neshe jıllar dawamında ózi tárepinen islengen kelinlik sarpası, óziniń uzın tunıkası (*kók-kóylek*), kókirekke shekem túsip turatuǵın bas kiyimi (*qızıl kiymeshek*), “*dubılǵa*” kelinniń táji (*sáwkele*)lerinde sáwlelengen kesteshilik durdanaları menen ayrıqsha ajralıp turadı. Bul taraw boyınsha gárezsizlik jıllarında Z.I.Kurbanova izertlewlerdi dawam ettiredi.

Toy ushın kelin shapan hám postın ushın jeńseler, lıpas hám keń shapanlar ushın jaǵalar, sonday-aq, qayinene ushın sawǵalar (*keń shapan – aq jegde*) hám kúyew bala ushın (*shapan hám postın ushın tumarlar, shay ushın bel qapshıǵı*), mayda úy ruwzigershilik buyımları (*shaynek uslaǵısh, otaw ushın tumarlar*) hám basqada zatlar ushın kesteler toqılǵan.

Ayaq kiyim hám olardıń túrleri, ózine say ózgeshelikleri dástúriy kiyimlerdiń tiykarǵı elementlerinen esaplanadı. Ayaq kiyim adamlarǵa hár túrli klimatlarǵa, landshaftlarǵa hám túrli xojalıq jumıslarına biyimlesiwge múmkinshilik tuwdırdı. Kiyimlerdiń áyyemgi elementlerinen esaplanatuǵın qaraqalpaqlardıń dástúriy ayaq kiyimi óziniń sırtqı kórinisinde aymaǵımızda bolıp ótken hár túrli mádeniy processlerdiń tásirin ózinde sawlelendiren. Ulıwma alǵanda, ayaq kiyimlerdiń ózgerip, rawajlanıwın, aymaǵımızdaǵı etnikalıq hám integracion processlerdi úyreniwde tiykarǵı derek bolıp esaplanadı. Izertlewshiler bul tarawdı da shetlep ótpedi. Atap aytqanda, ayaq kiyim tayarlaw dástúri hám texnikası Z.I.Kurbanova tárepinen izertlendi [5:132-135, 52-53, 33-36, 48-53, 64-76].

XIX - XX ásir baslarında, qaraqalpaqlarda zergerlik kórkem-óneri rawajlanǵan. Olar tiykarınan háyellar bezekleri (sırǵalar, bilekjúzikler, júzikler, kókirek bezekleri hám taǵı basqalar), erkekler belbewleri, sonday-aq, er hám attıń er-turmanı ushın bezekler hám taǵı basqa da zatları jasaǵan. Ónermentlerdiń altın hám gúmis menen islengen buyımlarına - talap kúshli bolǵan. XIX ásir aqırı – XX ásir baslarında derlik hár bir úlken awıldın óziniń zergerleri bar edi. Xalıqtıń zergerlik buyımlarına bolǵan talabı kúshli edi, sonıń ushın buyırtpashı óziniń buyırtpasınıń orınlanıwı ushın ayırım waqıtlarda bir neshe ay kútiwine tuwrı keler edi. Zergerdiń ónimlerindegi *parıqlar* áhmiyetsiz bolǵan – ádette, túrli ónermentler bir qıylı zergerlik buyımların jasaǵan, qanday da bir túrge qanıgelespegen edi. Ustadan úyreniw ushın júdá uzaq waqıt kerek bolǵan, ayırım waqıtlarda 10 jılǵa shekem kerek bolar edi. Sonıń ushın qaraqalpaq ustaları múmkinshiligi bolsa, óziniń balası yamasa jaqın tuwısqanınıń balasın jas waqtınan baslap qıyın bolǵan ónermentshilikke úyretiwge umılǵan [6:27-28]. Qaraqalpaq xalqı dástúriy mádeniyatınıń fundamental máselelerin islep shıǵıw zamanagóy ilimiy izertlewlerdiń jetekshi baǵdarlarınan biri bolıp qaldı. Bul mashqala sheńberinde burınnan kiyatırǵan qaraqalpaq úy-jay qurılısı óziniń túrli kórinislerinde rawajlanbaqta: qıytaq jer hám sharbaq, otaw, qurılısı hám dizayn, arxitekturalıq dekoraciya, ishki tártip hám úydiń ishki bólegin bezew sıyaqlı baǵdarlarda izertlewler kózge taslanadı.

1995-jıl N.A.Tleubergenovanıń qaraqalpaqlardıń materiallıq mádeniyatına tiyisli maqalası baspadan shıqtı. Maqala óziniń hár tárepleme analizlengen menen ajralıp turadı. Birinshi náwbette, qaraqalpaqlardıń otawına tiyisli derek hám ádebiyatlar tariyxtanıwshılıǵınıń analizi, soń olardıń ózbek (O.Suxareva, A.Pisarchik, K.Zadixina), qırǵız (K.Antipina), túrkmen (G.P.Vasileva), qazaq (A.Margulan) hám noǵay (S.Gadjiyeva) úylerinen pariqları haqqında evolyucion maǵlıwmatlar keltirilgen. Jumıstıń tiykarın bolsa, 1989-1994-jıllarda Xojeli, Taxtakópir, Shımbay rayonları hám Nókis qalasınan toplanǵan dala materialları quraydı. N.A.Tleubergenova qaraqalpaq otawına tiyisli izertlewlerin dawam ettirip, basqa maqalasında qaraqalpaqlardıń otaw menen baylanıslı máresimleri hám diniy isenimlerin úyrengen. 1996-jıl N.A.Tleubergenova tárepinen qaraqalpaq otawına arnalǵan náwbettegi, úshinshi maqalası baspadan shıqtı. Bul maqala óz waqtında T.A.Jdanko, A.S.Morozova, U.Shalekenov hám basqalardıń miynetlerinde sáwlelengen maǵlıwmatlardı qayta analizlew, ózgerislerdi anıqlaw, dástúriylik hám basqa Oraylıq Aziya xalıqları menen uqsas táreplerin úyreniw ushın xızmet etti. 1997-jıl N.A.Tleubergenova óziniń qaraqalpaq úylerine arnalǵan izertlewlerin dawam ettirip, úy-jay qurılısı menen baylanıslı úrip-ádetler hám ırımlardı úyreniwge arnalǵan maqalasın baspadan shıǵardı [7:104-109, 101-110, 93-101, 129-130]. Maqalada izertlewshi tárepinen úy ushın kerekli bolǵan jerdi anıqlaw, úy qurıwdı baslawdan aldın ótkeriletuǵın túrli máresimler, úyge kiriw esigi qaysı tárepke qarap turıwı, úydi bezewde paydalanılatuǵın hár túrli ornamentler toplamı, qurılısta paydalanılatuǵın ónimler hám olardıń kelip shıǵıwı, qullası, qaraqalpaqlardıń úy qurılısı menen baylanıslı barlıq máresimlerdi jámlep, analizlep bere alǵan. Ye.Ye.Kalbanova tárepinen jazılǵan Ámúwdáryanıń tómengi aǵımında jaylasqan

ural kazaklari úy-jaylari haqqındaǵı maqalası da qońsı xalıqlar menen qaraqalpaqlardıń turaq jayların salıstırmalı úyreniwde ayırıqsha bolıp esaplanadı [8:142-144]. Maqalada dástúriy otawlardıń qurılısı texnikası, isletiletuǵın ónimlerdiń túrleri, bezew hám buyımlardı ornalastırıw processı, olardıń diniy áhmiyeti ashıp berilgen bolıp, kazak hám qaraqalpaqlar ortasında etnomádeniy jaqınlıqtı anıqlaw hám izertlewde paydalı esaplanadı. XIX – XX ásir baslarında qaraqalpaqlardıń Ámúwdarıyanıń tómengi aǵımındaǵı mákan jayları hám dástúriy turaq jayları X.E.Esbergenov miynetlerinde kórip shıǵılǵan [9:278]. Ol qaraqalpaqlardıń dástúriy turaq jayınıń kelip shıǵıwı hám evolyuciyasını analiz etti, xalıqtıń jasaw punktleriniń túrlerin klassifikaciyaladı, stacionar hám kóshpe turaq jaylarǵa sholiw berdi, qurılıs penen baylanıslı úrip-ádet hám máresimlerdi kórip shıqtı. Qurılıstı baslawdan burın, N.A.Tleubergenovanıń aytıwı boyınsha, úydiń iyesi awıl aqsaqalların miret etedi hám olar oǵan qaysı jerden, qaysı waqıtta úy qurıwdı másláhát beredi. Shańaraqtıń párawanlıǵı menen baylanıslı bolǵan qurılıs materialların tańlaw da júdá zárúr esaplanadı. Qaraqalpaqlardıń isenimine muwapıq, sársenbi, piyshenbi yaqı shenbi kúnleri úy qurıwdı baslaǵan maqul. Qurılatuǵın úy ushın orın, waqıt hám qurılıs materialın tańlaw menen baylanıslı máresimler hám sıyınıwlar adamlardıń ómiri, salamatlıǵı hám párawanlıǵın saqlawǵa qaratılǵan simvolikalıq háreketler bolıp, bul shańaraqlıq úyge haqıqıy hám qıyalıy qawıp-qaterlerdiń kirip keliwine jol qoymaw bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq úyiniń etnikalıq-mádeniy táreplerin esapqa alıp, izertlewshi bul turaq jay ekenligin ayırıqsha atap ótedi.

Bul bir tárepten, dáslepki tariyxıy dáwirlerge tiyisli áyyemgi úrip-ádet hám dástúrlerdı saqlap qalǵan bolsa, ekinshi tárepten, turaqlı túrde jetilistirip barılıp atır. Turaq jaydıń ózgeriwı kóplegen sebepler menen belgilenedi: tabiyǵıy-geografiyalıq jaǵdaylar, fermer xojalıqlarınıń túrleri, sociallıq dúzim, turmıslıq hám diniy isenimler. Sonıń ushın onıń izertlewleri tariyxıy rawajlanıwdıń túrli basqıshlarında etnogenez, etnikalıq mádeniyat, xalıqlar tariyxı, jámiyetlik turmısı, mádeniy hám kúndelikli baylanısları máselelerin kórsetip beriwi múmkin. Házirgi kúnde qara úy 3 basqısta qurıladı – dáslep, kerege (aǵashtan islengen qara úydiń qabırǵası), onnan keyin shańaraq (qara úydiń tóbesi), sońǵı basqısh uwıq (tirgek) dep ataladı. Shańaraq – qara úydiń eń tiykarǵı bólegi bolıp, ol gumbezsimaq sheńberden ibarat. Shańaraqtıń ortasına iyilip islengen eki qatarlı yarım dóńgelek aǵash “toǵın” dep atalatuǵın predmet ornatıladı. Tap usı predmet – toǵın qara úydi basqa xalıqlardıń otawlarınan ajratıp turadı. Qara úydiń jáne bir bólegi “ergenek”, yaǵnıy “esik” dep ataladı. Onı basqa usta isleydi. Ergenek oyıp islengen naǵıslar menen bezetiledi hám qızıl reńge boyaladı.

Qara úydiń 6, 8, 12 qanatlı túrleri bar. 5 qanatlı úyler kem ushırasadı. Ádette, 6 qanat úyler jas shańaraqlar ushın arnawlı túrde islengen. 8 qanatlı úyler bolsa shańaraqtaǵılardıń sanı kóbeygeninen soń soǵılǵan. Eń iri – 12 qanatlı úy awılardıń sırtındaǵı “Másláhát (keńes) tóbe”ge islenip, onda aǵalar, yaǵnıy biyler hám bekler el-júrt taǵdiri menen baylanıslı tiykarǵı máselelerdi sheshiw ushın jiynalısqan. Qara úydiń bezek buyımlarınıń barlıǵı qolda islengen, yaǵnıy órmekte toqılǵan. Kiyiz tiykarınan qoy, al arqan bolsa túye júninen tayarlangan [10:101-109, 129-130]. Qaraqalpaqlardıń ónermentshiligin etnografiyalıq úyreniw boyınsha ǵárezsizlik jıllarındaǵı materiallardıń tolıq bolmaǵanlıǵına qaramastan qaraqalpaq ustalarınń texnika hám buyımlarınıń metall hám aǵashqa qayta islew beriw sıyaqlı tarawdıń ózine say ekenligi hám áne usınday jetekshi tarmaqlardıń tereń, kóp asirlik dástúrlerin baqlaw múmkinshiligin berdi.

Juwmaqlap aytqanda, izertlewler Oraylıq Aziya xalıqlarınıń salıstırmalı miynet kónlikpesin, texnologiyasını, ónim xarakterin analizlew, qaraqalpaq ónermentleri, sonday-aq, ónermentshilik penen baylanıslı bolǵanlar diniy isenimler, úrip-ádetler hám máresimler, qaraqalpaqlardıń ekonomikalıq tájiriybesi hám mádeniyatınıń kóplegen elementleri basqa xalıqlardıń ekonomikalıq hám mádeniy dástúrleri menen uqsas hám ulıwma táreplerin ashıp beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Утемисов А. Каракалпақлардың өнер-кәсіптері. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1991. – 108 б.
2. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки: краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней. – Т.: ЎзССР Фан, 1971. – С. 71-72.
3. Тлеубергенова Н.А. Ремесла и промыслы каракалпаков, связанные с животноводством (XIX – нач. XX в.) // Вестник ККО АН РУз., 2004. №3-4. – С. 97-99.
4. Алламуратов А. Каракалпақская народная вышивка. – Нукус: “Қарақалпақстан”, 1977. – С. 45-46.
5. Курбанова З.И. Традиционная обувь каракалпаков (конец XIX - первая четверть XX вв.) // Вестник ККО АН РУз. – Нукус. 2016. – С. 132-135. Уси автор. Фотоальбом А.Л.Мелкова, как источник изучения этнографии каракалпаков // Вестник ККО АН РУз. 2000. №2. – С. 52-53. Уси автор. Традиционные верования и представления каракалпаков, связанные с одеждой и украшениями // Вестник антропологии. 2016. №3. – С. 64-73. Уси автор. Традиционный мужской костюм каракалпаков, конец XIX - конец XX вв. // Проблемы востоковедения. Уфа, 2016. №2. – С.48-53. Курбанова З.И., Давлетяров М.М. Каракалпақский ак жегде // Вопросы истории и археологии западного Казахстана. 2013. №2. – С. 33-36.
6. Утемисов А. Каракалпақлардың өнер-кәсіптері. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1991. – 108 б.
7. Тлеубергенова Н.А. Истоки традиционного деления внутреннего пространства юрты каракалпаков // Вестник ККО АН РУз. – №3. – Нукус, 1996. – С. 93-101. Уси автор. Некоторые обряды и верования каракалпаков связанные с юртой // Вестник ККО АН РУз. – №4. – Нукус, 1995. – С. 101-110. Уси автор. Поверья каракалпаков, связанные со строительством жилища // Вестник ККО АН РУз., 1997. №5. – С. 129-130. Уси автор. Этнокультурные аспекты юрты // Вестник ККО АН РУз. – №2. 1995. – С. 104-109.
8. Калбанова Е.Е. Традиционное жилище уральских казаков низовьев Амударьи // Вестник ККО АН РУз., 1998. №2.
9. Есбергенов Х.Е. Обряды и верования каракалпаков, относящиеся к юрте. // В кн.: Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: 2000. – 278. с.
10. Тлеубергенова Н.А. Некоторые обряды и верования, связанные с юртой. – М. – С. 101-109. Уси автор. Поверья каракалпаков, связанные со строительством жилища // Вестник ККО АН РУз., 1997. №5. – С. 129-130.

Қарақалпақ халқы ғұнармандчилик ва уй жой қурилиши масалаларининг тадқиқ қилиниши

Rezyume. Maqolada Markaziy Osiyo xalqlari orasida o‘zining etnografik xususiyati bilan alohida ajralib turuvchi qoraqalpoq xalqining mustaqillik yillarida milliy hunarmandchilik turlari va uy-joy qurilishi tarixshunosligi haqida fikr yuritiladi. Shuningdek,

mustaqillik yillarida sohaga oid yozilgan maqolalar, ilmiy ishlar, monografiyalar avvalgi tadqiqot ma'lumotlari bilan qiyosan o'rganiladi.

Kalit so'zlar: kashtachilik, tikuvchilik, zargarlik, temirchilik, o'tov yasash, yog'och o'yimakorligi.

Изучение ремесел каракалпакского народа и вопросов жилищного строительства.

Резюме. В статье отражена историография народных промыслов и жилищного строительства в годы независимости каракалпакского народа, выделяющегося своими этнографическими особенностями среди народов Средней Азии. Также сравнительно изучаются статьи, научные труды, монографии, написанные в этой области в годы независимости, с данными исследований.

Ключевые слова: вышивка, портняжное дело, ювелирное дело, кузнечное дело, изготовление юрт, резьба по дереву.

The study of Karakalpak people's crafts and home construction issues

Summary. This article reflects on the historiography of national crafts and housing construction in the years of independence of the Karakalpak people, who are distinguished by their ethnographic features among the peoples of Central Asia. Also, the articles, scientific works, monographs written in the field during the years of independence are comparatively studied with research data.

Key words: embroidery, tailoring, jewelry, blacksmithing, yurt making, wood carving.

ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В ГОРОДЕ НУКУСЕ НА РУБЕЖЕ 70—80 ГОДОВ XX ВЕКА (ПО АРХИВНЫМ ДАННЫМ)

Турсева Г.А.

Каракалпакский государственный университет

Сегодня жилищная политика это важнейшая составная часть социальной политики любого государства, и уровень, на котором она решается, непосредственно отражает заботу власти о благосостоянии граждан и, как следствие, о благополучии общества в целом.

Жилище с древних времен было не просто центром частной жизни человека, но и системообразующим фактором его среды обитания. Наличие комфортного жилья – это первоочередная потребность для каждой семьи, без удовлетворения которой невозможно говорить об удовлетворительном моральном и физическом самочувствии людей, а следовательно, и об их политических оценках, и о желании работать во благо страны. При всем многообразии проблем и неразрешенных вопросов в жизни нашего государства трудно найти более сложную и противоречивую область, чем жилищная сфера. Сегодня жилищная проблема находится в зоне особого внимания правительства Узбекистана, в том числе и Каракалпакстана, ведь о развитом государстве в первую очередь судят по тому, каким образом в нем решена задача обеспечения населения доступным жильем.

Нукус – город, который стоит на берегу реки Амударья, а с востока к нему подступают пески пустыни Кызылкум. В IV столетии до нашей эры на территории современного Нукуса было городище под названием Шурча. Оно просуществовало почти 800 лет – до IV века. Археологи обнаружили не только артефакты, но и остатки крепостей тех времен. Самое яркое свидетельство – крепость Гяур-Кала, построенная в IV веке до нашей эры. Также до наших дней сохранились более поздние – средневековые – постройки, которые интересно изучить не только любителям истории. Современный Нукус вырос из одноименного аула (села) в 1860-х. На каракалпакском «нокис» означает название одного из родов каракалпаков, который получил распространение в XIII веке. В 1874 году после того, как Российская империя завоевала Среднюю Азию, в Нукусе была построена крепость для военных. В 1874 году здесь также открыли первую гидрометеостанцию. Через три года в поселке построили школу и больницу. Со временем в Нукус стали переселяться люди, населенный пункт вырос до города. В 1930 году столицу Каракалпакстана перенесли из Турткуля в Нукус. Это произошло после того, как появилась угроза того, что Турткуль, расположенный в 12 километрах от Амударьи, может быть смыт из-за полноводья. С тех пор Нукус остается главным городом Каракалпакстана.

В истории развития города Нукуса исключительно важную роль сыграло постановление Каракалпакского обкома КП Узбекистана и Совета Министров Республики от 30 мая 1980 года за №230 «О реконструкции улицы имени Калинина и Турткульского шоссе в городе Нукусе», согласно которому планировалось строительство 4-5 этажных домов с улучшенной планировкой и с учетом современных социально-бытовых условий. В целом необходимо было построить силами строительных организаций за 1980-1984 годы 60 пятиэтажных многоквартирных домов, в том числе, в 1980 году – 4 дома, в 1981 г. – 15 домов, в 1982 г. – 15. Осуществление плановых показателей, указанных в постановлении, находилось под пристальным контролем партийной организации и правительства республики. 8 июля 1980 года правительство и руководство республики принимает постановление «О ходе строительства населенных пунктов вдоль магистральных дорог Нукус-Муйнак, Нукус-Тахтакупыр». Данное решение содействовало строительству жилых домов в сельской местности и развитию индивидуального жилого строительства в аулах и кишлаках.

15-16 января 1981 года состоялась XXVII конференция Каракалпакского областного комитета партии, где с отчетным докладом выступил первый секретарь обкома партии К. Камалов. В частности, он отметил, что за 1976-1980 годы в республике было построено 2,1 млн. кв. м. жилья, общеобразовательных школ на 33 тыс. учащихся, детских и дошкольных учреждений на 7 тыс. мест, больниц на 1300 мест. Намного улучшилось коммунальное обслуживание населения, построено 236 км. газовых и 39 км. водопроводных сетей, газифицировано 38,6 тыс.

квартир [1]. 1975-1980 годы в истории Каракалпакстана были очень непростыми. Усиливался диктат центра, разрывалась хлопковая монокультура, усиливалось влияние негативных явлений на общественное развитие. Ситуация в обществе, экономике и культуре, вообще во всех сферах народного хозяйства, была настолько запутанной, что при использовании архивных источников необходим крайне осторожный подход и весьма скрупулезный их анализ.

Тем не менее, сопоставительный анализ архивных и статистических данных с реальным положением дел показывает, что за исследуемый нами период ощущался некоторый рост жилищно-коммунального строительства в республике. За 1976-1980 годы только в городе Нукусе было построено 145 тыс. кв. м. жилой площади, 8 детских садов, 4 школы, первая очередь домостроительного комбината, известкового завода и так далее.

Столица республики – город Нукус также претерпел изменения. За короткий срок были построены аэропорт, здание музыкально-драматического театра, гостиница «Ташкент», здание «Каракалпакирсовхозстрой», комплекс государственного университета, несколько школ и детских дошкольных учреждений. Да и население города увеличилось: если в 1970 году в городе Нукусе насчитывалось 82 тыс. чел., то в 1980 году – 124 тыс. чел. Наряду с современными производственными и общественными зданиями, жилыми комплексами соседствовали и индивидуальные жилые дома. Жилые дома, в основном, были одноэтажными (они примерно составляли 80% всех построек города – Т.Г.), в том числе, 70% принадлежали индивидуальным застройщикам. Неоднократные попытки перестройки центра города, где преобладали подобные жилые дома из глины и сырого кирпича, не давали результата. 28 января 1980 года бюро Каракалпакского обкома партий заслушивает доклад «Об упорядочении жилищного строительства в городе Нукусе», по которому было принято решение о необходимости строительства многоэтажных государственных, жилых домов, а также строительство жилья силами индивидуальных застройщиков. [2]. К концу 1970-х годов жилой фонд местных Советов, находящихся в ведении Министерства коммунального хозяйства республики, составлял 1998 домов, 8804 квартир, 290310 кв. м. жилой площади с охватом 44992 человек. Эти дома оборудованы были водопроводом – 625 домов (170714 кв. м.), канализацией – 136 домов (113329 кв. м.), центральным отоплением – 184 домов (133494 кв. м.), газифицированы и электрифицированы – 1998 жилых домов, однако горячее водоснабжение домов еще не было налажено. В соответствии с постановлением правительства «О мерах по улучшению сохранения жилищного фонда» на 1 января 1980 года было отремонтировано 123 жилых домов, на что было израсходовано 1480 тыс. рублей при запланированных 986 тыс. рублей. Жилой фонд к этому моменту составил 3437,4 тыс. кв. м., 82,1% которого составляет индивидуальное жилье [3]. В том числе, насчитывалось 1998 коммунальных домов, 8804 квартир с жилой площадью в 29,16 тыс. кв. м. или 8,4% от общего жилого фонда. На капитальный ремонт было выделено 4829 тыс. рублей, на которые были отремонтированы 833 дома с жилой площадью в 160,9 тыс. кв. м.

Конец десятой пятилетки характеризуется новыми усилиями строительных организаций по выполнению плановых задач. За первый квартал 1980 года было сдано 18,7 тыс. кв. м. жилья, освоено 49,5 тыс. рублей государственных капиталовложений и введено 21,4 тыс. рублей основных фондов.

Конец пятилетки не только период подведения итогов, но и определение перспектив на будущее. 14 марта 1980 года Верховный Совет Уз ССР принимает постановление «О состоянии и мерах по улучшению строительства жилья и объектов коммунально-бытового назначения в Уз ССР». [4]. В 1980 году отдел строительства Каракалпакского обкома партии подготовил материал «О мероприятиях по достойной встрече 60-летия Уз ССР и ККАССР». [5]. В частности, предполагалось за 1980-1984 годы освоить 1 млрд. 700 млн. рублей капиталовложений, ввести в действие основных фондов на 1 млрд. 900 млн. рублей, произвести строительно-монтажных работ на 1 млрд. 420 млн. рублей, а также сдать в эксплуатацию 1340 тыс. кв. м. жилья, школ на 43300 ученических мест, детских дошкольных учреждений на 12100 мест, больниц на 1360 койко-мест, средне-специальных учебных заведений на 6040 мест. Исходя из этих планов, выявилась необходимость реконструкции Нукусского домостроительного комбината и других строительных и промышленных предприятий, что позволило бы значительно увеличить объемы строительных работ. Плановые показатели по вводу жилья на 1980-1984 годы составляли 189% к показателям 1975-1979 годов, когда было введено 712 тыс. кв. м. жилья, из них только 207 тыс. кв. м. было сдано в 1979 году. [6].

В 1981 году сдано в эксплуатацию за счет государственных средств более 195 тыс. кв. м. жилья, была закончена реконструкция Нукусского домостроительного комбината, продолжавшаяся в течении нескольких лет, и его мощность была доведена до 72 тыс. кв. м. жилья в год. В 1982 году предусматривалось введение в строй еще двух домостроительных комбинатов по 120 тыс. кв. м. жилья в год в городах Нукусе и Тахиаташе.

Строительные работы шли очень трудно и со значительными отставаниями. Строительство жилых домов в Нукусе задерживалось ввиду отсутствия стройматериалов и комплектующих материалов. Строительный трест №166 сорвал сдачу в эксплуатацию свыше 8 тыс. кв. м. жилья, а Нукусский домостроительный комбинат в 1980 году использовал свою мощность лишь на 20%. Из предусмотренных по плану, ввод 4 домов не состоялся, сдан в эксплуатацию лишь 1 дом. А в 1981 году в большинстве объектов освоено 10-15% средств от сметной стоимости [7]. На строящихся объектах «Каракалпакирмонтажстрой», трестов «Каракалпакводстрой», «Приаралводстрой», треста №166 еще не были закончены работы нулевого цикла. К недостаткам строительных материалов прибавился, как ни странно, недостаток рабочих сил. На объекте стройтреста №12 работали 12 человек,

Тахиаташгидроэнергострой – 16 чел., на объекте «Кырккыссовхозстрой» всего 8 человек. Нерационально использовались грузоподъемные механизмы из-за несвоевременного обеспечения строек стеновыми материалами, жженым кирпичом, отдельные жилые дома были не обеспечены даже проектно-сметной документацией. Работа строительных организаций была рассмотрена на заседании бюро обкома 31 июля 1981 года, где указывалась неудовлетворительность их деятельности, и было поручено в скором времени устранить недостатки. [8].

Подобная форма решений вопросов в системе советского управленчества, при этом в годы глубокого «застоя», приводила к еще более нежелательным последствиям. К примеру, строительный трест №12 в 1981 году отапортовал о сдаче 32 квартирного жилого дома, однако не были произведены отделочные, столярные и малярные работы, а 40-ка квартирный жилой дом так и не был сдан в эксплуатацию ввиду освоения 71 тыс. рублей капиталовложений из 600 тыс. рублей. Работа шла в очень тяжелых технических и временных условиях. На 1 апреля 1982 года стройтрест №12 все еще строил 32-х квартирный жилой дом по Турткульскому шоссе, сметная стоимость которого составляла 887 тыс. рублей. К этому периоду было освоено 479 тыс. рублей, на объекте работали 35 человек, башенный кран, велись штукатурные работы в корпусе жилого дома, а магазинная часть здания еще не была начата. Или же этот же трест строил 40-ка квартирный жилой дом по этой же улице со сметной стоимостью в 950 тыс. рублей. На 1 апреля 1982 года было освоено всего 150 тыс. рублей, на объекте работали 27 человек при одном башенном кране. К тому моменту велась кладка 5-го этажа, а вторая половина была в нулевом цикле. «Ресколхозстрой» вел строительство 50-ти и 40-ка квартирных жилых домов по Турткульскому шоссе, «Каракалпакводстрой» - 50-ти квартирного жилого дома, а «Приаралводстрой» - 66-ти квартирного жилого дома по улице Калинина (ныне эта улица носит имя великого государственного деятеля Каракалпакстана Аллаяра Досназарова – Т.Г.), где ситуация была аналогичной первой. Строительный трест №166 вел работы по возведению 5 жилых домов (2 дома по улице Калинина, по одному дому по Турткульскому шоссе и в привокзальном районе). На момент обсуждения в правительстве республики (1 апреля 1982 года – Т.Г.) лишь один 33-х квартирный жилой дом по Турткульскому шоссе был сдан в эксплуатацию. Начиналось строительство еще 7 жилых домов в городе Нукусе, где велись земельные работы.

На 1 июля 1982 года в городе Нукусе было начато строительство 26-ти жилых домов из намеченных 60-ти. К этому моменту 2 дома были сданы в эксплуатацию, еще 16 находились на стадии завершения. Подобные темпы строительства не удовлетворяли органы власти в республике. В частности, в постановлении обкома партий и правительства республики от 13 июля 1982 года отмечалось, что «не выдерживаются сроки продолжительности строительства, наблюдается неорганизованность в решении комплекса сложных строительных вопросов, взаимодействия между заказчиками и подрядчиками, а также субподрядными организациями, несвоевременные поставки строительных конструкций и материалов» [9].

Трестом «Каракалпакводстрой» задерживалось начало строительства 2-х жилых домов по Турткульскому шоссе, строительным трестом №166 – 3 дома, трестом «Приаралводстрой» - 1 дом. К этому прибавились и вопросы несогласованности между отдельными министерствами и ведомствами о размещении своих торговых, бытовых предприятий и учреждений на первых этажах домов, нередко происходили неоправданные перестройки в процессе самого строительства. Одной из причин срыва строительных планов являлся несвоевременный снос индивидуальных жилых домов. Многие хозяйства, владеющие индивидуальным жильем, не соглашались на снос их домов. По Турткульскому шоссе снос был осуществлен только в мае-июне 1982 года. Жесткий контроль, граничащий порой с диктатом партийной организации, обусловил неоправданную спешку и нарушения норм строительных работ: при проверке уже сданных к эксплуатации жилых домов обнаружались факты низкого качества строительно-монтажных работ, наблюдались трещины на 1-ом этаже 32-х и 50-ти квартирных жилых домов; Нукусским домостроительным комбинатом объединения «Узградстрой» в 1981 году не сданы в эксплуатацию 4056 кв. м. жилья; выпускаемые изделия имеют низкое заводское качество; жилые дома вводятся с недоделками, отстают работы по благоустройству.

В июле 1980 года Каракалпакский обком партии принимает постановление «О неудовлетворительном ходе строительства детских дошкольных учреждений в городе Нукусе», где указывались недостатки в строительстве объектов социально-культурного обслуживания населения в целом. В частности, говорилось о вводе в эксплуатацию детских садов и ясель на 9725 мест за 1976-1980 гг., был намечен ввод 16 детских садов в 1979-1980 годах. 13 апреля 1981 года на заседании бюро обкома констатировалось, что из запланированных объектов (детских садов – Т.Г.) на 2850 мест было построено всего 4 детских сада на 700 мест. [10]. По данным Госкомстата Узбекистана, за счет всех источников на жилищное строительство в Каракалпакстане в 1971-1975 годы было выделено 258 млн. рублей, 1976-1980 гг. – 361 млн. рублей, а в 1981-1985 гг. эта сумма достигла 453 млн. рублей. За эти 15 лет были построены 96,2 тыс. квартир с объемом в 6548 тыс. кв. м. [11]

Таким образом, на рубеже 70-80-х годов жилищно-коммунальное строительство в республике происходило за счет крупных государственных капиталовложений, однако серьезные недостатки и ухудшения возможностей строительной индустрии выявили необходимость осуществления серьезных преобразований в этой отрасли. Наблюдалась ситуация, когда происходил перерасход капиталовложений, а объем выполненной работы не соответствовал запланированному. Индивидуальное жилищное строительство происходило только при определенном усилии самих застройщиков, содействие государственных структур было минимальным. Население

республики увеличивалось, а проблемы их жилищного обеспечения оставались не решенными. Из вышесказанного делаем вывод:

- История действительного развертывания жилищно-коммунального строительства в Каракалпакстане начинает свой отсчет с середины 1950-х годов, когда встала острая необходимость решения проблем локализации населения в определенных местах жительства и труда. Состояние народного хозяйства республики в 1950-1960-х годах вызвало нарастание внутренней миграции населения, к тому же государство, учитывая важность жилищной проблемы, как оружия принуждения, стало акцентировать внимание на предоставлении государственного жилья населению и стимулировать индивидуальное жилищное строительство. Естественно, в силу экономических возможностей государство не могло полностью обеспечивать их стройматериалами. Однако оно владело государственной монополией на землю и ресурсы.

- В условиях Каракалпакстана в 1970-1980-х годах решение жилищной проблемы зависело от кадровых и производственных мощностей, поэтому первыми шагами правительства республики стало создание нормативной, материально-технической базы строительной индустрии и обеспечение ее высококвалифицированными специалистами. Это обстоятельство вскоре дало возможность увеличить производственные мощности, ускорить решение жилищно-коммунальной проблемы, тем не менее, строительство жилья намного отставало от демографического роста населения.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. АЖК РК – ф.1, оп.39, д.1, л.9.
2. АЖК РК – ф.1, оп.37, д.25, л.8.
3. АЖК РК – ф.1, оп.37, д.248, л.10.
4. ЦГА РУз – ф.88, оп.11, д.14380, л.30.
5. Там же – д.253, л.7-18.
6. АЖК РК – ф.1, оп.37, д.253, л.18.
7. АЖК РК – ф.1, оп.40, д.149, л.7.
8. Там же – л.8.
9. АЖК РК – ф.1, оп.40, д.51, л.79.
10. АЖК РК – ф.1, оп.39, д.51, л.11.
11. Тажиев А. Отчет Совета Министров ККАССР // Совет Каракалпакстаны. 26 сентября, 1989 г.

Аннотация. В статье рассматривается история жилищно-коммунального строительства города Нукуса в 70-80 годы XX века. Данные исследования были отобраны и анализированы из Центрального Государственного Архива Республики Узбекистан и архива Жокаргы Кенгеса Республики Каракалпакстан.

Ключевые слова: история, жилище, жилье, строительство, постановления, население, город.

Annotatsiya. Maqolada Nukus shahrining XX asr 70-80 yillaridagi uy-joy kommunal qurilishi tarixi ko'rib chiqiladi. Mazkur tadqiqotlar Uzbekiston Respublikasi Markaziy Arxivi va Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qargi Kengashi arxividan tanlab olinib, tahlil qilindi.

Asosiy so'zlar: tarix, uy-joy, uy-joylar, qurilish, qarorlar, aholi, shahar.

Annotation. The article examines the history of housing and communal construction of the city of Nukus in the 70-80s of the twentieth century. The research data were selected and analyzed from the archives from the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan and Jokargy Kenges of the Republic of Karakalpakstan.

Key words: history, housing, housing, construction, regulations, population, city.

XORIJIY DAVLATLARDA DEMOKRATIYA VA DEMOKRATIZM PRINSIPI (FALSAFIY - KRATOLOGIK YONDASHUVLAR)

Saurov R. R.

Tashkent International University

Xorijiy davlatlar, avvalo AQSh va YI davlatlari o'zining hududlarini kengaytirishni ochiq aytishmaydi, biroq ular o'z ta'sirini inson huquqlarini, demokratiya va demokratizm prinsipini himoya qilish bayrog'i ostida milliy davlatlarni o'z ta'siri ostida saqlashga intilishadi. Globallashuv, integratsiya va internet ularning kashfiyoti ekani bejiz emas. Ushbu omillarning destruktiv tomonlarini avvalo xorijiy olimlarning o'zlari tanqid qilishadi. Bu o'rinda E.Fromm (1), E.Kanneti (2), J.Bodriyyar (3), G.Makdonald (4), N.N.Taleb (5), N.Klyayn (6), Dj. Saks (7) tadqiqotlarini eslash mumkin.

E. Frommning "Ozodlikdan qochish" falsafiy-sotsiologik asari ayrim g'arb tadqiqotchilari va globalistlarining e'tiroziga sabab bo'lgan. Ularning nazarida muallifning o'zi kapitalistik jamiyatda, inson huquqlari va erkinliklari ta'minlagan AQShda yashay turib, ushbu davlat va jamiyatni qoralashi mumkin emas. Faylasuf esa "siyosiy rivojlanishning hozirgi tendensiyasi bugungi kun madaniyatining buyuk yutug'i bo'lgan individuallik va har bir insonning betakrorligiga jiddiy tahdid solyapti" degan xulosaga keladi. G'arb davlatlari va jamiyatlarida yuzaga kelgan "madaniyat va ijtimoiy inqiroz" inson ozodligini deyarli yo'qqa chiqarishga olib kelgan (1). Bu aslida g'arb ulug'layotgan va o'zining asosiy shiori, boshqa davlatlar va madaniyatlarga hujum vositasiga aylantirgan liberal-demokratik g'oyalarga faylasufning munosabatidir. "Noindividualistik jamiyat sirtmoqlaridan ozod bo'lgan inson o'z shaxsini ro'yobga chiqarishga imkon beruvchi ozodlikka erisha olmadi, – deb yozadi E.Fromm, g'arb sivilizatsiyasining shaxs individualligiga solayotgan xavfni ta'kidlab, – ya'ni

intellektual — emotsional va hissiy qobiliyatlarini ro'yobga chiqara olmadi...Ozodlik inson hayotiga mustaqillik va emotsionallik berdi, biroq shu bilan uni boshqalardan ajratdi (izolyatsiya qildi), unda kuchsizlik va tashvish hissini uyg'otdi"(1; 12 b.). Faylasuf inson huquqlari va erkinliklariga, davlat va jamiyat ishlarida faol qatnashishiga borib taqaluvchi ijtimoiy psixologik hamda siyosiy kratologik muammoning yangi qirrasiga e'tibor qaratadi. Nima uchun mustaqillik kishilarga erkin tarzda davlat va jamiyat hayotida, ishlarida qatnashish imkonini berdi-yu, ammo individuallik, ayniqsa uning inson ruhiyati, hissi, ichki sensitiv kechinmalari bilan tomonlari jiddiy to'siqlarga duch kelmoqda? Ma'naviy-ruhiy ozod bo'lmagan shaxs, individ hech qachon tashqi tazyiqlardan ozod bo'lmaydi. Davlat, boshqarish tizimlari, qonunlar, nazorat, soliq, hatto tarbiya jarayonlari ham uning uchun iskanja, uni bandi etish usullari bo'lib tuyulaveradi. Natijada chin ozodlik, erkinlik istayotgan shaxs, ma'naviy-ruhiy ozodlik izlab, jamiyatdan qochishga majbur bo'ladi. Shaxsning jamiyatdan, undagi tartiblardan begonalashuvi, bizning fikrimizcha, tuzumdan, davlat tartiblaridan, yon-atrofdagi erkinlikni chegaralovchi tazyiqlar va nazoratlardan begonalashuvdir. E.Fromm iqtisodiy liberalizm, siyosiy demokratiya, cherkovning davlatdan ajratilishi va shaxsiy hayotdagi individualizm g'arb sivilizatsiyasining katta yutuqlari, "hokimiyat va majburlashning eski shakllari"ga qarshi kurashlarning natijasi ekanini ta'kidlaydi. "Endilikda inson o'z hayot tarzida nima qilish yoki nima qilmasligini uqtiradigan tashqi hokimiyatga qaram emasligimizdan g'ururlanamiz. Biroq biz jamoatchilik fikri, "sog'lom fikr" singari anonim mualliflarning rolini payqamaymiz, ular shuning uchun ham kuchliki, biz o'zimizni boshqalar kutganiga muvofiq tutishga tayyor turamiz, biz botinam boshqalardan ajralib turishdan qo'rqamiz" (1; 133 b.). Eng xavfli tomoni shundaki. tashqi tazyiqlar ichida o'zining ijtimoiy-siyosiy maqsadlariga ega kratologik institutlar yirik kuch, ta'sir vositasi bo'lib qolmoqda. Hatto demokratiya va demokratizm ham ularning qo'llab-quvvatlashi, ishtiroki yoki ruxsati bilan amalga oshiriladigan vazifaga aylanib qolgan. Boshqacha bo'lishi mumkinmi? Ming afsuski, bu savolga na ijtimoiy psixologiya, na siyosiy kratologik tadqiqotlar biror javob beroladi... Demak, tashqi tazyiqlar mavjud ekan, demokratiya va demokratizm, inson huquq va erkinliklariga xavf (ma'naviy-ruhiy, siyosiy-huquqiy, iqtisodiy, didaktik) ham saqlanib qoladi. Erkin yashashni istaydigan inson "ozodlikdan qochish"ga emas, balki demokratiya va demokratizm prinsipini qaror toptirish uchun kurashib yashashi darkor. "Agar jamiyatda, — deb xulosa qiladi E.Fromm, — demokratiya rivojlanasagina, unda individ, uning rivojlanishi va baxti maqsad va ma'noga aylansagina undagi hayot biron bir yutuq bilan oqlashga muhtoj (davlat yoki iqtisodiy tashkilot) tomonidan manipulyatsiya qilinmasagina va nihoyat, unda individ ongi va ideallari tashqi talablarning interiorizatsiyasi emas, balki chindan ham o'ziniki bo'lib, uning o'z "men"i xususiyatlaridan o'sib chiquvchi intilishlarini ifoda etsagina ozodlik g'alaba qilishi mumkin" (1; 314 b.).

Inson va jamiyat, shaxs va davlat, boshqaruv, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, omma psixologiyasi masalalarini tadqiq etish fransuz faylasufi va psixologi G. Lebon (1841-1931) nomi bilan bog'liqdir. Uning olim sifatida shakllanishiga Ch.Darvin, G.Spenser, E.G.Gekkel, I.Ten izlanishlari va ta'limotlari ta'sir etgan. Gap shundaki, aynan G.Lebonning omma va hokimiyat, xalq hokimiyatchiligi, olomon va uning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'siri borasidagi fikrlari g'arb kratologiyasida chuqur ildiz otdi. "Barcha xalqlarda, — deb yozadi u, — birdek kuzatiladigan alomatlar olomon kuchining oshib borayotganiga ishora qilyapti va bizning bir paytlar bu narsa uncha kuchaymaydi, degan taxminimiz puchga chiqyapti...Hozirgacha qadimgi sivilizatsiyalar guvoh bo'lgan vayron qilish jarayoni xalq zimmasida bo'lgani ayon. Lekin bugun buning guvohi bo'lmayapmiz. Tarix guvohki, axloq tamoyillariga qurilgan sivilizatsiyalar bu tamoyillar o'z ta'sirini yo'qota boshlagach, ongsiz va johil olomon, varvarlar tomonidan yakson qilindi. Sivilizatsiya hech qachon avom tomonidan vujudga keltirilgan emas, u doimo kichik intellektual qatlam tomonidan yaratilib kelingan, boshqarilgan. Omma faqatgina vayronkor kuchga ega. Ommaning qonun-qoidalari yovvoyilikka xos bo'lib kelgan."(8; 13 b.). Shu bilan birga, G.Lebon ommaning xalqqa aylanishi, hokimiyatga, parlament va ijtimoiy hayotga ta'sirini muntazam ro'y berib kelayotgan voqelik ekanini tan oladi. Xalq bo'lishga intiladigan avom ma'lum bir idealga intilishi tabiiy holdir. Ammo bu idealning yemirilishi ommada buzg'unchilik kayfiyatini oshiradi. "Ideal yemirilishi barobarida xalqning birligi va kuchi zaiflasha boradi. Yakka shaxsning tafakkuri va shaxsiyatida o'sish kuzatilishi mumkin, biroq ayni shu damda xalq o'zligini yo'qotib borayotgan bo'ladi va natijada xalq harakatga yaramay qoladigan holga kelib qoladi. Xalq avvalgi birdamligi yo'qotgach, vaqtinchalik bo'lsa-da, an'ana va institutlar xalqni birlashtirib turishga xizmat qiladi. Bu bosqichda insonlar o'z o'zini boshqara olmay qolishadi va hukumat ta'siriga ko'proq muhtoj bo'lishadi" (8; 172-173 b.). To'g'ri, G.Lebon asarida demokratiya va demokratizm so'zlarini uch to'rt marta ishlatadi, omma va xalqning ushbu ijtimoiy-siyosiy fenomenlarga munosabatlari ochilmay qoladi. Biroq asardagi tafsilotlar va muammolarga munosabatlardan kelib chiqib aytish mumkinki, omma bilan demokratiya o'rtasida uzviylik yo'q, ular ijtimoiy-siyosiy mohiyatiga ko'ra boshqa-boshqa hodisalardir. G.Lebon demokratiyaning ommani tarix sahnasiga olib chiqqanini sezmasligi mumkin emas edi.

Nobel mukofoti sovrindori, avstriya-britaniyalik faylasuf, yozuvchi, madaniyatshunos Elias Kanetti (1905-1994)ning "Omma va hokimiyat" asari mashhurdir. Ushbu sotsiologik, falsafiy va psixologik asar fransuz faylasufi va sotsiologi G.Lebonning "Omma psixologiyasi", ispan faylasufi va esteti Xose Ortega i Gassetning "Omma isyoni" va Z.Freydning "Omma psixologiyasi va Men tahlili" asarlarining ta'sirida yaratilgan bo'lib, unda omma va hokimiyat, ommaning jamiyat va davlat hayotiga ta'siri, ong, psixologiya va ijtimoiy omillarning kratologik muammolarni hal etishdagi o'rni masalalari muhokama qilinadi. Faylasuf "fashizm va stalinizmni o'ziga xos fenomen" atab, XX asr ommani ham ana shunday fenomenlar qatoriga olib chiqqani, hokimiyatga bo'lgan da'vogarlik chin demokratiyadan yiroqligini asoslaydi. Omma o'zini erkinligini hokimiyatga intilishida, da'vogarligida ifoda etadi, uni professionalizm emas, balki hokimiyatga egalikning o'zi qiziqtiradi. G.Lebon, Xose Ortega i Gasset va Z.Freyd ham ommani psixologik to'da, tartiblarni emas, bosib olishni, kuch ishlatishni, egalik qilishni sevadigan uyushma sifatida tasvirlaganlar. E.Kanetti ham ushbu yondashuv

tarafdoridir. U “tasodifan to‘planadigan to‘da”, anglanmagan tarzda o‘shiga. kuchga aylanadigan uyushma, barchani, yo‘lida uchragan har bir kishini o‘ziga yutadigan g‘ayrihayotiy qudratga ega oqim ekanini ta’kidlaydi. Ochiqlik to‘daning stixiyasi, u ochiqligi tufayli o‘shiga moyil. O‘sh to‘xtaganida to‘da, omma ham o‘shidan to‘xtaydi, u tarqaladi (9; S. 261-262). Haqiqatan ham, XX asrga kelib omma, demokratiya ta’siri ostida, hokimiyat uchun da’vogar kuchga aylandi. Yuqoridagi faylasuflarning yondashuvlaridan ma’lum bo‘ladiki. omma, to‘da pozitiv voqelik emas, ular o‘zida tasodifiylilikni, betartiblikni va qo‘pol kuchga tayanishni ma’qul ko‘radigan uyushma. Ular o‘rni kelganida demokratiyani ham, kratologik tartib va nazoratlarni ham inkor qiladi, o‘zining g‘ayrihayotiy instinktini hokimiyatni egallashga qaratadi. Shunday voqealar bolsheviklarning Qishqi saroyga hujumi, Saddam Husein saroyining to‘dalar tomonidan talon taroj qilinishi kabi ko‘plab harakatlarda kuzatish mumkin. Aggressivlik to‘daning xususiyati va amalidir. Eng hayratli tomoni shundaki, bunday harakatlar demokratiya, adolat, tenglik bayroqlari ostida amalga oshiriladi.

Fransuz faylasufi Jan Bodriyyar (1929 — 2007) omma va hokimiyat, ular o‘rtasidagi munosabatlar, simvollar, pul, narsalar simulyakrlar haqidagi “uch tartibot” nazariyasini ilgari surgan postmodernist tadqiqotchidir. Insonning ijtimoiy borliqdagi o‘rni, demokratiyaning tantanasi yoki to‘siqlarga uchrashi, fuqaro bilan davlat, boshqaruv, siyosiy jarayonlar mohiyati “o‘ziga xos sarguzashtlarmi” yoki inson irodasi, ixtiyoridagi voqeliklarmi, degan savollarga javob izlagan faylasuf jamiyatdagi qadriyatlarga, ayniqsa iste’molchilikka e’tibor berishga undadi. XX asr, postmodernistik jamiyatlar iste’molchilikni avj oldirdi, bu inson hayotiga betartiblik, xaos elementlarini olib kirdi. Davlat yo‘q bo‘ladi, degan utopik g‘oyalar o‘rniga siyosiy voqeliklar o‘ta avj oldi, inson va davlat o‘rtasidagi konfrontatsiyalar kengaydi. Revolyutsiya haqidagi ta’limotlar butunlay yo‘q bo‘lgani yo‘q, ular transsiyosatlashgan voqeliklarga aylandi. Yevropa sharaflagan “siyosiy iqtisod esa ko‘z oldimizda, transsiyosodiy spekulatsiyaga aylanib, tugayapti”. Xullas, g‘arb demokratiyasi transestetika, transsiyosodiyot, transseksuallik, transsiyosat pog‘onalari bilan tub mohiyatidan yiroqlashmoqda [9; 379-381].

G‘arb kratologiyasi va ijtimoiy-siyosiy ta’limotlarning shakllanishida K.Yaspers, S.Moskvichi, R.Arend, G.Almond, U.Rozenbaum, G.Kissenjer, Zb. Bzejinskiy, E.To’ffler, K.Popper, R.Dal kabi siyosatshunos va faylasuflarning o‘rni katta. Ularning har biri, o‘z qiziqishlari doirasidan kelib chiqib, demokratiya va demokratizmni o‘rganayotgan muammosi bilan bog‘lab talqin qiladi. Masalan, K.Yaspers omma va hokimiyat masalalarini texnik kashfiyotlar davri, byurokratiya rasmiy idoralar, kelajakka ishonchsizlik kabi psixologik-ekzistensial hollar bilan bog‘laydi (9; S. 243-260). S.Moskvichi, R.Arend, G.Almond va K.Popper totalitarizmning g‘ayridemokratik xarakteri va inson huquq va erkinliklarini ta’minlash muammolarini tadqiq etishadi (10)(11). E.To’ffler esa o‘zining “Hokimiyatning evrilishi” asari bilan ijtimoiy tarixiy bosqichlarda, sivilizatsiyaning turli pog‘onalarida hokimiyat va uning shakllarida yuzaga kelgan o‘zgarishlar, ularning inson va xalq hayotiga ta’siriga oid muammolarni muhokama qiladi, hokimiyatga oid futurologik taxminlarini bildiradi (12).

Demokratiya va demokratizm to‘g‘risidagi fikr va mulohazalar deyarli barcha faylasuflar, sotsiologlar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan qiziqqan g‘arb tadqiqotchilari asarlarida tilga olinadi, muhokama qilinadi. Ularning nazarida faqat amerikaliklar va yevropaliklar yaratgan sivilizatsiya yutuqlari, ular erishgan demokratiya, ijtimoiy-siyosiy hayotga joriy etgan demokratizm prinsipi to‘g‘ri, haqdir. Qolgan sivilizatsiyalar yaratgan kratologik ta’limotlar, orttirgan demokratik tajribalar yo g‘arbga andoza, undan ko‘chirgan yoki ular jiddiy o‘rganishga arzimaydigan mavzulardir. Yevropotsentrik yondashuv tor, bir yoqlamali va sxematik ekanini anglash qiyin emas. To‘g‘ri, ularda totalitarizm haqida qiziqarli fikrlar mavjud, avtokratizm va despotizm demokratik rivojlanishga to‘siq, ularni qaror toptirish uchun inson huquq va erkinliklarini ta’minlashni davlat, siyosiy institutlar zimmasiga yuklash borasidagi mulohazalar ham e’tiborlidir. Ammo ulardagi etnomadaniy va etnosiyosiy jihatlarni hisobga olmaslikni, demokratiyani kuch, davlat to‘ntarishlari orqali o‘rnatishga xayrixohlikni oqlash mumkin emas.

ADABIYOTLAR

1. Фромм Э. Озодликдан қочиш.- Тошкент: Янги аср авлоди, 2021;
2. Каннети Э. Масса и власть.- Москва: ИНФРА, 2011;
3. Бодрийяр Ж. Общество потребления.- Москва: АСТ, 2020;
4. Макдональд Г. Как политики, корпорации и медиа формируют нашу реальность, выставляя факты в выгодном свете.- Москва: Альпина Паблишер, 2019;
5. Талейб Н.Н. Черный лебед. Под знаком непредсказуемости.- Москва: Азбука Атикус, КоЛибри, 2018;
6. Кляйн Н. Доктрина шока. Расцвет капитализма катастроф.- Москва: Хорошая книга, 2015;
7. Сакс Дж. Достоинство различия. Как избежать столкновения цивилизаций.- Москва: Мосты культуры, Гешарим, 2008
8. Лебон Г. Омма психологияси.- Тошкент: “Ёшлар матбуоти”, 2021. 13 б.
9. Ницше Ф., Камю А. и др. Сверхчеловек или симулякр. Антология философии от Ницше до Бодрийера.- Москва: Родина, 2020. С. 261-262
10. Арэнд Р. Демократия и тоталитаризм.-Москва: “Алфа Пресс”, 2001;
11. Поппер К. Открытое общество и его враги.- Москва: Культурная инициатива, 1990
12. Тоффлер Э. Метаморфозы власти.- Москва: Изд.АСТ, 2004

Shet el mámleketlerde demokratiya hám demokratizm prinsipi (filosofiyaliq -kratologik jantasiylar)

Annotatsiya. Bul maqalada shet el mámleketlerde demokratiya hám demokratizm Principiniń qalıplesiwi, onıń jámiyetke tásiiri haqqında pikirler júrgizilgen bolıp, ol jaǵdayda filosof hám ilimpazlarınıń demokratiya tuwrısındaǵı oy-órisleri, batis demokratiyasınıń unamlı hám unamsız jıuhatları keltirilgen.

Gilt sózler: demokratizm, mámleketshilik, xalqchilik, gegemonlik, Evropa oylawı, kratologik táliymat.

Xorijiy davlatlarda demokratiya va demokratizm prinsipi (falsafiy -kratologik yondashuvlar)

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy mamlakatlarda demokratiya va demokratizm prinsipining shakllanishi, uning jamiyatga ta'siri haqida fikrlar yuritilgan bo'lib, unda faylasuf va olimlarining demokratiya to'g'risidagi fikr-mulohazalari, g'arb demokratiyasining ijobiy va salbiy jihatlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: demokratizm, davlatchilik, xalqchilik, gegemonlik, Yevropa tafakkuri, kratologik ta'limot

Принцип демократии и демократизации в зарубежных странах (философско-кратологические подходы)

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование принципа демократии и демократизации в зарубежных странах, его влияние на общество, представлены мнения философов и ученых о демократии, представлены положительные и отрицательные стороны западной демократии.

Ключевые слова: демократизм, государственность, популизм, гегемония, европейская мысль, кратологическая теория.

The principle of democracy and democratization in foreign countries (philosophical-cratological approaches)

Abstract. This article discusses the formation of the principle of democracy and democratization in foreign countries, its impact on the society, the opinions of philosophers and scientists about democracy, the positive and negative aspects of Western democracy are presented.

Key words: democratism, statehood, populism, hegemony, European thought, Kratological theory

IJTIMOY MAS'ULIYAT TUSHUNCHASINING IJTIMOY-TARIXIY TAHLILI

Sultonov O. S.

Ma'mun universiteti "Umumkasbiy" fanlar kafedrasida o'qituvchisi

Kirish. Zamonaviy komil inson konsepsiyasi tarixiy tub ildizga ega. Mazkur g'oyaning asosida axloqiy-ma'naviy negizlarining o'ziga xos xususiyatlaridan, yana biri shaxs ma'naviy kamoloti bilan ijtimoiy mas'uliyat va milliy ong yuksalishining mushtarakligi yotadi va bu konsepsiyani amalga oshiruvchi mexanizm esa ijtimoiy mas'uliyat hisoblanadi. Mustaqillik ma'naviyatining bosh mezoni, asos-poydevori jamiyatda insonlar orasida mas'uliyat tuyg'usining bo'lishidir. Mas'uliyat ijtimoiy falsafada erkinlik, mas'uliyat va burch kabi kategoriyalarga yaqin so'zdir. Mas'uliyatning insonlar va jamiyat orasida ahamiyati to'g'risida turli falsafiy asarlar, o'zbek xalq maqollari orqali kengroq tushuntirilgan I.A.Karimovning fikriga ko'ra: "Jahondagi eng oliyanob va mas'uliyatli yumush - do'stingni, hamkoringni, qo'shningni, xullas, o'zga insonni "ulug' maqsadlar yo'lida yo'ldoshlik qilishga ko'ndirish" [1,69].

Darhaqiqat, bu so'zlarning tub mohiyatida komil inson g'oyasi mavjud. Chunki vatan oldidagi yuksak sharaflil ishlarni ziyoli, olim yoshlar o'z zimmlariga olishi kerakligini nazarda tutganlar. Mas'uliyat avvalo, mas'uliyat ma'nosini ifodalaydi. Mas'uliyat - ijtimoiy ahamiyatli burch va vazifalarning bajarilishi, muayyan ahloqiy tamoyillarga rioya qilish bo'yicha shaxsning jamiyat a'zolari oldidagi javobgarligidir. Erkinlik kabi mas'uliyat ham xilma-xil ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Siyosiy, huquqiy, axloqiy mas'uliyat, shaxs mas'uliyati, jamoa mas'uliyati va h.k. shular jumlasidandir. Mas'uliyatni his etish, bu - boshqa mavjudotning ehtiyoji va talabiga «labbay» deb javob berishga tayyor turish. Shunday qilib, mas'uliyat kimgadir g'amxo'rlik qilish bilan bog'liq. Boshqa tomondan faylasuf mas'uliyatni hurmat bilan bog'laydi. Hurmat, bu - qo'rquv yoki qo'l qovushtirish emas, u insonni qanday bo'lsa, shunday qabul etishni talab etadi. Mas'uliyat tushunchasi shaxsning jamiyat manfaatlarini qay darajada chuqur anglay olishini nazarda tutadi. Erkin shaxs avvalo jamiyat manfaatlarini anglagan, jamiyat oldidagi o'z mas'uliyatini chuqur his eta oladigan inson.

Adabiyotlar tahlili. Mas'uliyat so'zi miloddan avvalgi VII-III asrlarda Zardushtiylikning muqaddas kitobi hisoblangan "Avesto" da ham uchraydi. Bundan tashqari insonning haq-huquqlari, burch va mas'uliyati haqida fikrlar bildirilgan. Avesto kitobida uchraydigan bir qancha misollarni keltirib o'tamiz: agar odam olgan qarzini o'z vaqtida qaytarib bermasa, u tunda birovning uyiga o'g'irlikka kirgan odam bilan barobardir. Shuningdek, unda qarindoshlarning o'zaro oila qurishi taqiqlangan, avlodlarning sog'lom, benuqson tug'ilishiga e'tibor qaratilgan. Bordi-yu, erkak zurriyot qoldirishga qobiliyati bo'lib, so'qqa bosh bo'lib yursa, uning peshonasiga tamg'a bosish yoki beliga zanjir bog'lab yurishga majbur ekanligi belgilangan. Sharq falsafasida qonun muammosiga ham ko'p e'tibor beriladi. [2,115].

Muhokama. Demak bundan bilishimiz mumkinki o'sha davrdagi Avestoda yozilgan qonun qoidalar insonlar orasida bajarishi shart bo'lgan mas'uliyatni yuklagan. Shuningdek, unda qarindoshlarning o'zaro oila qurishi taqiqlangan, avlodlarning sog'lom, benuqson tug'ilishiga e'tibor qaratilgan. Bordi-yu, erkak zurriyot qoldirishga qobiliyati bo'lib, so'qqa bosh bo'lib yursa, uning peshonasiga tamg'a bosish yoki beliga zanjir bog'lab yurishga majbur ekanligi belgilangan. Sharq falsafasida qonun muammosiga ham ko'p e'tibor beriladi. Ayrim faylasuflar uni rad etgan, ayrimlari esa unga tayangan. Xalq va podsho muammosi ham Sharq falsafasining muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Jumladan, "Avesto"da huquqiy masalalar: jinoyat va jazo, oila va nikoh, mulk bilan bog'liq masalalarni tartibga soluvchi qoidalar o'z ifodasini topgan. Oilaviy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qoidalarda er xotinning bir-biriga xiyonati yoki nikohsiz er-xotinlik munosabatlarida bo'lgan kishilar tan jazosini olgan. "Venidat" (devlarga qarshi kurash qonuni)ning 13-14-boblarida suvni tejash, uni qadrlash, undan unumli foydalanish haqidagi qoidalar bitilgan. Unda har kuni ekinni ikki marta sug'orish mumkinligi, har bir kunda ekuvchi bir belkurak kenglik va chuqurlikdagi ariqqa sig'adigan suv olishga haqli ekanligi, suvni taqsimlash bilan kohinlar shug'ullanishi, suvni ifloslantirishni taqiqlovchi qoidalar belgilangan. Bu qoidalarni buzganlarga nisbatan majburiy mehnatga jalb qilish jazosi belgilangan. **Umuman olganda** ijtimoiy mas'uliyat taraqqiyot darajasi va imkoniyatlari inson ongining yuksalishi bilan bogliq hodisa. Agar bu qarashni tahlil qiladigan bo'lsak, ijtimoiy hayotda insonlarning jamiyatda belgilangan barcha qonun va qoidalarni tushunib hamda amal qilishidir. Demak, ijtimoiy mas'uliyatning tub negizi insonlar orasida va jamiyatda barcha o'rnatilgan qoidalarga amal qilishi deb tushunsak bo'ladi.

Abu Nasr Farobiy “Fozil odamar shahri” asarida jamiyatga taaluqli bo‘lgan ushbu jarayonni talaba yoshlarda millat mas’uliyati hissini oshirish esa o‘z navbatida inson ma’naviy kamoloti uchun yangi sharoit va imkoniyatlar yaratadi, uning yanada barg urib rivojlanish yo‘llarini, istiqbollarini ochib beradi. IX-XIII asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan Sufiylik ta’limotida ham ijtimoiy mas’uliyat ilmiy atama sifatida qo‘llanilgan, islomdagi asl da’vatlarni asrash uchun avj olgan illatlarga salbiy munosabatini bildirib zuhdga ruju qo‘yganlar. Keyingi asrlarda, ayniqsa naqshbandiya tariqati ta’sirida insoniy burch va mas’uliyat masalalari ham tasavvufdan joy olgan bo‘lsa-da, zohidlik, xilvatga o‘girilish saqlab qolindi.

Endi islom falsafasida ko‘plab munozaralarga sababchi bo‘lgan tana va ruhning alohidaligi to‘g‘risidagi qarashlar mavjud bo‘lgan. Bu haqda Bag‘dod kalom maktabining yuqori martabali vakillaridan bittasi Tumamma bin ashrras (vaf.828) mu‘tazaliylar singari Allohning adolatiligi va insonning o‘z fe‘l amallariga mas’ul ekanligini ta’qidlagan. Tumama fikricha, oqibat uchun, oqibat uchun mas’ul, demak yo‘q. Allohham, inson ham sodir etilgan fe‘l natijasi bo‘yicha, ma’naviy mas’uliyatdan ozoddir. Tumama o‘z qarashlariga hech bir aqliy dalil keltira olmagan[3,38].

O‘z millatining tarixini, qadr-qimmatini bilishi, uning milliy manfaatlarini himoya qilaolishi milliy ong rivojiga asos bo‘ladi. Hozirgi davrda mustaqil O‘zbekistonda fuqarolarning, ayniqsa, yoshlarimizning milliy ongini oshirish, mas’uliyati va burch tuyg‘usini kuchaytirish, e’tiqodini mustahkamlashga katta e’tibor berilayotganligi ularni ma’naviy barkamol insonlar bo‘lib yetishishlari yo‘lida qilinayotgan sa’y-harakatlardan biridir. XX asr falsafasi kelajak ravnaqiga qarshi emas, kelajakka umidsizlik bilan qarashni ham targ‘ib etmaydi. Aksincha XIX asrda yaratilgan progress tushunchasining kamchiliklarini tushuntirib, kelajak to‘g‘risida kafolatli, tarixning mazmuni va mohiyatini ifodalovchi konsepsiyani yaratishga intildi. Gegel va Marks konsepsiyalarining asosiy xatosi shundaki, ular kelajakni ilohiylashtirib, uning ahamiyatini o‘tmish va bugungi kunga past nazar bilan qarash hisobiga ko‘tarmoqchi bo‘ldilar, noaniq kelajakni o‘tmish va bugungi hayotdan, ustun qo‘yadilar. Butun o‘tmish, bugungi hayot kelajak uchun qurbon qilinadi. Marks esa butun insoniyat tarixi adashuvlardan iborat, haqiqiy tarix kommunizmdan boshlanadi, deb aytgan edi. Kelajak albatta yaxshi bo‘ladi, undan g‘am qilmasa ham bo‘ladi, deb insonlarni mas’uliyatsiz bo‘lishga chorlaydi. Kelajak to‘g‘risida konkret tizimni emas mavhumlikni maydonga tashlaydi. Ma’naviy, ijtimoiy va ma’muriy-huquqiy sohalarida keng tarqalgan; ma’naviyat nuqtayi nazaridan yondashilganida burch bilan o‘zara yaqin; ijtimoiy ma’noda jamiyat va boshqalar oldidagi ma’naviy qarzdorlik; ma’muriy jihatdan, ijtimoiy tartibga solishning turli me’yorlarini amalga oshirishni nazarda tutuvchi jamoatchilik nazoratining namoyon bo‘lishi; huquqiy yondashuvda, esa asosan yuridik mas’uliyatni anglatadigan serqirra va keng ma’noli kategoriya hisoblanadi.

Miloddan avvalgi VI-V asrlarda Xitoyda paydo bo‘lgan Konfutsiychilik ta’limotida ijtimoiy mas’uliyat bilan o‘zaro bog‘liq tushunchalar bor. Masalan Konfutsiy ta’limotida insonparvarlik tushunchasi jen deb nomlangan, jamiyatning odob axloq qoidalari li, turli xildagi fazilatlar esa de deb nomlangan [4,11]. Insonparvarlik tamoyiliga ko‘ra jamiyatda yoshlar o‘zidan katta insonlarga hurmat ko‘rsatishi kerak hamda podshohga sadoqatli bo‘lishni nazarda tutgan. Mas’uliyatni his qilib yashash orqali inson kamolatga erishishi haqida aytilgan. Konfutsiy ta’limotiga ko‘ra mas’uliyat yoki burch insonparvar kishining o‘z bo‘yniga ezgu niyat va amallarni bajarish bo‘yicha olgan ahloqiy majburiyatdir. Mas’uliyat hissi deganda manfaat ko‘rish emas, bilim va oliy ahloq qoidalari tushuniladi. Shuning uchun u: “Olijanob kishi burch va mas’uliyat to‘g‘risida o‘ylaydi, pastkashlar manfaat ko‘rish haqida qayg‘uradi”, va yana bu qoidalarga amal qilish olijanob insonning burchi deb aytiladi [5,30]. G‘arbda, xususan, qadimgi yunon va qadimgi rim falsafasida esa ijtimoiy muammolar doirasi kengroq. Ularni o‘rganish usullari ham Sharq falsafasidagi usullardan ancha farq qiladi. Birinchidan, Demokritdan boshlab, qadimgi dunyoning deyarli barcha faylasuflari davlat, qonun, mehnat, boshqaruv, urush va tinchlik, manfaat, hokimiyat, jamiyat mulkiy tabaqalanishi muammolariga murojaat etganlar[6,12].

Natijalar. Jamiyatning ijtimoiy hayotida Mas’uliyat, burchning muayyan kishilar tomonidan amalga oshirilishi jamiyatning to‘laqonli a‘zosi qilib yetkazishga undaydi. Bunga yaqqol misol sifatida stoitsizmdagi ba’zi bir qarashlarni keltirishimiz mumkin. Asosiy qarashlarida burch, mas’uliyat, erkinlik hamda tashqi olamga axloqiy-asketik munosabat va insonning ichki dunyosini tarbiyalashni ma’qul ko‘rishgan. Yunon stoitsizmi ular kitionlik Zenon miloddan avvalgi (336-264 yillar) va Kleanf miloddan avvalgi (331-232- yillar) Xrissip miloddan avvalgi (278-204- yillar) o‘z qarashlarida o‘rta tabaqalarning qarashlarini mujassamlashtirdi. Unga ko‘ra insonlar tarki dunyo qilish emas, balki o‘zlarining burch va mas’uliyati, ichki dunyo qarashlarini tarbiyalash ham jamiyat uchun muhimligini nazarda tutishgan [7,115].

Stoitsizm yillar o‘tishi bilan oliy tabaqa vakillari va zodagon toifaning asosiy g‘oyasiga aylangan shunga mos ravishda o‘zgarishlarda davom etdi. Stoiklarning ayniqsa zodagonlar uchun burch va mas’uliyat birinchi o‘rinda turgan. Ular inson ichki dunyosini tarbiyalash haqidagi uqtirishlari hamda barcha uchun umumiy hisoblangan qonunlarga bo‘lgan ishonchalari Rimdagi oliy tabaqalarning o‘ziga tortdi va ular oxir natijada stoitsizmi Rim imperiyasining o‘ziga xos ideologiyasiga aylantirdilar. Shu bilan bir vaqtda quyi tabaqalarning tarki dunyo qilishni nazarda tutuvchi kinistik aspektlaridan voz kechish, ularni burch va kuchli, kuchli mas’uliyatli harakterni tarbiyalashga asoslangan davlat axloqini qo‘llab-quvvatlovchi aspektlar bilan almashtirish ro‘y berdi. Kiniklarga xos bo‘lgan dastlabki tarki dunyo qilishga moyillikdan faqat ichki, xususiy bilan tashqi, ommaviy o‘rtasidagi farqlanish qoldi. Yolg‘izlikda inson dilidagi gaplarni qog‘ozga tushirar (faylasuf Mark Avreliy) va shu bilan bir vaqtda o‘zining fuqorolik burchini faol bajarar edi (imperator Mark Avreliy).

Ichki va tashqi, dildagi gaplar va tashqi qashshoq olamni boshqarish bo‘yicha og‘ir mas’uliyat o‘rtasidagi bu farqlanish o‘sha davrda hozirgi kundagidan ko‘ra ko‘proq tushunarli bo‘lgan. Rim stoiklari ko‘p holda greklarda bo‘lmagan hamkorlikdagi mas’uliyatlik universal hissiga ma’lum darajada ega bo‘lganlar. Stoiklar kosmopolitik birdamlik va gumanizmning ifodachisi edilar. Ular barcha odamlar kosmologik va axloqiy yaxlitlikka daxldor, degan diniy e’tiqodga

qo'shilganlar. Mas'uliyat jamiyat, ijtimoiy guruh tomonidan shaxsga qo'yiladigan talablar asosida shakllanadi. Shaxsning shakllanishida mas'uliyat xissini tarbiyalash muhim o'rin tutadi.

Xulosa. Barcha insoniyat bosib o'tgan davrlarga nazar soladigan bo'lsak, hokimiyatda barqaror va mas'uliyatli ishlarni amalga oshiruvchi insonlar bo'lmasa, jamiyat normal faoliyat ko'rsatishi mumkin bo'lmagan. Umuman olganda, ijtimoiy jarayonlarni boshqarish tizimida mas'uliyat XVII-XIX asrlarda yangi ijtimoiy munosabatlar shakllanishi bilan muhim ahamiyat kasb eta boshladi va yangi davr ijtimoiy falsafasining bir qismiga aylandi. Ular bugungi demokratik o'zgarishlar davrida yanada muhimroq ahamiyat kasb etdi, chunki mas'uliyat ijtimoiy tabiatga ega bo'lganligi tufayli ijtimoiy o'zgarishlarga o'ta ta'sirchandır. "Mas'uliyat" so'zini fan tarixiga ilk bor XVII asrda Tomas Gobbs kiritgan. Mas'uliyatning ilk ma'nosi ijtimoiy shartnomaga nisbatan birlashgan fuqarolarning davlat harakatlari uchun muayyan javobgarligi ma'nosida ishlatgan. I.Kant shaxs javobgarligini uning burchi bilan, G.Gegel esa – shaxs muayyan xulq-atvor tarzining zarurligini oqilona anglashi bilan tenglashtirgan Diniy ekzistensializm vakillari Yaspers va Marsel fikricha, inson o'z erkin faoliyati davomida Xudoga qarab unga yetishish uchun, kamolot tomon harakat qiladi. Haqiqiy erkinlik insonga tahlikali onlarda, tashvishda, yolg'izlikda namoyon bo'ladi. "Tahluka, mas'uliyat sof erkinlikning o'zidir, faqat shunday sharoitda inson o'zini to'raligicha anglaydi. Hozirgi zamondagi ekologik muammolardan biri ham inson faoliyati tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va bu halokatni to'xtatib qolishdan iborat. Bu olamni qay darajada yaxshi bilib olishimiz va uning hayotiga nisbatan mas'uliyatni anglashimizga bog'liqsir. Inson mas'uliyat hissidan qochib qutulmaydi. U gumanistik pozitsiya va individuallikni uyg'unlashtirish orqaligina shunday vaziyatdan chiqa oladi. O'z-o'zini nazorat qilish, tarbiyalash, mas'uliyatni his etish, mustahkam e'tiqodga ega bo'lish, o'z fikr-mulohazalarini erkin bayon etish va ijtimoiy-siyosiy faollik shaxsga xos belgilardir.

XIX asr ekzistensializm falsafasining nomoyondasi Jan Pol Sartr qarashlarida erkinlik va mas'uliyat haqida gap boradi. Uning fikriga ko'ra ishchan faoliyatni Sartr erkinlik deb ataydi. Urushdan keyingi yillarda Sartrning ahloq mavzusiga bag'ishlangan asarlari Fransiya ziyolilari o'rtasida norozilik va tanqidiy qarashlarga sabab bo'ldi. Bularga qarshi Sartr o'zining maqolalarida ekzistensializm falsafasining g'oyalari axloqiy qarashlarga zid kelmasligini tushuntirdi. o'z zamonasining g'arb tadqiqotchilari tomonidan Sartr ta'limoti axloqsizlikda ayblanganligi uchun u mas'uliyat tushunchasini erkin tanlash vaziyatidagi ahamiyatini ko'rsatadi. Sartr fikricha, insondagi mas'uliyat insondagi ahloqiy ma'naviy tushunchalarni inkor etish uchun emas, balki ularni tan olishga da'vat etadi. Lekin bu mas'uliyat tashqi hayotning zaruriyatlari va ehtiyojlari natijasida emas, aksincha, insonning ichki, aktiv faolligidan kelib chiqadi. Bunday mas'uliyat, Sartr fikricha, jamiyat hayotining ijtimoiy zaruriyatlariga, qonuniyatlariga ko'r-ko'rona bo'ysunishidan emas, balki ichki iroda erkinligi va aktiv faoliyatidan kelib chiqadi. Sartrning mashhur iborasi bo'yicha, "inson erkinlikka mahkum etilgan". Lekin bu erkinlik insonga baxt keltirmaydi. Insonning shaxsiy erkinligi boshqa odamlarning erkinligi bilan to'qnashadi, natijada inson vaziyat paydo bo'lganda tanlashga majbur bo'ladi. Bu tanlashda shaxsning ichki dunyoqarashi yaqqol gavdalanadi. Mana shu ichki olamda inson o'zining mas'uliyatini his qilmog'i kerak. Shu mas'uliyatni amalga oshirishda uning o'zi erkin bo'lmog'i lozim.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Asarlar toplami. 4-jild, -T: "O'zbekiston". 2011. 69 b.
2. N. Shermuxamedova. Falsafa.-T.: "Noshir", 2012. – B. 115.
3. Sh. Sirojiddinov. Islom falsafasiga kirish: «Iqtisod-moliya», 2008. -B. 38.
4. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. –T.: «O'zbekiston», 1997. – B. 26.
5. Mualliflar jamoasi. Aflotun. Qonunlar. T: "Yangi asr avlodi". 2002. – B. 30.
6. O. Jo'rayev. Konfutsiy Hikmatlar. -: T Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – B. 12.
7. N. Shermuxamedova. Falsafa. "Noshir", 2012. – B. 115.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy mas'uliyatning tarixiy manbalarda aks etilganligi berilgan. Talaba-yoshlarning shaxsiy mas'uliyat va insoniy burchi oshirish va ijtimoiy mas'uliyatning mohiyati yoritib berilgan. Insondagi ixtiyor erkinligi zaruriyat talabi bilan oqilona, aqlga bo'ysundirilgan ravishda, ideal va me'yorlarga mos bo'lishi to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Zardushtiylik, Yunon stoitsizmi, I.Kant, ekzistensializm, ideologiya, burch, mas'uliyat.

Аннотация: В данной статье представлено отражение социальной ответственности в исторических источниках. Выделена суть повышения личной ответственности и человеческого долга студентов и молодежи, социальной ответственности. Считалось, что свобода воли человека должна быть разумной, соответствующей идеалам и нормам, как того требует необходимость.

Ключевые слова: зороастризм, греческий стоицизм, И. Кант, экзистенциализм, идеология, долг, ответственность.

Annotation: The reflection of social responsibility has been noted in this article by historical sources. The essence of increasing, personal responsibility and human duty of students and youth and social responsibility is highlighted. It was thought that the freedom of will in a person should be rational, subservient to reason, in accordance with ideals and standards, were required by necessity.

Key words: Zoroastrianism, Greek stoicism, I. Kant, existentialism, ideology, duty, responsibility.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ХАҒА ТРАНСПОРТЫ ЕКИНШИ ЖЕР ЖҮЗИЛИК УРЫС ЖЫЛЛАРЫНДА**Қытайбеков А. К.***Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

Урыс жылларында Республика халық хожалық тарауында транспорттың барлық түрлері – автомобиль, суық транспорты хәм де хауа транспорты да оғада қысқарып, ишкі хожалықтың жүк тасыу талабын да қанаатландыра алмайтуғын еди. Егерде 1941-жылы 1-июльға Республикада 1099 машина (887 жүк машина) болып, усы жылдың 1-июльине тек 60ы ғана жүрип тур еди. Мәмлекетлик дәр्या флотының улыўма жүк тасыу қуўатлығы 20,7 мың тонна болған 79 механизацияланған хәм 228 механизацияласпаған кемеге ийе еди. Усы ўақыт ишинде суў транспортының моторлы флоты 2 еседен аслам қысқарды. (1; 268-бет).

Бул қыйыншылықларға қарамастан қарақалпақ суў транспорты хызметкерлери жаўынгерлерди фронтқа жеткерийде пидәкерлик хызмет атқарды: 1941-1944-жыллары 430,1 мың тонна жүк тасып, 2461 жолаўшыға хызмет көрсетти. Пуқаралық хауа флоты басқармасының 1939-жылы 9-ноябрьдеги № 438-санлы буйрығына муўапық, Өзбекстан пуқаралық флотына тийисли арнаўлы Төрткул авиаотряды шөлкемлестирилди хәм оған № 239 номери берилди. (2; 96-бет). Урыс жылларында авиатранспорт үлкен әхмийетке ийе еди. Қарақалпақстанда хауа транспорттын раўажландырыу ушын ҚКАССР халық комиссарлар кеңеси 1943-жылы 29-июльда Нөкис қаласында самолётлар ушып хәм қоныу ушын авиамайданшасын қурыуға қарар қабыл етилип, әмелий илажлар көрди. Өзбекстан хауа жоллары басқармасына қараслы Төрткулдеги №239 авиаотряд Нөкис қаласына көширилди. 1944-1945-жыллары Нөкис авиақарханасы Нөкис-Ташкент хауа жолларынан басқа Чаржаў-Төрткул-Нөкис хәм районлар аралығында почта-жолаўшылар авиабайланысын орнатты. [1; 269-бет].

Нөкис аэропорты командири Г.Г.Уланов 17 қәниге менен жұмыс ислеген. Урыс жылларында Нөкис аэропортының 90 нан артық жұмысшылары орден хәм медаллар менен сыйлықланған. Сол жыллардағы Нөкис аэропортының жағдайы ҳаққында Қарақалпақстан авиация ветераны Валентина Ивановна Задорожная төмендегише еслейди: “Аэропорт - деп атау, жоқары көтермелеп айтыу. Әпиўайы ушып-қоныу жолы, бир қабатлы пәскелтек жайлар, ушыўды тәминлейтуғын әпиўайы үскенелер. Ушып-қоныўды тәминлейтуғын хызмет жоқ еди. Самолётты күтип алыуға хәм ушыуға бәрше хызметкерлер шығатуғын едик. Мен, нәўбетши сыпатында, ушып-қоныу жолына “Т” ҳәрибин түсириу ушын жуўырып шығатуғын едим, ушыўшылар менен кишкене радиалар жәрдемінде хабарласатуғын едик. Нөкис аэропортының жұмысшылары әпиўайы жер төлелерде жасады. Ол жыллары аэропорттың жайласқан жери ашық майдан еди. Соған қарамастан, ол жерге суў апарылды, аэропорт жұмысшылары ол жерлерди тазалады, жаңадан қурылыслар алып барылды. Урыс жыллары қыйыншылықларға қарамастан Нөкис аэропорты арқалы районлар хәм Қарақалпақстаннан басқа жерлерге жүк хәм жолаўшыларды тасыу бойынша үлкен ислер алып барылды”. (2-97-бет).

Нөкис авиақарханасы тек 1944-жылы 1487 жолаўшы, 91,3 мың тонна әскерий хәм пуқаралық, 21649 кг почта жүклерин тасыды. 1944-жылы Нөкис авиаотряды жәмәетиниң күши менен ауыл хожалық зыянкеслеринен зәлелленген 34225 гектар егиниң 24285 гектары авиахимиялық усыл менен дәриледи. Сондай-ақ, ҚКАССР халық комиссарлар кеңеси 1944-жылы 8-августта Нөкис аэродромын тезлетип питкерий ҳаққында қарар қабыл етти. [1; 269]. Егер 1941-жыл 1-октябрьде Қарақалпақстан автотранспорт паркында 533 жеңил автомобиль хәм 68 мотоцикл болған болса, 1942-жылда фронтқа 149 жүк машинасы хәм 4 мың 872 ат жиберилди. Чаржоў, Төрткул хәм Нөкис ортасында почта хәм жолаўшы тасыу хауа қатнаўы жолға қойылған. Нөкис аэропортынан 1 мың 487 жолаўшы, 36 мың 466 килограмм жүк, 54 мың 795 килограмм түрли жүклер хәмде 21 мың 643 килограмм почта жиберилди. Нөкис авиақарханасынан хауа жолы арқалы: Улыўма узынлығы 318 км болған Нөкис – Қараөзек – Қоңырат пунктлери болған арқа бағдар; Қубла бағдар болса: Нөкис - Ургенч - Төрткул - 174 км. Буннан да басқа авиакомпания санитария жәрдемін де көрсетти: 1945-жылдың биринши ярымында 85 шипакер, 18 наўқас хәм 369 кг медициналық жүк тасылды. (4; 84-бет). Урыс дәўириде хауа транспорты жүдә үлкен рөл ойнады, оның жәрдемінде көплеген әскерий хәм пуқаралық жүклер тасылды. 1944-1945-жылларда Нөкис авиакомпаниясы хәм Ақтөбе аэропортының айрықша бағдары Өзбекстан Пуқара авиациясы басқармасының транспорт бөлими мүтәжликлерине хызмет етти. 1944-жылдың биринши ярымында Нөкис авиация қарханасының ислеп шығарыу бағдарында үлкен нәтийжелерге ерисилди. Бул дәўирде 113 самолёт қабыл қылынды хәм жиберилди. Нөкис авиакомпаниясы Нөкис – Ташкент авиабайланысы менен бирге жергиликли жөнелислерге де хызмет көрсеткен.

Екинши жер жүзилик урыс фронтында Муғаллимлер институты оқытуўшыларынан Н.А.Асфандияров, М.Г.Галикеев, С.Б.Булатов, Д.Б.Базаров, Т.Бекимбетов, Я.М.Досумов, М.Турсунов, сондай-ақ, студентлерден А.Б.Бекбасов, А.Нурманов, А.Панабергенов, Р.Сапаров хәм басқалар хызмет етти. (4; 91-бет)

Екинши жер жүзилик урыс дәўириде Қарақалпақстанлы мәрт ушыўшы азаматлар фашистлер үстинен жеңиске өз үлеслерин қосты. Олардан Украина жерлерин азат етиу саўашларында әжайып ерликлер көрсеткен 9-атқышлар бригадасының 4-атқышлар батальонының гвардияшы пулемётшысы шымбайлы Еримбет Жуманазаров 1942-жылы 10-ноябрь күнги саўашта (Малгобек районында) душпанның 15 әскерин жоқ етти. Е.Жуманазаров екинши күни душпанның оғынан набыт болды.

Донбассты душпаннан азат етиу саўашларында 503-хүжим жасаўшы авиаполктың бомбалаўшы самолётиниң экипаж ағзалары аға лейтенант И.В.Федяков хәм киши лейтенант Қудайберген Мамутов мәртлик көрсетти. Киши лейтенант Қудайберген Мамутов 1943-жылы 25-июлдан баслап 1-августқа дейин душпанның бир М-109 самолётин

атып түсирди, 19 танкасын, 29 жүк автомашинасын жоқ етти, зеңбирек тобының үнин өширди. Фашистлердің 300ге жақын солдатын хәм офицерин қырды. Ол жауынгерлик “Қызыл байрақ” ордени менен сыйлықланды. 1943-жылы 7-сентябрь күни душпанның Донбасстағы Гөне Ласпа елаты қасындағы саўашта жанған самолётин танк колоннасына таран жасап Қ.Мамутов экипажы Николай Гастеллоның өлмес мәртлигин тақирарлады (1; 278-бет). 1943-жылы 2-август күни үш “миссершмит”ке қарсы урыс алып барған ўақында Қ.Мамутов желкесинен, қолынан, аяғынан аўыр жараланды, соған қарамастан бар күшин жыйнап, кабинадағы 18 ракетаны сыртқа ылақтырып, экипажын хәм самолётын қутқарып қалады. (2; 97-бет). Сондай-ақ, 1943-жылы 20-сентябрде Смолнеск-Белоруссия бағдарында 19-атқышлар дивизиясының жауынгері, Қыпшақ аўылының азаматы Қадыр Ешанов, 60-гвардияшы дивизиясының гвардия сержанты Шораханлы Ахмет Шеров 1943-жылы 3-октябрде Запороже жеринде душпан танкисине таран жасап, мәртлик көрсетип қурбан болды. (1; 278-бет). Европа халықларын фашизм қуллығынан азат етиў саўашларында көрсеткен әжайып ерликлери ушын Қарақалпақстанлы жауынгерлерден Иван Банифатовқа, Борис Тихомоловқа Советлер аўқамының қаҳарманы атағы берилди. (1; 281-бет).

Борис Ермилович Тихомолов 1933-жылда Балашов қаласында (Россия), Пуқаралық хаўа флотының “Үшинши Бирлескен Ушыўшылар хәм авиатехниклер мектеби”н тамамлаған. Ташкентте Пуқара авиация флоты авиақарханасының ушыўшысы болған. Хаўа аркалы жолаўшылар, жүк хәм почталарды тасыған. 750-авиация полкинң (узақ аралықларға хәрекетленетуғын авиациясының 17-авиация дивизиясы) ушыўшысы капитан Борис Тихомолов 1942-жылы августқа шекем душпанның фронт артындағы әскерий-санаат орайларын хәм әхмийетли объектлерин бомбардимон қылыў ушын 25 мәрте әскерий пәрўазды әмелге асырған. Душпанның Смоленск, Орша, Витебск, Брянск, Харьков, Курск, Воронеж, сондай-ақ, Германияның Берлин хәм Конигсбергдеги санаат объектлерине, аэродромларына, темир жол тармақларына, эшелонларына, әскерлердің бирлескен жерлерине, түнгги бомба соққыларын әмелге асырған. 1943-жылы ноябр-декабр айларында, гвардия маёры Б.Е.Тихомолов басқа экипажлар менен биргеликте, фашистлерге қарсы аўқам мәмлекет баслықларының Тегеран анжуманында (1943-жыл 28-ноябрден 1-декабрге шекем) хызмет көрсеткен. 1945-жыл 16-апрелде Берлин операциясында қатнасқан. Б.Е.Тихомолов жәми урыс даўамында 212 мәрте жауынгерлик пәрўазды әмелге асырған. [5; 1]

Б.Е.Тихомолов былай деп жазған еди: «Самолётты басқарыў мени күтә қызықтырады. Түсимде де врачлар, хирурглар менен бирге самолётте аўырыўларға жәрдем беріў ушын ушып баратырғанымды көремен. Бул саған почта ямаса бир буўат сымларды тасыў емес-ғой, ал адам өмирин аман сақлап қалыў. Бул жерде сениң кереклигин шексиз үлкейеди». Көп узамай летчик Борис Тихомолов республика Халық денсаўлығын сақлаў комиссариатына келип, өзиниң санитариялық тапсырманы орындаўға таяр екенлигин билдирди хәм тез арада самолётте жәрдемге ушыўға рухсат алды.

Б.Тихомолов былай деп жазады... «Мен уша басладым, хәммеден жийи хирург Халмуратов пенен уштым. Ол күтә талантлы хирург еди. Жергиликли, қарақалпақ өз кәсібін жаны-тәни менен сүйетуғын кең пейилли адам». Санитариялық авиацияның жәрдеминде он мыңлаған адам аман алып қалынды. Қарақалпақ мәмлекетлик муғаллимлер институтын биринши питкерип шығыўшыларынан П.К.Нурпейсов урыс жылларында ушыўшы-разведкашы болды. Ол жүзден аслам жауынгерлик ушыўға шықты. Хаўа разведкасының шебери, полктағы ержүрек ушыўшылардың бири болған П.К.Нурпейсов душпанның 73 қала хәм портын, 148 аэродромын разведкалап, сүүретке түсирди, хаўада душпанның хәр қыйлы түрдеги 3 мыңға жақын самолётин тапты. П.К.Нурпейсов ушыў ўақында радионавигация қуралларынан шебер пайдалана билди, душпанның Днепр, Керезино дәр्याларының бойындағы қорғаныў қурылысларына, СССР дың батыстағы мәмлекетлик шегерасының жағалаўына, Шығыс Пруссиядағы қорғаныў системаларына разведка жасады. П.К.Нурпейсов радист-атқыш екеўи 1945-жыл февраль-март айларында Шығыс Пруссия хәм Померанияға жауынгерлик тапсырмалар менен ушыўлар жасап, буннан тысқары шегинип баратырған душпан колонияларына 17 рет шабыўыл жасап, фашистлердің 40 тан аслам солдат хәм офицерин, көпотенциал автомашиналарын сапластырды, еки темир жол эшелонын қыйратады.

СССР Жоқарғы Совети Президиумы 1945-жыл 18-августтағы Указы менен гвардияшы старший лейтенант П.К.Нурпейсовқа Советлер Союзының Қаҳарманы атағын берди. (3; 324-бет).

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, екінши жер жүзилик урыс жылларында Қарақалпақстандағы хаўа транспортының ахўалы сондай-ақ, фронтта хызмет көрсеткен авиация хызметкерлериниң жеңiske қосқан үлеслери жүдә әхмийетли болып есапланады. Сол дәўирде Нөкис аэропортының почта, жүк хәм жолаўшылар тасыў тараўында, санитария авиациясы хәм де халық ден-саўлығын сақлаў хызметы үлкен болды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. "Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. XIX әсирдің екінши ярымынан XXI әсирге шекем" Нөкис. Қарақалпақстан. 2003-жыл.
2. Матжанов Аман Жарылқапович "Қарақалпақстанның транспорт тарихи". Нөкис. Илимпаз. 2023-жыл.
3. Қарақалпақстан АССР тарийхы. II том. Нөкис. 1977-жыл.
4. Қошанов.Б.А., Отегенов.Х.М. Очерки истории Каракалпакстана. 1916-1991. Нукус. 2021.
5. <http://war-heroes.uz/bizning-qahramonlarimiz-2/soviet-ittifoqi-qahramonlari/tixomolov-boris-ermilovich>

Annotation: This article talks about the history of air transport of Karakalpakstan during the Second World War, the bravery of aviation pilots who served at the front, and their great contributions to victory.

Key words: Front, airport, aviation, flight, air communication, crew, P. Nurpeysov, K. Mamutov, B. Tikhomolov

Аннотация: В данной статье рассказывается об истории воздушного транспорта Каракалпакстана в годы Второй мировой войны, храбрости летчиков-авиаторов, служивших на фронте, и их большом вкладе в победу.

Ключевые слова: Фронт, аэропорт, авиация, лётчик, авиасвязь, экипаж, П.Нурпейсов, К.Мамутов, Б.Тихомолов.

Rezyume: Bu maqolada ikkinchi jahon urushi davrida Qoraqalpog'istonning havo transporti tarixi, frontda xizmat qilgan aviatsiya uchuvchilarining mardliklari va g'alabaga qoshgan kata hissalariga haqida so'z boradi.

Kalit sózlar: Front, aeroport, aviatsiya, uchuvchi, avialoqa, ekipaj, P.Nurpeysov, Q.Mamutov, B.Tixomolov

Rezyume: Bul maqalada ekinshi jer júzilik uris dáwirinde Qaraqalpaqstannıń hawa transportı tariyxı, frontta xızmet etken aviatsiya ushıwshılarınıń mártlikleri hám de jeńiske olardıń qosqan úlesleri haqqında sóz etiledi.

Gilt sózler: Front, aeroport, aviatsiya, ushıwshı, aviabaylanıs, ekipaj, P.Nurpeysov, Q.Mamutov, B.Tixomolov.

MUSTAQILLIK YILLARIDAGI BERDAQ NOMIDAGI QORAQALPOQ DAVLAT AKADEMIK MUSIQALI TEATRI

Tleumuratova A.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Teatr xalqqa na'muna bo'ladigan ulug' dargoh, "Teatr –bu ibrathonadir" degan edi ulug' marifatparvarlarimizdan biri Mahmudxo'ja Behbudiy. Darhaqiqat, teatr ibrat va ma'naviyat maskanidir. Sababi jamiyatta yuz berayotgan voqealarning barchasi teatr hunarida o'z aksini topadi. Mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlar, zamonaviy mavzular bilan bir qatorda o'tmish tariximiz haqida so'zlaydigan, ayniqsa, yoshlarning estetik istaklariga mos bo'lgan asarlarning sahnalashtirilishi, tomoshabinlarning teatr san'atiga bo'lgan mehrini yanada oshirmoqda. Teatrımız so'nggi yillardagi faoliyatiga nazar tashlar ekanmiz, ko'pgina ijobiy o'zgarishlarning guvohi bo'lamiz. Repertuar siyosati, rejissura va aktyorlik mahoratidagi yutuqlar va yangiliklar, xalqlararo madaniyatda o'ttirilgan tajribalar teatr jamoasining uzoq va mashaqqatli mehnatining samarasidir.

1918-yili mamlakatimiz tomonidan «Teatr bo'limini tuzish haqida» maxsus qarorinani so'ng yurtimizda teatr hunarini shakllantirishga katta e'tibor berilib, respublikamizning barcha o'rinlarida har hil madaniy-oqartirish ishlari bilan shug'ullanuvchi muassasalarni tashkil etish, aholiga tomosha ko'yishda ijodkor insonlardan tashkil topgan ,teatr, koncert truppalarini tashkillashtirish bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirildi. 1920-yillarning o'rtalaridan e'tiboran qoraqalpoq xalqi orasida «Teatr», «Teatr truppasi»- degan atama so'zlar aholi hayotida paydo bo'la boshladi. 1926-yilning 8-noyabrida Qosim Avezovning «Tilak yo'lida» nomli to'rt pardali tarixiy dramasi bilan «Tong nuri» teatri pardasi tantanali ravishda ochildi. Qoraqalpoq milliy teatri tarixini yilnomasi ayni ushbu kundan boshlanadi [1,3]. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov "Qachon bo'lmasin milliy madaniyatimizning bir bo'lagi bo'lgan teatr haqida so'z borganda, ulug' Mahmudxo'dja Behbudiyning "Teatr-bu ibratxonadur" deb aytgan fikrlarini eslab o'tishimiz joizdir. Bizning milliy san'atimiz o'tmishda ulkan yo'l bosib o'tgan, uning qadimgi ildizlari xalq o'yin-kulgilari bilan bog'liqdir" [2,56].

Shuni ta'kidlash joizki, 20 yilga kelib, milliy teatr san'ati yurtimiz va jahon miqiyosida vujudga kelgan, zamonlar sinovidan o'tib kelayotgan an'analar va tajribalar asosida yangidan paydo bo'lgan va rivoj topgan. Teatr xalqimizning manaviyatini yuqori cho'qqilarga olib chiqdi, milliy qadriyatlarimiz, urf-odat va an'analarimizni sahnada namoyish etdi. Teatr barpo bo'lgan davrlardan boshlab buyuk san'atkorlarning eng og'ir davrlarida ham respublikaning chekka qishloqlariga qilgan gastrollari, konsert va spektakllari bilan xalqimizning xotirasida saqlanib qolgan. Shu o'rinda teatr ijodkorlari tomonidan ko'plab milliy ruhda sahna asarlari chet davlatlarida ham muvaffaqiyatli ijro etildi. Hozirgi kunda respublikamiz teatrlarida turli mavzu va janrlarga oid ko'plab spektakllar yaratilib, o'ziga hos ijodiy izlanishlar davom etib kelmoqda. Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat akademik musiqali teatri respublikamizdagi muhim ahamiyat kasb etuvchi teatrlardan biri hisoblanadi. Teatr 90 yillik tarixga ega bo'lib, u yillar davomida teatr xalqimizning ma'naviy olamining ajralmas bir qismi bo'lib, jamiyat bosqichlarida haqiqiy turmush ko'rinishlarini gavdalandirgan madaniy-ma'naviy maskanga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Mustaqillikka erishganidan so'ng, barcha sohalarida yuzlab o'zgarishlar yuz bergani kabi, Respublika teatrlari ham yangi taraqqiyot yo'liga qadam qo'ydi. Mustaqillik yillarida teatr buyuk so'z boyligi egasi, klassik adabiyotimiz buyuk siymosiga bag'ishlab Berdaq nomi berildi.

Bugungi globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoitida, hamma sohada bo'lgani kabi, teatr san'atida ham mavzu, janr, uslublar rang-barangligi, tomoshabin uchun esa tanlash imkoniyatini yaratish jarayoni boshlangan. Jamoalar o'z-aro tortishadigan, raqobatbardosh spektakllar yaratishga astoydil kirishadigan davr keldi. Mana shu shu jarayonda har bir teatrning o'z tomoshabini shakllanadi. Endi teatr tomoshabinning ketidan emas, aksincha, tomoshabin teatr ortidan ergashishi zarur.[3,4]. Mustaqillik davrida bolalar va yoshlar teatrlari faoliyatida ko'pgina diqqatga sazovar o'zgarishlar yuz berdi. Teatrlarning repertuar siyosati, rejissura va aktyorlik san'atidagi yangiliklar, tomoshabinlar bilan aloqalarida yangicha yondoshuv, shakllar ko'zga tashlanmoqda. Tadqiqotimiz markazida bo'lgan Qoraqalpog'iston teatrlari repertuar tanlashda o'z badiiy dasturlariga asoslanib, zamonaviy, mumtoz va tarjima asarlarni sahnalashtirib, tomoshabinlarining e'tiroflarini qozonib kelmoqda. Ushbu teatrlar yangicha siyosat, ijtimoiy va iqtisodiy muhitning mohiyatini anglagan holda o'z jamoalari ijodiy va tashkiliy ishlarini uyushtirishda yangi-yangi shakllarni izlab topmoqdaki, bu ularning tomoshabinlar bilan aloqalarini tobora mustahkamlamoqda. Ayniqsa, Qoraqalpog'istonda mavjud teatrlarning xalqaro festivallardagi muvaffaqiyatli chiqishlari, chet ellik hamkorlar bilan turli aloqalar o'rnatayotganlari O'zbekistondagi ko'pgina teatr jamoalari uchun saboq bera olish salohiyatiga egadir. Shuningdek, qoraqalpoq teatri o'zining shakllanish va rivojlanish

jarayonida milliy-madaniy qadriyatlarining eng noyob jihatlarini chuqur o'zlashtirgan holda qardosh xalqlar tajribasini o'rganishi va shu asosda qoraqalpoq dramaturgiyasining vujudga kelishi, rivojlanishi va milliy teatr san'atining muvaffaqiyatini ta'minlaganligini alohida ahamiyatga egadir. Qoraqalpoq davlat akademik musiqali teatri faoliyatida XX asrning ikkinchi yarmidan vatanimiz istiqboliga qadar bo'lgan tarixiy davrni bosqichma-bosqich o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda teatr jamoasi to'liq shakllanib, o'zining rivojlanish bosqichiga qadam qo'ydi. Urushdan keyingi yillarda ko'pgina teatr jamoalari amaliyotida yuksak g'oyaviylikka asoslangan asarlarni sahnalashtirishga e'tibor qaratildi.

Teatr yangi davrda keng imkoniyatlarga ega bo'lib, milliy dramaturglar asarlari bilan bir qatorda boshqa xalqlar tillaridan tarjima qilingan asarlarni sahnalashtirib kelmoqda. Milliy operaga ega bo'lgan san'atimiz endi jahon klassik operalarini qoraqalpoq tamoshabinlariga in'om qildi. ko'rgan san'atkor klassik operalarni tomoshabinlarga taqdim etdi. Chunki teatrdagi yetarlicha solistlar, xor, orkestr, balet artistlari mavjud edi. Xususan, S.Yudakovning «Maysaraning ishi» qoraqalpoq tilida, S.Raxmanovning «Aleko» operasi N.Muhammaddinovning «Ajiniyaz» operasi, «Ayjamal» baleti, A. Begimov, T. Allanazarovlarning «G'arib ashik» musiqali dramasi, Q.Matmuratovning «Sharyar» dramasi, Aripovning «Sohibqiron» dramalari muvaffaqiyatli sahnalashtirildi. Shuningdek, tomoshabinlarning talablari e'tiborga olingan holda, xalqimiz uchun ko'plab komediya asarlari yaratildi: K.Rahmonovning «Injiqning muhabbati», Q.Matmuratovning «Umirbek va Tazsha», M. Nizanovning «Ikki dunyo ovorasi», Sh. Boshbekovning «Temir hotin», I. Sodiqovning «Afandining hotini», B. Jurto'vning «Qaynonaning hiylasi» yana boshqa bir necha spektakllar tomoshabinlar e'tirofiga sazovar bo'ldi. Har bayramda teatrlashtirilgan shou-konsertlar namoyish etish an'anaga aylandi [4,4].

Bu davrda teatrdagi katta tajribaga ega bo'lgan sahna ustalari Qaypnazarova, Ye. Saekeyev, X. Aymbetov, S. Aymbetova, M.Ismoilova, B. Uzakbergenov, S. Davletova, M. Sapayeva, O'zbekiston. Qo'simbetov, J. O'tobergenov, Q. Daniyarov, A. Seytekov, Q. Qalandarov, G. Jumaniyazova, U. Yusupova, A. Piyazova, G. Saribayeva, B. Nazarimbetov, J. Sagindikova, S. G'aniva, J. Pirslova, D. Jalolov, A. Qalimbetovlar bilan birga teatrga endigina qadam qo'ygan M. Usenov, S. Annaqulova, K. Allanazarov, D. Atmuratov, A. Amaliyazovlar oilasi tomonidan yaratilgan ijod mahorati ko'zga tashlandi. Rejissyorlar: N.Ansatbayev, Q. Abdirayimov, B. Baymurzayev, J. Sultonbayev, B. Utebayevlar turli janr va mavzularda spektakl yaratishdi. Teatr repertuaridan inson qadriyatlarini, uning ishtiyoqi, insonga xos bo'lgan psixologik dramalar va tarbiyaviy ahamiyatga molik asarlar o'rin oldi. 2000-2010 yillarda sahnalashtirilgan davriy talablarga javob beradigan, milliy kooloritga boy musiqiy spektakllar - O. Abdirahmonovning «Tirsekler», K. Rahmonovning «Laqillar shifoxonada», «O'lim jazosi», A. O'teniyasovning «Qizning ornomusi» asarlari xalq qalbidan joy oldi. Teatr muhlislarining talablariga binoan P.Tilegenov, S. Pavlanovning «Vijdon», Q.Shangitbayev, Q. Bayseytov, A.Muhammadovlarning «Uch bo'ydoq» asarlari qayta-qayta sahnalashtirilib, tomoshabinlarga ma'naviy ozuqa baxsh etdi [5,26]. Mustaqillik yillarida teatr jamoasi yosh avlodga «Biz kim edik, kimning avlodimiz, ota-bobolarimiz kim edi?» degan tarixiy haqiqatlarni sahnada tasvirlab berishga harakat qilmoqda. N.Davkarayev, V.Shafrannikov, N.Muhammaddinovlarning «Alpamis», K.Rahmonov, Q.Zaretidinovlarning «Edige» musiqali dramalari, Zaretidinovning «Tumaris» operasi «Qirg'iz» baleti bunga misol bo'ladi. Birinchi milliy operamiz «Ajiniyaz» va birinchi baletimiz «Ayjamal» sahnalashtirildi. Klassik shoir Berdaqning 190 yilligi munosabati bilan teatrdagi 90 yilligi tantanalari arafasida dramaturg Q.Matmuratovning «Berdaq» spektaklini yangidan sahnalashtirdi.

Bundan tashqari teatr repertuaridan Mustaqillik g'oyalari bilan to'lib-toshgan yangi zamon qahramonligi, tarixiy shaxsiyatimiz, mahorat mavzusi, Vatanga bo'lgan muhabbat va boshqa mavzularda asarlar joy olgan. Shunga o'xshash asarlardan Xo'jayozovning «Adolatga hiyonat», «Suymaganga suykana», K. Rahmanovning «Kelin», «O'lim jazosi» K.Matmuratovning «Kichik muhabbat», O. Abduraxmanovning «O'jarlar», A.Qahhorning «Tobutdan tovush», O'.Xoshimovning «Uylanmasam o'laman», S.Balg'abayevning «Eng go'zal kelinchak» P.Aytmuratovning «Intilganga toleyor» Q.Norqabulning «Nur soyada qolmaydi» va boshqa asarlar teatr repertuaridan o'rin olgan. [6,3].

2018-yilda Qirg'iziston Respublikasining Bishkek shahrida bo'lib o'tgan «Aytmatov va teatr» nomli xalqaro festivalda Chingiz Aytmatovning «Dengiz yoqalab yugurgan olapar» asari asosida rejissor Muhtar Reymov tomonidan sahnalashtirilgan «Luvr o'rdagi» spektakli III-o'rinni egalladi, O'zbekiston Respublikasi teatrlari yosh rejissyorlarining «Debyut-2018» festivalida esa I-o'rin sazovori bo'ldi. Teatr har yili yoshlar bilan to'lib-toshmoqda. Shuningdek teatrdagi yangicha uslub va o'ziga hos an'analar paydo bo'la boshladi. Ayniqsa, yosh rejissyor Marxabay Usenov va Muhtar Reymovlar sahnalashtirgan spektakllari tomoshabinlarda o'zgacha taassurot qoldirdi.

Qoraqalpoq davlat musiqali teatri deyarli bir asrdan buyon ijod qilib kelmoqda. Bu davr mobaynida teatr jamoasi samarali ijod yo'lini bosib o'tdi. Qoraqalpoq teatr san'ati o'tmishda va rivojlanish jarayonida aniq uslub va qonuniyatlarga tayangan holda o'z ijod yo'lini belgiladi. To'rtko'lda birinchi Davlat professional teatrida vujudga kelishi Qoraqalpoq madaniy hayotida muhim voqea bo'ldi. U badiiy havaskorlikni istiqboldagi rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Hozirgi kunda mazkur teatr 95 yildan ortiq tarixga egadir. Hozirgi kunda teatr repertuaridan 360 dan ortiq har xil janrdagi spektakllar o'rin olgan bo'lib, ular orasida mono opera uslubidagi spektakllar ham o'rin olgan. Teatrdagi ko'p yillar davomida erishgan yutuqlari, ayniqsa yoshlarni Vatanga sadoqat, insonparvarlik ruhida tarbiyalash, insonlar qalbiga yaxshilik nurlarini singdirishni o'zining ezgu minnati deb bilib, xalqqa fidokorona xizmat ko'rsatib kelamog'da.

ADABIYOTLAR

1. Tleumuratova A. QORAQALPOG'ISTONDA TEATR SAN'ATI SHAKLLANISHINING ILK BOSQICHLARI //NEW RENAISSANCE CONFERENCE. – 2024. – T. 1. – №. 4. – C. 175-177.
2. «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» I. Karimov. Ma'naviyat.2012,176b.

3. Кодирова, Д. XX аср Ўзбек театри: таркиб топиши ва ривожланиш жараёнлари.-Т.: Санъат журнали нашр., 2009.-208 б.
4. Pleumuratova, A. Qoraqalpog'istonda teatr san'ati shakllanishining ilk bisqichlari. //Modern Science and Research. – 2024.-409b.
5. “Истоки и формирование Каракалпакский драматургии и театра”, Т. Алланазаров. Автореферат. «Академия наук» 1964, 65 ст.
6. Pleumuratova A. J. QORAQALPOG'ISTONDA TEATR SAN'ATINING SHAKLLANISHI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLAR. – 2024.

Mustaqillik yillaridagi Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat Akademik musiqali teatri.

Annotatsiya. Mazkur tezista mustaqillik yillaridagi Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat musiqali akademik teatri rivojlanishi, spektakl repertuarlari va ijodiy faoliyati haqida fikr mulohaza yuritilgan.

Tayanch so'zlar. Ssenografiya, trупpa, rejissura, dekoratsiya, repertuar, spektakl.

Каракалпакский Государственный Академический музыкальный театр имени Бердак в годы независимости.

Резюме. В данной статье рассматривается развитие Каракалпакского государственного музыкального академического театра имени Бердака в годы независимости, его репертуар и творческая деятельность.

Ключевые слова. Сценография, труппа, режиссура, декорации, репертуар, спектакль.

Karakalpak State Academic Musical Theater named after Berdak during the years of independence.

Summary. This article examines the development of the Karakalpak State Musical Academic Theater named after Berdak during the years of independence, its repertoire and creative activities.

Key words. Scenography, troupe, direction, scenery, repertoire, performance.

UO'K 101.1 : 316

JASLARDI TÁRBIYALAWDA SHAÑARAQTAĞI ÁDEP-IKRAMLILIQ MÁSELELERI

Mambetkarimov R. R.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ğárezsizliktiń dáslepki kúnlerinen baslap-aq mámleketimizde salamat áwladtı tárbıyalaw máselesine úlken dıqqat awdarıldı. Sebebi, Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtiń “Shańaraq kishi Watan, shańaraq tınısh bolsa, baxıtlı bolsa, Watan tınısh boladı” degen pikirleri menen salamat áwladtı, hár tárepleme jetik hám barksamal insanlar etip tárbıyalaw, olarğa keleshegimiz iyleri dep qaraw, Xalıqtıń kelesheğine bolğan tiykarğı másele sıpatında Jańa Ózbekstandı qurıw jolındağı siyasatınıń ajıralmas buwınına aylandı. Prezidentimizdiń baslaması menen 2024-jıldı mámleketimizde “Jaslar hám biznesti qollap-quwatlaw” jılı dep járyalanıp, bundağı kózde tutılğan maqset Jańa Ózbekstandı jaratıwda salamat áwladtı tárbıyalaw barısında ámelge asırılıp atırğan keń kólemlı islerdi jańa basqıshqa kóteriwdı jámiyette joqarı ruwxıylıqqa iye bolğan jas áwladtı tárbıyalap kamalğa keltiriwden ibarat edi[2, 315].

Usı jerde salamat áwlad degende eń dáslep salamat násildi, fizikalıq jaqtan rawajlanıw menen birge ruwxıy, pikirlewi, iyman isenimi pútin, bilimli, joqarı ruwxıylıqqa iye, márt hám er júrek, Watanpárwar áwladtı kóz aldımızğa keledi. Húrmetli Prezidentimizdiń «Jaslar keleshegi menen baylanıslı hár qanday wazıypa birlemshi áhmiyetke iye» degen pikirleri haqıyqattan da óz aktuallıǵına iye esaplanadı. Hár qanday millettıń ózine tán ruwxıylıǵın qalıplestiriw hám kóteriwdı, jaslarđı jetik insanlar etip tárbıyalawda hesh gúmanıslıq shańaraqtıń ornı hám tásiiri teńsiz bolıp tabıladı. Sebebi insannıń eń taza hám pák sezimleri, dáslepki turmıslıq túsinikleri birinshi gezekte shańaraqta qalıplesedi. Balanıń xarakterin, tábiyatı hám dúnyaǵa kóz-qarasın belgileytuǵın ruwxıy ólshem hám principler – jaqsılıq hám gumanizm, joqarı pázilet, mexir-miriwbet, ar-namıs hám iybe sıyaqlı múqáddes túsiniklerdiń tiykarın shańaraq dep atalatuǵın ortalıqta qalıplesiwi tábiyiy. Sonıń ushın da, shańaraq ortalıǵında payda bolatuǵın ata-anaǵa degen húrmet, olardıń aldındağı ómirlik qarızdarlıq minnetin tereń anlaw hár bir insańǵa tán bolğan insaniylyq páziletleridiń biri esaplanadı hám bul paziletler shańaraqlıq qatnasıqlarınıń negizin, shańaraqtıń ruwxıy dúnyasın qalıplestiriwde xızmet qıladı.

Kóp jıllıq ilimiy baqlaw hám izertlewler sonı kórsetedi, insan óz ómiri dawamında alatuǵın barlıq informaciyanıń 70 procentin 5 jasqa shekemgi dáwirde aladı eken. Balanıń sanası tiykarınan 5-7 jasta qalıplesetuǵınlıǵın esapqa alatuǵın bolsaq, áyne usı dáwirde onıń júreginde shańaraqtağı ortalıq tásirinde mánawiyattıń tuńǵış belgileri kórine baslaydı. Adamzat ushın ómir boyı zárúr bolatuǵın tábiyiy kónlikpe hám ózgeshelikler bular mäselen, hár qanday balanıń ózine tán, ózine say uqııbı, átiraptağı adamlar menen qatnası, doslarınń arasında ózin qanday seziniwi, jetekshilik qásiyetlerge iye bolıwı yaqi iye bolmawı, kerek bolsa, kóz-qarası bulardıń hámmesi eń dáslep onıń tuwma tábiyatı, sonıń menen birge shańaraqta alatuǵın tárbıyasına tıǵız baylanıslı ekenligin turmıs tájiriyesi kóp misallarda tastıyıqlap beredi. Áyne usı dáwirde bala hámme jaqsı-jaman nárseni túsinip anlay baslaydı, onıń pák hám taza sanası, misli baspa qaǵaz sıyaqlı shańaraqtağı, dógerek átiraptağı barkshe waqiya-hádiyselerdi, olardıń negizindegi tásirlerdi ózine sińdirip aladı. Onıń atasına, ata hám kempir apalarına mehri hám húrmeti, ózin qorshap turğan ortalıqqa salıstırǵanda múnásibeti kúnnen-künge jetilisip baradı. Ókinishlisi sonda, ayırım ata-analar óz perzentiniń usınday qızıǵıwshılıǵı hám umtılıslarına, onıń sanası, oy-pikirinde hár kúni bir ózgeris júz berip, ózinde jańa-jańa sorawlar payda bolıp atırǵanına áhmiyet bermeydi. Onıń ústine eger ata shańaraqta ózin tutıwdı bilmese, ádep-ikramlılıq babında perzentlerine órnek bolıw ornına qopal múnásibet isleytuǵın bolsa, bul jaǵday balanıń ruwxıy dúnyasınıń qalıplesiwine unamsız tásir kórsetiwi tábiyiy, waqtı saati kelip, onıń xarakterinde insan degen atqa ılayıq emes ádepsiz hám tárbıyasız adam sıpatında kórinedi. Yaqi shańaraqta qońsı-qobalardı kóre almaslıq, ósekshilik, ǵárezgóylik ortalıǵı húkimdar bolsa, hesh gúmanıslıq bulardıń barlıǵı balanıń yadında dúzetip bolmawtuǵın awır iz qaldıradı. Ulıwma shańaraqtağı ruwxıy ortalıq hám tárbıya sebepli bala mexriyban hám reyimshil yaqi egoist hám tasbawır bolıp er jetiwin túsiniw qıyın emes. Biz óz perzentlerimizdiń baxıt-ıǵbalı, keleshegin kóriwdı qáler

ekenbiz, tek shańaraqtaǵı ǵana emes, al qońsı-qoba, máhálledegi adamlardıń is-háreketi hám balanıń qalıplesip kiyatırǵan sap qálbi hám sanasına qanday tásir kórsetiwı haqqında mudamı oylawımız, bul máselede moynımızda qanday úlken juwapkershilik bar ekenligin umıtpawımız zárúr.

Shańaraqlıq tárbiya máselesinde qátege jol qoymaw ushın eń dáslep hár bir úydegi ruwxıy ortalıq klimatın jaratıwımız zárúr, bunda óz-ara húrmet, ádep-ikramlılıq, insaniy múnásibetler tiykarında qurıw oǵada orınlı boladı. Bul haqqında aytqanda men, klassikalıq jazıwshımız Abdulla Qadiriydıń «Ótken kúnler» shıǵarmasındaǵı qáhármanlardıń óz-ara qatnası hám sóylesiwleri, olardıń hátte, kishkene perzentlerinde «siz»dep sóylewi mısasında ata-babalaramızdıń shańaraq ruwxıylıǵına hám mádeniyatına qanshama úlken itibar bergenliginiń gúwası bolamız. Usı kóz-qarastan qaraǵanda búgingi kúnde de jurtımızda usınday shıraylı ádep-ikramlılıq ólshemleri menen jasap kiyatırǵan, ul-qızların usınday ruwxta tárbiyalap atırǵan kópdep úlgi shańaraqlar bårshemizde hawas oyatatuǵını tábiyiy. Shańaraq bul tuwısqanlıq, jaqınlıq (neke qatnasıqları arqalı) yaqı birge jasaw arqalı baylanısqan adamlardan ibarat sociallıq topar esaplanadı. Shańaraqlıq qatnasıqlar salıstırma alıp qaralıp, jámiyettegi ámelde bar bolǵan social ekonomikalıq, ideologiyalıq munasebetler menen belgilenedi hám olar tásirinde ózgerip otradı. Soǵan muwapıq, hár bir jámiyet ózgerip uyqas shańaraq tipiniń, shańaraqqa tiyisli baylanısların ornatadı. Kóplegen jámiyet formalarında shańaraq balalar sociallasıwı ushın tiykarǵı institut wazıypasın atqaradı[7, 62]. Bizin xalqımız ázel-ázelden óziniń balajanlıǵı menen, shańaraqqa húrmet-izzette bolıwı menen ajıralıp turatuǵınlıǵı bårshemizge belgili. Álbette, perzentke mehir qoyıw, olardıń qarnın toq, kiyimin pütün etiw óz jolı menen, biraq balalarımızdı jaslıq shaǵınan baslap milliy tárbiya, ádep-ikramlılıq, joqarı mánawiyat tiykarında ósiriw biz ushın mudamı áhmiyetli wazıypa bolıp kelgen. Bul máselege itibar bermew tek ayırım ata-analar ǵana emes, al, pútkil jámiyet ushın júdá qımbatqa túsetuǵınlıǵın da kóplegen turmıslıq mısallarda kóriwimiz múmkin.

Bala tárbiyasında salamat áwlad máselesi de áhmiyetli rol oynaytuǵınlıǵın biykarlap bolmaytuǵınlıǵı óz-ózinen belgili. Aqlı kámil hár qanday insan bul jaqtı dúnyada ómir bar eken, shańaraq bar ekenligin jaqsı anlap jetedi. Shańaraq bar eken, perzent dep atalǵan biybaha baylıq bar. Perzent bar eken, adamzat hámıyshe iygiliikli niyetler hám umtılsılar menen jasaydı. Bizin pikirimizshe «áwlad» hám «nesiybe» degen sózler arasında qanday da bir iláhiy baylanıs barday seziledi. Álbette, hár bir bendege ırısqa-nesiybeni Allatala beredi. Biraq, bul ómirde nesiybesi pütün hám tolıq bolıwı ushın insannıń ózi de shın kewilden umtılwı, jas áwladtıń salamat ortalıqta tárbiyalanıwı úlken áhmiyetke iye ekenligin umıtpawımız zárúr. Búgingi kúnde bizin ámelge asırıp atırǵan barlıq islerimiz perzentlerimizdiń baxtı-ıǵbalı, olardıń jarqın keleshegi ushın ámelge asırılmaqta. Biraq, baxıt-ıǵbal tek ǵana baylıq, mal-múlk penen belgilenbeydi. Adepli, bilimli hám aqlılı, miynet súygish, iymán-insaplı perzent tek ǵana ata-ananıń emes, al pútkil jámiyetin eń úlken baylıǵı bolıp tabıladı. Jaslarıda hár tárepleme salamat hám jetik etip tárbiyalaw, ómirin dawamlılıǵı, áwladların dawamlılıǵın támiyinleytuǵın ruwxıylıq qorǵanı bolǵan shańaraqtı bekkemlew búgingi kúnde hámimizdiń tiykarǵı wazıypamız ǵana bolıp qalmastan, gumanistik minnetimizge de aylanıwı kerek ekenligin hár birimiz ádiwli wazıypamız ekenligin anlawımız kerek.

Sol sebepli biz ǵárezsizlik dáwirinde shańaraq institutın jámiyetin basqa áhmiyetli sociallıq strukturaları, elimizdegi ruwxıy ózgerisler menen úylesimli tárizde rawajlandırıw, onıń abıroyın artırıw máselesine mámleketlik siyasattıń eń baslı hám áhmiyetli baǵdarı sıpatında turaqlı diqqat qaratıp kelmektimiz. Mámleketimiz Konstituciyasında shańaraqtıń sociallıq statusı anıq belgilep qoyılǵanı, usıǵan tiykarlanıp shańaraq, puqaralıq kodeksleri hám basqa da zárúrli nızam hújjetleri qabıl etilip, bul baǵdarda tiyisli huqıy tiykar jaratılǵanı da bul pikirdi tastıyıqlaydı[4, 141]. Shańaraqtı, hám onıń mángilik qádiriyaqların ullılap, mámleketimizde «El-jurt tayanışı» degen ájayıp estelik dóretkenimiz kópshiliktiń kewlindegi is bolǵanlıǵın atap ótiw orınlı. Bizin ruwxıy turmısımızdı bayıtıw haqqında sóz bolǵanda, máhálleniń roli hám tási haqqında toqtalıp ótiw álbette orınlı boladı. Ázelden ózbek hám qaraqalpaq xalıqlarında máhálleler haqıyqı milliy qádiriyaqlar mákani bolıp xızmet etip atırǵanlıǵı bårshemizge belgili. Óz-ara mehir-miriwbet, awızbirshilik hám tatıwlıq, járdemge mıtáj adamlardıń jaǵdayınan xabar alıw, jetim-jesirlerdin basınan sıypaw, toylarında kómek hám merelerdi kópshilik penen másáláhatesip ótkeriw, jaqsı kúnde de, jaman kúnde de birge bolıw usaǵan xalqımızǵa tán úrip-ádet hám dástúrler birinshi gezekte máhálle shárayatında qalıplesken hám rawajlangan. Xalqımızǵa tán ózin-ózi basqarıw sistemasınıń bul ájayıp usılı áyyem zamannan adamlardıń tek ǵana tilinde emes, al kewlinde, pútkil ómirinde tereń orın iyelegeni biykarǵa emes. Máhálle haqqında sóz etkende, kópshilik usınday tereń mánili sózlerdi eslewi hám tilge alıwı tábiyiy. Olar usılayınsha ózleriniń dárti hám táshwishlerin sheship beretuǵın tásirshen jámiyetlik puqaralıq mákeme - ana-jurt tımsalı bolǵan máhállege óziniń múnásibetin bildiredi.

Ǵárezsizlik jıllarında máhálle turmısı menen baylanıslı kóplegen qádiriyaqlar, salt-dástúrler qayta tiklenip, zaman talapları tiykarında bayıp barılmaqta. Usınıń menen birge, máhálleniń wákıllikleri keńeytirilmekte, olar búgin ózin-ózi basqarıw mákemesi, haqıyqı demokratiya mektebi sıpatında keń kólemli jumıs alıp barmaqta. Mámleketshiligimiz tariyxında birinshi márte «máhálle» túsinigi Konstituciyamızǵa kirgizilip, onıń jámiyet basqarıwındaǵı ornı hám statusı qatań belgilep berildi [3, 47]. Máhálle basqarıwına bunday úlken itibar búgin mámleketimizde alıp barılıp atırǵan siyasattıń Xalıqshılıǵınan derek beredi. Sonıń menen birge ol elimizde ámelge asırılıp atırǵan «Kúshli mámleketten – kúshli jámiyetke qaray» principiniń ámeliy kórinisi bolıp, ruwxıy turmısımızdı jáne de bekkemlewde, jas áwladtıń sana-sezimin zamanagóy tiykarda qalıplestiriwde úlken áhmiyetke iye kúsh bolıp kelmekte. Máhálleniń Xalıqtıń ruwxıylıǵı menen baylanıslı tárepleri haqqında sóz júrgizip, olardı kóz aldımızdan ótkerip, hár tárepleme talıqlap qarar ekenbiz, hesh ekilenbesten sonı aytıw kerek, biz hár bir shańaraqtaǵı, pútkil el-jurtımızdaǵı ruwxıy ortalıq klimatı hám jaǵdayın túsinbekshi bolsaq, bul baǵdardaǵı haqıyqı jaǵdaydıń ayqın kórinisin birinshi gezekte máhálle turmısında ashıq aydın kóriw imkaniyatına iye bolamız. Sol sebepli biz ruwxıy turmısımızdı, milliy sana-sezim hám qádiriyaqlarımızdı, isenim hám

oy-pikirimizdi, úrip-ádet hám dástúrlerimizdi saqlaw, ruwxıy dúnyamızı bayıtıwǵa umtılar ekenbiz, olardıń hámmesi máhálle mákemesine jáne de kóbirek imkaniyat beriw, onıń huqıqıy hám ámeliy wákilliklerin keńeytiw menen tikkeley baylanıslı ekenligin jaqsı túsinemiz. Sol arqalı biz ózimizdiń ullı maqsetimiz bolǵan erkin puqaralıq jámiyetti qurıw jolında, sózsiz, úlken qádem qoyǵan bolamız.

Ruwxıylıqtı qalıplestiriwge tikkeley tásir etetuǵın jáne bir áhmiyetli turmıslıq faktor – bul tálim-tárbiya sisteması menen tıǵız baylanıslı. Dúnyada insańǵa kerek barlıq nársede adam qolı menen jaratılıp, adam qolınan shıǵadı. İnsan dúnyaǵa kelgen waqıttan baslap oǵan tárbiya hawa menen suwday zárúr hám bunı ámeliy jaqtan qollanadı. Biz tuwılǵanda ázzi bolamız-bizge kúsh kerek, biz tuwılǵanda hámme nársede mıtáj bolamız-bizge járdem kerek, biz tuwılǵanda hesh nárseni oylamaymız-bizdi oylaw lazım. Demek, biz tuwılǵanda iye bolmaǵan hám tuwılǵannan soń olarsız jasaw múmkin bolmaǵan nárseniń barlıǵı bizge tárbiya arqalı beriledi [6, 87]. Tárbiya hámme waqıt quramalı, mashaqatlı hám qayırılı is. Bul joqarı mádeniyatti iyelegen adam óziniń danıshpanlıǵı, turmıslıq bilimi, ómir tájiriyesine súyenip, mámleketlik hám jámiyetlik-siyasiy áhmiyetke iye wazıypanı orınlap atırǵanın sezip turadı. Dúnya pedagogıkası pání ásirler dawamında jas áwladtı jetik insan etip jetistiriwdiń metodikasın, metodologiyasın ilimiy jaqtan izertlep, ámeliy usılların, jolların jaratıp, turmısqa engizbekte[5, 3].

Hámmemizge belgili, ata-babalarımızdıń ázelden biybaha baylıǵı bolǵan ilim hám bilimdi, tálim hám tárbiyanı insan kámalatı hám millettin rawajlanıwınıń eń tiykarǵı shártı hám girewi dep bilgen. Álbette, tálim-tárbiya sananıń miywesi, biraq, sonıń menen qatar sananıń dárejesi hám onıń rawajlanıwın da belgileytuǵın, yaǵnıy, xalıq mánawiyatın qalıplestiretuǵın hám bayıtatıwın eń áhmiyetli faktor bolıp tabıladı. Solay eken, tálim-tárbiya sistemasın hám usı tiykarda sananı ózgeripsten turıp mánawiyatti rawajlandırıp bolmaydı. Sol sebepli bul salada júzeki, rásmiy jantasıwlarǵa, puqta oylanbaǵan islerge ulıwma jol qoyıwǵa bolmaydı. Mektep, tálim-tárbiya máselesi mámleket hám jámiyet qadaǵalawında bolıwı tiykarǵı nızamımızda belgilep qoyılǵan[1, 637-san]. Sonıń menen birge, bul keń jámiyetshilik, pútkil xalqımızdıń qatnasıwın hám qollap-quwatlawın talap etetuǵın ulıwma milliy másele bolıp tabıladı. Keleshegimizdiń tırnaǵı bilim dárgaylarında jaratıladı, basqasha aytqanda xalqımızdıń erteńgi kúni qanday bolıwı perzentlerimizdiń búgin qanday tálim hám tárbiya alıwına baylanıslı ekenligin umıtpawımız kerek. Bunıń ushın hár bir ata-ana, ustaz hám oqıtıwshı hár bir bala tımsalında eń dáslep shaxstı kóriwi zárúr. Áne usı ápiwayı talaptan kelip shıǵa otırıp, perzentlerimizdi erkin hám keń pikirlew uqıbına iye bolǵan, sanalı jasaytuǵın kámil insanlar etip kámalǵa jetkeriw – tálim-tárbiya tarawınıń tiykarǵı maqseti hám wazıypası bolıwı lazım dep qabıl etiwimiz kerek. Bul bolsa, tálim hám tárbiya jumısın bir-birinen ajratpaǵan halda tıǵız baylanısta alıp barıwdı talap etedi. Búgingi kúnde mámleket kóleminde tálim hám tárbiya, ilim pán, kásip-óner úyretiw sistemaların túpkillik reformalawǵa oǵada úlken zárúrlık sezile basladı. Kadrlar tayarlaw milliy baǵdarlamasın islep shıǵıw menen baylanıslı process uzaq jıllar dawamında bul tarawda biraz mashqalalardıń jıynalıp qalǵanlıǵın kórsetti. Tálim-tárbiya sistemasındaǵı reformalar baslanǵan Jańa Ózbekstanda jáhán tájiriyesi hám turmısta ózin kóp márte aqlaǵan haqıyqattan kelip shıǵıp, eger bul maqsetlerimizdi tabıslı túrde ámelge asıra alsaq, tez arada turmısımızda unamlı mánistegi «jarılıw effekti»ne, yaǵnıy, jańa bilimlendiriw modeliniń kúshli nátiyesine erisemiz, degen pikirdi bildirer edim.

Haqıyqatında da, Jańa Ózbekstandı jaratıwda barlıq shárt-shárayatlarǵa iye bolǵan akademiyalıq licey, kásip-óner mektepleri, joqarı oqıw orınlarında oqıp atırǵan, zamanagóy kásip-óner hám ilim-bilim sırların úyrenip atırǵan, házirde aq eki-úsh tilde arqayın sóylese alatuǵın mın-mıńlap studentler, úlken ómirge kirip kiyatırǵan, óziniń talantı hám intellektualın jarqın kórsetip atırǵan jas kadrlarımız mısasında áne usınday arız-umtıslarımız búginniń ózinde óziniń miywesin berip atırǵanınıń gúwası bolmaqta. Usı islerge saykes túrde, elimizde bar bolǵan on mınǵa jaqın ulıwma bilimlendiriw mektebiniń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew, bilimlendiriw procesiniń mazmunın túpkillik jetilistiriw, oqıtıwshılardıń miynetin materiallıq hám ruwxıy jaqtan xoshametlew boyınsha úlken isler ámelge asırılmaqta. Keyingi jıllarda tálim-tárbiya salasında ámelge asırǵan, kólemi hám mazmunına kóre úlken islerimiz biz gózlegen iygilikli niyetlerimizge erisiwde, hesh kimnen kem bolmaytuǵın turmıstı payda etiwde, jaslarımız pútkil xalqımızdıń ruwxıy joqarılawı jolında bekkem tiykar jaratadı. Biz demokratiyalıq jámiyet qurar ekenbiz, bul rawajlangan jámiyette bárshe tarawlardaǵı alǵa qaray ilgerleniwlerdi kórsek boladı. Atap aytqanda bilimlendiriw salası, mádeniyat, kórkem-óner, sport tarawına, medicinaǵa, ekonomikaǵa hám taǵı basqada tarawlarǵa úlken itibar qaratılıp atır. Usınday ullı islerdi ámelge asırıwda biz shıǵısqa tán bolǵan joldı tańladıq. Bul jolda jaslar jetik insanlar etip tárbiyalaw álbette olardıń ádep-ikramlılıǵın jetilistiriw menen tıǵız baylanıslı. Ádep-ikramlılıq degende eń birinshi náwbette tálim-tárbiya, adamlar ortasındaǵı qarım-qatnas, olardıń birew-birewine degen mehri, adamlardıń insaniy páziyetleri kóz aldımızǵa keledi. İnsaniyat tariyxında jámiyetin rawajlanıw barısında ádep-ikramlılıq máseleleri hámme waqıtta da úlken áhmiyetke iye bolıp kelgen.

Juwmaqlastırıp aytqanda, tárbiya kórgen, bilimli jaslar degende búgingi kúnde dúnyalıq bilimlerdi tereń iyelegen, ruwxıy dúnyası bay, fizikalıq jaqtan rawajlangan sap deneli, mámleketimiz hám xalqımızdıń máplerin jeke óziniń mápleri menen birlestire alǵan insanlar túsiniledi. Sonlıqtan da, keleshegimiz bolǵan jas áwladqa bilim beriw hám tárbiyalawda jurtbasshımız tárepinen bildirilgen «Úshinshi renesanstı biz jaslar menen quramız» hám de «Jańa Ózbekstannıń keleshegi bul jetik bilim hám tárbiya alǵan jaslar» degen pikirin basshılıqqa alıp jetik áwlad tárbiyasına ayrıqsha itibar qaratıwını zárúr.

ÁDEBIYATLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi qonuni. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son.
2. Ш.М.Мирзиёев. «Янги Ўзбекистон стратегияси». – Тошкент: «O'zbekiston» нашриёти, 2021. 315-бет.

- Yoshlarni tarbiyalashda oiladagi odob-axloq masalalari.*

Kalit soʻzlar: taʼlim, falsafiy, manaviy dunyo, mahalla, jamiyat, davlat, taraqqiyot.

Этические проблемы в семье при воспитании молодежи.

Ключевые слова: воспитание, философский, духовный мир, соседство, общество, государство, развитие.

Ethical issues in the family in raising young people.

Key words: upbringing, philosophical, spiritual world, neighborhood, society, state, development.

ÁJINIYAZ OOSÍOLARÍNDÁ JÁMIYETTE INSANNÍN ÓZIN TUTÍW MÁSELELERINÍN SÁWLELENIWI

O'raqalpaq mámleketlik universiteti

Ájiniyaz babamızdın dóretiwshiligi XX ásirđin 40-50-jıllarınan baslap qaraqalpaq alımları Nájim Dawqaraev, Qallı Ayımbetov, Srajatdin Axmetov, Marat Nurmuxammedov, Nawrız Japaqov, Ísmaýıl Sağıtov, Q.Berdimuratov hám qatar ilimpazlar tárepinen úyrenilip baslanǵan bolsa, házirgi kúnge shekem Shıǵıs klassikalıq poeziyası haqqında, atap aytqanda, onda ullı shayırdın dóretiwshiligi názerde tutılǵan ilimiy miynetler dóretilgen. Sonıń menen birge, shayırdın ómiri hám dóretiwshiligindegi ayırım mashqalalı máseleler de úyrenilgen. Klassik shayırdın hár bir shıǵarmasın oqıy otırıp, insanlardın júris-turısı, jámiyette ózin qalay tutıwı, olardaǵı minez-qulıqtın hár túrli bolıwı „Bárhá birdey bolǵan emes“ qosıǵında shayır tárepinen sheberlik penen súwretlengen:

Birewde bar pitken aql,

Juqpav keter súrtken aqıl,

Bunday minez-qulıq normalarınıń súwretleniwi shayırdıń „Megzer“ qosıǵında da ushırasadı:

Adam ulı – bári adam,

Hallas urg'ul, kewlim, shadlan,

Ovdağını bilip bolmas,

Buring'idan qal'gan naqil.

Páziylet bilmegen nadan,

Tórt ayaqlı malğa megzer.

Joqarı bilim hám ilimge, mádeniyat hám mánawiyatqa iye bolǵan Ájiniyaz shayır Shıǵıs poeziyası dástúrleri menen qaraqalpaq qosıq janrın hár tárepleme bayıttı. Shayır qosıqlarınıń hár biri tereń lirizm menen suwǵarılǵan bolıp, insanlardıń ishki sezimlerin názik jetkerip beriw qábiletine iye ekenligin kóremiz. Ózbekstan Qaharmanı, shayır Ibrayım Yusupov Ájiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların úlken ruwxıy kúshke iye dep bahalaydı:

Ayt sen Ajiniyazdın qosıqlarınan!

Eñiresin elinen ayra túskenler,

Eger men ólgende tiriltpek bolsañ,

Ayt sen Ajiniyazdın qosıqlarınan!

Ўзбекистон шўғармалари ушун кўнже шекем бирнесхе марте қарақалпақ, ўзбек, туркмен ҳам рус тиллеринде басип шўғарилган. Соңғи жилларда шайырдин жаңадан табиған қолжазбалари илимпазлар ушун шайыр дўретившилгини ўйренивде аҳмийетли дерек болди. Улли шайырдин адебий миърасларини ўйренив ҳам оларди қастерлеп сақлау қарақалпақ адебияти ушун да, халқ ушун да аҳмийетли саналади.

Ўзбекистон бабамиздин шайырлиқ шеберлиги хаққинда терең изертлеу жумисин алип барған адебиятши ҳам синshi алим Абдикерим Пирназаров есапланди. Онини монографиялиқ изертлеуинде шайыр шўғармалариндаги жоқари кўркемликте, сулиу поэтикалиқ формани жоқари баһалеп билеу жазди: „Қарақалпақ шайырларинини ишинде қосиқти ең сулиу жазғанни ҳам кўркемлик шинина қарай ең жақин барғанни ямаса оған жеткенни Ўзбекистон болди. Ол сондай ўлкен новатор ҳам ўзине тән адебий стили бар шайыр еди“ [2.14]. Адебиятшинини улли шайыр дўретившилгине арналған миъретини 1983-жили рус тилинде жарик кўрген. Ол Ўзбекистон шўғармаларинда башли тема „адам“, „адамгершилик“, „этика“, „морал“ деп баһалайди. Ол дўридде-ақ „жасларди жақси, бирик, жоқари адамгершилик рухта тарбиялау“ вазипасин алға қойған шайырлардин екенлигини атай отеди. Улли шайырдин шўғармалариндаги халқшўилиқ мазмун, лирикасындаги миллий колорит, қосиқлариндаги ватансўйишшлик пафоси, онини эстетикалиқ, этикалиқ идеяларни ҳар бир китап оқиғисини заўиқ бағишлайди. Айрим себеплерге кўре шайыр ўзге еллерде кўп болиғина туғра келген ҳам бул жилларни онини дўретившилги адеуир байиған. Бул дўридде шайырдин „Еллерим барди“, „Айрлса“, „Заман“, „Ўмирим“ қосиқлари дўрелген. Ол жамийетте инсаннини ўзин қалай тутив маселелери менен биргелikte инсанди жоқари қадириват сипатинда қарайди ҳам онини гуманистлик идеялари Президентимиздини ҳам жамийетимиздини ийгиликли идеяларни менен уйғинласив келеди.

Ўзбекистон бабамиздин „Тағламалы шўғармалари“ 1965-жили басилип шўғадди, онда филология илимлерини доктори И.Сағитов билеу деп жазди: „Ўзбекистон шўғармаларинини тили, стили, формасы Кўнхоя, Бердақ шўғармаларини қарағанда ўзгесхе, айриқша“ [3.34]. Хақиқаттан да, шайыр шўғармаларинда онини зейинли, мадениватли ҳам талантли инсан екенлигини кўриғимизге болиди.

Шайыр поэзиясындаги жоқари кўркемлик онини талантли, ўлкен интеллектуал иyesi екенлигинен дерек береди, себепи ол ўзбек, қазак, туркмен ҳам араб тиллеринен жақси хабардар болған ҳам шўғис поэзияси дўстурлеринен кең пайдаланған.

Академик Марат Нурмухаммедов Орайлиқ Азия еллеринде социаллиқ-мадениват рауажланив бойнша UNESCOнини Ашхабат қаласинда 1972-жили сентябр-октябрь айларинда болип ўткен халқаралиқ конференциядаги бауанатинда: „Ўзбекистон – назик лирик шайыр ҳам адебияттаги ўлкен социаллиқ шўғармалардини автори“, дейди. Улли классик шайыр қарақалпақ адебиятини бирқанша байитқан, онни сўвретлеу қуралларни менен толиқтирған шайыр есапланди [4.63]. Биз жаслар ушун улли ойшыл бабаларимиздини бир емес, бир несхе илимди жақси ийеlegenлиги малим. Солар қатаринда Ўзбекистон бабамиз да ўз дўвиринини хосх хаваз сазендеси, палван ҳам найзакеш ўнерлерине ийе болғанлиғи илимпазларимиздини бир қатар илимив миъретлеринде сўз етилиди. Шайыр қосиқларинини қолжазба нусқаларини халқ арасинан излеп табиғда академик Хуснидин Хамидовтини хизметини ўлкен. Онини „Амиғдарыа“ журналинини 1962-жылғи 3-саниндаги „Ўзбекистон шўғармаларинини қолжазбалари“ деген мақаласинда „Ўзбекистон қарақалпақ классикалиқ адебиятиндаги ең оригинал шайырлардини бири есапланди“, деп жазди [5.123]. Хақиқатинда да, шайыр қосиқларни ўзинини жамийетлик мазмунини ҳам жоқари кўркемлиги менен адебиятимиздини тарихинда ўлкен орини тутеди.

Адебият инсанди тарбиялайди ҳам ол ўткир қурал сипатинда тән алинади, деп атай отеди илимпазларимиз. Ўзбекистон шайырдини адамнини қандай болиғи кереклиги туғрали айтқан дана сўзлери, жаман адамлардини минезини ашкаралап кўрсетиғи қарақалпақ халқ арасинда нақил болип қалған. Булар халқ ядидинда манғиге сақланив қалған, сол дўридде инсанларди ҳам халқти тарбиялау ушун аҳмийетли болған болса, бўгини кўни де сол кўш-қўдиретини жоғалтапаған сыйақли. Ушуни кўз-қарастан Ўзбекистон бабамиздини биғбаға шўғармалари келесхе аўлад ушун да ўз қунини жоғалтпаиди деп ойлағимиз.

АДЕБИЯТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. ЎзР Президентини №258-санли «Белгилу қарақалпақ шайыри ҳам ойшыл Ўзбекистон Қосибай улини туғилғанлиғини 200 жыллиғини кең белгилеу хаққинда»ғи Пармани. – Ташкент: 2024, 16-ийул.
2. Пирназаров А. Поэтическое мастерство Ажинияза. – Нукус: 1983. (рус тилинде).
3. Сағитов И. Ўзбекистон Қосибай ули (Зийвар): Ажинияз. – Нўкис: „Қарақалпақстан“, 1965, 34-35 бетлер.
4. Нурмухаммедов М. XIX асирдини ақириндаги ҳам XX асирдеги қарақалпақ адебияти. „Амиғдарыа“, 1972, 12-сан, 63-б.
5. Хамидов Х. Ажинияздини шўғармаларинини қолжазбаси. – Нўкис: „Амиғдарыа“ журналу, 1962-ж. №3, 123-б.

Ўзбекистон қосиқларинда жамийетте инсаннини ўзини тутив маселелерини савлелениғи

Аннотация: Мақаллада қарақалпақ адебиятинини улли классик шайыри Ажинияз Қосибай улини дўретившилги сўз етилиди. Сондай-ақ, онда шайыр шўғармаларинда жамийетте инсанлардини минез-қулиқ, адеп-икрамиллиқ нормаларинини ўлкен шеберлик пенен савлеленилген.

Кит сўзлер: шайыр, ойшыл, минез-қулиқ, меди́ресе, кати́б.

Ажинияз ше'рлариди жамийатда инсоннинг одоб-ахлоқ масалаларини ақс етилиши

Аннотация: Мақоллада қарақалпоқ адабиятинини бууик классик шойри Ажинияз Қосибай улини ижоди сўз етилиди. Шунингдек, онда шойр асарлариди жамийатда инсонларнинг одоб-ахлоқ ме'юрларинини улкан маҳорат билан ақс етилиши хақиди айтилади.

Калит сўзлар: шойр, мутафаккир, одоб-ахлоқ, мадраса, котиб.

Освещение вопросов поведения человека в обществе в произведениях ажинияза

Аннотация: В статье речь пойдет о творчестве великого поэта-классика каракалпакской литературы Ажинияза Косибай улы. Также, в ней говорится о мастерстве поэта в изображении в его произведениях этических норм и морали в обществе.

Ключевые слова: поэт, мыслитель, этика, медресе, каллиграф.

The enlightenment of issues of person's behaviour in society in the works of ajiniyaz

Abstract: In the article it is a question of the creativity of the great poet-classic of the Karakalpak literature Ajiniyaz Kosibay uli. As well as, it is said about the mastery of the poet in representation in his works the ethical norms and morals in society.

Keywords: poet, thinker, ethics, madrasah, penman.

ISBILERMENLIK ISKERLIGINDE BÁSEKINIŇ ORNÍ HÁM ÁHMIYETI

Tleumuratov M. B., Bayjanova R. T.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Isbilermenlik iskerligin básikezisiz kòz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Sol sebepli de, básieki ekonomikanı rawajlandırıwshı tiykarǵı faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Básieki insan iskerliginiń derlik barlıq túrlerinde ushraydı. Básiekide básiekilesip atırǵan tárepler jalǵız maqset ushın óz-ara gúresedi. Bunda xojalıq júrgiziwshı subyektlar tovar (jumis, xizmet) lardı islep shıǵarıw hám satıwda bir-birinen jaqsı shárayatlardı jaratıp, múmkin bolǵanınsha kóbirek payda alıwǵa umtıladı. Básieki ortalıǵı bar bolǵan ekonomikada xojalıq júritiwshı subyektlardıń iskerligi erkin boladı, yaǵnıy qálegen tovar (jumis, xizmet) lar bazarında iskerlik kórsetiwı hám olardan óz qálewleri boyınsha shıǵıp ketiwı múmkin. Básieki rawajlangan sayın adamlardıń turmıs dárejesi jaqsılanıp baradı. Básiekiniń joq etiliwı bolsa ekonomikanı kriziske hám de adamlardıń turmıs dárejesi túsip ketiwine alıp keledi. Sebebi tek ǵana básieki járdeminde bahası arzan hám sapası joqarı bolǵan tovar (jumis, xizmet) lar islep shıǵarıladı hám de realizaciya etiledi. Básieki haqqında gáp ketkende, monopoliyanıń joǵalıwı, xizmetlerdiń sapası hám túriniń jaqsılanıwı, ekonomikanıń ósiw pátleri, maslasıwshılıǵı, kem ushiraytuǵın usınıslar hám basqalar kibi túsinikler menen belgili boladı. Lekin bul sıyaqlı túsinikler bazarda tek básiekishilerdiń bar ekenligi menen óz áhmiyetin bekkemleydi. Básieki tovar aldı-sattısı, jumıslar orınlaw hám xizmetler kórsetiwde bazar qatnasıwshısıları ortasındaǵı óz-ara gúres esaplanadı. Básieki tovarlar aldı-sattısı menen shuǵıllanıwshılar, islep shıǵarıwshılar hám xizmet kórsetiwshı hám de jumıslar orınlawshılardı alǵa intiltiriwshı kúsh, bazardaǵı tovarlar, jumıslar hám xizmetlerdiń sapasına hám de bahasına tikkeley tásir kórsetiwshı mexanizm esaplanadı.

Básieki bahalardıń tómenlewin támiyinleydi, qarıydarlar ushın tańlaw imkaniyatın keńeytiredi, sonıń menen birge nátiyjelilik hám jańalıqqa umtiliwshanlıqtı xoshametleydi [1]. Básieki huqıqıy qatnasıqların tártipke salıwshı barlıq huqıq normaları básieki huqıqınıń deregin quraydı. Básieki huqıqı derekleri óz nábwetinde bazardaǵı básiekishiler iskerligi hám olardıń óz-ara iskerligi, potensial básiekishiler iskerligi, bazardaǵı subyektlar quramın mámleket tárepinen tártipke salıw, monopolistic iskerlik hám insapsız básiekini sheklep qoyıw, bazarǵa kiriw hám onnan shıǵıwdaǵı tosiqlardı baqlaw kibi máselelerdi tártipke salıwı maqsetke muwapıq.

Básieki huqıqın tártipke salıw eki táreplemeli xarakterge iye, yaǵnıy básieki huqıqıy qatnasıqlar hám ǵalabalıq-huqıqıy, hám jeke-huqıqıy xarakterdegi normalar menen tártiplestiriledi. O.R.Chuinov usı jaǵdaydı básieki huqıqıy qatnasıqlardı tártipke salıwdaǵı dixotomiya (ekitäreplemelik) [2] dep ataydı. Bazar ekonomikası shárayatında básieki tómendegi qásiyetleri menen áhmiyetli boladı: básieki bazarda turaqlılıq ortalıǵın jaratadı; básieki ózinde maslasıwshanlıqtı, ónim túrin keńeytiriwdi, qarıydarlar ushın gúresti sáwlelendiredi. Sol qásiyetleri menen erkin básieki bazarda turaqlılıq ortalıǵın jaratadı. Oylap kórin, birinde monopoliya húkimranlıq etetuǵın, ekinshisinde bolsa erkin básieki bar bolǵan eki bazar bar. Monopol subyekt bazar talabına baylanıslı bolmaǵan halda ózi iskerlik júrgizip atırǵan tarawdı basqasına ózgartirdi, nátiyjede bazardıń mütajliklerin támiyinlep atırǵan xizmet yamasa ónim islep shıǵarıw toqtaydı. Bul jaǵdayda bazar jalǵız islep shıǵarıwshını yamasa xizmet kórsetiwshını joǵaltıw arqalı tovar yamasa xizmetler bazarın joq bolıwına alıp keledi. Erkin básieki bar bolǵan orında básiekishi subyekt óz iskerligin toqtatsa yamasa iskerlik jónelisin ózgartirse kóbi menen islep shıǵarıw tómenlewi múmkin; básieki bazardıń islep shıǵarıw quwatın kóbeytedi.

Bazar quwatı - bul belgili bir bazardaǵı ónimge kúndelikli talaptan pariqlı túrde sol ónimge erter talap artsa neshe procent qosımsha ónim islep shıǵara alıwı esaplanadı. Yaǵnıy, eger qarıydar erter búgingiden bir qansha pariqlanıwshı ónimge kóbirek muǵdarda talap penen shıqsa, monopoliya bar bolǵan bazarda buǵan múmkinshilik bolmawı tábiyiy. Sebebi, básiekiniń bar ekenligi qarıydar talabınıń qatań turaqlılıǵı joq ekenliginen derek beredi. Bul degeni búgin bazarda eki talap bolsa erter sol talap beske asıwı múmkin. Sol sebepli hár bir básiekishi, eger kerek bolsa, múmkinshiligi barınsha kóbirek qarıydardıń mütajliklerin qandırıw ushın jetkilikli muǵdarda ónim kólemen saqlawı kerek. Sonıń menen birge, básiekishiler hesh qashan islep shıǵarıw quwatın kemeytirmeydi. Hámme birdey zattı birdey muǵdarda qáleytuǵın monopoliya bar bolǵan bazarda bolsa ónim rezervine mütajlik bolmawı anıq. Básieki bar bolǵan bazarda bolsa qarıydarlardıń yamasa klientlerdiń qatań bólistiriwı bar bolmaǵanlıǵı sebepli de mudami islep shıǵarıw quwatı rezervin saqlawǵa háreket etiledi. Básieki bolmasa bazar da bolmaydı.

Básiekiniń rawajlanıw is-ilájlarınan biri isbilermenlik iskerligin erkinlestirgenligi esaplanadı. Bul hár bir isbilermenlik iskerligi júritip atırǵan subyekttiń ózi qálegen joqarı payda beretuǵın tarawǵa investiciya ajratıw imkanın beredi [3]. Bazarda eger barlıq ónimler hám olar menen baylanıslı pitimler bir óndiriwshı menen baylanıslı bolsa, ol jaǵdayda usınıslar kózqarasınan pútkil bazar bul óndiriwshige tolıq baylanıslı. Lekin, bazar tek ǵana usınıs, bálkim talap penen de baylanıslı, yaǵnıy bazarda ónimge qızıǵıwshılar bolmasa, ol jaǵdayda bazar da bolmaydı.

Eger bir óndiriwshı uzaq múddetli máselelerge dus kelse, bazar tezlik penen qulap tuse baslaydı, sebebi adamlar óz talapların orınlaw ushın basqa bazardı izlewı kerek boladı. Yamasa klient jalǵız óndiriwshiniń máseleleri sebep óz talabın ózgeritiwı de múmkin. Joqarıdaǵı kózqaraslardan kelip shıǵıp sonı atap ótiw múmkin, monopoliya shárayatında bazar pútkilley islep shıǵarıwshınıń ideal jaǵdayına baylanıslı bolıp, hár qanday máseleler bazardıń tolıq joq etiliwine shekem alıp keliwı múmkin. Búgingi kúnde ekonomika sol dárejede rawajlanıp barmaqta, qarıydardıń hár qanday talabı hám mütajligine juwap beriwı múmkin bolǵan tovar hám xizmetler sanı kún sayın artıp barmaqta. Sol tárepten, tovar bazarında óz qarıydarına jeterlishe iye bolǵan isbilermenniń ónim yamasa xizmetiniń qarıydarǵa belgili bolǵan ayırıqsha belgilerinen

paydalanıp tovar bazarında öz ornın taba almay atırğan bāsekishi tārepinen nızamsız paydalanıw arqalı öz ónimin ótkeriw hām aqıbette qarıydar tārepinen nadurıs tańlawdı ámelge asırıwı jaǵdayları ushırasıp turadı. Bul bolsa öz nāwbetinde insapsız bāsekinin payda bolıwına imkan jaratadı.

Ózbekstan Respublikası Bāseki haqqındaǵı nızamına muwapıq insapsız bāseki qadaǵan etiledi hām ol bāsekige unamsız tásir kórsetetuǵın hām de ónim bazarlarındaǵı bāsekinin sheklewge qaratılǵan iskerlik formalarınan biri dep esaplanadı. Insapsız bāseki degende xojalıq júritiwshi subyektlerdin (shaxslar toparının) isbilermenlik iskerligin ámelge asırıwda ústinliklerge iye bolıwǵa qaratılǵan, nızamshılıqqa, isbilermenlik ádetlerine qarsı bolǵan hāmde basqa xojalıq júrgiziwshi subyektlerge, yaǵnıy bāsekishilerge ziyan jetkizetuǵın yáki ziyan jetkiziwi múmkin bolǵan yáki olardıń iskerlik abroyına ziyan jetkizetuǵın yáki ziyan jetkiziwi múmkin bolǵan hāreketleri túsiniledi [4]. Insapsız bāseki dep esaplanıw ushın tómendegi qásiyetler bar bolıwı kerek: hāreketler bāsekiles xojalıq júritiwshi subyekt tārepinen ámelge asırılǵan bolıwı; hāreketlerdi isbilermenlik iskerligin ámelge asırıwda payda alıwǵa jóneltiriwi; xojalıq júritiwshi subyekt hāreketleriniń Ózbekstan nızamshılıǵına, isbilermenlik ádetlerine, hadallıq hām ádalat talaplarına qarsılıǵı; basqa xojalıq júrgiziwshi subyektke - bāsekishige ziyan jetkiziwi yamasa onıń isbilermenlik abroyına ziyan jetkeriw múmkinshiligi haqqında dālillerdi usınıwı lazim.

Insapsız bāseki máseleleri 1883-jılǵa qabıl etilgen “Sanaat mülkin qorǵaw boyınsha” Parij konveciyasında tártiplestirilgen. Bul konveciya ekonomikalıq tarawlardı tártipke salıwdaǵı xalıqaralıq kelisimlerden biri esaplanıp, bul kelisiw sanaat mülki máseleleri, sawda markaları, sanaat úlğileri, paydalı modeller, tovar hām xızmet kórsetiw belgileri, firma atları menen bir qatarda insapsız bāseki máselelerin de öz ishine aladı. Konveciyaǵa muwapıq insapsız bāseki túsiniǵı astında bāsekishiniń kárxana, ónimleri yamasa sanaat yamasa kommerciya iskerligi menen baylanıslı túrde qandayda bir tárizde aljasıqqa alıp keliwi múmkin bolǵan barlıq hāreketler, biznes processinde bāsekishini, ónimdi yamasa sanaat yamasa kommerciya iskerligin abroysızlandırıwı múmkin bolǵan nadurıs maǵlıwmatlar, tovardı islep shıǵarıw usılı, ózgesheligi, isletiwge jaramlılıǵı haqqındaǵı xalıqtı aljastırıwı múmkin bolǵan kórsetpeler, maǵlıwmatlar túsiniledi. Demek, tovardıń tiykarǵı qásiyetlerin ashıp beriw ushın zárúr bolǵan maǵlıwmatlardı nadurıs tárizde qarıydarǵa jetkeriw arqalı insapsız bāsekige jol qoyılıwı múmkin.

Juwmaqlap aytqanda, bazar ekonomikası shárayatında bāseki ózine tán orıńǵa hām áhmiyetke iyeligi menen parıqlanadı. Sebebi, bāseki bolǵan ortalıqta tovarlardıń, ónimlerdin sapasına, bahasına itibar beriledi, sonday-aq, tutınıwshılar ushın imkaniyatlar jaratıladı. Sonlıqtan da, biznesti rawajlandırıwda bāsekinin ornı teńsiz. Bāseki bolǵan ortalıqta islep shıǵarıwshılar ónimnin sapası hām bahasına ayrıqsha itibar menen qaraydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Moritz Lorenz. An introduction to EU competition law. Cambridge University Press, 2013, page 1.
2. О.Р.Чудинов. Дихотомия в регулировании конкурентных отношений правом Франции – *vestnik.pstu.ru*.
3. O.Oqyulov, K.Mansurov, B.Xodjayev. “Raqobat huquqi”// O’quv qo’llanma -T: TDYI nashriyoti, 2009. - 11 bet.
4. Raqobat to’g’risidagi O’zbekiston Respublikasining qonuni www.lex.uz

Annotatsiya: ushbu maqolada tadbirkorlik faoliyatida raqobatning muhim jihatlari, uning iqtisodiyotdagi o’rni va xususiyatlari, bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatning dolzarbligi, insofsiz raqobat, uning shakllari, shuningdek, xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so’zlar: raqobat, iqtisodiyot, monopoliya, tovarlar, xızmatlar, subyektlar, xaridor, bozor, insofsiz raqobat, konvensiya.

Аннотация: в этой статье приведены сведения о важных аспектах конкуренции в предпринимательской деятельности, ее роли и особенностях в экономике, актуальности конкуренции в условиях рыночной экономики, недобросовестной конкуренции, ее формах, а также особенностях.

Ключевые слова: конкуренция, экономика, монополия, товары, услуги, субъекты, покупатель, рынок, недобросовестная конкуренция.

Abstract: This article provides information on the important aspects of competition in entrepreneurial activity, its role and features in the economy, the relevance of competition in a market economy, unfair competition, its forms, as well as its features.

Key words: competition, economy, monopoly, goods, services, subjects, buyer, market, unfair competition, convention.

UDK. 101.1: 316

INFORMACIYA QÁWIPSIZLIGINIŃ QÁLIPLESIWİ HÁM RAWAJLANIWÍ FILOSOFIYALÍQ ANALIZDIŃ OBYEKTI SÍPATÍDA

Biyimbetov J.K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Búgingi kúnde informaciya global tábiyatqa iye bolmaqta. Sonlıqtan da, tezlik penen rawajlanıp atırǵan jámiyetimizde informaciya hām onıń qáwipsizligine bolǵan talap júdá joqarı. Sol sebepli olardı tek ǵana huqıqıy-texnikalıq tárepten izertlew jeterli bolmay, onıń social-filosofiyalıq tárepten izertlew búgingi kúndegi barlıq sociallıq mashqalardıń sheshimleri sıpatında alıp qaralmaqta. Bul mashqalalardıń mazmunın izertlew eń aldı menen jámiyettiń aksiologiyalıq ólshemlerin tereń úyreniw júdá áhmiyetli. Jáne de jańa jámiyet rawajlanıwınıń conceptual tiykarınıń ilimiy-filosofiyalıq aspektlerin tereń

izertlew de áhmiyetli sanaladı. Sonıń ushında olardıń mazmunın belgilep beretuǵın tiykarǵı ólshemleri sistemalastırıw zárurlıǵı tuwıladı.

Filosofiya ilimde insan, jámiyet hám mámlekettiń informaciya qáwipsizligi problemasını social-filosofiyalıq tárepten izertlew jumısları birinshi náwbette jámiyettiń turaqlı rawajlanıwın, siyasiy, ekonomikalıq, ruwxıy, sociallıq hám basqa da tarawlardagı qáwipsizligin támiyinlewge keń múmkinshilik beredi dep sistemalı túrde analizlewdi talap etedi. Ulıwma alǵanda qáwipsizlik klassikalıq túrde shaxs, jámiyet hám mámlekettiń turmıshlıq máplerin ishki hám sırtqı qáwiplerden qorǵaw sıpatında alıp qaraladı[1]. Qáwipsizlik tek ǵana insanlardı keskin jaǵdaylardan hám ulıwmalıq qáwiplerden qorǵawdı emes, bálki ómirdiń mazmunı bolǵan erkinliklerdi, sonıń menen birge, olardıń abzallıqları hám umtılıwların ámelge asırıw imkaniyatların támiyinlewde de názerde tutadı. Solay etip, insan qáwipsizligi tek ǵana ómir qáwipsizligi, biologiyalıq zárúrliklerdi qanaatlandırw, huqıq hám erkinliklerin ámelge asırıw menen emes, bálkim ómir sapası, qáwipsizlik sezimi, rawajlanıw hám ózi-ózin ańlaw imkaniyatları menen de baylanıslı.

Informaciya qáwipsizligi problemasınıń kelip shıǵıwı birinshi náwbette tómendegi jaǵdaylar menen baylanıslı: *birinshiden*, mámleketlerdiń keyingi rawajlanıw basqıshına ótiwi informaciyaǵa bolǵan sociallıq mıtájliklerdi keltirip shıǵarıp atırǵanlıǵı; *Ekinshiden*, jámiyettiń hár bir aǵzası informaciya salasındaǵı qáwiplerdiń obyektine aylanıwı; *úshinshiden*, informaciya aǵımlarınıń kúsheyiwı hár qanday informaciyanıń shınlıǵın támiyinlew zárúrligin arttırıwı; *tórtinshiden*, keń kólemli hám quramalı strukturaǵa iye bolǵan informaciya ortalıǵınıń payda bolıwı esaplanadı.

Informaciya qáwipsizligin támiyinlew tarawında dúnya mámleketleri úsh principiti basshılıqqa aladı. Olardan jasırın yaki sır saqlaw, bir pútnilik hám jetkilikli. Dúnya xalıqları búgingi kúnde sırtqı bizge belgili bolǵan qáwiplerge qaraǵanda, ishki bizge belgisiz bolǵan qáwip astında qalıp olardan qorǵanıwdı birinshi orınǵa qoymaqta. Haqıyqatında da informaciya hám informaciya qáwipsizligi tarawındaǵı bunday problemalar búgingi kún misalında (AQSH, Iraq, Iran, Siriya, Turkiya, Rossiya hám basqa da mámleketler ortasındaǵı ishki problemalar) ayqın kózge taslanbaqta. Sonlıqtan da, bul problemadaǵı ózine tán ózgesheliklerin esabqa alıw áhmiyetli esaplanadı. Filosofiya ilimde informaciya qáwipsizligin támiyinlewde úsh tárepti ajratıp kórsetiwimiz múmkin: informaciya-texnikalıq tárepi (informaciya infrastrukturasın, informaciya jetkerip beriw, qayta islew, saqlaw quralları, informaciyanı qorǵaw usılların rawajlandırıw), shólkemlestiriw-huqıqıy tárepi (informaciya resursların basqarıw, olardan paydalanıw nátiyjeliligin arttırıw, informaciya xızmetlerin rawajlandırıw, informaciya tarawındaǵı proceslerdi tártipke salıw), ruwxıy-etikalıq tárepi (qádiriyatlardı qalıplestiriw, ózin-ózi basqarıwdıń shaxsiy funkciyaların rawajlandırıw). Informaciya qáwipsizlik birinshi gezekte qarsılaslar kúshlerinen qorǵanıwdı názerde tutadı[2]. Sonlıqtan da, bul túsiniń tómendegilerdi óz ishine qamtıydı: qáwiptiń joq ekenligi; zárúrlı resurslardıń bar ekenligi (tutınıw qáwipsizligi); potencial qáwip yaki qáwipke shıdamlılıq (qáwipsizlik fundamenti); qupiyalılıq (qáwipsizlik lınialarınıń jaratılıwı); ruwxıy qáwipsizlik (psixologiyalıq qorǵanıw).

Informaciya qáwipsizligi mashqalasınıń genezisine dıqqat awdarsaq onda onıń kelip shıǵıwı uzaq dáwirlerge barıp taqalatıwın kórsetiwimizge boladı. Atap aytqanda, informaciya qáwipsizligi mashqalasınıń tariyxına názer taslasaq informaciya qáwipsizligi áyyemgi dáwirlerden baslap aq bolǵanlıǵın kórsek boladı. Ulıwma informaciya qáwipsizligi tariyxın ilimiy izertlew juwmaqılarınan kelip shıqqan halda biz olardı tómendegi basqıshlardı bólip kórsetiwge boladı.

Informaciya qáwipsizligi mashqalasınıń rawajlanıw basqıshları tómendegilerden ibarat:

Birinshi basqısh. 1816-jılǵa shekem. Tábiyiy túrde payda bolǵan informaciya komunikaciya qurallarınan paydalanıwı menen súwretlenedi. Bul dáwirde informaciya qáwipsizliginiń tiykarǵı wazıypası shaxs yaki ol tiyisli bolǵan jámiyet ushın turmıshlıq áhmiyetke iye bolǵan waqıyalar, faktler, múlkk, úy-jaylar hám basqalar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı qorǵawdan ibarat. Bul basqıshqa baylanıslı misal sıpatında tariyxtan belgili ullı siyasiy árbab Yuliy Cezar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı keltirip ótsek boladı. Ol b.e.sh 50 jılı “Cezar shifri” dep atalǵan shifrlaw usılın oylap tapqan. Nátiyjede Yuliy Cezar tárepinen berilgen qupıya informaciya eger de dushpanlar qolına túsip qalǵanday jaǵday bolsa, olarǵa oqıw imkanin bermew maqsetinde bul shifrlaw usılı paydalanılǵan. Bul dáslepki xabar qáwipsizligin támiyinlew máseleleri edi.

Ekinshi basqısh. 1816-jıldan baslap. Jasalma túrde jaratılǵan elektr hám radio baylanıs qurallarınan paydalanıwdıń baslanıwı menen baylanıslı. Radio baylanıslardıń qupiyalıǵı hám shawqımǵa shıdamlılıǵın támiyinlew ushın informaciya qáwipsizliginiń birinshi tájriybesinen joqarı texnologiyalıq dárejede paydalanıw alıp qaraladı. Bul basqıshqa informaciya qáwipsizligine baylanıslı bir qansha is ilajlar islenip shıqtı. Mısalı ushın Ullı Britaniya húkimeti informaciya qáwipsizligin támiyinlewde 1889-jılı «Rásmiy sırlar haqqında»ǵı nızamnı qabıladı. Nızamnıń birinshi bólimi tıńshı hám maǵlıwmattı nızamsız áshkárılaw menen baylanıslı bolsa, ekinshi bólimi rásmiy isenimdi buzıw menen baylanıslı. Hindistanda 1889-jıldı usınday mazmundagı «Hindistannıń rásmiy sırları haqqında»ǵı nızam qabıllandı. 1923-jıldı usı nızamnıń basqarıw ushın qupıya hám qupıya maǵlıwmatlarǵa baylanıslı barlıq máselelerdi qamtıp alǵan jańa forması qabıllandı.

Ushinshi basqısh. 1935-jıldan baslap. Radiolokaciya hám gidroakustikalıq qurallardıń payda bolıwı menen baylanıslı. Usı dáwirde informaciya qáwipsizligin támiyinlewdiń tiykarǵı jolı radiolokaciya obyektlerdiń aktiv hám passiv háreketleniwshi elektron shawqımların qabıl qılıwshı qurılımlarına tásirinen qáwipsizligin arttırıwǵa qaratılǵan shólkemlestiriwshi hám texnikalıq is-ilajlar kompleksi.

Tórtinshi basqısh. 1946-jıldan baslap. Elektron esaplaw mashınaları (kompyuterler) oylap tabılıwı hám ámeliyatqa engiziliwı menen baylanıslı. Informaciya qáwipsizligin támiyinlew wazıypaları tiykarınan informaciyanı alıw, qayta islew hám jetkerip beriw qurallarınıń hár qıylı sırtqı tásirlerinen qorǵalıwın ańlatadı.

Besinshi basqısh. 1965-jıldan baslap. Jergilikli informaciya-komunikativlilik tarmaqlarınıń jaratılıwı hám rawajlandırıwı menen baylanıslı. Informaciya qáwipsizligin támiyinlew funkciyaları, tiykarınan, tarmaq resurslarına kiriwin

basqarıw hám basqarıw arqalı jergilikli tarmaqqa birlestirilgen informacıyanı alıw, qayta islew hám jetkerip beriw quralların qorǵaw usılları menen baylanıslı. Altınshı basqısh. 1973-jıldan baslap. Keń kólemli funkciyalarga iye ultra-mobil baylanıs qurılımlarınan paydalanıwı menen baylanıslı. Informaciya qáwipsizligine qáwıpler bir qansha kúsheydi. Paydalanıwshılarga, shólkemlerge hám pútkil mámlekettiń informaciya qáwipsizligine zıyan jetkeriw maqsetinde bolǵan xakerler jámaátı qalıpleseı. Informaciya resursı mámlekettiń eń qımbat bahalı resursına, onıń qáwipsizligin támiyinlew bolsa, milliy qáwipsizliginiń eń áhmiyetli hám májbúriy quram bólegine aylanadı. Informaciya huqıqı payda boladı. Xalıqaralıq kólemde de informaciya huqıqı tiykarlar jaratıladı.

Jetinshi basqısh. 1985-jıldan baslap. Kosmoslıq qolap-quwatlaw qurallarınan paydalanǵan halda global informaciya-komunikaciya tarmaqların jaratıw hám rawajlandırıw menen baylanıslı. Gipoteza qılıwǵa boladı informaciya qáwipsizligin rawajlandırıwdıń keyingi basqıshı kosmoslıq informaciya-komunikaciya sistemaları tárepinen beriletuǵın keń kólemli wazıypalar hám global formaǵa iye bolǵan ultra-mobil baylanıs qurılımların keń qollanıw menen baylanıslı boladı. Házirgi basqıshda informaciya qáwipsizligi problemaların sheshiw ushın jetekshi xalıqaralıq subyektler aldında insaniyattıń informaciya qáwipsizliginiń makrosistemasın jaratıw zárúr.

Informaciya qáwipsizligine informaciyaǵa baylanıslı túrli qáwıpler kiredi. Búgingi kúnde eń keń tarqalǵan qáwıplerden ayrımları progammalastırıw támiyinátı hújimleri, intellektual mülkti urlaw, shaxstıń jeke identifikaciyasın urlaw, maǵlıwmatlardı urlaw hám informaciya shantaj háreketleri esaplanadı[3]. Informaciya qáwipsizligi problemasınıń mánisin ashıwda qáwip, qáwipsizlik problemalarına dıqqat qaratıwımız zárúr. «Qáwip» qandayda bir sistemaǵa qatnasta disfunkcionallıqqa, turaqsızlıqqa yaqı destruktivlikke iye bolǵan hár qıylı faktorlardıń barlıǵın hám háreketin ańlatadı. Disfunkcionallıq, turaqsızlıq yamasa destruktivlik faktorlar sıpatında sistemaniń normal ómir súriwin buzatuǵın (sistemaniń isten shıǵıwına hám tolıq joq bolıwına shekem alıp keletuǵın) kúshler alıp qaraladı.

Qáwıplerdiń ózi dereklerine, háreketke keltiriwshi kúshlerine, olardıń tásir etiw obyektlerine, qáwıplerdiń rawajlanıw dárejesine qaray parıqlanadı. Jáne de sonı aytıw kerek qáwıplerdiń kóriniw itimallılıǵı konkret jaǵdaylarǵa baylanıslı hár qıylı bolıwı múmkin. Informaciya tarawında da qáwıpler usınday mazmunǵa iye boladı. Informaciya qáwipsizlik tek ǵana informaciya qáwipiniń bolmawı menen de baylanıstırılmaıdı, al ol adamnıń halatı, seziwleri, keshirmeleri menen baylanıstırıladı. Adam ushın informaciya qáwipsizligi hár qıylı informaciya qáwıplerinen qorǵanıwdı ańlatadı. Informacıyanı qorǵaw – bul informaciya qáwipsizligine qáwıplerdiń aldın alıw hám olardıń aqıbetlerin saplastırıw boyınsha informaciya sistemasında informaciya jıynaw, saqlaw, qayta islew hám uzatıw boyınsha huqıqıy, shólkemlestiriwshilik hám texnikalıq iskerlikler kompleksin ańlatadı. Informaciya qáwipsizligi informaciya sistemasınıń qásiyetlerinen biri.

Informaciya qáwipsizligin támiyinlew birinshi náwbette ruwxıy, siyasiy, sociallıq-ekonomikalıq jaǵdaylardıń dinamikalıq túrde ózgeriwı menen baylanıslı boladı. Ol óz náwbetinde jámiyettiń qatlamları, psixologiyalıq ózgeshelikleri hám individtiń jeke turmıslıq jaǵdayları menen de baylanıslı alıp qaraladı. Normal rawajlanıwshı informaciya ortalıǵın jaratıw áne usı faktorlar menen baylanıslı boladı. Informaciya qáwipsizligin social filosofiyalıq ilimiy tárepten úyreniw zamanagóy dúnya talaplarına juwap beretuǵın joqarı sapalı informaciya qáwipsizligi sistemasın qalıplestiriw civilizaciyanıń jáne de aldınǵa jılıwı ushın qáwipsiz shárt-shárayatlardı jaratıw menen baylanıslı. Informaciya qáwipsizligine baylanıslı derekleri ulıwmalastırǵan halda tómendegi ańıqlamalardı kóriwimizge boladı: maǵlıwmatlardıń qupiyalılıǵı, integraciyası hám saqlanıwı; qupiyalılıq hám bir pútinlikti támiyinlew ushın informaciya sistemalarınan ruqsatsız kiriw, paydalanıw, áshkára qılıw, buziw, úyretiw yaqı joq qılıwdan qorǵaw; xabar qáwipsizligi bul subyektlerdiń intellektual mülkin qorǵaw procesi; informaciya qáwipsizligi bul informacıyanı qorǵaw hám maǵlıwmatlardıń ruqsatsız shaxslarǵa tásir qılıw qáwipin minimallastırıw; informaciya qáwipsizligi maǵlıwmatlardı qálegen jerde saqlaw ushın barlıq túrdegi qáwipsizlik mexanizmlerin islep shıǵıw hám ámelge asırıwı menen baylanıslı bolǵan kóp tarmaqlı iskerlik tarawı esaplanadı[4].

Informaciya qáwipsizligin támiyinlew tómendegi principler tiykarında ámelge asırıladı: *nızamlılıq* – mámleket nızamshılıǵına muwapıq qorǵanıw ilájların ámelge asırıw hám informaciya qáwipsizligi sistemasın rawajlandırıw; *komplekslilik* – informaciya qáwipsizligin kompleksli támiyinlew, yaǵnıy informaciya qáwipsizligin támiyinlew ushın bárshe bar bolǵan huqıqıy dástúriy táminat, texnikalıq qurallar, shólkemlestiriwshilik, huqıqıy hám basqa is ilájlardan paydalanıw; *waqtılılıq* – informacıyanı qorǵaw is ilájların parallel túrde islep shıǵıw hám rawajlandırıw. Informaciya qáwipsizligin buziw jaǵdaylarına eń qısqa waqt ishinde, jaǵdaydın qáwipsizlik dárejesine saykes túrde juwap beriw arqalı erisilgen informacıyanı qorǵaw sharalarınan aktivliligi; *sistemalılıǵı* – informaciya qáwipsizligi problemaların túsiniw hám sheshiw ushın zárúr bolǵan barlıq óz-ara baylanıslar, faktorlar hám elementlerdiń bir pútinligi; *úzliksizlik* – informaciya qáwipsizligi sistemasınıń nátiyjeliligin barqulla támiyinlew hám rawajlandırıw; shaxsiy juwapkerlik – informacıyanı qorǵaw talaplarına ámel qılmaǵanlıǵı ushın xızmet wazıypaları tiykarında juwapkerlik; *unifikaciya* – informaciya qáwipsizligin támiyinlew ushın principler, qaǵıydalar, tártipler, talaplar hám texnikalıq sheshimlerdi birlestiriw; *anıqlılıq* – informacıyanı qorǵaw hám qáwipsizligin támiyinlewde qorǵaw qurallarınıń paydalanıw tártibiniń anıqlılıǵı.

Informaciya qáwipsizligin támiyinlew obyektlerine tómendegiler kiredi: informaciya resursları - qupıya maǵlıwmatlardı (rásmiy sırlar, komerciyalıq sırlar, shaxsiy maǵlıwmatlar hám kiriw sheklengen basqa maǵlıwmatlar), sonıń menen birge ashıq maǵlıwmatlardı óz ishine alǵan informaciya resursları; informaciya infrastrukturası – informacıyanı qayta islew hám analizlew orayları, telekommunikaciya kanalları hám informaciya almasıw sistemaları hám tarmqaları, informaciya sistemaları hám informaciya qáwipsizligi qurallarınıń iskerligin támiyinlew mexanizmleri.

Juwmalaştırıp aytqanda informaciya qáwipsizligi mashqalası búgingi kúнге shekem óziniń úzil-kesil sheshimlerin kútip atırǵan mashqalalardan biri bolıp sanaladı. Sonlıqtan da, informaciyalıq qáwipsizlik mashqalası insaniyat jámiyetiniń

perspektivalıq iskerliklerin belgilewshi áhmiyetli orınğa iye boladı dep atawımızğa boladı. Sonıń menen birge informaciyalıq qáwipsizlik mashqalasınıń social-filosofiyalıq izertlewlerinen basqa onıń ontologiyalıq hám praksilogiya aspektleride izertlewlerdi talap etpekte.

ÁDEBIYATLAR

1. Самаров Р. Хавфсизликнинг методологик асослари. -Т., 2010. -37 б.
2. Манойло А.В., Петренко А.И., Фролов Д.Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. -М., 2006. -203 б.
3. Варакин Л.Н. Глобальное информационное общество: критерии развития и социально-экономические аспекты. -М., 2001.
4. Абрамов Ю.Ф. Картина мира и информация. -И., 1988. -190 с.

Axborot xavfsizligining shakllanishi va rivojlanishi falsafiy tahlil obyektı sifatida

Rezyume. Ushbu maqolada axborot xavfsizligining shakllanishi va rivojlanishi haqida chuqur ilmiy mulohazalar keltirilgan. Xususan, axborot xavfsizligining genezisi va evolyutsiyasi ijtimoiy paradigmalar bilan aloqadorlikda ilmiy tadqiq qilingan. Shuningdek, axborot xavfsizligi muammosining rivojlanish bosqichlari va ularning o'ziga xosliklari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: aksiologik mezonlar, axborot oqimlari, xavfsizlik linyalari, destruktiv omillar.

Становление и развитие информационной безопасности как объект философского анализа

Резюме. В данной статье представлены глубокие научные соображения по поводу становления и развития информационной безопасности. В частности, генезис и эволюция информационной безопасности были научно исследованы применительно к социальным парадигмам. Также анализируются этапы развития проблемы информационной безопасности и их особенности.

Ключевые слова: аксиологические критерии, информационные потоки, линии безопасности, деструктивные факторы.

Formation and development of information security as an object of philosophical analysis

Summary. This article presents deep scientific considerations about the formation and development of information security. In particular, the genesis and evolution of information security has been scientifically researched in relation to social paradigms. Also, the development stages of the information security problem and their peculiarities are analyzed.

Key words: axiological criteria, information flows, security lines, destructive factors.

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASIDA TAЪЛИМ TIZIMINI RIVOJLANTIIRISHNING USTUVOR ЙЎНАЛИШЛАРИ

Бердимуратова А.К., Султанов А.С.

Қорақалпоқ давлат университети

Жамият ривожланишининг ҳозирги босқичи ижтимоий жараёнларнинг мураккаблашуви билан ажралиб туради. Инсоният XXI асрга келиб унда шаклланаётган ахборот цивилизациясининг, ҳали ўзининг аҳамиятини йўқотмаган саноат цивилизацияси ва шунинг билан биргаликда минтакалар ўзига ҳослигини акс эттирадиган локал цивилизациялар хусусиятлари ўзаро тўқнашувлари ижтимоий жараёнларни тушунтиришда қийинчиликларни келтириб чиқаради. Тизим ривожланишининг бир босқичидан иккинчисига ўтиши хаосли ҳолатларнинг кучайиши билан белгиланади, фанлараро таълимот бўлган синергетиканинг ибораси билан айтганда – энтропиянинг кучайиши кузатилади.[4] Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши таъсирида келиб чиққан технологик инқилоб том маънода инсониятни бир бутун тизим сифатида бирлашиб ҳаёт кечирадиган ёки таназзулга учраши танловини келтириб чиқарди. Инсониятнинг бир бутун, барқарор ривожланиб боровчи тизим сифатида сақланиб қолиниши янги механизмларни ишлаб чиқаришни талаб қилмоқда ва ушбу механизм асосида том маънода инсон ресурси, унинг маънавий имкониятлари туриши кераклиги аён бўлиб бормоқда.

Ушбу жараёнда умумжаҳон ҳамжамиятнинг бир элементи сифатида Ўзбекистон Республикаси иштироки ҳам маълум мураккабликларни келтириб чиқаради. Мамлакатимизда умумцивилизацион жараёнлар миллий давлатчилигимизнинг қайта тикланиши, давлатимизда демократик давлат қуриш, фуқоролик жамиятнинг миллий моделининг ривожлантирилиши масалалари билан бирлашади. Бунда Ўзбекистоннинг барқарор эволюцион ривожланиш, умуминсоний тамойилларнинг миллий ўзига ҳослигимиз билан уйғунлаштирилишига эришиш йўли - ривожланишнинг «янги стратегияси» ишлаб чиқилган[1]. Биз танлаган йўл ва мақсадларимизнинг қанчалик тўғрилиги ҳозирги рақамли даврда юртимиздаги тинч ва барқарор ривожланиш билан тасдиқланмоқда. Ушбу ривожланиш инсон, унинг эркинликларининг кенгайишини жамият тараққиётининг мезони деб ҳисоблайди. Ҳозирги кунда бутун жаҳон ҳамжамияти томонидан кенг тарғиб қилинаётган инсон тараққиёти концепциясида таълимни ривожлантиришни бевосита унинг вазифаларининг бажарилиши билан боғлиқликда олиб қарайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида амалга ошаётган ўзгаришлар ушбу жараёнларга мос келувчи ижтимоий-педагогик шароитларни ҳам яратишни илгари суради ва ўйланган ислохатлаштиришнинг, ижодий лойиҳалаштиришнинг ҳам таълимнинг янги моделини тадбиқ қилишни талаб қилади. Бунинг учун педагогик парадигмани такомиллаштиришга йўналтирилган, ўйлашнинг янги аналитик, лойиҳа-конструкторлик характерига эга ўқитувчилар корпуси зарур бўлади. Бошқача айтганда, олий таълимнинг муаммоларини ечиш педагогик интеллектуал маданиятни кўтармасдан, ижтимоий фикрга фаол таъсир этмай, педагогика фани ва амалиётидаги шаклланган стереотипларни, консерватизмни шартли турда бартараф этмай туриб мумкин эмас. Ушбу

масалаларнинг ечими ўқитишнинг инновацион таълим технологияларини ишлаб чиқиш билан бевосита боғлиқ. Шу сабабли инсонга қаратилган инновацион моделнинг мантиғи: ўқитишнинг мақсадларини тахмин қилинишдан (нимага ва нима учун?) мазмунни танлаш ва лойиҳалаштиришга (нима?), ўқув жараёнини ташкил этишга (қандай қилиб?), ўқитиш методлари ва воситаларини танлашга (ниманинг ёрдамида?), ўқитувчининг квалификацияси даражасини ҳисобга олишга (ким ўқитмоқда?) ва ўқитишнинг эришилган натижаларини диагностикалашга (нимани олдиқ?) қарай йўналтирилган бўлиши лозим. Шу нуқтаи назардан ўқитиш мақсади таълим деб номланадиган «катта тизимнинг» элементи сифатида олиб қараладиган педагогик тизимнинг ёрдамида амалга оширилади, ва у «мувозанатнинг умумий қонунига» асосланган турда берилиши керак. Бундай усул ўқиш муассасаларини «маъсулияти юқори бўлган таълим муҳитига» киритиш ҳақидаги тафаккурнинг зарурлигини келтириб чиқаради. Таълимнинг иқтисодиёт, ижтимоий ва маданий соҳалари томонидан тан олинishi шиор ва назарий фикрлашлардан инсоннинг ҳам жамиятнинг ҳам унинг иқтисодиётининг ҳам талабларини қаноатландирадиган янги самарали таълим тизимларининг қурилишига ўтишга имконият беради. Соғлом жамият унга лойиқли билим олиши сабабли шаклланган фуқаролар асосида пайдо бўлади. Инсоний йўналтирилган таълим энг олди билан таълим парадигмасининг алмашишини англатади. Агар олдинлари Герберт ва Песталоцци даврида, кейинчалик саноат инқилоби босқичида ўқитиш тизимида ўқитиш фаолиятига устунлик берилган бўлса, ҳозир постиндустриал босқичда, унинг ахборотлашиш даврида устунлик ўқиш фаолиятига берилмоқда. Шу сабабли эски парадигма: ўқитувчи-дарслик-талаба янги парадигма: талаба-дарслик-ўқитувчи билан алмашмоқда. Ўқитувчи янги статусга эга бўлмоқда, бу статус олдингидек аҳамиятга эга, лекин бошқача кўринишда бўлади деб ўйлаймиз. Ҳозир ўқитувчи вазифасини ўрганаётган одамнинг мустақил билиш фаолиятини ташкил этиш, уни билимни мустақил олишга ва олинган билимларни амалиётда қўллашга ўргатишдан иборат. Ўқитувчи бунақа кўрсатилган мақсадларни амалга ошириш учун ўқитишнинг шундай методларини танлаши лозим, улар ўқувчига фақатгина тайёр билимларни ўзлаштириш имкониятини бериб қўймасдан, балки уларнинг мустақил тарзда ҳар хил манбалардан билимни олишга ёрдам бериши, ўзларининг қарашларининг шаклланишига, уларни аргументлашга, олдин олинган билимларни янги билимларни олиш учун метод сифатида фойдаланишга ёрдам бериши керак.

Ўзбекистан Республикасида таълимни ривожлантиришнинг усутувор аҳамиятли сиёсий томонига таълим соҳасининг мерослилиги ва бутунлигини сақлаш зарурлигини киритсак бўлади. Айниқса унинг долзарблиги узлуксиз таълим жиҳатида амалга оширилади. Узлуксиз таълим олдин мавжуд бўлган дискрет тизимга альтернатив сифатида, унинг гуманистик йўналтирилган конституцияси ва таълимни реформалашга нисбатан етакчи усул сифатида олиб қаралади. Яъний бизлар «бир умр учун билим» (образование на всю жизнь) принциpidан «умр давомида билим» (образование через всю жизнь) принципига ўтишимиз лозим.

2000 йили қабул қилинган «Таълим ҳақидаги» қонуннинг янги таҳририда узлуксиз таълим педагогик тизим сифатида олиб қаралган, у умумий билим, ижтимоий етуқилик ва касбий компотентликнинг кенгайиши, теранглашиши, унга эришиш шакллари, усуллари, воситалари, йўлларининг бир бутун мажмуаси сифатида тушунтирилади [2]. Инсоний сифатларнинг ривожлантирилиши жараёнида таълим тизимининг аҳамиятли вазифаси талабаларининг аниқ бўлмаган йўллардан аниқ тушунчаларга ўтиши, рефлексияни тарбиялаши, ҳисларнинг, хотираларнинг ва ғояларнинг оқимини ижодий-эркли тартиблаштиришга бўлган маҳоратни яратиб беради. Таълим талабаларга ҳақиқатга бўлган дидни, уни излаш санъатини, ижобий тажрибани бериши керак. Таълимнинг мақсадини шу сабабли ҳақиқатни зарурий ва эришиб бўладиган, лекин меҳнатни, мардликни, қайсарликни талаб қиладиган асос сифатида, билишни эса нурланиш сифатида эмас, балки «узлуксиз ўйлашнинг» натижаси сифатида қараш беради.

Таълим – ўқитувчилар ва талабаларнинг субъективлик-объективлик ҳатти-ҳаракатлар асосида маълум мақсадга йўналиш олиш жараёни. Таълим жараёни ўқитиш мақсадлари билан аниқланадиган мақсадга йўналтирилган одимларнинг, босқичларнинг ютуқлари билан сифатланади. Таълим сифатли тавсиф сифатида – таълим фаолияти жараёнида кадриятларни давлат, жамият ва инсоний ўзлаштириш натижаси бўлиб, улар таълим соҳасининг маҳсулотини истеъмолчиларнинг барчасининг – давлатнинг, жамиятнинг ва ҳар бир одамнинг иқтисодий, ахлоқий, интеллектуал ҳолати учун аҳамиятли бўлади.

Процессуал назардан таълим махсус ташкил этилган муҳитда ўсиб бораётган одамнинг фаолиятини англатади, уни мотивацияланган билишлик фаоллигга бошлайди, бу фаолиятни узлуксиз янги мураккаб ўқув материали билан бойитиб боради. Олий касбий таълимнинг мазмуни тизимли-фаолият усули концепциясига асосланади. [3] «Тизимли-фаолиятли усул» икки маънони: «тизимли усул» ва «фаолиятли усулни» ўз ичига олади. «Тизимли усул» жамловчи термин бўлиб, у ҳар хил конкрет фанлардан чиққан ва ўзларининг объектларини ўрганишни бир бутун тенденцияга бириктирилган тизимлар деб қаровчи методологик йўналишларни англатади. Бу усулнинг асосига тадқиқотнинг бир томонлама аналитик, чизиқли-сабаб методларидан бош тортиш, асосий эътиборни объектнинг интеграциялашган сифатларининг бутунлигига, уларнинг келиб чиқишига қаратиш қўйилади. Шу сабабли диққат объектнинг ўзидаги, атроф-муҳит билан муносабати ва алоқаларни аниқлашга қаратилади. «Тизим» терминига яқин бўлган таърифлар «структура», «муҳит» билан боғлиқ. Агар «тизим» термини объектнинг бутунлигини англатса, унда «структура» унинг ички дискретлигини қисмлардан йиғилганлигини, уларнинг ўзаро алоқада ва ўзаро муносабатларда бўлишини кўрсатади. Шунга асосланган ҳолда улар бутунни ташкил этади. «Структура» термини «элемент», «алоқалар» ва «муносабатлар» орқали очилади.

«Фаолият усули» терминига асосланиб ўқиш предметларининг ва амалиётининг мазмунини таълим муассасаси битирувчисининг келажақдаги ижтимоий-ишлаб чиқариш фаолиятини ҳар томонлама инобатга олишга асосланиб режалаштириш лозим бўлади. Психологик нуқтаи назардан ўқиш жараёнига фаолиятли усул деб инсоният томонидан тўпланган маданиятни инсоннинг ўзлаштириш жараёнининг махсус ўзига хосликларини аниқлашда қўриниш, ижтимоий амалиёт ишлаб чиққан умумий тарихий тажрибани: билимларни, қўникмаларни, маҳоратларни, фаолият турлари ва усулларини инсонга етказиб бориш десак бўлади. Ушбу жараён ўргатувчи ва ўрганувчининг ҳамкорлиги, биргаликдаги фаолияти шаклида амалга оширилади. Ўргатувчи ўрганувчининг ўқитиш мақсадларига мос билиш фаолиятини дидактик воситалардан фойдаланган ҳолда ташкил этади. Ҳамкорликдаги фаолият ҳар хил шаклларга эга бўлиши мумкин: ҳар бир одам билан бевосита контактдан бошланиб «инсоният билан мулоқатгача»: унинг тажрибаси, меҳнат қуролилари, илмий ютуқлари, санъат асарлари ва ҳ.к. турларда давом эттирилиши мумкин. Ўрганувчи билиш фаолияти давомида билимларни, маҳоратларни, интеллектуал қўникмаларни ўзлаштиради, ижтимоий-психологик компетентликнинг маълум бир тажрибасини тўплайди.

Демак ўқитишнинг назарда тутилаётган мазмуни педагогик тизимнинг элементи сифатида қуйидагиларга асосланишни талаб қилади: ўқув материални танлашни фаолиятнинг турларининг тўлиқлиги ва тизимлилиги ўлчами бўйича амалга ошириши лозим, у инсоннинг интеллектуал маҳоратини ривожлантириш учун, қийинчиликнинг ҳар хил даражаларида фаолиятнинг асосий турларини бажариш учун зарур бўлган касбий квалификацияли маҳоратга эга бўлиш учун керак бўлади. Хоҳлаган ўқув фанининг мазмунини режалаштиришга талабалар томонидан ўзлаштириладиган фанларнинг ҳар бирининг уларнинг умумий касбий билимга ўзининг фундаментал таъсирини теккизиши кераклигини инобатга олишимиз лозим. Яъни предметга ўргатиш эмас, балки мутахассисликка ўргатиш принципининг сақланиши кераклигини унутмаслигимиз керак. Стратегик мақсад сифатида барча фанларни ҳодисаларни ва жараёнларни бир бутунлик ҳолатида ўрганишга йўналтиришимиз зарур. Бундай бутунлик мутахассиснинг инсоний ва касбий сифатини шакллантиради.

Олий мактабдаги таълимнинг мазмуни касбий-йўналтирилган билимлардан бошқа саломат, ақлга мувофиқ маънони – ҳаётий, амалий доноликни, хатти-ҳаракатларнинг оқибатларини қўриш маҳоратини, ҳулқ-атвордаги аҳамиятли тасодифийликдан фарқлашни, мумкин бўлган вариантлардан реал фойда олиб келадиган ечимни танлашни таъминлаши лозим. Таълим фанда ҳам ва санъатда ҳам. У ҳар хил ёшдаги одамларни ҳаётда учрайдиган қийинчилик ва муаммоларни билишга ўргатади, уларни бартараф этиш ва ечиш воситаларини беради. Касбий таълимнинг юқори даражасига – ижод маҳоратига – умумий гуманитар билимларсиз ва хоҳлаган муаммоларни (ижтимоий-иктисодий, ишлаб чиқариш-технологик, иктисодий ва ҳ.к.) ечишга бўлган инновацион усулларсиз эриша олмаимиз. Бу стратегик йўналишларга ориентация қабул қилинди, лекин олий таълимга тегишли консерватизм ҳали тўлиқ бартараф этилгани йўқ деса бўлади. Ушбу усулларни амалга ошириш энг олди билан маънавиятни ва одамнинг ижодий асосини ривожлантиришга йўналтирилган янги таълим парадигмасини ишлаб чиқишни талаб қилди. Бунда таълим амалиётининг энг муҳим вазифасини табиат ва жамият қонунларига ўргатишгина бўлиб қўймасдан, шунингдек «одам-табиат-жамият» тизимидаги муносабатларни мувофиқлаштириш ва дунёни ижодий қайта ўзгартиришда гуманистик методология билан қуролланишни беради.

Янги таълим парадигмасининг асосий мазмунини инновацион таълимнинг бош мақсади сифатида одамнинг ижодий салоҳиятини сақлаш ва ривожлантиришни олиб қараш беради. Лекин бугун ижод ва режалаштиришнинг ўзи етарли эмас. Таълим умуминсоний кадрятлар билан суғорилиши лозим. Унинг учун биринчи навбатда у инсоннинг ички эркинлиги ва унинг ижтимоий масъулятининг бирлигига асосланган муносабати бўлашади, бошқача фикрлашга бўлган чидамлиликини ривожлантириши лозим.

Инновацион таълим стратегияси ўқиш-тарбиявий жараёни бошқаришнинг тизимли ташкил этилишини таъминлайди. Унинг биринчи характерли белгиси ўқитувчи ёки ўқитишни ташкил этувчи шахснинг олдинларидек етакчи элемент бўлиши ташкил этади, лекин унинг талабага, ўзига нисбатан позицияси ўзгаради. Ўқитувчи предметга оид билимларни, ахборот манбаи норма ва дастурларни сақловчи, етказиб берувчи сифатидагина олиб қаралмасдан, у талаба шахсининг шаклланиши ва ривожланишида ёрдамчи (талабанинг билимга эгалик қилиш, тушуниш ва тушунмаслик ўлчамидан мустақил) сифатида ҳам вазифани бажаради. Бошқариш, талабага таъсир этиш характери ўзгаради. Авторитар ҳокимлик позицияси, кучлининг ҳукуқи йўқолади, унинг ўрнига ҳамкорликнинг, ёрдам беришнинг, илҳомлантиришнинг, талабанинг тарафига диққатнинг ортишининг инсоннинг шаклланиш, ривожланишининг демократик ўзаро таъсир этиш позицияси келади. Натижани ўзлаштиргандан, олинган баҳодан ўқитувчи ва ўзининг курсдошлари билан фаол ўзаро таъсир этишга талабанинг позицияси ўзгаради [5]. Иккинчи характерли белги сифатида олий ўқув юртларида ўзлаштириладиган билимларнинг функцияларидаги ва уларни қабул қилиш жараёнини ташкил этиш усулларидаги ўзгаришларни олиб қарасак бўлади. Бизнинг вақтда билим бойлик ҳокимиятдан кейинги «учинчи ижтимоий кучга» айланиб одамга замонавий маданиятда ва цивилизацияда ўз ўрнини эгаллашга имконият беради. Лекин у фақат замонавий ахборот жамиятининг баҳосида, яъний тизимlilik, фанлараролик, умумлаштирилган турда берилиши шарт. Билимни ўзлаштириш характери репродуктив, фақат ёдлаб олиш характери йўқотиб бошлайди ва продуктив ижод жараёни сифатида изланувчи бўлаш фаолиятининг кўп турли шаклларида ташкил этилади.

Учинчи характерли белгиси сифатида хоҳлаган ўқитишнинг ижтимоий табиатини ва инсоннинг ривожланишини биринчи ўринга чиқаришни олиб қарасак бўлади. Шунга боғлиқ ўқитиш индивидуал эмас, балки

ўқитишнинг гуруҳ шакллари, ҳамкорликдаги фаолиятга, ўзаро таъсирнинг кўп хил шакллари, инсонлараро муносабатларга, «коллектив субъектдан» индивидуалликни келтириб чиқаришга, қувончга бой бўлган доимий биргаликда яратишга йўналтирилишида кўринади.

Шу берилган устувор инновацион стратегиянинг мазмуни билан боғлиқ бўлган таълим масалалари сифатида энг аввало ташкил этувчиларнинг, ўқув жараёнининг технологлари, педагоглари ўқитиш вазифаси олиб қаралади. Ўқитувчиларни ўқитиш (малакасини кўтариш, қайта тайёрлаш) асосий ўқитиш мақсадни илгари суриши лозим: 1) ўқиш-тарбиявий жараёни ташкил этишнинг янги маъносини, янги инсоний позицияни, бошқаришнинг янги стилини шакллантириш; 2) ўқув шароитини унинг барча динамикасида қуришга ёрдам берувчи лойиҳавий-конструктив ўйлашни ва янги типдаги аналитик ўйлашни шакллантириш; 3) ўқиш-тарбиявий муҳитнинг барча компонентларининг ўзаро алоқасини ва мавжуд бўлишини таъминлайдиган ва лойиҳаларни, дастурларни бирга қуришга йўналтирилган инсонлараро ва ижтимоий ўзаро таъсирларнинг янги усуллари, коммуникабелли ва интеллектуал фаолиятнинг диалогли янги стилини шакллантириш.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси-Тошкент: Ўзбекистон
2. Таълим ҳақидаги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // [http:// www.lex.uz](http://www.lex.uz).
3. Ангельски К. Учителя и инновации. М., 1991. С.34-46
4. Гомаюнов С.А. От истории синергетики к синергетике истории // Общественные науки и современность. 1994. № 2.
5. Карпова Ю.А. Инновации, интеллект, образование. М., 2010

Аннотация: В данной статье рассматриваются сущность и содержание новой парадигмы системы образования, ее основные принципы, а также особенности личностно-ориентированного обучения. Было раскрыто содержание концепции системно-деятельностного подхода в ее соотносительности с инновационной стратегией образования.

Ключевые слова: образование, парадигма, инновационное образование, цивилизационный подход, развитие человека.

Аннотация: Ушбу мақолада таълим тизимининг янги парадигмасининг моҳияти ва мазмуни, унинг асосий тамойиллари, шунингдек, инсонга йўналтирилган таълимнинг хусусиятлари кўриб чиқилади. Тизимли-фаолиятли усул концепциясининг мазмуни таълимнинг инновацион стратегияси билан ўзаро боғлиқлигида очиқ берилди.

Калит сўзлар: таълим, парадигма, инновацион таълим, цивилизацион ёндашув, инсон тараққиёти.

Abstract: This article examines the essence and content of the new paradigm of the education system, its basic principles, as well as the features of personality-oriented learning. The content of the concept of the system-activity approach in its correlation with the innovative strategy of education was revealed.

Key words: education, paradigm, innovative education, civilization approach, human development.

ТУЎЙЛҒАН ЖЕР ҚЭДИРИЯТЫ ҲАМ ТАРИЙХҲҲЙ САНА ҲЙЛЕСИМИ

Жумамуратова М.

Қарақалпақ мамлекетлик университети

Философиялық сөзликте, «Сана дегенимиз, анаў яки мынаў мәселелерди шеший мақсетиндеги, дүнъяны түсиниклерде, талқыларда, теорияларда х.т.б. актив сәўлелендирийди шөлкемлестирийши материяның ең жоқарғы өними – мий болып саналады»[14,295] деп көрсетилген.

Тарийхххй сана – методологиялық билимлердин мазмунлық бирлиги, ақылда жүз бериўши қубылыслар хәм мүнәсибәт түрлери болып табылады. Ол факт, ўақыя, ҳәдийселер тийкарында өтмиш хәм хәзирги күн ҳаққында пикирлеўге, келешекте болжаўға бағдарлайды. Жетилискен сана жәрдеминде жаратылған тарийх ўақыялары өтмиш шынлығының сақланыўында, тиклениўинде көркем дәретиўшиликтиң әҳмийети айрықша. Тарийх қубылысларының көркем яки публицистикалық сәўлелениўи жәмийетлик санаға айрықша тәсир жасайды. Тарийх бойынша хўжетли китаплар «мына сәнеде мынадай ўақыя болды» дегендей фактлерди сөйлетеди. Көркем дәретиўшиликтеги тарийх оннан өзгеше. Көркем шығарма авторы дәўир руўхын, миллий реалияларды, қаҳарманлардың пейил-минезин, ишки драматизмин, өз ара мүнәсибәтлерин жанландырады. Бунда оқырман яки көрермен ўақыя маңызына кирип барады. Өзи көрмеген қубылыслар ишинде араласып жүргендей сезинеди, бирге мунайып, бирге шадланады. Яғный, көркем шығармада жарытылып атырған дүнъяда бирге жасайды. Хәр бир көркем шығарманың, хәр бир дәретиўши инсаннхх тарийх ҳақыйқатлығына жуўапкершилиги қандай, үлесиден ибарат, деген сораўларға жуўап излейди. Миллеттиң жәхән көлеминдеги орнын белгилеўде үлес қосады.

Тилеўберген Жумамуратовтың халық шайыры сыпатында бир өмир жазып қалдырған поэзиялық мийрасында – халқымыз тарийхы, жер атамалары, тәбияты, Әмиўдәрйя ағысы, Арал теңизи толқынларының гә «домаланған аршадай» «аўдаңласып келиўи», гәхи нәзик «моншақ шашқан» ойнақы минез-қулқы, гәхи миллий менталитеттиң нәзик әдеп-иқрамлық ишаралары, үрп-әдет дәстүрлери, кийим-кеншеклери, ҳаял-қызлар тағыншақлары, саз әсбаплары, ески нама талқыны, бул мөкан халқының өмир философиясы ҳаққындағы билим жәмленген. Усы көзқарастан, бул көркем дәретиўшиликтеги баҳалы мағлыўматларды үйрениў – этнография, тарийх, география илимлери ушын да әҳмийетли екенлиги тақыйық.

Демек, Тилеўберген Қупбатулла улының поэзиялық шығармаларының әдебий-мәдени, этикалық-эстетикалық әхмийетін айтпағанның өзінде, бұл мйрас – миллетимиз тарихы, Арал тарихы ҳаққындағы мағлыұматларды беріуші дерек сыпатында да қуны. Соның менен бирге, бұл тулғаның әйне усы сыпаттағы поэзиялық дөретпелери менен дәме дәске түскенде салмағы қалыспайтуғын және бир өзгеше мйрасы – оның илимий хәм публицистикалық мақалалары, халық аралық әнжуманлардағы баянатлары, пикирлери болып табылады. Биз бұл жумыста Т. Жумамуратовтың кең салалы мйрасының тарих илимине тийислилерине, оннан да анығы, әйне Арал теңизи, теңиз жағалауы, Мойнақ шәхәрине байланыслы мийнетлерине ғана тоқталмақшымыз. 1946-жылы «Қызыл балықшы» газетасының еки санында «Ж. Тилеўберген» деген авторлық белгиси менен «Мойнақ – өткен ўақытларында»[2] деген атамадағы көлемли мақала жәрияланған. Мақала жөнинде бирден-ақ, екиленбестен жуўмақ айтыў мүмкин, бұл жүдә қызықлы хәм мағлыў матларға толы мийнет болып табылады. Районлық газетаның гезектеги еки санында даўамлы жәрияланған усы бир мақаланың өзінде бир илимий питкен жумысқа ылайықлы мағлыұматлар бар.

Шайырдың тастыйықлауынша, бұл мәканның әйемги заманлардан-ақ, бай мәдени тийкар лары болған. «...Аралдың тарихы халқымыздың узақ әсирлердеги тарихы менен тиккелей байланыслы» – деп жазады Тилеўберген Жумамуратов[3]. Шайыр булай айтыўында тийкарлы билимлерге сүйенеди. Шынында да, Арал жағалауы қарақалпақ халқының түп-тийкар ата журты екенлиги ҳаққындағы мағлыұматлар тийкарлары тарихшылар мийнетлеринде көп ушырасады. Ерте дәўир лердеги Венгер саяхатшысы хәм илимпаз-шығыстаныўшы Арминий Вамбери(Герман Вамбергер)[1] мийнетлериндеги, белгили шығыстаныўшы алымлар П. П. Иванов[7], С. П. Толстов мийнет лериндеги[12] айтылған пикирлер буған мысал бола алады. Тилеўберген Қупбатулла улы Арал айналасындағы далаңлықларда жасаўшы тайпалардың бир лигинен қарақалпақлардың халықлық қәлиплесіў негизи басланғаны ҳаққында дереклерден де мысал келтиреди. Халық арасында ел аўзында айтылған сөзлерге қулақ түрип, теңизден маржан излегендей әпсана, рәўиятларды тыңлап жәмлеген. Оның айтыўынша, қарақалпақлар өзлериниң басқа еллер менен жазба хатларында «теңиз елиненбиз» деп таныстырған екен. «Қариялар тағы бир сөзинде, – деп еслеген шайыр, – Орысыят патшасы «сизлерде қандай үлкен бийлер бар» деп сорағанында «Қарақалпақтың бир бийи Теңизбай деген – бир, Дәрәябай деген – еки, үлкен байлары бар. Олар малларымды да, жанларымды да тегин асырайды, деп жуўап берген екен, дейди»[3].

«Буннан алпыс жылдай бурын Тоқмақ ата мазарында бир тасқа жазылған арабша хатта: «Хаслымды сорасаң Адақ ишинде, Ала бүйрек едим ақжар ишинде.» – деген жазыў бар еди, – дейди ғаррылар. Хәзирги күнлерде Тоқмақ ата, Үшсай балық заводындағы жерлерди қазып көрген адамлар әйем заманнан қалған тас гербишлерди, гүзениң хәм түрли ыдыслардың сынықларын таўып алады. Үрге жағындағы, Қус атаўдағы тынық суўлардың түбинде тас гербиштен салынған жайлардың қалдықлары еле бар[2]. Бұл мақаланың және бир әхмийетли тәрәпи, бунда автор өзи оқыған яки халықтан жыйналған мағлыұматларына қосымша, өз пикирлерин, шама-болжаўларын да билдирип барады. Мысалы, «Х әсирдің биринши ярымында Арабтың (Идирис хәм Истахридин) карталарында Тоқмақ ата көрсетилип келген. Адақ қаласы сол заманнан аррағырақта болыўы итимал. Хәзирги Мойнақ районының жерлери бир неше ўақыт теңиз хәм бир неше ўақыт курғақлық болып өзгерип турған. Оған және бир дәлил: хәзирги Калинин, Марат атындағы колхоз хәм Порлытаў балық завод ларының орны буннан он бес жыл бурын ушан теңиз екенин көзимиз бенен көрдик. Ал, бир ўақыт ларында ол жерлердің боз болғанын да көрген ғаррылар бар» [2]. Тилеўберген Жумамуратов, тарихый дереклерге илимий жантасып, мәселениң изертлениў тарихына да итибар берген. Мысалы, «XVIII әсирден баслап рус илимпазлары Әмиўдәрәя хәм Арал теңизинде бир қанша изертлеўлер жүргизген. Арал теңизин изертлеўши профессор Берг, 1880-жыллары Мойнақ атаўы қыр менен тутас екенин билдиреди. Бұл сөз шынында да дурыс». «Буннан 70 – 80 жыллар бурын Мойнақ Үргеге дейин курғақлық, түслик тәрәпи қыр менен жалғас екен. Хәзирги моторлар жүрип турған жол – «түйе жол» болып, сол заманда арба, түйелер менен жақын еллердің Тоқмақ атадан дуз тасыйтуғын жолы болған. Мойнақтың өзи тоғайлық екен. Жақын жердеги еллер бұл жерден кийик, түлки, қоян сыяқлы аңларды аўлаған. Мойнақтың ар тындағы таў (кумшык) тоғайдың үстинен уп-узын, аппак, түйениң мойны сыяқлы болып көри неди екен. Соны адамлар «Мойны ақ» деп атаған. Соңынан «Мойны ақ» деўдің орнына «Мойнақ» болып аталып кеткен»[2].

«Халықтың айтып келген әпсана-рәўиятларының хәр биринде тарихый шынлық бар»[2] – деген еди Т. Жумамуратов. «Хәзирги Мойнақ районының жерлери, теңизи хәм Тоқмақ ата, Хәким ата мазарлары туўралы халық аўзында түрли аңыз сөзлер көп. Соның бири мынадай» – деп әнгиме баслайды шайыр билген тарихынан сөйлеп. – «Солардың бири, Арал теңизиниң түслигинде Адақ (бизинше аяқ, тамамлаў – аяқлаў – адақлаў сөзи соннан қалған) деген уллы қала болыпты. Қаланың үлкенлигинен, жайлардың тығыз хәм бийиклигинен, төбесине минген пышық жерге түсе алмайды екен. Халқы Шинмашин (Қытай), Юнан (Греция), Хиндстан еллери менен саўда еткен. Бир заманларда Адақ шәхәри патшасының Төребекханым деген қызы болыпты. Бұл қыздың сулыўлығына, ақылына хәм даңқына қызып, дәрәяның өриндеги бир еллердің ғарры патшасы ашық болған. Сөйтип, қызды хаялларының үстине айттырыпты. Бирақ, қыз-патша оған көнбеген. Буған ашыўланған ғарры патша, Адақ қаласына келип турған дәрәяны өрден тас қылып байлап таслаған. Адақ халықлары шөлден қырылатуғын халға келген. Төребекханым елден жүйрик қулынлы бийелерди жыйнап алыпты. Ол бир жерге қулынды бай латып, бир ат шаптырым жерге бийени байлап кете берген де, ғарры патшаның елине барған. – Дәрәяны жықтырың, – деген қыз, патшаға, – одан кейин мен сизин менен сөйлесемен!

Патша Төребекханымның келгенине кууанып, дәрхал бұйрық берген-де, дәрьяны жықтырған. Соннан кейін қыз: – Түргелип тұрған түйенің қуйрығы жерге жеткен күні, сизің мен туұралы мақсетіңіз орынланады! – деп елине кете берген. Изинен куұғыншы куұған менен жете алмаған, себеби, бийелер өз қулынына жеткенше оғада қатты шабады екен.

Қыз саламат елине келген, бірақ, келгенинің пайдасы болмапты. Көп ұақытлардан берлі иркилип тұрған дәрьяның суы атлығып келип, бірден қаланы басқан. Сөйтіп, Адақ қаласы сууға ғарқ болып, апатқа ушыраған. Мыңлаған алтын бесикли балалар суудың астында қалған»[2].

«Мойнақтың алдындағы дәрұаза сол шәхәрдің түслигиндегі дәрұазасы екен», – деп түсіндіреді шайыр. – Тоқмақ ата – Әбдирахман тақмахий, Хәким ата – хәким Сулайман, сол Адақ қаласының адамлары екен. Әбдирахманды «тақмахи» деген себеби, сөзді тақмақлап сөйлейтуғын шайыр болыпты, дейді. Ал, Хәким Сулайманның шайыр екенлігі әдебиет тарихынан мәлім. Шынында да, бұл жерде әйемгі заманларда қаланың болуы итимал. «Бақырған» деген кітаптың бір жерінде «Адағу кул Сулайман хәким сөзі» деп келтіреді. Ол сөздің авторы, Хәким Сулайман деген кісіннің мазары 5-ауыл территориясында хәзір де бар» [2]. Автордың Мойнақ, Арал этирапындағы билимлері оның «Арал – елдің ырысы», «Мойнақ – өткен ұақытларында», «Мүбәрек болсын» деген атамалардағы баспасөзде жәрияланған мақалаларында да жәмлген.

Шайырдың тарихый дүньятанымында тек ғана Арал темасы бойынша пикирлеудің өзін үлкен үш бағдарда үйренуі хәм шақаптарға бөліп классификациялау мүмкін: 1. Арал теңизінің көркем образы: а) Арал теңизи, Арал этирапы тәбияты, хайуанатлар дүньясы х.т.б. хәққындағы қосықтары: а) көркем шеберлік; б) шығармаларында суу, теңиз, дәрья, океанға мегзетілген көркемлеу қураллары, теңиз этирапы адамлары образы, тарихый мағлыұматлар. 2. Арал тарихы: Арал теңизи хәм Арал жағалаулары тарихына байланысly мақалалары. 3. Арал машқаласы: а) XX әсир орталарынан баслап жазған теңизді қорғау хәққындағы қосық фельетонлары; б) Арал машқаласына байланысly баянатлары. Бұл бағдарлардың хәр бири өз алдына кең изертлеуді талап етеді.

Тилеуберген Жумамуратов балалығынан теңиз бенен тилесип, толқын менен айкасып өскен шайыр, оннан да әжайып мәнәуий мийрастан нәр алған. «Дүнья – мұхит, жүздім тасқын ағысын, Ушыратпадым тоқтайтуғын жағысын», – деп жазады шайыр өзінің «Өмиримнің лирикасы» қосығында. Шайырдың, дерлік барлық дәретпелерінде қолланатуғын эмоционал-экспрессив көркемлеу қуралларының тийкарында теңиз, толқын лар, булақ, мұхит хәм т.б. турады. Бундай мысалларды шексиз көп келтиріп өтиу мүмкін. Оның, хәттеки, сатиралық қахарманы да түс көрсе, «Теңизге жылым салған, Тонналап балық алған» хәм т.б. болып шығады. Шайырдың Арал теңизи этирапында дүньяға келип, халқымыздың уллы классик шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Аяпберген шайырлар менен мәканлас болып, олардың ақыл-санасында, тилинде ядый айтылып жүрген шығыс поэзиясы дүрданалары менен танысқан. Көрнекли шайырлардың өзлерінің қосықтарының да ең түп нұсқа вариантларын ауылласларынан тыңлап өскен. Тилеуберген өскен «Аққум» ауылында өзге жақлардың ақын, шайырлары талпынып келгендей дилұарлық жарыслары хәмийше қызып тұрған.

Философиялық анықлауларға қарағанда, тарихый сана – тарих қубылысларын, тарихый мағлыұматларды үйренуі барысында қәлиплеседі. Тарихый сананы жетилистириуши тийкарлар – хәр қыйлы түсіндірмелер, хронологиялар, аңыз-ертектерде сәуленеді. Миллет мәнәуиятының ажыралмас бөлгени сыпатында халықтың өзлигин аңлауы хәм тастыйықлауына хызмет етеді.

Алым И. Сағыйтов ұақтында мынадай пикир билдирген еді: «Ол (Тилеуберген – М. Ж.) өзінің туұылып өскен жерлері – Арал теңизи жағаларында тап сол жерде туұылып, өмир сүрген ұстазы шайыр бабалары Бердақ, Күнхожаның, Әжинияз бенен Аяпбергеннің хасыл сөз маржанларын көкирегине тоқып, солардан шайырлық өнерін үйренді. Бұл жағынан қарағанда Тилеуберген, сондай-ақ, Аббаз аға менен Садық ағаларды да сол уллы классик шайырлардың дәретпесін дауам еттириуши ңызамлы мийрасхорлары деуе болады»[10]. Бұл дурыс пикир.

Шынында да, Тилеуберген шайыр халық ауыз әдебияты үлгисинен болсын, шығыс классик шайырларының шығармаларынан болсын, ядынан айта билді. Өзі Арал теңизи этирапында жасаған қарақалпақтың атақлы классик шайырларының қосықтарын сол ауылларда таралған түп нұсқа вариантларын жақсы билгенликтен, жаңа дәуірде олардың дәретпелерінің халыққа туұры жеткерилиуи ушын жан күйдирген. Оның «Күнхожаның бір қосығы хәққында»[4], «Әжинияздың алтын мийрасын кир шалмасын»[5] киби мақалалары бұл айтылғанларға мысал болады. Аяпберген Муұсаевтың бұрын баспада жәрияланбаған «Тапылмас» қосығын, «Гүлхәсен» қосығының оригинал вариантын Тилеуберген шайырдың айтып бергени бойынша баспасөзде жәрияланған мақалалар [6] шайырдың миллий мәдениытымызға гирбиң жуқтығысы келмеген патриотлық жанашырлығының мысалы.

Рус жазыушысы Л. Н. Толстойдың «Үндемей тура алмайман!» деген сөзі ондағы айтпасына қоймайтуғын тасқын талантының белгиси. Қала берсе, халыққа айтар сөзі болғандай билимдан лығынан. Тилеуберген Жумамуратовтың үй архивіндегі көркем дәретпелерден басқа, тарихый мағлыұматларды жәмлген хәр қыйлы бағдарлардағы мийраслары, оның жетик тарихый санасынан дерек береді..

Шайырдың үй архивіндегі өз қолы менен жазып қойған мынадай мағлыұматлар бар: «Қарақалпақлардың әйем заманлардан жүдә үлкен халық болғанына әдебиет пенен мәдениытының жоқарылығына «Қоблан», «Шәрьяр», «Қырық қыз», «Алпамыс» сыяқлы көплеген дәстан мийрасларының өзі гүуалық берип тұр, деген жазыулары бар шайырдың. – Бұл эпослар хәм көплеген қосық, жыр, тақмақ, бәйит, өлеңлері ең әйемгі вариантлар екенлігінен дерек бермекте. Әсиресе, әйемнен мийрас эпосларымыз антик әдебиет дүрданаларынан,

греклердің дүньяға бел гили Гомер шығармаларынан қалыспайтуғынына өзим исенемен. «Гөрүғлы»ның қырк шакабын билетуғын баксылар өткен» деп айтысады ғаррылар». «Не қууларым бар еди. Не ғазларым бар еди!» – депти бурынлары» – «Қарақалпақтың хәр бир аўылларынан шыққан жыраўларын жастан тыңладық. «Жыраў-баксы жыйналды, қырк күн ойын ойналды», «Гернай-сырнай тарттырды, алтын қабақ аттырды» дейди ескилер. Жоқ нәрсе айтылмайды»[13]. Жәмийетлик искер, мийнет қахарманы Қәлибек Камалов Тилеўберген шайырдың бул киби мақалаларына берген баҳасы дыққатқа ылайық. «Тилеўберген Жумамуратовтың миллетимиздің тарийхтағы орнын белгилеуде фольклорлық мийрастың әҳмийетин баҳалап жазған сөзлери маған хәрдайым ой салады» деп жазған еди ол. – ...шайырдың киндик қаны тамған Ана-Ұатанына деген шексиз меҳир-мұхаббаты, миллий қәдириятларымызды терең билиў, сонлықтан да, иззет-хүрмет пенен жанындай көрип қәстерлеў сезиледи. Себеби, ол усы мәнәўий әлем менен кәмалға келди, «байтеректиң тамыры да тереңде» деп өзиниң айтқанындай, оның бәлент пәрўазы поэзиясының тамырлары да халық аўызеки мийрасынан нәр алды, аўыз әдебиятының ең жақсы дәстүрлерин жақсы меңгерип, әжайып дәретпелеринде жаңаша жанландырды»[8].

Үлкен әдебиятшы алым Қәлимет Султановтың шайыр менен сораў-жуўап сәўбети нәтийжесинде жазып алғаны бойынша айтатуғын болсақ, Тилеўберген өзиниң ядта сақлаўшылық уқыбы ҳаққында былай деген: «Бурын жыраўлар, баксылар айтқан қысса, дәстанларды түнде тойда еситсем, ертеңине күндиз адамларға оны өзгертпестен ядтан айтып берер едим. «Алпамыс» пенен «Гөрүғлының» шақаптарын сондай дәрежеде билемен»... «Наўайы, Мақтумқулы, Бердақтың шығармаларын жасымда көп оқып едим, олар дың қосықлары ядымда елеге шекем сақланады»[11]. Шайырдың дәретпелериндеги тарийхыйлыққа қосымша, усындай мағлыұматларға толы мақалаларын үйрене отырып, бул тулғаны тарийхшы сыпатында да таныймыз.

Бул жуўмақларға келиў себебимиз, бириншиден, шайыр өмирбаянына муўапық, ол балалығынан халқымыздың әзелий руўхый азығы болған ескише тәлим алған. Дәслеп аўыллық мектепте, соң, устазлары киби Қарақум ийшан медресеси сабақларынан да суўсынланған. Араб жазыўын жақсы меңгерген, өмиринше, ҳәмме дәретпелерин араб жазыўында жазған, соң заманы талабына муўапық кириллге көширетуғын болған.

Үй архивинде шайырдың бәрше қолжазбалары, гейпара ескише билген дослары менен жазыспалары арабша жазыўында хатқа түскен. Себеби шайыр сол дәўирдің оқымыслы жасларының бири сыпатында араб-парсы тилинен де хабары болған. Қарақум ийшан медресесинде де оқыған. Усы тийкарда ол тилди сақлаў жөниндеги пикирлеринде былай дейди: «Әжинияз дәретпелери китабый тилде жазылған, шығыс мәденияты дәстүрлери қарақалпақ поэзиясы ушын тән белги» деп айтатуғын еди. Заманласларын, жасларды, жазба ҳәм аўызеки пикирлесиўлеринде қарақалпақ уламалары арасында қәлиплескен араб парсы сөзлеринен, шығыс мәденияты тийкарындағы парсы-тәжик сөзлерине үнлес китабый тил ден, улыўма тийкардағы түркий сөзлерден, түсинбеўшилиқ, терең билмеўшилиқ себебинен «бизиң сөзимиз емес» деп терминлерден ўаз кеше берийден сақ болыўға шақыратуғын еди. Қарақалпақ халқы тарийхындағы әзелий билимлерге қосымша, Глеуберген Ташкенттеги Орайлық Азия университе тиниң тарийх факультетин айрықша баҳалар менен тамамлаған талаба. Демек, қәнигели тарийхшы. Ол тийкарлы меңгерген тарийхый билимин өз дәретпелеринде ҳәм илимий изленислеринде пайдаланған. Өзи талаппамағаны себебли алымлық ҳүжжетине ийе емес, бирақ, қалдырған мийрасларындағы анализлер, тужырымлы пикирлер, болжаў, шамалаўлар, илимий жуўмақлар оның алым-лыққа миясар инсан болғанлығының гүўасы. Т. Жумамуратовтың баспасөзде жәрияланған яки үй архивиндеги тарийх, фольклор ҳәм жазба әдебият, тил билими, көркем өнер, тәлим-тәрбия, үрп әдет дәстүрлер ҳаққындағы мақалалары, пикирлери көп. «Тил байлығы – ел байлығы», «Сынға шымшымайлық жараспайды», «Пәтғұасыз сын», «Саз бенен сөз сай болсын», «Халық шайырлары деген кимлер», «Бала тәрбиялаў – хүрмет, устазлық – мәртебе», «Қарақалпақ халқының базы бир дәстүрлери ҳаққында» х.т.б. мийнетлери хәр кыйлы аспектлерде өз алдына үйрениўди талап етеди. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық театры залында Т. Жумамуратовтың 100 жыллығына арналған көркем-әдебий кешде философ алым Жуманазар Базарбаев өз сөзинде шайырдың айтыс өнериндеги шеберлигин баҳалаўға оның патриотизми жағынан жантасып, оның халқына жөнсиз тил тийсе, шапшып кетер мәртлигин, халқының арын арлаўдағы жүреги толы дилўарлығын, қатаң, нәзик қашырымлы айтыс беллесиўиндеги он бес жасар баланың әдеп икрамлы этика менен-ақ, күшли, тәжирийбели, атақлы сөз шебери болған бәсекилесин «мат» қылыўын жоқары баҳалаған еди.[13] Әлбетте, импровизация менен сол сәтте тужырымлы сөз айта билиў тарийхый сана ҳәм көркем шеберлик көринислери екенлиги ҳақ.

Жуўмақлап айтқанда, миллет тарийхы, басып өткен жоллары ҳаққындағы тарийхый, географиялық мағлыұматлар, хәр бир халықтың жәхән тарийхындағы орнын белгилейди, халықтың өз лигин аңлаўына, тарийхый ҳәм илимий сананың артыўына тәсир жасайды.

Солай етип, изертлеўлеримиз жуўмағы — Тилеўберген Қупбатулла улы көп тармақлы билимге ийе инсан, тарийхтың да билимданы, ел-халқына жаны пидә патриот ҳәм гуманист екенлигинен дерек береді.

Хәзирги дәўирде елимизде орынлы түрде туризмге кең итибар қаратылмақта. Туризмнің бир айрықшалығы, тәсир күши, шәрти – сервис хызмети, таңландырыў, сүйсиндириў, елди танытыў. Усы көзқарастан да, Тилеўберген Жумамуратовтың Арал теңизи көркин ҳәм тарийхын мөрлеген мийрасларынан туризмди раўажландырыў ислеринде де кең пайдаланыўға болады.

ЭДЕБИЯТЛАР

1. Vambery H. Das Turken volkinseinemelhnologischenundethnographischen Beziehungen.Leipzig, 1885, s. 373, 374.
2. Ж.Тлеуберген. Мойнақ – өткен уақытларында. «Қызыл балықшы» газетасы, 1947, №13(935).
3. Жумамуратов Т. Арал – елдің ырысы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы. 1974, 10-июнь.
4. Жумамуратов Т. Күнхожаның бир қосығы хақында. «Совет Қарақалпақстаны», 13-май, 1975-жыл, №94(11738)
5. Жумамуратов Т. Әжинияздың алтын мийрасын кир шалмасын. «Әмиўдәрәя» журналы, 1960.
6. Жумамуратова М. Жүреклерге жол тапқан қосықлар. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 17-январь, 1992, №12 (15921)
7. Иванов П. П. Новые данные о каракалпаках. Советское востоковедение, т. III, М. – Л.. 1945. стр. 62 – 63. 11 С. П.
8. Камалов С. Илимли ерге нур жауар. Нөкис, «Илим», 2010, 57.
9. Толстов С. П. Города гузов (историко-этнограф. этюды). Советская этнография, 1947. № 3;
10. Сағыйтов И. Эдебият ҳам дәуир. Нөкис 1988, 212.
11. Султанов Қ. Шайыр жолы. Нөкис, 1986, 72-бет.
12. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. 1962. стр. 273. и пр.
13. Шайырдың үй архивинен алынған қолжазба ҳам видео көринис вариантлары.
14. Философский словарь. Изд. Политической литературы. М., 1986.

Она юрт қадри ва тарихий тафаккур муносабатлари

Резюме. Мақолада ватаннинг қадр-қиммати ва тарихий тафаккур ўртасидаги боғлиқлик изоҳи — миллий ўзига хосликни шакллантириш механизмларини ва жамоавий хотириани чуқурроқ аңглатади. Авлодлар ўртасидаги муносабатларни ўрганишга ёрдам беради, динамик ўзгарувчан дунёда миллий ўзликни сақлашга хисса қўшади.

Калит сўзлар: кадрият, Ватан, фикрлаш, ижод, ўзига хослик.

Ценность Родины и отношения исторического мышления:

Резюме. В статье объясняется связь ценности Родины с историческим мышлением - механизмами формирования национальной идентичности и коллективной памяти. Он помогает изучать взаимоотношения поколений, способствует сохранению национальной идентичности в динамично меняющемся мире.

Ключевые слова: ценность, Родина, мышление, творчество, оригинальность.

The value of the motherland and the relations of historical thinking:

Resume. The article explains the connection between the value of the homeland and historical thinking - the mechanisms of national identity formation and collective memory. It helps to study the relationship between generations, contributes to the preservation of national identity in a dynamically changing world.

Key words: value, Homeland, thinking, creativity, originality.

МЫРЗАГУЛ МУСАЕВИЧ БАБАЕВ: ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И РЕАБИЛИТАЦИЯ

Нуржанов С.У., Кудияров А.Р., Зарипбаев У.О.

Каракалпакское отделение Академии наук Узбекистана, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук

Каракалпакский государственный университет

Интерес к политической истории Каракалпакстана советского периода по-прежнему остается сегодня в центре внимания многих исследователей. Отношение широкой общественности и представителей научных кругов к эпохе сталинизма продолжает оставаться неоднозначным, поскольку правда об этом времени долгое время замалчивалась или извращалась, находясь под прессом идеологии. Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев, недавно выступая на торжествах, посвященных Дню поминовения жертв репрессии, указал, что «самая большая школа, самое большое воспитание - сама история. Наша молодежь должна хорошо знать нашу историю, брать пример с наших предков, а не с других. Это необходимо донести до молодежи на понятном ей языке, интересно, через социальные сети. Если воспитаем молодое поколение в таком духе, сможем решительно продолжать избранный нами путь» [1]. В годы сталинских репрессий жертвами власти стали многие представители народов, населяющие обширную территорию Евразии. Многие из них вынуждены были покидать свои родные земли, уходя от кровавых щупальцев Красной армии, другие, наоборот, по долгу службы, так называемые посланцы братских народов, с наивной верой в будущее «коммунистического» общества. Их нельзя осуждать, так как они — люди своей эпохи, со своими взглядами и мировоззрением. Но самое главное — они в самые трудные времена сохранили свою совесть и сумели отстоять свою честь. Одним из таких был Мырзагул Бабаев, уроженец ныне Шалкарского района Актюбинской области Казахстана.

Мырзагул родился 1914 году в ауле Кошкар-ата в местности «Қызыл ой» в семье простого труженика Баба Мусаева, который всю жизнь работал наемным работником у зажиточных хозяйств. Мать Мырзагула умерла в 1914 году, вскоре после его рождения. Отец Мырзагула пережил свою жену всего на пять лет и умер в 1921 году. После смерти отца он жил у родственников, в том числе в семье дяди по отцовской линии Кенжебай Мусаева. В 1927 году его передают на обучение в интернат на станции «Кара-шакат» Шалкарского района, где он и окончил начальную школу. Как известно, в 1930-1931 годы в Казахстане в результате засухи и преступной политики геноцида советской власти во главе секретарем Крайкома партии Казахстана И. Голощекина в казахской степи начался голод. Поэтому с осени 1931 года на территорию приграничных с Казахстаном областей как на север (Россия), так и на юг (Каракалпакстан, Туркменистан, Узбекистан) массами стали устремляться потоки голодного казахского

населения. Массовые откочевки были одной из форм коллективного протеста и сопротивления казахов политике строительства колхозов и единственно правильным выходом с целью избежать голодной смерти. [2; 288] По неполным подсчетам современных исследователей республику в эти годы покинули около 1 миллиона населения. [3; 288] Откочевавшее население прибывало на территорию Каракалпакстана, стихийно распolzаясь по всей территории. [4; с-288] В то время об этом нельзя было говорить, поэтому при допросе Мырзагул указывает: «В 1931 году учитывая, что материальные условия жизни в Казахстане для меня стали казаться ухудшившимися, нашел необходимым поехать в Каракалпакию. С этой целью примерно в августе месяце 1931 года прибыл в Караузякский район ККАССР, где и остался на постоянную работу».

В том же 1931 году в сентябре месяце Мырзакул оказался в Каракалпакстане. Он отправляется в Чимбайский район, где издревле жили каракалпаки и казахи, так как Чимбай на протяжении многих веков сформировался как крупный административный, политический и культурный центр в низовьях Амударьи. К тому же очень сильны были связи с Казахстаном. Сначала его направляют на должность счетчика в Караузякское отделение Госбанка, затем переводят в районное отделение в Чимбае. В начале 1936 года переходит на работу в Чимбайский райком комсомола в качестве пропагандиста. В 1936-1938 годах отслужил в артиллерийских частях Красной Армии рядовым красноармейцем, расквартированных в г. Самарканде. После демобилизации М. Бабаев вновь возвращается в Каракалпакстан. Его направляют в структуру «Карпромсоюза» на должность культработника, а в мае 1939 года был назначен на должность прокурора Куйбышевского района, а в сентябре был переведен прокурором в Чимбайский район. На этой должности он проработает до августа 1942 года. В августе 1942 года его снимают с должности и исключают из партии за то, что заступился за сотрудника прокуратуры некоего Айтенова и укрывал его от призыва в армию, а также «за участие в групповом пьянстве во время сопровождения призванных в РККА». В это время в Чимбае арестовывают 18-летнего некоего Балтабая Пирманова «за контрреволюционную агитацию и профашистские беседы среди населения». Б. Пирманов при допросе указывает, что слышал подобные разговоры во время ужина группы ответственных работников Чимбайского района. Он указывает на участников этой встречи, а среди прозвучавших фамилии были фамилии ответственных работников райкома партии, исполнительного комитета, судебных и прокурорских работников района. Органы НКВД начали оперативную работу по выявлению их служебных и межличностных связей, что в конце этой деятельности приходят к выводу о наличии контрреволюционной повстанческой организации в Чимбайском районе».

5 октября 1942 года следователь СПО НКВД ККАССР, сержант милиции Мадгазин подписывает постановление по делу № 823 об аресте М. Бабаева, Б. Тажиева, Н. Кийикбаева и Б. Ратова как участников т.н. «Чимбайской контрреволюционной повстанческой организации». Сначала были несколько допросов, где М. Бабаев отрицает все обвинения, несмотря на жесткое давление следователей. 23 октября его арестовали.

4 ноября 1942 года М. Бабаеву предъявляется обвинение в совершении преступлений, согласно ст. ст. 58 и 67 УК УзССР. Обвиняемым по этому делу инкриминировалось проведение среди населения «контрреволюционную профашистскую агитацию», а также деятельность против советской власти, на что он отвечает: «В предъявленном мне обвинении в пр. пр. ст. ст. 58 и 67 УК УзССР виновным себя не признаю. Я никакой контрреволюционной организации в городе Чимбае не знал и не знаю». После продолжительных ежедневных допросов с применением физической силы и истязательств, 25 ноября 1942 года в состоянии аффекта М. Бабаев подписывает бумагу с «признательными показаниями», которую подsunул ему следователь Астафьев... Он пишет: «На следствии [были] систематические издевательства Астафьева надо мной, и я когда был убежден в том, что при таких издевательствах долго жить не буду, поэтому чтобы не пропадать решил написать [признательные показания]».

С него требуют дать показания и на других участников т.н. «Чимбайской контрреволюционной организации», но после отказа, 3 февраля 1943 года ночью заместитель наркома НКВД Грушков вместе с Астафьевым вновь избивают его. «Я тогда потерял всякую надежду, - писал М. Бабаев впоследствии. – И на следующий день, когда начал издеваться Астафьев, я тогда окончательно решил и отказался от своей жизни».

Выбив таким образом показания, сотрудники НКВД ККАССР 13 апреля 1943 года принимают решение отправить обвиняемых по этому делу этапом в Ташкент. Именно в этот день состоялся один последних допросов в Нукусской тюрьме, который начался в ровно в полночь и закончился в 5 часов 45 минут утра...

17 апреля они прибывают в ташкентскую тюрьму НКВД, где продолжались допросы и под страхом смерти М. Бабаев вновь подтверждает свои признательные показания. Здесь следственное дело М. Бабаева объединяют с других подследственных, и 3 июня 1943 года начальник 3 отделения Следственного отдела НКГБ УзССР, капитан Госбезопасности Барышев подписывает постановление о принятии дела под № 2800 к своему производству. 4 июня 1943 года вдруг М. Бабаев дает собственное ручное показание, где полностью отрицает свою вину. Он показывает, что с 11 ноября 1942 года ежедневно подвергался на допросе насилию и зам. начальника СПО НКВД ККАССР Астафьев «замучил признание», якобы, я состою членом контрреволюционной организации, существовавшей в Чимбайском районе». Расследование дела затягивалось и только в ноябре 1943 года дело №2800 было передано в Особое совещание при НКВД СССР. В марте 1944 года Особое совещание возвращает дело на доследование для проверки некоторых фактов. Приговор всем подследственным по этому делу был оглашен только 30 сентября 1944 года. Предъявленные обвинения уже были переквалифицированы и Мырзагул Бабаев был осужден по ст. ст. 7, 35 УК РСФСР сроком на 8 лет... 19 сентября 1957 года Судебная коллегия Верховного суда СССР по уголовным

делам отменила приговор Особого совещания при НКВД СССР и прекратила производство дела, признав подсудимых невиновными. Реабилитация стала не только возвращением справедливости, но и новым началом, новой главой в жизни Мырзагула Бабаева. Судьба повернулась к нему лицом, подарив ему шанс исправить прошлые ошибки и доказать свою невиновность. Впереди открывались новые дороги, наполненные надеждой и возможностью начать все с чистого листа. В семидесятых годах XX века его жизненный путь привел в Кибрайский район, один из районов Ташкента, где он проживал до 1970-х годов. Он трудился в коллективных хозяйствах в качестве старшего ревизора, инструктора по колхозному учету и бухгалтера. В 1974 году он вышел на заслуженный отдых. Мырзагул Мусаевич Бабаев умер в 1994 году, в возрасте восьмидесяти лет, оставив после себя память о своей жизни и деятельности, полной трагедии и торжества справедливости. Он был человеком, который заслужил уважение своими благородными качествами, такими как честность, порядочность и умение красноречиво выражать свои мысли. Он всегда находил время помочь своим родственникам и был обладателем обширной домашней библиотеки. Его внуки вспоминают его как человека, обладающего высоким уровнем интеллекта и рассудительности, который с большим интересом изучал и ценил народный фольклор.

Он оставил после себя не только благодарных ему потомков, но и богатый духовный и культурный наследие, которое до сих пор читается и изучается его наследниками, стремящимися сохранить и развить семейные ценности и традиции.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мирзиёев Ш.М. Самая большая школа, самое действенное – сама история. Выступление на торжествах, посвященные Дню памяти жертв репрессий. 31 августа 2024 года // <https://president.uz/ru/lists/view/7515>
2. Аяган Б.Г., Кыдыралина Ж.У., Аунасова А., Кашкимбаев А.Н. и др. Правда о голоде 1932-1933 годов. - Алматы, 2012. С. 228.
3. Сыдыков Е.Б. Гонимые голодом. – Семей, 2010. С. 4.
4. ЦГА РК, ф. 322, оп. 1, д. 85, л. 7.

Аннотация: Мақолада Мирзагул Мусаевич Бабаевнинг ҳаёти Совет Иттифоқи тарқалиши ва Ўзбекистон мустақилликка эришган даврдаги тарихий ўзгаришлар нуқтаи назаридан ҳам қўриб чиқилади. Мақолада тарихий ва маданий меросни ўрганиш ҳамда сақлашнинг аҳамияти таъкидланиб, бу бизнинг жамиятимизни шакллантиришда аввалги авлодларнинг хиссасини англаш ва қадрлашга ёрдам беради.

Калит сўзлар: Репрессия, ҳукм ва сургун, НКВД, реабилитация.

Аннотация: В статье рассматривается жизнь Мырзагул Мусаевича Бабаева с точки зрения исторических изменений в период распада Советского Союза и обретения независимости Узбекистана. В статье подчеркивается важность изучения и сохранения историко-культурного наследия, которое помогает понять и оценить вклад предыдущих поколений в формирование нашего общества.

Ключевые слова: Репрессия, приговор и ссылка, НКВД, реабилитация.

Abstract: The article examines the life of Mirzagul Musaevich Babaev in terms of historical changes during the dissolution of the Soviet Union and Uzbekistan's independence. The article emphasizes the importance of studying and preserving historical and cultural heritage, which helps to understand and appreciate the contribution of previous generations in shaping our society.

Keywords: Repression, sentencing and exile, NKVD, rehabilitation.

JANA' O'ZBEKSTANDA JASLAR SIYASATI HAM OLARDI' PUQARALIQ POZICIYASIN QALIPLESTIRIWDI' HUQIQIY TIYKARLARI

Orinbetov N. T.

Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogika instituti docent w.a., p.i.f.d.

Mámleketimizdiń “Milliy tikleniwden - milliy rawajlanıwǵa qaray” principi tiykarında rawajlanıwdıń jańa basqıshına ótiw dáwirinde jaslardıń nızam hújjetleri mazmunınan xabardarlıǵı, huqıqıy sanası jáne mádeniyatın rawajlandırıw, olarda salamat turmıs tárizine ámel etiw, insan huqıqları, gender teńligi, tınıshlıqtı súyiwshilik hám milletleraralıq tatıwlıq, hújdan erkinligi, barlıq millet hám xalıqlardıń tilleri, úrp-ádetleri hám dástúrlerin húrmet etiw sıyaqlı ulıwma insanıyılıq qádiriyatlar menen birge milliy-etikalıq qádiriyatlardı qalıplestiriw, sociallıq-siyasiy hám ekonomikalıq belsendilik, bekkem puqaralıq kompetenciyanı rawajlandırıw zamanagóy milliy tálim-tárbiyanıń baslı baǵdarı sıpatında belgilep alınǵan. Sońǵı jıllarda qabil etilgen bir qatar normativ-huqıqıy hújjetler analizi jaslarda puqaralıq poziciyasın úzliksiz tárbiyalaw zárúrli aktuallıq ekenin kórsetedi. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2019-jıl 31-dekabrdegi 1059-san Qararı menen tastıyqlanǵan “Úzliksiz mánawiy tárbiya koncepciyası”nda “puqaralıq poziciyası, ózi hám átirapındaǵılarga jáne de jámiyetke qarım-qatnas tiykarlarınıń qalıplesiwi”, “belsendi puqaralıq poziciyasın kúsheytıw” sıyaqlı indikatorlar [1] ayırıqsha belgilep ótilgen. Búgingi kúnde dúnyada júz berip atırǵan waqıyalar, globallasıw processleriniń tezlesıwi hám keńeyiwi, túrli aymaqlarda júzege kelip atırǵan krizisler Fr.Nicshe pikiri menen aytqanda «barlıq qádiriyatlardı qayta bahalaw»[2]ǵa alıp kelmekte hám bul bahalaw ayırım qarama-qarsılıqlarǵa, hátteki destruktiv ózgesheliklerge iye. Búgingi kúnde ayırım Batis mámleketleri globallasıw hám demokratiya bayraǵı astında óz mádeniyatların basqa aymaqlarǵa jayıwǵa umılmaqta. Qarama-qarsılıqlarǵa bay bolǵan bunday mashqalalardı ańlaw ushın jaslardı dástúrlar hám qádiriyatlarımız tiykarında tárbiyalaw, olardıń huqıqıy sanasın hám huqıqıy mádeniyatın jetilistiriw, erkin pikirlewin, turmıslıq poziciyasın, keń dúnyaqarasın qalıplestiriw hám rawajlandırıwǵa kómeklesiw talap etiledi.

Bunnan kelip shıǵıp, jaslarda puqaralıq poziciyasın qalıplestiriw-hár bir jasta eń áwele óz xalqınıń tariyxı, ruwxıy qádiriyatları, watanımızdın imkaniyatları hám keleshegin biliw, onı qádirlew, onnan quwanıw, elimiz tınıshlıǵı, watanımız rawajı hám xalıq abadanlıǵı ushın juwapkershilikti seziw, óziniń huqıqların hám minnetlerin jaqsı biliw menen birge olardı tolıq ámelge asırıw, hár qanday jaǵdayda da milliy máplerdi qorǵay alatuǵın pazıyetlerdi tárbiyalawdan ibarat. Birinshi Prezidentimiz Islam Karimov aytqanıday, “hámmebizdiń tiykarǵı wazıypamız – jaslarımızdın erkin pikiri hám dúnyaqarasınıń qalıplesiwine kómeklesiw, turmista óz poziciyasın bekkem belgilep alıwǵa járdemlesiw, olardı sanalı hám bilimli etip tárbiyalaw, átirapımızdaǵı waqıyalarǵa itibarsız bolmaw, mámleketke tiyisilik sezimi menen jasawǵa úyretiwden ibarat” [3:100]. Bekkem puqaralıq poziciyası qalıplesken jaslar mámleketke tiyisilikti ańlap jetedi, jáne de bul jaslarda watansúyiwshilik sezimi, konstituciya, nızamlardı hám mámleket nishanların húrmet etiw sezimi joqarı boladı. Sonday-aq, puqaralıq bir tárepten jámiyette shaxstın gárezsizligin, ekinshi tárepten adamlardıń jámiyet turmısındaǵı qatnasıwında sáwlelenetuǵın joqarı dárejedeǵi birlikti názerde tutatuǵın qaraslardıń jiyindisin ańlatadı. Puqaralıqtı ańlatatuǵın ayırım áhmiyetli tárepler dep tómendegilerdi atap ótsek boladı: puqaranıń óz huqıqların túsiniwi hám onı turmista qollanıw kónlikpesi; basqa puqaralardıń huqıqların húrmet etiw; puqaranıń óz is-háreketi ushın jeke juwapkershiligi; mámleket hám jámiyet aldındaǵı óziniń huqıqıy hám ádep-ikramlılıq juwapkershiligin ańlawı; puqaralardıń teńligi; joqarı ruwxıy ádeplilik ólshemlerge tiykarlanıp, sociallıq reallıqqa obyektiv hám kritikalıq jantasıw, hákimiyat penen, basqa puqaralar hám jámiyetlik birlespeler menen unamlı pikir júrgiziw qábileti; puqaralıq ózlikti ańlaw hám t.b[4].

Usı maqsette jaslardın puqaralıq poziciyasın rawajlandırıwda bilimlendiriw mákemelerinde jámiyetlik pánlerdin ornı ayırıqsha. Búgingi kúnde bilimlendiriw sisteması aldında jaslardın huqıqın, siyasiy sanasın, mádeniyatın rawajlandırıw, watan aldındaǵı juwapkershiligin kúsheytiw wazıypası turıptı. Sonday-aq, zamanagóy bilimlendiriwdin maqseti de joqarı sanalı, dúnya qarası keń, bilimli, óziniń erkin pikirine iye, watanga sadıq, milliy hám ulıwma insaniy qádiriyatlarga sadıq insanlardı tárbiyalawdan ibarat. Bul wazıypalardı jámiyetlik gumanitar pánler, sonıń ishinde «Huqıqtanıw», «Puqaralıq jámiyeti», «Milliy ideya», «Siyasattanıw», «Filosofiya», «Tariyx» hám t.b. pánler ámelge asıradı.

Jaslardıń puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwde «Huqıqtanıw» pání ayırıqsha áhmiyetke iye. Sebebi, dáslep jaslardın huqıqıy sanasın hám mádeniyatın rawajlandırıw hám usı tiykarda puqaralıq sanasın rawajlandırıw talap etiledi. Puqaralıq sanası, demokratiyalıq qádiriyatlar, ideallar, huqıq hám erkinlikler kóz-qarasınan shaxs, jámiyet hám mámleket ortasındaǵı qatnasıqlardı ańlawdan ibarat. Puqaralıq sana, puqaralıq juwapkershilikti, puqaralıq mádeniyattı, sociallıq áhmiyetke iye bolǵan ózgesheliklerdi de qalıplestiredi. Jaslardıń puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwde huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattın ornı júda áhmiyetli, sebebi, olarda sociallıq belsendilikti asırıw, jámiyet aldında puqaralıqtı ańlaw kónlikpeleriniń qalıplesiwinde tiykarǵı faktor bolıp xızmet etedi. Jaslardıń belsendi puqaralıq poziciyasın qalıplestiriw tek ǵana mámleket basshısının yamasa mámleket xızmetkerleriniń wazıypası emes, bálkim jaslar tárbiyasına juwapker bolǵan jámiyetge barlıq puqaralardıń wazıypası da esaplanadı. Jaslarǵa itibar, bul eń dáslep, shańaraqtın qalaberse jámiyettin tiykarǵı wazıypasına aylanıp barmaqta. Milliy hám ulıwma insaniy qádiriyatlar ruwxında kámillikke erisip atırǵan jaslarǵa, hár qanday juwapkershilikli wazıypanı isenip tapsırıw múmkin, búgin elimizde óz teńleslerine úlgi bolıp atırǵan, Ózbekstandı dúnyaǵa tanıtwda óziniń múnasip úlesin qosıp atırǵan jaslarımız kópshilikti quraydı. Jańa rawajlanıp atırǵan Ózbekstanımızda ótken bir jıl dawamında jas jigiti-qızlarımızdın 266 sı respublika, 80 ni xalıq aralıq pán olimpiadalrı jeńimpazları, 12 sportshımız jáhán, 93 sportshımız Aziya chempionatlarında, 150 den ziyat jaslarımız xalıq aralıq tańlawlarda joqarı nátiyjelerge eriskeni pikirimizdın dáliyli esaplanadı[5:252]. Tilekke qarsı ayırım jaslarımız óziniń qımbatlı waqtın nátiyjesiz jumıslarǵa sarıplap yamasa jaman jollarǵa adasıp kirip qalıp atır. Sonıń ushın usınday jaslardı tuwrı jolǵa baǵdarlap, olardı óziniń qábilet hám imkaniyatlarına isenim oyatıw, olardı erkin pikirlew, óz puqaralıq poziciyasına iye bolıwı, puqaralıq poziciyasın ámelge asırıw kónlikpelerin qalıplestiriw júda áhmiyetke iye. Bunday wazıypalardı ámelge asırıwdın bir qatar faktorları bar hám olar tómendegilerden ibarat: **Birinshiden**, shańaraqtaǵı sociallıq ortalıq. Ata-ananıń perzentine kórsetip atırǵan tásiiri, tuwrı baǵdarlangan tárbiyası. Ata-ananıń ózi perzentine úlgi bolıwı júda áhmiyetli rol oynaydı. Balanı jaslayınan erkin pikirlewge, kitapqa, belgili pán yamasa kásip-ónerge qızıǵıwın oyatıwǵa, baladaǵı qábilette erte ańlap onı tuwrı jolǵa baǵdarlawǵa ata-ana tikkeley juwapker. Bul jaǵday balanıń ózine bolǵan isenimin asırıwǵa úlken tásir kórsetedi; **Ekinshiden**, bilimlendiriw mákemelerinde alıp barılatuǵın tálim-tárbiya jumslarınıń durıs jolǵa qoyılǵanlıǵına baylanıslı. Balanıń qábileti hám olardıń individual ózgesheliklerin esapqa alıp tálim-tárbiyanı durıs shólkemlestiriw hár qanday pedagogtan úlken sheberlik talap etedi. Eger, pedagoglar baladaǵı qábilette, intasın hám qızıǵıwların óz waqtında ańlap, olardı rawajlandırıwǵa tásir kórsetse, bunday jaslardan keleshekte hár tárepleme nawqıran insanlar jetilisip shıǵadı. Bilimlendiriw mákemelerinde shólkemlestiriletuǵın hár qıylı ruwxıy, aǵartıwshılıq, huqıqıy-siyasiy temalardaǵı ilajlar jaslardın puqaralıq belsendiligin asırıwǵa xızmet etedi; **Úshinshiden**, máhálle belsendileriniń jaslar menen alıp barılatuǵın túrli formadaǵı ilajları. Sonıń ishinde, «Jas kitapqumar», «Jas sportshı», «Jas huqıqshı» hám t.b. ruwxıy-aǵartıwshılıq ilajlarınıń shólkemlestiriliwi, jaslardın jámiyette óz ornın tabıwǵa bolǵan qızıǵıwın asıradı; **Tórtinshiden**, jámiyetlik shólkemler, mámleketlik emes hám kommerciyalıq emes shólkemler, siyasiy partiyalardıń jaslar menen alıp baratuǵın iskerligi de, jaslardın puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwde áhmiyetli faktor esaplanadı. Búgingi kúnde, jaslar menen óz qatarın keńeytiriwge úlken itibar berip atırǵan shólkemler óz sociallıq tarmaqlarına iye bolıp, olar arqalı jaslardı belsendilikke shaqırmaqta. Jaslar parlamenti, jaslar agentligi bul baǵdarda úlgi bolıp atır desek qátelespeymiz; **Besinshiden**, Ǵalaba xabar quralları arqalı berilip atırǵan jaslardı belsendilikke shaqırıwshı kórsetiw hám esittiriwlerdi jáne de jetilistiriw zárúr. Búgingi kúnde bul máselede ǵalaba xabar quralları málim dárejede arqada qalmaqta. Itibar berip qaraytuǵın bolsaq, jaslarda belsendi puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwde ǵalaba xabar qurallarınıń roli úlken.

Biraq bul imkaniyattan jeterli därejede paydalanbay atırptı. Búgingi kúnde ayırım kórsetiwler júda sayız, turmıslıq mashqalalar menen baylanıslı kórsetiwler júda kóp. Bul óz nábwetinde jaslardı ózlerinen zeriktirip, uzaqlastırıp internetke qaramlılıǵın asırıwǵa alıp kelmekte. Internetten paydalanıp atırǵan jaslardıń hámme sin de durıs joldan baratırıp dep ayta almaymız. Sonıń menen birge, onnan durıs paydalanıp atırǵan jaslarımız da kópshilikte quraydı. Nátiye sonnan ibarat, huqıqıy bilimler tiykarında jaslardıń bekkem puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwde shańaraq, máhálle, tálim-tárbiya mákemeleri, jámiyetlik shólkemler, siyasiy institutlar, jaslar shólkemleri, galaba xabar quralları hám de olardıń birgeliktegi iskerligi áhmiyetli faktorlardan bolıp esaplanadı. Bul institutlardıń sistemalı hám uzlıksız birge islesiwı «Jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyatı rawajlandırıw sistemasın túpten jetilistiriw haqqında»ǵı Prezident Pármanın da tómendegishe belgilep berilgen: jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyatı rawajlandırıw “shaxs – shańaraq – máhálle – bilimlendiriw mákemesi – shólkem – jámiyet” principı boyınsha sistemalı hám uzlıksız shólkemlestiriledi [6].

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 5618-sanlı Pármanı tiykarında “Jámiyette huqıqıy mádeniyatı rawajlandırıw” Konceptiyası qabıl etilgen. Konceptiyada jaslardıń huqıqıy mádeniyatın rawajlandırıwǵa olardıń puqaralıq poziciyasın jetilistiriwge ayırıqsha itibar berilgen. Jámiyette huqıqıy mádeniyatı rawajlandırıwdaǵı mashqala hám kemshilikler “Joqarı huqıqıy mádeniyat – mámleket rawajlanıwınıń kepi” degen ideya astında bul konceptiya qabıl etilgen hám onı ámelge asırıw talap etiledi. Konceptiyanıń I bap 3-bóliminde bilimlendiriw mákemelerinde huqıqıy sawatlılıqtı asırıw belgilep berilgen. Ásirese, jaslardıń huqıqıy sawatlılıǵın asırıw, huqıqbuzarlıqqa hám korrupciyaǵa qarsı gúresiw sezimin oyatıw, ekstremizm, terrorizm hám basqa da jat ideyalardı qarsı bekkem immunitetti qalıplestiriw hám olardıń puqaralıq poziciyasın rawajlandırıwǵa ayırıqsha itibar qaratılǵan. Házirgi kúnde ayırım bilimlendiriw mákemelerinde, konceptiyada belgilengen wazıypalar tolıq hám turaqlı túrde ámelge asırıw mexanizmleri jaratılmaǵan, kópshilik jaǵdaylarda tek ǵana jıynalıslar ótkeriw menen sheklenip qalǵan. Jaslardıń huqıqıy bilimler tiykarında puqaralıq poziciyasın rawajlandırıwda olar alǵan bilimlerin ózleri turmısta paydalana biliwı kónlikpesin qalıplestiruwimiz hám turaqlı óz poziciyasına iye bolıwına erisiwimiz kerek. Bul baǵdarda kóbinese innovaciyalıq usıllardı engiziwimiz hám olardan nátiyjeli paydalanıwımız talap etiledi. Bunıń ushın jaslardıń puqaralıq poziciyasın huqıqıy bilimler tiykarında rawajlandırıwda tómendegishe innovaciyalıq usıllardı engiziw arqalı nátiyjege erisiwimiz múmkin: huqıq tarawına tiyisli internet portalın jaratıw (huqıqıy saytlar, yuridikalıq sózlikler, huqıqıy elektron kitapxana, maqsetli auditoriyalar); túrli huqıqıy jaǵdaylarǵa sheshim usınatuǵın huqıqıy másláhát sistemasın jaratıw hám onı iske túsiriw; puqaralardıń túrli huqıq tarawları boyınsha óz bilimin sınaw maqsetinde hár qıylı joybarlar jaratıw hám onı iske túsiriw; sociallıq tarmaqlarda úgit-násiyat jumsların alıp barıw; sociallıq tarmaqlarda sorawlar, anketalar arqalı jaslardıń huqıqıy mádeniyatın analizlew hám usı tiykarında puqaralıq poziciyasın rawajlandırıw; huqıqıy ádebiyatlardıń (sabaqlıq, oqıw qollanbalar, metodikalıq qollanbalar) elektron variantın islep shıǵıw, ásirese qaraqalpaq tilindegi variantların jetilistiriw. Bul baǵdarda qatar unamlı jumslarda alıp barılmaqta. Mısalı: Ózbekstan Respublikası Ádillik Ministrliǵı tárepinen “Bala huqıqları”, “Advice.uz”, “Huqıqıyportal.uz”, “Soraǵan edińiz” sıyaqlı internet portallarınıń jaratılıp iske túsirilgeni maqtawǵa ılayıq esaplanadı. Biraq, tek ǵana bul menen sheklenbey ele de huqıqıy portallardıń sanın kóbeytiw, puqaralıq jámiyeti institutları da bul baǵdarda óz jumsların jetilistiriw arqalı jaslardıń puqaralıq poziciyasın rawajlandırıwda unamlı nátiyjelerge erisiledi. Házirgi kúnde mámleket siyasatınıń wazıypalarınıń biri bilimli, fizikalıq salamat, huqıqıy mádeniyatlı, belsendi puqaralıq poziciyasına iye, hár tárepleme jetik hám kámil jaslardı tárbiyalaw esaplanadı. Bul wazıypalardı ámelge asırıw ushın bir qatar normativ hújjetler qabıl etilgen. Máselen: «Jaslarǵa tiyisli mámleketlik siyasat haqqında»ǵı Nızamda jaslardıń belsendi puqaralıq poziciyasına iye bolıwınıń tiykarları kepillengen [7]. Juwmaqlap aytqanda, puqaralıq jámiyetin qurıw menen baylanıslı júz berip atırǵan zámánagoy ekonomikalıq-sociallıq ózgerisler, jańalanıwlar demokratiya sharayatında jasay alatuǵın, hár qıylı hám nátiyjeli ráwishte jámiyet, mámleket hám óz máplerine xızmet etiwge uqıplı belsendi hám aqıl-oylı puqaralardı qalıplestiriwdi talap etedi. Bul bolsa óz nábwetinde bilimlendiriw hám tárbiya sistemasın jetilistiriwdi, onı jaslardıń kásiplik tayarlıǵı menen bir qatarda olarda puqaralıq isenimdi hám juwapkershilikti, puqaralıq minnetlemesin seziniwdi, belsendi puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwge baǵdarlanıwı talap etiledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги «Ўзлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» 1059-сон қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.01.2020 й., 09/20/1059/4265-сон, 19.06.2020 й., 09/20/391/0777-сон).
2. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. – М. : «Транспорт», 1995.
3. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. 14-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2006.
4. <https://staff.tiame.uz/storage/users/432/presentations>.
5. Мирзиёев Ш. М. Инсон манфаатлари ва ҳуқуқларини таъминлаш – демократик жамийят асосидир.(БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқ) Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган баҳо. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
6. Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида ПФ-5618-сон, 2019 йил 9 январь
7. “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 2016 14-сентябрь.

Yangi o'zbekistonda yoshlar siyosati va ularning fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishning huquqiy asoslari

Rezyume. Ushbu maqolada yoshlarning fuqarolik tushunchasini, fuqarolik tuyg'usini va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda, Vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda huquqiy bilimlarning o'rni va uning asosida ta'lim-tarbiya faoliyatini olib borish omillari haqida so'z etiladi.

Tayanch so'zlar: huquqiy ong, huquqiy ta'lim, huquqiy madaniyat, globallashuv, fuqarolik pozitsiyasi.

Молодежная политика в новом узбекистане и правовые основы формирования гражданской позиции молодежи

Резюме. В данной статье обсуждаются о роли правовых знаний в формировании понятия гражданства, гражданственности и гражданской позиции молодежи, в воспитании у них духа патриотизма, а также факторах проведения на его основе образовательной деятельности.

Ключевые слова: правосознание, правовое образование, правовая культура, глобализация, гражданская позиция.

Youth policy in new uzbekistan and the legal basis for the formation of young people's civic position

Summary. This article discusses about the role of legal knowledge in the formation of the concept of citizenship, the sense of citizenship and the position of citizenship of young people, in educating them in the spirit of patriotism, and the factors of conducting educational activities based on it.

Keywords: legal consciousness, legal education, legal culture, globalization, civic stand.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Бердимуратов Н.М.

Каракалпакский государственный университет

Одним из наиболее перспективных направлений деятельности в современном обществе является предпринимательство, которое играет важную роль в развитии экономики и общего благосостояния государства и народа. Практически для всех стран предпринимательство представляет особый интерес, потому что государственный механизм нуждается в активных драйверах экономики. Регулирование предпринимательства, является одной из основ, стоящих на пути развития и стабильности многих стран, включая Узбекистан. В последние годы правительство Узбекистана прилагает значительные усилия для стимулирования предпринимательства и повышения эффективности государственного управления. Обеспечение эффективной и гибкой нормативно-правовой базы для предпринимательской деятельности по праву считается одной из стратегических задач государственной власти и общества в любом государстве.

В контексте глобализации и интеграции Узбекистана в мировую экономическую и политическую систему, особое значение приобретает изучение и внедрение передового мирового опыта в области регулирования сферы предпринимательства. Многие страны уже успешно реализовали ряд инновационных мер и практик, направленных на развитие предпринимательства, что позволило им существенно повысить уровень прозрачности и эффективности своих государственных институтов. В сложившихся обстоятельствах представляется целесообразным проанализировать текущее положение развития нормативно-правового регулирования со стороны Правительства Республики Узбекистан предпринимательской деятельности. **Целью** статьи является комплексное выявление условий и направлений нормативно-правового регулирования предпринимательства в Узбекистане. **Объектом** исследования являются нормативно-правовые акты Республики Узбекистан в сфере регулирования предпринимательской деятельности. **Предметом** исследования являются факторы, закономерности, обуславливающие предпринимательство и обще-социальные, правовые аспекты политической практики в Узбекистане в сфере предпринимательской деятельности.

Одним из основных нормативно-правовых актов, регулирующих предпринимательство в Узбекистане является Конституция. Согласно статье 65 Конституции Республики Узбекистан, основу экономики Узбекистана, направленной на повышение благосостояния граждан, составляет собственность в ее различных формах. Государство создает условия для развития рыночных отношений и добросовестной конкуренции, гарантирует свободу экономической деятельности, предпринимательства и труда с учетом приоритетности прав потребителей [1]. Здесь же стоит упомянуть и 67 статью, в которой говорится, что государство обеспечивает благоприятный инвестиционный и деловой климат. Предприниматели в соответствии с законодательством вправе осуществлять любую деятельность и самостоятельно выбирать ее направления. На территории Республики Узбекистан гарантируется единство экономического пространства, свободное перемещение товаров, услуг, трудовых ресурсов и финансовых средств. Монополистическая деятельность регулируется и ограничивается законом [2]

Другим важным документом в сфере предпринимательства является отредактированный в 2012 году Закон Республики Узбекистан «О гарантиях свободы предпринимательской деятельности». Главные положения данного закона касаются основ осуществления предпринимательской деятельности, включая порядок регистрации бизнеса, лицензирования, учета и отчетности, и ряд других вопросов, гарантии прав субъектов предпринимательской деятельности (здесь упомянуто, что интересно, в числе около 16 гарантий, такие гарантии, как «Гарантии от неблагоприятного изменения законодательства для субъектов предпринимательской деятельности»), защиты прав субъектов предпринимательской деятельности, и иные заключительные положения [3]. Стоит упомянуть, что на сегодняшний день, Правительство Узбекистана демонстрирует на деле заинтересованность в развитии сектора предпринимательства. С приходом к власти Президента Республики Узбекистан Ш. Мирзиёева в 2016 году в стране начались активные реформы, затронувшие, в том числе, сферу предпринимательства, включая и совершенствование законодательства в данной области. Так, были приняты ряд законов и изданы указы, как «Закон Республики Узбекистан об электронной коммерции» [4], Указ Президента Республики Узбекистан, от 05.05.2017

«Об учреждении института уполномоченного при президенте республики Узбекистан по защите прав и законных интересов субъектов предпринимательства», Закон Республики Узбекистан, от 29.08.2017 г. № ЗРУ-440 « Об уполномоченном при президенте республики Узбекистан по защите прав и законных интересов субъектов предпринимательства» и иные нормативно-правовые акты.

Закон Республики Узбекистан об электронной коммерции представляет для нас интерес в контексте цифровизации, и давая ему характеристику, важно отметить несколько моментов: целью данного закона в Республике Узбекистан является регулирование отношений в области электронной коммерции, и действие данного закона распространяется на государственные закупки товаров и сделки, совершаемые на биржах, имеющих лицензии для биржевой деятельности [6]. Аналогичный закон в РФ преследует целью обеспечение правовых условий для электронной торговли: закрепление прав и обязанностей лиц, осуществляющих электронную торговлю, определение правил совершения сделок с использованием электронных документов, подписанных аналогами собственноручной подписи, а также признание электронных документов в качестве судебных доказательств. Отношения, регулируемые Федеральным законом, включают в себя отношения, возникающие между лицами, осуществляющими предпринимательскую деятельность, или с их участием при совершении сделок и иных юридических действий с использованием электронных документов [5]. То есть профиль закона Республики Узбекистан намного уже, нежели в РФ. На мой взгляд, можно было бы расширить и дополнить закон Республики Узбекистан рядом положений, чтобы охватить и другие вопросы, касающиеся отношений между предпринимателями в области предоставления товаров и услуг через электронные площадки, а не ограничиваться лишь сферой гос. закупок.

В качестве доказательства заинтересованности власти в развитии предпринимательства можно привести учрежденный для защиты прав субъектов предпринимательства орган, который именуется Бизнес-омбудсмен. Данный орган обладает весьма широкими полномочиями и его основной задачей является участие в формировании и реализации государственной политики в области развития предпринимательской деятельности, защиты прав и законных интересов субъектов предпринимательства. Он продемонстрировал свою эффективность, к примеру, в 2023 году Бизнес-омбудсмену от предпринимателей поступило 8 610 обращений, 3 034 из которых (50%) разрешены в пользу предпринимателей, а по 3 051 даны правовые разъяснения. Обращения субъектов предпринимательства также принимаются круглосуточно через информационный портал «Виртуальный офис предпринимателя». В 2023 году через портал поступило 9 558 обращений, где заявителями поднято 10 881 вопроса. По результатам осуществленной работы, рассмотрено 10 265 вопросов [6].

Немаловажно сказать и о стратегии развития Узбекистана 2030, который является ориентиром политики Республики Узбекистан и вторым пунктом которого является обеспечение благосостояния населения путем устойчивого экономического роста, что демонстрирует юридическую декларацию со стороны государства определенных целей в данных областях [4]. Среди целей упоминается достаточно амбициозная: «Повышение до 2030 года объема экономики в 2 раза и вхождение в ряд государств с доходами выше среднего.» Также среди других мероприятий, направленных на развитие экономики, очень много пунктов, напрямую связанных с предпринимательством: здесь и превращение страны в региональный «IT-HUB» путем развития цифровых технологий, эффективное использование местной сырьевой базы и развитие основанной на передовых технологиях промышленности; развитие «драйверных» отраслей промышленности и полное задействование промышленного потенциала регионов; дальнейшее повышение инвестиционной привлекательности страны и ускоренное развитие рынка ценных бумаг. Из сильных сторон регулирования можно выделить: заинтересованность власти, активное реформирование смежных сфер, совершенствование законодательства. Слабые стороны: неравномерность условий, сохранение бюрократии. Из возможностей стоит упомянуть наличие ресурсов, поддержку со стороны власти предпринимателей, привлекательные условия для потенциальных инвесторов и бизнесменов. Угрозами, на мой взгляд, являются коррупция, пробелы в законодательстве и рост конкуренции в глобальном контексте. Можно сделать вывод, что на эффективность избранной политики влияет главным образом грамотное законодательство, создание независимого антикоррупционного органа, желательно подотчетного лишь первым лицам, при этом деятельность которых будет прозрачна и понятна для всего населения, во избежание злоупотребления, и самое главное, административные реформы и политическая воля. Также немаловажным является развитие гражданского общества и активное использование цифровых технологий в государственном управлении.

Итак, мы видим, что Узбекистан активно совершенствует законодательство в сфере предпринимательства. Это выражается в активной поддержке государства предпринимателей, стимулировании данной деятельности путем создания благоприятных условий для бизнеса, защиты прав субъектов предпринимательства и цифровизации различных областей жизни. Наряду с этим сохраняются ряд недостатков, как упоминалось ранее, в числе которых неравномерность развития, бюрократия, риск коррупции, дефицит источников финансирования и другие, которые на наш взгляд, можно и нужно решать совместными усилиями государства, субъектов бизнеса, общественными организациями и населением в целом.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Конституция Республики Узбекистан, 30.04.2023

2. Закон Республики Узбекистан «О гарантиях свободы предпринимательской деятельности, от 02.05.2012 г. № ЗРУ-328. 03.05.2012
3. Закон Республики Узбекистан «Об электронной коммерции», от 29.09.2022 г. № ЗРУ-792. 31.12.2022
4. Указ Президента Республики Узбекистан, от 11.09.2023 г. № УП-158
5. Федеральный закон “Об электронной торговле”
6. Сайт бизнес-омбудсмена. [Электронный источник] URL: https://biznesombudsman.uz/ru/menu/work_done

O'zbekiston respublikasida tadbirkorlik faoliyatini tartib tutirishning menormativ-huquqiy joylari.

Rezyume. Maqolada O'zbekiston Respublikasining tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari tahlil qilingan. Shuningdek maqolada tadbirkorlikni belgilovchi omillar, qonuniyatlar va O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyati sohasidagi siyosiy amaliyotning umumiy ijtimoiy-huquqiy jihatlari o'rganilgan

Kalit so'zlar: tadbirkorlik, tartibga solish mexanizmlari, davlat siyosati, O'zbekistonda tadbirkorlik, davlat boshqaruvi.

Нормативно-правовые аспекты регулирования предпринимательской деятельности в Республике Узбекистан

Резюме. В статье анализируются нормативные правовые документы Республики Узбекистан в сфере регулирования предпринимательской деятельности. Также в статье рассматриваются факторы, определяющие предпринимательство, законы и общие социально-правовые аспекты политической практики в сфере предпринимательства в Узбекистане.

Ключевые слова: предпринимательство, механизмы регулирования, государственная политика, предпринимательство в Узбекистане, государственные администрации.

Legal aspects of regulating business activities in the Republic of Uzbekistan

Summary. The article analyzes the normative legal documents of the Republic of Uzbekistan in the sphere of regulation of entrepreneurial activity. The article also examines the factors that determine entrepreneurship, laws and general socio-legal aspects of political practice in the field of entrepreneurship in Uzbekistan.

Key words: entrepreneurship, regulatory mechanisms, public policy, entrepreneurship in Uzbekistan, state administrations.

MA'NAVIYAT, FAN VA TA'LIM TIZIMI - IJTIMOIIY RIVOJLANISH OMILI

Niyetullaeva S.T.

Qaraqalpoq davlat universiteti

Bugungi kunda dunyodagi murakkab va tahlilali vaziyat sohada sodir qilingan ishlarni tanqidiy baholab, uning faoliyatini zamon talablari asosida takomillashtirishni taqozo etmoqda. Bolalarning sog'lom va bilimli, yetuk iqtidorli kadrlar b'olib voyaga yetishida bog'cha tarbiyasi juda zarurli orin tutadi. Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, Maktabgacha o'quv yurtlari tarmo'gini kengaytirish, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2017-yil 30 - sentyabrda Maktabgacha ta'lim tizimini boshqaruvini takomillashtirish haqidagi qarorni imzoladi[1]. Unga k'ora, Maktabgacha Ta'lim Vazirligi tashkil etildi. Ta'lim tizimida sodir qilingan islohatlar, 2017-yil umumta'lim va o'rta maxsus kasb -hunar ta'limi tizimida asliy islohatlar yili b'oldi. Xalq qabulxanalari va Prezidentning virtual qabulxonasiga tushgan taklif va mulohazalar, respublika maktablaridagi bitiruvchilarning ota-onalari o'rtasida o'tkazilgan s'orovnoma natijalaridan kelib chiqib, Prezident Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan 9+3, ya'ni 12 yillik majburiy ta'limdan 11 yillik ta'limga o'tildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish b'oyicha Harakatlar strategiyasi haqidagi farmoniga yarasha, 2017-2021-yillarda yuqori ta'lim tizimini takomillashtirish dasturini ishlab chiqish, o'qish dasturlarini yanada zamonaviylashtirish, pullik xizmatlar k'orsatish va moliyalashtirishning q'oshimcha manbalarini izlashda oliy o'quv yurtlarining vakolatlarini kengaytirish y'oli bilan ularning mustaqilligi bosqichma-bosqich rivojlantirilib boriladi. Harakatlar Strategiyasida ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlariga o'tishda oliy o'quv yurtlari faoliyati va samaradorligini rivojlanishidagi ustuvor vazifalar belgilab olindi. Ana shuni nazarda tutib, Prezident Sh.M.Mirziyoyev Yoshlarni mustaqil fikrlaydigan, yuqori intellektual va ma'naviy salohiyatga ega b'olib dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada b'osh kelmaydigan insonlar b'olib yetilishishi, baxtli b'olishi uchun Davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini tashrif etamiz degan edilar. 2017-yil 10 yildan ortiq vaqt davomidagi tanaffusten s'ong Davlat va jamiyatdagi malakali kadrlarga b'olgan ehtiyojlar inobatga olinib, O'zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan sirtqi ta'lim sistemasi tiklandi, maxsus sirtqi ta'lim takomillashtirildi. 2017-yil 16 - noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Respublika oliy o'quv yurtlari bakalavriatiga kirish test sinovlarini o'tkazish rejimini takomillashtirish haqidagi qarori qabul qilindi. Unga yarasha 2018-2019 - o'qish yilidan e'tiboran farqli qobiliyat taqozo etiladigan madaniyatning, sa'nat, dizayn, tasviriy san'at, musiqiy ta'lim, san'at, sport va jismoniy tarbiyasi sohadagi ta'lim y'onalishlarida test sinovlari o'tkazilmaydi. Masalan, O'zbekiston Davlat konservatoriyasi, O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat instituti, Komillitdin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti, O'zbekiston Davlat jismoniy tarbiya instituti va farqli qobiliyat taqozo etadigan ta'lim faoliyatida yoshlarning intellektual salohiyatini k'otarish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida hamda ilg'or xorijiy davlatlarning xalqaro amaliyotini o'rgangan holda 2017-yilning 1-iyulidan o'liy o'qish yurtidan keyingi ta'limning ikki sistemasi joriy qilindi. Birinchisi - dissertatsiya q'oriqlash va tegishli fan tormog'i b'oyicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini berishdi nazarda tutuvchi tayanch doktorantura va ikkinchisi - dissertatsiya q'oriqlash va tegishli fan tarmoqi b'oyicha fan doktori (Doctor of Science) ilmiy darajasini berishni nazarda tutuvchi doktorantura sistemasidir. Qaysi Davlat, millat fan va texnika yutuqlari takomillashtirish o'rganish va hayotga tatbiq imkoniyatiga ega b'olsa, bu Davlat siyosati darajasiga k'otarsa uning kelajagi buyuk b'oladi. Yuqori ma'naviyatli, zamonaviy

bilim va kasb - hunarlarga, mustaqil fikriga ega бўлган yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash biz uchun eng zarurli masalalardan biridir. Davlatimiz xalqining yarmidan kўpi yoshlar tashkil etishini inobatga olsak, farzandlarimizni qalbi va ongida mafkuraviy immunitetni kuchaytirish bilan bogʻliq vazifalarga qisqacha toʻxtalib oʻtadigan bۆlsak, «ommaviy madaniyatning» kўrinishida kirib kelayotgan turli xavf, narkomanlik, diniy ekstremizm, missionerlik kabi balo-qazolardan yoshlarimizni asrash, ularning taʼlim -tarbiyasina har birimiz masʼul ekanimizni hech qachon unutmasligimiz zarur. Bu borada biz asrlar davomida shakllangan milliy anʼanalarimizga, ajdodlarimizning boy maʼnaviy meʼroslariga tayanamiz[2, 88-89].

2016 - 2017-yillar Oʻzbekiston ilm-fanda tom maʼnoda asliy islohatlar davri bۆldi. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2016 - yil 30 - dekabr kuni dastlabki bor Davlatimizning yetakchi ilm-fan namoyondalari bilan uchrashdi. Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yil 17- fevralda qabul qilingan Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi faoliyatini takomillashtirish va raqbatlantirish choralari haqidagi farmoni Oʻzbekistonda fan taraqqiyotini xozirgi zamon civilizatsiyasi talablari asosida tashkil etish, xususan, Davlatni jadal rivojlanishlar strategiyasining ilmiy asoslarini yaratish va ishlab chiqarishni fan asosida rivojlantirish zarurligini yoritib berdi. Fanlar akademiyasi haqiqiy azoligiga oxirgi saylovlar 1995-yil oʻtkazilgan edi. Oʻtgan yillar davomida akademiklarning soni ikki barobar qisqardi va 2017-yilda kelib akademiyaning 63 nafar haqiqiy aʼzosi qolgan edi. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29 - dekabrda Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining haqiqiy aʼzolarini tasdiqlash haqidagi tarixiy farmoni bilan 22 yillik tanaffusdan sōng Fanlar akademiyasining 32 nafar yangi haqiqiy aʼzolari tasdiqlandi. Bugungi kunda ilmiy izlanish bilan shugʻullanadigan 400 tashkilot rōyxatga olingan bōlib, fan sohasida 36 mingta mutaxasis, xususan, 2 mingdan ortiq fan doktori va 9 mingdan ortiq ilm-fan nomzodi ishga layoqatlilik yaratmoqda. Ayni paytda Davlatimiz bosib oʻtgan rivojlanish yōlini tahlili, bugungi kunda jahon bozori talabi keskin oʻzgarib, globallashuv sharoitida raqobat kuchayib borayotgani Davlatimizni yanada jadal surʼat bilan rivojlantirish uchun umumiy yangicha yondoshuvni ishlab chiqishni taqozo qildi. Davlatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning tashabbusi bilan olib borilayotgan islohatlar samarasini yanada oshirish, Davlat va jamiyatning atroflicha, jadal rivoji uchun shart-sharoitlar yaratish, Davlatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning borlik sohaslarini liberallashtirish bōyicha ustuvor yōnalishlardi amalga oshirish maqsadida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi farmoni bilan 2017-2021-yillarda Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning besh ustuvor yōnalishi bōyicha Harakatlar strategiyasi tasdiqlandi[3]. Harakatlar strategiyasida Davlatni yanada rivojlantirish bōyicha 5 ustuvor yōnalish keltiribgan : I. Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirish (moviy havorang, samo va toza suvlar rāmzi, Amr Temur davlati bayrogʻining rangi). II. Qonun ustuvorligini taʼminlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish (siyohrang - qonun ustuvorligi va or-nomuslilik rāmzi). III. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish (tillarang - iqtisodiyotni rivojlantirish unsurlari hisoblangan kuch-qudrat va boylik rāmzi). IV. Ijtimoiy sohani rivojlantirish (qizil rang - turmush va xalqning munosib turmush tarzini taʼminlash rāmzi) V. Xavfsizlik, diniy tolerantlik va millatlararo bahamjihatlik, oʻzaro manfaatlar va sirtqi siyosat (oq rang - tinchliksevarlik siyosati unsurlari hisoblangan tinchlik va saflik rāmzi). Strategiya dolzarb hamda xalq va tadbirkorlarni tashvishga solayotgan masalalarni oʻrganish, qonunchilik, huquqni qōriqlash amaliyoti va xorijiy tajribani tahlil qilish yakuni bōyicha ishlab chiqilgan. Harakatlar strategiyasi 5 bosqichda rōyobga oshirilib, ularning har biri bōyicha yil atamasidan kelib chiqqan holda, farqli bitta yillik Davlat dasturini tasdiqlashni nazarda tutadi. Harakatlar strategiyasini amalga oshirishlik bōyicha Prezident boshchilik etadigan 14 kishilik Milliy komissiya tuzulib, u ushbu hujjatda belgilangan vazifalarni oʻz vaqtida, sifatli ijrosini belgilagan. 2016 - yil «Yoshlarga tegishli Davlat siyosati haqida»gi Oʻzbekiston Respublikasi qonuni qabul qilindi[4]. Unga kōra, 30 yoshgacha bōlgan barcha toifadagi shaxslar yoshlar ekanligi belgilangan. «Yoshlarga tegishli Davlat siyosati haqida»gi qonunning qabul qilinishi Davlatimizda yoshlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini mustahkamlashga, yoshlarga tegishli Davlat siyosatini rōyobga chiqarishda Davlat tashkilotlari hamda boshqa tashkilotlar masʼuliyatini kuchaytirishga, bu sohada soʻgʻlom, barkamol avlodni tarbiyalashga qaratilgan tadbirlar samaradorligini yanada oshirishga xizmat etadi. Prezidentimizning 2017-yil iyuldagi «Yoshlarga tegishli Davlat siyosati samaradorligini oshirish va Oʻzbekiston Yoshlar Agentligi faoliyatini qōllab quvvatlash haqida»gi farmonina yarasha, Davlatimizdagi borlik xarbiy akademik litseylarga «Temurbeklar maktabi» ismi berildi. Yoshlarni yanada raqbatlantirish maqsadida «Mard oʻgʻlon» mukofoti tashkil etildi. 2017-yil sentyabrda oʻquvchilarning aniq fanlardan yuqori marralarni zabt etishiga kōmaklashish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi qobiliyatlarini aniqlash hamda qobiliyatlarini rōyobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida Oʻzbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi tasarrufida Muhammad al -Xorazmiy nomidagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yōnalishiga tegishli fanlarni oʻqitishga mutaxassislashtirilgan maktabi (Al -Xorazmiy maktabi) tashkil etildi. «Bugungi dunyo yoshlari -sonli tomonidan butun insoniyat tarixidagi eng yirik avloddir, sababi ular 2 milliard kishini tashkil etmoqda. Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bōlib komilga yetishi bilan bogʻliq. Bizning asosiy vazifamiz - yoshlarning oʻzlari salohiyatini oshirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, zōravonlik gōyasi «virusi» tarqalishining oldini oldi. Oʻsha munosabat bilan Oʻzbekiston globallashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanib borayotgan bugungi sharoitda yoshlarga tegishli siyosatni shakllantirish va amalga oshirishlikga qaratilgan umumlashtirilgan xalqaro huquqiy hujjat - BMTni Yoshlar huquqlari tōgrisidagi xalqaro konvensiyasini ishlab chiqishni taklif etadi»[5]. Uning uchun yosh avlodni ijtimoiy qōllab-quvvatlash, uning huquq va manfaatlarini qōriqlash bōyicha har tomonlama hamkorlikni rivojlantirish zarur, deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR

1. 30.09.2017 yildagi PQ-3305-sonli O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori
2. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - T.: O'zbekiston, 2017.
3. 2017-2021-yillarda Ўзбекистонда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Тошкент, 2017
4. Носиров А. Ўзбекистонда ёшлар сиёсати. Т.: Маънавият, 2018
5. Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi so'zlagan nutqidan

Ma'naviyat, fan va ta'lim tizimi - ijtimoiy rivojlanish omili

Rezyume. Maqolada yoshlarni mustaqil fikrlaydigan, yuqori intellectual va ma'naviy salohiyatga ega бўлган insonlar бўлиб yetilishishini ta'minlashda olib barilayotgan islohotlar haqida so'z yuritiladi. Shuningdek maqolada ma'naviyat, fan va ta'lim tizimi - ijtimoiy rivojlanish omili tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar: pedagog kadrlar, ta'lim tizimi, islohatlar, majburiy ta'lim, o'qish dasturlari.

Духовность, наука и система образования - фактор социального развития

Резюме. В статье говорится о реформах, проводимых для обеспечения развития молодежи с независимым мышлением, высоким интеллектуальным и духовным потенциалом. В статье также анализируются духовность, наука и система образования как фактор общественного развития.

Ключевые слова: педагогические кадры, система образования, реформы, обязательное образование, образовательные программы

Spirituality, science and education are factors of social development

Resume. The article talks about the reforms being carried out to ensure the development of young people with independent thinking, high intellectual and spiritual potential. The article also analyzes spirituality, science and the educational system as a factor of social development.

Key words: pedagogical personnel, educational system, reforms, compulsory education, study programs.

МАЖБУРЛОВ ЧОРАЛАРИНИ ҚЎЛЛАГАН ХОЛДА ЖАВОБГАРЛИКДАН ЁКИ ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШНИНГ ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРНИ ЖАМИЯТГА ҚАЙТА ИЖТИМОЙЛАШТИРИШДАГИ (РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯ) АҲАМИЯТИ

Аметова А.

Каракалпакский государственный университет

Психология ва педагогикага оид адабиётларда ресоциализация деганда муайян сабабларга кўра жамиятдан ёки унда ўрнатилган меъёрлардан четга чикиб қолган шахснинг ижтимоий алоқалари ва ўрнини тиклаш ёки шакллантириш жараёни тушунилади. У бирор-бир тан жароҳатларини олган, турар жойини ўзгартирган, ишидан айрилган, жиноят содир этганлиги туфайли озодликдан маҳрум қилиш муассасаларидан озод бўлган ёки бошқа шунга ўхшаш сабаблар туфайли жамиятдаги ўрнини йўқотиб қўйган кишилар зарур. Ресоциализация шахни янги шароитларга мослашишга, жамиятда ўз ўрнини топишга ва ҳаёт сифатини оширишга ёрдам беради.

Ресоциализация – бу шахснинг ижтимоийлашувининг бир тури бўлиб, яъни инсон яшайдиган жамиятда қабул қилинган асосий қоидалар, қадриятлар ва меъёрларни ўрганиш жараёни ҳисобланади. У шахсни, ҳулқ-атвори, қарашларни, эътиқодларни, қизиқишларни ва бошқаларни шакллантиради.

Қайта ижтимоийлашув ижтимоийлашувдан фаркли равишда болаликда эмас, балки аллқачон шахс шаклланиб бўлганида юз беради. У ўзгарган жамиятга мос равишда ижтимоий қадриятлар, қарашлар ва кўникмаларни ўзлаштириш, ўзгартириш ёки тузатишни ўз ичига олади. У ким томонидан бошланишига қараб, яъни инсоннинг ўзи томонидан ёки жамият томонидан бошланишига қараб, ихтиёрий ёки мажбурий бўлиши мумкин.

Қайта ижтимоийлашувни тушуниш учун “десоциализация”, яъни жамиятда ўрнатилган умумнормалардан четга чиқиш жараёнини тушуниб олиш керак бўлади. Психологик адабиётларда десоциализация деганда шахснинг жамиятда тутган ижтимоий ўрнини йўқотиши ёки заифлашиши жараёни тушунилади, бу эса шахсни жамиятдан ёки унинг нормаларидан ажралиб қолишига олиб келади. Десоциализация турли омиллар, жумладан, стресс, рухий ҳасталиклар, алкоғолизм, наркомания, қимор ва таваккалчиликка асосланган ўйинларга берилиб кетиш, оилавий низолар, ажралиш, маданий шок, яшаш жойининг ўзгариши, носоғлом муҳит таъсирига тушиб қолиш, жиноят туфайли озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ жазоларни ўташ каби омиллар таъсирида юзага келиши мумкин.

Юқорида санаб ўтилган омиллар ва сабаблар туфайли шахс жамият ва унинг қадриятлари билан алоқасини йўқотади. У жамиятда қабул қилинган нормаларни бузиши ёки ёмон ўзлаштириши, улардан воз кечиши, жамиятга қарши фаолият олиб бориши, жамиятга, яқинларига нисбатан уаман бефарқ бўлиб қолиши мумкин. Шу сабабдан у ўз аҳволи учун кўрқув, ҳавотир, айбдорлик ёки уят ҳиссини бошидан кечирилади.

Шахс қайта ижтимоийлашуви десоциализацияга қарши курашиш жараёни ҳисобланади. У шахсга жамиятга қайтишга ёки янги жамиятга, янги шароитларга мослашишга ёрдам беришга қаратилган. Шахс қайта ижтимоийлашуви куйидаги жиҳатларни ўз ичига олади: ижтимоий алоқалар ва жамиятдаги ўрнини тиклаш ёки шакллантириш; асосий ижтимоий кўникмалар ва қоидаларни ўрганиш ёки такрорлаш; ижтимоий қарашлар ва қадриятларни ривожлантириш, ўзгартириш ва тузатиш; ўз-ўзига баҳо бериш ва ўзини ҳурмат қилишни ошириш; психологик қийинчиликлар ва муаммоларни енгиб ўтиш.

Жиноят содир қилган шахсларнинг, айниқса вояга етмасдан жиноят содир қилган шахсларни жамиятда ўрнатилган умумхоқ нормаларини ҳурмат қиладиган ва унга амал қиладиган шахсга айлантириш, яъни қайта ижтимоийлаштириш учун ушбу жараёнинг ҳуқуқий асосларини тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади.

О.А. Анфёрованинг таъкидлашича “Шахс ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг энг муҳим шаклларида бири жиноят судлов ишларидир, бу ерда шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларига энг кескин тарзда таъсир қилинади. Бу шу билан боғлиқки, жиноят содир этган шахсга нисбатан турли жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларини қўллаш фақат жиноят судлов иши доирасида мумкин. Катта ёшдагилар ва вояга етмаган жиноятчиларга нисбатан таъсир чораларининг турлича қўлланилиши ўсмир шахсининг, унинг шаклланиши ва ривожланишининг ўзига хослиги билан асосланган. Шахснинг шаклланиши ва ривожланишига турли ташқи омиллар таъсир қиладди. Бунинг натижасида, унда салбий ҳусусиятлар ривожланади. Бироқ, ўсмир эгаллаётган характер ҳусусиятларининг ташқи омилларга кўринарли боғлиқлигига қарамай, уларнинг ҳар бири ўзида алоҳида ҳусусиятларни шакллантиради, бу шахсни индивид сифатида белгилайди, шу сабабли баъзи вояга етмаганларнинг ўсиб бораётган эҳтиёжлари ўқиш, ишга жойлаштиш орқали қондирилса, бошқаларники эса - жиноят содир этиш орқали қондирилади” [1, 3].

Болалар томонидан содир қилинган жиноятлар сабаларини ўрганиш, ҳар бир аниқ ҳолатда боланинг ўзи шахс сифатида жиноят содир этиш ҳақида қарор қабул қилишини кўрсатади. Бироқ, бу болада ғайриижтимоий ҳулқ тўлиқ шаклланганлигини билдирмайди. Боланинг шахсий ижобий ҳусусиятлари, агар уларни тўғри йўлда фаоллаштирилса, унга жиноят содир этишига бевосита таъсир кўрсатган ташқи омилларни енгиб ўтишга ёрдам бериш мумкин. Тарбиявий таъсир орқали болаларнинг онги ижобий томонга йўналтирилади, бу эса уни тузатиш имкониятини яратади. Бу ҳолат бундай болаларга нисбатан жиноий жазо қўллаш зарурлигини истисно қилиш омили ва шарт ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг Умумий қисми олтинчи бўлими вояга етмаганлар жавобгарлигининг ҳусусиятларига бағишланган бўлиб, унда уларга нисбатан тайинланадиган жазо чоралари ва уни тайинлаш тартиби, шунингдек, уларни жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш асослари белгиланган. Вояга етмаганларни жавобгарликдан ёки жазодан озод қилишнинг турларидан бири сифатида мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш назарда тутилган. Жиноят кодексининг 88-моддасига мувофиқ, вояга етмаган шахсларга нисбатан қуйидаги мажбурлов чоралари қўлланилади: а) суд белгилайдиган шаклда жабрланувчидан узр сўраш мажбуриятини юклаш; б) ўн олти ёшга тўлган шахс зиммасига етказилган зарарни ўз маблағи ҳисобидан ёки меҳнати билан тўлаш ёки бартараф қилиш мажбуриятини юклаш. Ушбу чора агар етказилган зарар белгиланган базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн бараваридан ошиб кетмаган бўлса қўлланилади. Бошқа ҳолларда етказилган зарар фуқаровий ҳуқуқий тартибда ундирилади;

в) вояга етмаганни махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириш. Судлар томонидан вояга етмаганларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш радикал, бошқа ҳуқуқий таъсир чоралари, жиноий жазо чоралари таъсир қилмайди, деган узил-кесил ҳулосага келгандагина йўл қўйилиши керак.

“Бундай шароитда мажбурий тарбиявий таъсир чоралари нафақат девиант ҳулқ-атворли вояга етмаганларни ижтимоий реабилитация қилишнинг самарали воситаси, балки уларнинг жиноий жавобгарлигини амалга оширишнинг озодликдан маҳрум қилишга муқобил бўлган самарали шакли сифатида ҳам аҳамият касб этиши мумкин. Бу фақат мажбурий тарбиявий таъсир чоралари муаммоларини уларнинг ҳуқуқий моҳиятини аниқлаш, мазмунини батафсилроқ тартибга солиш ва уларнинг жиноят-ҳуқуқий аҳамиятини табақалаштириш йўналишида чуқур назарий ишлаб чиқиш шарти билангина мумкин бўлади” [2, 2]. Жиноят-ҳуқуқий бошқа таъсир чоралари нафақат девиант ҳулқ-атворли вояга етмаганларни ижтимоий реабилитация қилишнинг самарали воситаси, балки болаларнинг жиноий жавобгарлигини амалга оширишнинг самарали шакли сифатида ҳам аҳамият касб этиши мумкин [3, 5]. Бу фақат жиноят-ҳуқуқий ҳусусиятдаги бошқа чораларни уларнинг тушунчаси, турлари, ҳуқуқий табиати, қўллашнинг жиноят-ҳуқуқий оқибатларини аниқлаш йўналишида чуқур назарий ишлаб чиқиш шарти билангина мумкин бўлади.

Халқаро стандартларга мувофиқ, вояга етмаганларга нисбатан одил судловни амалга оширишнинг асосий принципи “вояга етмаганнинг фаровонлигига, унинг қайта ижтимоийлашувига ва жамиятда фойдали роль бажаришига қўмаклашиш”, шахснинг ривожланиш жараёнига ёрдам бериш ҳисобланади (Пекин қоидаларининг 1-банди, Конвенциянинг 40.1-моддаси). Бу қоида БМТнинг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги декларациясида мустаҳкамланган принципларга, Европа Кенгаши аъзо давлатлар вазирлар қўмитасининг вояга етмаганлар ўртасидаги жиноятчиликка жамоатчилик реакцияси муаммоси бўйича тавсиясига асосланади, унга кўра вояга етмаганларнинг жазо тизимини уларни тарбиялаш ва ижтимоий интеграция мақсадлари билан белгилаш керак.

Фикримизча вояга етмаганларнинг жиноий ҳулқ-атворини профилактика қилиш мақсади биринчи ўринда туриши керак. Болани реабилитация қилишда ижтимоий технологияларини қўлламасдан ва у билан яқка тартибдаги профилактика ишларини олиб бормасдан, унга моддий ва бошқа зарур ёрдам кўрсатмасдан улани жамиятга қайта интеграция қилиб бўлмайди. Ўн саккиз тўлмаган шахсга тайинланадиган жиноят-ҳуқуқий ҳусусиятдаги чоралар асосан вояга етмаганни содир этилган қилмиш учун жазолашни эмас балки қайта тарбиялашни мақсад қилиши керак. Шу сабабдан вояга етмаганлар учун жазонинг мақсадлари сифатида қонунда тарбиявий таъсир кўрсатиш ва кейинчалик қайта ижтимоийлаштиришни мустаҳкамлаш зарур деб ҳисоблаймиз.

“Бугунги кунда жиноят учун жазо концепциясининг тизимли инқироzi жиноят ва жазони баҳолашга янги, ижтимоий жиҳатдан мақбул ва айна пайтда жиноятчиликка қарши курашишнинг самарали усулларини излашни талаб қилди. Жамиятда жиноятчиликка таъсир қилиш усулларининг устуворликларини белгилашда оқилона мувоzanат зарур. Давлат томонидан вояга етмаганларга нисбатан олиб борилаётган жиноят-ҳуқуқий сиёсат йўналишларини илмий қайта англаш жиноят-ҳуқуқий муносабатларни инсонпарварлаштириш, умуман ижтимоий муносабатларни соғломлаштиришнинг зарур шарти бўлиб қолмоқда” [4, 4].

Вояга етмаганларни жамиятга қайта интеграция қилишда тикловчи одил судлов доктрина муҳим аҳамият касб этади. Тикловчи одил судлов доктринаси хорижий давлатларнинг жиноят-ҳуқуқий ва криминологик фанларида мустаҳкамланган. Бу доктрина А. Волденберг, Х. Зер, К. Корнелз, Н. Кристи, Р. Марусте, Х. Плевиг, П. Ханиган, В. Хейнц, Э. Шенк, Г.-Й. Шнайдер каби олимларнинг ишларида асосланган. Улар жиноий жазога муқобил чора сифатида вояга етмаганларнинг жамият ҳаётига тегишли равишда қайта интеграциялашувига ёрдам беради, деган позицияни изчил ҳимоя қилганлар. Вояга етмаганларни жиноий жавобгарликдан озод қилиш институтини ривожлантиришга ва ушбу тоифадаги ҳуқуқбузарларга нисбатан тикловчи одил судлов ғоясига янги туртки берган ҳужжат сифатида БМТнинг Вояга етмаганларга нисбатан одил судловни амалга оширишга оид минимал стандарт қоидаларини (“Пекин қоидалари”, 1985 й.) кўрсатиш мумкин. Бизнинг фикримизча, қайта ижтимоийлаштириш жиноий жазонинг мақсадларининг таркибий қисми бўлиб, у ижтимоий адолатни тиклаш ва жиноятларнинг олдини олиш мақсади кўринишида ифодаланган. Бунда тайинланган ҳуқуқ ва эркинликларни чеклашнинг зарур қаттиқлиги содир этилган жиноят учун пушаймонлик ҳиссининг шахсий кечинмалари билан биргаликда шахснинг ҳуқуққа итоаткор жамиятга муваффақиятли қайтишига ва жиноятларнинг олдини олишга ёрдам беради.

Қайта ижтимоийлаштирув қуйидаги усуллар билан амалга оширилиши лозим:

тарбиявий ишларни олиб бориш. Болалар масалалари бўйича комиссия, маҳалла, таълим муассасасида олиб бориладиган тарбиявий иш уларни тузатишга, уларда инсонга, жамиятга, меҳнатга, жамиятининг меъёрлари, қоидалари ва анъаналарига нисбатан ҳурмат муносабатини шакллантиришга ҳамда уларнинг таълим ва маданий даражасини оширишга қаратилиши керак. Вояга етмаганлар билан тарбиявий иш психологик-педагогик усуллар асосида олиб борилиши сабабли, тарбия масалаларига оид педагогикада қўлланиладиган тушунчаларга мурожаат қилиш зарур. Тарбиявий ишнинг асосий педагогик вазифаси - тарбия жараёнига қўшилиш учун ижобий мотивацияни шакллантиришдир. Вояга етмаганлар билан тарбиявий иш боланинг индивидуаллигини, унинг ҳуқ-атворини ҳисобга олиши, унинг ижобий сифатларига эътибор қаратиши, ўзини ўзгартириш ва ўз ҳаётини ўзгартириш истагини фаоллаштириш учун шароит яратиши зарур;

меҳнат қилиш кўникмаларини шакллантириш. Инсоннинг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган қайта ижтимоийлаштириш воситаларидан яна бири - бу меҳнатдир. Ижтимоий фойдали меҳнат шахсни ахлоқан тузатишнинг асосий воситалари ҳисобланади ва у анъанавий равишда шахсларни қайта ижтимоийлаштиришга қаратилган чоралар қаторига киради.

таълим. Умум ўрта таълим дастурлари шахс маданиятини шакллантириш, шахсни жамиятга мослаштириш, шахс ахлоқлигини шакллантириш, унинг уйғун тарбияси ва ривожланиши вазифаларини ҳал этишга қаратилган бўлиб, нафақат таълим олувчиларнинг маълум бир билимлар йиғиндисини олишига, балки уларнинг тарбияси ва ривожланишига ҳам қаратилган бўлиб, болаларни қайта ижтимоийлаштиришда муҳим ўрин тутди. Шунинг учун, мактаб, коллеж, техникумларга бормасдан юрган жиноят содир қилган вояга етмаганларни ушбу таълим муассасаларига ўқишга боришларини таъминлашга жиддий эътибор қаратиш керак;

жамоатчилик таъсири. Албатта, қонунчиликда жамоатчилик таъсири тушунчаси мавжуд эмас. мавжуд қонунчилик базаси таҳлили жамоатчилик таъсирининг мақсадини шакллантириш имконини беради: жамоатчилик таъсири шахснинг ижтимоий фойдали алоқаларни эгаллаши ёки тиклашига, жамият ҳаётида иштирок этиш кўникмаларини сингдиришга қўмаклашишга қаратилади. Жиноий жавобгарликка тортилган вояга етмаганлар одатда, жамиятда ўзини намоён қилишда катта қийинчиликларга дуч келадилар, бу кўпинча янги жиноятлар содир этишнинг асосий сабаби бўлади. Бундан ташқари, вояга етмаганлар ўзларининг руҳий беқарорлиги, керакли ахлоқий қарашларнинг тўла шаклланмаганлиги туфайли жамиятга қарши кайфиятга осонлик билан берилиб кетадилар. Агрессивлик ва бўйсунмаслик дўстлар даврасида ўз мавқеини ошириш воситаси сифатида намоён бўлади, ўзига ҳаддан ташқари ишонч намоиши эса болаларни ноқонуний ҳаракатлар содир этишга ундайди. Шу сабабдан ҳам, жамоатчилик вояга етмаган шахсни жиноят содир қилганлиги учун ажратиб қўймаслиги, унинг жамият аъзолари билан муносабатга киришишларини қўллаб-қувватлашлари керак бўлади.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анфёрова О.А. Проблемы прекращения уголовного дела (преследования) с применением к несовершеннолетним принудительных мер воспитательного воздействия. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Волгоград 2003. С. 3.
2. Поводова Е.В. Принудительные меры воспитательного воздействия (проблемы теории и правового регулирования). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва – 2005. С. 2.
3. Скрипченко Н.Ю. Теория и практика применения иных мер уголовно-правового характера к несовершеннолетним. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва 2013. С.5.
4. Ткачев Виктор Николаевич. Проблемы реализации уголовной политики в отношении несовершеннолетних. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Ростов-на-Дону – 2007. С.4.

Annotation: This article analyzes the history, development and current state of the system of juvenile justice. Juvenile justice is a specialized court system created for the purpose of providing legal protection to juvenile offenders, rehabilitation of offenders, and prevention of crime.. The article discusses the emergence and development of juvenile justice in the United States , as well as its importance on a global scale .. It also highlights the basic principles of juvenile justice and its role in protecting juvenile rights..

Related words: juvenile justice, minors, legal defense, rehabilitation, work experience.

Аннотация: В данной статье анализируется историческое, ривожланиши и нынешнее состояние системы ювениальной юстиции. Ювениальная юстиция - это специальная судебная система , созданная в целях правовой защиты несовершеннолетних, совершивших преступление, ресоциализации потерпевших и возмещения ущерба от преступления .. В статье рассматривается как появление и развитие ювениальной юстиции в США , так и значение этой системы в мировом масштабе .. Также подчеркиваются основные принципы ювениальной юстиции и ее роль в защите прав подростков..

Ключевые слова: ювениальная юстиция, несовершеннолетние, правовая защита, реабилитация, круговой опыт.

Аннотация: Ушбу мақолада ювениал юстиция тизимининг тарихи, ривожланиши ва бугунги ҳолати таҳлил қилинади. Ювениал юстиция жиноят содир этган вояга етмаганларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш, уларни қайта ижтимоийлаштириш ва жиноятнинг олдини олиш мақсадида яратилган махсус суд тизимидир. Мақолада АҚШда ювениал юстициянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳамда бу тизимнинг жаҳон миқёсидаги аҳамияти ўрганилади. Шунингдек, ювениал юстициянинг асосий принциплари ва унинг ёшлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги роли ёритилади.

Таянч сўзлар: ювениал юстиция, вояга етмаганлар, ҳуқуқий ҳимоя, реабилитация, халқаро тажриба.

DAVLAT VA JAMIYAT QURILISHIDA TARAQQIYOT STRATEGIYASI Turdimuratova A.

Qaraqalpoq davlat universiteti

Taraqqiyot va yuksak rivojlanishga erishgan davlatlar tajribasiga kóra, har bir xalq óz oldiga ulugú va istiqbol maqsadlarini qóyishi hamda uni amalga oshirish salohiyatlari bilan jahon hamjamiyatida munosib órin egallaydi. Bugun Ózbekiston ham óz tarixining ana shunday mas'uliyatli chorrahasida turibdi, desak, mubolaga bólmaydi. Binobarin, Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan ishlab chiqilgan Harakatlar strategiyasi istiqbolimiz taqdirini hal etuvchi muhim va yangi davr bosqichini ifodalovchi milliy góyaga aylanmoqda.

Strategiya — bu ta'limotni izlash, ifodalash va rivojlantirish tizimi bólib, u izchillik bilan va tóliq amalga oshirilganda uzoq muddatli muvaffaqiyatni ta'minlaydi. Bugungi kunda yangi Ózbekiston strategiyasi xuddi shunday hayotbaxsh hususiyat kasb etmoqda, xalqimizni yoruq kelajakka chorlab va yangilanishga safarvar qilib umumiy maqsadlar yólide birlashtirib turadigan yaxlit manaviy asos va mezonga aylanib bormoqda [1, 14].

XXI asrga kelib strategiya tushunchasi ancha kengaydi. Strategiya deb, dunyo miqyosida va davlat ichki hayotidagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hamda boshqa sohalarida vujudga kelgan inqiroziy vaziyatlarni prognozlashtirish va bartaraf etishga qaratilgan boshqaruvni tashkil etish masalalariga doir tushunchalarni qamrab oladi. Strategiyaning asl mohiyatida xalqimizning orzu-umidlari, milliy góyalardan tashkil topgan milliy mafkuraning ifodasi yotadi. Mafkuradan nusxa olib bólmaganidek, davlatning strategik maqsadlarini ham boshqa davlat va xalqlarning tarixiy tajribasidan ózlashtirib yoxud nusxa olib bólmaydi. Zero, har bir xalqning óziga xos siyosiy-ijtimoiy, demografik, iqtisodiy, madaniy tarixiy, tabiiy resurslari mavjud bóladir. Aynan shu omillar ma'lum ijtimoiy sharoit va imkoniyatlarni vujudga keltiradi. Mamlakatimiz strategiyasi nafaqat ichki va tashqi siyosatdagi islohotlar sari tashlangan qadamda, balki, [eng avvalo](#), davlatning xalqqa, xalqning davlatga bólgan munosabatini ózgarayotganligida namoyon bólmogda. Yurtimizda yashayotgan har qaysi inson millati, tili va dinidan qat'i nazar, erkin, tinch va badavlat umr kechirishi, bugun hayotdan rozi bólib yashashi davlatning bosh maqsadi sifatida strategik yónalishlar belgilanmogda. Ular avvalo, rivojlantirilayotgan ijtimoiy sohalarida óz ifodasini topmogda. Xalq boy bo'lsa, davlat ham boy va qudratli bo'ladi [2, 15]. Yoshlarga munosib ta'lim berish, zamonaviy kasb-hunarlar bilan qurollantirish, aholining salomatligini ta'minlash, nogironligi bólgan shaxslar, boquvchisini yóqotganlar, yolg'iz keksalar, umuman, kómakka muhtoj qatlamlarni qóllab-quvvatlash davlatimiz rahbarining 2018 yil 28 dekabr kuni Oliy Majlisga yóllagan Murojaatnomasida óz tasdigini topdi. Davlat va jamiyat qurilishi shunday bir murakkab tuzilmaki, uning tarkibidagi bir-biriga bogliq bólgan va bir-birini tóldiradigan soha va jabhalarni bir vaqtning ózida jadal rivojlantirishni talab qiladi. Ularning har biri ikkinchisiga zamin yaratadi. Albatta, bu jarayonda har bir sohaning óziga xos xususiyatlarini inobatga olish, obyektiv tahlil qilish, óz vaqtida tegishli chora-tadbirlar qabul qilish, ularni rivojlantirishning huquqiy asoslarini yaratish, samarali ishlash mexanizmlarini yangi texnologiyalar asosida tashkil etib berish kabi vazifalarni hal qilishni talab qiladi.

Harakatlar strategiyasida Prezident Sh.M. Mirziyoev ilgari surgan «Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak» printsipini ijtimoiy-siyosiy hayotda amalga oshirishga doir dasturiy maqsadlar ham mujassamlashgan [3, 16]. Shuning uchun ham Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining joylarda ishlarning holatini órganish va xalq bilan muloqot qilishga doir faoliyatini tubdan takomillashtirishga doir Oliy Majlis palatalari Kengashlarining qóshma qarori loyihasini ishlab chiqish, unda xududlardan saylangan deputat va senatorlar har oyda 10-12 kun davomida bir tumanda bólib, davlat hokimiyati organlari faoliyatini órganib taxlil qilishi, tegishli raxbarlarning hisobotini xalq deputatleri Kengashlari sessiyasi muxokamasiga kiritishi hamda tegishli xulosalar berishi, shuningdek, Qonunchilik palatasi Spikeri va Senat Raisi ishtirokida órganish natijalari bóyicha tegishli xalq

deputatlari Kengashlari sessiyalarini o'tkazishi, Oliy Majlis Senati tomonidan har bir viloyatda navbatma-navbat namunaviy xalq deputatlari Kengashlari ishini tashkil etish nazarda tutilmoqda. Agar parlamentning xalq irodasi va manfaatlari asosida faoliyat yuritishi hamda qonunlar qabul qilishi eng asosiy demokratik qadriyatlardan biri ekanligiga e'tibor bersak, deputatlar va Senat a'zolarining o'z saylovchilari bilan o'zaro muloqotlari, joylardagi muammolardan xabardor bo'lishi, ularning yechimlarini topishda ishtirok etishi, mahalliy vakillik organlarining jonlanishiga ko'maklashishi mamlakatimizda fuqarolik jamiyati rivojlanishiga yanada qulay shart-sharoitlar yaratadi. Chunki oliy vakillik organi deputati avvalambor o'z saylov okrugidagi fuqarolarning vakili, Senat a'zosi esa o'zi saylangan mintaqa mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakilidir. Shuning uchun ham parlament a'zolarining xalq ichida ko'proq faoliyat yuritishi davlatimiz barqarorligini yanada mustahkamlash omillaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Inson manfaatlarini ta'minlash uchun esa eng avvalo odamlar bilan, xalq bilan muloqot qilish, ularning dardu tashvishlari, orzu-niyatlari, hayotiy muammo va extiyojlarini yaxshi bilish kerak [4, 14]. Shu sababli, fuqarolik jamiyatining eng asosiy tamoyillaridan kelib chiqqan holda, davlatni boshqarishda hukumat bilan xalq orasidagi muloqotni tashkil etish, fuqarolarni tashvishga solayotgan, muammolar tugdirayotgan savollarni vaqtida o'rganish va ularni hal qilish maqsadida 2017 yilgi Davlat dasturining birinchi galdagi vazifalarida samarali muloqot mexanizmlarini tashkil qilish rejalashtirildi va bir vaqtning o'zida bu rejalar amalga oshirilmoqda.

Ozbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi PF-60-son qarorida keng jamoatchilik muhokamasi natijasida "Harakatlar strategiyasidan — Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan quyidagi yettita ustuvor yo'nalishdan iborat 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi (keyingi o'rinlarda — Taraqqiyot strategiyasi) va uni "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi tasdiqlandi. Ular quyidagilardan iborat: inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish; mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish; milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash; adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish; ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish; milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish; mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish [5, 2]. Xulosa qilib aytganda yurtimiz bugungi kunda gullab yashnamoqda, ilm, ma'naviyat, ma'rifat va shu turdagi sohalariga qaratilgan e'tibor tufayli biz yuksak cho'qqilarni zabt etib bormoqdamiz va shu bilan birga davlatimiz rivojlanmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. "Янги Ўзбекистон Стратегияси" Тошкент- 2021й 14 б.
2. Мирзиёев Ш.М. "Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз" Тошкент- «Ўзбекистон»- 2016 й, 15-б
3. Мирзиёев Ш.М. "Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш - юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови" Тошкент-«Ўзбекистон»-2017й, 16-б
4. Мирзиёев Ш.М. "Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш - юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови" Тошкент-«Ўзбекистон»-2017й, 14-б
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти 28.01.2022 йил PF-60-son qarori 2-б

Davlat va jamiyat qurilishida taraqqiyot strategiyasi

Xulosa. Ushbu maqolada inson manfaatlarini ta'minlash uchun esa eng avvalo odamlar bilan, xalq bilan muloqot qilish, ularning dardu tashvishlari, orzu-niyatlari, hayotiy muammo va extiyojlari o'rganilgan. Shuningdek maqolada fuqarolik jamiyatining eng asosiy tamoyillaridan kelib chiqqan holda, davlatni boshqarishda hukumat bilan xalq orasidagi muloqotni tashkil etish, fuqarolarni tashvishga solayotgan, muammolar tugdirayotgan savollarni vaqtida o'rganish va ularni hal qilish maqsadida Davlat dasturining birinchi galdagi vazifalarida samarali muloqot mexanizmlarini tashkil qilish rejalashtirildi va bir vaqtning o'zida bu rejalar amalga oshirilganligi haqida yoritilgan.

Tayanch so'zlar: milliy goya, milliy mafkura, tabiiy resurslar, strategik yo'nalishlar.

Духовность, наука и система образования – фактор социального развития

Резюме. В этой статье говорится о том, что для обеспечения интересов человека прежде всего необходимо общаться с людьми, с народом, хорошо знать их чаяния и заботы, мечты и стремления, жизненные проблемы и потребности. Поэтому, исходя из основополагающих принципов гражданского общества, в первоочередных задачах Государственной программы было запланировано организовать эффективные механизмы взаимодействия между правительством и народом в управлении государством, своевременно изучать и решать вопросы, беспокоящие граждан и создающие проблемы. Одновременно освещается, что эти планы были реализованы.

Ключевые слова: национальная идея, национальная идеология, природные ресурсы, стратегические направления.

Spirituality, science and education are factors of social development

Summary. In this article, a person should first and foremost understand people, the people's communication, their values and aspirations, goals, and life problems and requirements. Therefore, based on the most fundamental principles of civil society, in order to organize relations between the government and the people in the management of the state, to study and solve problems that concern citizens, and to solve them, the first part of the State Program is aimed at ensuring the effectiveness of the mechanisms of effective relations and the implementation of these plans in practice.

Key words: national idea, national ideology, natural resources, strategic directions.

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ АРХИВ ИСИНІҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫ

Сайманов С. С.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Архивлер - мәмлекеттиң тарийхын өзінде жәмлеген, хұжетли мағлыұматларға тийкарланған ири мәлимлеме дереги болып табылады. Архив хұжетлери - бийбаха мийрас. Бул хұжетлерде жазылған дереклер арқалы биз халқымыз тарийхын, әсирлер даұамында қәлиплесип, раұажланып келген руұхый байлығын, турмыс мәдениятын хәм өзине тән өзгешеликлерин, бир сөз бенен айтқанда бийбаха өтмиш мийрасын үйренип барамыз.

Архивлер тарийхын дәүйрлестириўди үйрениў «өткен заман естеликлери»ин тек ғана тарийхый дереклер хәм инсан хәм жәмийет ҳақындағы мәлим мағлыұматлардың тасыўшысы, бәлки материаллық объектлери ретинде де системаластырған изертлеўшилердиң көз-қарасларына тийкарланады. Тек ғана архив хұжетлерин жийнаў хәм сақлаў системасының қәлипlesiўи хәм раұажланыўының тарийхый избе-излигин, бәлки жәмийет хәм улыўма мәмлекет мунасабетлеринде өзгерислерди де үйрениў зәрүрли әҳмийетке ийе. Россия архившысы Е.В.Старостин архивлер тарийхын хәм оларға хызмет етиўши пәнди дәүйрлестириўге жантасыўда еки жөнелисти анық белгилеп койған: бириншисинде, тарийхый процессти материалистлик ямаса идеалистлик түсиндириўдиң орнатылған улыўма тарийхый тәлийматынан пайдаланылған; екиншисинде архивлер раұажланыўының ишки логикасынан келип шығып принципти қәлиплестириўге тийкарланған еди [1]. Солай етип, IX әсирдиң II-ярымында француз тарийхшы-архивтаныўшылары арнаўлы тарийхый пәнлер хәм архив жумысы бойынша бир қанша теориялық хәм әмелий жумыслар жаратды [2]. Өзбекстан Республикасы ғәрезсизликке ерискеннен соң мәмлекетимиз архив системасында әмелге асырылған түпкиликли өзгерислер, республикада искерлик жүргизип атырған архив мәкемелерин қайта курыў нәтийжесинде архивлердиң талап қылынып атырған типологиясы жаңа хұқықый хұжетлерде рәсмий қоллап-қуўатланды. Өзбекстан архивлериниң илимий тийкарланған, ҳақыйкатлыққа адекват, типологиясын ислеп шығыўға тосқынлық еткен концептуал аппараттың уғымсызлығы машқаласы шешилди.

Атап айтқанда, «архив» түсинигине тәрийпиниң хұқықый мәниси қайта көрип шығылды. Егер «Архив жумысы ҳақында»ғы Нызамда (1999-жыл 15-апрел) архив дегенде архив хұжетлери комплекси, соның менен бирге архив хұжетлерин қабыл етиўши, сақлайтуғын хәм одан пайдаланыўшы архив шөлкеми ямаса кәрхана, шөлкем хәм шөлкемлердиң структуралық бөлими түсинилген болса, кейинги 2010-жыл 15-июн күнги Өзбекстан Республикасының «Архив жумысы ҳақында»ғы жаңа нызамы терминологиясына көре, архив түсиниги тек мағлыұматларды жийнаў, есапқа алыў, сақлаў хәм одан пайдаланыўды әмелге асырыўшы шөлкемге салыстырғанда қолланылады [3]. Солай етип архив хұжетлери көп жыллар даұамында эмпирик тәризде ислеп шығылған әмелдеги иерархиялық тәризде исленген классификациялаў түсиниклерине фундаментал оңдаўлар киргизилди [4]. Бүгинги күнде Өзбекстан архивлер системасы архив басқарыў шөлкемлери, мәмлекет хәм мәмлекетлик емес архивлер, соның менен бирге, мәкемелик архивлерден ибарат. 2000-2009 жылларда архивлерди басқарыў системасы жетилистирилди. Бас архив басқармасы «Өзархив» агентлигине айлантырылды. Архивлерди информацияластырыў бойынша норматив хұжетлер қабыл етилди, жәхәнның жетекши архивлери менен халық аралық байланыслар беккемлениди. Кадрлар таярлаў миллий бағдарламасы шеңберинде орта арнаўлы хәм жоқары оқыў орынларында қәнигелестирилген архив кадрларын таярлаў басланды. Шериклик ҳақында хұкметлер аралық хәм кеңселер аралық шәртнамаларға қол қойылып, олар шеңберинде республика орайлық мәмлекет архивлерин информацияластырыў жумыслары алып барылмақта. «Өзархив» агентлиги Халық аралық архивлер кеңесине қосылды. Архив жумысы бойынша республика орайлық басқарыў органы «Өзархив» агентлиги, оның кепилликли шөлкемлери болса архив жумысы аймақлық басқармалары болып есапланады. Өз гезегинде, мәмлекет архивлери республика хәм аймақлық (Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекет басқармасы, Ташкент қала мәмлекет архивы, 12 ўәлаят мәмлекет архивы хәм олардың 86 филиаллары) архивлерине бөлинеди.

Усының менен бирге, мәкемелик архивлер төрт түрге қәлиплести: басқармалардың өзлериниң әмелдеги архивлери; мәкемелик системалар қурамына киретуғын мәкемелер, шөлкемлер, кәрханалардың бирлескен мәкемелик архивлери; кадрлар бойынша хұжетлердиң кеңселер аралық өзін-өзи тәмийинлейтуғын архивлери; тарийхый хәм эксплуатацион хұжетли комплекслерди сақлаўды орайластырылған шөлкемлескен қәнигелестирилген тармақ мәкемелик фондлары. Бөлимлер искерлигиниң айрықша қәсийетлерин есапқа алған ҳалда мәлим муғдардағы мәкемелик архивлерге Өзбекстан Республикасы Миллий архив фонды хұжетлерин турақлы сақлаў хұқықы нызамлы түрде берилген [5]. Бүгинги күнде «Өзархив» системасында архив иси хәм ис жүритиў бойынша 3 миллий архив, 101 мәмлекетлик архив, 123 жекке қурам бойынша мәмлекетлик архив, 14 архив иси бойынша аймақлық басқарма хызмет көрсетип атыр. Оннан басқа, 11 мәмлекетлик емес архив хәм 10 мыңнан аслам мәкемелик архив, миллий архив фондының хұжетлерин турақлы сақлаў хұқықына ийе 17 министрлик хәм мәкемелер хызмет көрсетпекте [6]. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2004-жыл 3-февралдағы 49-санлы қарары менен Қарақалпақстан Республикасы Архив иси басқармасы болып қайта дүзилди. Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң 2010-жыл 12-январдағы 9-б-санлы қарарына тийкарланып Қарақалпақстан Республикасы архив иси басқармасы балансына партия архивиниң имараты өткерип берилген. Усы имаратта 200 мың сақлаў бирлиги хұжетлерин сақлаў ушын арнаўлы сақлаўханалар бар болып, бул имаратта басқарма ҳәкимшилиги хәмде Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекет архивы жайластырылған [7].

Қарақалпақстан Республикасы Орайлық Мәмлекет архивиниң тийкарғы жәмлеў дереклери дизимине Нөкис қаласында искерлик жүритип атирған мәмлекет органлары, экономика, статистика, санаат, аўыл хожалығы, тоғай, суў хожалықлары, транспорт, қурылыс, архитектура, саўда, тәмийнат, финанс, тәлим, ден-саўлықты сақлаў, мәденият, спорт, социаллық тәмийнат, әдиллик, прокуратура, суд, жәмийет шөлкемлери хәм басқа тараўлар бойынша жәми 284 кәрхана хәм шөлкемлер киритилген болып, соннан 214-мәмлекет хәм 20-мәмлекетлик емес шөлкемлер есапланады. Қарақалпақстан Республикасы Орайлық Мәмлекет архивиниң 2020-жыл ушын итималлығы жәмлеў дереклери дизимине 107 кәрханалар киритилген болып, олардың айырым халларда жуўапкершилиги шекленген жәмийетлер есапланады. Бүгинги күнде Қарақалпақстан Республикасында архив иси саласында Архив басқармасы (баслығы – Мақсет Қайыпназаров), Орайлық мәмлекетлик архив (директор – Аймурза Бекмуратов), Нөкис қалалық мәмлекетлик архив, 10 районлық архив (Қараөзек, Шымбай, Кегейли, Төрткүль, Беруний, Эллиқкала, Әмиўдәрья, Хожели, Қанлыкөль, Қоңырат районлары) хәм 3 жекке қурам хўжжетлери мәмлекет архивлери искерлик жүритеди [8]. Архив басқармада 3 хызметкер, Орайлық мәмлекетлик архивте – 26, улыўма Қарақалпақстан Республикасы архив иси бойынша жәми 138 адам хызмет көрсетип атыр.

Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекет архивинде бүгинги күнде 704 фонд, жәми 220 597 хўжжет сақланбақта. Соннан басқарыў хўжжетлери саны 192,946 и, жеке келип шығыў хўжжетлери саны 945 и, жеке қурам хўжжетлери саны 11,770 и, өз алдина қимбатли хўжжетлер саны 614 ти қурайды. Архив фондлары 1917-2020-жыллар аралығындағы хўжжетлерди өз ишине алады хәм усы хўжжетлерде ХХ әсир басынан хәзирги дәўирге шекем болған қарақалпақ халқының сиясий, мәнаўий турмыс тәризи сәўлеленеди [9].

Мәмлекетимизде архив исин раўажландырыў бойынша әмелге асырылып атырған жумыслар қатарында e.arshive.uz – «Мәмлекетлик архивлерде санластырылып атырған хўжжетлердиң сақланыўын тәмийинлеў хәм олардан пайдаланыў» бойынша мәлимлеме базасы жаратылды. Усы системаға белгиленген реже тийкарында мәмлекетлик архивлер тәрәпинен мағлыўматлар киргизиў жумыслары алып барылмақта. 2024-жылдың 9 айы жуўмағына бола усы мәлимлеме базасына Қарақалпақстан Республикасы архивлери тәрәпинен жәми 3156 дизим (опись), 83160 сақлам бирлигине ийе хўжжетлер, 2360 библиография бойынша мағлыўматлар киргизилди.

Архив хўжжетлерин санластырыў хәм пайдаланыўшыларға қолайлықлар жаратыў бойынша жумыслар даўам етпекте. Бул жумыслар 2021 жылдан баслап жолға қойылған. Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекетлик архивте хўжжетлерди санластырыў бойынша 4 арнаўлы ScanSnap SV-600 маркалы санластырыў үскенеси орнатылған хәм хәр жылы орташа 15 мыңнан аслам хўжжетлер санластырылады. Архив хўжжетлерин санластырыў 2024 жыл тоғыз ай ишинде 10 мыңға жақын сақлам бирлигин (1 383 977 кадр) қурады. Кадрлар таярлаў миллий бағдарламасы шеңберинде жоқары оқыў орынларында архив иси бойынша жоқары мағлыўматлы кадрларды жетилистириў бойынша Өзбекстан мәмлекетлик университети тарийх факультетиниң сыртқы бөлиминде 15ке жақын Қарақалпақстан Республикасы архив хызметкерлери тәлим алмақта.

Архив хўжжетлеринен пайдаланыў - хызмет, өндириллик, илимий, мәдений-ағартыўшылық, билимлендириў мақсетинде хәм ызыамшылықта қадаған етилмеген басқа да мақсетлерде әмелге асырылады. Республика архив фондлары халқымыздың тарийхый дәўирлердеги материаллық хәм руўхый турмысын сәўлелендиретуғын, илимий, социаллық, экономикалық, сиясий хәм мәдений әҳмийетке ийе болған, тарийхый қәлиплекен хәм турақлы байытып барылатуғын хўжжетлердиң жыйнағына ийе. Архив фондларында сақланып атырған хўжжетлер – халқымыз тарийхының тийкары, онда миллийлик, сиясат, экономика, илим, мәденият, руўхыйлық, ең әҳмийетлиси, ата-бабаларымыздың басып өткен өмир жолы, тарийхы жәмленеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Старостин Е.В. К вопросу о периодизации истории архивов.// Отечественные архивы. – Москва, 1999. –№6. – С.3
2. Бернгейм Эрнест Учебное руководство по историческому методу. – СПб, 1900; Ланглуа Ш-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Пер. с французского А. Серебряковой; Гос. публ. ист. б-ка – 2-е изд. / Под ред. и вступ. статей Ю.И. Семенова – М, 2004- 305с.
3. Закон Республики Узбекистан «Об архивах». – Ташкент, 1999. Статья 4.
4. Закон Республики Узбекистан «Об архивном деле». – Ташкент, 2010. Статья 3.
5. Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан «Об утверждении нормативных документов по архивному делу» №482 от 30 октября 1999 г.
6. Алиев Анваржон. Архивы Узбекистана открыты для всех. <https://e-history.kz/ru/news/show/33856>
7. Ўзбекстан архивлари ахборот архив албом, 2021, 64 бет
8. Книга-альбом «100 лет архивной службе Узбекистана (1919-2019 гг.)» «Наврўз нашриёти», Тошкент-2019, 143 с.
9. Ўзбекстан архивлари ахборот архив албом, 2021, 67 бет

Развитие архивного дела в каракалпакстане в годы независимости

Резюме. Статья посвящена деятельности архивных органов Каракалпакстана в годы независимости. В ней даны сведения о структуре архивов, их количестве в Каракалпакстане на сегодняшний день, а также статистические данные деятельности Центрального государственного архива Республики Каракалпакстан. Данная работа является важным шагом в истории изучения развития архивного дела в Каракалпакстане.

Ключевые слова: государственный архив, архивные фонды, районные архивы, оцифровка документов.

Development of archives in karakalpakstan during the years of independence

Annotation. The article is devoted to the activities of the archival authorities of Karakalpakstan during the years of independence. It provides information about the structure of archives, their quality in Karakalpakstan today, as well as statistical data on the activities of

the Central State Archives of the Republic of Karakalpakstan. This work is an important step in the history of studying the development of archival science in Karakalpakstan.

Keywords: state archive, archival funds, regional archives, digitization of documents.

Mustaqillik yillarida qoraqalpog'istonda arxiv ishining rivojlanishi

Rezyume. Maqola mustaqillik yillarida Qoraqalpog'iston arxiv idoralarining faoliyatiga bag'ishlangan. Unda bugungi kunda Qoraqalpog'istonda arxivlarning tuzilishi, ularning soni, Qoraqalpog'iston Respublikasi Markaziy davlat arxivi faoliyatiga oid statistik ma'lumotlar keltirilgan. Bu ish Qoraqalpog'istonda arxivshunoslik fanining rivojlanishini o'rganish tarixida muhim qadamdir.

Kalit so'zlar: davlat arxivi, arxiv fondlari, viloyat arxivlari, hujjatlarni raqamlashtirish.

QARAQALPAQSTANDA DIN HÁM DINDARLARGA BOLGAN MÚNÁSIBET HÁM ATEISTLIK ÚGIT-NÁSIYATTIŇ KÚSHEYIWI

Ramatullaev M. A.

Nókis innovacion instituti

1954-jıl SSSR húkimeti basshılarınıń ilimiy hám ateistlik úgit-násiyat máselesine itibarınıń kúsheyiwi menen belgilenedi. 1954-jıl 7-iyulde KPSS Oraylıq Komiteti «İlimiy-ateistlik úgit-násiyattaǵı tiykarǵı kemshilikler hám onı jetilistiriw ilajları haqqında»ǵı qararın qabıl qılıp, onda partiya shólkemleri xalıq arasında ilimiy-ateistlik úgit-násiyat jumıslarına qanaatlándırarsız basshılıq etip atırǵanlıǵı atap ótildi hám dinge qarsı jumıslardı kúsheytiw boyınsha anıq ilajlar belgilendi. Kóp ótpey, 1954-jıl 10-noyabrde «Xalıq arasında ilimiy-ateistlik úgit-násiyattı alıp barıwdaǵı qáteler haqqında»[1]ǵı jáne bir qarar qabıl qılınıp, onda qopal basqarıw hám ayırım jergilikli jumısshılar tárepinen dindarlar hám ulamaların sezimlerin ayaq-astı etiw faktları anıqlandı. Bul jol qoyıp bolmaytuǵın faktlardı qaralap, KPSS Oraylıq Komiteti partiya shólkemlerinen diniy qaraslarǵa qarsı ideologiyalıq gúresti jánede kúsheytiriwdi, miynetkeshlerdi gúressheń materializm ruwxında tárbiyalawdı talap qıldı. Qararda «házirgi dáwirde diniy qaldıqlarǵa qarsı gúres ilimiy, materialistlik dúnya qarastıń ilimge qarsı, diniy dúnya qaraska qarsı ideologiyalıq gúresi retinde qaralıwı kerekligi» kórsetildi. Bul hújjetler partiya hám sovet organların «dinniń reakcion mánisin hám mámleketimiz puqaralarınń ayırımların kommunistlik qurılısta sanalı hám aktiv qatnasıwdan shalǵıtıp, alıp keletuǵın zıyandı ashıp beriw» májbúriyatın aldı. Partiya, komsomol, kásiplik awqam hám basqa jámaát shólkemlerine ilimiy-ateistlik úgit-násiyattı tezirek kúsheytiw wazıypası qoyıldı. Ekinshi jáhán urısı dawam etip atırǵan bir dáwirde musulman mákeme hám shólkemleriniń shólkemlestiriliwi hám qayta tikleniwi, musulman xalıq wákılleriniń qálewlerin esapqa alıp jumıs alıp barıw baǵdarında kóplegen ózgerisler baqlandı. Álbette, bul ózgerisler sol dáwirdegi awır jaǵdaydan kelip shıǵıp islengen edi. 1954-jılı sovet mámleketiniń diniy siyasatında túpkillik ózgeris bolǵanlıǵın baqlawımızǵa boladı. Bir tárepten, 1950-jıllar ortasında mámlekettegi diniy jaǵday, shet ellerdegi baspa sóz qurallarınıń Ózbekstan tuwralı jarıtıp atırǵan materialları haqqında Sh.Rashidov tárepinen berilgen maǵlıwmatnama tiykarında Ózbekstan Kompartiyası Oraylıq Komiteti byurosı qabıl qılǵan qararda 1956-1957-jıllarda Ózbekstan musulmanları turmısı haqqında ózbek, arab, parsı hám urdu tillerinde ocherkler toplamı tayarlap basıp shıǵarılıwı, 1956-jılda usı tillerde Ózbekstanıń diniy zıyarat orınları haqqında súwretli jolkórsetkish kitapsha basıp shıǵarılıwı, ÓzSSR İlimler akademiyası Shıǵistanıwshılıq institutına hám Orta Aziya mámleketlik universitetiniń Shıǵıs fakultetine Sovet Orta Aziyasındaǵı awhalǵa tiyisli shet el baspa sózinde basıp shıǵarılıp atırǵan barlıq materiallardı úyrenip barıw hám respublika basshılarına bul materiallar haqqında turaqlı maǵlıwmat berip turıw, Diniy Basqarmaǵa qarashlı bolǵan ayırım imaratlardı bosatıw boyınsha, sonday-aq, arxitektura basqarması iqtıyarında bolǵan bir qatar meshit hám mazarlardı Diniy basqarmanıń iqtıyarına ótkeriw haqqındaǵı usınısların kórip shıǵıw tapsırmaları kórsetilgen [2. 44-46].

Sovet húkimeti júritken diniy siyasatıń qısımına shıdamay Túrkmenshang qashıp ketken, 1950-jılları ata jurtına qayıp kelgen ulamalar qayıp kele baslaydı. Máselen, Yakubov Ismayıl quwadalawǵa ushırıp, 1935-1936-jıllarda ata-anası hám awıllasları menen Túrkmenshan tárepke qashıwǵa májbúr bolǵan. Bul haqqında onıń balası Kamalov Abdulla bılay ayıp beredi: «Ákem, atamız Yakubov Kamal, apamız Kamalova Sharipa hám basqa da tuwısqanları, awıladaǵı kópshilik insanlar húkimet dindarlarǵa qısım ótkerip atırǵan, jaqın arada bizlerdi de qamaydı eken degen qawıp penen Túrkmenshan tárepke qashıp ketken eken. Ekinshi jáhán urısı juwmaqlangan dáslepki jıllarda elde diniy tarawǵa berilgen erkinlik sebepli 1947-1948-jıllarda barlıq tuwısqanlarımız benen dáslep Ámiwdárya rayonu M.Gorkiy sovxozına kóship keldik. Ákem, atam diniy sawatlı, dindar adamlar bolǵanı menen keyingi jaǵında bári bir de eldegi siyasiy jaǵdaydan qawıpsinip balalarǵa diniy sawat beriwdi toqtatadı. Lekin ómiriniń aqırına deyin diniy ámellerin geyde jasırın, geyde biymálel orınlaǵan»[3].

Sovet húkimetiniń diniy siyasatınıń qısımınan kóp jábir kórgen ulamalardan negizgi kelip shıǵıwı Buxaranıń Qarakól rayonu aymaǵınan bolǵan Niyazmuhammed axunnıń áwladları esaplanadı. Niyazmuhammed axun 1773-jılları qayıp bolǵan bolıp, ol 1760/1761-jıllarda Xorezm aymaǵına kóship kelgen. Niyazmuhammedten jalǵız bala qalǵan bolıp, atı Abdulla bolǵan[4. 8-12]. Niyazmuhammed axunnıń áwladı Beruniylı Abduraxim hajı ata-babalarınıń sovet húkimetiniń diniy siyasatınan kórgen qıynshılıqları, súrgin etiliwi haqqında bılay ayıp beredi: «Niyazmuhammed babamızdıń jalǵız Abdulla degen balasınıń 6 balası bolǵan bolıp, onnan tarqaǵan áwladları 1870-jıllardan házirgi Qaraqalpaqstan aymaǵına kelip jaylasa baslaǵan. Bolshevikler Xiywanı iyelegennen soń biziń áwladlarımızdan bolǵan Xiywa xanlıǵıń eń sońǵı Shayx-ul Islámı Muhammed Shárif axundı 1924-jılı «seni qudayıńa alıp baramız» aeroplanǵa mingizip soń aeroplannan taslap óltiredi. Sońıraq 1937-1938-jıllarda babalarımızdan Abduraman iyshan, Dawıt iyshan atıp óltirilgen. 1940-jıllarda

babalarımızdan Buwaniyaz hám Fazıl iyshanlar Sibirge súrginge jiberilgen. Matyakub iyshan bolsa 1955-jılǵa shekem májbúriy miynet batalonında xızmet etken. Sovet húkimetiniń biziń ata-babalarımızǵa qılǵan zulımınan keyin olardan kópshiligi Túrkmenshtaǵa qashıp ketiwge májbúr bolǵan. Solardan Sibirge súrgin etilgen Fazıl iyshan hám Buwaniyaz iyshanlardıń 1954-jılǵa Túrkmenshtannıń Ilonlı degen jerine kóship ketkenligin ayıp ótsek boladı. Búgingi kúnde jaqın tuwısqanlarımızdıń 30-40 payız sovet húkimeti júritken diniy qısımı sebepli Túrkmenshtan jerlerinde jasamaqta. Sovet húkimetiniń aba-babalarımızǵa qılınǵan bunday qısım, quwdalawlarǵa qaramastan, olar din jolın hasla tárk etpegen. Ata-babalarınan kiyatırǵan diniy kitapların húkimetten jasırıp, kómiq saqlap kelgen»[5].

Ekinshi tárepten, húkimet organları dindarlarǵa qarsı gúrestiń jańa usıllarınan, tiykarınan, úgit-násiyatlaw, kerek bolsa basım kórsetiw arqalı ámelge asırdı. Buǵan bir ǵana misal retinde Qaraózekli informatorımız Abdulhaq Hábiptovtıń ata-babaları haqqında aytqan tómende keltirilgen sózlerin misal etsek boladı: «Úlken babamız Allambergen iyshan ekinshi jáhán urısınan keyin meninń ákemniń eń úlken ajaǵası Jabbarbergen axun qaytı bolǵan waqıtta onıń janaza namazına qatnasa almaǵan, qorıqqan. Sol jıllarda bes waqıt namazların oqıwǵa qorqıp, qapılardı ilip oqıǵan. Janaza namazlarǵa bara almaǵan, barıwǵa qorıqqan. Oaza tutqanda, namazların oqıǵanda qorqınısh penen júrgen»[6]. Bunday misaldı biz Ellikqalalı informatorımız Áshir Ámetovtan da alǵanbız: «Nurazizov Saburbay degen atalas aǵamız bolǵan. 1898-jılǵa tuwılıp, 1960-jıllar aqırında 73 jaslarında qaytı bolǵan. Arabsha kitaplardı júdá jaqsı oqıytuǵın adam edi. Lekin sovet húkimeti jıllarında aǵamız kitaplardı da, bes waqıt namazların da jasırıp oqıytuǵın edi. Juma namazına, hayt namazına ketip baratırman deytuǵın edi dá, lekin qay jerde oqıytuǵınlıǵın aytpaytuǵın edi»[7]. Usıdan kórinip turıptı, sovet hákimiyatınıń urıs sebepli dinge hám diniy mákemelerge júrgizgen «jumsaqlıq» siyasatı uzaq dawam etiwı múmkin bolmadı. Húkimet basına N.S. Xrushev kelgennen soń siyasıy hám ideologiyalıq liberallasıw júz beredi, diniy mákemeler hám mámleket ortasında múnásibetler ózgeredi. Dinge qarsı gúres usılları júdá quramalı hám názik edi, «muqaddes orınlarǵa» barıw qadaǵan etilgen, biraq ulamalarǵa qarsı tuwrıdan-tuwrı repressiyalar toqtatıladı[8. 112].

Ekinshi jáhán urısınan keyingi jılları da xalıq arasında diniy bayramlar hám máresimler, dástúrler saqlanıp kelgen. Máselen, Orta Aziya hám Qazaqstan musulmanları Diniy basqarması dúzilgen 1943-jıldan baslap 1947-jılǵa shekem hár bir musulman ushın parız bolǵan pitir-sadaqa beriw dástúrin engizdi. 1947-jılǵa Orta Aziya hám Qazaqstan musulmanları diniy basqarması pitir-sadaqa beriw májburiy emesligi, bunı hár kim óz qálewine bola islewi kerekligi haqqında sheshim qabıl etedi. 1951-jıl 26-mayda Din isleri boyınsha keńes óziniń № 4-110/c sanlı xatı arqalı Orta Aziya hám Qazaqstan musulmanları diniy basqarmasına musulmanlar arasında pitir-sadaqa jıynawǵa ruqsat etedi. Keńes xatına muwapıq, Orta Aziya hám Qazaqstan musulmanları diniy basqarması pitir sadaqanı tek ǵana rásmiy dizimnen ótken meshitler diywallarına ildirip járiyalaw belgilep qoyıldı. Orta Aziya hám Qazaqstan musulmanları diniy basqarması bergen maǵlıwmat boyınsha 1950-jıl 2 tonna qaq erik, 116 mıń rubl, 1951-jıl 7,5 tonna biyday, 143 mıń rubl, 1952-jıl 9,5 tonna dán hám 165 mıń rubl jıynalǵan[9]. Húkimet organları buǵan qarsı úgit-násiyat jumların kúsheytip, xalıq arasında jumıs alıp baradı. Nátiyjede, 1960-jılları Ózbekstan boyınsha meshitlerde oraza ayı dawamında oqlatuǵın xatmi-Quran, oǵan qatnasıwshılar, sonıń menen birge qurbanlıqqa túsetuǵın qarjı muǵdarı da kemeyip bargan.

ÁDEBIYATLAR

1. KPSS Oraylıq Komitetiniń 1954-jıl 10-noyabrdegi «Xalıq arasında ilimiy-ateistik úgit-násiyatı alıp barıwdaǵı qáteler haqqında»ǵı qararı // <https://studfile.net/preview/8280695/page:110>
2. Ризаев С. Шароф Рашидов. Портретига чизгилар. Т., 2021. 44-46-66.
3. Ramatullayev M. Dala jazıwları. 2023-jıl. №11. Informator Kamalov Abdulla, Ámiwdárya rayoni.
4. Шермухамедов П. Мехрнинг олис йўллари. Тошкент, 2006. 8-12-бетлер.
5. Ramatullayev M. Dala jazıwları. 2023-jıl. № 16. Informator Abduraxim xajı Aminjan iyshan ulı, Beruniy rayoni
6. Ramatullayev M. Dala jazıwları. 2021-jıl. №12. Informator Hábiptov Abdulhaq, Qaraózek rayoni.
7. Ramatullayev M. Dala jazıwları. 2023-jıl. №12. Informator Ámetov Áshir, Ellikqala rayoni.
8. Саитов А. Социальный портрет личности в воспоминаниях в послевоенный период Каракалпакстана // «Трансформация социальных установок в Каракалпакском обществе: история и практика» (сборник статей). Нукус, 2020. С. 112.
9. ОМА, Р-2456, 1-dizim, 144-is, 181, 182-bb.

Qoraqalpog'istonda din va dindorlarga bo'lgan munosabat va ateistik targ'ibotning kuchayishi

Rezyume. Maqolada urushdan ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Qoraqalpog'istonda din va dindorlarga bo'lgan munosabat, ateistik targ'ibot tashviqot ishlarining kuchayishi haqida so'z etiladi.

Kalit so'zlar: din, dindorlar, ateist, targ'ibot, tashviqot.

В Каракалпакстане отношение к религии и верующим людям и усиление атеистической пропаганды

Резюме. В статье говорится об отношении к религии и верующим людям в Каракалпакстане в послевоенные годы и усилении атеистической пропаганды.

Ключевые слова. религия, религиозные люди, атеисты, пропаганда.

In Karakalpakstan, the attitude towards religion and believers and the strengthening of atheistic propaganda

Summary. The article talks about the attitude towards religion and believers in Karakalpakstan in the post-war years and the strengthening of atheistic propaganda.

Key words. religion, religious people, atheists, propaganda.

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА «ОАВ ХАБАРЛАРИ» ТУШУНЧАСИ ҲАМДА УЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ МОҲИЯТИ

Матжанов И.А.

Қорақалпоқ давлат университети

ОАВ содир этилган жиноят ҳақида имкони борича кўпроқ хабар ва маълумот беришга ҳаракат қилади. Чунки, ОАВ бу орқали жамоатчилик орасида кўпроқ обрўга эришади. Аммо, замонавий дунё бир нарсани аниқ англаб олиши шарт: хабар ва маълумотларнинг кўплиги уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини англавермайди. Шу сабабли ҳам терговга қадар текширув жараёнида ҳарқандай хабар ёки маълумот синчковлик билан текширилиши, уларни эфирга жойлаган шахс эса мазмунини учун жавобгар бўлиши лозим.

Ушбу аснода, жиноят процессида ОАВ хабар ва маълумотлари моҳиятини таҳлил қилиш жараёнида албатта мазкур масаладаги фундаментал тушунча ва ибораларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Бундай тушунчалар «хабар», «маълумот» ва «ОАВ хабарлари» атамаларидан иборат. Ушбу атамаларни таҳлил қилишдаги мақсад: ОАВ да жиноят ёки ижтимоий хавфли ҳодиса ҳақида хабар ва маълумотлар тобора кўпайиб бораётган ҳамда улар асосида терговга қадар текширувни тайинлаш ёхуд жиноят иши қўзғатилаётган вазиятларда ушбу атамаларнинг тушунчаси, процессуал мазмунини ва моҳиятини ўрганиш уларни аниқроқ англашга имкон беради. Ва, ушбу аснода мақоламиз доирасида ОАВ хабарлари тушунчасини таҳлил қилишга тўхталдик.

Этимологик жиҳатдан «хабар» тушунчаси [дарак, ахборот, маълумот, овоза, кесим] 1. Бирор кимса, нарса ёки ҳодиса ҳақида ахборот, дарак билдириш. 2. Янгилик. 3. Кундалик матбуот, радио ва телевидение воситасида олинган ахборот, маълумот; мақола сифатида тушунилади [1, 370]. Бошқача айтганда, хабар атамаси маълум бир ҳодиса ёки воқелик ҳақида манба ҳисобланиб, тегишли соҳаларда ҳаракатларни амалга оширишга асос сифатида хизмат қилади. Ҳуқуқнинг умумий назариясига кўра хабарлар ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлиши билан боғлиқ юридик фактлар сифатида тан олинади [2, 163]. Жиноят-процессуал ҳуқуқда эса хабарлар процессуал ҳаракатларни амалга ошириш учун сабаб ҳисобланиб, иш юритувчи субъектларга тегишли процессуал ҳаракатларни бажариш мажбуриятини юклайди ҳамда хабар эгаси жиноят-процессуал муносабатларга киришади. Илмий ишимиз доирасида бизни айнан жиноят ишига оид хабарлар қизиқтиради.

Жиноят ишига оид хабарлар жиноят ишларини юритишда, асосан исботлаш йўналишини белгилашда фойдаланилади, албатта тегишли тартибда текширув амалга оширилгандан сўнг. Ушбу аснода, жиноят ишларига оид хабарлар ҳақида С.Б.Россинский қўйидагича фикр билдиради: «...жиноят-процессуал исботлаш фақат ҳуқуқий эмас, балки фалсафий қонуниятлар ва формал мантикга асосланган ҳамда хабарлар ҳақида билимлар ва уларнинг негизида қарорлар қабул қилишнинг моҳиятини белгилаб берувчи мажмуавий хусусиятларга ҳам таянади» [3, 92]. Ўзида жиноят ҳақида тафсилот, шунингдек воқеа ва ҳодисаларнинг юз берганлигини мужассам этган хабарлар асосан далилларни тўплаш масаласи билан боғлиқ. Илмий меҳнатларда хабарларнинг айнан далиллар билан алоқаси алоҳида эътироф этилади. Жумладан, М.С.Строговичнинг фикрича, жиноят процессида далиллар атамаси икки хил мазмунда қўлланилади: а) терговчи ва суд томонидан у ёки бу ҳолатлар ҳақида хабарга эга ҳисобланувчи манба; б) жиноят иш бўйича аниқланиши лозим бўлган бошқа факт ёки вазиятлар ҳақида ҳулоса берувчи далиллар [4, 160]. Дарҳақиқат, хабарнинг ўзи далил ҳисобланмайди, у далиллар тўплашга йўналиш беради.

Алоҳида муаллифлар жиноят ишига оид хабарлар процесс иштирокчилари учун моҳиятга эга эканлигини кўрсатиб ўтади. Жумладан, Л.Д.Кокорев ва Н.П.Кузнецовлар фикрича, маълум бир ҳулосага келиш процессуал билим шаклининг ташқи амалий кўриниши ҳисобланиб, ҳарқандай хабар мазкур омилларсиз «ўз қобилигига ўралган хосса» сифатида қолиб кетади. Процессуал билимлар орқали хабарлар моҳиятининг англаниши терговчи ёки суд томонидан ушбу хабарларнинг ўзлаштирилиши ва процесстаги бошқа иштирокчиларга маълумот сифатида тақдим қилиниши гаровидир [5, 7]. Хабарлар жиноят ҳақида маълумот ва бошқа муҳим далилларга ҳавола бериши мумкин. Жиноят процессида ўзида жиноят ҳақидаги маълумотларни акс эттирувчи ҳодисалар, объектив ҳақиқат воқеликлари охир-оқибатида жиноят ҳақидаги хабарларга айланишини айрим муаллифлар билдириб ўтади. Жумладан ҳодиса ва воқеликлар ўзидан «иккинчи хосса» сифатида жиноят ҳақидаги хабарларни келтириб чиқаради (Шейфер С.А. талқинида) ва жиноят ишлари бўйича исботлашда фойдаланилиши мумкин (Копнин П.В., Шейфер С.А., Соловьев А.Б.лар талқинида) [6, 19]. Жиноят ҳақида хабарлар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга бирнеча хил манбалар орқали етиб келади. Хабарлар ваколатли органларга содир этилган ёки содир этилишига тайёргарлик кўрилаётган жиноятлар ҳақида дарак беради. Шунингдек, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари, ОАВ берган хабарлар ҳамда айбини бўйнига олиш ҳақидаги арз жиноят ҳақида хабарлар сифатида эътироф этилиб, исботлаш жараёнида далилларни тўплашга йўналиш берувчи манбадир. Мазкур хабарлар жиноят ишини қўзғатишга сабаб ҳисобланади. Ушбу аснода В.Т.Томиннинг умумий таҳриридаги Жиноят-процессуал кодексига шарҳлар китобига ҳавола қилиш мақсадга мувофиқдир. Унда иш қўзғатишга оид сабаблар ваколатли органларнинг жиноят белгиларига оид хабарларга эга бўлишига имкон берувчи манба ҳисобланиб, мазкур белгиларнинг ҳақиқатан мавжудлигини текшириб кўриш учун ўзига хос «сигнал» эканлиги айtilган [7, 815]. Ухшаш нукта-назарларни П.А.Лупинская [8, 186], Р.Д.Рахунов [9, 31], Б.Т.Безлепкин [10, 199] ва б. ҳам эътироф этади.

Жиноят ишлари бўйича хабарлар асосида процессуал ҳаракатларни амалга оширишга оид процессуал нормалар Д.М.Миразов томонидан ҳам таҳлил қилинган. Муаллифнинг мулоҳозасига кўра, жиноят ишини

кўзгатиш босқичи мазмунан (жиноят ишин кўзгатиш ёки кўзгатишни рад этиш ҳақида) тегишли процессуал ҳужжат чиқаришдангина иборат эмас. Унда жиноят ҳақида берилган ариза ёки хабар бўйича яқуний қарор чиқаришдан аввал келувчи бир қатор масалаларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш борасидаги процессуал фаолият ҳам киради. ... Бунда қўйидагиларни текшириш лозим: тайёрланаётган ёки содир этилган жиноят ҳақида хабар жиноят ишини кўзгатиш учун қонуний сабаб бўладими; жиноят ҳақида хабардан олинган маълумотларда акс этган фактларда жиноят аломатлари борми ва х[11, 272]. Жиноят ҳақидаги хабарлар тушунчасига Л.А.Сиверская ва Н.А.Смирновалар қўйидагича таъриф беради: «жиноят ҳақида хабарлар – жиноят ҳақида мурожаат қилиш, айбини бўйнига олиш ҳақидаги арз ва жиноят белгилари аниқланганиги ҳақида ваколатли органларга юборилган, ўзида тайёрланаётган ёки содир этилган жиноят ҳақида хабар тўғрисида рапорт» [12, 222]. Бу ерда муаллифларнинг позицияси миллий қонунчилигимиз асосида етарли эмас деб ҳисоблаймиз, чунки жиноят ҳақида хабарлар ОАВ томонидан берилган маълумотлардан ҳам иборат. Алоҳида муаллифлар жиноятга оид хабарларни ишни кўзгатиш учун маълумотлар манбаси сифатида эътироф этади. Жумладан, П.А.Лупинская ва Л.А.Воскобитовалар фикрича, жиноят ишини кўзгатиш учун сабабларга тайёрланаётган ёки содир этилган жиноят ҳақида маълумотлар манбаси сифатида қонун уларга юридик фактлар мақомини беради. Мазкур фактлар ваколатли органлар учун, агар жиноят аломатлари мавжуд бўлса, жиноят ишин кўзгатишга сабаб бўлади. Ушбу сабаблар «жиноят ҳақида хабарлар» деб номланувчи тушунча билан изоҳланади[13, 429]. Жиноят ишига оид хабарлар ҳақида А.В.Варданян ўз мулоҳазаларини юритади. Муаллифнинг фикрича, тайёрланаётган ёки содир этилган жиноят ҳақида хабарлар сифат жиҳатидан бир-биридан кескин ажралиб туради. Ушбу хабарларнинг ҳақиқийлиги, ишончлиги ва тасдиқланлиги иш бўйича уларнинг моҳиятини аниқлайди[14, 82]. Демак, жиноятга оид хабарлар ҳақида муаллифлар икки хил йўналишда умумий позицияларини эътироф этиди. Уларнинг бир гуруҳи хабарларни бошқа муҳим далилларга ҳавола беришини эътироф этса, иккинчи гуруҳи хабарлар асосан процессуал ҳаракатларни амалга ошириш учун асос сифатида хизмат қилиши келтирилган. Бу борада жиноят ҳақида хабарларни қабул қилиш жараёнига ҳам эътибор қаратишимиз лозим. Амалиётдан маълумки, жиноят ҳақида аксарият хабарларни ички ишлар органлари қабул қилади. Мазкур органларда жиноят ҳақида хабарларни қабул қилишнинг бирқатор шакллари мавжуд: а) жиноят ҳақида фуқаролар томонидан мурожаат қилиниши (ёзма ёки оғзаки); б) «1102» телефон рақами орқали жиноят ҳақида хабар берилиши; в) қорхона, муассаса ва ташкилот хабарлари; г) профилактика инспекторлари, ППХ, ЙХХХ билдиришномалари; г) айбини бўйнига олиш ҳақидаги арз; д) электрон мурожаатлар; е) ОАВ хабарлари ва б. Демак, ички ишлар органларига жиноят ҳақида хабар беришнинг кенг ташкилий-процессуал имкониятлари мавжуд. Бундай имкониятлар мавжудлиги фуқаро ва ташкилотларга жиноят ҳақида хабар беришда имтиёзлар яратади. Мазкур ҳолат хабар берувчиларнинг одил судловга бўлган конституцион ва процессуал ҳуқуқларини таъминлашнинг амалий ифодасидир. Жиноят ҳақида хабарларни қабул қилиш, уни рўйхатдан ўтказиш, тегишли субъектга текшириш учун юбориш ва қарорлар қабул қилиш тартиби процессуал механизм сифатида фаолият кўрсатиб, прокурорлик назорати объекти мақомида мунтазам равишда текширилиб турилади.

Аммо, жиноят ҳақида хабар бериш ва уларни рўйхатга олишда кенг ҳуқуқий-ташкилий имкониятлар мавжудлигига қарамасдан, тегишли субъектлар томонидан содир этилган жиноятларни рўйхатга олмаслик ҳолатлари учраб туриши эҳтимол. Мазкур ҳолатларда муаммо қонунчиликда эмас, балки ўз ваколатларини амалга оширишда сусткашликка йўл қуяётган алоҳида субъектга бўлиши мумкин. Ва, алоҳида эътибор олиш керакки, фуқаролар жиноят ҳодисаси билан боғлиқ бўлмаган вазиятлар ҳақида ҳам ички ишлар органларига мурожаат этади. Масалан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларидаги қарз ёки ер-ҳуқуқий муносабатлари бўйича хабарлар. Мазкур ҳаракатларда жиноят аломатлари мавжуд деган фикрда ички ишлар органларига мурожаат қилиши, табиийки орган иш фаолиятига салбий таъсир этади. Шундай қилиб, жиноят ҳақида хабарлар жиноят ишини кўзгатиш билан бир қаторда (янгидан очилган ҳолатлар бўйича ҳам) исботлаш йўналишини аниқлаш ёки бошқа муҳим далилларга ҳавола бериши мумкин. Табиийки, хабарларни тўғридан-тўғри далил сифатида фойдаланиш мумкин эмас. Лекин, хабарларда жиноят тафсилотлари ёки жиноятга боғлиқ ҳодисаларни ойдинлаштирувчи маълумотлар манбаси мавжуд бўлса, тегишли текширув ва баҳолашдан ўтгандан сўнг, далил сифатида фойдаланадиш мумкин. Юқоридаги келтирилган мулоҳазалардан келиб чиқиб, жиноятга оид хабарларни қўйидагича эътироф этиш мумкин: *«жиноятга оид хабарлар – тайёрланаётган ёки содир этилган жиноят ҳақида ва жиноятларнинг дастлабки тафсилотлари бўйича маълумотларни ўзида акс эттирувчи ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга қилинган мурожаат»*.

Шундай қилиб, жиноят ҳақидаги хабарларни қабул қилишда процессуал қонунчиликнинг барча талаблари сақланиши шарт. Мазкур омил жиноят ишларини юритиш ҳамда асосли, адолатли ва қонуний қарорлар қабул қилишда, шунингдек жиноят содир этган шахсларни қонуний жавобгарликка тортишда айнан жиноят ҳақидаги хабарларни қабул қилиш жараёни ниҳоятда муҳимлиги билан изоҳланади. Жиноят процесси ушбу босқичида қонун талаблари сақланмаслиги жиноятчиликка қарши курашда салбий оқибатлар келтириб чиқаради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек тилнинг изоҳли луғати // А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006-2008. [Электрон манба] / <https://ziyouz.uz/durdona-toplamlar/uzbek-tilining-izohli-lugati/>
2. Алексеев С.С. Общая теория права. Т.2. – М.: Юридическая литература, 1982.

3. Россинский С.Б. Собираание доказательств как «первый» этап доказывания по уголовному делу // Юридический вестник Самарского университета. -2020. -№6(3).
4. Строгович М.С. Материальная истина и судебное доказательство в советском уголовном процессе. – М., 1958.
5. Кокорев Л. Д., Кузнецов Н. П. Уголовный процесс: доказательства и доказывание. - Воронеж : Воронежский госуниверситет, 1995.
6. Рамазанов Т.Б. Понятие доказательств в уголовном процессе: формирование и современное понимание // Вестник Дагестанского государственного университета, -2013. - Вып. 2.
7. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР / отв.ред. В.И.Радченко; под. ред. В.Т.Томина. – М.: Юрайт, 2001.
8. Лупинская П.А. Уголовно-процессуальное право. – М.: Юрист, 2005.
9. Рахунов Р.Д. Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе. – м.: Госюриздат, 1954.
10. Безлепкии Б.Т. Уголовный процесс России: учебник. – М.: ТК Велби, 2003.
11. O'zbekiston Respublikasining jinoyat processi: Darslik // B.A.Mirenskiy, A.X.Rahmonqulov, D.Kamalxodjayev, V.V.Kadirova va boshqalar. To'ldirilgan ikkinchi nashri. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012.
12. Сиверская Л.А., Смирнова Н.А. Сообщение о преступлении: терминологические понятие и процессуальное содержание // Вестник КГУ им. Н.А.Некрасова. -№3. -2016.
13. Лупинская П.А. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: Учебник. – М.: Норма: НИЦ ИНФРА-М, 2018.
14. Варданян А.В. Сообщение о совершенном или готовящемся преступлении, полученное из иных источников, как повод для возбуждения уголовного дела: исторические и современные проблемы его реализации/ Варданян А.В. // Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. - 2017. - №3.

Резюме

Мақолада содир этилган жиноят ҳақида маълумот тақдим қилувчи ОАВ хабарлари тушунчаси таҳлил қилинган. Жиноят-процессуал ҳуқуқда хабарлар процессуал ҳаракатларни амалга ошириш учун сабаб ҳисобланиши келтириб ўтилди. Хабарнинг процессуал тушунасига доир илмий полемика келтирилиб, улар асосида хабар тушунчаси оид ҳулоса қилинди.

Калит сўзлар: ОАВ, хабар, исботлаш, далил, ходиса, жиноят, процессуал ҳужжат, мурожаат.

Резюме

В статье анализируется понятие сообщения СМИ, передающего информацию о преступлении. В уголовно-процессуальном законе сообщения рассматриваются как повод для совершения процессуальных действий. Была представлена научная полемика по поводу процессуального понимания сообщения и на их основе был сделан вывод о понятии сообщения.

Ключевые слова: СМИ, сообщение, доказывание, доказательство, событие, преступление, процессуальный документ.

Summary

The article analyzes the concept of a media message conveying information about a crime. In the criminal procedural law, messages are considered as a reason for performing procedural actions. Scientific debates regarding the procedural understanding of the message were presented and on their basis a conclusion was drawn about the concept of the message.

Key words: media, message, prove, proof, event, crime, procedural document.

ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНАЯ РЕФОРМА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ В 1921-1929 ГОДАХ

Абдукаримов А.А.

Нукусский педагогический институт

В изучаемый период в Амударьинской области было разрешено арендное землепользование со сдачей земли в аренду на срок не выше трех лет. Арендаторам было отведено в среднем до 20 десятин земли. Сдача земли в аренду в период НЭПа дало возможность ускорить восстановление сельского хозяйства. Но эта была временная форма землепользования и не получила широкого распространения. Началось создание первых трудовых земледельческих артелей и товариществ по совместной обработке земли из беднейших крестьянских хозяйств. Вскоре в Амударьинской области было организовано 85 трудовых земледельческих артелей [1, 136]. Всем этим артелям, были предоставлены семена, рабочий скот и сельхоз инвентарь. На нужды орошения полей кооперативов Амударьинской области комиссариат земледелия Туркестанской АССР выдал 8751 тыс. руб., а Амударьинский областной ревком отпустил средства на изготовление 200 комплектов чигирей [2, 7].

Состоявшийся 1 марта 1921 г. в Турткуле съезд сельскохозяйственных работников Амударьинской области с участием 46 делегатов от различных организаций обсудил вопрос о посевной кампании и орошении. Были разработаны общие меры для целенаправленного действия. Так, весной 1921 года был расширен канал Шурахан. Сюда были перенесены головы других каналов правобережья Амударьи. Мелиоративные работы на Суяргане также способствовали расширению орошаемых площадей в Турткульском уезде. Ирригационные работы были проведены и в Чимбайском уезде. Весной 1921 г. здесь были расширены головы магистрального оросителя Куаныш-жарма и канала Кегейли. Проведение этих и других ирригационных работ обеспечило весенний полив полей и успех посевной кампании 1921 г. в Амударьинской области. Восстановление и ремонт магистральных каналов поддерживались населением на собственные средства. В результате таких экстренных мер, в 1921 году посевная площадь в Амударьинской области выросла и достигла 162666 танапов. Дехкане поставили свыше 16 тысяч бeldаров-рабочих на ирригационные работы. На очистку только главных оросительных каналов, не считая мелких, было затрачено всего 731 370 рабочих дней за сезон [4, 3].

Одновременно принимались меры по «укреплению» земельных органов. Особенно пристальное внимание уделялось созданию специализированной классовой организации дехканства — союза «Кошчи», призванного объединить пролетарские и полупролетарские массы» коренного населения кишлаков и аулов. Союз Кошчи был организован в соответствии с постановлением Амударьинского областного исполкома от 30 апреля 1921 года [5, 137]. Союз «Кошчи» Амударьинской области состоял из безземельных и малоземельных дехкан-бедняков, насчитывал около 5000 членов. Они олицетворяли собой неразвитую, незрелую демократию, близкую к власти толпы, охлократии. Этим объясняются многие эксцессы того времени, которые трудно оправдать. Само руководство Амударьинской области во многих случаях вынуждено было отмежевываться от «белсенди», «тепериш». Например, II съезд союза «Кошчи» Амударьинской области принял постановление, направленное на развитие сельского хозяйства области и, в частности, хлопководства. Однако, ни союз «Кошчи», ни другие земельно-водные органы Советской власти не справились с восстановлением сельского хозяйства и ирригации. Все ирригационные работы должны были производиться самими дехканами-водопользователями.

18 июля 1922 г. Средазбюро ЦК РКП (б), указывало, что земельная реформа в Туркестане закончена и констатировалась необходимость прекратить в дальнейшем всякие переселения и выселения. Окончательно же она была приостановлена в связи с введением в действие постановления ТуркЦИК от 5 сентября 1922 г. «Основного закона о трудовом землепользовании в Туркестане». Тем не менее, в Амударьинской области частично продолжались землепреобразовательные работы в духе прежнего реформирования. Например, указывается, что «в 1924 году было орошено озимых и яровых посевов площадью в 15889 десятин, тогда как в 1923 году было орошено менее 14000 десятин» [6, 17]. Однако, при сопоставительном анализе обнаруживается, что почти в два раза сократилась средняя посевная площадь среднего хозяйства: если в 1900 году она составляла 2,72 десятины, в 1912 году — 2,6, в 1917 году — 1,8, в 1921 году — 1,6, в 1925 году — 1,4 десятины [7, 109].

В резолюции, принятой первым съездом Советов депутатов ККАО (1925), указывается глубочайший кризис сельского хозяйства, выразившийся «в катастрофическом сокращении посевных площадей, нехватке рабочего скота, полной изношенности сельхозинвентаря, плохом состоянии ирригационных систем, исправление которых без знающих работников высшей квалификации ежегодно превращается для дехкан в каторжный труд» [8, 105]. В 1924-1925 годы в Каракалпакской АО начались проектно-изыскательские и исследовательские работы по переустройству устаревших местных ирригационных сетей. Туямуонская изыскательская партия «Упрадис» под руководством инженера Н.Янчура провела в Турткульском водном округе изыскания с целью переустройства головной системы канала Шурахан и сооружения его головы в районе Ташсака. Кунядарьинская изыскательская партия под руководством инженеров П.П.Ильенко-Петровского и Н.Т.Бородинского проводила изыскания в Чимбайском и Ходжейлийско-Кунградском водных округах. В результате этих изысканий в 1926 году был подготовлен новый проект проведения канала Кызкеткен и расчистки старого канала.

Заместитель начальника областного управления водного хозяйства Н.Козо-Полянский утверждал, что «в Каракалпакии землеустройство без водостроительства быть не может» [10, 5]. Постановлением областного землеустроительного совещания от 3 мая 1927 года за №11, был утвержден план землеустроительных работ в Каракалпакской автономной области. Были начаты землеустроительные работы в Турткульском округе. Они охватили 28714 хозяйств, которые обрабатывали 38403 десятины земли. В целом, земельно-водные мероприятия в Средней Азии начались в 1925 г. и, с учетом уровня хозяйственного развития, политической активности и степени влияния различных сил, завершилась в 1929 г. За два года в Каракалпакстане (1925-1927 гг.) 28572 безземельных и малоземельных хозяйств получили 917127 га посевных и пастбищных земель за счет экспроприации земель крупных землевладельцев и духовенства. Например, были изъяты 575 десятины земли у Каракум ишана Чимбайского округа. Союз «Кошчи» стал одним из крупных, спровоцированных государством, общественных движений советского типа. 24 апреля 1926 г. Бюро Каракалпакского о ВКП(б), заслушав доклад руководства обкома Союза «Кошчи», наряду с другими главными задачами, ориентировало этот орган на следующее: срочно приступить к урегулированию земельно-водных отношений путем проведения землеустройства; провести наделение безземельных и малоземельных дехкан земельными участками за счет ликвидации нетрудовых хозяйств, вакуфных земель; учитывая отсталость дехканских масс и попытки реакционных элементов аула и кишлака (баев, ишанов и духовенства), поручить Союзу «Кошчи» оказывать всемерное содействие строительству школ, разъясняя массам разницу между старой и новой школами, посылать детей батраков учиться в советскую школу; Союз должен вовлекать в свои ряды женщин, ведя одновременно борьбу с кабальными сделками, связанными с пережитками старых обычаев (многоженство, калым и т.д.) вовлекать женщин в школы ликвидации неграмотности [11, 36]. Между тем, к середине 1925 г. в Каракалпакской АО насчитывалось до 5000 членов Союза «Кошчи». Количество членов Союза в октябре 1927 г. выглядело следующим образом: всего 5096 человек, из них: 845 батраков, 2495 бедняков, 1756 середняков. По партийной принадлежности: — 633 коммуниста и 208 комсомольцев. По национальной принадлежности: — 2254 каракалпака, 1839 казаха, 788 узбека, из 5096 членов союза «Кошчи» 4267 человек были неграмотными. Таким образом, политику попытались решать иные люди.

Новые тенденции в землепользовании в Каракалпакской автономной области намечаются с середины 1927 года, когда «произошло резкое наклонение влево, обусловленное общими политическими изменениями в стране», идет резкое освежение аппарата управления в области [12, 15-16]. 1 августа 1927 года было принято постановление

Президиума Исполкома КАО за №28/61 «О плане проведения земельной реформы в Каракалпакской автономной области КазАССР» [13, 671], хотя землеустроительные работы в области начались еще в 1925 году согласно Положению «О землеустройстве кочевого, полукочевого и переходящего к оседлому хозяйству населения Автономной КССР» от 17 апреля 1924 года. Согласно плану, реформа должна была решить следующие задачи: ликвидировать землевладения байства (помещичьего типа); ликвидировать все хозяйства торговцев и разных спекулянтов; изъять земли сверх нормы трудового пользования у кулацких элементов (полубайских хозяйств) кишлака; закрепить все земли ликвидированных хозяйств за безземельными и малоземельными дехканами и, в первую очередь, за теми чайрикерами, которые работали на землях бая [14, 9]. Согласно плану, выработанному в недрах земельного управления области, необходимо было провести реформу «по всем волостям оседло-земледельческого района, характеризующегося интенсивным ведением поливного земледелия на общей площади 949235 га с количеством хозяйств 29034 при 136096 душ» [15, 5]. Был составлен план осуществления данных мер, согласно которому, после осуществления первой стадии работ, которые должны были начаться 1 октября 1927 года и закончиться 1 января 1929 года, после этого до начала посевной провести земельную реформу. Планировалось, что сначала в Чимбайской и Кегейлийской волостях должна была начаться вторая стадия в 1929-1930 году, Турткульской, Шураханской, Нукуской и Кокузякской волостях – в 1930-1931 гг., Сарыбийской, Бийбазарской и Шейхаббазской и остальных волостях – в 1931-1932 гг. К этому времени работы первой стадии были начаты в Чимбайском округе (Кегейлийская волость).

Таким образом, к 1927 году в КАО шли лишь некоторые подготовительные работы, и не могло быть и речи о земельной реформе. К землеустроительным работам в области приступлено лишь в 1925-1926 году, причем по плану работ этого года обследована в порядке первой стадии землеустройства Кегейлийская волость [16, 7]. В результате землеустроительных кампаний, 30788 гектаров байских и вакуфных земель перешли в распоряжение советской власти. 853 байские семьи были обложены налогом в среднем на сумму от 500 до 1000 рублей с каждого хозяйства. На пользование 62026 дехканских хозяйств области переданы 195298 гектаров пахотных и сенокосных государственных земель [17, 50]. Анализируя события в области аграрных отношений в Амударьинской области в условиях нэпа, следует подчеркнуть, что характерной чертой этих процессов явилась внутренняя противоречивость. Хотя и обозначились известные успехи в подъеме экономики Амударьинской области, они оказались неадекватны открывавшимся возможностям хозяйственного роста. Однако, отвечая на самый важный вопрос: была ли осуществлена земельно-водная реформа в этот период, мы можем указать: что она не могла быть осуществлена в силу местных особенностей, к каковым мы можем отнести превалирование в землепользовании отсталых форм обработки, сохранение патриархально-феодалных отношений и почвенно-климатические условия.

В самом обобщенном виде политическая и социально-экономическая сущность этих мероприятий заключалась в том, что отменялась частная собственность на землю и воду, купля-продажа запрещалась. Комиссариат предоставлял их для трудового пользования, имел право сдавать эти земли в аренду. Все возникающие конфликты по водо-землепользованию решались земельно-водными органами советской власти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сарыбаев К.С. История орошения Каракалпакстана... — С. 136.
2. ЦГА РУз., ф. Р-25, оп. 1, д. 603, л. 7.
3. Караманова Г. История аграрных отношений в Каракалпакстане (1917-1941 гг.). – Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Нукус, 2008.
4. ЦГА РУз., ф. Р-29, оп. 3, д. 212, л. 3.
5. Сарыбаев К.С. История орошения Каракалпакстана... —С. 137.
6. ЦГА РК, ф.17, оп.2, д.16, л.17.
7. ЦГА РК, ф.105, оп.1, д.21, л.109.
8. ЦГА РК, ф.1, оп. 1, д.154, л.105.
9. АЖК РК, ф.1, оп. 155, д. 159, л. 29.
10. ЦГА РК, ф.17, оп.2, д.26, л.5.
11. ЦГА РК, ф. 30, оп. 1, д. 33, л. 36.
12. Нуржанов С. Каракалпакская автономная область: история в источниках. – Нукус: Илим. 2014. —С.15-16.
13. ЦГА РК, ф.1, оп.1, д.671.
14. ЦГА РК, ф.1, оп.1, д.672, л.9.
15. ЦГА РК, ф.1, оп.1, д.672, л.5.
16. ЦГА РК, ф.1, оп.1, д.672, л.7.
17. ЦГА РК, ф. 105, оп. 1, д.8, л.50.

Annotatsiya. Maqola 1921-1929 yillardagi Qoraqalpog'istonda agrar islohotlar tarixiga bag'ishlangan. Sovet hukumati qarorlarining er islohotini o'tkazishdagi roli, natijada barcha erlarni milliy lashtirishga intilayotgani qayd etilgan. Amudaryo bo'limida qishloq xo'jaligining holati va qishloq joylarda NEP natijalari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: agrar, NEP, Sovet hokimiyati, Amudaryo bo'limi, volost, Qo'shchi ittifoqi

Аннотация. Статья посвящена истории аграрной реформы в Каракалпакстане в периода с 1921-1929 годы. Отмечена роль решений советской власти в проведении земельной реформы, стремившихся в последствии к национализации всех земельных угодий. Показано состояние аграрной отрасли в Амударьинском отделе и итоги проведения НЭПа на селе.

Ключевые слова: аграрная, НЭП, советская власть, Амударьинский отдел, волость, союз Кошчи.

Annotation. The article is devoted to the history of agrarian reform in Karakalpakstan in the period from 1921-1929. The role of decisions of the Soviet authorities in carrying out land reform, which sought to nationalize all land in the aftermath, is noted. The state of the agrarian sector in the Amu Darya department and the results of the NEP in the countryside are shown.

Key words: agrarian, NEP, Soviet power, Amudarya department, volost, Koshchi union.

TORTISHUV PRINSIPINI SUDGACHA BOLGAN BOSQICHDA QOLLASHNING MASALALARI

Seytnazarov Q.R.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Jinoyat protsessi asosan ikki bosqichda ya'ni: jinoyatishini sudga qadar yuritish va sud bosqichlarini o'z ichiga oladi hamda tortishuv prinsipi mazkur bosqichlarning ikkinchisida namoyon bo'ladi. Chunki jinoyat ishini sudga qadar yuritish bosqichida asosiy va holatlar vanazorat – tergov va surishtiruv organi qo'l ostida bo'ladi. Bu esa tortishuv holatini yuzaga keltirmaydi. Huquqshunos olim Strogovichning ta'kidlashicha, taraflarning o'zaro tortishuvi – bu ayblov ishini ko'rib chiqadigan suddan ajratilgan hamda ayblov va himoya taraflarga o'zlarining fikrlarini himoya qilishlari va qarshi tarafning fikrlariga e'tiroz bildirishlarida teng huquqlar berilgan holda va ayblanuvchi himoyadan foydalanish huquqiga ega bo'lgan holatda sud ishini tashkil etishdan iborat. Darhaqiqat, sudga yuklatilgan asosiy vazifalardan biri, bu – taraflarga huquqlarni teng ro'yobga chiqarish imkoniyatini yaratishdir.

Jinoyat ishlarini sudga ko'rishda tortishuv prinsipining ahamiyati to'g'risida so'z yuritish davomida sudgacha bo'lgan jinoyat protsesslarida tortishuv prinsipi mavjud yoki mavjud emasligi to'g'risida ham to'xtalib o'tish zarurati mavjud. Mazkur masala yuzasidan bir qator olim fikrlari tahlili qilingan. F.M.Muhtidinovning fikricha sudgacha bo'lgan jinoyat protsessida – dastlabki tergov jarayonida ham tortishuv prinsipi uchraydi [1, 20]. Misol uchun: tergovchi shaxsга nisbatan ayb e'lon qilganida shaxs e'tiroz bildirish, qo'shimcha dalillar taqdim etish singari protsessual harakatlarni amalga oshirib, o'z huquq va manfaatlarini himoya etadi. Bundan tashqari advokatning dastlabki tergovda ishtiroki bazi bir protsessual xatolarga yo'l qo'yilishiga hamda ayblanuvchi va gumonlanuvchiga nisbatan qo'pol munosabatda bo'lishining oldini oladi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasini Bosh prokuraturasining tergov faoliyati bo'yicha 2021 yil uchun "1-Y" hisobotiga nazar tashlaydigan bo'lsak 2017 yilda 7 ta, 2018 yilda 10 ta, 2019 yilda 16 ta, 2020 yilda 17 ta, 2021 yilning 4 oyida 5 ta huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari tomonidan qiynoqqa solish jinoyati, ya'ni jinoyat kodeksining 235-moddalarida nazarda tutilgan jinoyat (qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz, g'ayri insoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala hamda jazo turlarini qo'llash) qayd qilingan bo'lib, natijasi bo'yicha aybdor shaxslarning barchasiga nisbatan sud hukmi asosida javobgarlik masalasi hal etilgan[2,3]. Shunga ko'ra advokatning dastlabki tergovda ishtirok etishi, ayblov tomon bilan o'zaro tortishuv prinsipining yuzaga kelishiga olib keladi. Bunda faqat bu tortishuvni nazorat qiluvchi sud bo'lmaydi halos. Aynan shu holatda ushbu tomonlarning huquq va vakolatlarini tenglashtirish choralari ko'rish lozim bo'ladi. Sud protsesida vaziyatni sudya nazorat qilib turadi, yani tomonlar muvozanatini saqlab turadi. Lekin tergov davomida advokatning vakolatlari tergov organi hodimlari vakolatlari bilan teng bo'lmas ekan ustunlik tergov organi xodimlari tomonidan saqlanib qoladi. Xorij olimlaridan biri S.A.Tumashovning ta'kidlashicha tortishuvchanlik prinsipi "faqat sud yoki dastlabki tergovda emas, balki jinoyat ishi qo'zg'alishdan oldin ham ishlaydi" [3, 35]. Darhaqiqat, tergovchi, tergov organi har qanday sodir etilgan yoki tayyorlangan jinoyat haqidagi xabarni tekshirishga majbur, jinoyat belgilarini ko'rsatuvchi etarli ma'lumotni aniqlash uchun hujjatli tekshiruvlar va boshqa ma'lumotlarni talab qilish huquqiga ega. Ushbu materiallar keyinchalik ushbu ma'lumotlar daliliy ahamiyat kasb etishi mumkin. Ushbu jarayonda o'ziga nisbatan tekshiruv o'tkazilayotgan shaxs sodir etilgan holat yuzasidan qarshi dalillarni taqdim etishi mumkin [4, 58]. Ya'ni, ish qo'zg'atish yoki ish qo'zg'atishni rad etish paytida tortishuvchanlik mavjud bo'lgan taqdirda, shaxsni noqonuniy jinoiy javobgarlikka tortish, yoki asossiz ish qo'zg'atishni rad etishning oldini olishga imkoniyat bo'ladi.

Nazariy jihatdan olib qaralsa, huquqshunos olimlar tortishuv prinsipi vujudga keladigan xolatlar bo'yicha turli-xil fikrlarni ilgari surishgan. Masalan, ko'plab olimlar tortishuv prinsipi faqat sud protsessi vujudga kelishi, dastlabki tergovda tortishuv prinsipi vujudga kelishini imkoni mavjud emasligi fikrini ilgari surishadi [5, 80-84].

Olib borilgan taqiqot yakunlari bo'yicha sudga qadar ish yuritish bosqichida tortishuv prinsipining namoyon bo'lishining inkor etuvchi holatlar mavjudligi to'g'risida xulosaga kelindi. Ular qo'yidagicha: 1. Tergovchi, surishtiruvchi, prokuror dastlabki tergovda faqat tergov funksiyasini amalga oshirishi. Bu funksiyadan kelib chiqadigan faoliyat ayblovni asosli ekanligini ko'rsatuvchi hamda ayblanuvchining foydasiga hal bo'luvchi dalillarni to'liq, xolisona aniqlash va to'plashdan iboratdir. Ya'ni tergovchi, surishtiruvchi, prokuror ayblanuvchining jinoiy qilmishi yuzasidan ham uni ayblovchi, ham uni oqlovchi va javobgarligini yengillashtiruvchi holatlarni to'liq va xolisona aniqlash bilan bog'liq bo'lgan tergovfunksiyasini amalga oshiradi. 2. Gumonlanuvchi yoki ayblanuvchi jinoyat-protsessual qonunchilik bo'yicha birqancha huquqlarga ega bo'lsada, dastlabki tergov bosqichida tergovchi, surishtiruvchi, prokuror bilan teng protsessual huquqqa ega emas. Tortishuv prinsipining asosiy sharti taraflarning tengligidir. 3. Tergovchi, surishtiruvchi shaxsning aybdor ekanligi masalasini hal etmaydi. Shaxsning aybdorlik masalasini hamda jazo masalasini sud hal etadi. Dastlabki tergovda tergovchi, surishtiruvchi va prokuror shaxsni jinoiy qilmishda ayblaydilar va o'z xulosalarining asosli ekanligini sudga isbotlab beradilar. 4. Dastlabki tergov bosqichi yakka tartibda, yashirin ravishda olib boriladi. Gumonlanuvchi, ayblanuvchi ayblovni hamda tergov davomida to'plangan dalillarni barchasini bevosita muhokama etish uchun yetarli

protsessual huquqlarga ega emas. 5. Dastlabki tergov bosqichida tergovchi, surishtiruvchi, prokurordan ayblov bilan birgalikda himoya funksiyasini amalga oshirish talab etiladi. Lekin tergovchi, surishtiruvchi, prokurorning ayblovi ayblanuvchining qilmishini yengillashtiruvchi tarafga qarab o'zgartirishi, ularning himoya funksiyasini so'zsiz amalga oshirishlari bilan bog'liq ekanligi haqidagi fikrlarga qo'shib bo'lmaydi [1, 20-23]. Bizning fikrimizcha, jinoyat protsessida tortishuv prinsipining amal qilish doirasini kengaytirish, xususan uning ishni sudga qadar yuritish bosqichlarida ham ta'minlanishiga erishish ayblov va himoya taraflarining protsessual imkoniyatlarini tenglashtirishdani borat. Shunga ko'ra, JPKdagi tortishuv prinsipining amal qilishiga oid normaga o'zgartish kiritib, tortishuv prinsipini jinoyat protsessining barcha bosqichlarida, jumladan, ishni sudga qadar yuritishda ham amal qilishini belgilash lozim. Chunki jinoyat ishlarini sudga qadar yuritish bosqichida tortishuv prinsipini ta'minlashda birqancha to'siqlar mavjud hamda taraflarning protsessual huquqlari bunga javob bermaydi. Yuridik abiyotlarda, protsessualist olimlarning fikriga ko'ra, mazkur prinsipni ta'minlashning ikki usuli mavjuddir – tomonlarning teng huquqliligi hamda sudning mustaqilligi [6, 17].

Muallif fikricha, huquqiy tizimlar (sistemalar) rivojlanishining hozirgi bosqichida sud ishlarini yuritishning demokratik asoslari sifatida tomonlarning tortishuvi va tenglik g'oyalari, ayniqsa, jinoyat protsessi ishtirokchilarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun sud hokimiyatining obro'si va mustaqilligi kuchayishi zaminida huquqiy haqiqatga aylandi.

ADABIYOTLAR

1. Muhitdinov F.M. Jinoyat ishlarining sud muhokamasida tortishuvchilik prinsipini amalga oshirish muammolari. Yuridik fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. – Toshkent. 1999.
2. O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokuraturasining tergov faoliyati bo'yicha "1-Ya" hisobotidan
3. Шайхулов, Ришат Рахимзянович. "Общие (принципиальные) условия досудебного производства." *Нижний Новгород* (2007).
4. Тумашов С.А. "Правило не посредственности в справедливом уголовном суде производстве. Вестник ЮУрГУ. Серия "Право". 2019.
5. Курбанов Ш. ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ТАРАФЛАРНИНГ ТОРТИШУВЧАНЛИГИ: ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ // *Development of pedagogical technologies in modern sciences*. – 2022. – Т. 1. – №. 2.
6. Щербakov В. А. Состязательность уголовного судопроизводства: роль суда в ее обеспечении. электронный научный журнал Байкальского государственного университета. – *Baikal Research Journal* - 2016. DOI 10.17150/2411-6262.2016.7(5).17

Tortishuv prinsipini sudgacha bolgan bosqichda qollashning masalalari

Resume. Maqolada jinoyat protsessining asosiy printsiplaridan biri bo'lgan tortishuv prinsipini sudgacha bo'lgan bosqichda qo'llanilishi tahlil qilinadi. Jinoyat ishini yuritish uchun mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslarning protsessual vakolatlari sudgacha bo'lgan bosqichda tortishuv prinsipini qo'llash asosida ko'rsatilgan. Shuningdek, maqolada muallif sudgacha bo'lgan bosqichda tortishuv prinsipini qo'llash bo'yicha o'zining ilmiy xulosalarini bayon qiladi.

Kalit suzlar: jinoyat ishi, daslabki tergov, surishtiruv, tortishuv principi, protsessual amaliyot.

Voprosy sohraneniya printsipta spornosti na dosudebnoy stadii

Резюме. В статье анализируются вопросы применения принципа состязательности, который является одним из основополагающих принципов в уголовном судопроизводстве, на досудебной стадии. Обозначены процессуальные полномочия должностных лиц, ответственных за ведение уголовного судопроизводства, основанные на применении принципа состязательности на досудебной стадии. Также в статье автор изложил свои научные выводы по вопросам применения принципа состязательности на досудебной стадии.

Ключевые слова: уголовное дело, предварительное следствие, следствие, принцип довода, процессуальная практика.

Issues of maintaining the principle of dispute at the pre-trial stage

Annotation. The article analyzes the application of the adversarial principle, which is one of the fundamental principles in criminal proceedings, at the pre-trial stage. The procedural powers of officials responsible for the conduct of criminal proceedings are outlined, based on the application of the principle of adversarialism at the pre-trial stage. Also in the article, the author outlined his scientific conclusions on the application of the adversarial principle at the pre-trial stage.

Key words: criminal case, preliminary investigation, investigation, principle of argument, procedural practice, investigator.

ARAL BOYI QARAQALPAQLARININ ISENIMLERINDEGI ATA-BABALAR KULTI

Dauletmuratov B.

Qaraqalpaq mamleketlik universiteti

Qaraqalpaqların ruwxıy mádeniy turmısının eń áhmiyetli bólegi, bul ata-babalar ruwxın húrmet etiw bolıp esaplanadı. Sebebi, erteden Qaraqalpaqlar ata-babaların ruqları, tiri ágayın-tuwısqanların turaqlı túrde gúzetip barıwlarına hám turmısta olarǵa qawenderlik etiwine, óz áwladları turmısı menen qızıǵıp hám olardıń turmısına aralasıw arqalı járdem beriwine isengen. S.A. Tokarev miynetinde «Ata-babalar kultı - olardıń áwladlar turmısına tásir kórsetiwshi ata-babalar ruwxlarıńın haqıyqattan bar ekenligi haqqındaǵı ideyalar menen baylanıslı bolǵan bir qatar animistik túsiniklerge tiykarlanadı. Bul kult jámiyetlik rawajlanıwdıń erte basqıshında qalıplesip, aqsaqallar sózsiz húrmetke iye bolǵan patriarxal ruwlıq jámiyetke tán tabınıw. Dúnıyadan ótken aqsaqallar, hátte ólimnen keyin de, urıwdıń tiri aǵzasına qorqıw hám baǵınıw sezimin oyatqan. Ólgen ata-babalar ruqları tirilerden turaqlı itibar hám ǵamqorlıqtı talap etken. Tiriler ózleriniń párawan turmısı ushın, ata-babalar ruqların olarǵa bolǵan munasábetine baylanıslı dep esaplap, óz ata-babaların tereń húrmet etken. Bul erte dáwirlerden miyras bolıp qalǵan diniy hám mifologik túsinikler qorqıw hám baǵınıw sezimlerin qayta islew ushın nátiyjeli material bolıp tabıladı» dep ayıp ótedi[11.264].

Qaraqalpaqlarda bunday túsinipler ayırıqsha kóz qarasar sistemasin quraydı, oğan kóre qollap quwatlawshı áwliyeler hám húrmetli ata-babalar ruwxları bolğan. (Áwliye, Ata-babalar árwağı, árwaq). Bul Qaraqalpaqlardıń úrim putasına ayılğan tileklerinde kórinedi. Máselen:

Basın aman bolsın, Áwliyeler qorǵasın,
Baq qarağan zaman bolsın, Árwaqlar qollasın[9.540]

Ata-babalar kultı qaraqalpaqlar hám basqa Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqlar arasında keń taralğan. A.L. Troickiy «Orta Aziyada ata-babalar kultı oǵada keń taralğan bolıp, musulman ruxaniyları buni qabıllawǵa májbúr bolğan. Hátte haqlap kún kóriwshi, jarlı dervishlerdiń (kalandar) ata-babalar kultına (árwaq) arnalğan arnawlı qosıqları «talqın» da bolğan, olar jaqında marhum shıqqan úylerde arnawlı qosıqların ayıp hám olar ushın sadaqalar alǵan» dep ayıp ótedi[1.58]. Ata-babalar kultın birinshilerden izertlegen Ch.Ch.Valixanov miynetinde «Ólgenlerdiń ruwxları iláhiy áhmiyetke iye bolıp, olardıń húrmetine sham jaǵıp hám qoy qurbanlıq etilgen. Ot hám ruwıqqa mıráját etkende, tómendegi sózlerdi isletken: «Ot ana» hám «Ata árwağı húrmetinińge tájim... Toba, Toba!» dep keltiredi[2.73].

Jáne de «Qırǵızlarda shaman izleri» atlı statyasında qazaqlardıń isenimleri haqqında ayıp ótedi. Avtor marhum qaytı bolǵannan soń árwaqqa aylanıp, onıń ol dúnyada tınısh, paraxat júriwine, tiri tuwısqanlarınń bergen sadaqaları járdem bergen hám olardı qollap quwatlap turǵan. Keri jaǵdayda zıyanlı bolğan dep ayıp ótken[3.51].

Bul jerde ata-babalar kultı ólige tabınıwshılıqtıń bólegi bolğan sadaqa dástúrleri menen baylanısın kóremiz. Ata-babalar kultı menen ólige tabınıwdıń baylanısın Ch.Valixanovtıń «Tánrı quday atlı statyasında» da kórsek boladı. «Adam qaytı bolǵanda, onıń árwaǵına qırq künge shekem hár kúni bir shamnan jaqqan. Sebebi marhum ruwxı óz balalarınan xabar alıp turǵan. Onıń ushın hár kúni aqsham sham shaǵıwdan aldın qapını ashıp, bir kese qımız toltırıp, bosaǵaǵa aq kiyiz qoyıp, qaytı bolǵan adamǵa ziyapat tayarlaǵan». Ch.Valixanov bul statyasında qazaqlar haqqında aytqan bolsada, qaraqalpaqlar arasında buǵan uqsas dástúrdiń bolǵanına gúmanlanbasaqta boladı. Árwaq sózi arabshadan alınǵan sóz bolıwına qaramastan. Ata-babalar kultı islam dininen aldın payda bolǵanı sózsiz. Ata-babalar kultı hám islam dini arasındaǵı baylanısı ata-babalar ruwxına qurbanlıq qılıw musulman úrp-ádetlerine kóre, juma kúni, diniy bayramlar – oraza hám qurban haytlarǵa tuwrı keliwi menen anıq baylanısın tabadı. Buniń jáne bir baylanısı ata-babalar ruwxların eslegende, quran ayatları tekstlerin oqıw[1.61]. Qaraqalpaqlarda matam dástúrleri baylanıslı bolǵan urılıq hám diniy kózqaraslar, ólige tabınıw, ata-babalarǵa tabınıw hám olarǵa baylanıslı diniy isenimler keń taralǵan[4.22]. Dala izertlew jumıslarındaǵı alǵan maǵlıwmatlarǵa tayanıp, Ata-babalarımız denegiz fizikalıq azıq beriwden tısqari, ruwhtı da azıqlandıruw kerek, dep esaplaǵan. Ruwxıy azıq derekleriniń biri ata-babalar ruwxı sezimi. Usı sezim tiykarında belgili ata-babalarǵa tas estelik, qábir ústi jaylar, qulıp taslar ornatılǵan. Bul estelikler ata-babalar ullılıǵınıń tımsalı hám marhumlar álemi menen kórinbes muqaddes baylanıstan dárek beredi. Estelikler adamlar menen ata-babalar sezimi ushırasatuǵın ornı bolıp, ózge mákanda jasap atırǵan árwaqlardıń ózge álemi menen ayırıqsha dástúriy baylanıs kópiri esaplanadı.

Awıllar urıw bolıp jasaytuǵın (kóshe) toparlarına bólingen, olarǵa tutas shańaraqtıń qáwenderi qábristanı (mazarı) jaylasqan ruwlıq tiyisli áwliyeler bolǵan. Bulardan ayrımları Aral teńiziniń qublasında jaylasqan Toqmaq ata hám Hakim ata mazarı, Sultanways tawlarındaǵı Sultanways baba, Ámiwdárya rayonındaǵı Shılıpıq, Xojeli rayonında Shamun-Nabiy hám Mazlumxan-Sulıw hám basqalar[16]. Bunday estelikler Qaraqalpaqstanıń kóplegen jerlerinde ushırasadı. X.Esbergenov[4], Ğ.Xojaniyazov[12], J.Hákimniyazov[13], M.Qarlıbaev[7] miynetlerinde ayqın kórsetip ótilgen. X.Esbergenov óz miynetinde «qulıp tas qaraqalpaqlarda sózsiz qaytı bolǵan ata-babalar ruwxı mákan sıpatında bilgen» dep ayıp ótedi[5.563]. Jáne de Ata-babalar diń ruwxları «mákan etken» jer retinde adamlar qoyımshılıqqa tabınatuǵın bolǵan[4.31]. Qaraqalpaqstan aymaǵında da bunday qulıp taslar erte zamanlardan baslap ornatılǵan. Lekin, biziń dáwirimizge shekem sońǵı XVI - XIX ásirlerde ornatılǵan qulıp taslar kóbirek saqlanǵan hám usı kunge shekem jetip kelgen. Olardı Ústirttegi qoyımshılıqlarda, Qabaqlı atada, Hákim atada, Mizdaxkanda, Sultanways babada, Jumır tawda h.t.b. orınlarda ushıratıwǵa boladı. Qulıp tas bul marhumnıń atı, jóni, tuwılǵan hám ólgen jılları, urıw jazılıp, tamǵası salınıp tik boyına qoyılatuǵın estelik belgiden ibarat[12.87]. Búgingi künde qaraqalpaqlarda teberik ziyarat orınlar, mazarlar kóp. Zamanagóy qaraqalpaqlar olarǵa ziyarat qıladı, muqaddes árwaqlardan járdem sorap húrmetine sadaqalar beredi. Sadaqa dástúrleri waqtında biz árwaqlarǵa tereń húrmetli múnásibetti kóremiz. Maǵlıwmat beriwshi Ayımbetov Najimatdin tómendegishe bayanlaydı. «Qaraqalpaqlar dástúrleri ata-baba ruwxlarına qurbanlıqlar beriw, olar menen jaqsı múnásibetlerde bolıwdı bildiredi. Sebebi, tiri insan qıynalǵanında ata-babaları túslerinde ayan berip, jamanlıqlardan saqlaydı. Kesellengende adamlar ata-babaların ziyarat etip járdem soraydı. Hayallar júkli bolıwın soraydı hám t.b.»[15].

Buǵan mısıl sıpatında «Alpamıs» dástanında Baysarı menen Baybóri qartayǵansha ul-qızlı bolıw ushın, árwaqlardan járdem sorawǵa bel baylaydı hám onnan soń áwliye jerlerdi aralap, ata-babaların ziyaratlap, ullı qızlı bolıp quda boladı.

Baybóri jora, arızım bar,	Sebil qalır Baysınnı,	Sendey baydan ul tuwsa,
Bul sózime qulaq sal,	Kim boladı iyesi?	Bizdey sordan qız tuwsa,
Ashılar tawdıń gıyası,	Endigi qalǵan ómirde,	Quda bolıp qatnasıp,
Jayılar baydıń túyesi,	Áwliyege túneyik,	Qudanı salıp araǵa
Bizler ólsej jorajan,	Allataala ońlasa,	Ekewmiz quda bolayıq [8.511]
	Perishteler qollasa,	

Erteден qaraqalpaqlar mádeniyatında taǵı bir kult, áwliyelerge tabınıw keń taralǵan.

G. P. Snesev Orta Aziyanıń diniy kultların izertlep shıǵıp, sonday jazadı: «Solay etip, áwliyelerdiń kópshiligi iláhiylestirilgen, olar tariyxtan tolıq isenimli shaxslardan ibarat bolıp, olardıń hár biriniń, azı-kóbi mifologik, óz

ómirbayanına iye. Bulardıń ómir bayanın analiz qılıw, bulardı iláhiylastırıwdıń social sebeplerin anıqlawğa, keyin bolsa ateistik jumıs ámeliyatı ushın júdá kóp qımbatlı maǵlıwmatlar beredi. Leykin ol bólek itibar talap etedi hám islamǵa shekem bolǵan agiologiyanın tiykarları menen bekkem baylanıslı emes»[10.13]. Qaraqalpaqlarda áwliyeler kultı hám olardıń muqaddes jaylarına sıyınıw úlken áhmiyetke iye. Házirgi kúnde «haqıyqıy islam» «xalqana islam» menen orın almasıp atırǵanda islam siyasiy tús alıwı sebepli áwliyelerge sıyınıw jáne de aktual hám ayırıqsha máni bermekte. Zıyarat turizminde muqaddes jaylarǵa qızıǵıwshılıq artp atır, shıǵısı boyınsha shejiresi baspadan shıǵarılıp atır[7.126].

Házirgi Qaraqalpaqstanda adamlar eń kóp zıyarat etetuǵın muqaddes jaylar, olar tekǵana zıyaratshılar sanı, bálki áwliyeler atı menen atalǵan jaylardıń atları menen de qızıq. Bular: Xojelidegi «Mazlumxan sulıw» (Nókis qalasınan 30 km batısqı), Shibliy ata (Nókis qalasınan shama menen birdey aralıqta) hám Sultanways baba (Nókis qalasınan shama menen 100-130 km qublada) mazarlar, sonıń menen birge «Jantemir iyshan» (Bir neshe onlaǵan kilometr Qońırat hám Moynaq aralıǵında)[7.127]. Ata babalar qábirlerine sıyınıw dástúri tek ǵana qaraqalpaqlar emes, bálki basqa kóplegen xalıqlar arasında da keń tarqalǵan «zıyaratlaw» dástúri menen baylanıslı. Mazarlarda zıyaratshılardıń zıyaratın tolıq támiyinlew ushın arnawlı shárt-sharayatlardıǵa iye bolıwı kerek. Bunday jerler «ulıwmalıq» hám «muqaddes» zonalarǵa bólingen. Birinshisi, qurbanlıq qılıw, qurbanlıq tamaqların jew, túnew (úlken komplekslerde), dáret ushın bólmeler, xızmet bólmeleri hám basqalar bolǵan. Zıyarat dástúrinin eń zárúrli bólegin orınlaw ushın arnalǵan arnawlı bólegi retinde mazar (áwliye) dıń ózi «ulıwmalıq» zonadan ajratılǵan. Bunday kompleksler Sultanways baba, Narınjon baba hám basqalar bolıp tabıladı.

Dástúrlerdi orınlawshı adamlar zıyaratı ata-babalarınan qalǵan dástúriy tájiriye retinde qabıl etedi. Zıyaratıń baslanıwın tús kóriw waqtı dep esaplaw múmkin, bul waqıtta adam túsinde kórgen ata-babalarınan mazarǵa barıp zıyaratlaw ushın «násiyhat» aladı hám sonıń arqasında payda bolǵan niyetin ózi zıyaratlawǵa alıp keledi.

Qaraqalpaqlarda zıyarat ushın ulıwma qabıl etilgen kún piyshenbi. Biraq ol jámiyette qabıl etilgen basqa kúnderde de ótkeriliwı múmkin. Zıyaratqa ádette shańaraqtıń barlıǵı qatnasadı. Hayallar bawırsaq, shelpək h t.b. tayarlaydı hám onıń iysi menen «ruwxlar» toynadı dep. Áwliye yamasa ata babalar ruwxına quran oqladı. Zıyarat ornına (mazar) jol alıwda zıyaratıń bir bólegi bolıp tabıladı. Ol jaqsı niyetler, duwalar menen birge keledi. Zıyaratshılar «ulıwmalıq» zonadaǵı jumısın tamamlǵannan keyin, birgelikte (ádetde shańaraq yamasa basqalar menen) dáret aladı. Sonnan keyin olar «muqaddes» aymaqa, yaǵnıy mazar yamasa qabirdiń ózine baradı. Bul jerde Quran súreleri yamasa ayatları oqladı, iygiliqli tilekler ayıladı. Bul basqıshdan keyin «ulıwmalıq» jerge qaytıp tilewxanalarda túnep, ertesi kúni zıyaratı tákirarlawları múmkin. Zıyarat - quramalı dástúr bolıp, ol bir neshe basqıshlardan ibarat bolıwı múmkin hám olar ornatılǵan dástúrlerge, jergilikli sharayatlarǵa hám taǵı basqalarǵa baylanıslı. Bul ciklik bolıwı múmkin - hápteniń, jıldıń málim kúnderinde tákirarlanadı hám óz-ózinen - adam tús kórgennen keyin yamasa arnawlı bir jaǵdaylar, turmısdaǵı waqıyalar (tuwılıw, biypushlıq, kesellik), sol sebepli ol ata-babalar ruwxına tabınıwı zárúr dep esaplaydı[6.416-417].

Qaraózek rayonındaǵı Qaraózek APJ aymaǵında jaylasqan Ayırbaqan qoyımshılıǵında alıp barılǵan izertlew jumıslar dawamında bul qoyımshılıqqa keletuǵın zıyaratshılardıń arasında arqası kóterilgenler (nervtan kesellengen) kóp keledi eken. Dala izertlewler waqtında Ayırbaqan qoyımshılıǵı Qaraózek APJ aymaǵında jaylasqan bolıp, rayon orayınan 30 km aralıqta jaylasqan. Bul jerde dala jazıwları waqtında bir qansha zıyaratshılardıń keletuǵınlıǵın baqladıq. Kóbinese xalıq arasında kóp ayıtılauǵın arqası kóterilgen (nervten awırǵan kesel), isi júrispey atırǵan hám biypercent hayallar kóp keledi eken. Informatorımız Sharap Seytmuratov bergen maǵlıwmat boyınsha tiykarınan bul jerge biypercent hayallar kóp keledi hám bul jerdi zıyarat etkennen soń percentli bolıp ketken hayallar birqansha dep keltiredi. Zıyaratqa tiykarınan sárshenbi, piyshenbi, juma kúnderi zıyaratshılar jiyi keletuǵınlıǵı ayıladı. Niyet etip kelgen zıyaratshılar ata-babalarınıń basların 3 márteden 7 mártge shekem aylanıp, dinimizde qadaǵan etilgen bolsada ózleriniń niyetlerin bildiredi eken. Bul jerge keliwshi zıyaratshılar birneshe kúнге kelip niyet etip diniy ámellerdi orınlaydı hám solarǵa ámel etedi eken. Bul orında bolǵanıımızda shıyxshı xanasın, taxaratxana, zıyaratshılar ushın sharbaqlardıń bar ekenliginiń gúwası boldıq. Bul usı jergilikli xalıq hám mámleketimiz tárpinen ámelge asırılıp atırǵan iygiliqli isler bolıp sanaladı. Hátte, zıyaratqa barıw jollarında bul jerge keliwshiler ushın qayta ońlaw jumısları alıp barılǵan[14].

ÁDEBIYATLAR

1. Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. - Фрунзе: Илим, 1972. - С. 58.
2. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах, т. 2. Алма ата, 1985, С. 73
3. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах, т. 4. Алма ата, 1985, С. 51
4. Есбергенов Х. Каракалпақлардың гейпара дәстүрлері хақында. - Нөкіс: Каракалпақстан, 1964. Б. 31.
5. Есбергенов Х. Отчет отдела Этнологии и истории религии 1986-90 года КК филиала АН Узбекистана. Сол автор. Қоңырат тарийхый хэм мәдений естеликлери. – Нөкіс, 1993. Б. 128.
6. Карлыбаев М.А. Мазары как мемориальные памятники Каракалпақстана XVIII – начала XX вв. // // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 3. С. 416-417
7. Карлыбаев М.А. Роль зияратов в повседневной жизни каракалпаков // Мир ислама. Материалы международной исламоведческой научной конференции. - М., 2007. С. 126.
8. Алпамыс дәстаны// Қаракалпақ фольклоры. Т. 5. - Нөкіс: Қаракалпақстан, 2007. Б. 511.
9. Алғыслар хэм қарғыслар//Қаракалпақ фольклоры. Т. 87. - Нөкіс: Илим, 2014. Б. 540.
10. Снесарев Г.П. (1983). Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. –Москва: «Наука».
11. Токарев С.А. Ранние формы религии. М.,1990, С. 264.
12. Хожаниязов Ф. Юсупов О. Каракалпақстандағы муқаддес орынлар. Нөкіс, 1993. Б. 87.
13. Хәкимниязов Ж.Х. Орта әсирлердегі Хорезмдегі жәмиетлик сыйыныу хэм мемориаллық қурылыслар. Нөкіс: «Илимпаз», 2023. Б. 134.

14. Dala jazıwları. №21 2022 j. Seytmuratov Sharap, Qaraózek rayoni, Qaraózek APJ, Múyten

15. Dala jazıwları. №6 2023 j. Ayimbetov Najimatdin, Qaraózek rayoni, Qaraózek APJ, Múyten

16. Большая российская энциклопедия/Каракалпаки: [сайт]. URL: <https://old.bigenc.ru/ethnology/text/2044467>

Orol bo'yi qoraqalpoqlari e'tiqodlarida ota-bobolar kulti

Rezyume. Ushbu maqolada Orolbo'yi qoraqalpoqlarining dunyo qarashida ajdodlar kulti haqidagi e'tiqodlarini tahlil qilish va bu e'tiqodlarning zamonaviyligini ko'rsatish vazifasi qo'yilgan.

Tayanch so'zlar: Ziyorat, tileuxona, ibodat, muqaddas joy, arvoq, avliyo, ota-bobo arvog'i.

Культ предков в верованиях каракалпаков приаралья

Резюме. В данной статье ставится задача проанализировать верования о культе предков в мировоззрении каракалпаков приаралья и показать современность этих верований.

Ключевые слова: Паломничество, тилеухана, молитва, святое место, арвак, аэлийе, ата-бабалар арвагы.

The cult of ancestors in the beliefs of the Karakalpaks of the Aral Sea region

Resume. This article aims to analyze the beliefs about the cult of ancestors in the worldview of the Karakalpaks of the Aral Sea region and to show the modernity of these beliefs.

Keywords: Pilgrimage, tileukhana, prayer, holy place, arvak, avliyo, parents arvak

ЖАҢА ӨЗБЕКСТАН КОНСТИТУЦИЯСЫ – СТРАТЕГИЯЛЫҚ РАҰАЖЛАНЫҰ ХӘМ СУД-ХУҚЫҚ РЕФОРМАЛАРЫНЫҢ ТИЙКАРЫ

Кабулов Х. А.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Халық ерк-ықтары, инсан хәм пуқара хуқықларының демократиялық хартиясы болған Өзбекстан Республикасы хәм Қарақалпақстан Республикасы Конституциялары инсан, оның өмири, еркинлиги, қадир-қымбаты, жеке мүлкін, “...тыныш хәм қәуіпсіз турмыс кеширіуі, оның фундаментал хуқық ва еркинликлерин” [1, 136] улыўма инсаныйлық қадирятларды тәминлеўде, хуқуқый әдалатлы мәмлекетти қәлиплестириўдиң стратегиялық дәстүрий ўазыйпасын өтеп келмекте [2, 136]. Сол уллы, ийгиликли мақсет, ўазыйпалар жолында соңғы жыллары мәмлекетимизде барлық тараўларда көплеген нәтижелерге ерисилмекте [3]. Бунда хұрметли Президентимиз Шавкат Мирзиёевтиң басламасы хәм хәрекетлериниң орыны айырықша.

Журтбасшымыз мәмлекеттиң өтмиши, бүгини хәм келешегине айырықша итибар қаратып раўажланыўдың хәр бир басқышы ушын ең зәрүрли болған Конституциялық реформаларды белгилеў хәм әмелге асырыўға тиккелей басшылық етип келмекте [4, 61]. Президентимиз атап өткениндей жәмийетте “...әдалат хәм нызам үстинлигин орнатыў, инсан қадир-қымбатының қорғалыўын, физикалық хәм юридикалық шахслардың мүлкий хуқықларын тәминлеўде әдил судлаў тизиминиң ҳақыйқый ғәрезсизлигин хәм ашықлығын тәминлеў” [5] мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған суд-хуқық реформаларының бас бағдары болып есапланады. Жаңа Өзбекстанның раўажланыў басқышында пуқаралар хәм исбилерменлик субъектлери хәмде шет ел инвесторларының хуқық хәм еркинликлерин жетерли дәрежеде қорғаў механизмлерин жолға қойыў хәм әмелге асырыўды тәминлеўге үлкен итибар қаратылмақта. Пуқаралар, исбилерменлик субъектлери хәмде шет ел инвесторларының экономикалық хәм мүлкий хуқықларына байланыслы нормалар Тийкаргы нызамымыздан да орын алған.

Жаңа Конституциямыздың 41, 65, 67-статьяларында Өзбекстан Республикасында пуқаралардың меншик хуқықы, барлық меншик хуқықларының тең хуқықлылығы хәм хуқықый жақтан қорғалыўы, тутыныўшылардың хуқықлары үстинлигин есапқа алған ҳалда экономикалық искерлик, исбилерменлик хәм мийнет етиў еркинлигине кепиллик бериў, жеке меншикке қол қатылмаслығы, меншик ийеси мал-мүлкинен нызамда нәзерде тутылған жағдайлардан хәм тәртіптен тысқары хәмде судтың шешимине тийкарланбаған ҳалда айырылыўы мүмкин емеслиги, мәмлекет тәрәпинен тәминлениўи хәм кепиллениўи Конституциялық дәрежеде тастыйықланған болса, 55-статьяда хәр кимге өзиниң хуқық хәм еркинликлерин суд арқалы қорғаў, мәмлекетлик уйымлардың, хәм басқа да шөлкемлердиң, олардың лаўазымлы шахсларының нызамға қайшы шешимлери, хәрекетлери хәм хәрекетсизлиги үстинен судқа шағым етиў хуқықына кепиллик бериледи хәр кимге бузылған хуқық хәм еркинликлерин тиклеў ушын оның иси нызамда белгиленген мүддетлерде ўәкилликли бийғәрез хәм қалыс суд тәрәпинен көрип шығылыўы хуқықына кепиллик берилиўи, сондай-ақ хәр ким мәмлекетлик уйымлардың ямаса олардың лаўазымлы шахсларының нызамсыз шешимлери, хәрекетлери ямаса хәрекетсизлиги себепли келтирилген зыянның орны мәмлекет тәрәпинен қапланыў хуқықына ийе екенлиги белгиленген [6]. Бүгинги күнде Конституциялық қағыйдаларды турмысқа енгизиў, суд-хуқық реформаларын заман талабына ылайық жәнede жетилистириў арқалы суд ҳәкимиятының ҳақыйқый ғәрезсизлигине ерисиў, [7] пуқаралардың, исбилерменлик субъектлериниң хуқық хәм еркинликлериниң исенимли қорғалыўын тәминлеў, халықтың әдил судлаўға болған исенимин асырыў бойынша зәрүрли ис иләжлар алып барыўды дәўирдиң өзи талап етпекте.

Мәмлекетимиз Президенти басламасы менен суд ҳәкимиятының ҳақыйқый ғәрезсизлигин тәминлеўге қаратылған реформаларды жәнede жетилистириў ушын халқымыздың усыныслары хәм қоллап қуўатлаўы менен [2, 136] 2023-жылдың 11-сентябринде Өзбекстан Республикасы Президентиниң “Өзбекстан-2030” стратегиясы ҳаққында”ғы 158-санлы Пәрманы қабыл етилди [8]. Пәрман менен Жаңа Өзбекстан раўажланыў стратегиясын

эмелге асырыў процессинде арттырылған тәжирийбе хәм жәмийетшилик додалаўы нәтийжелери тийкарында[9] ислең шығылған “Өзбекстан-2030” стратегиясы тастыйықланды. Соның менен бирге усы Пәрманға муўапық “Өзбекстан-2030” стратегиясын 2023-жыл “Инсанға итибар хәм сапалы билимлендириў жылы”нда сапалы хәм өз ўақтында эмелге асырыў ис-илажлары ҳаққында”ғы Өзбекстан Республикасы Президентиниң 300-санлы Қарары қабыл етилди [10]. Бул ҳужжетде 2030-жылға шекем бес баслы бағдар бойынша 100 әҳмийетли мақсетке ерисиў нәзерде тутылған. Өз гезегинде бул баслы бағдарлардың ”Нызам үстинлигин тәминлеў хәм суд-хуқық системасындағы реформалар” деп аталған 4-бағдарының 2-бөлиминде: Конституция хәм нызамлардың үстинлигин, инсан хуқық хәм еркинликлери, исбилерменлик субъектлериниң нызамлы мәплериниң исенимли қорғалыўын нәтийжели тәминлеўди суд-хуқық реформаларының баслы нормасына айландырыў; Мәмлекетлик уйымлар, лаўазымлы шахслардың искерлиги үстинен нәтийжели суд бақлаўын орнатыў хәмде ҳәкимшилик әдиллик системасын жәнде раўажландырыў; Суд ҳәкимиятының гәрезсизлигин күшейтиў хәм оның искерлигинде жарыялылықты тәминлеў арқалы әдил судлаўға ерисиў дәрежесин асырыў;

Хуқық қорғаў уйымларының искерлигин инсан мәплери, қәдир-қымбаты хәм хуқықларын қорғаўға бағдарлаў: Адвокатура институтының потенциалын туп тийкарынан арттырыў, қәнийгели хуқықый жәрдем көрсетиў системасын раўажландырыў, сондай-ақ стратегияда коррупциялық факторларды сапластырыў мәселелери хәмде суд-хуқық тараўындағы ислениўи лазым болған бир қатар реформалар эмелге асырылыўы бойынша мақсет хәм ўазыйпалар белгиленди. Жаңа Өзбекстанның раўажланыў дәўирине мөлшерленген усы стратегиялық ҳужжетде Нызам үстинлиги хәм суд-хуқық тараўында белгиленген мақсет хәм ўазыйпалардан келешекте қандай унамлы нәтийжелер күтилиўи анық көрсетилип берилген.

Суд-хуқық системасындағы әдил судлаўды эмелге асырыўдағы алдағы стратегиялық ўазыйпаларға тоқталып өтсек: Еркинликтен айырыў жазасын тайынлаў әмелиятын 30 проценттен 20 процентке түсириў арқалы судлардың жынаят ушын жаза тайынлаўда жәнде инсаний мунасибеттиң тәминлениўи; 2024-жыл жуўмағына қарай нызамда белгиленген тийкарда оператив-излеў хәм тергеў ҳәрекетлерине санкция бериў мәселесин айрықша судьялар - тергеў судьялары тәрәпинен көрип шығыў тәртиби еңгизилиўи; Суд хәм тергеў уйымлары искерлигинде айырым процессуал ҳәрекетлерди аралықтан турып эмелге асырыў мүмкиншиликлери кеминде 2 есеге арттырыў; Суд системасын басқарыўға судьялардың өзін-өзи басқарыў принципин толық еңгизиў жәхән әдил судлаў жойбарының Хуқық үстинлиги индекси бойынша 61,4 баллды басқарыў сыпаты индикаторларының хуқық үстинлиги бағдары бойынша 61,5 балларды топлаўға ерисиў; Исбилерменлик субъектлерине байланыслы көриўлип атырған жынайый ислердиң 100 пайызында қорғаўшы ямаса жәмийетлик қорғаўшысы қатнасыўын тәминлеўге ерисиў; Бирден-бир электрон реестр жаратыў арқалы жынаят иси қозғатылыўынан тартып ис бойынша ҳүким шығарылғанға шекем болған процессти индивидуал номер хәм QR-код арқалы бақлап барыў мүмкиншилигиниң еңгизилиўи; Жынаят ислери хәм материаллардың 100 процент электрон формадағы нұсқасы жүритилиўи хәм бул ислер бойынша электрон ҳужжет алмасыўын жолға қойылыўы; Судқа шекемги басқышта даўларды шешиў нәтийжелиги 50 процентке асырылыўы хәм бундай даўлар бойынша судқа келип түсетуғын ислерди 50 процентке кемейтиўге ерисилиўи; Хәкимшилик хуқықбузарлықларға тийисли ислерди көриўп шығыў нәтийжелери үстинен судқа жиберилип атырылған шағымлардың ярымы электрон формада келип түсиўине ерисилиўи; Суд искерлиги тек ғана жынаят хәм хуқықбузарлық ушын жазалаў емес, бәлким пуқаралардың хуқық хәм еркинликлерин, нызам менен қорғалатуғын мәплерин, олардың жәмийетлик, экономикалық, материаллық мүтәжликлерин қанаатландырыўында пайда болған нызамда қайшы тосқынлықларды сапластырыўға қаратылыўы; Судлар тәрәпинен пуқаралардың хуқықларының тиклениўи даўамында оларға жеткизилген экономикалық хәм басқа материаллық зыянлардың қапланыўы, суд қаржыларының өндирилиўиниң тәминлениўи белгиленбекте. Президентимиздиң усы 300-санлы Қарары бойынша 2023-жыл 1-октябрден баслап исбилерменлик субъектлерине муғдары 10 миллион сумнан жоқары болған салыққа тийисли хуқықбузарлықлар ушын, егер исбилерменлик субъекти хуқықбузарлықтан бас тартса, финанслық санкцияларды тек ғана суд тәртибинде қоллаў әмелияты жолға қойылады.

2024-жылдың 1-январынан баслап: аўыл хожалығы өнимлерин жетистириўшилерге өнимди қамсызландырыўда қамсызландырыў сыйлығының 50 пайызы муғдарында субсидия бериў тәртиби еңгизиледи; «Изертлеў хәм раўажланыў» (R&D)) орайлары ушын олар шөлкемлестирилген күннен баслап 3 жыл мүддетке мал-мүлик салығы хәм жер салығы бойынша есапланған сумма муғдарының 1 пайызын төлеў, олардың хызметкерлери ушын социал салық ставкасын 1 пайыз муғдарында есаплаў тәртиби еңгизиледи; мәмлекет үлеси 50 пайыздан жоқары болған шөлкемлер тәрәпинен ҳәр жылы эмелге асырылатуғын инвестиция жойбарлары қуныныңкеминде 5 пайызын облигациялар шығарыў арқалы финанслық тәмийлеў тәртиби еңгизилиўи жолға қойылады. Физикалық хәм юридикалық шахсларға қосылған қун салығын толық қайтарып бериў системасы — Өзбекстан халық аралық аэропортларында Өзбекстан аймағында сатып алынған хәм «Tax free» системасы бойынша рәсмийлестирилген өнимлер ушын; тур-операторларға — шет ел контрагентлер менен шәртнамалар шеңберинде көрсетилген экспорт хызметлери есабынан кеңейтилиўи белгиленбекте.

Исбилерменлик тараўында жуўапкерликти және де либераллаштырыў мақсетинде 2024-жыл 1-январдан баслап: биринши рет жынаят ислеген шахс, егер ол суд мәсләхатханасына киргенге шекем салықлар хәм жыйымлар, сондай-ақ пенялар хәм басқа финанслық санкциялар формасында мәмлекетке жеткерилген зыянның

орынын толық қапласа екінші искилерменлик субъектлерине салыстырғанда қозғатылған хәр бир жынайый иси бойынша тергеу хәм де суд процессинде тийисли лауазымлы шахс жынайый ис материалларын ис өндирисине қабыл еткен уақыттан баслап искилерменди қорғауға Бизнес-омбудсман, Сауда-санаат палатасы, соның менен бирге, искилерменлик субъекти болып ағза есапланған басқа шөлкемди жәмийетлик қорғаушысы ретинде қосып (хабар қылу) тәртининң енгизилиуи белгиленбекте. Бирақ бүгинги күнде суд хуҷжетлери орынланыуының тәминлениуинде жузеге келген машқала хәм кемшиликлердиде бийкар етип болмайды. Сол себебли стратегияда Суд хәм басқада уйымлардың хуҷжетлерининң орынланыуын тәминлеу бойынша ислер категориясының кеминде 30 процентин жеке сектор жәрдеминде орынлауды жолға қойу режелестирилмекте.

Суд хуқык реформаларының бүгинги хәм келешектеги уазыпаларының бири судьялар санын арттыру, олардың қәнийгелесиуин жәнеде кеңейту, атап айтқанда шаңарақлық мийнет, интеллектуал мүлк, ержетпегенлердин хуқықларын қорғауға байланыссы тартыслар бойынша қәнийгелестирилген судьялар корпусын қәлиплестиру мәселелери хуқықтаныушы илимпазларымыздың дыққат орайында болып келмекте.

Бүгинги күнде жұмыс көлемининң көплиги көз қарасынан судьялар «уақыт басымы» астында болып, айырым жағдайларда судьяның орташа жұмыс көлеми бир неше жүзлеп суд ислери хәм материалларды қурамақта. Бул болса, өз нәубетинде судлар тәрпинен ислерди көриу мүддетине хәм сапасына кери тәсир өткерип, пуқаралардың хақылы наразылықларына себеп болмақта. Мәселениң актуаллығы төмендеги санларда айқын көринеди. Атап айтқанда хәр бир 100 мың халыққа судьялар саны Германияда 24, Россияда 18 ди қураса, Өзбекстанда бул көрсеткиш 3,7 ни қурамақта. Бул машқаланың шешими судьялар санын басқышпа-басқыш арттырудан ибарат.[11]

Хәзирги тез пәт пенен өзгерип баратырған заманда турмысымыздың барлық тарауларында көплеген ызамлар қабыл етилмекте. Бундай жағдайда хәр қандай жоқары билимли хәм үлкен тәжирийбеге ийе болған хуқықтаныушылар да қабыл етилип атырған ызамларды жетик өзлестирип қамтып алыуы мүшкил.

Сонлықтан судьялар ресурсынан ақылға мууапық пайдаланыуы хәм пуқара хәм искилерменлер, шет ел инвесторлары әуерегершилигининң алдын алыу ушын судьялардың тараулар бойынша қәнийгелесиуин кеңейтуде зәрүр болады. Шет ел тәжирийбесине жузленсек, шаңарақлық судлар АҚШ, Қытай, Германия, Сингапурда нәтийжели жұмыс алып бармақта. Мағлыұмат орнында 2022-жылы мәмлекетимизде 58 мыңнан аслам салық, 40 мыңнан аслам шаңарақлық тартыслар 49 мыңға жақын ержетпегенлер менен байланыссы ислер көрилген. Соның ушын хәзирги күнде ең актуал болған тараулар, яғнай шаңарақ, мийнет, интеллектуал мүлк, ержетпегенлердин хуқықларын қорғау мәселелери бойынша судьялар қәнийгелесиуин әмелге асыру зәрүр [11]. Шет ел тәжирийбелерининң көрсетуинше, судтың хақықый ғәрезилигин тәминлеуге унамсыз тәсир етиуи айырым факторлардың барлығы хәм оларды сапластыру жоллары илимий әдебиятларда көзге тасланады. Мысал ретинде келтиретуғын болсақ, Россия хуқықтаныушы илимпазлар В.В. Волков, Э.Л. Панеях, М.Л. Поздняков, К.Д. Титаевлардың билдириуинше соңғы үш жыл дауамында хуқықты қоллау машқалаларын изертлеу институты Россия суд системасында изертлеулер алып барып, олар судьялар арасында социалогиялық сораудар өткерип, суд процесслери қатнасыушылары, экспертлер хәм судьялар менен сәубетлесиулер, суд қарарлары хәм басқа хуҷжетлердин статистикалық мағлыұматларды өз ишине алған. Усы изертлеулер тийкарында судьялардың ғәрезисизлигин шеклейтуғын төрт тийкаргы фактор анықланған. Усы факторлар арасында улыұма юрисдикция судларын биринши инстанция судьяларының хәдден тыс артықша жұмыс пенен бәнтлиги, бул болса олардың ислерди мазмунынан көрип шығыу имканиятын шеклейтуғынлығы хәм әдил судлауға расмий (конвейер) қатнаста болыуының тарқалыуына себепши болатуғынлығын көрсетеди. Усы хуқықтаныушы илимпазлар тарау бойынша өзлерининң илимий изертлеулер нәтийжелерин дауам еттирип ИПП тәрпинен судьяларға өткерилген социалогиялық, сорау жууақларына итибар қаратып онда хәр бир судья хәптесине орташа 30 ис хәм 30 материалларды көрип шығады, бул болса судьяның бир исти көриу шығыу ушын орташа 45 минуттан 1 саат 20 минутқа шекем жұмыс уақыты кетеди. Ал судьялардың рәсмий 8 саатлық жұмыс күни дерлик хеш қандай қалдықсыз суд мәжилислеринде қатнасыу ушын “жазып белгилеп қойылған” (ишки жыйналыслар хәмде басқада шөлкемлестириушилик иләжлардан тысқары), минимал тәнепислер ямаса тәнепислерсиз жұмыс алып барады.

Белгиленгеннен тысқары барлық ислер биринши нәубетте ис пенен танысып шығыу, хал қылу қарарының текстлерин таярлау сыяқлы әхмийетли ис бөлими жұмыс уақытынан тысқары ямаса суд залында, мәжилис процессинде әмелге асырылады. Соның менен бирге, орташа судья ушын хал қылу қарарын таярлау 25 пайыздан артық уақытты, ис пенен танысу болса 10 пайыздан көбирек уақытты алады деп көрсетеди [12, 28]. Сондай-ақ, илимпазлар жууаққа келе отырып судьялардың артықша жұмыс көлемининң көплигин кемейттиру ушын улыұма юрисдикция судларда тәреплердин бирде-биреуи судьяның ис бойынша хал қылу қарарларына шағым етиу еркин билдирмесе хәм тийкарлаушы бөлимин таярлауды соралмаса хал қылу қарарларының тийкарлаушы бөлимин мәжбүрий таярлау талабын бийкар етиуди, судья жәрдемшилерине белгили бир процессуаллық уәкиликлер бериуди, судлардың техникалық хызметкерлерине (биринши нәубетте судьялар жәрдемшилерининң ис хақысын асыруды, бул болса олардың өз жұмысына хақықый жууапкешилик жуқлейтуғынлығы жәнеде ағымдағы әпиуайи процессуаллық хәрекетлерди атқару ушын зәрүр болған хуҷжетлер санын кемейттиру мақсетинде суд хуҷжетлери айланбасын қайта көриу шығыу хәм оптималластыру зәрүрлигин усыныс етеди. [12, 28]

Жоқарыдағылардан келип шығып, суд системасы хәм әдил судлаўдың бүгинги жағдайы хәм оны жәнеде жетилистириўдин жаңа Стратегиялырында әдил судлаўға тийкар болыўшы суд ҳәкимиятының ғәрезсизлиги хәм еркинлиги принциплериниң зайыпласыўына жол қоймаў, әдил судлаўдың сыпатын хәм әдил судлаўдың хәмме ушын ашықлығын сақлап қалыўды даўам еттириў, халқымыздың суд ҳәкимиятына болған исенимин асырыў мақсетинде судлардың күнделикли жұмыслаында қайталанып туратуғын ҳақыйкый машқалалы ҳалатлар хәм оларды сапластырыў бойынша билдирген оғада әхмийетли илимий пикир хәм усынысларына қосылған ҳалда томендеги усынысларымды билдирип өтемен: 1. Улыўма юрисдикция судларда, айырықша ҳәкимшилик ис жүритиў, пукаралық хәм эконоомикалық судларда судьялар күнделикли жұмыс ўақытында көп ушырайтуғын ең апиўайы процессуаллық хәм процессуаллық болмаған ҳәрекетлерди орынлаў ушын жуда көп санлы айрықша ҳүжжетлерди рәсмийлестириўге, ислеп шығарыўға бәнт болады. Кобинше бул талаптар нызам менен емес, ал нызам ҳүжжетлери ямаса рәсмий емес тапсырмалар менен белгиленеди.

Судлар искерлигинде ең апиўайы процессуаллық хәм процессуаллық болмаған ҳәрекетлер даўам етер екен хәм оған әрүрлик бар болса, суд системасында усы ағымдағы ис ҳүжжетлерин тәртипке салып нызам хәм әдил судлаў искерлигине бағдарлаўшы «координатор» штат бирлигин еңгизиў мақсетке муўапық болады; 2. Бүгинги күнде судлардың жынаят, ҳәкимшилик ис жүритиў, пукаралық хәм эконоомикалық судларға қәнигелесиўи суд-хуқық реформаларының үлкен жеңиси болмақта. Бу бағдардағы жаңа стратегиялық уллы баслама бағытында халқының саны прогрессив өсип, хуқықый хәм мәнеўий мәдениятының жетилисиў басқышында халық аралық стандартлары қағыйдалары, халықтың саны, хәм объектиа зарурликке бола Қарақалпақстан Республикасы аймағындағы хәр бир район хәм қалаларында ҳәкимшилик ис жүритиў, пукаралық хәм эконоомикалық судларды шөлкемлестириў, дүзиў мәселеси көрип шығылса, Жаңа Өзбекстанның раўажланыў басқышында пукаралар, исбилерменлик субъектлер, сондай-ақ шет ел инвесторлары ушын кең имканиятлар хәм қолайлықлар жаратылған болар еди. Соның менен бирге, тараў бойынша көрилип атырған ислердин сыпатының асыўына хәмде пукаралық хәм эконоомикалық мүлкий даўалардың ис материалларын хәр тәрәплеме үйренип, талқылаў арқалы тийкарлы хәм әдалатлы қарарлар қабыл етиў имканын берген болар еди; 3. Жаңа Өзбекстанның бүгинги раўажланыў басқышында суд-хуқық реформаларының стратегиялық ўазыйпаларының баслы бағдарларының бири судьялар санын арттырыў, олардың қәнийгелесиўин жәнеде жетилистириў, атап айтқанда шаңарақлық мийнет, интеллектуал мүлк, ержетпегенлердин хуқықларын қорғаўға байланыслы тартыслар бойынша жаңаланыўдың биринши басқышында хәр бир хуқық тараўы бойынша районлар аралық қәнийгелестирилген судларды қәлиплестириў мақсетке муўапық болар еди. Жәмийетлик турмыстың қайсы тараўын алмайық шахс, жәмийет хәм мәмлекет Конституция хәм нызамлар тийкарында жасайды, тәртипке салынады, бунда Конституциямыз хуқықый тийкар болып исенимли хызмет етип келмекте. «Жаңа Өзбекстан-жаңа суд» принципи тийкарында халықтың әдил судлаўға ерисиў арзыў-үмитин иске асырыў, суд-хуқық системасын реформалаўды халық аралық стандартлар дәрежесине жеткизиў, әдил судлаўды жаңа басқышқа алып шығыўда Конституциямыз хәм мәмлекетимиз Жаңа стратегиялары[13] хуқықый тийкар болып исенимли хызмет етеди. Жоқарыдағылардан көринип турыпты, 2030-жылға шекем нызам үстинлиги хәм суд-хуқық саласында жәнеде салмақлы унамлы өзгерислер күтилмекте.

АДЕБИЯТЛАР

1. Кабулов Х.А. Berdaq nomidagi Qoraqalpoq Davlat Universiteti Yuridika fakulteti “Milliy goya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” kafedrası «Buyuk Beruniy me’rosi va insoniyat rivojlanishi» mavzusidagi xalqaro ilmiy amaliy konferenciya materiallari 31-may, 2023. 136-142 b.
2. Кабулов Х.А. Янги Конституциявий ислохотлар жараёнида инсон кадр-киммати устувор. Босма, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq Davlat Universiteti Yuridika fakulteti “Milliy goya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” kafedrası. «Buyuk Beruniy me’rosi va insoniyat rivojlanishi» mavzusidagi xalqaro ilmiy amaliy konferenciya materiallari 31-may, 2023. 136-142.
3. Kabulov X.A., Abatbaeva G. Konstitutsiya, inson huquq va manfaatlarini, uning qadr-qimmatini taminlashga xizmat qiladigan muhaddas hujjatdir. “Ilm-fan va ta’lim” ilmiy jurnali 2181-4325 | <https://ilmfanvatalim.uz/> | № 8. <https://ilmfanvatalim.uz/>
4. Янги сайланган Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг лавозимга киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталари қўшма мажлисидаги нутқи 14-июль 2023й.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (янги таҳрир). 2023 йил 30 апрель куни ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумида умумхалқ овоз бериш орқали қабул қилинган.// <https://lex.uz/docs/6445145>.
6. Kabulov X.A. Jamoat xavfsizligini ta’minlashda hamkorlikni takomillashtirish masalalari: Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari (2023 yil 27 oktabr).-T.:O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Qoraqalpog‘iston Respublikasi mintaqaviy o‘quv markazi
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini 2023-yilda sifatli va o‘z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-300-son qarori, 11.09.2023-yil // URL: <https://lex.uz/docs/6600390>
8. X.A.Kabulov, G.Abatbaeva Inson huquqlari muhofazasini kuchaytirish sohasidagi konstitutsiyaviy islohatlarning yangi bosqichi «Фундаментал тадқиқотлар» электрон журнали 2022 йил 22 декабрь куни № 054837-сонли гувоҳнома билан оммавий ахборот воситаси сифатида давлат рўйхатидан ўтказилган. № 6 (2023) DOI <http://dx.doi.org/10.56017/2181-4031-2023-6>.
9. «Ўзбекистон — 2030» стратегиясини 2023 йилда сифатли ва ўз вақтида амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 11.09.2023 йилдаги ПҚ-300-сон.
10. Еркин Қарақалпақстан Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси хәм Министрлер Кеңесиниң газетасы. №71-156 (20937) 22-июнь 2021-жыл.

11. Авторский коллектив: В.В.Волков, Э.Л. Панеях, М.Л.Поздняков, К.Д.Титаев. Как обеспечить независимость судей в России. (Серия «Аналитические записки по проблемам правоприменения», Июль 2012) Авторский коллектив: Волков В.В., Панеях Э.Л., Поздняков М.Л., Титаев К.Д. СПб: ИПП ЕУ СПб, 2012. — 28 стр.
12. Кабулов Х.А. Фукарларнинг ҳуқуқий маданиятини шакллантиришда суд ҳокимиятининг роли ва аҳамияти. Jamoat xavfsizligini ta'minlashda hamkorlikni takomillashtirish masalalari: Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari (2023 yil 27 oktabr).-T.:O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Qoraqalpog'iston Respublikasi mintaqaviy o'quv markazi

Жаңа Ўзбекистан конституциясы – стратегиялық раўажланыў ҳәм суд-хуқық реформаларының тийкары

Аннотация: Мақалада Жаңа Ўзбекстанның раўажланыў басқышында пуқаралар ҳәм ибилерменлик субъектлери ҳәмде шет ел инвесторларының хуқық ҳәм еркинликлерин, нызамлы мәплерин тәминлеўде суд-хуқық реформаларын заман талабына ылайық буннан былай да жетилистириў арқалы суд ҳәкимиятының ҳақыйкый ғәрезсизлигине ерисиў, халықтың әдил судлаўға болған исенимин арттырыў бағдарындағы жумыслардың өзине тән өзгешеликлери ҳәм келешеги илимий жақтан талқыланған.

Таяныш сөзлер: Конституция, раўажланыў стратегиясы, судлардың қәнийгелесиўи, экономикалық мүлкий даўалар.

Новая конституция узбекистана – основа стратегического развития и судебно-правовых реформ

Аннотация: В статье с научной точки зрения проанализированы особенности и приемлемость проводимых в развитии Нового Узбекистана работ по совершенствованию судебно-правовых реформ в обеспечении прав и свобод граждан и субъектов предпринимательства, а также законных интересов иностранных инвесторов в соответствии с требованиями времени, достижению подлинной независимости местной судебной власти, повышению доверия народа к справедливым судам.

Ключевые слова: Конституция, стратегия развития, специализация судов, экономические имущественные интересы.

The new constitution of uzbekistan is the basis of strategic development and judicial and legal reforms

Abstract: The article analyses from a scientific point of view the peculiarities and acceptability of the work under way in the development of New Uzbekistan to improve judicial and legal reforms to safeguard the rights and freedoms of citizens and business entities and the legitimate interests of foreign investors in accordance with the requirements of the times, to achieve genuine independence for the local judiciary and to increase people's confidence in fair courts.

Keywords: Constitution, development strategy, specialisation of courts, economic property interests.

ӘЖИНИЯЗ ШАЙЫРДЫҢ ӘДЕБИЙ ОРТАЛЫҒЫ**Турдыбаев Қ.К.***Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

Хәр қандай мийўалы дарақ та тақыр жерден өсип, тас арасынан көгерип шықпайтуғынлығы яңлы қәлеген көркем әдебий ой-пикир ийелери болған жазыўшы шайырлардың дәретиўшилигиниң негизги дәректери, оның әдебий орталығы болатуғынлығы сөзсиз. Әлбетте, шайыр дәретиўшилигиниң ең биринши дәреги – бул талант. Соған қарамастан усы таланттың өсип көркейиўи, камалатқа жетиўи ушын жеткиликли шараят, оқымыслы дәреклер менен қолайлы әдебий орталық зәрүр.

Хақыйқатында, илимий түрде қатнас жасағанда Әжинияз дәретиўшилиги қаншелли дәрежеде түркий халықлар поэзиясынан нәр алып суўғарылған болса да оның ең биринши дәреги өзиниң миллий көркемлик дәстүрлери: қарақалпақ халқының миллий психологиясына питкен тақыўалық пенен шайыршылық көркем сөз өнеринде хәзир жуўапшылық, ораторлық, төкпе шайыршылық (импровизаторлық) өнериниң басымлығы болды деп есаплаўға туўра келеди. Усы пикирлерди қуўатлаўшы концепция шайыр туўралы Қ.Байниязов, Ә.Пирназаров, Б.Қалимбетов, Қ.Султанов, К.Мәмбетов, Ә.Пахратдинов, Қ.Жәримбетов, Б.Генжемуратов хәм тағы басқалардың мийнетлеринде, монографиялары менен мақалаларында жүдә дурыс айтылған хәм буларға өзлеринше таллаўлар жасалған[6;40-б.]. Әсиресе, шайырдың әдебий орталығы туўралы Қ.Байниязов пенен К.Мәмбетовтың илимий мийнетлеринде итибарлы пикирлер айтылған, жаңа фактлер келтирилген.

Әжинияз шайырдың миллий әдебий тийкарлары менен негизлери, хақыйқатында да, бизиң миллий фольклорымызға барып ушласатуғынлығы даўсыз. Сонлықтан да буны шайыр туўралы дәслепки илимий мийнет – диссертация дәретиўши илимпаз Ә.Пирназаров жүдә дурыс атап көрсеткен[7;30-33-б.]. Соның ушын да изертлеўши Әжинияз поэзиясының ең биринши әдебий әмелий факторы – бул халық қосықлары екенлигин дурыс таллайды. Ол ең алды менен халық қосықларындағы музыкалылықты, намаға қайымлықты, сеслердиң өзи-өзинен жупкерлесип, риторикаға бейим түрде келиўи Әжинияз қосықларында басым келеди. Мысалы, бул шайырдың «Бийопа яр» қосығында былайынша берилген:

Хайтта - тойда жүрсе қыя бақышып,
Өңирине, хәйкел, түгмә тақышып,
Қош әнары бир - бирине қақышып... [1;18-б.]

Ал, енди халық қосығында:
Бақыша-бақыша, қыя бақыша,
Көзим душти өңириндеги накышқа,
Қос әнарың бир-бирине қақыша, ...

Мине, буларды келтириў менен шайыр поэзиясындағы музыкалылықтан тысқары сөз шебериниң белгили бир картинаны, әсиресе, қыз гөззаллығы менен оның сулыўлықларын беріўдеги эмоциональлықты айқын аңғарамыз. Соған қосымша шайыр фольклорға сол турысында еликлеп қоймастан, атап айтқанда, аўызеки сөз өнериндеги майда хәм көп темалықты (бир шығарма ишиндеги компонентлер ретинде) сол турысында алмастан, ал ол сүүретлеп отырған объектін конкретлестиріп, айқынластырып сүүретлеўге айрықша дыққат аударып, сол арқалы бул дәретпелерге жазба әдебиятлық түрде қайта өзлестіріп ислетиўинен дәрек береді.

Әжинияздың лирикалық шығармаларының фольклорлық мийрасларымыз бенен үнлес келетуғын, идеялық-эстетикалық уқсаслықтары жүдә көп екенлиги заңлы кубылыс. Буны мынадай қатарларды алып салыстырып қарасақ ...

Асыранды ғаз болса,
Ғаңқылдысын қоймайды,

Жаман болса алғаның,
Тоңқылдысын қоймайды[5;82-б.].

Ал, Әжинияз шайырда усыған сәйкес идея «Болмас» қосығында мынадай деп берилген:

Хаял яқшы болса, күңлиңни ашар, / Хаял яман болса, абырайың қашар ...

... Жаман қатын жақсы ерге, / Таўсылмас дөхметке мегзер...[1;87-б.].

Соның менен қатар қарақалпақ фольклорында бала менен ата-ана арасындағы қатнастар, келешек перзентлердиң ата-анасына тийгизген қайырлы ямаса жаман әдетлери туўралы мынадай қатарлар қалдырылған:

Өсирсең ерке перзентти,
Сақалына асылар.

Бийәдепсиз ул болып,
Маңдайға таңба басылар[5;89-б.].

Усыған уқсаған пикирлерди Әжинияз «Мегзер» қосығында былайынша айтқан:

Көкке жетер шеккен налаң,
Ойран болар жигер-санаң,

Ақмақ болса туўған балаң,
Өмириң зимистанға мегзер... [1;88-б.]

Аўызеки бай қарақалпақ әдебиятында хаял-қызлар туўралы да жүдә итибарлы көркем пикирлер айтылып, бул хаққында айқын түрде мынадай делинген: «Сулыўлықта пайда жоқ, Ақыл-хуўшы болмаса».

Ал бул типтеги идеялар көркем поэтикалық түрде жетилистирилип Әжинияздың «Болурмы» қосығында былай делинген.

Яқшыны пәхим әйле сөзләгән сөздин,
Яманның паркы йоқ, көз бирлә йүздин,

Әдебсиз, әркансыз бийпәхим қыздын,
Хошүрей болмақ билән жанан болурмы? [1;97-б.]

Бұлар, демек, фольклор менен шайыр поэзиясындағы сыртқы гөзаллық пенен ишкі рухый сулулық, ақыл парасат үстінлигі туұралы айтылған үнлес пикирлер. Сол ушын да биз Әжинияз поэзиясының биринши дәрегі – бул миллий қарақалпақ фольклорының бай дүрданалары деп есаплаймыз.

Әжинияз поэзиясындағы дәреклердің ең айрықша бир тарауы бул жазба әдебиет дәстүрлері, атап айтқанда, ол оқымысшы шайыр болғанлықтан шығыс классиктері: Науайы, Физулий, Мақтұмқылы, Хожа Ахмад Яссауий хәм тағы басқалардың шығармалары болды деп айтқан пикирлер ол туұралы илимий әдебиеттердің барлығында да орынлы көрсетілген. Әдебиетші алымдардың хәм хәзиргі илимнің де көрсетуі бойынша IX әсирден баслап тап Әжинияз өмир сүрген XIX әсирге шекемгі аралықта ауызеки әдебий сөз өнеринен тысқары жазба әдебиет күшлі раўажланған Шығыс еллери болған. Булардың көпшилигін Әжинияз сыяқлы саўатлы сөз усталары тек ғана оқып таныс болып қалмастан, ал өз дәретиўшилигін жолында пайдаланып барғанлығы даўсыз. Булардың айырымларын, хәттеки, биз усы күнге шекем табынып жүрген Батыс еллериниң атақлы классиклери де мойынлап пикирлер қалдырып кеткен. Немец халқының уллы шайыры Гёте бир ўақытлары «Парсылар өзлериниң бес жүз жыл аралығында өткен шайырларынан тек жетиўин ғана тән алады екен. Ал, олардың тән алынбағанлары да әдеўир талантлы еди-ғой!» – деп жазады [3;80]. Демек, бул жерде немец шайыры бираз гиперболаға берилсе де, өзине қатал талапшандық қойса да, оның шығыс әдебиятын жоқары бағалағанлығы тосынан емес. Тутас алғанда Шығыс әдебиятында философиялық бағдар айрықша раўажланды. Мине, усы сыпатлар өзнен бурынғы жазба әдебиет пенен фольклорлық мийраслар буннан әдеўир қашық болса да, өз дәўирине сай билим – саўатқа, әдебий талғамға хәм талантқа ийе Әжинияз шайыр ушын үлкен әдебий мектеп болды. К.Мәмбетовтың айтқанындай, «Бердақ шайыр Науайы, Физулийден үйрендим» дегени болмаса, ол, ҳақыйқатында, Әжинияз тақлетте Шығыс поэзиясын терең меңгерип, сол мотивте шығармалар дәреткен жоқ. Мүмкин, бул Бердақтың өзиниң тәнхә ишкі психологиясы менен жеке творчестволық принциптерине сәйкес усылай иследи ме, Бердақ поэзиясы көбирек фольклор менен халыққа Әжиниязға салыстырғанда барынша жақынырақ турды десек арзыйды.

Ал, Әжиниязда болса басқашалаў, ол ең дәслепп Науайы стилинде, Науайы идеяларына, оның патриотизми менен гуманистлик принциптерине садық бола отырып қәлем тербеткен шайыр ретинде көзге тасланды. Мысалы, Науайыда: Инсан деп атама ондай адамды, / Халық ғамын ойламаған жаманды, [3;83-б.] – деп жазған болса, Әжинияз усы тақлеттеги идеяларды «Жақсы» қосығында мынадай деп берген: Адам улы адам қәдирин билмесе, /

Оннан дүзде отлап жүрген мал жақсы[3;83-б.].

Бул сыяқлы пикирлер биз жоқарыда келтирип өткенимиз сыяқлы миллий фольклорлық шығармаларда да ушырасады. Деген менен бул пикирлердің өткир түрде берилиўи Науайы поэзиясында:

Адам барки адамлардың нақшыдур, / Адам барки оннан хайўан жақсыдур, [3;83-б.] – деп сүўретленген.

Соның менен бирге Науайының ғәззеллериниң биринде былай делинген:

Кәпир көзиң алданып, жүз динге салды ойран, / Құдай ушын тый оны – егер болсаң мусылман[3;85-б.].

Ал, усы тақлеттеги поэтикалық ойлар Әжинияздың «Бозатаўлы нәзәлим» қосығында мынадай ҳалда берилген:

Кәпир көзин мусылманды азғырып, / Бийшара Зийўарды диннен бездирер[3;85-б.].

Сондай-ақ, Әжинияздың мухаммеслер дәретиўи, ғәззеллер жазыўында да сондай шығармалар бир қанша аз, шекленген болса да бунда Науайының жазба әдебий дәстүрлериниң роли айрықша болып есапланады. Әжинияздың «Ай әлип», «Шықты жан», «Қыз Ораз» хәм тағы басқа қосықлары Науайы мотивинде дәретилгени айқын сезилип тур.

Әжинияз Науайы менен қатар азербайжан шайыры Физулийдің ғәззеллеринен де илҳамланып, олардан сабақ алып отырған. К.Мәмбетовтың пикиринше, Әжинияздың «Шықты жан», «Қуба қуш», хәттеки, «Йол болсын» шығармаларында да Физулий стили, оның қосық өлшеминде хәм ырғағында шығармалар жазыў дәстүри сезиледи. К.Мәмбетовтың жазғанындай: «...Әжинияздың 28 хәрипти толық қолланыўының өзи муашшақ мәнисин бере алады. ...шығыс изертлеўшиси Е.Э.Бертельс те усы пикирди қуўатлаған»[3;89-б.].

Ҳақыйқатында да, Әжинияздың әдебий орталығы тиккелей Бухара хәм Хийўа медреселеринде тәлим алған усталары хәм олардың оқытқан шығыс халықларының әдебияты менен тығыз байланысly болса, ал миллий әдебий орталықта ол ең алды менен Күнхожа шайыр менен қатнаста болғанлығы туұралы айтылады. Күнхожа Қ.Байниязовтың дурыс көрсеткениндей Әжинияз шайырдың бала ўақтынан баслап оған тәсир жасаған болса керек. Себеби Күнхожа болажақ шайыр Әжинияз, яғный, сақыў урыўлары менен тығыз қатнас жасасып турғанлығы оның қосықларында айқын сақланған. Мысалы:

Сақыў менен қабасан

Гүлли ашамайлығы ағасан,

Буў сөзимниң мәнисине,

Биреўиң ат мингизип,

Биреўиң сарпай жабасаң [4;146-б.]. Усындай фактлерге сүйене отырып Қ.Байниязов «Күнхожа еле жас Әжиниязға өзиниң устазлық кеңеслерин берген. Ол да өз нәўбетинде Күнхожаның шайырлық даңқын көп жерлерге таратыўға себепши болды» [2;44-б.] деп жазады.

Әжинияз шайыр, әсиресе, өз дәўириниң бир заманласы, көз-қарасларының алға раўажланғанлығы, сол ўақытлардағы халық азатлық ҳәрекетлерине қатнастары себепли де Бердақ шайыр менен тығыз байланыста болған. Бердақ Әжинияз шайырдың жасаған елатына, қыят ашамайлы ауылларына ҳеш ўақытта келмеген. Ал, Әжинияз бенен ол дәслепп Ораз аталықтың тойында ушырасқан, – деп жазады Қ.Байниязов өз фактлерине тийкарланып [2;52]. Қ.Байниязовтың айтыўы бойынша, бир тойда Хийўа ханының хәмелдарлары, байлар менен дин ийелери бул

еки шайырды айтыстырыуға хәм бир-бирине қарсы қойыуға ҳәрекет еткен. Бердақ шайыр үстем класс ўәкиллериниң бул бузық нийетин дәслеп дурыс аңғармай, Әжинияз бенен айтысыуға қайылышылық береді. Ал, Әжинияз көпте көрген жасы үлкен сыпатында шайырлар айтысының көпшилик жағдайда Хийўа ханының бир миллети екінши миллетке, бир урыўды екінши урыўға қарсы қойып, өз-ара өшегистириў сиясатына хызмет ететуғынлығын өз мәҳәлинде Бердаққа орынлы ескертеди. Усыннан кейин Бердақ өзиниң кемшилигин ашық мойынлайды. Өзиниң аўылласлары менен гүрриңлескенде ол: «Мениң шайырлық уқыбым әпиўайы адамларға қарағанда алты есе бәлент болса, Әжинияздың шайырлық уқыбы он еки есе күшли екен... Әжинияз ағып турған дәрйя, ал биз оннан шыққан кишкене өзекпиз» – деп Әжиниязды өзине устаз есаплайды[2;52-53-б.]. Әдебиятшы Қ.Байниязов бул пикирлерди ядтан, қыялдан шығармай, ал буны ӨзРИАҚҚРБның қолжазбалар архивинде сақлаўлы турған Қ.Айымбетовтың жыйнаған материаллары хәм тарийхшы С.Камаловтың «Қарақалпаки в XVIII-XIX веках» (1968) деген кітабының 162-бетиндегі мағлыўматларға тийкарланып айтқан.

Демек, бул арқалы Әжинияз бенен Бердақ шайырдың бир-биринен хабардар екенлиги, олардың қандай да жоллар менен (тек ғана Ораз аталықтың тойы арқалы емес) байланыс жасап, мүмкин, бир-бириниң қолжазбаларын оқып, өз ара шығармаларын аўызша да танысып турған. Ҳақыйқатында да, Әжинияз шығармаларында социал-жәмийетлик мотив, пафостың лирикалық түрде өзлестирилип жырланыўы, өз дәўириндеги миллий азатлық ҳәрекетлерине саналы түрде қатнас жасап, тиккелей араласып «Бозатаў» сыяқлы поэма дәретиўи – булардың хәммеси оның Бердақ шайырдай көп ғана дәстанлық шығармалар дәретпесе де, ал турмыс пенен өмир философиясын Бердақ сыяқлы көркем ойлай алыўы айрықша әҳмийетке ийе. Қысқаша айтқанда, Бердақ сыяқлы Әжинияз шайыр да қәлеген шығармаларына социал-жәмийетлик мәни бағышлап, Ытан, ел-халық тәғдирин жырлады. Ол өз интимлик сезимлери менен муҳаббатын сәўлелендиргенде де оларға социал-жәмийетлик мәни бағышлап, оларда сол дәўирдин сыпатын көрсетип берип барды.

Демек, оның әдебий орталығы мейли ол көрип-билип, қол жазбаларын өз қоллары менен услап, көзи менен көрип оқып билмесе де, ой пикир көз-қарасынан алғанда жүдә кең хәм ол заманлас шайырлары менен қатарма-қатар түрдегі поэтикалық пикирлери менен уллы шайырлардың бири болды. Соның ушын да Бердақ шайыр устазын жоқарыдағыдай етип көклерге көтерип бақалаған, үлкен сый хұрмет көрсеткен шығар...!

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – 152 б.
2. Байниязов Қ. Қосықтың күши – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 55 б.
3. Мәмбетов К. Әжинияз. – Нөкис: «Билим», 1994. – 148 б.
4. Күнхожа. Қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1960. – 146 б.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық IV том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978. – 348 б.
6. Пахратдинов Қ. Әжинияздың өмири хәм дәретиўшилиги бойынша библиографиялық көрсеткиш. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2019. – 40 б.
7. Пирназаров Ә. Әжиниязтаныў илими. – Нөкис: «Avangard», 2022. – 228 б.

Литературная среда поэта Аджинёза

Резюме: В статье говорится о литературной среде и всестороннем изучении поэтом Ажиниязом национального фольклора и традиции поэзии родственных народов.

Ключевые слова: литературная среда, поэзия Ажинияза, национальный фольклор, национальные традиции.

Literary environment of Ajinyoz poet

Resume: The article told about Ajiniyaz poet's poetry literary tradition of the poetry of the peoples who are closely related and comprehensively studied to our national folklore.

Key words: literary environment, Ajiniyaz poetry, national folklore, national traditions.

Ajiniyoz shoirning adabiy muhiti

Xulosa: Maqolada adabiy muhit va shoir Ajiniyozning milliy folklor va qarindosh xalqlar she'riyat an'analarini har tomonlama o'rganishi haqida so'z boradi.

Tayanch so'zlar: adabiy muhit, Ajiniyoz she'riyati, milliy folklor, milliy an'analar.

ӘЖИНІЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТОПОНИМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Нзанова С., Алламбергенова И.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Тил билиминиң ономастика тараўында қарастырылатуғын жер-суў атамалары халықтың узақ тарийхый өтмишинен хабар беретуғын, миллеттиң руўхый-мәдений өзіншеликлерин, қәдириятларын бойына сиңирип, миллий өзгешеликти танытатуғын тиллик ғәзийне саналады.

Топонимлер – бул тек бизиң өмиримиздиң бир бөлеги ғана емес, соның менен бирге тарийхый ўақыялардың, адамзат жәмийетиниң раўажланыў шәртлериниң хәм онда даўам етип атырған процесслердиң гүўасы болып табылады. Сол себепли топонимика тарийх, география, үлкетаныў сыяқлы басқа да илимий пәнлер менен тығыз байланыслы. Топонимлер тилдиң сөзлик курамының бир бөлими болыўы менен бирге олар шайырлар шығармаларында да белсене қолланылады. XIX әсирдегі қарақалпақ классик шайыры, ойшылы, пүткил Орта

Азияға, Хорезм, Түркстанға мәлим болған көркем сөз зергери, инсанды қадірлеу, Ұтанды улығлау идеаларының айрықша жыршысы, оқымыслы, тәлим, илим, ахун дәрежесине жетіскен алым, философ Әжинияз Қосыбай улының қосықтарында да топонимлер ушырасады. Әжинияз шығармаларын таллау арқалы оларда қолланылатуғын топонимлик лексика арқалы шайырдың уллы билим дәргайларында оқығанлығын, жүріп өткен жолларын байқаймыз. Әжинияз жаслайынан баслап-ақ сауат ашқанлығын, оның Хийұдағы атақлы Шерғазыхан медресесінде, Қутлымурат инақ медресесінде тәлим алғанлығын, тек диний сабақтарды емес, соның менен халық дәстанлары хәм пүткіл Шығыс дүньясы классик шайырлары – Хожа Ахмет Яссауий, Сулайман Бақырганий, Хожа Хафыз, Бедил, Аттар, Абдурахман Жәмий, Науайы, Саадий, Фердаусий, Мақтымқұлы шығармаларын терең өзлестиргенлигин шайырдың өмірбаянлық дереклеринен билеміз.

Шайыр өзінің оқығандарын кейін ала шығармаларына да тийкар етип отырған. Әлбетте, шығармаларында топонимлерди де қамтып алыуы тәбийй.

Тарийхта «Қоңырат көтерілиси» деп аталатуғын 1859-жылы жүз берген қайғылы ұақыя себепли елдеги қаншама ул-қызлар сырт еллерге қол-аяқлары байланып қул-шоры болып сатылып кеткенлигин шайыр «Бозатау» [2] поэмасында былай тәрийиплейди:

... Қыйсық Порхан атау сени жау алды,
Басы қутлы, соңы қашқан Бозатау. (26-б.)¹⁹

... Кимсәнің қыз-уғлы, кимнің сиңлиси,
Әтирек, Гүрген, Хажар асты, Бозатау...

... Кимлер Ирак кетти, кимлер кетти Шам,
Кимселер Гүрд, Техран асты, Бозатау.

... Куда әмири билән бардылар Балқан,
Дәулет қусы сендин ушты, Бозатау. (27-б.)

Тәғдир Алладандур, себеп – Қоңыраттан,
Бийрәхим Сейилхан деген елаттан...

Қала басы болдың сен, молла Пирим,
Өзиң талыб-илим, көңлиңде кириң,
Қоңырат балаңды алса, ол да өз бирин,
Жат еллерге бенде түскен, Бозатау. (28-б.)

Қосық қатарларында Бозатау, Порхан атау, Әтирек, Гүрген, Хажар, Гүрд, Ирак, Шам, Техран, Балқан, Сейилхан, Молла Пирим топонимлері тилге алынады.

Қоңырат көтерілисинде түркмен Атамурат хан тарийхый мекан – Бозатаудағы Молла Пирим қорғанын алып, елди талап, бозатаулы қызларды, балаларды, жигитлерди Гүрд, Ирак, Шам, Техран, Балқанға дейин апарып сатады. Халық арасында жүрген аңызларға қарағанда Әжинияз да усы тутқынлардың арасында болған. Буны шайырдың «Бозатау» поэмасындағы «Бенде болып түстим, қолым шатылды» деген қатарларынан да көриуимизге болады. Бирақ, Әжинияз сауатлы, шайыр хәм бақсы болған. Ол Мақтымқұлының қосықтарын ядқа билип, айдалып баратырған адамлар арасында саз дауысқа салып айтып жүргеннен кейин хан оны тутқынлықтан азат етип жиберген.

Бундағы Бозатау хәзирги Қоңырат хәм Мойнақ районлары аймағында, тарийхый Таллық дәрәясының бойында қарақалпақлар тығыз қонысласқан тарийхый мәскан болған.

Порхан атау – Бозатау аймағындағы атау.

Әтирек – Түркменстан хәм Иран мәмлекетлери аймағындағы дәрәя. XIX әсирге шекем Әтрек дәрәясы сууы Каспий теңизине шекем барып турған.

Гүрген – тарийхый атамасы Астрабад болған Ирандағы қала, Гүлистан ўәлаяты пайтахты. Каспий теңизи жағаларынан 30 км шығыста жайласқан.

Хажар (Хазар) – Каспий теңизиниң орта әсирлердеги атамасы. Орта әсирде Каспий хәм Арал теңизи аралығында Хазар атлы құдиретли мәмлекет (650-969 ж.ж.) өмир сүрген. Сол дәуірлерде теңизге Хазар деген атама берилген. IX әсирдеги араб алымлары менен саяхатшылары теңизди Хазар деп атаған.

Әзербайжан, Иран хәм Түркменстанның базы халықлары елге шекем «Хазар денизи» деген сөзди қолланады.

X әсирде Хазар қағанаты қулап, басқа халықларға сиңисип кетеди. Бирақ Хазар теңизи атамасы тарийхта сақланып қалды [2]. Гүрд – хәзирги Түркия, Иран, Ирак хәм Сирия мәмлекетлери территориясында жайласқан тарийхый Курдистан аймағы [3]. Шам – пайтахты Дамаск болған Сириядағы мәмлекеттиң бурынғы атамасы. Ол Осман империясы ыдырағанға шекем қолланылған [5, 35].

Техран – Иран пайтахты.

¹⁹ Қосықлар Нөкис «Қарақалпақстан» баспасында 1994-жылы басылып шыққан «Әжинияз. Таңдамалы шығармалары» кітабынан алынып, қауыс ишинде бетлери көрсетилмекте.

Балқан – Түркменстандағы ўәлаят.

Сейилхан – түркмен елинің атамасы.

Географиялық терминлер топоним жасаўда белсенди хызмет атқарып, ҳәр қыйлы позицияларда ушырасады. Топоним жасаўдағы усындай жан-жақлама хызметине байланыслы ол терминлер топонимикада ҳәр қыйлы атамаларға ийе. Олар детерминативлер, термин-индикаторлар [7, 125], топонимикалық формантлар [7, 101] деп те атала береді.

Әжинияз шығармаларында детерминативлер жекке ҳалында да жер-суў атамалары хызметинде қолланылады. Мысалы, Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысында:

Ойдағы көде жеген арғымақтан,

Қырдағы селеў жеген жабым артық (100), – деп Қыз Меңештиң Әжиниязға қайтарған жуўабында *ой*, *қыр*, және де: Ақ Меңеш, қыз ишинде сен көз ойнақ,

Сулыўдың әўлийеси астырт ойда-ақ (107), – Әжинияздың жуўабында *астырт*, ал:

Артық кетсем, әпиў ет, кешир сәўлем,

Арқаның ақ маралы арыў Меңеш (112), – деген қатарларда *арқа* топонимлескен детерминативлерин ушыратамыз.

Шайыр Ибрайым Юсуповтың “Әжинияз. Таңдамалы шығармалары” кітабына жазылған алғы сөзинде: “Ол заманларда халық ҳәзирги Қазалы этирапларын «қыр» деп, қарақалпақ, Хорезм ойпатын «ой», «астырт» деп жүргізген» [2, 7] деп түсиник берип өтеди. *Арқа* детерминативи де *Қыр* топонимлескен детерминативине синоним болып есапланады.

Әжинияздың “Еллерим барды” қосығында бирқатар топонимлер ушырасады. Мысалы:

Сорасаң елимди, Қожбан, бизлерден,

Жайлаўым – *Үргенши*, арқасы – теңиз,

Қалпағы қазандай еллерим барды.

Жаўырыны қақпақтай маллары семиз,

Қәте шықса кешириңлер сөзлерден,

Рухсатсыз бир-бирине салмас из,

Қытай, *Қоңырат* атлы еллерим барды.

Бирликли Қоңырат еллерим барды (18), – деген

қатарларда *Қытай*, *Қоңырат* этнотопонимлерин көремиз.

Бундағы *Қытай* ҳәзирги Қоңырат районындағы қытай урыўынан қәлиплескен аўыллық елатлы пункт болып, *Қоңырат* районының ҳәкимшилик орайы болып есапланады.

Усы орында Қоңырат этнотопоними ҳаққында және бир мағлыўматты айтып өтиў орынлы. Этнограф Л.П.Потапов тәрепинен жазып алынған аңызда: «Бир ғарры сахрада атлы өзиниң үш жасар түйелерин излеп жүр еди. Бир ўақытта ол қырк атлыға дусласып қалады. Олар ғаррыдан мәмлекет қусын көрген-көрмегенлигин сорады. Олардың айтыўы бойынша сол елдің патшасы хәм оның қусы бар екен. Патша мен өлсем, мәмлекет қусын ушырыңлар, қус кимнің басына қонса сол адамды патша етип қойың, – деп ўәсият еткен. Патша дүньядан өткеннен кейин олар мәмлекет қусын ушырып, сол қусты излеп жүрген болады.

Ғарры мәмлекет қусын көрмегенлигин бирақ қырда көринисинен жүдә бахытлы бир жигит жатырғанлығын айтады. Шабандозлар ғаррыдан сол жерди көрсетиўин соранады. Ғарры разы болып, оларды айтқан жерине баслап барады. Сонда олар мәмлекет қусының қанатларын жайып уйықлап жатырған жигитке сая болып турғанлығын көреді. Олар дәрхәл жигитти оятып болған ўақыяны түсиндирип, оның патша болатуғынлығын айтады хәм жигит разы болады. Жигитке ат береді. Жигит атты мингенде ат оны көтере алмай жығылып түседі. Солай етип, ол қырк шабандоздың атларын бирме-бир минип көрипти. Сонда жигит ғаррыдан атын берип турыўды, тек оның аты ғана оны көтере алатуғынын айтады. Буның ушын патша болғаннан соң ғаррыны сыйлықлайтуғынын айтады. Ғарры көнип өзиниң қоңыр рендеги атын жигитке береді. Арадан көп ўақыт өтпей жигиттиң патша болып сайланғанлығын ғарры еситеди. Ғарры өз сыйлығын алыў ушын патша алдына келеді.

Ғарры сарайға жақынлап «қоңыр аттың ийеси келди» деп бақырады. Жигит буны еситип өзине керекли сыйлықты таңлап алсын деп ғаррыны алдына шақырып алады. Ғарры жигиттен өз падасын бағып жүриў ушын кең жайлаў инам етиўин соранады. Патша оның илтимасын орынлайды хәм ғаррыға басқа нәрсе сораўын айтады. Ғарры этирапына қарап көп хаялларды көреді хәм олардан бирин өзине хаяллыққа бериўин сорады. Патша бул илтимасын да орынлайды. Ғарры хаялы менен үйине қайтады. Оның Қостамғалы, Бақтамғалы, Қанжығалы, Айынлы атлы төрт балалары болып, ғарры олардың ҳәр бирине өз мийрасын бөлип береді хәм өз үлесин алып, жас хаялы менен басқа жерге Байсын таўының етеклерине көшип кетеді. Сол ўақыттан баслап ғарры хәм оның хаялын Қоңырат деп атаған. Усы жерде оның бесинши баласы туўылыпты. Балаға Тартыўлы яғный саўға стилген деп ат қойыпты» [55, 1]. «Қоңырат» атамасының келип шығыўы ҳаққындағы бул аңыз турмыслық тоқыма сюжеттен дүзилген.

«Қоңырат» этноними еки компонентли (қоңыр+ат) түкий сөз болғанлықтан хәм шарўашылық, әскерий кәсиплерге тийисли мазмунларға ийе болғанлықтан, қалаберсе, түркий қәўимлердің монғоллардан VI-VII әсир бурын тарийхта из қалдырған үлкен мәмлекетлик бирлеспе дүзгенлигин есапқа алып оның түрк қәўимлериниң орталығында пайда болған қәўим деп тән алыўға бет бурыў тенденциясы басым екенлигин белгилеп өткимиз келеді. Хәқыйқатында да, монғоллардың өзлери де түрк қәўимлери менен узақ әсирлер даўамында араласып жүрип, тарийхий сахнаға шығаман дегенше бир қатар түркий қәўимлерди монғолластырып алыў имканиятлары болған деп айтыўға толық ҳақылымыз [55.1]

Шайыр шығармасында қолланылған *Үргениш* топоними арқалы хәзирги Түркменстан Республикасына қараслы Гөне Үргениш аймағы нәзерде татылған.

Шайыр “Бардур қосығында”: Бажы-хыраж алу *Жәмшиит, Хираттан, / Таишент, Жангкент, Дижлә, Ходжент, Пираттан*, – деп те бирқатар хәзирги Аўғанстан (Хират – Герат), Ирак (Дижлә), Тәжикстан (Ходжент), Түркия (Пират – Ефрат), Қазақстан (Жангкент) мәмлекетлериндеги топонимлерди тилге алып өтеди. Бул да шайырдың географиялық билиминиң мол екенлигинен дерек береді.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ әдебиятының классик шайыры Әжинияз Қосыбай улы өз заманының озық ойшылы, билимданы болып, оның бул пазыйлеттери шығармаларындағы топонимлер арқалы да көринеди. Шайыр шығармаларын қаншелли изертлеп үйренсек те еле дөретиўшилиги бойынша ашылмай атырған қырларын, изертлеўди талап етип турған мәселелерди көриўимизге болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алламбергенова И. Қарақалпақ халық аңызлары. Ташкент 2020. -55б
2. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994. – 116 б.
3. Каспий теңізінің көне атаулары. URL: <https://massaget.kz/tarih/kaspiy-tenznn-kone-ataularyi-67172/>
4. КУРДЫ: / О. И. Жигалина; О. В. Русанова // Крещение Господне — Ласточкины. — М.: Большая российская энциклопедия, 2010. — С. 401. — (Большая российская энциклопедия: [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов; 2004—2017, т. 16). — ISBN 978-5-85270-347-7.
5. Әбішева Г.К., Абзуддинова Г.К. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы топонимикалық кеңістік // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - №1 (185), 2022. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph4>
6. Никонов В.А. Введение в топонимику. - М.: Мысль, 1965. - с. 37.; Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. - М.: Наука, 1988.
7. Суперанская А.В. Что такое топонимика? - М.: Наука, 1985.

Резюме. Топонимика – онамастиканиң ер-сув атамаларына ұйғанувчи бир соҳасидир. Мақолада Ажинияз шоир асарларында қолланылған топонимлер лингвистик жихатдан ұйғанылған.

Калит сўзлар: онамастика, топонимика, детерминативлар.

Резюме. Топонимика – раздел онамистики, изучающий наземно-водные названия. В статье с лингвистической точки зрения исследуются топонимы, используемые в творчестве поэта Ажинияза.

Ключевые слова: онамастика, топонимика, детерминативы.

Summary. Toponymy is a branch of onomastics, the science of land-water terms. In the article, the land-water terms used in the poems by the poet Ajiniyaz are studied from a linguistic point of view.

Key words: onomastics, toponymy, determinatives.

ТИЛЕЎБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВТЫҢ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ПОЭМАЛАРЫНДА АЛЛЕГОРИЯЛЫҚ ОБРАЗЛАР

Турсынбаев И.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Балалардың дүнианы қабыллауы, қоршаған орталықты үйренуі, этирапындағылар менен қарым-қатнасық орнатуға әдетленуі, жуаңкершиликти сезинуі, дөретиўшилиқ хәм креатив қәбилетлерин қәлиплестируі хәм раўажландыруы хәм т.б. ушын, әдетте, балалар шығармаларында инсан образынан тысқары хайўанатлар, өсимликлер, хәр түрли зат хәм қубылыслар образ сыпатында қатнасады. Жансыз предметлерге инсаныйлық пазыйлетлер ендириледі. Әсиресе, поэмалар, ертеклер, тымсаллар хәм сюжетли қосықлар, гүрриңлер, фантастикалық жанрдағы повестлер де бундай образларды шетлеп өтпейди. Биз қарақалпақ балалар поэмаларындағы усындай образлардың бир түри – аллегориялық образларға тоқтап өтпекшимиз.

Аллегория (грек. *allegoria* – астарлы сәўлелендируі) – көркем сүўретлеў, образлылық түри; жасырын, абстракт түсиник яки идеяларды белгили нәрсе, хәм хәдийсе арқалы сәўлелендируі [3:27].

Егер әдебиетларға дыққат аўдарсақ, аллегория кең хәм тар мәниде қолланылғанының гүўасы боламыз. Кең мәниде ўақия-хәдийселердің яки буйым, затлардың жасырын, астарлы мәнисин билдируі ушын символикалық сөзди қоллануы, анық емес, жасырын пикир, идея, сөзди хәммеге кеңнен белгили нәрсе менен сәўлелендируі усылы сыпатында мәлим. Бул ўақытта ол көркем өнердің көпшилиқ түрлеринде, ал, тар мәниде әдебий троп сыпатында поэзиялық шығармаларда, тымсалларда, ертеклерде қолланылады. Бунда сөз бенен образ ортасындағы ўқассылық яки байланыссылық басшылыққа алынады. Мысалы, түлкиннің хийлекерлигине байланыссы усындай сыпатқа ийе қахарманлар орнына түлки образы, жалқаў, ериншек образына – айыў, бөри (қасқыр – ашкөз) қахарман образлары. Ал, кең мәниде де бул қәлиплескен образлар оларға тән сыпатларды сәўлелендируіши өзгешелиги менен қолланылады (хийлекерлик, ашкөзлик, ериншеклик хәм т.б.). Кең мәнидеги аллегориялық образлар көркем өнердің көпшилиқ түрлеринде қолланылады. Мысалы, сүўретшиликте ақ ак кептер – тынышлық, паракатшылықтың символы. Аллегорияның бундай функциясында түсиниклер менен улыўмаластыруы ўқассылық белгисине қарай жетекшилиқ етеди, яғнай, өлимнің аллегориялық образы қолына шалғы ұсаған қара кийинген скелет, әдалаттың аллегориялық сүўретленуінде қолына тәрәзи ұсаған хаял образы хәм т.б.

Аллегорияның кең мәнісіне айырым кітаптарды, шығармаларды аллегориялық түсіндіріу де киреди. Мысалы, Александрия теологиялық мектебінің негізгі ұсылы есапланған Рим аллегориялық ұсылында Эшенбахтың, Дантениң көплеген шығармалары дөретилди [5]. Сондай-ақ, Джон Буняның «Путешествие Пилигрима в Небесную Страну» романы, Владимир Высоцкийдің «Шынлық пенен жалған» астарлы гүрриңи жазылған. Ал, Шығыс әдебиятында Фадриддин Аттардың «Құстар тили», Гулханийдің «Зарбулмасал» шығармалары жүдә кеңнен белгили. Шығыс әдебиятында суфистлик көзқарастағы шығармаларда ярға талпыныудың аллегориялық түсіндірмесі Жаратыушыға умтылуы аңлатады. Усыған қарай отырып, Батыс хәм Шығыс әдебиятларында аллегориялық образлар бир-биринен парық қылатуғынлығын байқауға болады.

Қарақалпақ әдебиятында аллегориялық образлардың дереклери халық ауызеки дөретиушилигине барып тақалады. Негизи мифологияда пайда болған аллегория фольклорда кең түрде көринис тапты.

Енди, балалар әдебиятына келетуғын болсақ, ондағы аллегориялық образлар улыўма көркем әдебиятта қолланылатуғын аллегориялық образлар сыяқлы кең хәм қурамалылыққа ийе бола бермейди. Балалар әдебиятындағы аллегориялық образларда мифологиялық дереклер емес, ал фольклорлық дереклер жетекшилик етеди. Әсиресе, ертеклик сюжет тийкарында қәлиплестирілген поэма-ертеклердің образлары фольклорлық дереклер менен тиккелей байланыссы, ал, тымсаллардағы аллегориялық образларда аллегориялық сүўретлеўге тән болған халықлық түсиник хәм дүниятанымларды өз бойына жәмлеген, автордың индивидуаль изленислери менен жетилискен образлар пайда болатуғынлығын байқауға болады.

Қарақалпақ балалар әдебиятында Т.Жумамуратовтың «Тырна менен жылан», «Падашы ғарры, ақыллы бала хәм қәсийетли гәўхар тас туўралы ертеқ», Б.Қайыпназаровтың «Жарлы адам хәм ғарғалар патшасы хаққында», Ш.Сейитовтың «Қыял атауы», Ж.Өтениязовтың «Шолақ жайын» хәм т. б. ертеқ поэмаларында аллегориялық образлардың тутас системасы көзге тасланады. «Тырна менен жылан» ертеқ поэмасы тымсаллық сүўретлеўге оғада жақын. Бул хаққында әдебиятшы Қ.Султанов: бул шығарманың мазмұны Тырна менен Жылан арасында болып өткен ўақыяларға қурылған. Бирақ, олардың хәммесин адамлар арасындағы ўақыялар менен байланыстырып қарауға болады» [4:62], – деп, поэманың образлары хәм сүўретлеў ұсылы арқалы аллегориялық мазмұнның жетекшилик етип турғанына дыққат қаратады. Поэма сюжети жақсылық пенен жаманлықтың гүресине қурылған. Буны шайырдың өзи де шығарманың кириспесинде экспозициялық сүўретлеў менен бириктирген халда былайынша береді:

Балам сирә хәдден аспа,
Хүрмет керек ғарры-жасқа,

Жаслайыннан әдепли бол,
Жаманлыққа аяқ баспа!

Көлде суўда жасаушы хайуанлардың таза қанын сорып азықланып жүрген суў жыланды Тырна бул исиниң жаман екенлигин айтып қорқытады. Ал, жылан тырнадан қутылуы үшін оны қатты мақтайды, оған жарамсақланады. Тырна жыланға исенеди, ал жылан тырна менен «дос» болып жүрип, бұрынғы шугыл исин жасырын түрде даўам еттире береді (*Аулағында сорып қанды, //Қырды талай палапанды, // Еле сезбей тырна байғус, // Дос көрип жүр уу жыланды*). Жылан өзиниң сумлығы менен тырнаға дос көринип, оған әсте ақырын жақынласып алады. Бул жақынлықта ол өзиниң тырнаның көзин ойып алыу сум нийетин бәрхама сақлап жүреді. Тырнаны өзи менен бирге ушыўға көндирген жылан әл-хаўада өзиниң сум нийетин әмелге асырмақшы болғанда тырна зорға оннан ажыралып, жыланды қыя таслардың үстине ылақтырады.

Поэманың сюжети ұсы тәризде болғаны менен, автор бул сюжетти жеткерип беріуде хәр бир образға, олардың диалогларына көркемлик хәм шеберлик пенен қатнас жасап, оларды реал инсаныйлық қарым-қатнасықлар хәм жәмийетлик-турмыслық машқала дәрежесине көтереди. Жылан – хәмме ўақыт тек ғана өз мәпи үшін хәрәкет етеуғын (поэмада жаўыздан сыпайыға, душпаннан досқа, және душпанға, менменнен жағымпазға бир мәўритте өзгере алыўы) образ сыпатында сүўретленген. Тырна – данышпанлықтың, кеңпейилликтің, әдалатлықтың, исенимдиліктің символы сыпатында көринис берген. Демек, шығармада тек ғана аллегориялық образлар емес, ал текст мазмұнының өзінде де аллегориялық сүўретлеў ұсылы жетекшилик еткен. Қарақалпақ балалар әдебиятын изертлеуші И.Қурбанбаев: «...автор ўақыяларды шашыратпай, тийкары бир өзекке тиркеп ықшам етип береді», – деп жазады [2:154]. Дурысында да, шығарма поэмаға қарағанда сюжети бойынша онша қурамалы емес. Бул қысқа хәм ықшам сюжет ертеклик шығармаларға тән. Ал, ондағы сүўретлеў ұсылы, ўақыялардың композициялық қурылысы, киши ўақыяның өзін бир неше ракурстарда бере алыўы жағынан поэманың талабына жуўап береді. Сонлықтан, оны ертеқ поэма деп есаплауға болады.

Әдебияттануы илиминде хайуанатлар қатнасқан барлық шығармалардағы образларды аллегориялық образ деп есаплаушы көзқарастар да бар. Деген менен, егер балалар әдебияты көзқарасынан алып қарайтуғын болсақ, хайуанатлар сәўлеленген барлық образлар да аллегориялық бола бермейди. Мысалы, балалардың ең сүйиіп оқытуғын, сюжети қызықлы, кескин ўақыяларға бай Тилеўберген Жумамуратовтың «Кийиктің еки ылағы» поэмасы сюжети реал турмыс ўақыяларына жақын келеди. Атап айтқанда, поэмада тек ғана кийик хәм қасқыр образлары емес, оларды сақлап алған балалар образлары да бар. Бул шығарма 1960-жыллары дөретилиўине қарамастан, бүгинги күнде де мектеп оқыўшылары үшін ең сүйиіп оқытуғын шығармалардың қатарынан орын алған. Бунда ўақыя аңшының гүрриңи тийкарында баянланады.

Поэмада кийик пенен қасқырдың жаратылысына тән биологиялық қәсийетлери менен бирге, халық арасындағы қасқырдың – ашкөзликтің тымсалы, кийиктің – пәклик хәм сулыўлықтың тымсалы сыпатындағы

қасиеттери де қоса сўретленген. Демек, шайыр реал образларға да аллегориялық сыпатты қоса ендирген. Бул образлар автордың балалар түсиниўи, аңлаўы жеңил болыўы ушын таңлаған сўретлеў усылы. «Бир тәрептен хайўанлардың сўретлениўи олардың биографиясына уксайды (жаўыз бери, үлкен айыў, сум түлки хэм т.б.). Басқа тәрептен, зоологлардың бақлаўларын үйренип шығып, соны айтыў мүмкин, сўретлеўлер хайўанлардың ҳақыйкый әдеттери менен дерлик уқсас емес» [1;112].

Поэмада ана кийик образы арқалы аналық меҳир, кийиктиң қуралайлары образы арқалы садалық, пәкликтиң берилиўин көремиз. Кийик өзи жарақатланып өлим ҳалатында жатырса да ылақларын ойлайды. Бул арқалы балаларға кийикке қайғырыў, мухаббат сезимтери, қасқырға хэм жаўызлыққа жеркениш сезимтери қәлиплестириледи. Бундай эстетикалық сезимлер шайыр тәрепинен оғада шеберлик пенен берилген. Сонлықтан, бул шығармадағы хайўанатлар образының жанлы берилиўи образлардың хайўанатлар ҳаққында емес, ал инсан образы сыяқлы қабылланыўына алып келген. Поэманың еккинши бөлиминде реал образлар жүзеге шығады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ балалар әдебиятында, соның ишинде аллегориялық образлар көбинесе тымсаллық яки ертеклик мазмундағы шығармаларда жаратылады. Ал, реалисттик сўретлеўлерге қурылған поэмаларда да гейде аллегориялық сыпат азы-кем болса да ендирилип, бул образлар қурамалы түрде сўретленеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Abduvaliyeva N.A., Mo'minjonova G.A. Allegorik obrazlarning tafsifiy talqini // International Scientific and Practical conference "Actual issues of primary education: problems, solutions and development prospects". April 26, 2024. P. 110-112.
2. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. – Нөкис, 1988.
3. Литературная энциклопедия терминов и понятий/ Под ред. А.Н. Николюкина. – Институт научной информации по общественным наукам РАН: Интелвак, 2001. – 1596 с.
4. Султанов Қ. Шайыр жолы (Т.Жумамуратовтың өмири хэм творчествосы ҳаққында). – Нөкис, 1986.
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki> Қаралған ўақты: 27.09.2024.

Тилеуберген Жумамуратовнинг болалар поэмаларида аллегорик образлар

Мақолада қарақалпақ болалар адабиётида, хусусан, поэмаларда аллегорик образларнинг ўзига хос хусусиятлари хамда бадий талқини ёритилган. Аллегорик образлар ҳақидаги назарий тушунчалар умумлаштирилган. Болалар адабиётида поэма жанрида аллегорик образлар асосан, мажозий ва эртаклик мазмундаги асарларда аниқ тасвирланиши аниқланган. Қарақалпақ поэмаларидаги аллегорик образлар талқини Т.Жумамуратовнинг «Турна ва илон», «Кийикнинг икки улоғи» номли поэмалари мисолида киёсий тарзда очиб берилган. Бу орқали реалистик ва аллегорик тасвирлашнинг ўзига хосликлари ўрганилган.

Аллегорические образы в детских стихах Тилеубергена Джумамуратова

В статье описываются особенности и художественная интерпретация аллегорических образов в каракалпакской детской литературе, в частности в стихах. Обобщены теоретические представления об аллегорических образах. В детской литературе установлено, что аллегорические образы в жанре стихотворения отчетливо изображаются преимущественно в образно-сказочных произведениях. Трактовка аллегорических образов в каракалпакских стихотворениях раскрывается в сравнительном порядке на примере стихотворений Т.Джумамуратова «Журавль и змея» и «Два сына оленя». Благодаря этому изучались особенности реалистического и аллегорического изображения.

Allegorical images in the children's poems of Tileubergen Jumamuratov

The article describes the characteristics and artistic interpretation of allegorical images in Karakalpak children's literature, particularly in poems. Theoretical concepts of allegorical images are summarized. In children's literature, it was found that allegorical images in the poem genre are clearly depicted mainly in figurative and fairy-tale works. The interpretation of allegorical images in Karakalpak poems is revealed in a comparative way by the example of T. Jumamuratov's poems «Crane and Snake» and «Two Sons of a Deer». Through this, the peculiarities of realistic and allegorical depiction were studied.

ЕККИНШИ ЖЕР ЖҮЗИЛИК УРЫС ТЕМАСЫНЫҢ БАСПАСӨЗДЕ СӘҰЛЕЛЕНИЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Қабулова М.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Мақаладағы түрли журналисттик жанрлардағы материаллар ҳәр тәреплеме қарап шығылған. Онда еккинши жер жүзилик урыс қатнасыўшыларының тарийхый ерликтери туўралы сөз етилген материаллардың жанрлық, стилтик хэм тилтик өзгешеликтери тарийхый деректер, архив хэм фото ҳужжеттер тийкарында салыстырылап үйренилген. ХХ әсирдиң 40- жылларындағы жас әўлад қыян-кески аўыр күнлерди басынан кеширгени мәлим. Олар фашизмнен адамзатты аман сақлап қалып, саўаш майданында қахарманлықтың, адамгершиликтиң әжайып үлгилерин көрсеткенин тарийх бетлеринен билемиз. Келешек әўладтың бахты, халқымыздың ар-намысы ушын гүресте мәртлерше қурбан болған неше мыңлаған жерлеслеримиздиң исмтери журтшылыққа толық белгиледи емес. Мине сол батыр әўладты, жерлеслеримиздиң қахарманлық еткен мийнеттери умытылмаиды.

Олар тарийх хэм баспа сөз бетлеринде мөрленген. Фашизм үстинен ерисилген Жеңистиң 45 жыллығына арналып, 1990-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан жарық көрген «Саўашта хэм мийнетте» [4] атлы топламды атап өтпекшимиз. Топлам Әскерий патриотлық китапхана, Қарақалпақстан Республикасы урыс хэм мийнет ветеранлар кеңеси, Қарақалпақстан Республикасы тарийхый хэм мәдениет естеликтерди қорғаў жәмийети тәрепинен шөлкестирилген болып, онда ветеранлардың еске түсириўтери, олар ҳаққында гүрринлер, фото ҳужжеттер, жаўынгер хатлары орын алған. Бул газета-журналларда жәрияланған материаллар өз алдына топлам босыпатында

Қармыс Досанов тәрәпинен жыйналған хәм таярлаған, А.Халмуратов тәрәпинен әдебийлестирген топлам 10 мың дана тиражда Қарақалпақстан баспасынан шығып, оқыўшылар нәзерине усынылды.

Урыс хәм мийнет ветеранларының республикалық кеңеси, республикалық тарийхый хәм мәдений естеликлерди қорғаў жәмийети, урыс ветеранларының өзлериниң басламасы менен шығарылған бул китап Уллы Жеңистин 45 жыллығына бағышланған. Онда тийкарынан ел басына күн туўған сол жыллардың қыян-кески ўақыялары, етиги менен қан кешкен азамат ағалардың өз аўзынан бояўы оңбастан сөз етилген.

Биз қарақалпақстанның баспасөзинде жәрияланған мақалаларда жаўынгерлердиң көрсеткен қахарманлығы менен турақлылығын, уқыплығы менен адамгершилигин, тәртиплилиги менен саналылығын конкрет факт хәм мысаллар менен көрсетиледи. Урыстағы жеңис, ақыр аяғында, саўаш майданында қанын төгип атырған массаның рухый дәрежесиниң бәлентлиги менен шешиледи. Екинши жер жүзилик урыс жылларындағы баспасөзди биз сол ўақыттағы газета бетлеринде жәрияланған хатлар хәм еске түсириўлер арқалы тереңнен үйренсек болады.

Соны да айтыў керек, олардың саўаш майданынан шыққанына сол ўақыттың өзінде ярым әсирге шамалас ўақыт болған. Көп ўақыялар, көп адам атлары ядтан көтерилип, гүңгирт елеслерге айлана баслағаны айтылған. Баслы мақсет – онысыз да қатары сепсип баратырған Екинши жер жүзилик урыс ветеранлары, лашы саўаш майданында қалған аталарымыздың ерлик дәстүрин улығлаўдан ибарат болған.

Топламның әҳмийети сон екинши жер жүзилик урыс қатнасыўшылары менен сондай-ақ урыс тылында, урыстан кейинги халық хожалығын қайта тиклеў дәуиринде пидәкерлик мийнет етип Уллы Жеңисимизге салдамлы үлес қосқан көрнекли ветеранлар хәққында жәрияланып атырған, бул үшінши китап болып, оны таярлаўға Отарбай Сейтов, Узақ Рахметуллаев, Шерип Бабашев, Смет Мадияров хәм басқалар да қатнасқан.

Топламның тематикасы кең, онда «Ғалаба халықлық қахарманлық», «Елимиздиң ержүрек қалқанлары», «Дәў жүрекчилер», «Халыққа арналған өмир», «Партизан соқпақлары», «Қахарманлық даўам етеди», «Фронт хатлары» деген бөлимлер орын алған.

«Дәў жүрекчилер» атлы үшінши бөлимінде жаўынгерлик жыллардың айқын картинасы жәмленген. «Мамутовтың қахарманлықлар» атамасында Шерип Бабашев пенен жүргизген гүррини берилген.

«Ел оны умытпады хәм излеп тапты, оның қахарманлығы елимиздиң тарийхына алтын сыя менен жазылды. Қалай табылды? 1962-жыл 10-апрель күнги «Советская Каракалпакия» газетасы ләтчик формасындағы киши лейтенант жигиттиң сүўрети менен «Екинши ләтчик ким еди?» деген мақала жәриялады» [4-191]- деп басланады мақала. Автор жаўынгердиң басып өткен саўаш майданларын төмендеше баянлайды:

«Бул ўақыя урыстың ең аўыр жылларында болды. Гитлершилер Донбасты басып алған еди. Старая Ласпа елатында душпанның бир ири танк бөлими орналасты. 1943-жылдың сентябрь айының бир күни аўылдың үстиндее бизиң бомбалаўшы самолётларымыз көринди. Олар өзлериниң тапсырмасын орынлап қайтыўға бағыт алды. Фашист зенитчиклери тәрәпинен жараланған биреўи оларға ере алмады. Жанған самолёт өз бағдарын төменлетип, душпан танки коллонасына топылды.

Украинаны азат етиў ушын гүресте «Старая Ласпа» елатында өз өмирин қурбан еткен кимлер еди? Олар бурынғы Советлер Союзының Қахарманы офицер-ләтчик М.Л.Федяков хәм бизиң жерлесимиз Х.Мамутов «Старая Ласпа» мектебиниң пионер вожатыйы В.Варвар екинши ләтчик қай жерде туўылғанын, оның туўған-туўысқанларының кимлер екенин билиўге жәрдем етиўди сорап редакцияға хат жазды:

«Қанлы саўашта өз халқының келешек бахты ушын қурбан болған мәрт қахарманлардың естелиги бизлерге қымбат. Бизлер олардың атларын хеш ўақытта умытпаймыз».[4-193]

Усы мазмунда келген хатты Шерип Бабашев қайта-қайта оқығанын хәм онда жүрек төринен жазылған жалынлы қатарларды оқып, келешек әўладлар ушын қан төккен, қурбан болғанларды еске түсирип, фашизм қара күшлери менен болған саўашта халық ушын гүрескен жерлесимиз Худайберген Мамутовты излеў, оның қахарманлық ислерин изертлегенлери хәққында еске түсирген. Бул китапта көплеген авторлардың халқымыздың ул-қызлары Х.Мамутов киби жүзлеген, мыңлаған туўысқан халықлардың улларының фашист қанхорлары менен болған саўашларда көрсеткен қахарманлығын, әлбетте, ядында мәңги сақлап, хұрметке бөлеп, базыларының өзлеринен, ал қурбан болғанлардың болса, олардың жақынларынан, туўған-туўысқанларынан, архив дәреклеринен сүйенген мағлыўматлар бойынша көрсеткен қахарманлық ерликлери кеңнен айтылған.

Жаўынгер тили менен айтылған тарийхый шынлықтың тәсиршеңлиги үлкен. Мәселен, Ғ.Сейтназаровтың «Батыр басып өткен жоллар» (С.Тлеўмуратовтың еске түсириўлеринен), М.Сәтбаевтың «Волхов фронтының жаўынгерлери» (Пурхан Сметов), Р.Дәўлетмуратов «Жалынлы жылларда» (Мойнақлы Қайып Турдымов), Шерип Бабашев «Шымбайлы жаўынгер» (Умеркин Абдулхәк Сағитович), Отарбай Сейитов «Меномәтчик» (кегейлиши Идирис Әбдижамил), Узақ Рахметуллаев «Әке ўәсиятына садықлық» (шымбайлы Серемурат Жақсымуратов) хәм тағы бир қанша авторлардың жазғанларында саўаш майданында жерлеслеримиздиң еткен мәртликлери хәққында сөз етилген. Бунда авторлардың жаўынгерлер менен болған сәўбети тийкарында жазылған мақалалардың тәсиршеңлиги үлкен. Топламда жүзден аслам жаўынгерлер хәққында жазылған очерклерде олардың фронттағы ерликлери айтылған, бирақ олардың толық картина ашып берилмей, қысқаша болып берилгенин көриўимизге болады. Соның менен бир қатарда еске түсириўлер де тек автордың көз-қарасы менен алынған. Реал өмирдеги жүз берген ўақыялар толық көрсетилгенде мақсетке муўапық болар еди. Әлбетте, бул дәуирдеги баслы тема урыс хәққында болды. Қыйын әуирде көплеген баспасөз хызметкерлери бәрше өз ўатанын сүйетуғын инсанлар менен

биргеликте сауашқа атланғаннан соң, газета бетлерінде жұмыс истейтуғын хызметкерлер саны аз болған. Деген менен урыс жылларында да газета бетлери тоқтамастан шығып тұрған. Хәттеки, газетаның тиражының көбейип турғанын биз, архивте тұрған сол жыллардың газетларынан көрип билсек болады.

Сондай-ақ, «Берлинге барған қобыз» [4-304]атамасында жазылған еске түсирийде очерклик бергилер бар: «О ата-бабаларымыздың сайрар тили, кеуилиниң зибаны болған шежире қобыз. Қарақалпақ халқы өз қуанышын, өз дебидүйн сен арқалы әсирден әсирге жеткерди. Сол ушын Арал менен Әмиў жағасында туўылып өскен ҳәр бир азамат сени көздиң қарашығындай қастерлеп сақлады. Сени арқалап той-мерекелерде өтмиш тарийхымыздың толғаў нәўпирин тасқынлатты. Қобыз толғаўын еситкенде бабаларымыздың өлмес руўхы арамызға тирилип келгендей болатуғын еди. Сол ушын да шымбайлы жаўынгер Әбдиқәдир Ембергенов сени сауаш майданында серик етип жаў менен алысты. Небир қыян-кески айқасыўда өзин де, қобызын да аман-есен сақлады. Бәлким—ата-бабаларымыз қәсийетли деп сыйынған қобыз Әбдиқәдирди оқтан сақлаған шығар. Өз гезегинде Әбдиқәдир қобызына көз-қулақ болғанды.» [4-305]. Ең қызығы, сонда Абдиқадирдин устазы Әбдирасул жыраў, Әбдирасул өз заманында Бердақ шайыр менен дийдарласқан, оның ақ пәтиясын алыўға миясар болған. Елиў бес жыл қастерленген қобызын ол алпыс жети жасқа шыққанда шәкирти Әбдиқәдирге инәм еткен екен. Мине усыншама тарийхый дәреклерге толы бул қобыз Әбдиқәдир менен сауашта жаўыз душпанды аяўсыз жоқ етиўге бирге қатнасқан болып есапланады. Усы сауашта ол аўыр жарақат болып, Сабаттан Берлинге жақын жердеги өзимиздин госпитальде емтенгенинде фронттағы жаўынгерлердин нама шертип бериўди өтиниши еткенінде, Әбдиқәдир назланыў дегенди билмейтуғын жаўынгер-жыраў қобызын қолына алып, қулақларын бурап, намань өз бабына түсирип, көзлерин тастай жумғанда қобызға зибан енер еди.

Автор бул халатты жанландырыў максинде лирикалық шегинис берип очеркти көркемлик бояўдар менен безейди: «Берлин қарақалпақ қобызын тыңлады. Қобыз намасы Берлинге бизиң халқымыз хеш қашан жеңилмейтуғын күдиретли күш барлығын аңлатты. Қобыз намасы шертлилип атырғанында, жаўынгерлердин айтыўына қарағанда Берлин ақ жалаў көтерип немец-фашист басқыншылары Қызыл Армиясына тәслим болды деседи. Рас болыўы мүмкин, Әбдиқәдирдин қобызы тегин қобыз емес». [4-305]

Мине, усындай еле қаншама тарийхый дәреклері ашылмаған ўақыяларды изертлеп, оларды илимпазлар үйрениў керек ўазыйпалар алда тұрғанын, ислениўи тийис болған изертлеўлердин көплигине бир мысалды усы иши қуўыс, бүкир қобыз әсирлерди аралап, ең сере намаларды излеген, Арал менен тиллесип, оннан фронтқа сәлем жеткергендей бул қобыз ҳаққындағы бир факттиң өзинен билиўге болады. Буннан тысқары бул китапта тарийхый мағлыўматлардың бәри екинши жер жүзилик урыс жылларындағы ўақыялардың бир бөлегин сөйлеп атырғандай. Әлбетте, бул топламда еле изертлениўи керек болған мағлыўматлар да бар. Онда жазылған бир жүз он алты жазылған атамаладын өзи изертлениўи керек бир тема десек асыра айтқан болмаймыз.

Топламның тематикасы кең: елимизди қорғаған өлим менен айқасқан елимиздин жаўынгерлериниң ерликери, олардың сауаштағы көрсеткен мәртликери, олардың өмири, шығысы, сауаш көрсеткен жерлери, олардан келген хатлар, сол дәуирде жазған қосықлары, мухаббаты, оларға жазылған хатлар, күткен опадар ярлары, туўысқанлары менен, ата-анасысың сағынышларын хәм де олардың сыйлықланыўлары ҳаққында көплеген дәреклер жәмленген. ийе боламыз. Соның менен бир қатарда, топламда дерлик ҳәр бир жаўынгердин сүүретлери менен берилгени жүдә орынлы болған.

Арадан отыз төрт жылдан аслам өтиўине қарамастан, бул китап бүгинги күнде де өз әҳмийетлилигин жойтпаған. Тек китап оқыўшылар усы мағлыўматлардың заманға сай социаллық тармақлардан электрон түринде хәм қысқа усылында оқыўына қызығады. Деген менен очерк, хат хәм сәўбет жанрлары бүгинги күнде заманға сай өзгешеликлери бар. Соңғы ўақытлары китаптарды көбирек сайтлар арқалы бул жанрлардың тек анотацияларына оқытуғын болды. Топламдағы жанрлардың көп сөзлери ески, дәстаний сөзлерден пайдаланылған. Хәзирги ўақытта бул сөзлердин басым көпшилиги гөнерген сөзлерге кирип кеткен. Жоқарыдағы жанрларлар бүгинги күнде жүдә қысқа, оқыўшылардың оқығанында жалығып кетпейтуғын дәрежеде жазылмақта. «Сауашта хәм мийнетте» атамасындағы топламдағы ҳәр бир еске түсирийлер, очерклер, гүрринлер, фронт хатлары хәм фотохүжетлеринен ибарат болған тарийхый мағлыўматларды дерлик бәршеси «Қызыл Қарақалпақстан» хәм «Советская Каракалпакия» газеталарында екинши жер жүзилик урыс жыллары хәм оннан соң да жәрияланып турды. Онда, патриотлық ҳәрекетлерге қарақалпақстанлы мийнеткешлерде белсене қатнасты ҳаққында мақалалар жазылды.

Мәселен, «Советская Каракалпакия» 5 июль 1941-ж. №158 санында «Қарақалпақ халқының улыўма ойы менен жүрек сезимлерин, пикири менен тилеклерин Мойнақ районы мийнеткешлериниң митингинде Балық-гөш консерва комбинатының атақлы слесры Иманғалий Нурдауов былай деп билдирген еди: Бизлер, мийнеткешлер өз елимиздин ийеси, не ушын гүресетуғынлығымызды билемиз. Бизлер өз өмиримиз ушын, харама душпан үстинен толық жеңиске ерискенше гүресемиз. Комсомолка Иваненко өз сөзинде: қутырынған фашистлер көп еллердин халықларының қанын дәрйадай ағызбақта, бизиң жеримизге, нанымызға қаны тамшылаған пәнжесин урмақта, бизлерди капитализмнің қуллығына қайтадан түсирмекши. /Бизлер, хәммемиз бир адамдай болып, фашист бандаларын, жалмаўыз қанхор Гитлери менен биротала жоқ етип жиберийге атланамыз. Ата-аналарымыз орнатып берген бахытлы өмиримизди жан-тәнимиз бенен қорғаймыз. Мениң еки туўысқан ағам хәзир урыстың алдыңғы позициясында. Мени де фронтқа жиберийиңизди өтинемен, деген жанлы сөзлерин митингке қатнасыўшылар шын жүректен қуўатлады. Халқымыздың мәрт жаўынгер перзентлери өз ана ўатанын қорғаў ушын, елимизди

душпанлардан азат етип, жеңіске ерисиу үшін митинглерге өз ықтырлары менен қатнасып, ол жерде патриотлық сезимлері менен шығып сөйлеп, жасларды ізлеріне ертіп, ұатанды қорғауға шақырған. Урыс дәуірінде бундай Митинглер республикамыз аймағында хәр күни жұмысшылардың хәр ис күни басланбастан алдын болып турған. Халқымыздың ер азамат перзентлері өз арзалары менен әскерий комиссариатына барып, ұатан алдындағы перзентлик ұазыйпасын орынлау үшін таяр екенлігін билдирип турғанын баспасөз бетлеріндегі мақалалапдан билип алыуға болады.

Мойнақ районының мийнеткешлері бир ауыздан қабыл етилген қарарында: бурынғы аұқамлас елинің үстине кара булт қаплады. Енди, сүйикли Ыатанымыздың басына өлим қәуипи туўған ўақытта, өзлеримизди Екинши жер жүзилик урысқа мобилизациялаўды әдиўли миннетимиз-деп жәриялаймыз. Ыатанымыздың хәм өзимиздің азғынларына қарсы қахарманлық пенен гүрес алып барамыз. Жаўыз фашистлерди биротала жоқ етемиз. Қорғаныў қорына жүз мәртебе көп балық өнімлерин жеткерип берийге ант етемиз. Душпан жоқ етиледі. Бизлер жеңемиз...»¹ деген шақырығы жәрияланған.

Бундай улыўма халықлық митинглер барлық район орайларында хәм колхозларында өткерилип, оған қатнасқан республикамыздың мийнеткешлері бир ауыздан шақырықларды қоллап-қуўатлап, фашист қанхорларына қыйрата сокқы берий үшін өзлериниң улхәм қызларын атландыруўға қарар қабыл еткенін баспасөзде жәриялап турған. Сондай-ақ, қалалық хәм районлық әскерий комиссариатларына урыс басланған күннен баслап-ақ өз тилеклері менен фронтқа жиберийди өтинип жазған арзалар үсти-үстине келип түсип турғанлығында биз екинши жер жузилик урыс жылларындағы газета бетлерінде оқый аламыз.

Республикамыздың жас патриотлары өзлериниң қысқаша, бирақ терең мәнили арзаларында өз Ыатанын хәм халқын шексиз сүйий сезимин хәм қолына қурал алып, Ыатанын қорғауға өзлериниң таяр екенін билдиреди. Усындай жас патриотлардан Ибрагим ерназаров өз арзасында «Мени фронтқа, алдыңғы позицияға жиберийиңизжи өтинемен. Қолына қурал алып сүйикли Ыатанды қызғын қорғаудан басқа үлкен хұрметли ис жоқ. Душпан менен ақырғы бир тамшы қаным қалғанша гүресийге, хәттеки керек болса хәк нийет үшін, өз өмиримди қыйыуға да таярман» деп жазды.

Ал, «Советская Каракалпакия» газетасының 14 август, 1942 ж. №187 санында болса, Тахтакөпир районлық әскерий комиссариатына биринши болып келген Магул Дошанов өз арзасында: «Мени Қызыл Армия қатарына жиберетуғын күниңизди тынышсызлық пенен күтемен. Тәртипли, жаксы жаўынгер болыуға, соңғы бир тамшы қаным қалғанша немец-фашист басқыншыларына қарсы гүресийге ант беремен» деген хабар берилген. Сондай-ақ, «Советская Каракалпакия» газетасының 30 июль, 1941 ж. №179 санында болса Куйбышев атындағы хәм «Ударник» артеллериниң стахановшылары Беляев, Сейтназаров, Сугирбаев хәм басқалар өзлериниң арзаларында: «Бизлер өзимиздің барлық күшимизди хәм билимимизди халқымыздың қас душпаны болған-харамаы фашистлерди жоқ етийге жумсаймыз»-деп жазады. Усы газетаның 11 июль 1941 №163 санында болса, Қоңырат әскерий комиссариатына урысып атырған армия қатарына жиберийди сорап жазған арзасында агроном Айтов, мұғаллим Қошановлар былай дейди: «Бизлер өз өмиримизди аямай фашистлик Германияны биротала жоқ еткенше гүресемиз хәм оны жер бетинен өширемиз» деп берилген мақалалар топламға киритилген.

Екинши жер жүзилик урыс жылларындағы баспасөзде қарақалпақстанлы жас патриотлар өз елин душпаннан қорғау үшін өз қәлеуи менен әскерий комиссариатқа арза берип, ана Ыатаны үшін жанын пидә ететуғынын митинглерде шығып ант ишип атырғанлары хәкқында урыс дәуіріндегі газета бетлериниң дерлик хәр бир санында көрийге болады.

Бириншиден, Екинши жер жүзилик урыс қатнасыушылар арасында жоқ болып кеткен солдатлардың тәғдинин изертлеп жаңадан кітаптар жазылса, баспасөзимизде жәрияланса, екиншиден, олардың да атлары мәңгилестирилсе мақсетке муўапық менен саўап иске қол урған болар еди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Аймурзаев Ж. «Жеңіс хәўазы» // «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1941-ж, 1-май.
2. Аймурзаев Ж. «Тағы да алға» // «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1944- ж, №1442 .
3. Ернийзов Қ. «Еркин Қарақалпақстан» газетасына 70-ж «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. Нөкис; 1994-ж.
4. Саўашта хәм мийнетте. Әскерий -патриотлық кітапхана. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1990-ж.
5. «Советская Каракалпакия» 5 июль 1941-ж. №158.
6. «Советская Каракалпакия» 14 август, 1942 ж. №187.
7. «Советская Каракалпакия» 30 июль 1941ж. №179
8. «Советская Каракалпакия» 11 июль 1941 ж. №163.

Резюме: Статья посвящена историческим подвигам участников Второй мировой войны. В них сравнение жанровых, стилистических и лингвистических различий материалов с историческими данными, архивными и фотодокументами.

Ключевые слова: Ключевые слова: *печатать, в поле боя, отвага, фотодокумент, героизм, научные исследование.*

Abstract: The article is about the historical heroes of the participants of the Second World War. Genre, style and dialect variations of the materials are compared in historical data, archives and photo archives.

Key words: *the press, the savash area, the courage, the photography, the heroism. Scientific research*

ANNOTATSIIYA: Maқала eкинши жер жуизлик урыс қатнасушыларының тарийхий ерликлери туўралы сөз етилген. Материаллардың жанрлық, стиллик ҳәм тиллик өзгешеликлери тарийхий дереклер, архив ҳәм фото ҳужжетлер тийкарында салыстырып үйренилген.

Таяныш сөзлер: *баспасөз, саўаш майданы, мәртлик, фотоҳужжәт, қаҳарманлық. Илимий изертлеў.*

BO‘LAJAK JURNALISTLARDA NUTQ IFODALILIGINI TA‘MINLASH KO‘NIKMALARI

Дусимбетова Н. Б.

ЎзДЖТУ

Kirish. Jurnalistlarning nutqi jamiyatga ma‘lumot yetkazish, xabar berish, aholiga ta‘sir o‘tkazish va ma‘lum bir voqeaga nisbatan jamiyatda tushuncha hosil qilish kabi jarayonlarda muhim o‘rin tutadi. Jurnalistlar uchun tilni to‘g‘ri va samarali ishlatish, axborotning ta‘sirchanligini oshirish va auditoriya bilan kuchli aloqalar o‘rnatish uchun muhimdir. Aniqlik, tushunarlilik, hissiy ta‘sir, obektivlik va yozma hamda og‘zaki usullarni hisobga olish, jurnalistlarning professional faoliyatida muvaffaqiyatga erishishlariga yordam beradi. Ushbu talablarni bajarish, jurnalistlarning ishini yanada samarali va ta‘sirchan qiladi.

Jurnalist nutqining o‘ziga xos talablarini belgilovchi asosiy omillar qatoriga maqsadga muvofiqlik, tahliliy yondashuv, obyektivlik, aniqlik va nutq madaniyati kiradi. Ommaviy axborot vositalarida ishlatiladigan adabiy til me‘yorlariga mos bo‘lib, auditoriyaga ta‘sir o‘tkazish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak. Ushbu talablarga rioya qilish orqali jurnalistlar xabar va ma‘lumotlarni ommaga keng ishonchli va samarali tarzda yetkazadi. Kishilarning tildan foydalanishi — nutq murakkab va ko‘p qirrali jarayondir. Nutq — ko‘p sonli individual va o‘ziga xos faodiyatdir. Shu bilan birga nutq ko‘rinishlari konkret sharoit va maqsad, ijtimoiy muhitga ko‘ra ham farqlanadi [1, 12]. Barchamizga ma‘lumki, bugungi kunda texnologiya rivojlanib borayotganligi sababli chetdan kirib kelayotgan yangi terminlar paydo bo‘lmoqda. Bu esa jurnalistning nutq mahoratiga qo‘yiladigan talablarni yangilash va zamonaviy omillarni inobatga olish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Lingvistikada “norma” tushunchasi tilning me‘yorlari va standartlarini ifodalaydi. Mazkur qoida tilni to‘g‘ri va samarali ishlatish uchun muhimdir. Me‘yor tilning turli jihatlarini o‘z ichiga oladi, jumladan, ortografiya (yazuv qoidalari), talaffuz, grammatika (qoidalar va tuzilmalar), leksika (so‘zlar va ularning ma‘nolari) va semantika (ma‘no va mazmun).

Norma adabiy tilni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi, chunki u dialektal so‘zlashuvlar, jargonlar va oddiy nutq usullaridan farqlanadi va adabiy tilning rivojlanishiga yordam beradi. Shuningdek, norma tilning o‘zgarishlarini belgilaydi: eski normalar kuchsizlanishi bilan yangi normalar yuzaga kelishi mumkin. Bu jarayon til madaniyati va uning rivojlanishi muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Nutq madaniyati adabiy normani ma‘lum maqsad bilan, anig‘i madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o‘rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning normativ sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya‘ni adabiy til rivojiga ongli aralashadi [2, 16].

Norma — bu lingvistika sohasida muhim tushuncha bo‘lib, tilning barcha jihatlarini o‘z ichiga oladi. Jumladan: orfografiya, talaffuz, grammatika, leksika va semantika kabi elementlar shular jumlasidandir. Norma adabiy tilning yaratilishida asosiy o‘rin tutadi. Tildagi o‘zgarishlar esa ko‘pincha eski normalarning zaiflashuvi va yangi normalarning shakllanishini ko‘rsatadi. Gazeta va jurnallar so‘zning grafikasini mustahkamlasa, radio va televidenie esa uning tovush shaklini belgilaydi. Jurnalist tayyorlagan materiallarga tayangan holda insonlar o‘rtasida, jamiyatda ularga nisbatan tushuncha hosil bo‘ladi. Odamlar televizor tomosha qiladi, gazeta o‘qiydi, radio tinglaydi va OAV tomonidan yetkazilayotgan ma‘lumotlardan xabardor bo‘lishadi. Shunday qilib, OAV adabiy normani saqlash va tarqatish imkoniyatiga ega, ammo hozirgi bosqichda buning aksi ro‘y bermoqda. Til normalariga qat‘iy rioya qilish sohasining doirasi sezilarli darajada toraygan, faqat ayrim dasturlar va davriy nashrlar adabiy-normali nutq na‘munasi sifatida foydalanilmoqda. Ilgari norma tarqalishiga faqat OAV emas, balki ularning qo‘shimcha institutlari, masalan, korektorlar va muharrirlar ham xizmat qilardi. Korektorlar ortografik va punktuatsion normalarning rioya qilinishini nazorat qilsa, muharrirlar umumiy savodxonlik va uslubga, ya‘ni nutq madaniyatiga e‘tibor berardi, radio va televideniya esa orfoepiyaga ham e‘tibor qaratilgan. Ko‘plab so‘zlar OAVda umuman paydo bo‘lmasdi (bu so‘zlar orasida haqoratli leksika, dialektlar, oddiy nutq va boshqalar mavjud). Til ijodiga, shu jumladan boshqa tillardan so‘zlarni o‘zlashtirishga to‘sqinlik qiluvchi qat‘iy tartib mavjud edi.

Mustaqillik davrida jamiyatda muhim siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlar ro‘y berdi, bu o‘zgarishlar o‘zbek tilining og‘zaki va yozma nutqda ishlatilishiga ta‘sir ko‘rsatdi. Yangi texnologiyalar ham o‘z o‘rnini topdi masalan, kompyuterda matn tayyorlash, xatolarni aniqlaydigan va tuzatadigan dasturlar paydo bo‘ldi. XXI asrda internet keng tarqaldi va unda o‘z OAVlari yuzaga keldi. Cenzurani bekor qilish to‘g‘ridan-to‘g‘ri efirda “spontann nutq” paydo bo‘lishiga olib keldi, demokratlashuv esa turli ta‘lim darajasiga ega bo‘lgan shaxslarning jamoat muloqotida ishtirok etishiga imkon berdi. O‘zbek kishisining nutqi kommunikativ holat, informatsiyaning tarkibi, so‘zlovchi yoki yozuvchining maqsadiga, shuningdek u foydalanayotgan til formasining xarakteri hamda nutqiy uslubga ko‘ra shunday ko‘rinishlarga ega: adabiy nutq, dialektal nutq, oddiy so‘zlashuv nutq, adabiy so‘zlashuv nutqi, jargon nutq, neytral tutq, badiiy nutq, tantanovor nutq yoki motam nutqi, maktubiy nutq yoki rasmiy nutq va boshqalar [1, 12]. Kelajakdagi mutaxassislarni nutq resurslarini to‘g‘ri stylistik ishlatishga o‘rgatish, ularning lingvistik sezgirlikini rivojlantirish, savodli o‘zbek tiliga bo‘lgan muhabbatni

singdirish va tilni turli xil jargonlar, shablonlarga, yolgʻon patetikaga, asoslangan holda uslubni pasaytirishga, nojoʻya neologizmlardan befoйда foydalanishga qarshi intilishni shakllantirish zarur.

Hozirgi vaqtda ommaviy axborot vositalarining leksikasi va stilida quyidagi xususiyatlar tendensiyalarni kuzatish mumkin: 1) tanish va beparvo maʼnoga ega boʻlgan otlarning tarqalishi; 2) juda qisqa vaqt davomida mavjud boʻlgan, ammo maʼlum ijtimoiy sharoit kontekstida tushunarsiz boʻlib qoladigan soʻzlarning tarqalishi; 3) tushunish qiyin boʻlgan oʻzlashtirilgan soʻzlarning tilga kirib kelishi; 4) soʻzlarning maʼnosini qayta talqin qilish; 5) metaforalar va ramzlardan suiisteʼmol qilish; 6) jinoyat jargonidan soʻzlarning kirib kelishi; 7) xuddi shunday soʻzlar, yaʼni haqoratli leksikaning ishlatilishi. Emotsional jihatdan rang-barang leksikaning suisteʼmoli haqida professor S.I. Kartsevskyning fikricha, ekspressivlikka intilish va umuman hayotga subyektiv munosabat bizni doimiy ravishda metaforalarga murojaat qilishga va taʼrif berish oʻrniga tavsiflashga majbur qiladi. Insonning nutq madaniyati uning ruhiy madaniyatining oʻynasidir. Hozirgi kunda muloqot madaniyati masalasi ommaviy axborot vositalari vakillari uchun dolzarb hisoblanadi. Koʻplab yurtdoshlarimizning tilidagi qashshoqlik, nutq shablonlariga sodiqlik, qiyinchilik bilan gapirish, savodsizlik, ona tilida toʻgʻri va ifodali yozish va gapirish qobiliyatining yoʻqligi koʻzga tashlanmoqda. Jamiyatdagi nutq amaliyotida hozirgi kungacha davom etayotgan maʼlum tendensiyalar paydo boʻldi jumladan: a) tilning siyosiylashuvi; b) soʻzlarga boʻlgan aniq baholovchi munosabat; v) koʻplab soʻzlarning maʼlum ijtimoiy-siyosiy guruhga mansublik ramzlariga aylanishi; g) ommaviy foydalanish va mashhur ijtimoiy shaxslar nutqida til normalarining zaiflashuvi; d) turli ijtimoiy guruhlar oʻrtasida oʻzaro tushunmovchilikning ortishi.

Har qanday boshqa nutq kabi, jurnalist nutqi ham toʻgʻri nutqning asosiy mezonlariga mos kelishi zarur: 1) aniqlik; 2) ravshanlik; 3) moslik; 4) tozalik; 5) boylik; 6) tasviriylilik; 7) ifodalilik. Biroq, kasbning oʻziga xosligi sababli bosma matn uchun quyidagi asosiy talablar ajratib koʻrsatiladi: aniqlik, ravshanlik, soddalik, moslik, tasviriylilik va ifodalilik.

Aniqlik — nutqning asosiy afzalliklaridan biridir. Axborot aniq va tushunarli boʻlishi kerak. Jurnalistlar murakkab soʻzlardan va tushunchalardan qochishlari zarur, chunki bu auditoriyaning tushunishiga toʻsqinlik qiladi. Har bir xabar aniq faktlar asosida shakllanishi va ishonchli manbalarga tayangan holda taqdim etilishi lozim. Maʼno va berilayotgan axborot oʻrtasidagi aniq bogʻliqlik oʻquvchi yoki tinglovchining toʻgʻri tushunishiga yordam beradi. Nutqning aniqligi soʻzlarni toʻgʻri ishlatish, koʻp maʼnoli soʻzlar, sinonimlar, antonimlar va omonimlarni toʻgʻri qoʻllash bilan belgilanadi.

Ravshan nutq — bu oʻquvchi tomonidan oson tushuniladigan va hech qanday noaniqlik tugʻdirmaydigan nutqdir. Fikrlardagi aniqlikni taʼminlash uchun mavzu toʻgʻrisida toʻliq tushunchaga ega boʻlish zarur. Antik davrda ham nutqqa qoʻyiladigan asosiy talablardan biri ravshanlik boʻlgan. Aniqlik va ravshanlik oʻzaro bogʻliq: aniqlik nutqqa ravshanlik beradi, ravshanlik esa aniqlikdan kelib chiqadi. Nutq aniq boʻlishi uchun soʻzlarni tilda belgilangan maʼnolarga toʻliq mos ravishda ishlatish kerak. Fikrni aniq ifodalashda soʻzlar oʻz predmetli-mantigʻi maʼnosiga toʻgʻri kelishi zarur, aks holda notoʻgʻri soʻz tanlovi bayon etilayotgan fikrning maʼnosini buzadi.

2. Nutqning mosligi — bu til vositalarining vaziyatga eng mos tarzda tashkil etilishi, muloqotning maqsad va vazifalariga javob berishi, yozuvchi va oʻquvchi oʻrtasida aloqani oʻrnatishga yordam berishi demakdir. Nutq — bu bir butun boʻlib, undagi har bir soʻz va har qanday konstruksiya maqsadga muvofiq va stilistik jihatdan oʻrinli boʻlishi kerak. Yaxshi nutq tushunchasi nisbiy boʻlib, funksional xarakterga ega va muayyan til birliklarining mosligi, ularni tashkil etish usullari, konkret muloqot holatida yoki tipik til vaziyatida qoʻllanilishi xususiyatlaridan kelib chiqadi. Nutqning mosligini taʼminlash uchun adabiy til uslublari, soʻzlardan foydalanish qoidalari va tilning stilistik tizimi haqidagi bilimlar zarur. Moslik, nutqning muayyan sifatleri, til vositalari va umuman nutq harakatining qabul qilinishi uchun moslashuvchanlikni talab qiladi. Nutqning mosligi turli til darajalarini qamrab oladi va soʻzlar, soʻz birikmalari, grammatik kategoriya va shakllar, sintaktik konstruksiyalar, shuningdek, butun kompozitsion-nutq tizimlari orqali ifodalanadi. Ularning mosligi turli nuqtai nazardan koʻrib chiqilishi va baholanishi mumkin. Shuning uchun, nutqning mosligining quyidagi jihatlarini ajratish maqsadga muvofiqdir: 1) uslubiy moslik; 2) kontekstual moslik; 3) situatsion moslik; 4) shaxsiy-psixologik moslik. Umumiy qilib aytganda, jurnalist nutqi qisqa va loʻnda boʻlishi muhimdir. Maʼlumotning qisqa va aniq taqdim etilishi auditoriyaning diqqatini saqlashga yordam beradi.

3. Tasviriylilik va ifodali nutq. Jurnalistlar auditoriyada hissiy reaksiyalarni uyushtirishga harakat qilishlari kerak. Bu, axborotning taʼsirchanligini oshiradi. Tasviriylikka erishish uchun tilning barcha xilma-xilligidan foydalanmaslik mumkin: uning uslublari va ijtimoiy-professional turli shakllari, adabiy va suhbat tilidagi formalari, leksik va frazeologik boyligi, soʻz yaratish va grammatika. Til soʻzlariga koʻp maʼnolilik xosdir. Maʼnolarning rivojlanishi nutq uchun juda muhim leksik guruhlarning, masalan, sinonimlar, antonimlar va omonimlarning shakllanishiga yordam beradi. Frazeologiyaning oʻrni juda katta: maqollar, iboralar, yozuvchilar, shoirlar va jamoat arboblarning “qush qanotli” soʻzlari tilga kirib, mustahkam ifodalar va soʻz birikmalariga aylangan. Frazeologiya oʻz manbalari, frazeologik birliklarning (mustahkam ifodalar) tuzilishi, ularda ifodalangan maʼnolar va nutqdagi stilistik roli jihatidan xilma-xildir. Tasviriylilik, jonli va hissiy soʻzlar oʻquvchini befarq qoldirmaydi. Nutqning tasviriyligi troplar va nutq figuralaridan foydalanish orqali yaratiladi. Usta shoir yoki yozuvchi oʻz mahoratini koʻrsatadi, rang-barang stilistik uslublarni jalb qilib, yorqin obrazlar yaratadi. Nutqning ifodaliligi uchun zarur shart — soʻzlarni stilistik jihatdan asosli ravishda ishlatishdir. Yorqin hissiy-emotsional tusga ega soʻzlarni qoʻllash nutqni jonlantiradi. Bu soʻzlar nafaqat tushunchalarni ifodalaydi, balki aytuvchi tomonidan ularga boʻlgan munosabatni ham aks ettiradi. Soʻzning hissiy tusiga koʻra, u salbiy bahoni ham ifodalayishi mumkin. Shuning uchun hissiy leksika baholovchi sifatida tan olinadi. Ekspressiya soʻzlarni tantanali, ritorik, sheʼriy, hazil-mutoyiba, ironiya, tanqidiy, beparvo, kamsituvchi, sharmandalik keltiruvchi, vulgar va haqoratli turlarini ajratadi. Soʻzdagi ekspressiv rang, uning

hissiy-baholovchi ma'nosiga qo'shiladi; ba'zi so'zlarda ekspressiya ustun bo'lsa, boshqalarida esa hissiy tus ko'proq namoyon bo'ladi. Agar muallif hissiy va ekspressiv leksikaga murojaat etsa, uslub bejirim bo'lmaydi va nutqqa jonlilik bag'ishlaydi.

Kelajakdagi jurnalistlar uchun yozma media-matn yaratishda nutq ifodaliligini ta'minlash ko'nikmalarini rivojlantirish juda muhimdir. Jurnalistika talabalari uchun nutq madaniyatining eng yaxshi namunalari haqida aniq tushuncha berish va til vositalaridan samarali foydalanishni o'rgatish kerak. Bu jarayonda, tilning stilistik normalariga diqqat qaratish lozim, chunki ular stilning uchta asosiy parametri: til vositalarini tanlash, ularning o'zaro mos kelish qoidalari va stil oralig'i hamda o'ziga xos stil til hodisalari o'rtasidagi munosabatlar bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, jurnalistlar tilni to'g'ri va samarali ishlatish orqali o'quvchilarda kerakli taassurot qoldirishlari mumkin. Jurnalistika sohasida tilni to'g'ri va samarali ishlatish, axborot uzatish jarayonida juda muhim ahamiyatga ega. Jurnalistlar o'zlarining nutq va yozuv uslublarini shunday tanlashlari kerakki, bu auditoriya bilan samarali muloqotga olib kelsin. Har bir nutq yoki matnning maqsadi va auditoriyasiga mos ravishda, stilni tanlash va til vositalarini to'g'ri joylashtirishga alohida e'tibor berish zarur. Uslub, ishlatilgan vositalar va ularning tashkil etilishi orqali kerakli natijani berishi zarur, bu inson faoliyatining turli sohalarini eng yaxshi tarzda ta'minlaydi. Bu fikr, til vositalarini to'g'ri tanlash va ularni samarali tashkil etishning muhimligini ta'kidlaydi, chunki bu nutqning maqsadga muvofiqligini va ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Har bir so'z va iboraning joylashuvi va ularning bir-biriga bog'lanishi, ma'lum auditoriyaga mos keladigan va ularga aloqani o'rnatadigan matnlar yaratishga imkon beradi. Bu jarayonda stilistik normalarni hisobga olish nutqning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Nutqning maqsadi va konteksti bilan uyg'unligi, tinglovchi yoki o'quvchining qiziqishini jalb qilishga yordam beradi. Shunday qilib, to'g'ri tanlangan so'zlar va ularning o'zaro bog'liqligi, kommunikatsiyaning muvaffaqiyatini belgilaydi. Har bir ibora auditoriya bilan aloqani mustahkamlashga xizmat qilish, matnning ta'sirchanligini oshiradi. Uslub va kontekstga e'tibor berish, xususan, auditoriyaga qaratilgan xabarlarini yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kelajakdagi jurnalistlarda yozma media-matn yaratishda nutq ifodaliligini ishlatish ko'nikmalarini shakllantirish uchun nutq ifodaliligini ta'minlovchi vositalar tizimini samarali qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bu tizim, muloqot sohasidagi mavjud normalarni hisobga olib, nutq ifodaliligini ongli ravishda eslab qolish va professional faoliyatda qo'llashga yordam beradi. Jurnalistika fakultetlarida bunday o'qitish tizimini tashkil etish zarur, chunki jamiyatning til madaniyatini rivojlantirish bir qismida ommaviy axborot vositalaridan bog'liqdir. Zamonaviy texnologiyalar asrida bosma OAV o'z auditoriyasini ushlab qolishi juda qiyin. O'z nashriga e'tibor qaratish uchun matbuot faol ravishda tilning nutq ifodaliligini qo'llaydi. Bosma media-matn tilining mohiyati uning ijtimoiy xususiyatida va umumiy kommunikativ ahamiyatida ifodalanadi, chunki til ommaviy auditoriyaga murojaat qiladi va uning shakllari ijtimoiy ahamiyatga, tushunarli va ma'lumotli bo'lishi kerak. Jurnalistika fakultetlari talabalari uchun o'qitishda shuni hisobga olish zarurki, jurnalist nutqi tinglash uchun qulay bo'lishi, aniq mazmunni ifodalashi va manzilli auditoriya mavzu haqida kamroq ma'lumotga ega bo'lishi mumkinligini nazarda tutishi kerak. Shuning uchun, qo'shimcha ma'lumot berish zarur. Shuningdek, so'zlarning boshqa so'zlar bilan tizimli bog'liqligini, ko'p ma'nolilikni, o'rta darajada sinonimlardan foydalanishni va so'zlarning assotsiativ aloqalarini hisobga olish muhimdir.

Nutq madaniyati — bu insonning umumiy madaniyatini aks ettiruvchi belgidir. Nutq madaniyatini bilimlar, ko'nikmalar va nutq salohiyatlarining umumiy jihatlari sifatida o'rganganda, u muayyan aloqa holatida, til normalari va aloqa etikasiga rioya etgan holda, ma'lum kommunikativ maqsadlarga erishish uchun tanlangan va tashkil etilgan til vositalarini anglatadi. Bu aniqlashda nutq madaniyatining uchta asosiy aspekti — normativ, etik va kommunikativ — ta'riflangan. Shuning uchun, haqiqiy nutq madaniyati aloqa va ma'lumotni aniq shartlarda yetkazish maqsadida til vositalarini to'g'ri va mantiqiy tanlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Yuqori darajadagi nutq madaniyati “o'z fikrlarini til vositalari bilan to'g'ri, aniq va ifodali tarzda bildirish”. Kommunikativ vazifalarni samarali amalga oshirish uchun aloqa sohalarini haqida ma'lumotga ega bo'lish muhimdir. Tilning funksional turlari tipologiyasida badiiy adabiyot tili va suhbat uslubi alohida ahamiyatga ega. Shunday qilib, jurnalist nutqining o'ziga xos talablarini tushunish va ularga rioya qilish, jurnalistlarning professional faoliyatida muvaffaqiyatli bo'lishi uchun muhimdir. Ushbu talablar auditoriya bilan kuchli aloqalar o'rnatishga va axborotni samarali yetkazishga yordam beradi. Jurnalistlar uchun bu talablarni hisobga olish, ularning ish faoliyatini yanada samarali va ta'sirchan qilishga yordam beradi. O'zbek tilidagi adabiy tilning asosi adabiy normadir. M.M.Guxman adabiy norma asosan, mavjud uzusning kodifikatsiyasi sifatida shakllanadi, deb ko'rsatgan [3, 173]. Fan sohasida til normalizatsiyasi, uning kodifikatsiyasi, adabiy normadan cheklanishlar, xatolar va til variantlari haqida tasavvurlar shakllandi. Tog'ri nutq normalarini tavsiya etuvchi lug'atlarda til yavleniyalarining adabiy til normalariga muvofiqligi nuqtai nazaridan normativ va stilistik baholari keltiriladi. Norma tushunchasini faqat adabiy tilning yuzaga kelishi bilan, ya'ni ongli ishlangan norma bilangina bog'lab qo'yish, ba'zi olimlar fikricha, xatodir. Umumiy va majburiy normalar tilda doimo bo'lgan [1, 16]. So'zlarning ma'no mazmunini topishga yordam beradigan ko'plab lug'atlar mavjud. Masalan, o'zbek tilining orfografik, orfoepik, grammatik lug'atlari; leksik muammolar lug'ati; paronim, sinonim, antonim va frazeologik lug'atlar.

Ommaviy axborot vositalari referent guruhlariga mansub bo'lib, ya'ni ularning fikriga xalq diqqat qaratadi. Aksariyat hollarda, ommaviy axborot vositalari jamiyatning guruhiiy qadriyatlarini belgilab beradi, bu qadriyatlarga ega bo'lishni istagan har bir kishi unga asoslanadi. Shu maqsadda ommaviy axborot vositalari ongga ta'sir qilish uchun til vositalaridan foydalanadilar. Tilning ta'sir ko'rsatish maqsadida foydalanilishi, tiling asosiy vazifasi - aloqa vositasi bo'lishini hisobga olganda, o'z ichida jamlangan. Har qanday bildirishda bir necha ma'no qabatlari - aniq va ifodalanmagan ma'nolar

jamlanmasi mavjud bo'lib, bu ma'nolar til manipulyatsiyasi uchun ishlatilishi mumkin. Til manipulyatsiyasi - bu tilning o'ziga xos xususiyatlari va foydalanish usullarini ongli va maqsadli ravishda ishlatish orqali amalga oshirilishi hisoblanadi.

Kasbning maxsus xususiyatlari tufayli, bosma nutqqa qo'yiladigan asosiy talablar quyidagilarni o'z ichiga oladi: aniq, ravshan, oddiy, mos, obrazli va ifodali bo'lishi. Til madaniyatini shakllantirish jarayoni nafaqat jiddiy ijtimoiy masala, balki umumiy pedagogik vazifa hamdir. Jurnalistning nutq madaniyati darajasi uning ma'naviy boyligini, fikrlash madaniyatini ko'rsatadi va manzilli auditoriyaning shaxsini shakllantirishda kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

Bu matn, jurnalistika sohasidagi nutq madaniyatining ahamiyatini ta'kidlaydi. Asosiy talablar, ya'ni aniq, ravshan va ifodali nutq, jurnalistning ishida muvaffaqiyatga erishish uchun muhimdir. Til madaniyati esa nafaqat tilni, balki fikrlarni ham ifodalashda zarur, shuning uchun tilni to'g'ri ishlatish jurnalist uchun dolzarb masala hisoblanadi. Jurnalistning nutq madaniyati, shuningdek, auditoriya bilan aloqa o'rnatishda va uning fikrlarini shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Bu, o'z navbatida, jurnalistning ma'naviy rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir.

ADABIYOTLAR

1. Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова. Адабий норма ва нутк маданияти. Фан. 1983. Б. 12
2. Nutq madaniyati o'quv metodik qo'llanma. Qayta nashr. TDPU., 67-buyurtma. 2007. B. 16.
3. Гухман.М. М. От языка немецкого народности к немецкому национальному языку. Часть вторая. Отв. Ред В.Г.Адмони, М., 1959. Б. 173.

Annotatsiya. Ushbu maqola jurnalist nutqining o'ziga xos talablarini chuqur tahlil qiladi. Shuningdek, mazkur dolzarb mavzu doirasida bir nechta tadqiqotchilarning fikrlari umumiyashtirilib taklif va tavsiyalar keltirilgan. Bundan tashqari, maqolada jurnalist nutqining aniqlik, qisqalik, hissiy ta'sir, obyektivlik va yozma hamda og'zaki usullar kabi asosiy talablari keng ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: til normasi, ommaviy axborot vositalari, nutq madaniyati, adabiy til, yangi texnologiyalar, demokratik jarayonlar.

Абстрактный. Данная статья глубоко анализирует специфические требования к журналистскому речевому стилю. Кроме того, в рамках этой актуальной темы обобщены мнения нескольких исследователей и приведены предложения и рекомендации. В статье также рассматриваются основные требования к журналистскому речевому стилю, такие как ясность, краткость, эмоциональное воздействие, объективность, а также письменные и устные методы.

Ключевые слова: языковая норма, средства массовой информации, культура речи, литературный язык, новые технологии, демократические процессы.

Abstract This article provides a deep analysis of the specific requirements for journalistic speech. Additionally, within the framework of this relevant topic, the opinions of several researchers are summarized, and proposals and recommendations are presented. Furthermore, the article examines the main requirements for journalistic speech, such as clarity, brevity, emotional impact, objectivity, and both written and oral methods.

Keywords: language norms, mass media, speech culture, literary language, new technologies, democratic processes.

YUQORI SINFLARDA QORAQALPOQ XALQ OG'ZAKI IJODINI O'QITISH USULLARI

Mambetkarimov D.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Bugungi pedagogika fani qoraqalpoq xalq og'zaki ijodida ta'lim-tarbiyaviy tafakkurini maxsus tadqiq qilish zarurligi va boy folklor asarlardagi ta'lim-tarbiyaviy munosabatlar, xalq pedagogikasi namunalarining bajaradigan vazifasi alohida ekanligi sezildi. Pedagogikada ta'lim-tarbiyaning xalq an'analari bilan milliy qadriyatlar va meroslarga qaratilgan hayotiy pedagogik-psixologik asoslarini aniqlash faqat O'zbekiston Respublikasi pedagogik fanlardagina emas, butun dunyodagi Rossiya AQSh, Yaponiya, Germaniya, Shimoliy Koreya kabi rivojlangan davlatlarda ta'lim-tarbiya siyosatining bosh maqsadlariga aylanmoqda.

Mamlakatimizda adabiy ta'lim mazmunini yangilangan pedagogik tamoyillar asosida rivojlantirish, yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og'zaki ijodini o'qitishda o'quvchilarning til boyligini, nutq madaniyatini davr talabiga mos rivojlantirish va mustaqil ishlarni tashkillashtirish, o'quvchilarning badiiy matnlar bilan ishlash qobiliyatini oshirish, ularning folklor asarlarni tatbiq qilish ko'nikmalarini rivojlantirish va erkin fikrlashga o'rgatish zarur. Adabiyot o'qitish metodikasida darslik va dastur haqida mashhur uslubiyatchi olimlar A.S.Zunnunov va Xotamov [1, 332], Q.Yo'ldoshev [2, 152], K.A.Yusupov [3, 336] va boshqalarning metodik ishlarida maktablarda adabiyot o'qitish usullari, fan dasturining tuzilish tamoyillari, darsni tashkillashtirish va uning turlari, o'qitish metodlaridan foydalanish, darsdan tashqari ishlarni o'tkazish bo'yicha metodik fikrlar bildirilgan. Biroq bu metodist olimlar ishida yuqori sinflarda qoraqalpoq folklorini o'qitish metodikasi bo'yicha yetarli fikrlar aytilmagan. Shu nuqtayi nazardan yuqori sinflar uchun bag'ishlangan qoraqalpoq adabiyoti dasturiga kiritilgan qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini tanlashda o'quvchilarning yosh va bilim saviyasini inobatga olib, ularning o'zlashtirishi uchun qulay materiallarni dasturga kiritish, ularning adabiyot bo'yicha oladigan tushunchalarining asosini kengaytish, dasturga kiritilgan qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlari tarbiyaviy ahamiyatga ega materiallardan bo'lishiga alohida diqqat qaratiladi. Shuningdek, o'quvchilar adabiy nazariy bilimlarni o'zlashtiradi, xalq og'zaki asarni muhokama qilish va baholash ko'nikmalarini egallaydi, ularning til boyligi rivojlanib boradi.

Dunyo bo'ylab pedagogika fani bo'yicha ma'lumotlar tez yangilanayotgan XXI asrda Qoraqalpog'iston Respublikasidagi maktablarda ta'lim olayotgan o'quvchilarning qoraqalpoq xalq og'zaki ijodi bo'yicha bilim, ko'nikmalarini va ma'naviy, odob-ikromlilik fazilatlarini pedagogik tizim orqali rivojlantirish ahamiyatli vazifa. Hozirgi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinflarida qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini o'qitish texnologiyalari maxsus tadqiq qilinmagan pedagogik masalalardan hisoblanadi. Yuqori sinflarida qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini o'qitish metodikasining nazariy, estetik, metodik asoslarni ilmiy tizim sifatida ishlab chiqish va ulardan pedagogik amaliyotda foydalanish yo'llarini rivojlantirishdan iborat. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini o'qitish metodikasining ilmiy-nazariy, badiiy-estetik, pedagogik, amaliy metodik jihatlarini aniqlash va rivojlantirish, qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini o'qitish metodikasi mazmunini belgilash, o'quv dasturlari va darsliklar yaratishning ilmiy manbalarini ishlab chiqish, xalq og'zaki ijodlarini o'qitishda jahon pedagogikasi va metodikasi taraqqiyotiga mos ta'limning yangi shakllarini, sifatli ta'lim berish va amalda yaxshi natija ko'rsatadigan innovatsion texnologiyalardan foydalanish metodlarini aniqlash, fan dasturida berilgan qoraqalpoq xalq og'zaki ijodini o'rganishning ilmiy-metodik asoslari va didaktik usullarini aniqlash, o'quvchilar ongida qoraqalpoq adabiyoti bo'yicha nazariy tafakkurini rivojlantirish va milliy mustaqillik g'oyasini singdirish, yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini muzokara qilish orqali o'quvchilarning adabiy kompetentsiyasini rivojlantirish va erkin ijodiy qobiliyatini yuksaltirish muxim vazifalardan iborat. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinflarida qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini o'qitishda o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish metodikasi ilmiy-nazariy asoslari, darsliklarni tuzish tamoyillari, darslarda o'qituvchi va o'quvchilar bilan birga ishlashishda yo'naltirilgan nazariy bilimlarni anglash, amalda qo'llash, analitik, ijodiy, alternativ va divergent munosabatlarga yo'naltirish asosida jadallashtirilgan, qoraqalpoq xalq og'zaki ijodi bo'yicha tashkillashtirilgan aralash, jamoaviy, musobaqa, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini tekshirib ko'rish, darslarini ham boshqa fanlar bilan o'zaro integratsiyasini ta'minlash, kognitiv, refleksiv texnologiyalar, o'quvchilarning motivatsiyasi, badiiy matnlar ustida ishlash, muammoli masalalarning samarali yechimlari asosida jadallashtiriladi.

Yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og'zaki ijodini o'qitishda jahon pedagogika fani taraqqiyotiga asoslangan shaxsga yo'naltirilgan ta'limning muammoli va mustaqil o'qitish shakllari, sifatli ta'limni tavsiflovchi va amalda yaxshi samara beradigan kreativ, kognitiv, evrastik innovatsion texnologiyalardan foydalanish usullari o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish qobiliyatlarini rivojlantirish, xalq og'zaki ijodlariga bag'ishlangan darslarda o'quvchilarning motivatsiyasi va kommunikativ kompetentsiyasini oshirishning metodik majmuasi interaktiv metodlarga xos autentik o'quv materiallari asosida quriladi va ta'limning zamonaviy metodlaridan foydalanish kerak. Amaliy natijalarda umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinflarida qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini o'qitish bo'yicha samara beradigan tajribalar aniqlanadi, o'qitish metodikasi asosida adabiyot fani dasturi, darsliklar va ularning oldiga qo'yiladigan metodik talablarga amal qiluvchi sezilarli ko'rsatkichlarga erishish ta'minlanadi. O'quvchilarning og'zaki nutq va yozma nutqini rivojlantirishda adabiy materiallarni o'rganish usullari ko'rib chiqiladi va nazariy-metodik jihatdan muhokama qilinib natijasi ko'rsatiladi. Yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarini o'qitish metodikasining eng so'nggi yutuqlari asosida folklor asarlarni muhokama qilish usullari, dars ishlamalarda namunalari berilishi, adabiyot fani o'qituvchilarining metodik mahoratini oshirgan, shuningdek, nazariy xulosalar va amaliy takliflar asosida natijalarning sifati aniqlanadi. Adabiyot darsligining mazmuni to'lig'i bilan tavsiflab beriladi. Yuqori sinflar uchun bag'ishlangan adabiyot dasturining mazmuni va o'rganish tartibi, har bir mavzuning ahamiyati ko'rsatiladi. Unda o'zlashtirilishi kerak bo'lgan ilmiy-nazariy, adabiy tushunchalar, qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlari orqali savol-javob uchun ajratiladigan soatlar miqdori, adabiyotdan o'tkazilishi ko'zda tutilgan og'zaki va yozma ish turlari, fanlararo aloqadorlik, sinfdan tashqari o'qish uchun badiiy ijodlar ro'yxati berilgan.

Yuqori sinflar uchun bag'ishlangan qoraqalpoq adabiyoti fani bo'yicha milliy dastur badiiy san'atning hayot bilan uyg'unligi, tarixiyligi, shakl va mazmun birligi haqidagi tamoyillar asosida o'rganiladi. O'quvchilar bu tamoyillarni asta-sekinlik bilan tushunib boradi va o'zlashtiradi. O'qituvchidan o'quvchilarga sifatli ta'lim-tarbiya berish, estetik jihatdan rivojlangan inson qilib o'stirish alohida talab etilgan. Adabiyot dasturi mavzuviy tamoyil, yuqori sinflar uchun maxsus qoraqalpoq adabiyoti dasturi xronologik tamoyil asosida tuziladi. Shu bois, o'tiladigan materiallar dasturda asosan ketma-ketlik bilan o'rin olgan. Bu dasturda adabiyotning xarakterli belgilari haqida ma'lumotlar berilgan. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlarining ayrimlari keng turda to'liq va har tomonlama, ayrimlari unga qaraganda qisqa rejada, ayrimlari umumiy ma'lumot berish orqali o'rganiladi. Biroq hammasida ham badiiy asar o'qitiladi, badiiy matnni ta'sirli qabul qilishga ahamiyat beriladi. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlari haqidagi ma'lumotlarni ham to'lig'i bilan o'z ichiga oladi. Bunda faqat badiiy asar matnini o'zlashtirish bilan cheklanmay, og'zaki xalq ijodlari estetik g'oyasi ham tushuntiriladi.

Adabiyot dasturida berilgan og'zaki xalq ijodlari haqida ma'lumot o'quvchilarga suhbat munozara asosida beriladi, ayrim asarlar bo'yicha o'quvchilar bayonlatlar qiladi. Yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og'zaki ijodlari bo'yicha adabiyot nazariyasidan beriladigan ma'lumotlar maxsus turda o'tilmay, o'qitiladigan asosiy materiallarni muhokama qilish vaqtida o'sha adabiy asarlar mazmuniga, adabiyot nazariyasi fani masalalarining ketma-ketligiga bog'liq o'rgatiladi. Shunday qilib, adabiyot nazariyasidan tushunchalar beriladi. O'quvchilarga adabiyot nazariyasidan qisqacha tushuncha berish bilan birga, uni amaliy ish jarayonida qo'llana olish ko'nikmalarini oshirishga ham e'tibor beradi. Sinflar yuqorilab borgan sari adabiyot nazariyasidan beriladigan materiallar kengaytiriladi. Yuqori sinflarda adabiyot darsini o'qitish bo'yicha bilimni mustahkamlash va takrorlash ishlarini ham olib borish asosiy vazifa. Buning uchun dasturda tegishli soat ajratilgan, buni foydalanish arur. Takrorlash darsini o'qish, o'rganish borasida va shu asar ustida ishni yakunlash jarayonida, iloji boricha yangi materialni o'tilgan materialga bog'lash vaqtlarda ham ishlatish mumkin. Takrorlash darsini o'qituvchi faqatgina

umumiy soʻz qilmasdan, oʻtilgan material negizini takrorlash asosida oʻtishi, shu bilan bir qatorda oʻquvchilarga qoʻshimcha yangi bilim berish darajasida oʻqitilishi kerak boʻladi.

Qoraqalpoq xalq ogʻzaki ijodining asosiy quroli, eng birinchi elementi – bu til ekani maʼlum. Ijod gʻoyasi, obrazi badiiy soʻz orqali beriladi. Shu bois, adabiy asar tilining badiiyligini tekshirib, uning maʼnoviy xususiyatlarini va aloqalarini oʻrganib borish - adabiyot darslarining asosiy vazifalaridan sanaladi.

Adabiyot darsida oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oshirish uchun lugʻat daftarlar qoʻyiladi. Adabiyot darsiga qoʻyilgan lugʻat daftarga oʻquvchiga notanish soʻzlar, obrazli gaplar yozilib, ular oʻquvchilarning soʻz boyligini oʻrttirishga yordam beradi. Lugʻat daftar adabiy asarlarni oʻrganish jarayonida asarlar ichida uchraydigan koʻpgina tushunarsiz soʻzlarni tushunishga va uchragan joylarda foydalana olishga yordam beradi. Ayrim oʻqituvchilar lugʻat daftarlariga oʻquvchilarga tanish boʻlmagan yoki birinchi marta uchrayotgan soʻzlarni yozish bilan cheklanadi. Bu yetarli emas. Har bir oʻquvchiga sinfda oʻqib oʻrganilgan asarlardagi sinonim, omonim va obrazli gaplarni lugʻat daftarlariga yozib borish taʼkidlanib borilsa, buni oʻquvchilar bajara oladi. Bu usul oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutq manbaining rivojlanishiga oʻz taʼsirini tekkizadi. Oʻqituvchi lugʻat daftariga yozdirilgan soʻzlarni oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqida qoʻllanishlarini talab etishi kerak. Oʻqituvchi oʻquvchilarning lugʻat daftarlarini har ikki haftada bir marotaba koʻrib chiqib, baholash va zaruriy koʻrsatmalarni oʻz vaqtida berishi, lugʻat daftarini yaxshi tutgan oʻquvchini sinfdagi boshqa oʻquvchilarga namuna ilib qoʻyishi yaxshi natija beradi. Qoraqalpoq xalq ogʻzaki ijodini oʻqitishda taʼlimiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadi va ularning birligi saqlanishi kerak. Adabiyot oʻqitish jarayonida oʻquvchilarni umuminsoniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga, ularning ongiga milliy gʻoya bilan mustaqillik gʻoyasini singdirishga qaratilishi kerak. Xalq ogʻzaki ijodini oʻqitish orqali xalqimiz tarixini tushuntirib, oʻquvchilar ongiga oʻz vatani, xalqi uchun faxr tuygʻusini shakllantirish kerak. Shuningdek, dars jarayonida har bir oʻquvchiga yakka munosabatda boʻlish, isteʼdodli, talantli va past oʻzlashtiradigan oʻquvchilar bilan yakka ishlashishni taʼminlash, yoshlarni mustaqil izlanish va bilim egallashga odatlantirish, dars borasida oʻquvchilarda erkin fikrlashni, oʻy-tafakkuri bilan qobiliyatini rivojlantirish zarur.

АДАБИЁТЛАР

1. Зуннунов А.С., Хотамов Н., Есонов Ж., Иброхимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
2. Йулдошев К. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
3. Юсупов К.А. Qoraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodıkası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 21 б.т.
4. Юсупов К.А. Академиялык лицейлерде каракалпак әдебиятын оқытыў методикасы. Монография. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2019.

Yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq ogʻzaki ijodini oʻqitish usullari

Rezyume. Mazkur maqolada jahon ilm-fani yutuqlari asosida oʻquvchiga yoʻnaltirilgan taʼlimning intensiv va mustaqil shakllari takomillashtirilib, qoraqalpoq adabiyotini oʻqitishda ijodiy, kognitiv, evristik innovatsion texnologiyalardan foydalanish usullari takomillashtirilib, samarali oʻrganish va amaliyotda yaxshi natijalarga erishish kafolatlanadi. Oʻquvchilarning oʻz-oʻzini boshqarish qobiliyatlari oʻqitish va rivojlantirish orqali tahlil qilindi.

Tayanch soʻzlar: dars jarayoni, oʻqitish, syujet, kompozitsiya, obrazlar tizimi, xalq ogʻzaki ijodi, obraz, ijod.

Методика преподавания каракалпакского народного творчества в старших классах

Резюме. В данной статье на основе достижений мировой науки совершенствуются интенсивные и самостоятельные формы личностно-ориентированного обучения, методы использования творческих, познавательных, эвристических инновационных технологий в преподавании каракалпакской литературы, гарантирующие эффективное обучение и хорошие результаты на практике. Навыки самостоятельного обучения учащихся были проанализированы посредством обучения и развития.

Ключевые слова: процесс урока, обучение, сюжет, композиция, система образов, фольклор, образ, творчество.

Methods of teaching Karakalpak folk art in high school

Summary. In this article, based on the achievements of world science, intensive and independent forms of student-centered learning are improved, methods of using creative, cognitive, heuristic innovative technologies in teaching Karakalpak literature, guaranteeing effective learning and good results in practice. Students' self-directed learning skills were analyzed through training and development.

Key words: the process of the lesson, training, plot, composition, system of images, folklore, creative work.

УДК: 81.35

ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА МАНИПУЛИРОВАНИЯ В ТЕКСТАХ КОРЕЙСКОГО НОВОСТНОГО ДИСКУРСА

Ким Татьяна Сергеевна

Ташкентский государственный университет востоковедения

Существует мнение, что средства массовой информации должны способствовать общественному вниманию и предлагать конструктивные решения проблем через объективное и ответственное освещение и комментарии, выступая в роли интегратора и посредника в обществе. Однако для медиаорганизаций, принимающих политическую или идеологическую позицию, может быть сложно сохранять нейтралитет и выступать только как посредники в каждом конкретном случае. Согласно взглядам, рассматривающим функции СМИ как «четвертую власть» или «сторожевого пса» правительства, средства массовой информации должны быть свободны от

политических и экономических идеологий, представляя собой «публичную сферу». На практике же они часто демонстрируют обратное[1]. Современные СМИ акцентируют внимание на принципе беспристрастного и объективного освещения, что делает их идеологическую направленность менее заметной на поверхности. СМИ играют роль критиков и контролеров политической власти и должны объективно передавать факты, что всегда было одной из их основных добродетелей. Однако политическая направленность СМИ, скрытая под маской объективности, становится очевидной, когда изменяется динамика отношений между политической властью и прессой, особенно когда вопросы, связанные с конкретной медиаорганизацией, становятся новостями и общественными проблемами. Политическая направленность СМИ является частым явлением как в истории прессы, так и в современной политической среде. Чем более враждебными становятся отношения между политической властью и прессой, тем ярче проявляется политическая направленность СМИ и тем более выраженной становится предвзятость в их освещении. Кроме того, в условиях современной политики, известной как "медиа-политика", наблюдается тенденция к решению определённых проблем через медийное пространство, вместо того чтобы искать компромиссы и вести переговоры. СМИ также могут играть политическую роль, поддерживая определённые политики через адвокационную журналистику.

Идеологическая направленность корейских газет. В современной демократической стране, где признаются и конкурируют различные идеологии, газеты обычно делятся на консервативные и прогрессивные. Газеты с консервативной идеологией стремятся сохранить традиционные институты и обычаи, нацелены на стабильность, сохранение и преемственность. В противоположность им, газеты с прогрессивной идеологией ориентируются на борьбу с существующими системами, порядками и структурами, а также на их реформу и улучшение. В зависимости от идеологии, газеты могут проявлять дружелюбие и поддержку к политическим силам с аналогичной идеологией, но, напротив, могут стать критичными и даже враждебными к власти, если их идеологические позиции оказываются в конфликте[2]. Воздействие на человека непосредственно и косвенно связано с контролем его поведения. Согласно интерпретации Дж. Гиббса[3], контроль – это центральное понятие социологии, которое определяется как поведение, направленное на достижение желательных изменений в объектах, как одушевленных, так и неодушевленных, наблюдаемых и ненаблюдаемых. Контроль над человеческим поведением может быть внутренним (самоконтроль) или внешним. Внешний контроль, в свою очередь, может быть непосредственным (например, приказ или просьба), последовательным (как в армии, где используется цепочка команд) или социальным (включающим третью сторону). Социальный контроль делится на подтипы в зависимости от степени вовлеченности третьего лица, методов воздействия на него и способности самого контролирующего лица выполнить контролируемое действие[5]. Идеология освещения в газете, как правило, придерживается практики объективного освещения новостей, поэтому поддержка или критика конкретных политических партий не проявляется явно в новостных материалах. Однако в редакционных статьях и колонках, где присутствуют субъективные оценки и мнения, идеология газеты может быть явно выражена[6].

Многие исследования, анализирующие идеологическую направленность газет, разделяют их на консервативные и прогрессивные. Эти исследования в основном согласны в своих выводах. В корейском обществе консервативные газеты, такие как "Чосон Ильбо", "Чунан Ильбо" и "Донг-а Ильбо", объединяются под термином "Чоджундон", в то время как прогрессивные газеты, такие как "ХанКёре", "Кёнхянг Синмун" и "Сеул Синмун", часто объединяются под названием "ХанКёнСё". Эти категории используются не только в среде журналистов, но и среди широкой общественности. Однако есть критика относительно логической обоснованности таких классификаций, и конкретные проверки их точности ещё не проводились[7]. Исследования, такие как работы Ким Чжэ Хона [8] (2003) и Ли Ун Сопа [9] (2006), сосредоточены на сравнении освещения политики правительства в отношении Северной Кореи и выявлении различий в подходах консервативных и прогрессивных газет. Эти исследования подчеркивают, что идеологическая направленность газет и их степень дружелюбия или критичности по отношению к Северной Корее варьируются в зависимости от их политических предпочтений.

С начала 2000-х годов идеологическая направленность газет стала ещё более выраженной, и различия в освещении не только идеологических вопросов, но и правительственной политики, актуальных проблем и ценностей стали более заметными. Ким Дон Гю[10] (2000) провел глубокий анализ основных ежедневных газет в Южной Корее, сравнив их подходы к освещению реформ в сфере СМИ и выявив различия в их редакционных линиях и стиле подачи информации. После этого исследования по освещению социальных и правительственных вопросов, которые вызывают острые идеологические разногласия, продолжались и стали более актуальными. Эти исследования помогают проанализировать, как идеологическая направленность СМИ влияет на их подходы к освещению различных социальных проблем и политик, предоставляя новое понимание общественного восприятия.

Такой анализ позволяет сравнить и обсудить противоположные точки зрения и позиции по актуальным вопросам, способствуя улучшению коммуникации и достижению общественного согласия. Это подчеркивает позитивную функцию СМИ в укреплении социальных дискуссий и демократического процесса.

Как показывают предыдущие исследования, рассмотрение различных идеологических перспектив СМИ является важным в демократическом обществе, поскольку оно способствует сравнению и обсуждению мнений, что в свою очередь поддерживает многообразие взглядов и способствует более широкому общественному диалогу[11]. В последние годы лингвистика действительно сосредоточилась на изучении антропоцентрических и

прагматических аспектов языковых единиц и категорий. Это направление связано с тем, что язык рассматривается не только как система знаков, но и как средство воздействия на человека и его восприятие.

В контексте манипулятивных технологий, где изучаются способы влияния на аудиторию через язык, внимание уделяется, например, тому, как словесные конструкции могут использоваться для манипуляции мнением, поведением или эмоциями. Однако, как вы верно заметили, грамматический уровень остается менее изученным. Грамматический ярус включает в себя такие элементы, как синтаксис, морфология и их роль в формировании и восприятии манипулятивных высказываний. Возможно, из-за сложности и глубины анализа грамматических структур, а также необходимости учитывать контекст и динамику коммуникации, эта область исследована меньше. Лексико-ориентированные исследования манипуляций, безусловно, важны, поскольку они помогают понять, какие слова и фразы имеют манипулятивный эффект, но для полного понимания манипулятивных технологий требуется более глубокий анализ грамматических аспектов.

Статус адресата учитывается в теории и практике массовой информации, именно поэтому воздействие посредством авторитета или силы превалирует по отношению к воздействию посредством аргументации. Статус адресата определяет типы вопросов, используемых как в официальном, так и в обыденном общении[14].

Выбор между двумя грамматическими формами может значительно изменить представление о событиях. Это особенно заметно при сравнении активных и пассивных конструкций. Использование активной или пассивной формы не только влияет на восприятие причинных связей, но и имеет решающее значение для понимания всей ситуации. В активных формах процесс и его агент непосредственно выражены, тогда как в пассивных формах процесс подразумевается, а агент зачастую остается вне сферы внимания.

신창재 교보생명 의장 "적극적 윤리경영이 더 크게 성공하는 길"

제네바 기업가정신포럼 윤리경영대상 초대 수상자로 선정

신 의장은 ILO본부에서 열린 시상식 영상 소감에서 "2000년 대표이사 부임 당시부터 잘못된 영업관행을 개선하며 고객중심의 정도영업을 추진하다 보니 모든 이해관계자에 대한 윤리경영에도 점점 눈뜨게 되었고, 이를 계기로 자연스레 이해관계자 중심 경영에도 관심을 갖게 되었다"고 밝혔다[10].

Шин Чан Чжэ, председатель Kyobo Life Insurance: «Позитивный этический менеджмент – путь к большому успеху»

Выбран в качестве первого лауреата премии Женевского форума предпринимательства в области этического управления. В своем видеобращении на церемонии награждения, состоявшейся в штаб-квартире МОНТ, председатель Шин сказал: «С момента моего назначения на пост генерального директора в 2000 году я совершенствую недобросовестную деловую практику и продвигаю ориентированные на клиента праведные продажи, что открыло мне глаза на этическое управление для всех заинтересованных сторон, и, естественно, *меня заинтересовало* управление, ориентированное на заинтересованные стороны». В данном случае используется пассивная форма *меня заинтересовало* вместо *я заинтересовался*.

В речевых стратегиях воздействия особое место уделяется концептам «свои» и «чужие». По утверждению Л.А. Исаевой это противопоставление пронизывает всю культуру и является одним из основных элементов любого национального мировоззрения. В индивидуальной концептосфере каждого человека этот концепт также занимает ключевое место, поскольку любая национальная и индивидуальная картина мира начинается с идентификации собственного «я», что неразрывно связано с соотношением себя с другими, с различием «принять - не принять»[13]. «Мы» обозначает неопределенный круг «своих» или «наших» людей, противопоставляемых «чужим». Это своего рода лингвокультурологическая универсалия, связанная с принципом кооперации Г.П. Грайса[10] и актуальная для любой развитой культуры. В то же время это понятие восходит к древнему родовому «мы», когда личность еще не осознавала себя отдельно от коллектива. Использование термина «мы» часто связывают с культурно значимыми для корейского народа идеями и представлениями, такими как «семейственность», «общность», «приоритет коллективного начала над индивидуальным».

Инклюзивный характер местоимения «мы» определяет его активное использование политиками всех эпох и уровней в качестве инструмента для создания идеологического единства. Такое «мы и наш» необходимо в коммуникации для того, чтобы отождествить свою точку зрения с точкой зрения адресата, таким образом включив его в сферу своих идей и ценностей[10].

尹, 계룡대서 '안보점검'으로 휴가 마무리... "안보가 곧 경제"

윤 대통령은 "우리는 전 세계에서 가장 비이성적인 북한의 위협에 마주하고 있다"며 "강력한 안보 태세만이 우리의 자유와 번영을 지켜낼 수 있고, 적의 선의에 기대서는 절대 평화를 지켜낼 수 없다"고 강조했다.

이어 "북한이 핵 선제공격을 법제화하고, 우리 국민에게 GPS 공격뿐 아니라 쓰레기 풍선까지 날리며 호시탐탐 우리 대한민국을 노리고 있다"며 참석한 군 관계자들에게 확고한 군사 대비 태세를 갖춰 달라고 주문했다.

Юн, завершивший отпуск, провел проверку безопасности на базе Кёрионг

Президент Юн сказал: «Мы столкнулись с самой иррациональной угрозой со стороны Северной Кореи в мире». Он добавил: «Только сильная политика безопасности может защитить *нашу* свободу и процветание, и *мы* никогда не сможем защитить мир, полагаясь на добрую волю наших врагов», - подчеркнул он. Затем он сказал: «Северная Корея законодательно узаконила ядерный превентивный удар и нацеливается на *нашу* Республику».

Корея по своему желанию, не только совершая GPS-атаки на наших людей, но и бросая в них мусорные шары», и приказал присутствовавшим военным чиновникам подготовить твердую позицию военной готовности.

Заключение. Обычно поддержка или критика конкретных политических партий не проявляется явно в новостных материалах. Однако в редакционных статьях и колонках, где присутствуют субъективные оценки и мнения, идеология газеты может быть явно выражена. В связи со сложностью и глубиной анализа грамматических структур, а также необходимости учитывать контекст и динамику коммуникации, эта область исследована меньше.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. 정미소,한미관계에 대한 언론의 프레임 분석. – 서울: 연세대학교 대학원 석사논문,2008.- P. 17-18.
2. Gibbs J.P. Control: Sociology's Central Notion. - Urbana: Univ. of Illinois Press,1989. – 504 p.
3. 최영재,언론의 정당성과 대통령 보도,그리고 언론자유,『언론과법』제4권 제2호, 한국언론 법학회,2005. - P.57.
4. 이진경,한-미FTA이슈에 관한 뉴스 프레임 비교 연구. – 서울: 고려대학교 대학원, 2006. - P.14.
5. 김동규,언론 개혁과 언론보도-신문개혁 관련 보도 내용을 중심으로,『한국언론정보학 보』,14호,2000, 47~88p.
6. 홍지아,“젠더적 시각에서 바라본 한국 언론의 다문화 담론:경향,동아,조선,한겨레 기사 분석을 중심으로”,『언론과학연구』,제10권 제4호,한국지역언론학회, 2010
7. 이 빈. 소셜미디어의 정치적 이용에 대한 언론보도 특성에 관한 연구-신문보도 내용을 중심으로. – 서울: 건국대학교 대학원. – P. 24.
8. Беляева И.В. Феномен речевой манипуляции: лингвоюридические аспекты: Дисс. ... докт. филол. н. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный экономический университет "РИНХ", – 2009. – С. 175.
9. В.И. Карасик. Язык социального статуса. – М.: Институт языкознания АН СССР, Волгоградский педагогический институт, 1991. – С. 325.
10. <https://www.yna.co.kr/view/AKR20240701051900002?section=search>. 이용기자 . 송고시간2024-07-01 10:00
11. Исаева, Л. А., Сичинава, Ю.Н. О некоторых функционально-прагматических возможностях концепта «свой-чужой» в публицистическом тексте [Текст] / Л.А. Исаева, Ю.Н. Сичинава, // Слово. Мысль. Душа. Сборник научных трудов, посвященный юбилею профессора Г.М. Соловьева. - Краснодар: КубГУ, 2008. – С. 263-267.
12. Грайс, Т.П. Логика и речевое общение [Текст]/Т.П.Грайс // Новое;в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. Вып. 16. – М.: Прогресс, 1985. - С. 217-237:
13. Беляева И.В. Феномен речевой манипуляции: лингвоюридические аспекты: Дисс. ... докт. филол. н. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный экономический университет "РИНХ", – 2009. С. – 199.

Аннотация: Данная статья посвящена грамматическим средствам манипулирования в корейских СМИ. Применение манипулятивных приемов в языке проявляется через специфические речевые конструкции, которые входят в текст как важные прагматические элементы. Использование термина «мы» часто связывают с культурно значимыми для корейского народа идеями и представлениями, такими как «семейственность», «общность», «приоритет коллективного начала над индивидуальным».

Ключевые слова: влияние на аудиторию, манипулятивные приемы, концепт «мы», грамматический уровень, активный и пассивный залог.

Annotatsiya: Ushbu maqola Koreya ommaviy axborot vositalarida manipulyatsiyaning grammatik vositasiga bag'ishlangan. Tilda manipulyatsiya usullaridan foydalanish matnga muhim pragmatik elementlar sifatida kiritilgan o'ziga xos nutq tuzilmalari orqali namoyon bo'ladi. Til orqali auditoriyaga ta'sir qilish usullari o'rganiladigan manipulyativ texnologiyalar kontekstida, masalan, fikr, xatti-harakatlar yoki his-tuyg'ularni manipulyatsiya qilish uchun og'zaki konstruksiyalardan qanday foydalanish mumkinligiga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: tinglovchilarga ta'siri, manipulyatsiya texnikasi, "biz" tushunchasi, grammatik daraja, faol va passiv ovozlari.

Abstract: This article is devoted to the grammatical means of manipulation in the Korean media. The use of manipulative techniques in language manifests itself through specific speech constructions that are included in the text as important pragmatic elements. In the context of manipulative technologies, where ways to influence an audience through language are studied, attention is paid, for example, to how verbal constructions can be used to manipulate opinion, behavior or emotions. However, the grammatical level remains less studied.

Keywords: influence on the audience, manipulative techniques, the concept of "we", grammatical level, active and passive voices.

UDK 81'42:811.512.121

TIL BILIMINDE TEKST TÚSINIGI HÁM ONÍŇ IZERTLENIWI

Dosjanova G.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tekst lingvistikasınıń tiykarǵı birligi tekst bolıp tabıladı. Tekstke anıqlama beriwde ilimpazlar arasında hár qıylı pikirler ushırasadı. Bul tarawdın ózine tán ózgesheliklerin úyreniwde tekst túsinigine berilgen anıqlamalardı belgili bir sistemaǵa túsiriw kerek. Bunnan soń ǵana teksttiń dúzilisi, mazmunı, tillik tárepleri, qarım-qatnas procesindegi ornın úyreniw múmkin. Tekst lingvistikasınıń izertlewshiler arasında teksttiń jazba yaki awızeki formada bolıwı máselesinde turaqlasqan pikirler ushıraspaydı.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde tekstke: qanday bolmasın jazılğan, kóshirilgen yaqı baspada basılğan dóretiwshilik miynet, ádebiy shıǵarma, hújjet yamasa onıń bir bólimi, úzindisi,- dep túsiniq beriledi [3, 125]. Lingvistikadaǵı bul baǵdardaǵı izertlewlerdi hár tárepleme analizlegen L.M.Loseva “tekst” túsiniǵın anıqlawda barlıq tekstler ushın ulıwmalıq belgilerden kelip shıǵıw kerekligi, bul belgilerdiń birinshisi sıpatında onıń jazba túrde bolıwın aytıp ótedi [5, 4]. Teksttiń mazmunı hám kommunikaciya procesindegi xızmeti tek ǵana jazıw menen ólshetuǵın bolsa, bunday úlken kommunikativlik birliktiń tildegi ornı qalay belgileniwi haqqındaǵı másele ashıq qalǵan. Tekst lingvistikasını izertlegen ilimpazlar tiykarınan teksttiń jazba hám awızeki formalarda keletuǵınlıǵına keńnen toqtaydı. Haqıyqatında da, bul pikirler ilimiy-logikalıq tárepten tolıq tiykarǵa iye hám ol teksttiń mazmunın tolıq sáwlelendiredi.

Z.Ya.Turaeva tekst lingvistikasınıń predmeti etip, tekstti tar mánide tek ǵana jazba tildiń ónimi sıpatında analizlew maqsetke muwapıq bolatuǵınlıǵın aytıp ótedi. Eger, awızeki sóylew seslik dawıslar arqalı bildirile, tekst jazba túrde beriledi. Awızeki sóylew bir baǵdarda boladı, sebebi ol seslik til arqalı júzege shıǵadı. Awızeki til qaytımsız, yaǵnıy ayıldı ma onıń qálegen bir bólegine qayta almaysań, jazba til qaytımlı, sebebi onıń qálegen ornına qayta alasań. Eger sóylew háreket, process bolsa, tekst kóp qırılı ózgeshelikke iye. Eger sóylewdiń belgili bir waqıtta bar ekenligi, aytılw waqtı menen sheklengen bolsa, tekst waqt penen sheklenbeydi [11, 12]. Ózbek til biliminde bul tarawdaǵı miynetlerde de joqarıdaǵıday pikirler ushırasadı. Máselen, «Sóylew – bul sóylewshiniń sóylew procesi menen baylanıslı bolǵan qubılıs sıpatında berile, tekst te usı sóylew procesiniń jazba túri. «Sóylew»diń jazba túrdegi kórinisi tekstke tuwra keledi. Tekst – awızeki sóylewde kontekstke qaraǵanda stabillesken, ádebiy til normaları tiykarında qalıplesken sóylew jemisi [12, 21]. Bunday pikirlerdiń qarama-qarsı bolıwı tábiyiy. Adamlar ortasındaǵı kommunikaciya procesi tekstler arqalı ámelge asırılar eken, tekstti tek jazba til menen ólshew tekst teoriyasına qarsı keledi. Sebebi, hár qanday qarım-qatnas procesiniń tek ǵana jazba túrde ámelge asırıw kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Sintaksistiń tiykarǵı birliǵı gáp ekenligi, tekst yaqı onıń birlikleri gápten úlken, joqarı sintaksislik-kommunikativlik birlikler esaplanıwı kerekligi tekst lingvistikasınıń tiykarǵı qaǵıydalarınan birine aylandı. Solay eken, tek jazıwda ańlatılǵan gápti ǵana gáp dep, awızeki sóylewdegi gápti gáp bolmaydı dep aytıw nadurıs ekenligin dálillewdiń hájeti joq [4, 15]. Eger tek jazıwda sáwlelengen pütün bir sóylemdi ǵana tekst deytuǵın bolsaq, logika gáptiń de tek jazıwdaǵısın tán alıw kerekligin uqtıradı.

Awızeki tildiń bir baǵdarlılıǵı, jazba tildiń kóp baǵdarlı ekenligi, awızeki tildiń “qaytımsızlıǵı”, al jazba tildiń «qaytatuǵınlıǵı», yaǵnıy onıń qálegen bólegine hár qanday waqıtta qaytıw múmkinligi haqqındaǵı pikirler de tiykarlı emes. Eger tek jazba tilde ǵana aldınǵı bóleklerge qaytıw múmkin bolsa, awızeki tilde bunıń imkanı bolmasa, onda awızeki tildi túsiniwdiń ilajı bolmaǵan bolar edi. Sebebi, sóylewshi anıq pütün bir pikirdi, temanı awızeki bayanlaw waqtında onıń ózi de, tap sonday tınlawshı da bul sóylemniń aldınǵı qálegen bólegine qayta aladı, aldınǵı bólekleri olardıń yadında turadı. Eger bunday bolmasa, yaǵnıy aytılǵan pikirler sóylewshiniń de, tınlawshınıń da esinde turmasa, gápti dúziw de, onıń mazmunın ańlawdıń da imkanı bolmas edi. Durıs, awızeki tildiń sóylew waqtında ǵana bar ekenligi, al jazba tildiń waqt kózqarasınan shegaralanbaǵanlıǵın hesh kim biykar etpeydi, biraq awızeki tildi eslew, yadta saqlaw, ulıwma onı yamasa onıń belgili bir bólimlerin tiklew ilajsız degeni emes. Pütün awızeki til tek jazba formada alıńanda ǵana tekst dóretiledi degen tárizindegi juwmaq belgili bir ilimiy tiykarǵa iye emes.

Hár bir xalıq ásirler dawamında áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan bay awızeki dóretpelerine iye. Máselen, bir qosıqtı yamasa ertekti tek qaǵazǵa yamasa magnit lentasına túsirilgende tekst, biraq awızeki túrinde tekst bola almaydı dep aytıw tekst túsiniǵın til normasınan tısqarǵa shıǵarıp jiberetuǵını belgili. Awızeki shıǵarmanı kerekli qurallar (jazıw, magnit lentası, multimediya hám t.b.) járdeminde jazıp qoyıw xabardı waqt hám orında saqlawdı támiyinlewdiń imkanıyatı esaplanadı. Durıs awızeki til hám tayarlıq penen islengen jazba til ortasında strukturalıq-stillik jaqtan ózine tán ózgesheliklerdiń barlıǵı tábiyiy, biraq bular birin tekst emes, al ekinshisin tekst dep atawǵa tiykar bola almaydı.

Teksttiń semantikalıq-strukturalıq dúzilisi orıs tilindegi awızeki hám jazba til mısasında tolıq izertlenedi. R.A.Karimovaniń doktorlıq dissertaciyasında tekst tek jazba formada ǵana emes, al awızeki túrde de keletuǵınlıǵı aytıp ótiledi. Bunda awızeki til genetikalıq tiykar ekenligin ayırıqsha atap ótedi hám faktlerdi analizlewden kelip shıǵıp, “bir qarasta teksttiń qarama-qarsı noqatlarında jaylasqanınday kórinetuǵın awızeki tekst hám jazba tekst (kórkem tekst) ulıwma ózgeshelikke, anıq dúziliske iye” degen teoriyalıq juwmaqqa keledi [2]. Álbette, awızeki til dáslep payda bolǵan, jazba til awızeki sóylew tilinen ádewir keyin payda bolǵan. Jazba til jazıwdıń payda bolıwı menen qalıplesken. Jazba tekst ushın awızeki tildiń “genetikalıq tiykar” bolıwı aksioma esaplanadı. Jazba hám awızeki teksttiń bir pütünligi, olardıń ishki sóylem arqalı bir-biri menen tıǵız baylanısta ekenligin anıqlastırıp alıw zárúr. Jazba tekstti oqıǵanda biz onı tek kózimiz menen ańlamaymız, al onı ishki sóylewimiz tárizinde “aytamız”. Ishki sóylem haqqındaǵı táliymatsız lingvistika ulıwma bar bola almaydı [4, 17]. Bir qatar ilimpazlar hárqanday tillik qarım-qatnasıń tiykarǵı birliǵı tekst ekenligin atap ótedi. Tamamlanǵan xabar tekst arqalı bildiriledi. Tildiń tómengi qatlam birlikleri qarım-qatnasqa tikkeley, yaǵnıy tekst quramına kirgen jaǵdayda ǵana qatnasadı. Sonıń ushın da tekstti til qatlamlarınń eń joqarı birliǵı sıpatında talqılau lingvistikada keń orın almaqta [10, 40]. Lingvistikalıq miynetlerde tekstke kóplegen anıqlamalar berilgen. Máselen, teksttiń jazba tilge yamasa awızeki tilge tiyisli ekenligi haqqındaǵı tartıslardı eslewdiń ózi jeterli. Bul berilgen anıqlamalarda tekst túsiniǵı haqqında birden bir anıq, ulıwma juwmaqlar islengen dewge ele erte. Sóz hám gáp terminlerin táriplewge urınıw neshe ásirlerden berli dawam etip kiyatırǵan bolsa, búgin solar qatarına tekstti qosıw múmkin.

Tekst bólekleri bolǵan gápler ortasında grammatikalıq, mazmunlıq-logikalıq jaqtan baylanıslılıqtıń bar ekenligi tekst izertlewshilerininiń derlik hámmesi tárepinen atap ótilgen. Máselen, chex lingvisti D.Brçakova baylanıslılıq kommunikaciyanıń tiykarǵı shártlerinen biri ekenligin, belgili bólegi aldınǵı bóleklerdegi xabar aǵımın óz ishine alǵan,

tematikaliq birlik payda bolgan tekst haqqında tómendegilerdi jazadı: «Baylanışlıq semiologiyalıq kategoriya sıpatında tekstiń lingvistikalıq analizine qatnaslı boladı. Onı birden artıq gápten quralğan tekst bóleginde kóriw múmkin. Baylanışlıqtıń áhmiyeti bir tema haqqındaǵı xabardı tekstiń bir segmentinen ekinshisine ótkiziw» [1, 260]. Álbette, baylanışlıqtı usılay analiz etkenimizde, sintaksislik tárepi biykar etilmeydi, biraq mazmunlıq-logikalıq jaqtan jantasıw dáslepki orınǵa shıqqan. Bul orında tekstiń baylanışlıǵı menen tikkeley qatnaslı tekstiń pútinligi de ayırıqsha dıqqatqa ılayıq. Kópshilik tekst izertlewshileri baylanışlıq hám pútinlikte tekstiń ontologiyalıq ózgeshelikleri toparına kirgiziwdi maqul dep biledi. Pútinlik mazmunlıq kategoriya bolsa da, hám sintaksislik, hám mánilik baylanısqa tiykarlanıwı atap ótilgen. Sintaksislik baylanıs mánilik-mazmunlıq baylanıslarsız júzege shıǵa almaydı. Soǵan tiykarlanıp baylanışlıqtı da, pútinlikte de tekstiń mazmunlıq-sintaksislik kategoriyası sıpatında bahalaw maqsetke muwapıq. O.I.Moskalskaya tekstiń pútinligi, onı payda etiwshi elementlerdiń tıǵız baylanısqanlıǵı lingvistikada tekstiń kogerentligi (latinsha cohaerens-baylanıslı, óz ara baylanısqa) atın alǵanlıǵı, bul túsiniq molekulyar fizikadaǵı kogeziya (yaǵnıy molekullardıń denede bir-biri menen qosılıwı) terminini menen de júdá obrazlı bir tárizde sáwleleniwın aytadı: «tekstiń kogerentligi tek mazmunlıq qubılıs emes. Ol bir waqıttıń ózinde óz ara forma, mazmun hám funkciya menen baylanısta bolıwshı strukturalıq, mazmunlıq hám kommunikativlik pútinlikler sıpatında sáwlelenedi» [9, 17]. Tekstiń óz aldına joqarı kommunikativlik birlik sıpatında jasawı da áne soǵan tiykarlanadı. Baylanışlıq hám pútinlikte tekstiń ontologiyalıq belgisi dep qaraw biykarǵa emes. Ózbek til biliminde A.Mamajonov hám M.Abdupattoyevlar tekst quramındaǵı baylanışlıq tuwralı bılay deydi: «Tekst – sintaksistiń úyreniw obyektı. Sintaksislik qubılıs sıpatında tekst arnawlı leksikalıq-grammatikalıq mazmunına qaray birikken birden artıq erkin gáplerdiń jıyındısınan ibarat. Tekst ózine tán quramalı sintaksislik strukturaǵa iye bolǵan tildiń eń úlken birliǵı» [7, 4]. Shıńında da, strukturalıq, mazmunlıq hám kommunikativlik pútinliklerdi ózinde sáwlelendirmegen tillik birlikler tekst bola almaydı. Tómendegi eki misaldı salıstırayıq: *Degen menen «Saqlıqta qorlıq joq» dep, jiptiń jaǵaǵa jaqınlap tartılǵan jerin qazıq etip qaǵılǵan úlken torańıl arǵıtqa bayladı. Qıyat awılı toǵaydıń qubla eńsesinde edi. Qudaybergeniń tosattan joq bolıp ketiwi Qulmandı ádewir sharshattı. Usınday sebepler menen Pana xan da, Qulman da xalıqtan ádewir ajralıp qalǵan edi. Jolawshılar bolsa ol jerdi jin shaytan iyelegen dep darımaytuǵın edi. Bıyl jaz ortasına shekem jawıp turǵan jawın kúshin kórsetti.*

Túngi tábiyattıń óz aldına sırası bar. Qalıń toǵay tap uyqıda jatırǵanday mǵlip turǵan menen de, onıń arasındaǵı janlı maqluqatlardıń kópshiligi hárekette boladı. Shegirtke shırıldaydı, qus pıtırılaydı, shaǵal ulıydı, qullası bunıń hámmesi túngi tábiyat saız. Onnan úlken adamzat ushın qáwipli tárepi de bar. Qasqır ulıp, jolbarıs aqırdı bar ma, onda bunday aqshamda japadan jalǵız júrgen adamnıń óz imanın ózi úyiriwden basqa ilayı joq. Házirinshe onday háreket bolmaǵannan keyin Qudaybergen táǵdirine muń shúkir etip kiyatır [8, 91]. Birinshi misalda 6 gáp, ekinshi misalda 6 gáp bar. Kórinip turǵanıday, eki misaldaǵı hár bir gáp birde-bir belgisinen, sintaksislik, semantikalıq hám funkcionallıq tárepten kemshilikke iye emes. Joqarıdaǵı gáplerdiń barlıǵı til nızamlılıqlarına muwapıq tárizde dúzilgen. Bul gápler bólek-bólek misallarda izbe-iz jaylastırılǵan. Birinshi misaldı alıp qarayıq: «Degen menen «Saqlıqta qorlıq joq» dep, jiptiń jaǵaǵa jaqınlap tartılǵan jerin qazıq etip qaǵılǵan úlken torańıl arǵıtqa bayladı». Bul gáp sintaksislik, mazmunlıq lakonizmge iye bolıp, mánisi jaǵınan berilgen naqıl bul misalda avtosemantikalıq jaǵdayda. Onnan keyingi «Qıyat awılı toǵaydıń qubla eńsesinde edi» gápi de erkin gáp, biraq bul eki gáp arasında ya mazmunlıq, ya sintaksislik baylanıs joq. Bul eki gáp bir-birine «qol sozbaydı», óz ara baylanıspaydı. Keyingi tórt gáp te bul gápler penen áne sonday baylanıssız. Solay eken, joqarıdaǵı 6 gáptiń usı misaldaǵı izbe-izligi tosattan, olar bir pútinlikte júzege shıǵara almaydı.

Ekinshi misaldaǵı birinshi «*Túngi tábiyattıń óz aldına sırası bar*» gápin alıp qarayıq. Bul gápten aldın, bildirilip atırǵan pikirge baylanıslı basqa pikirdiń bar ekenligi ańlatıladı. *Bar* bayanlawıshlıq sóz shaqabı keyingi gápti talap etip turǵanlıǵı seziledi. Usı tárizde bul gáp tek mazmunı jaǵınan ǵana emes, grammatikalıq jaqtan da keyingi gápke yaǵnıy «*Qalıń toǵay tap uyqıda jatırǵanday mǵlip turǵan menen de, onıń arasındaǵı janlı maqluqatlardıń kópshiligi hárekette boladı*» gápine «qol beredi», onı dálilleydi. Usı keyingi gápler arqalı teksttegi «*Shegirtke shırıldaydı, qus pıtırılaydı, shaǵal ulıydı*» gápi birinshi gáptegi túngi tábiyat sózi menen mazmunlıq jaqtan da, grammatikalıq jaqtan da baylanısaı. Keyingi gápler de bul gápler menen áne sonday tıǵız baylanısta boladı, yaǵnıy sintaksislik, semantikalıq hám kommunikativlik bir pútin jaǵdayda kelgen. Demek, bul misaldaǵı gáplerdiń izbe-izligi tosınnan emes, bálki tolıq nızamlı túrde. Sonıń ushın da ekinshi misal tekst bola aladı, birinshi misal bolsa tekst bola almaydı. Tekst quramalı dúziliske iye qurılma, oǵan anıqlama beriwde semiotikalıq, kommunikativlik, strukturalıq, pragmatikalıq, kognitivlik, nominativlik ózgeshelikler itibarǵa alınadı. Tekstke berilip atırǵan anıqlamalardıń hesh birin biykarlay almaymız. Sebebi, olardıń hár birinde tekst túsiniǵiniń belgili bir tárepi ashıp berilgen. Álbette, tekst túsiniǵine anıqlama beriw, shegarasın anıqlaw júdá quramalı másele. Eń dáslep tekst degende onıń quram bólekleriniń óz ara baylanısı, semantikalıq hám strukturalıq jaqtan pútinlikteń bolıwı talap etiledi.

Házirgi dáwirde tekst túrleri hám olarǵa tiyisli bolǵan belgilerdi anıqlaw dawam etpekte. Tekstke tiyisli belgiler sıpatında xabar beriw, erkin gápler yamasa quramalı sintaksislik pútinlikteń shólkemlesiwı, quram bólekleri arasında mazmunlıq hám sintaksislik baylanıstıń bar ekenligi, orın hám waqıt izbe-izligine qurılǵan, bir temaǵa jámlesken til birligin túsinemiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Брчакова Д. О связности в устных коммуниках / Синтаксис текста. М., «Наука», 1979.
2. Каримова Р.А. Семантико-структурная организация текста (на материале устных спонтанных и письменных текстов): Авторев. Дисс. ...д-ра филол.наук. М., 1992.
3. Карақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 2023.

4. Qudaybergenov M., Dosjanova G. Tekst lingvistikasi. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2018.
5. Лосева Л.М. Как строится текст. М., «Просвещение», 1980.
6. Мамажанов А., Абдупаттоев М. Матн синтаксиси. Фарғона, 2002.
7. Мәмбетов К. Посқан ел. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
8. Москальская О.И. Грамматика текста. Москва, «Высшая школа», 1981.
9. Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. Москва «Высшая школа», 1979.
10. Тураева З.Я. Лингвистика текста. М., «Просвещение», 1986. .
11. Hakimov M.X. O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. n-di ...diss. Toshkent, 1993.

Tilshunoslikda matn tushunchasi va uning tadqiq etilishi

Rezyume: Maqolada tilshunoslikda matn tushunchasi muhokama qilinadi. Matnning boshqa til birliklaridan farqi tahlil qilinadi, olimlarning fikr-mulohazalari keltiriladi va asarlardan olingan misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: matn, matn lingvistikasi, sintaksis, og'zaki nutq, yozma nutq, gap va boshqalar.

Изучение понятия текста в языкознании

Резюме: Статья обсуждает понятие текста в языкознании. Сделан анализ отличия текста от других языковых единиц, приведены мнения ученых, а также проанализированы примеры из художественных произведений.

Ключевые слова: текст, лингвистика текста, синтаксис, устная речь, письменная речь, предложение и т.д

Studying the concept of text in linguistics

Summary: The article discusses the concept of text in linguistics. The difference between the text and other language units is analyzed, the opinions of scientists are given and examples from works are also analyzed.

Key words: text, text linguistics, syntax, oral speech, written speech, sentence etc.

УДК: 327

АРАБСКИЕ СТРАНЫ ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Каримова Н. Э., Мирзабеков Х. У.

Департамент международных отношений

Введение. Британия, будучи одной из ведущих колониальных держав в мире, играла важную роль в формировании современной политической карты Ближнего Востока. Арабские страны Персидского залива, включая Саудовскую Аравию, ОАЭ, Катар, Бахрейн, Оман и Кувейт, с самого начала XX века занимали особое место в британской внешней политике. Данный регион всегда был стратегически важен для Великобритании из-за его геополитического положения, огромных запасов нефти и газа, а также влияния на международные торговые пути. Арабские страны Персидского залива играют значимую роль во внешней политике Великобритании, являясь важными партнёрами в сфере экономики, безопасности и энергетики. В условиях глобальных изменений, связанных с трансформацией международной политической и экономической системы, интересы Великобритании в этом регионе остаются актуальными и многообразными, как отмечают такие политологи как, А. Громыко и А. Баунов [1, 74]. С одной стороны, богатство стран залива природными ресурсами, особенно нефтью и газом, делает их ключевыми игроками на мировом энергетическом рынке. С другой стороны, политическая стабильность и безопасность в этом стратегически важном регионе имеют огромное значение для интересов Великобритании и её союзников.

Исторический контекст. Британское влияние в Персидском заливе берет свое начало в XVIII веке, когда Британия начала устанавливать торговые отношения с местными правителями. В XIX веке, в рамках борьбы с пиратством и обеспечения безопасности торговых путей в Индии, Британия заключила ряд договоров с шейхами Персидского залива, фактически установив протекторат над регионом. Эти договоры закрепили роль Великобритании как главной внешней силы в регионе, что сохранялось вплоть до середины XX века. В 1968 году, объявив о своем намерении вывести войска из Восточного Суэца, Британия завершила свое военное присутствие в Персидском заливе к 1971 году, когда последние протекторатные договоры были аннулированы. Однако это не означало конец британского влияния в регионе. Напротив, Великобритания продолжила активно участвовать в делах Персидского залива через экономические связи, военное сотрудничество и дипломатические каналы. Современные аспекты британской внешней политики в Персидском заливе Сегодня Великобритания сохраняет тесные связи с арабскими странами Персидского залива, основываясь на стратегических интересах, таких как:

Безопасность и военное сотрудничество. Великобритания имеет постоянные военные базы в регионе, активно участвует в международных коалициях по обеспечению безопасности в Персидском заливе и регулярно проводит совместные учения с военными силами стран региона. Великобритания искала новые поводы для восстановления и укрепления своего традиционного присутствия в Персидском заливе, в координации с США.

Тесное участие Великобритании во второй военной кампании против Ирака дало ей уникальную возможность обеспечить своё военное присутствие в регионе. Соединённые Штаты оказали значительную поддержку этим усилиям. В январе 2002 года президент Джордж Буш обвинил Ирак, Иран и Северную Корею в агрессивных намерениях, назвав их "осью зла". Было очевидно, что США не ограничатся лишь заявлениями, а намерены предпринять реальные военные и политические действия против этих стран. Великобритания могла рассчитывать

на тесную поддержку США, и совместные обвинения в адрес Ирака были сосредоточены на несоблюдении условий соглашения 1991 года и стремлении к созданию оружия массового уничтожения [2, 55]. Не сотрудничество Ирака с инспекторами ООН ещё больше усугубило ситуацию, а Великобритания и США также обвинили Ирак в поддержке международного терроризма. Для Великобритании эта кампания была частью общей стратегии США, и её главной задачей стало лоббирование американских интересов в Европе. В рамках этой стратегии Великобритания усиливала своё военно-политическое присутствие в Персидском заливе, взаимодействуя с США, которые играли ключевую роль в регионе. Несмотря на общественные протесты и отсутствие поддержки Совета Безопасности ООН, Великобритания и США начали крупномасштабную военную кампанию против Ирака. Великобритания активно вовлекала Европу в эту кампанию, которая наглядно продемонстрировала основные направления внешней политики двух стран в регионе. Однако эта кампания также подчеркнула неравноправный характер их сотрудничества, при котором США играли доминирующую роль. Не все ожидания Великобритании оправдались: правительство Тони Блэра понесло серьёзные электоральные потери, а оппозиция использовала участие в иракской кампании как главный аргумент против него. Тем не менее, эта кампания стала важным шагом в попытках Великобритании сохранить тесный союз с США, что, по её мнению, обеспечивало защиту собственных интересов в регионе.

Энергетическая политика. Великобритания зависима от импорта энергоресурсов, и страны Персидского залива играют ключевую роль в обеспечении стабильных поставок нефти и газа на мировой рынок. Энергетический фактор в регионе Персидского залива играет ключевую роль в мировой экономике и политике. Страны региона используют свои богатые запасы нефти в качестве инструмента для достижения внешнеполитических целей. Почти все государства осознают стратегическую важность энергетических ресурсов Персидского залива. Организация стран-экспортеров нефти (ОПЕК) стала мощным средством влияния для стран региона на мировой арене [3, 15]. Контроль над топливно-энергетическими ресурсами и маршрутами их транспортировки напрямую определяет геополитический вес государства. Великобритания, после распада своей империи, стремилась сохранить влияние в регионе, контролируя энергетические ресурсы и транспортные пути. Этот подход остается важным элементом британской политики в регионе, однако другие глобальные игроки также активно участвуют в борьбе за влияние. Не только Великобритания и США, но и другие мировые державы стремятся укрепить свои позиции в регионе. Влияние нефтяного сектора на политическое развитие арабских стран было значительным. Борьба за контроль над нефтяными ресурсами и политическими режимами региона стала заметным фактором в отношениях между странами, особенно в контексте англо-американской конкуренции [4, 8]. Нефтяной фактор также оказал влияние на определение границ и формирование внешнеполитических приоритетов стран региона, что усилило потенциал для конфликтов. Экономическое сотрудничество и инвестиции. В отличие от таких организаций, как Ассоциация государств Магриба или Совет арабского сотрудничества, ССАГПЗ демонстрирует более активную интеграцию, несмотря на меньший охват по числу участников [5, 26]. Это облегчило интеграцию стран Персидского залива в мировую экономику и защиту их коллективных интересов на международной арене.

Безопасность также сыграла ключевую роль в создании ССАГПЗ. Экспансионистская политика Ирана после Исламской революции 1979 года и активное присутствие США в регионе стали дополнительными факторами для объединения. Идея федерации в регионе обсуждалась давно, но была реализована только в 1971–1972 годах с образованием ОАЭ. В состав федерации вошли Абу-Даби, Дубай, Шарджа, Рас-эль-Хайма, Эль-Фуджайра, Умм-эль-Кайвайн и Аджман, тогда как Оман, Катар и Бахрейн предпочли остаться независимыми.

Региональные инвестиции в британскую экономику, особенно в финансовый сектор и недвижимость, а также участие британских компаний в реализации крупных инфраструктурных проектов в Персидском заливе укрепляют экономические связи между Великобританией и арабскими странами. Политическое влияние. Великобритания продолжает играть активную роль в региональной дипломатии, поддерживая стабильность и решая конфликты через посредничество и участие в международных организациях.

После 2011 года внимание мирового сообщества снова сосредоточилось на Западно-азиатском регионе, а также на Персидском заливе, что побудило британских лидеров искать возможности для возобновления прямого военного присутствия в Персидском заливе после 2012 года. Мотивация для укрепления влияния в регионе до сих пор остается актуальной для британских лидеров. Теперь нам необходимо ответить на следующий вопрос: Какие факторы подталкивают Великобританию к возвращению в Персидский залив в настоящее время?

Фактически, можно сказать, что присутствие Великобритании в регионе является результатом основных политических стратегий Лондона, который поддерживает политику США в стратегически важном регионе Персидского залива [6, 10]. Сегодня США уже не признаются единственной мощной и гегемонистской державой на международной арене; мир теперь видит такие державы, как Россия и Китай, набирающие силу и становящиеся ключевыми соперниками США. Учитывая, что США в основном делают акцент на экономике в своих международных отношениях, Пекин, как растущая экономическая сила, является важным конкурентом для Вашингтона.

Заключение. Арабские страны Персидского залива играют ключевую роль во внешней политике Великобритании, и это значение сформировалось благодаря сочетанию исторических, экономических и геополитических факторов. На протяжении XX и начала XXI века Великобритания последовательно поддерживала

тесные связи с государствами региона, включая Саудовскую Аравию, Объединённые Арабские Эмираты, Кувейт, Катар, Бахрейн и Оман. Эти отношения основываются на двух главных направлениях: обеспечение энергетической безопасности и укрепление политической стабильности. Политическая и военная составляющая отношений с Персидским заливом также крайне важна для Лондона. Страны этого региона, находящиеся в непосредственной близости к важнейшим морским путям, имеют стратегическое значение в международной системе безопасности. Великобритания, как одна из ведущих мировых держав, стремится обеспечить стабильность в этом регионе через двусторонние оборонные соглашения, участие в военных коалициях и поддержание собственных военных объектов в странах залива. Эти меры позволяют Лондону оказывать влияние на развитие политических процессов в регионе и обеспечивать защиту своих интересов, связанных с энергетической и национальной безопасностью.

Стоит отметить, что в последние годы в отношениях Великобритании и арабских стран Персидского залива наметился новый тренд — развитие более диверсифицированных экономических и культурных связей. В условиях глобальной нестабильности и усиливающейся конкуренции со стороны других мировых держав (например, Китая и США), Лондон активно работает над углублением партнёрских отношений с монархиями залива. Британские компании стремятся выйти на новые рынки, включая секторы высоких технологий, финансов и туризма, а также участвуют в крупных инфраструктурных проектах на территории стран Персидского залива.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Громыко, А.А. - "Ближний Восток и Великобритания: политика и экономика". - М.: Наука, 2006. – 150с.
2. Дэвидсон, К. М. От Британии к Америке: Смена стратегического партнера в Персидском заливе // Middle Eastern Studies, 2008. — Vol. 44, No. 3. — P. 320.
3. Жуков. С.В. «ОПЕК на мировом рынке нефти», 2019. - 38
4. Михеев В.И. Персидский залив в международной политике: XIX - XX века. — М.: Высшая школа экономики, 2010. – 30с.
5. Малышев Н.И. Англо-американское соперничество в регионе Персидского залива. — М.: РАН, 2022. – 110с.
6. Панов А.В. Внешняя политика Великобритании на Ближнем Востоке в XX веке. — М.: Международные отношения, 2020. – 80с.

Аннотация. В данной статье анализируется роль арабских стран Персидского залива во внешней политике Великобритании. Исторически сложившиеся отношения между Великобританией и государствами Персидского залива оказывают значительное влияние на политические, экономические и военные аспекты взаимодействия между этими регионами. Статья рассматривает ключевые этапы и направления британской политики в регионе, начиная с колониального периода и до современности, акцентируя внимание на стратегических интересах Великобритании, включая вопросы безопасности, энергетические ресурсы и торговлю. Также анализируются факторы, делающие регион Персидского залива привлекательным для западных стран, в особенности Великобритании.

Ключевые слова: Персидский залив, Великобритания, внешняя политика, интересы, нефть, конфликт, Иран, США.

Britaniya tashqi siyosatida Fors ko'rfazi arab davlatlari

Annotatsiya. Ushbu maqolada Fors ko'rfazi arab davlatlarining Britaniya tashqi siyosatidagi o'rni tahlil qilinadi. Buyuk Britaniya va Fors ko'rfazi davlatlari o'rtasidagi tarixiy munosabatlar ushbu mintaqalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning siyosiy, iqtisodiy va harbiy jihatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Maqolada Britaniyaning mustamlakachilik davridan to hozirgi kungacha mintaqadagi siyosatining asosiy bosqichlari va yo'nalishlari ko'rib chiqilib, Britaniyaning strategik manfaatlari, jumladan, xavfsizlik masalalari, energiya resurslari va savdo masalalariga e'tibor qaratiladi. Fors ko'rfazi mintaqasini G'arb davlatlari, xususan, Buyuk Britaniya uchun jozibador qiladigan omillar ham tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Fors ko'rfazi, Buyuk Britaniya, tashqi siyosat, manfaatlar, neft, mojaro, Eron, AQSH.

The arab gulf states in british foreign policy

Abstract. This article analyzes the role of the Arab Gulf States in British foreign policy. Historically established relations between Great Britain and the Gulf States significantly impact the political, economic and military aspects of the interaction between these regions. The article examines the key stages and directions of British policy in the region, from the colonial period to the present day, focusing on the strategic interests of Great Britain, including security issues, energy resources and trade. It also analyzes the factors that make the Persian Gulf region attractive to Western countries, especially Great Britain. The region has long attracted attention due to its rich hydrocarbon reserves and strategic geographical location. Britain's geopolitical and geoeconomic interests in the Persian Gulf play a key role in its policy in the Middle East.

Keywords: Persian Gulf, UK, foreign policy, interests, oil, conflict, Iran, USA.

UDK: 821.2.375

THE PROBLEMS OF TRANSLATION OF OCCASIONALISMS IN LITERARY TEXTS

Aliboyeva N. A.

Termez State University

In general, the very definition of occasionalism is very vague. According to Rosenthal, occasionalism is "a word formed according to an unproductive model, used only in the context of a given context." [1] On the Cambridge Dictionaries online website, occasionalisms are given the following definition: "nonce word - a word invented for a particular occasion or situation", that is, a word created for a specific case, situation.

For the first time, the term occasionalism (from Latin. occasio – case) was introduced by N.I.Feldman in the article "Occasional words and lexicography": "By an occasional word, I mean a word formed according to a linguistic

unproductive or unproductive model, as well as an occasional (speech) model and created for a specific case either for the purpose of ordinary communication or for the purpose of artistic. Like a potential word, an occasional word is a fact of speech, not of language. I understand the occasional form of the word in the same way." [2] That is, we can talk about the randomness of these words.

In her work "The Occasional Word: reproduction and translation", E.V. Pozdeeva described the features that arise when translating occasional words. [3] When translating this type of words, difficulties arise due to the fact that occasionalism is always a new meaning, a new form, even if it is formed according to the standard principle. Do not forget about the universal law of analogy, with which we express something new, unknown with the help of what is already known to us. As mentioned earlier, occasionalisms are often created for greater emotionality of the text, their meaning includes a combination of various associations. Therefore, creativity is often present in translation. When they try to give an explanation to a newly formed word, they usually start from exactly how the original occasionalism was formed. It can be divided into components, build your own idea of what meaning the author put into it (while using knowledge about the grammatical meanings of words). But it should be remembered that this applies only to those occasionalisms in which the structure can be clearly disassembled.

There are five ways to translate occasional words:

1. transliteration; 2. transcription; 3. calculus; 4. Descriptive translation; 5. creating your own occasionalisms [4].

Let's take a closer look at these methods.

1. Transliteration is a method of translation in which the graphic form of a word in the original is transmitted, i.e. the creation of a letter-by-letter imitation. This leads to the fact that the form of the occasional word remains the same, but the meaning embedded by the author is not transmitted.

2. Transcription is a method of translation in which the phonetic form of an occasional word is transmitted, i.e. the creation of phonemic imitation. However, when using this method, the meaning embedded by the author is also not transmitted. The previous two methods are very well suited for translating occasionalisms in the form of proper names. Recently, translators have been using transcription more often, choosing from these two methods.

3. Calcification – with this method, the components of occasionalism are first translated, after which they are combined into one whole. Thanks to this method, the inner form of the word is preserved. This method can be compared to a literal translation.

4. Descriptive translation – in this case, the translation is expressed in the meaning of an occasional word, the external form becomes optional. That is, in this case, it is very important to convey the meaning, even if it is expressed in the form of a phrase or several common words. This is most often recognized as one of the main disadvantages of this method.

5. Creating your own occasionalism is probably the most difficult and most skillful way in which a translator creates his own occasionalism, while conveying the meaning embedded by the author in the original occasional word. That is, it is necessary to preserve the occasionality, but also to leave the meaning clear [5].

We draw on the analysis of occasionalisms from Joan Rowling's "Harry Potter and the goblet of fire":

1) Chocolate frog

Rosmen translation – *Шоколадная лягушка*

Translated By Maria Spivak – *Шоколатушка*

Folk translation - *Шоколадная лягушка*

Chocolate frog is a popular dish.

Folk translators and the Rosmen publishing house decided not to complicate this combination, which is translated as «шоколадная лягушка». Maria Spivak, on the other hand, decided to create her own occasionalism – a «шоколатушка» dessert that combines these distinctive features.

2) Blast-ended skrewt

Translation "Rosmen" – *Соплохвост*

Translated by Maria Spivak- *Взрывающийся дракл*

Folk translation - *Огнеплюй-мантикраб*

Blast-ended skrewt is a space monster, fire-crab and manticores, with the ability to shoot fire.

From English "to blast" - "bang" and "finish"

In this case, the translators agreed on one acceptable option - to create their own occasionalism. Rosmen publishing house this creature is a «Соплохвост», which creates the desired feeling-attention to the tail, as in the original; can be observed associative row with a rocket nozzle, from which the reagents end in this way planes will help to imagine this creature in its name.

In Maria Spivak's translation, «Взрывающийся дракл» is also emphasized-attention to explosives, but emphasis comes from the tail, a slight departure from the meaning of the original. Maria also creates her own occasionalism in the second part of the phrase: «Взрывающийся дракл».

In a popular translation, they decided to move away from the external appearance of the data of creatures, also adding their origin: *Огнеплюй-мантикраб*.

3) Animagus

Translation Of Rosmen "Animag"

Translated as "Animag" by Maria Spivak

Folk translation Animagus

Animagus is a wizard whose abilities are different animals. This occasionalism is formed using suffixes of two words: the English (originally Latin) word "animal" - meaning "animal" in several languages, and "magus" meaning "magician".

In her translations of Rosmen and Maria Spivak, her own self-made transcription / transliteration - based occasionalism. The second part was translated, but preferred not to change the first. Therefore, we can say, that the variant of the folk translation is more accurate. "Beastmag", using organized calculus, gives more meaning

4) Azkaban

Rosmen Translation-Азкабан

Translated By Maria Spivak - Азкабан

Азкабан - people's translation

Prison for witches. Perhaps occasionalism is the use of the verb "ban", which means "prohibition" in English.

The name is associated with the island of Alcatraz, which served as a prison for a long time. Nevertheless, translators came to transliteration.

ADABIYOTLAR

1. Alexander, R. J. Aspects of Verbal Humour in English [Текст] / R. J. Alexander. - Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1997. - 217 p.
2. Carroll, L. The Complete Works of Lewis Carroll [Текст] / L. Carroll. - London: CRW Publishing Limited, 2005. - 1182 p.
3. Glynne-Jones, T. The Book of Words [Текст] / T. Glynne-Jones. - London: Arcturus Publishing Limited, 2008. - 192 p.
4. Wilson, K. G. The Columbia Guide to Standard American English [Текст] / K. G. Wilson. - New York City: Columbia Univ. Press, 1993. - 482 p.
5. Бабенко, Н. Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурносемантический анализ [Текст] : учеб. пособие / Н. Г. Бабенко. - Калининград: Калинингр. ун-т., 1997. - 84 с.
6. Лыков, А. Г. Можно ли окказиональное слово называть неологизмом [Текст] / А. Г. Лыков // Русский язык в школе. - 1972. - №2. - С.85-89.
7. Поздеева, Е. В. Окказиональное слово: воспроизведение и перевод [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. / Е. В. Поздеева; Пермский государственный университет им. А. М. Горького. - Пермь, 2002. - 20 с.

Annotation: This article is devoted to problems of translating occasionalisms in literary works. Several translations of occasionalisms are observed and analyzed in literary works. As mentioned earlier, occasionalisms are often created for greater emotionality of the text, their meaning includes a combination of various associations. Therefore, creativity is often present in translation. When explaining a newly formed word, they usually start from exactly how the original occasionalism was formed. It can be divided into components, build your idea of what meaning the author put into it (while using knowledge about the grammatical meanings of words).

Key words: transliteration, transcription, calculus, descriptive translation, occasionalisms.

Аннотация: Данная статья посвящена проблемам перевода окказионализмов в литературных произведениях. Наблюдается и анализируется несколько переводов окказионализмов в литературных произведениях. Как уже упоминалось ранее, окказионализмы часто создаются для большей эмоциональности текста, их значение включает в себя сочетание различных ассоциаций. Поэтому в переводе часто присутствует креативность. При объяснении новообразованного слова обычно отталкиваются от того, как именно образовался исходный окказионализм. Его можно разделить на составляющие, составить свое представление о том, какой смысл вложил в него автор (при этом используя знания о грамматических значениях слов).

Ключевые слова: транслитерация, транскрипция, калькирование, описательный перевод, окказионализмы.

Annotatsiya: Ushbu maqola adabiy asarlardagi okkazializmlarni tarjima qilish muammolariga bag'ishlangan. Adabiy asarlarda okkazializmlarning bir qancha tarjimalari kuzatilgan va tahlil qilingan. Yuqorida aytib o'tilganidek, okkazializmlar ko'pincha matnning yanada hissiy qilish uchun yaratilgan; Shuning uchun tarjimada ko'pincha ijodkorlik mavjud. Yangi shakllangan so'zni izohlashda, odatda, asl okkazializm aynan qanday shakllanganligidan boshlanadi. Uni tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin va siz muallifning unga qanday ma'no qo'yganligi haqida o'z fikringizni shakllantirishingiz mumkin (so'zlarning grammatik ma'nolari haqidagi bilimlardan foydalangan holda).

Kalit so'zlar: transliteratsiya, transkripsiya, iz izlash, tavsifiy tarjima, okkazializmlar.

ЎЖИНИЯЗ ШАЙЎР ШЎЎАРМАЛАРИНДАЎЎ АЙЎРИМ АРАБ СЎЗЛЕРИНЎ МЎНИЛЕРИ HAQQЎНДА

Dilanov B.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ЎЖинияз Qosıbay ulı óz dáwiriniń sawatlı hám alǵır sóz sheberi sıpatında zamanına tán ádebiy tildi puqta bilgen, shıǵıs poeziyasın ózlestirgen sóz ustalarınan biri. Ondaǵı poetikalıq tilden paydalanıw dástúrlerine ayrıqsha baha berip, óz shıǵarmalarına sheberlik penen engize bilgen. Bul jaǵday shayırdıń ádebiy miyrasında arab-parsı tilinen kirgen sózlerdi durıs hám keń paydalanıwında anıq kórinidi.

ЎЖинияз – qaraqalpaq xalqınıń klassikleri arasında úsh tildi arab, parsı hám túrkiy tillerdi jaqsı iyelegen shayır. Ol qız-kelesheklerdiń portretlerin jasaw ushın túrli tústegi boyawlardı Nawayı, Maqtımqulı hám t.b. shıǵıs ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmalarınan úlgi alıp olardan úyrengen, arab-parsı sózlerinen paydalanǵan [1.46].

Shayır shıǵarmaları tilin arnawlı izertlegen ilimpaz f.i.d. G.Qarlıbaeva shıǵarmalarıdaǵı arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózlerdi eki toparǵa bólip úyrenedi. Birinshi toparǵa házirgi ádebiy tilimizdiń sózlik qorınan orın alıp, óz sózimiz sıyaqlı bolıp ketken, shıǵısı arab-parsı tekles sózler kiredi. Bul sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiline awızeki túrde qońsılas otırǵan tuwısqan túrkiy tilleri aarqalı kelip kirse, ayırım sózler kitabıy til arqalı ózlestirilgenin kóremiz. Ekinshi toparǵa, házirgi araqalpaq ádebiy tilinde qollanılmaytuǵın diniy hám abstrakt túsiniqlerdi bildiretuǵın Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili arqalı ózlestirilgen arab-parsı sózleri kiredi [2.63].

Endi biz bul maqalamızda shayır shıǵarmalarında qollanıǵan ayırım diniy mánidegi arab-parsı sózleriniń qollanıwına talqı jasaymız.

Yarıń bolsın himay kibi,
Kónli bolsın saray kibi,

Yuzi bolsın hám ay kibi,
Haqsúniydiń ózi bolsın. (Hárkimseniń yarı bolsa [5.147]).

Islam dininde farız hám súnnet delingen ámeller, túsiniqler bar. «Farız» bul alla taala tárepinen buyırılǵan, orınlanıwı shárt ámeller esaplanılsa, mısalı, namaz oqıw, oraza tutıw h.t.b. Al «súnnet» ámeli bolsa, bul Muhammed (s.a.w.) payǵambardan qalǵan ámeller, bul ameldi orınlaǵanlar payǵambar shápaatına erisedi dep túsindiriledi. «Súniy» sózi «payǵambar jolınan júriwshi, onıń ámellerin orınlawshı» mánisin bildiredi. Demek, «haqsúniy» bolsa, haqıyqat Muhammed (s.á.w.) payǵambar jolınan júriwshi,- degen mánini bildiredi.

Allam bersin bendesiniń muradıń,
Kraman kátibin yazarlar xatın,

Bársheni yaratqan qádir qudadın,
Inayat bolmasa, sultan bolur mı? (Bolur mı, [5.132]).

Islam dininde adamnıń eki iyninde eki jazıwshı perishteler boladı, dep keltiriledi. Yaǵnıy adamnıń ómiri dawamında jazıwshı perishteler tárepinen adamnıń sawap hám gúnaları jazılıp barıladı dep túsindiriledi. Demek, bul mısaldadı «kraman kátibin» - *ullı, hasıl jazıwshılar* mánisin bildirip, jazıwshı perishtelerdi ańlatıp kelgen. On iynidegi perishte jaqsı ámellerdi, shep iynidegi perishte jaman ámellerdi jazıp turadı hám aqır zamanda gúwaliq bildiredi dep túsindiriledi.

Men ketármán sergizdana, Abdulla,
Máńdin salam degil molla Erimá.

Ájran áziym tapqaysań tańla, Abdulla,
Máńdin salam degil molla Erimá. (Molla Erimá, [5.179])

Bul qatarda «Ájran áziym» sózi «úlken sıylıq» mánisin bildiredi. Diniy túsiniqlerde, quranda alla taala jaqsı, iymanlı insanlarǵa qıyamet (aqır zamanda) kúńinde beyishke kiriwdey úlken sıylıq wáde etedi. Demek, shayır qosıqta Abdullaǵa úlken sıylıqqa iye bolǵaysań (beyishke kirgeyseń) degen mánide tilek tilemekte.

Láwhúl mahpuz wál qalámiy,

Quran allanıń kálamiy. (Yaqshıdı, [5.185]).

Bul qatarlardadı «láwhúl mahpuz» sózi «qorıqlap saqlanatuǵın taqta» degen mánini bildirip, diniy dereklerde barlıq jaratılıstıń táǵdiri aldınnan jazıp qoyılǵanlıǵı ayıladı, hám sol «láwhúl mahpuz»da jazıladı. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, eń dáslep alla taala qálem hám taqtanı jaratıp, barlıq bolajaq ómirdi sol taqtaǵa jazıp qoyadı. Solay eken, mısaldıń birinshi qatarındaǵı «qálem» -bul *jazatuǵın qalem* mánisin bildirse, ekinshi qatardaǵı «kálam» - bul *sóz* mánisinde kelgen, yaǵnıy «Quran allanıń sózi» degendi ańlatadı.

Hárkimsá bul máydin áǵar tatıptur,
Aqshamında diydar kútip yatıptur,

Ilmihaldı ilmiqalǵa satıptur,
Góhiqaf aylanur dem arasında. (Qash qash, [5.113]).

Bul qatarlar shayırdıń «Qash qash» qosıǵınan alınǵan bolıp, belgili ózbek xalqınıń diniy ulaması Shayx Muhammed Sadıq Muhammed Yusuf «Qal» ilimi hám «Hal» ilimine tómendegishe túsiniq beredi: ««Qal» sózi «qáwil» yaǵnıy sóylesiwden alınǵan, buǵan oqıp, jazıp hám sóylep úyreniletuǵın ilimler kiredi, al, «Ilmihal» bolsa insannıń qálbindegi, júrektegi ilim bolıp, tiykarınan aytqanda, sufizm, tasawwıf ilimine baylanıslı ayıladı»,- dep keltiredi. Demek, *qash qash* yaǵnıy kóknar suwın ishkenler diniy, sháriyat ilimin qoyıp, áńgimege, sóylesiwge kirisedi demekshi shayır.

Qudaǵa qas ilmiǵayıp,
Sóz aytıń bizge ájayıp,

Bende yoqdur hesh ayıpız,
Bir qudada joqdur ayıp. (Bárshe birdey bolǵan emes, [5.184])

Diniy túsiniqlerde boljaw, jasırın nárselerdi biliw, kózi ashıqlıq bul tek alla taalaǵa ǵana tán qásiyet dep keltiriledi. Sonlıqtan, Islam dininde palkershilikti qollap quwatlamaydı. Bul qatarlarda Ájiniyaz shayır boljaw aytıw, kózi ashıqlıq etiw tek alla taalaǵa tán dep túsindiriledi. «Ilmiǵayıp» sózin Berdaq shayırdıń «Qashan ráhátlanadursañ» qosıǵında da ushıratamız. Biraq, bul sózdi Berdaq shayırdıń toplamlarında, sonday-aq qosıqshılar tilinde «Ilme ǵayıp» dep túsiniqsiz mánide qollanılıp, basqasha talqıyın etilip júr. Mısalı:

Ilme ǵayıptan sózleme,
Kisińiń yarın gózleme,

Miynetsiz dúnya izleme,
Jandı otqa saladursañ.

Bunda «Ilme ǵayıp» emes «Ilmiǵayıp» bolıp qollanılıwı kerek, bul sońǵı siyasiy jaǵdaylarǵa baylanıslı diniy sózlerden qashıw maqsetinde yamasa túsinebwshiliktiń aqıbetinde ózgergen jaǵday esaplanadı.

Áwelha dúń yaǵa keldi banıjan,
Elli mún jıldan soń páni demishler,

Insi-jinsı, janlı-jansız bar insan,
Adam kárwan, dúń ya sarwan demishler. (Demishler, [5.182]).

Islam ádebiyatlarında eń dáslep alla taala tárepinen «Adam ata» jaratıladı delinedi. «Banıjan», «Bani Adam» sózleri qatar qollanıladı, yaǵnıy bunıń mánisi «jan áwladı», «adam ata áwladı» degen mánini bildiredi. Al úshinshi qatardaǵı «insi-jins» jup sózi «insanlar, jinler» sózlerin juplastırıp ulıwmalıq mánidegi «jinler, jin-jipirler» degen mánini ańlatadı.

Xızır Il' yas olıp seniń yuldashıń,
Bolǵay ata sáña allayar imdi.

Qırıq shiltán ǵayıp erán olıp yuldashıń,
Áwliyalı bolǵay mádadkar imdi. (Húrzadanıń atası Ájiniyazǵa aytqanı, [5.175]).

Diniy isenimlerde góre, ǵayrı tábiyiy kúshke iye bolǵan ápsanawiy «qırıq ruh» mánisin ańlatatuǵın *Qırıq shiltán* (*qırıq shilter*) sózi parsı tilindegi «chil» *qırıq*, túrkiy tilindegi «tán» *dene* degen sózlerden alınǵan. *Chil* sózi parsısha *qırıq* mánisin

añlatqanı menen türkii xalıqlarda óz mánisin joytıp oğan qosımsha *qırıq* sózi qosılıp qollanıladı. Ráwiyatlarga qaraǵanda, bul ruhlar adamlar kózine kórinbeydi, olar túrli bálelerden saqlaydı, keselliklerden qorǵaydı dep iseniledi. Sonın menen birge, joqarıdaǵı qatarda kórgenimizdey «ǵayıp erán» sózi de *qırıq shiltán* sózine qosılıp qollanılgan. Bul sóz bolsa *kórinbeytuǵın ruhlar* mánisin bildiredi.

Biz ǵarib eldin shıqıbmız, bu elatnı izláyub,
Bu ilimgá tákiye qıldıq, shum dún'yanı kózláyub,

Bir shoshayǵan úygá kirdik, náhiy-muńkir sózláyub,
Aytmaduq bu sháriyatnı, ol qazaqqa túzláyub,
Shum palıd yoldan shıqarda mollalar ketmák kerek (Kerák, [5.86]).

Bul qatarlardagı «tákiye qılıw», arabsha sóz bolıp «taqıwadarlıq qılıw» mánisin bildirse, «náhiy muńkir sózlew» degeni bolsa, «jamanlıqtan qaytarıw boyınsha waz oqıw» degendi bildiredi. Bunda diniy ulamalar adamlardı hár qıylı jaman jollardan qaytarıw boyınsha sóz sóyleydi, waz oqıydı. Bunday sóylewler házirgi waqıtları da jome` meshitlerde juma kúni juma namazlarında, hayt bayramlarda hayt namazlarında imamlar tárepinen ayıladı. Al sońǵı qatardaǵı «palıd» sózi parsısha sóz bolıp «pataslıq, buzıqlıq» mánilerin añlatadı, yaǵnıy buzıqshılıq bar jerden mollalar, ulamalar dárhal ketedi demekshi.

Baylarga yarashar – qayır-saxawat,
Paqırǵa yarashar sabır-qanaat,

Har súren tajırǵa tússe shapqır at,
Palań shekip súrer qádirin ne bilsin (Ne bilsin, [5.105]).

Bul mısaldın úshinshi qatarında kelgen «har súren tajır» dizbegi «har» parsısha *eshek*, «tajır» arabsha *tujjar* sózinen alıngan *sawdager* mánisin bildiredi. Al sońǵı qatardaǵı *palań* sózi qaraqalpaq tiliniń eski sharwashılıq kásibine tiyisli sóz bolıp «eshek erdin astındaǵı jona ornına paydalanılatuǵın toqım» dı bildiredi. Solay eken, shayır: - Eshek minip júrgen sawdager kolındaǵı shapqır atqa eshektiń toqımın salıp minip, onıń qádirin bilmeydi, -demekshi bolǵan.

Juwmaqlastırıp aytqanda, maqalamızda Ájiniyaz shayır shıǵarmalarındaǵı ayırım diniy túsiniктегі arab sózlerin talqılawǵa háreket ettik. Degen menen, shayır shıǵarmalarında xalqımızǵa túsiniksiz bolıp kiyatırǵan arab-parsı sózleri kóplep ushırasadı. Bunday arab-parsı, eski türkii sózleriniń shayır shıǵarmaları tilinde ushırasıwı tábiyiy, sebebi Ájiniyaz medrese oqıǵan diniy hám dúnyalıq bilimge iye shaxs esaplanadı. Jáne de bunday sózlerdin shıǵarmalarda qollanıwı belgili filolog ilimpaz f.i.d Q.Járimbetov óz miynetinde atap ótkenindey onıń tasawwıfshılıq baǵdardaǵı qosıqlar dóretkeninen derek beredi. Solay eken, shayır shıǵarmaları ele de hár tárepleme izertlewlerdi talap etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкіс: «Билим», 1995. –Б.46.
2. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликлери. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2017. – Б.63.
3. Жәрімбетов Қ. Ашық Зийўар. –Нөкіс: «Билим», 1998. 40 б.
4. Бахауддинов Ш. Кураны кәрийм мәнилериниң қарақалпақ тилиндеги аўдармасы хәм тәфсири. –Ташкент: «О'збекистон», 2019. 624 б.
5. Әжинияз. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1975. 252 б.

Rezyume. Maqalada XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmalarında ushırasatuǵın ayırım arab sózleriniń qollanıwı úyrenilgen. Onda ayırım diniy mazmundagı arab sózleriniń házirgi qaraqalpaq tilindegi mánileri ashıp berilgen.

Tayanış sózler: arab sózleri, sóz mánisi, awızeki sóylew tili, diniy sózler, kórkem shıǵarma tili.

Rezyume. Ushbu maqolada XIX asrning buyuk qoraqalpoq klassiki Ajiniyoz Qo'sibay uli asarlarida uchraydigan ba'zi arabcha so'zlarning qo'llanishi ko'rib chiqiladi. Muallif hozirgi qoraqalpoq tilidagi diniy ahamiyatga ega bo'lgan ba'zi arabcha so'zlarning ma'nosini ochib beradi.

Tayanch sózlar: arabcha sózlar, sóz mánosi, sózlashuv tili, diniy mánoli sózlar, badiiy asar tili.

Резюме. В этой статье рассматривается применение некоторых арабских слов, которые встречаются в произведениях великого каракалпакского классика XIX века Ажинияза Косыбая улы. Автор раскрывает смысл некоторых арабских слов религиозного значения в современном каракалпакском языке.

Ключевые слова: арабские слова, значение слова, разговорный язык, слова религиозного значения, язык художественного произведения.

Summary. This article examines the use of some Arabic words that appear in the works of the great Karakalpak classic of the 19th century, Ajiniyaz Kosybay uly. The author reveals the meaning of some Arabic words of religious significance in the modern Karakalpak language.

Key words: Arabic words, word meaning, spoken language, words of religious meaning, language of a work of art

ÁJINIYAZ SHÍǴARMALARÍ TILINDE QOSPA SÓZLERDÍN STILLIK QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIKLERI

Allamuratov N.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq tilindegi qospa sózler de basqa sózlerdin jasalıwı hám quramlıq ózgesheligine iye bolǵanıday ózine tán belgilerge iye. Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde qollanılgan qospa sózlerdi analizlep kórgenimizde, sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan ayırım birikken, birikpegen, jup, tákirar qospa sózlerdin stillik talapqa say qollanılganlıǵın kóremiz. Qaraqalpaq tilinde sóz qosılıw modeli menen jańa mánidegi sózlerdin jasalıwı basqa modellerge qaraǵanda bir qatar ózgeshelikleri

menen ajıralıp turadı. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili grammatikasında sózler qurılısı boyınsha dara (túbir, dórendi) hám qospa (birikken, qurama, jup, tákirar hám qısqağan) túrlerge bólip úyreniledi. Quramı boyınsha bir sózden kelgen dara sózler arqalı barlıq túsiniklerdi bildiriw múmkin emes. Sonlıqtan da, tilde qanday da bir jaña túsinikti bildiriw ushın qospa sózler qollanıladi. Dúnya hám túrkiy tillerinde qospa sózler, olardıń qurılısı, túrleri, jasalıw jolları boyınsha ilimiy miynetlerde birqansha ilimiy pikirler bildirilgen[2.18.]. Qaraqalpaq til biliminde qospa sózler boyınsha búgingi kúnge shekem bir neshe ilimpazlar tárepinen ilimiy izertlew jumısları alıp barıldı[1.18.]. Atap aytqanda, qaraqalpaq tilinde qospa sózlerdiń bir toparı jup hám tákirar sózler A.Najimov tárepinen arawlı izertlendi[4.17]. Qospa sózler qurama, birikken, jup, tákirar hám qısqağan qospa túrlerge bólip úyreniledi. Ayırım ilimiy miynetlerde sóz jasalıwdıń bul modelin sintetikalıq usılğa kirgizse[5.170], basqalarında sóz jasalıwdıń morfologiya-sintaksislik usılı dep qaraydı[6.16]. A.Bekbergenov sóz jasalıw boyınsha ilimiy miynetinde qaraqalpaq tilinde qospa sózlerdiń tiykarǵı bes túri bar ekenin kórsetedi: *qurama sózler, jup sózler, tákirar sózler, birikken sózler, qısqağan sózler* [7.8]. Qospa sózlerdiń bul túrleri házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde de ónimli qollanıladi. 1994-jılı baspadan shıqqan grammatikada qospa sózler sırtqı forması hám komponentleriniń túrine hám qosılıw dárejesine qaray *sostavlı sózler, jup sózler, tákirar sózler, birikken sózler, qısqağan sózler* túrinde berilgen [6.22], al 2010-jılı shıǵarılǵan morfologiya sabaqlıǵında qospa sózler *qurama sózler, jup sózler, tákirar sózler, birikken sózler, qısqağan sózler* dep bes toparǵa bólip klassifikatsiyalanǵan[8.18]. A`jiniyaz shıǵarmaları tilinde jup, tákirar túrindegi qospa sózler birikken, birikpegen, qısqağan qospa sózlerge qaraǵanda ónimli qollanıladi.

Sóz qosılıw modeli arqalı sózler jasalǵanda birneshe sóz hárqıylı grammatikalıq qurallardıń járdemi menen baylanıp, komponentleri óz-ara leksika-grammatikalıq birlikte turadı[5]. Tiykarınan, qaraqalpaq tilinde sóz qosılıw modeli arqalı: a) qurama, b) birigiw, s) juplasıw, d) qısqaırw jolı menen kelgen túrlerin kóremiz.

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde qospa sózlerdiń barlıq túri (qısqağan qospa sózden basqa) qollanılǵan. Ásirese, shayır shıǵarmalarında jup hám tákirar qospa sózler qosıq qurılısı hám stillik talapqa say qollanılǵanın kóremiz. Sózlerdiń juplasıp hám tákirar túrde qollanılıwı sózdiń emocional-ekspessivligin arttıradı, sózge ótkirlik hám tásirliklik máni bereydi. Shayır shıǵarmaları tilinde qollanılǵan jup sózler bir qansha ózgeshelikke iye. Máselen, búgingi kúni qaraqalpaq tilinde ónimli qollanılatuǵın tuwısqan-tuwǵan, qatar-qurbı, qońsı-qoba sıyaqlı jup sózlerdi shayır ulıwmalastırıp qawmı-qardash túrindegi bir jup sóz arqalı bildirgenin kóriwimiz múmkin. Qawmı-qardash jup sózi birneshe mazmundaqı jup sózlerdiń mánisin ózinde jámlep, keń túsinikke iye bolıp, búgingi kúnde qollanılıtıwın birqansha jup sózlerdiń mánisin ózinde tolıq jámley alǵan.

Bir jigitey bardur dedim bardashım,
Malım az, bar erur qawmı-qardashım,

Mal tawıp berermen saw bolsa bashım,
Sol sózim tutpadı atań, sawdikim («Gúljan»).

Tildiń jámiyetlik rawajlanıwı nátiyjesinde sóz mánisinín keńeyiwi yamasa tarayıw jaǵdaylarınń júzege keliwi tábiyǵıy process esaplanadı. Búgingi kúni qawmı-qardash jup sózinín manisin tuwısqan-tuwǵan, qatar-qurbı, qońsı-qoba, dos-yaran, tamır-tanıs sıyaqlı jup sózler menen konkretlestirip qollanamız. Sońǵı jıllardaǵı jup sózlerdiń qollanılıwında ulıwmalıq mazmundaqı jup sózler konkretlesip, olardıń ulıwmalıqtı bildiriliwi hám mazmunı boyınsha tarayǵanın kóremiz.

Jup sózler, kóbinese, eki komponentli bazı da úsh komponentli formada da qollanıladi. Úsh komponentke iye jup sózler shayır shıǵarmalarında ushıraspaydı. Jup sózlerdiń jasalıwında tómendegi ózgeshelikler bassılıqqa alınadı:

1) uzaq jıllar dawamında qatar qollanılıp júrgen sinonimler juplasadı[6.24]. Mısalı: *zawqı-sapa, qayǵı-hásiret, túr-túsi* hám t.b. Quda hámiri bilán dúnyaǵa keldiń, *Zawqı-sapa* dáwrán súrdiń, *Biybigúl*, Serlep yaqshı bilan yamandı bildiń, *Aqlı kámil, sahip-támiz, Biybigúl* («Biybigúl»). Bu dúnyada shadı-xorram bolmadım, *Qaldıń yuráǵimda, ármaniy dúnya, Ayshıw-ishrat, zawqı-sapa* súrmádim, *Qaldıń yuráǵimda, ármaniy dúnya* («Ármaniy dúnya»). *Analar, yıǵlamań kóz jastı tógip, Kózińdi yashartıp, baǵrıńdı sókip, Qayǵı-hásiret*, bilen hám narday shókip, *Jolǵa qarap ǵam shekpeńiz, analar* («Analar»).

2) uzaq jıllar dawamında qatar qollanılıp júrgen antonimler juplasadı[6.24]. Shayır shıǵarmalarında kúni-túni, erte-kesh, jaqsı-jaman (*yaqshı-yaman* fonetikalıq ózgerizke ushıraǵan formada), *alıs-jaqın, ot-suw, qısı-jazı* hám t.b. antonimlik mánidegi jup sózler qollanılǵan. Mısalı: *Haytta, merেকে jigit jıyılsa, Kúni-túni* birdeyin tamasha bolsa, *Sol zamanda qızlar sallana kelse, Janın ashıp, kózin tiker, gózzallar* («Gózzallar»). *Yüre almadım oynap-kulá, Májnúndeyin shıqtım shólá, Keshe-kúndiz* qayǵıw bilá, *Álif qáddim dal boladı* («Boladı»). *Aya ǵapıl Hájiniyazı, Dayım gezerseń qısı-jazı, Ruza tutmay, pánj namazı, Sen hám qulman diye yurseń* («Yurseń»). *Bul dúnya beterdur, oylaǵan jigiti, Jas úlkenge hesh waq bermeńler sógit, Jaqsı-jaman* bolar, is bolsa biyqut, *Anıń parqı adam elden ayrılsa* («Ayrılsa»). *Yaqsı-yamanı kórmáǵan, Bek bolub dáwrán súrmáǵan, Gúlınıń tazasın termáǵan, Ne bilsin gúlınıń qádirinán* («Qádirinán»).

Álıs-jaqındı bilmese,
Keyninde kózge ilmese,

Tiyisli haqındı bermese,
Áǵayınıń jawǵa megzer («Megzer»).

3) mánilik jaqtan jaqınlıqqa iye qatar qollanılıtıwın sózler juplasadı[7]. Shayır óz dóretpelerinde júrek-bawırı, saqal-murt (shash-saqal), *ziya-zulpi* sıyaqlı jup sózlerdi bazı fonetikalıq ózgeshelikler arqalı qollanadı. Mısalı: *Qıyalım gezer hár jaqqa, Bir gezlespey dáwlet baqqa, Saqal-murtım* toldı aqqa, *Ájiniyaz ármana megzer* («Megzer»).

Yadqa tússe ishken asıń ant bolır,
Júrek-baǵrıń daǵlap júrgen, analar,

Waqtı jetpey gúlge pánje urmaqshı,
Júrek-bawrıń daǵlap ketti, analar («Analar»).

Shayır shıǵarmaları tilinde qollanılǵan jup sózlerdi morfologiyalıq ózgesheligine qaray atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil hám rawish sóz shaqaplarınan juplasqan toparlarǵa ajratıwǵa boladı: ata-ana, ot-suw, altın-zer, qız-qanıyzek, qız-jigiti, hayt-merеke, qıtay-qıpshaq, saqal-murt, sabır-qanaat, ádep-ikram, qálpe-sayyad, mal-dúnya, teri-tersek (atlıqtan),

jaqsi-jaman (yaqshi-yaman), adep-ikramli (kelbetlikten), birin-biri, bes-on, onı-besi, onım-on beshim, jigirma bes-otızında (sanlıqtan), öz-özinen (almasıqtan), kúyip-janıp, tolıp-tashıp, oynap-kúler (feýilden), kúni-túni, alıs-jaqın, keshe-kúndiz, qısı-jazı (ráwishten) hám t.b. Mısalı: Zárbarağ órilgen tilla shashbağı, *Aqıl-huwshım* alıp ketti bir páriy. *Tal-shıbiqtay* qıpsha *beli-belbağı*, Meni hayran etip ketti bir páriy («Bir páriy»). Qulqı, pıǵlı, *halı-awhalın* desem, Misli Májnún súygen Láyli yańlıdı («Yańlıdı»). *Qız-jawarı* bardur *ádep-ikramlı*, Sádepte kándanlı, kushtep dáhanlı, Shiyrin sheker sózli, súshik zıbanlı, Sánem kibi qıpsha belleri bardur («Bardur»). Hár xosh yigitóz shaǵında, Qızlarđn ishı wáǵında, Búlbil gúlınıń butaǵında, *Besh-on kún* mehmana meńzer («Meńzer»).

Yar dáwranı áyne on tórt yashında,
Hárkim oynap kúler *teńi-dushında* («Buybigúl»).
Húrzada nasharın bir yalǵız qızın,
Keshe-kúndiz mudam sańa zar imdi
(«Húrzadanıń atası Ájiniyazǵa aytqanı»)[8].

Qaraqalpaq tilinde sóz qosılıw usılı arqalı jańa mánidegi qospa sózler jasalıp, olar bir qatar ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Bul model arqalı qospa sózler jasalǵanda bir neshe sóz hár qıylı grammatikalıq qurallardıń járdemi menen baylanıp, komponentleri óz-ara leksika-grammatikalıq birlikte turadı [6.37]. Sóz qosılıw modeli menen qospa sózlerdiń jasalıwı a) sózlerdiń dizbeklesiwı; b) sózlerdiń bir-biri menen birigiwı; v) sózlerdiń bir-biri menen juplasıwı arqalı iske asırıladı. Bul qospa qospa sózlerdiń ishinde sózlerdiń dizbeklesiwı arqalı jasalǵan qurama sóz túrindegi (birikpegen) qospa sózler qaraqalpaq tilinde ónimli qollanıladı. Qurama qospa sózler quramındaǵı sózlerdiń sanına qaray eki, úsh, tórt hám onnan da kóp komponentli bolıp keledi. Ajiniyaz shıǵarmaları tilinde birneshe birikpegen qospa sózler qollanılgan. Mısalı: *Piste burınında* tillá árebek, Ekki *qara kóziń* ekki báledek, Úrgenish yurtında begim Tórebek, Taxtınan taydırıp, elden bezdirer («Bozatawlı názelim»).

Qara kózli, shiyrin sózli dilbarım, Taza gúlistanım, máhi ánwarım,
Sendin ózge sáwer yarım yoq meniń, Hásiretińnen hesh qararım yoq meniń («Yoq meniń»).

Qara kózli - bul eki komponentli qurama qospa sózlerdiń birinshi komponenti sıpatında kelgen sózler sırtqı forması jaǵınan ataw sepliginde kelgen.

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde *birikken* sóz túrindegi qospa sózler de ushırasadı, biraq olar sanı jaǵınan az muǵdardı quraydı. Mısalı:

Bozatawlı gúlbináfsha názelim, Kirpikleriniń súzip baqqan názeriń,
Áseliń háreni güliden bezdirer, Juldızı jawratıp túnnen bezdirer («Bozatawlı názelim»).

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde tákirar sóz túrindegi qospa sózler de ushırasadı. Mısalı: Tań shamalı ólpeń-ólpeń eskende, Kónil bántin ashıp kónilleskende, Ál salıspı juwap bergil desem de, Baǵırımıń qan etip baqqan sáwdigim («Sáwdigim»).

Qumırısqaдек *qıpsha-qıpsha* belleriń, Ásel qatqan *sújik-sújik* tilliriń,
Barmaq tolı *yuzik-yuzik* álleriń, Jılandı jılıtıp innen bezdirer («Bozatawlı názelim»).

Ulıwmalastırıp aytqanda, shayır shıǵarmalarında hárbir sózdiń qollanıwına ayrıqsha itibar qaratılǵan. Ájiniyaz qaraqalpaq ádebiy tiliniń qalıplesiwine, onıń rawajlanıwına óziniń salmaqılı úlesin qostı. Qaraqalpaq tilindegi birikken, birikpegen, jup, tákirar qospa sózlerdiń kópshiligi eki komponentten ibarat bolıp, Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde de jup hám tákirar qospa sózler ónimli qollanılgan. Olar semantikalıq, morfologiyalıq hám stillik qollanıw ózgesheligine qaray hárqıylı stilistikalıq xızmetlerdi bildiredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, Ч.1, (фонетика и морфология), – Москва. Издательство АН. 1952. 544 с.
2. А.Кайдаров Парные слова в современном уйгурском языке издательство академии наук Казахской Рес. – Алма-Ата. 1958.
3. Шарипова Е.Н. Аффиксальное словообразование имен существительных. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Ғылым. 1959.
4. Нажимов. А Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке. Авторефер. Дисс. ...канд.фил.наук. – Нукус. 1971.
5. Хэзирги каракалпак тили морфология, Нөкис. «Қарақалпақстан» 1981.
6. Хэзирги каракалпак әдебий тилинің грамматикасы, (сөз жасалыў ҳәм морфология). – Нөкис, «Билим». 1994.
7. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердиң жасалыўы. – Нөкис, 1979.
8. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. - Nókis: Bilim 2010.
9. Allamuratov N.E. The formation of legal terms in Karakalpak language: derivation and compound legal terms. Derivational and compound legal terms: International Multidisciplinary Conference Hosted from Manchester. 25th Oct. England, 2022. – P. 197-199. <https://conferencea.org>
10. Allamuratov N.E. Қорақалпоқ тилида компонентли юридик терминларнинг тузилиши. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2021. - №6. – Б. 104-108.
11. Allamuratov N.E. Қорақалпоқ тилида компонентли юридик терминларни боғловчи воситалар. Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2021.- №1. – Б. 133-136.
12. Әжинияз Зийўар таңламалы шығармалары. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1988.

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde qospa sózlerdiń stillik qollanıw ózgeshelikleri

Annotaciya. Maqolada Ajiniyaz asarlari tilidagi qo'shma so'zlarning uslubiy jihatdan qo'llanilishi o'rganilgan. Shoirning asarlarining tilida qo'shma so'zlar uslubiy jihatdan bir qancha o'ziga hos tomoillariga ega.

Tayaniş sózler: qo'shma so'z, juft so'z, takiror so'z, sinonim, antonim.

Стилистические особенности сочетаний слов в языке произведений Ажинияза.

Резюме. В статье изучено методологическое аспекты использование слитные слова в языке произведений Ажинияза. В языке произведений поэта есть несколько стилистических особенностей в использовании сочетаний слов.

Ключевые слова. словосочетание, соединенное, парных и парно-повторных слов, синоним, антоним.

The stylistic features of the compound words in the language of Ajiniyaz's poetry.

Summary. The article examines the methodological aspects of the use of compound words in the language of the poetry of Ajiniyaz. The language of the poet's works has several stylistic features in the use of word combinations.

Key words. compound words, pair and pair-repeated words, synonym, antonym.

O'ZBEK VA QORAQALPOQ SHE'RIYATIDA MUSHTARAK OBRAZLAR

To'libayeva G.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Ijodkor hayotni turfa ranglarda va shakllarda ko'ruvchi inson. Yurak-yurakdan his qilgan tuyg'ular tasvirini obrazlar orqali gavdalantiradi. Har bir obrazni ijodkorning hislari va xayollarining mevasi desak adashmaymiz. "Borliqni jonli his etish va uni so'zda ifodalash shoirni yaratadi", deya ta'rif beradi Gyote shoir va she'riyatning mohiyati haqida fikr yuritib [1,20]. Darhaqiqat, har bir badiiy asardan avval orzu, tilak, niyat, xullas, fikr tug'iladi va bu fikr ijodkorning tashqi olamni qanchalik darajada idrok etgani hamda o'ziga o'zlashtirgani hosilasi o'laroq yuzaga keladi.g'

Ushbu maqolada biz o'zbek va qoraqalpoq adabiyotidagi mushtarak obrazlarga to'xtalmoqchimiz. Tarixi, qadriyatlar, yashash tarzi va orzu-umidlari bir bo'lgan ikki millatning adabiyotlarida turfa ranglarda jarang topgan tuyg'ular silsilasiga nazar tashlamoqchimiz. Barchamizga ma'mumki ijodkor o'z his-tuyg'ulari ifodasida har xil vositalarga murojaat qiladi, shulardan eng ko'p va ta'sirli vositalardan biri bu tabiat hodisalari, tabiat unsurlari orqali tasvirlashdir. Birgina gul obrazining o'ziyoq mumtoz adabiyotimizda lirik ma'no kasb etgan bo'lsa, milliy uyg'onish davri adabiyotida ijtimoiy ohang kasb etganiga guvoh bo'lamiz. "Yangi o'zbek adabiyotining yalovbardorlaridan biri Fitrat she'riyatida xalq she'riyatiga xos tabiiylik, quymalik va obrazlilik yaqqol ko'zga tashlanib turadigan jihatlardandir. Shoir ijodida gul obraziga mumtoz adabiyotdan farqli ravishda ijtimoiy ma'no yuklaydi. Bilamizki mumtoz adabiyotda gul obrazi yor timsoli sifatida qo'llanilgan, Fitrat ijodida esa kelajakdan umid, yorqin va go'zal kunlarning nishonasi sifatida poetik ma'no kashf etadi. Quyidagi misralar orqali buning guvohi bo'lishimiz mumkin:

Kuchli bir yel ko'rgach turmas, yirtilar.

Umid guli bizim uchun ham tug'ar:

Qayg'urmagil sira, ey haq tuyg'usi!

Endi shoir uchun gul faqat uning xayollarini o'g'irlagan go'zal timsoli emas, aksincha, ishonchning, umidning timsolidir. Endi jamiyatning chinakam farzandlari uchun o'z ishq g'amida fig'on chekish uyat. Shu bois ham Fitrat umid gulini istaydi. Haqiqatni oshkor etuvchi, qachondir adolat bo'yini taratuvchi umid gulini istaydi".

O'z fikrlarini obrazlar, ramzlar qatiga yashirishga majbur bo'lgan ijodkorlar yangi o'zbek she'riyatiga yangicha ruh olib kirdilar. To'g'ri, mumtoz davr adabiyoti ham obrazlar, jimjimador o'xshatishlar, yashirin ma'nolar tiliga qurilgan adabiyotdir, lekin Fitrat va Cho'lpon obrazlari mumtoz she'riyatdagidan keskin farq qiladi. Ular tabiatda hodisalari orqali o'y-fikrlarini bayon etishga, voqe'liklarga munosabat bildirishga urinadi.

Zamonaviy she'riyatimizda gul obrazi endi ijtimoiy mazmun tashishga emas, ijodkorlar ko'ngil kechinmalari, tuyg'ulari tasviriga xizmat qila boshladi. Misol uchun shoir Halima Ahmedova o'z she'rlarida insonning ko'ngil kechinmalariga murojaat etar ekan aynan gul obrazini qo'llaydi:

Ey dard, ko'zlarimga solmagin parda,

Men yongan otashning kulimasmi sen?

Yoshligimning ishqqa to'lgan kunlarin –

Javobi ham so'lg'in gulimasmi sen?

Fursat ber, ko'nglimni yuvay tong bilan,

Shudringga to'ldiray ko'zim jomini.

Shuncha yashab ham topganimcha yo'q,

Afsungar va dilbar hayot nomini[2,167]

deb yozadi iztirob bilan shoir. Yoshlikning ishqqa to'lgan kunlarini so'lg'in gulga, yulduzlarni tun daraxtida pishgan olmalarga o'xshatadi. Bog'larni shamol kabi erkin, bermalol-bedard kezib, zumrad havolarni tuyib, maysalar singari o'limdan qo'rqmay o'zini bir bora suyib yashash niyatini aytadi. Bunday istak hayotni chin dildan sevgan, yashashning beqiyos shirinligini butun vujudi bilan his qilgan kishining qalbidan otilib chiqayotgani yaqqol seziladi. Shu bois, she'rxon ich-ichidan shoiraning bu ezgu istagi ijobat bo'lishini astoydil so'raydi.

Umuman bugungi adabiyotda tabiat tasviri ijodkorlar his-tuyg'ularining ifodachisi sifatida she'rlarga o'zgacha zeb bermoqda. Shoiralarimiz goh gul, gohida daraxt, gohida shamol, sel kabi tabiat hodisalari orqali ruhiy dunyosida kechayotgan g'alayonlarni gavdalantirmoqdalar. Bu holat qoraqalpoq she'riyatida ham ayni o'zbek she'riyati singari davom etmoqda. Atoqli qoraqalpoq shoiri I.Yusupovning quyidagi she'ri so'zimizning isbotidir:

Adam keveli—jolda osken kek emen,

Sayasi mol, bulaq ag'ar qasinda.

Turli tiyiq penen, turli qol menen

Avtograflar bar jazilg'an onda.

Duziv ag'ash el mapine kerekli,

Shavip alip, jayg'a basar sonliqtan.

Jurt aynalip oter qysiq terekli,

Kysiq ag'ash uzaq jasar sonliqtan[3,7].

Ushbu she'rda daraxt obrazi orqali ijodkorning inson haqidagi falsafiy qarshlari ifoda etilgan. "Duziv ag'ash el mapine kerekli" to'g'ri, halol va pok inson xalq manfaati uchun xizmat qiladi, xalqiga xiyonat qilmaydi shu bois ham "Shavip alip, jayg'a basar sonliqtan", el koriga yaragani uchun ham qadr-qimmat kasb etyapti. Ammo "Jurt aynalip oter

qıysıq terekti, Kıysıq ag‘ash uzaq jasar sonlıqtan”. Nopok inson esa na xalqiga na o‘zgalarga naf keltiradi, shu bois hech kimga keragi yo‘qlıkdan qiyshiq terak misoli chopilmaydi ham qadrlanmaydi ham.

O‘zbek adabiyotining iste‘dodli ijodkorlaridan biri Iqbol Mirzoning quyidagi misralariga nazar tashlaylik:

Bir daraxtni ko‘rdim – mag‘rur, barkamol,

Pisandiga yaqin kelmas, qor, shamol:

Istagan faslida gullaydiganday.

Durkun bargi mangu so‘lmaydiganday[4,16].

She‘rda insonlarga xos manmanlik, xudbinlik kabi illatlar “istagan faslida gullaydigan”, “mag‘rur, barkamol”, “qor, shamolni ham pisand qilmaydigan”, “durkun bargi mangu so‘lmaydigan” - daraxtga qiyoslanadi. Tabiat tasviri orqali asosiy fikrni yoritib berish ko‘plab ijodkorlarning asosiy ijod mahsulini tashkil etadi, biroq kutilmagan tashbehlar, betakror ifodalar, yorqin obrazli tasvirlar har qanday ijodkorga ham nasib etavermaydigan haqiqiy iste‘dod sohibigagina tegishli bo‘lishi mumkin. Masalan,

Ko‘klam kelib, iliq tuyg‘ular,

Moviy gumbaz kabi tovlanar,

Maysa bo‘lib ko‘kargan sari,

Afrosiyob tepaliklari, -[5,12]

satrlarida shoir yurtimizda mustaqillik shabadalari esa boshlashini go‘yo ko‘klam kirib kelishiga mengzayapti. Ya‘nikim, bunda hurlik, erkinlik baxti nasib bo‘lgan xalqning hayotiga, xuddi qahraton qishdan toliqqan ona tabiatga bahor qanday iliqlik olib kelsa xuddi shunday iliqlik kirib kelishini uqtirmoqchi bo‘ladi. Endi erkinligimiz bo‘g‘ilmaydi, tariximiz toptalmaydi. Hatto tarixiy inshootlarimiz, muhtasham obidalarimiz ham istiqloq quyoshidan “moviy gumbaz” kabi “tovlanadi”. Agar bu mustaqillik, inshootloq, bardavom bo‘lsa, “moviy gumbaz” “samoviy gumbaz”ga aylanadi. Endi u qudratli kuch! Chunki u xalqning asriy merosi, manguqlik qadriyati. Uni kelajak avlod faqat ko‘klarga mengzashi, osmonlarga tenglashtirilishi ayon haqiqat!

Qoraqalpoq xalqining sevimli shoiri I.Yusupovning quyidagi she‘rida ham tabiat bilan bog‘liq hosisalar ijodkor hisrlarining tarjimoni sifatida tasvirlangandek go‘yo:

Sahar vaqti chiqsam Ma‘shuq tog‘iga,

Tog‘dan bulutlarni haydasa shamol,

Sharqdan kulib boqdi Zuhro yulduzi.

Silkib turgandaysan menga oq ro‘mol,

Kumush buloqlarning sho‘x qaynashi ham

Suv ichishga kelgan yeldek sho‘x marol

Seni esga soldi Amuning qizi.

Senga o‘xshab ketdi Amuning qizi.

Shoirning ko‘pgina asarlarini milliy xulq-atvor, mentalitet, urf-odat, an‘analarning she‘riy timsoli sifatida ham ko‘rsata olamiz. Qoratol, cho‘girma, qo‘biz, saksovul singari qadriyatlarni ulug‘lagan shoirning nomi ham abadiylik kasb etdi. “She‘r, ayniqsa, suluv soz bilan xush ovoz til topishib, qalbdan nido bersa, insonni ham ilhomlantiradi, ham yig‘latadi, ham yupatadi, hayotga oshug‘ etadi, yashashga unday-di. Zamondoshlar ko‘ngliga yoqish, yuragiga yo‘l topish – shoir uchun eng azobli va ardoqli ish. Shoirlik – mening ma‘naviy hayotim, mashaqqatli mehnatim, g‘ururim. Bu kunda esa el qatori yangi zamonga – mustaqillik ayyomlariga yetishib, unga xizmat qilish na-sib etganidan quvonaman”, der edi ardoqli shoir Ibroyim Yusupov.

“Ibroyim Yusupov – qoraqalpoq she‘riyatida muhtasham mak-tab yaratgan betakror siymo. Shoir til orqali adabiyotni, ada-biyot orqali tilni boyitdi, xalq dunyoqarashini kengaytirib, qalblarga go‘zallik, mehru muhabbat urug‘larini qadadi. Shoir badiiy poetikasi, o‘ziga xos obraz yaratish usuli, kitobxonni keng mushohadaga chorlashi bilan qoraqalpoq adabiyotida poe-ziya janrini yangi cho‘qqilarga olib chiqdi”[6,2].

I.Yusupov tabiat hodisalaridan o‘ziga xos poetik detal sifatida mahorat bilan foydalana oladi. Xususan uning quyidagi she‘ri so‘zimizning isbotidir:

Nasibang oq bo‘lsin qishki daladay,

Hayoting yayrasin bahorgi daladay,

Qizil tulki ag‘nar azongi qorda.

Qora sel va tog‘dan soy qular - halak.

Ayozning shiddati aks etar nurda,

Bulutlar ortida rangin kamalak,

Ko‘ngling toy choptirib chiqqan boladay...

Inson orzulari gullar loladay.

Ko‘ngling issiq bo‘lsin yozgi daladay,

Aqling komil bo‘lsin kuzgi daladay,

Orzu dengiziday sarob miltillar.

Yantoq donlar, havo mumday tiniqar,

Joning suv istaydi, soyani tilar.

Ko‘ngling allakimni istab zoriqar

Tun - rohat. Yulduzlar ajib porlagay.

Tepangda chirillab sayraydi to‘rg‘ay...

Qishning oppoqligini oqko‘ngilga, yozning qaynoq taftini qaynoq qalbgaga, bahorning go‘zalligini inson umriga, kuzning hosildorligini inson aql zakovatiga o‘xshatish uchun insonda yuksak qalb va tengszi mahurat bo‘lishi kerak. I.Yusupov har bitta she‘rida tabiat tasviriga murojaat qiladi. Bu esa inson va tabiat ajralmas bir butunlik ekanligining bir nishonasidek go‘yo. “Obraz san‘atkor tomonidan reallikning qayta idrok etilgan va muayyan maqsadni amalga oshirish yo‘lida badiiy sayqallangan, ijodkor ideali bilan shakllantirilgan fikr natijasidir. Tuyg‘u, ruhiy kechinma bilan poetik fikr uyg‘unligi lirik obraz yaratishning asosiy sharti sanaladi. Poetik obraz so‘zning turli ma‘no tovlanishlari tufayli shakllanadi”[7,3].

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, badiiy obraz orqali san‘at va adabiyotda inson tasvirlanadi. Yoki, boshqacha qilib aytganda, badiiy shaklda aks ettirilgan manzara va xarakterlar san‘at va adabiyotda poetik obraz vositasida gavdalanitiriladi. O‘zbek va qoraqalpoq adabiyotidagi mushtarak obrazlar esa ikki xalqning nafaqat hududiy birligini balki madaniyat va ma‘naviyatidagi mushtarakligining isbotidir.

ADABIYOTLAR

1.Ekkerman Y.P. 2016. Gyote bilan gurlunglar. Toshkent: O‘zbekiston.

2.Halima Ahmedova. Umid soyasi. Toshkent: “Nihol” nashriyoti – 2008

3. Юсупов И. Аласатлы дунъя бул. Нукус. Каракалпкитан. 1987
4. Iqbol Mirzo. Sizni kuylayman. Toshkent: "Sharq" – 2007
5. Humoyun Akbar. Intihosiz navolar. Toshkent: "Muharrir" nashriyoti – 2012
6. <https://oyina.uz/uz/generation/86>
7. Zokirova Z. She'riyatda poetik obrazning badiiy-estetik vazifasi // Foreign Languages in Uzbekistan", 2022,

Ózbek hám qaraqalpaq poeziyasında uqsas obrazlar

Rezyume. Bul maqalada ózbek hám qaraqalpaq ádebiyatındaǵı uqsas obrazlar talqılانған. Eki xalıq dóretiwshileri dóretiwshiligindegi kórkem jaqınlıq tábiyat obrazı mısasında ashıp berilgen. H.Ahmedova, I.Yusupov, I.Mirza qosıqları arqalı obrazlardáǵı ulıwmalıq hám ayırmashılıq tárepleri izertlengen.

Kalit sózler. obraz, kórkemlik, milliylik, ulıwmalıq obrazlar, tábiyat, gúl, terek, samal, quyash, vatan, insan.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va qaraqalpoq adabiyotidagi mushtarak obrazlar tahlil qilingan. Ikki xalq ijodkorlari ijodidagi badiiy yaqinlik tabiat obraz misolida ochib berilgan. H.Ahmedova, I.Yusupov, I. Mirzo she'rlari orqali obrazlardagi umumiylik va farqli jihatlar tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar. badiiylik, milliylik, mushtarak obrazlar, tabiat, gul, daraxt, shamol, quyosh, vatan, inson.

Common images in Uzbek and Karakalpak poetry

Summary. This article analyzes common images in Uzbek and Karakalpak literature. The artistic closeness in the works of the artists of the two nations is revealed in the example of the image of nature. Through the poems of H. Ahmedova, I. Yusupov, and I. Mirzo, commonalities and differences in images are analyzed.

Key words. artistry, nationality, common images, nature, flower, tree, wind, sun, homeland, man.

Общие образы в узбекской и каракалпакской поэзии.

Резюме. В данной статье анализируются общие образы в узбекской и каракалпакской литературе. Художественная близость в творчестве художников двух народов раскрывается на примере изображения природы. Через стихи Х. Ахмедовой, И. Юсупова, И. Мирзо анализируются сходства и различия образов.

Ключевые слова: художественность, национальность, общие образы, природа, цветок, дерево, ветер, солнце, родина, человек.

MUMTOZ ADABIYOT AN'ANALARI VA YANGI O'ZBEK SHE'RIYATI

Tajibayeva L.F.

Qoraqalpoq Davlat universiteti

Yangi o'zbek she'riyati vakillari mumtoz adabiyotdagi obrazlardan unumli foydalanish barobarida an'anaviy obrazlar mohiyatini yangilaganı kuzatiladi. Mumtoz she'riyatda faol qo'llangan obrazlar bu davrga kelib, tamomila yangi mazmun kasb eta boshladi. Obraz jamiyatning qiyofasini, Vatan va millat boshiga tushgan kulfatlarni, ijtimoiy holatni yoritishga xizmat qila boshladi. Endi ular mumtoz an'analardan farqli yangi mazmun-mohiyatni ifodalay boshladi.

Yangicha ma'rifatparvarlik adabiyoti namoyandalari hamda jadid shoir-u adiblari Alisher Navoiy ijodiga chuqur hurmat bilan munosabatda bo'ldi. Buyuk shoir asarlarini, ulardagi obrazlar olamini teran o'rgandi. Shuning barobarida, navoiyona obrazlarni yangiladi. "Chig'atoy adabiyoti va tiliga Navoiyning qilg'an xizmati juda ulug'dir, – deb yozadi Cho'lpon. – Bu kungi yangi o'zbek adabiyoti va uning bu kungi sodda shevasi, menimcha, o'sha chig'atoy shevasidan o'zga emasdir. Ba'zi bir kishilar Navoiydan ancha keyin chiqqan adib va shoirimizdan bir-ikkita soddarroq yozg'anlarini ushlab olib, ularni haddan tashqari ko'tarmak bilan narigini bir qadar tubanlashtirmoqchi bo'lsalar ham, Navoiy o'zbek tili va adabiyotida tegishlik yuksak mavqeini olg'andir. Usmonli adabiyotining eng ulug' vakili bo'lg'an Fuzuliyning mashhur usmonli yozg'uchisi Shamsiddin Somibek Navoiydan keyinga qo'yib ko'rsatadir. Mana bu ham Navoiyning birgina o'zbek qavmi adabiyotida emas, umumturk xalqi adabiyotida ham o'ziga yarasha joy olg'anini ko'rsatadir"[1,20]. Bu fikrlar yangi o'zbek she'riyati vakillari ular mumtoz adabiyotdagi obrazlardan tamomila yangi maqsadlarni ifodalashda foydalangani isbotidir.

Oy, quyosh kabi an'anaviy obrazlar mumtoz she'riyatda o'ziga xos poetik ma'no ifodalaganı ma'lum. Jumladan, "G'aroyib us-sig'ar" devonida hazrat Alisher Navoiy mana bunday yozadi:

Boqqach quyosh ruxsorig'a andin qilurmen ko'z yoshi

Kim, ul musofir oyima husn ichra bas monand erur.

Quyoshga tik qarab bo'lmaydi. Agar qaralsa, uning zarrin nurlari ta'siridan ko'z yoshlanadi. Ana shu hayotiy hodisani tamsil etgan buyuk shoir buning sababini quyoshning musofir oyga – safardagi yorga o'xshash ekani bilan izohlaydi. Mumtoz she'riyatdagi husni ta'lil san'atining betakror namunasi bo'lgan ushbu baytda quyosh – mahbubi haqiqiy, oy – majoziy ma'shuqa timsolini ifoda etib kelgan.

"Navodir ush-shabob"ning 205-g'azalida yulduz obrazi mana bu tarzda ohorli ifodalangan:

Bas ettim ashkfishonlig' chu zohir etting yuz, / Nechukki mehr ko'ringach, nihon bo'lur yulduz.

Ulug' shoir baytda: yor yuzini ko'rsatganda, ko'z yoshlarim sochildi, bu xuddi mehr, ya'ni quyosh ko'ringach, yulduzlarning nihon bo'lishiga o'xshaydi, degan fikrni go'zal badiiy tasvir orqali ifodalagan. Ushbu baytda yor yuzi quyoshga, oshiq ko'z yoshlari esa yulduzga tashbeh etilgan.

Oy, quyosh, yulduz obrazlari mumtoz adabiyotda ana shunday poetik mazmunni ifodalab kelgan. Yangi zamon she'riyatida bu obrazlarga ijtimoiy ma'nolar yuklana boshladi. Obrazlarning ijtimoiy ma'no ifodalashi adabiyotning

ijtimoiyligi asnosida ramziyligini ham kuchaytirdi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, bu jarayon adabiyotning badiiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmadi. Yangi o'zbek she'riyati o'zining badiiyati yuqoriligi, tafakkur kashfiyotining betakrorligi bilan alohida ajralib turadi. Bu holatni yangi o'zbek adabiyotidagi har bir shoir ijodida kuzatish mumkin. Yangicha ma'rifatparvarlik adabiyotining zabardast vakillaridan bo'lgan Furqat ijodi ham obrazlarning mazmunan yangilanish xususiyati bilan xarakterlanadi. O'zbek milliy uyg'onish adabiyotida mumtoz she'riyatimizdagi *gul* va *bulbul* obrazlari eng ko'p murojaat qilinadigan obrazlardan biridir. Bu obrazlar poetik tabiati yangilanishi Furqat lirikasidan boshlangan deyilsa, mubolag'a bo'lmas. "Bo'ldi" radifli muxammasining mana bu satrlarida ushbu an'anaviy obrazlar ijtimoiy ma'no kasb etgani buni tasdiqlaydi:

Bahor ayyomi o'tti, na gulu sarvu suman qoldi –
Ki, bulbul birla qumri o'rniga zog'u zag'an qoldi,
Na jomi marg ichmay lolai xunin, kafan qoldi,

Chamanlardin nishon hech qolmadi, illo tikan qoldi,
Zimistoni ajalni bodidin bori xazon bo'ldi.

Bu o'rinda she'r to'laligicha obrazlar ramziyligiga asosan shakllangan. "*Bahor ayyomi o'tti*" ifodasidayoq to'liq ijtimoiy mazmun ifodalanadi. "Bahor ayyomi" aslida xalqning ozod va hur yashagan baxtli onlaridir. Undan keyingi "...na gulu sarvu suman qoldi" obrazli tasviri orqali ana shu saodatli kunlar o'tib bo'lgani, millatning boshiga kulfatlar yog'ilgani talqin etilmoqda. Ko'rinib turibdiki, bahor ham bu o'rinda yangi ijtimoiy mazmunga ega obrazlardan biridir. SHoir ijodi bo'yicha ahamiyatli tadqiqotlar olib borgan professor Nurboy Jabborov talqiniga ko'ra, bu o'rinda: "Bahor – taraqqiyot ramzi. Shoirning yozishicha, u o'tib bo'lgan. SHuning uchun ham bulbul birla qumri o'rnini zog'u zag'an egallagan. Bulbul birla qumri obrazlari milliy davlatchilikni ifoda etsa, zog'u zag'an –mustamlakachilar obrazi. "*Chamanlardin nishon hech qolmadi, illo tikan qoldi*" satri orqali ijodkor milliy davlatchilik o'rnini Rus mustamlakasi zabt etganiga ishora qiladi. Ajal zimistoni – istibdod timsoli. U bor mavjudlikni xazonga aylantirgan. Binobarin, istibdod bois Vatan va millat fojiaga yuz tutgan, milliy an'analar toptalgan, elning huquqi, erki poymol etilgan"[2,28].

Furqat lirikasida asos solingan ushbu obrazlar yangilanishi jadid she'riyatida yanada takomilga etkazildi. Abdulla Avloniy she'riyatida bu hol, ayniqsa, yaqqol kuzatiladi. Shoirning "Ta'rifi gul" she'ri, shu jihatdan, o'ziga xos ekani bilan qimmatlidir: Xor alindan bag'ri qon o'lmish, bo'yanmish qona gul,

G'uncha bag'rin chok etub, afg'on qilur afsona gul.

Mumtoz she'riyatda xor (tikan), odatda, raqib obrazi ramzi bo'lib keladi. Ushbu baytda esa ijtimoiy ma'noda qo'llanib, mustamlakachilar mazmunini ifodalagan. Garchi an'anaviy aruzda, ramali musammani solim (taqti'si: foilotun, foilotun, foilotun, foilon) vaznida yozilgan bo'lsa ham, obraz mohiyati yangilangani jihatidan qimmatlidir. Mana bu baytda ham "zolim tikonning yorasi" haqida so'z ketadi.

Yuzdagi xoli emas, zolim tikonning yorasi,

Kecha-kunduz xaxmi g'am birlan butun o'rtona gul.

Bu o'rinda tikon – gul (yuqoridagi baytda xor – gul) tazodi, *gul*, *g'uncha* obrazlari hosil qilgan tanosub, "g'uncha bag'ri", "xaxmi g'am" istioralari, *afsona*, *zolim* sifatlovchilari, yuzdagi xolning zolim tikonning yorasiga o'xshatilishi – tashbih kabilar g'azalda mumtoz badiiy san'atlardan yangicha ijtimoiy ma'noni ifodalashda mahorat bilan foydalanilganini ko'rsatadi. Quyidagi baytda ham ushbu mazmun izchil davom ettirilgani kuzatiladi:

Subhidamda yuzlarindan mavj uran shabnam emas, / Xor zulmindan to'kar ko'z yoshini durdona gul.

Tashbehlar o'zgarishi ijtimoiy mohiyatni kuchaytirish barobarida g'azal badiiyatini ham yuksaltirgani ahamiyatlidir. Bu esa, ijtimoiylikni badiiyatga zid qo'yish to'g'ri emasligi, she'rning poetik mukammalligi, birinchi navbatda, ijodkorning iste'dodiga bog'liq ekani haqidagi xulosaga olib keladi. Abdulla Avloniy deyarli har bir baytni tikan va gul ziddiyati asosiga qurgani g'azalning teran mantiq va yuksak badiiy mantiq asosiga qurilganidan dalolat beradi. Mana bu baytlar tahlili ham ushbu fikrni tasdiqlaydi:

Gar sabo tebratsa gulni, xush isi nevchun chiqar,

Bag'riga botgan tikanlardan kelur afg'ona gul.

Naylasun bechora gul botmish vujudiga tikan,

Xaxmiga marham uchun yafrog'iga chulg'ona gul.

Avvalgi baytda sabo tebratgan guldun xush is chiqishi bag'riga botgan tikanlardan kelgan afg'onga bog'lanishi, keyingisida gulning yaprog'iga chulg'anishi vujudiga botgan tikanlar bois ekani bilan izohlanishi – har ikki baytda san'atkorona qo'llangan husni ta'lil istibdod siyosati bois Vatan va millat boshiga tushgan kulfat san'atkorona ifodalangani Avloniyning mazkur obrazlar mohiyatini tubdan yangilaganini ko'rsatadi. Mazkur baytlarda, bundan tashqari, tazod (gul – tikan), tanosib (gul, yaproq), sifatlovchi-sifatlanmish munosabati (xush isi, bechora gul) singari badiiy san'atlar ham mahorat bilan qo'llangan. Ushbu she'rni tahlil qilar ekan, jadidshunos Begali Qosimov mana bunday xulosa chiqaradi: "Mumtoz adabiyotimizda ming yillardan beri ishlanib kelgan gul, bulbul, yor, ag'yor, may, charx (dunyo) kabi obrazlar Avloniy ijodida boshqacha ohang, boshqacha mazmun kasb etadi. Beixtiyor xor (tikan) mustamlakachi istibdodini, bag'ri qon gul esa jafokash Turkistonni eslatadi"[3,278]. Ushbu misollar tahlilining o'ziyoq yangi o'zbek she'riyatidagi poetik obrazlar takomilida mumtoz adabiy an'analar o'ziga xos badiiy-estetik omil vazifasini o'tagani, bu davr she'riyatida obrazlar mumtoz obrazlar negizida shakllangani isbotidir.

Mavjud poetik janrlar ijtimoiy masalalar ifodasiga yo'naltirilishi. YAngi o'zbek she'riyati janrlar takomilida ham mumtoz adabiyot xazinasiga tayandi. Endi ijodkorlar mumtoz adabiy janrlarga ham davr talabidan kelib chiqqan holda Vatan va millat hayotidagi murakkab va ziddiyatli voqelik mohiyatni singdira boshladi. Bu hol dastlab Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar singari shoirlar ijodida kuzatiladi. Jumladan, Ubaydulla Zavqiy "Ko'z ochaylik" radifli muxammasida mana bunday yozadi:

Fursat g'animat, ahbob, millatga ko'z ochaylik!
Sa'y ila jonu dilda himmatga ko'z ochaylik!
Dinu diyonat istab, g'ayratga ko'z ochaylik!

Haq amri farz birla sunnatga ko'z ochaylik!
Umr o'tdi g'aflat ila ibratga ko'z ochaylik!

Avvalo, muxammas uchun tanlangan radifga diqqat qaratilsa, unda milliy uyg'onish adabiyotining asosiy mohiyati aks etgani kuzatiladi. Qofiya bo'lib kelgan millatga, himmatga, g'ayratga, sunnatga, ibratga so'zlari tashigan ijtimoiy mazmun bu she'rning mumtoz muxammaslardan keskin farq qilishini ko'rsatadi. Demak, mumtoz she'riy janr o'zgacha ma'no kasb etyapti. Unda milliy uyg'onish, dinu diyonat va Haq amrini baland tutish g'oyasi betakror badiiy talqin etilgan.

Ushbu she'rni Furqatning yuqorida tahlil etilgan "Bo'ldi" radifli muxammasining mantiqiy davomi, deyish mumkin. Zavqiyshunos SHahlo Karimova shoir ijodidagi janrlar taraqqiyoti va o'zgarishini tadqiq etgan holda, quyidagi fikrlarni bildiradi: "Ko'z ochaylik" radifli muxammasiga e'tibor beraylik. Muxammas boshdan-oyoq targ'ibotchilik va da'vatkorlik ruhi bilan sug'orilgan. Zavqiyning an'anaviy yo'nalishda yaratilgan lirik asarlaridan farqli o'laroq davr ruhini ifodalovchi bu she'ri ijtimoiy mavzuda yozilgan. SHoir ijtimoiy hayotga befarq bo'lmagan. U yurtning vijdonli kishilari qatori xalq ahvoliga chin dildan kuyingan. "Qaro zulmat qa'riga botgan millat"ning ruhiga darmon bo'lish yo'lini izlagan va o'z tashvishli o'ylarini asarlariga singdirishga harakat qilgan"[4,131].

Bu kabi holatlarga yangi o'zbek she'riyatining ilk bosqichidayoq duch kelish mumkinligiga Komil Xorazmiyning qasidalari yorqin misoldir. Bilamizki, mumtoz adabiyotda qasida o'ziga xos adabiy-estetik qonuniyatlarga asoslangan mustaqil janrdir. Yangi o'zbek she'riyatida qasidalarining yaralishi an'ana va mazmuniy yangilanishi negizida kechdi. Masalan, Xorazmiy qasidalarida mumtoz adabiyotning aynan qasidaga xos bo'lgan nazariy asoslari to'liq aks etgani kuzatiladi:

Bahordin demagil bu sifat tarovatlar,
Qachon bu yilg'idek o'ldi hamisha bor bahor.
Chu sokin o'ldi zumurad sarir uza guldek,
Jahonni ayladi sultoni nomdor bahor.

Shahi yagona Muhammad Rahim soniy deb,
Nigini davlat uza berdi ishtihor bahor.

Muallif bahorning betakrorligini, har doimgidan ham bu yil betakror go'zallikka ega ekanini Feruzning taxtga chiqishi voqeasi bilan bog'laydi va bu kabi ifoda uslubi aynan mumtoz adabiyot qasidachiligiga aynan muvofiq keladi. Biroq yangi o'zbek she'riyatida shunday qasidalar ham yaratildiki, ular mazmuniy novatorlikning yorqin ifodasidir. Masalan, Furqat qasidalari shaklan mumtoz adabiyot an'alariga tayangan bo'la ham, mazmunan o'zida yangi o'zbek she'riyati xususiyatlarini to'liq namoyon etadi. Uning oqpodshohga atab yozilgan qasidasi mumtoz adabiyotdagi qasidalaridan mazmunan tamomila farqli xususiyatlarga ega. Qasidadagi:

Hukumat intizomin ko'r: tajovuz aylab insondin,
Siyosat zarbatidin larzalar sheri jayon etti.

Sipohiy shersavlatdur, livosi ajdaho paykar,
Olib ko'b shahmi, alqissa, tasxiri jahon etti –

kabi misralarning o'ziyoq Furqat ijodida qasidachilik mohiyat jihatidan yangilanganini yaqqol ko'rsatib beradi. Boisi, qasidachilik an'anasiga ko'ra hukmdor madh etilishi, uning sifatleri ulug'lanishi lozim. Biroq yuqoridagi misralar bu an'ananing tamoman ziddidir. Bosqinchilik siyosatiga ishora, insoniylik chegarasidan tajovuz qilish (tashqariga chiqish), ajdaho libosli sipohiy – bularning barchasi shoirning oqpodshoh va uning siyosatiga qarshi munosabatini yorqin va ta'sirli aks ettiradi. Qasidadagi: *"Haqiqiy podshohkim, jahonni intizomi-chun, Majoziy podshohlarni jahong'a hukmron etti"* ifodasiyoq Furqatning qasidachilikni yangilay olganidan dalolat beradi. Bu qasida nafaqat mazmunan, qolaversa, tuzilishiga ko'ra ham mumtoz adabiyotdagi ushbu janr namunalaridan farq qiladi. Bu haqida professor Nurboy Jabborov quyidagicha fikr bildiradi: "An'anaga ko'ra, qasidaga so'zboshi yozilmaydi. Furqat esa asarni so'zboshi-izoh bilan boshlaydi. Unda, jumladan, mana bunday satrlarni o'qiymiz: *"Zimistoni shabistonlarkim, siyohbaxtlar ro'zgoridek qaro va sohibi afkorlar andishasi yanglig' uzun va beintihodur. Bu laylatu-d-dajoda uyqu durrojlari ko'zlar oshyonasidin ramida qilib, xayol nasoyimi har tarafg'a varzida qilur erdi..."*. "Oqpodshoh"ga bag'ishlangan qasidaning debochasi chuqur iztirob ifodasi bo'lgan *"Siyohbaxtlar ro'zgoridek qop-qora, zimiston tun"* tasviri bilan boshlanishi bejiz emas. Bu tasvir mazkur debocha davomida *"jo'shi bahori rashki gulistoni Eram"* deya ta'riflangan Farg'ona mamlakati, *"bu roqimi tasvidotning asl shajarai vujudi... obu havosi obyorlig'i birla tarbiyat topmish bo'lg'on"* Xo'qand gulshanining istibdod zulmatida qolganiga ochiq ishoradir. Aks holda podshoh madhiga bag'ishlangan qasida bunday dard-alam, iztirob ifodasi bilan boshlanmagan bo'lar edi"[5,132]. Furqat ijodi Navoiy an'alariga ergashgani, o'zida mumtoz adabiyotga cheksiz havas va intilishni aks ettirgani holda, novatorlikni namoyon etishi, tafakkurning beqiyos qirralarini akslantirishi va ijtimoiy faolligi bilan alohida ajralib turadi. Zero, yangi o'zbek she'riyatida "Furqat va uning zamondoshlari lirikasi mumtoz nazmiy an'analardan yangi o'zbek she'riyatiga o'tishda o'ziga xos adabiy ko'priq vazifasini o'tadi, deyish mumkin. Ushbu adabiy-estetik omil jadid she'riyati yuzaga kelishida muhim o'rin tutdi"[5,131]. Qolaversa, Furqat ijodidagi munojot, g'azal va musaddaslarda ham ayni an'ana zamiridagi novatorlik yaqqol kuzatiladi. Uning munojotidagi:

Mayi ilmdin masti irfon etib, / Nasib etma jomi jaholat manga – kabi misralaridayoq ma'rifatparvarlik adabiyotining bosh g'oya va maqsadi aks etadi. Bu kabi g'oyalar nafaqat Furqat, qolaversa, yangi o'zbek she'riyatining boshqa ko'plab ijodkorlari she'riyatida ham davom etdi. Masalan, Avloniyning hamd va na't mazmunidagi she'rlarida ayni xususiyat etakchilik qiladi. Ularda mumtoz adabiyotdagi usullar bir qadar saqlangani holda, g'oya va mazmun o'zgara boradi. Mumtoz adabiyotda hamd va na'tlarda shoirning Allohga madhi, tavbasi kabi mazmun aks etsa, Avloniy o'z hamd va na'tlarida bir qadar dunyoviy masalalarni qalamga oldi. Jaholatga botgan millat holiga najot izladi, Alloh taolodan ilm nuri

bilan insonlar qalbini yoritishni so'radi, yagona najot ilmda ekanligini, millatning ma'rifat vositasidagina taraqqiyga erishmog'i mumkinligini ta'kidlagani holda, uning jaholat girdobida qolganidan iztirob chekdi:

Bu na zamonki, millati holi zabundir,
Bug'zu adovat o'rtada haddan fuzundur,
Har kas o'zining nafsi uchun sarnigundur,
Jahl o'tina yonib dilimiz la'lgandur,

Ummat amalni tashladi, ko'zi yoshi xundur,
Hijron – biz, o'zgalar hama sarvati funundur,
Sizdin tarahhum istayur islom, yo habib,
Boq, ummatingizni holina bemor ham g'arib.

Ko'rinib turganidek, na'tda ijtimoiy mazmun etakchilik qilmoqda. Bu holat mumtoz adabiyot uchun xos bo'lgan hamd va na'tlarning mohiyati, tabiati davr talabiga muvofiq o'zgarishga uchraganidan dalolat beradi. Janr mohiyatidagi ushbu o'zgarish, albatta, muallifning dunyoqarashi va maqsadlari bilan ham chambarchas bog'liq jarayondir. Bu kabi usullar, an'ana negizida yangilikning kashf etilishi yangi o'zbek adabiyoti uchun xos xususiyatdir. Hech ikkilanmay aytish mumkinki, yangi o'zbek she'riyati janrlari yangilanishi va poetik takomilida mumtoz adabiyotning o'rni beqiyosdir.

ADABIYOTLAR

1. Чўлпон. 500 йил. /Асарлар. Тўрт жилдик, IV жилд. – Т.: “Akademnashr”, 2016, 20-бет
2. Жабборов Н. Фуркатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. док-ри.... дисс. – Тошкент, 2004. – Б.28.
3. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Т.: Маънавият, 2002. – Б. 278
4. Каримова Ш. Ўзбек мумтоз шеъриятида поэтик мазмун ва шаклий изланишлар. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD).... дисс...Т. 2018. Б.131.
5. Жабборов Н. Алишер Навоийнинг увайсий шогирди. //Алишер Навоий. Халқаро журнал. 2022, 2-сон. -Б.132.

Klassikalıq ádebiyat dástúrleri hám jana ózbek poeziyası

Annotaciya. Bul maqalada ja'na ózbek poeziyasini' qálplesiwinde klassikalıq ádebiyat dástúrlerini' tásiri hám klassikalıq ádebiyatta'gi dástúriy obrazlardıń socialıq áhmiyetke ie ekenligi úyrenilgen.

Kalit sózler. Klassikalıq, dástúr, áǵartıwshılıq, jadid, obraz, lirika, sociallıq, ay, quyash, juldız.

Mumtoz adabiyot an'analari va yangi o'zbek she'riyati

Rezyume. Ushbu maqolada yangi o'zbek she'riyatining shakllanishida mumtoz adabiyot an'analarining ta'siri va mumtoz adabiyotdagi an'anaviy obrazlarning ijtimoiy mohiyat kasb etishi tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar. Mumtoz, an'ana, ma'rifat, jadid, obraz, lirika, ijtimoiy, Oy, quyosh, yulduz.

Klassicheskie literaturnye traditsii i novaya uzbekskaya poeziya

Резюме. В данной статье исследуется влияние классических литературных традиций на формирование новой узбекской поэзии и обретение социальной сущности традиционных образов в классической литературе.

Ключевые слова. Классика, традиция, просвещение, модерн, образ, лирика, социальное, луна, солнце, звезда.

Classical literary traditions and new Uzbek poetry

Summary. In this article, the influence of classical literary traditions on the formation of new Uzbek poetry and the acquisition of social essence of traditional images in classical literature are studied.

Key words. Classic, tradition, enlightenment, modern, image, lyric, social, moon, sun, star.

TUSH-HIKOYALARDA BADIY PSIXOLOGIZMNING AHAMIYATI

Sadullayeva M.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Aytish joizki, hikoya syujetida badiiy psixologizmning o'rni nihoyatda ahamiyatli. Agar ijodkor yaratgan asarning syujeti kitobxonga ma'qul kelsa, demak, muallif psixologik holat tasvirini maromiga yetkazib tasvirlaganidir. Chunki asarning badiiy saviyasi, undagi ruhiyat tasvirining qay yo'sinda ifodalanishi, tasvirning kitobxon ruhiyatiga ta'sir o'tkazishida ko'rinadi. Ba'zi bir hikoyalar syujetidagi asosiy psixologik holatni tashuvchi unsur bu tushdir. Tush noestetik hodisa bo'lsa-da, adabiyotda undan ko'pincha estetik hodisa sifatida foydalanishadi. Tush motivining syujet tarkibidagi o'rni bo'yicha bir qator adabiyotshunos olimlarning tadqiqotlari mavjud. Masalan, tadqiqotchi Sh.Istamovanning “Abdulla Qodiriy boshqalardan farqli o'laroq, birinchi bo'lib yangi janr – romanda an'anaviy tush motividan foydalandi. Yozuvchi Otabek taqdiridagi fojia aslida jamiyatdagi inson erki muammosi bilan bog'liqligini ochib berish uchun tushni poetik vosita sifatida tanlay oldi. O.Yoqubov, P.Qodirov, Mirmuhsin, O'.Umarbekov, N.Aminov, O'.Hoshimov, Tohir Malik, Muhammad Ali, Erkin A'zam, Ahmad A'zam, Nazar Eshonqul, Ulug'bek Hamdam, Ilhom Zoyir va boshqa zamonaviy adiblar asarlarida tushning ko'proq ruhiy tahlil vazifasi kuzatiladi[3;15]” degan fikrlarida ham aynan tushning asar syujetida ko'proq ruhiy holatga taalluqli o'rinlarda qo'llanilishini ta'kidlagan. Tush tasviri badiiy asarning hattoki butun syujetini qamrab olishi, ba'zan esa asarda tugun bo'lib kelishi ham, voqealar rivoji, xotimasida ham hal qiluvchi ro'lni bajarishi mumkin.

Masalan, yozuvchi Ulug'bek Hamdamning “Bir piyola suv” hikoyasining butun syujeti tush asosiga qurilgan. Hikoya muqaddimasidan boshlab tush tasviri jumboqli tugun bilan harakatga keladi va bu tugun tadrijiy ravishda voqealar rivojida muhim ro'l o'ynaydi. Odatda, tush tasvirida qahramon nomi, makon-zamon, voqealar bo'ladigan joylar haqida aniq ma'lumot beriladi. Lekin Ulug'bek Hamdamning tush hikoyalari ko'p hollarda o'zining mavhumligi bilan ajralib turadi. Mazkur hikoyada qahramonga nom ham berilmaydi, unga berilgan topshiriq, ya'ni yukning qanday yuk ekanligi ham,

uning qayerga va nima maqsadda olib ketilishi ham mavhum bo'lib, faqat asar qahramoni topshiriqni shom tushgunga qadar manzilga eltishi lozimligi aytiladi. Hikoyada tush tasviri voqea-sargushat, ramziy-majoziylik asosida qurilibgina qolmasdan, balki yozuvchi ifodalamoqchi bo'lgan asosiy g'oyani ham ifodalaydi. Ya'ni tush va o'sha tushning tafsilotlari, undagi hodisalar o'ziga xos ramziylik kasb etibgina qolmay, muallif niyatini anglatadi. Ulug'bek Hamdamning "Bir piyola suv" hikoyasi yuqorida ta'kidlangandek, ramziy ifoda asosida bayon etilgan bo'lib, undagi, "bir piyola suv", "karvonsaroy", "ayol" obrazlari, o'ziga xos ramziy ma'no tashiydi. Mazkur hikoyada yozuvchi inson hayoti davomida oldiga qo'ygan maqsadi va unga erishish yo'lida esa nimalargadir chalg'ishi va shuning natijasida maqsadiga erisholmasligi, vaqtni boy berishi mumkinligi kabi dolzarb ijtimoiy-falsafiy muammolarni aks ettirgan. Hikoya quyidagi tasvir bilan boshlanadi: *"Menga vazifa yuklatilgan edi. Biroq nima uchun aynan menga? – bilmayman. Kim va qanday vaziyatda topshiriq berdi? – buni ham negadir eslay olmayman. Yodimda qolgani – nimadir ortilgan, ikkita ot qo'shilgan aravani shom tushgunga qadar manzilga eltishim zarur. Nega endi shomga qadar? Bu savolning javobi ham menga qorong'i... Yana "yo'lda chalg'imasang bas, yukni manzilga o'z vaqtida eson-omon eltasan", deyilgani hammasidan oshib tushdi: jumboqmisan jumboq"*.

Hikoyada qahramonga muhim vazifa shomga qadar bajarilishi lozimligi aytilgan. Ko'rinadiki, topshiriq noma'lum kimsa tomonidan aynan shomga qadar ado etilishi, bu yo'lda esa hech narsaga chalg'imasligi va aynan nima uchun shomga qadarligi ham mavhumligicha qoladi. Muallif nega aynan "shom" vaqtini tanlaydi. Agar sinchkovlik bilan qaralsa, bu yerda yozuvchi katta ramziy ma'noni ifodalaganiga ishora qiladi. Ma'lumki, shom – qorong'ulik, tun paytini bildiradi. Adabiyotda ijodkorlar "shom" paytiga o'ziga xos ramziylik yuklashadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanining boshlanishini shunday tasvirlaydi: "1264-inchi hijriy, dalv oyining o'n yettinchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitaladir...". Romanda voqea-hodisalar qish fasli, shom namozi vaqti, qorong'ulik tasviri bilan boshlanadi va asar xotimasi ham qorong'ulik bilan tugashi, ya'ni Yusufbek hoji qora xat olgani va O'zbekoyim bilan qora aza kiyim kiyishida alohida ma'no borligini ta'kidlash o'rinli. Shunisi, xarakterliki, yozuvchi Ulug'bek Hamdamning yuqoridagi hikoyasida "shomga qadar" deb inson hayotining so'nggi pallasini nazarda tutgan bo'lsa ajabmas. Ya'ni inson umri davomida orzu-maqsadlari yo'lida harakat qiladi, o'zidan yaxshi nom qoldirish uchun yelib-yuguradi. Ammo hikoya qahramonining esa maqsadi yo'lida dunyo lazzatlariga chalg'ishi, makr-hiyalarga uchishi, bir so'z bilan aytganda, nafsining quliga aylanishi uni maqsadga erishishidan chalg'itadi. Topshiriq bajarish uchun yo'lga otlangan qahramonning yo'l azoblari, suv istab chanqashi va undagi ruhiy holat tasvirini shunday chizadi: *"Qani endi bu qaqragan cho'l aro bir zilol suvli quduqqa duch kelsamu undan qonib-qonib ichib tashnaligimni qondirsam. Aqalli bir piyola suv bo'lsayam roziydim. Bir piyola suv.."*[4;5]. Yoki *"Biroq chanqoq ham borgan sari zabtiga olar, ichimga anavi o'rkach-o'rkach qaynoq qumliklar ko'chib o'tayotganga o'xshardi"*[4;7].

Ko'rinadiki, inson maqsadiga yetishishda turli qiyinchiliklar, mashaqqatlar va shu kabi turli sinovlarga duch keladi, sinaladi, xuddi hikoya qahramoni chanqab, bir piyola suv ilinjida azoblanganday. Asar xotimasida qahramonning kutilmagan holatga duch kelishi, ya'ni maqsadi yo'lida toliqib, chanqab suv izlab yurishi va bir piyola suvning haqqini ado etaman deb ne azoblarga tushishi, oxir-oqibatda esa aravasidagi yuk, ne ko'z bilan ko'rsinki, suv to'la ko'zalar ekanligini ko'rib hayratda qolganligida ham aslida hayot haqiqati bor. Inson umri ana shunisi bilan ajabtovur.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, tush epizodi hikoyaning qaysi qismi tarkibida kelishidan qat'iy nazar butun bir asarning asosiy g'oyasini o'zida yuklaydi. Ko'p hollarda yozuvchi o'zidagi murakkab o'y-kechinmalari, ruhiy olamini tush tasviriga o'tkazadi. Tush epizodi asarda syujet qismlarini bir-birga bog'laydi, shuning uchun ham ijodkor bir tushdan, yoki aksincha bir necha tush tasvirlarini keltirishi mumkin. Masalan, Ulug'bek Hamdam nafaqat hikoyalarida, balki romanlarida ham tush tasviridan unumli foydalangan. Birgina "Sabo va Samandar" romanida 20 ta tush motivi borligi ma'lum[3;15].

Shunday bir hikoyalar borki, bunday asarlarda hikoya ichida hikoya shaklida tush tasviridan foydalaniladi. Ba'zi bir hikoyalarning kompozitsion-uslubiy qolipiga ko'ra, ularda voqelik bayoni ko'pincha "edi", "emish" to'liqsiz hikoya fe'li orqali ifoda etiladi. Yuqorida biz tahlil qilgan "Bir piyola suv" hikoyasi "edi" shaklida boshlanadi. Ayrim hikoyalar syujetida qahramon ko'rgan tushning xotiri, uning ruhiyatidagi evrilishlar bilan bayon etiladi. Masalan, yozuvchining yana bir hikoyasi "Unutilgan nay navosi"da aynan shunday tasvirni kuzatish mumkin: "Olis-olislarda chalingan hazin nay sasi nihoyat yaqinlashib, shundoq quloqlari ostida yangraganda Alisher cho'chib uyg'ondi. Uyg'ondiyu negadir bu safar nay sadosi uyqusi bilan birga o'chmadi: aksincha, endigina u ko'z ochgan xobxonani, dahliz va yo'lakni, hatto tashqarini, boringki, butun olamni to'ldirib chalindi, chalinaverdi"[4;40]. Demak, asar qahramonning tush ta'siridan cho'chib uyg'onishi va unga tanish bo'lgan hazin nay sasining qulog'i ostidan ketmasligi, butun xayolini, o'y-fikrini qamraganligini ko'rish mumkin. Muhimi, muallif hikoyaga tanlagan sarlavhasi-yu, bir qarashda hikoyaning asl ma'nosini anglash imkonini beruvchi epigraflar yozuvchining badiiy quvvatini aniq-tiniq ko'rsatadi. Jumladan, hazrati Mavlono Rumiyning: *"Tinglaqil, nay ne hikoyat aylagay, Ayriqlardan shikoyat aylagay"* misralari bilan bir Musofirning: *"O'lsam, yuzimni yurtimga qaratib ko'minglar"* tarzidagi vasiyat so'zlari hikoyaning asl g'oyasini, mazmun-mohiyatini o'zida jamlagan.

Asarda tush tasviri bilan bog'liq tafsilotlari keltirilmaydi. Faqatgina hikoya qahramoni Alisherning xotiridan ketmagan, butun ruhiyatiga ta'sir etgan o'sha mungli nay ovozi va uning qahramonning yuragiga solgan iltiroblari, yurt sog'inch, alam, sevgi, xiyonat, hijron kabi ruhiy hissiyotlar iskanjasida qolishi psixologik nuqtayi nazardan mahorat bilan tasvirlanadi. Ya'ni yozuvchi hikoyada inson ruhiyati, ruhiy dunyosi, o'y-kechinmalarini ochib berishda tush motivining qay darajada muhim vosita ekanligini ko'rsatib o'tgan. Quyidagi tasvirda tush xotirining inson psixologik holatiga ta'siri yana-da yaqqolroq aks etgan: *"Alisherning o'pkasi to'ldi, ich-ichidan alamli xo'rsiniq otilib chiqdiyu zum o'tmay unsiz*

yig'iga, yig'i esa zo'r ichikishga aylandi"[4;41]. Muallif ruhiy holatni tasvirlash jarayonida uni tadjriy o'stirib psixologik holatni yanada quyuqlashtiradi. "o'pkasi to'ldi", "ich-ichidan alamli xo'rsiniq o'tili", "unsiz yig'i", "yig'i esa zo'r ichikishga aylandi" kabi iboralar ruhiy holatni teranroq anglash, uni borgan sari kuchayishiga xizmat qilyapti. Bu kabi holatlarda hikoyani tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, yozuvchi asar syujetida voqea-hodisa tasviriga emas, ko'proq uning psixologik tasviriga e'tibor qaratgan. Insonni anglash qiyin, uni nima istayotganini hatto o'zi ham ba'zan tushunmaydi. Buning natijasida ko'proq, inson o'z-o'zi bilan muloqotga kirishadi, bahslashib-tortishadi, oxiri yo'q savollar beradi. Muallif ham qahramonning ichki po'rtanalarini ko'p hollarda o'z-o'zi bilan aloqaga kiritish orqali tasvirlashga harakat qiladi. Va bu kabi psixologik o'rinlarda ichki monolog asosiy vazifani bajaradi: "Vo darig', bu nimasi? - tiliga bodroqdek toshdi savollar Alisherning - Men bilan kim berkinmachoq o'ynayapti, kim? Nega yana nay? Tag'in tushimdagi nag'masi bilan? Buning sir-u sinoati nedir?..". Oxiri yo'q javobsiz savollar qahramonning turli ko'yga soladi, ruhan azob beradi.

Quyidagi parchada esa qahramonning nazdida atrofidagi kimsalar ham xuddi uning kabi yonib tugayotgan shamdek ko'rinar, o'zligini yo'qotib o'zga insonga aylanib borayotgan edi: "Nazarida bu ulkan shahardagi millatdoshu yurtdoshlarning hammasi - o'zi doxil - yog'i ado bo'layozgan pilikdek tutab borishayotgandi. Chunki o'zlaridan keyin... tamom - nuqta. Farzandlari - boshqa olam, boshqa odamlar! Ular shu tuproqning fuqarolari, tilidan tortib ruhigacha...Balki... Ha, Alisher nihoyat yengildi - ko'ngliga yon berdi... Uchoqqa biletdi oldiyu O'zbekistonga uchdi. Botinda chalina boshlagan nay navosi uni Vatanga boshlab ketdi... ". Aslida, haqiqat ham shu. O'zga yurt o'z yurtindan ustun bo'lmas. Yillar o'tgach, vatan sog'inch, tuproq is, ota-ona qadri, yaqinlar hamma-hammasi, o'sha mungli nay sasi kabi insonni yurak-bag'rini azoblaydi. Ammo u payt kelganda, hammasi ortga qaytib bo'lmas, imkonsiz tuyuladi. Hikoya so'ngida ham Alisher nay sasini qayerdan kelayotganligini anglab yetadi. Ammo ko'nglidagi istakni tiliga ko'chirolmas edi: "Alisher o'z botinida chalinayotgan navoning qaydan kelayotganini nihoyat topgan, hayratdan toshdek qotqandi... Faqat... faqat vujudini ko'tarib begona yurtga uchib ketayotgan temir qushga ko'ngil nidosini - "to'xta, tushib qolayin!" degan kuchli istakni demas, deymasdi...".

Mazkur hikoyada, ona yurt sog'inch, muhabbati, nay timsolida o'ziga xos ramziy-majoziy ma'no kasb etgan.

Yozuvchining tush-hikoyalaridan yana biri "Tosh" hikoyasidir. Hikoya o'ziga xos ramziylik kasb etishi uning sarlavhasidan ayon bo'ladi. Tosh bu insonning ichida yotgan bir illat, nafs, xirs, yovuzlik. Inson go'zallikka qarab intilganida bu toshning og'irligini, hatto borligini his qilmaydi. Chunki "go'zallik dunyoni qutqaradi" degan qarash bor. Ulug'bek Hamadam hikoyasida ana shu go'zallik "ayol" obrazida namoyon bo'ladi. Tashqi qiyofasidan go'zal ko'ringan xurliqo, aslida makr, shayton, insonni yo'ldan adashtiruvchi kabi timsoliy-majoziy ahamiyat kasb etadi: "Shu payt orqadan qadam tovushi eshitildi. Zum o'tmay yonginamdan muattar bo'y taratib, allaqanday yaltiroq libosga chulg'angan notanish ayol o'tib qoldi. Kayfiyatim ta'siridami, bilmadim, unga berilibroq e'tibor qildim. Hammasidan oldin uning xush bo'yi allaqachon dimog'imni qitiqlab ulgurgandi, ayni chog'da ayolning qaddi-qomatiga ko'z soldim: entiktiradigan darajada go'zal!.."[4;155]. Muallif qahramon tilidan ayolning tashqi siyratini shunday chizadiki, undagi go'zallik borgan sari oshadi, insonni zanjirdek o'ziga bog'laydi. Har bir xatti-harakati, tuzilishi, butun tanasini tasvirlar ekan, go'yo bejirim, jon olguvchi, buni so'z va qalam bilan chizishning iloji yo'qligini mahorat bilan tavirlaydi. Aslida ham hayot bir ayol kabitir. Dastlab go'zal, maftunkor, o'ziga chorlaydi. So'ngra, boshing borib toshga urulgandagina, ayolning ya'ni o'sha go'zallikning ham boshqalardan farqi yo'q, nafsqa qul ekanligini anglaysan. Ayniqsa, hikoyada ayolning hamma qatori baliqqa navbatda turishi, baliqning ko'z o'ngida majaqalangan boshini bamaylixotir tomosha qilishi, asar qahramonining nafratiga, go'zallik ortidagi chirkinklikka toqati chiday olmay qayt qilishiga sabab bo'ladi. Shu vaqtdan boshlab qahramon bag'ridagi bosilib yotgan toshning og'irligini qayta his qiladi, butunlay boshqa qiyofaga kirib, o'sha og'irlikni tashqariga chiqaradi. Yozuvchining badiiy mahoratining qirralaridan biri ham ana shu haqiqatni oddiy tosh misolida anglata olganligidadir. Inson qachongina boshi toshga urulib qaytganidagina, go'zallik ortidagi yovuzlikni ko'ra boshlaydi. Asarning tush hikoya deyilishining boisi, tush epizodi mazkur hikoyada xotima sifatida beriladi. Va bu orqali yozuvchi maqsadi, asar tagzamiridagi purma'no g'oyasi namoyon bo'ladi: "O'sha kuni kechasi mijja qoqmay to'lg'onib chiqdim. Tongga yaqin esa ko'zim ilinibdi. Keyin tush... Unda men qo'limda tosh bilan ko'chalarni kezar, duch kelgan odamning boshiga u bilan urar, qonatar ekanman. "Axir bu... axir bu tosh mening ichimda edi-ku, qachon, qanday qilib qo'limga tushib qoldi? Nega u chiqib ketdi? Nima uchun?..", deya o'ylab siqilarkanmanu negadir dahshatli yumushdan o'zimni to'xtatmas, to'g'rirog'i, to'xtatolmasmishman. Yo'limda uchragan erkagu ayol, kattayu kichik - bari-barining yuz-ko'zini shafaq yanglig' qonga bo'yab bo'lgach, hov uzoqda ko'rinib turgan toqqa shiddat bilan yo'nalibman. Ko'nglimga quloq tutsam, tog'ning eng baland cho'qqisiga chiqib, hayot debochasi - quyoshni toshbo'ron qilishdek yovuz niyatda yonayotgan ekanman. Xayolimda esa faqat bir manzara - sotuvchining baliq boshini urib majag'lagani va ayolning qip-qizil og'zi aylanar, aylanar va yana aylanarmish...".

Demak, inson bosib o'tgan umri davomida ba'zan bilib, ba'zan bilmay xatolarga yo'l qo'yadi, gunohlar qiladi, baliqdek halol, xokisor insonlarga aziyat yetkazadi. Qahramonning qalbida yotgan tosh, ya'ni yovuzlik ham tashqariga o'tildi, atrofida kim chiqsa, unga tegyapti. Hatto bu tosh bora-bora o'ta yovuzlashib hayotga bo'lgan isyonga aylanyotganligini, bunga sabab esa, boshi majag'langan baliq va ayolning qip-qizil og'zi, balki bu og'iz gunohsizlarning qonidan shunday bo'lgandir. Xullas, hikoyadan istagancha teran falsafiy xulosalar chiqarish mumkin. To'g'ri xulosani esa kitobxonning o'ziga qoldirish yetarli. Muallifning ijodkorlik qobiliyati, shunday ruhiy-emotsional holatni chuqur psixologizm asosida yetkazib berganligidir. Xullas, ijodkorlar badiiy asarda tush motividan mohirona foydalanish asosiy

qirralaridan biri asar qahramonlarining ruhiyatini ochib berish, ularning ahvolini, kayfiyatini, ichki kechinmalarini, dunyoqarashini tasvirlash kabi ruhiy tahlil qilishning eng qulay vositasi ekanligi bilan e'tiborga molik.

ADABIYOTLAR

1. Курунов Д. Назарий кайдлар.- Тошкент: Академнашр, 2018. – Б. 3-4.
2. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – Б.124.
3. Истамова Ш. Бадий асарда туш поэт-комп.ваз. Фил.ф.б. ф. дис... автореф. – Самарканд, 2017.156.
4. Ҳамдамов У. Тўлин ой қиссаси. Тошкент. “O‘zbekiston”.- 2017. 5-40, 41, 155-betlar.

Annotatsiya: mazkur maqolada tush tasvirining syujet tarkibidagi o'rni, uning ruhiy holat ifodalashdagi ahamiyati mahoratli yozuvchi Ulug'bek Hamdamning “Bir piyola suv”, “Unutilgan nay navosi”, “Tosh” kabi tush hikoyalari misolida tahlil qilindi. Tush tasviri butun syujetni qamrab olishi, ba'zan esa asarda tugun bo'lib kelishi, voqealar rivoji, xotimasida ham hal qiluvchi ro'lni bajarishi, yoki tush xotira sifatida qo'llanilishi mumkinligi mazkur hikoyalar tahlili orqali ochiqdanadi.

Kalit so'zlar: syujet, kompozitsiya, ruhiy holat, badiiy psixologizm, motiv, epizod, tush tasviri.

Аннотация: В данной статье рассматриваются роль и значение индивидуального стиля творца в применении художественной психологии, а также вопрос выражения психики, психики человека, ее своеобразия, постепенности совершенствования и связи с общественной жизнью. На примере повести анализируется обсуждаемое писателем Улугбеком Хамдамом «Возвращение».

Ключевые слова: сюжет, композиция, душевное состояние, художественная психология, мотив, эпизод, образ сновидения.

Annotation: In this article, the role and importance of the individual style of the creator in the application of artistic psychology, as well as the issue of the expression of the psyche, the human psyche, its uniqueness, gradual improvement and its connection with social life are discussed by the writer Ulugbek Hamdam “Return” is analyzed on the example of the story.

Key words: poetics, creator, psyche, artistic psychology, image, figurativeness, hero.

O'ZBEK HUIJATCHILIGI BO'YICHA ILMIY-AMALIY TADQIQOTLAR SHARHI

Babadjanov F.Q.

Qoraqalpoq davlat universiteti

O'zbek huijatchiligi tarixi, uning taraqqiyot bosqichlari va tamoyillari masalalari ko'p yillar davomida ilmiy jamoatchilik e'tibordan tashqarida qolib keldi. Turkiy tildagi huijatchilar, ularning leksik, grammatik, uslubiy jihatlari, asosan, rus olimlari tomonidan siyosiy maqsadlarda tadqiq etilgan xolos. Sobiq ittifoq davrida mazkur muammoni o'rganish masalasi mahalliy olimlar uchun norasmiy ta'qiqda edi. O'zbek huijatchiligi muammolarini o'rganishga ikki xil omil to'siq bo'lgan. **Birinchi omil**, o'zbek tili rasman davlat tili bo'lmagan, bu tilning huijatchilik uslubi haqida gap bo'lishi mumkin emas edi, uni tadqiq etish esa ortiqcha muammo keltirishi mumkin bo'lgan. Mazkur tilda ish yuritish mumkinligi, o'zbek tilining o'ziga xos huijatchilik uslubi va uning tarixi mavjudligi tadqiq qilinsa, sho'ro mafkurasiga mutlaqo to'g'ri kelmas edi. Shu bois davlat ishlari, davlat huijatchiligida maxsus ravishda o'zbek tilidan deyarli foydalanilmagan. Maqsad, ongli ravishda milliy tillarning rasmiy ish yuritish uslubini eskirtirish va yaroqsiz holga keltirish bo'lgan. Faqat ba'zi ahamiyatsiz huijatlarning tarjimasida o'zbek tiliga murojaat qilingan. O'zbekcha o'g'irilgan huijatlarda ham ruscha matn qoliplari saqlashga harakat qilingan. Natijada, o'zbekcha huijat matnlari mujmal va tushunarsiz holga kelib qolgan. Tilning tabiiy imkoniyatlaridan foydalangan holda huijat qoliplarini yaratish masalasiga mutlaqo e'tibor qaratilmagan va bu hol davr talabi bo'lgan. **Ikkinchi omil**, o'zbekcha huijat matnlari ustida ish olib borish uchun tadqiqot obyekti bo'ladigan manbalarining o'zi yo'q edi. Chunki asosiy huijatchilar faqat rus tilida yuritilgan. Juda kam miqdordagi, ish yuritishda ahamiyati bo'lmagan shaxsiy huijatlarni yozishda (ariza, tilxat, tushuntirish xati, tarjimai hol va h.) aholining quyi qatlami ona tilisi – o'zbek tilidan foydalanishgan. Ularning matn qoliplari to'raligicha ruscha huijatlarning andozasi asosida shakllantirilgan. Bu holat ham juda cheklangan doirada amalga oshirilgan. Mazkur huijatchilar hajman juda kichik, huijatchilikda muhim ahamiyatga ega bo'lmagan, shuningdek, asosan qo'lyozma shakldagi ish qog'ozlari bo'lgan xolos.

Huijatchilik huquqshunoslik bilan tilshunoslikning kesishgan nuqtasi. Ta'kidlash lozimki, ko'plab huijatchilar huquqiy me'yorlarni belgilashga yo'naltirilganligi bois ular birlamchi navbatda huquqshunoslik obyekti hisoblanadi. Ayniqsa, normativ-huquqiy huijatchilar qonunchilikka muvofiq qabul qilingan, umummajburiy davlat ko'rsatmalari sifatida huquqiy normalarni belgilashga, o'zgartirishga yoki bekor qilishga qaratilgan rasmiy huijatchilar hisoblanadi [14]. Shu bois ularning turlarini, mazmun mohiyatini va ahamiyatini belgilash, yuridik kuchi va nisbatiga aniqlik kiritish, huijatchilar ijrosi bo'yicha kelib chiqadigan huquqiy oqibatlarini tahlil qilish bevosita huquqshunoslarning tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Normativ-huquqiy huijatlardan pastda turuvchi tashkilot va idoralarning ish qog'ozlari ko'proq tilshunoslik obyekti hisoblanadi. Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning tarkibiy bo'linmalari hamda hududiy organlari normativ-huquqiy huijatchilar qabul qilishga haqli emasligi qonunchilikda ko'rsatilgan. Ya'ni tashkilot va idoralarning huijatlari huquqiy normalarni belgilashga, o'zgartirishga yoki bekor qilishga qaratilmaydi, ular orqali yuqori organ tomonidan belgilangan normalar tashkilot xodimlariga tadbiiq etiladi. Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning quyi organlari tomonidan aylanishda bo'lgan huijatchilar ko'pincha boshqaruv huijatlari deb yuritiladi.

O'zbek tilida ish yuritish muammosini ilmiy-amaliy asosda o'rganish ishlarining deyoehasi sifatida dastlabki ilmiy tadqiqot D.A.Babaxanovanning nomzodlik dissertatsiyasini [8] ko'rsatish mumkin. Rus tilida tayyorlangan (sho'ro davrida

dissertatsiyalar faqat rus tilida tayyorlangan) “Hozirgi o‘zbek adabiy tilining rasmiy ish uslubi” deb nomlangan mazkur dissertatsiyada rasmiy ish uslubi va hujjat matnlarining grammatik xususiyatlari ochib beriladi.

A.Mamajonovning “O‘zbek tili qo‘shma gaplarining stilistik xususiyatlari” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi [13] o‘zbek tilidagi rasmiy uslubga xos matnlarning sintaktik xususiyatlari yoritilganligi bilan e‘tiborga molik. Sh.Ko‘chimov tadqiqotlarida [10;11] esa qonun hujjatlarining tili o‘rganiladi. Bu boradagi jiddiy muammolar tahlilga tortiladi. Olim o‘z tadqiqotida: “Haqiqatan ham, hozirgi paytda ayrim qonunlarimizda ba’zi huquqiy normalar qonunchilik texnikasi nuqtai nazaridan talabga to‘la javob bera olmaydi. Ifoda usullari nihoyatda murakkab bo‘lganligi sababli ayrim huquqiy normalarda aniqlik yetishmaydi” [11, 7-b.] – deya ta’kidlaydi. Tadqiqot yakunida Sh.Ko‘chimov huquqiy normalarni o‘zbek tilida ifodalash bo‘yicha taklif va tavsiyalarini berib o‘tgan. Turkiy hujjatchilik tarixi, tarixiy hujjatlarining tili va uslubi, terminologiyasi masalalarini o‘rganishda Q.Sodiqov [19; 20; 21] ko‘plab tadqiqotlar olib borgan. Olim turkiy tilda hujjatchilikning shakllanishi masalasini bir qancha davrlarga bo‘lib tadqiq etadi. Shuningdek, hujjat qoliplari, hujjatchilik terminologiyasi bo‘yicha ham ko‘plab izlanishlar olib borgan va bu yo‘nalishda bir qancha shogirdlar yetishtiradi. Q.Sodiqov tadqiqotlari davomchisi Q.Omonovning nomzodlik dissertatsiyasi [15] XI–XV asrlarda uyg‘ur xatida bitilgan imtiyoz huquqini beruvchi davlat hujjatlarining lisoniy-uslubiy tadqiqiga bag‘ishlagan bo‘lsa, doktorlik ishi [16] turkiy rasmiy uslubning yuzaga kelishi va takomili masalalariga qaratilgan.

N.Sadinova filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasida “O‘zbek tili ish yuritish terminologiyasi” mavzusini o‘rganadi [18]. Dissertant o‘z tadqiqotida ish yuritishga oid terminlarning shakllanishi, taraqqiyoti, lingvistik xususiyatlari va terminlarni tartibga solish masalalarini tahlil qilib o‘tgan. Shuningdek, tadqiqotchi ish yuritish terminlari lug‘atini ham yaratadi. O‘zbek hujjatchiligi va davlat tilida ish yuritish masalalariga bag‘ishlangan ko‘plab darslik, amaliy qo‘llanma, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar ham yaratilgan. M.Aminov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov, N.Mahmudov, Y.Odilovlar tomonidan yaratilgan “Davlat tilida ish yuritish” qo‘llanmasi “O‘zbek tilida ish yuritish”, “Ish yuritish” nomlari bilan bir necha marotaba qayta ishlanib nashr qilingan [1]. N.Mahmudov, A.Rafiyev, I.Yo‘ldoshevlar o‘rta maxsus va kasb hunar ta’limi uchun “Davlat tilida ish yuritish” fanidan darsliklar tuzishgan [2]. G.Keldiyorova, N.Ablayeva, U.Boymatova, D.Sobirjonova, S.Sagdiyeva, A.Suyarovalar oliy ta’lim talabalari uchun o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar yaratishgan [4].

Ish yuritish tizimining taraqqiyotida lug‘atlarning o‘rni ham alohida. Mustaqillikning dastlabki yillarida ish yuritish atamalarining qisqacha lug‘atlari nashr qilina boshlandi [9]. Keyinchalik bu boradagi ishlar muayyan muddatga to‘xtab qoldi. 2019-yildan boshlab davlatning til siyosatida o‘zgarishlar boshlanib, ish yuritish terminologiyasiga yana e‘tibor qaratila boshlandi. Avval N.Sadinova tomonidan tuzilgan ish yuritish terminlarining qisqacha izohli lug‘ati [17] keyinchalik 2024-yilda ilmiy jamoa tomonidan kengaytirildi [3].

O‘zbek hujjatchiligi va davlat tilida ish yuritish masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar bugungi kunda ham davom ettirilmoqda. Mazkur tadqiqotlar hujjatchilik uslubining va ish yuritish tizimining takomillashishiga, terminlar ma’lum darajada tartibga solinishiga xizmat qildi, o‘zbek hujjatchiligi va davlat tilida ish yuritish tizimining dolzarb muammolari o‘rganildi va tegishli tavsiyalar ishlab chiqildi. Biroq hali ham ilmiy asosda o‘rganilishi lozim bo‘lgan, amaliy tadqiqotlarini kutayotgan muammolar talaygina. Bu boradagi ishlar hozirgi davrda ham jadallik bilan olib borilmoqda. Ish yuritish hujjatlarini standartlashtirish, hujjat matnlarining yagona namunaviy andozalarini ishlab chiqish, hujjat nomlarini va ularning ish yuritish tizimidagi vazifalarini qayta ko‘rib chiqish, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tizimini qat’iy joriy qilish, boshqaruv hujjatlariga, ommaviy nashrlarga ham lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tizimini joriy qilish kabi muammolar o‘z yechimini kutmoqda.

Yuqorida ko‘rib chiqqan ilmiy tadqiqotlarning natijalari, amaliy qo‘llanma va lug‘atlardagi ma’lumotlar bugungi kunda ish yuritish tizimini davlat tilida olib borishga zamin hozirladi.

ADABIYOTLAR

1. Aminov M. va boshqalar. Davlat tilida ish yuritish. Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti -2021.
2. Boymatova U., Sobirjonova D., Sagdieva S. Ish yuritish asoslari. O‘quv qo‘llanma (bakalavr yo‘nalishlari uchun). Toshkent-2004.
3. Ish yuritish terminlarining qisqacha izohli lug‘ati / Tuzuvchilar: Madvaliyev A., Sadinova N., Saidno‘monov A. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy iji, 2024. -384 b.
4. Keldiyarova G.S., Ablayeva N.A. O‘zbek tilida ish yuritish. Toshkent-2009;
5. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. Davlat tilida ish yuritish. (Akademik litseylar uchun darslik). Toshkent-2010;
6. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik). Toshkent-2013;
7. Suyarova A. O‘zbek tilida ish yuritish. (uslubiy qo‘llanma). Namangan-2018;
8. Бабаханова Д.А. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка: Дисс.... канд.филол.наук. – Ташкент, 1987.
9. Иш юритиш атамаларининг русча-ўзбекча қисқача луғати. / тузувчилар: Маҳкамов Н., Мадвалиев А.Ф., Панасенко Э.Д., Панасенко И., Жумабаев Д. -Тошкент: Фан, 1994. -64 б.
10. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонуларининг тили: Филол. фан. номз.... дисс. ва дисс. автореф. – Тошкент, 1995.
11. Кўчимов Ш.Н. Хуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари: Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 2004.
12. Қисқача русча-ўзбекча-инглизча иш юритиш луғати. / тузувчилар: Панасенко Э.Д., Хол М.А., Маҳкамов Н., Мадвалиев А.П. Панасенко И.Ю. -Тошкент: Ўзбекистон, 1995. -118 б.
13. Мамажонов А. Ўзбек тили қўшма гапларининг стилистик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри... дисс. –Тошкент, 1991.

14. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида. ЎРҚ-682-сон. 2021 йил 20 апрель. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 20.04.2021 й., 03/21/682/0354-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 03.03.2022 й., 03/22/756/0180-сон; 04.08.2022 й., 03/22/787/0708-сон.
15. Омонов Қ.Ш. XI – XV асрларда уйғур хатида битилган имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатларининг лисоний-услубий тадқиқи: Филол. фан. номз.... дисс. – Тошкент, 1997.
16. Омонов Қ.Ш. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва тақими (илк ва ўрта асрлар): Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 2016.
17. Садинова Н. Иш юртиш терминларининг қисқача изоҳли луғати. –Тошкент: Инновацион ривожланиш, -2019. -160 б.
18. Садинова Н.Ўзбек тили иш юртиш терминологияси: Ффд.... дисс. – Тошкент, 2020.
19. Содиков Қ. Эски уйғур ёзуви. – Тошкент, 1989; Содиков Қ. Аждодларимиз битиги. – Тошкент: Фан, 1990.
20. Содиков Қ. XI – XV аср уйғур ёзуви туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари: Филол. фан д-ри... дисс. – Тошкент, 1992.
21. Содиков Қ. Туркий ҳужжатчилигимиз асослари // Жамият ва бошқарув. 1998, № 3-30, 32-б.

O'zbek hujatchiligi bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar sharhi

Annotatsiya: Mazkur maqolada davlat tilida ish yuritish va o'zbek hujatchiligi muammolari bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, amaliy ishlar, nashr etilgan qo'llanma va lug'atlar tahlil etilgan. Erishilgan yutuqlar, hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar va galdagi vazifalar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: hujatchilik tarixi, shaxsiy hujjatlar, rasmiy hujjatlar, boshqaruv hujjatlar.

Обзор научных и практических исследований по узбекской документации

Аннотация: В данной статье анализируются научные исследования, практические работы, изданные пособия и словари по проблемам ведения работы на государственном языке и узбекская документация. Обозначены достижения, проблемы, требующие решения, и будущие задачи.

Ключевые слова: история документации, личные документы, официальные документы, документы управления.

The review of scientific and practical research on uzbek documentary

Abstract: This article analyzes scientific research, practical work, published manuals, and dictionaries concerning the issues of conducting official business in the state language and Uzbek documentation. The article highlights the achievements made, problems that need to be addressed, and upcoming tasks in this field.

Keywords: documentary history, personal documents, official documents, administrative documents.

UDK: 821.512

NASRIY BAYON HIKMATLARI (ALISHER NAVOIY G'AZALLARI MISOLIDA)

Dustkarayeva S. N.

Toshkent Davlat Sharkshunoslik universiteti

Alisher Navoiyning lirik merosi jahondagi biron andoza doirasidagi chegaralarga sig'maydi. Ularning o'lchov birliklari mutlaqo boshqacha bo'lishi kerak. Ko'pyillik tajribalar mana shu haqiqatni yana bir marta tasdiqlab turibdi. Keyingi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar mana shu tezisni har tomonlama tasdiqlayotganini e'tirof etish joiz ko'rinadi.

Mulohazalarimizni mutafakkir adibning bir g'azali misolida izohlashga harakat qilamiz. Matn adibning "G'aroyib us-sig'ar" devonidan olingan. Uning to'liq shakli mana bunday:

Qahring o'lsa, barcha ishimdin malolatdur sanga,
Lutfung o'lsa, yuz meningdekkin farog'atdur sanga.

Ey meni sargashtadin gah forig'u gohi malul,
Qahring ul, lutfung bu, yorabkim, ne odatdur sanga?

Lutfung ozi jon olur, qahring ko'pi ham o'lturur,
Bul'ajab holedurur, oyo ne holatdur sanga.

Pand eshitmay sevdin ani, ey ko'ngul, chek dardu ranj,

Matn sarlavhasi nashrda mavjud emas, u Navoiy ning "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi g'azallar sharhi"da alohida sarlavha bilan ta'minlangan. Bunda har bir g'azalning ilk baytidagi birinchi misra e'tiborga olingan. Shunga ko'ra, mazkur g'azalga "Qahring o'lsa, barcha ishimdin malolatdur sanga" tarzidagi sarlavha berilgan. U devondagi 17-g'azaldir.

Mazkur g'azal filologiya fanlari nomzodlari, dotsentlar Olimjon Davlatov va Zuhra Mamadaliyevalar tomonidan sharhlangan. Ishni qulaylashtirish uchun har bir bayotdagi nasriy bayonlarni yonma-yon keltiramiz:

Qahring o'lsa, barcha ishimdin malolatdur sanga, / Lutfung o'lsa, yuz meningdekkin farog'atdur sanga.

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
1. Qahring kelsa, mening barcha ishlarimdan xafa bo'lib ranjiysan. Mehribon bo'ladigan paytlaring men kabilarning yuztasini ham esingdan chiqarasan. [1.189]	Qahring kelsa, hamma ishimdan senga aziyat yetadi (yoqirtmayсан), agar lutfingni bag'ishlasang, men kabi yuzlab (oshiqdan) ham senga (hech qanday ziyon yo'q, faqat) osudalik, halovat yetadi, ya'ni barchamizga e'tiborsizsan. [1.193]

Gap yor va oshiq orasidagi munosabatlar haqida bormoqda. Har ikki olimning ishoralariga ko'ra, bu munosabatlar oshiq tilidan "izohlanayotir". Gaplarning birinchi shaxchga oidligi shu fikrga undaydi. Adabiyotshunoslikda bu obrazga "lirik qahramon" deb nom berilgan. Uning izhoridan ma'dum bo'layotgan holat shundan iboratki, insonning ayni hatti-harakatlari turlicha baholanishi mumkin. Mana shu siru sinoat uni hayratga soladi. Shunga ko'ra, u ma'shuqaga savol nazari bilan qaraydi:

Ey meni sargashtadin gah forig'u gohi malul, / Qahring ul, lutfung bu, yorabkim, ne odatdur sanga?

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
Men bechoradan gohi g'azablansang, gohida esingga ham keltirmaysan. Bunaqa qahru g'azab va lufu marhamat ko'rsatishga qayerdan odat qilding?! [1.189]	Ey men ovora va parishon oshig'ingdan gohi farog'at, gohi malolat tuygan ma'shuqam, qahrang unday, lutfing bunday bo'lsa, odatingni ham tushunib bo'lmay qoldi, o'zi?! [1.193]

“Forig'lik”ning ma'nolari ko'p. Uning “boshqalarga tobe bo'lmagan”, “biror narsadan ozod”, “beparvo”, “bexabar”, “osuda” va “xotirjam” [3.418] degan ma'nolari lug'atlarda qayd etilgan. Bu xislatlarning barchasi yorga tegishli. Oshiq esa “sargashta”, xolos. Bu so'z “sargardon”, “ovora”, “darbadar”, “oshufta”, “parishon” degan ma'nolarga ega [3.204]. Har ikki nasriy bayonda ham oshiqning taajjubli holati qayd etilgan.

Ajablanish, hayrat keyingi baytda ham davom etadi. Endi e'tibor yordagi lutfning ozligi hamda qahrning ko'pligi ustida boradi: Lutfung ozi jon olur, qahrning ko'pi ham o'lturur, / Bul'ajab holedurur, oyo ne holatdur sanga.

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
2. Qahrningning ko'pi ham, ozgina lufu marhamating ham kishini o'ldirur. Bu holating naqadar ajoyib! [1.189]	Lutfing oz bo'lsa, jonim olguday iztirobda qolaman, qahrningning ko'pligi ham o'ldirguday bo'ladi, (sening bu fe'ling, o'zgarib turadigan kayfiyating) qanday g'alati hol bo'ldi-ya?! [1.193]

Yorning lufu marhamati ham, qahru g'azabdari ham o'ziga yarashaveradi. Oshiq esa lutfning o'ziga nisbatan kam bo'lgani holda, qahr “nasibasining” mo'lligidan ozorlanadi. Bu ikki xislatning yorning o'zida mujassmlashaganies hayrat ustiga hayratni yuzaga keltiradi.

Ushbu silsiladi oshiqning tanlov yo'li yuitta – u o'z-o'ziga, ya'ni ko'ngilga murojaat etadi:

Pand eshitmay sevding ani, ey ko'ngul, chek dardu ranj, / Ozdurur har lahza gar yuz muncha ofatdur sanga.

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
3. Ey ko'ngil, nasihatga quloq solmay, uni sevding, endi dardu ranjiga chida. Bunaqa ofatlar har lahzada yuz chandon bo'lsa ham, senga asli kam [1.189].	(Donolarning sevma va aziyat chekma degan) pand-nasihatlarini eshitmasdan uni sevgan o'zing bo'lding, (bu sarkashliging uchun) endi dard va mashaqqatlarni tortaver, agar har lahzada (ishq dastidan) bundan yuz marta ko'p ofat bo'lsa ham senga ozdir (aslida) [1.193].

O.Davlatov matnning shakliy xususiyatlarini ham e'tiborda tutishga harakat qiladi. Z.Mamadaliyeva esa matnga qo'shimcha izoh berish yo'lidan boradi. Shunga ko'ra, birinchi nasriy bayon qisqa va lo'ndaligi, keyingisi esa kegsholq yondashuvi bilan xoslanadi.

Navbatdagi baytda yorga bevosita murojaat shakli tanlangan:

Vahm et ohim o'tidin, ey gulki, davron bog'ida / Ko'z yoshimdin bu qadar lufu tarovatdur sanga.

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
4. Ey gul, ohimning o'tidan andisha qilki, davron bog'ida sening gullab yashnashning mening to'kkan ko'z yoshlarim tufayli erur. [1.189]	Bu zamon bog'ida to'kkan ko'z yoshlarimdan osoyishtalik va va yashnashni tuisang hamki, ey gul(day yashnab turgan go'zal ma'shuqam), (ishqing ta'sirida men cheka-yotgan) ohlarimning o'tidan vahimaga tush. [1.193]

Bog'dagi gulning munosib tarzda o'sishi, gullashi, yashnashi unga o'z paytida yetkaziladigan suv va haroratning darajasiga bevosita bog'liqdir. Bu mutanosiblik buzilsa, bog'dagi gulga zarar va ofat yetishi hech gap emas. Shunday ekan, ko'z yoshi berayotgan “lufu tarovat”ga zid bo'lgan “oh o'ti” bularning barchasini yo'qqa chiqarishi mumkin. Bu endi vahima qilishga arziydigan hodisadir.

Kuydirig faqat oshiqqa xos emas. Uning ma'shuqa tomonidan namoyon etilishi yanada kattaroq kuch va qamrovlarga ega: Ey quyosh, mehr ahlini kuydurma bu vodiyaqim, / Garmravlar ohidin muncha haroratdur sanga.

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
5 Ey quyosh, mehr vodiysida sargardon bo'lganlarni bu qadar kuydurma. Negaki, sening haroratingning manbai aslida shularning ohi o'tidir. [1.189]	Ey quyosh(day husnu tarovati barqaror go'zalim), oshiqlaringni ishq vodiysida ko'p (hajring va izti-roblaring o'tida) kuydiravermaki, aslida yuzingdagi issiqlik va harorat otashnafas oshiqlaring ohidandir. [1.193]

Nasriy bayonlarning har ikkisida ham o'ziga xos talqinlari bilan ajralib turadi. “Garmrav” fors-tojik tilidan o'zlashgan so'z. Uning “chaqqon”, “ildam”, “biror ish bilan band bo'lish” kabi ma'nolari mavjud. Ayni paytda mazkur so'z tasavvufiy istiloh sifatida ham qo'llanadi. Bu yerda u, “solik”, “tariqat yo'lidan yuruvchi” ma'nosini tashiydi.

Yakunlovchi baytda Alisher Navoiy o'ziga xos xulosa chiqargan.

Ey Navoiy, istama vasl ul quyoshdin zarradek, / Chun necha ul qilsa istig'no, haqoratdur sanga

O.Davlatov	Z.Mamadaliyeva
Ey Navoiy, zarradek bo'lsang-da ul quyosh vaslini istama. Uning hojatsizligi qancha ayonlashsa, sening nochor va haqirliging shunchalik yaqqol ko'rinar. [1.189]	Ey Navoiy, u quyoshdek kuydiruvchi go'zaldan zarraday visol istashning ham foydasi yo'q, (chunki uning senga nisbatan tuygani faqat nozu istig'o bo'layapti. Bu) ehtiyojsizliklar esa senga haqoratdir, bilsang [1.193].

Mualliflarning har ikkisi ham bayt mazmunini o'quvchiga yetkazishning munosib yo'llarini izlashgan.

“Istig'no”ning ma'nosi ancha keng. U “ehtyojsiz bo'lish”, “biror kishiga muhtoj bo'lmalik”, “noz qilmoq” singari ma'nolarga ega. “Haqorat” hozirgi o'zbek tilida kayui ma'nolarni anglatadi. Vaholanki, u Alisher Navoiy asarlarida “xorlik” [4.279], “pastlik”, “ojizlik”, “imkonsizlik” [4.741] kabi ma'nolarda qo'llangan.

E'tibor berilsa, nasriy bayonlarning umumiy ruhida yaqinliklar ko'proq ko'zga tashlanadi. Tabiiyki, buning asosiy sababi tayanch matnda aks etgan asosiy mazmunning hykmronlik mavqeidir. Shunga qaramay, O.Davlatov izohlarida

ixchamlikka intilish, Z.Mamadaliyevada esa izohning tushunarsiz bo'lib qolishidan xavotir natijasidagi batafsillik kuzatiladi.

ADABIYOTLAR

1. N.Komilov, B.To'xliyev, D.Salohiy, O.Davlatov, Z.Mamadaliyeva; Alisher Navoiy. "G'aroyib us-sig'ar". G'azallarning sharh va izohlari. 1-jild. – Toshkent: "O'ZKITOBSAVDO" nashriyoti, 2020. – 240 b.
2. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. [Tahrir hay'ati: K. Yashin va boshq... Mas'ul muharrir P. Shamsiyev]. T.
3. Xazonin ul-maoniy: G'aroyib us-sig'ar, T.: «Fan» 1988. 616 b.
4. Farhangi zaboni tojiki. – Moskva, "Ensiklopediya", 1959. – S. 952.
5. G'iyosuddin Mtsuhammad. G'iyos ul-lug'ot. Iborat az se jild. Jildi 1. – Dushanbe, Adib, 1987. – S.480.

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy g'azallarini zamonaviy kitobxonlarga yetkazishning ayrim shakllari haqida mulohazalar yuritilgan. Bunda, asosan, har bir baytning nasriy bayonlarini yaratishga oid tajribaar, ulardan kelib chiqadigan saboq va xulosalar umumlashtiriladi. Muallif o'z mulohazalarini "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi bir g'azal ("Qahring o'lsa, barcha ishimdin malolatdur sang") misolida izohlashga harakat qilgan.

Tayanch so'zlar: Alisher Navoiy, g'azal, bayt nasriy bayon, talqin.

Прозаическая повествовательная мудрость (на примере газелей Алишера Навои)

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые формы донесения газелей Алишера Навои до современного читателя. При этом обобщаются, главным образом, опыты, связанные с созданием прозаических повествований каждой строфы, извлеченные из них уроки и выводы. Автор попытался пояснить свои мысли на примере газели из книги «Гарайб ус-сигар» («Если твой гнев угаснет, все мои труды будут удовлетворены»).

Ключевые слова: Алишер Навои, газель, стихотворная проза, интерпретация.

Prose narrative wisdom (On the example of Alisher Navoi's ghazals)

Abstract: The article discusses some forms of conveying Alisher Navoi's ghazals to modern readers. In this, mainly, experiences related to the creation of prose narratives of each stanza, lessons and conclusions derived from them are summarized. The author tried to explain his thoughts on the example of a ghazal from the book "Gharayib us-sigar" ("If your anger dies, all my work will be satisfied").

Keywords: Alisher Navoi, gazelle, verse prose, interpretation.

GÁPTIŇ BIRGELKILI AĞZALARINIŇ KÓRKEM SHÍGARMALARDA STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Allaniyazova Sh.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Sintaksislik stilistikada sintaksislik birlikler jeke ajratılǵan halda emes, al bir-biri menen baylanıslı úyreniledi. Ilimpazlardıń kórsetiwinshe, stil sózge qaraǵanda kóbirek gápte payda boladı.Funkcional stillerdiń payda bolıwında sintaksis áhmiyetli orında turadı. Sózler sintaksislik baylanısqa túskende birer grammatikalıq máni payda etedi. Demek, sózlerdiń mánilik, gammatikalıq ózgesheliklerin anıqlap, gápti durıs qursaq ǵana gáp stillik jaqtan tuwrı, ıqsham, túsiniqli, anıq boladı.

Sóylewshi óz oyın hár qıylı túrde, qısqa yamasa quramalı túrde bildiriwi múmkin. Usıǵan baylanıslı gáppler jay hám qospa gápplerge bólinedi. Jay gáppler sóz hám sóz dizbekleriniń mánilik, grammatikalıq baylanısınan dúzilip, gáptegi sózler bir-biri menen grammatikalıq jaqtan baylanısıp, belgili bir gáp aǵzaları xızmetin atqaradı. Gáp aǵzalarınıń gáptegi xızmeti hár qıylı. Sonıń menen birge gápte birdey grammatikalıq formaǵa iye, birgelikili semantikalıq-sintaksislik xızmet atqaratuǵın sózler bir neshe bolıp keledi. Bular til iliminde gáptiń birgelikili aǵzaları dep júrgiziledi. Qaraqalpaq tilinde gáptiń birgelikili aǵzaları M.Dáwletovtıń miynetlerinde izertlengen. Ilimpazdıń «Birgelikili feyil bayanlawıshlı gáppler hám dizbekli qospa gáp» hám «Gáptiń birgelikili aǵzalarınıń struktura-formalıq túrleri» atlı maqalalarında, «Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gáppler» miynetinde gáptiń birgelikili aǵzaların qospalanǵan jay gáptiń bir túri sıpatında úyrenedi hám bılay dep jazadı: «Birgelikili aǵzalı gápplerdi jay gápplerdiń strukturalıq klassifikaciyası boyınsha qospalanǵan jay gápplerdiń sostavında qaraǵandı maqul kóremiz. Sebebi bul kóriniste kelgen gápplerde tariyxıy shıǵısı jaǵınan qaraǵanda da, pikir anlatıwı (ásirese, birgelikili bayanlawıshlı gápplerde), dúzilisi jaǵınan qaraǵanda da qospalanıw xarakteri bar, Sonlıqtan birgelikili aǵzalı gáppler kópshilik grammatikalıq ádebiyatlarda házirgi waqıtta ayırımlanǵan aǵzalı, kiris hám qaratpa sózli gáppler menen bir qatarda qospalanǵan jay gápplerdiń sistemasına kirgiziledi».[1,100]

Kórkem shıǵarmalar tilinde kórkemlew quralları menen birge sintaksislik konstrukciyalar da belgili bir stillik xızmet atqaradı. Gáptiń birgelikili aǵzaları da pikirdi jiynaqlastırıp, ıqshamlastırıp beriwde, emocional-ekspressivlik máni ótkirliǵın payda etiwde kórkem shıǵarmalarda jiwi qollanıladı."Stilistikalıq jaqtan birgelikili aǵzalar kúshli kórkemlew qurallarıńıń biri bolıp xızmet etedi. Olar arqalı ulıwma kartınanıń detalları, pútinniń birlikleri, háreketiń dinamikası, epitetler qatarı, hár qıylı ekspressivlik mániler bildiriledi.[2,72]. Misalı:

Qara kózli, shiyrin sózli dilbarım,

Sendin ózge sáwer yarım yoq meniń.

Yoq edim,bar boldım, kamalǵa keldim,

Minip árebi atlar dáwrınlar súrdim.(Ajiniyaz)

Birgelikili feyil bayanlawıshlar arqalı dinamikalıq háreket yamasa háreketiń tez almasıwı bildiriledi.Misalı: İmarat degen pirli nárse goy, jariqlıq, adam sonıń ishinde tuwıladı, jasaydı, ónip-ósedı. Izǵırıq, jaǵımsız samal, húwildegen dawıl, qabaǵı jabılǵan qara bult, geyde silpileydi, geyde nóser quyadı. (K.Raxmanov).

Bul misallardaǵı birgelikili feyil bayanlawıshlar háreketiń izbe-izliǵın hám almasıp iske asqanlıǵın bildirip tur. Birgelikili anıqlawıshlar bir predmetke tiyisli eki yamasa bir neshe belgini birgelikili mánide sıpatlaydı.

Misalı: *Qara kóz, qıpsa bel qız bılan jawan.*

Yüzleri gül kibi, kózleri mástan (Ájiniyaz) Birgelkili anıqlawshlar teñew xızmetinde kelip ekspressiplikti payda etedi.

Mısalı: Baharı toydırar eki kózini,

Láyli, Zuleyxaday qızları bardı. (Ájiniyaz)

Kókiregimiz aqdur, ata-babaniñ,

Nurany júzindey, appaq shashınday. (K.Raxmanov).

Gáptiñ birgelkili aǵzası ataw seplik formasında hám seplik jalǵawları menen keledi. Seplik jalǵawları birgelki aǵzanıñ hár birine jalǵanbay, sońǵı sózge jalǵanıp ta keledi. Bunday jaǵdayda birgelkili aǵzaların bildiretuǵın mánileri ulıwmalıq mánini bildirip, gáp stillik talaplarǵa sáykes ıqshamlanıp ayıladı. Mısalı: Arxiv materialların aqtardım. *Leningrad, Moskva, Almatı, Tashkent qalalarına* qurday qatnadım. (K.Raxmanov). Qosıq aytıp júrer edik eliklep, *Ayapbergen, Ájiniyaz, Berdaqqa*. (T.Jumamuratov)

Birgelkili aǵzaların hár birine dıqqat awdarıp, logikalıq pát túsirilip ayılǵanda olardıñ hár qaysısı seplik jalǵawlı bolıp keledi. Mısalı:

Kóremiz biz onı *qurılıs basında,*
Awıl jollarında hám minberlerde,

Jıynaqlı kabinette- isxanasında,
Úlken máseleler qaralǵan jerde. (I.Yusupov)

Gáptiñ birgelkili aǵzaları tirkewishler menen dizbeklesip kelgende kómekshi sóz hár bir birgelkili aǵza menen dizbeklesip, hár bir sózge dıqqat etiledi. Mısalı:

Artıq- aspay jer ushin,
Baylıq ushin, el ushin,
Dástúr ushin, din ushin,

Ógiz bolıp súzisti,
Qoraz bolıp julıstı. (T.Jumamuratov)

Kómekshi sózler birgelkili aǵzaların hár biri menen dizbeklesip kelgende hár bir sózge ayrıqsha dıqqat awdarıladı hám daralap kórsetedi. Mısalı: Sen teñizdegi jalǵız qayıq boldıñ, sende *eskek te, tayaw da, jelqom da* bolmadı. (K.Raxmanov). Kómekshi sóz keyingi sóz benen dizbeklesip keledi. Bunday jaǵdayda birgelkili aǵzalar ulıwmalıq máni bildiredi. Mısalı: Jumıstan keliwden hayalı menen sóylesip, *bala-shaǵası, keleshegi* haqqında aytsar edi. (K.Raxmanov). Birgelkili aǵzalar qatnaslı sóz ulıwmalıq bolıp keledi. Mısalı: Endi *poldıñ, áynek-qapılardıñ boyawları* kepse, ishine kóship kele beriwge boladı. Feyil toplanlarında toplam dúziwshi feyil sóz ulıwmalıq bolıp keledi hám pikirdiñ ıqshamlıǵın támiyinleydi. Mısalı: *Atıñdı, shıǵıñdı, tuwısqansılıǵıñdı* aytıwǵa qorıqtım. (K.Raxmanov).

Birgelkili bayanlawıstıñ dáslepki komponentleri hal feyil, kelbetlik feyil, háreket atı feyillerinen bolıp, sońǵı komponentti kómekshi hám tolıqsız feyil yamasa geypara modal sózli bolıp ta bildiriledi. Bunday jaǵdayda sońǵı komponenttegi kómekshi sózler dáslepki komponentlerge ulıwmalıq ortaqlıq bolıp keledi. Mısalı: Birin – biri jaña tañ menen *qutlıqlap, tañ sálemin berip atır*. Retinde *sóylep*, retinde *tıñlap otır*. (K.Raxmanov).

Gáptiñ birgelkili aǵzaları pikirdi tolıq, anıq hám kórkem etip beriwde prozalıq, poeziyalıq shıǵarmalarda jiyy qollanıladı. Mısalı:

Geyde motor, geydejelqom zımıratıp,

Sayran eter xosh kewilli jigiti, qız

-Qay jaqta?

-Qazaqdarya, Qaratereñ, Moynaqta. (T.Jumamuratov)

Birgelkili aǵzalar óz ara bir-biri menen dizbeklewshi dánekerler hám dizbeklewshi intonaciya arqalı baylanıladı. Dánekerler gáptiñ birgelkili aǵzaların arasında tek baylanıstırıwshılıq xızmet atqarıp qoymay, birgelkilikti dál anıqlaydı hám birgelkili aǵzaların arasında hár túrli mánilik qatnaslardı bildiredi. Birgelkili aǵzaların dánekersiz hám dánekerler menen baylanısıwı da stilistikalıq figuralar xızmetin atqaradı. Tildiñ kórkemlew quralları ishinde stilistikalıq figuralar da úlken orın tutadı. Stilistikalıq figuralar – bul ayrıqsha qurılǵan sintaksislik dizbekler yamasa gápler bolıp, olar tildiñ obrazlılıǵı ushın xızmet etedi.

Asindeton (grek. *asyndeton* - baylanıssız) yamasa dánekersizlik- waqıyaların tez almasıwın kórsetiw ushın birgelkili aǵzaların yamasa gáplerdiñ dánekersiz qollanıwı. Ol arqalı dinamikalıq háreket, jedellilik ańlatıladı. Asindeton xızmetindegi birgelkili aǵzalar kórkem shıǵarmalarında da ushırasadı. Mısalı: Áskerbay búgin bir jaǵınan qattı quwandı, waqtında *awqatlanadı, jatadı, oqıydı, jazadı*. (K.Raxmanov).

Suwda súwen, bekire, sazan, aq marqa,

Quw, ǵaz, úyrek, qasqaldaǵın awladıq. (T.Jumamuratov)

Polisindeton. Polisindeton yamasa kóp dánekerlilik (grek. *polysyndeton* - kóp baylanıslı) – ayılajaqlıq sózlerge logikalıq hám intonaciyalıq jaqtan dıqqat awdarılıwı ushın olardı baylanıstırıwshi dánekerlerdiñ bir neshe mártebe qaytalanıp, intonaciya irkinish payda bolıwı.

Dánekerler birgelkili aǵzaları baylanıstırıwda jiyy qollanıladı. Dánekerler hár bir birgelkili aǵza menen qaytalanıp keliwi arqalı olarǵa dıqqat awdarılardı hám mánisin kúsheytıp kórsetedi. Mısalı: Biybixan degen attı esitse shorshıp túsedi de, *hám quwanışlı, hám dártli* oylar menen bánt boladı. (K.Raxmanov).

Gá bálentlep, gá ketemiz tómenge,

Gá sayızlap, gá súngiyimiz tereñge.

Biz bilmeymiz: ozdıq pa, ya qaldıq pa?

Gá ushamız,

Gá jatamız dármanız,

Gá tınamız,

Gá ağamız aňgarsız. (K.Raxmanov).

Gradaciya. Gradaciya (lat. *gradatio* – kem-kemnen kóteriliw) – gápтеги birgelkili aǵzalardıń mánilik jaqtan kem-kemnen kúsheytilip yamasa páseytilip beriliwi. Gradaciya mánini kúsheytip beriwde kórkem shıǵarmalarda jiyi qollanıladı. Mısalı: *Gúmsha ediń, gúllediń, miywe bayladıń,*

Seni de meni de tárk etti jaslıq. (K.Raxmanov).

Bóbek boldım, bala boldım, er jettim,

Adam etip seniń óziń dórettiń. (T.Jumamuratov)

Antiteza. Antiteza (grek. *antithesis* – qarama-qarsı qoyıw) sóylewdiń ótkirliǵın arttırıw maqsetinde bir frazada qarama-qarsı kontrast túsiniqlerdiń qollanılıwı. Kórkem shıǵarmalarda birgelkili aǵzalar qarama-qarsı mánide qollanılıp antitezanı payda etedi. Mısalı:

Jaqsılıq ta, jamanlıq ta bar sende,

Saqıylıq ta, sarańlıq ta bar sende,

Sol ushın sen gá shadlı, gá qayǵılı,

Xadallıq ta, haramlıq ta bar sende. (K.Raxmanov).

Sinonimler birgelkili aǵza xızmetinde kelgende is-háreket, predmet yaki belgini hár tárepleme ashıp beredi. Mısalı: Adam sóytıp *qartayadı, tozadı.*

Birazı dáryada ǵarq boldı, lekin,

Pák qaldırıp ketti *namısın, arın.*

Óz perzenti anasına aytalmas,

Sulıwlıǵın, gózzallıǵın, shırayın (K.Raxmanov).

Ritorikalıq qaratpa (grek. *rhethor* – orator) adam yamasa basqa da predmetlerge qarata ayılǵan qaratpa arqalı olarǵa sıpatlama berilip, avtorıń qatnasın bildiriwi. Ritorikalıq qaratpalar da birgelkili bolıp keledi. Bul qaratpalardıń mánilerin jáne de kúsheytip kórsetedi. Mısalı:

Institut, ustazlarım, doslarım!

Xosh bol deymen ullı párwaz aldında (K.Raxmanov).

Sálem, jas júrekler, jasıl toǵaylar!

Sálem, jańa áwlad Odisseyleyleri! (I.Yusupov)

Solay etip, gápтіń birgelkili aǵzaları pikirdi ıqshamlastırıp, jıynaqlastırıp beriwde, pikirdiń tásirshenliǵın arttırıwda kórkem shıǵarmalarda jiyi qollanıladı. Tildiń grammatikalıq dúzilisinde stilistikalıq figuralar xızmetin atqaradı. Bul shıǵarma tiliniń kórkemliǵın, tásirshenliǵın támiyinleydi.

ÁDEBIYATLAR

1. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. Nókis, 1990.
2. Dáwletov M. Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler. Nókis, 1976,
3. Dáwletov M. Birgelkili feyil bayanlawıshlı gápler hám dizbekli qospa gáp. // Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filiali Xabarshısı. 1975, №1
4. Ózbek tili stilistikası. – Toshkent, 1983.
5. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sintaksis. – Nókis, 1992
6. Ózbek tili grammatikası. II tom, sintaksis – Toshkent, 1976.

Gápтіń birgelkili aǵzalarınıń kórkem shıǵarmalarda stillik qollanılıwı

Rezyume. Maqalada qaraqalpaq tilindegi gápтіń birgelkili aǵzalarınıń kórkem shıǵarmalarda stillik qollanılıw ózgeshelikleri sóz etilgen.

Tayanış sózler: gápтіń birgelkili aǵzaları, asindetón, polisindetón, gradaciya, antiteza, ritorikalıq qaratpa

Стилистическое использование однородных членов предложения в произведениях искусства

Резюме. В статье рассказывается о стилистическом использовании однородных членов предложения в произведениях искусства каракалпакского языка.

Ключевые слова: однородных членов предложения, асиндетон, полисиндетон, градация, антитеза, риторика.

Stylistic use of homogeneous sentence terms in works of art

Abstract. The article describes the unique styles of using homogeneous sentence terms in the works of art of the Karakalpak language.

Keywords: homogeneous members of the sentence, asyndeton, polysyndeton, gradation, antithesis, rhetoric.

UO‘K (UDK, UDK): 811.22.1: 81.2-5-98

FORS TILIDA O‘RIN HOLINING STRUKTUR TAHLILI

Axmedova D. R.

TDSHU dotsenti, DSc

Biz insonlar zamon va makon chegarasi ichida yashaymiz. Makon (fazo) va zamon (vaqt) asrlar davomida olimlar tomonidan tadqiq etib kelingan dolzarb mavzulardandir.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Eron tilshunosligida fors tili grammatikasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tadqiqot ob'ektiga aylangan. Bunga sabab o'sha davrgacha fors tili arab tili grammatikasi ta'sirida, sinkretik holatda bo'lganligi qayd etiladi²⁰. Fors tili grammatikasiga oid eron tilshunoslari muallifligidagi asosiy manbalarda faqat tilning morfologik xususiyatlariga oid ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, holni ravishdan ayro holda talqin etmaydilar. Grammatik nazariya, ikkinchi darajali gap bo'laklari xususan hol, rus tilshunosligida A.G.Rudneyev²¹, V.M.Nikitin²², Y.Krjijkova²³, N.A.Potaenko²⁴, o'zbek tilshunosligida D.S.Semigulova²⁵, D.X.Shodmonqulova²⁶, F.Ubayeva²⁷, eron tilshunosligida L.S.Peyikov²⁸, YU.A.Rubinchik²⁹, D.R.Ahmedova³⁰ tomonidan o'rganilgan.

Tadqiqotning maqsadi. Tadqiqot natijasida to'plangan nazariy manba va materiallar asosida fors tilida o'rin holining struktur jihatidan qanday morfologik vositalar bilan ifodalanishi va semantik tahlillarni amalga oshirishni, o'rin holini ifodalovchi modellarni yaratishni grammatik asarlarda qayd etilmagan o'rin va payt hollarining struktur tiplarini qayd etishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik. Hol kategoriyasi ichida o'rin va payt hollari keng tarqalgandir. Haqiqatdan ham yuz berish o'rni va payti bo'lmagan holatlar juda kam. O'rin holi ish-harakat yoki holatning o'rni, chiqish, boshlanish yeri yoki harakat yo'naltirilgan tomonni anglatadi. Shuningdek, o'rin holi predmetning o'rini ko'rsatish bilan birga, predmet holatining yuz berish o'rini, predmet harakatiga xos bo'lgan turli xil o'rin ma'nolarini ham ifodalaydi.

Makon munosabatining ifodalanishida semantik farqlar mavjud, bu borada o'zbek tilshunoslarining fikrlari deyarli bir xil. O'zbek tili grammatikasiga oid adabiyotlarda o'rin holi o'rin anglatishiga ko'ra quyidagi 3 guruhga ajratiladi:

1. Harakatning bo'lish o'rni;
2. Harakatning yo'nalish o'rini;
3. Harakatning chiqish, boshlanish o'rini ko'rsatuvchi ravish hollari.³¹

YU.A.Rubinchik fors tilida o'rin hollari vazifasida "old ko'makchilar + o'rin ma'nosini anglatuvchi otlar" birikmasi (*dar kuče* "ko'chada", *az šahr* "shahardan", *be jangāl* "o'rmonga", *zir-e bām* "tom tagida", *ruy* "ru-y", *ru-ye miz* "stol ustida"), ravishlar (*injā* "bu erda", *ānjā* "u erda", *kojā* "qayerda", *dar hame jā* "hamma yerda"), ismiy va turg'un birikmalar bilan ifodalangan ravishlar (*az dur* "uzoqdan", *az nazdik* "yaqindan", *az dur o nazdik* "uzoq yaqindan") kelishi mumkin.³² deb ta'kidlaydi. Tadqiqotimiz natijasida to'plangan misollar asosida fors tilida o'rin hollarining ifodalanishini quyidagi struktur tiplar ko'rinishiga keltirishga harakat qildik.

Ko'makchili birikma bilan ifodalangan o'rin holi

Fors tilida kelishik qo'shimchalari mavjud bo'lmagani uchun, ko'makchilar katta ahamiyatga ega. Ko'makchilar bajaradigan vazifalari va semantikasi jihatidan xilma xildir. Ularning mustaqil so'z turkumlaridan farqi shundaki, ular mustaqil ma'no anglatolmaydi.

Fors tilidagi ko'makchilar ma'no anglatishi, tuzilishi, leksik grammatik funksiyalari borasida o'ziga xos xususiyatga ega. Zamon, makon va boshqa munosabatlarni ifodalash uchun ba'zi mustaqil so'z turkumlari ko'makchilar bajaradigan vazifaga yaqinlashadi, ba'zilar esa bir qator ko'makchilarning ma'nosini yanada aniqlashtirish maqsadida ko'makchilar bilan birga ishlatilib, murakkab old ko'makchilarni hosil qiladi.

L.S.Peyikovning fikricha: old ko'makchilar «relyativ so'z», so'zlarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi va so'z birikmasining teng huquqli a'zosi bo'la olmaydi. Kelishik qo'shimchalari kabi, old ko'makchilar erkin so'z birikmasining komponentlari munosabatini ifodalash bilan bir qatorda, ular o'rtasidagi ma'noviy (makon, zamon) munosabatlarni ham anglatib keladi.³³

Fors tilida barcha ko'makchilar 2 guruhga bo'linadi: 1) birlamchi (asl) ko'makchilar 2) ikkilamchi ko'makchilar ya'ni izofali old ko'makchilar.

Fors tilidagi old ko'makchilarning har biri bir qancha ma'nolarni anglatib keladi. Biz ularning hammasiga to'xtalmay, faqat o'rin ma'nosini ifodalab kelgan holatlarigagina to'xtalib o'tamiz.

Old ko'makchilar bilan kelgan otlar harakat o'rni va yo'nalishini ifodalashda ancha aniq vosita hisoblanadi.

Old ko'makchilar ot bilan birikkan holda eng keng tarqalgan makon munosabatlarini ifodalovchi vositani hosil qiladi. Biz ko'rib chiqqan manbalarning 80%ini ana shunday birikmalar bilan ifodalangan o'rin hollari tashkil qiladi.

²⁰ Ahmedova D.P. Fors tilida tarz holining struktur va semantik tasnifi. - T., 2011. B.6-7.

²¹ Руднев А.Г. Второстепенные члены предложения. Том 122, - Л.: Уч.зап. ЛенГПИ, Том 122, 1956.

²² Никитин В.М. Обстоятельство места и направления. - Б.: Уч.зап. Бурятского ГПИ, 1958.

²³ Кржижкова Е. Адвербальная детерминация со значением места и направления. - ВЯ., 1967. С.32-48.

²⁴ Потаенко Н.А. Категории времени и её выражение в лексико семантической системе языка. - М., 1991.

²⁵ Семигулова Д. Обстоятельства места и времени в современном узбекском языке: Автореферат. - Т., 1961.

²⁶ Способы и средства выражения временных отношений в современном узбекском языке. - Т., 1990.

²⁷ Убаева Ф. Хозирги ўзбек адабий тилида хол категорияси. - Т.: Фан, 1971.

²⁸ Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. - М., 1959. С.411.

²⁹ Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М.: Русский язык, 2001. С.344-477, 791-844.

³⁰ Ahmedova D.P. Fors tilida tarz holining struktur va semantik tasnifi. - T., 2011.

³¹ Bu haqda: Fuloimov A.F., Askarova M.A. Hozirgi ўзбек адабий тили. Синтаксис. - Т., 1987. Б.118-119., Мирзаев М., Усмонов У., Расулов И. Ўзбек тили. - Т., 1962. Б.190-191., Семигулова Д.С. Обстоятельства места и времени в современном узбекском языке: Автореферат. - Т., 1961.

³² Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М., 2001. С.472.

³³ Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. - М., 1959. С.27.

To‘plangan materiallar tahlili shuni ko‘rsatdiki, fors tilida ko‘makchili birikma bilan ifodalangan o‘rin hollari 3ga bo‘lindi:

1. Asosiy (asl) old ko‘makchili birikma bilan ifodalangan o‘rin holi;
2. Izofali old ko‘makchi birikmasi bilan ifodalangan o‘rin holi;
3. “Asosiy old ko‘makchi + izofali old ko‘makchi + ot” birikmasi bilan ifodalangan o‘rin holi.

Asosiy old ko‘makchili birikma bilan ifodalangan o‘rin holi

Asosiy old ko‘makchilar semantik jihatidan ko‘p ma’noli hisoblanadi va ularning qaysi ma’noni anglatib kelayotganligi faqat so‘z birikmasi yoki gap tarkibida aniqlanadi.

Asosiy old ko‘makchilarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ulardan keyin izofa ishlatilmaydi.

Hozirda fors tilida 9 ta asosiy old ko‘makchi bor: از *az* “dan”, بر *bar*, به *be* “ga”, در *dar* “da”, تا *tā* “gacha”, با *bā* “bilan”, جو *joz*, بی *bi* “-siz”, برای *barā-ye* “uchun”³⁴. Bulardan از *az*, در *dar*, به *be*, تا *tā*, با *bā* old ko‘makchilari o‘rin holini ifodalashda xizmat qiladi. Bu old ko‘makchisi kammahsul ko‘makchilardan hisoblanadi. Bu ko‘makchi o‘rin holini ifodalashda xizmat qilsada, misollarimiz ichida kam uchradi. Bunga sabab bu ko‘makchi asosan, she’r va g‘azallarda uchraydi, o‘zbek tiliga – ga, -da, deb tarjima qilinishi qayd etilgan³⁵.

با تسلط دولت بزرگ سلجوقیان بر آسیای صغیر، فارسی زبان رسمی و ادبی این نواحی شد. (4:6)

Saljuqiylarning buyuk davlatining *Kichik Osiyoda tashkil topishi bilan, fors tili bu viloyatning rasmiy va adabiy tiliga aylandi.*

Yuqorida aytib o‘tilganidek, o‘rin holi old ko‘makchi bilan birikib kelgan ot, o‘rin ravishlari va olmoshlar birikmasi bilan ifodalanadi. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, o‘rin holining “old ko‘makchi + toponim” bilan ifodalanishi kammahsul, “old ko‘makchi + turdosh ot” bilan ifodalanishi mahsuldor hisoblanadi.

Asosan geografik nomlarni bildiruvchi toponimlar old ko‘makchilar bilan birikib, o‘rin holi vazifasida kelishi mumkin.

Masalan: (2:196) درست یادم نیست که تابستان پیرارسال بود یا بیش پیرارسال به مشهد مقدس رفته بودم.....

...bir yil burungi yozmida yoki undan oldingi yilmi aniq esimda yo ‘q *muqaddas Mashhadga borgan edim...*

Izofiy old ko‘makchili birikma bilan ifodalangan o‘rin holi/ Hozirgi fors tilida yordamchi so‘z turkumlari ichida izofali old ko‘makchilar asosiy qismni egallaydi. So‘z yasallishining transpozitsiya usuli orqali ot va sifatlardan izofali old ko‘makchilar yasaladi. V.S.Rastorguyeva bunday old ko‘makchilar birinchi marta o‘rta fors tilida yuzaga kelgani va ularning soni faqat 6ta bo‘lganligini ta’kidlaydi³⁶. Hozirgi kunda izofali old ko‘makchilarning soni ortib bormoqda.

Ma’lumki old ko‘makchilar relyativ vazifani bajaruvchi yordamchi so‘z turkumiga kiradi. Transpozitsiyaning ism→old ko‘makchi modeli asosida izofali old ko‘makchilar yasaladi. Bunday usul hozirgi kunda ham keng tus olib, fors tilida izofali old ko‘makchilarning ko‘payishiga sabab bo‘lmoqda³⁷. Ismning ko‘makchiga o‘tishida “o‘tadigan” so‘zning semantikasi o‘zgaradi. Ayniqsa bu aniq otlardan yasalgan ko‘makchilarda ko‘rinadi.

Izofali old ko‘makchilarning yasallishida ot yoki sifat o‘zining asosiy ma’nosini yo‘qotib, nisbiy ma’no kasb etadi va o‘rin, payt, sabab ma’nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: زیر *zir* “tag”, بالا *bālā* “tepa”, نزدیک *nazdik* “yaqin”, رو *ru* “yuz”, پهلوی *pahlū* “yonbosh” so‘zlari transpozitsiya usuli orqali “tagida”, “tepasida”, “yaqinida”, “ustida”, “yonida” ma’nolariga ega bo‘ladi. L.S.Peysikovning yozishicha, ko‘makchi vazifasidagi otlar leksik ma’nolarini yo‘qotib, makon, vaqt, sabab va shu kabi munosabatlarni ifodalash uchun grammatik vazifani bajaradilar. Ular mavhum ma’noli yordamchi so‘z turkumiga aylanib, gapda faqat boshqa so‘zlar bilan birga ishlatiladi, ya’ni mustaqil gap bo‘lagi vazifasini bajara olmaydi³⁸.

Ishimiz davomida o‘rin ma’nosini anglatib keluvchi توی *tu-ye*, جلو *jelov-e*, روی *ru-ye*, پشت *pošt-e*, سر *sar-e*, پای *pā-ye*, دم *dam-e*, کنار *kenār-e*, پهلوی *pahlū-ye*, زیر *zir-e*, روبروی *ruberu-ye*, بالای *bālā-ye*, اطراف *atrāf-e*, دور *dowr-e*, کنج *konj-e*, لای *lā-ye*, بین *beyn-e*, میان *miyān-e*, پیش *piš-e*, نزدیک *nazdik-e*, وسط *vasat-e* kabi izofali old ko‘makchilar birikmasi bilan ifodalangan o‘rin hollari ham ko‘p uchradi.

من و نسیم توی اتاق داشتیم شطرنج بازی می کردیم ... (1:17)

Men va Nasim xona ichida shatranj o‘ynayotgan edik ...

Predmet harakatining yo‘nalish o‘rnini bildirib kelganda qayerga? savoliga javob bo‘ladi va o‘zbek tiliga “-ga”, “ichiga” deb tarjima qilinadi.

مادر فرید گوشتها را توی اتاق آورد. (1:143)

Faridning onasi go‘shtlarni xonaga olib kirdi.

لیوان جای را روی میز گذاشت و گفت: بفرمایید. (1:35)

Choy stakanini stol ustiga qo‘ydi va dedi: Marhamat qiling.

Ravishlar bilan ifodalangan o‘rin hollari.

³⁴ Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М., 2001. С.312.

³⁵ Quronbekov A., Vohidov A., Ziyayeva T. Fors tili: oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – T., 2006. B.76.

³⁶ Расторгуйева В.С. Среднеперсидский язык. - М., 1966. С.128-130.

³⁷ Рубинчик Ю.А. Ko‘rsatilgan asar. С.165.

³⁸ Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. - М., 1959. С.51.

O'zbek tilida ravishlar fe'l bilan ifodalanagan harakat yoki holatning belgisini bildirib keladigan grammatik kategoriya bo'lib, shu harakat yoki holatning bajarilish jarayoni, vaziyati, o'rni, payti kabi munosabatlarni anglatib keladi³⁹.

Eron tilshunoslari o'rin ravishlariga (مکان قید *qeyd-e mākan*) quyidagi ravishlarni kiritadilar: بالا *bālā* "tepada", پائین *pāin* "pastda", فرود *forud* "pastda", چپ *chap* "chap tarafda", راست *rāst* "o'ng tarafda", پیش *piš* "oldinda", پس *pas* "orqada", آنجا *āndjā* "u yerda", اینجا *indjā* "bu yerda", درون *darun* "ichkarida", بیرون *birun* "tashqarida", هرجا *har djā* "har yerda", همه جا *hame djā* "hamma joyda"⁴⁰.

O'rin ravishlari o'rin holi vazifasida kelib, ish-harakatining bajarilish o'rni, holatning yuz berish o'rni va predmetning o'rni, predmet harakatining yo'nalish o'rnini bildiradi. Buni kesindan anglash mumkin bo'ladi.

Xulosa. Fors tilida ikkinchi darajali gap bo'laklar xususan hol kategoriyasi eronlik tilshunoslar tomonidan sintaktik hodisa sifatida alohida tadqiq etilmagan. Rus eronshunoslari holni sintaktik birlik sifatida ajratishligisiga qaramay, holga chuqur tavsif bermaydilar. Bundan ko'rinib turibdiki hol kategoriyasi chuqur tadqiq etilishi lozim bo'lgan grammatik masalalardan hisoblanadi.

O'rin holini struktur jihatidan ko'makchi bilan birikib keluvchi, o'rin ma'nosini anglatuvchi otlar, ravishlar, ismiy va turg'un birikmalar bilan ifodalanishi aniqlandi.

Tadqiqotimiz davomida old ko'makchilar ot bilan birikkan holda eng keng tarqalgan makon munosabatlarini ya'ni o'rin holini ifodalashi tadqiq etildi va "ko'makchi + toponim" birikmasi bilan ifodalanishi unumsiz (taxminan 20%), "ko'makchi + turdosh ot" bilan ifodalanishi unumli (taxminan 80%) ekanligi aniqlandi. Biz ko'rib chiqqan manbalarining salmoqli qismini ana shunday birikmalar bilan ifodalanagan o'rin hollari tashkil qildi.

To'plangan materiallar tahlili fors tilida ko'makchili birikma bilan ifodalanagan o'rin hollari 3ga bo'lindi:

1. Asosiy (asl) old ko'makchili birikma bilan ifodalanagan o'rin holi;
2. Izofali old ko'makchi birikmasi bilan ifodalanagan o'rin holi;
3. "Asosiy old ko'makchi + izofali old ko'makchi + ot" birikmasi bilan ifodalanagan o'rin holi.

Fors tilida inversiya hodisasi yuz berganda, asosan og'zaki tilda ot, ravish bilan birikib keluvchi old ko'makchilarining tushib qolish holati kuzatildi.

Distant holatida kelish imkoniyatiga ega bo'lgan qo'shma fe'llarga birikkan o'rin hollari aniqlandi.

Ishimizda o'rin holini tadqiqoti natijasida to'plangan materiallar o'rganilib, o'rin holini ma'no anglatishi jihatidan uch semantik guruhga ajratildi. Ajratilgan uchta katta guruhlar ichki kichik bo'limlarga bo'lindi.

1. Ish-harakat yoki holatning o'rnini anglatuvchi o'rin hollari:

- predmetning o'rnini;
- predmet holatining yuz berish o'rnini;
- predmet harakatining yuz berish o'rnini bildiruvchi o'rin hollari.

2. Ish-harakat yo'nalishini bildiruvchi o'rin hollari:

- qayerga?
- qayerdan?
- qayergacha? savollariga javob beruvchi o'rin hollari.

3) Ish-harakatning nima bo'ylab yuz berishini bildiruvchi o'rin hollari.

ADABIYOTLAR

1. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М., 2001.
2. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. Наука. - М., 1981.
3. Пейсигов Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. - М., 1959 С.51.
4. Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар. - Т., 1953. Б.3.

5. دکتر حسن انوری، دکتر حسن احمدی گیوی. دستور زبان فارسی. ویرایش دوم. - تهران. ۱۳۷۴. ص ۶۷.

6. دستور زبان فارسی. پنج استاد. تهران. ۱۳۷۳. ص. ۱۸۹-۱۹۰.

Annotatsiya: Tilshunoslik sohasida ham bu masalaning grammatik ifoda etilish holati mavjuddir. Hozirgi kungacha eron tilshunosligida holni, xususan fors tilida o'rin holining ifodalanishi chuqur tadqiq etilmagan masalalardandir, chunki fors tili grammatik nazariyasida morfologiya qismi o'rganilgan bo'lib, sintaksis qismi hali to'liq tadqiq etilmagan, shu jumladan hol kategoriyasiga nisbat ham. O'rin va payt hollarining struktur va semantik jihatidan o'rganilishini birinchi bo'lib YU.A. Rubinchikning⁴¹ grammatik asarida uchratish mumkin.

Kalit so'zlar: eron tilshunosligi, hol, fors tili, o'rin holi, grammatik nazariya, morfologiya..

Аннотация: В области языкознания сложилась ситуация грамматического выражения данного вопроса. До сих пор выражение падежа в иранском языкознании, особенно в персидском языке, является одним из вопросов, глубоко не исследованных, поскольку в грамматической теории персидского языка морфологическая часть изучена, а синтаксическая часть не изучена. Было полностью исследовано, в том числе в отношении к категории дел. Структурно-семантическое исследование падежей места и времени впервые встречается в грамматических работах Ю.А. Рубинчика.

³⁹Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар. - Т., 1953. Б.3.

⁴⁰دستور زبان فارسی. پنج استاد. تهران. ۱۳۷۳. ص. ۱۸۹-۱۹۰.

⁴¹Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. - М., 2001. С.472-473.

Ключевые слова: иранское языкознание, падеж, персидский язык, местопадеж, грамматическая теория, морфология.

Abstract: In the field of linguistics, there is a situation of grammatical expression of this issue. Until now, the expression of case in Iranian linguistics, especially in Persian, is one of the issues that have not been deeply researched, because in the grammatical theory of the Persian language, the morphology part has been studied, and the syntax part has not been fully researched, including the relation to the case category. The structural and semantic study of place and time cases can be found for the first time in the grammatical work of Yu.A. Rubinchik.

Key words: Iranian linguistics, case, Persian language, place case, grammatical theory, morphology.

UDK 821.512.133:82-31

“IMOM MOTURIDIY” ROMANIDA TARIXIY SHAXS KONSEPSIYASI

Bobojanov A.

Qoraqalpogʻ davlat universiteti

Adabiyotimizda tarixiy shaxslar haqida roman yozish anʼanasini Qodiriy boshlab bergan boʻlsa, bu jarayon salkam bir asrdan oshdiki muvaffaqiyatli davom etmoqda. Aslini olganda roman yozish, ayniqsa, tarixiy roman yozishning oʻzi murakkab jarayon sanaladi. “Zero, bunday asarda romannavis tarixiylik tamoyillarini mahkam tutishi, oʻzining olam va odam haqidagi badiiy konsepsiyasini mavjud tarixiy voqelikka tayangan holda ifodalashi lozim. Albatta, badiiy gʻoya talabi bilan tarixiy roman syujetiga toʻqima obrazlar, toʻqima voqelik ham kiritilishi mumkin. Romanda toʻqima obraz va voqealardan foydalanishning aniq chegarasi, qatʼiy oʻlchovi boʻlmasa-da, bu unsurlarning meʼyori tarixiy asar saviyasini belgilovchi asosiy omil hisoblanishini mahoratli muallif yaxshi anglaydi” [1].

Shu bois ham yozuvchidan tarixiy haqiqat va badiiy toʻqimani adolat tarozisi yangligʻ teng ushlashi talab etiladi. Roman yozish jarayonida ijodkor “tarixiy manbalarni oʻrganadi, faktlar, voqealar, ularning ishtirokchilari haqida maʼlumotlarni yigʻadi. Uning endigi vazifasi – oʻrganganlarini badiiy qayta ishlash: badiiy voqelikda faktlar jonlanishi, voqealar yuz berishi, shaxslar yashashi lozim” [2;55]. Mazkur jarayon tarixiy asarda muallif ijodiy imkoniyatlarini maʼlum darajada cheklashi tabiiy. Agar roman millatning ulugʻ siymolariga bagʻishlangan boʻlsa, yozuvchining ijodiy masʼuliyati bir necha karraga ortib, tarixiy asar yozish yanada mashaqqatliroq jarayonga aylanadi.

Mahoratli yozuvchi Luqmon Boʻrixonning “Imom Moturidiy” romanini oʻqir ekansiz, beixtiyor yuqoridagi kabi masalalarni mulohaza qilasiz. Chunki Imom Moturidiy nafaqat oʻzbek millatining, balki butun turkiy xalqlarning eng ulugʻ allomalaridan biri. Moturidiy shaxsi, hayot yoʻli hamda faoliyati koʻp va xoʻp oʻrganilgan. Shunday ekan, Luqmon Boʻrixon nima yangilik qila oldi, boshqalardan farqli oʻlaroq Moturidiy siymosini qanday tasvirladi degan savol, tabiiyki, birinchi oʻringa chiqadi. Avvalo shuni taʼkidlash joizki, adabiyotimiz tarixida Moturidiyning toʻlaqonli badiiy siymosi yaratilmagan. Mavjud asarlarning barchasi tarix va islomshunoslik sohalariga oiddir. L.Boʻrixon ilk bora Moturidiy siymosiga badiiy yuk yuklagan ijodkordir. Yaʼni oʻtgan oʻn asr davomida ijtimoiy shart-sharoit ham, tuzum ham, adabiy-estetik qarashlar ham, hatto, tarixning oʻzi ham yangilanganini hisobga olishimiz zarur. Shunday ekan, L.Boʻrixon ilk bora Moturidiy siymosini badiiy talqin etishga boʻlgan urinishiga shunchaki shaxsiy ijodiy ehtiyoj sifatida emas, balki adabiy-madaniy hayotimizda yetilib kelgan umumiestetik ehtiyojning mevasi sifatida qarash oʻrinli boʻladi.

Yozuvchi ushbu romanida olis X asr boshlaridagi koʻhna Samarqandning siyosiy-ijtimoiy, maʼrifiy hayotidan ayrim lavhalarni qalamga oladi. Ulugʻ ajdodlarimizdan biri, mashhur alloma Abu Mansur Moturidiyning badiiy siymosini aks ettirishga urinadi. Asar dramatik voqealarga, qiziqarli, sermazmun bahs-munozaralarga boyligi bilan kitobxonni oʻziga jalb qiladi. I.Goʻfurov toʻgʻri taʼkidlaganidek “Yozuvchi Luqmon Boʻrixon tarix sahifalarida yetib kelgan maʼlumotlarni misqollab yigʻib, oʻrganib, tahlil va talqin qilib buyuk ilohiyotshunos olimning badiiy qiyofasini hayotiy, insoniy tarzda yoritishga muvaffaq boʻldi” [3;4]. Ushbu romanda Moturidiy siymosi mukammal aql-zakovat egasi, insonparvar, adolatparvar, tirik inson sifatida namoyon boʻladi. U ilohiyot borasidagi turli-tuman notoʻgʻri qarashlarni, xato tushunchalarni chuqur tafakkur bilan aql va naqlning ishonchli kuchiga tayanib tuzatadi, sof aqidaviy tutumga oʻz ilmiy isteʼdodi orqali, chin mantiq tasdiqotlari vositasida erishadi.

Muallif davr nafasini, oʻtmish voqealarini ochib berishda peyzaj va portretidan unumli foydalangan. Ayniqsa olis tarix qiyofasini gavdalandirishda bu usul nihoyatda qoʻl keladi. Soʻzimiz isboti uchun quyidagi parchaning oʻzi yetarli “Sopol piyolasiga quyilgan, anchadan beri sovib qolgan choyidan xayolchan hoʻpladi. Koʻz oʻngida tagʻin Samarqand jonlandi. Qalʼai Qasrning mahobatli gumbazlari, Madrasai Surxning qizgʻish gʻishtlari, Juzjoniyaning keng sathi, Madrasai Peshvozning naqshinkor ustunlari xayolida lop lop jonlandi. Yuragi sogʻinchdan oʻrtanib ketdi” [4;14]. Muallif Samarqanddagi madaniy hayotga, ilm ahliga boʻlgan eʼtibor va olim-u fuzalolarning koʻpligiga alohida urgʻu berishni istaydi. Ammo bu istakni yalongʻoch holda emas qahramonlar tilidan, ilmi toliblarning harakatlaridan anglatib qoʻyaoladi.

Asardagi “Chor-atrofdan pishiqchilik hidi anqiydi. Kuzning mayin, salqin shabadasi gʻarq gullagan yantoq, qovjiragan beda, qoq boʻlgan meva-cheva isini qorishtirib tevarakka taraydi” [4;19] kabi peyzaj tasvirining qahramon tasviri bilan yonma-yon berilishi Moturidiyning ayni yetuklikka erishgan pallasi haqida gap ketayotganini kitobxonga imlayotgandek tuyuladi. Shuningdek, asarda Moturidiy obrazini butun qirralari bilan ochishga, ham alloma ham inson sifatidagi qiyofasini gavdalandirishda Idris Shomiy, Xolid Xalaj, Vosiqlaʼli kabi personajlar xarakterini ham mahorat bilan tasvirlagan.

“Salkam ikki quloach bo‘y-basti, keng yag‘rinlari tug‘ma jangchi, atoyi polvon ekanligidan darak berib turgan Xolid Xalaj ibn Bo‘ronbiy kursisiga omonatgina cho‘kdi. Hokimlik nishonasi sifatida yoqut tosh qadalgan sallasini ensasi tomon surib hozirgina tugagan sershovqin ziyofat, g‘ala-g‘ovur, sha‘niga betinim aytilgan maqto‘v-madhiyalar og‘riq kiritgan boshini siladi. Tegrasiga horg‘in ko‘z tashladi” [4;22]. Zukko kitobxon Xolid Xalaj haqidagi ilk tasvirdanoq uning shon-shuhratga, maishatga o‘ch odam emasligini payqaydi. Chunki odatda mayparastlikka mukkasidan ketgan amaldorlar bu kabi ko‘ngilxushliklardan keyin mamnuniyatlik his qilishar edi. Ammo Xolid Xalaj maqto‘v va madhiyalar yog‘dirilgan ziyofatdan keyin negadir o‘zini yomon his qiladi: “Eshik-derazalariga harir, shoyi darpardalar tutilgan, peshtoqlari naqshinkor, Damashq xushbo‘yliklari sepilgan keng-mo‘l xosxona shu tobda tor va bo‘g‘iq tuyuldi. Ziyofat, tanishuv kutganidan ham a‘lo o‘tgan bo‘lsa-da, negadir ko‘ngli g‘ash edi” [4;22]. Xolid Xalaj obrazi o‘zib-rivojlanib boruvchi obraz sifatida tasvirlangan. Undagi jang-u jaddlarga, g‘alaba nashidasiga ishtiyoq asta-sekinlik bilan kitobga muhabbatga aylanib boradiki bu ham muallif g‘oyasining bir parchasidir. Xolid Xalajning qalbida ilm olishga mayl bo‘lgan, lekin sipohiy bo‘lib doimiy jang-u jadallarda yurishi bunga izn bermagan. Surayyoxonning tashabbusi bilan u qo‘liga kitob olib, ilmli bo‘ladi. Hayot yo‘lida uchragan turli qiyinchiliklarning taskinini aynan ziyo yo‘lida topadi va Movarounnahrda shuhrat qozongan Abu Yusuf Muhammad Xolid Xalajiyga aylanadi.

Adabiyotshunos Q.Yo‘ldoshev qayd qilganidek: “Yozuvchining ilk romanida ijtimoiy muammolar emas, alohida odamning kechinma-yu sizimlarini tasvirlash yetakchilik qiladi” [5;548]. Ilk romanidan boshlangan bu an‘ana keying asarlarida ham mahurat ila davom ettiriladi. Muallif qahramonlariga ortiqcha ta‘rif-u tavsif berib o‘tirmaydi. Shunchaki ularni harakatga keltiradi, yoki kitobxon nigohini qahramon ichki dunyosiga qaratadi, ruhiy olami bilan tanishtiradi. Qayd qilinganidek, romanda inson sezimlari, kechinmalari talqini ustunlik qiladi. Ba‘zi yozuvchilar o‘z asarlarida voqeani samimiy, beozorgina qilib tasvirlaydi. Ba‘zilari esa umuman boshqacha yo‘lni tanlaydi. Bunda qandaydir g‘amginlik, qahramonlar tiynatiga singdirilib yuborilibgina qolmay, asarning barcha hujayralari – komponentlarga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. L.Bo‘rixonda ikki holning o‘zgacha shakl-u shamoyili – sintezlashgan qirrasini ko‘rishimiz mumkin. Ba‘zan kinoyaviy–piching xarakter tabiatini ochishga qaratilgan bo‘lsa, ba‘zi hollarda odamzot botini iztiroblariga, millat tabiatiga xos qadriyatlar xususida qayg‘urayotganligini yuz ifodalaridagi tushkunlikka ishora qilish asosida talqin etilganligini kuzatish mumkin.

“Vosiqling boshiga to‘qmoq tekkanday ko‘z oldi jimirlab ketdi. Lekin sir boy bermaslikka urindi.

“Uzr, iddaingizni anglay bilmadim. Kim u Tusi?”

“Alar kaminaga ham chang solib ko‘rdilar, va lek noumid bo‘ldilar”. Vosiqling ko‘z oldida Muhammad tag‘in tog‘dek yuksalib, o‘zini qum zarrasi kabi his etdi. Karaxt bir tarzda munosib so‘z izladi” [4;33].

Vosiqling ruhiyatida kechayotgan g‘alayonlar “boshiga to‘qmoq tekkanday” iborasi bilan ochib beriladi. Boshiga to‘qmoq tegish biror narsadan qattiq ta‘sirlanish, hayratga tushish ma‘nosini anglatadi. Vosiqling ikki og‘iz so‘zidanoq do‘stining mo‘taziliylar tuzog‘iga tushganini anglagan Moturudiy o‘zining farosati va zukkoli bilan do‘stini yana bir bor hayratda qoldiradi. Shunchalik lol qoladiki, ko‘z oldida “Muhammad tag‘in tog‘dek yuksalib, o‘zini qum zarrasi kabi his etadi”. Muallifning mahorati shundaki, asardagi har bitta so‘zning, iboraning o‘z badiiy vazifasi bor. Yo‘ personajlar harakatini anglatishga yoki ruhiy dunyosini taftish qilishga xizmat qiladi. Ijodkor bitta so‘zni ham isrof qilmaslikka intiladi. Shu orqali esa kitobxon bilan qahramon orasidagi masofani yanada yaqinlashtiradi. Kitobxonning qahramonni anglashi, u bilan birga nafas olishi uchun jimjimador, jilvali so‘zlar bilan ular orasiga xitoy devori qo‘ymaydi.

Insonning kamolot sari, mukammallik sari intilishi, go‘zallikka oshnoligi yillar davomida takomillashib boradigan jarayon. Lekin badiiy asarda bu jarayonni uzoq cho‘zib bo‘lmaydi. Kamolot yo‘lini qisqa va tig‘iz tezlashtirilgan vaqtga sig‘dirish yozuvchining mahorati. O‘sha mezonni topolmagan yozuvchi muhim va mayda voqealar orasida o‘ralashib qoladi. “Har bir ulkan ijodkor faoliyatida so‘z, ifoda vositalari o‘zining yangi-yangi qirralari va ma‘no nozikliklarini topadi. Ayni paytda ijokorga xos individual jihatlar, did va so‘z qo‘llash me‘yori, tildan foydalanish mahorati ro‘y beradi. Ravshanki, ijodkorona dasxatga ega bo‘lmagan yozuvchi haqiqiy san‘atkor bo‘la olmaydi, zotan, dasxatning yo‘qligi orginal tasviriy vositalarning yo‘qligini bildiradi” [6;253]. Tan olib aytish kerak, ommaning Moturidiy hayoti, u yashagan davr va unga zamondosh bo‘lgan tarixiy shaxslar haqidagi tasavvurlari “Imom Moturidiy” romani vositasida shakllanib bormoqda. Sababi, mazkur romanga qadar o‘zbek adabiyotida Moturidiy haqida, umuman, IX-X asrlardagi aqidaviy kurashlar haqida katta hajmli badiiy asar bo‘lmagan. Luqmon Bo‘rixonning bu romani alloma siymosini ommaga olib kirish, anglatish bilan birga, o‘quvchini o‘n asr naridagi tarixiy, siyosiy-ijtimoiy hayot bilan ham tanishtirgan.

“Badiiy asarda tasvirlangan obraz umumlashma natijasigina bo‘lmay, ayni chog‘da, aniqlashtirish, individuashtirish mahsuli hamdir. Zotan, badiiy qahramon tom ma‘noda individuashtirilgan bo‘lishi zarur. Chunki yozuvchi badiiy obrazni individual xususiyatlari bilan ko‘rsatish orqali obrazga jonlilik, hayotiylik, tabiiylik baxsh etadi, emotsionalikka erishadi – o‘quvchi hissiyotiga ta‘sir qiladi, uni ishontiradi” [7;34]. Muallif Moturidiy obrazini bir vaqtning o‘zida tipik va individual obraz sifatida gavdalandira olgan. Chunki asarda Moturidiy o‘z davrining qiyofasini, insonlarining tavrilarini aks ettiruvchi qahramon sifatida ham o‘ziga xos sifatlariga ega bo‘lgan alloma sifatida namoyon bo‘ladi. “Tarixiy romanda muallif (asosan) bosh qahramon timsolida tarixiy shaxs konsepsiyasini ilgari suradi. Ya‘ni ijodkor olamni bilish yo‘lida o‘z badiiy talqinidagi tarixiy shaxs ruhiyatini taftish qiladi, uning murakkab taqdiriga nazar soladi. Shu tarixiy shaxs vositasida zamon va makonni o‘rganadi. Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, falsafiy qarashlarini ilgari suradi. Demak, tarixiy asarni baholashda o‘tmishning qay darajada haqqoniy jonlantirilgani emas, balki mavjud voqelik, tarixiy shaxs qay

tarzda badiiy tafakkur qilingani hisobga olinadi" [8;24]. Shu ma'noda "Imom Moturidiy" romanining tahlilida ham Moturidiy obrazi misolida ko'rinadigan tarixiy shaxs konsepsiyasi e'tiborga olinishi zarur.

"Imom Moturidiy" romani o'zbek badiiy-estetik tafakkurida keskin ziddiyatlar kechayotgan bir paytda yaratildi. Gap shundaki roman janri talablarida eng birinchisi – roman tafakkuri jamiyat badiiy-estetik tafakkuri in'osi ekanligidir. Ushbu holat "Imom Moturidiy" romanida ham zohir bo'lar ekan, aynan XI-X asrlardagi inson ongida kechayotgan evrilishlarni gavdalandirishga urungan va buning uddasidan chiqqan deyshimiz mumkin. "Zero, turli mafkuralar zimdan kurashayotgan, har xil firqalar ko'paygan hozirgi davrda millatni, ayniqsa, yoshlarni tarbiyalashda, ularning ma'naviyatini o'stirishda, ezigulikka esh bo'lishida, noto'g'ri yo'llardan qaytarishda imom Moturidiyning ulug'vor g'oyalari, o'gitlari o'ta muhim ahamiyatga ega" [9]. Ne ajabki, hazrat ilgari surgan ta'limot, hayotiy-diniy tutum, falsafa bugun ham o'z kuchini, o'z dolzarbligini yo'qotgan emas. Shu bois ham Luqmon Bo'rixonning ushbu romani jamiyatda yuzaga kelgan ehtiyoj o'laroq maydonga keldi va davr talabiga mos, biz ko'pdan beri kutgan asar bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. <https://quronov.uz/sadullo-quronov-alisher-navoiy-romanida-tarixiy-shaxs-konsepsiyasi/>
2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
3. I.G'ofurov. Ilohiyotshunos alloma siymosi- Toshkent, Adabiyot. 2022
4. Luqmon Bo'rixon. Imom Moturidiy. - Toshkent, Adabiyot. 2022
5. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. Adabiy o'ylar. –Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2006
6. To'rayev D. Hozirgi o'zbek romanlarida badiiy tafakkur va mahorat muammosi. fil.fanlari.doktori.T.1994
7. Suvonov Z. Tog'ay Murod nasrida obrazlar poetikasi. Filol. fan. b-cha fals. d-ri. (PhD) ... dis. – Toshkent: 2019
8. Ziyodov Sh. Al Moturidiy hayoti va merosi. A.Qodiriy.T. 2000
9. <https://iaau.uz/oz/news/1649>

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozuvchi Luqmon Bo'rixonning "Imom Moturidiy" romani tahlil qilinadi. Tarixiy shaxs obrazini yaratishda poetik vositalarning roli va ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Moturidiy, tarixiylik, badiiylik, roman, mahorat, romannavis, peyzaj, portret.

Abstract. This article analyzes the novel "Imam Moturidi" by writer Lukman Borihan. The role and significance of poetic means in creating the image of a historical figure is revealed.

Key words: Moturidiy, historicity, artistry, novel, skill, novelist, landscape, portrait.

Абстрактный. В данной статье анализируется роман писателя Лукмана Борихана «Имам Мотуриди». Раскрыта роль и значение поэтических средств в создании образа исторической личности.

Ключевые слова: Мотуриди, историчность, художественность, роман, мастерство, прозаик, пейзаж, портрет.

Annotatsiya. Bul maqalada jaziwshi Luqman Burixanni "Imam Moturidiy" romani tallangan. Romanni poeziyalıq dünyası hám tariyxi shaxstın kórkem kórinisi arasındaǵı sáykeslik izertlengen.

Tayanish sózler: Moturidiy, tariyxiylik, kórkemlik, roman, sheberlik, roman jaziwshi, peyzaj, portret.

NATIONAL-CULTURAL PECULIARITIES OF PHRASEOLOGY WITH THE COMPONENT ORNITHONYM IN THE ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES

Iskenderova S. B., Kalimbetov B. I.

Karakalpak State University

Introduction. Phraseology plays a big role in the communicative approach to foreign language teaching. Studying the phraseology of a foreign language is one of the most difficult aspects of learning a foreign language. Understanding the image, which is the basis of phraseology, helps to increase the level of language proficiency and interest in the language itself. One of the tasks of modern linguistics is to study the cultural aspect of language. In this connection, the relevance of this work lies in the comparative analysis of phraseological units with the component of the ornithonym in the English and Karakalpak languages from the point of view of national-cultural specificity. For the first time, the phraseology of ornithonyms was studied at three levels of manifestation of their national specificity. The purpose of this article is to analyze the national peculiarities of phraseological units with an ornithonym component. To achieve this goal, it is necessary to solve such problems as: identifying universal and national features in phraseological units, determining the sources of the emergence of national and cultural specificity. Linguists have long been interested in the linguistic problems in the study of phraseology. Phraseologies were considered by scientists as a means of expressing the cumulative (accumulative) function of language. The national-cultural uniqueness of the phraseological units is an integral component of their meaning. Phraseologies appear in languages on the basis of a figurative representation of reality, connected with the historical and spiritual experience of the people.

"Phraseological composition is most suited for embodying the specifics of national culture by means of language, since the figurative basis of phraseologies displays the characterological features of the worldview, reflectively correlated by the speakers of the language with the peculiarities of the culture of their country" [8;24]. In the comparative study of PU, the understanding of national specificity leads to the understanding of the various aspects of the life of the people who speak this language, the definition of the common and distinctive features of the perception of the world. The study of national

and cultural peculiarities of PU is of great importance for the study of a foreign language because it increases motivation for language acquisition, increases aesthetic and emotional reward.

The national-cultural specificity of PU can be manifested at three levels:

1) phraseologies reflect the national-cultural specificity in a complex way, with their idiomatic meanings (semantic level). As a result of the study of phraseologies with an ornithonym component in the English and Karakalpak languages, the following PU were found.

Júzin bayıwlı kórsin- God forbid, Lord forbid.

Qolına gárga tıshıw – getting money.

Shımshıq soysa da qassap soysın- leaving the work to its master [2;90].

Pigeon's milk – something that doesn't exist.

Stiffen (stone) the crows! – Damn it, there's nothing to say.

2) in the value of individual lexical components (component level). National culture is expressed in PUs dismembered, their component composition.

For example in the phraseology “**qolga túsken qırğawıday**-like a captured pheasant” used a nationally-branded component pheasant.

PU “**shójeni gúzde sanaw**- count one's chickens (before they hatch)-There is still a lot to be done before the full success of. It's too early to settle down; It's a long way to the time when you can rest.

Component “eagle” in the English phraseology “**make the eagle scream**” -to make patriotic games, to celebrate the American way of life associated with the eagle depicted on the United States coat of arms.

In the English phraseology “**halcyon days**”- quiet, peaceful days, quiet time has a component “halcyon”. There's an old English legend that says, “halcyon lays her eggs and hatches in a nest that floats on the ocean during the winter solstice, and during that time, for two weeks, the ocean becomes perfectly still”[4;624]. An interesting feature of some English phrases is the fact that they contain components of Scottish, Irish, Australian origin.

For example, PU “**jump at smth. Like a cock at a groser (groset)**” - to take with greed, to rush at something; to cling to something contains a component of Scottish origin “groser (groset)” - gooseberry.

There are phrases that have several national components. For example, in the composition of the PU “**qápestegei bódenedey tuwlaw**” about someone who suddenly found himself in an unpleasant, embarrassing, stupid situation, there are such components as “bódene” - “a species of pheasant family”, as well as “qápes” - “cage”.

In both languages you can find phraseologies with the same component of the ornithonym, in which the national-cultural aspect is prominent. There are components of an ornithonym that are present in the linguistic system of both languages. But for a number of historical, economic, or social reasons, they're contained or absent in the phraseology of the languages being compared. For example, in the Karakalpak language you can find phraseologies with the component “eagle”: “**Ájeli jetken gárga búrkit penen oynaydı**” - “a crow whose death is near plays with an eagle” means do not take extreme risks when there is lots of danger [2;78].

“**Búrkittiń sayraǵanı ólgeni**” – “warble of an eagle indicates its death” is used to indicate that eagles never warble.

Eagles found in Karakalpakstan nest and live in the open landscapes of lowlands and high mountainous areas, which are less susceptible to change. It lives mainly in the mountains, in large parts of desert areas, in open plains and semi-open landscapes. Avoids areas of human habitation, does not like to be disturbed by humans. They are thought to be symbol of strength and power.

The presence in English of a fairly large number of phrases with the component “turkey” - turkey is due to the trading ties of the English with America, as well as the fact that this bird has become a main dish for the British and Americans at Christmas and Thanksgiving: **(as) red as a turkey-cock; / Like turkey voting for Christmas.**

The practice of agriculture in both England and Karakalpakstan has led to the emergence of a large number of phraseological units, one of the components of which are the names of domestic birds: “tawıq”, “gáz”, “qoraz”, “chicken”, “cock”, “duck”, “goose”. For example: **Ayaǵı kúygen tawıqtay** – hurrying;

Gáz moyın – having a long neck like a neck of goose[1;76];

Cook one's (own) goose - making fun of yourself, falling victim to your own intrigues, digging your own grave;

Tame as a chicken - very submissive, humble;

Live like a fighting cock - to live life to the fullest, to succeed; to live without strain.

During the study, components of the ornithonym were discovered, which are found both in the Karakalpak language and in English. But different people perceive their image in a reinterpreted meaning differently.

A clay pigeon – a convenient target, easy prey;

Shoot at a pigeon and kill a crow – to disguise their true purpose.

For example, the English phraseology reflects the quality of a “cuckoo” as laying its eggs in the nest of another bird. “**A cuckoo in the nest**” is an unwelcome guest.

In English, the image of a rooster is associated with a bully, a bully, a recklessly brave person. For example:

The cock of the school - the most important troublemaker in the school, a troublemaker;

A fighting cock - a bully, a troublemaker [7;364].

3) in the prototypes of phraseology (extra-linguistic level). The national-cultural information is in the PU prototype. "National-cultural elements of the semantics of phraseological units can be manifested in the direct meaning of the aggregate word complex, which reflects the national-specific situation underlying the figurative meaning of phraseology".

In turn, A. Kunin speaks of the following sources of origin of the original English PU phraseologies based on English realities, associated with the names of writers, scientists, kings, astrology, caricatures that reflect the traditions and customs of the English people, taken from fairy tales and fables, PU of terminological origin. In the. V.N. Telia, studying the problem of "external resources of cultural interpretation" of phraseological units, speaks of such sources as:

- 1) words and phrases that have symbolic meaning;
- 2) Christianity;
- 3) the intellectual heritage of the nation and humanity as a whole;
- 4) realities that are described in the dictionaries of the country [6;240].

As a result of the study, Karakalpak PU with an ornithonym component were found such as:

“Ġarġanıń tuyaġınday” – is used to indicate filth by comparing the dirt to crow’s foot [2;37].

“Izine qırġıyday túsıw” - to track someone continuously

“Awzi menen qus salıw” – means saying words that I can do lots of things but doing nothing in practice actually.

Appearance of the phraseology **talk turkey** - 1) to negotiate (initially. The Amer.) to speak directly, openly, sincerely connected to the story of the settler and the Indian. Once they were hunting together and they agreed that all the birds they killed would be shared equally. They got four turkeys and four crows. After splitting the birds in half, the settler decided to take the turkeys and the Indian the crows. The Indian objected: "Don't talk birds, let's talk turkey", meaning that we should stop cheating and only share turkeys.

English phraseology **“be no chicken”** - be not the first youth was created by J. Swiftly. PU **“a nest of singing birds”** - **“singing birds”** was used to designate the English lyric poets who wrote during the reign of Queen Elizabeth I [5;78].

The author of the English phraseology **“an albatross about one’s neck”** - the continuous mention of someone's guilt; “The Ancient Mariner tells” the story of a sailor who shoots an albatross and wreaks havoc on his ship, and as punishment he has to carry a dead albatross around his neck.

Shakespeare created the phraseology - **“know a hawk from a handsaw”**[9;47].

Conclusions. As a result of our research, we came to the conclusion that the semantics of phraseological units with an ornithonym component may include a national-cultural component, through which the national uniqueness of the two languages is transmitted. It should be noted that the absence or presence of the same component in the phraseologies of the comparison languages indicates that there is a relationship between the phraseology of this people and its cultural and historical development. Phrases were discovered, the prototypes of which go back to ancient times, but the units themselves are still relevant today. They are living witnesses of the history of the people who speak this language.

Comparative analysis of the phraseological units of the Karakalpak and English languages allows us to establish where and to what extent the peculiarity of phraseologies is most clearly manifested. However, among the phraseologies studied, there is a large number of cross-cultural units, which speaks to the universality of human experience. Knowing extra-linguistic factors allows you to better understand the interlocutor or the text being read. We believe that the linguistics aspect should be taken into account in the teaching of foreign languages and teaching students to see more than just the literal meaning of a phrase. When studying a foreign language, acquaintance with the national-cultural peculiarities of phraseology helps to understand the imagery of phraseology, therefore, it contributes to better memorization of phraseology. Consideration of phraseology from the point of view of linguistics is interesting in general education, because the history of the emergence of phraseology in the language has a cognitive value.

REFERENCES

1. Қ. Пахратдинов, Қ. Бекниязов: Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлігі. Нөкіс «Qaraqalpaqstan» 2018.
2. Марат Хожанов. Қарақалпақ тилинде орнитонимлер. Монография. Нөкіс 2019.
3. Квеселевич Д. И. Современный русско-английский фразеологический словарь. М.: Астрель; АСТ, 2002. 624 с.
4. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: Русский язык, 1984. 942 с.
5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. М. – Дубна: Высш. шк.; Феникс, 1996. 381 с.
6. Литвинов П. П. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. М.: Астрель; АСТ, 2007. 288 с.
7. Cambridge International Dictionary of Idioms. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 587 p.
8. Oxford idioms. Dictionary for learners of English. Oxford: Oxford University Press, 2006. 470 p.
9. Арсентьева Е. Ф. Русско-английский фразеологический словарь. Казань: Хэттер, 1999. 318 с.

Maqalada ornitonim komponentke iye bolġan inglis hám qaraqalpaq frazeologiyalıq birlikleriniń milliy-mádeniy qásiyetleri kórip shıǵıladı. Frazeologiyalıq birliklerdi salıstırıp úyreniwde milliy ayırıqshalıqlardı túsiniw xalıq turmısınıń túrli táreplerin túsiniwge, onıń dúnyanı qabıllawınıń ulıwma hám ayırıqsha qásiyetlerin anıqlawǵa alıp keledi. Frazeologizmlerdiń milliy qásiyetlerin bilw sózdiń mánisin tuwrı túsiniwge járdem beredi.

Gilt sózler: milliy-mádeniy ayırıqshalıqlar; ornitonim; frazeologiyalıq birlik; dúnyanı ańǵarıw; idiomatik mánis.

Abstract. The article examines the national-cultural features of English and Karakalpak phraseological units with an ornithonym component. In the comparative study of phraseological units, the understanding of national specificity leads to the understanding of

various aspects of the life of the people, the definition of the common and distinctive features of its perception of the world. Knowledge of the national specificity of phraseologies contributes to an adequate understanding of the meaning that was laid down in the statement.

Key words: national-cultural features; orthonym; phraseological unit; perception of the world; idiomatic meaning.

В статье рассматриваются национально-культурные особенности английских и каракалпакских фразеологических единиц с компонентом орнитонимом. При сопоставительном изучении фразеологических единиц понимание национальной специфики ведет к пониманию разнообразных сторон жизни народа, определению общих и отличительных черт его восприятия мира. Знание национальной специфики фразеологизмов способствует адекватному пониманию смысла, который был заложен в высказывании.

Ключевые слова: национально-культурные особенности; орнитоним; фразеологическая единица; восприятие мира; идиоматическое значение.

Maqolada ormonim komponentga ega bo'lgan ingliz va qoraqalpoq frazeologik birliklarining milliy-madaniy xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Frazeologik birliklarni qiyosiy o'rganishda milliy xususiyatlarni tushunish xalq hayotining turli tomonlarini tushunishga, uning dunyoni qabul qilishining umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga olib keladi. Frazeologizmlarning milliy xususiyatlarini bilish so'zning ma'nosini to'g'ri tushunishga yordam beradi.

Tayanch so'zlar: milliy-madaniy xususiyatlar; ormonim; frazeologik birlik; dunyoni idrok etish; idiomatik ma'no.

«QOBLAN» DÁSTANÍ TILINDE DAWÍSLÍ FONEMALAR

Tańırbergenov J., Xojaniyazova M.

QMU docenti, PhD. QMU magistranti

«Qoblan» dástanı tilindegi segmentlik birliklerdiń ózgesheligin, yaǵnıy túbir morfemadaǵı fonemalar tildıń tik jaǵdayı boyınsha ashıq-qısıq, tildıń jazıq jaǵdayı boyınsha juwan (til artı) – (jıńışke, til ortası hám til aldı) bolıp, erinniń qatnası boyınsha eziwlik-erınlik bolıp jeke dawıslı fonema túrinde emes, al quramındaǵı dawıssızları menen qosa tutas buwın túrinde qarama-qarsı qoyıp úyrenemiz. Biz maqalamızda «Qoblan» dástanı tiliniń fonetikalıq qurılısına ayrıqsha dıqqat qarattıq, sebebi ondaǵı dawıslı hám dawıssız seslerdiń ózgeshelikleri basqa qaraqalpaq xalıq dástanları tilinen ádewir ózgeshelenedi. Bul fonetikalıq ózgesheliklerdi úyreniw arqalı dástan tilin tereń túsiniwdi támiyinleybiz, qaraqalpaq tilindegi seslerdiń evolyuciyasın úyrenemiz, jáne de jazıp alınǵan dáwirindegi qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq ózgesheliklerin aniqlaymız. «Qoblan» dástanınıń tilinde jumsalǵan dawıslı sesler házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi dawıslı seslerge óziniń fonetikalıq quramı, xızmeti hám sapası jaǵınan sáykes keledi. Dástan tilinde «a, á, e, ı, i, o, ó, u, ú» fonemaları, yaǵnıy toǵız dawıslı fonema qollanılǵan.

Dawıslı sesler juwan hám jıńışke, til aldı, til ortası, til artı, ashıq, orta kóterińki, qısıq, erinlik, eziwlik dawıslılarǵa klassifikaciyanıladı. Dástan tilindegi dawıslılar únlesligi eki túrli baǵdarda erin únlesligi hám tańlay únlesligi túrinde ushırasadı. Sonıń menen birge, dawıslı seslerdiń anlaut, inlaut, auslaut poziciyalarda qollanıwında házirgi qaraqalpaq tiline salıstırǵanda birqansha ózgerislerdiń de bar ekenligin kóriw múmkin.

«A» foneması tildıń jazıq jaǵdayı boyınsha til artı, tildıń tik jaǵdayı boyınsha ashıq, erinniń qatnası jaǵınan eziwlik, juwan dawıslı bolıp, bul fonema dástan tilinde sózdiń barlıq orınlarında jumsalǵan.

«A» foneması sózdiń basında tómendegidey mısallarda ushırasadı: Sózdiń basında: Aqshaxan menen bolar tay (401-bet). Aqırıp ayǵa shapshıǵan (402-bet). Aytıp awzın jıymay-aq (403-bet). Sózdiń ortasında: Porxanlar zikirin salıp (403-bet). Kelip jatqan qonaqqa (403-bet). Xattı jazıp Qaramanı qol qoyǵan (407-bet). Sózdiń aqırında: Qara qıpshaq qalaǵa (422-bet). Ha, xan aǵa, xan aǵa (434-bet). Qorqqanlar berer sadaqa (437-bet).

Mısallardan kórinip turǵanıday «a» foneması sózdiń barlıq orınlarında jumsalǵan.

«Á» foneması til ortası, ashıq, eziwlik, jıńışke dawıslı bolıp, dástan tilinde ónimli jumsalǵan. «Á» foneması túrkiy tillerdiń ishinde túrk, túrkmen, azerbayjan, uyǵır, ózbek, qaraqalpaq, qazaq, noǵay, tatar, bashqurt tillerinde ónimli qollanıladı. Prof. N.A.Baskakov «Qaraqalpaq tili» miynetinde qaraqalpaq tilinde «á» foneması arab hám parsı tillerinen kirgen sózlerde qollanılatuǵının kórsetedi. «Á» foneması qaraqalpaq tiliniń qubla-batis dialektiń arqa-shıǵıs dialektinen ajratıp turatuǵın tiykarǵı belgilerdiń biri» dep kórsetedi [1,33]. Sońǵı waqıtlardaǵı eksperimental-fonetikalıq izertlewler qaraqalpaq tilinde «á» sesi fonema sıpatında qalıpleskenin dálilleydi [2]. Haqıyqatında da, dástan tilinde «á» foneması arab hám parsı sózlerinde kóp qollanıǵan, degen menen inlaut, auslaut poziciyalarda «á» foneması qosımtalardıń jıńışke variantın jasawda ónimli qollanıladı.

Dástanda «á» foneması anlaut poziciyada tómendegishe qollanıǵan. Mısallar: Ámeldarın shaqırđı (407-bet). Áger birew bolsa tap ózi (406-bet). Áger alsań ayttırtıp, bir áyelli bolasań (406-bet). Áyeli joq jigitter (423-bet). Sóz ortasında: Xannan kelgen qálpeler (408-bet). Bizlerdey ğarip-qáserge (409-bet). Altın kámar jarasadı belimde (410-bet). **Sóz aqırında:** Ózi usı halına júdá sher (415-bet).

«Á» foneması házirgi qaraqalpaq tilinde birinshi buwında, al sózdiń úshinshi buwınında hám auslaut poziciyada ushıraspaydı. Ilimpaz O.Bekbaulovtıń kórsetiwinshe «á» foneması qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde de sózdiń barlıq poziciyasında ushırasadı [3]. Prof. D.S.Nasırov ta bul fonema qubla dialektke arqa dialektke salıstırǵanda ónimli qollanıladı degen pikirdi bildiredi [4]. Solay etip, bul fonema qaraqalpaq tiline arab hám parsı tillerinen ózlesken sózlerdiń qurılısında birge kelip, sońǵı waqıtlarda qaraqalpaq tiliniń túpkilikli fonemaların birine aylanǵanın kóriw múmkin.

«E» foneması tildin jazıq jaǵdayı boyınsha til aldı, erinniń qatnası boyınsha eziwlik, jıńışke dawıslı. Bul fonemanın dástan tilinde anlaut, inlaut, auslaut poziciyalarında ónimli qollanılǵanın kóremiz. «E» foneması anlaut poziciyada diftonglıq sıpat alıp «ye» birikpesi retinde qollanıladı. Anlaut poziciyada tómendegi mısallarda jumsalǵan. Mısallar: ... bir kún yatdı ertán bilán ... (174-bet). Erin aldı awnadı (187-bet). Ekkisine teń turadı (195-bet). Sózdin ortasında: Beli qayqı shor biye (174-bet). ... torucha atǵa jem berib (178-bet). ... hárqaysısı sebeb tafib (178-bet). Sózdin aqırında: Mendán wáde sorasań (184-bet). Aq cháhme degán cháhme bar (185-bet). Múche berib qaytmaqǵa (174-bet).

«O» foneması til aldı, erinlik, juwan, ashıq dawıslı. «O» foneması dástannın tilinde sózdin ekinshi buwınında ǵana ushırasadı. Sózdin anlaut poziciyasında qollanǵanda «ó» dawıslısı sıyaqlı «o» sesiniń aldında dawıssız «w» sesi qosılıp artikulyaciyalıq jaqtan diftong túrinde aytiladı. Bul qubılıs házirgi qaraqalpaq awızeki sóylew tiliniń hám dialektleriniń xarakterli belgisi ekenligi alımlar tárepinen atap kórsetiledi [5]. Prof. N.A.Baskakov sózdin basında «wó, wo, ye» ashıq diftongların diftonglasıw qubılısı qaraqalpaq tilin eski bulgar (házirgi chuvash), gagauz hám yaqut tilleri menen jaqınlastıratuǵının dálillep kórsetedi [6]. Prof. A.M.Sherbak qaraqalpaq tilinde anlaut poziciyada «o» fonemasınıń diftonglasıw qubılısın atap ótedi [7].

Eski túrkiy jazba esteliklerimiz bolǵan Orxon-Enisey, «Devanu luǵat-at turk» miynetlerinde de «o» foneması auslaut poziciyada qollanılmaǵan. Dástannın tilinde «o» foneması anlaut poziciyada tómendegi mısallarda qollanılǵan: ...aylanıb qáhár salǵanda oqbaǵa sińib (185-bet). Oynatarlar sárbazlar (187-bet). Otuz qozı degániń (199-bet). Sózdin ortasında: Er joluna kes bolur (174-bet). Qol uzatın qaraqıbchaq Qoblanlı (181-bet). Abroylı etse yaratqan (184-bet).

Dástannın tilinde «o» fonemasınıń sózdin sońǵı ornında qollanıw jaǵdayları ushıraspaydı.

«Ó» foneması til ortası, erinlik, jıńışke, ashıq dawıslı bolıp, ol dástan tilinde sózdin basında hám ortasında qollanılǵan. Prof. A.M.Sherbak «ó» fonemasınıń da sóz basında diftonglasıwın kórsetedi [8]. «Ó» foneması dástanda anlaut poziciyada tómendegishe orınlarda ushırasadı. Mısallar: Óltúrúb ket qoluńnan (175-bet). Ótib munnan baradı (176-bet). Qozǵalmaqdın bizǵa ólüm yaxshıraǵ (181-bet). Sózdin ortasında: ... iyshan sahabası duagóy xojası (175-bet). Omırawdan kóbúk sachadı (176-bet). Uyquǵa kózún sachadı (176-bet).

Akad. A.Dáwletov «e, o, ó» fonemaların sózdin basında diftonglasıwı haqqında birqansha eksperimental materiallar kórsetip: «... sonday-aq sóylew aǵzamızdın háreketin baqlaw arqalı sózdin basındaǵı ye, wo, wó (jazıwda e, o, ó) diftongların hár biri tolıq eki sestem y hám e, w hám o, w hám ó seslerinen turatuǵınlıǵın kórsetiwge boladı. Biraq ta olardı eki fonema dep tanıw ushın joqarıdaǵı fonetikalıq maǵlıwmatlar ele de jetkiliksiz. Bul másele ni dúris sheshiw ushın tildin fonemalıq sistemasınıń tereń tallap kóriw kerek» [9] dey otırıp qaraqalpaq tiliniń fonemalıq sisteması faktleri atalǵan diftonglardın hár biriniń eki fonemanın dizbeginen (y hám e, w hám o, w hám ó) turatuǵınlıǵın dálilleydi.

«U» foneması til artı, erinlik, juwan, qısıq bolıp, ol dástan tilinde sózdin anlaut hám inlaut poziciyasında ónimli qollanıw, auslaut poziciyada siyrek ushırasatuǵının kóremiz. Jazba esteliklerimiz bolǵan Orxon-Enisey jazıwlarında hám «Devanu luǵat-at turk» miynetinde «u» foneması sózdin barlıq orınlarında ushırasadı. Dástan tildinde anlaut poziciyada «u» foneması tómendegishe jumsalǵan. Mısallar: ... subhan deb torucha atǵa dem urdı (185-bet). ... barib urush salǵanmız (186-bet). ... lálalıy degán bir qalmaqqa uchradı (186-bet). Sózdin ortasında: Altun kásá gúlgún sharab qolúm (181-bet). Kimni suluw desán andın ziyada (182-bet). Qızıl quduqın bashında (181-bet). Sózdin aqırında: Qarshu kelǵan kiyikler (178-bet). Achtarxanu tul teńiz (191-bet). Prof. N.K.Dmitriev basqa túrkiy tillerine salıstırǵanda «qazaq, qaraqalpaq, noǵay tillerinde «u» foneması ashıq, júdá qısqa aytiladı» [10] degen pikir bildirgen.

«Ú» foneması til ortası, erinlik, jıńışke, qısıq dawıslı foneması «Qoblan» dástannın tilinde sózdin birinshi, ekinshi buwınlarında jiwi qollanılǵan, al auslaut poziciyada ushıraspaydı. Sózdin basında: Ústi ústine dabıl qaqqı (189-bet). Úydiń ichi keń bolǵan (190). Úchinchi choqbar urǵanda (193-bet). Sózdin ortasında: Tebrángándin bizge ólüm yaxshıraǵ (181-bet). Sarıcha ayım bir tús kórúb (198-bet). Atlanmasań rza emásmen sútıme (198-bet).

«Í» foneması til artı, juwan, eziwlik, qısıq dawıslı bolıp, ol házirgi qaraqalpaq tilinde de, dialektlerde de [11], eski qaraqalpaq jazbaesteliklerinde de [12] sózdin barlıq orınlarında ónimli qollanılǵan.

«Qoblan» dástanı tilinde «ı» foneması anlaut poziciyada: Dáh degándi ırǵıydı (176-bet). Ishqı súwret xosh mulayım (180-bet). Sózdin ortasında: Qarasach anıq ketárin bilǵan soń (175-bet). ... qırqı birdáy arıslan (177-bet). Salqın menán jol júrdi (176-bet). Sózdin aqırında: Altun jalatǵan kúdarı chaldı (175-bet). Sarı xoja piri bar (174-bet). ... balıqchıdan sıralǵı dedi (198-bet).

«I» foneması til ortası, jıńışke, eziwlik, qısıq dawıslı bolıp, ol dástan tilinde sózdin barlıq orınlarında jumsalǵan.

«I» foneması sózdin basında: ...atlarına altunnan igár saldı (175-bet). On ekki imam tórt cháhriyar (176-bet). ol ichında kim degáni bar erdi (177-bet). ...ashlıqnıń inabatı bashına yetib (179-bet). Sózdin ortasında: Qoblan minarınıń túbine súlúsatın tasladı (189-bet). Pir hawándar bolǵan soń (193-bet). Mihnetsiz tikán enmáydı (193-bet). Sózdin aqırında: Túlki júrmás túnáydán (176-bet). Yeti kún tamam ayqasıb (196-bet). Shul sózime máni bergil qarrı pir (176-bet).

«I» foneması házirgi qaraqalpaq tilinde (sińli, kómir, bilim, ini), qaraqalpaq tiliniń dialektlerinde de (mási, bizler, ápkigán), eski qaraqalpaq tiliniń jazba esteliklerinde de (fáueski, hárkimládán, ilán) sózdin barlıq poziciyalarında jiwi ushırasadı.

Juwmaqlap aytqanda, «Qoblan» dástanı tilindegi dawıslı fonemalardıń qollanıwında birqansha ózgesheliklerdiń bar ekenligi seziledi. Dástannın jazıp alıńǵan waqtındaǵı sóylew tiliniń fonetikalıq ózgeshelikleri menen házirgi ádebiy tilimizdiń fonetikalıq ózgeshelikleri salıstırılǵanda, dástan tilinde qońsılas ózbek, qazaq xalqı tilleriniń tásiiri anıqlandı.

Dástan tiline usı baǵdarda analiz jasaw bizge folklorlıq shıǵarmalardıń ádebiy tilimizdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwındaǵı áhmiyetin anıqlaw imkaniyatın payda etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Москва. Т.2. 1952. С.33.
2. Даўлетов А. Вокализм каракалпакского языка. А.К.Д., Нукус. 1966
3. Бекбаулов. У Фонетические особенности южного диалекта каракалпакского языка. – АҚД. – Нукус, 1966.
4. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С. 309.
5. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. –Нукус-Казань, 1976., Даўлетов А. Хэзирги каракалпак тили. Фонетика. – Нөкис, 1999.
6. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М, 1952. т II. – С.44-45.
7. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюрских языков. – Л. Наука, 1970. – С.153.
8. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюрских языков. – Л. Наука, 1970. – С.154.
9. Даўлетов А. Хэзирги каракалпак тили. Фонетика. – Нөкис, 1999. – Б.103-104.
10. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М-Л, 1948. – С.49
11. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. –Нукус-Казань, 1976. – С. 310–321.
12. Хамидов Х. Каракалпак тили тарихының очеркleri. – Нөкис, 1979. – Б. 219–221.

Резюме. Мақоллада “Qo‘blan” qoraqalpoq qahramonlik dostonining fonetik xususiyatlari o‘rganilgan. Unda doston tilining fonetik qurilishiga alohida e‘tibor qaratilib, anlaut, inlaut, auslaut pozitsiyalarida jarangli fonemalarning mavjudligi hozirgi qoraqalpoq tili bilan qiyoslash mumkinligi aniqlangan.

Tayanch so‘zlar: fonetika, fonema, unli fonema, mayin tovushli fonema, ingichka jarangli fonema.

Резюме. В данной статье изучаются фонетические особенности героического эпоса «Коблан». Там иное внимание было уделено фонетическому построению эпического языка и установлено, что наличие звонких фонем в позициях анлаут, инлаут, ауслаут сопоставимо с нынешним каракалпакским языком.

Ключевые слова: фонетика, фонема, звонкая фонема, мягкая звонкая фонема, тонкоголосая фонема.

Summary. In this article, the phonetic features of the heroic epic "Koblan" are studied. There, a different attention was paid to the phonetic construction of the epic language, and it was determined that the presence of voiced phonemes in anlaut, inlaut, auslaut positions is comparable to the current Karakalpak language.

Key words: sound, phoneme, voiced phoneme, soft voiced phoneme, thin voiced phoneme.

ИЗУЧЕНИЕ ТЕОРИИ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНЕНИЯ В ТЮРКОЛОГИИ

Джумамуратов А.Д.

КГУ им. Бердаха

Коммуникативное (актуальное) членение предложения-высказывания (далее – предложения) является одной из наиболее обсуждаемых проблем в лингвистике, на протяжении многих лет рассматриваемых с разных теоретических позиций. Впервые наиболее остро еще в 40-х гг. прошлого века вышеназванная проблема была поставлена чешским исследователем В. Матезиусом. Ученый предложил теорию актуального членения предложения (на основе деления предложения на исходный пункт высказывания, то, что в данной ситуации является известным, и ядро высказывания, которое отражает сообщаемую говорящим новую информацию) и подчеркнул роль функциональной перспективы предложения, связанной с соотношением внешней (грамматической) структуры этой языковой единицы и внутренним движением мысли [10, 239].

Значение результатов исследования коммуникативного членения предложения трудно переоценить, поскольку они чрезвычайно важны для установления источников и закономерностей успеха устной и письменной коммуникации. В настоящее время решение этой задачи требует обращения к исследованию коммуникативного членения предложения с точки зрения когнитивного подхода в лингвистике, в рамках которого производится анализ языковой и познавательной деятельности человека в процессе коммуникации.

В качестве результата исследования коммуникативного членения предложения в когнитивном аспекте необходимо признать тот факт, что когнитивно-языковой базой коммуникативного членения предложения выступают процессы «интерпретации как языковой познавательной активности человека» [4, 11-16], а именно, вторичной интерпретации или метаинтерпретации. Метаинтерпретация при этом понимается в узком смысле как обусловленная познавательной потребностью человека и осуществляемая в рамках коммуникации концептуальная модификация приобретенных в процессе интерпретации языковых и неязыковых знаний, связанных с онтологией значимого фрагмента действительности, выраженного предложением, с целью установить факт данности / новизны этих знаний для последующей их передачи в ходе общения [5, 5-13].

Иначе говоря, коммуникативное членение предложения представляет собой и процесс, и результат такой обработки информации, зафиксированной в форме предложения, которая сопровождается структурированием знания, передаваемого предложением, т.е. выделением данного, известного, и нового знаний как определенных концептуальных образований или смыслов. Выделение известного и нового знаний по мере наращивания концептуального содержания или информативного потенциала предложения в процессе метаинтерпретации

обусловлено динамикой коммуникативной деятельности человека и подразумевает переходность границ данного и нового, ведь непосредственно каждый элемент предложения, обладающий тем или иным смыслом, в разной степени способствует продвижению процесса коммуникации [13, 55-65].

Исследование коммуникативного членения предложения в когнитивном аспекте не возможно без обращения к опыту, накопленному в изучении этого явления. С другой стороны, имеющийся в истории языкознания исследовательский опыт позволяет оценить сущность и разные грани коммуникативного членения предложения и увидеть их в новом ракурсе. Следует отметить, что вопросы структурирования знания в связи с проблемой членения предложения были подняты задолго до рассмотрения коммуникативного членения предложения с когнитивной точки зрения. В данной статье (насколько позволяет ее объем) в ретроспективе представим, как эти вопросы решались в разрезе логического и психологического направлений исследования. Выбор вышеуказанных направлений обусловлен тем, что именно в их рамках происходило становление членения предложения как коммуникативного явления и предлагались, по сути, способы структурирования знания – моделирования мысли или смысла, передаваемого предложением.

В этой статье будет предпринята попытка проанализировать те явления актуального членения в тюркских языках. В тюркологии вопросами актуального членения стали заниматься лишь последнее десятилетие.

В грамматиках каракалпакского языка вовсе отсутствовало описание явления актуального членения, лишь в сопоставительном грамматике немецкого и каракалпакского языков О.Ибрагимова [8, 19-25] этот вопрос получил своё осуществление, где автор освещает основные способы выражения актуального членения в двух неродственных языках. На материале других тюркских языков эти проблемы были предметом специального изучения. Так на материале современного татарского языка этот вопрос был исследован Ф.С. Сафиуллиной. [12, 76] По наблюдению автора новое в большинстве случаев занимает позицию непосредственно перед сказуемым. Остальная часть предложения выключая и сказуемое является данным. Непосредственно новым сказуемым является в случае наличия в его составе отрицательного аффикса –ма, в этом случае сказуемое получает логическое ударение. К средствам выделения нового Ф.С.Сафиуллина относит и лексические средства. Это частицы –кана, гына, ун, н, хатта,-да, -де, -та, -те неопределённая местоименное слово «бир». Все лексические средства дублируют порядок слов. Данное же, по мнению автора определяется контекстом, так обстоятельства места и времени, стоящие в начале предложения является данным, так если бы они являлись новыми, то находилось бы в предсказуемости позиции. К грамматическим средствам выделения данного Ф.С.Сафиуллиной относятся также указательные местоимения, аффикс винительного падежа, притяжательный аффикс.

На материале татарского языка этот вопрос изучается также М.З.Закиевым. Он в своих исследованиях называет основу высказывания “субъектам” отмечал в скобках как предмет сообщение данное, а ядро высказывания предикатом (в скобках новое для слушающего). М.З.Закиев указывает на тип расположения членов предложения с учетом их коммуникативной нагрузки. В первом случае в число членов, выражающих субъект, сказуемое не входит. Тогда во втором случае в числе членов, выражающих субъект, входит сказуемое. При этом первое место занимают члены, выражающие предикат, последнее место занимает сказуемое, входящие в число членов, выражающие субъектов [6, 388-389]. Данный вопрос также был предметом исследования на материале казахского языка, Р.С.Амировым. По его утверждению, актуальное членение в казахском языке выражается прежде всего порядком расположения слов в предложении. По мнению автора, существует две позиции: активная предсказуемая и пассивная за сказуемая позиция, которую занимает та часть высказывания, которая с точки зрения говорящего является менее значительной и может быть сообщено в последнюю очередь.[1, 34-38].

По И.А.Андрееву, исследовавший данную проблему на материале чувашского языка, выражения логического предиката в чувашском языке достигается, в первую очередь, порядком расположения частей предложения. “Слова, заключающие в себе новую информацию в чувашском языке, стремятся к контактной позиции по отношению к сказуемому. Если же новая информация заключена в самом сказуемом, то оно (сказуемое) вносится на первое место. Сказуемое, выступающее в функции логического предиката, имеет специфические способы” выражения глагол сказуемого в отрицательной форме условного наклонения. К средствам выделения логического предиката И.А.Андреева относит и морфологические средства [2, 69]. На материале на узбекском языке эта проблема была исследована А.Садыковым. Он пишет: В тюркских языках для выражения синтаксических членов используется специальное средства, которые приводят члены предложения в соответствии с членом мысли, в узбекском языке, когда грамматический предикат оформляется специальными морфемами.

Карим келдими?/ Пришел Карим?/

Каримми келган?/ Это Карим пришел?/ [11, 83-100].

3. Каримова, изучавшая эту проблему, выделяет в качестве катализаторов служебные типа слова: балки мумкин, афтидан, эхтимол, чамаси, хақиқаттан ҳам, турган гап. И пишет, что они обычно тяготеют к тому члену, которым выражен лексико-грамматический предикат:

Эхтимол мен хеч нарсани билмасман.

Мен эхтимол хеч нарсани билмасман.[9, 12].

На материале азербайджанского языка этот вопрос изучал М. Байрамов, он рассматривает сильную интонацию изменение порядка слов, как катализаторы в азербайджанском языке.

Бу китобы мэнэ бер.[3, 67].

На основе сопоставительного анализа языковых факторов немецкого и каракалпакского языков способы выражения актуального членения был изучен О. Ибрагимовым. По его мнению, в каракалпакском распространённом предложении слова, имеющие максимальную коммуникативную нагрузку, независимо, каким членом оно выражено, примечается в конце предложения и любой член предложения занимает место в конце предложения, выключая подлежащее, для которого характерна начальная позиция в зависимости от цели сообщения: 1. Абат достына хат жазды.

2. Кеше Абат достына хат жазды.

3. Кеше достына хат Абат жазды. [7, 28].

Как видно из примеров, в каракалпакском языке тот член, который является новым – т.е ремой, зависимости от познавательной установки его может выступать и как тема, и как рема хотя иногда и несет нагрузку нового – ремы. Такой случай наблюдается в эмоционально – окрашенной разговорной речи, где смысловой центр сообщения – рема сопровождается логическим ударением, особенно в каракалпакском языке.

Таким образом, изучения и анализ теоретической литературы по проблемам актуального членения позволяет сделать предложения, именуемым актуальным членением, имеет специальный предмет: изучение организации высказывания говорящим и соответствии с его коммуникативным намерением в конкретной речевой ситуации. В зависимости от этого сообщения различается то, что для адресата речи известно из ситуации и контекста и то, что для него является новые информации, кроме того приемы актуального членения позволяет выделить предложении тему “то, о чем сообщается в предложении” и тему, “то, что сообщается о теме и является основным содержанием сообщения”

В изучении теоретических литератур компоненты актуального членения называются разными авторами по-разному. а) основа высказывания – ядро

б) “субъект” – предикат мысли

в) логико-грамматический субъект логико-грамматический предикат

г) данное-новое

д) тема –рема и т.д.

В нашей статье, как мы уже отметили, пользуемся терминами “тема-рема”, так как ими пользовался А. Матезиус, основоположник теории актуального членения и они повторяются в многочисленных исследованиях по данной проблеме. Термин “актуализация” пользуется в значении “усиления, выделения, коммуникативного центра высказывания” [10, 239].

Итак, актуальное членение – это членение предложения, высказывания, определяющееся характером коммуникативного задания в конкретной речевой ситуации данного речевого акта.

Подводя итог, следует сказать, что изучение закономерностей словоупотребления именно на уровне актуального членения позволяет выявить особенности синтаксической (грамматической) и стилистической организации предложения. Учение об актуальном членении предложения создало теоретическую основу для исследования порядка слов в различных языках. Изучение проблемы коммуникативно-функциональной организации предложения в науке лингвистике продолжается.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амиров Р.С., Способы актуального членения в казахском языке ст № 6 стр. 34-38.
2. Андреев И.А. Порядок слов в современном чувашском языке, М. 1976
3. Байрамов. М. Инверсия в современном азербайджанском языке. Канд.диссерт. Баку 1987
4. Болдырев Н.Н. Интерпретирующая функция языка // Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 33 (248). Филология. Искусствоведение. Вып. 60. С. 11-16.
5. Виноградова С.Г. Коммуникативное членение английского сложного предложения в когнитивном аспекте // Вопросы когнитивной лингвистики. 2013. № 4. С. 5-13.
6. Закиев М.З., Синтаксический строй современного татарского языка. Казань 1963. Стр. 388-389.
7. Ибрагимов О. «К вопросу об актуальном членении предложения Вестник ККФилиала АН Узбекистана №2 1987 стр.28 »
8. Ибрагимов О., «Сопоставительная грамматика немецкого и каракалпакского языков»\Синтаксис\Н.1992 стр.19-25
9. Каримова З. Логико-грамматическое членение простого предложения современного узбекского языка в сопоставлении с английским. Автореф.канд.диссерт.М.1981
10. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения., в кн. Пражский лингвистический кружок, М.1967 стр.239
11. Садиков А. К вопросу о взаимодействии синтаксических средств в оформлении структур предложения. М. 1986 стр.83-100
12. Сафиуллина Ф.С., Порядок слов в татарском литературном языке. М. 1986
13. Фирбас Я. Функции вопроса в процессе коммуникации // Вопросы языкознания. 1972. № 2. С. 55-65.

Резюме: Мазкур мақолада тилнинг актуаль муаммолари бўйича назарий адабиётларни ўрганиш ва таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлиб, гапдаги сўз тартибига оид махсус мавзуга ега: сўзловчининг нутқини ташкил этишни ўрганиш ва маълум бир нутқ шароитида унинг коммуникатив ниятига мувофиқ қилиши ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: қийсий грамматика, амалга ошириш, боғлиқ бўлмаган, ўрганиш, егалик аффикси.

Резюме: В этой статье идет речь об актуальном изучении и анализ теоретической литературы по проблемам актуального членения и оно позволяет сделать предложения, именуемым актуальным членением, имеет специальный предмет: изучение организации высказывания говорящим и соответствии с его коммуникативным намерением в конкретной речевой ситуации.

Ключевые слова: сопоставительная грамматика, осуществление, неродственный, изучения, притяжательный аффикс.

Summary: This article deals with the actual study and analysis of theoretical literature on the problems of actual articulation and it allows you to make proposals, called actual articulation, has a special subject: the study of the organization of the speaker's utterance and in accordance with his communicative intention in a specific speech situation.

Key words: comparative grammar, implementation, unrelated, study, possessive affix.

HÁZIRGI DÁWIR QARAQALPAQ FOLKLORINDA PÁTIYA–TILEKLERDİN TEMATIKALIQ TÚRLERI, IDEYALIQ ÓZGESHELIKLERI

Allambergenova P. J.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq qalqı bay awızeki dóretpelerine iye. Olar óziniń janrlıq túrleri, tematikası menen ajıralıp áwladtan áwladqa jetkerilip kiyatır. Ótken awqamlıq dáwirde bul awızeki ádebiyatımız miyrasları 20 tomlıqqa jaylastırılıp baspadan shıqsa, ġárezsizlik dáwirinde 100 tomlıq túrinde baspada járiyalanǵanı málim. Bul unamlı qubılıs bolıp búgingi kúnde olardı keń túrde izertlew zárúrlıǵın bildiredi. Qaraqalpaq folklorı tiykarınan ótken ásirdeń 30-jıllarınan baslap xalıq arasınan jıynalıp izertlene basladı. Bunda N. Dáwqaraev, Q. Ayımbetov, I. Saǵitov, O. Kojurov, N. Japaqovlar dáslepki izertlewshiler bolsa al, onnan sońǵı dáwirde Q. Mambetnazarov, Q. Maqsetov, T. Niyetullaev, Á. Tájimuratov, A. Pirnazarov, S. Bahadırova h.t.b. lardıń monografiyalıq izertlewleri payda boldı. Bul tarawdaǵı ilimpazlardan N. Dáwqaraev, [2, 136] Q. Ayımbetovtıń [1, 136] miynetleri qaraqalpaq awızeki ádebiyatı miyrasların dáslepki sistemaǵa salǵanı menen qunlı.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpelerin (folklorı) izertlew mashqalaları dáwirler ótken sayın qospalı túrge aylanıp barmaqta. [4, 147]. Folklor burınları yaǵnıy ótken ásirlerde jazıw-sızıw ele óz ornına túspegen zamanlarda dóreydi, jazba ádebiyat payda bolǵannan keyin folklorlıq dóretpeler payda bolmaydı, degen túsinikler hazir gónerip ketti. Qaytama, qálegen zamanda folklordıń kóp janrları keńeyip, túrleri kóbeyip turatuǵınlıǵı anıqlanbaqta. Bunı búgingi folkloristika ilimi de ilimpazlarda tastıyıqlap atır, [6, 136]. Mine, bul qanıǵelerdiń pikirlerine bizde qosılamız. Sonlıqtan, maqalamız teması aktual máselelerden bolıp búgingi ġárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq folklorında ele izertlenilmegen pátiya-tileklerdiń janrlıq, ideya-tematikalıq ózgesheliklerin anıqlawǵa qaratılǵan.

ġárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq folklorı boyınsha dáslepki pikir bildiriwshi ilimpaz Yu. Paxratdinov: “1991-jılǵa shekem folklorında da, kórkem ádebiyatında da, ádebiyattanıw iliminde de Qaraqalpaqstan sharayatında sovetlik ideologiya óz ústemligin súrip keldi. Oǵan qarsı turıw múmkin de emes edi. Sebebi, dáwir, partiyalıq baqlaw solay húkimin súrdı.. Sol dáwirde bárin bilip tursań da, bir nárse dew ólim menen barabar boldı. Quwǵınǵa ushıradı. Olardı korip bilip turıp hesh kim de ol ideologiyaǵa qarsı bara almaytuǵın edi. Bul tábiyiy process boldı. 70 jıl sol dáwir ózinshe ótip ketti” [7, 136] - degenedi.. Bunda ilimpaz ġárezsizlikke shekemgi qaraqalpaq folklorınıń ózgesheligine toqtaw menen jeterli úyrenbey siyasiy jaqtan ayırım jaǵdaylarǵa baylanıslı geybir janrlardıń izertlenbegenine ashınadı. Mısalı, folklorında aytımlar eski diniy qaldıqlar dep, úyrenilmegenine ashıq pikir bildiredi. Usınday sebepler menen búgingi kúnimizge shekem izertlenilmey kiyatırǵan janrlardıń biri – pátiya- tilekler. Bul boyınsha dáslep N. Dawqaraev: “Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri” (Nókis, 1977) miynetinde lirikalıq janrlarǵa; 1-qosıqlar, 2-salt ádebiyatı, 3-atalar sózi, dep (156-betinde) úshke ajratıp qaraǵan. Biz usı miynette ilimpazdıń atalar sózi degen boliminde násiyatlar menen tileklerdi de kirgizgenin maqalamızda basshılıqqa aldıq. Bunda bılay delinedi: “Awız ádebiyatınıń bul túrine qaraqalpaq xalqınıń kop ásirlerden bermaǵan, tirishilik, turmıs ushın alıp barǵan ġüres tájriybesinen alınǵan hám sol uzaq ásirlerdiń dawamında atadan balaǵa miyras bolıp kiyatırǵan shıǵarmalar kiredi. Bul tiptegi janrdıń quramına naqıllar, maqallar násiyatlar, tilekler, tolgawlar kiredi” [2, 136]. Qaraqalpaq folklorında pátiya-tilek janrı bir qansha tematikalıq bólimlerge bólinip úyreniliwi tiyis bolǵan janr. Túrkiy tillerde erte dáwirlerden aq penen qara, jaqsılıq penen jamanlıq tımsalları bolıp, olar folklorında da súwretlengen. Áne sonday pátiyalarda óziniń qollanılıwı boyınsha “aq pátiya” (alǵıs) hám “teris pátiya” (ǵarǵıs) túri óz aldına orın iyeleydi. Qaraqalpaq xalqında tómendegishe gáp bar: “ǵarǵıs alma, alǵıs al” – dep jası úlkenler kúndelikli turmısımızda óz tárbiyasında aqıl násiyat túrinde kóplep qollanadı. Alǵıs penen ǵarǵısın parqı júdá úlken. Kópti kórgen jası úlkenler de, jası kishiler de pátiyanı keńnen paydalanadı. Kimge bolsa da qattı kewlimiz tolıp, múshkilimizdi ańsatlastırsa ol insańǵa raxmet sıpatında “Bereket tap”, “Quday sıylasın” hám basqa da alǵıslardı paydalanamız. Alǵıslar kólemi qısqa bolıp kelip sol adamǵa razı bolıw, minnetdarshılıqtı bildiredi. Al, pátiya-tilekler kólemli bolıp, tematikalıq jaqtan bir neshe túrleri bar: Kelin toyǵa, Qız uzatıwǵa, Besik toyǵa, Tusaw kesiwge, Súnnet toyǵa, Jasqa tolgan nárestege tilek, jol tilegi, kóship-qonıwda tilek, shańaraq iyelerine tilek, jas-jubaylarǵa tilek, ata-anaǵa tilek, jas keling arnalǵan tilek hám basqa da kóplegen túrlerge bólinedi. Bul pátiya –tilekler qazaq xalqında “Bata” dep atalıp kúndelikli turmısında kóp qollanıladı hám tematikalıq jaqtan baylıǵı menen dıqqattı tartadı. Mısalı, Jaqsılıq toy- tamashalarǵa bata, Qonaq asǵa beriletin bata, Jıynalǵan eginge beriletin bata, ġüres maydanına túsetin palwanǵa bata, uzaq jolǵa atlanıwshıǵa bata, h.t.b túrleri bar. “Bata”-negizinde namazdıń sońında qol jayıp ayılatuǵın duwa. Qazaq bataları sol duwanıń úlgisinde ayılatın túrleri [10]. Túrkiy xalıqlarda sonıń ishinde qaraqalpaq xalqınıń ulı erjetse úylendiriwqızı erjetse kúyewge beriw quda túsiw salt dástúri erteden bar. Usı jaqsı niyetke jetkenine toy, beriledi. Bunday toy beriw dástúri áyyemgi Greciya legenda hám miflerinde de ushırasadı. Ms, ádalatlıqtı jaqlawshı, káramatlı Zevstıń balası Persey, teńiz túbinde ayaq-qolı kisenlenip jatırǵan Kefey patshanıń qızın qutqarıp patshanı quwantadı. Kefey Perseyden kewli tolıp mennen ne tileyseń, patshalıǵımdı da beriwge

tayarman,dep qızın razılığı menen berip saraydın barlıq esiklerin ashıp toyxanani altınday jarqıratıp bezep saltanatlı toy ótkizedi[3,115]. Demek ,ata- ana razılığı menen toy beriw erteden kiyatırğan dástúrler.Endi usı jaqsı niyetlerge beriletuǵın turmısımızda qollanılıp kiyatırğan pátiya-tileklerdeń tematikalıq túrlerine toqtamaqshımız.

Kelin toy pátiya-tilegi.*Bunda eki jastıń jańa ómirge qádem atıp turmıs qurıwı saltanatlı belgilenedi.Oǵan jaqın tuwısqanları,jasap atırǵan jerdegi qońsıları,eki jastıń dosları,jumıs isleytin bolsa,kásiplesleri shaqırılıp dástúrxan jayılp as beriledi,saz-sáwbetler boladı.Toy waqtında eki jasqa toy qatnasıwshılarınan bir jas úlkehpátiya-tilek aytadı.*

Awelgi sóz haqtan bolsın,	Qos toyńız qabat bolsın,
Haq tilegi naqtan bolsın,	Qosılıp atırǵan eki jas
Tilegińizdi Alla qollasin,	Eki dúnyańız abat bolsın
Qolıńız jan-jaqtan bolsın,	Xızmetleri eki jaqqa teń bolǵay
Ishkenińiz shubat bolsın	Balalarınıń baxtıń kórgey,
Jegenińiz nabat bolsın,	Baxıtlı ómir keshirgey, Áwmiyn.[9.,].

Uzatılǵan qızǵa pátiya- tilek. Bul tilek-pátiyanıń tıp negizi qosılıp atırǵan eki jasqa awıl jası úlkenleri tárepinen bildirilip atırǵan niyetler menen birgelikte aqıl-násiyat sózleri. Qaraqalpaqlarda ázelden qız uzatıw ádeti bar bolıp, eki tárep quda túsip, ózara wádelesedi hám kelisilgen kúni kúyew táreptiń jeńgeleri,jora-joldasları qáde-qáwmetleri menen kelip qızdı alıp ketedi. Qızdı uzatıp alıp keter kúni qızdın jaqınları, dosları, sinlileri hám qız jeńgeleri qasında boladı.

Bargan jerinde taxtıń bolsın,	Dushpanıń qashıq bolsın,
Aldınnan ay tuwsın,	Júziń jarqın bolsın,
Arqańnan kún tuwsın,	Tutqanıń altın bolsın,
Jamangá qatıw bol,	Altın basıń saw bolsın,
Jaqsı menen tatıw bol,	Alla tilegińdi bersin,
Qolıń ashıq bolsın,	Baxıtlı bolıńlar, Áwmiyn.[9.,].

Eski dáwirlerde qızlar uzatılarda, úyden shıǵıp atırıp hawjar menen sınsıw qosıqların aytatuǵın bolǵan. Belgili folklorist Q.Ayimbetov bul haqqında tómendegishe misal keltiredi.

Jılama, úkem jılama	Toqsan baslı aq orda,
Toy seniki yar-yar.	Úy seniki yar-yar...[1,136].

Házirgi kúnge kelipte qaraqalpaq toylarında “Hawjar” qosıǵı bar. Ilimpaz N.Japaqov:“Hawjar,qızdın uzatılar aldında ayılatuǵınsalt qosıqlarınıń biri.Bul qazaq, qırǵız,noǵay h.t.b xalıqlarda bar.Biri “Hawjar” dese ekinshisi “Jar-jar”,taǵı biri“Yar-yar” al qaraqalpaqlarHawjar”“Yar-yar”depte qollanadı”-deydi.[5.,310] Búgingi kúnimizde “Hawjar”xalıqqa belgili hayal-qız, qosıqshılar tárepinen atqarıladı hám qatıp qalǵan formaǵa iye. Qız uzatıw toyında “Hawjar” qosıǵı orınlanıp bolǵan soń, toy iyelerinen yaqı qatnasıwshılardan bolǵan adamlar arasınan bir jası úlken joqarıdaǵı formada eki jasqa pátiya beriw menen birgelikte uzatılıp baratırǵan qızǵa násiyat sózlerin aytadı.

Besik toy pátiya-tilekleri.Besik toy ata-babalarımızdan kiyatırǵan dástúrlerdeń biri bolıp qız bargan jerinde ayı tolıp jas bosanǵan soń anası aqlıǵına arnap besik satıp alıp jaqınları menen shashıw alıp baradı.Náresteni besikke salıp quda táreptiń úy iyesine, tuwısqanları qasına besikti kóterip barıpshaptım,shaptım,depaytıp qáde aladı.Sońında jas úlken tárepinen col balaǵa arnap pátiya-tilek beriledi.Mısalı:

Náresteniń bawı berk bolsın,	Azamat bolıp er jetsin,
Qol qanatı kóp bolsın,	Ómir jası uzaq bolıp,
Ata- anasına miyrimli bolsın,	Aqsaaqal bolıp tórletsin.
Ózi bir márt shoq bolsın	Baxıtlı bir dáwir súrsin..[9.,]

Tusaw keser pátiya-tilekleri.Bunda ayaǵın jańa basıp bir-eki qádem atlap táy-táy júrgen náresteniń eki ayaǵına ala-jip baylanıp ózleri niyetlegen jas úlkenge yaqı shaqqan qatarı ald bolǵan dostı,aǵayinine kestiredi.

Niyetińiz aq bolǵay,	Pirlerden bolıp sharapat,
Basıńızǵa baq qonǵay,	Kewiliń mudam shad bolǵay,
Táhiri bergen nesiybeni,	Pátiyaalǵanbalamızdın,
Nesiye emes, naq bolǵay,	Otırǵan jeri taxt bolǵay,
Taylarıńósip at bolǵay,	Áwmiyn, Allahıwákbar!
Tallarıńósipbaǵbolǵay,	Allahıwákbar![8.,].

Úyge miyman kelgende beriletuǵın pátiya-tilek. Bul shańaraqqa kelgen qonaq tárepinen beriledi.Qádemimiz jetti bále-qada kelmesin. Allamız tınıshlıq, amanlıq inam etsin.Qudayım kóp bersin, kem qılmasın.Patshanıń qáhárinen,shaytannıń sháhárinen saqlasın.Ulıń ońǵa qonsın,qızın qırǵa qonsın.malıń óriske tolsın. Dasturqanǵa qut-bereket bersin. Ilaya, aytqanıń kelsin.**Dásturqan átirapında beriletuǵın pátiya-tilek.**Shańaraqtıń jas úlkeni tápinen hár kúni shay- awqat ishıp bolǵan soń ayıladı.Ilaya áwmiyn, dásturqanǵa qut-bereket bersin, dáwletiniń tassın.Jeligen-ishilgen, tógilgen-shashılǵanlardıń esesi alladan qaytsın. Usı dárgayda jasap qaytıw bolǵan bárshe úmit etkenlerdiń ruwxına tiye bersin. Ishken-jegenlerimiz ishimizge dúr bolıp, nur bolıp kirsın. Tógilgenlerdiń ornı tolsın,.elimiz tınıshlıq bolsın.

Perzentke tilek.Ata-ana tárepinen jaqsı sózler bildiriledi.Ilayim, balam ómirińnen bereket tap, deniń saw, waqtıń xosh, ıǵbalıń biyik, baxtıń pútın, joliń aydın bolsın.Qol-kózleriń dárt kórmesin Allataalam uzaq jası menen ketpes dáwlet bersin.Jortqanda joliń bolıp,qıdır ata joldasıń bolsın.**Perzentin oqıw yamasa jumısqa shıǵarıp salǵanda ayılatın pátiya-tilekler.**Kempir apa- atası, ata-anası beredi.Balamdı allaǵa amanat tapsırdıń.Ilayim jolları biyqáter bolsın, balam aman-esen xızmetine ,oqıwına barıp,oqıwın, jumısın pitkerip aman kelsin. Baslaǵan isine rawaj bersin. Talabı onınan kelip, alla taala yar bolıp, jaman kózlerden ózi saqlasın![9.,].

Kórip turǵanımızday házirgi kúnde de qaraqalpaq xalqı turmısında pátiyalardıń túrli kórinisleri, olardı qollanıwıń túrli waqıtı hám orınları bar. Kólemi sheklenbegen bolıp pátiya beriwshige baylanıslı uzını, qısqası boladı. Bul qollanıwshınıń aytıw sheberligine, waqtına baylanıslı. Tiyykarǵı ideyası-alǵıs aytıw, haq niyet tilek bildiriw, insandı jaqsı niyetke baslaw, keleshek islerine ruhlandırıw. Informatorlardıń bergен maǵlıwmatlarına qaray otırıp, pátiya beriwshiler jaqsı tileklerdi aytıp bolǵan soń otırǵan ortalıǵına qarap duwaǵa qol jayadı, hámme qatnasıwshılarawmiyn, dep qabıl etedi. Iekin, pátiya- tilekler sol otırǵanlar ishinen jas úlkeni tárepinen beriledi. Al, burınları kóbinese ónıp ósken, el-xalqına xızmeti menen tanılǵan. kátquda awzı duwalı jas úlkenlerden arnayı aq dástúrxanına shaqırıp pátiya alınǵan. Olar hár qıylı kásip iyeleriniń mamanı bolǵan. Máselen, qazaq qalqınıń ataqlı Rayimbek batırınıń 4-urpaǵı Aqbiev Dosjan aqsaqaldıń pátiyasına diqqat bóleyik:

Xalqımdı dalası menen saqlasın, Jamandı anası menen saqlasın,
Jigitti panası menen saqlasın, Adamdı óz bahası menen saqlasın.[10].

Usı sıyaqlı ata-babalardı belgili bolıp ótken adamlardıń áwladlarınan, ózlerinen arnayı pátiyalar alıw dástúrimizde bolǵan. Házirde bar. Adamlardıń kúndelikli turmısı ózgerip barganı sıyaqlı, folklorımızdıń zamanagóy forması da rawajlanıp kelmekte. Pátiya beriw bul xalq arasında keń en jayǵan janr bolıp, adamlar hár kúni bul qubılstan jiyi-jiyi qollanadı. Juwmaqlap aytqanda, pátiya beriw hám alıw, olardıń zamanagóy forması hám ózgeshelikleri temaları haqqında toqtadıq. Bul baǵdardı keleshekte keń úyreniw zárúr ekenliginiń gúwası boldıq

ÁDEBIYATLAR

1. Айымбетов. Қ. Халық даналығы, “Қарақалпақстан” баспасы, Нөкіс, 1968-жыл.
2. Дәуқараев. Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. “Қарақалпақстан” баспасы. Нөкіс, 1977, 156-165-бетлер..
3. Н.А.Кун. Әййемги Грецияның легендалары хәм мифлери. “Қарақалпақстан”, 1990-ж., 115-б(Қ. арақалпактилине аударған Қ. Жәрімбетов)
4. Максетов. Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери. Нөкіс, “Билим” 1996-жыл.
5. Жапақов Н. Еске тусириўлер, илимий мийнетлер., “Билим” 1990-жыл.
6. Järimbetov. Q. Nzamatdinov. J. Allambergenova. I. Qaraqalpaq folklorı. «Sano-standart» baspası. Tashkent-2018. 117-b.
7. Пахратдинов Ю. Ғәресизлик жылларындағы қарақалпақ фольклоры. ҚМУ Хабаршысы, Нөкіс 2009, 145-147-бетлер.
8. Qaraqalpaqstan Respublikası, Taxtakópir rayónı, Jollibaeva Zulfiyadan jazıp alındı. (jıynawshı, Perdebaeva Aygúl QMU 1-basqısh magistrı)
9. Qaraqalpaqstan Respublikası Шоманай районы. Беғжан МПЖ турғыны Елмуратова Базаргүлден жазып алынды. 1960-жылы тууылған жасы 64me (Жазып алған, мақала авторы, 2024- жыл май).
10. [https:// www.zharar.com.Stan.Kz](https://www.zharar.com.Stan.Kz).

Xulosa: Maqolada hozirgi davr qoraqalpoq xalq og'zaki ijodi janrlaridan fotiha va tilaklarning mavzuli turlari yoritilgan, g'oyaning o'ziga xosligi yoritilgan.

Tayanch so'zlar: xalq og'zaki ijodi, fotiha, tilaklar, qoraqalpoq folklori.

Резюме. В статье освещаются тематические типы благословений и пожеланий из жанров каракалпакского фольклора современной эпохи, освещается оригинальность идеи.

Ключевые слова: фольклор, благословение, пожелания, каракалпакский фольклор.

Summary: The article highlights the thematic types of blessings and wishes from the genres of Karakalpak folklore of the modern era, highlights the originality of the idea.

Key words: folklore, blessing, wishes, Karakalpak folklore.

STYLISTIC REPRESENTATION OF CULTURE IN THE WORKS OF AJINIYAZ AND WILLIAM WORDSWORTH

Khadjieva D.T., Kurbanbaev Dj.A.

Karakalpak State University

Introduction. Poetry has long been a medium for cultural expression, where the stylistic choices of poets reveal deeper insights into societal values, traditions, and ideologies. This paper compares the cultural depictions in the poetry of Ajiniyaz (1824-1878), a prominent Karakalpak poet and philosopher and William Wordsworth (1770-1850), a key figure of the Romantic movement. While Wordsworth's work often reflects the pastoral, tranquil landscapes of rural England, Ajiniyaz's poetry delves into the shifting sociopolitical landscapes of Central Asia. Through a close examination of stylistic devices such as alliteration, epithets and tone in the poems “Lines Composed a Few Miles above Tintern Abbey” and “Bardur” and “Ellerim bardı”, this study aims to illuminate how both poets used their art to engage with cultural themes.

William Wordsworth: Nature as Cultural Symbol. William Wordsworth's poetry is renowned for its focus on nature as a reflection of individual and cultural identity. His works often emphasize a deep spiritual connection to the natural world, a hallmark of Romanticism. Wordsworth's stylistic devices work in tandem to depict nature not merely as a backdrop, but as a dynamic force shaping both personal and societal values. In the article we'll try to analyze epithets in the poem “Lines Composed a Few Miles above Tintern Abbey”

Imagery and Symbolism: In "Tintern Abbey," Wordsworth's descriptions of natural landscapes function as cultural symbols. The "lofty cliffs" and "green pastoral landscapes" are imbued with emotional and philosophical weight, symbolizing a return to simplicity and an escape from industrialization.

These images reflect the Romantic yearning for a pre-industrialized England, where cultural purity is found in nature rather than urban life. According to Jonathan Bate[1], a leading scholar in Romantic literature, Wordsworth's poetry engages in an "eco-cultural dialogue," where natural landscapes become arenas for cultural and spiritual recovery in the face of rapid social changes brought about by industrialization. Wordsworth's epithets reflect elements of British culture, particularly as they relate to the Romantic era and its broader societal values. Let's explore how these epithets connect to British culture: Connection to Nature – British Romanticism was deeply influenced by the natural landscapes of Britain, such as the Lake District where Wordsworth lived. Epithets like "*lonely streams*," "*green pastoral landscape*," and "*delightful stream*" reflect an idealized connection to the British countryside. The focus on pastoral beauty and tranquility speaks to a cultural appreciation for rural life, which contrasts with the industrialization happening in Britain at the time.

Individualism and Emotional Depth – Wordsworth's focus on personal emotions, as seen in "*sensations sweet*," "*blessed mood*," and "*sad perplexity*," echoes the Romantic emphasis on individualism. In Britain during the Romantic era, there was a shift towards valuing personal experience, inner reflection, and emotional expression. These epithets demonstrate a British cultural movement that began to prioritize the depth of human feelings and their connection to nature.

Religious and Spiritual Undertones – Epithets like "*blessed mood*" and "*elevated thoughts*" carry a spiritual or quasi-religious resonance. This reflects the cultural background of Britain, which, despite the decline in strict religious dogma, still held strong Christian and spiritual values. Wordsworth's Romantic spirituality often saw nature as a source of divine inspiration, a sentiment shared by British society during his time.

The Sublime and the Wild – Wordsworth's use of epithets such as "*wild eyes*," "*wild ecstasies*," and "*deep and gloomy wood*" points to the British Romantic fascination with the sublime—experiences that inspire awe, fear, and wonder. This reflects a cultural fascination with the power of nature, which was viewed as both beautiful and terrifying. British society, particularly its poets and thinkers, often grappled with this tension between civilization and the untamed forces of nature. Harold Bloom [2], another literary critic, points out that Wordsworth's use of plain language is revolutionary, enabling poetry to become a voice for common humanity and a reflection of the deep connection between nature and cultural identity. In summary, the epithets in Wordsworth's poetry reflect key aspects of British culture during the Romantic era, including a reverence for nature, emotional depth, spirituality, and a reaction to industrialization. These elements were central to British cultural identity at the time, especially among intellectuals and artists.

Ajiniyaz: Cultural Identity in a Changing World. Ajiniyaz, a key figure in Karakalpak literature, wrote during a time of significant sociopolitical upheaval as Central Asia came under increasing Russian influence. His poetry reflects both a deep connection to Karakalpak traditions and a response to cultural erosion. Ajiniyaz uses stylistic devices to evoke the emotional and philosophical challenges of a society in transition, often reflecting beauty of his country and people inhabiting there with their culture. **According to G.E. Karlibaeva** "Ajiniyaz was a leading wordsmith of his time, he used masterfully the rich lexical, semantic-stylistic possibilities of the Karakalpak language in the left region, and he knew how to use them in his own place." [3,1013] On the basis of our investigations we do agree with her opinion as far as Ajiniyaz created colorful images in his poems. In Ajiniyaz's poem "Bardur", the use of epithets, alliteration serves to emphasize cultural resilience. For instance: *Mingeni a'rebi at, moyni g'ilshaqli, / Ju'nleri za'r ba'ptan, altin shashaqli*(Bardur). This extract from the verse "Bardur" has a rich visual and stylistic quality, especially in terms of imagery and descriptive detail.

Alliteration: The verse shows repetition of consonants, particularly the 'm' sound in "*Mingeni a'rebi at, moyni g'ilshaqli*". Alliteration helps create a flowing, rhythmic quality, especially when describing the subject – likely a horse ("*a'rebi at*" - Arabian horse). The epithets in this extract indeed reflect cultural elements, particularly those tied to Karakalpak and Central Asian traditions.

"a'rebi at" (the Arabian horse): This is a significant cultural symbol. Arabian horses are renowned for their speed, beauty, and endurance, often associated with nobility, status, and strength in the region's culture. By referencing an Arabian horse, Ajiniyaz connects to the value placed on equine prowess and its importance in local heritage, warfare, and nomadic life.

"Moyni g'ilshaqli" (mane braided or adorned): The careful grooming and adornment of the horse reflect a cultural practice of beautifying animals, especially for special occasions or ceremonies. This attention to appearance indicates the horse's elevated status, as well as the owner's wealth and care, reflecting traditional values of pride in presentation.

"Ju'nleri za'rba'ptan, altin shashaqli" (with its coat of fine material, golden tassels): The use of gold and fine fabrics in decoration is emblematic of wealth and high social standing, hinting at the cultural appreciation for luxury and craftsmanship. Gold often symbolizes prosperity and is used in celebrations and formal attire, showing a deep connection to cultural aesthetics. Furthermore in the poem there are wide range of epithets which describes the native town and its nature, people, trees, rich fruits and vegetables. For example

Sayali terek (shady tree): Cultural Symbolism: The image of a "shady tree" in Karakalpak culture symbolizes protection, refuge, and nourishment. In nomadic and agricultural societies, trees often provided shelter from the harsh elements of the environment, especially in the steppe or desert regions. A shady tree would be a metaphor for a place of safety, comfort, or a nurturing figure in life. Cultural Meaning: Trees hold a revered status in many Central Asian cultures,

often symbolizing wisdom, continuity, and resilience. They are also central to myths and stories, representing growth, life, and the idea of being grounded. Ajiniyaz's use of "sayalı terek" could be linked to the cultural reverence for nature as a sustaining and protective force.

Qizarıp pisken gewirek (ripened, reddened fruit): In Central Asian culture, fruit—particularly ripened, reddened fruit—can symbolize maturity, abundance, and fertility. The redness of the fruit indicates that it is at its peak, suggesting readiness and fullness. This image can metaphorically extend to ideas of growth, health, and the transition into adulthood, especially in describing young women. Cultural Representation: In traditional poetic imagery, a comparison to ripened fruit often represents a person's readiness for new stages in life, such as marriage or parenthood. Ajiniyaz's use of this epithet ties into the broader cultural association between natural cycles and human life stages, using nature's symbolism to reflect beauty and the flourishing of life. In summary, these epithets aren't just decorative—they are loaded with cultural significance, revealing the values of nobility, beauty, wealth, and pride within the Karakalpak and broader Central Asian contexts. Ajiniyaz uses them to embed cultural identity within his poetry.

Stylistic Convergences and Divergences. Though Wordsworth and Ajiniyaz lived in different cultural and historical contexts, their use of stylistic devices to express cultural values reveals both convergences and divergences in their poetic visions. Nature as Cultural Reflection: Both poets use nature as a central theme in their poetry, but while Wordsworth idealizes nature as a source of purity and spiritual renewal, Ajiniyaz's nature is fraught with conflict and transformation. For Wordsworth, nature is timeless and unchanging, representing a cultural ideal; for Ajiniyaz, nature is dynamic, reflecting the cultural struggles of his people. Diction and Accessibility: Wordsworth's relatively simple diction reflects the democratic ideals of Romanticism, where nature is accessible to all and serves as a universal cultural touchstone. Ajiniyaz, while employing traditional forms of Karakalpak oral poetry, often uses elevated, formal language to evoke the gravity of his people's situation. His poetry is a direct response to cultural encroachment, where the complexity of language reflects the complexity of cultural survival. Bloom suggests that Wordsworth's diction brings poetry closer to the common people, while Sarybayev argues that Ajiniyaz's language is a deliberate call to his people to resist cultural dilution.

Conclusion. The poetry of William Wordsworth and Ajiniyaz offers a rich study in how cultural identity and values are expressed through stylistic devices. Wordsworth's focus on nature as a symbol of enduring cultural purity contrasts with Ajiniyaz's portrayal of a culture in crisis, where nature becomes a metaphor for the socio-political upheaval facing his people. Both poets, however, use their craft to engage deeply with the cultural contexts in which they lived, demonstrating the power of poetry to reflect and shape societal values. In comparing their works, it becomes clear that stylistic choices such as imagery, diction, and metaphor not only serve aesthetic purposes but also act as cultural narratives that reveal the complexities of identity, tradition, and change. Through this comparison, we see how poetry, across different times and cultures, remains a vital tool for both celebrating and critiquing societal values.

REFERENCES

1. Bate, Jonathan. *Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition*. Routledge, 1991.
2. Bloom, Harold. *The Visionary Company: A Reading of English Romantic Poetry*. Cornell University Press, 1971.
3. Karlibaeva G.E.. The Role of Ajiniyaz In The Formation of Karakalpak Written Literary Language. *Journal of Advanced Zoology* Vol. 44 No. S3 (2023) p.1013-1016
4. Ёжинияз. (2014). Таъламалы шығармалары. –Нөкис: Илим, 2014.
5. Simpson, David. *Wordsworth, Commodification and Social Concern: The Poetics of Modernity*. Cambridge University Press, 2009.
6. Pate, Ralph. *William Wordsworth: A Poetic Life*. Clarendon Press, 1996.

Abstrakt. Ushbu maqola Uilyam Vordsvort va Ajiniyozning she'riyatida uslubiy vositalar yordamida madaniy qadriyatlar va o'ziga xoslikni qanday tasvirlashini o'rganadi. Ikkala shoir ham o'z mintaqalarida muhim madaniy va siyosiy o'zgarishlar yuz bergan davrlarda – Romantika davridagi Angliyada Vordsvort va O'rta Osiyoda rus imperatorlik ta'sirining kuchayishi davrida Ajiniyoz yozgan. Geografik va madaniy farqlarga qaramay, ikkala shoir ham tabiat, shaxsiy tajriba va o'z davrining ijtimoiy konteksti haqidagi fikrlarini ifodalash uchun tasvir, ramziylik va diksiya kabi stilistik elementlardan foydalangan. Bu qiyosiy tahlil shoirlarning madaniy tasvirlarini yoritib beradi, shakl, til va ularning jamiyatlari vakillari o'rtasidagi munosabatni ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: adabiyot, she'riyat, lirika, madaniyat, stilistik qurilma, epitet.

Абстрактный. В этой статье исследуется, как Уильям Вордсворт и Ажинияз изображают культурные ценности и самобытность посредством использования стилистических приемов в своей поэзии. Оба поэта писали в периоды значительных культурных и политических изменений в своих регионах: Вордсворт в Англии эпохи романтизма, а Ажинияз во время подъема российского имперского влияния в Центральной Азии. Несмотря на географические и культурные различия, оба поэта использовали стилистические элементы, такие как образность, символика и дикция, чтобы выразить свои размышления о природе, индивидуальном опыте и социальном контексте своего времени. Этот сравнительный анализ подчеркивает культурные образы поэтов, подчеркивая взаимосвязь между формой, языком и представлением соответствующих обществ.

Ключевые слова: литература, поэзия, лирика, культура, стилистический прием, эпитет.

Abstract. This paper explores how William Wordsworth and Ajiniyaz depict cultural values and identity through the use of stylistic devices in their poetry. Both poets wrote during periods of significant cultural and political change in their respective regions – Wordsworth in Romantic-era England and Ajiniyaz during the rise of Russian imperial influence in Central Asia. Despite geographical and cultural differences, both poets employed stylistic elements like imagery, symbolism, and diction to express their reflections on

nature, individual experience, and the social context of their time. This comparative analysis highlights the poets' cultural portrayals, emphasizing the relationship between form, language, and the representation of their respective societies.

Key-words: literature, poetry, lyrics, culture, stylistic device, epithet.

ТАРИЙХЫЙ РОМАНЛАРДА ТАРИЙХЫЙ ҰАҚЫЯЛАРДЫҢ СӘҰЛЕЛЕНДИРИЛИҰИ (ӨЗБЕК ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТАРИЙХЫЙ РОМАНЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Байниязов А.Т.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Тарийхый темада жазылған шығармаларды оқыў, олардағы тарийхый ҳақыйқат ҳам де дәретиўши көркем фантазиясын аңлап жетиў хәм оқыў оқыўшыдан күшли талант және зийрекликти, билим хәм тәжрийбе талап етеди. Усы мәнисте тарийхый романларда сүўретленген тарийх ҳақыйқаты оқыўшыны да қызықтырады. Сонлықтан биз усы мақаламызда тарийхый романларда тарийхый ұақыйалардың сәўлелендирилиўи мәселелерин өзбек хәм қарақалпақ тарийхый романлары мысалында салыстырмалы талқыға тартпақшымыз.

Өзбекстан халық жазыўшысы, Мәмлекетлик сыйлықтың ийеси шайыр, жазыўшы, аўдармашы, әдебиятшы, публицист хәм жәмийетлик искер Мухаммад Алиниң (Ахмедов Мухаммадали) «Сарбадорлар» тарийхый романы бирнеше бөлимнен ибарат болып, ол 1997-жылда Ташкентте «Ғафур Ғулом атындағы Адабиёт ва сәънат» баспасында биринши мәрте китап болып жәрияланды. Кейин 2011-жылда «Sharq» баспасынан «Сарбадорлар» атамасында (тарихий роман: дилогия) болып, еки китап көринисинде, хәр бир китап болса еки бөлимнен ибарат болып, улыўма төрт бөлимни өз ишине алған шығарма ретинде оқыўшыларға инам етилди. Жазыўшы Мухаммад Али бул романын 1984-1989-жыллар арасында қосық қатарлары менен жазып өз дәретиўшилигинде ең биринши көркем шығармасын пайда еткен. «Сарбадорлар» тарийхый роман: дилогия китабына кейинги сөзлерди жазған алым Қ.Йўлдошев жазыўшы Мухаммад Алини дәретиўши сыпатында қызықтырған нәрсе дейди – «Тарийхтың сырлы хәм белгисиз ұақыйалары, бир ұақытлар жасаған уллы адамлардың пикир-ойлары өзине көбирек тартқан, усы тәризде ол әсте-ақырынлық пенен бүгиннен көре өтмиш ҳаққында көбирек ойлайтуғын болып қалды. Жазыўшы тарийхқа терең қарап, абыройы бийик, мақсетлери уллы болған адамларды, олардың сырлы тәғдири хәм көңил-күйин сүўретлөўге умтылады» [1:607]. Ҳақыйқатында да профессор Қ.Йўлдашевтың айтқаны сыяқлы жазыўшының романларын оқығанымызда оларда тарийхый ұақыйалардың көркем сәўлесин таўа аламыз. Мәселен, жазыўшы Мухаммад Алиниң «Сарбадорлар» романында он төртинши әсирде болып өткен сарбадорлар ҳәрекетти ҳаққындағы тарийхый ұақыйаларды көркем сәўлелендиреди. Шығармадан белгили болғаны сыяқлы Инсанларды тең ҳуқықлы, пуқараларды бахытлы, аўызбиршилик бирлеспе, қаланы бинят етиўге бел байлаған, әдил патшаны арзыў еткен сарбадор бабаларымыз 1365-66-жыллар даўамында Самарқандта ҳәкимият байрағын бәлентке көтерген. Пахта тазалаўшы мәхеллениң ақсақалы Абу Бакр Калавий, Мерген Хўрдақ Бухорий, илмли-билимли шахс Мавлонозода сыяқлы әпиўайы халық ўәкиллери мәмлекеттиң басына келеди. Романда Амир Темурдың тарийх майданындағы биринши қәдемлери сүўретленген, отыз жаслы сақпықыранның жарқын келбети сызылады. Тарийхтан белгили болғаны сыяқлы Сарбадорлар қозғалаңы – он төртинши әсирде Ийран хәм Орта Азияда байлар хәм манголлер зулмына қарсы көтерилген халық қозғалаңы болып табылады. Биринши үлкен қозғалаң 1337-жыл Сабзавор ҳәкиминиң жийени Боштин аўылына келип, халыққа зулым етиўи нәтийжесинде жүзеге келген. Өзлерин сарбадорлар деп Сарзаворды ийелеп Сарбадорлар мәмлекетин қуған хәм Нишопур, Тусты да забт етеди. 1353-жылдың ақырында мангол элхонини өлтирип, ордасын ўайран етип Гургон (Астрабат)ты та өз мәмлекетлерине қосып алған. Бул дәўирге келип Сарбадорлар мәмлекетине Қубла Хуросан да кирген.

1365-жылда Самарқандта муғыл басқыншыларына қарсы Сарбадорлар қозғалаңы басланады. Қозғалаңға Мавлонозода басшылық етеди. Абу Бакр Кулуий (Калавий) Наддоа, Хордақ Бухорий оған көмекши болған. Қаланы қорғаў мақсетинде қаланың барлық дәрўазаларын бекитип, көшелер, бағлар этирапына шунқырлар қаздырған. Манголлер еки күн ҳужим етип, Самарқандты алалмайды. Ұшинши күн Самарқандтың этирапындағы аўылларды талаң-таршаң етип, Мовароуннахрды тәрк етеди. Сарбадорлардың жеңиси Амир Хусайынны қәўетерге салады. Амир Хусайын Балх, Бадахшон, Кундуя, Бағлон, Андхуд, Шибирғон ўалаятларынан әскер тартып Самарқандқа қарай жүреді. Амир Хусайин Конирил майданына жетип келгеннен, сарбадорлар сүйретилип, оның хузурына келеди. Амир Хусайын оларға зыяпат, саўға берген. Ертеси күни сарбародлар ўәкиллерин Карбос мавзеида қолға алған хәм дарға тартқан. Тек ғана усы күни Конирилға жетип келген Амир Темур Мавлонозодани дар астынан қутқарып қалған [2:560]. Алым М.Қошжановтың белгилегени сыяқлы сарбадорлар ҳәрекетиниң тийкарғы ўатаны Ийран территориясындағы Сабзавор қаласы болған. Ол жерде сарбадорлар ҳәкимияты қурып, бул ҳәкимият бирнеше ўақытлар ҳүким сүрген. Кейинирек дәл усындай ҳәрекет Самарқандта жүзеге келген. Усы аралықта бул ҳәрекет басқа жерлерге де өткен.

Бул ҳәрекетлердиң жеңиске ерисиўинде тарийхый шарааттың орны барлығын да умытпаслық керек. XIV әсирдиң орталарына келип, барып 150 жыл даўам еткен Шыңғысхан ҳүкимдарлығы сынып, жемирилип баслайды. Тахт таласларынан ибарат өзара урыслар ҳәўиж алады. Пайда болған үлкен феодал мәмлекеттиң орнын басатуғын

күш эле жүзеге келгени жоқ еди. Мухаммад Али романда мине усы ҳақыйқатты қалыс ҳәм объектив көрсете алған. Хәттеки, жазыушы тарийхий шахслардың исмин де сол турысында келтирген [3:5].

Романда Амир Темур жасаған тарийхий дәуірлерди сәўлелендириў менен бирге онда айрым орынларда көркем тоқыма (фантазия) образлар да бар болып, ол арқалы жазыушы Амир Темур келбетиниң жарқын таманларын ашып берген. Бул романда Амир Темур образында еки айрықша белгилерге урғы берилген ҳәм курамалы символ ретинде сүүретленген. Бириншиден, онда жеке хәкимлик, басқа адамларды тән алмаўы сыяқлы характер жәмленген болса, ал екиншиден, бирқанша территорияларды бирлестириўге ҳәрекет еткен жас сәркерде символы шығарманың мазмунында кең орын алған. Романда Амир Темур узақты қарап ис алып баратуғын, логиканы иске қосатуғын шахс ретинде ҳәрекет етеди. Бул болса усы символдың және де айқын сүүретлениўине жәрдем берген. Мухаммад Али Амир Темур образын ашып бериўге урғы берер екен, ең әўеле образ психологиясына итибар береді. Жазыушы Мухаммад Алиниң шеберлиги сонда Амир Темур тарийхий шахс образын жаратыўда оның психологиясында нелерге итибар бериў лазым, қай жағдайда оқыўшыда эмоционаллықты пайда ете алады ҳәм оның реаллығына исентириў мүмкин усы сыяқлы сораўларға жуўап табыўға ҳәрекет еткен. Соның менен бирге Амир Темур жасаған дәуірдеги тарийхий ўақыялар, ўақыяларға қатнасып атырған тарийхий шахс пенен бирге басқа да персонажлар, олардың көзқарасы, дүньятанымы – булардың барлығы шығарманың көркемлингенде орын алған белгилер ретинде алымлар тәрәпинен тән алынды [4:352].

Усындай романда тарийхий ўақыяларды сәўлелендириў қарақалпақ тарийхий романларында да бар. Мәселен, илимпаз П.Нуржанов жазыушы К.Каримовтың «Дәрўиш» романын таллай отырып, онда тарийхий ҳақыйқатлықтың исенимли сүүретлениўи ҳаққында мынандай пикирлерди билдиреди. “К.Каримов романда Ысақ молла образын ҳәр тәрәплеме ашыў мақсетинде қыялай образлардан да шеберлик пенен пайдаланған. Мәселен, молла Ысақтың садық досты, жан қонсысы Юсуп хожа менен өткерген балалық жылларын автор жүдә тәсирли, сол дәуірдеги тарийхий ҳақыйқатлық пенен тығыз байланысly түрде сүүретлеген: XIX әсирдиң биринши ярымындағы Қоңыраттағы драматизмге толы ўақыялар-қарақалпақларды, бир жағынан, Хийўа ханлығының езиўи, екинши тәрәпинен, түркмен басқыншыларының зорабанлық ҳәрекетлери, үшінши жағынан, рус патшалығының сиясий ойынлары-булардың ҳәммеси оқыўшының сүүретленип атырған тарийхий дәуір ҳаққында кең түсиник алыўына имканият жаратады. Усы тарийхий ўақыялар фонында роман сюжети раўажланып, қаҳарманлар образы ашылып барады. Нәтийжеде ҳадаллық пенен наҳақлық, жаўызлық пенен меҳрибанлық қусаған сыпатлардың өз-ара гүресин Ысақ молла образына байланыстырып сүүретлеў оқыўшыда үлкен тәсир қалдырады. Жазыушы Ысақ молла өмир сүрген жыллардағы (1836-1892) Қоңырат журтындағы ўақыяларға өз қатнасын билдириў арқалы қаҳарманлар образын жаратады. Мәселен, жас Ысақ молла менен оның досты Юсуп хожаның өз ели тарийхына болған қызығыўшылығына итибар бериў арқалы олардың көкиреги ояў, сергек жаслар екенлигин көрсетеди: еки жас өспиримниң Қоңырат қаласы жанындағы Төребий дәуиринен қалған естеликлер, усы жерден өтетугын жипек жолы, оннан қоңыраўлары сыңғырлап өтип турған кәрўанлар туўралы қыялға берилиўи, Әмиўдәрья арқалы жүзип келген рус пароходын көргендеги жергиликли халық ўәкиллериниң таң қалысыўы ҳ.т.б. ҳәдийселер романда өзіне тартымлы жанлы картиналар, сюжетлик деталлар менен сүүретленген. Әлбетте, буларды сүүретлеўде автор тарийхий дәреклердеги фактлерге сүйенген, оларды өз дәретиўшилиқ фантазиясы менен байытқан” [5:137-138].

Мухаммад Алиниң “Умаршайх Мирзо” ҳәм “Мироншоҳ Мирзо” романларында тарийхий шахс Амир Темур образының жаратылыўы ҳаққында илимпаз И.Якубов мынандай пикирлерди билдиреди: «Шубҳасиз, роман лейтмотиви соҳибқирон Амир Темур сиймоси билан бевосита боғлиқлиқда очилади. Эҳтимол, шунинг учун ҳәм, асарнинг илк саҳифалари Амир Темур ҳузуридан Усмон Аббоснинг чопар бўлиб келиши воқеази билан бошланади. Уч йиллик Форс юришига отланған соҳибқирон Бухоро атрофига етганида тасодифан хасталаниб қолади. У қатъиятли шахс сифатида даставвал, дардга унчалик эътибор бермайди. Лашкарнинг руҳини қўтариш мақсадида ўз жонининг оғришига сабр-бардош билан чидайди. Аммо, касаллик зўрайған сари, унинг кўнглига умидсизлик соя ташлай бошлайди. У яқиндагина чегара вилоят Хуросонга жўнатилған Мироншоҳ Мирзодан бошқа барча яқинларини ҳузурига чорлайди. Фарзандлар, неваралар ва маликалар таҳлика ҳамда саросима ичида Бухорога етиб боришади. Демак, соҳибқирон романнинг илк саҳифалариданок, бизнинг кўз ўнгимизда умр бевафо ва дунё бебақолигини англаған бир мўмин ва мамлакат хавфсизлигини ўйлаган сиёсий арбоб сифатида намоён бўлади.»

Улыўма алғанда, тарийхий романларда тарийхий ўақыяларды сәўлелендириўде ҳәр бир жазыушы көркем изленислерин иске қосқан менен тарийхий ўақыялардың дәл берилиўине көбирек итибар бериледи. Сонлықтан, өзбек ҳәм қарақалпақ жазыушыларының тарийхий романларда тарийхий ўақыяларды сәўлелендириўде тарийхий дереклерди басшылыққа алғаны гүзетилди.

ӘДӘБИЯТЛАР

1. Мухаммад Али. Сарбадорлар. Тарихий роман: дилогия. Сўнги сўз муаллифи Қозокбой Йўлдош. «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2011. –Б. 607.
2. Мухаммад Али. Сарбадорлар. Икки китобдан иборат тарийхий роман. Қайта тузатилған нашр. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1997. 560-б.
3. Мухаммад Али. Сарбадорлар. Икки китобдан иборат тарийхий роман. Қайта тузатилған нашр. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1997. –Б. 5.// М.Қўшжанов. Ўтмишдан бир саҳифа.
4. Fayziyev Turg'un. Temuriylar shajarasi. T.:Yozuvchi-Xazina-1995. 352 b.

5. Нуржанов П. 2000-жыллардағы каракалпак романы: тарихий дәреке хэм жазыўшының көркем қыялы. *Ilm hám jámiyet*. №4. 2022. –Б. 137-138.
6. Якубов И., Кўйлиева Г. “Умаршайх Мирзо” романида тарихий ҳақиқат ва лиро-романтик талқин. –Б. 9.

Резюме: Ушбу мақолада ўзбек ва қарақалпоқ тарихий романлари мисолида тарихий романларда тарихий воқеаларни тасвирлаш билан боғлиқ масалалар қиёсий муҳокама қилинади

Таянч сўзлар: тарихий роман, тарихий манба, бадиий фантазия, типология.

Резюме: В этой статье сравнительно обсуждаются вопросы, связанные с описанием исторических событий в исторических романах на примере узбекских и каракалпакских исторических романов.

Ключевые слова: исторический роман, исторический факт, художественная фантастика, типология.

Summary: This article comparatively discusses the issues related to the description of historical events in historical novels on the example of Uzbek and Karakalpak historical novels.

Key words: historical novel, historical fact, artistic fantasy, typology.

THE PLACE AND ROLE OF ILLUSTRATIONS IN PRINT MEDIA

Perdebaeva K.R.

Karakalpak State University

An image is one of the leading methods of newspaper design, its leading feature, because it can convey information very briefly and completely at a glance. If the text intends to convey information about an event, it is better to express that information with images. However, this method has several drawbacks:

1. The subjectivity of the journalist, because each person expresses and describes the life scene as they see in their own way. As a result, two journalists can create two different texts about one event;

2. Such an illustration requires time;

3. It is necessary to write a description of the image with words. An image, however, conveys this image very quickly and completely to the audience without any flaws or shortcomings. All of these are the main advantages of the image, and are proven by its documentary nature. Therefore, there is a proverb among the people: “It is better to see once than to hear a hundred times”.

Along with documentary nature, another advantage of illustration is its ability to fully reflect its time, its era. For example, if we now look at the pictures of the 20s, 30s, and 40s of the 19th and 20th centuries, the war period, the 70s and 80s, we can see how people dressed, lived, worked, and even what mood they were in at that time. It is difficult to express this with words. An image, when combined with text, significantly enhances the page.

When looking at a picture, the reader takes a break from the text. The decoration of a publication with images depends on many factors:

1. The image must match the topic.

2. The image should contain new information not present in the text.

3. It is preferable for the image to depict movement, a work process. Many newspapers make mistakes in this regard; for example, the hero in the picture is depicted in a static pose.

4. The image must be original, taken from an unexpected angle, where the artist's personal approach and style must be manifested.

While the above requirements for the image are creative in nature, similar technical requirements are also imposed on the image:

1. The object must be correctly selected for shooting.

2. At the time of shooting, the object must be clearly visible. It must be taken in a sufficiently large plan.

3. The image should not contain details that distract the reader and disrupt their perception. The background of the image must be completely clean. It is also necessary to consider that the image will be slightly coarser than the text.

Image Placement Rules. There are rules for placing images on different pages and on a single page according to their number. Usually, the most important and urgent materials are placed on the first and last pages. For Karakalpak publications, it has become customary to place images that are 1-2 days old on the second and subsequent pages. The third page usually features images related to international issues.

When placing images in a publication, it is necessary to prepare them technically. In journalistic terms, this is called “framing”. Framing involves cropping out empty parts of the image, removing unnecessary areas. Then the remaining parts of the image look better. Usually, the areas occupied by images in the issue are counted. There are certain rules for preparing image originals; they must be depicted in black and white or color on high-quality photo paper. Another requirement for image design is the retouching process. Sometimes, the image scheduled for printing in the newspaper is not of high quality. In such cases, it is better for the editorial office to abandon such an image. However, it may also happen that it is necessary to include that image in the newspaper. In such cases, the images are retouched.

Retouching means editing the image, the artist working with it. This is a very delicate art, and this work must be done by a high-level artist. Such a master has a special, very sharp pen. With this pen, he very carefully and gently traces the eyebrows, pupils of the eyes, or the edges of the face of the person depicted in the image. A better copy can be obtained when a film is being taken from such an image. Of course, modern electronic tools eliminate the need for such additional image processing, and retouching is usually not necessary for processing images obtained using digital technologies. However, even then, such a need may arise (February 9, 2022, page 1, “Yangi Uzbekistan”). In electronic printing, retouching is a widespread process.

Now about composite photos. Sometimes, the editorial office creates a single, complete photo consisting of several photos. This is a very delicate technical process and requires a high level of skill and mastery. When cropping images electronically, it is necessary to carefully cut even distances less than a millimeter. For example, when athletes play on the field, the picture should only show 3 or 4 team members. Here, combining their individual images is a natural process. If the original image is imperfect or damaged, it cannot be placed in the newspaper.

The position of the picture in the number and on the page. As mentioned above, the most important images are placed on the first and last pages. Because the reader starts reading from the last page. However, at the same time, we must maintain the importance and ensemble of the images. This means that a secondary image cannot be placed at the top. A newspaper page is divided into four parts in terms of importance.

The order in which we divide the newspaper pages into four parts:

2, 4, 6 pages	
1	2
3	4

1, 3, 5 pages	
2	1
4	3

Regarding the abundance of illustrative design in publications. There are publications that consist of 70-80% illustrations. These are specialized sources. This situation is common in advertising, sports, and tourism newspapers. In general political newspapers, images occupy an average of 30-35%. However, modern trends are such different that images occupy an even larger space in the newspaper issue. This can be seen in the example of the “Yangi Uzbekistan” newspaper. Here, images and their design reach up to 50%. Of course, there are some special pages that may be related to the President's visit or the arrival of guests. At such times, images occupying half of the issue are justified. However, in ordinary issues, significantly increasing the number of images is not justified. It should be remembered that besides newspapers, there are television and the internet, which specialize in visual information. Thus, it should be remembered that a newspaper is a periodical publication consisting of images, headlines, and text, and designed in a harmonious way. If there are too many images, the publication looks somewhat imperfect. If, like the “Erkin Karakalpakstan” newspaper, the amount of text increases, the newspapers will resemble a collection of bricks. Therefore, the optimal way is to create a design as a single ensemble, that is, harmoniously. The distribution of images throughout the issue is an important element of the design. Each image must be placed in its place, in connection with the text or the idea of the issue. Together, they should form a visual unity. Deviation from this rule leads to violations of design rules.

On 3 February, 2022 issue of the “Yangi Uzbekistan” newspaper, on page 2, made a very gross mistake in using photos. In the article titled “The state and prospects of inter-parliamentary cooperation between Uzbekistan and the European Union”, a photograph of a statesman was presented in an undignified manner, appearing blurry.

Because illustrations are of paramount importance in print media design, their preparation is considered a responsible task. The editorial office must pay attention to a number of requirements when preparing them for printing:

1. First of all, the photograph must correspond to the topic planned by the editorial office.
2. It should not be too large or too small. If it is given along with the material, then this photo and material must be consistent and compatible with each other.
3. Usually, a photo is not placed above and to the left of the material. It should be placed to the right or below the text.
4. The material and the photo must visually complement and enrich each other.
5. If an independent caption (name) is needed for the illustration, it should not be given in a large font size.

There are rules for preparing illustrations for printing:

1. Its brightness, luminosity (clarity) should not be too light or dark. It should be moderate.
2. Its close-up, medium shot, and long shot in the image must be consistent and correctly shot.
3. There should be no extra blank areas in the image. For this, the responsible editor checks the image and cuts off extra areas from its left, right, top, and bottom.
4. If necessary, if the photo correspondent did not do their job well, if the people in the picture are excessively large or small, then the employees of the newspaper's editorial office can make the people in the picture larger or, conversely, smaller. Today's computer technology makes this easy to do.

5. It may also happen that a stranger is included in the picture, and it cannot be placed in the newspaper. But the photo itself needs to be used. In such cases, a high level of skill is required from the designer. Their task is to carefully cut out this extra person. This is a complex process, but it can be managed. It all depends on the skill of the designer. There is a historical example of this. In the 1930s, Stalin was photographed on the Neva River. At that time, the head of the NKVD, Yezhov, was also in the picture. A few years later, Yezhov was declared an enemy of the people and shot. But there was no

other picture of Stalin by the Neva River. Therefore, historians and politicians were forced to use this picture. Then the designer skillfully removed Yezhov from the picture.

6. The nature of the image and its design depend on the specifics of the publication. For example, publications about children, youth, cinema, and advertising use images. Images are specially selected and prepared for such publications.

7. It must be said that our national press is a press that follows Eastern etiquette. For example, during Donald Trump's pre-election campaign, his wife was with him. Trump's wife was a photo model before marrying him. This photo model style and mood are present in most of the pictures they took at that time. That is, Trump's wife was photographed in excessively revealing clothes. In the East, designers would not pass such images. For example, no one can imagine the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, being photographed with his wife in this way. But for the USA, this is normal, and Trump was even elected president.

Another rule for submitting photo originals to the press is what size the image should be. Usually, when submitting an image, two methods are used:

1. The image size is equal to the original.
2. The image in the newspaper is reduced by 33% compared to the original.

At the same time, the photo cropping can also be reduced by half. As mentioned above, usually, to improve the appearance of the portraits of people in the picture, the image is retouched. That is, the faces and eyebrows of the heroes in the picture are slightly emphasized with light lines. However, during the retouching process, the appearance of the people in the image should not change. Because this can lead to the people in the picture feeling offended. Preserving the natural appearance of the hero in the image is one of the main requirements for the designer.

6. Task: Provide examples from Karakalpakstan and Uzbek newspapers.

Sometimes, the image comes with technical defects. Half is light, half is dark, there are lines on it, a corner is broken, etc. Of course, the editorial office must not pass such images. Because they spoil the appearance of the newspaper.

In some cases, in the hands of a good designer, the images in the newspaper form a thematic whole. The images on the first page are complemented by the images on the second page. It continues on the third page and ends on the fourth. In such an issue, the images form a complete ensemble.

Illustrations must fulfill their function clearly. Images convey visual information, filling and enlivening the newspaper pages. However, this does not mean that there should be too many illustrations. While the visual appeal of the newspaper issue increases, its readability decreases. Non-photographic illustrations must be done on thick paper and with black ink.

On 3 February, 2022 issue, on page 2, made a very gross mistake in using photography. A major mistake was made in the material on the page titled "The state and prospects of inter-parliamentary cooperation between Uzbekistan and the European Union". That is, the photo of the statesman was presented in a blurry way, and this is not worthy of a statesman.

LITERATURE

1. Киселев А.Л. От содержания – к форме. Основные понятия и термины газетного оформления. - М.: МГУ, 1975.
2. Мунинов Ф.А. Техника средств массовой информации и пропаганды / оформление периодических изданий / . Методические рекомендации для студентов I и II курсов факультета журналистики. – Ташкент, ТашГУ, 1986, с. 48.
3. Дубина Н. Составляющие хорошей газеты: дизайн, верстка, контент. <https://compuart.ru/article/24444>. (Дата обращения: 14:13.01.10.2024).
4. Тулупов В.В. Газета: маркетинг, дизайн, реклама. Воронеж, 2001.
5. Тулупов В.В. Техника и технология медиадизайна. – Москва. «Аспект Пресс», 2018.

Rezyume: Maqolada gazetalarni nashrga tayyorlashda illustratsiyalarning o'rni va ahamiyati, bosmoga tayyorlash tartibi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: gazeta, dizayn, illustratsiya, rasm, bet (полоса).

Резюме: В данной статье анализируются роли и значения иллюстраций при подготовке газет к изданию, а также о порядке подготовки их к печати.

Ключевые слова: газета, дизайн, иллюстрация, картинка, полоса.

Summary: The article discusses the role and importance of illustrations in preparing newspapers for publication, as well as the procedure for preparing them for printing.

Keywords: newspaper, design, illustration, image, page.

ЖУРНАЛИСТИК ФАОЛИЯТДА СТРАТЕГИК ЁНДАШУВНИНГ АҲАМИЯТИ Сентназарова Г. С.

Қорақалпоқ давлат университети

XX аср охирида ер шари бўйлаб космополитизмнинг кенг тарқанлиги Ўзбекистонда ватанпарварлик тамойилининг кучайишига сабаб бўлмоқда. Аслида ривожланган ахборот технологияларига эга мамлакатлар ватанпарварликни рад этадилар ва космополитизмни улуғлайдилар, унинг устуворлигини исботламоқчи бўладилар. Лекин биз бу позицияга қўшилмаймиз. Фикримизча, ватанпарварлик, миллий истиқлол ғояси, тарихига эга ва ўз Ватанини севадиган инсон шуuriда куйидагилар мужассамлашади: ўз тарихини билиш, ўтмишда яшаган буюк

ажодларнинг нодир асарларини ўрганиш, миллий қадриятлар ва урф-одатларни эъзозлаш, эл-юрт ҳимоясига доимо тайёр бўлиш, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва бошқ.

Қалами ўткир, маҳоратли журналистларнинг деярли барча асарларида ватанпарварлик руҳи устувор. Хусусан, Қорақалпоғистоннинг энг чекка ҳудуди Мўйноқда амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари ҳақида Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган журналист Шараф Уснатдиновнинг «Қара қалпағимди шалқайта кийип, жанында бараман бул уллы жолда!» (ЕҚ., 29.08.2019), Қорақалпоғистон халқ шоираси Гулистан Аннақличева (Матякубова)нинг «Шуқуҳли кунлар эътирофи» (ҚТ., 02.08.2017), академик Жуманазар Базарбаевнинг «Жабирленген халықтың тарийхының жаңа бети» (ЕҚ., 22.01.2019), Ўзбекистон Республикасига хизмат кўрсатган маданият ходими Муратбай Низановнинг «Нәўбети келди, дәўлети келди Мойнаққа» (ЕҚ., 26.01.2019), публицист Ўмирбай Утеулиевнинг «Теңиздің ески жағысындағы қайта жаңарған Мойнақ» (ЕҚ., 22.01.2019), Ўзбекистон халқ ёзувчиси Кенгесбай Каримовнинг «Арал бойы абат болады» (ЕҚ., 10.01.2019), таниқли публицист Т.Машариповнинг «Ғарезсизлик қосығы Гимннің публицистикалық пафосы» (ҚМ., 27.08.2017) сарлавҳали публицистик мақолалари шулар жумласидан. Шу билан бирга ҳар бир ўзбекистонликка *байналмилаллик* ҳам хос. Бу ҳиссиёт, ўзида қуйидагиларни мужассамлаштиради: умуминсоний ва миллий қадриятлар асосида фаолият юритиш, миллий қадриятларни умуминсоний қадриятлардан юқори ҳисобламаслик (уларни тенг қўриш), бошқа халқлар маданиятини ҳурмат қилиш, кичик миллат ва элатлар ривожланишига қўмаклашиш, дунёвий демократик андозаларга риоя қилиш ва бошқ. *Байналмилаллик* қорақалпоқ матбуотида ёритиладиган асосий мавзуларидан ҳисобланади. Чунки бу ҳудудда яшаб, меҳнат қилаётган миллат вакиллари ҳар жабҳада фаол ва ташаббускор. Жумладан, даврий нашрларда «Ўзбекистон – улыўма ўйимиз» рукни остида доимий равишда материаллар бериб борилади.

Журналистик маҳоратга бевосита таъсир кўрсатадиган яна бир жиддий мезон – *журналистнинг шахсияти*. Ижодкор вакуумда яшамайди, шунинг учун у биринчи ўринда журналистика ва журналистларга, давлат, жамият ва фуқароларга ўз материали билан муносабат билдиради. Таҳририятдаги ижодий муҳит ҳам журналистга бевосита таъсир кўрсатади. Фаолияти давомида ижодкор объектив борлиқни ўз субъектив материалида акс эттириши зарур, бунинг учун у ушбу объективлик тамойилини амалга ошириш механизмини ўзлаштириш ва ишлаб чиқиши керак.

Журналист шахсида унинг индивидуал хусусиятлари намоён бўлади: билим, тажриба, ёзиш қобилияти ва бошқ. Ва, энг муҳими, ҳар бир журналист ўз шахсий позициясига, ўз «мен»ига эга бўлмоғи даркор, ўз «мен»ининг ўрни ва аҳамиятини қадрлаши зарур. Масалан, «Қарақалпоқстан жаслары» газетасида Арухан Турекеевнинг «Баланды қаяқта оқытпақшысан?» деп емес, «Балам, қайсы оқыў орнына кирмекшисен?» десек дурыс болмай ма?» (ҚЖ., 14.06.2018) номли таҳлилий мақоласи эълон қилинди. Бу ерда фақат ота-оналарнинг фарзанд тарбияси ва уларнинг эркин касб танлашидаги бефарқлигини айтиш билан чегараланмаяпти. Журналист мазкур мавзу атрофида бугун давлат ва жамият ҳаётининг энг хавфли душмани – коррупция ва унинг аянчли оқибатлари, олий таълим муассасаларига кириш имтиҳонлари пайтида учраётган айрим муаммоларни танқид остига олади. Таълим тизимида, айниқса, талабаларни ўқишга қабул қилишда амалга оширилаётган ислохотларга ҳам тўхталиб, бу борадаги аниқ фикр-мулоҳазаларини билдирганида журналист шахсияти янада аёнлашади.

Дахлорлик позицияси муаммоларга бефарқ бўлмаслик ва янгиланишларга хайрихоҳ бўлиб, унга ўз муносабатини билдириш публицист Ўрозбой Абдурахмоновнинг асарларида яққол кўзга ташланади. Ёзувчининг Ватан туйғуси, миллий тикланиш, ўзликни англаш ва унга ҳамоҳанг тарзда янгиланиб, юксалиб, ривожланиб бораётган Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ҳақидаги фикрлари бунинг исботидир. Масалан, «Ҳимитлер оянса, эрманлар қанат қағады» (НХ., 21.09.2017) номли публицистик мақоласидан журналистик фантазия билан бойитилган қуйидаги фикрларини келтирамиз: «*Аралда да шомылсаңыз қалқыйсыз, суўға батпайсыз, демек, Президентимиздің Арал апатшылығы бойынша қабыл етилген қарарлары тийкарында неге «Ақтумсық» халықаралық медицина туризми зонасын шөлкемлестирмейсиз?»*.

Журналист иши шундай фаолиятки, у яқка ижодкор бўлиши билан бир қаторда муайян жамоанинг аъзосидир. Шунинг учун, у *таҳририятнинг позицияси* ва режаларига мувофиқ иш тутати. Таҳририят раҳбарияти кундалик иш жараёнида ходимларни бошқариб туради, жумладан, уларга дадил ва жиддий мавзуларни беради, қийин аҳволда ўз ходимларини қўллаб-қувватлайди. Журналистика тарихида бир мисол бор. АҚШнинг «The Philadelphia Inquirer»[3] газетаси мазкур штатдаги қурилиш ташкилотлари солиқ тўлаш қонунларини бузганлиги ҳақида туркум материаллар боса бошлаганидан кейин қурувчилар таҳририятга реклама бермай қўйган, газета бундан катта молиявий зарар қўра бошлаган. Мақолалар муаллифлари бош муҳаррир қабулига кириб, агар шундай бўлса, биз мақолалар ёзишни тўхтатайлик, деб таклиф киритган. Бош муҳаррир газета моддий зарар кўраётганини тасдиқлаган, «лекин бу менинг муаммом, сизлар эса мақола ёзишни давом эттиринглар» деб топшириқ берган ва шундай бўлган ҳам. Мазкур принципда таҳририятни бошқариш шундай натижага олиб келдики, газета ҳозирги кунгача 20 марта АҚШда журналистлар учун жорий этилган энг обрўли «Пулитцер» мукофотига сазовор бўлган. Танқидий материалларни қўрмай босиш, корпоратив манфаатларни ҳимоя қилиш (керакли пайтларда рақобатдан қўра қўпроқ бирдамликка интилиш), қонунлар ва ахлоқий кодексларга риоя қилиш – буларнинг ҳаммаси таҳририят позициясидан келиб чиқадиган ҳолатлардир. Мазкур позиция ҳозирда ҳам ҳар бир даврий нашрнинг яшаб қолишига ишонч бермоқда. Яъни газета обуначилари сонининг кескин камайиб кетиши оқибатида таҳририятларда молиявий муаммолар юзага келди. Катта таҳририятларда ишчи кучига ҳам эҳтиёж юқори бўлади. Лекин уларга иш

ҳақи бериш, албатта, обуна билан боғлиқ масала ҳисобланади. Бундай вазиятда бош муҳаррирнинг тўғри йўл тутиши муаммони ижобий ҳал қилишга ёрдам беради. У шу орқали таҳририят позициясини ҳам кўрсатиб беради.

Маҳорат бобида журналистнинг *ижодий потенциали* муҳим аҳамиятга эга. Ўз мақсадига эришмоқчи бўлган журналист уларнинг ҳар бирини ривожлантириши зарур. Жумладан, ижтимоий ва касбий билимлар, ижодий қобилият, меҳнатга интилиш ва мустаҳкам ирода. Катта авлод вакиллари орасида ижодий потенциали юқорилари анча. Уларнинг тажрибаси, маҳорат мактаби ёшлар учун ўрнак бўлмоқда. Ёш журналист Несибели Мамбетирзаеванинг ижоди кўпчиликка манзур бўлмоқда. Унинг бирор материали шунчаки ёзилмайди, оддий хабарида ҳам ижодкорнинг билими, талабчанлиги, журналистик сезими яққол намоён бўлмоқда. Масалан, «Устазларга тазим, ҳурмет ямаса оларга миннетдаршылық» (ЕҚ., 21.01.2014) мақоласини олайлик. Унда муаллиф ўз устозлари ҳақида ёзади. Мақола матни таъсирчан, кўнгилга яқин сўзлар билан ёзилганлиги боис ўқувчининг устоз деган буюк шахсга нисбатан меҳри янада ошади ва устозлик касбининг моҳиятини теран англашга ундайди. Шунингдек, ўша муаллифнинг «Тек ўақтымыз бизге тийисли» (ЕҚ., 05.08.2017) мақоласида шундай жумлалар бор: *«Саяхатшы ҳайран болып, сол жерли бир қариядан, «кеширерсиз, бул жерге нәрестелер жерленген бе?» деп сорамты.*

– Яқ, – депти қария. – Бул жерге жерленгенлердиң жасы түрлише. Бизде инсанның қаниша ўақыт бахытлы ҳам мазмунлы өмир сүргенлиги есапланып, қәбир тасына жазылады... Саяхатшы ойланып қалыпты ҳам «Онда мен қайтыс болсам, бул инсан туўылмай-ақ өлип кеткен, деп жазылады екен-дә»деп бас шайқапты».

Журналистнинг ижодий лабораториясига *материал муаммосини тўғри қўйиш ва уни изчил ёритиши* ҳам киради. Журналистик фаолият шундай бир ўзига хос ижодки, асарда, бир томондан, билим ва мантиқ, иккинчи томондан, ҳиссиёт ва образ контраст ҳолда ифодаланади.

Журналист Тўлғаной Жаримбетованинг «Еркин Қарақалпақстан» газетасида эълон қилган «Ойыншық пенен ойласқан бала» (ЕҚ., 12.01.2017) мақоласи фарзанд тарбияси масаласига бағишланган, унда мантикий исбот ва ҳиссиёт тенг даражада намоён бўлган. Чунки муаллиф ўртага ташлаётган муаммони, биринчи навбатда, она сифатида теран тушуниб, журналистик таҳлиллари орқали очиб берган. Унда муаммо тўғри қўйилган ва уни изчил ёритишда ҳаётий мисоллардан ўринли фойдаланилган. Масалан, *«Сыр емес, ҳазирги ўақытта ойыншық дўканларында жәхән мультфильм қаҳарманлары, Барби қуўырмақлар, түрли реңдеги даўыслы пластмасса ойыншықлар, қурал-жарақлардың түр-түрин табамыз. Бирақ, булар қайсы елде, қандай мақсетте ислеп шығарылғанлығынан бийхабармыз».*

Ҳар бир материалга журналист ўзгача ёндашиши, янгича ижодий усуллар ишлатиши керак. Ҳар доим бир хил усулларда ёзилган материалларнинг умри узоқ бўлмайди. Афсуски, кўп журналистлар бунга унча ҳам эътибор бермайдилар. Ҳаётий зиддиятларга, қийинчиликларга бардош беролмаслиги боис мослашиш амалиёти журналистлар ўртасида жуда кенг тарқалган. Фикримизча, ижодкорлар бундай конформизм (мослашиш)дан воз кечиши, керакли фаолликка эришиши зарур.

«Еркин Қарақалпақстан» газетасида «Бир хат изинен» рукни остида газетанинг махсус муҳбири Адилбай Оразов «Немқурайдылық ямаса қәтени кәнге ислеп, жәбирин оқыўшы тартпасын» (ЕҚ., 08.06.2017) номли мурожаат шаклидаги мақоласини эълон қилди. Бу материал Қорақалпоғистон Республикаси Халқ таълими вазирлигига «салом хат» кўринишида чоп этилди. Унда халқ таълими бошқармаси методисти томонидан йўл қўйилган техник хато туфайли фан олимпиадасининг туман босқичида ғолиб бўлган ўқувчининг республика босқичида иштирок этолмай сарсон бўлгани акс эттирилган. Журналист мурожаат юзасидан суриштирув ўтказди. Шунингдек, соҳа ходимларининг масъулиятсизлиги, йўл қўйган хатоси юзасидан жавобгар шахслардан тушунтиришларини олади. Йиғилган фактлар ва фикр-мулоҳаза ҳамда тушунтиришларни умумлаштириб, газета орқали кенг омма эътиборига ҳавола қилади. Бунда ижодкорга *ҳаётда учраган муаммоли вазиятни ҳал қилишга интилиш амалиёти* қўл келди. Бундай ёндашув (яъни асарга ҳаётдан олинган муаммоли вазиятни киритиш) мазкур материалга кўпчиликнинг диққатини қаратишда асос бўлади. Ушбу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, бундай вазият – ижодий жараённинг илк босқичи. Шунинг учун масалани қўя билиш, муаммоли вазиятни локаллаштириш санъати – журналист маҳоратининг таркибий қисмидир. Бу ўз-ўзидан бўлмайди. Мураккаб вазиятни топиш ва ўрганиш учун билим, тажриба, дадиллик ҳамда қобилият зарур. Ундан ташқари, асарда уларнинг уйғунлигини таъминлаш керак. Демак, муаммоли вазиятни асарда акс эттириш – маҳорат белгиси. Қолаверса, айрим журналистларга хос бўлган хусусият – муаммоли вазиятни топиш ва уни ўртага ташлашнинг ўзи билан чегараланиш – етарли эмас. Сабаби, ҳақиқий ижодкор бундай вазиятнинг конструктив ечимини излайди ва топади.

Ижодий лабораториянинг таркибий қисми сифатида *журналистик ижод психологияси ва аудитория томонидан ахборотни қабул қилиш имкониятларини* ҳам айтиш мумкин. Журналистик ижод билан тизимли шуғулланган тадқиқотчи доимо бир муаммога дуч келади. Материал тайёрлаётган журналист ўз асарини қоғоз (компьютер)га тушираётганда уни кимга режалаштириб ёзади? Одатда ўша пайтда унинг ҳаёлига бош муҳаррир, муҳаррир ўринбосари, бўлим мудир келиб туради ва журналистни битта савол ташвишлантиради – ўтказадими, йўқми? Аудитория ҳақида эса журналист деярли ўйламайди. Ваҳоланки, материал, биринчи навбатда, аудитория учун мўлжалланиши керак. Чунки «журналист ахбороти юз бераётган воқеалар ҳақидаги шунчаки оддий янги маълумот ва фактлар бўлиб қолмай, у ҳис-туйғуларимизга хатти-ҳаракатларимизга ҳам, яшаш тарзимизга хулқимизга

ҳам таъсир этади. Бундай ахборотни омма интиқлик билан кутади, орзу-умидларини, режаларини у билан боғлайди»[4].

Давр, сиёсий муҳит, инсон психологияси ва эҳтиёжларининг ўзгариб бораётгани ахборотга муносабатнинг ўзгаришига ҳам таъсир қилмоқда. Бу бевосита журналист фаолияти самарадорлигининг ошишига ва уларнинг яна ҳам фаол бўлишига олиб келади. Ижод психологиясининг ўзи анча мураккаб жараён, унда ҳеч бўлмаганда, мантикий ва психологик қонуниятлар ўз аксини топиши зарур. Фаоллик, қизиқиш, истак, манфаат ва талаблар каби психологик хусусиятлар журналистик ижод психологиясининг базасини ташкил этади. Ундан ташқари ижод жараёнида журналистнинг ички сезгиси, интуициясининг ўрни ҳам муҳим. Аудиторияга келганда, журналист унинг конкрет кўринишлари, ижтимоий-демографик параметрлари, талаблари ва ахборотни қабул қилиш имкониятларини эътиборга олиши лозим. Масалан, деҳқонлар, талабалар ёки мактаб ўқувчилари учун бир хил ёзиш мумкин эмас. Шу сабабдан, журналист ёзишдан олдин, мақола айнан қайси ёшдаги аудитория учун мўлжалланганлиги ва уларнинг психологик эҳтиёжларини ҳам ўрганиб чиқса, мақсадга мувофиқ бўлади. «Қарақалпақстан жаслары» газетасида Гулбаҳар Бегмуратованинг «Қыз ўақтанда бери жақсы...» (ҚЖ., 10.08.2017) номли мақоласи эълон қилинди. Бундай ҳолатлар кундалик ҳаётимизда кўп учраётган муаммолардан эканлиги туфайли материални газетхон қизиқиб ўқиши табиий.

Журналистик материалнинг *ҳужжатлилиги*, *бадийлиги* ҳамда *публицистлилиги* муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун, энг аввало, журналист ҳужжатлилиқ ҳақида тушунча, ҳужжатлар турларидан хабардор бўлмоғи зарур. Булар фактлар, воқеалар, географик номлар, фамилиялар ва шу каби маълумотлар акс эттирилган ёзма ҳужжатлар, статистик маълумотлар, кино-, фото-, телеёзувлар, лазерли дисклар ва ҳ.к.

XXI аср журналистикаси қонуниятларининг бири асарларда ҳужжатлилиқ ва ҳиссиёт нисбати ўзгариб бормоқда, ушбу нисбат секинлик билан йирик микёсда изчил равишда ҳужжатлилиқ фойдасига ҳал этилмоқда.

Бугунги аудиториянинг савияси кескин ошгани боис уни пафос деярли қизиқтирмай қўйди, фақат фактлар орқали эътиборини жалб этиш мумкин. Фактлар ва аргументация эса асардаги ҳужжатлилиқнинг асосий кўринишларидир. Буни амалга ошириш учун журналист ҳам фактлар, ҳам исбот жараёнининг тўғрилигига жиддий аҳамият бермоғи лозим. Маълумки, асарнинг ҳужжатлилигига путур етказадиган мантикий хатолар турли кўринишларда бўлади. Ушбу масала иккинчи бобда батафсил таҳлилга тортилган.

Асарнинг *публицистлилигини* тушуниш, бир томондан, жуда осон, иккинчи томондан анча қийин. Публицистиканинг асосий белгилари –долзарб муаммо, жанговар таҳлил, қизгин (бетараф бўлмаган) ёндашув, ҳиссиётли баён, диалогли услуб. Публицистик руҳ – журналистик асарнинг асосий ютуқларидан бири. Публицистика ўз долзарблиги ҳамда қизиқарлилиги билан асар ғоясини аудитория томонидан тез англаб олишда ёрдам беради, шунинг учун публицистик ёндашув нафақат журналист ижодига, шу билан бирга ёзувчининг асарига ҳам тегишлидир. Демак, иккинчи томондан, публицистлилиқ нафақат журналистик мақола ёки очеркда, балки қисса, роман, драма ва шеърда ҳам учраб туради. Жумладан, Ўразбой Абдирахманов, Сагинбай Ибрагимов, Кенгес Каримов, Гулистан Матякубова, Муратбай Низанов ва Гулистан Даулетоваларнинг матбуотда чоп этаётган ҳар бир асари кучли публицистик руҳ билан сугорилгани боис аудитория қизиқишини орттиради. Масалан, Гулайша Есемуратованинг «Ёски энгимелерден» (ҚЖ., 20.12.2018) повести, Пердегул Хожамуратованинг «Кемпир, қолымнан тарт!» (18.04.2017) новелласи ижтимоий ҳаётимиздаги долзарб муаммолар асосида ёзилган бадий асарлар сирасига қиради.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, ҳар қандай медиа вакили, журналист бугунги аудитория XXI асрда яшаётганини эътибордан чиқармаслик зарур. Давр журналистикага жиддий талаблар қўймоқда ва бу талабларга тўлақонли жавоб бериш осон эмас. Журналистиканинг имкониятларини, унинг бугунги кундаги тараққиёт мезонларини эътиборга олган ижодкор, албатта, ютади. Чунки бунинг натижасида унинг асари бир неча поғона юқори кўтарилади. Журналистик ижоднинг фундаментал хусусиятлари, яъни стратегик ёндашув амалиётчи журналистларга бу масалада мадад бериши аниқ. Бунинг учун бундай хусусиятлар нимадан иборат эканлигини билиб, уларни мунтазам равишда ижодда татбиқ этиш зарур.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мастерство журналиста. Под ред. В.М. Горохова, В.Д. Пельта. – М.: МГУ, 1976.
2. Горохов В.М. Слагаемые мастерства (особенности журналистского творчества). – М.: Мысль, 1982
3. <https://www.inquirer.com>
4. Эрнazarов Қ.Т. ва бошқ. Репортёрлик фаолиятининг назарияси ва амалиёти: Ўқув қўлланма. — Т.: Ўзбекистон Миллий университети, 2002. — Б. 31.
5. “Еркин Қарақалпақстан” газетаси тигиндилери
6. “Қарақалпоғистон тонги” газетаси тигиндилери
7. “Қарақалпақстан жаслары” газетаси тигиндилери
8. “Қарақалпақстан мәденияты” газетаси тигиндилери
9. “Нөкис ҳақыйқаты” газетаси тигиндилери

Резюме: Мазкур мақолада журналистик фаолиятининг асосий факторлари ҳақида сўз боради. Журналистик ижоднинг стратегик хусусиятларига асосланиб, ижодкор маҳорати таҳлил қилинади. Ватанпарварлик, байналмиллаллик, замонавий дунёқараш, журналист шахси, дахлдорлик позицияси, тахририятнинг позицияси, муаммосини тўғри қўйиш ва уни изчил

ёритиши, журналистик ижод психологияси ва аудитория томонидан ахборотни қабул қилиш имкониятлари, журналистик материалининг ҳужжатлилиги, бадиийлиги ҳамда публицистлилиги сингари журналистик асарнинг стратегик хусусиятлари амалий мисоллар билан таҳлил қилинади.

Калт сўзлар: журналист шахси, дахлдорлик позицияси, тахририятнинг позицияси, журналистик ижод психологияси.

Резюме: В данной статье речь идет о вопросах журналистского мастерства. На основе стратегических особенностей журналистского творчества анализируется мастерство творца. На практических примерах анализируются такие стратегические особенности журналистского произведения, как патриотизм, интернационализм, современное мировоззрение, журналистская личность, причастная позиция, позиция редакции, правильная постановка проблемы и ее последовательное освещение, психология журналистского творчества и возможности приема информации аудиторией, документальность, художественность и публицистичность журналистского материала.

Ключевые слова: журналистская личность, позиция сопричастности, позиция редакции, психология журналистского творчества.

Summary: This article deals with issues of journalistic mastery. Based on the strategic features of journalistic creativity, the writer's mastery is analyzed. On practical examples, such strategic features of a journalistic work as patriotism, internationalism, modern worldview, journalistic personality, participle position, editorial position, correct problem statement and its consistent coverage, psychology of journalistic creativity and information reception by the audience, documentarity, artistry and publicity of the journalistic material are analyzed.

Key words: journalistic personality, attitude of involvement, attitude of the editorial board, psychology of journalistic work.

JURNALISTIKADA SUN'IY INTELLEKT VA AVTOMATLASHTIRISH

Jartibaeva B.K.

Qoraqalpogʻ davlat universiteti

Raqamli texnologiyalar jurnalistika sohasida misli koʻrilmagan oʻzgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Yangiliklarni tarqatish tizimlari va jurnalistlar tomonidan maʼlumotlarni qayta ishlash jarayonlari tubdan yangilanib, zamonaviy texnologiyalar yordamida ilgʻor yondashuvlar rivojlanmoqda. Axborot texnologiyalarining tezkor rivoji maʼlumotlar oqimini boshqarish, ularni tahlil qilish va innovatsion jarayonlarni avtomatlashtirish imkoniyatlarini kengaytirdi. Ushbu jarayon nafaqat ommaviy axborot vositalarining tezkorligi va aniqligini taʼminlaydi, balki jurnalistlarga xabarlarini qayta ishlashning yangi va samarali usullarini taqdim etadi.

Bugungi kunda dunyo miqyosida sunʼiy intellekt jurnalistikada keng qoʻllanilmoqda. Yirik nashriyotlar va axborot agentliklari avtomatlashtirilgan algoritmlardan foydalanib, yangiliklarni yaratish, tahlil qilish va ularni jamiyatga oʻz vaqtida yetkazish imkoniyatlarini oshirmoqda. Bu texnologiyalar yangiliklar sohasida nafaqat ish samaradorligini oshiradi, balki maʼlumotni yuqori aniqlik va tezkorlik bilan yetkazib berish imkonini ham beradi.

Sunʼiy intellektning jurnalistika sohasidagi ilk amaliyoti 2014-yilda qayd etilgan boʻlib, robot tomonidan mavzu boʻyicha maxsus lugʻatlar asosida matn yaratilgan. Ushbu yutuq haqida Mariya Mixaylovna 2019-yilda Oʻzbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universitetida oʻtkazilgan “Jurnalistika sohasida sunʼiy intellektni qoʻllash” [1] nomli onlayn-majlisda taʼkidlab, sunʼiy intellektning jurnalistika sohasidagi oʻrni va imkoniyatlarini alohida qayd etdi.

Bunday texnologiyalar ommaviy axborot vositalarining oʻzgaruvchan talablariga javob berishga yordam beradi va jurnalistika axloqi doirasida yuqori sifatli kontent yaratishga xizmat qiladi. Bu jarayon jurnalistika sohasidagi innovatsiyalarni yangi bosqichga olib chiqishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. 2023-yil 10-noyabr kuni Parijda qabul qilingan “Sunʼiy intellekt va jurnalistika boʻyicha Parij Xartiyasi” [2] sunʼiy intellektning jurnalistika sohasiga taʼsirini tartibga solish, inson huquqlari, tinchlik va demokratiyani qoʻllab-quvvatlashga qaratilgan xalqaro hujjatdir. Bu xartiya sunʼiy intellektni axborot erkinligini taʼminlash va jurnalistika etikasi tamoyillariga mos ravishda boshqarishni koʻzda tutadi. Xartiya jurnalistika va media sohasida sunʼiy intellekt texnologiyalarini joriy etishda etika va masʼuliyatni taʼminlashni maqsad qiladi. U jurnalistikani ishonchli axborot manbai sifatida saqlab qolish va sunʼiy intellektni bu jarayonda adolatli, shaffof va inson huquqlariga hurmat bilan ishlatishni taʼminlashni oʻz zimmasiga oladi. Bu xartiyada sunʼiy intellekt texnologiyalarining ishlatilishini yoritishda jurnalistika qadriyatlarini va inson huquqlari asosida boshqaruvni taʼminlashga alohida eʼtibor qaratilgan.

Mazkur xartiyaning asosiy gʻoyasi shundaki, sunʼiy intellektning jurnalistika sohasidagi roli rivojlanayotgan texnologiyalarni demokratik qadriyatlar, inson huquqlari va jurnalistik etikaga mos ravishda boshqarish zarurligini taʼkidlaydi. Xartiya jurnalistikani axborot taqdim etishda masʼuliyatli va ishonchli manba sifatida saqlab qolish uchun sunʼiy intellektni ehtiyotkorlik bilan qoʻllashni, uning foydalanuvchilari va ishlab chiquvchilari tomonidan shaffoflikni taʼminlashni talab qiladi. Shuningdek, sunʼiy intellektning ishlatilishi jurnalistika etikasi va axborot erkinligi prinsiplariga toʻgʻri kelishini nazorat qilishni va uning taʼsirini qayta baholashni taʼminlaydi. Xartiya, shuningdek, jurnalistikaga sunʼiy intellektning taʼsiri haqida keng jamoatchilikni xabardor qilishni, texnologiyalarni joriy qilishda insoniyat manfaatlarini ustun qoʻyishni va axborot taqdimotining xilma-xilligini taʼminlashni maqsad qiladi.

Oʻzbekistonda jurnalistika sohasida sunʼiy intellekt texnologiyalarining qoʻllanilishi bilan yangi innovatsion yechimlar yuzaga kelmoqda. Ushbu rivojlanishning yaqqol namoyon boʻlgan namunalaridan biri – sunʼiy intellekt yordamida yaratilgan robot-muxbirning faoliyati misolida koʻrishimiz mumkin. [3] Sobira Holdorova nomi bilan tanilgan

bu robot, O'zbekistonning milliy yangiliklarini dunyo hamjamiyatiga to'qqizta tilda – o'zbek, ingliz, rus, fransuz, arab, xitoy, nemis, ispan va qozoq tillarida yetkazib berishga qodir. Sobira Holdorova, Markaziy Osiyo va O'zbekistonda sun'iy intellekt tomonidan ishlab chiqilgan birinchi professional ayol jurnalist sifatida e'tirof etilgan. Uning faoliyati, sun'iy intellektning jurnalistika sohasida yanada kengroq qo'llanilishi va jurnalistikaga yangi imkoniyatlar yaratishiga misol bo'lib xizmat qiladi. Bu rivojlanish, axborot va yangiliklarni taqdim etishda sun'iy intellektning o'rni va imkoniyatlarini yanada kengroq anglashga yordam beradi.

Sobira Holdorovaning prototipi sifatida taniqli jurnalist Dildora Abduxalilovanning ishlari va uslubi asos sifatida olingan. Dildora Abduxalilovanning jurnalistika sohasidagi tajribasi va stilistikasi robot-muxbirning tilga, ifoda va aniq fikrlarni yetkazishda yuqori samaradorlikka erishishida muhim rol o'ynagan. Ushbu robot-muxbirning tilni ravon o'zlashtirishi, ilgari ishlatilgan sun'iy intellekt tizimlariga nisbatan sezilarli farq qiladi. Avvalgi sun'iy intellekt dasturlarida o'zbek tilidagi matnlar ko'pincha murakkab va tabiiy bo'lmagan tarzda ovozga chiqarilgan bo'lsa, Sobira Holdorova esa ancha ravon va tabiiy tarzda o'zbek tilida so'zlasha oladi. Bu esa, sun'iy intellekt tizimlarining rivojlanishiga qo'shgan katta hissassi sifatida baholanishi mumkin. Shu bilan birga, robot-muxbirning jurnalistika sohasiga kiritilishi, inson resurslariga ta'sir ko'rsatishi va jurnalistlar o'rtasida yangi kasb turlari paydo bo'lishi mumkinligi haqida xavotirlar uyg'otmoqda. Biroq, bu texnologiyalarni etik va mas'uliyatli tarzda qo'llash, jurnalistika sifatini va ishonchligini saqlab qolishda zarur.

Avtomatlashtirilgan jurnalistika – bu zamonaviy texnologiyalar tufayli insonning ishtiroki kamaygan holda yoki umuman ishtirokisiz ma'lumot yaratuvchi jarayon hisoblanadi. Bu haqida Kastelyano Orxe “2012 yildan boshlab ommaviy axborot vositalari ushbu texnologiyalardan siz tasavvur qilgandan ko'ra ko'proq foydalanmoqda. Yirik media tashkilotlar yangiliklarni yaratishni avtomatlashtirish uchun algoritmlarni doimiy ravishda o'zlashtirmoqdalar” [4] deya ta'kidlaydi. Demak, fikrimizcha, johon miqyosida 2012 yilga kelib, ushbu texnologiyalar insoniyat kutganidan ham ko'proq ommaviy axborot vositalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldi. Katta media tarmoqlari yangiliklarni eng tezkor va sifatli yetkazish maqsadida algoritmlardan foydalanishni targ'ib qilishmoqda.

Sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan jurnalistika sohalarining rivojlanishi zamonaviy axborot olish va taqdim etish jarayonlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Met Karlsonning “The Robotics Reporter” (2015) [5] nomli maqolasida keltirilganidek, inson ishtirokisiz ishlay oladigan algoritmlar ma'lumotni matnga aylantirish jarayonini yengillashtiradi. Bu algoritmlar katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkorlik bilan qayta ishlash, yangiliklarning tarkibiy shakllarini qayta ko'rib chiqish va jurnalistika obro'sini oshirish imkonini beradi. Ushbu texnologiyalar o'qish tezligini oshirish bilan birga, aniqlik va masofani yoritishda muhim ahamiyatga ega. Karlsonning ta'kidlashicha, avtomatlashtirilgan jurnalistika jarayonida inson omilining kamayishi yangiliklarni tezkorlik bilan yetkazishga yordam beradi. Shu bilan birga, bu texnologiyalar jurnalistlarning axloqiy me'yorlarga qat'iy rioya qilishlariga imkon yaratadi. O'zbekistonda sun'iy intellekt asosidagi robot-muxbirlarning joriy etilishi mamlakat jurnalistikasi uchun innovatsion platforma sifatida xizmat qilmoqda. Ayniqsa, robot-muxbirlarning xalqaro axborot maydonidagi ishtiroki O'zbekistonning jurnalistika sohasidagi yutuqlarini namoyish etadi.

Kelajakda sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash sohasida bir qator muhim strategik rejalar amalga oshirilishi ko'zda tutilgan. Ushbu texnologiyalarni xalqaro miqyosda ommalashtirish va boshqa davlatlar bilan hamkorlikni mustahkamlash orqali jurnalistika sohasida yangi istiqbollar ochilishi mumkin. Xususan, sun'iy intellektni mintaqaviy jurnalistika sub'yektlariga tatbiq etish nafaqat jarayonlarning samaradorligini oshiradi, balki axborot yetkazib berish tezkorligini ta'minlaydi.

Bu jarayon jurnalistlarning axborot texnologiyalari sohasidagi bilim va ko'nikmalarini yanada boyitishga xizmat qiladi. Sun'iy intellektga asoslangan dasturlar va platformalarni samarali boshqarish uchun jurnalistlar zamonaviy texnologiyalarga moslashishlari, yangi yondashuvlarni o'zlashtirishlari lozim bo'ladi. Natijada, bu o'z-o'zidan soha mutaxassislarning professional malakasini oshirishga olib keladi.

Bundan tashqari, texnologiyalarning joriy etilishi jurnalistika sohasida axloqiy tamoyillarning qayta ko'rib chiqilishiga zamin yaratadi. Texnologiyalardan foydalanganda haqqoniylik, adolat va shaffoflik kabi qadriyatlarga e'tibor kuchayadi, bu esa jurnalistik materiallarning ishonchligini ta'minlashga xizmat qiladi. Sun'iy intellektning rivojlanishi inson omilini minimallashtirgani bois, axborotlarning noto'g'ri talqin qilinish xavfini kamaytirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, ushbu texnologiyalarni rivojlantirish davlat tomonidan ma'lum darajada qo'llab-quvvatlashni talab qiladi. Moliyaviy mablag' ajratish, texnik infrastrukturani takomillashtirish va mutaxassislarni tayyorlash kabi chora-tadbirlar sun'iy intellekt va jurnalistika sohasida yangi innovatsion loyihalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradi. Natijada, bu yondashuv jurnalistika sohasida raqobatbardoshlikni oshirish, yangi auditoriyalarni jalb qilish va xalqaro darajada tan olinish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. <https://uzjoku.uz/uz/news/jurnalistikada-suniy-intellektni-joriy-etish-togrisida-onlayn-maruz> Joriy nashr (kirish sanasi: 17.12.2024)
2. Paros charter on AI and journalism <https://sg.docworkspace.com/d/sIFz8rYn1AeTD27kG> Joriy nashr (kirish sanasi: 17.12.2024)
3. O'zA sun'iy intellekt yordamida robot-muxbir yaratdi <https://youtu.be/TtVkrBxw2tE?si=q-4Uc5GhiTxOvTpW> Joriy nashr (kirish sanasi: 17.12.2024)
4. Кастельяно Орхе. Будущее журналистики: заменят ли роботы людей// <http://sila.mcdia/futurerobots>
5. Malt Carlson. The Robotic Reporter: Automated journalism and the redefinition of labor, compositional forms, and journalistic authority. Digital Journalism Journal, Volume 3.2015 - Issue 3: Journalism in an Era of Big Data: Cases, Concepts, and Critiques.

Jurnalistika sohasida sun'iy intellekt va avtomatlashtirish

Rezyume: Mazkur maqola sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan jurnalistikada algoritmlar va robot-muxbirlarning o'rni, ularning amaliy afzalliklari va ehtimoliy axloqiy muammolarini tahlil qiladi. Bu yondashuv raqamli texnologiyalar asosida jurnalistika sohasida yangi imkoniyatlarni jumladan, robot muxbirlar orqali yangiliklarni avtomatlashtirilgan tarzda tayyorlash va tahlil qilish, katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkorlik bilan qayta ishlashyordamida interaktiv kontent yaratish imkonini ochib beradi.

Kalt so'zlar: sun'iy intellekt, robot-muxbir, raqamli texnologiya, algoritmlar, axloqiy masalalar.

Искусственный интеллект и автоматизация в журналистике

Резюме: Данная статья анализирует роль алгоритмов и робот-журналистов в сфере искусственного интеллекта и автоматизированной журналистики, их практические преимущества и возможные этические проблемы. Этот подход открывает новые возможности в области журналистики на основе цифровых технологий, включая автоматизированную подготовку и анализ новостей с помощью робот-журналистов, быструю обработку больших объемов данных, а также создание интерактивного контента.

Ключевые слова: искусственный интеллект, робот-журналист, цифровые технологии, алгоритм, моральные проблемы.

Artificial Intelligence and Automation in Journalism

Resume: This article analyzes the role of algorithms and robot journalists in artificial intelligence and automated journalism, their practical advantages, and potential ethical issues. This approach opens up new opportunities in the field of journalism based on digital technologies, including automated news preparation and analysis through robot journalists, rapid processing of large amounts of data, and the creation of interactive content.

Keywords: artificial intelligence, robot reporter, digital technology, algorithm, ethical issues.

INGLIZ VA QORAQOLPOQ TILLARIDAGI TAQLID SO'ZLARNING/ONOMATOPOEIA MORFOLOGIK TUZILISHI

Bayimbetova M. B.

Qoraqolpoq davlat universiteti

Taqlid so'zlarning morfologik tuzilishi har bir tilda turlicha bo'lib ko'rsatilgan. Olimlar ingliz tilidagi onomatopoeiani bir necha omillar bo'yicha o'rganadilar: 1) Ular boshqa tillarga nisbatan ko'proq ingliz tilida juda kam hollarda qo'shimcha oladilar. Ingliz tilida onomatopoeia asosan bir bo'g'inli, kamdan kam hollarda ikki yoki uch bo'g'inli bo'lib keladi. Masalan: **ding, flap, gulp, hark, hush, pah, pip, bang, plop;**

2) So'z yasallishining o'ta mahsuldorligi onomatoplarning gapda bir turdagi so'z turkumidan boshqa so'z turkumiga oson konversiyalanishiga yordam beradi. Masalan: his (fe'l) - pishillamoq, his (ot) - pishillash;

3) Ingliz tilida eshitish sezgilarini ifodalashga e'tibor qaratadi.

Ingliz tilida onomatopoeialar tuzilishi bo'yicha yakka (single) va reduplikativ (takiror) formalari bor. Masalan: **tweet (sayrash), cough (yo'tal), meow-meow (miyav-miyav), quack-quack (qag'-qag').** Tovushlarning takrorlanishi va almashinishi qatnashgan onomatopoeialik birliklar: **blah-blah (bidir-bidir), chitter-chatter (pichir-pichir g'iybat), snip-snap (qars-qurs), flip-flap (qarsillatmoq).**

Shuningdek, qo'shma so'zlarning ko'pchiligini taqlid so'zlar (onomatopoeia) tashkil etadi. Ko'p sonli reduplikativ onomatopoeik so'zlarning shakllanishi mavjudligi ko'plab olimlar tomonidan ko'rsatib berilgan. A.A.Reformatskiy shunday yozadi: "Ingliz tili takroriy so'zlarga boy bo'lib, ular to'liq va (asosan, onomatopoeialar): **"quack-quack"- qag'-qag' (o'rdaklar), "plod-plod" –dupir-dupir (otning oyig'ining tovushi), tick-tick – soatning tiqillashi;** to'liq bo'lmagan (unli tovushlarning o'zgarishi): **"wig-wag" – bayroqning signali, "zig-zag" – zig-zag, flick-flock – ayoq dupirlashi, "riff-raff"- sayyoq-sandiroq,** shuningdek bu qatorga **"ping-pong"- stol tennisi nomi ham kiradi [1:287].**

I.V.Arnold shu bilan birga, ingliz tilidagi onomatopoeik so'zlar uchun takror tuzilishga ega so'zlarning xarakterli hodisasi haqida fikr bildirib o'tadi. Olim ularni 3 ta guruhga ajratadi:

a) direkt reduplikativ so'zlar (**hush-hush, quack-quack**);

b) ablaut reduplikativ so'zlar (**chit-chat, pow-wow**);

c) uyqosh reduplikativ so'zlar (**razzle-dazzle**) [2:130].

a) Direkt reduplikativ so'zlar ba'zan tavsiya etilgani kabi, onomatopoeik o'zaklar kuchaytiruvchi ta'sirda takrorlash bilan cheklanib qolmaydi. Asosan, bu oddiy alohida bo'lgan shakllar bo'lib, onomatopoeik ildizlar va ikkinchi darajali morfema bo'laklarini o'z ichiga olgan juda aralash guruhidir: **"hush-hush" – (tush-tush) (sır), "mur-mur" – mińgırlap sóyleniw, pooh-pooh – tfu-tfu.**

b) Ablaut birikmalari bitta asosiy morfema (odatda ikkinchisi) dan iborat egizak shakllar, ba'zan boshqa tarkibiy qismda boshqa unli bilan takrorlanadigan psevdomorfema. Tipik o'zgarishlar [i]: **chit-chat** - oson tanish suhbat, **dilly-dally** -vaqtini bekor sarflash, **knick-knack** - kichik bezak buyumlari, **ding-dong** -qo'ng'iroq tovushi, **singsong** - bir xil ovoqli, **tiptop** - birinchi tezlik. Asosiy morfemalarga mos keladigan erkin shakllar, qoida tariqasida, tovush yoki harakatni bildiruvchi ekspressiv so'zlardir.

c) Uyqosh reduplikativlar qofiyaga qo'shilgan ikki unsurdan (ko'pincha ikki psevdomorfema) tashkil topgan egizak shakllardir: **boogie-woogie** – pioninoda chalingan qo'shiq, **fiberty-giberty** – xushomadgo'ylik, **harum-scarum** -tartibsiz, shoshqaloq, **namby-pamby** – tentak.

Qoraqalpoq tilidagi taqlid soʻzlar tuzilishiga koʻra N.A.Baskakov "Каракалпакский язык" kitobida «простое и парное» deb ikkiga ajratgan [3:244]. Qoraqalpoq tilidagi taqlid soʻzlar tuzilishi, til faktlari asosida yuqoridagi boʻlinishlarga mos keladi. Shuning uchun taqlidchi soʻzlarni tuzilishiga koʻra yakka, juft, takror deb ajratishni maʼqul koʻrgan [4:37].

a) Yakka taqlid soʻzlari

Kundalik hayotimizda ogʻzaki, yozma adabiyotlarda yakka taqlidlar juda koʻp qoʻllaniladi. Bu soʻzlar gapda maʼlum maʼnoga ega boʻlishi bilan tovush tuzilishi, talaffuz intonatsiyasi jihatidan boshqa soʻzlarga oʻxshamaydi. Yakka turdagi taqlid soʻzlar maʼlum intonatsiya bilan aytilganda uni boshqa soʻzlardan farqlash mumkin. Bu soʻzlar gapdagi tub va yordamchi feʼllar bilan koʻproq zanjirlanib keladi. Masalan: 1. *Judiriqtay bası keregege saq etip tóbesin uslay sala dárriw shókke tústi* (T.Qayipbergenov). 2. *Dosbergenniń qulaq shekesine tayaq shaq ete qalganda kóziniń aldi tınıp otıra qaldı* (A.Begimov). 3. *Saq garga saǵaǵıman*. 4. *Mal shaqınan, adam peylinen* (Maqol).

b) Juft taqlid soʻzlar

Juft taqlidlar komponentlari har xil (maʼnoli, maʼnosiz soʻzlardan) boʻlib, umumiy va turli maʼno belgilarini bildiradi. Shuning uchun bunday soʻzlar tovush bilan ifodani turli shaklda ifodalaydi. Juft taqlidlarning maʼnolari takroriy taqlid soʻzlarining maʼnolariga mos kelmaydi [5:105]. Masalan: *Ol esikti tars-turs urdı*. Misolidagi *tars-turs* soʻzi orqali eshikning birda qattiq, birda sekin taqillaganini bilsak boʻldi. Yana "*Ol esikti tars-tars urdı*" –deb aytilganda eshikning bir qolipta qayta-qayta urilganligi seziladi.

Bunday misollardan yana koʻrib oʻtsak: *Kúshik uypa-juypası shıǵıp qalgan júnin jalap-jalap aldı* (A.Chexov). *Shıbınlar onıń ernine úyme-júyme ushıp-qonıp júr* (A.Qahhar).

c) Takroriy taqlid soʻzlar

Takroriy taqlid soʻzlarning komponentlari tovush oʻzgarishlariga uchramay aytiladi. Bunday soʻzlarning tovush tuzilishi, talaffuz intonatsiyasi va gapdagi maʼnosi jihatidan boshqa shakldagi takror soʻzlarga oʻxshamaydi. Takroriy taqlid soʻzlar maʼlum ovoz intonatsiyasi bilan aytiladi, xiralashayotgan koʻrinish va chiqqan tovushning bir necha marta takrorlanganligini bildiradi. Taqlid soʻzlardan boshqa soʻzlar boʻlsa, ularning intonatsiya bilan aytilishi shart emas. Bu soʻzlar harakatning koʻp boʻlganligini bildiradi. Takroriy taqlidlarning tovush tuzilishi, talaffuzi bir xil boʻlsa-da, maʼnolari bir-biriga oʻxshamaydi. Masalan:

Telefon shır-shır etti. Shırıldawıq shır-shır aynaldı. Stanoklar zır-zır etti. Dóńgelekler zır-zır aynaldı.

Bir boʻgʻinli taqlid soʻzlar faqat ikki marta takrorlanmasdan bir necha marta takrorlanib ham keladi. Bu vaqtda tovush va tasvirning koʻproq takrorlanganligi yoki uzluksiz boʻlgan ishqalanish ifodalanadi. Taqlid soʻzlarning bir necha marta takrorlanishi bir boʻgʻinli soʻzlar uchun xarakterlidir. Bir boʻgʻinli taqlidchilarning uch-toʻrt va besh marta takrorlanishi faktlari mavjud.

a) uch marta takrorlangan taqlidlar:

b) toʻrt marta takrorlangan taqlidlar;

v) besh va undan koʻp takrorlangan soʻzlar.

Uch marta takrorlangan taqlid soʻzlar koʻpincha tovushga taqlidni bildiradi. Bu shaklda aytilgan taqlid soʻzlar tovushning uch marta chiqqanligini bildiradi. Masalan: *Gúldıń dál túbin shókelep shúndikten lıq-lıq-lıq ettirip suw quydı* (Sh.Seytov).

Toʻrt marta takrorlangan taqlid soʻzlar, tovushning uzluksiz takrorlanganligini bildiradi. Masalan: *Aradan kóp waqt ótpey-aq dók-dók-dók-dók degen mator dawısı esitildi* (K.Sultanov).

Besh va undan koʻproq takrorlangan taqlid soʻzlar uzluksiz boʻlib turadigan harakat-harakat jarayonini bildiradi. Masalan: *Dıń-dıń-dıń-dıń-dıń, tap qulaǵımnıń túbinde bir náirse tınımsız dıńıldaǵanday boladı* (T.Qayipbergenov).

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, taqlid soʻzlar tuzilishi boʻyicha ingliz va qoraqalpoq tillarida bir necha turlari amalda mavjud boʻlib, qoraqalpoq tilida yakka, juft va takror taqlidlar mavjud. Ingliz tilida ham yakka (single imitative *ding, flap, gulp*), juft (pair imitative *meow-meow, quack-quack*) va reduplikativ (*singsong, pingpong*) turlari mavjud. Bu tuzilishi boʻyicha taqlid soʻzlar tuzilishi turlari shakli jihatidan deyarli bir-biridan farq qilmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Реформаций А.А. Развитие фонетики современного русского языка. Издательство «НАУКА» Москва 1966. 287-с.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. 3-е изд., перераб. и доп.. Москва. Высшая школа. 1986, 130-с.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, Фонетика и морфология. Часть 1. 1952, 244-с.
4. Ембергенов У. Хэзирги каракалпак тилиндеги еликлеуиш сөзлер. Нөкис.Каракалпакстан. 1990. – 37 б.
5. Искаков Ф.Г. Грамматика тувинского языка. Морфология и фонетика. Москва. 1961, 105-с.

Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi taqlid soʻzlarning/onomatopoeia morfologik tuzilishi

Rezume. Ushbu maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi taqlid soʻzlarning morfologik tuzilishi va struktural xususiyatlari oʻrganilgan. Ingliz tilida taqlid soʻzlar asosan bir boʻgʻinli, reduplikativ shaklda uchrab, boshqa soʻz turkumlariga oson konversiyalanadi. Qoraqalpoq tilida esa taqlid soʻzlar yakka, juft va takroriy shakllarda koʻrinadi, ular tovush va harakatlarni ifodalashda muhim rol oʻynaydi. Ikki til taqlid soʻzlarining shakli, semantik va funksional jihatlari solishtirilib, ularning universal va maxsus xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot taqlid soʻzlarning tilshunoslikdagi oʻrnini aniqlashga qaratilgan.

Kalit soʻzlar: taqlid soʻzlar, qoraqalpoq tili, reduplikativ, juft, ablaut, morfologik tuzilish.

The morphological structure of imitative words/onomatopoeia in english and karakalpak languages

Resume. This article examines the morphological structure and structural features of imitative words in English and Karakalpak languages. In English, imitative words are mainly found in a one-syllable, reduplicative form and are easily converted into other parts of speech. In the Karakalpak language, onomatopoeic words appear in single, paired, and reduplicative forms, which play an important role in expressing sounds and actions. The formal, semantic, and functional aspects of imitative words in two languages are compared, and their universal and specific features are analyzed. The study aims to determine the place of onomatopoeic words in linguistics.

Keywords: imitative words, Karakalpak language, reduplicative, paired, ablaut, morphological structure.

Морфологическая структура подражательных слов/ономатопеи в английском и каракалпакском языках

Резюме. В данной статье изучены морфологическая структура и структурные особенности подражательных слов в английском и каракалпакском языках. В английском языке подражательные слова встречаются в основном в односложной, редуликативной форме и легко конвертируются в другие части речи. В каракалпакском языке подражательные слова встречаются в одиночных, парных и редуликативных формах, они играют важную роль в выражении звуков и движений. Сопоставлены формальные, семантические и функциональные аспекты двуязычных подражательных слов, проанализированы их универсальные и специфические особенности. Исследование направлено на определение места подражательных слов в лингвистике.

Ключевые слова: подражательные слова, каракалпакский язык, редуликативный, парный, аблаутный, морфологическое строение.

ТАҢЛАҚЛАРДЫҢ ЭМОТИВ БИРЛИКЛЕР СЫПАТЫНДА ГЕҮДЕЛЕНИҢ

Байрысва М. Ж.

Каракалпак мәмлекетлик университети

«Сезимлерди геүделендириўдиң лингвистикалық қураллары узақ ўақыттан илимпазлардың дыққат орайында болып келмекте, деген менен лингвистикалық изертлеўдиң өз алдына объекти ретинде олар тек ғана 20-әсирдиң екінши ярымынан итибарға алына баслады. Сезим, субъектив эмоционаллық реакцияларды хәм инсан шыдамлылық дәрежесин белгилеў ўазыйпасын тиккелей алып барыўшы тил бирликлери сыпатында тил билиминде қолланылады, өз гезегинде олар таңлақ сөзлер ўазыйпасын атқарады» [1]. «Таңлақ сөзлер коммуникативлик мазмунындағы экспрессив компонент болып, олар арнаўлы функционал ўазыйпаны атқарғанлығы себепли, гәп курамында ең әҳмийетли хәм эмоционал қураллардың бири есапланады. Коммуникантлардың вербал қарым-қатнас процесиниң зәрүрли структуралық мазмун таңлақ сөзлер байытады хәм эмоцияны толық сүүретлеўши қурал болып табылады» [2]. Әлбетте, олар хәр бир тилде грамматикалық өзгешеликлери хәм ўазыйпалары менен жүдә парық қылады, таңлақлар сезимлердиң қысқа, жылдам тәрийплеўде, рецепентлердиң байланыс жағдайына мүнәсийбетин билдириў ушын қолланылады.

Мәселен, өзбек тилинде таңлақ сөзлер «ундов» сөзлер деп бериледи хәм төмендегише тәрийипке ийе: «Ундов – сўз ўзғариши ва сўз ясаш кўрсаткичларига эга бўлмаган сўзлар. Мазкур гуруҳдаги сўзлар гап таркибида бошқа бирор – бир бўлак билан ҳеч қандай синтактик алоқага киришмасдан, ҳис – ҳаяжонни ифодалаш учун хизмат қилади холос. Масалан, ўзбек тилида бундай сўзлар қаторига “ох”, “вой”, “хай”, “ура” кабилар киради. Ундов иборалар баъзан бирор референтга эга бўлиши ва иккидан ортиқ сўздан ташкил топиши мумкин» [3].

Каракалпак тилинде де сезимлер менен байланысly түрли эмоционаллық дәрежелерин аңлататуғын сөзлер таңлақ сөзлер есапланады. Грамматикалық ызамлылықларға тийкар таңлақ сөзлер де конкрет қағыйда яки сөз шақабы функцияларын аңлатыў сыпатына ийе емес. Мәселен, ай, түў, паҳ уксаған сөзлер ҳеш қандай тил қағыйдалары нормаларына туўры келмейди. Демек, улыўма тилде, сондай-ақ каракалпак тилинде бул сөзлерди концептуал майдан принципери негизинде изертлеўге қарағанда тил нормалары негизинде изертлеў, оларды тил бирлиги сыпатында геүделендириў мүмкин. Яғный, улыўмаластырыўшы мәниге ийе ең әҳмийетли категория сыпатында, лексикалық бирликлер менен концептлер байланысын жарытады.

Таңлақ сөзлердиң функционал тарийхый раўажланыўы предметтиң, қубылыстың яки олардың белгисине субъектив эмоциялар арқалы халық тәрәпинен вербалластырған атамалары менен байланысly. Хәзирги ўақытта, биз каракалпак әдебий тилинде олардың предметлик хәм номинатив белгилерин яғный олар тилдеги атамасы екенлигин көремиз. Сондай-ақ гейпара сөзлер, мәселен, гейпара меншиклик атлар, таңлақ сөзлер, предмет, қубылыс хәм тағы басқалардың ең әҳмийетли белгилерин көрсете алмайтуғынлығында көрсек болады. Деген менен, таңлақлардың концептуал дереклерин үйреніўде олар эмоцияларды геүделендириўши бирликлер екенлиги дәлилленеди.

Каракалпак тилиниң сөзлик курамындағы тил бирликлери улыўма еки топарға бөлинеди: 1) предметтиң, хәрәкеттиң, олардың белгилериниң атамасын аңлататуғын реаль семантикаға ийе болған сөзлер; 2) реаль семантикасына ийе болмаған сөзлер. Каракалпак тилинде реаль семантикаға ийе болған сөзлерди жеке мәнили сөзлер, ал реаль семантикасы жоқ сөзлерди көмекши сөзлер деп аталады. Мектеп, грамматикаларында усы еки группаға киретуғын сөзлердиң биринши топары ушын мәнили сөзлер, ал екінши топарын аңлатыў ушын көмекши сөзлер деген терминлер қолланылып киятыр. Профессор Н.А.Баскаков каракалпак тилиндеги сөзлерди сөз шақапларына айырыўда олардың семантикалық характерине байланысly, басқа туркий тиллердеги сыяқлы үлкен еки топарға бөлинетуғынлығын айтады. Реаль семантикаға ийе болған сөзлерди «самостоятельные или знаменительные части речи» деп атайды да, ал өзиниң реаль семантикасына ийе емес, яғный конкрет ямаса

абстракт түсиниклерди аңлатпайтуғын, көмекши сөз хызметин атқаратуғын “служебные-части речи” деп атайды. Ҳақыйқатында да қарақалпақ тилинің сөзлик қурамындағы барлық сөзлер затлық мәниге қарай усындай белгилерге ийе. Жеке мәнилі сөзлер топарына предметтің, хәрекеттің хәм олардың белгилеринің атамасын аңлататуғын сөзлер топары есапланады. Бундай сөзлер сөз шақаплары көз қарасынан алып қарағанда тийкарынан алғанда атлықлар, келбетликлер, саңлықлар, фейиллер хәм тағы басқалар болып келеди. Ал көмекши сөзлер болса жанапайлар, тиркеуишлер хәм дәнекерлерден ибарат. Мәселен, дәм, ҳауа, космос, космонавт, өндирис уқсаған предмет атамалары атлық сөзлер болса: оқыў, ислеў, жазыў, ойнаў, кириў – усаған хәрекетти аңлататуғын сөзлер фейил сөзлерден. Қызыл, жасыл, үлкен, курғын–уқсаған сөзлер келбетлик сөзлер; ал менен, ушын, арқалы, хәм, да, ғана–уқсаған сөзлер тиркеуишлерден, дәнекерлерден хәм жанапайлардан ибарат. Бул берилген пикирлерди улыўмаластырып, Н.А.Баскаковтың пикирине қосыламыз, яғный семантикалық мәниге ийе хәм ийе емес сөзлердің хәммеси де тил бирлиги болады. Тил бирлиги когнитив тил билиминде концептуал майданды жараяўшы бир компонент есапланады. Солай екен, тилдеги таңлақлардың эмоционал мазмун–мәниси менен олардың толық семантикаға ийе болады. Солай етип, хәзирги қарақалпақ тилинде сөзлер, олардың семантикалық характерине қарай улыўма еки топар, жеке мәнилі хәм көмекши, сөзлерден турады. Олар бир-биринен мәниси жағынан да, хызмети жағынан да ажыратылады. Көмекши сөзлердің эмоционаллықты аңлатыўшы бирликлери концептуал өзгешеликлери негизинде семантикаға ийе лексикалық бирликлер есапланады.

Таңлақлардың тарийхы латын грамматикасында Варрона, Доната, Присиана сыяқлы тилшилердің грамматикалық теориялары менен байланысly келеди. Доната таңлақларды өз алдына сөз шақабы деп үйренсе, Присцина олардың фейил тәсири менен руўхый сезимлердің даўамлылығын аңлатыўы себепли рәуиш қатарында үйренген. Таңлақлар теориясы орта әсирлерде және де раўажланады. Түрли тиллердеги таңлақлардың түрли сыпатламалары анықланды. Әлбетте, бундай өзгешеликлер бир тилден екінши тилге мағлыўматларды аўдармалаўда өз тәсири тийгизеди.

«В. Гумбольд хәм М. Мюллер таңлақлар тилдің ҳақыйқый жағасында, шегарасында туратуғынлығын атап өтеди, яғный “таңлақлар таўсылған жерден тил басланады”, деген пикирди билдиреди, таңлақтың тәбияты болса оның “сездирип атырған эмоцияларын тиккелей аңлатыўда көринеди» [4. Тилши илимпазлар тәрәпинен таңлақ сөзлердің үйренилиўинің биринши басқышынан-ақ «руўхый тәсири», «руўхый хәрекетлери», «жүрек сезим»лерин көрсететуғын арнаўлы белги ретинде қабыл етилген, яғный тек ғана сезимди туўрыдан-туўры оның түрли көринислерин аңлатаўға қолланылған. Ю.С. Маслов айтып өткени сыяқлы, бул тил бирликлери узақ ўақыт даўамында “шет ел тилшилеринің де, жергиликли илимпазлардың да итибарынан сыртта қалып, арнаўлы илимий изертлеўлер алып барылмады” [5]. Хәзирги ўақытта таңлақлар машқаласына қызығыўшылық артып атыр, бирақ илимпаздың айтып өткени сыяқлы, хәзирге шекем олар илимий изертлеўлерде белгили бир семантикаға яки статусқа ийе болмаған, бул олардың парықларын ажыратыў менен түсиндириледи, соның менен бирге, бунда таңлақ бирликлердің семантикалық-грамматикалық дүзилиси хәм даўыс формасының айырықшалығы өз тәсири көрсетеди”.

Түрли концептлер хәм таңлақлар тәрийиплеринің талқысы тийкарында айтыўымыз мүмкин, таңлақлар шет ел хәм жергиликли филологлардың илимий жумысларында лингвистикалық бирлик сыпатында үйрениў хәм атаўда мәлим дәрежеде айырмашылықларға ийе болып, уқсаслықлары болса көбирек фундаментал сыпатламалары менен байланысly есапланады. Жәнеде, таңлақлардың хәзирги тил билиминдеги өзгешелиги бул олардың тил хәм дискурс бирлиги, коммуникатив-прагматикалық хәм лингвомәдений категория ретинде геўделениўи есапланады. Илимпазлардың таңлақлар ҳақкында берген пикирлерин көрип шығып, олардың хәр бири жоқарыда келтирилген пикиримизди дәлиллейин көрсек болады:

Тил системасындағы өзгеше орынға ийе хәм басқа сөзлерден парклары себепли шет ел тил билиминде таңлақлардың лингвопрагматикалық тәбияты өзгеше тәрийипленеди. Салыстырмалы тил билиминде, әсиресе гетероген тиллер есапланыўшы инглиз хәм қарақалпақ тиллери арасындағы таңлақлардың өзгешеликлери лингвомәдений көз-қарастан үйрениў көп мәселелерге анықлық киритеди.

Таңлақлар – фонетикалық бирлик сыпатында: Р. Декарт таңлақларды “қан басымының хәм руўхый толғаныўларды сөзсиз, күшли даўыс арқалы геўделендириўши” деп есаплаған [6];

Таңлақлар – сөз шақаба сыпатында: " В. Юнг таңлақты «сөз шақабының бир бөлеги» деген көзқарастан көрип шығып, таңлақлардың туўры мәниде сөз шақабы болалмайтуғын екенлигин айтып өтеди. Дүзилиси жағынан толық гәпке туўры келмейтуғын белги хәм сезимлерди аңлатыўшылар есапланады [7].

Таңлақлар – лексикалық бирлик сыпатында: Лингвистикалық энциклопедияда берилген тәрийип бойынша таңлақлар лексикалық-грамматикалық сыпатлама тийкарында өзгермес сөз болып, олар басқа сөз шақаплары менен қолланыўы хәм мүмкин [<https://tapemark.narod.ru/les/290a.html>].

«Таңлақлар хәм басқа да тил бирликлери сыяқлы алдыңғы әўладлар тәжирийбесинен үйренилинип, сөйлеў материалы тийкарында қәлиплеседи... Бул тил бирликлер адамнан ериксиз шығатуғын бирликлер болып, белгили бир халатты сыпатлаўшы белгилер, атап айтқанда, айырым таңлақлар белгили бир мазмундағы ис-хәрекетти аңлатпастан хәм қолланылыў мүмкин» [8]. Бунда А.Вежицкая таңлақлар хәр дайым хәм эмоционал жағдайды сыпатламайтуғынын билдиреди, биз бул билдирилген пикирге бир тәрәптен қосылсақ, екінши тәрәптен олар тек

ғана дауыс бирлиги сыпатында емес, ал эмоциялар арқалы гәп хәм текстты байланыстырыушы семантикаға ийе бирлик сыпатында қарауды ұсыныс етемиз.

Таңлақ сөзлердің классификациясына тоқталатуғын болсақ, ол көбірек дауыс рефлекслеринің раўажланған системасы тийкарында бөлинеди. Таңлақлардың қурамына түрлі экспрессивлик пенен айтылатуғын үндеўлер киреди, яғный үндеўлер, буйрық, ономатопиялық сөзлер. Бул классификацияға қосымша таңлақ сөзлер, А.Арно хәм К.Ланслолар, фэйиллер менен бир қатарда дәнекерлердің аңлатылуы жағдайын раўажландырыу ушын хәм қолланылады деп есаплайды [9]. Деген менен, арнаулы таңлақлар келип шығыу теориясы менен байланыслы болғанлығы ушын, оларды инстинктик қышқырықлардан парқлау шәрт. Себеби, таңлақлар тәбийий дауыс туўындыларының шәртли белгилениуи болып табылады. Бундай жағдайда “тәбийий дауыс туўындылары” деп аталған атама өзиниң теориялық тийкарланыуын талап етеди. Бул сыяқлы өзгешеликлердің пайда болыуы, таңлақларды классификациялау ушын анық критериялары жоқ екенлигин көрсетеди.

Бундай түсиниксизликлерге бир мысал, айырым филологлар таңлақлар қатарына англис тилинде «oh, tut, pooh», өзбек тилинде «ох, вой, хай», қарақалпақ тилинде «ай, түү, пах» белгилерин киритеди. Басқа изертлеушилер болса оған «ономатопиялық сөзлерди, яғный киши пейилликти аңлатыушы бирликлерди киритпекте: инг. How are you?! Good Morning! You know; өзб. Яхшимисиз?! Кандайсиз?! Нимачи!; ққ. Анаў не! Не қылып! Қалай?! Әлбетте, таңлақлардың гәптеги әхмийети қаншелли үлкен болмасын оларға бундай статус берип сөз шақабы деп атау мүмкин емес. Олар сөз шақаптарын бир-биринен ажыратып туратуғын қандайда бир ўазыйпасы болғаны менен олардың өзгеше тәртиптеги хәдийсе екенлиги көринип тур. Соның менен бирге, оның морфологияға хәм байланысы жоқ. Ол сөйлеудің арнаулы бир формасын аңлатады: тәсирли, сезимге бай, гейде активликти аңлатыушы мазмунды геўделендиреди.

Таңлақларды лингвистикалық бирлик деп классификациялаушы изертлеушилер хәм табылады, олардың пикирлеринде таңлақлардың мәніси хәм ролин белгилеуде исенимли өзгешеликлер бар екенлиги көринеди. Айырым изертлеушилер таңлақларды тилдің «декаротив элемент»и сыпатында көрсе [10], басқалары таңлақларды аффектив, сезим тәбияты себебли «интеллектуаллық сәўбет дүзилисине жақынламайтуғын» бирлик, деп есаплайды [11]. Таңлақлардың семантикасының болмауы оның функциясы менен формасындағы факторларға байланыслы екенлигин келтирилген пикирлердің анықлауға болады. Деген менен, сол таңлақлардың жәрдемінде аңлатылып атырған эмоция арқалы биз семантикаға ийе болыуымыз хәм мүмкин.

Лексикалық бирликлердің классификациясындағы тийкаргы принциптерди таңлақларды ажыратыуда да қолланып бөлиу мүмкин:

Келип шығыуы: дөренди, жасалма;

Дүзиліси: әпиўайы, көп буўынлы, қурамалы;

Мәніси: эмоционал, мәжбүрлеуши, этикет.

Таңлақлардың сөз шақаптарының генетикалық топарлары менен байланыслы өзгешеликleri тийкарында классификациялау төмендегише әмелге асырылады: атлық (Алламай, Пийрим Бийпатпа); фэйил (ал, мә саған, былш); алмасық, рәуиш, дәнекерлер (сол, өзи, тап-сондай, хә).

Таңлақлар соның менен бирге төмендеги хызметлерди өз ишине алады: бириктириуши: мә саған, хә дегеннен, тап сондай; турақлы сөз дизбегі хәм фразеологиялық бирликлерди жасаушы: Аллаға шүкир, Қудайға шүкир; бир заматлық жұмыс яки хәрекетти билдириушилер: баң, тап, жылп, пақ, уўф; ономатопик сөзлер әнлатыушы: пыр-пыр, пыс-пыс, таң-туң, мияау, би-бийип.

Көпшилик жағдайларда таңлақлар көплек категориясында келгенинде атлық сөз шақабы ўазыйпасын атқарып келеди. Таңлақларды толтырудың тийкаргы дереги баҳалаушы хәм сыпатлаушы атлықлар (қәўетер, қорқыныш, машқала), соның менен бирге фэйиллер есапланады (кел, ал, бар, тур, мә).

— Жеңге, сиз басқа ойға барман, — деди соң күни менен хәммесин үнсиз гүзетип турған бизиң хаялар (этикет, атлық);

— Охо! Бизиң апамның отырысын қара?—деди қушарын керип (эмоционал, дәнекер);

— И-им! — деди Нурсулыў дәрхал бийкарлап. — Мен сексенге шықдайман (эмоционал, байланыстырыушы);

— Қой, өйдеме! Қайтып алдым де! (мәжбүрлеуши, этикет, фэйил).

М.Нызанов «Ашық болмаған ким бар»

Қарақалпақ тилиндегі мысаллардағы -ып,-ип, -п формалы хал фэйиллер атауыш, еликлеуиш хәм таңлақ сөзлер менен мәнилик жақтан дизбеклесип, олардың хәммеси фэйил сөз дизбеклеринің қурамында бағыныңқы компонент сыпатында хызмет атқарып, өзіннен соңғы хәрекетлик мәнини билдириуиш хәм бағындыруиш компонент болып келетуғын фэйил сөзлер менен жұп-келсе байланысады. Бундай жағдайларда -ып/-ип, -п формалы толық мәнини ямаса көмекшилик хызметтегі хал фэйиллер атауын, еликлеуиш хәм таңлақ сөзлерди бағындыруиш компонент сыпатындағы фэйил сөз бенен байланыстырууда грамматикалық элемент сыпатында хызмет атқарады.

Мысаллар анализи негизинде таңлақ сөзлердің кирис ағза ўазыйпасын атқаруы хәм семантикалық примитивлер функциясын көп қолланылуы хәм анықланды.

Солай етип, К. Бюлер таңлақларды тилдің сөзлик қурамына “тил байланысында кең қолланыушы” бөлеклер сыпатына киритип, оларды бир класслы система ўәкиллери деп есаплайды хәм “өзгермес дейктик белгилер” деп те

атайды [12]. Биз К. Бюлердин келтирген пикирин бул изертлеу шенберинде жүдә нәтийжели хәм актуал деп есаплаймиз: “Мәлим бир даўис туўындысын сөз ретинде тән алыў ямаса алмаў - әлбетте, тек мәлим бир тилге тийисли хәдийсе есапланады”. Буған қосымша, сол таңлақлардың статусын белгилеўде салыстырмалы изертлеўлер хәм белгили бир дәрежеде өз үлесин қосады.

Сол менен бирге таңлақ хәм эмоция ортасындағы мүнәсибетлерди тек бир когнитив аспект шенберинде шешиў жүдә қурамалы болған машқала болып табылады, себеби таңлақлар хәм эмоциялар ортасындағы қатнасты оның функционал-генетикалық тилдеги ўазыйпасы, соның менен бирге тилдің пайда болыўындағы таңлақлар теориясының тутқан орны арқалы бақлаў мүмкин. Бул теорияға көре, тилдің пайда болыўында адамның эмоционал жағдайына жолдас болған ериксиз даўислар үлкен әхмийетке ийе болған. Шамалаў мүмкин, егер адамда сезим системасы болмаған жағдайда таңлақлар сыяқлы тил бирликлери тилде болмаған болар еди. Солай етип, таңлақлар тилдің басланғыш қуралы болып, басланғыш эмоционал-семиотикалық матрица есапланады, олар тийкарында сөзлер пайда болып баслаған және бул инсанның дүньяны сезиў арқалы түсиниў процесинде жүз берген, соның менен бирге инсан эмоциясы таңлақлар арқалы геўделендириледи ол олар өз нәўбетинде белгили бир семантикаға ийе тил бирликлери деген жуўмаққа келсек болады

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Буянова Л. Ю., Нечай Ю. П. Эмотивность и эмоциогенность языка: механизмы экспликации и концептуализации. Краснодар, 2006.
2. Парсиева, Л. К. Теория междометия в общей парадигме современного языкознания : монография / Л. К. Парсиева. - Владикавказ 2006. - 227 с.
3. Сафаров Ш.С. Тилшунослик терминлари лугати. «Луғат». – Т.: «Lesson press» нашриёти, 2023. – 356 б.
4. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж, 1987.С. 25. "Культурная жизнь Юга России" № 2 (49), 2013
5. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. М., 1998. -272 с.
6. Декарт Р. Избранные произведения.- М., 1950. -С.645-670.
7. Jung, W. Kleine Grammatik der deutschen Sprache. - VEB Bibliographisches Institut. Leipzig, 1954. - 566.
8. Вежицкая А. Семантика междометий // Семантические универсалии и описание языков. - М., 1999. - С. 611-647.
9. Арно А., Лансло К. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля: Пер. с франц., коммент. и послесл. Н. Ю. Бокадоровой / Общ. ред. и вступ. ст. Ю. М. Степанова. — М.: Прогресс, 1990. — 272 с.
10. Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. М., 1995. С. 125.
11. Коминэ, Ю. Русские междометные высказывания и их описание / Ю. Коминэ // Русский язык за рубежом. - 1999. - № 1. - С. 56-72.
12. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. Пер. с нем. / Общ.ред. и коммент. Т.В. Булыгиной, вступ.ст. Т.В. Булыгиной и А.А. Леонтьева. М.: Изд.группа «Прогресс», 2000. - 528с.

Ундов сўзларнинг эмотив бирликлар сифатида гадаланиши

Резюме. Маколада эмоцияни англатувчи ундов сўзларнинг инглиз ва қорақалпоқ тилларидаги эмоцияларнинг вербаллашиш ҳолати билан бирга ўларнинг сўз туркумлари билан бирга келиши, фарқи ва ахамияти хақида сўз этилади.

Таянч сўзлар: классификация, хис хаяжон, сўз бирликлари, лексик-грамматик тавсиф, овоз рефлекслари.

Воплощение восклицаний как эмоциональных единиц

Резюме. В статье рассматриваются восклицания, обозначающие эмоции, а также вербализация эмоций в английском и каракалпакском языках, а также их сосуществование, различие и значение.

Основные слова: классификация, эмоции, словесные единицы, лексико-грамматическое описание, голосовые рефлекссы.

Embodying exclamations as emotional units

Resume. In the article, the exclamations denoting emotion are discussed, as well as the verbalization of emotions in the English and Karakalpak languages, as well as their coexistence, difference and significance.

Basic words: classification, emotion, word units, lexical-grammatical description, voice reflexes.

QAZI MÁWLIK SHIGARMALARINDA SIRT TAN KIRGEN SÓZLERDİN QOLLANILIWI

Orimbaeva J.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Házirgi dáwirdegi túrkiy til biliminiń eń áhmiyetli wazıypalarınń biri milliy ádebiy tillerdiń qalıplesiw hám rawajlanıw basqıshların ele de tereńirek izertlew bolıp tabıladı. Sol tiykarda qaraqalpaq tiliniń qalıplesiw hám rawajlanıw basqıshların úyreniw áhmiyetli wazıypalarınń biri bolıp esaplanadı. Túrkiy tilles xalıqlardıń ádebiy tilleriniń rawajlanıw tariyxın úyreniwde xalıqtıń mádeniy turmısında ayırıqsha orın iyeleytuǵın kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmaların lingvistikalıq baǵdarda izertlew úlken áhmiyetke iye. Sebebi, ádebiy til ulıwma xalıqlıq tildin kórkem sóz sheberleri tárepinen qayta islingen hám dóretiwshilik baǵdarında bayıtılǵan túri. Sonlıqtan da, ádebiy tildi ulıwma xalıqlıq sóz mádeniyatınıń jetilisen joqarı túri sıpatında bahalaw zárúr. Sol tilde sóylewshi xalıqtıń sóz mádeniyatınıń jetilisen joqarǵı jemisi. Kórkem sóz sheberi usı dóretiwshilik processti basqarıp hám rawajlandırıp baradı.

XX ásirdeń basında jasap ádebiy dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan shayırlardıń ishinde tillik belgileri jaǵınan Qazı Máwlik Bekmuxammed ulınıń shıǵarmaları ayırıqsha orındı iyeleydi.

Qazı Mávlik shıǵarmalarınń kórkemlik dárejesi ádebiyattanıw baǵdarında ilimpaz B.Dáwletov tárepenen óz aldına monografiyalıq baǵdarda izertlenildi [1]. Shayır shıǵarmalarınń tili ózine zamanlas shayırlardıń dóretpelerinen ózine tán bolǵan ózgeshelikleri menen kózge túsedi. Yaǵnıy, sóz sheberi óz dóretpelerin tiykarınan sol dáwirdegi barlıq túrkiy xalıqlarına ortaǵ bolǵan jazba ádebiy dástúrler úlgisinde dóretti. Qazı Mávlik XX ásirdegi qaraqalpaq shayırları Sarıbay, Gúlmurat Qurbanalı ulı hám t.b. shayırlardıń shıǵarmalarınan ózine tán bolǵan sóz qollanıw ózgeshelikleri, kórkem bayanlaw usılları, ásirese, tiliniń ózgeshelikleri menen ayırıqsha kózge túsedi. Onda kóbinese eski túrkiy ádebiy tiline tán bolǵan fonetika-morfologiyalıq ózgeshelikler kórinedi. Solay eken, shayır shıǵarmalarınń tilin bir neshe aspektlerden izertlew talap etiledi. Biz maqalada shayır shıǵarmaları tilindegi ózlestirme sózlerdiń qollanıw ózgesheliklerin úyrenemiz. Qazı Mávlik Bekmuxammed ulı óz dáwiriniń sawatlı sóz sheberi sıpasında eski túrkiy ádebiy tildi puqta bilgen, shıǵıs poeziyasın ózlestirgen. Ondaǵı poetikalıq tilden paydalanıw dástúrlerine ayırıqsha baha berip, óz shıǵarmalarına sheberlik penen engize bilgen. Bul jaǵday shayırdıń ádebiy miyrasında sırttan kirgen sózlerdiń durıs hám keń paydalanıwında anıq kórinedi.

Arab-parsı tillerinen kirgen sózler. Qaraqalpaq tiline arab-parsı tillerinen sózdiń kelip kiriwi túrkiy hám arab-parsı xalıqlarınıń uzaq dawam etken tariyxıy baylanıslarınıń nátiyjesi. Túrkiy tillerine iran tillerinen sózlerdiń kelip kiriwi biziń eramızdıń baslarında Orta Aziya hám Aral teńiziniń jaǵalawında jasaǵan iran tillerinde sóylewshi eski Xorezm, soǵdıy, sart, sak, massaget qawimleri menen baylanıslı bolsa, al arab-parsı tillerinen sózlerdiń kelip kiriwi VIII-X ásirde yaǵnıy arablardıń Orta Aziyanı basıp alıwı hám bul jerlerde jasap atırǵan túrkiy qawimlerin islam dinine endiriwi menen baylanıslı. Arab-parsı tillerinen kelip kirgen sózler eki topaǵa bólinedi. Birinshi topaǵa házirgi ádebiy tilimizdiń sózlik qorınan orın alıp, óz sózimiz sıyaqlı bolıp ketken shıǵıs arab-parsı tekles sózler kiredi. Bul sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiline awızeki túrde qońsılas otırǵan tuwısqan túrkiy tilleri arqalı kelip kirse, ayırım sózler kitabiy til arqalı ózlestirilgenin kóremiz. Ekinshi topaǵa házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanılmaytuǵın diniy hám abstrakt túsiniqlerdi bildiretuǵın Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili arqalı ózlestirilgen arab-parsı sózleri kiredi [2.88].

Shayır Qazı Mávlik arab-parsı sózleriniń hár eki toparınan, ásirese qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanılmaytuǵın arab-parsı sózlerinen keń paydalanǵan. Ulıwma xalıqqa túsiniqli bolǵan, óz sózlik qorımızǵa pútkilley sinisip ketken sózlerden: *qáddi-boyı ziyada, dúnya-mal, baǵı-hárem, hal, awhal, xalıq, nur, jábir-japa, sharap, mákan, ashıq-mashıq, shuǵla, ádep-ikram, qálem, sabır, ómir, wapa, intizar, pátir, májilis, dawa, mulayım, háwes* ham t. b. arab sózleri, *jáhán, láb, kese, palwan, badam, gáwhar, dana, sawda* sıyaqlı parsı sózleri jumсалǵan. Al, qaraqalpaq ádebiy tilinde joq, túrkiy xalıqlar ádebiy tilinde qollanılatuǵın mınaday arab-parsı sózleri qollanılgan:

Shamsi-qamar (ay quyash mánisinde), masken (jasaw ornı mánisinde), lahza (bir minut mánisinde), shanı-shawket (abıray, dańq mánisinde), taxıyq (tekseriw mánisinde), munaqqashlı (naǵıslanǵan mánisinde), sayır (júriw, háreketleniw mánisinde), táwsiyp (tolıq súwretlew mánisinde), jallad (ólim jazasına húkim etilgenlerdiń basın alıwshı adamday mánisinde), taqallum (sóylew mánisinde), bayaz (qosıq mánisinde), rana (qızıq, sarı xosh iyisli gul mánisinde), jáwlan (geziw, oynaqlaw mánisinde), imla (tuwrı jazıw mánisinde), habib (dos mánisinde), laǵlı-marjan (qızıl reńli qımbatbaqa tas mánisinde), naǵman nawası («naǵma» - muzıka, nama mánisinde), waspi (awızeki táriyplew mánisinde), biyshaq, biyguman (gumanıstıq, isenimli mánisinde), iltifat (itibar qaratıw mánisinde), asal (tiykarǵı mánisi «jabısqaq nárese» degen, pal, mazalı zat mánisinde) sıyaqlı arab tiline tán sózler:

Maq (ay mánisinde), mahitaban (gózzal yar mánisinde), shashmi (kóz mánisinde), zulpı (tulımshaq mánisinde), shamshat (uzın, jıńıshke aǵash mánisindegi sóz awıspalı mánide), zaban (til mánisinde), siyna (kókirek mánisinde), mushki-hidi (xosh iyisi mánisinde) t. b. parsı sózlerin qollanǵan.

Sunday-aq, Qazı Mávlik shayır arab tiline tán bolǵan háriplerdi stillik maqsette qollanǵan. Muashshaq formasında jazılǵan «Aqılım hayrandur» qosıǵında hám Sápıwra shayır menen aytısında arab háriplerinen paydalanǵan. Mısalı:

Sabırdı «sat» alıp sapaǵa etker,	Hawastan «he» alsań hawa kórinedi,
Pıraqın «pe» alıp panaǵa etker,	Shul bir dártinde dawa kórinedi,
Waslıydan «waw» alıp opaǵa etker.	Nadanlardan sózlemektin ar óyle.
Ramazandı «ır» atsań kórinedi,	

Qazı Mávlik kitabiy sózdi durıs aytqan, shıǵarmalarında da durıs paydalanǵan.

Altı yıldı namaz sanı neshshedur,	Mahfiyi neshshedur, jahriy neshshedur,
Rakati, takbiri bári neshshedur,	Hámme tavsifin tákrar áyledim.

Qazı Mávlik kóplegen diniy, ádebiy kitaplardı arab-parsı tilinen qaraqalpaqshaǵa tınbay awdarıp otırǵan. Máselen, ilimpazlardıń pikirinshe «Hilalay peri» dástanın tánhá ózi parsı tilinen qaraqalpaqshaǵa awdarǵan [3.32].

Rus tilinen kirgen sózlerdiń qollanıwı. Qaraqalpaq tiline orıs tilinen hám orıs tili arqalı Evropa tillerinen sózlerdiń kelip kiriwi patsha Rossiyasınıń basıp alıwshılıq siyasatı nátiyjesinde XIX ásirde aqırında Xiywa xanlǵın jawlap alǵannan keyin hám qaraqalpaqlardıń tiykarǵı bólegi tikkeley orıslardıń qol astına ótkennen keyin júzege keldi. XVIII ásirde ortalarda jazılǵan yuridikalıq hújjetlerdiń tilinde orıs sózleri qollanılganı menen olar sheklengen muǵdarda ushırasadı.

XIX ásirde ekinshi yarımında orıs tilinen awısqan sózler, sawda qatnasıqları, áskeriy, siyasiy, mádeniy hám mámleketti basqarıw islerine baylanıslı, sonday-aq, kúndelikli turmista qollanılatuǵın buyımlardıń atlarınan ibarat bolıp, olar seslik qurılısında ózgeriske ushıraǵan túrinde qollanadı [4.192]. Shayır Qazı Mávlik shıǵarmalarında orıs tili hám orıs tili arqalı Evropa tillerinen kirip kelgen sózler az muǵdarda ushırasadı. Mısalı:

Taqiya tiktim zinger shaship iynesi.

Kolxozshilar paxta egip júripti.

Ayda neshshe yashik chaydi bosatsañ.

Qolları ónerli, páreñ iyneli.

Keyingi misallardaǵı «kolxoz» sózi orıs tilinen kelip kirgen sóz bolıp tabıladı. Bul sóz XX ásirdeń basında tilimizge kelip kirgen. Onıń kelip kiriwi elimizde alıp barılǵan kolxozlastırıw isine baylanıslı. Sońǵı misallardaǵı «páreñ» sózi túrkiy tillerine Hind Evropa tillerinen kelip kirgen «frank» sózi bolıp, bul misalda Evropadan alıp kelingengen iyne degen mánini bildiredi.

Qıtay hám basqa da Hind-Evropa tillerinen kirgen sózler. Túrkiy tillerine, sonday-aq qaraqalpaq tiline basqa tillerden sózlerdi ózlestiriwdiń eń eski qatlamın qıtay hám áyyemgi iran tillerinen kirgen sózler quraydı. Shayır Qazı Máwlik shıǵarmalarında qıtay tilinen kelip kirgen, házirgi waqıtta óz sózlik qorımızǵa sińisip ketken sózler ushırasadı. Mısalı: «Altın» sózi, túrkiyshe «ál» hám qıtayshe «tun» sózlerinen jasalǵan. «Ál» sózi túrkiyshe «qızıl» mánisine, «tun» sózi «metall» mánisine iye. Yaǵnıy «qızıl metall» degendi ańlatadı. Ol tasqa qashalǵan Orxon-Enisey jazıwlarında da ushırasadı. Eski túrkiy jazba esteliklerinde *altun* túrinde qollanılǵan[5.357].

Er yúzinde altın, gúmis aqshalar.

«Gúmis» sózi qıtayshe «kuem», «hinji» sózi qıtayshe «djen, dji».

Hinjideyin tizilmishdur tishleriń.

«Jay» sózi. Otırıwı Shımbay máskeni-jayı.

Shayır shıǵarmalarınń sózlik quramında arab-parsı, orıs hám qıtay sózlerinen basqa az muǵdarda hind sózleri ushırasadı. Bul sózler shıǵısı hind tekles bolıp, házir sózlik qorımızǵa pútkilley sińisip ketken.

«Sheker» sózi: Shiyin-sheker qızları bar Shımbaydıń.

«Shaq» sózi: Arzımın eshitkil periyler shahı.

«Qant» sózi: İshkeniń hamıyshe qant-qabat bolsa.

«Shaxmat» sózine baylanıslı qollanılatuǵın, «mat» sózi de hind tilinen kirip kelgen. Shayır qosıqlarında bul sóz «mat etiw» sóz dizbegi túrinde jumsalǵan; Dushpandı mat etip, dostı kúldirseń.

Juwmaqlap aytqanda, XIX ásirdeń aqırı XX ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wakili Qazı Máwlik dóretpeleri mazmunı jaǵınan da, kórkem tili, stili jaǵınan da ogada bay. Bunday ózgesheliklerdi óz shıǵarmalarında beriwde shayır ózlestirme sózlerden sheber paydalanǵan. Sonlıqtan, shayır dóretpeleriniń tillik ózgesheliklerin izertlew teoriyalıq jaqtan da, ámeliy jaqtan da úlken áhmiyetke iye.

ÁDEBIYATLAR

1. Дәўлетов Б. Қазы Мәўлик шайырдың дәретіўшилиқ жолы. Филол. илим. канд. дисс. – Нөкис, 2001.
2. Карлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликтері. Филол. илим. докт. диссертациясы. – Нөкис, 2017. – Б.88.
3. Дәўлетов Б. Қазы Мәўлик шайырдың дәретіўшилиқ жолы. Филол. илим. канд. дисс. – Нөкис, 2001. – Б.32.
4. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. – Тошкент, ФАН, – Б.192.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л., 1951. – С. 357.
6. Ә.Пахратдинов, Ҳ.Өтемуратова. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты тарихы. – Нөкис, Билим, 1995.

Annotaciya: Maqalada Qazı Máwlik shıarmalarınń tillik ózgeshelikleri sóz etilgen. Shayır dóretpelerindegi basqa tilden kirgen sózler misallar menen analizlengen.

Tayamish sózler: lingvistika, eski túrkiy tili, arab-parsı tillerinen kirgen sózler, orıs tilinen hám orıs tili arqalı Evropa tillerinen kirgen sózler.

Annotation: The article discusses the linguistic features of the works of Qazi Máwlik. Words from other languages in the poet's works are analyzed with examples.

Key words: linguistics, Old Turkic language, words from Arabic-Persian languages

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ЛЕКСИК БИРЛИК ТУШУНЧАСИГА ДОИР НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР

Джолдасова Г. Б., Базарбаев А.

Қорақалпоқ давлат университети

Хорижлик ва маҳаллий олимларнинг лексик бирлик ҳақида билдирган турлича қарашлари ва фикрлари мавжуд. Айрим манбаларда лексик бирлик атамаси лексема деб ҳам юритилади. Бу борада А. Ҳожиёв: “Лексик бирлик сифатида сўзни лексема деб аташ маъқул кўрилганидек, лексик маънони семема деб аташ ҳам одат тусига кирди”, - дея баён этган [13]. Битта сўзга хос бўлган шакл ва маънолар йиғиндисини барча қўллаш ва амалга оширишда ифодаловчи лексема ҳам шакл, ҳам семантик бирлик билан характерланади. Олим кейинчалик ўз тадқиқотларини стилистика аспектига йўналтирган. Бундан ташқари, С. Султонсаидова ва Ў. Шариповалар ҳам ўз асарларида лексик бирлик ва лексема масаласига алоҳида тўхталиб ўтишган. Ўз асарларида бу икки оlima: “Тилшунослик тараққийотининг маълум босқичида бирламчи тил бирликлари умумлаштирилиб морфема термини билан номланар эди. Кейинчалик морфема терминини грамматик маъно ифодалайдиган бирликнинг номи сифатида ишлатиб, лексик бирликни лексема деб номлашга ўтилди. Бу икки бирламчи тил бирлигидан лексема - асосий,

етакчи бирлик, морфема эса лексемага қўшиладиган бирлик”, дея таъкидлаган [17,112]. Лексема атамаси илк бор, 1918 йилда А.М.Пешковский томонидан тилшунослик фанига таклиф қилинган [9]. Орадан бироз муддат ўтиб, 1924 йилда Н.Н.Дурнованинг грамматика луғатига *лексема* мустақил лингвистик атама сифатида киритилган ва тилшуносликдаги вазифасига кўра унинг тўлиқ таърифи берилган [3]. Ушбу бирлиكنинг такомиллашувига кейинчалик В.В.Виноградов, А.И.Смирницкий ва А.А.Зализняк каби олимлар ўз хиссаларини қўшиб асарларида лексик бирлик таърифини мазмунли ифодалаб беришга ҳаракат қилганлар [1]. Ю.Маслов “Лексик бирликлар тилшунослигининг мавҳум бирлиги сифатида қаралсада, матнда берилишига кўра унинг ўзига хос воқеланиши, намуналари аниқ намоён бўлади ва уларнинг матний шакли баъзан “лекс” деб ҳам аталади” дея таъкидлайди [6].

Тадқиқотга оид тўпланган материаллар таҳлилларига кўра, лексик бирликлар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Улар фонема, кейинчалик морфемалардан ташкил топади. Бу борада А.И.Кузнецова: “...ҳар қандай тилнинг таракқиётида бир-бирига боғлиқ икки тенденция: айрим мустақил сўзларнинг ёрдамчи воситаларга айлантирадиган грамматикалашув ҳамда ёрдамчи воситаларнинг сўзнинг узвий қисмига, яъни морфемаларга кузатилишини урғулайди [4,112]. Рус тилшунос олими М.Филатов эса лексик бирликни сўз билан таққослаш орқали унинг ўзига хос хусусиятини очиб берди. Олим: “Лексик бирлик ва сўз бир хил нарса эмас. Ҳар бир сўз лексик бирликдир. Бироқ, ҳар бир лексик бирлик сўз эмас. Лексик бирликлар бутун ёки алоҳида бўлиши мумкин. Бутун лексик бирликлар сўзлар дейилади”, - дея лексик бирликка аниқ чизгиларини тақдим этди [12].

Бизнинг фикримизча, лексик бирлик - бу ўзига хос маъно ва шаклга эга бўлган тилнинг энг кичик мустақил бирлигидир. Мазкур бирликлар маълум тушунчалар, объектлар, воқеликлар ёки ҳаракатларни белгилаш учун ишлатиладиган сўзлар, иборалар ёки сленг ва жаргонлар бўлиши мумкин.

Вақт ўтиши билан лексик бирлик тушунчаси тўғрисидаги маълумотлар лингвистик асарлар билан чегараланиб қолмай, лингвистик терминлар луғати таркибида ва изоҳли луғатлар сатҳида ҳам кузатила бошланди. Мисол учун, инглиз тилшунослигига доир терминологик онлайн луғатда лексик бирликка қуйидагича таъриф берилади: *A lexical unit is a form-meaning composite that represents a lexical form and single meaning of a lexeme* - **тарж.**: Лексик бирлик - лексеманинг лексик шаклини ва ягона маъносини ифодаловчи бирикмадир [19].

Катта Оксфорд луғатида: *a word or several words that have a meaning that is not expressed by any of its separate parts* [20] - **тарж.**: ўзининг бирон бир алоҳида қисми томонидан ифодаланмаган ҳолда (муайян) маънога эга бўлган сўз ёки бир неча сўзлар. Лингвистик асарлар, луғатлар ёрдамида лексик бирликни илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш бу ёзма ёки оғзаки шаклини таниб олишни ва унинг маъносини билишни ўз ичига олади. Амалий жиҳатдан ўрганиш жараёнида эса мазкур бирликлар кутилгандан кўра бирмунча мураккаб бўлиши мумкин, шу боис лексик бирликни қачон ва қандай қилиб тўғри ишлатилишини билишни ҳам ўз ичига олади.

Агарда лексик бирликларнинг тарихига аҳамият берадиган бўлсак, инглиз олимларидан илк бор 1963 йилда Ж.Лайонз (J.Lions) уларга нисбатан ўзининг кўпчилик рус тилшунослари томонидан келтирилган мазмун ва маънога яқин таърифни беради. Олимнинг таъбирича лексик бирликларнинг умумий шакли сўзга нисбатан каттароқ деган фикр билан изоҳланади [5,48].

Бизнинг фикримизча, ушбу олим рус тилшунос олимлар таъсирига тушиб қолган бўлиши мумкин. Чунки, янги авлод вакиллари лексик бирлик таърифини бироз бошқача тақдим қила бошлаган. Шундай олимлар қаторига И.Мелчук (Mel'chuk I.) ва Э.Ваннер (Wanner E.) ларни киритиш мумкин. Олимлар ўз тадқиқот ишларида лексик бирлик тушунчасига қуйидагича таъриф беради. “*A lexical unit is a word or a set of phrase (= “phraseme”) taken in one well-defined sense - roughly, what is found as different senses of the entry word of a standard dictionary. A lexical unit is thus monosemic by definition*” - **тарж.**: Лексик бирлик - бу битта аниқ маънода олинган сўз ёки ибора (=“фразема”) - аниқ белгиланган маъно орқали ифодаланадиган - шунингдек, луғатга киритиш мумкин бўлган одатий сўзнинг турли хил маънолари сифатида ҳам қўлланиладиган бирлик. Шундай қилиб, лексик бирлик ўз таърифига кўра ҳам моносемик ва полисемантик хусусиятга эгадир (муаллиф таржимаси). Яна бир тилшунос олимлардан бири Алан Круз (A.Cruse) бўлиб, тадқиқотчи лексик бирлик термини ўрнига лексема терминини қўллаб, унга қуйидагича таъриф беради. Хусусан, “*Lexeme – phonologically and semantically distinct, autonomous symbolic unit*” - **тарж.**: лексема – фонологик ва семантик жиҳатдан ажралиб турадиган, автоном рамзий бирликдир (муаллиф таржимаси) [14,24]. Ж.Юль (George Yule) инглиз тилшунослигига доир асарида лексик бирлик тушунчасига тўхталар экан, инглиз тили сатҳини кенгроқ олади ва лексик бирлик тушунчасига қуйидагича таъриф беради: “*A (lexical) unit of meaning, generally corresponding to a word, but including other words with special meanings (e.g. “a”, “the”, “and”) and idiomatic expressions*” - **тарж.**: умуман олганда лексик бирлик сўзга мос келадиган, лекин махсус маънога эга бўлган бошқа сўзларни (масалан, “a”, “the”, “and”) ва идиоматик ибораларни ўз ичига олган маъно бирлиги (муаллиф таржимаси). Олим бу борада, тил таркибида муайян функцияга эга ҳар қандай маъно берувчи тил бирлиги лексик бирлик бўла олишини таъкидлайди. Мисол тариқасида олим артикль ва унинг турлари, боғловчиларни ҳам кўрсатиб ўтади. [18]. Ўзининг қимматли фикрлари билан замонавий инглиз тилшунослигида танилган етакчи олимлардан бири Майкл Хоуи (Michael Hoey) ўз асарида лексик бирликларга нисбатан, “*A lexical unit is the smallest sequence of written or spoken text that can be remembered and recognized as a unit, independently of its meaning*” - **тарж.**: Лексик бирлик - бу ёзма ёки оғзаки матннинг маъносидан мустақил равишда эслаб қолиш ва бирлик сифатида тан олиниши мумкин бўлган энг кичик кетма-кетлиги (муаллиф таржимаси), дея таъриф берган.

[15,220]. Р.М.Гайгер лексика ва сўз ясашидаги мунозарали масалаларга тўхталиб, лексемалашувнинг мақомини аниқлашда ноаниқликлар мавжудлигини айтиб ўтган эди. Лексемалашув жараёнида қандай ҳодиса юз беради – шакл ясалишими ёки сўз ясалишими, деган мунозара, табиий равишда уни грамматика доирасида қараш лозимми ёки лексикологиянинг ўрганиш объекти бўлиши керакми, деган масалани ҳам келтириб чиқарган [2,3].

Лексик бирликнинг ўрганилиши борасида ўзбек олимларининг фикрлари ҳам салмоқли ўринга эга, десак хато бўлмайди. Маҳаллий олимларимизнинг тилшуносликнинг барча таркибий соҳаси сингари лексикология бўлимига ҳам қўшган хиссалари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бу борада, А.Ҳожиев, Ш.Раҳматуллаев, Ж.Буранов ва бошқа бир қанча тилшунос олимларимизни хиссаларини қайд этмасдан иложимиз йўқ. Жумладан, Э.Бегматов, А.Мадвалиев каби бир қанча олим ва олималаримиз таҳрири остида нашр этилган “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да лексик бирлик терминига нисбатан - “шакл ва маъно жиҳатидан бир бутун ҳолда текшириладиган мустақил маъноли сўз. Бундан ташқари тил қурилишининг лексик маъно англатувчи бирлиги” шаклида таъриф ифода этилган.[10] Лексик бирликларни ўрганишга бағишланган илмий изланишларда профессор Ш.Раҳматуллаев мазкур масалага мураккаброқ ёндашади. Олимнинг таъкидлашча, “Тил бирлиги сифатида лексема ифода ва мазмун жиҳатларининг бир бутунлигидан иборат. Туб сўз сифатида қаралувчи лексемаларда уларнинг ифода жиҳати бўлиб фонемалар хизмат қилади. Маълум товуш (ёки товушлар) лисонда лексеманинг ифода жиҳати бўлиб бириктирилгани учун лексема сегменти тил бирлиги дейилади” [8]. Мазкур бирликлар тадқиқоти бағишланган ишларда Н.Махкамов ва И.Эрматовлар: “Лексик бирлик - тилнинг лугат таркибига хос бирлик, тил қурилишининг лугавий маъно англатувчи унсуридир”, - деб номлашган [7, 64].

Лексик бирликлар кўп қиррали лингвистик бирликлар бўлиб, улар аксарият олимлар томонидан ками билан икки хусусиятга эга, дея таърифланади. Жумладан, дастлабки хусусияти *маъно* бўлса, кейингиси *шакл* ҳисобланади. Бу икки хусусият лингвистик мезонларга кўра, фонемаларнинг лугат таркибидан чиқариб юборилишига олиб келади, чунки улар ҳеч қандай маънога эга эмас, балки фарқловчи вазифани, коммуникатив ролни ва мулоқотда тил бирликларининг вазифасини бажаради: сўз ва морфемаларнинг мулоқотдаги вазифаси шуки, сўзловчи учун қўллаш тайёр бўлган тил бирлиги функциясини бажаради.

АДАБИЁТЛАР

1. Виноградов В.В. О формах слова. – Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1944, т. 3;
2. Гайгер Р.М. К вопросу о лексикализации деминутивов / Вопросы структуры и функционирования русского языка. Сборник. Вып.5. – Томск, 1984. – С.3-14.
3. Дурново Н.Н. Грамматический словарь. М., 1924. 2-е изд.: М.: Флинта, 2001.
4. Кузнецова О.Д. О понятии лексикализации. Лексикализация фонетических явлений в говорах // Вопросы языкознания. – Москва, 1978. -№2. – С.114.
5. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978. 48 б.
6. Маслов Ю.С. Введение в языкознание, изд. 1. М., 1975; изд. 2-е. М., 1987.
7. Махкамов Н., Эрматов И. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. –Т.: Фан, 2013. –Б. 64.
8. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини тизим сифатида ўрганиш масалалари. -Т.: “Университет”, 2007-й, 27-б.
9. Пешковский А.М. Понятие отдельного слова. – В кн.: Пешковский А.М. Методика родного языка, лингвистика, стилистика, поэтика. Л., 1925.
10. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. “Л” ҳарфи.
11. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове. – В сб.: Вопросы грамматического строя. М., 1955; Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. М., 1967.
12. Филатов М.В. Методика обучения иностранным языкам в основной общеобразовательной школе: Учебное пособие для студентов педагогических колледжей/ Серия «Среднее профессиональное образование». – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. – 416с.
13. Ҳожиев А. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент: Фан. 198, 315 б.
14. Cruse D.A. Meaning in Language. Mitthögskolan: 2002. -Pp. 24. <https://philarchive.org/archive/CRUMIL-2>
15. Hoey M. Lexical Priming: A New Theory of Words and Language. Routledge, 2005, -P 220.
16. Mel'cuk I., Wanner E., Towards a Lexicographic Approach to Lexical Transfer in Machine Translation. Machine Translation, Netherlands. Kluwer Academic Publishers, 16: 21-87, 2001
17. Sultonsaidova S., Sharipova O'. o'zbek tili stilistikasi:-T.: «YURIST-MEDIA MARKAZI» nashriyoti, 2009.-112 b.
18. Yule G. The Study of Language. 2016.
19. <https://glossary.sil.org/term/lexical-unit>
20. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/lexical-unit>

Аннотация: Мақолада лексика ва сўз ясашидаги мунозарали масалаларга тўхталиб, лексемалашувнинг мақомини аниқлашда ноаниқликлар мавжудлиги айтиб ўтилган эди. Лексемалашув жараёнида қандай ҳодиса юз беради – шакл ясалишими ёки сўз ясалишими, деган мунозара, табиий равишда уни грамматика доирасида қараш лозимми ёки лексикологиянинг ўрганиш объекти бўлиши керакми, деган масала кўриб чиқилди.

Таянч сўзлар: Лексик бирлик, лексема, фразема, ёзма ёки оғзаки матн, лингвистик бирликлар.

Аннотация: В статье затронуты спорные вопросы лексики и словообразования, а также отмечено существование неопределенностей в определении статуса лексемизации. Рассмотрен спор о том, что происходит в процессе лексемизации - образуется ли форма или образуется слово, должно ли оно рассматриваться естественно в рамках грамматики или должно быть объектом изучения лексикологии.

Ключевые слова: Лексическая единица, лексема, словосочетание, письменный или устный текст, языковые единицы.

Abstract: The article touched upon the controversial issues of lexicon and word formation, and mentioned the existence of uncertainties in determining the status of lexemization. The debate about what happens in the lexemization process - whether a form is formed or a word is formed, whether it should be considered naturally within the framework of grammar or whether it should be the object of study of lexicology was considered.

Key words: Lexical unit, lexeme, phrase, written or spoken text, linguistic units.

КОМПЬЮТЕР ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ҚУРАМЫ ХӘМ ТЕМАТИКАЛЫҚ ТОПАРЛАРЫ

Муртазаева Г. М.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Тил хәр түрлі сыртқы тәсірлер нәтижесінде өз алдына раўажланып бармақта. Өлбетте, бул тәсірлердин қатарына хабар орталығын хәм компьютер технологияларының тез пәт пенен раўажланыўын киритсек болады. Себеби, сол тараўлардың раўажланыўы тил билиминде арнаўлы бир лексикалық топарлардың пайда болыўына тийкар болмақта. Ал, өз нәўбетинде олардың тилдің улыўма лексикалық қатламына тәсири сезилерли болады, бунда тилдің әдебий хәм аўызеки стильдеги лексикалық қатламның өзгериси де көзге тасланады. Компьютер технологияларына байланыслы лексикалық-семантикалық топарларды изертлеў, олардың өзгешеликлерин анықлаў, тематикалық топарларға ажыратыў сыяқлы изертлеўлер хәзирги заман талаплары хәм зәрүриятлары менен толық сай келиўи арқалы актуаллығын дәлиллейди.

Хәзирги ўақытта Интернетте виртуал байланыс тийкарғы искерликке айланып, алдынлары бул сыяқлы мәселелер текғана жасларға байланыслы делинсе, соңғы жыллары дерлик хәмме жас қатламлары менен байланысып атыр. Мысаллар компьютер лексикасында инглиз тилинің сөз бирликлери көплиги анықланған:

Усы мүнәсибет пенен «Аралға өмир бағышла!» атамасында Өзбекстан Республикасы Президенти администрациясы жанындағы мәлимлеме хәм ғалаба коммуникациялар агентлиги тәрәпинен БМШтың Өзбекстандағы ўәкилханалары менен биргеликте шөлкемлестирилген онлайн конференция өткерилди («АРАЛҒА ӨМИР БАҒЫШЛА!» <https://t.me/erkinqaraqalpaqstan/76>).

Интернет пайдаланыўшылары байланысатуғын тил компьютер хәм хабар технологиялары, өзлеспелер, жаргон хәм аўызеки сөйлеў тилинің сөзлиги тараўларындағы атамалар комплекси болып табылады. Пүткил дүнья Интернет тармағындағы, улыўмаластырылған жағдайда, лексемалардың жүдә көп қурамын хабар технологиялары тарўының атамалары курайды, олар әдетде текғана дерек тилге бағдарланбайды, бәлки коннотатив қатламлар менен да ажыралып турады. Изертлеўдің дәслепки түсиниклерин талқылаў ушын биз Интернет байланысының тийкарғы қәсийетлерин гүзеттик хәм бақлаўлар алып бардық. Мысалы, компьютер лексемасының пайда болыўы менен сол сөздің өзи хәм оның структуралық бөлимлерин билдириўши көп санлы лексикалық бирликлердің қәлиплесиўине алып келди. Сол себепли хәм оның түрлі эмоционал хәм стилистикалық көркем өзгешеликлері бар. Олар қатарына төмендегилерди мысал келтирсек болады (қараң: Кесте-1.3.1):

1.3.1 – кесте. Компьютер лексикасының функционал өзгешеликлері

Инглиз тилинде атама	Функционал мазмұны	Қарақалпақ тилиндегі аўдармасы
Sound Blaster	сесли карта; саундбластер, бандура - компьютер;	Даўыслы-бластер, даўыслы-бандура
Enhanced Graphic Adapter	кеңейтирилген графикалық адаптер	Графикалық адаптер
Mother-board	компьютердың тийкарғы платасы	мазерборд, мазер, майнборд, майнда, анаборд
Laser printer	Лазер принтер	лазарь, лазер
Pentium	процессор Pentium	пенек, пентюх, пент

Көрип турғанымыздай компьютер лексикасының үлкен көлеми инглиз тилинен қарақалпақ тилине транслитерациялаў усылы жәрдеминде пайдаланылады. Деген менен айырым атамалардың толық хәм ярым калькалаў усылы жәрдеминде өзлестирілген вариантлары хәм ушырасады: mouse - тышқанша, motherboard – ана борд. А.А.Атабекова компьютер лексикасы хақында былай пикир жүритеди: «...Интернет хәм бир миллет, хәм турлі мәмлекет пенен тил системалары арасында лингвистикалық көнликпелер, сондай-ақ ресурслардың избе-изликте бөлистирилиў қуралына айналған. Буннан келип шығып, лингвистикалық системалардың тең емеслиги хәм бир тилдің басқасы менен жутып жиберилиўи мүмкин» [1:45].

Компьютер лексикасын тематикалық топарларға ажыратыўдан алдын, оларға тәрийп берген макул деп есаплаймыз. Дәстүрий қәлиплескен түсиникке көре, темалық топарлар - бул лексикалық бирликлердің арнаўлы бир темаға байланыслы колланылатуғын бирликлер болып табылады. Темалық топарлар бул лексикалық бирликлердің интеграцияласыўының негизинен келип шығады, бул топардағы шөлкемлескен сөз бирликлеринин денотатлары болған реал барлық предметлеринин байланыслары есапқа алынады [2]. Темалық топарлар текғана сөзлердің байланыслары, бәлки номинацияланған предмет хәм хәдийселердің экстралингвистикалық байланысларын да белгилеп береді. Сөзлердің бирлесиўи ушын тийкар болып бул байланысларды сәўлелендириўши сөздің

ассоциациялары хызмет етеди. Темалық топарларға киретуғын сөзлер бирдей түрдегі жағдай ямаса бир тема менен бирлестирілген болады. Нәтийжеде, темалық топарларды ажыратуыдың критериясы оның элементлери ортасындағы мүнәсибетлердің тилден сыртдағы факторлар менен тийкарланғанлығынан ибарат. «Мысалы, сөз белгилерининң тәртіпке салынған курамынан ибарат болып, лексикалық-семантикалық майданнан айырықша есапланады, темалық топар сөз белгилери менен анықланыуы материаллық ямаса идеал денотатлардың жыйналмасы болып табылады. Бул оның ағзалары ортасындағы мүнәсибетлердің хәр қыйлы болыуы ямаса улыўма болмаслығын аңлатады» [3]. Яғный, бир тема дөгерегинде топланған сөз бирликлери оның курылысы яки басқа да өзгешеликлерине қарамастан, бир тема шеңберинде комплекст жәмленіў.

Компьютер лексемаларының тематикалық топарларға бөлиніў лексемалардың хәр бирининң мәнисин ашыўға жәрдем береді, олардың қатарындағы синонимлер, антонимларды ажыратып көрсетеді, компьютер лексемаларының семантикасы болса көрип шығылып атырған ҳәдийселердің стилистикалық вариантларын ашып береді. Әлбетте, бул классификация даўамында компьютер лексикасының басқа тараўлар менен хәм тығыз байланысқанлығын кориўимиз мүмкин, айне сол өзгешеликти есапқа ала отырып, биз компьютер лексикасын төмендегі тематикалық топарларға бөлемиз: кәсип, мифологиялық қахраманлар, тарийх, дин, хайўанатлар дүньясы, атақлы атлар (қараң: Кесте 1.3.2).

1.3.2 – кесте. Компьютер лексикасының тематикалық топарлары

Тематикалық топар	Атамалар
кәсип	Admin, alcoholic, asthmatic, ban-maker, wizard, vir-maker, security-audit, copywriter, analytic
мифологиялық қахраманлар	Zeus framework, medusa protocol, phoenix protocol, Cerberus firewall, Odyssey OS, Atlas Cloud Service
тарийх	Enigma Machine, Bletchley Park, Turing test, Colossus Project, Ada Programming Language, History API
дин	Scripture Database, Sanctuary Server, Divine algorithm, Prophet Protocol, Hierarchical structure, Virtue Validation
хайўанатлар дүньясы	Firefox, FoxPro, Python, Anaconda, Viper, Tigergraph, TigerLake, Tiger VNC, Linux Penguin, Tux, Penguin Computing, Jaguar Land Rover, Jaguar, Apache Jaguar
атақлы атлар	Google search, Google chrome, Google workplace, Microsoft Windows, Microsoft office, Microsoft Azure, Apple iPhone, Apple Macbook, Apple watch, Amazon web services, Amazon Prime, Amazon echo, Facebook messenger, Facebook marketplace, meta (Facebook), Ada Programming language, Turing Test, Moore's Law, Gate's Foundation, Berners-Lee Protocol, Linus Torvalds

Белгили бир ҳақыйқатлықты сәўлелендириўши хәр қандай тил, бул жағдайда, компьютер лексикасы ямаса оның структуралық бөлеклери тек мәлим бир контексттиң айырықша өзгешелигин билдириўши лексикалық қатламның сондай бөлими есапланады. Яғный, инглиз тилиндегі бул терминлар тек ғана инглиз тилинде сөйлеўшилерге түсиникли болыуы мүмкин, ал басқа тилли сөўшилер бундай атамаларды хәм қолланыўда хәм қабыл етиўде қыйыншылықларғы ушрайды.

Терминнің мәниси профессионал тараў түсиниклери менен байланыслы, әлбетте бунда терминлер арнаўлы бир профессионал искерлик орталығында ғана қолланылыў ғактында жүз береді [4]. Деген менен, көплеген терминлер арнаўлы орталықта туўылып, сол орталықта аз мүддет қолланыўда болып, кейинрек тар шеңбердегі пайдаланыўдан кең тутыныў дәрежесине шығады, бул болса терминологиялық түсиниктиң өзгешелигинде сәўлесин таўмай қоймайды. Әлбетте, хәр бир лексикалық бирлик сыяқлы ғакыт өтиўи менен термин болса өзининң профессионал белгилеринен бир бөлегин жоғалтады. Мәселен, “Admin” сөзининң мәниси улыўма сөзлик тәрийпинде «инсан искерлигин шөлкемлестириў, қадағалаў» маркери келтириледі: **Admin (noun)** organization tasks; arrangements and tasks needed to control the operation of a plan, an organization, a person's activities, etc.; **admin (noun)** person; a person who is in charge of the operation of a network of computers, a website, a group of computer users etc.; and is able to make changes to it; **admin (adjective)** relating to arrangements and tasks needed to control the operation of a plan, an organization, a person's activities, etc.; [5:58].

Компьютер атамасы ретинде қолланбастан алдын, бул лексикалық бирлик шөлкемлестириўши мәнисинде қолланылған болса, кейиннала ол «бир қанша компьютер қолланыўшыларын шөлкемлестириўши» мазмунында ислетилген. Яғный, лексикалық бирликлердің дерлик хәммеси қолланыў функциясы туўры келген жағдайда термин статусын алыуы мүмкин, ал терминлер хәм ғакыт өтиўи менен әпиўайы лексикалық бирлик сыпатында хәм қолланылады (Қараң: сүўрет 1.3.1).

1.3.1-сүўрет. Лексикалық бирлик хәм атама айланысы

Қолланыўдағы түсиндирме сөзликлерде, лексикалық бирликлер арнаўлы сөзликлерде қандай берілген болса, сол форма хәм мазмунда келтириледі. Бул атама менен белгиленетуғын түсиник болса заманағөй инсан ушын әдетий күнделикли қолланылыўшы сөз сыпатында қабыл етиледі, яғный кейиншелли ол илимий, техникалық ямаса профессионал атама ретинде есапланбайды.

Н.С.Насруллаева өзиниң илимий жумысында “компьютер ҳам интернет жаргонларының тематикалық топарлар”ын төмендегише үйренген: 1) компьютер үскенелерине тийисли жаргонлар: ингл.: *system block; winchester; computer mouse; mother board; disk*; ўзб.: *бандура; аппарат; банка; тачка; арқон; боғлағич; ўтказма; чўнтак; дисковод; каламуш; лампа; она; қўймоқ; мия; тош* х.т.б.; 2) программалық ҳам аппарат тәмийнатына тийисли жаргонлар: ингл. *glitch; Scratch; Python; browser*; ўзб.: *чўнтак; илон; қомат; апка* х.т.б.; 3) компьютер пайдаланыўшыларына тийисли жаргонлар: ингл.: *Turbo-Pascal; hacker; samurai; script kiddie; noob*; ўзб.: *юзер, усер; хакер; самурай; чойнак; хатчўнчи; зўравон*; х.т.б.; 4) компьютерда ислеў барысына тийисли оид жаргонлар: ингл. *Dogwash; bug; ban, hung*; ўзб. *дурдос; стервер; терма; бузғунчи; қотма; глюкало* х.т.б.; 5) компьютер вирусларына тийисли жаргонлар: ингл.: *Trojan horse; worm*; ўзб.: *қўнғиз, қурт; чувалчанг; гижжжа; троян* х.т.б.; 6) компьютер ойынларына тийисли жаргонлар: ингл.: *invalid device; cheater; gameover; noob*; ўзб.: *инвалид – ногирон; гамове; чўнтак; нуб – тажрибасиз ўйинчи; чипер* х.т.б.; 7) компьютер фирмаларына тийисли жаргонлар: ингл. *San Microsystems Computer Corporation, MicroSoft, IBM, Hewlett Packard*; ўзб. *Сантехника; Некрософт; Бума; Плацкарт* х.т.б.; 8) жәхән тармағына тийисли жаргонлар: ингл.: *Mail storm; M8 – mate; 2nite – tonight; G2G; Share; Save; Report*; ўзб.: *тўр; халта, калта* х.т.б. [6:148]. Илимпаз компьютер лексикасын ҳам интернет жаргонларын 8 темалық белги бойынша классификациялаған, бунда автор көбирек атамалардың сөз жасалығ өзгешеликлерин итибар қаратқан. Изертлеўши бул тематикалық топарларды қәлиплестиргенинде хабар технологиялары тараўының терминологиясын лексикалық-семантикалық усыл тийкарында жасалған терминлерди мотивлениў принципларына бола ажыратқан. Д.С.Сайидқодирова өзиниң “Инглиз ва ўзбек тиларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи” атлы илимий жумысында интернет терминологиясын төмендегише тематикалық топарларға бөледі: 1) Гиперилвалар номлари; 2) Ҳисоб ёзувлари номлари; 3) Компьютер вируслари номлари; 4) Интернет хизмат турлари номлари; 5) Манзил номлари ва доменлари номлари; 6) Интернет хизмат турлари номлари; 7) Интернет протоколлари номлари; 8) Тармоқдағи алоқа номлари; 9) Компьютер мосламалари номлари; 10) Дастурий ва аппарат таъминоти номлари [7:140]. Биз усыныс етип атырған классификацияда атамалар лексикалық-семантикалық мазмунына тийкар ажыратылды, яғний жоқарыда атап өткенимиздей түрли кәсиплерге байланысly топар, мифологиялық қаҳараманлар атларынан туратуғын топар, тарийхый тулғалар яки ҳәдийселер менен байланысly атамалар топары, диний түсиник ямаса атамаларды өзинде қамтыйтуғын топар, ҳайўанатлар дўньасы топары, атаклы атлар топар сыяқлы киши топарларға бөлинді. Сол ажыратылған тематикалық топарлардың ишинде мифологиялық белгилер менен байланысқан компьютер лексикасы көбирек программа, жойбар ямаса технологияларды атаў ушын қолланылған. Бунда кәсип ийелери мифологиялық номинация менен бирге атамаларға мифологиялық қаҳарманлардың қәсийетлери ҳам сол дәретилген дәстүр, үскенелерге эпик ямаса айырықша белги беріў ушын ислетиледи. Мине сондай атамаларға мысаллар:

Zeus Frame - Зевс Олимптың жоқары қудайы ҳам ҳүкимдары болған грек мифологиясынан алынған қаҳарман, компьютер лексикасында веб-қосымшаларды ислеп шығыў ушын фреймворк атамасы;

Medusa Protocol - Грек мифологиясы менен байланысly болып, Медуза Гаргонаның шашлары жыланлардан өрилген болып, қорғаныў әсбабы сыпатында қолланған. Хабар технологиясы тараўында қорғаныў ҳам шифрлаў баянламасы (протокол) атамасы есапланады;

Phoenix Project - күлден қайта жаралған мифологиялық қус Феникс пенен байланысly атама болып, бунда мағлыўматлар системасын қайта тиклеў ямаса қайта шөлкемлестиріў жойбарының номинациясын белгилейди;

Odyssey OS - әйемги грек эпикалық дәстанындағы Одиссей қаҳарманы менен байланысly, операцион система ямаса платформа атамасы болып табылады. Тарийхый тулғалар яки ҳәдийселер менен байланысly тематикалық топар атамалары белгили бир дәрежеде хабар технологияларының тарийхы менен ҳам тығыз байланысly деп айтсақ та болады. Себеби, сол берилген атамалар ҳәзирги ўақыттағы компьютер технологияларының заманағой үскенелерине қарата қолланылмақта, мәселен:

Enigma Machine/Protector – Екинши жәхән урысы ўақтында немис әскерлери тәрәпинен қолланылған шифрлаў машинасының аты. Ҳәзирги ўақытта профессионал лицензиялаў ҳам қорғаў системасы файлларды қорғаўшы зәрүр қурал болып табылады. Windows программалық тәмийнатында қолланылады;

Turing Test – Алан Тьюринг тәрәпинен ислеп шығылған тест болып, ол машинаның инсан ойлаўына еликлеў қәбилетин баҳалаў ушын тест есапланған. Ҳәзирги ўақытта бул атама жасалма интеллектта мағлыўматларды баҳалаў ушын ислетилетуғын термин болып табылады;

Ada Programming Language – Ада Лавлейс тарийхта Чарльз Бэббиджтың механикалық компьютер менен ислеген биринши программист. Оның атына программаластырыў тили аталған. Солай етип, инглис ҳам қарақалпақ тиллериндеги компьютер лексикасының тематикалық классификациясындағы өзгешеликлер еки мәмлекеттиң социал-мәдений, тарийхый ҳам диний айырмашылықларын геўделендиреди. Инглис болсын яки қарақалпақ тили компьютер лексикасы профессионал емес тараўдың реалияларын сәўлелендириўши сөзлер екенлиги дәлилленди, сол барлықты жақты түсинген профессионаллар менен бир қатарда эпийайы компьютер пайдаланыўшылары ҳам түсиниўине негиз жаратады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Атабекова А.А. Лингвистический дизайн Web-страниц (сопоставительный анализ языкового оформления англо- и русскоязычных Web-страниц). – М.: изд-во РУДН, 2003. – С.45.

2. Герд А.С. Еще раз о значении термина // Лингвистические аспекты терминологии. Воронеж, 1980.
3. Полевые структуры в системе языка, 1989: 31
4. Кадирбекова Д.Х. Инглизча-ўзбекча ахборот технологиялари терминологияси ва лексикографик муаммолари: филол.фан.док.дис. –Т., 2017. – Б. 244
5. Лемов, А.В. Система, структура и функционирование научного термина. - Саранск: Изд-во Морд, ун-та, 2000. –С.58.
6. Насруллаева Н.С. Ўзбек ва инглиз тилларида компьютер ва интернет жаргонларининг чоғиштирма тадқиқи: филол.фан.бўй. фалса...док.дис. – Самарқанд, 2021. – Б. 148
7. Сайидкодирова Д.С. Инглиз ва ўзбек тилларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи: филол.фан.бўй. фалса...док.дис. – Тошкент, 2018. – Б. 140
8. Словарь компьютерного жаргона [Электронный ресурс]. URL: <http://lib.deport.ru/sl-ovar/computer.html>.
9. Crystal, D. Language and the Internet. Cambridge, 2001. P. 10.
10. <https://dictionary.cambridge.org/ru/admin>

Резюме: Ушбу мақолада компьютер технологиясига тааллуқли лексик-семантик гуруҳлар, уларнинг фарқлари ва мавзулар гуруҳларига бўлиниши таҳлил қилинади. Ушбу таҳлил компьютер лексикасининг умумий ва мақсадли фарқларини, унинг ассимиляциясини очиб беришга ёрдам беради. Бугунги кунда вақти-вақти билан бу каби атамаларнинг лексикаси қўпчилиқнинг сўз захирасига, оммавий ахборот воситаларининг кундалик ва мавзулар тузиш усулидаги ижтимоий алоқасига айланмоқда.

Калит сўзлар: мавзулар тўплами, лексик бирлик, атама, функционал фарқ, транслитерация.

Резюме: В данной статье анализируются лексико-семантические группы, связанные с компьютерными технологиями, их различия и деление на тематические группы. Данный анализ помогает выявить использование общих и специальных особенностей компьютерной лексики, ее усвоение. Сегодня лексика таких терминов постепенно становится частью лексики коренного населения, средств массовой информации, социальной коммуникации в повседневной жизни.

Ключевые слова: набор тем, лексическая единица, термин, функциональное отличие, транслитерация.

Summary: This article analyzes lexical and semantic groups associated with computer technologies, their differences and division into thematic groups. This analysis helps to identify the use of general and special features of computer vocabulary and its assimilation. Today, the vocabulary of such terms is gradually becoming part of the vocabulary of the indigenous population, the media, and social communication in everyday life.

Key words: set of topics, lexical unit, term, functional difference, transliteration.

ERKIN VOHIDOV LIRIKASIDA SHE'RIY TURKUMLAR

Baltayeva Z.SH.

Qoraqalpoq Davlat universiteti

XX asrning 70-80 yillarida ijtimoiy hayotda katta o'zgarishlar, aniqrog'i oshkoralik tizimi hayotimizga kirib keldi. Buning ta'sirida nafaqat ijtimoiy hayotda, balki adabiyot qolaversa, she'riyatda ham tub burilishlar sodir bo'ldi... Adabiyotimizda, ya'ni she'riyatda ham intellektual va voqeaband she'rlar taraqqiyot yo'nalishiga kirib bordi. Oldinlari Erkin Vohidov ijodida nafis lirika, insonni hayajonga soluvchi o'ynoqi she'rlar, g'azallar mustahkam o'rin olgan bo'lsa, bu davrga kelib voqeaband, xalq donoligi va rivoyatlari asosida yaratilgan she'rlari paydo bo'ldi. Jumladan, «Donishqishloq latifalari» turkum she'rlarida buni yaqqol guvohi bo'lishimiz mumkin. Unda shoir xalqning soddaligini, ishonuvchanligini kuyunib tasvirlaydi. Biroq kitobxon uni o'qib hayotiy voqealardan ta'sirlanib kuladi. Keyin esa chuqur o'yga toladi. Aslida, Matmusa o'zining soddaligidan "g'ururlanib", boshqalar uchun "ermak"ka aylangan, bundan zarracha ham o'ng'aysizlanmaydigan, haqiqatda esa o'zining fojiasini anglamayotgan, o'zligini yo'qotib borayotgan ODAM ekanini tushunib yetadi. Anvar Obidjon ta'kidlaganidek: "Kuldirish oson emas, kulgini ko'ngli tor, ichi qora kimsalarning inijliklaridan, malomatlaridan asrash undan-da mushkul. Bundaylar "Donishqishloq latifalari"ni miyig'ida sal iljayganicha o'qib, oxirida birdan tumtayadi: bular qanaqa odamlar bo'ldiykin, biri poezdga chiqayotib kalishini perronga yechib ketsa, biri juni o'sgan echkisini sataroshxonaga yetaklab boradi, biri minorani teskarisiga qazilgan quduq debo'ylasa, boshqasi chivinga qopqon qo'yadi. Bu o'z xalqini masxaralash-ku, o'z millatini olamga sharmanda qilish-ku! Nima, bu shoir o'zbekni shunchalar ahmoq deb o'ylayaptimi? Vatandarparvarlik qani? Hamiyat qani? Afsuski, ba'zan bunday doshnomlar o'zini adabiyotning bilimdoni deb biluvchi, hatto o'zi birovlarini kuldurish bilan tirikchilik qilib yuruvchi ayrim "chiranchoq elsevarlar"ning tilidan ham yangrab turadi. Mundoq qaraganda, shuning o'zi ham bir hajv, shuni so'zlagan kimsaning o'zi o'zbekni boshqa millat vakiliga hajvga hajv sifatidaqaray olmayotgan torfikr odam qiyofasida namoyon etib turibdi" [1].

Donishqishloq latifalari, Matmusaning hazil (tagi zil) qilmish-qidirmishlari! Dostonlardagi ravonlik, roviyning g'aroyib rahnamoligi, she'rxonni suyb-ardoqlab voqealar ichiga yetaklashi... O'ylab ko'rilsa, osondek tuyulgan she'r, g'azal, dostonlar mag'zida olam-jahon murakkablik yashiringanligini his qilasisiz", – yozadi professor A.Rasulov.

O'zbek xalq o'g'zaki ijodida Nasriddin Afandi o'z o'rni ega donishmand obraz hisoblanadi. Turli xalq va millatga mansub bo'lsa-da, Aldarko'sa, Mirali, mulla Mushfiq kabi donishmandlik obrazlari ham mavjud. Bir so'z bilan aytganda, E.Vohidov Matmusa timsolida o'zbek she'riyatida Afandining yangi modelini, ya'ni zamonaviy ko'rinishdagi obrazini yarata oldi. Xalqning achchiq iztiroblarini, dard-u alamlarini kulgili voqealar asosida ifodalashga, haqiqatni baralla kuylashga xoslangan obraz. Bosh qahramon Matmusa obrazi orqali shoir o'sha davr ijtimoiy hayotidagi ayrim «bilimdon» odamlarning taqdir taqozosi bilan davlat boshqaruv markazlariga kelib qolishi va asossiz topshiriqlari natijasida xalqning aziyat chekishi mohirona tasvirlagan. Haqiqatan latifalar nihoyatda kulgu qo'zg'atuvchi kitobxonning ichki dunyosi va

tuyg'usini uyg'otish jihatidan ahamiyatlidir. Bunday qarasangiz o'quvchi kitobxonni qah-qah solib kulishiga asos bo'luvchi latifalardir. Ammo har bir latifaning zamirida o'z davrining yutuq va kamchiliklari yumorga o'rab beriladi. Shoirning o'zi latifalar haqida shunday degan edi: —Donish qishloq latifalarini o'qib hamma kuladi. Vaholanki men ularni alam bilan yozganman, - deydi shoir. — Aql idrokka zid, teskari ishlarimiz el boshiga kulfat va uqubatlar keltirib yotgani sir emas-ku.

Turkumning ilk she'ri «Matmusaning qishlog'i» deb atalib, bu she'r turkumning asosiy qahramoni bo'lgan Matmusa yashaydigan Donishqishloq haqidagi umumiy tasavvurni beruvchi turkumning kirish qismi deyish mumkin.

Kitob bo'lar ta'rifi, Donishqishloq ahlidan
Yozsa ming bir sahifa. Tinglang uch-to'rt latifa [2]...

E.Vohidov o'zbekona odob-axloq, oddiqlik, mehmondo'stlik, mehr-oqibatni tasvirlash zamirida, insonlar orasida ichki dunyosi tashqi dunyosiga mos bo'lmagan kimsalar borligini ham eslatadi. Bu orqali shoir aql idrokka qarshi, teskari ishlar el boshiga uqubat va kulfatlar keltirishini aytib o'tmoqchi bo'lgan. Dastlab Matmusaning qishloqdoshlarining ahvoli shunday tasvirlaydi:

“Jo'yak tortib tomiga, Yuz qop ganchni bir yo'la
Makka ekan o'shalar. Suvga qorgan u yerlik.
Kalishini perronga Echkini sartaroshga
Tashlab ketgan o'shalar. Olib borgan u yerlik”.

Dostonning “Matmusaning uylanishi” deb nomlangan qismida Matmusaning yangi xotini atiga uch oy ichida farzand ko'rgani kulgilidek tuyulsada, ammo uning tagzamirida besh yillik davlat rejalarini uch yil ichida bajarishga undagan “davlat amaldorlari”ning balandparvoz hayqirig'i yotadi. Xalqimizning og'ir mehnatlari ortidan kimlardir shon-shuhratga ega bo'lganini shu she'r zamiriga singdiradi. She'r yakunida shoir:

Alqissa shu – ba'zida Shunday bo'lib qoladi –Birov qilib mehnatni,
Birov obro' oladi, – deya xulosa yasaydi.

Bulardan tashqari minorani “teskari turib qurilgan quduq”ga, temir yo'lni esa “tayyor turgan narvon”ga o'xshatganlar. “Pashshaga sopqon otgan” va “chivinga qopqon qo'ygan” dono xalqdan Matmusadek donishmand chiqishi tabiiy hol.

Turkumdagi «Matmusaning qalpog'i», «Matmusaning lagani», «Qiziquvchan Matmusa», «Matmusaning mehmondo'stligi», «Matmusa va o'g'rilar» kabi she'rlar yumorga chulg'angan bo'lib, ularda qalpoqni yuvgan Matmusaning pirovardida o'sha qalpoqni ichkilik haqiga berib ketishi, yangi bo'yalgan simyog'och va uning tepasiga yopishtirilgan qog'ozdagi yozuvni o'qiyman, deya simyog'ochga chiqib, yangi kiygan ishton-ko'ylagini bo'yoq qilishi, o'zi qutqargan shaharlikni o'z galstugidan daraxtga osib, quritib qo'yishi, uni talagan o'g'rilarning ovozi chiqmasligi uchun chalgan karnaylari bilan to'yldagi chalingan karnayni adashtirib qo'yishi kabilar shular jumlasidan.

Shoirning “Matmusaning lagani” she'riy latifasi ko'proq har bir ishning oqibatini o'ylaydigan, biror ishni boshlamasdan oldin uni foyda-ziyonini hisob-kitob qilib bosh qotiradigan, shuning uchun hech bir ishni boshlay olmaydigan ehtiyotkor odamlarning xatti-harakatlaridan so'zlaydi. Xayrli yumush boshlashda qo'rqmasdan Ollohga tavakkal qilish ham yomon emasligini uqtirmoqchi bo'ladi shoir.

Mashoyixlar gapi bor Nima qilsam ekan deb,
Ish ko'zini bil, degan. Bir dam o'yg'a toldi u.
Har yumushda ertaning So'ng laganni sindirib,
Hisobini qil, degan. Chigalatib oldi u.

Aql-idrokka zid, teskari ishlarimiz el boshiga kulfat va uqubatlar keltirib yotgani sir emas-ku. Kosasi teskari qurilgan charxpalaklar kammi? Bir pardani tutgancha qolavergan, bir xil ohangni qo'ymay chala bergan matmusalar ozmi? O'zimiz yaratgan qoliplarni tandirday kiyib olib, yo'lni ko'rolmay, osmonga qarab ketayotgan hollarimiz yo'qmi? Bular kulgili ishlarmas, achinarli, ofatli hodisalar” [3, 43].

She'riy turkumdagi “Matmusaning uylanishi” deb nomlanuvchi she'riy latifasi bundan 40-50 yillar oldin yozilgan bo'lsa-da, bugungi kun hayotidan so'zlaydi go'yo. Jamiyatimizdagi ayni haqiqat bo'lgan telefon, ijtimoiy tarmoqlar rivoji samarasi o'laroq yigit va qizlarimiz boshqa davlatlardan, shaharlardan o'zlari tanimagan, bilmagan insonlar bilan tanishib oila qurib aldanib qolayotganlari ham yo'q emas. «Yaxshi qiz mahalladan, ortmaydi», degan iboralar hali ham o'z kuchini yo'qotgani yo'q. Albatta ularga shu latifani o'qishni tavsiya etgan bo'lardim.

Safar qildi MatmusaOlisdagi shaharga.
Ul shaharda yo'liqdi Bir hur pari-paykarga.
Bo'ydoq edi Matmusa,Uzoq turmay o'ylanib, Qishlog'iga qaytdi u
Ul sanamga uylanib.
Hay'atlarda kekkayib, Yayrab yurar Matmusa.
Biz undiq, biz mundaq deb
Sayrab yurar Matmusa.

«Tandir kiygan Matmusa» sarlavhasi ostida berilgan hajviy she'rda ijtimoiy voqelik chuqur mantiq, teran falsafiy mushohadalar bilan berilgani kitobxonni o'ziga jalb etadi. Jamiyat rivoji va taraqqiyotiga to'siq bo'lguvchi johillik, uning salbiy oqibatlari mohirona tasvirlangan.

Kengashildi, o'ylandi, Eshagiga Matmusa,
Mindirildi oxiri Matmusaga tandiri.

Mazkur misralarda nafaqat Matmusa, balki u yashayotgan jamiyatdagi insonlarning fikrlash tarzi ham aks etgan. Bu

holat yuzasidan shoir quyidagicha xulosa qiladi:

Ayo do'stlar, adashgan,
Matmusadek o'zimiz

Bir mo'mindan kulmaylik.
Tandir kiygan bo'lmaylik!

“Hajviyot Erkin Vohidov uchun keng kitobxonlar davrasi, turli sinf vakillari bilan, xalq bilan muloqotda bo'lishning bir vositasi bo'lib xizmat qilgan”. Shunday ekan, o'zbek adabiyoti va ma'naviyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan atoqli shoir va adib, taniqli davlat va jamoat arbobi, O'zbekiston Qahramoni Erkin Vohidovning boy ijodiy merosi vorislarimiz bo'lgan kelajak yosh avlodni vatanga muhabbat va sadoqat, milliy va umumiyinsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash borasida katta ahamiyatga egadir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Erkin Vohidov yaratgan she'riy turkumlarda voqelik yaxlit holatda tasvirlangan. Bu turkumlarning Kanada, Kavkaz, Donishqishloq kabi nomlaridanoq seziladi. Inson va borliqning yaxlitligi ham she'rlardagi lirik qahramonlarning o'zi harakatlanayotgan muhitga munosabatlarida o'z ifodasini topgan. Turkumning asosiy mavzusi, g'oyasi, xarakterli jihatlari, matnning subyektiv tashkil etilishi, kompozitsiyasi, mavzu dinamikasi va xronotopi kabi jihatlari yaxlitlikning mavjudligi uning turkum ekanligining yaqqol isboti bo'la oladi. Bu jihatlarning amaliy ifodasi Erkin Vohidov she'rlarida o'z ifodasini topgan deya to'la ishonch bildirishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Obidjon A. Kulgu – ochiqko'ngillik guvohnomasi. Erkin Vohidovning “Tabassum” to'plamiga so'zboshi. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/erkin-vohidov-donishqishloq-latifalari.html>
2. Vohidov E. Donishqishloq latifalari. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/erkin-vohidov-donishqishloq-latifalari.html>
3. Erkin Vohidov. Qalb sadoqati. Asarlar. 5-jild. – Toshkent. “Sharq”. 2018. – B.243.
Erkin Vohidov lirikasidagi sheberlik cikllari

Annotatsiya: Bul maqalada Erkin Vohidov doiretiwshiliginde Matmusa obraziniń ózine tánligi, "Danis awıl latifalari" shıǵarması analizi, Erkin Vahidov dóreitiwshilik miyrasınıń jas áwladtı watanga muhabbat hám sadıqlıq ruwxında tárbiyalaw baǵdarındaǵı áhmieti haqqında atap ótilgen.

Tayanish sóz: lirikalıq cikl, kúlki motivi, Nasriddin Afandi, danishmand, yumor, jayaw, watanga sadıqlıq ruwxı.

Erkin Vohidov lirikasida she'riy turkumlar

Annotatsiya: Mazkur maqolada Erkin Vohidov ijodida Matmusa obrazining o'ziga xosligi, "Donish qishloq latifalari" asari tahlili, Erkin Vohidov ijodiy merosining yosh avlodni vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash borasidagi ahamiyati haqida ta'kidlangan.

Kalit so'z: lirik turkum, kulgi motivi, Nasriddin Afandi, donishmand, yumor, jo'yak, vatanga sadoqat ruhi.

Поэтический цикл Эркина Вахидова

Аннотация: В данной статье освещается своеобразие образа Матмусы в творчестве Эркина Вахидова, анализ произведения «Деревенские анекдоты мудрости», значение творческого наследия Эркина Вахидова в воспитании молодого поколения в духе любви и верности Родине.

Ключевые слова: лирический ряд, мотив смеха, Насриддин Эфанди, мудрец, юмор, борозда, дух верности Родине.

Poetry series in the lyrics of Erkin Vahidov

Abstract: This article highlights the uniqueness of the image of Matmusa in Erkin Vahidov's work, the analysis of the work "Wisdom village anecdotes", the importance of Erkin Vahidov's creative heritage in educating the young generation in the spirit of love and loyalty to the motherland.

Key word: lyrical series, motive of laughter, Nasriddin Efandi, wise man, humor, furrow, spirit of loyalty to the motherland.

TARJIMADA PRAGMATIKA TUSHUNCHASI, ULARNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Tursunbaev B. T.

Nukus davlat pedagogika instituti

Kirish. Tarjima tushunchasining ma'nosi juda keng, chunki «Tarjima nima?» degan savolga turli soha vakillari turlicha javob berishadi. Bir kishi tarjimani bir tilda yozilgan kitobni ikkinchi tillga o'girish desa, boshqa bir kishi uni bir tilda bayon qilingan fikrni o'zga tilda so'zlovchi kishilarga tushuntirib berishdan iborat deb biladi. Uchinchi bir kishi fikricha esa, kinofilmlar ham tarjima qilinadi, demak tarjima bu bir tilda rol ijro etayotgan aktyorning nutqini ikkinchi uchinchi va hokazo tillarga o'girish demakdir. Tarjima to'g'risida bildirilgan yuqoridagi mulohazalarning barchasida jon bor. Chunki ularning har biri tarjimani bir tomondan ta'riflab, bu haqdagi umumiy tushunchani to'ldirishga xizmat qiladi. Demak, tarjima - ko'p sohali, sertarmoq, murakkab faoliyat. Tarjima insoniyat faoliyatining eng qadimiy turlaridan biri bo'lib, u tufayli biz insoniyat taraqqiyoti tarixini barcha tafsilotlari bilan ochiq- oydin tasavvur etamiz. Tarjima xalqlar o'rtasidagi do'stlik, qardoshlik va hamkorlik manfaatlariga, ular o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, ilmiy, madaniy va adabiy aloqalarning kengayishiga xizmat qiluvchi qudratli quroldir. Tarjima turli xalqlar adabiyotlarining o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri jarayonini tezlashtiradi. Tarjimaviy asarlar tufayli kitobxonlar jahon adabiyoti durdonalaridan bahramand bo'ladilar, ularning estetik tuyg'ulari oshadi, didlari o'sadi, ularda go'zal narsalar haqida tushunchalar hosil bo'ladi. Tarjima tillarning kamoloti uchun zaruriy vosita sifatida, ularning rivojlanish sur'atini jadallashtiradi, lug'at boyligini oshiradi va takomillashtiradi. Tarjima inson ma'naviy hayotini boyitadi, ona tilining imkoniyatlarini kengaytiradi, uni serjilo qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metod. Tarjima va pragmatika tushunchalari o'zaro bog'liq, ammo ular turli sohalarida ishlatiladi. Keling, har birini alohida ko'rib chiqaylik va ularning o'zaro bog'liqligini tushunishga harakat qilaylik. Tarjima - bu bir tildagi matn yoki nutqning boshqa tilga o'zgartirilishi jarayonidir. Tarjimaning maqsadi, odatda, asliyatdagi

ma'lumotni, fikrni yoki tushunchani boshqa til va madaniyatga mos ravishda etkazishdir. Tarjimada ikki asosiy jarayon mavjud: **so'zma-so'z (literal) tarjima**: Bu usulda asliyatdagi har bir so'z yoki ibora to'g'ridan-to'g'ri boshqa tilga o'giriladi; **eslatma yoki kontekstga asoslangan tarjima**: Bu usulda tarjimon matnni aniq tushunishga harakat qiladi va maqsadli tildagi madaniyat va til tizimi bilan moslashtiradi. Tarjimaning muvaffaqiyatli bo'lishi ko'pincha tarjima qilinayotgan matnning kontekstini va madaniyat farqlarini hisobga olishga bog'liq.

Pragmatika - bu tilning ijtimoiy va kontekstual jihatlarini o'rganuvchi lingvistika sohasidir. Pragmatika sohasida til va nutqning real hayotdagi foydalanishi, ya'ni qanday qilib va nima maqsadlarda so'zlar ishlatilishi, qanday ijtimoiy vaziyatlarda til normalari o'zgarishi o'rganiladi. Pragmatikadan foydalanish tilning to'g'ri va samara beruvchi tarzda ishlatilishiga, tilni tushunishda madaniyat va kontekstning roliga alohida e'tibor qaratadi.

Tarjima va pragmatika o'rtasidagi bog'liqlik asosan tilning kontekstual va ijtimoiy jihatlarini hisobga olish zaruriyatida namoyon bo'ladi. Tarjimon faqat so'zlarning ma'nosini tarjima qilish bilan cheklanmaydi, balki matnning pragmatik ma'nolarini, nutqning ijtimoiy va madaniy kontekstini ham inobatga olishi kerak. Boshqacha aytganda, tarjima faqat lingvistik jihatdan to'g'ri bo'lishi emas, balki pragmatik jihatdan ham o'rinli va mantiqiy bo'lishi kerak. Masalan, ingliz tilidagi "Could you pass me the salt?" (Iltimos, tuzni berasizmi?) iborasi pragmatik jihatdan iltimosni ifodalaydi, lekin bu ibora to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinsa, o'zbek tilida "Siz menga tuzni bera olasizmi?" tarzida chiqadi. Bu tarzda tarjima, pragmatik jihatdan, o'zgacha madaniyatda noqulay bo'lishi mumkin, chunki o'zbek tilida bunday iltimos to'g'ridan-to'g'ri so'zlashdan ko'ra, odatda rasmiyroq yoki hurmatga asoslangan tarzda ifodalanadi. Shuning uchun tarjimon bu kabi pragmatik farqlarni hisobga olib, tarjima qilinayotgan tilga mos tarzda ifodalarni tanlashi kerak. Tarjima tufayli kitobxon tafakkuri charxlanib, yangi g'oyalar, tushunchalar bilan boyiydi. Tarjima jamiyatda yangicha munosabatlar, qarashlar qaror topishiga xizmat qiladi. Tarjima tufayli yangicha syujet, janr shakllanadi. Tarjima Vatan adabiyotiga yangi obrazlar, badiiy-tasviri vositalar hadya etadi. Ammo shuni ham nazarda tutish lozimki, mazkur jarayon natijasi ham tarjima yordamida ifoda etiladi. Bunda asliyatning o'girmasi bo'lmish ikkilamchi matn nazarda tutiladi.

Muhokama. Tarjimaning bosh xossasi uning so'z san'ati ekanligidadir. So'zning fikrni ifodalash xususiyati, ta'sir quvvatiga ega ekanligi tarjimani san'at darajasida tadbiq etish imkonini beradi. Tarjimada ikki xalq va ikki til, ikki ma'naviy hayot, ikki milliy madaniyat, ikki davr va ikki adib o'rtasidagi bir-biriga chambarchas bo'g'liq munosabatlarning ham o'ziga xos ko'rinishini e'tiborga olish zarur. Tarjima qilinayotgan tekst yoki nutqning qandayligidan qat'iy nazar, bir tildan boshqasiga o'girilayotgan har qanday ish ya'ni, har qanday tarjima uchun umumiy bo'lgan ikki holat bor: **tarjimonning maqsadi** - asliyat tilini bilmagan kitobxon yoki tinglovchini o'sha asar teksti yoki nutq mazmuni bilan iloji boricha aniq, to'la-to'kis tanishtirish;

Tarjima qilish - muayyan til vositalari yordamida ifoda etilgan narsani boshqa til vositalari orqali asli bilan to'la mos ifodalash demakdir. Tarjima amaliyoti paydo bo'libdiki, asliyatni ona tiliga qanday o'girish lozim degan masala tarjimonlar oldida ko'ndalang turgan muammo sanaladi, tarjima borasida so'z yuritilganda, shubhasiz, ko'z o'ngimizda uning bir necha xillari namoyon bo'ladi. Jumladan: **bir tildan ikkinchisiga** - qardosh yoki qardosh bo'lmagan tilga tarjima qilish [3, 58]; **adabiy tildan** - uning biror shevasiga va biror shevadan - adabiy tilga yoki bir tilning shevasidan boshqa adabiy tilga tarjima qilish;

Qadimiy davr tilidan o'sha tilning hozirgi zamonaviy holatiga tarjima qilish. Hozirda tarjimaning yuqoridagi turlariga yana so'zma-so'z tarjima, ijodiy tarjima, erkin tarjima, mualliflashtirilgan tarjima va shu kabi bir qator tarjimalar ham qo'shilgan. Buning asosiy sababi tarjima jarayoniga turlicha yondashishdir. Ammo tarjimaning qaysi turi bo'lmasin, har qanday tarjimaning maqsad va vazifalari bo'ladi.

Tarjimaning maqsadi - xorijiy til lisoniy vositalari yordamida yaratilgan matnni ona tili materiallari asosida qayta yaratishdan iboratdir. Buning uchun tarjimon, birinchi navbatda, asl nusxani to'la-to'kis idrok etishi, so'ngra uni o'z tilida bekami-ko'st qayta ifodalashi darkor. Muallif yaratgan badiiy-estetik voqelikni to'laligicha idrok etish uchun tarjimon keng mushohada qila olish xususiyatiga ega bo'lishiva badiiy asar tarkibidagi lisoniy vositalarning mazmuniy va uslubiy-estetik jihatlarini to'g'ri anglashi, shu bilan birga muallif nazarda tutgan bosh g'oyani, uning niyat va maqsadlarini, ochiq-oydin tasavvur etishi zarur. Natijada tarjimon tomonidan qilingan tarjima xuddi asliyat o'z kitobxoniga qanday badiiy-estetik zavq baxsh etsa, uning tarjimasi ham asarni asliyatda mutolaa qila olmaydigan kitobxonga xuddi shunday taassurot in'om etsin. Kitobxon tarjimada shavq-zavq uyg'ota olmaydigan asarni muallif tomonidan past saviyada bitilgan deb baholaydi, ya'ni noto'g'ri tarjima kitobxonni chalg'itadi.

Tarjimaning vazifasi - asliyat va tarjima tillari leksik, grammatik va stilistik hodisalari o'rtasidagi uyg'un hamda tafovutli jihatlarini puxta o'zlashtirib olgan holda, asliyatning shakl va mazmun birligini ona tili vositalari yordamida qayta yaratishdan iboratdir. Bu tamoyilga rioya qilmaslik tarjimada aniqlikning, ifoda me'yorining buzilishiga, olib keladi [4, 137]. Asliyat muallifidan voqelikni to'g'ri aks ettirish talab etilsa, tarjimondan asl nusxani bekami-ko'st talqin etish talab qilinadi. Tarjima qilish jarayonida ikki holat ro'y beradi, ya'ni birinchidan, tarjima qilish uchun o'girilayotgan narsani tushunish, anglash va talqin qilish kerak. Bu hodisa ona tilida ro'y beradi. Ikkinchidan, asar o'girilayotgan tilda muvofiq ifoda vositalari, ya'ni so'z, so'z birikmasi, grammatik formalarni topish lozim. Tarjimaviy muvofiqlik yaratish uchun turli juft tillar vositalarini qiyosiy o'rganish, badiiy matnning estetik o'ziga xosligini, uning moddiy-mantiqiy, hissiy ta'sirchan va obrazli tizimini tashkil etuvchi unsurlari tarkibidagi uslubiy va pragmatik xususiyatlarni aniqlash hamda stilistik asosga tayanishni taqazo etadi. Til birliklarining uslubiy bo'yoq kasb etish xususiyati turli juft tillar birliklarining mazmuniy-uslubiy va pragmatik jihatlardan o'zaro mos kelish-kelmasliklari to'grisida qaror qabul qilish imkonini beradi. Tarjimaning

bunday tahlili mazkur sohadagi tasavvur va qarashlarni boyitadi. Ular nafaqat lisoniy, balki til ma'lumotlari tarkibidan tashqarida bo'lgan ruhshunoslik, jamiyatshunoslik, etnografik, milliy-tarixiy va boshqa qator jihatlarini o'z ichiga oladigan pragmatik, g'ayriisoniy omillarni, shuningdek muloqotchilarning yuqori darajadagi bilimlarini nazarda tutadi. Bunday tadqiqot usuli asardagi til birliklarining vazifaviy-pragmatik ahamiyatini va ularning muayyan matniy holatlarda adekvat o'g'irish imkoniyatlarini imkon qadar tadqiq qilish zaruratini tug'diradi.

Tillararo muloqotning alohida turi bo'lmish tarjima turli tillar matnlarining mazmunan teng qiymatligini taqazo etadi. Asliyat va tarjima matnlari mazmunining o'zaro mos kelishi zarurligi ekvivalentlikni tarjimaning asosiy sharti ekanligini ko'rsatadi. Tarjima amaliyoti sirlarini mukammal egallagan va uning nazaryasi bilan puxta qurollangan tarjimongina asliyatga ekvivalent tarjimalar yarata oladi [5, 61]. Yuqorida aytib o'tganimizdek, pragmatikani faoliyatning samarasiga ko'ra baholash bozor iqtisodiyotining asosiy qonuni va me'yori. XX-asrning 50-yillaridan keyin tilshunoslikka pragmatik yondashish keng tus oldi. Pragmatika - pragmatik lingvistika, pragmatik lingvistika, pragmatikologiya, pragmatofonetika, pragmatogrammatika, pragmasintaksis kabi yangi tushuncha va atamalar, bu tushuncha-atamalar ostida esa til hodisalariga yangicha yondashish, ularni yangicha talqin qilish bilan bog'lik bo'lgan yangi tushunchalar va tahlil usullari keng ommalashdi [2, 52]. Pragmatika tarjimada muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi yunoncha "pragma" so'zidan tarjima qilinganda ish, harakat ma'nolarini bildiradi. "Pragmatika" termini 30 yillarning oxirida Ch. U. Morris tomonidan semiotikaning bir bo'limi sifatida kiritilgan. Ch. Morris semiotikani uchga bo'lgan [4, 82]: **semantika** - belgilarning obyektga bo'lgan munosabatini o'rganadi; **sintaksis** - belgilararo munosabat; **pragmatika** - so'zlovchi til belgilariga munosabatini taqqiq qiluvchi bo'lim. Dastlabki izohlarda ushbu uch soha yonma-yon joy olgan bo'lsa-da, Morris keyinchalik "pragmatika" tushunchasini qolgan ikki soha - sintaksis va semantikaga nisbatan ancha keng ekanligini qayd etadi.

Ba'zi manbalarda esa pragmatika falsafiy tushuncha sifatida fanga kirib kelganligi aytib o'tiladi. Jumladan, "Pragmatika aslida falsafiy tushuncha bo'lib, u Sokratdan oldingi davrlarda ham qo'llanishda bo'lgan va keyinchalik uni J. Lokk, E.Kant kabi faylasuflar Aristoteldan o'zlashtirganlar. Shu tariqa falsafada pragmatizm oqimi yuzaga kelgan. Bu oqimning asosiy taraqqiyot davri XIX-XX asrlardir. Ayniqsa, XX asrning 20-30 yillarida pragmatizm g'oyalarining keng targ'ibi aniq sezila boshladi. Amerika va Yevropada bu targ'ibotning keng yoyilishida Ch.Pirs, R.Karnap, Ch.Morris, L.Vitgenshteyn kabilarning xizmatlarini alohida qayd etmoq kerak [4, 95]." Kecskes Istvan g'oyalari bilan kuchaytirilgan pragmatikaning tilshunoslik tadqiqoti doirasi sifatida ajralib chiqishi va shakllanishi 60-yillarning oxiri va 70-yillarning boshlarida J.Ostin, J.R.Syori, P.F.Stroson va boshqalarning nutq hodisalari mantiqiy-falsafiy teoriyasi ta'siri ostida boshlangan [3, 38]. XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Amerikada hukmron bo'lgan falsafiy pragmatizm yo'nalishining asoschilaridan biri Charles Sanders Peirce (1839-1914) edi. Ushbu falsafiy tizimning asosiy g'oyasi semiotik belgining (shu jumladan, lisoniy belgining ham) ma'no-mazmunini ushbu belgi vositasida bajarilayotgan harakatning samarasi, natijalari, muvaffaqiyati bilan bog'liq holda o'rganishdir. Bu tamoyil muallifi Ch.Pirs birinchilardan bo'lib, belgi nazariyasi doirasida kommunikativ faoliyat subyekti omilini inobatga olish lozimligini uqtiradi [6, 127]. Ch.Pirsning talqinicha, belgining munosabat maydoni uch yo'nalishdan iborat [6, 129]: belgi, aniqlik - reprezentamen, biror narsaning o'rni almashtiruvchi moddiy ko'rinishga ega bo'lgan vosita; idrok etuvchining ongidan o'rin olgan va belgining tavsifini beruvchi vosita - interpretanta; belgida aks topayotgan obyekt. Ch.Pirs va semiotikani yoqlovchilar belgilarning kommunikativ aloqasini ta'kidlaydi. Charles Morris esa semiotikani yana sintaktika semantika va pragmatikaga ajratadi. Bunda pragmatika belgilar va uni talqin qiluvchi o'rtasidagi munosabatni anglatadi. Shubhasiz, Laypsix nazariyotchilari buning ta'sirida tarjimaning o'zgarish va o'zgaruvchan komponentlari, asos tarjimaning bilish (obyektiv, jismoniy va aniq) aspekti, haqida so'z yuritishadi [7, 137].

Natijalar. Pragmatika til belgilarining nutqdagi harakatini o'rganuvchi tilshunoslikning tadqiqot doirasidir. Lingvistik pragmatika aniq shaklga ega emas. Uning tarkibiga so'zlovchi va tinglovchiga, ularning nutq jarayonidagi o'zaro munosabatiga bog'liq masalalar majmui kiradi. Pragmatikaning tilshunoslikka munosabati haqida fanda xilma-xil qarashlar mavjud. Ameriklik tarjimashunos va tilshunos olim Panu Kosonen "Pragmatika tilshunoslikka aloqador emas" deb yozadi [5, 181]. Lekin pragmatikani tilshunoslikdan batamom uzadigan olimlar sanoqli. Ularning ko'pchiligi pragmatikaga tilshunoslikning bir oqimi, yo'nalish maktabi - serqirra til va nutq jarayonlarining alohida bir qirrasini o'rganishga va tavsif etishga ixtisoslashgan deb biladi. Pragmatikani tilshunoslikning bir sohasi deb talqin qiluvchi olimlar ham "pragmatika nima? Uning tadqiq manbai nimadan iborat? U serqirra nutq faoliyatining qaysi jihatlarini o'rganadi?" degan savollarga turlicha javob beradilar. Ayrim tilshunoslar pragmatikani lisoniy vositalarining qo'llanilishida, matndagi munosabatlarga bog'liq ravishda o'rganuvchi fan deb hisoblasalar, boshqalar uni ko'zlagan maqsadni qo'lga kiritish uchun lisoniy vositalardan foydalanish usullari deb tushunadilar. Bundan tashqari, pragmatikaning semantik informatsion talqini ham mavjud bo'lib, unda pragmatikaning tadqiq manbai aloqa - aralashuv jarayonining amaliy natijasi, maqsadi va uning amaliy samarasidadir deb baholaydilar. Qanday bo'lmasin, pragmatika yuqorida sanab o'tilgan har uch talqinga ko'ra, u nutq jarayoni bilan uzviy bog'liq holda ko'riladi va tilshunoslik faniga bevosita aloqador hisoblanadi. Pragmatika tilshunoslikning bir tarmog'i, aniqroq qilib aytganda, nutq birliklarining nutq jarayonida boshqa nolisoniy vositalar bilan birgalikda qo'llanishini, uning samaradorligini o'rganuvchi fan tarmog'i, oqimidir. Tilshunoslik, adabiyotshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, etika-estetika va boshqa fanlar nutq tizimining alohida-alohida olingan tarkibiy qismlari bo'lgan elementlarni shu tizimidan ajratib, ushbu ajratib olgan elementini o'xshashlik (bir xil mavqeda qo'llay olish) tamoyili asosida tahlil qiladi. Pragmatika shunday turli tizimlarga mansub bo'lgan insoniy faoliyatning bir ko'rinishi bo'lgan

diskursda mana shu elementlarning bir butunligi, bir mikrosistema sifatida voqelanishini o'rganadi. Semantika og'zaki nutqning ijtimoiy lingvistik va boshqa nolingvistik komponentlarini yetarli darajada tushuntira olmasligi pragmatikaning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Shunga ko'ra pragmatika qaysidir ma'noda sotsiolingvistika va semantika bilan ish olib boruvchi tadqiqotning yangi sohasidir.

Tekstning avtomatik tahlilida ma'lum vaziyat haqida bilimlarni shakllantiruvchi va tekst mazmunini to'g'ri talqin qilish imkonini beruvchi ensiklopedik ma'lumot, shuningdek, pragmatik ma'lumotlar senariy yoki «ramkalar» shaklida tashkillashtiriladi. Pragmatik bilim interaktiv tizimlarda ham qo'llaniladi. Pragmatika kategoriyalari hatto falsafiy mantiq tarkibiga ham kiritilgan. Muloqot jarayonida so'zlovchilar tomonidan tilning qo'llanilishi va so'zlovchilarning pragmatik bilimlarini birlashtiruvchi sifatida pragmatika ritorika, stilistika, nutq nazariyasi va tipologiyasi, nutq faoliyati, sotsiolingvistika, psixolingvistika va shu kabi doiralarda uzoq o'rganilish tarixiga ega bo'lgan ko'plab muammolarni qamrab oldi. Pragmatika nutq va axloqiy, insoniy xatti-harakat, ruhiy faoliyat bilan bog'lik bo'lgan ko'plab fanlarning kesishish nuqtasida turadi. Pragmatika struktur tilshunoslik, stilistika, nutq madaniyati, poetika va lingvopoetika, psixolingvistika, etika va estetika kabi fanlar bilan, umuman insonning ongli va ongsiz madaniy va tabiiy xatti-harakati bilan bog'lik bo'lgan, kulturologiya umumiy nomi bilan birlashadigan fanlarning barchasi bilan yaqin aloqada bo'ladi. Ammo ularning birortasi pragmatikaning o'rnini to'la-to'kis bosa olmaydi. Pragmatikaning “qayta tug'ilish davri” deb e'tirof etilgan 1970-yildan boshlab, xorijiy tilshunoslikda haqiqiy pragmatik ko'tarilish yuzaga keldi. Bu mavzuga oid qator anjumanlar, yig'inlar o'tkazildi. Bu darajada jadal taraqqiy etayotgan fan sohasining to'lig'icha shakllanishi, o'zligini ajratib olishi uchun uning asosiy tamoyillari, tushunchalari, predmetini belgilab olish zarurati yuzaga keldi. Ammo hali hanuz, chuqur izlanishlarga qaramay bu muammo muammoligicha qolmoqda.

Keyingi yillarda deyarli barcha tilshunoslar “pragmatika” atamasini qo'llamoqda. Buning oqibatida esa, o'ziga xos pragmatik “fetishizm” holati paydo bo'lib, bajarilgan tadqiqotlarda atamaning qo'llanishidan tashqari, uning mazmuniga oid biror bir ma'lumotni topish qiyinlashib bormoqda. Lozim bo'lsa bo'lmasa atama qo'llanaversa, uning negizida turgan tushunchaning siyqalanishiga olib kelinishi turgan gap. Shuning uchun, lisoniy birliklar pragmatik xususiyatlari, ularning tahlili haqida gapirishdan oldin “Pragmatika nima bilan shug'ullanadi?”, “Uning tadqiqot obyekti va predmeti nimadan iborat?”, “Pragmatikaning asosiy tushunchalari, tamoyillari qaysilar?” kabi savollarga javob izlash lozim.

Pragmatikaning predmetini aniqlashga ilk bor harakat qilgan tilshunoslardan biri Alba-Juez Laura edi. U o'z asarida pragmatikani “belgilar va ushbu lisoniy belgilarni yaratuvchi, uzatuvchi vaqabul qiluvchi shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi” fan sifatida ta'riflaydi [1, 53]. Ushbu ta'rifdan ko'rinib turibdiki, pragmatikaning predmetini aniqlashda G.Klaus ham boshqa semiotiklar, Ch.Pirs, Ch.Morris, Yu.S.Stepanovlar, kabi belgi va uni idrok etuvchi - interpretator munosabatidan uzoqlashmaydi. Hatto uning “pragmatika dastlabki o'rinda lisoniy belgilarning psixologik va sotsiologik tomonlarini o'rganuvchi nazariyadir” [1, 48] degan xulosasi ham pragmatika tushunchasini tor mazmunda tavsiflaydi. I.Ya. Balbanova pragmatikaning predmetini aniqlash va unga ta'rif berishga harakat qilib shunday deydi: “Pragmatika tinglovchini uzatilayotgan axbarotni xuddi so'zlovchi istaganidek qabul qilishga undash maqsadi uchun mos keladigan lisoniy birliklarning kommunikatsiyada qo'llanishini tavsiflaydi. Bu pragmatika lisoniy vositalarning shaxslararo muloqotdagi rolini aniqlash bilan shug'ullanadi deyish demakdir” [7, 83]. Ammo Katz ta'rifiga yuzlanadigan bo'lsak u Michell keltirgan ta'rifga nisbatan boshqacharoq ta'rifni keltiradi ya'ni uning ta'rificha: “Pragmatika tildan foydalanuvchilar gaplarining kontekstda o'rinli qo'llanilayotganligini o'rganuvchi sohadir” [2, 69].

Xulosa. Bizning xulasamizga ko'ra, keltirilgan ta'riflardan Michellning ta'rifi pragmatika mazmunini ko'proq ochib beradi. Turli tillardagi lisoniy birliklar har doim ham bir-birini to'la-to'kis almashtira olmaydi, bir tilga xos bo'lgan so'z ikkinchi tilda mavjud bo'lmasligi mumkin. Masalan, quyidagi misolni ko'rib chiqaylik: **“A house of Long Island”** so'zinio'zbek tiliga tarjima qilganda uning asliyatdagi ma'nosini berish ya'ni pragmatik tarjimaga erishish uchun tarjimon ba'zi lisoniy vositalardan foydalanadi va uni **“Long Aylenddagi uy”** deb emas, balki **“Long Aylend orolidagi uy”** deb tarjima qiladi. Ya'ni bu yerda asliyatda aks ettirilayotgan ma'no o'zbek retseptoriga tushunarli bo'lishi uchun **“orol”** so'zi qo'shilgan. Bunda J. Layonz ta'rifidagi lisoniy birlik aynan **“orol”** so'zidir [2, 83].

Kommunikativ tarjimaning asliyatdagi ma'lumotning ijtimoiy-madaniy konteksti, tarjima matnini o'quvchiga moslashtirish va aniqlashtirishga tayyorligi Laypsix maktabining pragmatik elementlar ta'rifiga mos keladi. Ammo Charles Sanders Peirce bu munosabatni inkor etadi va uning qisman to'g'ri ekanligini aytadi va Pirs va Morris ta'riflaganidek pragmatika asosan yetkazuvchi va qabul qiluvchilar bilan shug'ullansa, kommunikativ tarjima esa e'tiborni faqat qabul qiluvchiga va odatda til konteksti va madaniy tafovutlarga qaratadi deb munozara yuritadi. Bunda asosiy hal qiluvchi narsa so'zlovchi va suhbatdosh o'rtasida istalgan aloqani o'rnatishda fikr bilan mos ravishda qo'llaniladigan kontekst va madaniy tafovutdir [2, 138]. Pragmatika esa faqatgina madaniy tafovutni ta'riflabgina qolmay, balki uni o'rganadi ham. Shu narsani yodda tutish lozimki, pragmatika tarjima bilan almashtirib bo'lmaydigan sohadir. Ammo ularni bir-biridan mutlaqo ajratib ham bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Alba-Juez Laura. Discourse Analysis and Pragmatics: Their Scope and Relation. Russian Journal of Linguistics, 20 (4), 2016. 43—55.
2. Katz J.J., Langendoen D.T. Pragmatics and presupposition. – Language. Baltimore, 1976, v. 52, № 1.
3. Istvan K. Cross-Cultural and Intercultural Pragmatics. In Huang, Yan (ed.) The Oxford Handbook of Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 2017. 400—415.
4. Morris, Charles W. (1939/1971). Esthetics and the theory of signs. In Morris, Charles W. Writings on the general theory of signs. The Hague: Mouton, 415—433.

5. Kosonen P. Pragmatic adaptation in translating skeptics vs creationists: a formal debate from English into Finnish. University of Jyväskylä Department of Languages English April 2011. – 298. p.
6. Peirce C. S. The basis of pragmatism in phaneroscopy. In N. Houser et al. (Ed.), The essential Peirce. Selected philosophical writings. Vol. 2 (1893–1913) (pp. 360–370). B
7. Балабанова И.Я. Лингвопрагматика рекламного текста (на материале русского и французского языков) // Вестник Челябинского государственного университета, 2012, № 20 (274). Филология. Искусствоведение. Вып. 67. С. 27----30. [Balabanova, I.Ya. (2012). Lingvopragmatika reklamnogo teksta (na materiale russkogo i frantsuzskogo yazykov) (Lingvopragmatics of advertising text (based on Russian and French)). Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, № 20 (274), Filologiya. Iskuststvovedeniye, 67, 27----30. (In Russ.)]

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarjima va pragmatika tushunchasi, ularning o'zaro bog'liqligi bo'lib, unda tarjima jarayonida pragmatikaning roli va ahamiyati tahlil qilinadi. Maqola tarjima nazariyasida pragmatik yondashuvlarning ahamiyatini ko'rsatadi va bu ikki sohaning bir-biriga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganadi. Maqola tarjima va pragmatika o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yaxshiroq tushunishga yordam beradi va tilshunoslik, tarjima amaliyoti, hamda lingvistik tadqiqotlar uchun yangi istiqbollarni ochib beradi.

Kalit so'zlar: tarjima, pragmatika, tilshunoslik, kommunikativ maqsad, xabarning ma'nos, kontekst, pragmatik xususiyatlar.

Annotation. This article discusses the concepts of translation and pragmatics, their interconnection, and analyzes the role and importance of pragmatics in the translation process. The article highlights the importance of pragmatic approaches in translation theory and examines how these two fields influence each other. The article helps to better understand the interconnection between translation and pragmatics and opens up new prospects for linguistics, translation practice, and linguistic research.

Keywords: translation, pragmatics, linguistics, communicative purpose, meaning of the message, context, pragmatic features.

Аннотация. В данной статье рассматриваются понятия перевода и прагматики, их взаимосвязь, а также анализируется роль и значение прагматики в процессе перевода. Статья показывает важность прагматических подходов в теории перевода и исследует, как эти две области влияют друг на друга. Статья помогает лучше понять взаимосвязь между переводом и прагматикой и открывает новые перспективы для лингвистики, практики перевода и лингвистических исследований.

Ключевые слова: перевод, прагматика, лингвистика, коммуникативная цель, смысл сообщения, контекст, прагматические особенности.

СОДЕРЖАНИЕ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МАТЕМАТИКА. ФИЗИКА.
ТЕХНИКА.

Елгондиев К.К. Построение решения квазилинейного связанного уравнения ван-дер поля-дюффинга	4
Satniyazova I.Q., Seypullaev J.X. Sanniń pútin hám bólshek bólegi qatnasqan teńlemelerdi sheshiw usillari	6
Seidullaev A.K., Narbaeva L.R., Yusupov M.A., Maksatov S.M. Integral geometriya máselesiniń tuwrılar semeystvasındaǵı matematikalıq modeli	11
Nasurillaeva J. J. Tabiiy tosh materialların qurılıshda qo'llanish	13
Auezbaev R.M., Taxirjanov N.K., Abdireymov R.G. Orke shıdamlı materiallardın ekspluatatsion qásiyetlerin joqarılátıw	15
Mamutova G.SH., Omarov T.M. Zamonaviy ta'limni raqamli texnologiyalar yordamida berishning pedagogik zarurati	17
Qurbanbaev Ó.O., Djakaeva K.D., Jamalov Q.N. Impulslıq tásirlerge iye differentsiallıq teńlemeler ushın úsh tochkalı shegaralıq máselelerdi sheshiwdiń izbe-iz juwıqlasıwlar usılı	19
Курбанов Б.Т., Азизова Г., Садуллаев Ж., Утебаева Н. Ko'p o'lchamli kompleks fazoda puasson integral formulasi yadrosi haqida	23
Tanirbergenov M.B., Sobitov S. Tolqın teńlemesi ushın baslanǵısh–shegaralıq máselelerdi sheshiwdiń hár qıylı usulları haqqında	27
Джайков Г.М., Хамитова К.М. Метод Тихонова для регуляризации задачи дифференцирования	33

ХИМИЯ.БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ.

Исмаилов О. Ю., Хурмаматов А.М., Шомансуров Ф.Ф., Сарсенбаев Н.Т. Сравнительный анализ эффективности перегонки нефтегазоконденсатной смеси в насадочно-клапанной и клапанной колоннах	36
Muzaffarova B. ., Tillayev S. U. Rezorbsiyalanuvchan biotibbiy materiallar: olinishi, fizik-kimyoviy va biologik xossalari	41
Ҳажибаев Қ.Ғ., Бердимбетова Г.Е., Сатимова М.Р., Жолдасбаев Б.А. Орол денгизи <i>artemia parthenogenetica</i> цистасининг озукавий кийматини қиёсий баҳолаш	44
Sapashov I.Ya. Polipropilen asosida depressor sopolimer prisadkalar sintezi texnologik tizimini ishlab chiqish	47
Турениязова Д.А. Исследование острой токсичности хлоргидрата о-метилбензоиламидо Лупинина	50
Egamberdieva M. M., Jo`rayev Sh. S. Shahar aglomeratsiyalari va ularni tadqiq etish metodlari	52
Turaev Kh.Kh., Bozorov L.U., Eshmurodov Kh.E. Collection of metal ions from industrial wastewater by polyvinyl chloride based sorbents.	54
Sharipova M. Z. Influence of natural factors on geo-ecological condition of soils in the zarafshan river basin	57
Djumanova Z.K., Abduraxmanov E.B. Osimlik eksrakti qaldiqlaridan alingan kómirdiń sorbeion qásiyetleri	60

ЭКОНОМИКА. ФИНАНС.

Xalmuratov Q. J. Aral boyı xalqına aqaba suw hám ishimlik suwın jetkerip beriw máseleleri	63
Ibragimova Nilufar Ziyadullayevna. Chakana savdo korxonalarida xizmatlar sifatini baholash	68
Xaitov O. N. O'zbekiston respublikasi turizm sohasida innovatsion faoliyatni boshqarish shakllari va usullari	71
Shixiyev R.M. Qishloq xo'jaligi yer resurslaridan samarali foydalanish usullari	75
Bahodirov Sh. B. Zamonaviy sharoitlarda tashkilotlarning innovatsion faoliyatini asosiy tamoyillari va vazifalari	77
Кусекеев Б. К. Қорақалпоғистон Республикаси туристик хизматлар бозорини ривожлантиришда маркетинг стратегияларидан фойдаланиш	80
Ismaylov K. S. Milliy hám xalıqaralıq standartlar tiykarında dúzilgen finanslıq esabatlardıń analizi	84
Ismailov T.K. Byudjet shólkemlerinde debitor hám kreditorlar esabınıń analizi	87
Zarikeyeva M. M. Xizmat ko'rsatish korxonalarida sifatni oshirishga uslubiy yondashuv tahlillari	90
Ismailov B. A. Qoraqalpogiston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi va yo'nalishlari	92
Utepbergenov A. O. Transport sohasida xizmatlar samaradorligini oshirishning istiqbolli yo'nalishlari	96
Karimova I. A. Raqobat faoliyati mazmuni va vositalari	98
Xalmirzaev A.A., Egamberdiyeva U. T. Fermer xo'jaliklarini zamonaviy chaqiriq va tahdidlar sharoitida rivojlantirish	101
Танирбергенов М.Ж. Использование геоинформационных систем в маркетинговых исследованиях	106
Madenova E. N. Aral boyi aymaqlariniń rawajlandiriw strategiyasiniń ústin turatuǵın baǵdarlari	108

Davitova Sh. D. O'zbekistonda to'g'ridan- to'g'ri xorijiy investitsiyalarning nazariy va metodologik asoslari	112
--	-----

**ОБРАЗОВАНИЕ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ПСИХОЛОГИЯ**

Utemuratov B. K. Ulwma orta bilim beriw mektep oqıwshılarınıń kommunikativlik kompetenciyların qalıplestiriwde oyın metodlarınan paydalanıw	116
Тлеумуратова Н.М. Педагогик таълимда рефлексив ёндашувни амалга ошириш масалалари	119
Жалилов Э. Э. Талабаларни инновацион муҳандислик касбий фаолиятига тайёрлаш	122
Akimov N.T., Yeleusinov S.A, Sultamuratov Yu.B. Mektep oqıwshılarınıń häreket könlikpelerin qalıplestiriw usılları	124
Сейфуллаев Ж.Х., Арзиев А.Д., Насыров П.Б. Возможности организационных моделей педагогической практики для повышения успеваемости студентов	126
Kazakov B. A., Allayarov I. K. Voleybol sportida taktikalar	130
Кунназаров А. М. Формирование здорового образа жизни у студента через физическую культуру и спорт	132
Djumaniyazov I. Tarixni o'qitish orqali talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish texnologiyasining ayirim masalalari	135
Utegenov J.J. , Turdimuratov J.A. Bilimlendiriw sisteması ortalıgında dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń dóretiwshilik tájiriyesin asırıw	136
Baltabaev J. O. Yoshlarni kasb tanlashga yo'llashda zamonaviy yondashuvlar	139
Nizamatdinova G.B., Sraijatdinova F.T., Jolibekov B.R. Fizikanı oqıtıwda jasalma intellekti qollanıw metodikasi	142
Razakova R. S. Psixologiya fanida qarish va keksalik muammosini o'rganishda asosiy nazariyalarning amaliy ahamiyati	144
Joldasbaeva R., Djanxodjaev N., Djanxodjaev N. Kredit-modul tizimi va tizim asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash	146
Atamuratov R. K. Oliy ta'limda raqamli kompetensiyalarni baholash: yosh o'qituvchilar va talabalar tajribasi	148
Saypillayeva H. B. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida ixtisoslik modullari mazmunida integratsiyaning didaktik imkoniyatlari	151
Karlibayeva A. Y. Ingliz tilini o'qitish jarayonida o'rta maktab o'quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish.	154
Gulyamova A. O. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirish asosida tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash	156
Mardiyev O. B. Geoaxborot tizimlarini ta'limda qo'llash	159
Turmanov Q. A. Uzliksiz bilimlendiriw sistemasında aralıqtan oqıtıw sistemasınan paydalanıw imkoniyatlari.	161
Akimov N. T., Qazaqbaev A. M. Mektepke shekemgi jastağı balalarda koordinatsiyaliq qabiletlerdi aniqlaw usılları	163
Djumagulov Z. U. Texnologik ta'lim o'qituvchisini pedagogik faoliyatga tayyorlashda o'qitishning uzviyligi	165
Sadikova A. B. akademiyaliq liceylarđın qaraqalpaq toparlarında nemis tilin oqıtıwda qollanba hám bağdarlamalar	168
Kenesbayev A. Informatika fanidan o'quv-metodik ta'minotlarni yaratishda gamifikatsiyalardan foydalanish	170
Калилаев А. Ж. Мактабда физикани ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари	172
Kudenov T. M. Axborotlashgan ta'lim muhitida pedagogik dasturiy vositalardan foydalanishning nazariy asoslari	175
Kazakov A. R. Voleybolchi uchun musobaqa faoliyatida texnik tayyorgarlikning mohiyati	178
Isakova M. I. Bolajaq fizika oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıw usılları	180
Элмиров К. О. Бадиий таълим тизими ва соҳада амалга оширилаётган ислохотлар	182
Sagindikova N., Ismailova M. O. Bolalik travmalarining ijtimoiylashuvga ta'siri va bunda oilaning ro'li	186
Baxrillayeva M. R. Lokus nazorat va uning psixologik ahamiyati	189
Abdiev B. T. Talabalarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik jihatlari	191
Utebaeva A. Understanding modes of communication in language teaching	194
Dauletbaev O. U. Qaraqalpaqstan geografiasin milliy bağdarlama tiykarında oqitiwdıń abzallıqlari	196
Saidova G. H. Akmeologik pozitsiya bo'lajak o'qituvchilarda kreativ salohiyatni rivojlantirish vositasi sifatida	198
Saidova G. H. 4K ta'limini joriy etish sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish	201
Shakirova U. A. Ichki ishlar xodimlarining kasbga doir kreativligini shakllantirishning psixologik mexanizmlari	204
Абуллаев Т.А. Нормативно - правовые и методические основы организации воспитательной деятельности в высших учебных заведениях	206

Xuramov I. P. Oliy ta'limda sun'iy intellektidan foydalanish texnologiyasi	208
To'rayeva D. I. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini axborotlashtirilgan ta'lim muhitida rivojlantirish imkoniyatlari	210
Шадиева Д. К. Особенности и классификация педагогических технологий при обучении русскому языку	212
Халилов Р. У. НАТО давлатлари курулган кучларида психологик операция ва ахлокий-рухий тайёргарлик масалалари	214
Gaipova R., Maxsetbaev N. Geografiya sabaqlarin oqitiwda zamanagóy texnologiyalardan paydalaniwdin áhmiyeti	216
Shixiyev R.M., Qudaynazarov M.S., Paluanizayova N.R. Araliqtan oqitiw procesin shólkemlestiriwde sabaqti monitoring qiliwshi programmalik komplekstin algoritmik támiyinleniwi	218
Абдимуратова Н. П. Социальная роль культурологических традиций в современном обществе	221
Bektursinova L., Joldasova X. Jaslardi sha'araq múnasebetlerine psixologiyaliq tayarlaw ózgeshelikleri	224

**ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ.
ФИЛОСОФИЯ. ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.**

Reymbaev R.S., Maxammadiyarov R.I. Qoraqalpog'istonda ikkinchi jahon urushi yillarida kutubxonalar ishi faoliyati	226
Элмирзаев Ф. Й. “Хизбут тахрир” ва радикаллашув: жараён, хусусиятлар ва қарши кураш йўллари	228
Худжанова М.Ф. Материальное обеспечение и расхищение средств в детских домах узбекистана (1925-1991гг).	232
Jo'rayeva M.A. Arab mamlakatlari nomlarining etimologiyasi	234
Муратбаева А. Б. Қарақалпақстан қорейслер ассоциациясы искерлиги ҳам оның миллетлер аралық атыўлық қатнасларын беккемлеўдеги орны	236
Суюнов Б.А. Анализ цен на рынке жилой недвижимости города Самарканда	239
Masharipov X. M. Yoshlardavatanparvarliktuvg'usini shakllantirish – kelajak va taraqqiyotning muhim omili	241
Қабулов Қ. П., Мингбаев Р. Х. Ўзбекистонда экологик толерантликни таъминлашнинг институционал тизими истикболлари	243
Арипов А. С. Замонавий жамиятда коррупцияга қарши курашиш борасида амалга оширилаётган ислохотлар	245
Sharipov R. X. Jadid adabiyotida inson huquqlari masalalarining yoritilishi	248
Haydaraliyev Sh. Mintaqaviy hamkorlik va globallashuv	250
Реймова З. А., Курбанбаева А. У. Қарақалпақстан Республикасында конституциялық бақлаў институтының теориялық ҳуқықый маселелери	252
Abdullayeva Z. B. Mustaqil o'zbekistonda fuqarolik jamiyatining mafkuraviy asoslarini shakllantirish hamda rivojlantirish yo'nalishlari	257
Abdullayev M. A. Qaraqalpaq xalqi ónermentshilik ham úy-jay qurılısı máselelerini izertleniwi	260
Туреева Г.А. Жилищно-коммунальное строительство в городе Нукусе на рубеже 70—80 годов XX века (по архивным данным)	263
Saurov R. R. Xorijiy davlatlarda demokratiya va demokratizm prinsipi (falsafiy -kratologik yondashuvlar)	266
Sultonov O. S. Ijtimoiy mas'uliyat tushunchasining ijtimoiy-tarixiy tahlili	269
Қытайбеков А. К. Қарақалпақстан ҳауа транспорты еккинши жер жузилик урыс жылларында	272
Tleumuratova A. Mustaqillik yillaridagi berdaq nomdagi qoraqalpoq davlat akademik musiqali teatri	274
Mambetkarimov R. R. Jaslardi tárbiyalawda sha'araqtaǵı ádep-ikramliliq máseleleri	276
Mambetnazarov M. K. Ájiniyaz qosıqlarında jámiyette insannın ózin tutıw máseleleriniń sáwleleniwi	279
Tleumuratov M. B., Bayjanova R. T. Isbilermenlik iskerliginde básekinin ornı ham áhmiyeti	281
Biymbetov J. K. Informaciya qáwipsizliginin qáliplesiwi ham rawajlanıwı filosofiyalıq analizdin obyektı sıpatında	282
Бердимуратова А.К., Султанов А.С. Ўзбекистон Республикасида таълим тизимини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари	285
Жумамуратова М. Туўылган жер қадирияты ҳам тарихий сана үйлесими (Т. Жумамуратовтың Арал ҳаққындағы мақалалары мысалында)	288
Нуржанов С.У., Кудияров А.Р., Зарипбаев У.О. Мырзагул Мусаевич Бабаев: Жизненный путь и реабилитация	292
Orinbetov N. T. Ja'na ózbekstanda jaslar siyosatı ham olardin puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwdin huqıqiy tiykarları	294
Бердимуратов Н.М. Нормативно-правовые аспекты регулирования предпринимательской деятельности в Республике Узбекистан	297
Niyetullaeva S.T. Ma'naviyat, fan va ta'lim tizimi - ijtimoiy rivojlanish omili	299
Аметова А. Мажбурлов чораларини қўлаган ҳолда жавобгарликдан ёки жазодан озод қилишнинг вояга етмаганларни жамиятга қайта ижтимоийлаштиришдаги (ресоциализация) аҳамияти	301
Turdimuratova A. Davlat va jamiyat qurilishida taraqqiyot strategiyasi	304
Сайманов С. С. Ғарезсизлик жылларында қарақалпақстандағы архив исиниң раўажланыўы	306
Ramatullaev M. A. Qaraqalpaqstanda din ham dindarlarga bolgan munasibet ham ateistlik ugıt-nasiyattin kúsheyiwi	308
Матжанов И.А. Жиноят процессида «ОАВ хабарлари» тушунчаси ҳамда уларнинг ҳуқуқий моҳияти	310
Абдукаримов А.А. Земельно-водная реформа в каракалпастане в 1921-1929 годах	312
Seytnazarov Q.R. Tortishuv prinsipini sudgacha bolgan bosqichda qollashning masalalari	315
Dauletmuratov B. Aral boyı qaraqalpklarınıń isenimlerindegi ata-babalar kultı	316

Кабулов Х. А. Жаңа Өзбекстан конституциясы – стратегиялық раўажланыў хэм суд-хуқык реформаларының тийкары	319
---	-----

ФИЛОЛОГИЯ. ЖУРНАЛИСТИКА.

Турдыбаев Қ.К. Әжинияз шайырдың әдебий орталығы	324
Нзанова С., Алламбергенова И. Әжинияз шығармаларында топонимлердің қолланылыўы	326
Турсынбаев И. Тилеўберген Жумамуратовтың балаларға арналған поэмаларында аллегориялық образлар	329
Кабулова М. Т. Саўашта хэм мийнетте»топламында жаўынгерлик ерликлердің сүүретлениўи	331
Дусимбетова Н. Б. Bo'lajak jurnalistlarda nutq ifodaliligini ta'minlash ko'nikmalari	335
Mambetkarimov D. Yuqori sinflarda qoraqalpoq xalq og'zaki ijodini o'qitish usullari	338
Ким Т. С. Грамматические средства манипулирования в текстах корейского новостного дискурса	340
Dosjanova G. Til biliminde tekst túsiniги hám onń izertleniwi	343
Каримова Н. Э., Мирзабеков Х. У. Арабские страны персидского залива во внешней политике Великобритании	346
Aliboyeva N. A. The problems of translation of occasionalisms in literary texts	348
Dilanol B. Ajiniyaz shayir shigarmalarindagi ayirim arab sozleriniń manileri haqqında	350
Allamuratov N. Ajiniyaz shigarmalari tilinde qospa sozlerdiń stillik qollaniliw ozgeshelikleri	352
To'libayeva G. O'zbek va qoraqalpoq she'riyatida mushtarak obrazlar	355
Tajibayeva L.F. Mumtoz adabiyot an'analari va yangi o'zbek she'riyati	357
Sadullayeva M. Tush-hikoyalarda badiiy psixologizmning ahamiyati	360
Babadjanov F. Q. O'zbek hujjatchiligi bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar sharhi	363
Dustkarayeva S. N. Nasriy bayon hikmatlari (alisher navoiy g'azallari misolida)	365
Allaniyazova Sh. Gaptiń birgelkili agzalariniń kórkem shigarmalarda stillik qollaniliwi	367
Axmedova D. R. Fors tilida o'rin holining struktur tahlili	369
Bobojanov A. "Imom Moturidiy" romanida tarixiy shaxs konsepsiyasi	373
Iskenderova S. B., Kalimbetov B. I. National-cultural peculiarities of phraseology with the component ornithonym in the english and karakalpak languages	375
Tańirbergenov J., Xojaniyazova M. «Qoblan» dastani tilinde dawisli fonemalar	378
Джумамуратов А.Д. ИЗУЧЕНИЕ ТЕОРИИ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНЕНИЯ В ТЮРКОЛОГИИ	380
Allamberganova P. J. Házirgi dáwir qaraqalpaq folklorında pátiya–tileklerdiń tematikaliq túrleri, ideyaliq ozgeshelikleri	383
Khadjieva D.T., Kurbanbaev Dj.A. Stylistic representation of culture in the works of ajiniyaz and william wordsworth	385
Байниязов А.Т. Тарийхий романларда тарийхий ўақыялардың сәўлелендирилиўи (өзбек хэм қарақалпақ тарийхий романлары мысалында)	388
Perdebaeva K.R. The place and role of illustrations in print media	390
Сейтназарова Г. С. Журналистик фаолиятта стратегик ёндашувнинг аҳамияти	392
Jartibaeva B.K. Jurnalistikada sun'iy intellekt va avtomatlashtirish	396
Bayimbetova M. B. Ingliz va qoraqolpoq tillaridagi taqlid so'zlarning/onomatopoeia morfologik tuzilishi	398
Байрыева М. Таңлақлардың эмотив бирликлер сыпатында геўделениўи	400
Orinbaeva J. Qazi Máwlik shigarmalarında sirttan kirgen sozlerdiń qollaniliwi	403
Джолдасова Г. Б., Базарбаев А. Инглиз ва ўзбек тилларида лексик бирлик тушунасиға доир назарий қарашлар	405
Муртазаева Г. М. Компьютер лексикасының қурамы хэм тематикалық топарлары	408
Baltayeva Z.SH. Erkin Vohidov lirikasida she'riy turkumlar	411
Tursunbaev B. T. Tarjimada pragmatika tushunchasi, ularning o'zaro bog'liqligi	413